Θεόδωρος Γ. Γιαννόπουλος

«Πόθεν και πότε οι Έλληνες;»

Οι υπεύθυνες απαντήσεις της επιστήμης και η παρούσα κατάσταση της έρευνας για την πρώτη αρχή του ελληνικού πολιτισμού

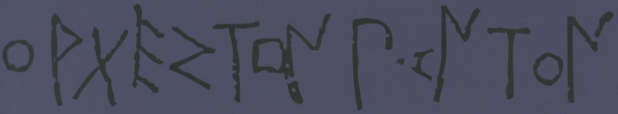

Theodoros G. Giannopoulos

«The Greeks: Whence and When?»

The mainstream scientific responses and the present state of research on the first beginning of the Greek civilisation
(extensive english summary)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ο συγγραφέας γεννήθηκε στην Θεσσαλονίκη το 1979 και μεγάλωσε στην Πάτρα. Είναι απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (2000) και Δρ. Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης (2007).

Η διδακτορική του διατριβή δημοσιεύτηκε το 2008 με τίτλο Theodoros G. Giannopoulos, *Die letzte Elite der mykenischen Welt. Achaia in mykenischer Zeit und das Phänomen der Kriegerbestattungen im 12.-11. Jahrhundert v. Chr.* (Η τελευταία ελίτ του μυκηναϊκού κόσμου. Η Αχαΐα στην Μυκηναϊκή Εποχή και το φαινόμενο των ταφών πολεμιστών κατά τον 12ο-11ο αιώνα π.Χ.), Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 152 (Dr. Rudolf Habelt, Βόννη 2008).

Για πλήρες βιογραφικό, πλήρη κατάλογο δημοσιεύσεων, στοιχεία επικοινωνίας και περαιτέρω συζήτηση επί των θεμάτων του βιβλίου και των διαφόρων προεκτάσεών τους, βλ. τις ιστοσελίδες:

http://independent.academia.edu/TheodorosGGiannopoulosAbout/About

http://erroresgraecorum.wordpress.com/

Οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
είναι τμήμα του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας

«ΠΟΘΕΝ ΚΑΙ ΠΟΤΕ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ;»

Οι υπεύθυνες απαντήσεις της επιστήμης
και η παρούσα κατάσταση της έρευνας
για την πρώτη αρχή του ελληνικού πολιτισμού

«THE GREEKS: WHENCE AND WHEN?»

The mainstream scientific responses and the present state
of research on the first beginning of the Greek civilisation

(extensive english summary)

Theodoros G. Giannopoulos

«THE GREEKS: WHENCE AND WHEN?»

The mainstream scientific responses and the present state of research on the first beginning of the Greek civilisation

(extensive english summary)

CRETE UNIVERSITY PRESS
Founding Grant from the Pancretan Association of America
HERAKLION 2013

Θεόδωρος Γ. Γιαννόπουλος

«ΠΟΘΕΝ ΚΑΙ ΠΟΤΕ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ;»

Οι υπεύθυνες απαντήσεις της επιστήμης και η παρούσα κατάσταση της έρευνας για την πρώτη αρχή του ελληνικού πολιτισμού

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2013

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Ηράκλειο Κρήτης: Νικ. Πλαστήρα 100, Βασιλικά Βουτών 700 13. Τηλ. 2810 391097, Fax: 2810 391085
Αθήνα: Κλεισόβης 3, 106 77. Τηλ. 210 3849020-22, Fax: 210 3301583
e-mail: info@cup.gr
www.cup.gr

ΣΕΙΡΑ ΝΙΚΟΥ ΓΙΑΝΝΑΔΑΚΗ: ΝΕΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ: ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ

© 2012-2013: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Θεόδωρος Γιαννόπουλος
Πρώτη έκδοση: Δεκέμβριος 2012
Ανατυπώσεις: Μάρτιος 2013, Οκτώβριος 2013
Διόρθωση δοκιμίων: Δημήτρης Ραπτάκης
Εκτύπωση: ΦΩΤΟΛΙΟ & ΤΥΠΙΚΟΝ
Βιβλιοδεσία: Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ - Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ
Μακέτα εξωφύλλου: Ντίνα Γκαντή

Εικόνες εξωφύλλου:

(*όψη*) Αλφαβητική επιγραφή της οινοχόης του Διπύλου, δεύτερο ήμισυ 8ου αιώνα π.Χ., με βάση την: B. P. Powell, The Dipylon Oinochoe and the spread of literacy in eighth-century Athens, *Kadmos* 27, 1988, σελ. 65-86, εικ. 1.

(*πίσω*) Σφράγισμα από την Λέρνα, Περίοδος των Κτηρίων με Διαδρόμους, 25ος - 23ος αιώνας π.Χ., από: M. H. Wiencke, *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Volume IV: The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III* (Princeton, New Jersey 2000), σελ. II, εικ. a.

ISBN 978-960-524-393-7

Η έκδοση είναι διαθέσιμη και σε e-book, από την ιστοσελίδα www.cup.gr

Στον άνεργο αρχαιολόγο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος του επιμελητή της σειράς xiii
Πρόλογος του συγγραφέα.. 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΠΟΘΕΝ Η ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ; 7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι
«ΠΟΘΕΝ ΚΑΙ ΠΟΤΕ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ;». ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ
ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΣ 15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ
ΜΙΑ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΕΝΑΣ ΤΟΠΟΣ. Η ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΗ
ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΦΕΤΗΡΙΑ 35

II.1. Σύνοψη του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος – Η παραδοσιακή θεωρία 35
II.2. Σύνοψη της προϊστορίας και πρωτοϊστορίας του Αιγαίου 65

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III
ΟΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ 89

III.1. Οι αρχαίες παραδόσεις 89
III.2. Τα «προελληνικά υποστρώματα» 96
III.3. Οι ελληνικές διάλεκτοι της 1ης χιλιετίας π.Χ. 113
III.4. Τα προαλφαβητικά γραπτά μνημεία στο Αιγαίο και τα αρχαιότερα βέβαια ίχνη της ελληνικής γλώσσας 121

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV
Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΚΑΘΕΤΩΝ ΛΑΚΚΟΕΙΔΩΝ ΤΑΦΩΝ
(18ος-16ος ΑΙΩΝΑΣ π.Χ.) 149

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V
ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ 3η ΧΙΛΙΕΤΙΑ π.Χ. – ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ CETINA 185

V.1. Εισαγωγή – Ιστορία της έρευνας 185
V.2. Ο πολιτισμός της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους (25ος-23ος αι. π.Χ.) και το «διεθνές πνεύμα» των μέσων της 3ης χιλιετίας π.Χ. 196
V.3. Οι ζώνες πολιτιστικών επαφών στην Μεσόγειο των μέσων της 3ης χιλιετίας π.Χ. 212
V.4. Η κατάρρευση του πολιτισμού των Κτηρίων με Διαδρόμους και τα πραγματικά της αίτια 222
V.5. Οι «Αργοναύτες των δυτικών Βαλκανίων» και το μεσογειακό πνεύμα του τέλους της 3ης χιλιετίας π.Χ. 233
V.6. Το φαινόμενο Cetina και η «έλευση των Ελλήνων» 255

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI
Η «ΣΚΟΤΕΙΝΗ» 4η ΧΙΛΙΕΤΙΑ π.Χ. 279

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII
ΕΞΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ = ΕΚΝΕΟΛΙΘΙΣΜΟΣ; Η ΘΕΩΡΙΑ
ΓΛΩΣΣΑΣ-ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΤΟΥ COLIN RENFREW 309

VII.1. Εισαγωγή 309
VII.2. Οι βασικοί άξονες κριτικής της παραδοσιακής αντίληψης για την κοιτίδα και την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών .. 315
VII.3. Η κριτική της γενετικής συγγένειας: το γλωσσικό οικογενειακό δέντρο και η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοινωνία και μυθολογία 333
VII.4. Η «ανατολιακή υπόθεση»: εξινδοευρωπαϊσμός = εκνεολιθισμός ... 343
VII.5. Τα μεγάλα προβλήματα: οι ινδοϊρανικές γλώσσες και η μη ινδοευρωπαϊκή «σφήνα» των γλωσσών της Μεσοποταμίας .. 365
VII.6. Το «περιστέρι ανάμεσα στις γάτες»: ο αντίλογος στην θεωρία γλώσσας-γεωργίας και η περαιτέρω επεξεργασία της 382

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII
ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ 419
VIII.1. Θεωρίες παλαιολιθικής συνέχειας 419
VIII.2. Η «αρχαιολογία των κυττάρων»: πληθυσμιακή γενετική 459
VIII.3. Έλληνες: εις τα εξ ων συνετέθησαν 503

ENGLISH SUMMARY 549

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 595

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ 625

ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΞΕΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ 631

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ 639

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
του επιμελητή της σειράς

Στα τέλη του 1ου π.Χ. αιώνα ο Έλληνας λόγιος Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς ανέλαβε να παρουσιάσει στο έργο του *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* τις καταβολές και την πρώιμη ιστορία του ρωμαϊκού έθνους, από την εποχή του μύθου έως την αρχή της ρωμαϊκής επέκτασης. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληγε ήταν ότι οι Ρωμαίοι στην πραγματικότητα ήταν Έλληνες που οι περιπλανήσεις στα χρόνια του θρύλου τους είχαν οδηγήσει στην Ιταλία. Για να θεμελιώσει την άποψή του, ο Διονύσιος ερμήνευσε τη λατινική γλώσσα ως παρακλάδι της αιολικής διαλέκτου. Με την αντίληψη ότι οι Ρωμαίοι είχαν ελληνική καταγωγή και συνεπώς δεν μπορούσαν να θεωρηθούν (απόλυτα) βάρβαροι συμφιλίωνε κάπως τους συμπατριώτες του με την οδυνηρή πραγματικότητα της ρωμαϊκής κυριαρχίας.

Το ερευνητικό πρόγραμμα του Διονυσίου είναι απλό: η ταυτότητα ενός λαού προσδιορίζεται μέσα από την έρευνα της απώτατης καταγωγής του και της γλώσσας του. Οι μέθοδοι μπορεί να άλλαζαν στο πέρασμα των αιώνων, αλλά αυτό το ερώτημα των καταβολών, του «πόθεν και πότε», ήταν και παραμένει δημοφιλές και επίκαιρο, ανεξάρτητα από το αν η αναζήτηση των απαρχών αφορά τους αυτόχθονες Αθηναίους ή τους πλάνητες Ιουδαίους, τα ελληνικά ή τα γερμανικά φύλα, τους κατοίκους του Παλαιού ή τους αποίκους και τους ιθαγενείς του Νέου Κόσμου. Σπανίως απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα δίδονται χωρίς να συνδέονται με κάποιο «διά ταύτα», με αξιώσεις και στόχους – μια ακραία αλλά όχι μεμονωμένη περίπτωση είναι η ενασχόληση των εθνικοσοσιαλιστών με την προέλευση της αρίας φυλής.

Στη νεοελληνική ιστορία, το ερώτημα πότε και από πού ήρθαν στην Ελλάδα οι Έλληνες βρέθηκε κάπως σε δεύτερη μοίρα, γιατί αρχαιοδίφες, ιστορικοί και αρχαιολόγοι είχαν για πολλές δεκαετίες μια αποστολή πιο επιτακτική για τη θεμελίωση της νεοελληνικής ταυτότητας: να αποδείξουν τη συνέχεια του ελληνισμού

στον γεωγραφικό χώρο του ελληνικού κράτους. Εκείνο που απαιτούσε απάντηση ήταν η αμφισβήτηση της φυλετικής συγγένειας αρχαίων και συγχρόνων Ελλήνων. Έτσι λόγου χάριν ο Κυριακός Πιττάκης, ο πρώτος Επιστάτης των εν Αθήναις Αρχαιοτήτων και σύγχρονος του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, δημοσίευσε στην *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* από το 1852 έως το 1858 σειρά άρθρων με τον τίτλο «Ὕλη ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι οἱ νῦν κατοικοῦντες τὴν Ἑλλάδα εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων».

Η προέλευση των Ελλήνων απασχόλησε βέβαια την αρχαιολογική και γλωσσολογική έρευνα από νωρίς, αλλά περισσότερο ως επιστημονικό ερώτημα και λιγότερο ως πατριωτική αποστολή. Καθώς η κοιτίδα των Ελλήνων και ο ερχομός τους στη βαλκανική χερσόνησο είχαν συνδεθεί άρρηκτα με το πρόβλημα της πρώιμης ιστορίας των Ινδοευρωπαίων, η σχετική έρευνα αντιμετώπιζε τα ελληνικά φύλα ως κομμάτι μιας ευρύτερης γλωσσικής ομάδας, χωρίς να τους δίνει κάποια προνομιακή θέση.

Τα πράγματα άλλαξαν τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα, για λόγους που σχετίζονται με τη ζεύξη της ιστορίας στο άρμα της πατριδοκαπηλίας. Όπως δίπλα στην οικονομία υπάρχει η παραοικονομία και στην παιδεία η παραπαιδεία, έτσι και δίπλα στην επιστήμη, που αγωνίζεται να επιβιώσει σε περιόδους ισχνών αγελάδων, έχει ορθώσει το ανάστημά της η παραεπιστήμη, ώριμο τέκνο της ημιμάθειας και του λαϊκισμού. Η συνταγή επιτυχίας της είναι απλή: αλήθεια είναι ό,τι ευχαριστεί το κοινό. Πολύπλοκα φαινόμενα παρουσιάζονται στην ασπρόμαυρη εκδοχή τους που δεν αφήνει περιθώρια για το αναγκαίο «ίσως» και «πιθανόν» της επιστημονικής έρευνας. Γνωστές πηγές, επιλεγμένες και αποκομμένες από τα συμφραζόμενά τους, ανάγονται σε νέα αποκαλυπτικά ντοκουμέντα που «έθαβε» κάποια διεθνής ανθελληνική συνωμοσία. Τα αναρίθμητα παραεπιστημονικά περιοδικά και οι φωνακλάδες τηλεπαπαρολόγοι με τις ειδικές και μοναδικές προσφορές των αποκαλυπτικών βιβλίων τους φροντίζουν για τη διάδοση αυτής της παραεπιστήμης.

Σε μια τέτοια περίοδο είναι επιτακτικό τα ζητούμενα της έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες να παρουσιάζονται με εύληπτο τρόπο στο ευρύτερο κοινό. Χρειάζεται εκλαΐκευση που να μην καταντά λαϊκισμός, και κατανοητή παρουσίαση πολύπλοκων ερευνητικών θεμάτων που να μην εκφυλίζεται σε υπεραπλούστευση. Αυτή την αποστολή έχει πρώτιστα το παρόν βιβλίο: να παρουσιάσει πιθανές απαντήσεις και βάσιμες υποθέσεις σε σημαντικά ερωτήματα της ελληνικής προϊστορίας και πρωτοϊστορίας: από πότε μπορούμε να μιλάμε για ύπαρξη ελληνικής γλώσσας και συνεπώς φορέων της και τί μπορούμε να υποθέσουμε για την κοιτίδα και τις μετακινήσεις των φύλων που στους ιστορικούς χρόνους αυ-

τοπροσδιορίζονταν ως «Έλληνες». Είναι ερωτήματα που δεν επιδέχονται απλές απαντήσεις. Αφορούν μια σκοτεινή περίοδο της προϊστορίας, που μόνο ο συνδυασμός μεθόδων και πηγών, από την ανάλυση υλικών καταλοίπων ως την εξέταση μύθων και γλωσσικού υλικού, μπορεί κάπως να φωτίσει. Το βιβλίο είναι γραμμένο τόσο για τον επιστήμονα όσο και για τον φοιτητή και τον μη ειδικό αναγνώστη που είναι πρόθυμος να συμβαδίσει με τον συγγραφέα στην αναζήτηση απαντήσεων, γνωρίζοντας από την αρχή ότι η σοβαρή ιστορική και αρχαιολογική έρευνα πολλές φορές προσφέρει μόνο πιθανές υποθέσεις και ερεθίσματα. Δεν αποτελεί όμως μόνο μια τεκμηριωμένη ανάλυση των δεδομένων και κριτική αποτίμηση της έρευνας πολλών δεκαετιών, που ο αναγνώστης μπορεί να διαβάσει αποκομίζοντας γνώση και ιδέες. Είναι και ένα δοκίμιο για τη θέση της αρχαιολογίας στη νεοελληνική κοινωνία.

Άγγελος Χανιώτης
Πρίνστον, Νοέμβριος 2012

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Τίς θὰ εἴπῃ ἡμῖν περὶ τῶν πρώτων κατοίκων τῆς Ἑλλάδος; Τίς θὰ ὀνομάσῃ τὸν πρωτόπλαστον τὸν πατήσαντα τὸ ἀκόμη ἀκαλλιέργητον ἔδαφος τῆς ἑλληνικῆς γῆς...;», αναρωτιέται ο Σπυρίδων Λάμπρος στην αρχή του πρώτου κεφαλαίου της *Ιστορίας της Ελλάδος*.[1] Η γλαφυρότητα και η γοητεία του ερωτήματος δεν μας προϊδεάζουν για τον σύνθετο χαρακτήρα της απάντησής του. Όσο περισσότερο, μάλιστα, εξελίσσεται η έρευνα τόσο πιο πολύ το ερώτημα περιπλέκεται. Πώς πρέπει, φέρ' ειπείν, να γίνει αντιληπτός ο «πρωτόπλαστος»; Ως ο πρωιμότερος ορίζοντας του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου (*Homo Sapiens*) στον ελλαδικό χώρο; Ή μήπως ως ο αρχαιότερος εκπρόσωπος γενικότερα του γένους *Homo* εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια πριν;

Παρά την σύνθετη φύση του προβλήματος η παλαιολιθική αρχαιολογία πιθανότατα θα μπορέσει στο ορατό μέλλον να ξεδιαλύνει το ζήτημα. Στην πραγματικότητα, έχει αρχίσει ήδη να εντοπίζει ίσως όχι ακριβώς τον «πρωτόπλαστον», αλλά το ποια είναι η αρχαιότερη φάση κατοίκησης του ελλαδικού χώρου τόσο από τον σύγχρονο άνθρωπο όσο και από προηγούμενα ανθρωπολογικά είδη. Όσο δύσκολο όμως κι αν είναι το ανωτέρω ερώτημα, υπάρχει ένα ακόμη πιο δύσκολο: Τίς θὰ εἴπῃ ἡμῖν περὶ τῶν πρώτων *Ἑλλήνων*; Πότε ξεκινά ο ελληνικός πολιτισμός; Διότι η έναρξη της εκάστοτε ανθρώπινης κατοίκησης σε έναν τόπο δεν ταυτίζεται –ή τουλάχιστον δεν ταυτίζεται απαραιτήτως– και με την απαρχή ενός συγκεκριμένου πολιτισμού, την ύπαρξη του οποίου γνωρίζουμε από τις μεταγενέστερες εκφάνσεις του και κυρίως από τα γραπτά του μνημεία. Πότε ξεκινά, λοιπόν, ο ελληνικός πολιτισμός; Πώς μπορούμε να ορίσουμε μεθοδολογικά την αφετηρία του και να την εντοπίσουμε στον χρόνο;

Το βιβλίο αυτό αποτελεί ένα επιστημονικό, αλλά ταυτοχρόνως και συγγραφικό εγχείρημα. Είναι μια προσπάθεια μερικής αποστασιοποίησης από την στενή, τεχνοκρατικής φύσεως εξειδίκευση –όχι γενικώς από την εξειδίκευση– που χαρακτηρίζει πλέον συχνά τον ακαδημαϊκό χώρο και μια απόπειρα εξωστρεφούς ανοίγματος σε ένα ευρύτερο θέμα και σε ένα ευρύτερο κοινό. Ως «ευρύτερο κοινό» δεν νοείται εδώ μόνον ο πιθανός κύκλος ενδιαφερόμενων αναγνωστών εκτός της επίσημης επιστημονικής ή ακαδημαϊκής κοινότητας. Ο όρος αναφέρεται και σε πολλούς επαγγελματίες ερευνητές διαφόρων ειδικοτήτων του αρχαιογνωστικού χώρου, ειδικότητες οι οποίες λόγω του έντονου κατακερματισμού του επιστημονικού επιστητού και της μεγάλης εξειδίκευσης βρίσκονται πλέον σε φάση προϊούσας αποξένωσης.

---

[1] Σ. Λάμπρος, *Ιστορία της Ελλάδος*, Τόμος Α' (Αθήνα 1886), σελ. 19.

Από το 1970, όταν ο Μιχαήλ Σακελλαρίου παρουσίασε στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τις τότε διεθνώς κρατούσες υποθέσεις για την πιθανή προέλευση των πρώτων ελληνόφωνων πληθυσμών μαζί και με τις δικές του ερευνητικές απόψεις,[2] δεν έχει υπάρξει στην ελληνική βιβλιογραφία μια συστηματική παρουσίαση της κατάστασης της έρευνας στο θέμα που συνήθως αποκαλείται απλουστευτικά «(προ)έλευση» ή «καταγωγή των Ελλήνων». Πόσο μάλλον που από την εποχή του κειμένου του Σακελλαρίου ως σήμερα μια αληθινή κοσμογονία έχει συντελεστεί διεθνώς σε πεδία όπως είναι η μελέτη της προέλευσης των γλωσσών και η σχέση μεταξύ αρχαιολογίας και γλωσσολογίας. Και ενώ ένα μικρό ή ελάχιστο μόνο μέρος της επιστημονικής αυτής προόδου έχει ως τώρα φθάσει στο ευρύτερο ελληνικό κοινό, ένα πλήθος «ερευνών» από τον δαιδαλώδη πλέον χώρο του αρχαιογνωστικού ψευδεπιστημονικού ερασιτεχνισμού έχει κάνει τα τελευταία χρόνια αισθητή την παρουσία του. Για την ακρίβεια, οι πρόθυμοι, πλην όμως αφερέγγυοι κομιστές των απαντήσεων στα ερωτήματα που θα εξεταστούν στο παρόν βιβλίο είναι ήδη στην χώρα μας τόσοι και τέτοιοι, ώστε ακόμη και τα ίδια τα σχετικά ερωτήματα να προκαλούν σχεδόν άσχημους συνειρμούς.

Το βιβλίο αυτό έχει τρεις βασικούς στόχους. Ο πρώτος έγκειται στην διερεύνηση του κυρίως θέματός του, η οποία συγκροτείται γύρω από έναν διττό άξονα, εγχειριδιακό και ερευνητικό. Βασικός σκοπός, δηλαδή, του βιβλίου είναι να αποτελέσει καταρχάς ένα εύληπτο και αύταρκες εγχειρίδιο της μελέτης των απαρχών του ελληνικού πολιτισμού. Με άλλα λόγια, να παρουσιάσει με τρόπο συστηματικό, λεπτομερή, αλλά ταυτοχρόνως και προσιτό στον μέσο αναγνώστη την μακρά ιστορία της διερεύνησης του σημαντικού αυτού ζητήματος από την διεθνή επιστημονική κοινότητα. Η παρουσίαση αυτή συνοδεύεται, βεβαίως, και από την κριτική αξιολόγηση της ως τώρα έρευνας, ιδίως υπό το πρίσμα των επιστημονικών εξελίξεων των τελευταίων 20-25 χρόνων. Η δραστική αυτή επικαιροποίηση των σχετικών γνώσεων καταλήγει τελικώς σε μια νέα ερευνητική σύνθεση και πρόταση λύσης του προβλήματος. Αυτή αφορά την προέλευση όχι μόνο των Ελλήνων, δηλαδή της ελληνικής γλώσσας και της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας, αλλά και των άλλων κύριων γλωσσικών οικογενειών του κόσμου.

Ο δεύτερος στόχος του βιβλίου είναι με αφορμή το διερευνώμενο ζήτημα να προσφέρει μια συστηματική επισκόπηση ορισμένων βασικών δεδομένων της προϊστορίας του Αιγαίου, αλλά και γενικότερα του ευρασιατικού χώρου. Όπως θα καταδειχθεί, όχι μόνον η όποια απόπειρα λύσης, αλλά ακόμη και η απλή παρακολούθηση του βασικού θέματος είναι αδύνατη χωρίς έναν ευρύ γεωγραφικό και χρονολογικό ορίζοντα. Είναι ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο που δίνεται το έναυσμα για μια συγκεκριμένη μορφή αφήγησης της προϊστορίας, η οποία ειδικώς σε ό,τι αφορά το σκέλος του Αιγαίου δεν επιχειρείται συχνά στην ελληνική γλώσσα. Μια αφήγηση η οποία ελπίζω και εύχομαι να

[2] Μ. Β. Σακελλαρίου, Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α': Προϊστορία και Πρωτοϊστορία* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970), σελ. 356-379.

αποδειχθεί χρήσιμη σε όσους (φοιτητές, μεταπτυχιακούς ερευνητές ή και μεγαλύτερης ηλικίας εργαζομένους στο πεδίο της προϊστορικής αρχαιολογίας) έχουν ενίοτε αισθανθεί χαμένοι –τόσο χαμένοι όσο κάποτε και ο γράφων– ερχόμενοι σε επαφή με οτιδήποτε υπερβαίνει τα σύνορα του ελλαδικού χώρου ή τα όρια της αποκλειστικής εξειδίκευσης σε μια συγκεκριμένη εποχή ή κατηγορία ευρημάτων. Εκτός αυτού, σκοπός του βασικού αυτού φροντιστηρίου είναι και να καταδείξει ότι η σχετική γνώση δεν χρειάζεται να μοιάζει με «υλικό» επί του οποίου ασκεί κανείς το φοβικό ιδιοκτησιακό του δικαίωμα. Αντιθέτως, μπορεί και πρέπει να είναι προσιτή σε όλους, μακριά από μυστικοπάθειες, προσωπικές εξαρτήσεις, περίεργα σύνδρομα και άλλα νοσηρά φαινόμενα που μόνον η γνώση μπορεί να δώσει την δύναμη για να εκλείψουν. Και στο πλαίσιο του δεύτερου στόχου του βιβλίου κυριαρχεί ο συνδυασμός του εγχειριδιακού με τον ερευνητικό χαρακτήρα. Η αναγκαστική περιδιάβαση στις διάφορες περιοχές και περιόδους, υπό το πρίσμα πάντοτε των κεντρικών ερωτημάτων του βιβλίου, καταλήγει στην διατύπωση καινοτόμων ερευνητικών θέσεων σε μια σειρά θεμάτων. Σε αυτά ανήκουν και ορισμένα άκρως ενδιαφέροντα και πολυσυζητημένα αντικείμενα, όπως είναι π.χ. ο χρονικός εντοπισμός στοιχείων των ελληνικών επικών και μυθολογικών παραδόσεων.

Υπάρχει όμως και ένας τρίτος άξονας στο παρόν βιβλίο ο οποίος ξεκινά από την εισαγωγή του και διατρέχει ένα μεγάλο μέρος του. Συνίσταται σε ένα είδος διαλόγου με την δυσμενή περιρρέουσα ατμόσφαιρα η οποία έχει διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα όσον αφορά την επιστημονική και νηφάλια προσέγγιση ορισμένων «ευαίσθητων» αρχαιογνωστικών και γενικότερα ιστορικών ζητημάτων. Όπως δηλαδή αναφέραμε ήδη, το πρόβλημα των απαρχών του ελληνικού πολιτισμού ανήκει σε εκείνα τα ερευνητικά πεδία τα οποία στην χώρα μας έχουν περιέλθει προ πολλού στην δικαιοδοσία κύκλων που κινούνται στην περιφέρεια ή εκτός της επιστήμης. Η μεταφύτευση των συνήθως ακραίων ιδεολογημάτων και των ποικίλων αντιεπιστημονικών τους σκοπιμοτήτων στον αρχαιογνωστικό χώρο έχει δημιουργήσει μια ατμόσφαιρα η οποία έχει νοθεύσει σε έναν διόλου ευκαταφρόνητο βαθμό την σχέση μεταξύ της υπεύθυνης έρευνας (ακαδημαϊκής ή μη) και του ευρύτερου κοινού.

Καθώς στα κεφάλαια του βιβλίου θίγονται ζητήματα τα οποία απασχολούν πολλούς και προσεγγίζονται λανθασμένα από ακόμη περισσότερους, διάφορες δημοφιλείς υπεραπλουστεύσεις, παρανοήσεις ή εκούσιες διαστρεβλώσεις των υπό συζήτησιν φαινομένων ανασκευάζονται μέσω της αντιπαραβολής τους με την υπεύθυνη επιστημονική μεθοδολογία. Το εξωστρεφές ύφος του βιβλίου υπογραμμίζεται, εν τέλει, και από τον ίδιο τον τίτλο του. Και τούτο διότι ως τέτοιος τίθεται μια απορία του ευρύτερου κοινού με ιστορικά και εν γένει πνευματικά ενδιαφέροντα, όπως η απορία αυτή διατυπώθηκε από έναν εκπρόσωπό του σε μια συγκεκριμένη περίσταση (βλ. τέλος εισαγωγής). Ό,τι ακολουθεί είναι η απόπειρα όχι μόνον απάντησης του συγκεκριμένου ερωτήματος, αλλά και της κατάδειξης των υγιών θεωρητικών και μεθοδολογικών προϋποθέσεών της.

Προκειμένου όμως να μην κάνουμε το δεύτερο βήμα πριν από το πρώτο, είναι αναγκαία λίγα λόγια για την δομή του βιβλίου. Μετά από το μικρό εισαγωγικό κεφάλαιο, όπου επιχειρείται η -υπό άλλες συνθήκες μάλλον αυτονόητη- οριοθέτηση της επιστήμης από την μη επιστήμη, ακολουθεί το κεφάλαιο της θεωρητικής ανάλυσης του κεντρικού ερωτήματός του (κεφ. I). Στο πλαίσιο της αναγκαίας αυτής θεωρητικής προεργασίας διερευνάται το πώς μπορούμε να ορίσουμε μεθοδολογικά την χρονική αφετηρία του ελληνικού πολιτισμού. Καθώς το ερευνητικό ζητούμενο αποσαφηνίζεται ως ο χρονικός εντοπισμός της πρώτης εμφάνισης της ελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα, ακολουθεί (κεφ. II) μια παρουσίαση των βασικών δεδομένων για τις δύο αυτές σταθερές του προβλήματος: την ελληνική γλώσσα (με σύνοψη του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος) και την μητροπολιτική Ελλάδα (με σύνοψη της προϊστορίας του Αιγαίου). Εν συνεχεία (κεφ. III) εκτίθεται ο τρόπος με τον οποίον προσπάθησε να διερευνήσει το ζήτημα η φιλολογική έρευνα βάσει των γλωσσολογικών και αρχαιολογικών αυτών δεδομένων και υποθέσεων εργασίας. Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής κατέστη δυνατό να αξιολογηθεί και το χαμηλότερο χρονικό όριο στο οποίο έχει τοποθετηθεί η «έλευση των Ελλήνων» (τέλος της Εποχής του Χαλκού). Στο ίδιο κεφάλαιο παρουσιάζονται, επίσης, και οι ως τώρα πρωιμότερες βέβαιες μαρτυρίες της ελληνικής γλώσσας.

Η συνέχεια του βιβλίου (κεφ. IV-VIII) έχει την μορφή της εξέτασης των λοιπών χρονικών «παραθύρων», δηλαδή καθεμιάς εκ των υπολοίπων περιόδων της προϊστορίας του ελλαδικού χώρου στις οποίες έχει τοποθετηθεί κατά καιρούς από διαφόρους ερευνητές η «έλευση των Ελλήνων». Τις περιόδους αυτές θα τις εξετάσουμε κατά χρονολογική σειρά, ξεκινώντας από την νεώτερη και καταλήγοντας στην αρχαιότερη. Με αυτόν τον τρόπο θα διεισδύσουμε σταδιακά όλο και βαθύτερα στην προϊστορία, σαν να εισχωρούμε βαθμιαία στο εσωτερικό ενός άγνωστου νησιού. Στην πορεία, βεβαίως, το άγνωστο θα αρχίσει σιγά σιγά να γίνεται γνωστό αποκαλύπτοντας ότι πολλά από όσα θεωρούμε συχνά δεδομένα για το παρελθόν της Ελλάδας, της Ευρώπης, αλλά και άλλων περιοχών του κόσμου χρήζουν δραστικής αναθεωρήσεως. Απομένει να καταδειχθεί κατά πόσον μια ριζική μεταβολή της αντίληψης για το παρελθόν μπορεί να οδηγήσει και στην αναθεώρηση διαφόρων εδραιωμένων κατευθύνσεων (π.χ. [γεω]πολιτικών, ιδεολογικών, κλπ.) που αφορούν το παρόν και το μέλλον.

Απαραίτητες είναι στο σημείο αυτό και λίγες διευκρινίσεις επί κάποιων τεχνικών ζητημάτων. Στο κείμενο υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός ξένων ονομάτων ερευνητών και αρχαιολογικών πολιτισμών. Στην συντριπτική τους πλειονότητα (με εξαίρεση όσα έχουν προ πολλού με κάποιον τρόπο εξελληνιστεί, όπως π.χ. Ερρίκος Σλήμαν ή Κάρολος Δαρβίνος) παρατίθενται στην λατινική τους γραφή, προκειμένου να διευκολυνθεί η δυνατότητα επανεύρεσής τους στην ξένη βιβλιογραφία και στο διαδίκτυο από άλλους ενδιαφερόμενους ερευνητές. Για να μην επέλθει, εντούτοις, πλήρης αποξένωση των αναγνωστών δίχως γνώσεις ξένων γλωσσών, η ελληνική προφορά αρκετών εκ

των ανωτέρω ονομάτων με σημαντικό ρόλο στο βιβλίο αναφέρεται δίπλα τους εντός παρενθέσεως. Οι ξένες αρχαιολογικές θέσεις, αντιθέτως, γράφονται κατά βάσιν στα ελληνικά, με την λατινική γραφή τους σε παρένθεση. Με δεδομένον, επίσης, τον για πολλούς «ευαίσθητο» χαρακτήρα του κεντρικού θέματος, οι πλούσιες βιβλιογραφικές παραπομπές παρατίθενται χωρίς συντομογραφίες στο κάτω μέρος κάθε σελίδας, ώστε να είναι αμέσως ορατές. Με αυτόν τον τρόπο διευκολύνεται πρακτικά η πρόσβαση του αναγνώστη στην σχετική με τις διάφορες πτυχές του θέματος βιβλιογραφία. Εκτός αυτού, μέσω της επαναλαμβανόμενης οπτικής επαφής με τις πηγές ο αναγνώστης μπορεί να εξοικειωθεί με κάποια ονόματα διακεκριμένων ερευνητών, όπως και με ορισμένους τίτλους άρθρων και βιβλίων που είναι ιδιαίτερα σημαντικοί στην ιστορία της έρευνας, σε μεγάλο βαθμό όμως παραμένουν άγνωστοι στο ευρύτερο κοινό.

Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας του Ινστιτούτου Ανωτέρων Σπουδών (Institute for Advanced Study) του Πρίνστον και στο παρελθόν καθηγητή μου στην Χαϊδελβέργη κ. Άγγελο Χανιώτη για το ενδιαφέρον και την ενθαρρυντική διάθεση που εξαρχής επέδειξε για το βιβλίο, καθώς επίσης και για την προθυμία του να το συμπεριλάβει προς δημοσίευσιν στην σειρά «Νέες προσεγγίσεις στον αρχαίο κόσμο» των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης. Το παρόν βιβλίο οφείλει, επίσης, πολλά και στον άλλοτε επόπτη μου στο Ινστιτούτο Προϊστορίας και Πρωτοϊστορίας (Ur- und Frühgeschichte) του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, καθηγητή κ. Joseph Maran. Η αναστροφή με τα περισσότερα από τα θέματα που εξετάζονται στο βιβλίο κατέστη δυνατή χάρη στην ποιότητα και το εύρος των παραδόσεων και σεμιναρίων του κατά την διάρκεια των διδακτορικών μου σπουδών (2001-2007). Όπως θα καταδειχθεί, άλλωστε, ο J. Maran είναι και ένας από τους επιστήμονες οι οποίοι παίζουν σημαντικό ρόλο και για το κεντρικό θέμα του βιβλίου. Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τον καθηγητή Λόρδο Colin Renfrew για το ενδιαφέρον του για το βιβλίο, καθώς και για την καλοσύνη του να μου στείλει δύο δυσεύρετα άρθρα του. Για την άδεια αναπαραγωγής εικόνων από τις δημοσιεύσεις τους ευχαριστώ θερμά τους καθηγητές P. Bellwood, L. L. Cavalli-Sforza, G. Horrocks, J. Mallory, P. Menozzi, C. Renfrew, καθώς και την Δρ. I. Kilian-Dirlmeier. Για την άριστη συνεργασία στο πλαίσιο της έκδοσης του βιβλίου ευχαριστώ τις επιμελήτριες των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης κ. Δ. Δασκάλου και Ε. Λυδάκη. Ευχαριστώ, τέλος, τους καλούς φίλους Στέλλα Κεραμίδα, Θανάση Σκούρτη και Σπύρο Σκούρτη για την διόρθωση της εκτενούς αγγλικής περίληψης.

Η συγγραφή του βιβλίου έλαβε χώρα από τον Ιανουάριο ως τον Αύγουστο του 2008 και από τον Δεκέμβριο του 2009 ως τον Μάιο του 2011 στις βιβλιοθήκες της Βρετανικής, Αμερικανικής και Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών.

Θεόδωρος Γ. Γιαννόπουλος
Αθήνα, Μάιος 2012

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΟΘΕΝ Η ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ;

Το θέμα με το οποίο θα ασχοληθούμε σε αυτό το βιβλίο έχει κάποιες ιδιαιτερότητες. Πρόκειται κατ' ουσίαν για τις περιπλοκές εκείνες οι οποίες κάνουν την εμφάνισή τους κάθε φορά που στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκονται έννοιες όπως «έθνος», «γλώσσα» ή «καταγωγή». Τα ζητήματα αυτά είναι εξαιρετικά ευαίσθητα, αφού όχι μόνον αφορούν ένα κοινό πολύ ευρύτερο από τον στενό κύκλο των ειδικών επιστημόνων, αλλά ενίοτε μπορούν να επηρεάσουν και τον προσδιορισμό στοιχείων της ταυτότητάς του. Αυτό σημαίνει πως διαπλέκονται με ορισμένες από τις πιο θεμελιώδεις πτυχές της πνευματικής και ψυχολογικής συγκρότησης ενός ανθρώπου ή μιας ευρύτερης ομάδας. Κατά συνέπεια, ζητήματα όπως η προέλευση ενός πολιτισμού και του λαού-φορέα του ανήκουν δίχως αμφιβολία σε εκείνα τα ερευνητικά πεδία που η ποιότητα και η μέθοδος της προσέγγισής τους αποκτούν πρωταρχική αξία. Για τον λόγο αυτό, ως ένα πρώτο ξεκαθάρισμα ενός αρκετά ακανθώδους εδάφους, είναι αναγκαίο της ανάπτυξης των θεμάτων να προηγηθούν κάποιες εισαγωγικές παρατηρήσεις.

Η διερεύνηση ορισμένων επιστημονικών προβλημάτων με γενικότερο ενδιαφέρον μπορεί μερικές φορές να παρομοιαστεί με έναν αθλητικό αγώνα. Στον αγωνιστικό χώρο βρίσκονται οι επαγγελματίες του εκάστοτε σπορ (οι «ειδικοί επιστήμονες») και στις κερκίδες οι διάφορες κατηγορίες φιλάθλων (το «ευρύτερο κοινό»). Μεταξύ των τελευταίων υπάρχουν πάντοτε κάποιοι οι οποίοι, έχοντας αφενός μεν μια πολύχρονη αναστροφή με το άθλημα και αφετέρου ένα νηφάλιο, υγιές πνεύμα μπορούν συχνά να κάνουν αξιόλογες παρατηρήσεις για τα τεκταινόμενα στον αγωνιστικό χώρο. Αν και κάποιοι θα έσπευδαν να τους χαρακτηρίσουν «προπονητές της εξέδρας», στην πραγματικότητα οι γνώσεις και οι ιδέες τους κυμαίνονται ενίοτε στο ίδιο ή και σε υψηλότερο επίπεδο από εκείνες ορισμένων επαγγελματιών του σπορ.

Δίπλα σε αυτούς υπάρχουν, βεβαίως, και πολλοί οι οποίοι έχουν σαφώς λιγότερο υγιή νοοτροπία, είναι περισσότερο οπαδοί παρά φίλαθλοι, κάτι που υποσκάπτει αποφασιστικά την ποιότητα και την αντικειμενικότητα οποιασδήποτε κρίσης τους. Υπάρχουν, τέλος, και ορισμένοι οι οποίοι βρίσκονται στον αθλητικό χώρο επειδή το αθλητικό γεγονός αποτελεί γι' αυτούς απλό πρόσχημα: έχουν βρεθεί εκεί για να συμπλακούν άγρια με τους «εχθρούς» και «αντιπάλους» τους. Όσο περίεργο κι αν ακούγεται, οι ανωτέρω κατηγορίες «φιλάθλων» βρίσκουν ακριβείς αντιστοιχίες σε διάφορες ομάδες ανθρώπων, οι οποίες τόσο στο εξωτερικό, αλλά σίγουρα και στην Ελλάδα, καταπιάνονται με

ζητήματα σχετικά με την ιστορία, την αρχαιολογία και τον πολιτισμό. Ας δούμε όμως το θέμα λίγο πιο αναλυτικά.

Η αρχαιολογία και η ιστορία είναι επιστήμες που ανέκαθεν συγκινούσαν και ίσως πάντα θα συγκινούν ένα ευρύ φάσμα ανθρώπων στην Ελλάδα και τον υπόλοιπο κόσμο. Ειδικότερα στην χώρα μας το ενδιαφέρον για την αρχαιολογία και την ιστορία, τροφοδοτούμενο από το μακραίωνο και σημαντικό παρελθόν, δεν είναι μόνο εγκυκλοπαιδικό ή επιστημονικό, αλλά και ιδεολογικό-ψυχολογικό. Για την νεοελληνική μας ψυχολογία η λειτουργία του παρελθόντος θυμίζει κάποιες φορές έντονα την αντιπαροντική (kontrapräsentisch) και θεμελιώνουσα (fundierend) λειτουργία του μύθου, σύμφωνα με το σχήμα του διακεκριμένου Γερμανού αιγυπτιολόγου και ερευνητή των πρώιμων μεγάλων πολιτισμών Jan Assmann (Γιαν Άσμαν).[3]

Αντιπαροντικά λειτουργεί ο μύθος όταν, εκκινώντας από ελλειμματικές εμπειρίες του παρόντος, προσηλώνεται στην ανάμνηση και επίκληση ενός ηρωικού, υποδειγματικού παρελθόντος, φαινόμενο που απαντά π.χ. στα ομηρικά έπη. Μια κατάσταση που μας θυμίζει όμως και τις περιπτώσεις εκείνες που στις μέρες μας η στροφή σε ένδοξες σελίδες του ελληνικού παρελθόντος λειτουργεί ως ψυχολογική διαφυγή από την διαχρονική δυσλειτουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Η θεμελιώνουσα λειτουργία του μύθου, για την οποία ο Assmann φέρει ως παράδειγμα τον μύθο του Όσιρι στην Αίγυπτο και την παράδοση της Εξόδου για το Ισραήλ, αναδεικνύεται στις περιπτώσεις εκείνες όπου καταστάσεις του παρόντος ορώνται υπό το φως ιστορικών ή μυθικών επεισοδίων που τις θεμελιώνουν και τις παρουσιάζουν ως λογικές, επιβεβλημένες ή επιθυμητές από τους θεούς. Κι εδώ δεν μπορεί να αποφευχθεί ο παραλληλισμός με ιδιότυπες καταστάσεις της νεοελληνικής ζωής, όπως π.χ. ο ρόλος που ακόμη και σήμερα παίζει η δεκαετία του 1940 για την πολιτική υπόσταση αρκετών κομματικών και εν γένει ιδεολογικών μορφωμάτων.

Η ανησυχητικά άνετη εφαρμογή του σχήματος του Assmann στην περίπτωση της λειτουργίας όχι κάποιου μύθου, αλλά του ιστορικού παρελθόντος στην χώρα μας καταδεικνύει πως το παρελθόν αυτό, όπως συχνά το αντιλαμβανόμαστε, δεν έχει τόσο την μορφή έγκυρων (κατά το δυνατόν) πορισμάτων της επιστήμης όσο μυθοπλαστικών αφηγήσεων με λειτουργία αντιπαροντική, θεμελιώνουσα ή και τα δύο. Δεδομένων λοιπόν των ιδιαιτεροτήτων που χαρακτηρίζουν την σχέση μας με το παρελθόν, είναι σημαντικό να μπορεί κανείς να χαρτογραφήσει σε μια δεδομένη στιγμή την περιρρέουσα μεθοδολογική ατμόσφαιρα σε ό,τι αφορά την μελέτη εννοιών σαν αυτές που προαναφέραμε: «έθνος», «φυλή», «γλώσσα», «καταγωγή», «συνέχεια». Για τον σκοπό αυτό είναι αναγκαίο να διερευνηθεί το ποιοι είναι οι παράγοντες που καθορίζουν ή προσπαθούν να καθορίσουν αυτή την ατμόσφαιρα. Είναι π.χ. ο «αγωνιστικός χώρος» των επαγ-

[3] J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (C. H. Beck, München 1992, υπό έκδοση και στα ελληνικά από την παρούσα σειρά των ΠΕΚ), σελ. 78 κ.ε.

γελματιών της έρευνας, είναι η πλευρά των μη ακαδημαϊκών μεν, αλλά αξιόλογων και νηφάλιων ερευνητών του εκάστοτε αντικειμένου, ή μήπως είναι οι άλλες, νοσηρές κατηγορίες «φιλάθλων»;

Η απάντηση είναι ότι τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται στην Ελλάδα μια δραματική άνθηση του φαινομένου που θα μπορούσε κανείς να ονομάσει αρχαιογνωστικό ψευδεπιστημονικό ερασιτεχνισμό. Αυτός αντανακλάται στον αριθμό και στην απήχηση ενός πολυδαίδαλου πλέον δικτύου εκλαϊκευμένων εντύπων και βιβλίων που καταπιάνονται με το απώτερο και απώτατο παρελθόν της Ελλάδας. Η πρόσβαση σε αυτά είναι η ευκολότερη δυνατή, αφού μπορεί να τα βρει κανείς σχεδόν σε όλα τα περίπτερα και βιβλιοπωλεία, ενώ κάποιοι από τους εκδότες και συγγραφείς τους διαθέτουν και μόνιμο ή εφήμερο τηλεοπτικό βήμα. Καθώς αρκετά από τα έντυπα αυτά έχουν πλέον πίσω τους πολλά χρόνια «δραστηριότητας», η φιλοσοφία της θεματολογίας, το ύφος και οι ιδεολογικές κατευθύνσεις έχουν απασχολήσει πολλές φορές τα τελευταία χρόνια σοβαρές μελέτες και άρθρα.[4] Σαν αποτέλεσμα, το συνήθως νοσηρό ιδεολογικό τους στίγμα και η μη επιστημονική τους στόχευση είναι στοιχεία που έχουν γίνει γνωστά σε ένα σημαντικό μέρος του αναγνωστικού κοινού.

Παρ' όλα αυτά, ο κίνδυνος να παρασυρθεί κανείς από τους εν λόγω επιτήδειους εμπόρους ή «ερευνητές» μειωμένης επιστημονικότητας, συνήθως φορείς ακραίας και επικίνδυνης ιδεολογικοποίησης του παρελθόντος, είναι πάντοτε υπαρκτός. Και τούτο διότι μεγάλα όπλα τους παραμένουν ο εκλαϊκευμένος χαρακτήρας των περιοδικών και βιβλίων τους, αλλά και η ενσωμάτωση στην φιλοσοφία τους σύγχρονων τάσεων όπως η φιλολογία του «ανεξήγητου» («άγνωστη» ιστορία, προϊστορικά «μυστήρια», κλπ.) ή η ευφάνταστη συνωμοσιολογία και εσχατολογία. Υπέρ τους λειτουργεί επίσης και η έλλειψη δυνατότητας ελέγχου και επαλήθευσης των γραφομένων και των βιβλιογραφικών παραπομπών (όπου υπάρχουν) από την πλευρά πολλών αναγνωστών οι οποίοι δεν έχουν εύκολη πρόσβαση στις εξειδικευμένες βιβλιοθήκες και εξοικείωση με τον επιστημονικό τρόπο εργασίας.

Είναι πράγματι γεγονός ότι η επιρροή που ασκούν τα τελευταία χρόνια αρκετά από τα «αρχαιολατρικού» ή «ελληνοκεντρικού» περιεχομένου γραφόμενα σε ένα τμήμα του ευρύτερου κοινού είναι τόσο υπαρκτή όσο και ουσιαστική. Μια απλή περιήγηση στις πλήθος ιστοσελίδες του διαδικτύου που μόνιμα ή περιστασιακά πραγματεύονται θέματα ελληνικής ιστορίας αρκεί για να προκαλέσει έκπληξη και ανησυχία για την μεγάλη απήχηση που έχουν οι κάθε είδους νεόκοπες ψευδεπιστημονικές κατασκευές. Στους αμέτρητους αυτούς ιστοχώρους απουσιάζει δραματικά η πιο βασική προϋπόθεση της ιστορικής και αρχαιολογικής έρευνας, η *συγχρονία* (context), δηλαδή η εξειδικευ-

[4] Μια σειρά αξιόλογων και ιδιαίτερα ενημερωτικών άρθρων σχετικών με το θέμα μπορεί να βρει κανείς π.χ. στο περιοδικό *Άρδην*, τχ. 52, Ιανουάριος-Μάρτιος 2005, με κεντρικό θέμα: Έλληνες. Ινδοευρωπαίοι ή ...εξωγήινοι (από τους αρχαίους Έλληνες στα ...UFO).

μένη γνώση της ακριβούς ιστορικής συνάφειας των εννοιών, των προσώπων και των πραγμάτων. Αντιθέτως, παρελαύνουν ακραία και επιθετική αμάθεια, εξίσου επικίνδυνη ημιμάθεια, χονδροειδώς αναχρονιστικές πληροφορίες, ακατάσχετη συνωμοσιολογία, φανατισμένη προσκόλληση σε έννοιες δίχως αποσαφηνισμένο περιεχόμενο και φυσικά η συνήθης ιδεολογικοποίηση με τις γνωστές νεοελληνικού τύπου μανιχαϊστικές πολώσεις μεταφυτευμένες στο παρελθόν.

Ο συνδυασμός φλογερού ιστορικού ενδιαφέροντος, βαθιάς αμάθειας, αθεράπευτης ιδεολογικοποίησης και αυτονόητης αυτοπεποίθησης για το ατομικό επίπεδο γνώσεων φθάνει ίσως στο απόγειό του με το -όχι εντελώς νέο πάντως- φαινόμενο των διαφόρων διχαστικών σχημάτων περί της ελληνικής ιστορίας. Η αξιολογική διαβάθμιση διαφόρων περιόδων της ιστορίας ενός λαού, δηλαδή της ζωής των ανθρώπων του παρελθόντος, σε «σκοτεινές» και «φωτεινές», καθώς και η «απάρνηση» ή διαγραφή ολόκληρων ιστορικών περιόδων (π.χ. της βυζαντινής ή όποιας άλλης) αποτελούν συμπτώματα μιας υπανάπτυκτης αντίληψης της ιστορίας. Η επιστημονική ιστορική έρευνα στοχεύει πάντοτε πρωτίστως στην κατανόηση των φαινομένων και δευτερευόντως στην αξιολόγησή τους. Το χαρακτηριστικό πλεόνασμα της δεύτερης προδίδει συνήθως το βαθύ έλλειμμα της πρώτης. Εντούτοις, τόσο η μετατροπή του παρελθόντος σε πεδίο εκτόνωσης πνευματικών ή και ψυχικών νόσων όσο και η αναχρονιστική επιβίωση στον 21ο αιώνα ιστορικών ιδεοληψιών του 19ου ή και προηγούμενων αιώνων γνωρίζουν στην χώρα μας μια διόλου ευκαταφρόνητη, ενίοτε ανησυχητική απήχηση.[5] Η διαμόρφωση μιας νέας θρησκείας (νεοπαγανισμός) όχι μέσα από μεταφυσικές ή φιλοσοφικές αναζητήσεις, αλλά από τον συνδυασμό ιδεολογικοποίησης και ψευδεπιστημονικής μυθομανίας συνιστά ίσως την πιο ακραία και μάλλον αναπάντεχη κατάληξη του κακώς εννοούμενου αρχαιογνωστικού ερασιτεχνισμού στην χώρα μας.

Γιατί όμως οι ανωτέρω τάσεις δεν αναχαιτίζονται σε αποτελεσματικό βαθμό από την επίσημη αρχαιογνωστική έρευνα; Η βασική αιτία για αυτό είναι ότι οι εξειδικευμένες επιστημονικές έρευνες, ακόμη κι όταν υπάρχουν τα κριτήρια διάκρισής τους από τους άνευ ή αμφιβόλου επιστημοσύνης «ανταγωνιστές» τους, δεν έχουν τον απαραίτητο για το μέσο κοινό εκλαϊκευτικό χαρακτήρα. Πραγματεύονται ως επί το πλείστον ειδικά θέματα, συχνά χωρίς ευρύτερο ενδιαφέρον, και κατά κανόνα απαιτούν συστηματικές προϋπάρχουσες γνώσεις από την πλευρά του αναγνώστη. Στο σημείο αυτό δεν βοηθά σίγουρα και το ελλιπές αρχαιογνωστικό υπόβαθρο, καθώς και η αδυναμία διάκρισης μεταξύ επιστήμης και μυθοπλασίας που κληροδοτεί το ελληνικό σχολείο και, δυστυχώς, ενίοτε και το πανεπιστήμιο στους αποφοίτους του.

[5] Χαρακτηριστική είναι, μεταξύ άλλων, και η διαμόρφωση ιδιότυπων «τομέων ευθύνης», προτιμώμενων, δηλαδή, ιστορικών περιόδων για την εκτόνωση των διαφόρων ιδεολογημάτων: η ελληνική αρχαιότητα και προϊστορία προσελκύουν παραδοσιακά το ενδιαφέρον της ακροδεξιάς, ενώ η νεώτερη ελληνική ιστορία έχει σε διάφορα επίπεδα περιέλθει στην σφαίρα επιρροής τμημάτων της αριστεράς.

Δεν θα περίμενε, άλλωστε, κανείς κάτι διαφορετικό σε μια χώρα όπου η αδυναμία του κράτους να επενδύσει συστηματικά στο –κατά τα άλλα ένδοξο– παρελθόν αντικατοπτρίζεται σε μια μάλλον ευτράπελη κατάσταση που συνήθως ξεχνάμε: ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχουν καν ανεξάρτητες πανεπιστημιακές σχολές για τις διάφορες ειδικεύσεις (ουσιαστικά ξεχωριστές επιστήμες πλέον) εντός των ευρύτερων χώρων της ιστορίας και της αρχαιολογίας. Δεν υπάρχει, δηλαδή, η δυνατότητα αυτοδύναμων, εξειδικευμένων *προπτυχιακών* σπουδών σε πεδία όπως π.χ. η προϊστορική αρχαιολογία, η βυζαντινή ιστορία, κλπ. Με τους πιο πολλούς από τους αποφοίτους τους στην αρχαιολογία καταδικασμένους κατ' ουσίαν σε ανεργία, τα Ιστορικά-Αρχαιολογικά Ινστιτούτα καταλήγουν να μοιάζουν με μια θεωρητικής κατεύθυνσης συνέχεια του Λυκείου. Αποτελούν, δηλαδή, το αναχρονιστικό αντίστοιχο μιας (φανταστικής ευτυχώς) υπερσχολής «Θετικών Επιστημών», στην οποία θα έπρεπε κανείς να φοιτήσει, ασχέτως του αν θα ήθελε να γίνει μαθηματικός, φυσικός ή χημικός.

Σαν αποτέλεσμα, δεν είναι περίεργο που ενίοτε ο σχολικού τύπου εγκυκλοπαιδισμός, ο οποίος παρά τις προσπάθειες των ακαδημαϊκών διδασκόντων του κάθε αντικειμένου καταλήγει συχνά να υποκαθιστά την επιστημονική ειδίκευση στους προπτυχιακούς κύκλους σπουδών, μπορεί να γίνει κι αυτός σκαλοπάτι για να περιέλθει κανείς στην σφαίρα επιρροής όσων κινούνται ασυγκρίτως καλύτερα στο ίδιο πεδίο. Εκείνων οι οποίοι υπόσχονται και προσφέρουν «καλύτερο», περισσότερο και ελκυστικότερο εγκυκλοπαιδισμό σε όσους έχουν πέσει στην παγίδα της εξομοίωσής του με την πραγματική επιστημονική έρευνα. Με βαρύγδουπους τίτλους και θελκτική εικονογράφηση οι έμποροι της ψευδεπιστήμης μετατρέπουν έτσι το μειονέκτημά τους έναντι της επίσημης έρευνας, δηλαδή την προχειρότητα και την επιδερμική πραγμάτευση των ζητημάτων, σε πλεονέκτημα. Δεν χρειάζεται π.χ. να μάθουν τι σημαίνει η συγχρονική έρευνα εις βάθος, αφού αποδίδει πολύ περισσότερο να την εκτείνουν σε απεριόριστο χρονικό εύρος, με επιφανειακό φυσικά τρόπο. Κάνοντας άλματα ανάμεσα στις χιλιετίες και ρευστοποιώντας τον ιστορικό χρόνο, μπορούν να κάνουν άνετη «δειγματοληψία» στοιχείων που εν συνεχεία παρουσιάζονται να «τεκμηριώνουν» το εκάστοτε πομπώδες, προκατασκευασμένο ιδεολόγημα.

Με αυτόν τον τρόπο αφενός μεν παρασύρουν όσους δεν έχουν μάθει πόσο διαφορετική είναι η διαδικασία παραγωγής της γνώσης από αυτήν της απλής απόκτησής της και αφετέρου θωρακίζονται απέναντι στην επιστήμη. Και τούτο διότι, λόγω της συχνά διαχρονικής διάστασης της «έρευνας», η ανασκευή των «στοιχείων» χρειάζεται συνήθως μια σχεδόν διεπιστημονική επιχείρηση, αφού κανείς δεν είναι ειδικός σε όλες τις εποχές. Κάτι τέτοιο είναι, βεβαίως, πρακτικά δύσκολο, οπότε δεν είναι περίεργο που οι περισσότεροι Έλληνες επιστήμονες αποφεύγουν την αντιπαράθεση με το «παράλληλο σύμπαν» του διαρκώς διογκούμενου ψευδεπιστημονικού κύματος.[6]

[6] Το ίδιο συμβαίνει σε μεγάλο βαθμό και στο εξωτερικό. Ωστόσο, μια αξιόλογη προσπάθεια ανασκευής του εν μέρει ψευδεπιστημονικού υποβάθρου πολλών δημοφιλών θεωριών και κινημάτων (όπως π.χ. το Zeitgeist) εκ μέρους ειδι-

Εάν οι ανωτέρω παρατηρήσεις έχουν σημασία, είναι επειδή το θέμα του παρόντος βιβλίου ανήκει κατεξοχήν σε εκείνα που η υγιής προσέγγισή τους, κυρίως από τον μέσο αναγνώστη, δυσχεραίνεται σε μεγάλο βαθμό από την γενικότερη ατμόσφαιρα που σκιαγραφήθηκε. Λίγα ιστορικά και αρχαιολογικά προβλήματα (ίσως μόνον η σχέση ελληνισμού-χριστιανισμού) έχουν υποφέρει τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα τόσο πολύ από τις εισβολές στον ερευνητικό «αγωνιστικό χώρο» των «κακών φιλάθλων» της ψευδεπιστήμης και της ιδεολογικοποίησης όσο η «καταγωγή» ή «(προ)έλευση των Ελλήνων». Στα κεφάλαια μάλιστα που ακολουθούν, θα καταδειχθεί ότι το γενικότερο θέμα της προέλευσης του ελληνικού πολιτισμού περιλαμβάνει πολλούς επιμέρους τομείς έρευνας, οι οποίοι είναι εξίσου ευαίσθητοι με το ευρύτερο ζητούμενο. Σε αυτούς ανήκουν π.χ. η σχέση έθνους και γλώσσας (κεφ. I), έθνους και «φυλής», πολιτιστικής και «φυλετικής» (ή γενετικής) συνέχειας/ασυνέχειας (κεφ. VIII.2), αλλά και ακόμη πιο ειδικά θέματα, όπως είναι η ταυτότητα της μινωικής γλώσσας και η ύπαρξη ή όχι «άγνωστων» προϊστορικών ελληνικών γραφών (κεφ. III.4).

Αυτός είναι ο κύριος λόγος που το εισαγωγικό κεφάλαιο ήταν αναγκαίο να εκφράσει εγκαίρως όχι τι είναι, αλλά κυρίως τι *δεν* είναι το παρόν βιβλίο, ποια είναι η αφετηρία από την οποία αυτό *δεν* ξεκινά. Το ποιος είναι ο δικός του τρόπος έρευνας είναι κάτι που θα αναδειχθεί βαθμιαία στις επόμενες σελίδες. Σε αυτές θα καταστεί πιθανότατα σαφές πόσο μεγάλες είναι οι παγίδες που κρύβει η γηπεδική και ιδεολογικοποιημένη προσέγγιση εξαιρετικά δύσκολων και σύνθετων επιστημονικών προβλημάτων. Πόσο εύκολα μπορεί να καταλήξουμε να υιοθετούμε αναξιόπιστες ή επικίνδυνες απαντήσεις για ερωτήσεις που τέθηκαν λάθος ή έχουν απαντηθεί ήδη σωστά από άλλους. Ή πόσο ανύποπτα είναι δυνατό να βρεθούμε να μας συναρπάζουν μυστήρια που έχουν πλέον λυθεί, και εντυπωσιακές θεωρίες που έχουν προ πολλού ανατραπεί. Επίσης, κάποιες φορές ίσως φθάνουμε και σε σημείο να μην μπορούμε πια να εκτιμήσουμε ορθά την αξιοπιστία μιας πληροφορίας, ιδίως όταν π.χ. αυτή φαίνεται ότι θα μπορούσε να λειτουργήσει προς τέρψιν της μιας ή της άλλης κατηγορίας «οπαδών» της παραεπιστήμης. Το γεγονός όμως ότι μια πληροφορία ευχαριστεί ή δυσαρεστεί τους λάθος ανθρώπους για τους λάθος λόγους, δεν σημαίνει φυσικά ότι η ίδια η πληροφορία είναι οπωσδήποτε λανθασμένη.

Τον Φεβρουάριο του 2007, επί παραδείγματι, σε μια καταχώρηση σε ιστολόγιο του ελληνικού διαδικτύου ο συγγραφέας ξεκινώντας από υγιές αρχαιογνωστικό ενδιαφέρον συνοψίζει με αμεσότητα και γλαφυρό χιούμορ –όχι πάντως με απόλυτη ακρίβεια, όπως θα δούμε στο κεφάλαιο V– κάποιες από τις τελευταίες και δυνητικώς «παρεξηγήσιμες» εξελίξεις στην έρευνα της πιο επίμαχης ίσως περιόδου για το ζήτημα της πρώτης αρχής του ελληνικού πολιτισμού, της 3ης χιλιετίας π.Χ.:[7]

κών από ένα ευρύ φάσμα επιστημών γίνεται στο αμερικανικό περιοδικό *Skeptic*.

[7] Καταχωρήθηκε από τον Αθανάσιο Αναγνωστόπουλο, δικηγόρο και Δρ. Ποινικού Δικαίου, στις 24 Φεβρουαρίου 2007 στο blog «Συνιστολόγιο»: http://synistologio.wordpress.com/2007/02/24/Πόθεν-και-πότε-οι-Έλληνες/.

«Εν τῳ Ινστιτούτῳ Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Ρουπρέχτου Καρόλου εν Ειδελβέργη επικρατεί βαθεία, πλην περίφροντις ακαδημαϊκή σιωπή. Διοπτροφόροι βοηθοί ανοίγωσι και μελετώσι εκ νέου τους σεβασμίους, κονιοβριθείς τόμους των βιβλιοθηκών. Οι πρωτοετείς φοιτηταί διαισθάνονται ότι η ακαδημαϊκή μακαριότης έχει διαταραχθεί υπό τινος καινοφανούς, απροσμένου συμβάντος. Αυτός ο Διευθυντής του Ινστιτούτου, Καθηγητής κ. Ιωσήφ Μαράνος, περιπατών επί της Οδού των Φιλοσόφων, ατενίζει την νύμφην του Νέκαρος σύννους. Άπαντες διερωτώνται, χαμηλοφώνως και στεντορείως, από κοινού και καθ' έκαστον, εν τη Κυρίᾳ Οδῷ και εν ταις αγυιαίς της Παλαιάς Πόλεως: Πόθεν και πότε οι Έλληνες;

Κάπως έτσι υποθέτω θα άρχιζε η ιστορία μου, αν την περιέγραφε κάποιος δημοσιογράφος των μέσων του 19ου αιώνα, με την δικαιολογημένη τάση της εποχής προς στόμφο και εντυπωσιθηρία. Η ιστορία μου όμως δεν διαδραματίζεται τόσο παλιά· αντίθετα η αρχή της βρίσκεται κάπου στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Σύμφωνα με την Ιστορία που διδαχθήκαμε όλοι μας στο σχολείο, τα πρώτα ελληνικά φύλα ήρθαν σε αυτό που κάποτε θα γινόταν η Ελλάδα περί το 2000 π.Χ. Ήταν οι Αιολείς και οι Αχαιοί, εγκαινιάζοντας μια μεταναστευτική διαδικασία που έληξε περί το 1200 π.Χ., όταν κατέφθασαν και οι τελευταίοι έποικοι, οι Δωριείς, σε μία κίνηση που ωνομάστηκε "κάθοδος των Δωριέων". Σωστά; Όχι βέβαια.

Το 1998 δημοσιεύεται στην Χαϊδελβέργη η πολυαναμενόμενη δίτομη υφηγεσία του *Joseph Maran*, Kulturwandel auf dem Griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. (Πολιτιστική μεταβολή στην ελληνική ηπειρωτική χώρα και στις Κυκλάδες κατά την ύστερη τρίτη προ Χριστού χιλιετία). Το βασικό αρχαιολογικό εύρημα της εργασίας αντιστρατευόταν τον τίτλο της: Δεν υπήρξε καμία άξια λόγου πολιτιστική μεταβολή.

Όποιοι και να ήταν οι κάτοικοι της ελληνικής χερσονήσου και των νήσων εκεί γύρω στο 2200 π.Χ., όπως και να ονομαστή ο πολιτισμός που είχαν αναπτύξει και, φυσικά, όποιο εθνικ(ιστικ)ό κατηγόρημα και να του αποδοθή, εκείνων ήταν οι απόγονοι που μια μέρα θα έχτιζαν την Πύλη των Λεόντων, θα έγραφαν καταλόγους εμπορευμάτων με ένα περίεργο και ατελές συλλαβάριο και θα έκαιγαν το ιερό πτολίεθρο της Τροίας.

Όλα αυτά από το μακρινό 1998 έχουν γίνει κοινή γνώση στους κύκλους των πεφωτισμένων ειδικών, είναι Gemeingut ας πούμε. Τα επιστημονικά εγχειρίδια ξαναγράφτηκαν, νέες υποθέσεις διατυπώθηκαν, ο Μαράν έγινε διάσημος. Το κεντρικό όμως, το αιώνιο, το αρχαίο, το αεί υπεκρέον ερώτημα εξακολουθεί να στοιχειώνη τους επίδοξους προϊστορικούς αρχαιολόγους: Πόθεν και πότε οι Έλληνες;».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

«ΠΟΘΕΝ ΚΑΙ ΠΟΤΕ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ;» ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΣ

Πόθεν και πότε οι Έλληνες –δηλαδή από πού και πότε αυτοί έφθασαν στην χερσόνησο της νοτιοανατολικής Ευρώπης που αποκαλούμε σήμερα μητροπολιτική Ελλάδα– είναι λοιπόν το ερώτημα που θα μας απασχολήσει σε αυτό το βιβλίο. Ως γνωστόν όμως, για να λάβουμε τις σωστές απαντήσεις πρέπει να θέσουμε τις σωστές ερωτήσεις. Και ο καλύτερος τρόπος να ελέγξει κανείς την ορθότητα του ερωτήματος που έχει θέσει είναι να μην το θεωρήσει αυτονόητα σωστό· να το θέσει υπό αυστηρή κρίση και εν συνεχεία, αν είναι επιβεβλημένο, να μην διστάσει να το ανασκευάσει. Αν θέλουμε, συνεπώς, να ακριβολογούμε, η ερώτηση που τίθεται ως προμετωπίδα και τίτλος του παρόντος βιβλίου, ίσως επικοινωνιακά να μην βλάπτει εντελώς την προοπτική μιας κάποιας εμπορικής επιτυχίας του, είναι όμως στην πραγματικότητα η *λάθος* ερώτηση.

Είναι, ωστόσο, μια λάθος ερώτηση που προτάσσεται σκοπίμως, προκειμένου να «παγιδεύσει» όσους έχουν συνηθίσει να την θέτουν αυτονόητα με αυτόν τον τρόπο. Διότι ο στόχος του βιβλίου είναι να τους οδηγήσει στο να γνωρίσουν πτυχές και προβλήματα της προϊστορίας της Ελλάδας και γενικότερα του ευρασιατικού χώρου με έναν τρόπο λίγο διαφορετικό από εκείνον που απειλεί να γίνει συνήθης στην χώρα μας (βλ. εισαγωγή). Ας αρχίσουμε λοιπόν αμέσως εξετάζοντας πρώτα το τελευταίο κομμάτι του ερωτήματος, δηλαδή τους «Έλληνες».

Οι συνθήκες που οδήγησαν στην δημιουργία των Ελλήνων ως ομάδας ανθρώπων με σαφή αντίληψη κοινής ταυτότητας μπορούν να εντοπισθούν για πρώτη φορά επιστημονικά μόλις την 1η χιλιετία π.Χ.[8] Το γεγονός αυτό δεν σημαίνει, βεβαίως, αναγκαστικά πως μια τέτοια αντίληψη δεν προϋπήρχε ίσως της περιόδου αυτής. Σημαίνει απλώς ότι επί του παρόντος δεν μπορούμε, ελλείψει κατάλληλων πηγών, να διερευνήσουμε αυτό το ενδεχόμενο επιστημονικά. Από την εποχή που πρωτοεντοπίζεται από την έρευνα, δηλαδή από τους ιστορικούς χρόνους της αρχαιότητας, ως σήμερα το αίσθημα αυτό του συνανήκειν προσέλαβε με την πάροδο του χρόνου διάφορες μορφές ή γνώρισε τροποποιήσεις σε επιμέρους συστατικά του. Η έννοια π.χ. του «έθνους» των Ελλήνων (ή των Γάλλων ή των Γερμανών, κλπ.), όπως εν μέρει την κατανοούμε σήμερα, είναι

[8] A. A. Lund, Hellenentum und Hellenizität: Zur Ethnogenese und zur Ethnizität der antiken Hellenen, *Historia* 54, 2005, σελ. 1-17, με πλούσια περαιτέρω βιβλιογραφία. Βλ. επίσης C. Renfrew, The archaeology of identity, στο: G. B. Peterson (επιμ.), *The Tanner Lectures on Human Values* 15 (University of Utah Press, Salt Lake City 1994), σελ. 336 κ.ε.

ελληνική ως προς την εξωτερική της μορφή (στην ελληνική αρχαιότητα *έθνη* ονομάζονταν οι πολιτικές εκείνες ενότητες που δεν είχαν ως άξονα συγκρότησης την οικιστική και πολιτική οντότητα της πόλεως), αλλά νεώτερη ευρωπαϊκή ως προς την σημασία της: είναι ένα κληροδότημα των εξελίξεων του ευρωπαϊκού 18ου και 19ου αιώνα, αναγόμενο στην Συνθήκη της Βεστφαλίας (1648) και ταυτισμένο πλέον με την έννοια του έθνους-κράτους και της συγκεκριμένης γεωγραφικής του επικράτειας.

Μια τέτοια αντίληψη του όρου στο πλαίσιο της έρευνας της προϊστορίας –όπως άλλωστε και παλαιότερων φάσεων της ιστορίας– είναι φυσικά προβληματική. Δίπλα στον σύγχρονο αυτόν ορισμό της έννοιας «έθνος» υπάρχει εντούτοις και ένας άλλος, διατυπωμένος σε μια εποχή πολύ παλαιότερη από αυτήν της δημιουργίας των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών. Πρόκειται, βεβαίως, για το *όμαιμον*, *ομόγλωσσον*, *ομόθρησκον* και *ομότροπον* του Ηροδότου (5ος αιώνας π.Χ.),[9] δηλαδή για την συγγένεια αίματος και πολιτισμού (γλώσσας, θρησκείας, εθίμων) ως κριτηρίου διάκρισης μιας εθνικής ομάδας. Παρά το γεγονός ότι το έθνος είναι μια έννοια τόσο πολυσυζητημένη όσο ίσως καμιά άλλη στις επιστήμες του πολιτισμού, μερικοί από τους πιο έγκυρους και αποδεκτούς σύγχρονους ορισμούς της εμπεριέχουν κάποια στοιχεία της αντίληψης του Ηροδότου, με σημαντικές, ωστόσο, τροποποιήσεις.

Έτσι, ο Max Weber πιστεύει ότι «ομάδες ανθρώπων οι οποίες επί τη βάσει ομοιοτήτων της εξωτερικής συμπεριφοράς ή των εθίμων ή και των δύο, ή αναμνήσεων αποικισμών και περιπλανήσεων διατηρούν μια υποκειμενική πίστη σε μια κοινή καταγωγή [...] μπορούμε να τις ονομάσουμε εθνικές ομάδες, ασχέτως του αν υπάρχει ή όχι και συγγένεια αίματος».[10] Σύμφωνα με την Βρετανίδα εθνολόγο Tamara Dragadze, το έθνος μπορεί να οριστεί ως «ένα συμπαγές σύνολο ανθρώπων, ιστορικά εδραιωμένων σε μια δεδομένη επικράτεια, οι οποίοι μοιράζονται σχετικά σταθερές ιδιαιτερότητες γλώσσας και πολιτισμού, αναγνωρίζουν επομένως την ενότητά τους και την διαφορά τους από άλλες παρόμοιες ομάδες (αυτοσυνειδησία) και την εκφράζουν με ένα όνομα αυτοπροσδιορισμού (εθνωνύμιο)».[11] Στους ορισμούς αυτούς τονίζεται η σημασία της υποκειμενικής πίστης σε μια κοινή καταγωγή και του αυτοπροσδιορισμού μιας εθνικής ομάδας ως προς άλλες παρόμοιες ομάδες ανθρώπων, ενώ ελάσσονα ρόλο παίζει η πιθανότητα πραγματικής συγγένειας αίματος.

Σε αντίθεση με την σημερινή έννοια του έθνους-κράτους, οι τελευταίες αυτές προσεγγίσεις του ζητήματος της εθνικότητας δύνανται δίχως αμφιβολία να έχουν

[9] Ηροδότου *Ἱστοριῶν, Θ'*, VIII. 144, 13-15 (Έκδοση C. Hude [επιμ.], *Herodoti Historiae*, Libri I-IV [Clarendon, Oxford 1967]): «αὖτις δὲ τὸ Ἑλληνικόν, ἐὸν ὅμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον, καὶ θεῶν ἱδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα».

[10] M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie* (5η έκδ., Tübingen 1972 [1η έκδ. 1922]), σελ. 56.

[11] T. Dragadze, The place of "ethnos" theory in Soviet anthropology, στο: E. Gellner (επιμ.), *Soviet and Western Anthropology* (Duckworth, London 1980), σελ. 162.

εφαρμογή στην αναζήτηση και μελέτη ομάδων με κοινή εθνική συνείδηση σε διάφορες περιοχές του κόσμου τόσο στο παρόν, όσο και στο εγγύς ή κάπως απώτερο παρελθόν. Δυστυχώς όμως, κι αυτές δεν μπορούν να βοηθήσουν πολύ στον προσδιορισμό εθνικών ομάδων στην περίοδο της προϊστορίας, πριν δηλαδή καταγραφεί η αντίληψη εθνικής ταυτότητας της εκάστοτε ομάδας ανθρώπων. Εντούτοις, η παραδοχή αυτή δεν υπήρξε πάντοτε αυτονόητη στην προϊστορική έρευνα. Στο παρελθόν υπήρξαν περίοδοι που θεωρήθηκε ότι στοιχεία όπως το *ομότροπον*, οι «ομοιότητες της εξωτερικής συμπεριφοράς ή των εθίμων ή και των δύο», ή οι «σχετικά σταθερές ιδιαιτερότητες πολιτισμού» είναι δυνατό να εντοπιστούν με την βοήθεια του αρχαιολογικού υλικού και εν συνεχεία να αποδοθούν σε συγκεκριμένα έθνη. Αρχαιολόγοι όπως ο Gordon Childe (βλ. κατ., σελ. 24) καλλιέργησαν την ιδέα ότι μια σταθερά επανεμφανιζόμενη ομάδα καταλοίπων (κεραμεικής, κτισμάτων, εργαλείων, ταφικών εθίμων, κλπ.) αποτελεί έναν σαφώς διακρινόμενο αρχαιολογικό «πολιτισμό», ο οποίος με την σειρά του μπορεί να θεωρηθεί η υλική έκφραση μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων.[12]

Η άποψη αυτή, που για όποιον δεν έχει ιδιαίτερη επαφή με την εξέλιξη της αρχαιολογικής θεωρητικής σκέψης ηχεί ίσως αυτονόητα σωστή, μπορεί μεν να εκφράστηκε και από την αγγλοσαξονική έρευνα, ανάγεται όμως στην γερμανική «διδαχή των πολιτιστικών κύκλων» (Kulturkreislehre), που αναπτύχθηκε στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα.[13] Βάση της ιδέας αυτής υπήρξε η γενικότερη τάση απόδοσης των αρχαιολογικών καταλοίπων σε συγκεκριμένα έθνη. Η τελευταία πρωτοεμφανίζεται στους Γερμανούς ουμανιστές του 16ου αιώνα και έχει μακρά ιστορία,[14] ενώ ιδιαιτέρως τον 19ο αιώνα αξιοποιήθηκε κατά την διαδικασία διαμόρφωσης των σύγχρονων εθνικών ταυτοτήτων. Η θεωρία περί «πολιτιστικών κύκλων», που αναπτύχθηκε αρχικά από την εθνολογία και την ιστορία της τέχνης, μεταφυτεύθηκε στον χώρο της προϊστορίας και πρωτοϊστορίας κυρίως από τον Gustaf Kossinna (Γκούσταβ Κοσίνα). Εν συνεχεία υιοθετήθηκε από τους περισσότερους Γερμανούς αρχαιολόγους των αρχών του 20ού αιώνα και εν τέλει προσελήφθη και από τον αγγλόφωνο χώρο.[15] Χαρακτηριστικό της υπήρξε η αναζή-

---

[12] V. G. Childe, *The Danube in Prehistory* (Clarendon Press, Oxford 1929), σελ. v-vi. C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 23 κ.ε., 214 κ.ε.

13 Για μια σύντομη επισκόπηση βλ. R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 34 κ.ε.

[14] Για μια επισκόπηση με πλήθος βιβλιογραφικών παραπομπών βλ. S. Jones, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present* (Routledge, London 1997). S. Brather, Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie, *Germania* 78, 2000 (1), σελ. 139-177. U. Sommer, Materielle Kultur und Ethnizität - eine sinnlose Fragestellung?, στο: U. Veit - T. L. Kienlin - Chr. Kümmel - S. Schmidt (επιμ.), *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, Tübinger Archäologische Taschenbücher 4 (Waxmann, Münster 2003), σελ. 205-223.

[15] Βλ. π.χ. G. Kossinna, Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie, *Mannus-Bibliothek* 6 (Würzburg 1911). Βλ. επίσης U. Veit, Gustaf Kossinna und V. Gordon Childe. Ansätze zu einer theoretischen Grundlegung der Vorgeschichte, *Saeculum* 35, 1984, σελ. 326-364.

τηση «αυστηρά οριοθετημένων πολιτιστικών επαρχιών» (Kulturprovinzen),[16] δηλαδή ενός κανόνα, μιας σταθερής ομάδας αρχαιολογικών χαρακτηριστικών, η διασπορά της οποίας στον χάρτη πιστευόταν ότι καταδείκνυε αυτόματα την εξάπλωση ενός συγκεκριμένου λαού. Ο λαός αυτός ταυτιζόταν ακολούθως σχεδόν αυτονόητα με τον πρόγονο ενός από τους σύγχρονους λαούς και έτσι ήταν εύκολο να προσλάβει η μελέτη της προϊστορίας τον χαρακτήρα μιας «εξαιρετικά εθνικής επιστήμης».[17]

Η θεωρία του Kossinna περί «πολιτιστικών επαρχιών» αναπτύχθηκε, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο κεφάλαιο II.1, υπό την επίδραση των πορισμάτων της γλωσσολογίας περί της ύπαρξης ενός ινδοευρωπαϊκού λαού, γλωσσικού πατέρα των περισσοτέρων ευρωπαϊκών πληθυσμών, και της προϊστορικής εξάπλωσής του. Η εξάπλωση αυτή πιστευόταν, μάλιστα, ότι μαρτυρείται γραπτώς στις αρχαίες ινδικές Βέδες, όπου γίνεται λόγος για τις εισβολές των πολεμοχαρών «Αρίων» (Aryas) στην βόρειο Ινδία. Όταν εν συνεχεία η εξάπλωση των Αρίων συσχετίστηκε με την ιδέα της φυλετικής τους ανωτερότητας, η τελευταία επρόκειτο να συνδυαστεί με την σειρά της με την αυτόματη ταύτιση αρχαιολογικών πολιτισμών και εθνών ή «φυλών».

Μέσω αυτής της πρακτικής, η αφετηρία της εξάπλωσης των Πρωτοϊνδοευρωπαίων-Αρίων, δηλαδή η κοιτίδα τους, θα εντοπιζόταν αρχαιολογικώς από τον Kossinna σε μία από τις περιοχές που υποδείκνυε τότε και η γλωσσολογική έρευνα. Αυτή ήταν η κεντρική και βόρειος Ευρώπη, ήτοι η ζώνη των γερμανικών φύλων και γλωσσών.[18] Στην συνέχεια, η πεποίθηση αυτή, κατάλληλα επεξεργασμένη από την ναζιστική προπαγάνδα, θα αποκτούσε διαχρονική διάσταση (δηλαδή σύνδεση με τις μετέπειτα φάσεις της γερμανικής ιστορίας) και θα οδηγούσε στο δόγμα της «αρίας φυλής» και της υποτιθέμενης εξάπλωσής της σε όλη την Ευρώπη με αφετηρία τον βορρά. Ταυτόχρονα, η μέσω της «διδαχής των πολιτιστικών κύκλων» αρχαιολογική «επαλήθευση» των γερμανικών εκστρατειών κατά την εποχή της Μετανάστευσης των Λαών θα προσέφερε μια επιπλέον ιστορική «κατοχύρωση» των εκστρατειών της ναζιστικής Γερμανίας σε όλη την Ευρώπη.

Η κακοποίηση της εξίσωσης αρχαιολογικού πολιτισμού και έθνους από την ναζιστική ιδεολογία είναι μόνο ένας από τους λόγους για τους οποίους η ιδέα αυτή έχει σήμερα σε μεγάλο βαθμό εγκαταλειφθεί. Πλέον έχει γίνει συνείδηση στην αρχαιολογία ότι η έννοια του αρχαιολογικού πολιτισμού είναι απλώς ένα εργαλείο ταξινόμησης των υλικών καταλοίπων. Δεν υποδηλώνει απαραίτητα και μια εθνική ή άλλη πραγματι-

[16] G. Kossinna, Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie, *Mannus-Bibliothek* 6 (Würzburg 1911), σελ. 3.

[17] G. Kossinna, Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft, *Mannus-Bibliothek* 9 (Würzburg 1912).

[18] G. Kossinna, Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet, *Zeitschrift für Ethnologie* 34, 1902, σελ. 161-222.

κότητα, ούτε μπορεί να αποδοθεί οπωσδήποτε σε μια συγκεκριμένη εθνική ομάδα.[19] Δεν είναι όλοι όσοι οδηγούν ένα γερμανικό αυτοκίνητο οπωσδήποτε Γερμανοί, ούτε όσοι φορούν ιταλικό κουστούμι απαραιτήτως Ιταλοί. Τα πιο πολλά στοιχεία υλικού πολιτισμού οφείλονται σε παράγοντες μη «εθνικούς», όπως π.χ. στην ανάγκη ή επιθυμία προσαρμογής στο εκάστοτε φυσικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον, ενώ η εθνική ταυτότητα βασίζεται σε στοιχεία εν πολλοίς μη υλικά, όπως είναι π.χ. η γλώσσα, η θρησκεία, η κοινή ιστορία, οι κοινές αξίες και μορφές συμπεριφοράς. Μόνο λίγα από αυτά τα στοιχεία ενδέχεται να αφήσουν ίχνη στο αρχαιολογικό υλικό. Είναι επίσης δεδομένο ότι η εθνικότητα δεν πρέπει να ταυτίζεται με την έννοια της «φυλής», που ακόμα κι αν την θεωρήσουμε υπαρκτή (βλ. κεφ. VIII.2, σελ. 466 κ.ε.), είναι χαρακτηριστικό σχετικό με την φυσική ανθρωπολογία και όχι με την κοινωνία και τον πολιτισμό.[20]

Αυτό που έχει όμως την μεγαλύτερη σημασία είναι η επίγνωση ότι η εθνική ταυτότητα και συνείδηση, ειδικά υπό την μορφή του αυτοπροσδιορισμού μιας ομάδας ανθρώπων, είναι μια έννοια εξαιρετικά πολυδιάστατη και ρευστή, ένα ανοιχτό δυναμικό σύστημα. Για παράδειγμα, ο όρος «κελτικός» έχει τουλάχιστον οκτώ έννοιες: των έτσι χαρακτηριζόμενων πληθυσμών από τους αρχαίους Έλληνες και τους Ρωμαίους, των πληθυσμών που ίσως πράγματι αυτοαποκαλούνταν έτσι, μιας γλωσσικής ομάδας (κελτικής), ενός αριθμού αρχαιολογικών πολιτισμών στην κεντρική και δυτική Ευρώπη, ενός καλλιτεχνικού ρυθμού, του πολεμοχαρούς και ανεξάρτητου πνεύματος των Κελτών, της ιρλανδικής τέχνης της 1ης χιλιετίας μ.Χ., ενώ υπάρχουν και οι σύγχρονες χρήσεις που αναφέρονται στην «κελτική κληρονομιά».[21] Η εθνικότητα μπορεί να είναι θέμα συνθηκών, θέμα βαθμού, θέμα αυτοσυνειδησίας (υποκειμενικό) ή εξαρτώμενο από τον εκάστοτε παρατηρητή (αντικειμενικό), αλλά και ένα φαινόμενο που δεν μένει οπωσδήποτε αναλλοίωτο στον χώρο και στον χρόνο. Αν μάλιστα δεν υπάρχουν στο εγγύς περιβάλλον άλλες ομάδες ανθρώπων ως προς τις οποίες να ανακύψει η ανάγκη αυτοπροσδιορισμού, τότε μπορεί να μην αναπτυχθεί καν εθνική ταυτότητα.[22]

---

[19] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 214 κ.ε. C. Renfrew - P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000), σελ. 171, 463 κ.ε. R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 39 κ.ε.

[20] C. Renfrew - P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000), σελ. 189.

[21] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 211 κ.ε.

[22] F. Barth (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries* (Little Brown, Boston 1969), σελ. 18. Για μια συνοπτική έκθεση των σχετικών απόψεων του Νορβηγού εθνολόγου Frederick Barth, βλ. U. Sommer, Materielle Kultur und Ethnizität - eine sinnlose Fragestellung?, στο: U. Veit - T. L. Kienlin - Chr. Kümmel - S. Schmidt (επιμ.), *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, Tübinger Archäologische Taschenbücher 4 (Waxmann, Münster 2003), σελ. 208 κ.ε. Βλ. επίσης C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 217, όπου παρατίθεται η περίπτωση μιας αφρικανικής φυλής χωρίς εθνωνύμιο και με τελείως ρευστή συνείδηση ως προς την κοινή καταγωγή ή ταυτότητα των μελών της.

Η έννοια της εθνικής και πολιτιστικής συνείδησης, συσχετιζόμενη ποικιλοτρόπως και με τις εκάστοτε κρατικές οντότητες, δεν υπήρξε π.χ. πάντα σταθερή μέσα στις χιλιετίες της ελληνικής ιστορίας, για να μην χάνουμε την επαφή και με το βασικό μας ερώτημα. Το ζήτημα είναι ιδιαίτερα περίπλοκο, κάτι που αποδεικνύεται και από τον άμεσο εκτροχιασμό εκείνων που δεν το αντιμετωπίζουν ως τέτοιο. Υπάρχουν λόγου χάριν στην χώρα μας ακόμη και σήμερα ορισμένοι αμφισβητίες της ελληνικότητας του βυζαντινού ελληνισμού. Και τούτο διότι το γεγονός ότι η αίσθηση εθνικής συνείδησης στους βυζαντινούς χρόνους δεν ταυτίζεται ακριβώς με την δική μας σήμερα ή με αυτήν στην αρχαιότητα, σκανδαλίζει όσους αντιλαμβάνονται την έννοια της εθνικότητας ως ένα κλειστό, μονοδιάστατο και αναλλοίωτο σύστημα. Τέτοια φαινόμενα προδίδουν με εύγλωττο τρόπο την έλλειψη όχι μόνο της συναίσθησης πολυπλοκότητας του προβλήματος, αλλά ακόμα και των πιο βασικών κριτηρίων διερεύνησής του.

Ένα από τα βασικά αυτά κριτήρια είναι πιθανώς το μόνο που υπό προϋποθέσεις μπορεί να προσφέρει έναν αντικειμενικό τρόπο αναζήτησης συγκεκριμένων ομάδων ανθρώπων στην προϊστορία. Εάν π.χ. μπορούμε σήμερα να πούμε με βεβαιότητα ότι οι κάτοικοι της Ελλάδας στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού (περ. 1700-1050 π.Χ.) ήταν Έλληνες, αυτό οφείλεται στην αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β γραφής από τους Michael Ventris (Μάικλ Βέντρις) και John Chadwick (Τζον Τσάντγουικ) την δεκαετία του 1950, η οποία απέδειξε μια για πάντα ότι η διοικητική γλώσσα των μυκηναϊκών ανακτόρων ήταν μια πρώιμη μορφή της ελληνικής (βλ. κεφ. III.4). Με την ελπίδα ότι οι όψιμοι αμφισβητίες της χριστιανικής συνέχειας του αρχαίου ελληνικού κόσμου δεν χρειάζονται... αποκρυπτογράφηση των βυζαντινών ελληνικών, μπορούμε ίσως ήδη να υποψιαστούμε τι είναι αυτό που πραγματικά αναζητούμε, πώς δηλαδή μπορούμε να διακρίνουμε αντικειμενικά και διαχρονικά –εισχωρώντας πιθανώς ακόμα και στην προϊστορία– τον όρο «Έλληνας», ασχέτως των υποκειμενικών κατηγοριών, εθνικών, πολιτικών ή πολιτιστικών, στις οποίες ενέτασσαν οι ίδιοι οι Έλληνες ή κάποιοι εξ αυτών τον εαυτό τους σε διάφορες περιόδους. Αρχίζουμε ως εκ τούτου να φθάνουμε στην ερώτηση που πρέπει εξαρχής να θέσουμε. Η σωστή ερώτηση δεν είναι, επομένως, πότε πρωτοεμφανίζονται στην μητροπολιτική Ελλάδα οι Έλληνες, αλλά πότε πρωτοεμφανίζεται *η ελληνική γλώσσα*.

Η γλώσσα μοιάζει πράγματι να είναι ένα πολύ βασικό κριτήριο εντοπισμού και ίσως ορισμού συγκεκριμένων ανθρώπινων ομάδων, μεταξύ αυτών και των Ελλήνων, αν φυσικά ψάχνουμε κάτι που να τις διαφοροποιεί αντικειμενικά, αλλά και διαχρονικά από άλλες ομάδες ανθρώπων, ανεξαρτήτως του πώς αυτοπροσδιορίζονταν κατά περιόδους οι ίδιες οι ομάδες ή κάποιες υποομάδες τους. Αυτό το «ανεξαρτήτως» ως προς το θέμα του αυτοπροσδιορισμού δεν υπαινίσσεται ότι ο τελευταίος είναι φαινόμενο ήσσονος σημασίας. Είναι αυτονόητο πως δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι δεν υπάρχει κατ' ανάγκην ταύτιση συγκεκριμένων εθνικών ή πολιτικών ομάδων με μια συγκεκριμένη γλώσσα. Στον αραβικό κόσμο διαφορετικές εθνικές ομάδες μιλούν διαλέκτους της ίδιας γλώσ-

σας, ενώ το ίδιο φαινόμενο έχουμε και στην Ευρώπη, όπου π.χ. γερμανόφωνοι και γαλλόφωνοι πληθυσμοί είναι διαμοιρασμένοι σε πολλά έθνη-κράτη. Πρέπει, ωστόσο, να αποφασίσουμε τι είδους ερώτημα θα θέσουμε. Και στην προκειμένη περίπτωση που η έρευνα εκτείνεται στο μεγάλο χρονικό βάθος της προϊστορίας, η γλώσσα προκρίνεται ως κριτήριο αντικειμενικής και διαχρονικής διαφοροποίησης των ανθρώπινων ομάδων.

Εντούτοις, είναι χρήσιμο να αναρωτηθεί κανείς αν ακόμη και η γλώσσα μπορεί να προσφέρει όντως ένα αξιόπιστο κριτήριο αντικειμενικής (ανεξάρτητης, δηλαδή, από την προβληματική του αυτοπροσδιορισμού) ομαδοποίησης των ανθρώπινων πληθυσμών, έναν τέλειο ορισμό τους, ή αν υπάρχουν και σε αυτή την εξίσωση κάποιοι περιορισμοί. Είναι όλοι οι ομιλούντες την ελληνική απαραιτήτως και Έλληνες; Σίγουρα όχι. Αν προσπαθήσουμε να κάνουμε για λίγο τον συνήγορο του διαβόλου, θα δούμε αμέσως ότι τα ελληνικά μπορεί κάποιος να τα έχει διδαχθεί και ως ξένη γλώσσα, άρα ο ορισμός μας μοιάζει να περιορίζεται αυτομάτως στους έχοντες την ελληνική ως γλώσσα μητρική. Μήπως όμως και με αυτόν τον περιορισμό ο ορισμός είναι ατελής;

Τι συμβαίνει π.χ. σε περιπτώσεις που κάποιος αν και γεννημένος στην Ελλάδα από Έλληνες γονείς μεταναστεύει σε μικρή ηλικία σε μια χώρα με τελείως διαφορετική νοοτροπία, τρόπο ζωής και αντίληψης των διαπροσωπικών σχέσεων; Ή ακόμη αν γεννηθεί από Έλληνες γονείς στην ίδια την χώρα αυτή, εκτεθειμένος από την πρώτη στιγμή στην κυρίαρχη επίδραση του πολιτισμού που τον περιβάλλει; Ακόμη κι αν δεν απολέσει με την πάροδο του χρόνου την γνώση της ελληνικής γλώσσας, αυτή πιθανότατα θα στερείται για πάντα του πολιτισμικού περιεχομένου της, περιοριζόμενη απλώς να δίνει ενίοτε στον φορέα της την δυνατότητα ελληνόφωνης έκφρασης της νοοτροπίας, των συνηθειών, της ιδιοσυγκρασίας και εν τέλει της πολιτιστικής ανθρωπολογίας όχι του ελληνικού, αλλά του ξένου πολιτισμού. Και βεβαίως αυτή είναι μια πραγματικότητα ανεξάρτητη από το πρόβλημα του αυτοπροσδιορισμού, αφού ένας τέτοιος άνθρωπος ίσως θεωρεί εαυτόν κομμάτι του ευρύτερου ελληνικού έθνους, ασχέτως του σύγχρονου έθνους-κράτους στο οποίο ζει.

Σε περιπτώσεις σαν κι αυτές, όπου οι έννοιες «ελληνόφωνος» και «Έλληνας» μπορούν να διακριθούν ξεκάθαρα, όπου δηλαδή η γνώση της ελληνικής έχει απλά τον χαρακτήρα μιας επιμέρους «δεξιότητας», αναδεικνύεται η σχετικότητα και αυτού του κριτηρίου «αντικειμενικής» ταξινόμησης των ανθρώπινων ομάδων. Με άλλα λόγια, η κοινή γλώσσα μπορεί να μην σημαίνει οπωσδήποτε κοινή εθνική συνείδηση, και μπορεί να μην σημαίνει επίσης και κοινή πολιτιστική ταυτότητα. Το γεγονός όμως ότι κάποιος που μιλά ελληνικά δεν είναι οπωσδήποτε και Έλληνας δεν σημαίνει ότι δεν ισχύει και το αντίστροφο: κάποιος που μιλά ελληνικά δεν είναι απαραίτητα Έλληνας, ένας Έλληνας όμως –αν δεν περιορίσουμε τον όρο στην εντελώς σύγχρονη έννοια του υπηκόου ενός έθνους-κράτους– θα μιλά οπωσδήποτε ελληνικά.

Η κατάσταση δεν αλλάζει ακόμη κι αν τυχόν επιθυμούμε να επεκτείνουμε τον χαρακτηρισμό «Έλληνας» και σε αλλόγλωσσους οι οποίοι βρέθηκαν σε διάφορες ιστορικές

περιόδους υπό την στενότατη επίδραση ελληνικών στοιχείων παιδείας και πολιτισμού, άρα έγιναν φορείς *τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας*. Βασικός άξονας των στοιχείων αυτών ήταν πάντοτε η ελληνική γλώσσα, μέτοχοι της οποίας γίνονταν συχνά σε μεγάλο βαθμό και οι εκάστοτε αλλόγλωσσοι. Αναζητώντας επομένως τους Έλληνες θα οδηγηθούμε είτε αμέσως είτε εμμέσως στο ίδιο σημείο. Όπως έχει πει ο φιλόλογος Myles Dillon για την ήδη αναφερθείσα περίπτωση των Κελτών, «με τον όρο Κέλτες εννοώ τους ανθρώπους που μιλούσαν μια κελτική διάλεκτο, όχι όσους έθαβαν τους νεκρούς τους σε νεκροταφεία τεφροδόχων ή είχαν φυλλόσχημα ξίφη ή ένα συγκεκριμένο είδος κεραμεικής. Η γλώσσα είναι το κριτήριο. Αυτός δεν είναι ένας αλάθητος ισχυρισμός εγνωσμένης αλήθειας· είναι απλά μια συμφωνημένη χρήση του όρου στην οποία επιμένουν οι γλωσσολόγοι».[23]

Σε αυτήν την χρήση θα επιμείνουμε κι εμείς. Διερωτώμενοι, λοιπόν, «πόθεν και πότε η ελληνική γλώσσα;» έχουμε θέσει ένα ερώτημα που αν μη τι άλλο αρχίζει να μοιάζει πιο σωστό. Παραμένει όμως το πρόβλημα πώς είναι δυνατόν το ερώτημα αυτό να απαντηθεί, να εντοπιστεί δηλαδή μια γλώσσα αν οι απαρχές της ανάγονται στην περίοδο πριν από την καταγραφή της. Αναφέραμε προηγουμένως ότι αυτό μπορεί ίσως να γίνει υπό προϋποθέσεις. Η βασικότερη εξ αυτών είναι η διεπιστημονικότητα. Μέσω της αρχαιολογικής μελέτης του υλικού πολιτισμού σε συνδυασμό με την διερεύνηση των οικονομικών, δημογραφικών και κοινωνικών μεταβολών, μπορεί να επιδιωχθεί η ανίχνευση της συνέχειας ή ασυνέχειας στην κατοίκηση μιας περιοχής από μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων. Και μέσω του συσχετισμού των ανωτέρω στοιχείων με πορίσματα της ιστορικής γλωσσολογίας, η αναζήτηση των φορέων μιας γλώσσας μπορεί να καταστεί δυνατή και στην περίοδο της προϊστορίας. Το ζήτημα του προσδιορισμού των απαρχών της ελληνικής γλώσσας και, επομένως, και του ελληνικού πολιτισμού είναι πράγματι ενσωματωμένο σε ένα ευρύτερο και περίπλοκο διεπιστημονικό πρόβλημα. Πρόκειται, φυσικά, για το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα, που μνημονεύσαμε ήδη ακροθιγώς, και που αφορά την ύπαρξη και προϊστορική εξάπλωση των Ινδοευρωπαίων, των φορέων της γλώσσας-προγόνου των περισσοτέρων ευρωπαϊκών, αλλά και των ινδοϊρανικών γλωσσών (βλ. κεφ. II.1).

Προτού όμως στρέψουμε την προσοχή μας στο σύνθετο αυτό επιστημονικό πρόβλημα, είναι απαραίτητο να διερευνηθεί αν με την αποσαφήνιση του όρου «Έλληνες» εξασφαλίστηκε πλέον πλήρως η ορθότητα του βασικού ερωτήματος. Η απάντηση είναι όχι. Διότι μένει ακόμα να υποβληθούν σε κριτική τα δύο αλληλένδετα ερωτήματα «πόθεν και πότε» και ιδιαιτέρως το πρώτο εκ των δύο. Ο λόγος για τον οποίο είναι αναγκαία και εδώ η κριτική, είναι επειδή ένα από τα μεγαλύτερα λάθη ενός ερωτήματος είναι να

---

[23] M. Dillon, Διάλεξη με θέμα «The Coming of the Celts», παρατιθέμενη στο: D. E. Evans, The contribution of non-Celtiberian Continental Celtic to the reconstruction of the Celtic "Grundsprache", στο: K. H. Schmidt (επιμ.), *Indogermanisch und Keltisch* (Ludwig Rechert, Wiesbaden 1977), σελ. 67.

προκαταλαμβάνει, να εμπεριέχει ήδη τις απαντήσεις του. Και διερωτώμενοι «πόθεν» δεν κάνουμε τίποτε άλλο από το να προκαταλαμβάνουμε την απάντηση, λαμβάνοντας εκ των προτέρων ως δεδομένο ότι οι φορείς της ελληνικής γλώσσας έφθασαν στον ελληνικό χώρο οπωσδήποτε από κάπου αλλού. Γιατί λοιπόν αυτό το «πόθεν» μας έρχεται τόσο αυτονόητα στο μυαλό;

Όπως θα δούμε στο κεφάλαιο III, η ιδέα της μεταναστευτικής ελεύσεως των Ελλήνων σε μια προχωρημένη φάση της προϊστορίας ανάγεται εν μέρει σε κάποιες αμφιλεγόμενες πληροφορίες των αρχαίων πηγών σε συνδυασμό με την διαπίστωση της ύπαρξης στην ελληνική γλώσσα ορισμένων μη ελληνικών λέξεων και τοπωνυμίων, που ερμηνεύθηκαν ως το «προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα». Η ιδέα αυτή ενισχύθηκε όμως περαιτέρω και από κάποιες συγκεκριμένες αντιλήψεις εντός της γλωσσολογίας περί του χρονικού βάθους των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και, κατά συνέπεια, περί της αρχαιότητας της παρουσίας τους στις διάφορες περιοχές (βλ. κεφ. II.1, σελ. 43 κ.ε.). Στην πραγματικότητα, ωστόσο, δεν είναι αυτονόητο ότι μια γλωσσολογική διαπίστωση όπως αυτή της γενετικής συγγένειας μιας ομάδας γλωσσών θα πρέπει οπωσδήποτε να συνδυαστεί με την ιδέα μιας μεγάλης μεταναστευτικής κίνησης. Η εξήγηση για αυτή την κυρίαρχη τάση είναι αρκετά σύνθετη, και σε ό,τι αφορά το σκέλος «ευθύνης» της γλωσσολογίας θα χρειαστεί να φθάσουμε σε ένα προχωρημένο σημείο του βιβλίου προκειμένου να αντιληφθούμε τι πραγματικά συμβαίνει. Η ίδια τάση συνδέεται όμως άμεσα και με την σημασία που έχει δοθεί στο φαινόμενο των μεταναστεύσεων από την αρχαιολογία, αλλά και από άλλες επιστήμες (κοινωνιολογία, εθνολογία, ανθρωπολογία) στα πλαίσια της προσπάθειας ερμηνείας των πολιτιστικών μεταβολών.[24]

Ειδικά στην αρχαιολογία ο ρόλος των μεταναστεύσεων είναι σε μεγάλο βαθμό συνδεδεμένος με την εξέλιξη της αρχαιολογικής θεωρίας και ιδιαιτέρως της αγγλόφωνης τους δύο περασμένους αιώνες. Μια συνοπτική επισκόπηση της εξέλιξης αυτής, εν μέρει ως μικρή παρέκβαση, είναι απολύτως απαραίτητη για να γίνει κατανοητό ότι οι μεταναστεύσεις δεν είναι παρά μόνο μία από τις πολλές ερμηνευτικές δυνατότητες που έχουν προταθεί και εφαρμοστεί στην έρευνα της προϊστορίας. Η επισκόπηση αυτή είναι επίσης αναγκαία και για την σωστή κατανόηση πολλών από τις ως τώρα διατυπωθείσες απόψεις επί του προβλήματος της καταγωγής της ελληνικής και άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών, απόψεις που θα συναντήσουμε στα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου αυτού, αρχής γενομένης από το κεφάλαιο II.1, όπου αναλύεται το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα.

Ο μεταναστευτισμός (migrationism), δηλαδή η αντίληψη ότι κάθε μορφής πολιτιστική μεταβολή οφείλεται κατά βάσιν σε μεταναστευτικές κινήσεις λαών, υπήρξε η βα-

[24] Για μια επισκόπηση της σχετικής ιστορίας της έρευνας, βλ. R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 11 κ.ε. Βλ. επίσης M. Johnson, *Archaeological Theory. An Introduction* (Blackwell Publishing, Oxford 1999), σελ. 15 κ.ε. C. Renfrew – P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000), σελ. 463 κ.ε.

σική παραδοχή στους πρώιμους χρόνους της αρχαιολογίας και ιδιαίτερα της αγγλοσαξονικής ως τα μέσα του 19ου αιώνα. Επρόκειτο, βεβαίως, για μια εποχή που το μεγαλύτερο μέρος του αρχαιολογικού έργου ήταν αφιερωμένο λιγότερο στην θεωρία και περισσότερο στην απόκτηση των βασικών γνώσεων για την προϊστορία. Η έμφαση διδόταν, συνεπώς, στην δημιουργία των χρονολογικών συστημάτων και στην διαπίστωση της πολιτισμικής ακολουθίας σε κάθε περιοχή. Ο μεταναστευτισμός ως μια εύκολη, κατανοητή και ικανοποιητική εξήγηση επικράτησε εύκολα, και η κυριαρχία του δεν κλονίστηκε ούτε όταν από τα τέλη του 19ου αιώνα άρχισαν να διατυπώνονται εναλλακτικές προτάσεις ερμηνείας της πολιτιστικής αλλαγής, όπως ο εξελικτισμός (evolutionism) και η θεωρία της διάχυσης ή ντιφουζιονισμός (diffusionism).[25] Η τελευταία αυτή τάση, για παράδειγμα, που τονίζει την διάχυση ιδεών και τεχνολογικών καινοτομιών αποτελούσε για πολύ καιρό μιαν άλλη όψη του μεταναστευτισμού, αφού η διασπορά πολιτιστικών στοιχείων συχνά εξισωνόταν –και κάποιες φορές ακόμα εξισώνεται– με μεταναστεύσεις πληθυσμών.

Ο μεταναστευτισμός και ο ντιφουζιονισμός είναι οι ιδέες που κυριαρχούν στο έργο της σημαντικότερης μορφής της αγγλοσαξονικής αρχαιολογικής θεωρίας του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, του εδρεύοντος στην Βρετανία Αυστραλού Vere Gordon Childe (Βερ Γκόρντον Τσάιλντ). Στα πολλά και σημαντικά έργα του για την ευρωπαϊκή προϊστορία[26] δεσπόζει η ιδέα ότι σχεδόν κάθε σημαντική πολιτιστική μεταβολή στην περίοδο αυτή της ανθρωπότητας πρέπει να αποδοθεί σε μεταναστεύσεις. Οι αντιλήψεις περί μεταναστευτισμού του Childe εμπεριείχαν σε μεγάλο ποσοστό και την ιδέα της διάχυσης που αφορούσε όλα σχεδόν τα σημαντικά πολιτιστικά επιτεύγματα, όπως π.χ. την γραφή, τον τροχό και την μεταλλουργία, και που κατ' αυτόν είχε σαφή κατεύθυνση από την Μεσοποταμία προς την Ευρώπη. Η ευρωπαϊκή και αιγαιακή προϊστορία δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η έκφραση του δόγματος *ex oriente lux*, ο «καταυγασμός της ευρωπαϊκής βαρβαρότητας από τον πολιτισμό της Ανατολής».[27]

Η ιδέα πως κάθε αλλαγή στον υλικό πολιτισμό μιας συγκεκριμένης περιοχής πρέπει να αποδίδεται σε μεταναστεύσεις ήταν αναπόφευκτη και στην περίπτωση της ήδη αναφερθείσας γερμανικής θεωρίας των «πολιτιστικών κύκλων» (Kulturkreislehre). Και τούτο διότι ήταν το φυσικό αποτέλεσμα της αυτονόητης και σχεδόν μηχανιστικής ταύτισης της διασποράς συγκεκριμένων πολιτιστικών στοιχείων στον προϊστορικό χάρτη

---

[25] Από τον αγγλικό όρο diffusion=διάχυση, διάδοση.

[26] Βλ. π.χ. V. G. Childe, *The Dawn of European Civilization* (Kegan Paul, Trench & Trubner, London 1925). Του ιδίου, *The Danube in Prehistory* (Clarendon Press, Oxford 1929). Του ιδίου, *Man Makes Himself* (Watts, London 1936). Του ιδίου, *What Happened in History* (Penguin, Harmondsworth 1942). Του ιδίου, *Prehistoric Migrations in Europe* (H. Aschehoug, Oslo 1950). Του ιδίου, *Social Evolution* (Shuman, New York, 1951).

[27] V. G. Childe, Retrospect, *Antiquity* 32, 1958, σελ. 69.

με συγκεκριμένα έθνη. Η άποψη αυτή, εκτός από ορισμένες αξιοσημείωτες εξαιρέσεις,[28] κυριάρχησε στην Γερμανία από τα τέλη του 19ου αιώνα ως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και όπως είδαμε υπέστη πλήρη πολιτική και ιδεολογική εκμετάλλευση από το ναζιστικό καθεστώς.

Κι ενώ η ατμόσφαιρα στην Γερμανία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δεν άφηνε πολλά περιθώρια (τουλάχιστον ανοιχτής) περαιτέρω έκφρασης των προπολεμικών θεωριών περί μετανάστευσης και ταύτισης αρχαιολογικών πολιτισμών και εθνών, από την δεκαετία του 1950 το τοπίο άρχισε να αλλάζει ριζικά και στην αγγλοσαξονική αρχαιολογική θεωρία. Στις αρχές της δεκαετίας ήταν ο Grahame Clark (Γκράχαμ Κλαρκ) εκείνος που, προβάλλοντας την σημασία του οικολογικού παράγοντα για την εξέλιξη του πολιτισμού, έκανε τις πρώτες απόπειρες να απαγκιστρώσει την αρχαιολογική σκέψη από την ιδέα των μεταναστεύσεων,[29] αλλά και εκείνος που φώτισε ίσως την πραγματική αιτία της κυριαρχίας του μεταναστευτισμού στην αγγλόφωνη αρχαιολογική παράδοση: τον υποσυνείδητο εγκλωβισμό της βρετανικής έρευνας στην ιδέα των επαναλαμβανόμενων εισβολών που χαρακτηρίζουν την ιστορία της ίδιας της Αγγλίας (εισβολές Ρωμαίων, Σαξόνων, Νορμανδών), μια εικόνα που μεταφυτεύθηκε άκριτα στην προϊστορία όχι μόνο της Βρετανίας, αλλά και της Ευρώπης.[30] Και αυτό δεν ήταν παρά μόνον η αρχή. Τα χρόνια που ακολούθησαν έφεραν μία από τις σημαντικότερες εξελίξεις στην αγγλοσαξονική αρχαιολογική σκέψη, στο πλαίσιο της οποίας ο τροχός της ερμηνείας των πολιτιστικών μεταβολών πήρε στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών.

Η εξέλιξη αυτή ήταν η γέννηση της λεγόμενης *Νέας* ή -όταν έπαψε πια να είναι νέα- *Διαδικαστικής Αρχαιολογίας* (New ή Processual Archaeology).[31] Με βασικούς πρωταγωνιστές τον Lewis Binford (Λιούις Μπίνφορντ) στις ΗΠΑ και τους David Clark (Ντέιβιντ Κλαρκ) και Colin Renfrew (Κόλιν Ρένφριου) στην Αγγλία, η καινούρια αυτή αντίληψη έστρεψε τα νώτα στις ως τότε δημοφιλείς προτάσεις ερμηνείας της πολιτιστικής αλλαγής, τον μεταναστευτισμό και την θεωρία της διάχυσης (ντιφουζιονισμό). Η νέα προσέγγιση εκκινούσε από πορίσματα της εθνολογίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας

---

[28] Βλ. κυρίως E. Wahle, Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturen. Grenzen der frühgeschichtlichen Erkenntnis I, *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philologisch Historische Klasse*, 2. Abhandlung, Jahrgang 1940/41 (Heidelberg 1941), όπου ο Ernst Wahle, πρώτος κάτοχος της έδρας προϊστορίας στο πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης, αναφέρεται στην πιθανότητα οι «πολιτιστικοί κύκλοι» του Gustaf Kossinna να αντικατοπτρίζουν άλλα φαινόμενα, όπως π.χ. διαφορετικές μορφές οικονομικής οργάνωσης.

[29] G. Clark, *Prehistoric Europe: The Economic Basis* (Methuen, London 1952).

[30] G. Clark, The invasion hypothesis in British Archaeology, *Antiquity* 40, 1966, σελ. 172-189.

[31] Για μια σύντομη εισαγωγή στην Νέα Αρχαιολογία βλ. M. Johnson, *Archaeological Theory. An Introduction* (Blackwell Publishing, Oxford 1999), σελ. 12 κ.ε. C. Renfrew - P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000), σελ. 38 κ.ε. και 465 κ.ε. Για μια συνοπτική επισκόπηση στην ελληνική γλώσσα βλ. την ελληνική μετάφραση της προηγούμενης έκδοσης του τελευταίου (C. Renfrew - P. Bahn, *Αρχαιολογία: θεωρίες, μεθοδολογία και πρακτικές εφαρμογές* [Ινστιτούτο του βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001]), και υπό το πρίσμα και της κλασικής αρχαιολογίας το βιβλίο του T. Hölscher, *Κλασική αρχαιολογία. Βασικές γνώσεις* (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005), σελ. 33 κ.ε. και κυρίως 41 κ.ε.

και εξέφραζε με τον πιο έντονο τρόπο όχι πλέον τον ρόλο εξωγενών παραγόντων, αλλά αντιθέτως την ιδέα της εντοπιότητας, της αυτόχθονης πολιτιστικής εξέλιξης. Κινητήριος μοχλός της ανάπτυξης του πολιτισμού θεωρήθηκε η διαδικασία προσαρμογής του ανθρώπου στις συνεχείς αλλαγές και προκλήσεις του φυσικού και κοινωνικού του περιβάλλοντος. Με αυτή την φιλοσοφία η Νέα Αρχαιολογία επιδόθηκε στην αναζήτηση των ανθρωπολογικών σταθερών, των γενικότερων νόμων που πίστεψε ότι διέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Σε αυτό το πλαίσιο δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στα συμπεράσματα που θα μπορούσαν να προκύψουν από τις συγκρίσεις μεταξύ πολιτισμών απομακρυσμένων μεταξύ τους γεωγραφικά και χρονολογικά. Δόθηκε, επίσης, μεγάλη έμφαση στην εισαγωγή και ευρεία χρήση όσο το δυνατόν πιο «αντικειμενικών» μεθόδων στην αρχαιολογία, όπως π.χ. οι φυσικοχημικές μέθοδοι χρονολόγησης και η στατιστική.

Βασικά εργαλεία της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας έγιναν η γενίκευση και η παραγωγή (deductio), δηλαδή η διατύπωση γενικευτικών υποθέσεων ή μοντέλων, η ισχύς των οποίων δοκιμάζεται εν συνεχεία ως προς την εκάστοτε ερευνώμενη περίπτωση. Μία από τις πιο χαρακτηριστικές και αναμφίβολα σοφές «εμμονές» της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας είναι να προσπαθεί όχι απλά να περιγράψει, αλλά κυρίως να *εξηγήσει* τα πολιτισμικά φαινόμενα, ιδιαίτερα εκείνα που αντιμετωπίζονται πολλές φορές ως δεδομένα και μη χρήζοντα ερμηνείας. Ένας από τους παράγοντες που έδωσαν ώθηση στην ανάπτυξη της Νέας Αρχαιολογίας, οι νέες δυνατότητες που υποσχόταν στην αρχαιολογία η στενότερη συνεργασία της με τις άλλες επιστήμες και ιδίως με τις φυσικές, καθόρισε και ένα ακόμα χαρακτηριστικό της: την αισιοδοξία της ως προς το πόσα πράγματα μπορούμε τελικά να «εκμαιεύσουμε» από το αρχαιολογικό υλικό για το εγγύς, αλλά και απώτατο παρελθόν.

Έναν από τους μεγαλύτερους θριάμβους των αντιλήψεων της Νέας Αρχαιολογίας έφερε η ανατροπή της παραδοσιακής χρονολογίας της ευρωπαϊκής προϊστορίας μέσω της εισαγωγής της ραδιοχρονολόγησης. Ήταν μια εξέλιξη που φάνηκε να δίνει την χαριστική βολή στις θεωρίες του μεταναστευτισμού και της διάχυσης. Η μέθοδος του ραδιενεργού άνθρακα (C14), που είχε ανακαλυφθεί το 1949 από τον Αμερικανό χημικό Willard Libby,[32] έδωσε την δυνατότητα μιας χρονολόγησης των πολιτισμών της ευρωπαϊκής προϊστορίας ανεξάρτητης από την παραδοσιακή, την στηριζόμενη σε επισφαλείς συγκρίσεις και αμφίβολες επαφές με τους μέσω γραπτών πηγών ήδη χρονολογημένους πολιτισμούς (Μεσοποταμία, Αίγυπτο, Ελλάδα). Μέσω της ραδιοχρονολόγησης αποδείχθηκε ότι πολλές πολιτιστικές φάσεις στην Ευρώπη, στοιχεία των οποίων αποδίδονταν σε επιρροές από τους μεγάλους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου, ήταν στην πραγματικότητα κατά αρκετούς αιώνες αρχαιότερες από την εποχή των υπο-

[32] Για μια εύληπτη περιγραφή της μεθόδου βλ. C. Renfrew - P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000), σελ. 137 κ.ε.

τιθέμενων επιδράσεων.[33] Μία από τις πιο σημαντικές πεποιθήσεις της Νέας Αρχαιολογίας και ιδιαιτέρως του Renfrew, αυτή της αυτόνομης ανάπτυξης της μεταλλουργίας στην Ευρώπη,[34] επιβεβαιώθηκε επιπλέον και με νέες ανακαλύψεις, όπως αυτή του χαλκολιθικού νεκροταφείου της Βάρνας στην Βουλγαρία (περ. 4400 π.Χ.) το 1972 με την αρχαιότερη γνωστή συσσώρευση χρυσού στον κόσμο (βλ. κεφ. VI, σελ. 291).[35]

Η ανατροπή πολλών εδραιωμένων αντιλήψεων ήταν πλέον δεδομένη. Κάποιοι εκ των κεντρικών πρωταγωνιστών του ρεύματος της Νέας Αρχαιολογίας προσπάθησαν να αναδειχθούν σε πραγματικό αντίβαρο των βασικών φορέων της παλαιάς προσέγγισης και κυρίως του Gordon Childe, ενώ ταυτόχρονα οι νέες τάσεις, ο αντιντιφουζιονισμός και ο αντιμεταναστευτισμός, εξελίχθηκαν σε ένα είδος δόγματος. Η προσπάθεια της νέας θεωρητικής αντίληψης να εκτοπίσει πλήρως την παραδοσιακή εκφράστηκε εκτός των άλλων και στο επίπεδο της ορολογίας, όπου όροι όπως π.χ. η «επανάσταση του ραδιενεργού άνθρακα» (radiocarbon revolution) ήρθαν σε υπαινικτική αντιδιαστολή προς αντίστοιχους παλαιότερους (κυρίως την «νεολιθική και αστική επανάσταση» [Neolithic/urban revolution] του Childe), αλλά και με χαρακτηριστικούς τίτλους άρθρων.[36]

Πρέπει, βεβαίως, να επισημάνουμε ότι η απόρριψη των εξωγενών παραγόντων και ειδικά των μεταναστεύσεων στην εξέλιξη του πολιτισμού δεν υπήρξε μονοπώλιο της Νέας Αρχαιολογίας. Στην πρώην Σοβιετική Ένωση ο ιστορικός υλισμός απέδιδε ήδη από πολύ νωρίτερα την διαμόρφωση των πολιτισμών αποκλειστικά σε οικονομικοκοινωνικά αίτια.[37] Στα πλαίσια της σοβιετικής αρχαιολογίας οι εξωτερικές επιδράσεις στην ιστορική πορεία των λαών της άλλοτε Σοβιετικής Ενωσης αποκλείονται, ενώ οι μεταναστεύσεις όχι μόνο δεν παίζουν κανένα ρόλο, αλλά αποσιωπώνται κιόλας σε όσες περιπτώσεις είναι ιδιαίτερα προφανείς (όπως π.χ. ο ρόλος των Γότθων, Βαράγγων και Βίκινγκ στην δημιουργία διαφόρων πολιτισμών της Ρωσίας). Η ίδια τάση παρατηρείται και στην Ισπανία του Φράνκο, όπου η άποψη περί εισαγωγής του κελτοϊβηρικού πολιτισμού (β' μισό της 1ης χιλιετίας π.Χ.) στην Ισπανία μέσω μεταναστεύσεων ήταν πρα-

[33] C. Renfrew, *Before Civilization. The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe* (Jonathan Cape, London 1973), σελ. 84 κ.ε., εικ. 18, 20-22. C. Renfrew - P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000), σελ. 131 κ.ε. και 488-489 (η περίπτωση των νεολιθικών μεγαλιθικών μνημείων της δυτικής Ευρώπης).

[34] C. Renfrew, The autonomy of the south-east European copper age, *Proceedings of the Prehistoric Society* 36, 1969, σελ. 12-47. Του ιδίου, *Before Civilization. The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe* (Jonathan Cape, London 1973), σελ. 167 κ.ε.

[35] C. Renfrew, Varna and the social context of early metallurgy, *Antiquity* 52, 1978, σελ. 199-203.

[36] Βλ. π.χ. το C. Renfrew, Wessex without Mycenae, *Annual of the British School of Athens* 63, 1968, σελ. 277-285, όπου απορρίπτεται (σωστά όπως αποδείχθηκε) η ιδέα μυκηναϊκών επιρροών στον πολιτισμό του Έσσεξ στην νοτιοανατολική Αγγλία και τονίζεται ο αυτόνομος χαρακτήρας της εξέλιξης και ακμής του. Βλ. επ' αυτού και κεφ. IV.

[37] R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 37 κ.ε.

κτικά απαγορευμένη.[38] Παρόμοια φαινόμενα υπήρξαν και στην Ιταλία του Μουσολίνι, όπως και σε βαλκανικές χώρες (Σερβία, Ρουμανία, Αλβανία).[39] Είναι ενδιαφέρον, λοιπόν, ότι η ιδέα της ενδογενούς ή αυτόχθονης εξέλιξης των πολιτισμών δεν ξεπήδησε μόνο από τον αθώο ενθουσιασμό της Νέας Αρχαιολογίας, αλλά και από τους ιδεολογικούς δογματισμούς, καθώς και τις εθνικιστικές ή και ρατσιστικές αντιλήψεις ολοκληρωτικών καθεστώτων. Όσον αφορά δε κάποιους τουλάχιστον από τους ένθερμους υποστηρικτές της «αυτοχθονίας των Ελλήνων» στην χώρα μας, δεν προέρχονται ακριβώς, απ' όσο γνωρίζει ο γράφων, από τους κόλπους της Νέας Αρχαιολογίας...

Στο πλαίσιο των αποκλειστικώς αρχαιολογικών κινήτρων της τελευταίας, οι παλαιοί τρόποι ερμηνείας των πολιτιστικών αλλαγών, δηλαδή ο μεταναστευτισμός και η θεωρία της διάχυσης, δεν θεωρήθηκαν πλέον απλώς αναχρονιστικοί, αλλά και υποβαθμίζοντες την φύση της αρχαιολογίας ως επιστήμης. Και τούτο διότι μία από τις βασικές τάσεις της Νέας Αρχαιολογίας, ιδιαιτέρως στις ΗΠΑ, υπήρξε ο θετικισμός. Μέσω της ενσωμάτωσης στις αρχαιολογικές μεθόδους στοιχείων των φυσικών και άλλων επιστημών έγινε προσπάθεια να εδραιωθεί η αρχαιολογία στην συνείδηση της κοινής γνώμης ως πραγματική επιστήμη. Τι ακριβώς σημαίνει αυτό –και ποια σημασία έχει ίσως και για μας στην Ελλάδα, ειδικά εν σχέσει προς το θέμα αυτού του βιβλίου– καθίσταται σαφές από ένα ανέκδοτο που παραδίδεται σε διάφορες εκδοχές και αφορά τον Lewis Binford, κυρίαρχη μορφή της Νέας Αρχαιολογίας στην Αμερική. Λέγεται δηλαδή ότι, καθώς μια μέρα ο Binford πήγαινε στην δουλειά του με το τρένο, κάποιος που καθόταν απέναντί του είδε ότι διάβαζε ένα αρχαιολογικό βιβλίο και τον ρώτησε αν είναι αρχαιολόγος. Όταν ο Binford απάντησε καταφατικά, ο άγνωστος είπε ενθουσιωδώς: «Υπέροχα! Εγώ είμαι οδοντίατρος, αλλά στον ελεύθερο χρόνο μου είμαι ερασιτέχνης αρχαιολόγος!». Τότε ο Binford απάντησε: «Θαυμάσια! Εγώ είμαι αρχαιολόγος και στον ελεύθερο χρόνο μου ερασιτέχνης οδοντίατρος!».

Πίσω από την απάντηση του Binford κρυβόταν, φυσικά, η αποστροφή πολλών αρχαιολόγων της εποχής του για την αντίληψη της αρχαιολογίας ως μιας δραστηριότητας που κινείται ανάμεσα στα όρια της επιστήμης και του απλού χόμπι, ως κάτι που λίγο πολύ μπορεί να κάνει ο καθένας. Το ηθικό δίδαγμα του ανεκδότου θα μπορούσε να έχει πάμπολλους παραλήπτες στην χώρα μας, κακώς εννοούμενους ερασιτέχνες ερευνητές όχι μόνο γενικώς της ελληνικής αρχαιότητας και προϊστορίας, αλλά και ειδικότερα του θέματος αυτού του βιβλίου. Η αρχαιολογία δεν είναι κάτι που μπορεί να κάνει ο καθένας. Και, όταν κάποιος καταπιάνεται χωρίς την αναγκαία επιστημονική κατάρτιση και νοοτροπία με ορισμένα από τα δυσκολότερα προβλήματά της, όπως αυτό που θα μας απασχολήσει εδώ, οφείλει αν μη τι άλλο να διατηρεί το μέτρο και την συναίσθηση του

[38] Ό.π. σελ. 38 με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

[39] S. Brather, Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie, *Germania* 78, 2000 (1), σελ. 148 κ.ε.

σημείου αφετηρίας του, χωρίς υπερβολές και ψευδαισθήσεις επιστημονικής αυθεντίας. Πρόκειται για την ίδια συναίσθηση που σίγουρα θα είχε αν επιχειρούσε να χειρουργήσει κάποιον με αποκλειστικά εφόδια την συχνή ανάγνωση ιατρικών άρθρων σε εκλαϊκευμένα περιοδικά και τα πορίσματα «ερευνών» ερασιτεχνών γιατρών.

Αυτός ο «εξεπιστημονισμός» της αρχαιολογίας, η αναμφισβήτητη διεύρυνση του μεθοδολογικού οπλοστασίου της, αλλά και η συστηματοποίηση και η εμβάθυνση της ερμηνείας των πολιτιστικών μεταβολών που επέφεραν οι αναζητήσεις της Νέας Αρχαιολογίας, έθεσαν αυστηρούς όρους που θα απέτρεπαν πλέον μια για πάντα την κάποτε τόσο προσφιλή επίκληση μεταναστεύσεων και διαχύσεων πολιτιστικών στοιχείων στην μελέτη της προϊστορίας. Το θετικό επακόλουθο ήταν ότι η παλαιά αυτή τάση, που φυσικά δεν ήταν δυνατό να εκλείψει οριστικά, θα προσλάμβανε πλέον και αυτή μια πιο συγκροτημένη και συστηματική μορφή. Παρά λοιπόν την επικράτηση της Νέας Αρχαιολογίας και τα βαριά πλήγματα που δέχτηκαν οι παραδοσιακές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, στους νέους κανόνες υπήρξαν ήδη από νωρίς και αρκετές εξαιρέσεις, τάσεις ανανέωσης και εκσυγχρονισμού των παλαιών ιδεών.

Ήδη στην δεκαετία του 1970 εμφανίστηκε στην αρχαιολογία το πρώτο συστηματικό μοντέλο μετανάστευσης, προϊόν της συνεργασίας του Αμερικανού αρχαιολόγου Albert Ammerman (Άλμπερτ Άμερμαν) με τον Ιταλό γενετιστή Luigi Luca Cavalli-Sforza (Λουίτζι Λούκα Καβάλι-Σφόρτσα). Επρόκειτο για το μοντέλο του «κύματος προώθησης» (wave of advance), το οποίο αφορά την εξάπλωση του νεολιθικού τρόπου ζωής, δηλαδή της γεωργικής οικονομίας.[40] Όπως θα παρουσιάσουμε αναλυτικά στο κεφάλαιο VII (σελ. 348), το μοντέλο αυτό χρησιμοποιήθηκε από τον Colin Renfrew στην θεωρία του για την καταγωγή και διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Στην δεκαετία του 1980 η προσπάθεια συστηματικής διερεύνησης των μεταναστεύσεων και ταξινόμησης των διαφόρων μορφών τους συνεχίστηκε εντός του αγγλόφωνου χώρου.[41] Στα τέλη της ίδιας δεκαετίας το ερέθισμα για έναν νέο γύρο συζητήσεων σχετικών με τον ρόλο της μετανάστευσης έδωσε ο Δανός αρχαιολόγος Kristian Kristiansen (Κριστιάν Κριστιάνσεν), ο οποίος από οπαδός της αυτόχθονης εξέλιξης κατέληξε να αποδεχθεί την πιθανότητα μεταναστεύσεων στην περίπτωση της εισαγωγής πολιτιστικών στοιχείων της ύστερης Νεολιθικής Εποχής από την κεντρική Ευρώπη στην Δανία.[42] Αρκετά χρόνια αργότερα, το 2005, ο Kristiansen προσχώρησε σε μια ερμηνεία μεταναστευτισμού και

---

[40] A. J. Ammerman - L. L. Cavalli-Sforza, A population model for the diffusion on early farming in Europe, στο: C. Renfrew (επιμ.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory* (Duckworth, London 1973), σελ. 343-357.

[41] I. Rouse, *Migrations in Prehistory: Inferring Population Movement from Cultural Remains* (Yale University Press, New Haven 1986).

[42] K. Kristiansen, Prehistoric migration - The case of the Single Grave and Corded Ware Cultures, *Journal of Danish Archaeology* 8, 1989, σελ. 211-225. Βλ. επίσης R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 32.

στο θέμα της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (βλ. κεφ. IV, σελ. 181 κ.ε. και VII.6, σελ. 389 κ.ε.).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 την σκυτάλη πήρε ο Αμερικανός ανθρωπολόγος David Anthony (Ντέιβιντ Άντονυ), ο οποίος τόνισε την έλλειψη μεθόδου στην προσέγγιση του φαινομένου από πλευράς αρχαιολογίας, αλλά και την ανάγκη να παραχθούν μοντέλα για κάθε τύπο μετανάστευσης ξεχωριστά.[43] Ο ίδιος ενέταξε στην δική του απόπειρα προϋπάρχουσες μελέτες από τον χώρο της κοινωνιολογίας και κατόρθωσε να δημιουργήσει ένα άρτιο μοντέλο ταξινόμησης των διαφόρων ειδών μεταναστεύσεων, το οποίο λαμβάνει υπ' όψιν την πολυπλοκότητα του φαινομένου. Είχε, εντούτοις, την μάλλον ατυχή έμπνευση να προσπαθήσει να καταδείξει την σημασία των μεταναστεύσεων με το παράδειγμα της υποτιθέμενης μεταναστευτικής εξάπλωσης νομαδικών λαών από τις στέπες του βορείου Πόντου στην ανατολική Ευρώπη κατά την Χαλκολιθική Εποχή. Πρόκειται φυσικά για την αμφιλεγόμενη εκείνη περίπτωση μετανάστευσης που εδώ και δεκαετίες έχει συνδεθεί όσο καμιά άλλη με το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα, και που θα εξετάσουμε λεπτομερώς στα επόμενα κεφάλαια. Η κριτική που θα δεχόταν για αυτό ο Anthony ήταν προδιαγεγραμμένη και η σχετική αντιπαράθεση εκφράστηκε με εύγλωττους τίτλους άρθρων.[44]

Οι τελευταίες αυτές εξελίξεις έλαβαν χώρα στο πλαίσιο μιας νέας φάσης θεωρητικών προβληματισμών, αλλά και αντιπαραθέσεων. Πρόκειται για την περίοδο εκδήλωσης της μεγάλης αντίδρασης όχι μόνο σε επιμέρους πτυχές, αλλά σε όλη την κεντρική φιλοσοφία της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας. Αυτή προήλθε από πολλές κατευθύνσεις και εκφράστηκε με διάφορες ετερόκλητες προσεγγίσεις που από την δεκαετία του 1990 συνοψίζονται υπό τον γενικό όρο *Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία* (Post-Processual Archaeology).[45] Σημαίνοντες εκπρόσωποί της είναι οι Βρετανοί Ian Hodder (Ίαν Χόντερ, ανασκαφέας του σημαντικού νεολιθικού οικισμού Τσατάλ Χογιούκ [Çatal Höyük]

---

[43] D. Anthony, Migration in archaeology: The baby and the bathwater, *American Anthropologist* 92, 1990, σελ. 895-914. Του ιδίου, Prehistoric migration as social process, στο: J. Chapman - H. Hamerow (επιμ.), *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*, British Archaeological Reports 664 (Archaeopress, Oxford 1997), σελ. 21-32. Βλ. επίσης R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 32 κ.ε. και 43 κ.ε.

[44] D. Anthony, Migration in archaeology: The baby and the bathwater, *American Anthropologist* 92, 1990, σελ. 895-914. J. Chapman, The baby and the bathwater: pulling the plug on migrations, *American Anthropologist* 94, 1992, σελ. 169-174. D. Anthony, The bath refilled: migration in archaeology again, *American Anthropologist* 94, 1992, σελ. 174-176.

[45] Για μια εισαγωγή στην Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία βλ. M. Johnson, *Archaeological Theory. An Introduction* (Blackwell Publishing, Oxford 1999), σελ. 98 κ.ε. C. Renfrew - P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000), σελ. 483 κ.ε. Για μια συνοπτική επισκόπηση στην ελληνική γλώσσα βλ. την ελληνική μετάφραση της προηγούμενης έκδοσης του τελευταίου (C. Renfrew - P. Bahn, *Αρχαιολογία: θεωρίες, μεθοδολογία και πρακτικές εφαρμογές* [Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001]). Βλ. επίσης T. Hölscher, *Κλασική αρχαιολογία. Βασικές γνώσεις* (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005), σελ. 42 κ.ε.

στην Ανατολία, βλ. κεφ. VII.4, σελ. 353), Michael Shanks (Μάικλ Σανκς), Christopher Tilley (Κρίστοφερ Τίλυ) και John Barrett (Τζον Μπάρετ).

Στο πλαίσιο των νέων αυτών τάσεων τονίζεται πλέον ο ιδιαίτερος χαρακτήρας κάθε πολιτισμικού φαινομένου, ενώ αντιμετωπίζεται με σαφή αποστροφή η αγάπη της Νέας Αρχαιολογίας για τις γενικεύσεις, η εμμονή της δηλαδή στην αναζήτηση ανθρωπολογικών σταθερών, γενικών και σχεδόν μηχανιστικών μορφών συμπεριφοράς και αντίδρασης του ανθρώπου στις απαιτήσεις του περιβάλλοντός του. Μεγάλη έμφαση δίνεται τώρα σε πολυδιάστατους παράγοντες όπως ο συμβολισμός και η ιδεολογία, ενώ ο άνθρωπος δεν περιορίζεται να αντιδρά απλώς στις προκλήσεις του περιβάλλοντος, αλλά ανακτά αξιόλογη θέση στην διαμόρφωσή του. Σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση της Μεταδιαδικαστικής, όπως άλλωστε και της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας, έπαιξαν και στοιχεία της ακαδημαϊκής παράδοσης στην Αγγλία, όπου ιδιαίτερα στο Κέιμπριτζ κάθε γενιά φοιτητών σχεδόν οφείλει να αμφισβητεί τις αντιλήψεις των δασκάλων της.

Μία από τις πιο σημαίνουσες περιπτώσεις έρευνας που κινήθηκε μακριά από τα στεγανά τόσο της Διαδικαστικής όσο και της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας αποτελούν οι νεοντιφουζιονιστικές αντιλήψεις του Βρετανού αρχαιολόγου Andrew Sherratt (Άντριου Σέρατ). Παρότι προήλθε μέσα από τους κόλπους της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ακολούθησε έναν διαφορετικό δρόμο. Μέσω της έννοιας του «διεθνούς συστήματος» και του μοντέλου «πυρήνας-περιφέρεια-παρυφές», που έχουν ως σημείο αναφοράς τον σουμεριακό πολιτισμό Ουρούκ στην ύστερη 4η χιλιετία π.Χ. (βλ. κεφ. VII.5, σελ. 375 κ.ε.), ο Sherratt κατόρθωσε να κάνει τις παλαιές θεωρίες διάχυσης πάλι επίκαιρες και να επιχειρηματολογήσει πειστικά υπέρ της εξάπλωσης σημαντικών στοιχείων πολιτισμού από την Μεσοποταμία.[46] Όπως θα δούμε στο κεφάλαιο VII.6 (σελ. 393 κ.ε.), η πίστη του στην σημασία της πολιτιστικής διάχυσης τον οδήγησε στο να την επικαλεστεί και ως έναν από τους βασικούς μηχανισμούς που πιθανώς συνετέλεσαν στην διάδοση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Η ερευνητική διαδρομή του Andrew Sherratt διδάσκει ότι η ποιότητα της επιστημονικής εργασίας δεν κρίνεται τόσο από το κατά πόσο αυτή συνάδει με τις τρέχουσες ακαδημαϊκές μόδες όσο από το επίπεδο της μεθοδολογίας και της επιχειρηματολογίας της.

Προς ένα τέτοιο υψηλότερο επιστημονικό επίπεδο οδεύει πλέον με αρκετή καθυστέρηση όχι μόνο η έρευνα της πολιτιστικής διάχυσης, αλλά και της μετανάστευσης στην προϊστορία και πρωτοϊστορία. Τα θεμέλια για μια συστηματική διερεύνηση των μεταναστεύσεων έχουν τεθεί τόσο στον αγγλόφωνο όσο και στον γερμανόφωνο χώρο.

---

[46] Βλ. π.χ. A. Sherratt, What would a Bronze-Age world system look like? Relations between temperate Europe and the Mediterranean in later prehistory, *Journal of European Archaeology* 1, 1993, σελ. 1-58. Του ιδίου, Core, Periphery and Margin: Perspectives on the Bronze Age, στο: C. Mathers – S. Stoddart (επιμ.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, Sheffield Archaeological Monographs 8 (Sheffield University Press, Sheffield 1994), σελ. 335-345. Βλ. επίσης του ιδίου, *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives* (Edinburgh University Press, Edinburgh 1997), και http://www.archatlas.org/.

Η πρόσληψη της αγγλοσαξονικής αρχαιολογικής θεωρίας στην Γερμανία από την δεκαετία του 1990 και εξής οδήγησε σε μια εκ νέου διέγερση και του εκεί ενδιαφέροντος για το φαινόμενο των μεταναστεύσεων.[47] Αυτό εκδηλώνεται σε θεωρητικό επίπεδο με μελέτες για την αρχαιολογική αποδειξιμότητά τους, ενώ οι περιπτώσεις που διερευνώνται προέρχονται κατά βάσιν από τον χώρο της πρώιμης (κυρίως μεσαιωνικής) ιστορίας. Όσον αφορά την ελληνική αρχαιολογία, η απουσία μιας αντίληψης γεωγραφικώς ευρύτερης του σημερινού ελληνικού χώρου έχει καταστήσει την άρθρωση θεωρητικού λόγου σχεδόν αδύνατη. Όπως παρατηρεί σωστά ο Κώστας Κωτσάκης, στην Ελλάδα η αρχαιολογική θεωρητική σκέψη δεν μπόρεσε, δυστυχώς, να επωφεληθεί από το ότι ένας από τους βασικούς πρωταγωνιστές της παγκοσμίως, ο Colin Renfrew, είναι κατά βάσιν ερευνητής της προϊστορίας του Αιγαίου.[48]

Σκοπός της κάπως εκτεταμένης αλλά απολύτως αναγκαίας αυτής παρέκβασης ήταν να καταδειχθεί ότι στις μέρες μας δεν είναι πλέον ούτε αυτονόητο ούτε εύκολο να διερωτάται κανείς «πόθεν» στην έρευνα της προϊστορίας. Η εποχή της εύκολης επίκλησης μεταναστεύσεων ως από μηχανής θεού για την εξήγηση των πολιτιστικών μεταβολών στην περίοδο αυτή του ανθρώπινου πολιτισμού έχει σίγουρα παρέλθει ανεπιστρεπτί. Η πολυπλοκότητα του φαινομένου της μετανάστευσης και η ιδιαίτερη προσοχή με την οποία πρέπει αυτό να αντιμετωπίζεται έχει γίνει συνείδηση όχι μόνο στην αρχαιολογία, αλλά και σε άλλες επιστήμες. Είναι χαρακτηριστικό ότι, παρά το πλήθος των γραφομένων για την μετανάστευση, πορίσματα και μοντέλα με γενική ισχύ δεν έχουν διαμορφωθεί ακόμα ούτε στην κοινωνιολογία, στους κόλπους της οποίας η διερεύνηση του φαινομένου ξεκίνησε ήδη από τον 19ο αιώνα, αλλά ούτε και στην ανθρωπολογία ή στην εθνολογία.[49] Εντούτοις, ως αποτέλεσμα της ως τώρα διαπάλης επί του θέματος στην ιστορία της έρευνας έχουν πλέον τεθεί αυστηρές προϋποθέσεις για την αποδοχή της μετανάστευσης πληθυσμών, ακόμα και της διάχυσης ιδεών και καινοτομιών, ως εξηγήσεων για τις πολιτιστικές μεταβολές. Το «πόθεν» δεν είναι, επομένως, ένα δεδομένο ερώτημα προς απάντησιν, αλλά απλώς μία από τις πολλές υποθέσεις προς απόδειξιν.

[47] Για μια επισκόπηση της ιστορίας της έρευνας στον γερμανόφωνο χώρο, βλ. R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 34 κ.ε.

[48] K. Kotsakis, The powerful past: theoretical trends in Greek archaeology, στο: I. Hodder (επιμ.), *Archaeological Theory in Europe. The Last Three Decades* (Routledge, London and New York 1991), σελ. 81. Βλ. επίσης το σύνολο του άρθρου (σελ. 65-90) για μια επισκόπηση των λίγων εξαιρέσεων θεωρητικών προβληματισμών στην ελληνική προϊστορική αρχαιολογία. Βλ. επίσης και M. Nikolaidou - D. Kokkinidou, Epos, history, metahistory in Aegean Bronze Age Studies, στο: S. P. Morris - R. Laffineur (επιμ.), *Epos. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology*, Proceedings of the 11th International Aegean Conference, Los Angeles, UCLA - The J. Paul Getty Villa, 20-23 April 2006. *Aegaeum* 28 (Liège-Austin 2007), σελ. 35-48 με παραπομπή 25.

[49] R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 11 κ.ε. και 28 κ.ε.

Συνοψίζοντας, στο κεφάλαιο αυτό προσπαθήσαμε να εξηγήσουμε εκτενώς κατά βάσιν αυτό που ο John Chadwick, συνεργάτης του Michael Ventris στην αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β, εξέφρασε κάποτε επιγραμματικά. Ότι, δηλαδή, «η ερώτηση "από πού ήρθαν οι Έλληνες;" είναι δίχως νόημα. Μπορούμε να αρχίσουμε να μιλάμε για τους Έλληνες μόνο μετά την διαμόρφωση της ελληνικής γλώσσας ως αναγνωρίσιμου διακριτού κλάδου της ινδοευρωπαϊκής».[50] Δεν αναζητούμε, επομένως, τόσο την έλευση ενός έθνους, αλλά περισσότερο τις συνθήκες διαμόρφωσης μιας γλώσσας. Το δεύτερο φαινόμενο ενδέχεται, βεβαίως, να εμπεριέχει σε κάποια μορφή και το πρώτο, αφού η εν λόγω γλώσσα συνδέεται ή συνδέθηκε κάποια στιγμή με έναν συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Η σχέση όμως μεταξύ «έλευσης» και «διαμόρφωσης» συνιστά, όπως σιγά σιγά θα διαπιστώσουμε, κομμάτι μιας διαδικασίας η οποία υπήρξε μάλλον πολύ πιο σύνθετη απ' όσο φανταζόμαστε.

Σε ποια περίοδο της προϊστορίας πρέπει, επί παραδείγματι, να στραφούμε για να εντοπίσουμε αυτή την διαδικασία; Υπάρχει ένα συγκεκριμένο χρονικό σημείο στο οποίο μια γλώσσα μπορεί να θεωρηθεί «διαμορφωμένη»; Ή μήπως η ορθή διατύπωση του κεντρικού ερωτήματος, η οποία πιστεύουμε ότι επιτεύχθηκε σε αυτό το κεφάλαιο, απειλεί να μας κάνει να εγκαταλείψουμε άλλη μια γνωστή ροπή, αυτήν της αναζήτησης ενός περίπου απόλυτου χρονικού σημείου εκκίνησης του ελληνικού πολιτισμού; Ο κίνδυνος να αναζητά κανείς κάτι που δεν υπάρχει προβάλλει σε αυτό το σημείο με έντονο τρόπο. Όπως θα διαπιστώσουμε προς το τέλος αυτής της έρευνας, η απελευθέρωση της σκέψης μας από την τάση αναζήτησης του «σημείου μηδέν», της απόλυτης δηλαδή χρονικής στιγμής κατά την οποία οι Έλληνες, «προκατασκευασμένοι» γλωσσικά (ή ίσως και εθνικά), εισέρχονται στον ελλαδικό χώρο[51] είναι αναγκαία συνθήκη για την κατανόηση των απαντήσεων του ερωτήματος που έχουμε θέσει.

Εξίσου απαραίτητη προϋπόθεση όμως για την παρακολούθηση των θεμάτων που αναπτύσσονται σε αυτό το βιβλίο είναι και ένα βασικό γνωστικό υπόβαθρο στους δύο βασικούς άξονες του ζητήματος: στο ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα και στην αιγαιακή προϊστορία. Διότι από την στιγμή που καταλήξαμε στο ότι εκείνο που αναζητούμε είναι οι συνθήκες διαμόρφωσης μιας γλώσσας, είναι λογικό να στραφούμε καταρχάς στην ίδια την γλώσσα αυτή. Με αυτόν τον τρόπο θα οδηγηθούμε στην μεγάλη προβληματική της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας στην οποία ανήκει η ελληνική γλώσσα. Και, αφού στο άμεσο ενδιαφέρον μας είναι επίσης να ανακαλύψουμε και πότε, καθώς και

---

[50] J. Chadwick, Discussion of V. I. Georgiev, The arrival of the Greeks in Greece: the linguistic evidence, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean: Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*, Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield 24-26 March 1970 (Duckworth, London 1973), σελ. 254.

[51] Για μια συστηματική ανασκευή αυτής της ιδέας βλ. και C. Renfrew, "Ever in process of becoming". The autochthony of the Greeks, στο: J. A. Koumoulides (επιμ.), *The Good Idea: Democracy and Ancient Greece* (Aristide D. Caratzas, New Rochelle 1995), σελ. 7-27.

υπό ποιες συνθήκες αυτή η γλώσσα πρωτοεμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο, θα είναι η περιοχή αυτή της Ευρώπης στην οποία θα στραφούμε στην συνέχεια. Θα εξετάσουμε έτσι, καταρχάς εν συνόψει, τις πληροφορίες που μπορεί να μας δώσει η αρχαιολογία για την προϊστορική κατοίκηση της Ελλάδας και γενικότερα του Αιγαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

ΜΙΑ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΕΝΑΣ ΤΟΠΟΣ: Η ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΦΕΤΗΡΙΑ

ΙΙ.1. Σύνοψη του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος – Η παραδοσιακή θεωρία

Η ελληνική είναι μία από τις σχεδόν 7000 γλώσσες που ομιλούνται σήμερα στον κόσμο από τους περίπου 7 δισεκατομμύρια κατοίκους του.[52] Από τις γλώσσες αυτές μόνον ελάχιστες μπορούν να χαρακτηριστούν ως «ανάδελφες», μη έχουσες δηλαδή κάποια συγγένεια με μία ή περισσότερες άλλες γλωσσικές κοινότητες. Οι περισσότερες γλώσσες του κόσμου μπορούν, αντιθέτως, να ταξινομηθούν σε ευρύτερες ομάδες, τα μέλη των οποίων μοιράζονται κοινά στοιχεία λεξιλογίου, αλλά και ομοιότητες στο πεδίο της σύνταξης, της γραμματικής, της μορφολογίας και της φωνολογίας. Τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά θεωρείται ότι ανάγονται στην γενετική συγγένεια της εκάστοτε ομάδας γλωσσών, η οποία, σύμφωνα με την κυρίαρχη οπτική, έχει τις ρίζες της σε μια κοινή γλώσσα-πρόγονο. Οι μεγάλες αυτές ομάδες ονομάζονται γλωσσικές οικογένειες (εικ. 1 [σελ. 38]) και η μελέτη τους αποτελεί το αντικείμενο της επιστήμης της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας.

Η ελληνική γλώσσα ανήκει και αυτή σε μια γλωσσική οικογένεια η οποία φέρει την ονομασία «ινδοευρωπαϊκή». Είναι ως εκ τούτου συγγενής με μια ομάδα γλωσσών που, όπως δηλώνει ο ίδιος ο όρος, ομιλούνται στην Ευρώπη, αλλά και πολύ ανατολικότερα, ως την περιοχή των Ινδιών και κάποτε και του κινεζικού Τουρκεστάν (εικ. 1-2 [σελ. 38-39]). Η ινδοευρωπαϊκή οικογένεια περιλαμβάνει περίπου 443 γλώσσες και διαλέκτους, υποδιαιρούμενες σε κατά βάσιν 12 επιμέρους κλάδους (ή υποομάδες), ενώ υπάρχει και ένας αριθμός γλωσσών που αποτελούν από μόνες τους ανεξάρτητους κλάδους. Πιο συγκεκριμένα, οι γλώσσες και γλωσσικές υποομάδες που συναπαρτίζουν την ινδοευρωπαϊκή οικογένεια είναι οι εξής (από δυσμάς προς ανατολάς): κελτική, γερμανική (γερμανικές γλώσσες της κεντρικής και της βορείου Ευρώπης), ιταλική (και λατινική), βαλτική (λιθουανική, λετονική), σλαβική, δακική, θρακική, αλβανική (και αρχαία

---

[52] Για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας βλ. R. Hiersche, *Grundzüge der griechischen Sprachgeschichte bis zur klassischen Zeit* (Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden 1970). L. R. Palmer, *The Greek Language* (Faber and Faber, London 1980). Γ. Μπαμπινιώτης, *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία* (Αθήνα 1986). Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα* (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 2001). F. R. Adrados, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις απαρχές ως τις μέρες μας* (Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 2003). Τζ. Χόρροκς, *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της* (Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2006).

ιλλυρική), ελληνική, αρμενική, φρυγική, αρχαία ανατολιακή, ινδική (και αρχαία σανσκριτική), περσική (και αρχαία αβεστική) και τοχαρική.

Κάποιες εξ αυτών έχουν εκλείψει προ πολλού και είναι γνωστές μόνον από γραπτές πηγές του παρελθόντος. Σε αυτές ανήκουν π.χ. η δακική, η θρακική, ο αρχαίος ανατολιακός κλάδος (χεττιτική, λουβική, παλαϊκή, λυκική, λυδική και καρική), η αρχαία φρυγική γλώσσα (επίσης στην Μικρά Ασία, αλλά διακριτή γλωσσικά από τις ανατολιακές) και η τοχαρική στην περιοχή του κινεζικού Τουρκεστάν. Οι περισσότερες όμως ινδοευρωπαϊκές γλώσσες υφίστανται ως την εποχή μας. Οι ομιλητές τους ανέρχονται μάλιστα στις μέρες μας σε σχεδόν 3 δισεκατομμύρια. Συνιστούν την πολυπληθέστερη από τις 15-20 γλωσσικές οικογένειες του κόσμου, ακολουθούμενη σε αριθμό ομιλητών από την σινοθιβετιανή (που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την κινεζική), την αλταϊκή (που περιλαμβάνει π.χ. την τουρκική και μογγολική), την αυστρονησιακή (γλώσσες της νησιωτικής νοτιοανατολικής Ασίας και του Ειρηνικού) και την αφροασιατική (βορειοαφρικανικές γλώσσες και σημιτικός κλάδος). Η ινδοευρωπαϊκή είναι, επίσης, και η πρώτη γλωσσική οικογένεια που ανακαλύφθηκε, καθώς και αυτή της οποίας η έρευνα αποτέλεσε για πολύ καιρό (και εν μέρει ακόμα αποτελεί) τον μεθοδολογικό οδηγό για την μελέτη και των άλλων οικογενειών.

Η ελληνική γλώσσα συνιστά έναν ανεξάρτητο κλάδο της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας, με άλλα λόγια μια «υποομάδα» από μόνη της. Θεωρείται, μάλιστα, ότι στα πεδία της φωνολογίας (π.χ. φωνήεντα, τονισμός) και της μορφολογίας (αριθμοί, χρόνοι, φωνές, πτώσεις) αποτελεί μια αρκετά συντηρητική ινδοευρωπαϊκή γλώσσα. Διασώζει, δηλαδή, σε μεγάλο βαθμό χαρακτηριστικά που έχουν ανασυντεθεί ως ανήκοντα στο αρχικό εκείνο γλωσσικό περιβάλλον («πρωτογλώσσα») από το οποίο, όπως θα δούμε στις αμέσως επόμενες σελίδες, πιστεύεται ότι κάποια στιγμή στο παρελθόν διαχωρίστηκαν οι επιμέρους ινδοευρωπαϊκές γλώσσες.[53]

Το γεγονός αυτό δεν πρέπει ωστόσο να θεωρηθεί, όπως ίσως νομίσουν κάποιοι, ένδειξη ότι η ελληνική υπήρξε η «μητέρα-γλώσσα» της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας. Εάν εκλαμβάναμε τον συντηρητικό ή αρχαϊστικό χαρακτήρα μιας γλώσσας ή γλωσσικής μορφής ως βέβαιο τεκμήριο της χρονικής της προτεραιότητας, τότε θα έπρεπε να εικάσουμε π.χ. ότι οι Έλληνες της κυρίως Ελλάδος έχουν προέλευση την Κύπρο, οι αγγλόφωνοι Βρετανοί την Αυστραλία ή οι Σκανδιναβοί την Ισλανδία. Και κάτι τέτοιο γνωρίζουμε σαφώς ότι δεν συμβαίνει. Ο συντηρητικός χαρακτήρας της ελληνικής γλώσσας είναι σε κάθε περίπτωση ένα στοιχείο ιδιαίτερα χρήσιμο για την σύγκρισή της με άλλους ινδοευρωπαϊκούς κλάδους. Διότι είναι ακριβώς οι ομοιότητες στα πεδία της φωνολογίας, της μορφολογίας, της γραμματικής και της σύνταξης (εικ. 3 [σελ. 42]), τις

[53] J. P. Mallory – D. Q. Adams (επιμ.), *Encyclopedia of Indo-European Culture* (Fitzroy Dearborn Publishers, London and Chicago 1997), σελ. 241 κ.ε.

οποίες η ελληνική παρουσιάζει προς άλλες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, που κυρίως φανερώνουν την οργανική της συγγένεια με αυτές.[54]

Στο πεδίο του λεξιλογίου, ωστόσο, η εικόνα είναι πιο περίπλοκη. Από την μια μεριά, η ελληνική μοιράζεται σαφώς πολλούς κοινούς όρους με άλλες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, κυρίως στα πεδία των βαθμών συγγένειας, των αριθμητικών, των αντωνυμιών, καθώς και ορισμένων όρων για την χλωρίδα και την πανίδα. Μερικοί μόνον από τους πιο γνωστούς κοινούς όρους είναι: ***πατήρ*** (λατ. *pater*, γερμ. *Vater*, σανσκρ. *pitar*, τοχαρ. A *pacar*), ***φράτηρ*** (λατ. *frater*, γερμ. *Bru[o]der*, σανσκρ. *bhratar*, τοχαρ. A *pracar*), ***Ζευς πατήρ*** (λατ. *Iuppiter*, σανσκρ. *dyaus pita*), ***δέκα*** (λατ. *decem*, σανσκρ. *dasa*, αρχαία σλαβ. *deseti*), ***πους*** (λατ. *pes*, γερμ. *Fuß*, σανσκρ. *pad-*), ***δόμος*** (λατ. *domus*, σανσκρ. *dama*, αρχαία σλαβ. *domu*), ***εγώ*** (λατ. *ego*, γερμ. *Ich*, σανσκρ. *aham*), ***φέρω*** (λατ. *fero*, αρχαία σλαβ. *bero*, σανσκρ. *bharami*).[55] Από την άλλη μεριά, η γλώσσα μας εμπεριέχει όμως και ένα μεγάλο ποσοστό λέξεων (ίσως και άνω του 50%) πιθανώς μη ινδοευρωπαϊκής προελεύσεως.

Ένα μέρος αυτών, π.χ. όροι σημιτικής καταγωγής, μπορεί να αναχθεί στις γνωστές αλληλεπιδράσεις του ελληνικού κόσμου με τους άλλους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου κατά τους πρωτοϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους. Ένα άλλο τμήμα αυτού του λεξιλογίου, ίσως ή εν μέρει μη ινδοευρωπαϊκής προελεύσεως, θεωρείται πως αντιπροσωπεύει αυτό που έχει ονομαστεί «προελληνικό υπόστρωμα» τοπωνυμίων, καθώς και όρων σχετικών με την χλωρίδα και την τεχνολογία. Με το ζήτημα αυτό, στο οποίο ανάγεται σε μεγάλο βαθμό η αντίληψη περί διαδοχικών στρωμάτων κατοίκησης στον ελλαδικό χώρο κατά την προϊστορία και, βεβαίως, η ιδέα της όψιμης μεταναστευτικής «ελεύσεως» των Ελλήνων, θα ασχοληθούμε καταρχάς στο κεφάλαιο III.2, για να επανέλθουμε σε αυτό και σε πιο προχωρημένα σημεία του βιβλίου.

Στο σημείο αυτό, και με αφορμή την προβληματική του λεξιλογίου, ήδη μπορεί κανείς να αναρωτηθεί: από πού προκύπτει πραγματικά ότι η ελληνική γλώσσα δεν είναι «ανάδελφη»; Γιατί να δεχθεί κανείς εκ των προτέρων ως δεδομένο ότι υπάρχει μια ινδοευρωπαϊκή οικογένεια γλωσσών και ότι η ελληνική ανήκει σε αυτήν; Γιατί να δεχθούμε ως αρχή ταξινόμησης των γλωσσών τις δομικές (π.χ. γραμματικές, συντακτικές) ομοιότητες μεταξύ τους και να μην θεωρήσουμε τις τελευταίες απλώς δάνειες, αξιολογώντας την θέση κάθε γλώσσας με βάση π.χ. το λεξιλόγιο; Η απάντηση είναι ότι μια τέτοιου είδους κοινή βασική δομή, όπως αυτή που χαρακτηρίζει τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, θεωρείται απίθανο να έχει εξαπλωθεί μέσω διάχυσης ή πολιτιστικών και γλωσσικών αλληλεπιδράσεων.

---

[54] Γ. Μπαμπινιώτης, *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία* (Αθήνα 1986), σελ. 45 κ.ε.

[55] Για όλους τους κοινούς όρους μεταξύ των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών βλ. J. P. Mallory - D. Q. Adams (επιμ.), *Encyclopedia of Indo-European Culture* (Fitzroy Dearborn Publishers, London and Chicago 1997).

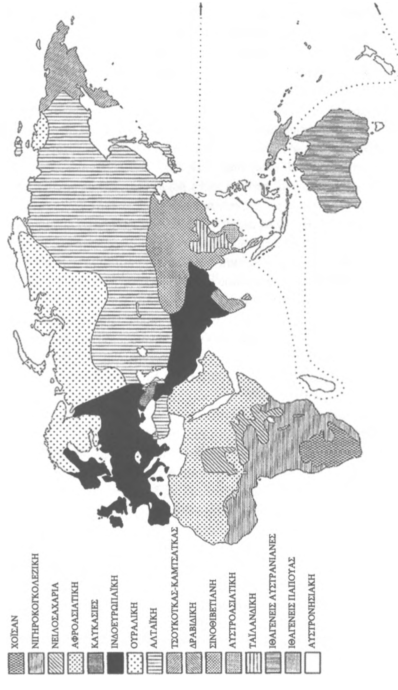

Εικ. 1. Οι κύριες γλωσσικές οικογένειες του κόσμου εκτός της Αμερικής. Με μαύρο η ινδοευρωπαϊκή, η οποία είναι πλέον η κυρίαρχη γλωσσική οικογένεια και στην Αμερική και την Αυστραλία.

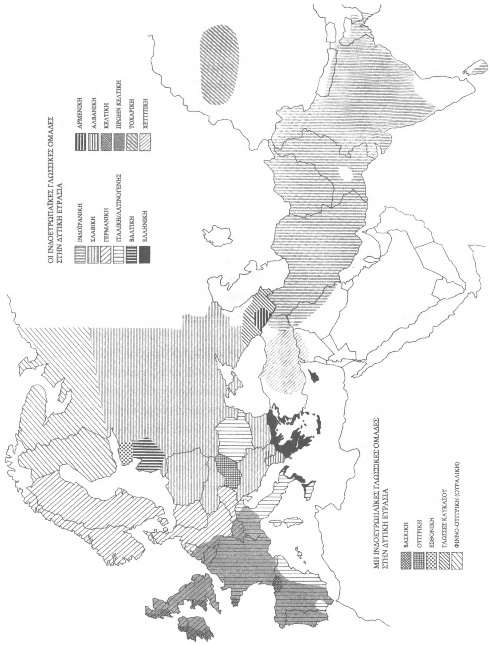

Εικ. 2. Η διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (παρόντος και παρελθόντος) και οι μη ινδοευρωπαϊκοί θύλακες στον ευρασιατικό χώρο.

Εξίσου απίθανο είναι η δομή αυτή να έχει προκύψει ανεξάρτητα σε διαφορετικές γλώσσες, ομιλούμενες μάλιστα σε διαφορετικά και απομακρυσμένα μεταξύ τους γεωγραφικά σημεία. Αλληλεπιδράσεις μπορούν σίγουρα να γίνουν δεκτές για γλωσσικές ομάδες που γειτνιάζουν, όμως κι εδώ ό,τι συνήθως προσλαμβάνεται ως δάνειο είναι στοιχεία του λεξιλογίου και όχι τόσο της γλωσσικής δομής. Διαφωτιστικό είναι το παράδειγμα της αγγλικής γλώσσας, η οποία διατηρεί τον γερμανικό της χαρακτήρα παρά το ότι έχει δεχθεί ισχυρές επιρροές από την λατινική και την γαλλική. Κατά τον ίδιο τρόπο, και η ελληνική γλώσσα εμπεριέχει μεν στοιχεία δάνεια από τις σφαίρες άλλων γλωσσών ή και άλλων γλωσσικών οικογενειών, χωρίς όμως αυτό να αλλοιώνει την δομική, ινδοευρωπαϊκή της φυσιογνωμία.

Παρά ταύτα, αν και η ύπαρξη σχέσεων συγγένειας μεταξύ της ελληνικής και των υπολοίπων μελών της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας είναι ένα γλωσσολογικό πόρισμα που γίνεται κατά βάσιν δεκτό στο πλαίσιο του παρόντος βιβλίου, τα ανωτέρω ζητήματα αντιμετωπίζονται με κριτικό πνεύμα ως το τέλος της έρευνας. Διότι, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια (κυρίως κεφ. VII.6), οι ταξινομήσεις και οι υποθέσεις γενετικής συγγένειας μεταξύ των γλωσσών αλλά ακόμη και των γλωσσικών οικογενειών είναι ένα μάλλον ρευστό ερευνητικό πεδίο, όπου κάθε άλλο παρά επικρατεί απόλυτη ομοφωνία μεταξύ των επιστημόνων.

Η ιστορία της έρευνας του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος[56] είναι η ιστορία της απόπειρας λύσης ενός αινίγματος με γλωσσολογική, αλλά και γεωγραφική διάσταση. Διότι αυτό που προξενεί την μεγαλύτερη εντύπωση δεν είναι τόσο ή μόνον η στενή συγγένεια μεταξύ ορισμένων γλωσσών του ευρασιατικού χώρου, αλλά κυρίως η γεωγραφική τους διασπορά: από την Ισλανδία και την Βρετανία ως τις Ινδίες και το κινεζικό Τουρκεστάν. Πόσο μάλλον που μεταξύ των ευρωπαϊκών κλάδων της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας και των κεντροασιατικών (ινδοϊρανικού, τοχαρικού) παρεμβάλλονται γεωγραφικά αρκετές ζώνες μη ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (π.χ. στην Μέση Ανατολή, την Μεσοποταμία, τον Καύκασο).

Ήδη τον 17ο αιώνα ο Ολλανδός λόγιος Marcus Zuerius van Boxhorn παρατήρησε τις αξιοπρόσεκτες ομοιότητες ανάμεσα σε αρκετές γλώσσες της Ευρώπης (την ελληνική, την λατινική, τις γερμανικές, σλαβικές, βαλτικές και κελτικές γλώσσες) και την περσική. Υποθέτοντας, μάλιστα, ότι όλες αυτές οι γλώσσες είχαν εκπηγάσει από μια

[56] Για μια εισαγωγή στο ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα βλ. μεταξύ πολλών άλλων: J. P. Mallory, A short history of the Indo-European problem, *Journal of Indo-European Studies* 1, 1973, σελ. 21-65. Γ. Μπαμπινιώτης, *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία* (Αθήνα 1986), σελ. 19 κ.ε. C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 9 κ.ε., 35 κ.ε. J. P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth* (Thames and Hudson, London 1989), σελ. 9 κ.ε. Του ιδίου, The homelands of the Indo-Europeans, στο: R. Blench – M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language I: Theoretical and Methodological Orientations* (Routledge, London-New York 1997), σελ. 93-121. A. Häusler, *Nomaden, Indogermanen, Invasion. Zur Entstehung eines Mythos*, Orientwissenschaftliche Hefte 5 (Mitteilungen des SFB 586 "Differenz und Integration" 3, Halle 2002), σελ. 3 κ.ε.

κοινή πρόγονο, την οποία ονόμασε «σκυθική», ο Ολλανδός διανοούμενος είχε θέσει τους βασικούς άξονες γύρω από τους οποίους θα περιστρεφόταν και η μεταγενέστερη έρευνα. Την εποχή του, ωστόσο, οι ανακαλύψεις του δεν έτυχαν της προσοχής και της αναγνώρισης που άξιζαν. Σαν αποτέλεσμα, η πραγματική εκκίνηση της μελέτης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος καθυστέρησε περίπου έναν αιώνα.

Καθώς μία από τις πιο βασικές γλώσσες που εμπλέκονται στο πρόβλημα είναι η σανσκριτική, δηλαδή η αρχαία ινδική, δεν είναι περίεργο ότι για πολλούς η ινδοευρωπαϊκή και γενικότερα η ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία έχουν ως αφετηρία το 1786. Το έτος εκείνο ο Σερ William Jones (Γουίλιαμ Τζόουνς), ένας Άγγλος δικαστής με φιλολογική κατάρτιση που υπηρετούσε στο ανώτατο δικαστήριο της Καλκούτας, ανακοίνωσε μια σημαντική του ανακάλυψη: έχοντας μελετήσει σε βάθος τα αρχαία σανσκριτικά κείμενα είχε διαπιστώσει ότι η γλώσσα αυτή παρουσίαζε αναπάντεχες ομοιότητες με την αρχαία ελληνική και την λατινική. Ομοιότητες τόσο πολλές και έντονες που δεν θα μπορούσαν να έχουν προκύψει από απλή σύμπτωση, αλλά θα ήταν δυνατό να ερμηνευθούν μόνον επί τη βάσει της κοινής τους προέλευσης.

Κατά τον Jones, ο οποίος ήταν εντυπωσιακά πολύγλωσσος, στην ίδια οικογένεια γλωσσών ανήκαν η γοτθική (αρχαία γερμανική) και η κελτική, καθώς και η αρχαία περσική. Όλες τους μοιράζονταν όχι μόνο κοινές ρίζες λέξεων, αλλά και συγγενείς γραμματικούς τύπους (εικ. 3 [σελ. 42]). Και ενώ καταγωγικές σχέσεις ήταν σαφώς παραδεκτές για μικρότερης κλίμακας γλωσσικές ζώνες, όπως π.χ. αυτή των λατινογενών γλωσσών (δηλαδή της ιταλικής, γαλλικής, ισπανικής και πορτογαλικής, οι οποίες έχουν ως βάση την λατινική) ή των σύγχρονων ινδικών γλωσσών εν σχέσει προς την σανσκριτική, εδώ η γεωγραφική αλλά και διαγλωσσική κλίμακα της εικαζόμενης γενετικής συγγένειας διευρυνόταν εντυπωσιακά. Το κυριότερο: στην γνωστή ιστορία της Ευρώπης και του δυτικού ευρασιατικού χώρου απουσίαζε σχεδόν οποιαδήποτε μαρτυρία που θα μπορούσε να εξηγήσει αυτή την ανακάλυψη.

Όταν το 1813 ο Άγγλος λόγιος Thomas Young εισήγαγε τον όρο «ινδοευρωπαϊκός»,[57] επικρατούσε ήδη πλήρης ασάφεια για το τι είδους ιστορική ή προϊστορική εξέλιξη θα μπορούσε να υποκρύπτεται πίσω από την συγγενική σχέση μεταξύ τόσο απομακρυσμένων μεταξύ τους γλωσσών, όπως είναι π.χ. οι κελτικές και οι γερμανικές στην Ευρώπη και εκείνες του ινδοϊρανικού χώρου στην Ασία. Το ζήτημα της προέλευσης της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας, του χρόνου και του τρόπου της διασποράς των επιμέρους κλάδων της έδινε την εντύπωση ότι βρισκόταν εκτός του βεληνεκούς και των δυνατοτήτων της επιστημονικής έρευνας.

[57] T. Young, Mithradates, oder allgemeine Sprachenkunde, *The Quarterly Review* 10, 1813, σελ. 250-292. Στην γερμανική έρευνα χρησιμοποιείται ακόμη ο όρος «ινδογερμανικός». Στην Ελλάδα μπορεί ενίοτε να συναντήσει κανείς και τον μυθολογικό όρο «ιαπετικός».

ΕΛΛΗΝΙΚΑ	ΛΑΤΙΝΙΚΑ	ΣΑΝΣΚΡΙΤΙΚΑ	ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ	ΛΙΘΟΥΑΝΙΚΑ
εἰμί	sum	asmi	bin	esu
εἶ	es	asi	bist	esi
ἐστί	est	asi	ist	yra
ἐσμέν	sumus	smah	sind	esame
ἐστέ	estis	sthah	seid	esate
εἰσί	sunt	santi	sind	yra

ΕΛΛΗΝΙΚΑ (δωρικά)	ΛΑΤΙΝΙΚΑ	ΣΑΝΣΚΡΙΤΙΚΑ	ΑΡΧ. ΓΕΡΜ.	ΑΡΧ. ΣΛΑΒΙΚΑ
φέρω	fero	bharami	biru	bera
φέρεις	fers	bharasi	biris	beresi
φέρει	fert	barati	birit	beretu
φέρομες	ferimus	bharamah	berames	beremu
φέρετε	fertis	bharathah	beret	berete
φέροντι	ferunt	baranti	berant	bera(n)tu

Εικ. 3. Ο ενεστώτας των ρημάτων «είμαι» και «φέρω» σε πέντε ινδοευρωπαϊκές γλώσσες.

Η μόνη πηγή στην οποία μπορούσε κανείς τότε να ανατρέξει για να βρει ένα πρότυπο ερμηνείας ήταν η Βίβλος. Η αφήγηση στην Γένεση για τους τρεις υιούς του Νώε, τον Χαμ, τον Σημ και τον Ιάφεθ, ως γενάρχες αντιστοίχως των Αφρικανών, των Σημιτών και των λαών βορείως των τελευταίων, αποτελούσε για καιρό την βάση και για μια ανάλογη ταξινόμηση των γλωσσών: οι αφρικανικές ονομάστηκαν χαμιτικές, αυτές της Μέσης Ανατολής σημιτικές, ενώ ως ιαφετικές χαρακτηρίστηκαν στην αρχή εκείνες που αργότερα πήραν την ονομασία ινδοευρωπαϊκές. Από την παρωχημένη και απλουστευτική αυτή ορολογία επιβιώνει ακόμη και σήμερα ο όρος «σημιτικός» για τον κλάδο εκείνο της αφροασιατικής οικογένειας που περιλαμβάνει την εβραϊκή, την αραβική και στο παρελθόν την αραμαϊκή και την ακκαδική της αρχαίας Μεσοποταμίας.

Εκτός της ιστορίας των υιών του Νώε, το φαινόμενο ενός αρχικώς ενιαίου γλωσσικού πυρήνα από τον οποίο διαφοροποιήθηκαν επιμέρους γλώσσες, έβρισκε, φυσικά, μια γνώριμη αναλογία και στην διήγηση περί του Πύργου της Βαβέλ. Στις περιόδους μάλιστα της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού οι συγκεκριμένες αφηγήσεις της Παλαιάς Διαθήκης είχαν ήδη οδηγήσει σε υποθέσεις περί της μονογενετικής απαρχής των ανθρώπινων γλωσσών, οι οποίες πιστευόταν ότι κατάγονται όλες από την εβραϊκή. Στα κεφάλαια VII.6 και VIII.2 θα δούμε πώς η ιδέα της μονογενετικής προελεύσεως των γλωσσών, αντικρουσθείσα κάποτε από λογίους του μεγέθους των Scalinger και Leibnitz, επρόκειτο να αναβιώσει στην εποχή μας με απρόσμενο τρόπο και, αυτή την φορά, με πιο επιστημονικό μανδύα.

Η Βίβλος όμως ήταν ο βασικός οδηγός και για μια άλλη σημαντική πτυχή του προβλήματος, που δεν είναι άλλη από την ηλικία της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας και των γλωσσών της. Και τούτο διότι ως τον 19ο αιώνα η κυρίαρχη αντίληψη στον δυτικό κόσμο όχι μόνο περί της ηλικίας των ανθρώπινων γλωσσών, αλλά γενικότερα περί της αρχαιότητας του κόσμου και του ανθρώπου είχε ως βάση την βιβλική από Κτίσεως Κόσμου χρονολογία. Υπόβαθρο για αυτή την χρονολόγηση αποτελούσε η προτεσταντική, κατά γράμμα αποδοχή των γραφομένων στην Παλαιά Διαθήκη. Με βάση τις μακρές γενεαλογίες των υιών του Αδάμ, όπως αυτές παρατίθενται στην Γένεση, ήδη τον 17ο αιώνα η αρχή του κόσμου είχε χρονολογηθεί στο έτος 4004 π.Χ.[58] Εκκλησιαστικές προσωπικότητες της Βρετανίας του 17ου αιώνα, όπως ο John Lightfoot και ο επίσκοπος James Ussher, προέβησαν μάλιστα σε υπολογισμούς σύμφωνα με τους οποίους η δημιουργία του κόσμου έλαβε χώρα την Κυριακή 23 Οκτωβρίου του εν λόγω έτους.[59] Ο Αδάμ και η Εύα εκδιώχθηκαν από τον παράδεισο στις 10 Νοεμβρίου επίσης του 4004 π.Χ., ενώ λίγο αργότερα, στις 5 Μαΐου του έτους 1491 π.Χ., ο Νώε σώθηκε από τον κατακλυσμό χάρη στην Κιβωτό του.

Η συνέχεια της ανθρώπινης ιστορίας είχε ως άξονα τις λεγόμενες τέσσερις μοναρχίες (περσική, ασσυριακή, ελληνική και ρωμαϊκή) οι οποίες γεφύρωναν το χρονικό χάσμα ανάμεσα στο ομιχλώδες διάστημα που προηγήθηκε αυτών και τους μεσαιωνικούς και νεώτερους χρόνους της Ευρώπης. Η προτεσταντική αντίληψη περί της αναμφισβήτητης θεοπνευστίας και ιστορικότητας του συνόλου των διηγήσεων της Βίβλου (δηλαδή και της Παλαιάς Διαθήκης) προσέφερε με αυτόν τον τρόπο έναν μυθολογικό άξονα για την ταξινόμηση του χάους της προϊστορίας σαν αυτόν που συναντούμε και στους πολιτισμούς της αρχαιότητας (της αρχαίας Αιγύπτου, της Μεσοποταμίας, των αρχαίων Ελλήνων και των Μάγια).

Η χρονολογική τοποθέτηση των απαρχών του κόσμου και του ανθρώπου σε μια, υπό το πρίσμα των σύγχρονων γνώσεων, αρκετά ύστερη περίοδο της προϊστορίας καθόριζε φυσικά και την αντίληψη για το χρονικό βάθος των ανθρώπινων γλωσσών. Όπως και ο κόσμος, έτσι και αυτές είχαν προφανώς ηλικία περίπου 6000 ετών. Στην συνέχεια θα δούμε ότι υπάρχει μια περίεργη σύμπτωση ανάμεσα σε αυτό το χρονικό όριο και στο αντίστοιχο χρονολογικό περίγραμμα της παραδοσιακής θεωρίας για την προέλευση και διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Μια παραλληλία που, όπως θα καταδειχθεί ως το τέλος του βιβλίου, συνιστά μία από τις πιο βασικές αλλά και αναπάντεχες «εμπλοκές» στην μελέτη του προβλήματος. Δύο μεγάλες ερευνητικές αναζητήσεις στην

---

[58] Μια πρωιμότερη εκδοχή της από Κτίσεως Κόσμου χρονολογίας, με αφετηρία το έτος 5508 π.Χ., είχε υιοθετηθεί και από την Ανατολική Εκκλησία ήδη στους βυζαντινούς χρόνους. Εδώ, παρά ταύτα, η έμφαση παρέμεινε διαχρονικά περισσότερο στο θεολογικό πλαίσιο κατανόησης της δημιουργίας και όχι τόσο στην κατά γράμμα, θετικιστική πρόσληψη των περιγραφομένων στην Παλαιά Διαθήκη.

[59] C. Renfrew, *Before Civilization. The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe* (Jonathan Cape, London 1973), σελ. 21 κ.ε., εικ. 1.

Ευρώπη των νεώτερων χρόνων, αυτή για την ηλικία των (ινδοευρωπαϊκών) γλωσσών και αυτή για την πραγματική αρχαιότητα του κόσμου και του ανθρώπου, ίσως αποδειχθεί εν τέλει πως αποτέλεσαν δύο ιδιότυπους «παράλληλους βίους».

Όσον αφορά την αρχαιότητα του κόσμου και του ανθρώπινου είδους, αυτή άρχισε να συνειδητοποιείται αρκετά αργά, μόλις στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα. Σημαντικό ρόλο στην πρόοδο αυτή έπαιξαν τότε οι γεωλογικές και αρχαιολογικές έρευνες των Βρετανών Joseph Prestwich και John Evans, καθώς και του Γάλλου Boucher de Perthes. Τόσο οι Βρετανοί όσο και ο Γάλλος ερευνητής είχαν ανακαλύψει ανθρώπινα λίθινα εργαλεία, μεταξύ αυτών και χαρακτηριστικούς παλαιολιθικούς χειροπελέκεις στην ίδια συνάφεια με οστά εξαφανισμένων ζώων.[60] Την ίδια περίπου περίοδο δημοσιεύτηκαν και οι μελέτες του Κάρολου Δαρβίνου, σύμφωνα με τις οποίες η εμφάνιση του ανθρώπου αλλά και η ανάπτυξη γενικότερα του ζωικού βασιλείου αντιμετωπίζονταν πλέον ως το προϊόν μιας μακράς εξελικτικής διαδικασίας. Οι πρώιμες αυτές επιστημονικές έρευνες του 19ου αιώνα βρίσκονται στην αφετηρία μιας μακράς ερευνητικής διαδρομής, ως αποτέλεσμα της οποίας οι χρονολογικοί πίνακες επρόκειτο να αλλάξουν δραστικά: όπως γνωρίζουμε σήμερα, ο άνθρωπος (το γένος *Homo*) έχει ηλικία περίπου 3 εκατομμυρίων ετών, η γη 4,5 δισεκατομμυρίων ετών και το γνωστό σύμπαν 13,8 δισεκατομμυρίων ετών.

Πιο επιστημονικές οδοί προσέγγισης των προβλημάτων αναζητήθηκαν τον 19ο αιώνα και στον χώρο της ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας. Μέσα στο εξαιρετικά νεφελώδες τοπίο του ινδοευρωπαϊκού ζητήματος, θεωρήθηκε δηλαδή ότι, εκτός της Παλαιάς Διαθήκης, υπήρχε κι ένα άλλο στοιχείο, πιο ορθολογικό και αξιόπιστο, που μπορούσε να ρίξει φως στο πρόβλημα. Αυτό ήταν οι ύμνοι της Ριγκβέδας (Έμμετρης Βέδας), της παλαιότερης από τις τέσσερις Βέδες, τις αρχαίες ιερές γραφές του ινδουισμού. Οι ύμνοι της Ριγκβέδας είχαν συγγραφεί σε μια μορφή γλώσσας αρχαιότερη από την κλασική σανσκριτική της περιόδου 800-400 π.Χ. (βλ. και κεφ. VII.5, σελ. 365 κ.ε.). Όπως η ομηρική γλώσσα εν σχέσει προς τις υπόλοιπες ελληνικές διαλέκτους των ιστορικών χρόνων, έτσι και η αρχαιοπρεπής γλώσσα των ύμνων της Ριγκβέδας, η λεγόμενη βεδική σανσκριτική, αντιπροσώπευε μια σαφώς παλαιότερη φάση της γλωσσικής εξέλιξης στον χώρο των Ινδιών, αναγόμενη πιθανότατα στην 2η χιλιετία π.Χ. Το ιδιαιτέρως ενδιαφέρον σε αυτή την περίπτωση δεν ήταν όμως μόνον η αρχαιότητα της γλωσσικής μορφής, αλλά και οι πληροφορίες των ύμνων.

Η ποιητική αφήγηση εκτυλίσσεται στην περιοχή Παντζάμπ, στα σημερινά βόρεια σύνορα μεταξύ Ινδίας και Πακιστάν, και έχει ως κύριο θέμα την πολεμική αντιπαράθεση μεταξύ δύο ομάδων: των Arya (Αρίων) και των Dasya ή Dasyu. Οι ύμνοι περιέχουν δεήσεις προς τους θεούς, μεταξύ των οποίων σημαντικότερος είναι ο Ίντρα, να συνδράμουν τους Αρίους στον πόλεμο εναντίον των εχθρών τους. Οι πολεμοχαρείς Άριοι πε-

[60] Ό.π. σελ. 22 κ.ε.

ριγράφονται ως μια ευκίνητη κοινότητα μάλλον ημινομαδικού χαρακτήρα, με άμαξες και άρματα συρόμενα από άλογα. Οι επιθέσεις τους στρέφονται κατά των οχυρωμένων οικισμών των εχθρών τους, οι οποίοι, κατά συνέπεια, μοιάζουν να σκιαγραφούνται ως μονίμως εγκατεστημένοι πληθυσμοί. Εκτός αυτού, σε κάποια σημεία αναφέρονται σε συνάφεια με την έννοια του «μαύρου», χωρίς όμως να είναι εντελώς σαφές αν το στοιχείο αυτό αναφέρεται στο χρώμα του δέρματός τους (αν δηλώνει, δηλαδή, ότι οι Dasyu ήταν πιο μελαμψοί από τους Arya) ή έχει πιο πολύ συμβολική σημασία. Η βασικότερη διαφορά μεταξύ των δύο αντιμαχομένων έγκειται, πάντως, στην θρησκεία, με τους Dasyu να μην ασπάζονται τις παραδόσεις και τους θεούς των Αρίων και να εμμένουν στην δική τους διαφορετική θρησκευτική σφαίρα.

Παρά το ότι οι συγκεκριμένοι ύμνοι και οι περιγραφές τους ανάγονται φυσικά σε εποχές πολύ πρωιμότερες από την απαρχή της μελέτης του ινδοευρωπαϊκού ζητήματος, η ερμηνεία τους έγινε υπό την ισχυρή επίδραση του τελευταίου. Σαν αποτέλεσμα, και ελλείψει οποιασδήποτε άλλης ιστορικής πηγής που θα μπορούσε να φωτίσει την γενετική συγγένεια μεταξύ των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, οι αφηγήσεις της Ριγκβέδας θεωρήθηκε πως μπορούν να συνδεθούν με την πρώτη εμφάνιση της ινδικής γλώσσας στις Ινδίες. Σύμφωνα με αυτή την θεώρηση, οι Άριοι, δηλαδή οι φορείς της βεδικής σανσκριτικής γλώσσας και θρησκείας, έφθασαν εκεί στο πλαίσιο μιας μεταναστευτικής εισβολής. Οι περιγραφόμενες στην Ριγκβέδα διαμάχες τους με τους Dasyu αντανακλούν την πολεμική τους διείσδυση στα εδάφη του γηγενούς πληθυσμού, ο οποίος γλωσσικά υπήρξε μάλλον μη ινδοευρωπαϊκός. Έτσι, θεωρήθηκε ότι στις ποιητικές αφηγήσεις περί των Αρίων μπορεί να αναγνωριστεί τόσο ο μηχανισμός όσο και ο χρόνος του εξινδοευρωπαϊσμού στο ανατολικό άκρο της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών: μια βίαιη μεταναστευτική διείσδυση, χρονολογούμενη πιθανότατα στην 2η χιλιετία π.Χ. Στην πραγματικότητα όμως δεν υπάρχει κανένα στοιχείο στους ύμνους που να δηλώνει ξεκάθαρα ότι οι Άριοι ήταν εξωτερικοί εισβολείς στην βόρειο Ινδία. Πρόκειται για μια πεποίθηση που πηγάζει περισσότερο από την ανάγκη να ανευρεθεί στις πηγές μια μαρτυρία που να μπορεί να βοηθήσει στην λύση του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος παρά από τα στοιχεία των ίδιων των κειμένων.

Σε ό,τι αφορά το γλωσσολογικό μέρος της έρευνας, στα χρόνια που ακολούθησαν τις ανακαλύψεις του William Jones τέθηκαν σταδιακά οι βάσεις για την επιστήμη της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας. Χάρη στο έργο Γερμανών επιστημόνων όπως ο Friedrich von Schlegel και κυρίως ο Franz Bopp, ήδη στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα είχε συστηματοποιηθεί η μελέτη των σχέσεων συγγένειας μεταξύ των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Το έργο του Bopp *Περί του κλιτικού συστήματος της σανσκριτικής γλώσσας εν συγκρίσει προς αυτό της ελληνικής, λατινικής, περσικής και γερμανικής γλώσσας*,[61] το οποίο

[61] F. Bopp, *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* (Andreäische Buchhandlung, Frankfurt am Main 1816).

δημοσιεύτηκε το 1816, θεωρείται ο θεμέλιος λίθος των συστηματικών ινδοευρωπαϊκών σπουδών. Περί τα μέσα του ίδιου αιώνα είχε εδραιωθεί και η πεποίθηση ότι οι συγγενείς γλώσσες είλκαν την καταγωγή τους από μια κοινή και προφανώς αρχαιότερή τους προγονική γλωσσική μορφή.

Στο πλαίσιο της γερμανικής έρευνας διατυπώθηκαν, μάλιστα, και τα πρώτα μοντέλα για την περιγραφή του διαχωρισμού των θυγατρικών γλωσσών από την αρχική γλώσσα ή πρωτογλώσσα (γερμ. Ursprache). Πρόκειται για την θεωρία του γλωσσικού «οικογενειακού δέντρου» (γερμ. Stammbaumtheorie) του August Schleicher, δηλαδή για την ιδέα της σταδιακής διακλάδωσης των θυγατρικών γλωσσών από τον αρχικό κορμό μέσω γεωγραφικής απομάκρυνσης των ομιλητών τους, και για την θεωρία των «γλωσσικών κυμάτων» (γερμ. Wellentheorie) του Johannes Schmidt, η οποία αποδίδει την βαθμιαία απόκλιση σε φαινόμενα γλωσσικών νεωτερισμών στο εσωτερικό μιας ευρύτερης γεωγραφικά και αρχικώς ενιαίας γλωσσικά ζώνης. Οι θεωρίες αυτές, τις οποίες θα εξετάσουμε πιο αναλυτικά στο κεφάλαιο VII.3, επρόκειτο να αποτελέσουν την βάση σχεδόν όλων των σχετικών υποθέσεων που διατυπώθηκαν από τότε έως σήμερα.

Για τον λόγο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία να υπογραμμιστεί ότι τα συγκεκριμένα μοντέλα, και κυρίως αυτό του οικογενειακού δέντρου, διαμορφώθηκαν μέσα στο κλίμα των έντονων επιρροών που την εποχή εκείνη δέχθηκε η επιστήμη της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας από τα πορίσματα του δαρβινισμού. Για γλωσσολόγους όπως ο Schleicher, η γλώσσα συνιστούσε ένα είδος ζωντανού οργανισμού, υποκείμενου στην ίδια διαδικασία και σε παρόμοιους νόμους φυσικής μεταβολής με τους άλλους οργανισμούς. Η «αναγκαιότητα» αυτή της γλωσσικής αλλαγής κατέστησε, φυσικά, αναπόφευκτο το να τεθούν όρια στο χρονικό βάθος της εξέλιξης των γλωσσών. Το επακόλουθο ήταν ότι, ενώ η γλωσσολογία εκείνης της εποχής έσπευσε να υιοθετήσει ορισμένα βασικά στοιχεία από τον χώρο της εξελικτικής βιολογίας, δεν ακολούθησε την ίδια επιστήμη και ως προς την νέα χρονική κλίμακα της ιστορίας του κόσμου και του ανθρώπου με την οποία αυτή εργαζόταν. Έτσι, η αντίληψη περί του χρονικού βάθους των γλωσσών αυτοπαγιδευόταν σε εκείνην ακριβώς την κυριολεκτική ανάγνωση της Βίβλου, από την οποία την ίδια περίοδο απελευθερώνονταν οι άλλες επιστήμες.

Η ανωτέρω γενιά ερευνητών ήταν όμως και η πρώτη που καταπιάστηκε με το επόμενο σημαντικό στοίχημα των ινδοευρωπαϊκών μελετών: την αποκατάσταση της πρωτογλώσσας. Θεωρήθηκε ότι η πρωτογλώσσα αυτή μπορούσε να ανασυντεθεί τόσο ως προς την φωνολογία, μορφολογία και σύνταξη[62] όσο και ως προς το λεξιλόγιο. Για παράδειγμα, από την κοινή λέξη για την σημύδα (αγγλ. *birch*, γερμ. *Birke*, σανσκρ. *bhurja*, λιθ. *berzas*, σλαβ. *breža*) ανασυντίθεται ο πρωτοϊνδοευρωπαϊκός όρος **bhergh*, με τον

[62] Θεμελιώδες υπήρξε σε αυτόν τον τομέα το έργο των K. Brugmann – B. Delbrück, *Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprache* (5 τόμοι, Karl J. Trübner, Strassburg 1886-1916).

αστερίσκο να υποδηλώνει ότι πρόκειται για λέξη που είναι προϊόν αποκατάστασης και δεν απαντά σε αυτή την μορφή σε κάποια από τις γνωστές γλώσσες. Η ανασύνθεση της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας ξεκίνησε ως ένα γλωσσολογικό εγχείρημα, το οποίο όμως σύντομα επιστρατεύθηκε για να ρίξει φως στο ακόμη εκκρεμές ιστορικό σκέλος του προβλήματος. Διότι, εάν οι Άριοι εισβολείς στις Ινδίες ήταν υπεύθυνοι για την εισαγωγή των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών σε εκείνο τον γεωγραφικό χώρο, πού βρισκόταν το σημείο αφετηρίας τους; Πόθεν, επίσης, και πώς η ίδια ομάδα γλωσσών είχε φθάσει στον ευρωπαϊκό χώρο της διασποράς της;

Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα θεωρήθηκε πως μπορούν και πρέπει να αναζητηθούν στις πληροφορίες του ανασυντεθέντος πρωτολεξικού. Αποκαθιστώντας, δηλαδή, το αρχικό αυτό λεξιλόγιο πιστεύθηκε ότι είναι δυνατό να αναδυθούν στοιχεία της εικόνας του κόσμου των Πρωτοϊνδοευρωπαίων. Όροι σχετιζόμενοι με πτυχές του φυσικού τους περιβάλλοντος, του υλικού τους πολιτισμού και των κοινωνικών τους δομών που θα αποδεικνυόταν ότι εμπεριέχονται στο πρωτολεξικό θα μπορούσαν, σύμφωνα με αυτή την άποψη, να οδηγήσουν στον γεωγραφικό και χρονολογικό εντοπισμό της κοιτίδας (γερμ. Urheimat). Η μέθοδος αυτή, ένας εκ των πρωτεργατών της οποίας υπήρξε ο Ελβετός γλωσσολόγος Adolphe Pictet,[63] πήρε την ονομασία «γλωσσική παλαιοντολογία», όρος που προδίδει και πάλι την επίδραση της εξελικτικής βιολογίας και της φυσικής ιστορίας.

Μια σημαντική παρενέργεια της υιοθέτησης αυτής της μεθόδου υπήρξε η καλλιέργεια σύγχυσης ως προς το περιεχόμενο του όρου «ινδοευρωπαϊκός». Μια έννοια που ξεκίνησε ως αμιγώς γλωσσολογική άρχισε πλέον να λαμβάνει και πολιτιστικό περιεχόμενο. Σαν αποτέλεσμα, οι Πρωτοϊνδοευρωπαίοι δεν γίνονταν τώρα αντιληπτοί ως απλώς οι ομιλητές μιας προγονικής γλώσσας, αλλά και ως οι φορείς συγκεκριμένων στοιχείων πολιτισμού. Πρόκειται για μια καθόλου αυτονόητη παραδοχή, η οποία έμελλε να καλλιεργηθεί περαιτέρω κατά τον 20ό αιώνα, μεταξύ άλλων και με μια ολόκληρη σχολή μελέτης τής (θεωρούμενης ως) κοινής ινδοευρωπαϊκής μυθολογίας, ποίησης και κοινωνικής οργάνωσης (βλ. κεφ. VII.3, σελ. 338 κ.ε.). Σε αυτή την μεθοδολογικά ασταθή βάση και στο πλαίσιο μιας μακράς αναζήτησης που τότε μόλις ξεκινούσε άρχισαν να συγκεντρώνονται οι κοινοί ινδοευρωπαϊκοί όροι που αφορούσαν την χλωρίδα, την πανίδα, την κοινωνική δομή, την τεχνολογία, κλπ.

Στην πορεία αυτής της αναζήτησης θεωρήθηκε π.χ. ότι κοινοί όροι, όπως κοπάδι, αγελάδα, πρόβατο, κατσίκα, χοίρος, σκύλος και άλογο (π.χ. **owis* [=πρόβατο], **porko-* [=χοίρος])[64] αντανακλούν μια κατά βάσιν ποιμενική οικονομία, οι φορείς της οποίας

---

[63] A. Pictet, *Les origines indo-européennes; ou, Les Aryas primitifs, essai de paléontologie linguistique* (Sandoz et Fischbacher, Paris 1877).

[64] Για τους ανασυντεθέντες πρωτοϊνδοευρωπαϊκούς όρους για την πανίδα και την χλωρίδα βλ. T. V. Gamkrelidze – V. V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*, Part I, The Text, Trends in Linguistics, Studies and Monographs 80 (Mouton de Gruyter, Berlin-New

είχαν ίσως εξημερώσει και το άλογο. Ως μία από τις λέξεις-κλειδιά της σχετικής έρευνας, το άλογο (**ekwos*) προσφέρει κατά πολλούς μια πολύ σημαντική γεωγραφική και χρονολογική ένδειξη. Και τούτο διότι τα πρωιμότερα ίχνη εξημερωμένων αλόγων προέρχονται από τις στέπες της νοτίου Ρωσίας και χρονολογούνται στην 4η-3η χιλιετία π.Χ. Στην περιοχή αυτή αναπτύχθηκαν επίσης κατά την ίδια περίοδο πολιτισμοί που είχαν ως άξονα τον νομαδικό ποιμενισμό. Με το χρονολογικό περίγραμμα αυτών των ενδείξεων μοιάζουν να ταιριάζουν και άλλα στοιχεία του πρωτολεξικού, όπως οι κοινοί όροι για τον τροχό (εφεύρεση της 4ης χιλιετίας π.Χ.), αλλά και η απουσία λέξεων για τα μέταλλα, κάτι που υπαγορεύει την αναγωγή της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής κοινότητας στην ύστερη Νεολιθική περίοδο (δηλαδή μετά την εμφάνιση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, αλλά πριν από την Εποχή του Χαλκού).

Με βάση τα στοιχεία αυτά ήδη το 1883 ο Γερμανός γλωσσολόγος Otto Schrader (Όττο Σράντερ) διατύπωσε την άποψη ότι το λίκνο των Πρωτοϊνδοευρωπαίων πρέπει να τοποθετηθεί στην ζώνη των στεπών της νοτίου Ρωσίας, στην ευρεία περιοχή που εκτείνεται από την περιοχή των Καρπαθίων ως την κεντρική Ασία.[65] Σε αυτόν τον χώρο ήταν γνωστή η ύπαρξη του φαινομένου του νομαδικού ποιμενισμού τουλάχιστον από την εποχή των Σκυθών της αρχαιότητας. Γνωστά ήταν, επίσης, από την ιστορία και τα επεισόδια εξάπλωσης νομαδικών λαών (Ούννων, Μογγόλων, Τούρκων) από ανατολάς προς δυσμάς. Του επιχειρήματος αυτού γινόταν τότε χρήση και από τους θιασώτες των Ινδιών και της κεντρικής Ασίας ως κοιτίδας, μιας άποψης αρκετά δημοφιλούς εκείνη την εποχή, λόγω της γοητείας που ασκούσαν τα σανσκριτικά και ο αρχαίος ινδικός πολιτισμός σε πολλούς λογίους της Δύσης.

Εν σχέσει προς τον κυρίως κεντροασιατικό χώρο η περιοχή της νοτίου Ρωσίας είχε, ωστόσο, ένα σημαντικό πλεονέκτημα: η γεωγραφική της θέση ως προς τις δύο ζώνες διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (ευρωπαϊκή και ασιατική) ήταν τέτοια που την καθιστούσε πολύ πιο «οικονομική» αφετηρία για τις εικαζόμενες μεταναστευτικές κινήσεις που έφεραν τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες στις μεταγενέστερες εστίες τους. Κατά συνέπεια, η συγκεκριμένη περιοχή προσέφερε και από λογικής απόψεως μια άκρως ελκυστική λύση του προβλήματος. Δεν είναι, επομένως, περίεργο που η πρόταση του Schrader επρόκειτο να αποτελέσει την βάση για μια ολόκληρη σειρά παρεμφερών υποθέσεων, οι οποίες εστιάζουν στον χώρο των στεπών της νοτίου Ρωσίας και παραμένουν δημοφιλείς ακόμη και σήμερα.

Την ίδια περίπου περίοδο, δηλαδή περί τα τέλη του 19ου αιώνα, εμφανίστηκε όμως στο πεδίο της έρευνας και μια εξίσου ισχυρή εναλλακτική πρόταση. Ορισμένοι όροι

York 1995), σελ. 387 κ.ε., 525 κ.ε. J. P. Mallory - D. Q. Adams, *The Oxford introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European world* (Oxford University Press, Oxford-New York 2006), σελ. 132 κ.ε., 156 κ.ε.

[65] O. Schrader, *Sprachvergleichung und Urgeschichte. Linguistisch-historische Beiträge zur Erforschung des indogermanischen Altertums* (H. Costenoble, Jena 1883).

του πρωτολεξικού, όπως η οξιά (**bʰag[u]gos*) και ο σολομός (**laks*), θεωρήθηκαν ότι υποδεικνύουν μάλλον την βόρειο Ευρώπη ως κοιτίδα των Πρωτοϊνδοευρωπαίων. Με αυτή την άποψη συνδέθηκε σύντομα και μια άλλη ιδέα που έκανε τότε την εμφάνισή της: αυτή της φυλετικής ανωτερότητας και του κατακτητικού πνεύματος των Ινδοευρωπαίων. Στον πυρήνα της βρισκόταν η αποικιοκρατική υπεροψία της Ευρώπης των νεώτερων χρόνων, η οποία τώρα προβαλλόταν αυθαίρετα και στο μακρινό παρελθόν: οι Πρωτοϊνδοευρωπαίοι γίνονταν αντιληπτοί ως οι ανώτεροι κατακτητές των προϊνδοευρωπαϊκών πληθυσμών της Ευρασίας, οι οποίοι υποβιβάζονταν έτσι στο επίπεδο των υποτελών «βαρβάρων» της μεταγενέστερης ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας.

Στην ιδεοληψία αυτή προστέθηκε και μια άλλη υποθετική εκτίμηση, η εικόνα των Πρωτοϊνδοευρωπαίων-Αρίων ως υψηλόσωμων ξανθών με γαλανά μάτια. Αυτή είχε τις ρίζες της αφενός μεν σε εκείνες τις αβέβαιης ερμηνείας αναφορές της Ριγκβέδας που προαναφέραμε, και αφετέρου σε άλλες αρχαίες πηγές (γραπτές ή και εικονογραφικές) από ινδοευρωπαϊκούς πολιτισμούς, όπου ενίοτε κάποιες προσωπικότητες ή ήρωες παρουσιάζονται ως ξανθοί. Το επόμενο βήμα ήταν να εισέλθει στο παιχνίδι και η φυσική ανθρωπολογία, η οποία από την δεκαετία του 1870 και εξής άρχισε να αναζητά «ξανθούς δολιχοκεφάλους» πληθυσμούς ως αντιπροσωπεύοντες την «αρία φυλή». Έτσι, ο αρχικώς γλωσσολογικός όρος «ινδοευρωπαϊκός», ο οποίος είχε ήδη προσλάβει και πολιτισμικό περιεχόμενο, έφθανε τώρα να αποκτά και μια βιολογική (ή μάλλον ζωολογική) πτυχή.

Η ανωτέρω ανθρωπολογική περιγραφή ενίσχυε την υπόνοια ότι η κοιτίδα των Ινδοευρωπαίων έπρεπε να εντοπιστεί κάπου στην περιοχή της βορείου Ευρώπης (Γερμανία, Σκανδιναβία, Λιθουανία). Η υπόθεση αυτή υπήρξε, μάλιστα, και μία από τις πρώτες για την οποία έγινε συστηματική επίκληση και αρχαιολογικών δεδομένων. Πρωτοπόροι στον τομέα αυτό αναδείχθηκαν οι Γερμανοί ερευνητές Karl Penka και Gustaf Kossinna. Ο τελευταίος ήδη το 1902 διατύπωσε την άποψη ότι η ευρεία διασπορά των προϊστορικών πολιτισμών των Σφαιρικών Αμφορέων και της Σχοινοειδούς Κεραμεικής (που γνωρίζουμε σήμερα ότι εκτείνονται χρονικά στο διάστημα 3400-2200 π.Χ.), στην κεντροβόρειο και ανατολική Ευρώπη απηχεί την σταδιακή, προς νότον εξάπλωση των Ινδοευρωπαίων από την κοιτίδα τους στον βόρειο γερμανικό χώρο.[66] Στις έρευνές του ο Γερμανός αρχαιολόγος εφάρμοσε την «διδαχή των πολιτιστικών κύκλων» (Kulturkreislehre), δηλαδή την αρχή της άμεσης ταύτισης αρχαιολογικών πολιτισμών και εθνικών ή/και γλωσσικών ομάδων, αναφορά της οποίας κάναμε στο προηγούμενο κεφάλαιο (σελ. 17 κ.ε.).

Χρήση της αυτής μεθόδου έγινε την ίδια εποχή και εκ μέρους της αγγλόφωνης έρευνας και συγκεκριμένα από τον Gordon Childe. Έχοντας έναν σπάνιο γνωστικό

[66] G. Kossinna, Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet, *Zeitschrift für Ethnologie* 34, 1902, σελ. 161-222.

ορίζοντα, γεωγραφικό και χρονολογικό, της προϊστορίας του ευρασιατικού χώρου, ο Αυστραλός αρχαιολόγος ήταν σε θέση να διευρευνήσει επί αρχαιολογικής βάσεως το πρόβλημα της κοιτίδας των Ινδοευρωπαίων. Εξετάζοντας τις ως τότε διατυπωθείσες προτάσεις, δηλαδή την περιοχή των στεπών της νοτίου Ρωσίας και την βόρειο Ευρώπη, καθώς και κάποιες άλλες εναλλακτικές (κεντρική Ευρώπη, Ασία), κατέληξε να ασπαστεί την άποψη του Otto Schrader για την περιοχή των στεπών.[67]

Ο πολιτισμός της περιοχής αυτής, του οποίου τα κύρια χαρακτηριστικά περιέγραψε (ταφές καλυμμένες με ερυθρή ώχρα κάτω από τύμβους με την ονομασία κουργκάν [kurgan], λίθινοι πολεμικοί πελέκεις μεταξύ των κτερισμάτων, κεραμεική με σχοινοειδή διακόσμηση, νομαδικός ποιμενισμός ως κύρια μορφή οικονομίας, χρήση αλόγων και τροχοφόρων οχημάτων), μπορούσε να εναρμονιστεί με τις πληροφορίες της γλωσσικής παλαιοντολογίας και συνεπώς να ταυτιστεί με τους Πρωτοϊνδοευρωπαίους. Όπως και κατά τον Kossinna, έτσι και κατά τον Childe, ο πολιτισμός της Σχοινοειδούς Κεραμεικής, ο οποίος εμφάνιζε συγγενή χαρακτηριστικά με τον πολιτισμό των στεπών, είχε παίξει αποφασιστικό ρόλο στην διάδοση του εν λόγω πολιτισμού στην Ευρώπη. Σύμφωνα με το δικό του σενάριο όμως, αυτός είχε τώρα το σημείο αφετηρίας του στην νότιο Ρωσία και όχι στον γερμανικό βορρά.

Εκτός αυτών, σε παλαιότερη μελέτη του ο Childe είχε επιχειρήσει να εντοπίσει και το αρχαιολογικό ίχνος των πρώτων Ινδοευρωπαίων στην Ελλάδα, τους οποίους ταύτισε με τους φορείς της τροχήλατης μινυακής κεραμεικής της Μεσοελλαδικής περιόδου (περί το 2000 π.Χ., εικ. 26:8-11 [σελ. 227]).[68] Καθώς, πάντως, χάρη στο ισχυρό ερευνητικό του δαιμόνιο αντιλήφθηκε τον μεγάλο βαθμό αβεβαιότητας που συνόδευε την μελέτη του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, δεν δίστασε αργότερα να τροποποιήσει τις γενικότερες απόψεις του, προκρίνοντας αυτή την φορά μάλλον την Ανατολία ως πιθανότερη κοιτίδα.[69] Άλλαξε, επίσης, το χρονολογικό και πολιτιστικό πλαίσιο του σεναρίου διασποράς, συνδέοντας τώρα την εξάπλωση των Ινδοευρωπαίων με τον πολιτισμό των Τεφροδόχων (αγγλ. Urnfield, γερμ. Urnenfelder, περ. 1300-800 π.Χ.) στα τέλη της κεντροευρωπαϊκής Εποχής του Χαλκού. Ως βασική κινητήριο δύναμη του εξινδοευρωπαϊσμού θεώρησε αυτή την φορά την χρήση του ιππήλατου πολεμικού άρματος, ενώ η εισαγωγή του νέου ταφικού εθίμου της καύσης αξιολογήθηκε ως ένδειξη της μετανάστευσης του νέου λαού.

Πρέπει να σημειωθεί ότι την εποχή εκείνη, δηλαδή μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε πλέον αποσυρθεί από το προσκήνιο της έρευνας και η ιδέα της φυλετικής ανωτερότητας των Αρίων, ακολουθώντας την τύχη του καθεστώτος που την είχε κακοποιήσει.

---

[67] V. G. Childe, *The Dawn of European Civilization* (Kegan Paul, Trench & Trubner, London 1925) και κυρίως του ιδίου, *The Aryans. A Study of Indo-European Origins* (Kegan Paul, Trench & Trubner, London 1926).

[68] V. G. Childe, On the date and origin of Minyan ware, *Journal of Hellenic Studies* 35, 1915, 196-207.

[69] V. G. Childe, *Prehistoric Migrations in Europe* (H. Aschehoug, Oslo 1950).

Το αποτέλεσμα ήταν να εκδηλώνεται τόσο από τον Childe όσο και από άλλους έντονος σκεπτικισμός όχι μόνο για τις «φυλετικής» εμπνεύσεως προσεγγίσεις του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, αλλά και για τις συναφείς με αυτές εφαρμογές της φυσικής ανθρωπολογίας (π.χ. για την κρανιομετρία).

Παρά το ότι ο σπουδαίος Αυστραλός αρχαιολόγος δεν υπήρξε, όπως είδαμε, σταθερός θιασώτης της θεωρίας των στεπών της νοτίου Ρωσίας, ήταν αυτή η ερευνητική γραμμή που επρόκειτο να γνωρίσει την μεγαλύτερη απήχηση τις δεκαετίες που ακολούθησαν. Της πιο πλήρους ανάπτυξης και επεξεργασίας έτυχε η υπόθεση των Schrader και Childe στο έργο της λιθουανικής καταγωγής αρχαιολόγου Marija Gimbutas (Μαρία Γκίμπουτας), καθηγήτριας στο Πανεπιστήμιο UCLA της Καλιφόρνιας. Αρχής γενομένης το 1956 και αργότερα, με μια ολόκληρη σειρά δημοσιεύσεων στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και την δεκαετία του 1970,[70] η Gimbutas κατάφερε εν τέλει να συνδέσει το όνομά της με την λεγόμενη «θεωρία Κουργκάν» πολύ περισσότερο από τους προδρόμους της.

Έχοντας βαθιά γνώση των πολιτισμών και των γλωσσών της ανατολικής Ευρώπης και ενσωματώνοντας τα νεώτερα αρχαιολογικά δεδομένα που είχαν προκύψει από την εποχή του Childe, ήταν σε θέση να προσφέρει μια επικαιροποιημένη και αρχαιολογικώς πιο λεπτομερή διατύπωση της ίδιας υπόθεσης. Μιας υπόθεσης η οποία συνιστά αυτό που μπορεί να ονομαστεί «παραδοσιακή θεωρία» περί της κοιτίδας και διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (εικ. 4, 5:1 [σελ. 54-55]). Τις επιμέρους πτυχές της θεωρίας αυτής θα εξετάσουμε πιο αναλυτικά στα κεφάλαια που ακολουθούν (κυρίως κεφ. V, VI και VII), όταν εστιάσουμε σταδιακά στην αλληλεπίδραση και συμβατότητά της με συγκεκριμένα αρχαιολογικά και γλωσσολογικά στοιχεία. Παρ' όλα αυτά, είναι χρήσιμο να δώσουμε και εδώ μια βασική επισκόπηση του γενικού της περιγράμματος.

Σύμφωνα με την Gimbutas, ο εξινδοευρωπαϊσμός της Ευρώπης υπήρξε το αποτέλεσμα της σύγκρουσης όχι μόνο δύο διαφορετικών γλωσσικών ομάδων, αλλά και δύο βαθιά διαφορετικών πολιτιστικών συστημάτων. Στην μία πλευρά του διπόλου βρίσκεται ο προϊνδοευρωπαϊκός, νεολιθικός πολιτισμός της Γηραιάς Ηπείρου, η «Παλαιά Ευρώπη» (Old Europe) κατά την διατύπωσή της.[71] Όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στο κεφάλαιο VI (σελ. 289 κ.ε.), υπό τον όρο αυτό περιγράφονται οι νεολιθικοί και χαλκολιθικοί πολιτισμοί της κοιλάδας του Δούναβη. Κατά το διάστημα 5400-3500 π.Χ. στον γεωγραφικό αυτό χώρο αναπτύχθηκε το πιο προηγμένο πολιτιστικό σύστημα στην Ευρώπη, με μια ιδιαίτερη ακμή στους τομείς της μεταλλουργίας, της κεραμεικής, της οικιστικής οργάνωσης, ακόμη και της γραπτής επικοινωνίας («πρωτογραφή», βλ. επ' αυτού και κεφ.

---

[70] M. Gimbutas, *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected articles from 1952 to 1993*, M. R. Dexter - K. Jones-Bley (επιμ.), Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18 (Institute for the Study of Man, Washington, D.C. 1997).

[71] Βλ. π.χ. ό.π. σελ. 119 κ.ε.

III.4, σελ. 144 κ.ε.). Κατά την Gimbutas ο πολιτισμός αυτός υπήρξε ένα είδος «χαμένου παραδείσου», έχοντας ως κύρια χαρακτηριστικά την ειρήνη, την αρμονία, αλλά και τις μητριαρχικές ή μητρογραμμικές δομές, όπως αυτές αντανακλώνται κατά την άποψή της στα πολυάριθμα ειδώλια της «μητέρας-θεάς».

Ήταν αυτή ακριβώς η «Παλαιά Ευρώπη» που επρόκειτο να καταστραφεί τελικά από τον αντίθετο πόλο της: κύματα πολεμοχαρών έφιππων νομάδων από τις στέπες του βορείου Πόντου και της Κασπίας, φορείς του πατριαρχικού πολιτισμού Κουργκάν και των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, εισχώρησαν σταδιακά στα εδάφη της ανατολικής Ευρώπης και επιβλήθηκαν ως άρχουσα τάξη στον γηγενή πληθυσμό. Η πατριαρχική κοινωνική δομή των Πρωτοϊνδοευρωπαίων είναι ένα στοιχείο που θεωρείται πως τεκμηριώνεται και αυτό από την γλωσσική παλαιοντολογία (βλ. κεφ. VII.3, σελ. 339 κ.ε.). Και τούτο διότι στο πρωτολεξικό απαντούν αρκετοί κοινοί όροι συγγένειας που αφορούν τον άνδρα (π.χ. *πατήρ*, λατ. *pater*, σανσκρ. *pitar-* ή *φράτηρ*, λατ. *frater*, σανσκρ. *bhratar*) και λιγότεροι που αφορούν την γυναίκα. Με αυτό το στοιχείο εναρμονίζεται κατά την Gimbutas το αρχαιολογικό προφίλ του πολιτισμού των στεπών, με κύριο χαρακτηριστικό τις ανδρικές ταφές πολεμιστών-ηγεμόνων κάτω από τους τύμβους κουργκάν. Μετά την κατάκτηση της νοτιοανατολικής Ευρώπης οι τελευταίοι επεκτάθηκαν ακόμη περισσότερο, τόσο στις υπόλοιπες περιοχές της Ευρώπης όσο και ανατολικά των στεπών, προς το βόρειο Ιράν και τις Ινδίες. Σε ό,τι αφορά τον ελλαδικό χώρο, η άφιξη των φορέων του πολιτισμού Κουργκάν έχει τοποθετηθεί είτε στα τέλη της 3ης (βλ. κεφ. V) είτε στα τέλη της 4ης χιλιετίας π.Χ. (βλ. κεφ. VI).

Σε ένα λίγο πιο λεπτομερειακό αρχαιολογικό επίπεδο, η περιγραφή της θεωρίας Κουργκάν προϋποθέτει την αναστροφή με μια σειρά πολιτισμών που έχουν δυσπρόφερτα ονόματα, αλλά και εντοπίζονται γεωγραφικά σε περιοχές όχι τόσο ελκυστικές –ας το πούμε έτσι– για το προϊστορικό παρελθόν τους (π.χ. ανατολική Ευρώπη, νότιο Ρωσία, στέπες κεντρικής Ασίας). Εντούτοις, καθώς πρόκειται για μία από τις κυρίαρχες θεωρίες περί της προέλευσης της ελληνικής και των άλλων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, θα ήταν παράλειψη να μην δοθεί μια έστω βασική αρχαιολογική επισκόπηση.[72] Η κατά την Gimbutas σταδιακή εξάπλωση των Πρωτοϊνδοευρωπαίων από την περιοχή του βορείου Πόντου έλαβε χώρα κατά το διάστημα περίπου 4500-2500 π.Χ. σε κατά βάσιν τρία μεταναστευτικά κύματα.

---

[72] Για την πλήρη ανάπτυξη των σχετικών επιχειρημάτων βλ. M. Gimbutas, *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected articles from 1952 to 1993*, M. R. Dexter - K. Jones-Bley (επιμ.), Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18 (Institute for the Study of Man, Washington, D.C. 1997), κυρίως σελ. 54 κ.ε, 97 κ.ε., 180 κ.ε., 195 κ.ε., 240 κ.ε. Για μια πιο συνοπτική επισκόπηση βλ. J. P. Mallory - D. Q. Adams (επιμ.), *Encyclopedia of Indo-European Culture* (Fitzroy Dearborn Publishers, London and Chicago 1997), σελ. 338 κ.ε. Για μια επισκόπηση των προϊστορικών πολιτισμών στον κεντρικό ευρασιατικό χώρο βλ. και H. Parzinger, *Die frühen Völker Eurasiens. Vom Neolithikum zum Mittelalter*, Historische Bibliothek der Gerda-Henkel-Stiftung (C. H. Beck, München 2006).

Σε ό,τι αφορά το χρονικό περίγραμμα αυτής της διαδικασίας, παρά το ότι στην πορεία του βιβλίου θα αναφερθούμε αρκετές φορές στην προϊστορική εξέλιξη της Ευρώπης και άλλων περιοχών, είναι χρήσιμο να γίνει μια πρώτη πολύ γενική παρατήρηση για τους μη έχοντες σχετικές γνώσεις: η εν λόγω περίοδος (4500-2500 π.Χ.) τοποθετείται ως επί το πλείστον πριν από την ανάδυση των μεγάλων πολιτισμών της Εποχής του Χαλκού (Μεσοποταμίας, Αιγύπτου, Αιγαίου, περί το 3000 π.Χ.). Έπεται όμως χρονικά της εμφάνισης του νεολιθικού πολιτισμού (δηλαδή της μόνιμης εγκατάστασης, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας), ο οποίος εδραιώνεται στον ευρασιατικό χώρο ήδη κατά την 7η-6η χιλιετία π.Χ. (βλ. κεφ. VII.4) και σηματοδοτεί την έναρξη της πολιτιστικής εξέλιξης στην μορφή που την γνωρίζουμε και στους μεταγενέστερους χρόνους.

Το πρώτο υποθετικό κύμα εξάπλωσης των λαών Κουργκάν (κύμα 1, πολιτισμοί Κουργκάν I-II, 4500-4300 π.Χ.) έχει ως αφετηρία την (εικαζόμενη) εξημέρωση του αλόγου στις στέπες του Βόλγα και των Ουραλίων και ως κατάληξη μια πρώτη φάση εξάπλωσης των ημινομαδικών ποιμενικών πληθυσμών προς δυσμάς. Αυτοί κάνουν την εμφάνισή τους στην Ουκρανία με την μορφή του πολιτισμού Sredni Stog (Σρέντνι Στογκ, 4500-3500 π.Χ., εικ. 4 [σελ. 54]). Παράλληλα, με τον πολιτισμό Suvorovo (Σουβόροβο, 4500-4100 π.Χ.) στοιχεία όπως οι ταφικοί τύμβοι κουργκάν, το έθιμο της ερυθρής ώχρας και τα ζωόμορφα σκήπτρα επεκτείνονται και προς νότον, στην Μολδαβία, την ανατολική Ρουμανία και την βορειοανατολική Βουλγαρία (νεκροταφεία Suvorovo και Giurgiulești, εικ. 4 [σελ. 54]).

Με το δεύτερο κύμα (κύμα 2, πολιτισμός Κουργκάν III, 3500-3000 π.Χ.) επέρχεται, σύμφωνα με την Gimbutas, η περαιτέρω εξάπλωση του πολιτισμού Κουργκάν τόσο στον χώρο των Βαλκανίων (π.χ. πολιτισμός Usatovo στο βορειοδυτικό άκρο του Ευξείνου Πόντου) όσο και σε τμήματα της κεντρικής Ευρώπης. Την περίοδο αυτή διαμορφώνεται ένα πυκνό δίκτυο πολιτιστικών διασυνδέσεων, το οποίο ξεκινά από τον πολιτισμό Maikop (Μάικοπ) στον βόρειο Καύκασο, για να ενσωματώσει με άξονα τον ποταμό Δούναβη τους πολιτισμούς Cernavoda (Τσερναβόντα) και Coțofeni (Κοτσοφένι) στην Βαλκανική, καθώς και τους πολιτισμούς Boleráz (Μπόλερατς) και Baden (Μπάντεν) στην λεκάνη των Καρπαθίων (βλ. κεφ. VI, σελ. 288). Στοιχεία αυτού του βαλκανο-δουνάβιου πολιτιστικού πλέγματος, κυρίως στο πεδίο της κεραμεικής, φθάνουν την εποχή αυτή ως τις θέσεις της ανατολικής Μακεδονίας (Σιταγροί, Ντικιλί Τας), αλλά και στην Τρωάδα. Εκτός αυτού, το βαλκανο-δουνάβιο σύστημα των μέσων της 4ης χιλιετίας π.Χ. συνδέεται και με την εμφάνιση και διάχυση στην Ευρώπη της τεχνολογίας του τροχού. Μιας έννοιας, δηλαδή, που απαντά στο ινδοευρωπαϊκό πρωτολεξικό και ως εκ τούτου έχει θεωρηθεί ένδειξη χρονολογικού εντοπισμού του πολιτισμού των Πρωτοϊνδοευρωπαίων. Κατά την Gimbutas, οι ανωτέρω πολιτισμοί υπέστησαν σταδιακά την ισχυρή επίδραση του πολιτισμού Κουργκάν, ξεκίνησαν επομένως από εντόπιες καταβολές για να καταλήξουν να αφομοιωθούν από τον πολιτισμό των στεπών.

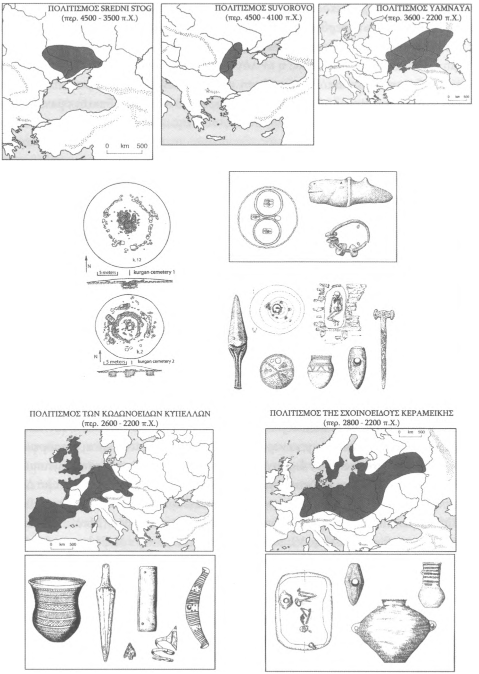

Εικ. 4. Οι κύριοι πολιτισμοί που εμπλέκονται στην θεωρία Κουργκάν. Μεσαία ζώνη: αριστερά: τύμβοι του πολιτισμού Usatovo, δεξιά πάνω: τύμβος και κτερίσματα του πολιτισμού Suvorovo, δεξιά κάτω: τύμβος, ταφή και κτερίσματα του πολιτισμού Yamnaya.

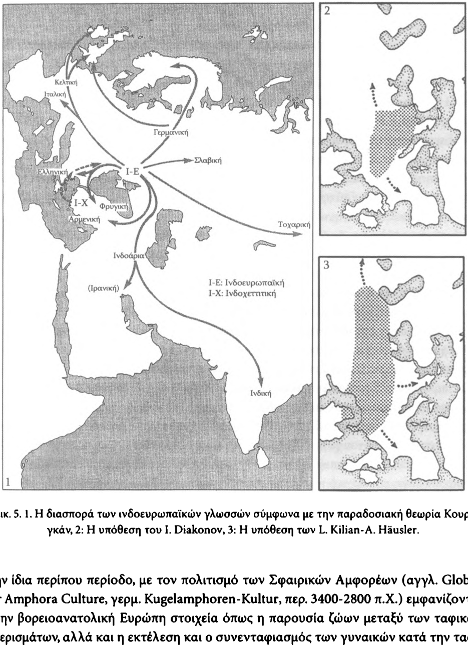

Εικ. 5. 1. Η διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών σύμφωνα με την παραδοσιακή θεωρία Κουργκάν, 2: Η υπόθεση του I. Diakonov, 3: Η υπόθεση των L. Kilian-A. Häusler.

Την ίδια περίπου περίοδο, με τον πολιτισμό των Σφαιρικών Αμφορέων (αγγλ. Globular Amphora Culture, γερμ. Kugelamphoren-Kultur, περ. 3400-2800 π.Χ.) εμφανίζονται στην βορειοανατολική Ευρώπη στοιχεία όπως η παρουσία ζώων μεταξύ των ταφικών κτερισμάτων, αλλά και η εκτέλεση και ο συνενταφιασμός των γυναικών κατά την ταφή του συζύγου τους. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που σύμφωνα με την λιθουανικής καταγωγής αρχαιολόγο σηματοδοτούν την εξάπλωση των πληθυσμών Κουργκάν και σε αυτόν τον γεωγραφικό χώρο. Παρά ταύτα, εδώ δεν απαντούν ταφικοί τύμβοι, ενώ και πολλά επιμέρους γνωρίσματα αυτού του πολιτισμού ανάγονται από την πλειο-

νότητα των ερευνητών περισσότερο σε εντόπιες καταβολές παρά σε μακρινές επιρροές από την περιοχή των στεπών του βορείου Πόντου.

Το τρίτο κύμα (κύμα 3, πολιτισμός Κουργκάν IV, 3000-2800 π.Χ.) συνδέεται κατά κύριο λόγο με τον πολιτισμό Yamnaya (Γιάμναγια, γνωστός και ως Yamna ή Pit Grave ή Ocher Grave Culture, περ. 3600-2200 π.Χ., εικ. 4 [σελ. 54]). Διάδοχος του πολιτισμού Sredni Stog, ο εν λόγω πολιτισμός παίζει ίσως τον πιο σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο της θεωρίας Κουργκάν. Με κύρια χαρακτηριστικά τον ημινομαδικό ποιμενισμό, την χρήση του εξημερωμένου αλόγου και τροχοφόρων οχημάτων (για την μεταφορά ολόκληρων οικογενειών) και τα ταφικά έθιμα κουργκάν (τύμβους, ταφές πολεμιστών), ο πολιτισμός Yamnaya πιστεύεται ότι αντιπροσωπεύει πιο πιστά από οποιονδήποτε άλλον την ανασυντεθείσα κοινωνία των Πρωτοϊνδοευρωπαίων. Εκτός αυτού, το «κύμα» της εξάπλωσής του στα Βαλκάνια και την ανατολική Ευρώπη θεωρείται πως έχει αφήσει και τα πιο έντονα κατάλοιπα. Αυτά αναγνωρίζονται κυρίως σε έναν μεγάλο αριθμό τύμβων που κάνουν την περίοδο αυτή την εμφάνισή τους στις ανωτέρω περιοχές. Στην Ελλάδα η παρουσία τέτοιων τύμβων έχει συνδεθεί με τις πολιτιστικές μεταβολές στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ., προκειμένου να αποτελέσει ένα από τα βασικά επιχειρήματα για την «έλευση των Ελλήνων» σε αυτή την περίοδο. Όπως θα καταδειχθεί, ωστόσο, στο κεφάλαιο V, τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στα Βαλκάνια, η συχνότητα εμφάνισης αλλά και ο χαρακτήρας των τύμβων δεν καθιστούν καθόλου υποχρεωτική την πρόσδεσή τους σε ένα σενάριο μεταναστευτισμού όπως αυτό της Gimbutas.

Ο πολιτισμός Yamnaya εκλαμβάνεται ως η έμμεση αφετηρία και για την περαιτέρω γεωγραφική εξάπλωση των Ινδοευρωπαίων σε ανατολή και δύση. Στην ανατολή, η σχετική ομοιογένεια εντός της περιοχής εξάπλωσης του πολιτισμού αυτού πιστεύεται ότι επεκτάθηκε σταδιακά ως τον χώρο των στεπών της κεντρικής Ασίας. Εδώ, ο περίπου σύγχρονος πολιτισμός Afanasevo (Αφανάσεβο, περ. 3500-2500 π.Χ.) της νοτίου Σιβηρίας θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει τον αρχικό πυρήνα της μεταγενέστερης ινδοευρωπαϊκής εξάπλωσης στο πιο ανατολικό της σημείο (τοχαρική γλώσσα του κινεζικού Τουρκεστάν). Στην ενδιάμεση περιοχή μεταξύ των πολιτισμών Yamnaya και Afanasevo η ενιαία πολιτιστική προέκταση των στεπών ανατολικά της Κασπίας είχε αργότερα ως απόληξη τους πολιτισμούς Sintašta και Andronovo (Σιντάστα και Ανδρόνοβο, περ. 2300-1000 π.Χ.). Ως την περίοδο εκείνη οι ημινομαδικοί και ποιμενικοί πληθυσμοί της στέπας είχαν προσθέσει στον υλικό τους πολιτισμό κάποια στοιχεία που διευκόλυναν την περαιτέρω εξάπλωσή τους.

Χαρακτηριστικά των πολιτισμών Sintašta και Andronovo είναι πλέον όχι μόνον η ίππευση των αλόγων, αλλά και τα πολεμικά άρματα με ακτινωτούς τροχούς. Αυτά κάνουν, μάλιστα, την εμφάνισή τους ως ηγεμονικά κτερίσματα στους τάφους της Σιντάστα μαζί με ζεύγη αλόγων (βλ. κεφ. IV, σελ. 168 κ.ε.). Επιπροσθέτως, οι φορείς αυτών των πολιτισμών είχαν οικίες κατασκευασμένες (μεταξύ άλλων) και από σημύδα, μία από τις λίγες ινδοευρωπαϊκές ονομασίες δέντρων που απαντούν στην ινδοϊρανική.

Περαιτέρω, στην ζώνη εξάπλωσής τους κατοικούσαν κατά την 1η χιλιετία π.Χ. νομαδικοί ιρανικοί λαοί, όπως οι Σαρμάτες και οι Σάκες. Επί τη βάσει αυτών των στοιχείων οι πολιτισμοί Sintašta και Andronovo θεωρούνται η αρχαιολογική ταυτότητα των «Πρωτοαρίων», δηλαδή των ινδοϊρανικών πληθυσμών που κατά την 2η χιλιετία π.Χ. επρόκειτο να διεισδύσουν στο Ιράν και τις Ινδίες.

Όπως θα διαπιστώσουμε στα κεφάλαια VII.5-6, το ανατολικό αυτό σκέλος της θεωρίας Κουργκάν, που αφορά την ζώνη των ινδοϊρανικών γλωσσών και της τοχαρικής, γίνεται σε μεγάλο βαθμό δεκτό ακόμη και από ερευνητές αρνητικά διακείμενους στο γενικότερο πλαίσιο της θεωρίας, όπως ο C. Renfrew. Στο κεφάλαιο IV θα δούμε, επίσης, ότι οι «πρωτοάριοι» πολιτισμοί Sintašta και Andronovo έχουν συνδεθεί και με κάποιες λιγότερο δημοφιλείς οπτικές για τον εξινδοευρωπαϊσμό της Ελλάδας.

Στην δύση, την αρχαιολογική αιχμή του δόρατος της θεωρίας Κουργκάν αποτελούν οι δύο πολιτισμοί της Τελικής Νεολιθικής στην κεντρική Ευρώπη: αυτός της Σχοινοειδούς Κεραμεικής (αγγλ. Corded Ware ή Battle Axe ή Single Grave Culture, γερμ. Schnurkeramik-Kultur, περ. 2800-2200 π.Χ.) και το λεγόμενο φαινόμενο των Κωδωνοειδών Κυπέλλων (αγγλ. Bell Beaker Culture, γερμ. Glockenbecher-Kultur, περ. 2600-2200 π.Χ., εικ. 4 [σελ. 54]). Καθώς ο πρώτος περικλείει κυρίως την κεντρική και ανατολική Ευρώπη, ενώ ο δεύτερος το κεντρικό και δυτικό τμήμα της ηπείρου, πρόκειται για δύο πολιτισμούς των οποίων η ευρύτατη εξάπλωση καλύπτει από κοινού σχεδόν όλη την Ευρώπη (πλην της νοτιοανατολικής). Το πιο ενδιαφέρον όμως είναι ότι η χαρακτηριστική «χωροταξία» της γεωγραφικής τους διασποράς συνοδεύεται και από μια αντίστοιχη «διαλεκτική των πολιτισμών των Κυπέλλων», όπως έχει ονομαστεί. Υπάρχουν, δηλαδή, συγκεκριμένες ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των δύο αυτών πολιτισμών που υποδηλώνουν ότι ο ένας γνώριζε καλά και λάμβανε υπ' όψιν την ύπαρξη του άλλου.

Και οι δύο πολιτισμοί είναι περισσότερο γνωστοί από τα ταφικά τους κατάλοιπα, τα οποία προδίδουν μια φάση ιδιαίτερης τυποποίησης των ταφικών πρακτικών στην Ευρώπη. Τόσο στην περιοχή της Σχοινοειδούς Κεραμεικής όσο και σε αυτή των Κωδωνοειδών Κυπέλλων απαντούν κανονικές ταφές σε συνεσταλμένη στάση, συχνά καλυμμένες από έναν τύμβο. Ως προς την θέση του ενταφιασμένου σώματος υπάρχει και στους δύο πολιτισμούς διάκριση φύλων: στον πολιτισμό της Σχοινοειδούς Κεραμεικής οι ταφές είναι τοποθετημένες στον άξονα ανατολής-δύσης (οι άνδρες με το κεφάλι στην δύση, οι γυναίκες στην ανατολή) με πρόσωπο προς νότον, ενώ σε αυτόν των Κωδωνοειδών Κυπέλλων οι ταφές τοποθετούνται στον άξονα βορρά-νότου (οι άνδρες με το κεφάλι στον βορρά, οι γυναίκες στον νότο) και πρόσωπο προς ανατολάς. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα έθιμο ταφής παρόμοιο, αλλά και συνειδητά διαφοροποιημένο μεταξύ των δύο πολιτιστικών ζωνών. Και στους δύο πολιτισμούς οι ανδρικές ταφές συνοδεύονται από στοιχεία οπλισμού ως κτερίσματα: στον πολιτισμό της Σχοινοειδούς Κεραμεικής απαντούν λίθινοι πελέκεις και αιχμές βελών, ενώ σε αυτό των Κωδωνοειδών Κυπέλλων

υπάρχουν χάλκινα εγχειρίδια, αιχμές βελών και προστατευτικά πλακίδια του καρπού του χεριού, τα οποία ανήκαν στον εξοπλισμό των τοξοτών.

Παραλληλίες υπάρχουν όμως και στα κεραμεικά κτερίσματα. Στον πολιτισμό της Σχοινοειδούς Κεραμεικής οι νεκροί συνοδεύονται από αμφορείς με σχοινοειδή διακόσμηση, αλλά και από υψηλόσωμα κύπελλα χωρίς λαβές (ή με μία μικρή λαβή). Στην ζώνη των Κωδωνοειδών Κυπέλλων, το τελευταίο αυτό είδος αγγείου αποτελεί το σήμα κατατεθέν του πολιτισμού (εικ. 4 [σελ. 54], κάτω αριστερά).[73] Έχει μια χαρακτηριστική κωδωνοειδή μορφή και φέρει εξεζητημένη διακόσμηση συντεταγμένη σε οριζόντιες ζώνες. Τα διακοσμημένα κύπελλα αυτού του τύπου συνιστούν την πιο ποιοτική και πλούσια διακοσμημένη κεραμεική της προϊστορικής Ευρώπης. Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί κανείς να κατανοήσει την εντυπωσιακή τυποποίηση που παρουσιάζει η μορφή και η διακόσμηση των κυπέλλων, λαμβανομένης υπ' όψιν και της ευρύτατης γεωγραφικής εξάπλωσης των ευρημάτων (από την Αγγλία ως την Ουγγαρία και από την Δανία ως την Σικελία και την νότιο Ισπανία, ακόμη και στις βόρειες ακτές του Μαρόκου).

Μια τέτοιου βαθμού και τέτοιας γεωγραφικής έκτασης ομοιομορφία στο πεδίο του υλικού πολιτισμού είναι κάτι που δεν απαντά στην Ευρώπη ούτε πριν, αλλά για καιρό ούτε και μετά τον πολιτισμό των Κωδωνοειδών Κυπέλλων. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που από νωρίς στην έρευνα οδήγησε σε υποθέσεις μεταναστευτισμού για την ερμηνεία του. Μία από τις δημοφιλείς σχετικές θεωρίες που διατυπώθηκαν στο παρελθόν προέκρινε, π.χ., την Ιβηρική χερσόνησο ως κοιτίδα του «λαού» των Κωδωνοειδών Κυπέλλων. Σε άλλες υποθέσεις τα μέλη του γίνονταν αντιληπτά ως επελαύνοντες τοξότες, περιοδεύοντες ένοπλοι τυχοδιώκτες σε αναζήτηση χαλκού ή μέλη μιας πανευρωπαϊκής σέκτας με στόχο την διαφύλαξη τεχνολογικών (μεταλλουργικών) και άλλων μυστικών.

Σήμερα τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν μάλλον την περιοχή της Ολλανδίας ως επικρατέστερη κοιτίδα του σχήματος των κυπέλλων και της διακόσμησής τους.[74] Περαιτέρω, στο κεφάλαιο VII.2 θα εξετάσουμε τα στοιχεία που δείχνουν ότι οι υποθέσεις μεταναστευτισμού θεωρούνται πλέον ανεπαρκείς ως ερμηνείες για την ευρεία διασπορά των πολιτισμών των Κυπέλλων. Η ανάδυση, πάντως, του φαινομένου των Κωδωνοειδών Κυπέλλων στην ζώνη αλληλεπίδρασης με τον πολιτισμό της Σχοινοειδούς Κεραμεικής καταδεικνύει ότι πιθανώς και η ίδια η προέλευση του φαινομένου πρέπει να αναζητηθεί στην «διαλεκτική» εκείνη σχέση μαζί του.

Η χαρακτηριστική αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο πολιτισμών είναι μια αρχαιολογική εικόνα που σαφώς υποβάλλει την ιδέα της εκπόρευσης του δυτικότερου εξ αυ-

[73] Για μια επισκόπηση του φαινομένου των Κωδωνοειδών Κυπέλλων βλ. R. J. Harrison, *The Beaker Folk, Copper Age Archaeology in Western Europe* (Thames and Hudson, London 1980).

[74] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 435.

τών από τον ανατολικότερο (και κάπως προγενέστερο), ιδίως στο πλαίσιο της θεωρίας Κουργκάν. Κατά την Gimbutas, ο πολιτισμός της Σχοινοειδούς Κεραμεικής (ο οποίος παίζει κεντρικό ρόλο και στην παλαιότερη θεωρία της βορειοευρωπαϊκής κοιτίδας, βλ. αν.) έχει τις ρίζες του στον πρωιμότερο πολιτισμό των Σφαιρικών Αμφορέων, αλλά και στον ανατολικότερο πολιτισμό Yamnaya. Με την σειρά του το φαινόμενο των Κωδωνοειδών Κυπέλλων ανάγεται στους «θείους και εξαδέλφους» του (κατά την διατύπωση της Gimbutas) της Σχοινοειδούς Κεραμεικής, αλλά και -σύμφωνα πάντα με την Λιθουανή αρχαιολόγο- στον πολιτισμό Vučedol (Βούτσεντολ) των δυτικών Βαλκανίων (μια θέση που δεν γίνεται δεκτή από την έρευνα).[75] Η παρουσία στους πολιτισμούς των Κυπέλλων ταφικών τύμβων, μεταλλικών αντικειμένων, σχοινοειδούς διακόσμησης στην κεραμεική, εξημερωμένων αλόγων και ταφών πολεμιστών αποτελεί κατά την γνώμη της ισχυρή ένδειξη διασύνδεσης με τον κόσμο των στεπών. Επιπλέον, το γεγονός ότι λόγω κακών συνθηκών διατήρησης της οικιστικής αρχιτεκτονικής οι πολιτισμοί αυτοί είναι γνωστοί κυρίως από ταφικά ευρήματα (παρ)ερμηνεύεται συχνά ως ένδειξη ενός ημινομαδικού τρόπου ζωής. Κατά συνέπεια, οι πολιτισμοί της Σχοινοειδούς Κεραμεικής και των Κωδωνοειδών Κυπέλλων θεωρήθηκε ότι αντιπροσωπεύουν τις διαδοχικές και τελικές φάσεις επέκτασης των πρωτοϊνδοευρωπαϊκών λαών Κουργκάν προς την κεντρική και δυτική Ευρώπη.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι στην σύνδεση της σχεδόν πανευρωπαϊκής εξάπλωσης των πολιτισμών των Κυπέλλων με τον εξινδοευρωπαϊσμό γίνεται αντιληπτή η ισχυρότατη επίδραση που ασκούν στην θεωρία Κουργκάν συγκεκριμένες γλωσσολογικές παραδοχές: η γλωσσική παλαιοντολογία και κυρίως η παραδοσιακή οπτική για το χρονικό βάθος των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Αφού, δηλαδή, τα συγκεκριμένα αρχαιολογικά φαινόμενα συμπίπτουν χρονικώς με την περίοδο στην οποία έχει «δεσμευτικά» εντοπιστεί η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοινότητα από την γλωσσολογία, τότε αυτά «πρέπει» αναγκαστικά να συσχετιστούν μαζί της. Και, καθώς οι πολιτισμοί των Κυπέλλων καλύπτουν γεωγραφικά τον χώρο των περισσοτέρων ευρωπαϊκών κλάδων της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας (σλαβικό, βαλτικό, γερμανικό, κελτικό), η αναγωγή του εξινδοευρωπαϊσμού της Ευρώπης σε αυτούς αποτελούσε την -σχεδόν παραπλανητικά βολική- κατακλείδα της όλης μεγαλεπήβολης θεωρητικής κατασκευής.

Συνοψίζοντας, το κάπως χολιγουντιανής έμπνευσης σενάριο της θεωρίας Κουργκάν μπορούσε από την πρώτη στιγμή να επικαλεστεί ως βασικό του πλεονέκτημα τον φαινομενικά πειστικό συγκερασμό των στοιχείων δύο διαφορετικών ερευνητικών πεδίων: της γλωσσικής παλαιοντολογίας και της αρχαιολογίας των συγκεκριμένων περιοχών και περιόδων στις οποίες αυτή φαινόταν να παραπέμπει. Σημαντικό μέρος της

[75] M. Gimbutas, *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected articles from 1952 to 1993*, M. R. Dexter - K. Jones-Bley (επιμ.), Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18 (Institute for the Study of Man, Washington, D.C. 1997), σελ. 104.

επιχειρηματολογίας αποτέλεσαν, επίσης, και οι όντως υπαρκτές αρχαιολογικές ενδείξεις κατάρρευσης των πολιτισμών στην κοιλάδα του Δούναβη περί το 4000 π.Χ. (βλ. κεφ. VI, σελ. 294 κ.ε.), καθώς και η επίσης τεκμηριωμένη, πανευρωπαϊκή εξάπλωση των πολιτισμών των Κυπέλλων. Τα δεδομένα αυτά, υπό το πρίσμα των πάντοτε ισχυρών τάσεων του μεταναστευτισμού και της εξίσωσης αρχαιολογικών πολιτισμών και εθνών/γλωσσών, δεν ήταν δύσκολο να συνδεθούν «πειστικά» με μια αφήγηση όπως αυτή της θεωρίας Κουργκάν. Η επένδυση στις συγκεκριμένες, σχεδόν κλασικές, μεθοδολογικές «σταθερές» υπήρξε ο λόγος για την ευρεία απήχηση που γνώρισε και ακόμη γνωρίζει η εν λόγω υπόθεση σε ένα σημαντικό μέρος της έρευνας, κυρίως της γλωσσολογικής, αλλά εν μέρει και της αρχαιολογικής. Μεταξύ των αρχαιολόγων που συνεχίζουν την παράδοση της θεωρίας Κουργκάν στον 21ο αιώνα ξεχωρίζουν τα ονόματα των Αμερικανών James Mallory και David Anthony.[76] Χαρακτηριστική είναι, πάντως, η δήλωση του πρώτου ότι θεωρεί την θεωρία Κουργκάν όχι την καλύτερη λύση του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, αλλά απλώς την «λιγότερο κακή».[77]

Στην Ελλάδα, κύριος εκφραστής της θεωρίας Κουργκάν είναι ο Μιχαήλ Σακελλαρίου. Βασικό χαρακτηριστικό των πολλών σχετικών μελετών του από την δεκαετία του 1950 ως σήμερα[78] είναι η προσπάθεια συνδυασμού της παραδοσιακής θεωρίας με μια αρκετά πρωτότυπη έρευνα της προϊστορίας των γνωστών από τις πηγές αρχαίων ελληνικών φύλων (βλ. κεφ. III.1, σελ. 91 κ.ε.). Κυρίως μελετώνται οι ετυμολογήσεις των ονομασιών τους, οι συσχετισμοί αυτών με συγκεκριμένες ινδοευρωπαϊκές ρίζες, καθώς και οι αρχαίες παραδόσεις περί των μετακινήσεών τους, υπό το γενικό πρίσμα πάντοτε της παραδοσιακής θεωρίας αλλά και όσων αρχαιολογικών δεδομένων ο Έλληνας ερευνητής θεωρεί πως συνάδουν με αυτήν. Σημαντικό μέρος της έρευνας του Σακελλαρίου αφορά την «χαρτογράφηση» και χρονολόγηση (εντός της 3ης και κυρίως της 2ης χιλιετίας π.Χ.) των υποθετικών μεταναστευτικών διαδρομών των πρωτοελληνικών φύλων με την βοήθεια των αρχαίων πηγών, καθώς και ετυμολογικών, διαλεκτολογικών και αρχαιολογικών στοιχείων.

---

[76] J. P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth* (Thames and Hudson, London 1989). D.W. Anthony, *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders form the Eurasian Steppes Shaped the Modern World* (Princeton University Press, Princeton and Oxford 2007).

[77] J. P. Mallory, The homelands of the Indo-Europeans, στο: R. Blench – M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language I: Theoretical and Methodological Orientations* (Routledge, London-New York 1997), σελ. 115.

[78] Για μια σύνοψη του ερευνητικού του έργου με πλήρη κατάλογο δημοσιεύσεων βλ. A. L. Katona, Proto-Greeks and the Kurgan theory, *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 65-100. Βλ. επίσης Μ. Β. Σακελλαρίου, Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας, στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α': Προϊστορία και Πρωτοϊστορία* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970), σελ. 356-379. Του ιδίου, *Le Peuplement de la Grèce et du Bassin Égéen aux Hautes Époques. II Peuples Préhelléniques d'Origine Indo-Europénne* και *III. Les Proto-Grecs* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977 και 1980). Του ιδίου, *Ethnè Grecs à l'Âge du Bronze I-II*, Μελετήματα 47 (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος, Αθήνα 2001).

Καθώς το έργο του Σακελλαρίου διακρίνεται από ένα αξιόλογο διεπιστημονικό εύρος, υπάρχουν σε αυτό ενδιαφέρουσες επιμέρους πτυχές οι οποίες είναι χρήσιμο και σωστό να εκτιμώνται ανεξαρτήτως του αν κανείς αποδέχεται ή όχι την θεωρία Κουργκάν. Από αυτές θα ξεχωρίζαμε καταρχάς το ζήτημα της αναφοράς στις αρχαίες πηγές ορισμένων φύλων (π.χ. Πελασγοί, Αίμονες, Δρύοπες, Καδμείοι και [Πρωτο]αχαιοί), των οποίων τα ονόματα κατά τον Σακελλαρίου είναι μεν προελληνικά, αλλά παρά ταύτα και αυτά ινδοευρωπαϊκά. Πρόκειται για ένα θέμα που, όπως θα δούμε σταδιακά στην συνέχεια του βιβλίου, συνδέεται με την παλαιά προβληματική του λεγόμενου «προελληνικού υποστρώματος» (βλ. κεφ. III.1-2) και, ιδίως σε ό,τι αφορά τους Πελασγούς, με μια νέα εικόνα για την προοπτική του αρχαιολογικού τους εντοπισμού.

Ένα άλλο αξιοσημείωτο στοιχείο το οποίο αναλύεται στις μελέτες του Σακελλαρίου είναι η περίπτωση του εθνωνυμίου «Δαναός/οί» (με τα παράγωγα Δαναΐδες, Δανάη) και οι γλωσσολογικές και μυθολογικές του διασυνδέσεις. Καθώς, δηλαδή, ανάγεται στην ινδοευρωπαϊκή ρίζα **dan-* («υγρασία, δροσιά»), φαίνεται κατά πρώτον ότι η σχέση των μυθικών μορφών του Δαναού, των Δαναΐδων και της Δανάης με το υγρό στοιχείο έχει πανάρχαιες καταβολές. Εκτός αυτού η ίδια ρίζα, η οποία απαντά και σε ονόματα ποταμών του ελλαδικού χώρου (Ηριδανός, Απιδανός), μπορεί να συσχετιστεί με ονόματα ποταμών περί την περιοχή του βορείου Πόντου (π.χ. Δούναβης, Δνείπερος, Δνείστερος, Ντον), αλλά και με ονομασίες από την ινδοϊρανική γλωσσική σφαίρα. Φυσικά, οι ομοιότητες αυτές εκλαμβάνονται από τον Σακελλαρίου ως υποστηρικτικές για τον εντοπισμό της κοιτίδας των Πρωτοελλήνων στις στέπες του Πόντου και της Κασπίας. Όπως όμως θα διαπιστώσουμε στο κεφάλαιο VIII.1, τα ίδια στοιχεία μπορούν να ερμηνευθούν και διαφορετικά.

Τόσο η θεωρία Κουργκάν όσο και η βασική της αντίπαλος, δηλαδή αυτή που κάποτε εντόπιζε την κοιτίδα των Ινδοευρωπαίων στην βόρειο Ευρώπη, δεν υπήρξαν, βεβαίως, οι μοναδικές προτάσεις που διατυπώθηκαν επί του θέματος κατά τους τελευταίους δύο αιώνες. Αντιθέτως, όπως έχει χαρακτηριστικά επισημανθεί, πλέον «ξεκινάμε την αναζήτηση της κοιτίδας των Ινδοευρωπαίων με τον απατηλά αισιόδοξο ισχυρισμό ότι αυτή έχει ήδη εντοπιστεί».[79] Και τούτο διότι οι διάφορες υποθέσεις που έχουν κατά καιρούς ακουστεί καλύπτουν έναν τόσο ευρύ γεωγραφικό χώρο, από τον Βόρειο Πόλο ως την βόρειο Αφρική και από τις ευρωπαϊκές ακτές του Ατλαντικού ως τις ασιατικές του Ειρηνικού, ώστε κάποια ή κάποιες από αυτές θα πρέπει αναγκαστικά να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.

Το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα γενικότερα, αλλά και το ζήτημα της κοιτίδας ειδικότερα, εξελίχθηκαν σιγά σιγά σε ένα είδος επιστημονικού νησιού των Σειρήνων. Έχουν ασκήσει και ακόμη ασκούν μια ακατανίκητη έλξη σε ένα τεράστιο και ετερόκλητο

---

[79] J. P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth* (Thames and Hudson, London 1989), σελ. 143.

φάσμα ερευνητών, από τους πιο σοβαρούς και υψηλού κύρους ακαδημαϊκούς έως επιτηδείους εμπόρους ψευδεπιστημονικών θεωριών και φανατικών ιδεοληψιών. Κοινό τους χαρακτηριστικό είναι τις περισσότερες φορές το αδιέξοδο στο οποίο καταλήγει η έρευνα. Όσο περισπούδαστες κι αν είναι συχνά οι υποθέσεις που διατυπώνονται και όσο διαπρεπείς κι αν είναι οι εμπνευστές τους, σπανίως αυτές κατορθώνουν να επιδείξουν την αποδεικτική εκείνη ισχύ (γλωσσολογική και αρχαιολογική) που θα μπορούσε να ερμηνεύσει πειστικά τα φαινόμενα και να οδηγήσει σε μια ευρύτερη αποδοχή τους.

Ουκ ολίγες φορές, μάλιστα, οι θεωρητικές αυτές κατασκευές δεν εμπεριέχουν καν ένα επεξεργασμένο αρχαιολογικό σκέλος για τις επιμέρους γεωγραφικές ζώνες εμφάνισης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, ούτε φυσικά και για τον ελλαδικό χώρο. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο στα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου (κυρίως κεφάλαια IV, V, VI και VII) παρουσιάζονται κατά βάσιν οι θεωρίες εκείνες που εστιάζουν στον ελλαδικό χώρο και στο Αιγαίο με την απαραίτητη έμφαση σε συγκεκριμένα αρχαιολογικά φαινόμενα. Σε εκφάνσεις ή αλλαγές, δηλαδή, στον υλικό πολιτισμό, χρονολογήσιμες και αρχαιολογικώς διερευνήσιμες, οι οποίες θα μπορούσαν να συνδεθούν με την «έλευση των Ελλήνων» ή, ορθότερα, με την πρώτη εμφάνιση της ελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα. Και αυτές όμως οι θεωρίες (κάποιες εξ αυτών απλώς εκδοχές της θεωρίας Κουργκάν) αλληλεπιδρούν, επηρεάζουν και επηρεάζονται από στοιχεία άλλων υποθέσεων, λιγότερο ή περισσότερο παρεμφερών, με τις οποίες συχνά μοιράζονται το υπόβαθρο. Υπό το πρίσμα αυτό είναι χρήσιμη μια μικρή αναφορά σε κάποιες από τις πολλές αυτές άλλες προτάσεις για την κοιτίδα και διασπορά των Ινδοευρωπαίων.

Μια συγκρητιστική οπτική που ενσωματώνει και τις δύο κύριες υποψήφιες κοιτίδες, βορειο-κεντροανατολική Ευρώπη και νότιο Ρωσία, έχουν, επί παραδείγματι, υιοθετήσει στο παρελθόν οι Γερμανοί ερευνητές Lothar Kilian (Λόταρ Κίλιαν) και Alexander Häusler (Αλεξάντερ Χόισλερ).[80] Θεωρώντας ότι αρχαιολογικώς δεν στοιχειοθετείται η προέλευση των προϊστορικών πολιτισμών της ανατολικής και βορείου Ευρώπης (π.χ. του πολιτισμού της Σχοινοειδούς Κεραμεικής) από αυτούς των στεπών του Πόντου και της Κασπίας (π.χ. από τον πολιτισμό Yamnaya), αλλά ούτε και το αντίστροφο, ενσωματώνουν τελικά και τις δύο ζώνες στον χώρο που ορίζουν ως «κοιτίδα» (εικ. 5:3 [σελ. 55]). Και, καθώς κατά την Νεολιθική και Χαλκολιθική Εποχή δεν εντοπίζουν ιδιαίτερα στενές αλληλεπιδράσεις σε αυτόν τον χώρο, καταλήγουν στον προγενέστερο χρονολογικό ορίζοντα της Μεσολιθικής (περ. 9500-5500 π.Χ. στην κεντρική Ευρώπη). Η ύπαρξη των ανατολικών κλάδων (ινδοϊρανικού, τοχαρικού) αποδίδεται και εδώ σε μεταγενέστερες μεταναστευτικές κινήσεις προς την κεντρική Ασία.

[80] Για μια σύνοψη και κριτική αυτής της θεωρίας βλ. J. P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth* (Thames and Hudson, London 1989), σελ. 254 κ.ε. Βλ. Επίσης και L. Kilian, *Zum Ursprung der Indogermanen. Forschungen aus Linguistik, Prähistorie und Anthropologie* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1983).

Την αδιαμφισβήτητη βάση των υποθέσεων αποτελεί και σε αυτή την περίπτωση η γλωσσική παλαιοντολογία. Στο έργο του L. Kilian εξετάζονται, μάλιστα, και «φυλετικοί» παράγοντες (μελέτες της φυσικής ανθρωπολογίας), τάση που, όπως θα δούμε και στο κεφάλαιο VIII.2, παραπέμπει μάλλον σε παλαιότερες ερευνητικές (και μη) φάσεις. Σε πιο πρόσφατες μελέτες του, πάντως, ο A. Häusler έχει εκφράσει τον σκεπτικισμό του για το αν υπήρξε ποτέ μια πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοιτίδα υπό την κλασική έννοια. Εξακολουθώντας, επίσης, να εστιάζει την προσοχή του σε μια προνεολιθική χρονική φάση, έχει διατυπώσει ορισμένες ενδιαφέρουσες θέσεις, τις οποίες θα εξετάσουμε στο κεφάλαιο VIII.1 (σελ. 437 κ.ε.).

Την γλωσσική παλαιοντολογία έχουν ως αφετηρία και οι θέσεις των σημαντικών πρώην Σοβιετικών γλωσσολόγων T. V. Gamkrelidze (Γκαμκρελίτζε) και V. V. Ivanov (Ιβανόφ).[81] Κύριοι άξονες της επιχειρηματολογίας τους είναι οι ανασυντεθείσες πρωτοϊνδοευρωπαϊκές λέξεις για το τοπίο, την χλωρίδα και την πανίδα. Περαιτέρω, εστιάζουν την προσοχή τους και στα αρκετά σημιτικά δάνεια στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, τα οποία κατά την άποψή τους υποδηλώνουν μια πρώιμη γεωγραφική γειτνίαση της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής και της σημιτικής οικογένειας. Βάσει των στοιχείων αυτών εντοπίζουν γεωγραφικώς την κοιτίδα των Πρωτοϊνδοευρωπαίων στην περιοχή ανατολικής Μικράς Ασίας-νοτίου Καυκάσου-βορείου Μεσοποταμίας. Χρονολογικώς, τοποθετούν την πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοινότητα στην 5η-4η χιλιετία π.Χ., «σπάζοντας» με αυτόν τον τρόπο ως έναν βαθμό το όριο των 6000 ετών που χαρακτηρίζει την παραδοσιακή θεωρία. Εκτός της γλωσσικής παλαιοντολογίας, η συγκεκριμένη υπόθεση μοιράζεται με αυτήν και την σχεδόν αυτονόητη επίκληση μαζικών μεταναστευτικών κινήσεων ως ερμηνείας για την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών από την προτεινόμενη κοιτίδα. Στα κεφάλαια IV (σελ. 172) και VII.4 (σελ. 363 κ.ε.) θα εξετάσουμε λίγο πιο αναλυτικά πώς οι θέσεις των πρώην Σοβιετικών γλωσσολόγων εμφανίζουν κάποια σημεία συνάφειας με δύο πολύ διαφορετικές θεωρίες για την καταγωγή των Ινδοευρωπαίων και ειδικότερα της ελληνικής γλώσσας.

Στην 5η-4η χιλιετία π.Χ. τοποθετεί την πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοινότητα και ο Ρώσος γλωσσολόγος I. M. Diakonov (Ντιακόνοφ), αυτή την φορά όμως στην περιοχή Βαλκανικής-Καρπαθίων (εικ. 5:2 [σελ. 55]).[82] Αν και ασπάζεται την άποψη ότι οι γεωργικοί και κτηνοτροφικοί πολιτισμοί εκείνης της περιόδου στα Βαλκάνια είλκαν την καταγωγή τους από την Μικρά Ασία και την Ελλάδα (βλ. θεωρία Renfrew, κεφ. VII.4), πιστεύει πως ο πυρήνας από τον οποίο ξεπήδησαν οι μεταγενέστερες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες πρέπει παρ' όλα αυτά να εντοπιστεί στην βορειότερη βαλκανο-καρπάθια ζώνη.

[81] T. V. Gamkrelidze - V. V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*, Part I, The Text, Trends in Linguistics, Studies and Monographs 80 (Mouton de Gruyter, Berlin-New York 1995). Βλ. και κεφάλαιο VII.4.

[82] I. M. Diakonov, On the original home of the speakers of Indo-European, *Journal of Indo-European Studies* 13, 1985, σελ. 162, χάρτες 1-2.

Από αυτήν εικάζει την μετανάστευση των φορέων της χεττιτο-λουβικής γλωσσικής σφαίρας στην Μικρά Ασία, των φορέων του πολιτισμού της Σχοινοειδούς Κεραμεικής προς την κεντρική Ευρώπη και αυτών της τοχαρικής γλώσσας προς ανατολάς. Σε μια μεταγενέστερη φάση, από την 3η χιλιετία π.Χ. και εξής, θεωρεί πως έλαβαν χώρα από το ίδιο κέντρο νέες μεταναστευτικές κινήσεις, υπεύθυνες για την διασπορά του ινδοϊρανικού, βαλτοσλαβικού, γερμανικού, κελτικού, ιταλικού, ιλλυρικού και πρωτοελληνικού κλάδου. Σε μια ακόμη πιο όψιμη περίοδο (12ος-8ος αιώνας π.Χ.) εικάζει ένα τελευταίο μεταναστευτικό κύμα ως τον μηχανισμό για την διασπορά του πρωτοαρμενικού, φρυγικού και ανατολικού θρακικού κλάδου.

Αν και γενικώς επιφυλακτικός απέναντι στα απλοϊκά και αναπόδεικτα σενάρια μεταναστευτισμού, ο Diakonov καταφεύγει εν τέλει και αυτός στην επίκληση μιας ολόκληρης ακολουθίας μεταναστευτικών κινήσεων. Έχοντας, πάντως, τοποθετήσει την κοιτίδα στην περιοχή της Βαλκανικής, οι αποστάσεις για την μεταναστευτική εξάπλωση των ευρωπαϊκών τουλάχιστον κλάδων της ινδοευρωπαϊκής φαντάζουν λιγότερο ανεδαφικές. Το αντίθετο, βεβαίως, συμβαίνει με τις διαδρομές των ανατολικών κλάδων. Το πιο ενδιαφέρον ίσως στην θεωρία του Diakonov είναι ότι η θέση της κοιτίδας σε συνδυασμό με την χρονολογική διάρθρωση των υποθετικών μεταναστευτικών κυμάτων (π.χ. την πρότερη «αναχώρηση» της τοχαρικής εν σχέσει προς την ινδοϊρανική) έχει ως σκοπό να ερμηνεύσει την εξάπλωση (συντήρηση ή απώλεια) συγκεκριμένων φωνολογικών χαρακτηριστικών εντός ολόκληρης της ζώνης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Μια παρόμοια προσέγγιση επρόκειτο να ακολουθήσει αργότερα σε μία από τις παραλλαγές της δικής του θεωρίας και ο C. Renfrew (κεφ. VII.6, σελ. 402 κ.ε.).

Εν κατακλείδι, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι η ιστορία της έρευνας του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος αποτελεί ένα ιδιάζον φαινόμενο: μια πλειάδα εν πολλοίς διακεκριμένων επιστημόνων μελετά επί περίπου 200 χρόνια κατά βάσιν τα ίδια στοιχεία, καταλήγοντας όμως συχνά στα πιο διαφορετικά πορίσματα. Και, όπως έχει ορθά παρατηρηθεί, όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο, τότε αυτό σημαίνει πως υφίστανται σοβαρά προβλήματα στο πεδίο της μεθοδολογίας.[83] Ίσως το πιο σοβαρό εξ αυτών είναι η παραδοσιακή θεώρηση που θέλει την γλωσσολογική έρευνα –ή μάλλον μια συγκεκριμένη σχολή σκέψης εντός αυτής– να έχει την προτεραιότητα ακόμη και για ζητήματα που άπτονται της προϊστορίας. Σύμφωνα με την ίδια οπτική, η αρχαιολογία πρέπει να περιορίζεται απλώς στο να αναζητά την εξακρίβωση των ήδη διατυπωμένων γλωσσολογικών υποθέσεων. Η γλωσσολογία είναι, δηλαδή, αυτή που αναθέτει ουσιαστικά στην αρχαιολογία την αποστολή της.

Με αυτόν τον τρόπο η αρχαιολογία παραιτήθηκε επί μακρόν από το να επιδιώξει την δική της απροκατάληπτη συνεισφορά στο ζήτημα, παρά το ότι η οικιστική και πληθυσμιακή συνέχεια (ή ασυνέχεια) σε έναν γεωγραφικό χώρο συνδέεται στενά με

[83] P. Mallory, A short history of the Indo-European problem, *Journal of Indo-European Studies* 1, 1973, σελ. 60.

την προοπτική και της γλωσσικής συνέχειας ή αλλαγής. Και η μελέτη της οικιστικής και γενικότερα πολιτιστικής εξέλιξης κατά την προϊστορία είναι αποκλειστική ευθύνη της αρχαιολογίας. Σε αντίθεση, μάλιστα, με την γλωσσολογία, η αρχαιολογία είναι η μόνη που μπορεί να μετατρέψει την ρίζα του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, την δυσερμήνευτη ακτίνα διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, σε κλειδί για την λύση του: διατηρώντας διαρκώς έναν παράλληλο μακροσκοπικό «έλεγχο» της προϊστορικής εξέλιξης σε όλες τις εμπλεκόμενες περιοχές, μπορεί να καταλήξει σε συμπεράσματα που να αποβούν εν τέλει δεσμευτικά και για την γλωσσολογία. Αυτή η παράλληλη εξέταση, δηλαδή ο ευρύς γεωγραφικός ορίζοντας της έρευνας, θα αποτελέσει έναν από τους άξονες των επόμενων κεφαλαίων. Η αρχή στην περίπτωσή μας δεν μπορεί όμως παρά να γίνει από τον ελλαδικό χώρο και το Αιγαίο.

II.2. Σύνοψη της προϊστορίας και πρωτοϊστορίας του Αιγαίου

Όταν στα τέλη του 18ου αιώνα ξεκίνησε η συστηματική διερεύνηση του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, η επιστήμη της προϊστορικής αρχαιολογίας δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί. Για όσους δεν ήθελαν να αρκεστούν στις διηγήσεις της Παλαιάς Διαθήκης, η προϊστορία συνιστούσε μια άγνωστη και ομιχλώδη περίοδο της ανθρωπότητας. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Δανού λογίου Rasmus Nyerup πως «οτιδήποτε έχει φθάσει σε μας από την εποχή της ειδωλολατρίας είναι καλυμμένο από πυκνή ομίχλη, ανήκει σε ένα χρονικό διάστημα που δεν μπορούμε να μετρήσουμε».[84] Η ανακάλυψη των πολιτισμών εκείνων που χαρακτηρίζουμε προϊστορικούς (που άκμασαν, δηλαδή, πριν από την εμφάνιση της γραφής) ή πρωτοϊστορικούς (για τους οποίους είναι μεν διαθέσιμα μερικά πρώιμα γραπτά μνημεία, κυρίως διερευνώνται όμως μέσω της αρχαιολογίας, π.χ. ο μινωικός ή ο χεττιτικός πολιτισμός) αποτελεί μια εξέλιξη του 19ου αιώνα. Τότε, αρχαιοδίφες από την δυτική Ευρώπη ακολουθώντας τα ίχνη των βιβλικών διηγήσεων οδηγήθηκαν στην ανακάλυψη των αρχαίων πολιτισμών της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου, ενώ ο Όμηρος υπήρξε η έμπνευση για την αποκάλυψη του μυκηναϊκού πολιτισμού από τον Ερρίκο Σλήμαν την δεκαετία του 1870. Από τότε έως σήμερα η προϊστορική αρχαιολογία όχι απλώς έχει συγκροτηθεί ως αυτοδύναμη επιστήμη, αλλά έχει συλλέξει έναν τεράστιο όγκο δεδομένων, τα οποία έχουν σε σημαντικό βαθμό διαλύσει την «ομίχλη» της προϊστορίας.

Εντούτοις, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η πρόσληψη των πορισμάτων της προϊστορικής αρχαιολογίας από άλλες επιστήμες ή και από το ευρύτερο κοινό δεν έχει ακόμη φθάσει στα επίπεδα που χαρακτηρίζουν τα ανάλογα πορίσματα π.χ. της κλασικής αρχαιολογίας ή της αρχαίας ιστορίας. Αυτό ισχύει, μεταξύ άλλων, και για την ιστο-

[84] C. Renfrew, *Before Civilization. The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe* (Jonathan Cape, London 1973), σελ. 20 κ.ε., παραπ. 3: «Everything which has come down to us from heathendom is wrapped in a thick fog; it belongs to a space of time which we cannot measure».

ρικοσυγκριτική γλωσσολογία, στο πλαίσιο της οποίας υπάρχει συχνά ακόμη και σήμερα μια εξίσου ομιχλώδης αντίληψη περί της προϊστορίας όσο εκείνη που χαρακτήριζε κάποτε την εποχή του Nyerup. Οι συνέπειες αυτής της αντίληψης είναι βαρύνουσες για την μελέτη του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος. Διότι, αν πράγματι έχουμε στο μυαλό μας το προϊστορικό παρελθόν ως μια περίοδο άγνωστη, σκοτεινή και ομιχλώδη, τότε τα πράγματα γίνονται επικίνδυνα εύκολα: θα μας αφήσει πιθανώς μάλλον αδιάφορους σε ποιο χρονικό σημείο της αχανούς και άγνωστης γης της προϊστορίας τοποθετείται η αρχή του ελληνικού και άλλων πολιτισμών ή ο διαχωρισμός των γλωσσών μιας μεγάλης γλωσσικής οικογένειας. Σε τι διαφέρει π.χ. το 2300 π.Χ. από το 3500 π.Χ. και αυτό με την σειρά του από το 5800 π.Χ; Εκεί που τα πράγματα αλλάζουν άρδην είναι όταν το άγνωστο γίνεται γνωστό. Όταν, δηλαδή, οι περίοδοι της προϊστορίας μπορούν πλέον να πάρουν την μορφή συγκεκριμένων πολιτισμών, εντοπισμένων ενίοτε με αξιοθαύμαστη ακρίβεια στον χώρο και στον χρόνο.

Ένα από τα πρώτα σημαντικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση έγινε το 1836, όταν ένας άλλος Δανός λόγιος, ο Christian Thomsen (διάδοχος του Nyerup στην υπηρεσία αρχαιοτήτων της χώρας), υιοθέτησε κατά την σύνταξη του οδηγού του Εθνικού Μουσείου της Κοπεγχάγης την διαίρεση των αρχαιολογικών ευρημάτων σε τρεις μεγάλες περιόδους: στην Εποχή του Λίθου, στην Εποχή του Χαλκού και στην Εποχή του Σιδήρου.[85] Η ταξινόμηση αυτή, που φέρει την ονομασία «σύστημα των τριών περιόδων», έγινε πολύ γρήγορα ευρύτερα αποδεκτή από τους επιστήμονες στην Ευρώπη. Αποτελεί ακόμη και σήμερα τον βασικό γενικό σκελετό της χρονολόγησης, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την προϊστορία του ευρασιατικού χώρου. Αργότερα η Εποχή του Λίθου υποδιαιρέθηκε σε Παλαιολιθική, Μεσολιθική και Νεολιθική από τον Άγγλο ανθρωπολόγο John Lubbock.[86] Όταν εισήχθη για πρώτη φορά η ανωτέρω ορολογία, δεν ήταν ακόμη σαφές ποια ήταν τα ακριβή χρονολογικά όρια των περιόδων, ούτε φυσικά το ακριβές πολιτιστικό τους προφίλ. Αυτό ίσχυε στον μέγιστο βαθμό για την Εποχή του Λίθου και τις υποδιαιρέσεις της.

Σήμερα γνωρίζουμε ότι η «Εποχή του Λίθου» είναι μια γενική και μάλλον παρωχημένη ονομασία για πολλές διαφορετικές υποφάσεις ανθρωπολογικής και πολιτιστικής εξέλιξης. Η μακρά Παλαιολιθική Εποχή ξεκινά με την πρώτη εμφάνιση ανθρώπινων λίθινων εργαλείων (πριν περ. 2,5 εκατομμύρια χρόνια) και φθάνει ως περίπου το 10.000 π.Χ. Κύριο χαρακτηριστικό της είναι ο λεγόμενος κυνηγετικός και τροφοσυλλεκτικός τρόπος ζωής. Μη έχοντας, δηλαδή, ακόμη ανακαλύψει την γεωργία και την κτηνοτροφία, τα ανθρωπολογικά είδη της Παλαιολιθικής είχαν ως διατροφικές στρατηγικές το κυ-

[85] C. J. Thomsen, *A Guide to Northern Antiquities* (English translation by Lord Ellesmere, 1848). C. Renfrew - P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000), σελ. 25.

[86] J. Lubbock, *Pre-historic times, as illustrated by ancient remains, and the manners and customs of modern savages* (Williams and Norgate, London 1865).

νήγι και την συλλογή καρπών και άλλων φυτικών τροφών. Σαν αποτέλεσμα, ο τρόπος ζωής τους είχε ως γνώρισμα την διαρκή κινητικότητα για την ανεύρεση τροφής. Όπως θα δούμε και στο κεφάλαιο VIII.1 (σελ. 424 κ.ε.), κατά την Κατώτερη Παλαιολιθική (περ. 2,5 εκατομμύρια - 300.000 έτη προ του παρόντος) κυριαρχούν τα ανθρωπολογικά είδη με ονομασίες *Homo Habilis*, *Homo Ergaster* και *Homo Erectus*, ενώ η Μέση Παλαιολιθική (περ. 300.000-40.000 π.Χ.) είναι, τουλάχιστον στον νότιο ευρασιατικό χώρο, η εποχή του ανθρώπου του Νεάντερταλ (*Homo Neanderthalensis*). Αρκετές θέσεις του ανθρώπου του Νεάντερταλ απαντούν και στον ελλαδικό χώρο, κυρίως κατά το διάστημα περίπου 100.000-30.000 π.Χ.

Το ανθρωπολογικό είδος στο οποίο ανήκουμε, ο *Homo Sapiens* («Σοφός Άνθρωπος»), εμφανίζεται στον ευρασιατικό χώρο μόλις κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική (περ. 40.000-10.000 π.Χ.). Μεταξύ 40.000 π.Χ. και 30.000 π.Χ. κάνει πιθανότατα την εμφάνισή του και στην ηπειρωτική Ελλάδα. Τις χιλιετίες που ακολούθησαν ο πολιτισμός του *Homo Sapiens* φαίνεται πως εδραιώθηκε στον ελλαδικό χώρο, με την συνέχεια στην κατοίκηση να αντανακλάται στην πολυχιλιετή χρήση ορισμένων σπηλαίων, όπως π.χ. η Θεόπετρα στην Θεσσαλία και το Φράγχθι στην Αργολίδα (βλ. κεφ. VIII.3, σελ. 511 κ.ε.). Η ανεύρεση, μάλιστα, στο Φράγχθι οψιανού με προέλευση την Μήλο σε στρώματα της 10ης χιλιετίας π.Χ (βλ. κεφ. VII.4, σελ. 356 και VIII.3, σελ. 513 κ.ε.) αξιολογείται συχνά ως ένδειξη για την ύπαρξη ναυσιπλοΐας στο Αιγαίο σε αυτή την τόσο πρώιμη εποχή. Στην πραγματικότητα, αποτελεί πιο πολύ τεκμήριο για τα ανεπτυγμένα δίκτυα ανταλλαγών εκείνης της περιόδου, αφού με δεδομένη την τότε χαμηλότερη θαλάσσια στάθμη οι συμμετέχοντες στα δίκτυα αυτά διήνυαν περισσότερο συνενωμένες ξηρές και λιγότερο θαλάσσιες αποστάσεις.

Αυτό που, πάντως, δεν έχουμε ως τώρα στον ελλαδικό χώρο είναι ενδείξεις για κάποιες άλλες ιδιαίτερες πολιτιστικές εξελίξεις που περί τα τέλη της Ανώτερης Παλαιολιθικής λάμβαναν χώρα σε περιοχές δυτικότερες και ανατολικότερες ως προς αυτόν. Δεν έχουμε, φέρ' ειπείν, εδώ την ανεπτυγμένη τέχνη που απαντά στα σπήλαια της Φραγκο-Κανταβρίας (νοτιοδυτικής Γαλλίας και βορειοανατολικής Ισπανίας), π.χ. με τις φημισμένες βραχογραφίες της Αλταμίρας και του Λασκώ. Δεν έχουμε όμως και την απαρχή μιας διαδικασίας σαν αυτή που ήδη περί το 10.000 π.Χ. εγκαινιάζεται στην περιοχή εκείνη της Μέσης Ανατολής, της βορείου Μεσοποταμίας (νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας) και του δυτικού Ιράν που φέρει την ονομασία Εύφορη Ημισέληνος (εικ. 43, σελ. 347).

Ενόσω, δηλαδή, στην Ευρώπη η Παλαιολιθική περίοδος έδινε την θέση της στην Μεσολιθική (περ. 10.000-7000 π.Χ.), μια εποχή μεταβατική και χωρίς απολύτως αποσαφηνισμένο περιεχόμενο στην έρευνα (συνδέεται συνήθως με μια ύστερη φάση του κυνηγετικού και τροφοσυλλεκτικού τρόπου ζωής που είχε επεκταθεί πλέον και στην εκμετάλλευση υδάτινων πόρων), στην Εύφορη Ημισέληνο ετίθεντο οι βάσεις για την

έναρξη της Νεολιθικής Εποχής. Αυτή υπήρξε κάτι πολύ περισσότερο από απλώς η τρίτη υποφάση της Εποχής του Λίθου, όπως παραπλανητικά υποδηλώνει η ονομασία της. Στην Νεολιθική περίοδο συντελείται μία από τις σημαντικότερες τομές στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού: η μετάβαση από το τροφοσυλλεκτικό στο τροφοπαραγωγικό στάδιο, δηλαδή η εμφάνιση της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, αλλά και της μόνιμης εγκατάστασης. Από την περίοδο αυτή, μετά από εκατομμύρια χρόνια στασιμότητας, η κοινωνία, η οικονομία και ο πολιτισμός προσλαμβάνουν έναν ταχύτατο ρυθμό ανάπτυξης, για να οδηγηθούν σύντομα στις μορφές εκείνες που μας είναι γνώριμες από τις μεταγενέστερες εποχές.

Όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο κεφάλαιο VII.4, ο νεολιθικός τρόπος ζωής υπήρξε μια πολιτιστική καινοτομία που με αφετηρία (στον δυτικό ευρασιατικό χώρο) την Εύφορη Ημισέληνο σύντομα άρχισε να εξαπλώνεται προς δυσμάς. Κατά την 9η χιλιετία π.Χ. φθάνει στην δυτική Μικρά Ασία και την Κύπρο, ενώ περί τα μέσα της 7ης χιλιετίας π.Χ. κάνει την εμφάνισή της στο Αιγαίο. Στους πρωιμότερους νεολιθικούς οικισμούς συγκαταλέγονται η Κνωσός στην Κρήτη και η Άργισσα στην Θεσσαλία (περ. 6500 π.Χ.). Από το σημείο αυτό και εξής η προϊστορία του Αιγαίου αποκτά μια πιο σαφή και λεπτομερή διάρθρωση. Αυτή έχει την μορφή μιας μακράς ακολουθίας χρονολογικών και πολιτιστικών φάσεων που συνήθως φέρουν το όνομα σημαντικών θέσεων.[87]

Έχει επίσης και τον χαρακτήρα μιας ιδιόμορφης ερευνητικής-γεωγραφικής διχοτομίας, αφού η κεντρική και βόρειος Ελλάδα (κυρίως Θεσσαλία, Μακεδονία) συνδέθηκαν από νωρίς περισσότερο με την διερεύνηση της Νεολιθικής περιόδου (π.χ. με τις έρευνες των Χ. Τσούντα, A. Wace, M. Thomson και Vl. Milojčić στην Θεσσαλία και του W. Heurtley στην Μακεδονία), ενώ η νότιος Ελλάδα υπήρξε πάντοτε ο τόπος των φημισμένων μνημείων της Εποχής του Χαλκού (π.χ. κυκλώπειων τειχών, θολωτών τάφων). Στο φαινόμενο αυτό συνετέλεσαν και οι διαφορετικές οικοδομικές παραδόσεις, με τις πλινθοδομές στον βορρά να σχηματίζουν σταδιακά τους προϊστορικούς οικιστικούς γηλόφους (μαγούλες, τούμπες), και την λίθινη αρχιτεκτονική στον νότο να συμβάλλει στην δημιουργία μνημειωδών κατασκευών που άντεξαν στον χρόνο.

---

[87] Για μια επισκόπηση της αιγαιακής προϊστορίας βλ. R. Treuil - P. Darcque - J.-Cl. Poursat - G. Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού* (Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996). T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, American Journal of Archaeology Supplement I (Archaeological Institute of America, Boston 2001). Βλ. επίσης E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-1993. 1. Band, Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1996) και E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004). Ειδικώς για τον νεολιθικό πολιτισμό βλ. και Δ. Θεοχάρης, *Νεολιθικός πολιτισμός* (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1981). Για την Εποχή του Χαλκού βλ. και O. Dickinson, *The Aegean Bronze Age* (Cambridge University Press, Cambridge 1994). Για τον μυκηναϊκό πολιτισμό βλ. και Ντ. Βασιλικού, *Ο μυκηναϊκός πολιτισμός*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 152 (Αθήνα 1995). Για τον μινωικό πολιτισμό βλ. και Στ. Αλεξίου, *Μινωικός πολιτισμός. Με οδηγόν των ανακτόρων Κνωσού, Φαιστού, Μαλίων* (Υιοί Σπ. Αλεξίου, Ηράκλειο 1964).

Η Νεολιθική Εποχή του ελλαδικού χώρου υποδιαιρείται σε τρεις υποφάσεις: η Αρχαιότερη Νεολιθική (περ. 6500-5900 π.Χ.) είναι η περίοδος κατά την οποία επέρχεται ο εκνεολιθισμός του Αιγαίου και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Σε αυτή την φάση κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτοι οργανωμένοι οικισμοί, καθώς και το χαρακτηριστικό εκείνο «πακέτο» (Neolithic package) εξημερωμένων φυτών και ζώων (π.χ. σιτάρι, κριθάρι, πρόβατο, κατσίκα) το οποίο ήταν απαραίτητο για την άσκηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Κάποια εκ των στοιχείων του νεολιθικού αυτού «πακέτου» δεν προϋπήρχαν τότε σε εξημερωμένη (ή ακόμη και σε άγρια) μορφή στην Ευρώπη, κάτι που ενισχύει σημαντικά την υπόθεση εισαγωγής τους στον ελλαδικό χώρο από την αντίπερα όχθη του Αιγαίου. Το ίδιο ισχύει και για την εισαγωγή ενός άλλου σημαίνοντος πολιτιστικού στοιχείου που δεν είναι άλλο από την κεραμεική.

Με εξαίρεση τον αρχαιότερο νεολιθικό οικισμό της Κνωσού, όπου μπορεί να τεκμηριωθεί η ύπαρξη ενός προκεραμεικού στρώματος, στην υπόλοιπη Ελλάδα (ακόμη και στην Θεσσαλία) φαίνεται ότι η κεραμεική είναι παρούσα ήδη στην πρωιμότερη φάση της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Η εμφάνισή της, όπως και αυτή των πήλινων ειδωλίων και των επίσης πήλινων μικρών σφραγίδων (pintaderas, εικ. 6:1 [σελ. 71]), αντικειμένων με μακρά παράδοση στην Νεολιθική της Μικράς Ασίας, υπήρξε, όπως όλα δείχνουν, ένα παράπλευρο επεισόδιο της διάχυσης της νεολιθικής οικονομίας. Η κεραμεική θα γίνει από εδώ και πέρα ο βασικός άξονας για την σχετική χρονολόγηση των αρχαιολογικών φάσεων. Ήδη κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική μάλιστα, απαντούν ιδιαίτερα εξελιγμένες μορφές κατασκευής σχημάτων και διακόσμησης, όπως π.χ. τα μονόχρωμα (λευκά ή κόκκινα) στιλβωτά αγγεία και αυτά με εμπίεστη διακόσμηση (φάσεις Πρωτοσέσκλου, Προσέσκλου-Μαγουλίτσας).

Η Μέση Νεολιθική (περ. 5900/5800-5400 π.Χ.) συνδέεται κατά κύριο λόγο με την μεγάλη ακμή του πολιτισμού που φέρει το όνομα της θεσσαλικής θέσης του Σέσκλου και του οποίου στοιχεία εμφανίζονται σε έναν ευρύ χώρο, από την δυτική Μακεδονία ως την Φθιώτιδα. Κατά την περίοδο αυτή αυξάνεται ο αριθμός των οικισμών, ενώ εδραιώνεται η οικοδομική παράδοση των οικιών με λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή που είχε σαν αποτέλεσμα την βελτίωση των κατασκευών. Η εξέλιξη αυτή αντικατοπτρίζεται στα πολυάριθμα μικρά ομοιώματα οικιών που κάνουν την εμφάνισή τους σε αυτή την φάση (εικ. 6:2 [σελ. 71]). Χαρακτηριστικό της περιόδου είναι, περαιτέρω, η σχετική απουσία ταφών και νεκροταφείων. Το αναμφισβήτητο σήμα κατατεθέν του πολιτισμού του Σέσκλου αποτελεί όμως η χαρακτηριστική κεραμεική του. Κύριο γνώρισμά της είναι η ερυθρή διακόσμηση επί ανοιχτού (υπόλευκου ή κιτρινωπού) βάθους, η οποία αποτελεί κοινό πολιτιστικό στοιχείο σε νεολιθικούς οικισμούς από την Μικρά Ασία ως την Βαλκανική χερσόνησο (βλ. κεφ. VII.4, σελ. 355). Η ευρεία της εξάπλωση μαρτυρεί τις πυκνές πολιτιστικές διασυνδέσεις στις οποίες ανάγεται η ταχεία διάδοση του νεολιθικού πολιτισμού από την Ανατολία προς την Ελλάδα και εν συνεχεία στην υπόλοιπη Ευρώπη. Στον πολιτισμό του Σέσκλου η εν λόγω φιλοσοφία διακόσμησης γνωρίζει μια

μεγάλη άνθηση, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται στην φαντασία και την ποικιλομορφία των διακοσμητικών ρυθμών (π.χ. «πυκνός ρυθμός» αβακωτών, βαθμιδωτών και τεθλασμένων μοτίβων και «φλογόσχημη» διακόσμηση, εικ. 6:3 [σελ. 71]).

Την ίδια περίοδο, ωστόσο, στον νοτιότερο ελλαδικό χώρο απαντά και μια διαφορετική κεραμεική παράδοση, με κύριο εκπρόσωπο την λεγόμενη πρωτοβερνικωτή (Urfirnis) κεραμεική, με καστανέρυθρη έως μελανή διακόσμηση γεωμετρικών μοτίβων επί ανοιχτού βάθους. Η ποικιλία αυτή και η ποιότητα των κεραμεικών κατηγοριών αποτελούν ένα βασικό γνώρισμα της Νεολιθικής του ελλαδικού χώρου, μαρτυρώντας όχι μόνο την ιδιαίτερη ανάπτυξη του πολιτισμού, αλλά και την διαμόρφωση ήδη από πολύ νωρίς -των τυπικών για την πολιτιστική εξέλιξη της ηπειρωτικής Ελλάδας- τοπικών χαρακτηριστικών στις διάφορες περιοχές. Το απόγειο αυτής της ποικιλομορφίας θα γνωρίσει η νεολιθική κεραμεική παραγωγή κατά την επόμενη φάση.

Ως Νεώτερη Νεολιθική ορίζεται μια ιδιαιτέρως μακρά χρονική και πολιτιστική περίοδος (περ. 5400-4400 π.Χ.). Στις αρχές της ξεχωρίζει η εμφάνιση της μαύρης, στιλβωτής κεραμεικής της φάσης Λάρισας, η οποία απηχεί την ενσωμάτωση του ελλαδικού χώρου σε έναν υπερτοπικό ορίζοντα πολιτιστικών διασυνδέσεων στον βαλκανικό χώρο. Άξονάς του υπήρξε ο πολιτισμός Vinča, με τον οποίο αρχίζει η περίοδος της μεγάλης ακμής του πολιτιστικού συστήματος στην κοιλάδα του Δούναβη (βλ. κεφ. VI, σελ. 289 κ.ε.), ενός από τα σημαντικότερα της προϊστορικής Ευρώπης. Ανάμεσα στα στοιχεία εκείνα που γνωρίζουν ευρεία γεωγραφική διάδοση φθάνοντας ως την ηπειρωτική Ελλάδα (στο δεύτερο ήμισυ της 6ης χιλιετίας π.Χ.) συγκαταλέγεται και το φαινόμενο της πρώιμης σημειογραφίας (ή «πρωτογραφής», βλ. κεφ. III.4, σελ. 142 κ.ε.).

Παράλληλα με τις έξωθεν επιρροές η Νεολιθική του ελλαδικού χώρου συνεχίζει να αναπτύσσει και τον δικό της αυτόνομο δημιουργικό χαρακτήρα. Δίπλα στην κεραμεική της φάσης Λάρισας απαντούν και εγχώριες διακοσμητικές παραδόσεις, όπως π.χ. η γκρίζα, η μαύρη ή λευκή επί ερυθρού, αλλά και η αμαυρόχρωμη (με θαμπή μαγγανιούχα βαφή, matt-painted), η οποία ενίοτε συνδυάζεται ευφάνταστα με την κανονική βαφή (πιο λαμπερή, σιδηρούχα). Οι κεραμεικές αυτές κατηγορίες ανήκουν στις φάσεις Τσαγγλί και Αράπη, που, όπως και η φάση Λάρισας, χαρακτηρίζουν το πρώτο μισό της Νεώτερης Νεολιθικής στην Θεσσαλία. Κατά την περίοδο αυτή κάνουν την εμφάνισή τους και πιο οργανωμένα ταφικά έθιμα, μεταξύ αυτών και νεκροταφεία καύσεων εκτός των οικισμών (π.χ. Σουφλί, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου). Περαιτέρω, από την πρώιμη Νεώτερη Νεολιθική προέρχονται και οι πρώτες ανασκαφικές μαρτυρίες για την κατοίκηση των Κυκλάδων (πολιτισμός Σαλιάγκου).

Το δεύτερο ήμισυ της Νεώτερης Νεολιθικής συνδέεται κυρίως με την φάση Οτζάκι και τον πολιτισμό του κλασικού Διμηνίου (περ. 4800-4400 π.Χ.). Η παράδοση της πολύχρωμης κεραμεικής συνεχίζεται με τις δίχρωμες (μαύρο επί ερυθρού) ή τρίχρωμες (μαύρο-κόκκινο-άσπρο) παραλλαγές στις φάσεις Οτζάκι και Αγία Σοφία. Το αποκορύφωμα της νεολιθικής κεραμεικής του Αιγαίου συνιστά όμως αναμφίβολα αυτή του κλασικού

Διμηνίου. Τόσο η περίτεχνη διακόσμηση (συνήθως μαύρη ή καστανή επί υπόλευκου βάθους) σπειρών, μαιάνδρων και αβακωτών μοτίβων όσο και ο ευφυής συνδυασμός της με τα εκάστοτε σχήματα αγγείων (συχνά κωνικές φιάλες, εικ. 6:4 [σελ. 71]) αποτελούν τους άξονες μιας διακοσμητικής φιλοσοφίας που λίγο αργότερα επρόκειτο να γνωρίσει μεγάλη άνθηση και σε άλλες περιοχές της Βαλκανικής (πολιτισμοί Petreşti και Cucuteni, βλ. κεφ. VI, σελ. 293 κ.ε.). Στον πολιτισμό του Διμηνίου, πάντως, η ίδια διακόσμηση απαντά και σε υψηλού επιπέδου εγχάρακτη εκτέλεση, εμπλουτισμένη με μοτίβα που παραπέμπουν στην υφαντουργία και την καλαθοπλεκτική.

Πέραν της κεραμεικής, ποικιλομορφία επικρατεί και στα ταφικά έθιμα, όπου κατά την εποχή αυτή απαντούν διαφορετικές πρακτικές (ενταφιασμοί, εγχυτρισμοί και καύσεις). Το στοιχείο αυτό θα μπορούσε να υποδηλώνει την (συν)ύπαρξη στον ελλαδικό χώρο διακριτών πολιτιστικών ή και εθνογλωσσικών ομάδων. Στα χαρακτηριστικά της όψιμης Νεώτερης Νεολιθικής ανήκουν όμως και οργανωμένα οικιστικά συγκροτήματα περιβαλλόμενα από τάφρους ή λιθόκτιστους ομόκεντρους περιβόλους (π.χ. Διμήνι, Σέσκλο, εικ. 6:5 [σελ. 71]) αδιευκρίνιστης λειτουργίας. Εντός αυτών απαντούν ενίοτε μεγάλων διαστάσεων ορθογώνια ή μεγαροειδή οικοδομήματα (π.χ. στο Σέσκλο). Η εξελιγμένη χωροταξία των οικισμών είναι ένα φαινόμενο που κατά την ίδια περίοδο εμφανίζεται και στις βορειότερες του ελλαδικού χώρου περιοχές. Μαρτυρεί την ύπαρξη κοινοτικής συνεργασίας και οργάνωσης, ενδεχομένως και κάποιου είδους κεντρικής καθοδήγησης από μια ηγετική ομάδα.

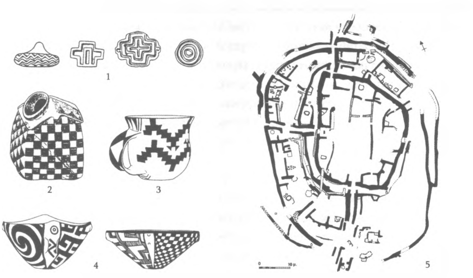

Εικ. 6. Ευρήματα της ελλαδικής Νεολιθικής. 1: Σφραγίδες τύπου pintaderas, 2: Ομοίωμα οικίας, 3: Αγγείο του πολιτισμού του Σέσκλου, 4: Αγγεία του πολιτισμού του κλασικού Διμηνίου, 5: Η ακρόπολη του Διμηνίου κοντά στον Βόλο.

Περί τα μέσα της 5ης χιλιετίας π.Χ. αρχίζει μια περίοδος πολιτιστικών ανακατατάξεων στον ευρύτερο χώρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Στο Αιγαίο, η φάση που ξεκινά τώρα φέρει την ονομασία Χαλκολιθική (ή Τελική Νεολιθική ή Νεώτερη Νεολιθική II, περ. 4400-3100 π.Χ.). Πρόκειται για μια εποχή κατά την οποία, υπό την επιρροή και των βορειότερων, πιο προηγμένων μεταλλουργικών κέντρων της κοιλάδας του Δούναβη, η μεταλλουργία (κυρίως χαλκού και χρυσού) αρχίζει να κάνει την εμφάνισή της και στον χώρο του Αιγαίου. Στην αρχή της Χαλκολιθικής περιόδου, με την οποία θα ασχοληθούμε πιο λεπτομερώς στο κεφάλαιο VI, σημαντική εξέλιξη συνιστούν οι μεταβολές στο πεδίο της κεραμεικής. Κατά την πρώιμη Χαλκολιθική (περ. 4400-3800 π.Χ.), που ταυτίζεται με τον πολιτισμό του Ραχμανίου στην κεντρική Ελλάδα και την φάση Αττικής-Κεφάλας στον νότιο ελλαδικό χώρο και στις Κυκλάδες, ατονεί, δηλαδή, η ως τότε κυρίαρχη παράδοση της πολύχρωμης γραπτής διακόσμησης και κάνουν την εμφάνισή τους νέες μορφές κεραμεικής. Στην περιοχή του πολιτισμού του Ραχμανίου χαρακτηριστική είναι η λεγόμενη παστώδης ή φλοιωτή τεχνική διακόσμησης (crusted ware) με λευκή ή κόκκινη βαφή, ενώ στον χώρο του πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας ευρέως διαδεδομένη είναι μια άλλη παράδοση, αυτή των στιλβωτών διαγραμμίσεων (pattern burnished), συνήθως μαύρων ή κόκκινων. Στην Μακεδονία, πάντως, η μετάβαση από το πρώτο στο δεύτερο ήμισυ της 5ης χιλιετίας π.Χ. είναι πιο ομαλή, όπως καταδεικνύεται από το υλικό των πιο γνωστών οικισμών της (π.χ. Σιταγροί, Ντικιλί Τας).

Το δεύτερο ήμισυ της Χαλκολιθικής (περ. 3800-3200/3100 π.Χ.) είναι μια περίοδος με λιγότερο σαφώς προσδιορισμένο αρχαιολογικό προφίλ. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει σε υποθέσεις που συνδέουν αυτή την φάση με πληθυσμιακές αλλαγές στον ελλαδικό χώρο (βλ. κεφ. VI). Παρά ταύτα, υπάρχουν αρχαιολογικές εκφάνσεις που μπορούν να συνδεθούν χρονολογικά με τα μέσα και το δεύτερο ήμισυ της 4ης χιλιετίας π.Χ. Σε αυτό το διάστημα τοποθετείται π.χ. το υλικό από τους οικισμούς της Πετρομαγούλας και των Μικροθηβών Μαγνησίας στην Θεσσαλία, καθώς και του πολιτισμού των Δολιανών στην Ήπειρο. Στις πιο νότιες περιοχές, η λεγόμενη φάση της βόρειας κλιτύος της Ακρόπολης των Αθηνών είναι εν μέρει σύγχρονη με την αρχόμενη Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στις Κυκλάδες. Στην κεραμεική, την ύπαρξη υπερτοπικών διασυνδέσεων μαρτυρεί η ευρεία γεωγραφική διασπορά ορισμένων ιδιαίτερων μορφών αγγείων και διακόσμησης, όπως είναι οι φιάλες «τύπου Μπρατισλάβας», καθώς και αυτές με παχύ και εσωτερικώς αποστρογγυλεμένο χείλος (rolledrim bowls, εικ. 40 [σελ. 300]). Εκτός αυτού, στην ίδια περίοδο γίνεται πλέον ευδιάκριτος ο ολοένα και πιο σημαντικός ρόλος της μεταλλουργίας, η οποία ειδικά στον ελλαδικό χώρο επεκτείνεται για πρώτη φορά και στην αργυροχοΐα.

Περί το 3000 π.Χ, ενόσω στην Αίγυπτο λάμβανε χώρα η μετάβαση από την Προδυναστική φάση στην πρώιμη φαραωνική περίοδο και στην Μεσοποταμία η αντίστοιχη από την ύστερη φάση του πολιτισμού Ουρούκ στην εκεί Πρώιμη Δυναστική, στο Αιγαίο η Εποχή του Λίθου έδινε την θέση της σε αυτήν του Χαλκού. Η Εποχή του Χαλκού, η

οποία θα έπρεπε να ονομάζεται ορθότερα Εποχή του Μπρούντζου (δηλαδή του κράματος χαλκού-κασσιτέρου), καταλαμβάνει δύο περίπου χιλιετίες (περ. 3000-1000 π.Χ.). Χαρακτηρίζεται από μια εσωτερική τριμερή υποδιαίρεση, σε Πρώιμη, Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού, που έχει ως πρότυπο τον βασικό άξονα της αρχαίας αιγυπτιακής χρονολογίας (σε Αρχαίο, Μέσο και Νέο Βασίλειο).

Στο πλαίσιο μιας λίγο απλουστευτικής ματιάς, καθεμιά από τις ανωτέρω υποφάσεις μπορεί να συνδεθεί με μία σημαίνουσα πολιτιστική έκφραση: η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (περ. 3η χιλιετία π.Χ.) με τον κυκλαδικό πολιτισμό, η Μέση Εποχή του Χαλκού (περ. πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ.) με τον μινωικό πολιτισμό και η Ύστερη Εποχή του Χαλκού (περ. δεύτερο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ.) με τον μυκηναϊκό πολιτισμό. Καθένας, επίσης, από τους ανωτέρω πολιτισμούς είναι συνυφασμένος με συγκεκριμένες προσωπικότητες πρωτοπόρων ερευνητών: ο κυκλαδικός πολιτισμός με τον Χρήστο Τσούντα (ανασκαφές στις Κυκλάδες τα έτη 1898-1899), ο μινωικός με τον Άρθουρ Έβανς (αποκάλυψη του «ανακτόρου του Μίνωα» στην Κνωσό τα έτη 1900-1914) και ο μυκηναϊκός με τον Ερρίκο Σλήμαν (ανασκαφές στις Μυκήνες, την Τίρυνθα και τον Ορχομενό τις δεκαετίες 1870 και 1880).

Καθώς η Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο είναι πλέον πλούσια τεκμηριωμένη μέσω πολυάριθμων αρχαιολογικών ανακαλύψεων, παρουσιάζει μια ιδιαιτέρως εξειδικευμένη χρονολογική διάρθρωση (εικ. 9 [σελ. 85]). Καταρχάς, η καθεμιά από τις βασικές πολιτιστικές ζώνες (ηπειρωτική Ελλάδα, Κυκλάδες, Κρήτη) έχει τον δικό της χρονολογικό σκελετό. Έτσι, στην ηπειρωτική Ελλάδα η Εποχή του Χαλκού είναι ο ελλαδικός πολιτισμός (πρωτοελλαδικός [ΠΕ], μεσοελλαδικός [ΜΕ] και υστεροελλαδικός-μυκηναϊκός [ΥΕ]), στις Κυκλάδες ο κυκλαδικός (πρωτοκυκλαδικός [ΠΚ], μεσοκυκλαδικός [ΜΚ] και υστεροκυκλαδικός [ΥΚ]) και στην Κρήτη ο μινωικός (πρωτομινωικός [ΠΜ], μεσομινωικός [ΜΜ] και υστερομινωικός [ΥΜ]).

Με βάση το πρότυπο του Έβανς για τον μινωικό πολιτισμό, καθεμιά από τις φάσεις αυτές διαιρείται περαιτέρω σε τρεις υποφάσεις (π.χ. Πρωτοελλαδική Ι, ΙΙ και ΙΙΙ). Στην κατάτμηση αυτή, η οποία, σύμφωνα με τον Άγγλο αρχαιολόγο, αντιστοιχεί στην αρχή, ακμή και παρακμή εντός κάθε περιόδου, αντανακλάται η ίδια επίδραση από τον δαρβινισμό και την εξελικτική βιολογία, που, όπως είδαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, επηρέασε κάποτε βαθιά και την ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία. Όχι μόνον η γλώσσα, αλλά και ο ανθρώπινος πολιτισμός αντιμετωπίζονται ως ζωντανοί οργανισμοί με αρχή, μέση (μέγιστη ακμή) και τέλος (φθορά και θάνατο). Παρά το ότι η αντίληψη αυτή θεωρείται πλέον παρωχημένη, η εξωτερική μορφή του εν λόγω χρονολογικού συστήματος παραμένει εν χρήσει ως σήμερα.

Με την σχεδόν αδιάλειπτη πρόοδο της έρευνας κατά τον 20ό αιώνα επήλθε ακόμη μεγαλύτερη εξειδίκευση της χρονολογίας, με τις λατινικές υποδιαιρέσεις να διακρίνονται περαιτέρω μέσω γραμμάτων (π.χ. ΥΜ ΙΒ), αριθμών (π.χ. ΥΕ ΙΙΙΑ2) ή και

χαρακτηρισμών (π.χ. ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση/Εξελιγμένη). Σημείο αναφοράς για την διαδοχή των υποδιαιρέσεων αυτών είναι η μελέτη και εξέλιξη της κεραμεικής. Περαιτέρω, δέσμες αυτών των φάσεων και υποφάσεων συνδυάζονται ενίοτε και με μια παράλληλη, ιστορικού χαρακτήρα περιοδολόγηση. Παραδείγματα αυτής είναι το χρονολογικό σύστημα του Νικολάου Πλάτωνα για την μινωική Κρήτη, που έχει ως άξονα τις ανακτορικές φάσεις (Προανακτορική, Παλαιοανακτορική, Νεοανακτορική και Μετανακτορική), το παρόμοιο για την Μυκηναϊκή-Υστεροελλαδική περίοδο (χωρίζεται σε Πρώιμη Μυκηναϊκή, Μυκηναϊκή Ανακτορική και Μετανακτορική περίοδο), αλλά και για την 3η χιλιετία π.Χ. η περίοδος των Κτηρίων με Διαδρόμους (εξελιγμένη και ύστερη ΠΕ ΙΙ).

Το 1871 και προτού στραφεί στις έρευνες στον ελλαδικό χώρο, ο Ερρίκος Σλήμαν ξεκίνησε τις ανασκαφικές του εξορμήσεις από τον λόφο Χισαρλίκ στην Τρωάδα. Εκεί ήλπιζε να αποκαλύψει τα ερείπια της ομηρικής Τροίας, την οποία έσπευσε να αναζητήσει ανασκάπτοντας ως τα βαθύτερα στρώματα του λόφου. Παρά ταύτα, τα ευρήματά του, μεταξύ αυτών και ο περίφημος «θησαυρός του Πριάμου», αποδείχθηκαν πολύ αρχαιότερα από την περίοδο που συνήθως τοποθετείται χρονολογικά ο Τρωικός Πόλεμος (περ. 1200 π.Χ.). Χρονολογούνται στην 3η χιλιετία π.Χ., δηλαδή στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Παρά την αποσύνδεσή τους από την ομηρική εποχή, τα ευρήματα του Γερμανού αρχαιολόγου προέρχονταν από μια φάση πολύ σημαντικών εξελίξεων για τον χώρο τόσο της Τρωάδας όσο και του υπόλοιπου Αιγαίου. Ο «θησαυρός του Πριάμου» (μια ομάδα χρυσών, αργυρών και χάλκινων αντικειμένων) αποτελεί μία μόνον από τις μαρτυρίες για την εξαιρετική ακμή που περί τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. γνώρισε η βορειοδυτική Μικρά Ασία, καθώς και το βορειοανατολικό Αιγαίο.

Την ίδια περίπου εποχή που στην ακρόπολη του Χισαρλίκ δέσποζε η οχυρωμένη πόλη της Τροίας ΙΙ με μεγαροειδή κτίσματα και μια ανεπτυγμένη κάτω πόλη, μια ανάλογη άνθηση χαρακτηρίζει και τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου. Σε οικισμούς όπως η Πολιόχνη της Λήμνου και η Θερμή της Λέσβου, εμφανίζονται χαρακτηριστικά που αντικατοπτρίζουν το πιο πρώιμο επεισόδιο αστικοποίησης στο Αιγαίο αλλά και στην Ευρώπη. Η μεγάλη έκταση των οικισμών, οι προσεγμένες οχυρώσεις, η εξελιγμένη πολεοδομία και χωροταξία, τα κοινοτικά έργα και κτίσματα (π.χ. το «Βουλευτήριο» της Πολιόχνης), τα οργανωμένα νεκροταφεία, καθώς και η συσσώρευση πλούτου αντανακλούν μια περίοδο σημαντικών πολιτιστικών εξελίξεων. Είναι η εποχή που μια νέα τεχνολογική καινοτομία, του κράματος χαλκού-κασσιτέρου (μπρούντζου), εξαπλωνόταν στον χώρο του Αιγαίου. Η τεχνολογική αυτή διάχυση κατέληξε όμως εν τέλει να προσλάβει τον χαρακτήρα μιας ευρύτερης πολιτιστικής διάχυσης. Και τούτο διότι, ως «παρενέργεια» της εξάπλωσης του μπρούντζου, τον δρόμο προς το Αιγαίο βρήκαν και άλλα στοιχεία πολιτισμού που ως τότε χαρακτήριζαν τις ανατολικότερες περιοχές (Μικρά Ασία, Μεσοποταμία της Πρώιμης Δυναστικής περιόδου). Σε αυτά συγκαταλέγονται συγκεκριμένες κατηγορίες κεραμεικής (ομάδα Καστρί ή Λευκαντί Ι, βλ. κεφ. V.3, σελ. 210 κ.ε.), ο κεραμεικός τροχός, αλλά και η διοικητική χρήση σφραγίδων.

Κεντρικό διαμεσολαβητικό ρόλο σε αυτή την μεγάλη διαδικασία ανταλλαγών μεταξύ ανατολής και δύσης ήταν λογικό να παίξει ο χώρος των Κυκλάδων. Διασχίζοντας το Αιγαίο με τα μακρά κωπήλατα πλοία που απεικονίζονται στα σύγχρονα αγγεία τους (εικ. 22:2 [σελ. 205]), οι κάτοικοι των Κυκλάδων συνέδεσαν τις δύο ακτές του Αιγαίου μεταξύ τους αλλά και με την Κρήτη. Κύρια έκφραση της ευμάρειάς τους αποτελούν αναμφίβολα τα μαρμάρινα κυκλαδικά ειδώλια, τα οποία, όπως περίπου και σήμερα, έτσι και κατά την 3η χιλιετία π.Χ. προκαλούσαν το ενδιαφέρον και εκτός των Κυκλάδων. Παρά την ιδιαίτερη ακμή τους, τα μικρά κυκλαδίτικα νησιά δεν είχαν ωστόσο τις προϋποθέσεις να συγκροτήσουν πιο μεγάλες ή σύνθετες πολιτικές οντότητες. Στην ηπειρωτική Ελλάδα, αντιθέτως, τα στοιχεία της πολιτιστικής διάχυσης που έφθαναν εξ ανατολών λειτούργησαν πολλαπλασιαστικά για την εγχώρια πολιτιστική δυναμική.

Όπως θα δούμε αναλυτικά στο κεφάλαιο V, περί τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. αναπτύσσεται στον νότιο ελλαδικό χώρο ο πρωτοαστικός πολιτισμός των Κτηρίων με Διαδρόμους. Με κύρια χαρακτηριστικά την μνημειώδη αρχιτεκτονική, την διοικητική χρήση σφραγίδων, την εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής, αλλά και την παραγωγή τυποποιημένων, υπερτοπικά κοινών κατηγοριών κεραμεικών σκευών, ο πολιτισμός των Κτηρίων με Διαδρόμους φαίνεται ότι έφθασε στα πρόθυρα εκείνου του βαθμού της πολιτικής οργάνωσης που λίγο αργότερα επρόκειτο να κάνει την εμφάνισή του στην μινωική Κρήτη. Ο λόγος που ο πολιτισμός αυτός έμεινε εν τέλει «ανεκπλήρωτος» (κατά τον χαρακτηρισμό της M. Gimbutas για αυτόν της «Παλαιάς Ευρώπης») έχει να κάνει με τις πολιτιστικές μεταβολές του τέλους της 3ης χιλιετίας π.Χ. Η κατάρρευσή του συνδέεται με την φάση εκείνη αναστατώσεων στον ελλαδικό χώρο (περί το 2200 π.Χ.) που έχει συσχετιστεί περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη με την «έλευση των Ελλήνων». Το τι πράγματι συνέβη στην Ελλάδα σε αυτή την περίοδο είναι το κεντρικό θέμα του κεφαλαίου V, ενός από τα πιο μακροσκελή, αλλά και σημαντικά, του βιβλίου.

Το τι ίσως θα συνέβαινε στον νότιο ελλαδικό χώρο εάν η εξέλιξη δεν είχε διακοπεί, γίνεται αντιληπτό από την κατάληξη της παρόμοιας διαδικασίας στην περιοχή εκείνη του Αιγαίου την οποία δεν επηρέασαν οι αναστατώσεις στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ.: στην μινωική Κρήτη. Ήδη για την Πρωτομινωική ή Προανακτορική περίοδο υπάρχουν στην Κρήτη ενδείξεις που μαρτυρούν μια προϊούσα κοινωνική διαστρωμάτωση. Αυτές προέρχονται κατά κύριο λόγο από το πεδίο των ταφικών πρακτικών, όπου την εποχή αυτή ξεχωρίζει η εμφάνιση κτιστών τάφων, κυκλικών (ίσως θολωτών) στην περιοχή της Μεσαράς και τετράπλευρων ταφικών οίκων κυρίως στην ανατολική Κρήτη. Σε αυτούς ανευρίσκονται συχνά πλούσια κτερίσματα, ενίοτε από χρυσό, κάποια εκ των οποίων (π.χ. διαδήματα) συνιστούν σαφώς σύμβολα κύρους (π.χ. στο νεκροταφείο του Μόχλου). Περί το 2000 π.Χ. φαίνεται ότι οι συνθήκες στην Κρήτη ήταν ώριμες για την εμφάνιση του πρώτου μεγάλου πολιτισμού στην Ευρώπη.

Η μινωική ανακτορική περίοδος χωρίζεται σε Παλαιοανακτορική (περ. 1900-1750 π.Χ.) και Νεοανακτορική (περ. 1750-1490 π.Χ.). Στον πυρήνα της βρίσκεται η ανέγερση

των μνημειωδών εκείνων κτηριακών συγκροτημάτων τα οποία ονομάστηκαν μινωικά ανάκτορα, καταρχάς στην Κνωσό, την Φαιστό και τα Μάλια (φάση ΜΜ ΙΒ, περί το 1900 π.Χ., εικ. 7:1-2, [σελ. 79]). Κτισμένα βάσει ενός σταθερού αρχιτεκτονικού τύπου (π.χ. προσανατολισμός στον άξονα βορρά-νότου, πτέρυγες διατεταγμένες γύρω από μια μεγάλη κεντρική αυλή, μια μικρότερη αυλή προ της δυτικής όψεως) τα ανάκτορα επιτελούσαν παράλληλα περισσότερες της μιας λειτουργίες. Ήταν ταυτοχρόνως διοικητικά κέντρα, μονάδες αποθήκευσης και αναδιανομής αγαθών, χώροι στέγασης εξειδικευμένων εργαστηρίων και τεχνιτών, αλλά και τόποι λατρείας και θρησκευτικών τελετουργιών (μεταξύ αυτών και τελετουργικών αθλητικών δρωμένων, όπως π.χ. τα ταυροκαθάψια). Στην διοικητική και αναδιανεμητική λειτουργία των ανακτόρων είχε ενσωματωθεί όχι μόνον η γνωστή από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού χρήση σφραγίδων, αλλά και ένα νέο μέσο: η γραφή. Κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο έχουν ήδη εμφανιστεί τα δύο βασικά συστήματα γραφής της μινωικής Κρήτης, η κρητική ιερογλυφική και η Γραμμική Α γραφή, η χρήση των οποίων πιθανότατα επεκτεινόταν και στην σφαίρα της θρησκείας. Όπως θα διαπιστώσουμε πιο αναλυτικά και στο κεφάλαιο III.4, οι γραφές αυτές δεν έχουν ακόμη αποκρυπτογραφηθεί, έτσι δεν γνωρίζουμε ποια γλώσσα (ή γλώσσες) καταγράφουν.

Μερικά από τα σημαντικότερα πολιτιστικά επιτεύγματα της Παλαιοανακτορικής περιόδου παρατηρούνται στους τομείς της μεταλλουργίας και της κεραμεικής. Περίτεχνα κοσμήματα από πολύτιμα μέταλλα και πολυτελή όπλα, καθώς και ο πολύχρωμος κεραμεικός ρυθμός Καμαρών (εικ. 7:4 [σελ. 79]), που συγκαταλέγεται στα κορυφαία είδη κεραμεικής του προϊστορικού Αιγαίου, κατασκευάζονταν στα ανακτορικά εργαστήρια και εξάγονταν στο Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο (Αίγυπτο, Μέση Ανατολή). Ιδίως στο Αιγαίο φαίνεται ότι την περίοδο αυτή η μινωική επιρροή άρχισε να προσλαμβάνει επεκτατικό χαρακτήρα, όπως μπορεί να συναχθεί από την εμφάνιση ενός αριθμού οικισμών με έκδηλα μινωικά χαρακτηριστικά (μινωικές «αποικίες»), π.χ. στα Κύθηρα, στην Κάρπαθο, την Ρόδο, αλλά και την δυτική μικρασιατική ακτή (Μίλητο). Περί το 1750 π.Χ. (τέλος της φάσης ΜΜ ΙΙ), ωστόσο, τα παλαιά ανάκτορα της Κρήτης καταστρέφονται, πιθανώς από σεισμό. Επρόκειτο για ένα συμβάν μάλλον παροδικού χαρακτήρα, όπως καταδεικνύει η απρόσκοπτη συνέχιση της ανακτορικής περιόδου.

Για την ακρίβεια, κατά την Νεοανακτορική περίοδο το περί τα ανάκτορα σύστημα εξουσίας και διοίκησης φαίνεται ότι αναπτύσσεται περαιτέρω. Τα τέσσερα πιο γνωστά ανάκτορα, της Κνωσού, της Φαιστού, των Μαλίων και της Κάτω Ζάκρου, αποδεικνύεται σιγά σιγά πως αποτελούν ένα μέρος μόνον ενός ευρύτερου δικτύου ανακτορικών συγκροτημάτων. Σε αυτά έχουν πλέον προστεθεί ανασκαφικά εκείνα του Γαλατά και των Αρχανών-Τουρκογειτονιάς στον νομό Ηρακλείου, του Πετρά κοντά στην Σητεία, ενώ η ύπαρξη ανάλογων ευρημάτων εικάζεται και για την πόλη των Χανίων (Κυδωνίας), όπως και για την περιοχή του Ρεθύμνου. Κάποια εκ των ανωτέρω κέντρων ήταν πιθανότατα

ήδη εν χρήσει και κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, οι πιο γνωστές φάσεις τους είναι όμως αυτές της Νεοανακτορικής περιόδου. Στην ίδια εποχή εμφανίζεται, επίσης, και το φαινόμενο των μινωικών επαύλεων, δηλαδή κτισμάτων των οποίων η ποιότητα κατασκευής και τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά παραπέμπουν στην ανακτορική σφαίρα. Τέτοιες επαύλεις (π.χ. Τύλισσος, Αμνισός, Ζώμινθος, Αγία Τριάδα, Βαθύπετρο) κτίζονταν τις περισσότερες φορές εντός των οικισμών, αποτελώντας πιθανώς ένα είδος ενδιάμεσης ιεραρχικής βαθμίδας μεταξύ αυτών και των ανακτόρων.

Υπό την αιγίδα του ανακτορικού αυτού πλέγματος η τεχνική και καλλιτεχνική δεξιότητα των Μινωιτών έφθασε στα υψηλότερα επίπεδα, όπως εύγλωττα μαρτυρούν τα εντυπωσιακά δημιουργήματα της κεραμεικής, της μεταλλουργίας, της τοιχογραφίας, της λιθοτεχνίας και της σφραγιδογλυφίας. Στην κεραμεική ξεχωρίζει η εμφάνιση της σκούρας διακόσμησης επί ανοιχτού βάθους με την βαφή του στιλπνού πηλού. Πρόκειται για μια τεχνική που επρόκειτο να προσληφθεί από τους Μυκηναίους κεραμείς για να αποτελέσει την σταθερή φιλοσοφία διακόσμησης της μυκηναϊκής γραπτής κεραμεικής, αλλά και της μεταγενέστερης κεραμεικής (μελανόμορφης-ερυθρόμορφης) των ιστορικών χρόνων. Κατά την Νεοανακτορική περίοδο κορυφαίο δημιούργημα αυτής της κεραμεικής παράδοσης υπήρξε ο θαλάσσιος ρυθμός της φάσης ΥΜ ΙΒ, με τον συχνά αριστουργηματικό συνδυασμό των θαλάσσιων διακοσμητικών μοτίβων με το εκάστοτε σχήμα αγγείου (εικ. 7:5 [σελ. 79]). Εξίσου εντυπωσιακά είναι και τα λίθινα αγγεία με ανάγλυφες παραστάσεις, τα χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια, τα λίθινα αγαλματίδια και τα ζωόμορφα ρυτά, και φυσικά οι ανακτορικές τοιχογραφίες μέσα από τις οποίες αναδύεται ένας πλούσιος κόσμος μορφών, χρωμάτων και συμβόλων.

Η Νεοανακτορική είναι και η περίοδος της μέγιστης επιρροής του μινωικού πολιτισμού εκτός της Κρήτης. Έχοντας φθάσει στο απόγειο της δημιουργικότητάς της η μινωική καλλιτεχνική παραγωγή είχε κερδίσει την εκτίμηση στον ευρύτερο χώρο της ανατολικής Μεσογείου. Μινωικής τεχνοτροπίας τοιχογραφίες κάνουν π.χ. αυτή την εποχή την εμφάνισή τους στην Μέση Ανατολή και την Αίγυπτο, ενώ ένα ευρύ φάσμα στοιχείων του μινωικού υλικού πολιτισμού ανευρίσκεται σε θέσεις του Αιγαίου και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Είναι η φάση της μέγιστης εξάπλωσης της μινωικής Κρήτης στον χώρο του Αιγαίου, της «θαλασσοκρατίας» του Μίνωα. Αυτή αντανακλάται όχι μόνο σε στοιχεία της αρχιτεκτονικής, της τέχνης και της θρησκείας, που είναι πανταχού παρόντα στο Αιγαίο, αλλά και στην παρουσία διοικητικών ντοκουμέντων της Γραμμικής Α σε ορισμένες θέσεις εκτός Κρήτης. Και εκεί που κάποιοι εκ των υψηλόβαθμων εκπροσώπων της μινωικής ισχύος είχαν πιθανώς αρχίσει να πιστεύουν ότι αυτή θα μπορούσε να κρατήσει για πάντα, συνέβη το απρόοπτο.

Στα τέλη της φάσης ΥΜ ΙΑ το νησί της Θήρας, περίπου 100 χιλιόμετρα βορείως της Κρήτης, καταστράφηκε από μια τεράστιας ισχύος ηφαιστειακή έκρηξη. Στις παραμονές της καταστροφής ο πολιτισμός του νησιού διακρινόταν από ένα μείγμα εντόπιων

χαρακτηριστικών, αλλά και μινωικών επιδράσεων. Η εικόνα αυτή αναδύεται από την λεγόμενη «Πομπηία του προϊστορικού Αιγαίου», δηλαδή τον οικισμό του Ακρωτηρίου στην νότια ακτή του νησιού. Μαζί με το υπόλοιπο νησί, έτσι και το Ακρωτήρι θάφτηκε κάτω από ένα παχύ στρώμα ηφαιστειακών αποθέσεων στάχτης και ελαφρόπετρας. Σαν αποτέλεσμα διασώθηκε για τους σύγχρονους ανασκαφείς σε μια εντυπωσιακή κατάσταση διατήρησης. Μεταξύ των πολυάριθμων στοιχείων πολιτισμού που ήρθαν στο φως ξεχωρίζουν αναμφίβολα οι απαράμιλλης τέχνης τοιχογραφίες που κοσμούσαν αρκετά κτήρια του οικισμού (εικ. 7:3 [σελ. 79]). Αυτό που δεν βρέθηκε στον οικισμό είναι ανθρώπινα κατάλοιπα, αφού φαίνεται πως είχε εκκενωθεί εγκαίρως από τους κατοίκους του. Εμπνευσμένος από την πρόσφατη τότε έκρηξη του ηφαιστείου Κρακατάου στην Ινδονησία, ο μετέπειτα πρώτος ανασκαφέας του Ακρωτηρίου, ο Σπυρίδων Μαρινάτος, διατύπωσε ήδη στην δεκαετία του 1930 μια θεωρία που παραμένει δημοφιλής ακόμη και σήμερα: ότι η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, τα παλιρροϊκά κύματα της οποίας θεώρησε ότι είχαν φθάσει ως την Κρήτη, ευθύνεται για την καταστροφή του μινωικού πολιτισμού.[88]

Ως «καταστροφή του μινωικού πολιτισμού» ορίζεται συνήθως κάπως απλουστευτικά ένας ευρύς ορίζοντας καταστροφών που παρατηρείται στην Κρήτη στα τέλη της περιόδου ΥΜ ΙΒ και σηματοδοτεί το τέλος της Νεοανακτορικής περιόδου. Οι καταστροφές έπληξαν όλα τα ανάκτορα πλην εκείνου της Κνωσού, όλες τις επαύλεις και τους περισσότερους οικισμούς. Όπως δηλώνει η σχετική χρονολόγηση, η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας (στα τέλη της ΥΜ ΙΑ) και το στρώμα των καταστροφών στην Κρήτη (στα τέλη της ΥΜ ΙΒ) δεν υπήρξαν σύγχρονα φαινόμενα. Η έκρηξη προηγήθηκε αρκετές δεκαετίες των αναστατώσεων στην Κρήτη, όπως φανερώνει μεταξύ άλλων η απουσία στην Σαντορίνη του τυπικού για την ΥΜ ΙΒ φάση θαλάσσιου ρυθμού στην κεραμεική. Ο Μαρινάτος, ο οποίος ήδη την εποχή που διατύπωσε την υπόθεσή του γνώριζε την χρονολογική αυτή περιπλοκή, προσπάθησε να την αντιπαρέλθει με την ιδέα ότι η κεραμεική του Ακρωτηρίου είχε πιο επαρχιακό χαρακτήρα από αυτήν της Κρήτης (και, συνεπώς, για αυτόν τον λόγο δεν ανευρίσκονταν εκεί δείγματα του θαλάσσιου ρυθμού). Από τότε έως σήμερα όμως, στρώματα στάχτης από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας έχουν ανασκαφεί σε πολλές θέσεις στην ανατολική Κρήτη, στο νοτιοανατολικό Αιγαίο και στην δυτική Μικρά Ασία, χρονολογούμενα σε όλες τις περιπτώσεις στην φάση ΥΜ ΙΑ.

Ο λόγος που εν πρώτοις χρησιμοποιείται η για τον μέσο αναγνώστη μάλλον ακατάληπτη ορολογία της σχετικής χρονολόγησης (Υστερομινωική ΙΑ και ΙΒ) είναι διότι η απόλυτη χρονολόγηση, δηλαδή αυτή σε ημερολογιακά έτη πριν από την εποχή μας, παραμένει ακόμη προβληματική για το εν λόγω χρονικό διάστημα. Αρχικώς, πριν

[88] Sp. Marinatos, The volcanic destruction of Minoan Crete, *Antiquity* 13, 1939, σελ. 425-439.

από την εφαρμογή των φυσικοχημικών μεθόδων χρονολόγησης, η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας (ήτοι το τέλος της ΥΜ ΙΑ) μπορούσε να χρονολογηθεί περί το 1540-1500 π.Χ. Σαν αποτέλεσμα, ο ορίζοντας καταστροφών στην Κρήτη (δηλαδή το τέλος της ΥΜ ΙΒ) εντοπιζόταν χρονολογικά περί το 1450-1430 π.Χ. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούσε η παραδοσιακή ιστορικοαρχαιολογική μέθοδος, μέσω της οποίας γινόταν αρχαιολογικός συσχετισμός των πολιτισμών του Αιγαίου με τα αντίστοιχα κατάλοιπα και τις γραπτές πηγές της αρχαίας Μεσοποταμίας και Αιγύπτου. Εντούτοις, μέσω των φυσικοχημικών μεθόδων χρονολόγησης που χρησιμοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια στην διερεύνηση του προβλήματος, η «χαμηλή» αυτή χρονολόγηση έχει αντικατασταθεί από μια «υψηλή». Σύμφωνα με αυτήν, η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας πρέπει να τοποθετηθεί στο δεύτερο ήμισυ του 17ου αιώνα π.Χ. (περί το 1620 π.Χ.). Εάν αυτό ισχύει, και συνεχώς πληθαίνουν τα στοιχεία ότι όντως ισχύει,[89] τότε ο ορίζοντας των καταστροφών στην Κρήτη μπορεί να εντοπιστεί χρονολογικά περί το 1490/70 π.Χ.

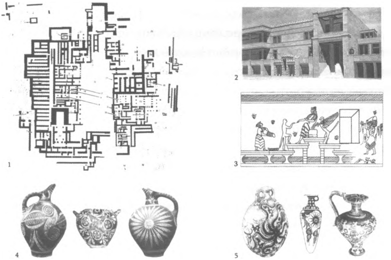

Εικ. 7. 1: Κάτοψη του ανακτόρου της Κνωσού και 2: Αναπαράσταση της δυτικής όψης της κεντρικής αυλής του, 3: Τοιχογραφία από το Ακρωτήρι της Θήρας (κτήριο Ξεστής 3), 4: Αγγεία του ρυθμού Καμαρών (καμαραϊκού), 5: Αγγεία του θαλάσσιου ρυθμού.

Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι μεταξύ της ηφαιστειακής έκρηξης της Σαντορίνης και του στρώματος καταστροφής της Νεοανακτορικής περιόδου στην Κρήτη μεσολάβησαν ίσως πάνω από 100 χρόνια. Συνεπώς, ένας άμεσος συσχετισμός των δύο μπορεί πλέον να αποκλειστεί. Αυτό που δεν αποκλείεται είναι ο έμμεσος συσχετισμός. Οι βρα-

[89] D. A. Warburton, *Time's up! Dating the Minoan Eruption of Santorini*, Acts of the Minoan Eruption Chronology Workshop, Sandbjerg November 2007 initiated by J. Heinemeier & W. L. Friedrich, Monographs of the Danish Institute at Athens, Volume 10 (The Danish Institute at Athens, Athens 2009).

χυπρόθεσμες κλιματικές μεταβολές που προκάλεσε η μεγάλης κλίμακας έκρηξη του ηφαιστείου είναι πιθανό ότι αποτέλεσαν πλήγμα για την μινωική οικονομία. Παράλληλα, τόσο το ίδιο το συμβάν της έκρηξης όσο και τα έμμεσα επακόλουθά του δεν αποκλείεται να ερμηνεύθηκαν ως άρση της θεϊκής εμπιστοσύνης, την οποία η ηγέτιδα τάξη του ανακτορικού συστήματος είναι πιθανόν ότι επεκαλείτο προνομιακά. Εντύπωση προξενεί, ωστόσο, ότι υπήρξε ένα συγκεκριμένο ανακτορικό κέντρο το οποίο έμεινε αλώβητο από την καταστροφή: αυτό της Κνωσού. Η αιτία για αυτή την εκ πρώτης όψεως περίεργη εξέλιξη σχετίζεται πιθανότατα με την αυξανόμενη αλληλεπίδραση της μινωικής Κρήτης με μια άλλη, αναδυόμενη τότε δύναμη: την μυκηναϊκή Ελλάδα.

Την περίοδο που στην Κρήτη ανεγείρονταν τα πρώτα ανάκτορα (περί το 1900 π.Χ.) η ηπειρωτική Ελλάδα είχε εισέλθει σε μια φάση πολιτιστικής στασιμότητας και μάλλον οπισθοδρόμησης εν σχέσει προς την προγενέστερη ακμή της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους. Κατά την λεγόμενη Μεσοελλαδική Εποχή (περ. 2000-1670 π.Χ.) μειώνονται αισθητά τα στοιχεία που θα μπορούσαν να υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας σύνθετης κοινωνικής και διοικητικής οργάνωσης. Στους οικισμούς, η πυκνή δόμηση των προηγούμενων αιώνων έχει τώρα δώσει την θέση της σε οικισμούς με οικίες μικρές και ελεύθερες στον χώρο, συχνά αψιδωτής κατόψεως. Στο πεδίο των ταφικών εθίμων, τα κτερίσματα που ανευρίσκονται στους ταφικούς λάκκους μοιάζουν να υποδηλώνουν μια όχι ιδιαίτερα υψηλή βιοτική στάθμη και απουσία κοινωνικών ανισοτήτων. Αντίθετη εντύπωση θα μπορούσε, πάντως, να υποστηριχθεί ότι δίνει το έθιμο της ανέγερσης ταφικών τύμβων, το οποίο σε αυτή την περίοδο γνωρίζει μια ιδιαίτερη διάδοση στον νότιο ελλαδικό χώρο. Η ύπαρξή τους έχει αποτελέσει βασικό επιχείρημα της άποψης για πληθυσμιακές ανακατατάξεις στην Ελλάδα περί το 2000 π.Χ. (βλ. κεφ. V).

Η υπόνοια πως τα ως τώρα αρχαιολογικά φαινόμενα ίσως απατούν ελαφρώς για το πολιτιστικό επίπεδο της Μεσοελλαδικής ενισχύεται και από την εικόνα στην κεραμεική, όπου κυριαρχούν δύο χαρακτηριστικές και αρκετά ποιοτικές κατηγορίες: η λεγόμενη μινυακή και η αμαυρόχρωμη κεραμεική. Η πρώτη, που πήρε το όνομά της από την αρχική θέση όπου βρέθηκε (τον Ορχομενό, έδρα του μυθικού βασιλιά Μινύα), ήδη από την εποχή του Childe ενεπλάκη και αυτή στο ζήτημα της «ελεύσεως των Ελλήνων» (βλ. κεφ. II.1, σελ. 50 και V.1, σελ. 187 κ.ε., εικ. 26:8-11 [σελ. 227]). Κύριο γνώρισμά της είναι η σαπωνοειδής υφή της επιφάνειας και τα γωνιώδη προφίλ των αγγείων, ενώ χωρίζεται σε γκρίζα (τεφρή) και κίτρινη. Σε αντίθεση με την αδιακόσμητη μινυακή κεραμεική, η αμαυρόχρωμη φέρει διακόσμηση συνήθως γεωμετρικών σχημάτων με την τεχνική εκείνη της θαμπής βαφής που, όπως είδαμε, απαντά και σε προγενέστερες πολιτιστικές φάσεις του ελλαδικού χώρου (Νεώτερη Νεολιθική). Στην ποιότητα κατασκευής των κεραμεικών αυτών ειδών συνετέλεσε και η χρήση του κεραμεικού τροχού, ο οποίος είχε εισαχθεί στον ελλαδικό χώρο στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Περί τα τέλη της Μεσοελλαδικής περιόδου φαίνεται ότι η ολοένα και πιο στενή επαφή της ηπειρωτικής Ελλάδας με τον μινωικό ανακτορικό πολιτισμό είχε λειτουργήσει

ως καταλύτης ορισμένων σημαντικών κοινωνικών ανακατατάξεων. Κατά την λεγόμενη περίοδο των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων (ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ ΙΙΑ, περ. 1750-1500 π.Χ.) μια νέα και δυναμική άρχουσα τάξη κάνει με εντυπωσιακό τρόπο αισθητή την παρουσία της στο πεδίο των ταφικών πρακτικών. Αρχής γενομένης ήδη νωρίτερα, με τον λακκοειδή τάφο πολεμιστή της Αίγινας (ΜΕ ΙΙ), η διαρκώς αυξανόμενη ισχύς και ευμάρεια των εν λόγω κοινωνικών στρωμάτων αντανακλάται εν συνεχεία στους δύο Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών: τον λίγο αρχαιότερο Κύκλο Β και τον Κύκλο Α, αυτόν που είχε ανακαλύψει ο Ερρίκος Σλήμαν το 1876.

Όπως θα δούμε πιο εκτενώς στο κεφάλαιο IV, η ταφική έκφραση αυτής της άρχουσας τάξης έχει ως χαρακτηριστικά τον εντυπωσιακό πλούτο των κτερισμάτων, την έμφαση στην εικονογραφία του πολεμιστή και του κυνηγού, καθώς και την ετερόκλητη προέλευση των υλικών σημείων αναφοράς. Ανάμεσα στα ποικίλης προελεύσεως κτερίσματα που απαντούν στους ταφικούς κύκλους ιδιαίτερα ισχυρή είναι η αντιπροσώπευση των μινωικών αντικειμένων και συμβόλων. Η μινωική επιρροή μπορεί την ίδια περίοδο να διαγνωσθεί και λίγο πιο νοτιοδυτικά, στην Μεσσηνία. Εκεί, με πρότυπο προφανώς τους κτιστούς κυκλικούς τάφους της μινωικής Κρήτης, εμφανίζεται για πρώτη φορά ο λεγόμενος θολωτός τάφος ως τελευταία κατοικία της ανώτερης τάξης (εικ. 8:2 [σελ. 84], αριστερά). Παράλληλα, κατά την ΥΕ Ι φάση εισάγεται και ένα παραπλήσιο ως προς τον θολωτό, αλλά λιγότερο δαπανηρό είδος τάφου, ο θαλαμοειδής (εικ. 8:2 [σελ. 84], δεξιά). Αυτός επρόκειτο να εξελιχθεί στον σταθερό τύπο συλλογικού (μάλλον οικογενειακού) τάφου της Μυκηναϊκής Εποχής.

Εκείνο που η μινωική Κρήτη βρήκε αρχικώς στην μυκηναϊκή Ελλάδα ήταν όχι μόνο μια ιδανική αγορά για τα προϊόντα της, αλλά και έναν μεσάζοντα για την σύνδεση δύο διαφορετικών σφαιρών ανταλλαγών: αυτήν της ανατολικής Μεσογείου (Κρήτης, Μέσης Ανατολής, Αιγύπτου) και εκείνη της Ευρώπης. Τα κτερίσματα των λακκοειδών τάφων των Μυκηνών που φανερώνουν επαφές με έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο (από την νότιο Αγγλία ως τα Καρπάθια και τα Ουράλια, βλ. κεφ. IV), αλλά και η παρουσία μυκηναϊκής κεραμεικής της φάσης ΥΕ Ι στις Αιολίδες νήσους και στον κόλπο της Νεαπόλεως, αποτελούν μάρτυρες για τις βόρειες και δυτικές διασυνδέσεις της μυκηναϊκής Πελοποννήσου. Κατά την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο (ΥΕ Ι-ΙΙ, περ. 1670-1450 π.Χ.) η ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο βρέθηκαν, συνεπώς, σε ένα κομβικό σημείο για τους εμπορικούς δρόμους της εποχής. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες άρχισαν να διαμορφώνονται στην Ελλάδα τα μικρά εκείνα βασίλεια που λίγο αργότερα επρόκειτο να εξελιχθούν στα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα.

Τελικώς, η μινωική Κρήτη, ή τουλάχιστον η Κνωσός, βρήκαν, καθώς φαίνεται, στην μυκηναϊκή Ελλάδα και κάτι επιπρόσθετο: έναν πολιτικό και στρατιωτικό σύμμαχο σε μια δύσκολη εποχή. Κατά τον 16ο αιώνα π.Χ., δηλαδή στο διάστημα που μεσολάβησε περίπου ανάμεσα στην έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και το στρώμα καταστροφής της Νεοανακτορικής περιόδου στην Κρήτη, υπήρξε πιθανότατα μια εντατικοποίηση

των επαφών ανάμεσα στην Κνωσό και στα πρώιμα μυκηναϊκά βασίλεια. Σαν αποτέλεσμα, όταν λίγο αργότερα τα πράγματα στην Κρήτη άρχισαν να γίνονται έκρυθμα, η Κνωσός, πιθανώς ήδη κατά την Νεοανακτορική περίοδο το σημαντικότερο ανακτορικό κέντρο του νησιού, ήταν πλέον σε θέση να καταστείλει με δυναμικό τρόπο τις απειλητικές καταστάσεις που είχαν ανακύψει. Το γεγονός πως μόνη η Κνωσός έμεινε ανέγγιχτη από τις καταστροφές που διαπιστώνονται στην Κρήτη περί το 1490/70 π.Χ. μαρτυρεί εύγλωττα την ανάμειξή της σε αυτές. Την επαύριον, μάλιστα, της καταστροφής, δηλαδή κατά τις φάσεις ΥΜ II-IIIA, κάνει την εμφάνισή της στην Κνωσό μια ομάδα ταφών πολεμιστών με μυκηναϊκά χαρακτηριστικά.

Παρόλο που παραμένει ακόμη αμφισβητούμενο στην έρευνα αν οι πολεμιστές αυτοί της Κνωσού υπήρξαν τα υψηλόβαθμα μέλη μυκηναϊκών στρατιωτικών σωμάτων ή απλώς εκπρόσωποι της τοπικής μινωικής ελίτ που είχε όμως υιοθετήσει μυκηναϊκά στοιχεία πολιτισμού, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι από τη συγκεκριμένη περίοδο ο συσχετισμός δυνάμεων στο Αιγαίο αρχίζει να αλλάζει. Αξιοποιώντας στο έπακρο την αναστροφή τους με το μινωικό ανακτορικό σύστημα οι φιλόδοξοι Μυκηναίοι ηγεμόνες σύντομα μεταφύτευσαν στην πατρίδα τους την βασική φιλοσοφία του. Έτσι, περί τα τέλη του 15ου αιώνα π.Χ. εμφανίζονται στην Ελλάδα τα πρώτα ανάκτορα, εγκαινιάζοντας την Μυκηναϊκή Ανακτορική περίοδο (φάσεις ΥΕ IIIA-B, περ. 1450-1200 π.Χ.). Μεταξύ των στοιχείων που υιοθετήθηκαν από την μινωική Κρήτη υπήρξε και η διοικητική χρήση της γραφής. Η Γραμμική Α γραφή, η οποία ως τότε κατέγραφε την μινωική εκείνη γλώσσα που παραμένει ως σήμερα άγνωστη, προσαρμόστηκε προκειμένου, ως Γραμμική Β γραφή πλέον, να αποδώσει την ελληνική γλώσσα των Μυκηναίων (βλ. κεφ. III.4).

Κατά τους δύο περίπου αιώνες της Μυκηναϊκής Ανακτορικής περιόδου η κεντρική και νότιος Ελλάδα ήταν χωρισμένη στις επικράτειες (συγκρίσιμες σε μέγεθος με τις σύγχρονες περιφέρειες) των μυκηναϊκών κρατών. Στα καλύτερα σωζόμενα από τα μυκηναϊκά ανάκτορα που έχουν έρθει στο φως (π.χ. στις Μυκήνες, την Τίρυνθα, την Πύλο και την Ιωλκό) επίκεντρο του ανακτορικού συγκροτήματος αποτελεί το «μέγαρον» (εικ. 8:1 [σελ. 84]). Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίσμα με πρόδομο, ελλαδικής καταγωγής, εφοδιασμένο στον κεντρικό χώρο του με μια κυκλική εστία, η οποία περιστοιχίζεται από τέσσερις κίονες. Το μέγαρο ήταν η έδρα του ανώτατου άρχοντα της μυκηναϊκής ιεραρχίας, ο οποίος, όπως γνωρίζουμε από τα κείμενα της Γραμμικής Β, έφερε τον μη ελληνικό τίτλο «άναξ».

Το μέγαρο έφερε συχνά πλούσιο τοιχογραφικό διάκοσμο, όπου, όπως και στην μινωική Κρήτη, απεικονίζονται πολλά θέματα (π.χ. φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα, τελετουργικές πομπές, σκηνές συμποσίου, κυνηγίου και μάχης), ποτέ όμως ο ίδιος ο ηγεμόνας. Στα γειτονικά του μεγάρου κτίσματα κατοικούσαν πιθανότατα οι υψηλόβαθμοι πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι, των οποίων οι βαθμοί αναφέρονται επίσης στις πινακίδες (π.χ. «λαγέτες», «επέτες»). Εκτός των ανακτόρων κατοικούσε, αντιθέ-

τως, ένας πιο χαμηλόβαθμος κρίκος στην μυκηναϊκή ιεραρχία, ο «βασιλεύς». Αντιπροσώπευε τον επικεφαλής των μικρότερων εκείνων οικιστικών και φυλετικών ομάδων οι οποίες είχαν κάποτε ενσωματωθεί (άγνωστο υπό ποιες συνθήκες) στην επικράτεια του ανακτορικού κέντρου.

Σε αντίθεση με τα μινωικά ανάκτορα, οι περισσότερες μυκηναϊκές ανακτορικές ακροπόλεις ήταν περιτειχισμένες, ενίοτε με το είδος εκείνο τειχοδομίας από εντυπωσιακού μεγέθους ογκολίθους που ονομάζεται κυκλώπειο.[90] Οι ακροπόλεις αυτές αποτελούσαν το κέντρο όχι μόνο των επικρατειών τους, αλλά και ενός άριστα οργανωμένου δικτύου χερσαίων και υπερπόντιων εμπορικών δραστηριοτήτων. Έχοντας αναλάβει την πρωτοκαθεδρία στον χώρο του Αιγαίου, τα μυκηναϊκά ανακτορικά κράτη μπορούσαν τώρα να αξιοποιήσουν για λογαριασμό τους και το προϋπάρξαν μινωικό σύστημα επαφών και διασυνδέσεων. Διόλου τυχαία, η Μυκηναϊκή Ανακτορική περίοδος είναι η εποχή της μέγιστης εξάπλωσης του μυκηναϊκού πολιτισμού. Αυτή ενσωματώνει όχι μόνο το Αιγαίο και την Κρήτη, αλλά και την δυτική Μικρά Ασία, την Κύπρο και την Μέση Ανατολή.

Στα γραπτά μνημεία των ισχυρών κρατών της εποχής (Χετταίων, Αιγυπτίων) οι Μυκηναίοι είναι, μάλιστα, ήδη γνωστοί με δύο από τα ονόματά τους που απαντούν και στον Όμηρο: Αχαιοί (Ahhijawa) και Δαναοί (Tanaja). Στους υπερπόντιους εταίρους τους τα ανακτορικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας γίνονταν κυρίως γνωστά μέσω των εξαγώγιμων εμπορευμάτων τους. Σε αυτά συγκαταλέγονται και δείγματα της μυκηναϊκής καλλιτεχνικής δημιουργίας. Συνεχίζοντας αρχικώς σε πολλούς τομείς την παράδοση της μινωικής Κρήτης, η μυκηναϊκή καλλιτεχνική σφαίρα κατάφερε με τον καιρό να διαμορφώσει μια δική της ιδιοπροσωπία. Ιδίως στην κεραμεική, χαρακτηριστικά μυκηναϊκά προϊόντα, όπως π.χ. οι κρατήρες με εικονιστική διακόσμηση που κατασκευάζονταν κυρίως στην Αργολίδα, εξάγονταν μαζικά στην ανατολική Μεσόγειο, όπου ήταν ιδιαίτερα αγαπητοί (εικ. 8:3 [σελ. 84]).

Η μυκηναϊκή εξάπλωση δεν περιορίστηκε όμως μόνο σε προϊόντα ή στοιχεία πολιτισμού, αλλά προσέλαβε σύντομα και χαρακτήρα οικιστικό-πληθυσμιακό. Η παρουσία τόσο μυκηναϊκής γραπτής κεραμεικής όσο και των μυκηναϊκών ταφικών εθίμων (π.χ. νεκροταφείων θαλαμοειδών τάφων) στην Κρήτη, στα νησιά του Αιγαίου και στην μικρασιατική ακτή μαρτυρούν τον σταδιακό εκμυκηναϊσμό των περιοχών αυτών. Βασικό συστατικό του τελευταίου υπήρξε, φυσικά, και η ελληνική γλώσσα. Ιδίως στην Κρήτη, η διαδικασία του εκμυκηναϊσμού ξεκινά κατά πολλούς ήδη στην φάση ΥΜ ΙΙ, αμέσως μετά, δηλαδή, το στρώμα καταστροφής της Νεοανακτορικής περιόδου. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι τάφοι πολεμιστών που εμφανίζονται στην Κνωσό κατά τις φάσεις ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ (15ος-14ος αιώνας π.Χ.) ανήκαν στην γενιά εκείνη των Μυκηναίων που έθεσε υπό τον έλεγχό της το ανάκτορο και την αποδυναμωμένη μινωική ελίτ.

[90] Για μια πλήρη παρουσίαση των μυκηναϊκών ακροπόλεων βλ. Sp. E. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece* (E. J. Brill, Leiden 1983).

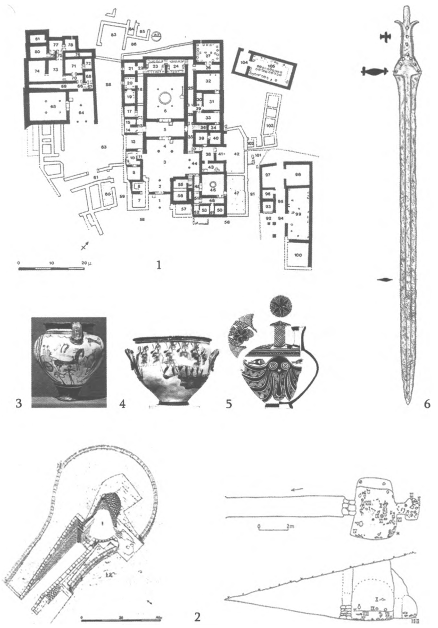

Εικ. 8. 1: Το μυκηναϊκό ανάκτορο της Πύλου, 2: Θολωτός («Θησαυρός του Ατρέα») και θαλαμοειδής τάφος από τις Μυκήνες, 3: Εικονιστικός κρατήρας της ΥΕ ΙΙΙΑ2, 4: Το Αγγείο των Πολεμιστών (εικονιστικός ρυθμός της ΥΕ ΙΙΙΓ Μέσης), 5: Ψευδόστομος αμφορέας με συνδυασμό του πυκνού ρυθμού και αυτού του οκτάποδος, 6: Ξίφος Naue II από την Αχαΐα.

Χρονολόγηση Υψηλή	Χρονολόγηση Χαμηλή	Κρήτη	Κυκλάδες	Ηπειρωτική Ελλάδα	
3100	3100	Πρωτομινωική I	Πρωτοκυκλαδική I	Πρωτοελλαδική I	Αρχή της εποχής του χαλκού
2700	2700	II	II	II	Κρήτη: κυκλικοί τάφοι στη Μεσαρά Κυκλάδες: μαρμάρινα ειδώλια Ηπειρωτική Ελλάδα: οικίες με διαδρόμους, «international spirit» στο Αιγαίο
2200	2200	III	IIA	III	Κυκλάδες, Ηπειρωτική Ελλάδα: καταστροφές, εισβολές από τη Βαλκανική
2000	2000	Μεσομινωική IA/B	IIB	Μεσοελλαδική I	Κρήτη: παλαιά ανάκτορα, καμαραϊκή κεραμεική
1900	1850	II	Μεσοκυκλαδική πρώιμη	II	Κυκλάδες: Φυλακωπή
1750	1700	III	ύστερη	III	Κρήτη: καταστροφή παλαιών ανακτόρων, ανέγερση νέων ανακτόρων
1675	1600	Υστερομινωική IA	Υστεροκυκλαδική I	Υστεροελλαδική I	Ηπειρωτική Ελλάδα: λακκοειδείς τάφοι των Μυκηνών, αρχή του μυκηναϊκού πολιτισμού Κυκλάδες: έκρηξη ηφαιστείου της Θήρας
1575	1500	IB	II	IIA	
1490	1450	II		IIB	Κρήτη: καταστροφή των νέων ανακτόρων (με εξαίρεση την Κνωσό)
1420	1420	III A1	πρώιμη	III A1	Ηπειρωτική Ελλάδα: ανάκτορα Κρήτη: καταστροφή και ανοικοδόμηση της Κνωσού
1380	1380	III A2	III	III A2	
1300	1300	III B	μέση	III B	Ηπειρωτική Ελλάδα: μυκηναϊκές ακροπόλεις Κρήτη/Ηπειρωτική Ελλάδα: Γραμμική Β
1200	1200	III Γ	ύστερη	III Γ	Παρακμή των μυκηναϊκών ανακτόρων
1060	1060	Υπομινωική		Υπομυκηναϊκή	
1000	1000				

Εικ. 9. Χρονολογικός πίνακας της Εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο.

Σε ένα τέτοιο σενάριο συνηγορεί η πρόταση χρονολόγησης σε αυτήν ακριβώς την περίοδο των πινακίδων της Γραμμικής Β που ο Έβανς ανακάλυψε στην Κνωσό. Η συγκεκριμένη όμως χρονολόγηση δεν γίνεται δεκτή από όλους τους ερευνητές, αφού υπάρχει και μια εναλλακτική άποψη (βλ. επ' αυτού και κεφ. III.4, σελ. 122, 126 κ.ε.). Αυτή εκκινεί από το γεγονός ότι η λεγόμενη Μονοανακτορική περίοδος της Κρήτης, δηλαδή εκείνη που άρχισε μετά τις καταστροφές των άλλων σημαντικών κέντρων περί το 1490/70 π.Χ., έληξε μεν περίπου το 1380 π.Χ., όταν το ανάκτορο της Κνωσού καταστρέφεται και αυτό, όμως ένα τμήμα του επαναχρησιμοποιήθηκε αργότερα, για να εγκαταλειφθεί οριστικά περί το 1200 π.Χ.

Σε αυτή την περίπτωση, οι πινακίδες Γραμμικής Β της Κνωσού θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στον 13ο αιώνα (άρα εγγύτερα χρονικά προς τα ανάλογα ευρήματα από την ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά και από τα Χανιά/Κυδωνία) και, έτσι, η απαρχή της πλήρους μυκηναϊκής κυριαρχίας στην Κρήτη δεν είναι απαραίτητο να γίνει δεκτή ήδη από τον 15ο αιώνα π.Χ.[91] Υπό το πρίσμα του αποτελέσματος, ωστόσο, δηλαδή του εν τέλει σχεδόν πλήρους εκμυκηναϊσμού και γλωσσικού εξελληνισμού της Κρήτης, το σενάριο της δυναμικής μυκηναϊκής επέμβασης στα τέλη της Νεοανακτορικής περιόδου δεν μοιάζει καθόλου απίθανο. Τουναντίον, η δραστική πληθυσμιακή και μάλλον και γλωσσική αλλαγή που επακολούθησε στο νησί είναι ενδεχόμενο πως υποβοηθήθηκε και από την πιθανή βιαιότητα της ένοπλης αυτής επέμβασης.

Ένας από τους λόγους για τους οποίους θεωρείται πιθανό ότι η οριστική εγκατάλειψη του ανακτόρου της Κνωσού πραγματοποιήθηκε περί το 1200 π.Χ., είναι ότι την ίδια εποχή λάμβανε τέλος και η Μυκηναϊκή Ανακτορική περίοδος στην ηπειρωτική Ελλάδα. Υπό την επίδραση των μυθολογικών παραδόσεων, η περίπου σύγχρονη καταστροφή των ανακτορικών κέντρων στην Ελλάδα αποδιδόταν άλλοτε στην «Κάθοδο των Δωριέων». Σύντομα όμως κατέστη σαφές ότι στον ορίζοντα καταστροφών αυτής της περιόδου δεν απαντούν ενδείξεις αλλαγών στον υλικό πολιτισμό. Ο λόγος που τα μυκηναϊκά ανάκτορα περιήλθαν βαθμιαία σε δεινή θέση αναζητείται πλέον στις ίδιες τις προϋποθέσεις της ευμάρειάς τους. Έχοντας επενδύσει σε ένα συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης καταπίεσαν, καθώς φαίνεται, τις πιο παραδοσιακές μορφές οργάνωσης του ελλαδικού χώρου: την μικρή κλίμακα, καθώς και τον αποκεντρωτικό και διαπροσωπικό χαρακτήρα της οικονομίας.

Μην έχοντας φθάσει, πάντως, σε εκείνον τον βαθμό δυσλειτουργικού δημοσιονομικού συγκεντρωτισμού που χαρακτηρίζει π.χ. το σύγχρονο ελληνικό κράτος, τα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα υπήρξαν σαφέστατα πολύ πιο επιτυχή από αυτό κατά τους περίπου δύο αιώνες της ιστορίας τους. Η πτώση τους, κατά συνέπεια, είχε και άλλες αιτίες, με πιο σημαντική την «διεθνή» κρίση του τέλους του 13ου αιώνα π.Χ. Μια φάση

[91] Για μια σύνοψη της ιστορίας της έρευνας ως προς την χρονολόγηση των πινακίδων της Κνωσού βλ. A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003), σελ. 75 κ.ε.

γενικότερων αναστατώσεων, η οποία έπληξε τότε τους υπερπόντιους οικονομικούς εταίρους των ανακτόρων, είχε τελικώς άκρως ζημιογόνα επακόλουθα και για τα μυκηναϊκά κράτη. Η ενίσχυση των οχυρώσεων και των αμυντικού χαρακτήρα παρεμβάσεων που παρατηρείται σε αρκετές ακροπόλεις (π.χ. Μυκήνες, Τίρυνθα) περί τα μέσα του 13ου αιώνα π.Χ. δεν μπόρεσε να αποτρέψει το μοιραίο. Στο τέλος του αιώνα τα ανάκτορα καταστρέφονται και, το κυριότερο, δεν ανοικοδομούνται ποτέ ξανά.

Μαζί με τα ανάκτορα εκλείπει και ένα από τα βασικά διοικητικά τους εργαλεία: η γραφή. Έτσι, ο ελληνικός κόσμος επιστρέφει σε μια προϊστορική πολιτιστική φάση που τώρα φέρει την ονομασία «Σκοτεινοί Αιώνες». Μέσω των ερευνών των τελευταίων δεκαετιών, εντούτοις, η περίοδος αυτή έχει πλέον φωτιστεί σημαντικά. Η Μετανακτορική περίοδος της ηπειρωτικής Ελλάδας είναι γνωστή και ως Υστεροελλαδική (ΥΕ) ΙΙΙΓ (π.χ. 1200-1060 π.Χ.) και υποδιαιρείται σε μια Πρώιμη, Μέση και Ύστερη φάση. Κατά την διάρκειά τους η ζωή και η οργάνωση των κοινοτήτων ξαναβρίσκει τον ρυθμό της, βασισμένη τώρα σε μικρότερης κλίμακας μονάδες οργάνωσης.

Σε κάποιους οικισμούς, μάλιστα, όπως π.χ. η Τίρυνθα, ή και σε ολόκληρες περιοχές όπως η Φωκίδα, η Λοκρίδα και η Αχαΐα, κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ παρατηρείται μεγαλύτερη ευμάρεια απ' ό,τι κατά την προηγούμενη περίοδο. Σε άλλες θέσεις ιδρύονται νέα οργανωμένα νεκροταφεία (π.χ. η Περατή στην Αττική), στα κτερίσματα των οποίων αντανακλώνται οι μακρινές εμπορικές επαφές των οικισμών τους. Ελλείψει πλέον των ανώτερων βαθμίδων, οι άλλοτε χαμηλόβαθμοι «βασιλείς» της μυκηναϊκής ιεραρχίας γίνονται τώρα ξανά επικεφαλής των ομάδων τους. Αν κρίνει κανείς από την έμφαση σε πολεμικά θέματα που παρατηρείται στην εικονογραφία της ΥΕ ΙΙΙΓ, οι ανώτερες τάξεις της περιόδου διακρίνονταν από ένα πνεύμα συγκρίσιμο με εκείνο της Πρώιμης Μυκηναϊκής Εποχής.

Απαλλαγμένοι από τις σχεδόν βιομηχανικές απαιτήσεις της παραγωγής κατά την ανακτορική εποχή, οι κεραμείς της Μετανακτορικής περιόδου μπορούν τώρα να ξεδιπλώσουν ανεμπόδιστα την δημιουργικότητά τους. Αυτή φθάνει στο απόγειό της κατά την φάση ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση, περί τα μέσα του 12ου αιώνα π.Χ., όταν ίσως για πρώτη φορά στον μυκηναϊκό κόσμο παράγονται έργα συχνά εφάμιλλης καλαισθησίας με εκείνη των μινωικών ανακτορικών δημιουργημάτων. Ο μικρογραφικός πυκνός ρυθμός (Close Style), ο εικονιστικός ρυθμός (Pictorial Style) και αυτός του οκτάποδος ή πολύποδος (Octopus Style) αποτελούν τις πιο αξιοσημείωτες εκφράσεις αυτής της εξέλιξης (εικ. 8:4-5 [σελ. 84]). Ο ρυθμός του οκτάποδος, μάλιστα, υπήρξε σε αυτή την περίοδο ο άξονας μιας «αιγαιακής κοινής», αφού αγγεία του, κυρίως ψευδόστομοι αμφορείς, εμφανίζουν μια ιδιαίτερη διάδοση, από την Αττική ως τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Την ακμή γνωρίζουν επίσης και χαρακτηριστικοί τοπικοί ρυθμοί, όπως π.χ. η πυκνή ταινιωτή διακόσμηση στην Αχαΐα.

Στην τελευταία αυτή περιοχή η εικόνα ευμάρειας συνεχίζεται και κατά την επόμενη, ΥΕ ΙΙΙΓ Ύστερη φάση. Εδώ, εκτός της κεραμεικής, ξεχωρίζει και η ύπαρξη ενός μεγάλου

αριθμού ταφών πολεμιστών, κτερισμένων, μεταξύ άλλων, και με το κεντροευρωπαϊκής και ιταλικής προελεύσεως ξίφος τύπου Naue II (εικ. 8:6 [σελ. 84]). Η ανάδυση της ηγετικής αυτής ομάδας, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η τελευταία ελίτ του μυκηναϊκού κόσμου, στον συγκεκριμένο τόπο και χρόνο μαρτυρεί τον διαμεσολαβητικό ρόλο που έπαιζε τώρα η δυτική Ελλάδα στο πλαίσιο ενός δικτύου ανταλλαγών προσανατολισμένου προς την δύση. Στα τέλη της Μυκηναϊκής Εποχής, μέσω του δικτύου αυτού φθάνουν στο Αιγαίο νέοι τύποι μεταλλικών αντικειμένων και όπλων, ενώ τα ξίφη Naue II θα γίνουν τα μόνα ξίφη που θα επιβιώσουν στο μεταίχμιο δύο εποχών. Θα συνεχίσουν, δηλαδή, να παράγονται και από το νέο μέταλλο που σιγά σιγά θα αντικαταστήσει τον μπρούντζο: τον σίδηρο.

Στα τέλη της φάσης ΥΕ ΙΙΙΓ και κατά την επόμενη Υπομυκηναϊκή (περ. 1070/1060-1000 π.Χ.) σβήνουν σταδιακά τα βασικά σημεία αναφοράς του μυκηναϊκού πολιτισμού. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα έκδηλο στο πεδίο των ταφικών εθίμων, όπου νέες πρακτικές (καύση, κιβωτιόσχημοι τάφοι) αντικαθιστούν βαθμιαία τα νεκροταφεία και τις ταφικές παραδόσεις των θαλαμοειδών τάφων. Η αλλαγή στην οργάνωση της ταφικής σφαίρας απηχεί πιθανώς μια ανάλογη φάση ανακατατάξεων στην θέση και συγκρότηση των οικισμών. Παρά το ότι η πραγματική έκταση και φύση των πολιτιστικών αυτών μεταβολών κατά την μετάβαση από την 2η στην 1η χιλιετία π.Χ. δεν έχουν ακόμη αποσαφηνιστεί, φαίνεται ότι η κρίση δεν κράτησε πολύ. Κατά τις φάσεις που ακολουθούν (Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική) τίθενται οι βάσεις για τον ελληνικό πολιτισμό των ιστορικών χρόνων. Και, όπως μαρτυρεί η λέξη «ιστορικών», βασικό του χαρακτηριστικό υπήρξε η γραφή, αυτή την φορά η αλφαβητική καταγραφή της ελληνικής γλώσσας. Τα πρωιμότερα δείγματά της προέρχονται από το δεύτερο ήμισυ του 8ου αιώνα π.Χ. (επιγραφές της οινοχόης του Διπύλου και του σκύφου της Ίσκιας [του «Νέστορος ποτηρίου»]).

Για καιρό στην έρευνα, οι ανωτέρω πρώιμες μαρτυρίες της ελληνικής γλώσσας αντιπροσώπευαν το μοναδικό βέβαιο τεκμήριο για την «πρώτη αρχή» του ελληνικού πολιτισμού. Διότι όλοι υποψιάζονταν μεν, και σταδιακά βεβαιώθηκαν μέσω των ανασκαφών, ότι της εποχής του Περικλή, του Σοφοκλή και του Πλάτωνα είχαν προηγηθεί πολλές χιλιετίες πολιτιστικής εξέλιξης στον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Ποιες από αυτές τις φάσεις όμως θα έπρεπε να αποδοθούν σε ελληνόγλωσσους πληθυσμούς και ποιες όχι; Η πρώτη επιστήμη που καταπιάστηκε με το πρόβλημα αυτό υπήρξε η φιλολογία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

ΟΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

III.1. Οι αρχαίες παραδόσεις

Όπως η μελέτη του ευρύτερου ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, έτσι και η σύγχρονη διερεύνηση μιας επιμέρους πτυχής του, της προέλευσης του ελληνικού πολιτισμού, ξεκίνησε πριν από την ανάπτυξη της προϊστορικής αρχαιολογίας του Αιγαίου. Επί μακρό διάστημα, βασική «αρμόδια» για το ζήτημα υπήρξε η επιστήμη της κλασικής φιλολογίας, μαζί και με τον γειτονικό της κλάδο της αρχαίας ιστορίας. Και τούτο διότι οι συγκεκριμένοι επιστημονικοί κλάδοι ήταν επιφορτισμένοι με την έρευνα των αρχικώς μοναδικών διαθέσιμων πηγών οι οποίες μπορούσαν να ρίξουν κάποιο φως στην προέλευση του ελληνικού πολιτισμού, δηλαδή των αρχαίων παραδόσεων.

Με εργαλείο την αλφαβητική γραφή, οι Έλληνες της 1ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή των ιστορικών χρόνων της αρχαιότητας, είχαν καταφέρει ήδη πολύ νωρίς, το αργότερο κατά τον 6ο-5ο αιώνα π.Χ., να επιτύχουν την συστηματική καταγραφή ενός τεράστιου όγκου παλαιότερων παραδόσεων, οι οποίες είχαν επιβιώσει ως την εποχή τους.[92] Ένα μέρος αυτών συνίστατο στους λεγόμενους καταγωγικούς μύθους, ήτοι στις διηγήσεις εκείνες που είχαν στόχο να φωτίσουν την καταγωγή ενός επιμέρους ελληνικού φύλου, μιας περιοχής ή διαλεκτικής ομάδας. Κοινός τόπος αυτών των διηγήσεων ήταν η αναγωγή σε έναν επώνυμο ήρωα και την ηρωική του γενεαλογία. Συστηματικές παρουσιάσεις των μακρών ηρωικών γενεαλογιών άρχισαν να εμφανίζονται περί τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. με τους πρώιμους εκείνους ιστοριογράφους που ονομάστηκαν «λογογράφοι» (π.χ. Εκαταίος ο Μιλήσιος, Ελλάνικος ο Μυτηλιναίος, Φερεκύδης ο Αθηναίος, Ακουσίλαος ο Αργείος).

Στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον των Ελλήνων για το ζήτημα των γενεαλογιών αντανακλάται μια τάση γνωστή από τις παραδοσιακές κοινωνίες, αυτή της διαφύλαξης των γενεαλογικών δέντρων ως άξονα όχι μόνο για τον αυτοπροσδιορισμό της εκάστοτε κοινότητας, αλλά και για την χρονολογική ταξινόμηση του παρελθόντος. Σύνηθες γνώρισμα των οικογενειακών αυτών γενεαλογιών είναι η φθίνουσα αξιοπιστία τους όσο κανείς κινείται προς τα πίσω στον χρόνο. Από ένα σημείο και πίσω αρχίζουν, δηλαδή, να εμφανίζονται στο γενεαλογικό δέντρο ονόματα ελαφρώς περίεργα και κάποια στιγμή υπάρχει έντονη η αίσθηση ότι η (όποια) ιστορία έχει αναμειχθεί με τον μύθο. Το φαινό-

[92] M. Finkelberg, *Greeks and Pre-Greeks. Aegean Prehistory and Greek Tradition* (Cambridge University Press, Cambridge 2005), σελ. 24 κ.ε.

μενο αυτό είναι γνωστό από πολλούς πολιτισμούς,[93] ένας εκ των οποίων, όπως είδαμε και στην περίπτωση των γενεαλογιών της Παλαιάς Διαθήκης, είναι και ο εβραϊκός.

Κάτι που, πάντως, δεν τονίζεται ενίοτε όσο ίσως θα έπρεπε είναι ότι, καθώς κανείς κινείται προς την «ρίζα» του γενεαλογικού δέντρου, αυτή η προϊούσα αναξιοπιστία έχει προφανώς και χρονολογική διάσταση. Όπως ακριβώς η ιστορία αναμειγνύεται κάποια στιγμή με τον μύθο, έτσι και η αρχικώς ρεαλιστική διασπορά των γενεών στον χρόνο δίνει σταδιακά την θέση της σε μια πιο ασαφή γενεαλογική «τακτοποίηση» των χρονικώς πιο απομακρυσμένων προσώπων της γενεαλογίας. Με άλλα λόγια, πρόσωπα που πιθανώς υπήρξαν όχι απαραιτήτως συνεχόμενοι κρίκοι στην αλυσίδα (ή ούτε καν μέρη της ίδιας αλυσίδας) εμφανίζονται αργότερα πιο στενά συνδεδεμένα γενεαλογικά και χρονολογικά απ' ό,τι ίσως συνέβη στην πραγματικότητα. Στην πορεία του βιβλίου θα γίνει αντιληπτό ότι αυτή η απλή διαπίστωση δεν έχει τύχει της προσοχής που θα έπρεπε στο πλαίσιο των προσπαθειών συσχετισμού των αρχαίων πηγών με δεδομένα της αιγαιακής προϊστορίας.

Στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους της αρχαιότητας υπήρχε ένας βασικός καταγωγικός μύθος περί των Ελλήνων. Σύμφωνα με αυτόν, οι Έλληνες προέρχονταν από τον ήρωα Έλληνα, γιο του Δευκαλίωνα και της Πύρρας, των γεννητόρων όλων των μεταγενέστερων ανθρώπων, αφού επρόκειτο για το ζεύγος που είχε επιβιώσει του μυθικού κατακλυσμού. Οι γιοι του Έλληνα, Αίολος, Δώρος και Ξούθος, θεωρούνταν οι προπάτορες των Αιολέων, των Δωριέων, των Αχαιών και των Ιώνων, των βασικών δηλαδή γλωσσικών υποομάδων (διαλέκτων) στις οποίες ήταν χωρισμένοι οι Έλληνες εκείνης της εποχής. Από μόνο του το γεγονός πως ο επώνυμος ήρωας (Έλληνας) παρουσιάζεται ως μια αφηρημένη μορφή γενάρχη χωρίς να παραδίδεται κάποια πιο συγκεκριμένη αφήγηση για την ζωή του μαρτυρεί ότι αποτελεί γενεαλογικό κατασκεύασμα. Παράλληλα, η γενεαλογία του Έλληνα δεν κάλυπτε καν όλο το φάσμα των προσωπικοτήτων της Ηρωικής Εποχής. Σημαντικοί ήρωες, όπως π.χ. ο Αχιλλέας ή ο Αγαμέμνονας, ήταν κρίκοι άλλων γενεαλογιών με αφετηρία τον Ασωπό, τον Πέλοπα, τον Ίναχο, τον Κέκροπα και άλλους.

Ο μυθολογικός και εν μέρει τεχνητός χαρακτήρας των αφηγήσεων αυτού του είδους είχε γίνει κατανοητός ήδη στην αρχαιότητα. Διότι, φυσικά, ο ίδιος ο ετερογενής και πολυδαίδαλος χαρακτήρας των διαφόρων γενεαλογικών συστημάτων δημιουργούσε την υπόνοια ότι η εθνική και γλωσσική πραγματικότητα των χιλιετιών που είχαν προηγηθεί των ιστορικών χρόνων ήταν αρκετά περίπλοκη και δύσκολα προσδιορίσιμη. Εκτός αυτού, είναι ενδιαφέρον και για το ζήτημα του αυτοπροσδιορισμού τους ότι μέσω των διαφορετικών γενεαλογικών δέντρων οι ίδιοι οι Έλληνες των ιστορικών χρόνων εξέφραζαν την κοινή συνείδηση ότι αποτελούσαν ένα μείγμα από αρχικώς ετερόκλητα στοιχεία (φύλα, γένη, γλωσσικές υποομάδες).

---

[93] Ό.π. σελ. 26.

Η συλλογική αυτή εντύπωση ενισχυόταν όμως και από ένα άλλο στοιχείο. Στους αρχαίους συγγραφείς σώζεται η ανάμνηση (ή κοινή πεποίθηση) ότι οι Έλληνες δεν υπήρξαν οι μοναδικοί ή ίσως ούτε και οι πρώτοι κάτοικοι της Ελλάδας. Αντιθέτως, στις γραπτές πηγές της 1ης χιλιετίας π.Χ. κάνει την εμφάνισή του ένας αριθμός εθνωνυμίων (ονομάτων φύλων) όπως π.χ. Κάρες, Λέλεγες, Δρύοπες, Καύκωνες, Πελασγοί, τα οποία από αρκετούς αρχαίους συγγραφείς αποδίδονται σε λαούς βαρβαρικούς που φέρονται να έζησαν στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο πριν από τους Έλληνες. Παραπέμποντας στον Εκαταίο τον Μιλήσιο ο Στράβωνας αναφέρει επιγραμματικά, π.χ., ότι *ή σύμπασα Ἑλλὰς κατοικία βαρβάρων ὑπῆρξε τὸ παλαιόν.*[94]

Η εντυπωσιακή αυτή γενίκευση ανάγεται στο γεγονός ότι, κατά τις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων, σχεδόν ολόκληρος ο ελλαδικός χώρος και τα νησιά του Αιγαίου είχαν υπάρξει κάποτε τόπος εγκατάστασης ενός ή περισσοτέρων από τα βαρβαρικά αυτά φύλα. Έτσι, κατά τον Ηρόδοτο, οι Κάρες είχαν μεταπηδήσει στην ηπειρωτική χώρα από τα νησιά όπου κατοικούσαν προηγουμένως. Εκεί έφεραν το εθνωνύμιο Λέλεγες και είχαν υπάρξει υπήκοοι του Μίνωα.[95] Παραπλήσιες είναι και οι πληροφορίες του Θουκυδίδη, σύμφωνα με τον οποίον, όταν ο Μίνωας εγκαθίδρυε την θαλασσοκρατία του στις Κυκλάδες, βρήκε εκεί τους Κάρες, τους οποίους εξεδίωξε.[96] Κατά τον Στράβωνα, στους βαρβαρικούς λαούς που κατοικούσαν παλιά στην Ελλάδα συγκαταλέγονται όχι μόνον οι Δρύοπες, οι Καύκωνες, οι Πελασγοί και οι Λέλεγες, αλλά και οι Φρύγες, οι Δαναοί, οι Θράκες, οι Φοίνικες (Καδμείοι), οι Άονες, οι Τέμμικες και οι Ύαντες.[97]

Το προελληνικό ή μη ελληνικό φύλο η παρουσία του οποίου στην Ελλάδα άφησε την πιο έντονη ανάμνηση είναι όμως, χωρίς αμφιβολία, εκείνο των Πελασγών. Καθώς φαίνεται, ενίοτε υπό τον όρο «Πελασγοί» οι αρχαίοι Έλληνες συγκαταριθμούσαν περισσότερα του ενός μη ελληνικά φύλα του παρελθόντος, αλλά και του παρόντος τους. Αν πιστέψει κανείς τις αρχαίες πηγές, οι διάφορες ομάδες Πελασγών υπήρξαν διεσπαρμένες σε έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο, από την Μικρά Ασία, την Κύπρο και την Κρήτη, ως

[94] Στράβωνος *Γεωγραφικὰ Ζ'*, 321 (Εκδοση A. Meineke [επιμ.], *Strabonis Geographica* [B.G. Teubner, Leipzig 1853]).

[95] Ἡροδότου *Ἱστοριῶν Α'*, I. 171, 2 (Εκδοση C. Hude [επιμ.], *Herodoti Historiae*, Libri I-IV [Clarendon, Oxford 1967]): «εἰσὶ δὲ τούτων Κᾶρες μὲν ἀπιγμένοι ἐς τὴν ἤπειρον ἐκ τῶν νήσων. Τὸ γὰρ παλαιὸν ἐόντες Μίνω κατήκοοι καὶ καλεόμενοι Λέλεγες εἶχον τὰς νήσους».

[96] Θουκυδίδου *Ἱστοριῶν Α'*, I, 4 (Εκδοση H. St. Jones [επιμ.], *Thucydidis Historiae*, Libri I-IV [Clarendon, Oxford 1958]): «Μίνως γὰρ παλαίτατος ὧν ἀκοῇ ἴσμεν ναυτικὸν ἐκτήσατο καὶ τῆς νῦν ἑλληνικῆς θαλάσσης ἐπὶ πλεῖστον ἐκράτησε καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων ἦρξέ τε καὶ οἰκιστὴς πρῶτος τῶν πλείστων ἐγένετο, Κᾶρας ἐξελάσας καὶ τοὺς ἑαυτοῦ παῖδας ἡγεμόνας ἐγκαταστήσας».

[97] Στράβωνος *Γεωγραφικὰ Ζ'*, 321 (Εκδοση A. Meineke [επιμ.], *Strabonis Geographica* [B.G. Teubner, Leipzig 1853]): «Πέλοπος μὲν ἐκ τῆς Φρυγίας ἐπαγαγομένου λαὸν εἰς τὴν ἀπ' αὐτοῦ κληθεῖσαν Πελοπόννησον, Δαναοῦ δὲ ἐξ Αἰγύπτου, Δρυόπων τε καὶ Καυκώνων καὶ Πελασγῶν καὶ Λελέγων καὶ ἄλλων τοιούτων κατανειμαμένων τὰ ἐντὸς Ἰσθμοῦ· καὶ τὰ ἐκτὸς δέ· τὴν μὲν γὰρ Ἀττικὴν οἱ μετὰ Εὐμόλπου Θρᾷκες ἔσχον, τῆς δὲ Φωκίδος τὴν Δαυλίδα Τηρεύς, τὴν δὲ Καδμείαν οἱ μετὰ Κάδμου Φοίνικες, αὐτὴν δὲ τὴν Βοιωτίαν Ἄονες καὶ Τέμμικες καὶ Ὕαντες».

την Ετρουρία.[98] Φυσικά, ιδιαίτερα έντονη φέρεται να ήταν η παρουσία τους στα νησιά του Αιγαίου και στον ελλαδικό χώρο. Ολόκληρες περιοχές ή νησιά, μάλιστα, ήταν γνωστά και με τοπωνύμια που εμπεριείχαν το όνομα των Πελασγών.

Έτσι, η Θεσσαλία ήταν γνωστή και ως Πελασγικόν Άργος, ενώ η Λέσβος λεγόταν κάποτε Πελασγία. Την ίδια ονομασία, κατά τον Παυσανία, έφερε στο παρελθόν ακόμη και η Πελοπόννησος. Περαιτέρω, τοπωνύμια συνδεδεμένα στην μυθολογία με τους Πελασγούς, όπως π.χ. Λάρισα και Άργος, απαντούν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Εκτός του ελλαδικού χώρου, πελασγικής καταγωγής φέρονται, μεταξύ άλλων, να είναι και οι Ετρούσκοι (Τυρσηνοί ή Τυρρηνοί στις αρχαίες πηγές), ως προπάτορες των οποίων αναφέρονται Πελασγοί από την Ίμβρο και την Λήμνο. Στα νησιά αυτά, μάλιστα, κατά τον Ηρόδοτο, Πελασγοί κατοικούσαν ως και τον 5ο αιώνα π.Χ., μια μαρτυρία η οποία, όπως θα δούμε στο επόμενο υποκεφάλαιο, μπορεί να συνδεθεί και με συγκεκριμένες επιγραφικές μαρτυρίες.

Σε ό,τι αφορά την γλώσσα τους, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, οι Πελασγοί δεν ήταν ελληνόφωνοι. Αυτό τουλάχιστον μπορούσε κανείς να διαπιστώσει από σύγχρονές του κοινότητες Πελασγών οι οποίες μιλούσαν μια βαρβαρική γλώσσα.[99] Παρά ταύτα, ο ιστορικός από την Αλικαρνασσό παραδίδει και την ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι σε κάποιες περιπτώσεις οι ελληνικοί πληθυσμοί, οι οποίοι, κατά την άποψή του, μιλούσαν πάντοτε την ίδια γλώσσα, αφομοίωσαν γλωσσικά και πληθυσμιακά τόσο τους Πελασγούς όσο και άλλα βαρβαρικά φύλα.[100] Για την ακρίβεια, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, όλα τα ελληνικά φύλα πλην των Δωριέων είχαν πελασγικές καταβολές.[101] Αυτό αφορά,

[98] Για τους Πελασγούς βλ. F. Lochner-Hüttenbach, *Die Pelasger* (Gerold & Co., Wien 1960). M. B. Σακελλαρίου, Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α': Προϊστορία και Πρωτοϊστορία* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970), σελ. 358 κ.ε. Του ιδίου, *Le Peuplement de la Grèce et du Bassin Égéen aux Hautes Époques. II Peuples Préhelléniques d'Origine Indo-Européenne* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977), σελ. 81 κ.ε. Chr. Sourvinou-Inwood, Herodotos (and others) on Pelasgians: some perceptions of ethnicity, στο: P. Derow – R. Parker (επιμ.), *Herodotus and his world. Essays from a Conference in Memory of George Forrest* (Oxford University Press 2003), σελ. 103-144.

[99] Ἡροδότου *Ἱστοριῶν Α'*, I. 57 (Έκδοση C. Hude [επιμ.], *Herodoti Historiae*, Libri I-IV [Clarendon, Oxford 1967]): «Ἥντινα δὲ γλῶσσαν ἵεσαν οἱ Πελασγοί, οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν· εἰ δὲ χρεόν ἐστι τεκμαιρόμενον λέγειν τοῖσι νῦν ἔτι ἐοῦσι Πελασγῶν τῶν ὑπὲρ Τυρσηνῶν Κρηστῶνα πόλιν οἰκεόντων, οἳ ὅμουροί κοτε ἦσαν τοῖσι νῦν Δωριεῦσι καλεομένοισι (οἴκεον δὲ τηνικαῦτα γῆν τὴν νῦν Θεσσαλιῶτιν καλεομένην), καὶ τῶν Πλακίην τε καὶ Σκυλάκην Πελασγῶν οἰκισάντων ἐν Ἑλλησπόντῳ, οἳ σύνοικοι ἐγένοντο Ἀθηναίοισι, καὶ ὅσα ἄλλα Πελασγικὰ ἐόντα πολίσματα τὸ οὔνομα μετέβαλε, εἰ τούτοισι τεκμαιρόμενον δεῖ λέγειν, ἦσαν οἱ Πελασγοὶ βάρβαρον γλῶσσαν ἱέντες».

[100] Ἡροδότου *Ἱστοριῶν Α'*, I. 58 (Έκδοση C. Hude [επιμ.], *Herodoti Historiae*, Libri I-IV [Clarendon, Oxford 1967]): «τὸ δὲ Ἑλληνικὸν γλώσσῃ μὲν ἐπείτε ἐγένετο αἰεί κοτε τῇ αὐτῇ διαχρᾶται, ὡς ἐμοὶ καταφαίνεται εἶναι: ἀποσχισθὲν μέντοι ἀπὸ τοῦ Πελασγικοῦ ἐὸν ἀσθενές, ἀπὸ σμικροῦ τεο τὴν ἀρχὴν ὁρμώμενον αὔξηται ἐς πλῆθος τῶν ἐθνέων, Πελασγῶν μάλιστα προσκεχωρηκότων αὐτῷ καὶ ἄλλων ἐθνέων βαρβάρων συχνῶν».

[101] Βλ. επ' αυτού Chr. Sourvinou-Inwood, Herodotos (and others) on Pelasgians: some perceptions of ethnicity, στο: P. Derow – R. Parker (επιμ.), *Herodotus and his world. Essays from a Conference in Memory of George Forrest* (Oxford University Press 2003), σελ. 121.

κατά την γνώμη του, και τον πληθυσμό της Αττικής, με τους μετέπειτα Αθηναίους να έχουν αποτελέσει κάποτε πελασγικό φύλο με την ονομασία Κραναοί.[102]

Σε άλλο σημείο του έργου του Ηροδότου σχετικό με τους Ίωνες της Μικράς Ασίας, το φαινόμενο μιας μακράς σειράς επιμειξιών μεταξύ ελληνικών και μη ελληνικών φύλων (π.χ. Δρυόπων, Πελασγών) περιγράφεται με ακόμη πιο σαφή τρόπο.[103] Έχοντας πίσω τους χιλιάδες χρόνια πιθανών πληθυσμιακών ανακατατάξεων αυτού του είδους, δεν είναι τυχαίο ότι οι συγγραφείς των ιστορικών χρόνων δίνουν εν τέλει μια ιδιαίτερα συγκεχυμένη εικόνα για την εθνική και γλωσσική ταυτότητα των Πελασγών: κάποιες φορές αυτοί περιγράφονται ως αλλόγλωσσοι και αλλοεθνείς που σε μερικές περιπτώσεις εκδιώχθηκαν από τους Έλληνες και μετανάστευσαν σε άλλες περιοχές, ενώ σε άλλες παραδόσεις παρουσιάζονται ως μακρινοί πρόγονοι ορισμένων εκ των Ελλήνων της 1ης χιλιετίας π.Χ.

Η ίδια σύγχυση κυριαρχεί και στο ζήτημα του πολιτιστικού τους επιπέδου. Ως προς αυτό, αλλού οι Πελασγοί χαρακτηρίζονται ως βαρβαρικό φύλο, ενώ σε άλλες πηγές περιγράφονται συχνά ως ένας προηγμένος λαός από τον οποίο οι Έλληνες είχαν υιοθετήσει ή διδαχθεί σημαντικά πράγματα. Σε αυτά ανήκουν π.χ. στοιχεία της θρησκευτικής λατρείας, όπως ονόματα, ξόανα θεών και μυστηριακές λατρείες (π.χ. Δωδωναίος Ζευς Πελασγικός, Καβείρια μυστήρια), της μουσικής, της αρχιτεκτονικής (π.χ. μόνιμες κατοικίες, «πελασγικά» τείχη), αλλά και η καλλιέργεια της γης. Τα τελευταία αυτά σημεία, δηλαδή η σύνδεση των Πελασγών με τις έννοιες της μόνιμης κατοίκησης, της γεωργίας, της βλάστησης και της διατροφικής προόδου έχουν, όπως θα δούμε στην συνέχεια, ιδιαίτερη σημασία για το ζήτημα του πιθανού αρχαιολογικού τους εντοπισμού.

Παρά την αποσπασματικότητα, τον συγκεχυμένο και συχνά αντιφατικό τους χαρακτήρα, είναι δύσκολο να αρνηθεί κανείς ότι οι σχετικές πληροφορίες των αρχαίων κειμένων διασώζουν τον απόηχο κάποιων έστω στοιχείων της προϊστορικής πληθυσμιακής πραγματικότητας στον ελλαδικό χώρο και το Αιγαίο. Σε ό,τι αφορά ωστόσο την πλήρη αξιοπιστία τους, αυτή φαίνεται ότι συχνά δεν εθεωρείτο δεδομένη ούτε από

[102] Ἡροδότου *Ἱστοριῶν Α'*, I. 57, 3 (Εκδοση C. Hude [επιμ.], *Herodoti Historiae*, Libri I-IV [Clarendon, Oxford 1967]): «τὸ Ἀττικὸν ἔθνος, ἐὸν Πελασγικόν, ἅμα τῇ μεταβολῇ τῇ ἐς Ἕλληνας καὶ τὴν γλῶσσαν μετέμαθε» και Ἡροδότου *Ἱστοριῶν Θ'*, VIII. 44, 2 (Εκδοση C. Hude [επιμ.], *Herodoti Historiae*, Libri I-IV [Clarendon, Oxford 1970]): «Ἀθηναῖοι δὲ ἐπὶ μὲν Πελασγῶν ἐχόντων τὴν νῦν Ἑλλάδα καλεομένην ἦσαν Πελασγοί, ὀνομαζόμενοι Κραναοί, ἐπὶ δὲ Κέκροπος βασιλέος ἐκλήθησαν Κεκροπίδαι, ἐκδεξαμένου δὲ Ἐρεχθέος τὴν ἀρχὴν Ἀθηναῖοι μετωνομάσθησαν, Ἴωνος δὲ τοῦ Ξούθου στρατάρχεω γενομένου Ἀθηναίοισι ἐκλήθησαν ἀπὸ τούτου Ἴωνες».

[103] Ἡροδότου *Ἱστοριῶν Α'*, I. 146 (Εκδοση C. Hude [επιμ.], *Herodoti Historiae*, Libri I-IV [Clarendon, Oxford 1967]): «Τούτων δὴ εἵνεκα καὶ οἱ Ἴωνες δυώδεκα πόλις ἐποιήσαντο, ἐπεὶ ὥς γέ τι μᾶλλον οὗτοι Ἴωνές εἰσι τῶν ἄλλων Ἰώνων ἢ κάλλιόν τι γεγόνασι, μωρίη πολλὴ λέγειν, τῶν Ἄβαντες μὲν ἐξ Εὐβοίης εἰσὶ οὐκ ἐλαχίστη μοῖρα, τοῖσι Ἰωνίης μέτα οὐδὲ τοῦ οὐνόματος οὐδέν, Μινύαι δὲ Ὀρχομένιοί σφι ἀναμεμίχαται καὶ Καδμεῖοι καὶ Δρύοπες καὶ Φωκέες ἀποδάσμιοι καὶ Μολοσσοὶ καὶ Ἀρκάδες Πελασγοὶ καὶ Δωριέες Ἐπιδαύριοι, ἄλλα τε ἔθνεα πολλὰ ἀναμεμίχαται».

τους ίδιους τους αρχαίους συγγραφείς. Πολλές φορές, επί παραδείγματι, μέσα από τον γόρδιο δεσμό των γενεαλογικών δέντρων, των μυθικών περιπετειών και των θρυλούμενων μεταναστεύσεων και επιμειξιών, δεν είναι καθόλου εύκολο να ξεδιαλύνει κανείς ούτε το πιο βασικό ίσως ζητούμενο: εάν τα διάφορα αναφερόμενα φύλα υπήρξαν ελληνικά ή όχι. Εκτός των Πελασγών, χαρακτηριστικό είναι και το παράδειγμα των Δαναών της Αργολίδας, οι οποίοι, όπως είδαμε πιο πριν, θεωρούνται από τον Στράβωνα και τις πηγές του ως αιγυπτιακής καταγωγής. Η άποψη αυτή απηχεί προφανώς την μυθολογική παράδοση περί του Δαναού ως αδελφού του Αιγύπτου, γιων και των δύο του Αιγύπτιου βασιλιά Βήλου.

Πρόκειται για μία από εκείνες τις παραδόσεις οι οποίες μπορούν πλέον να υποστούν την πειστική κριτική πηγών της σύγχρονης έρευνας. Αφενός μεν δεν υπάρχει καμία αρχαιολογική ένδειξη για ευρείας έκτασης μετοικεσία αιγυπτιακών πληθυσμιακών στοιχείων στον ελλαδικό χώρο.[104] Αφετέρου γνωρίζουμε ότι στο πλαίσιο των διακρατικών σχέσεων στην ανατολική Μεσόγειο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού είχε καθιερωθεί μια πρακτική η οποία βρίσκεται μάλλον στην ρίζα της μυθολογικής παράδοσης: είναι η διπλωματική προσφώνηση των αλληλογραφούντων βασιλέων ως «αδελφών».[105] Μια προσφώνηση η οποία είχε σαφή πολιτική σημασία, αφού υποδήλωνε την αμοιβαία αναγνώρισή τους ως ισοτίμων στην τότε διεθνή διπλωματική σκηνή.

Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, αυτού του είδους η διασύνδεση των βασιλικών δυναστειών με τους ισχυρούς ηγεμόνες των άλλων κρατών πλαισιωνόταν πιθανώς, ήδη από τότε, και με διάφορες «διαρροές» περί δεσμών αίματος και κοινών προπατορικών περιπετειών. Από αυτές διαμορφωνόταν σιγά σιγά ο διηγηματικός πυρήνας, ο οποίος επρόκειτο μετά από αιώνες να διασωθεί στην μορφή των μυθολογικών παραδόσεων. Καθώς το όνομα των Δαναών (Tanaja) αναφέρεται στις αιγυπτιακές πηγές, φαίνεται ότι, πέραν των απρόσωπων μυκηναϊκών εμπορευμάτων που έφθαναν στην Αίγυπτο, οι Αιγύπτιοι γνώριζαν καλά και την βασιλική αυτή δυναστεία της Πελοποννήσου. Και, βεβαίως, δεν υπάρχει από αιγυπτιακής πλευράς κάποιο στοιχείο που να δηλώνει ότι την εξελάμβαναν ως οτιδήποτε άλλο εκτός από την ηγετική ομάδα μιας ξένης χώρας, ιθαγενούς σε αυτήν.

Το παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό για τους κινδύνους που κρύβει μια ενδεχόμενη κατά γράμμα πίστη στις αρχαίες παραδόσεις. Και είναι ταυτοχρόνως ιδιαίτερα διδακτικό για αρκετούς εν Ελλάδι κακώς εννοούμενους ερασιτέχνες ερευνητές, οι οποίοι, ακόμη και στις μέρες μας, αποπειρώνται να εξιχνιάσουν (ή ενίοτε θεωρούν πως έχουν προ πολ-

[104] Για μία από τις πολλές, αρχαιολογικώς πάντοτε ανεπαρκώς τεκμηριωμένες απόψεις περί αιγυπτιακών ή μεσανατολικών εισβολών στην Ελλάδα κατά την 2η χιλιετία π.Χ., που βασίζονται στις αμφιλεγόμενες αυτές μαρτυρίες των αρχαίων πηγών βλ. π.χ. M. Bernal, *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, Volume 1: The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985* (Free Association Books, London 1987), σελ. 40 κ.ε., 44 κ.ε., 84 κ.ε. Βλ. επίσης και κεφ. IV.

[105] Βλ. επ' αυτού π.χ. P. Karavites, *Homer and the Bronze Age. The Reflection of Humanistic Ideals in Diplomatic Practices* (Gorgias Press, New Jersey 2008), σελ. 22 κ.ε., με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

λού εξιχνιάσει) την ελληνική προϊστορία με όρους 19ου ή και προηγούμενων αιώνων. Με το να έχουν, δηλαδή, ως αποκλειστική ερευνητική δραστηριότητα την εντρύφηση στις αρχαίες γραπτές πηγές αγνοώντας τα πορίσματα της σύγχρονης αρχαιολογικής και ιστορικής μελέτης των αρχαίων πολιτισμών. Η εξέταση των πηγών όμως, και δη των πρωτογενών, έχει ως βασική προϋπόθεση την δυνατότητα κριτικής τους. Και αυτή την δυνατότητα συνήθως (πάντοτε υπάρχουν, φυσικά, εξαιρέσεις) δύσκολα μπορεί κανείς να την έχει ευρισκόμενος εκτός της επιστήμης και της διεπιστημονικής έρευνας των σύνθετων ιστορικών και αρχαιολογικών προβλημάτων. Κάτι που, βεβαίως, δεν σημαίνει ότι φαινόμενα μεθοδολογικού ερασιτεχνισμού (ή και μη αμιγώς επιστημονικών στοχεύσεων) δεν παρατηρούνται ενίοτε ακόμη και εντός της «επίσημης» επιστήμης.[106]

Επιστρέφοντας στο θέμα μας, διαπιστώνουμε ότι εκτός της ελληνικότητας ή μη των διαφόρων φύλων υπάρχει και ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα, το οποίο είναι δύσκολο να αποσαφηνιστεί μέσω των αρχαίων πηγών. Πρόκειται για την διάκριση ανάμεσα στον προελληνικό ή απλώς μη ελληνικό χαρακτήρα τους. Όπως ίσως γίνεται αντιληπτό, το ζήτημα αυτό είναι κρίσιμης σημασίας για ό,τι διερευνούμε σε αυτό το βιβλίο. Και τούτο διότι, υιοθετώντας τον όρο «προελληνικός», αυτομάτως δεχόμαστε μια μάλλον όψιμη μεταναστευτική έλευση των ελληνόφωνων πληθυσμών στην Ελλάδα και ένα προϋπάρξαν στο Αιγαίο προ-ελληνικό πληθυσμιακό και γλωσσικό στρώμα. Αν, αντιθέτως, κρατήσουμε μια επιφύλαξη ως προς αυτό και δεχθούμε ως πιο ορθό και ουδέτερο τον όρο «μη ελληνικός», τότε ανοίγονται ορισμένες άλλες ερμηνευτικές δυνατότητες, τις οποίες θα εξετάσουμε σταδιακά ως το τέλος του βιβλίου.

Αξίζει εδώ να σημειωθεί το εξής ενδιαφέρον στοιχείο: όπως έχει σωστά επισημανθεί, σε αντίθεση π.χ. με τους Εβραίους, που στην δική τους παράδοση (Παλαιά Διαθήκη) διασώζουν μια ανάμνηση της μεταναστευτικής τους εισόδου στην μεταγενέστερη πατρίδα τους (Γη της Επαγγελίας), δεν υπάρχει κάποια ανάλογη μαρτυρία στις ελληνικές πηγές της αρχαιότητας.[107] Όλες οι αναφορές σε μεταναστευτικές κινήσεις που

---

[106] Όπως π.χ. στο άρτι αναφερθέν M. Bernal, *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, Volume 1: The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985* (Free Association Books, London 1987), όπου, εκκινώντας από εκπεφρασμένους (σελ. 73) πολιτικούς σκοπούς, οι σαφώς υπαρκτές και σημαντικές επιρροές των αρχαίων πολιτισμών της ανατολικής Μεσογείου επί του ελληνικού υπερτονίζονται, προκειμένου μια ιδεολογικοποιημένη εκδοχή του «ευρωπαϊκού» ή «αρίου» μοντέλου για την προέλευση του τελευταίου να αντικατασταθεί από ένα επίσης ιδεολογικοποιημένο «αφροασιατικό» μοντέλο. Πρόκειται κατ' ουσίαν για έναν διάλογο μεταξύ άκρων στην περιφέρεια της επιστήμης, γι' αυτό και δεν θα τύχει ευρύτερης εξέτασης στο παρόν βιβλίο. Για την ανασκευή των θέσεων του ούτως ή άλλως σινολόγου Bernal από ειδικότερους επιστήμονες στα πεδία που ερευνά βλ. M. R. Lefkowitz – G. MacLean Rogers (επιμ.), *Black Athena Revisited* (The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London 1996).

[107] E. Meyer, *Geschichte des Altertums*. I, 2 (5η έκδ., J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, Stuttgart und Berlin 1926), σελ. 807.

ανευρίσκονται στα αρχαία ελληνικά κείμενα δίνουν την εντύπωση ότι περιγράφουν εσωτερικές μετακινήσεις, δηλαδή επεισόδια διάφορων πληθυσμιακών μετατοπίσεων και ανακατατάξεων *εντός* του ελλαδικού χώρου. Γιατί απουσιάζει τόσο χαρακτηριστικά στις γραπτές πηγές έστω μία μυθοπλαστική αφήγηση της μεταναστευτικής ελεύσεως των Ελλήνων; Και γιατί, παρά ταύτα, υπάρχουν τόσες πολλές αναφορές σε μια εικαζόμενη προελληνική κατοίκηση της Ελλάδας; Η αναζήτηση των απαντήσεων σε αυτά τα σημαντικά ερωτήματα περνά κατά πρώτον από την εξέταση μιας άλλης κατηγορίας στοιχείων που έχει συνδεθεί με την «προελληνική» αυτή οικιστική φάση στον χώρο του Αιγαίου.

III.2. Τα «προελληνικά υποστρώματα»

Ας υποθέσουμε ότι κάποιος βρίσκεται σε ένα σημείο της παραλιακής ζώνης της Πάτρας ή, ακόμη καλύτερα, στην κορυφή του φρουρίου της πόλης. Ατενίζοντας τον πατραϊκό κόλπο και την απέναντι ακτή της Αιτωλίας, διακρίνει αμέσως δύο χαρακτηριστικούς ορεινούς όγκους. Τα ονόματά τους είναι Βαράσοβα και Κλόκοβα (ή Παλιοβούνα). Πρόκειται, βεβαίως, για δύο τοπωνύμια τα οποία δεν είναι ελληνικά, αλλά σλαβικής προελεύσεως. Αποτελούν κατάλοιπο της σλαβικής εγκατάστασης που έλαβε χώρα κατά τους βυζαντινούς χρόνους σε περιοχές της νοτίου Ελλάδας. Ας υποθέσουμε τώρα ότι στην εποχή που ζούμε δεν υπάρχει ακόμη γραφή και πως αυτή πρόκειται να ανακαλυφθεί σε, ας πούμε, 7000-8000 χρόνια από σήμερα. Ας εικάσουμε, επίσης, ότι στο μακρινό αυτό μέλλον (περί το 10.000 μ.Χ.) η ελληνική γλώσσα θα εξακολουθεί να είναι η κύρια γλώσσα του γεωγραφικού χώρου στον οποίο ζούμε και σήμερα, και ότι μέσω αυτής θα έχουν διασωθεί προφορικά και τοπωνύμια όπως τα ανωτέρω.

Σε αυτό το φανταστικό σενάριο είναι πιθανό ότι ο ιστορικός και ο γλωσσολόγος του μέλλοντος θα έχουν μάλλον ένα πρόβλημα ως προς την ερμηνεία των εν λόγω τοπωνυμίων. Θα εντοπίζουν ενδεχομένως χάρη στην γλωσσολογική ανάλυση ότι οι συγκεκριμένες λέξεις δεν ετυμολογούνται από την ελληνική γλώσσα. Άρα, θα υποθέσουν ότι αυτές πρέπει να αποδοθούν στην παρουσία στην Ελλάδα κάποιου αλλόγλωσσου πληθυσμιακού στοιχείου. Μην έχοντας όμως, όπως εμείς, στην διάθεσή του τις γραπτές πηγές των μεσαιωνικών χρόνων, ο μελλοντικός και υποθετικός αυτός ερευνητής δεν θα μπορεί εύκολα να εντοπίσει στον χρόνο την εγκατάσταση αυτού του ξένου στοιχείου στον ελλαδικό χώρο. Το κυριότερο: δεν θα μπορεί να διασαφηνίσει ούτε την χρονολογική της σχέση με την εγκατάσταση του ελληνόφωνου πληθυσμού στα ίδια εδάφη.

Ας επιστρέψουμε τώρα στο παρόν και στον παρατηρητή που βρίσκεται στην Πάτρα. Εάν αυτός αποφασίσει να αφήσει την πόλη και να διασχίσει τον νομό Αχαΐας με κατεύθυνση από βορρά προς νότον, θα συναντήσει κάποια στιγμή έναν άλλον ορεινό όγκο: αυτός φέρει το όνομα Ερύμανθος. Όπως ακριβώς και τα δύο βουνά της αιτωλικής ακτής, έτσι και αυτός φέρει μια ονομασία που δεν είναι ελληνική. Η διερεύνηση του τι

είναι το τοπωνύμιο αυτό και άλλα παρόμοια έχει αποτελέσει το κεντρικό ζητούμενο μιας μακράς και, τούτη την φορά, απολύτως πραγματικής ιστορίας έρευνας. Μιας ερευνητικής αναζήτησης με τεράστια σημασία για το θέμα αυτού του βιβλίου, στην πορεία του οποίου θα καταδειχθεί και το νόημα του εκ πρώτης όψεως περίεργου παραδείγματος που θέσαμε στην αρχή αυτού του υποκεφαλαίου.

Έχουν περάσει 100 και πλέον χρόνια από την εποχή που δύο διαπρεπείς Γερμανοί φιλόλογοι, ο Paul Kretschmer (Πάουλ Κρέτσμερ) και ο August Fick (Άουγκουστ Φικ) έδωσαν συστηματική μορφή σε μια ως τότε λιγότερο σαφώς εκπεφρασμένη διαπίστωση: ότι στην αρχαία ελληνική γλώσσα της 1ης χιλιετίας π.Χ. απαντά ένας αριθμός λέξεων και τοπωνυμίων μη ελληνικής προελεύσεως.[108] Λέξεις, δηλαδή, όπως π.χ. *θάλασσα*, *ἔλαιον* και *οἶνος*, *δάφνη*, *θώραξ*, *ξίφος*, *λαβύρινθος*, *ἐρέβινθος*, *ὑάκινθος*, *ἄναξ*, *κίθαρις*, κ.ά., διαπιστώθηκε ότι δεν μπορούν να ετυμολογηθούν από την ελληνική γλώσσα (ή τουλάχιστον από την γνωστή ελληνική γλώσσα των ιστορικών χρόνων). Στο επίκεντρο της έρευνας αυτού του φαινομένου βρέθηκαν όμως κυρίως οι ομάδες εκείνες τοπωνυμίων του ελλαδικού χώρου και των νησιών με παραγωγικές καταλήξεις -σ(σ)-, -ττ-, -νθ-, -μν- και -νδ- (π.χ. Άργισσα, Λάρισα, Παρνασσός, Υμηττός, Λυκαβηττός, Κόρινθος, Ζάκυνθος, Ερύμανθος, Κάλυμνος, Πίνδος, κ.ά.).[109]

Ο λόγος είναι ότι, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες λέξεις οι περισσότερες εκ των οποίων εμπεριέχουν τα ίδια επιθήματα, για την μελέτη των τοπωνυμίων υπήρχε εξαρχής μια ευρύτερη βάση δεδομένων και έρευνας. Ως κομμάτι, δηλαδή, της ομιλούμενης γλώσσας, οι απλές λέξεις ήταν προσβάσιμες για την έρευνα μόνον όταν η εκάστοτε γλώσσα ήταν γνωστή και μελετημένη. Τα τοπωνύμια, αντιθέτως, διασώζονταν ή παραδίδονταν έμμεσα ακόμη και για περιοχές όπου η γλώσσα ή οι γλώσσες που ομιλούνταν εκεί κατά τους ιστορικούς και προϊστορικούς χρόνους δεν ήταν γνωστές στο παρελθόν (π.χ. Μικρά Ασία) ή δεν είναι γνωστές ακόμη και σήμερα (π.χ. μινωική Κρήτη). Έτσι, η διερεύνηση των μη ελληνικών αυτών τοπωνυμίων εξελίχθηκε από νωρίς σε μία από τις κυριότερες και πιο συζητημένες πτυχές του ευρύτερου προβλήματος της προϊστορικής κατοίκησης της Ελλάδας.[110]

Βασικό δεδομένο του προβλήματος αποτελεί η ευρεία γεωγραφική διασπορά των τοπωνυμίων με την συγκεκριμένη μορφή. Αυτά δεν απαντούν μόνο στον ελλαδικό χώρο και το Αιγαίο ή το Ιόνιο πέλαγος, αλλά και σε ένα μεγάλο τμήμα της Μικράς Ασίας (ως

---

[108] P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache* (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1896). A. Fick, *Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands* (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1905).

[109] Για μια πλήρη απαρίθμηση των εν λόγω τοπωνυμίων βλ. A. Fick, *Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands* (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1905), σελ. 6 κ.ε., 162 κ.ε.

[110] Για την ιστορία της έρευνας βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία* (Αθήνα 1986), σελ. 62 κ.ε. R. Drews, PIE Speakers and PA Speakers, *Journal of Indo-European Studies* 25, 1997, σελ. 153 κ.ε. M. Finkelberg, *Greeks and Pre-Greeks. Aegean Prehistory and Greek Tradition* (Cambridge University Press, Cambridge 2005), σελ. 42 κ.ε.

την Αρμενία και τον Καύκασο), στην Κύπρο, στην Βαλκανική χερσόνησο, ακόμη και στην Ιταλία (εικ. 10 [σελ. 111]). Πολύ γρήγορα τα εν λόγω τοπωνύμια επικράτησε να χαρακτηρίζονται ως «προελληνικά». Η αιτία για αυτό δεν ήταν μόνον η επίδραση της παραδοσιακής οπτικής περί της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (δηλαδή και της ελληνικής) σε μια όψιμη φάση της προϊστορίας. Σημαντικό ρόλο στην αναγωγή των τοπωνυμίων σε ένα προελληνικό «υπόστρωμα» κατοίκησης του Αιγαίου έπαιξε και ο συσχετισμός τους με τις πληροφορίες των αρχαίων γραπτών πηγών.

Κατά πρώτον, σε αρκετές από τις πηγές αυτές γινόταν, όπως είδαμε, λόγος για μια προελληνική, βαρβαρική κατοίκηση της Ελλάδας. Κατά δεύτερον, η γεωγραφική εξάπλωση των τοπωνυμίων παρουσίαζε μια διόλου ευκαταφρόνητη αντιστοιχία με την παραδιδόμενη από τους αρχαίους συγγραφείς διασπορά αρκετών εκ των προελληνικών φύλων. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι χωρίς αμφιβολία αυτό των Πελασγών, οι οποίοι, όπως αναφέραμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο (κεφ. ΙΙΙ.1, σελ. 91 κ.ε.), παρουσιάζονται εγκατεστημένοι σε έναν μεγάλο γεωγραφικό χώρο, από την Μικρά Ασία και την Κύπρο ως την Ιταλία. Σε ορισμένες πηγές αναφέρονται, μάλιστα, σε συνάφεια και με συγκεκριμένα προελληνικά τοπωνύμια (π.χ. Λάρισα).

Το αποτέλεσμα ήταν ότι, μέχρι περίπου την δεκαετία του 1950, τα τοπωνύμια επικράτησε να θεωρούνται από πολλούς ερευνητές ως «πελασγικά», δηλαδή ως το γλωσσικό (τοπωνυμιακό) κατάλοιπο των φύλων εκείνων που σύμφωνα με τις αρχαίες παραδόσεις είχαν κατοικήσει στην Ελλάδα και στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο πριν από την «άφιξη» των Ελλήνων και των λοιπών γνωστών ινδοευρωπαϊκών ομάδων (ο όρος «πελασγική/ές» χρησιμοποιείτο στο παρελθόν γενικώς ως χαρακτηρισμός για τις προελληνικές γλώσσες του Αιγαίου). Ασάφεια κυριαρχούσε όμως ως προς την γλωσσική οικογένεια στην οποία θα έπρεπε να αναχθούν τα επίμαχα τοπωνύμια. Ανήκαν, δηλαδή, σε μια προ- και ταυτοχρόνως μη ινδοευρωπαϊκή γλωσσική ομάδα ή μήπως ήταν και αυτά ινδοευρωπαϊκής προελεύσεως, αντιπροσωπεύοντας όμως μια κατά τα λοιπά άγνωστη ινδοευρωπαϊκή φάση, παλαιότερη των μεταγενέστερων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών;

Ισχυρή επίδραση ως προς το ζήτημα αυτό άσκησε η αρχική άποψη που είχε διατυπώσει ο Kretschmer. Ο Γερμανός ερευνητής είχε διαπιστώσει ότι τα επιθήματα των υπό συζήτησιν τοπωνυμίων του ελλαδικού χώρου, και ιδίως τα -σ(σ)- και -νθ-, αντιστοιχούσαν φωνολογικά στις παραγωγικές καταλήξεις -σσ- και -νδ- αρκετών τοπωνυμίων στην Μικρά Ασία (π.χ. Μύλασσα, Πήδασα, Αβασσός, Άσπενδος, Λύκανδος, Άλινδα, Λάρανδα, κ.ά., εικ. 10:1-2 [σελ. 111]).[111] Σε ό,τι αφορά την αντιστοιχία του -νθ- προς το -νδ-, χαρακτηριστικό είναι, φέρ' ειπείν, το παράδειγμα της μινωικής λέξης *λαβύρινθος* και της ομοιότητάς της με το τοπωνύμιο Λάβρανδα της Καρίας. Πρόκειται για την θέση του σημαντικού αρχαίου ιερού του Διός Λαβράνδου, ο οποίος, μάλιστα, είχε ως σύμ-

[111] P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache* (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1896), σελ. 293 κ.ε.

βολο τον διπλό πέλεκυ. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το παράδειγμα του Ερυμάνθου, που αναφέραμε προηγουμένως, ο οποίος βρίσκει πιθανότατα την αντιστοιχία του στο τοπωνύμιο Ορόμανδος της Καππαδοκίας. Πλήθος περιπτώσεων υπάρχει, βεβαίως, και για την ομοιότητα των επιθημάτων -σσ- (π.χ. Κνωσός, Ιλισός στην Ελλάδα, Αλικαρνασσός, Σαγαλασσός στην Μικρά Ασία), ενώ μερικές φορές απαντούν και τα ίδια ακριβώς τοπωνύμια (Μυκαλησσός στην Βοιωτία και στην Καρία, Παρνασσός στην Φωκίδα και στην Καππαδοκία).

Έτσι, ο Kretschmer οδηγήθηκε στο εύλογο συμπέρασμα ότι ο ορίζοντας των σχετικών τοπωνυμίων στον ελλαδικό χώρο και το Αιγαίο αντιπροσώπευε το κατάλοιπο μιας μικρασιατικής («καρικής») προελεύσεως προελληνικής κατοίκησης των περιοχών αυτών. Καθώς όμως οι αρχαίες γλώσσες της Μικράς Ασίας που ήταν γνωστές *εκείνη* την εποχή, δηλαδή η λυκική, η λυδική και η καρική των ιστορικών χρόνων, εθεωρούντο τότε από αρκετούς ερευνητές (μεταξύ αυτών και από τον ίδιο τον Kretschmer) μη ινδοευρωπαϊκές,[112] συμπέρανε λογικά ότι τα συγγενή τοπωνυμιακά επιθήματα σε Ελλάδα και Μικρά Ασία ανήκαν και στις δύο περιπτώσεις σε ένα μη ινδοευρωπαϊκό οικιστικό υπόστρωμα. Αυτή ήταν η άποψη και του Fick, ο οποίος στο έργο του προσπαθεί επί τη βάσει των αρχαίων πηγών να αποδώσει συγκεκριμένες υποομάδες τοπωνυμίων στα διάφορα προελληνικά φύλα.

Αυτό που οι δύο Γερμανοί φιλόλογοι δεν μπορούσαν να γνωρίζουν όταν διατύπωναν τις απόψεις τους είναι ότι, τα χρόνια που ακολούθησαν, η κατάσταση της έρευνας των αρχαίων γλωσσών της Ανατολίας επρόκειτο να αλλάξει δραματικά. Όπως θα δούμε και στο κεφάλαιο VII.4 (σελ. 358 κ.ε.), στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα ανακαλύφθηκαν τα πρώτα γραπτά μνημεία της χεττιτικής γλώσσας. Πρόκειται για την γλώσσα του βασιλείου των Χετταίων, της μεγάλης αυτοκρατορίας που άκμασε στην Μικρά Ασία κατά την 2η χιλιετία π.Χ., εν μέρει συγχρόνως με τα μυκηναϊκά ανακτορικά κράτη στην Ελλάδα. Η ανακάλυψη ήταν τεράστιας σημασίας, αφού, όταν λίγο αργότερα, το 1915, τα κείμενα που αποδείχθηκε ότι κατέγραφαν την χεττιτική γλώσσα αποκρυπτογραφήθηκαν από τον B. Hrozný, ανακαλύφθηκε όχι μόνο μια ως τότε άγνωστη αρχαία γλώσσα, αλλά και ένας νέος κλάδος της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας. Διότι τόσο η χεττιτική όσο και δύο άλλες συγγενείς και σύγχρονές της ανατολιακές γλώσσες που ανακαλύφθηκαν λίγο αργότερα, η λουβική και η παλαϊκή, αποδείχθηκε ότι ήταν γλώσσες ινδοευρωπαϊκές.

Η εξέλιξη αυτή ήταν όμως σημαντική και για δύο επιπρόσθετους λόγους. Πρώτον, διότι τα πιο πρώιμα χεττιτικά κείμενα, χρονολογούμενα στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ., αντιπροσώπευαν (και ακόμη αντιπροσωπεύουν) τα αρχαιότερα γραπτά ίχνη της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας. Δεύτερον, διότι στην πορεία της έρευνας αποδείχθηκε ότι οι κυριότερες ανατολιακές γλώσσες των ιστορικών χρόνων (λυκική, λυδική και

[112] Ό.π. σελ. 289 κ.ε., 370 κ.ε.

καρική) είναι και αυτές ινδοευρωπαϊκές, όντας απόγονοι των γλωσσών που ομιλούνταν στον ίδιο χώρο κατά την προηγούμενη χιλιετία.

Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, άρχισε έτσι να διαμορφώνεται μια εντελώς νέα εικόνα για το ζήτημα των επίμαχων τοπωνυμίων. Αυτά εξακολουθούσαν μεν να θεωρούνται προ- και μη ελληνικά, ολοένα και περισσότεροι ερευνητές όμως συνειδητοποιούσαν ότι ήταν ινδοευρωπαϊκά και, πιο συγκεκριμένα, ανατολιακού χαρακτήρα. Ήδη το 1921 ο Ελβετός ασσυριολόγος Emil Forrer, ένας από τους πρωτοπόρους μελετητές των ανατολιακών γλωσσών, πρότεινε τον συσχετισμό των μικρασιατικών επιθημάτων -νδ- και -σσ- με την λουβική γλώσσα.[113] Όσον αφορά τον Kretschmer, στα χρόνια που ακολούθησαν την ανακάλυψη της χεττιτικής και της λουβικής γλώσσας δεν αποδέχθηκε αμέσως τον αμιγή ινδοευρωπαϊκό χαρακτήρα τους, ούτε, φυσικά, και αυτόν των μικρασιατικών γλωσσών των ιστορικών χρόνων. Περαιτέρω, διατύπωσε μια σειρά αρκετά περίπλοκων συλλογισμών που έχουν ως άξονα την απόδοση των θεωρούμενων ως προϊνδοευρωπαϊκών γλωσσών της νοτίου Ευρώπης (ραιτικής, ετρουσκικής, «πελασγικής») και των λοιπών «προελληνικών υποστρωμάτων» εν μέρει σε μη ινδοευρωπαϊκά, «μεσογειακά» στοιχεία και εν μέρει σε μια γλωσσική υποομάδα με μια μάλλον απομακρυσμένη σχέση προς την ινδοευρωπαϊκή («ραιτοτυρρηνική»).[114]

Οι υποθέσεις αυτές του Γερμανού φιλολόγου (γνωστές και ως «νεώτερη θεωρία του Kretschmer») συμπληρώνονταν και με την επίκληση ορισμένων αρχαιολογικών στοιχείων που ήταν διαθέσιμα εκείνη την εποχή, τα οποία όμως από τότε μέχρι σήμερα έχουν αναιρεθεί ή τροποποιηθεί αισθητά. Τόσο οι γλωσσολογικές όσο και οι αρχαιολογικές παράμετροι των ύστερων αυτών υποθέσεων του Kretschmer αποτελούν πλέον κομμάτι της παλαιότερης ιστορίας της έρευνας. Όπως θα δούμε στην συνέχεια του κεφαλαίου και του βιβλίου, στην πορεία αυτής της ερευνητικής διαδρομής άρχισε να διαφαίνεται ότι η πραγματικότητα μάλλον δεν υπήρξε ποτέ τόσο περιπεπλεγμένη.

Την άποψη ότι το προελληνικό στρώμα των τοπωνυμίων είχε μικρασιατική προέλευση (υπό την γεωγραφική τουλάχιστον έννοια) ασπάστηκαν σε άρθρο τους το 1928 και οι Αμερικανοί ερευνητές J. Haley και C. Blegen.[115] Κατά τον φιλόλογο Joseph Haley (Τζόσεφ Χέιλυ), η διασπορά και η συγκέντρωση των τοπωνυμίων υποδήλωναν καθαρά ότι η κατεύθυνση της μεταφύτευσής τους ήταν από την Μικρά Ασία προς την Ελλάδα. Εκτός αυτού, με όπλο την αρχαιολογική του κατάρτιση, ο μετέπειτα ανασκαφέας της Τροίας και της Πύλου, ο Carl Blegen (Καρλ Μπλέγκεν), έδωσε για πρώτη φορά στην σχετική έρευνα και μια αρχαιολογική διάσταση. Η βασική του ιδέα ήταν να εξετάσει

[113] E. Forrer, Die Ausbeute aus den Boghazköi-Inschriften, *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 61, 1921, σελ. 23.

[114] Για μια σύνοψη των σχετικών απόψεών του βλ. R. Meister, Paul Kretschmers Forscherwerk, στο: H. Kronasser (επιμ.), *ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ. Gedenkschrift Paul Kretschmer II* (Wiener Sprachgesellschaft, Wien 1957), σελ. vii-xl.

[115] J. B. Haley - C. W. Blegen, The Coming of the Greeks, *American Journal of Archaeology* 32, 1928, σελ. 141-154.

εάν η γεωγραφική διασπορά των επίμαχων τοπωνυμίων μπορούσε να συσχετιστεί με τις γνωστές στην εποχή του αρχαιολογικές θέσεις κάποιας συγκεκριμένης περιόδου της προϊστορίας του Αιγαίου. Όπως θα δούμε και στο κεφάλαιο V.1 (σελ. 186), η περίοδος στην οποία τα στοιχεία οδήγησαν τον Blegen ήταν η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, με το άρθρο του 1928 να αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα σημεία αναφοράς για την δημοφιλή άποψη περί της «ελεύσεως των Ελλήνων» στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Παρά ταύτα, όπως είχε γίνει κάποτε και με τον Kretschmer, έτσι και στην περίπτωση του Blegen, αποδείχθηκε αργότερα ότι οι διατυπωθείσες απόψεις βασίζονταν σε δεδομένα που αργότερα άλλαξαν. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, επί παραδείγματι, σε νεώτερες ανασκαφές που έγιναν στον χώρο του μινωικού ανακτόρου της Κνωσού, ανακαλύφθηκε ότι η θέση όπου περί το 1900 π.Χ. κτίστηκε το ανάκτορο ήταν κατοικημένη ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική.[116] Συνεπώς, το προελληνικό τοπωνύμιο «Κνωσός» ήταν ενδεχομένως πολύ αρχαιότερο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Με την σταδιακή πρόοδο της έρευνας της Νεολιθικής αποδείχθηκε σιγά σιγά πως η ίδια κατάσταση αφορούσε και άλλες θέσεις και περιοχές του Αιγαίου (π.χ. τις Κυκλάδες).

Καθώς η μελέτη των πρώιμων γλωσσών της Ανατολίας έκανε διαρκώς προόδους, το 1957 ο Γάλλος Emmanuel Laroche, ακολουθώντας τις παλαιότερες παρατηρήσεις του Forrer, επεσήμανε το γεγονός ότι μικρασιατικά τοπωνύμια με επιθήματα -σσ- και -νδ- (-nd-) απαντούσαν ήδη στις ανατολιακές γραπτές πηγές της 2ης χιλιετίας π.Χ.[117] Εκτός αυτού, ο τρόπος που ενσωματώνονταν μορφολογικά στις γλώσσες της Μικράς Ασίας εκείνης της περιόδου (π.χ. χεττιτική, λουβική) υποδήλωνε αφενός μεν τον ινδοευρωπαϊκό χαρακτήρα των γλωσσών αυτών και αφετέρου ότι τα τοπωνύμια μάλλον δεν ήταν αρχαιότερά τους. Κατά συνέπεια, άρχισε να διαφαίνεται και από αυτή την σκοπιά ότι η ιδέα ενός προϊνδοευρωπαϊκού γλωσσικού στρώματος στην Ανατολία δεν ήταν δυνατόν να ευσταθεί. Άρα, και τα μη ελληνικά τοπωνύμια του ελλαδικού χώρου ήταν ανατολιακής προελεύσεως όχι μόνον υπό την γεωγραφική έννοια του όρου «ανατολιακός», αλλά και υπό την γλωσσολογική. Ήταν, δηλαδή, συγγενή με τον ανατολιακό κλάδο της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας.[118] Περαιτέρω, στο πλαίσιο των ερευνών τους, τόσο ο Laroche όσο και άλλοι επιστήμονες που ασπάσθηκαν την ίδια άποψη, όπως π.χ. ο Leonard Palmer (Λέοναρντ Πάλμερ) και ο Alfred Heubeck (Άλφρεντ Χόιμπεκ), είχαν

[116] J. D. Evans, Excavations in the Neolithic settlement of Knossos, 1957-60. Part I, *Annual of the British School of Athens* 59, 1964, σελ. 132-240.

[117] E. Laroche, Notes de toponyme anatolienne, στο: H. Kronasser (επιμ.), *ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ. Gedenkschrift Paul Kretschmer II* (Wiener Sprachgesellschaft, Wien 1957), σελ. 1-7. Για μια σύνοψη των απόψεών του βλ. και L. R. Palmer, *The Greek Language* (Faber and Faber, London 1980), σελ. 11 κ.ε.

[118] Ο ινδοευρωπαϊκός χαρακτήρας του προελληνικού υποστρώματος είχε υποστηριχθεί στις δεκαετίες του 1940 και 1950 και από ερευνητές όπως οι V. Georgiev και A. J. van Windekens, χωρίς όμως να αναγνωρίζεται η γεωγραφική και γλωσσολογική του προέλευση από την Μικρά Ασία. Κατά τον van Windekens, μάλιστα, το υπόστρωμα αντιπροσώπευε μία αυτοδύναμη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, την «πελασγική». Για την σχετική ιστορία της έρευνας με τις περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. F. Lochner-Hüttenbach, *Die Pelasger* (Gerold & Co., Wien 1960), σελ. 95 κ.ε.

διαπιστώσει ότι ορισμένα εκ των τοπωνυμίων μπορούσαν να ετυμολογηθούν επί τη βάσει κυρίως της λουβικής γλώσσας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ονόματος «Παρνασσός», το οποίο απαντά τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Μικρά Ασία, και που μπορεί να ετυμολογηθεί ως «ανήκον στον ναό» (*parna* στην λουβική).[119]

Σαν αποτέλεσμα, άρχιζε να διαμορφώνεται η ιδέα μιας «λουβικής» ή «χεττιτικής» φάσης της αιγαιακής προϊστορίας, με ερευνητές όπως οι Palmer και Heubeck να αποδίδουν σε αυτήν τον ορίζοντα των προελληνικών τοπωνυμίων, αλλά και την ως σήμερα άγνωστη μινωική γλώσσα των πινακίδων της Γραμμικής Α.[120] Κατά τους ίδιους ερευνητές, η φάση αυτή είχε ως αφετηρία την υποθετική εκ Μικράς Ασίας εισβολή στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ., μάρτυρα της οποίας αρκετοί εκπρόσωποι της αρχαιολογίας (π.χ. G. Childe, A. Wace, J. Mellaart) θεωρούσαν την εμφάνιση στην Ελλάδα της μινυακής κεραμεικής (βλ. κεφ. II.1, σελ. 50 και V.1, σελ. 187 κ.ε.).[121] Ως εκ τούτου, σύμφωνα με τον Palmer τόσο το στρώμα των προελληνικών τοπωνυμίων στον ελλαδικό χώρο όσο και ο ανακτορικός πολιτισμός της μινωικής Κρήτης είχαν λουβική καταγωγή και εντοπίζονταν χρονολογικά στο πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. Κατά συνέπεια, ο Βρετανός φιλόλογος έπρεπε πλέον να τοποθετήσει την «έλευση των Ελλήνων» σε μια μεταγενέστερη φάση, είτε στις αρχές της Μυκηναϊκής Εποχής είτε αργότερα, στις αρχές της Μυκηναϊκής Ανακτορικής περιόδου (περ. 1400 π.Χ.).[122]

Οι απόψεις αυτές είχαν ένα καθαρώς φιλολογικό και γλωσσολογικό υπόβαθρο, κυρίως όσον αφορά την χρονολογική τους διάσταση. Με δεδομένη, δηλαδή, την παραδοσιακή θεωρία περί της όψιμης άφιξης των ινδοευρωπαϊκών (πρωτοανατολιακών και πρωτοελληνόφωνων) πληθυσμών στην Μικρά Ασία και την Ελλάδα, εθεωρείτο ότι η λουβική γλώσσα (και φυσικά οι συγγενείς και σύγχρονές της χεττιτική και παλαϊκή) ανήκει στην πιο πρώιμη φάση της γλωσσικής εξέλιξης του ανατολιακού κλάδου. Επομένως, το στρώμα των τοπωνυμίων του ελλαδικού χώρου έπρεπε, επί τη βάσει των φιλολογικών και γλωσσολογικών αυτών εκτιμήσεων, να χρονολογηθεί κι αυτό το νωρίτερο κατά την ύστερη 3η ή 2η χιλιετία π.Χ.

Παράλληλα, δεν εξέλιπαν και οι διαφορετικές απόψεις επί του θέματος. Το 1972 ο Ολλανδός φιλόλογος Edzard Furnée αμφισβήτησε την ανατολιακή καταγωγή των

---

[119] A. Heubeck, *Praegraeca. Sprachliche Untersuchungen zum vorgriechisch-indogermanischen Substrat* (Universitätsbund e.V., Erlangen 1961), σελ. 50 κ.ε. L. R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets* (Faber and Faber, London 1961), σελ. 241 κ.ε.

[120] Ως προς το θέμα της μινωικής γλώσσας, στο κεφάλαιο III.4 θα δούμε ότι την άποψη αυτή ενστερνίστηκαν και άλλοι ερευνητές, όπως ο G. Huxley και ο E. Brown.

[121] L. R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets* (Faber and Faber, London 1961), σελ. 226 κ.ε. Για την αντίκρουση της υπόθεσης αυτής ήδη την εποχή που διατυπώθηκε βλ. G. E. Mylonas, The Luwian invasions of Greece, *Hesperia* 31, 1962, σελ. 284-309.

[122] L. R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets* (Faber and Faber, London 1961), σελ. 246 κ.ε. Του ιδίου, *The Greek Language* (Faber and Faber, London 1980), σελ. 22 κ.ε.

τοπωνυμίων.[123] Κατά την δική του άποψη, η οποία είχε ως βάση φωνολογικές παρατηρήσεις, τόσο τα τοπωνύμια όσο και άλλες «προελληνικές» λέξεις της αρχαίας ελληνικής (ένα λεξιλόγιο 4000-6000 λέξεων το οποίο εξέτασε) δεν ήταν ινδοευρωπαϊκής προελεύσεως. Αντιθέτως, μπορούσαν να διαπιστωθούν κάποια σημεία συνάφειας με την νοτιοκαυκάσια (καρτβέλια) γλωσσική οικογένεια. Η άποψη αυτή δεν ήταν εντελώς νέα, αφού στα μέσα της δεκαετίας του 1950 ο Αυστριακός ιστορικός Fritz Schachermeyr (Φριτς Σαχερμάγιερ) είχε εκφράσει μια παρόμοια θέση.[124] Το ενδιαφέρον στην περίπτωση αυτή ήταν ο πυρήνας της επιχειρηματολογίας. Κάνοντας μια επισκόπηση των αρχαιολογικών δεδομένων για την προϊστορία του Αιγαίου ως είχαν εκείνη την εποχή, ο Schachermeyr είχε διαπιστώσει ότι ουκ ολίγα από τα προελληνικά τοπωνύμια συνδέονταν με θέσεις στις οποίες η κατοίκηση μπορούσε να αναχθεί ως την Νεολιθική Εποχή (π.χ. Άργισσα, Κόρινθος, Κνωσός).[125] Σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, επρόκειτο για μερικές από τις πιο πρώιμες γνωστές νεολιθικές θέσεις του Αιγαίου.

Έτσι, ο Αυστριακός ερευνητής οδηγήθηκε στην υπόθεση ότι μερικά από τα πολυσυζητημένα τοπωνύμια είχαν πιθανώς εισαχθεί στην Ελλάδα από τους ίδιους επήλυδες εκ Μικράς Ασίας οι οποίοι είχαν εισαγάγει στον ελλαδικό χώρο και την νεολιθική οικονομία. Όσες προελληνικές θέσεις δεν παρουσίαζαν νεολιθική κατοίκηση έπρεπε, κατά την γνώμη του, να αναχθούν σε ένα νέο μικρασιατικής προελεύσεως μεταναστευτικό κύμα κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Τόσο όμως η εποχή του εκνεολιθισμού του Αιγαίου (βλ. κεφ. II.2, σελ. 69 και VII.4, σελ. 346) όσο και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού προηγούνται, κατά χιλιετίες στην πρώτη περίπτωση και κατά αιώνες στην δεύτερη, της «ελεύσεως» των Ινδοευρωπαίων (είτε των Πρωτοελλήνων είτε των πρωτοανατολιακών πληθυσμών), σύμφωνα με την χρονική αντίληψη της παραδοσιακής θεωρίας. Άρα, σύμφωνα πάντα με τον Schachermeyr, ο ορίζοντας των «αιγαιακών» τοπωνυμίων δεν θα μπορούσε να αποδοθεί σε πληθυσμούς οι οποίοι, σύμφωνα με την τότε κρατούσα αντίληψη, είχαν φθάσει πολύ αργότερα στις υπό συζήτησιν περιοχές.[126]

Με αυτόν τον τρόπο, η αυτονόητη αποδοχή της παραδοσιακής θεωρίας για την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών οδηγούσε κάποιους ερευνητές σε έναν χαρακτηριστικό κυκλικό συλλογισμό: το ζητούμενο (η ηλικία και ο χρόνος διασποράς της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας) εθεωρείτο δεδομένο και βάσει αυτού αποκλειόταν ο ανατολιακός γλωσσικός χαρακτήρας των προελληνικών τοπωνυμίων. Και τούτο διότι, εάν αυτός γινόταν δεκτός, τότε αυτό θα σήμαινε ότι κατά την 7η χιλιετία π.Χ. οι ομιλητές της

---

[123] Για μια σύνοψη των απόψεων του Furnée βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία* (Αθήνα 1986), σελ. 68 κ.ε. R. Drews, PIE Speakers and PA Speakers, *Journal of Indo-European Studies* 25, 1997, σελ. 155 με παραπ. 8.

[124] F. Schachermeyr, *Prähistorische Kulturen Griechenlands* (A. Druckenmüller, Stuttgart 1955), σελ. 1494 κ.ε., 1531 κ.ε. Του ιδίου, *Die ältesten Kulturen Griechenlands* (W. Kohlhammer, Stuttgart 1955), σελ. 239 κ.ε.

[125] F. Schachermeyr, *Prähistorische Kulturen Griechenlands* (A. Druckenmüller, Stuttgart 1955), σελ. 1522 κ.ε.

[126] Ό.π. σελ. 1534 κ.ε.

πρωτοανατολιακής γλώσσας ή, ακριβέστερα, των πρώιμων εκείνων διαλέκτων από τις οποίες αργότερα αποκρυσταλλώθηκαν οι γλώσσες της Ανατολίας, ήταν τότε ήδη παρόντες σε αυτήν. Θα εδημιουργείτο, έτσι, μια κραυγαλέα ασυμβατότητα με τις βασικές παραδοχές της παραδοσιακής θεωρίας. Κατά συνέπεια, για ερευνητές όπως ο Schachermeyr, αλλά και ο James Mellaart, ο οποίος την δεκαετία του 1970 επίσης δέχθηκε την ενδεχόμενη σύνδεση των Προελλήνων (ως μη Ινδοευρωπαίων) με τους φορείς της νεολιθικής οικονομίας,[127] ήταν ουσιαστικά η παραδοσιακή θεωρία εκείνη που απέκλειε τον ανατολιακό χαρακτήρα του ορίζοντα των τοπωνυμίων. Αντιθέτως, η απόδοση του τελευταίου σε μια προϊνδοευρωπαϊκή γλωσσική σφαίρα (π.χ. καυκάσια) είχε ως κύριο πλεονέκτημα ότι επαναβεβαίωνε από (υποτίθεται) ανεξάρτητη σκοπιά τα «δεδομένα» της πατροπαράδοτης άποψης.

Τα τελευταία χρόνια, εντούτοις, πληθαίνουν διαρκώς τα στοιχεία και οι έρευνες που ενδυναμώνουν την κατά βάσιν πρωτοανατολιακή προέλευση των προελληνικών τοπωνυμίων. Πιάνοντας το νήμα από εκεί που το είχε αφήσει ο Laroche, ο Ιταλός ειδήμων επί των γλωσσών της Εγγύς Ανατολής, ο Onofrio Carruba (Ονόφριο Καρούμπα), διατύπωσε στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 μια παρόμοια άποψη.[128] Κατά τον Carruba, τόσο οι παραγωγικές καταλήξεις των τοπωνυμίων όσο και οι ρίζες στις οποίες αυτές προσκολλώνται ανήκουν ξεκάθαρα στην σφαίρα των ανατολιακών ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Περαιτέρω, η ανάλυση των τοπωνυμίων της νοτιοδυτικής Ανατολίας, από τον Βόσπορο ως τον κόλπο της Αλεξανδρέττας, καταδεικνύει ότι σε αυτή την περιοχή δεν μπορούν να ανευρεθούν ίχνη ενός προανατολιακού (ή «προλουβικού» κατά τον Carruba) γλωσσικού υποστρώματος.[129]

Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξαν ανεξάρτητα από τον Carruba και οι πρώην Σοβιετικοί γλωσσολόγοι T. V. Gamkrelidze και V. V. Ivanov, εξετάζοντας αυτή την φορά την γεωγραφική συγκέντρωση των αρχαίων υδρωνυμίων της Ανατολίας.[130] Παρά ταύτα, ούτε αυτοί αλλά ούτε και ο Carruba προχώρησαν στο να συνδυάσουν τις φιλολογικές και γλωσσολογικές τους έρευνες με τα πορίσματα της αρχαιολογίας. Ενώ, δηλαδή, συνέδεσαν την ομάδα των τοπωνυμίων με την πρωτοανατολιακή γλώσσα, δεν ασχολήθηκαν με μια άλλη κρίσιμη διασύνδεση: αυτή των τοπωνυμίων με αρχαιολογικές θέσεις

[127] J. Mellaart, Bronze Age and earlier languages of the Near East: an archaeological view, στο: D. Strong (επιμ.), *Archaeological Theory and Practice* (Seminar Press, London and New York 1973), σελ. 169 κ.ε. Σε παλαιότερο άρθρο του, πάντως, είχε ακολουθήσει την άποψη του Laroche αποδίδοντας τα προελληνικά τοπωνύμια σε ένα λουβικό στρώμα κατοίκησης κατά την 3η χιλιετία π.Χ. Βλ. επ' αυτού J. Mellaart, The end of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean, *American Journal of Archaeology* 62, 1958, σελ. 9-33.

[128] O. Carruba, L'Arrivo dei Greci, le migrazioni indoeuropee e il «ritorno» degli Eraclidi, *Athenaeum* 83, 1995, 5-44 με αναφορά και στις παλαιότερες δημοσιεύσεις του.

[129] Ό.π. σελ. 18 κ.ε.

[130] T. V. Gamkrelidze – V. V. Ivanov, The ancient Near East and the Indo-European question: temporal and territorial characteristics of Proto-Indo-European based on linguistic and historico-cultural data, *Journal of Indo-European Studies* 13, 1985, σελ. 5 κ.ε.

κατοικούμενες συχνά ακόμη και από τις πιο πρώιμες φάσεις της Νεολιθικής Εποχής. Με αυτόν τον τρόπο, έκαναν το πρώτο βήμα χωρίς να προχωρήσουν στο επόμενο.

Εκτός από την σύνδεση αρκετών εκ των πολυσυζητημένων τοπωνυμίων με νεολιθικές θέσεις, το επόμενο βήμα γίνεται με αφετηρία και μια επιπρόσθετη και ίσως ακόμη πιο ενδιαφέρουσα σύμπτωση. Αυτή προκύπτει από μια πιο μακροσκοπική σύγκριση της γεωγραφικής διασποράς του τοπωνυμιακού αυτού στρώματος με τους κλάδους εξάπλωσης της νεολιθικής οικονομίας. Όπως θα δούμε με περισσότερες λεπτομέρειες στο κεφάλαιο VII.4, η ζώνη διάδοσης των τοπωνυμίων, δηλαδή η Μικρά Ασία, η Κύπρος, η Κρήτη, τα νησιά του Αιγαίου, ο ελλαδικός χώρος, τμήματα της βαλκανικής χερσονήσου και της Ιταλίας, ταυτίζεται σε εντυπωσιακό βαθμό με τις διαδρομές διάχυσης του νεολιθικού πολιτισμού από την Ανατολία προς την Ευρώπη (εικ. 44 [σελ. 349], 48 [σελ. 360]).

Χαρακτηριστική είναι ως προς το ζήτημα αυτό η περίπτωση της Λέσβου. Πρόκειται για ένα νησί που λόγω της γεωγραφικής του θέσης αποτελεί ακόμη και σήμερα έναν από τους κυριότερους σταθμούς μετανάστευσης από ανατολάς προς δυσμάς. Συνεπώς, θα ήταν λογικό να υποθέσει κανείς ότι η Λέσβος έπαιξε πιθανώς έναν παρόμοιο ρόλο και κατά την 7η χιλιετία π.Χ. αποτελώντας έναν από τους πρώτους κρίκους στην αλυσίδα μεταφύτευσης της νεολιθικής οικονομίας και των φορέων της στην άλλη πλευρά του Αιγαίου. Παρά το ότι οι αρχαιότερες νεολιθικές φάσεις κατοίκησης στη Λέσβο δεν είναι ακόμη τόσο γνωστές, πρόκειται για έναν τόπο πλούσιο τόσο σε προελληνικά τοπωνύμια όσο και σε παραδόσεις για την παρουσία σε αυτό προελληνικών φύλων. Έτσι, στο νησί αυτό του βορειοανατολικού Αιγαίου απαντούν τοπωνύμια όπως π.χ. Ερεσός, Άντισσα, Μήθυμνα, το όρος Λεπέτυμνος κ.ά. Επίσης, δεν είναι συμπτωματικό ότι στις αρχαίες πηγές διασώζονται παραδόσεις κατά τις οποίες, π.χ., το παλαιότερο όνομα της Λέσβου ήταν Πελασγία.

Περαιτέρω, αξίζει να θυμηθεί κανείς και τις πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων ότι σε μερικές περιοχές, για τις οποίες σήμερα γνωρίζουμε ότι βρέθηκαν άλλοτε εντός της ζώνης εξάπλωσης της νεολιθικής οικονομίας και ότι εκεί απαντούν προελληνικά τοπωνύμια, διασώζονταν ως τους ιστορικούς χρόνους κοινότητες μη ελληνόφωνων φύλων. Οι πληροφορίες αυτές είναι ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσες, αφού έχουν πλέον επιβεβαιωθεί και από επιγραφικά ευρήματα. Σε αυτά ανήκουν οι ετεοκρητικές επιγραφές από την Δρήρο και την Πραισό της ανατολικής Κρήτης, οι οποίες είναι μεν γραμμένες με ελληνικό αλφάβητο, καταγράφουν όμως μια μη ελληνική, πιθανότατα ινδοευρωπαϊκή γλώσσα.[131] Χρονολογούνται από τον 7ο ως τον 3ο αιώνα π.Χ., μαρτυρώντας ότι μη ελληνόφωνοι πληθυσμοί ήταν παρόντες στην Κρήτη ως την Ελληνιστική Εποχή. Εκτός των τοπωνυμίων και των ανωτέρω επιγραφικών μαρτυριών, ο απόηχος της προ-

[131] Y. Duhoux, *L' Étéocrétois: Les Textes - La Langue* (J. C. Gieben, Amsterdam 1982). R. A. Brown *Pre-Greek Speech on Crete* (Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1985).

ελληνικής κατοίκησης της νήσου διασώζεται και σε ορισμένα ονόματα κρητικών μηνών (π.χ. Υακίνθιος).[132]

Ανάλογα επιγραφικά τεκμήρια έχουν ανευρεθεί και σε μια άλλη περιοχή του Αιγαίου, στην Λήμνο. Πρόκειται για την επιτύμβια στήλη των Καμινίων και την επιγραφή από το θέατρο της Ηφαιστίας, που χρονολογούνται και οι δύο στον 6ο αιώνα π.Χ.[133] Έχει διαπιστωθεί ότι η γλώσσα που καταγράφουν είναι συγγενής προς την ετρουσκική, και έτσι μοιάζουν να επιβεβαιώνονται οι αρχαίες παραδόσεις περί της μικρασιατικής (λυδικής) καταγωγής των Ετρούσκων και περί των Πελασγών από την Λήμνο και την Ίμβρο ως προπατόρων τους. Αν και η κατεύθυνση μιας τέτοιας πληθυσμιακής μετακίνησης εναρμονίζεται πλήρως με τον μεσογειακό κλάδο διάχυσης της νεολιθικής οικονομίας όπως αυτός έχει διαπιστωθεί από την αρχαιολογία (βλ. κεφ. VII.4, εικ. 44 [σελ. 349], 48 [σελ. 360]), υπάρχει εδώ ένα μικρό πρόσκομμα: η ετρουσκική γλώσσα θεωρείται μη ινδοευρωπαϊκή και ως εκ τούτου δυσχεραίνεται η διασύνδεσή της με την πρωτοανατολιακή γλωσσική σφαίρα. Η τελευταία, ωστόσο, φαίνεται ότι αντιπροσωπεύεται και στην Ετρουρία από συγκεκριμένα τοπωνύμια με το επίθημα -νθ- (-nt-, π.χ. Visentum, Ferentis, εικ. 10:3 [σελ. 111]). Πιθανώς στο θέμα αυτό να ενισχυθεί στο μέλλον η άποψη κάποιων ερευνητών που υποστηρίζουν ότι ο μη ινδοευρωπαϊκός χαρακτήρας της ετρουσκικής δεν είναι τόσο τελεσίδικα τεκμηριωμένος όσο συνήθως πιστεύεται.[134]

Μια ακόμη σχετική παράμετρος που αξίζει να αναφερθεί αφορά ορισμένες από εκείνες τις μη ελληνικές λέξεις που παρουσιάζουν ίδια επιθήματα (κυρίως -σσ- και -νθ-) με τα προελληνικά τοπωνύμια. Κάποιες εξ αυτών, όπως π.χ. *κυπάρισσος*, *τερέβινθος*, *ὄλινθος*, *ἄκανθος*, *ὑάκινθος*, *ἀψίνθιον*, *νάρκισσος*, *κέρασος*, αναφέρονται κατά αξιοσημείωτο τρόπο σε στοιχεία της χλωρίδας και της βλάστησης. Θα μπορούσαν, επομένως, να συνδεθούν με έναν πολιτιστικό ορίζοντα όπως εκείνος της πρώιμης Νεολιθικής Εποχής, κατά τον οποίο η εισαγωγή της γεωργίας συνοδεύτηκε πιθανότατα και από την μεταφύτευση αρκετών λεξιλογικών στοιχείων σχετικών με την φύση και τους καρπούς της γης. Εάν αυτό ισχύει, τότε η εικόνα που διαμορφώνεται από την γεωγραφική σύμπτωση των τοπωνυμίων με θέσεις και διαδρομές διάχυσης του νεολιθικού πολιτισμού συμπληρώνεται και από την ανωτέρω «σημασιολογική» σύμπτωση. Έτσι, φαίνεται ότι ο συσχετισμός ενός ολόκληρου γλωσσικού ορίζοντα (λέξεων και τοπωνυμίων) ινδοευρωπαϊκής πρωτοανατολιακής προελεύσεως με την (πρώιμη) Νεολιθική Εποχή συνιστά το επόμενο βήμα στην έρευνα των «προελληνικών υποστρωμάτων».

Το βήμα αυτό έγινε εν τέλει από δύο προσωπικότητες προερχόμενες από τον χώρο της αγγλοσαξονικής αρχαιολογίας. Πρόκειται για τους Colin Renfrew και Robert Drews

---

[132] A. Chaniotis, *Das antike Kreta* (C. H. Beck, München 2004), σελ. 45.

[133] C. de Simone - G. Chiai, L'iscrizione della «stele» del guerriero di Kaminia (Lemnos): revisione epigrafica e tipologica dell'oggetto, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 43, 2001, σελ. 39-65 με όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία.

[134] M. Finkelberg, *Greeks and Pre-Greeks. Aegean Prehistory and Greek Tradition* (Cambridge University Press, Cambridge 2005), σελ. 49 κ.ε. με παραπ. 7.

(Ρόμπερτ Ντρουζ). Οι σχετικές υποθέσεις τους εστιάζουν, πράγματι, στην περίοδο της μεταφύτευσης της νεολιθικής οικονομίας από την Μικρά Ασία στην Ελλάδα κατά την 7η χιλιετία π.Χ. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο και για την καλύτερη κατανόησή τους, θα εκτεθούν με αναλυτικό τρόπο στο κεφάλαιο VII.6, αφού θα έχουμε παρουσιάσει την θεωρία του Renfrew που συνδέει την εξάπλωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών με αυτήν της γεωργίας. Παρά ταύτα, μια μικρή σύνοψη των απόψεών τους είναι αναγκαίο να γίνει και σε αυτό το σημείο. Σύμφωνα με τους δύο ερευνητές, η διάχυση της νεολιθικής οικονομίας από την Ανατολία προς την Ευρώπη συνοδεύτηκε όντως και από την μεταναστευτική εξάπλωση μικρασιατικών πληθυσμών και της γλώσσας ή των γλωσσών τους. Και οι δύο, επίσης, συμφωνούν ότι η πρωτοανατολιακή γλώσσα (πρόγονος της χεττιτικής, λουβικής και παλαϊκής της 2ης χιλιετίας π.Χ.) ήταν ήδη παρούσα στην Μικρά Ασία εκείνη την περίοδο. Απορρίπτουν, συνεπώς, την παραδοσιακή οπτική που θέλει την πρωτοανατολιακή γλώσσα να φθάνει στον μεταγενέστερο ιστορικό της χώρο πολύ αργότερα (π.χ. περί το 2000 π.Χ.).

Στις απόψεις των Renfrew και Drews υπάρχουν όμως και μερικές σημαντικές διαφορές. Κατά τον Renfrew, στην Μικρά Ασία της 7ης χιλιετίας π.Χ. δεν ομιλείτο απλώς η πρωτοανατολιακή, αλλά γενικώς η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή γλώσσα. Οι αφιχθέντες στον ελλαδικό χώρο πρώτοι γεωργοί υπήρξαν, επομένως, οι ομιλητές του πρωτοϊνδοευρωπαϊκού εκείνου κλάδου που επρόκειτο βαθμιαία να εξελιχθεί στον ελληνικό. Κατά συνέπεια, θεωρεί ότι τόσο η γλώσσα τους εκείνη την εποχή όσο και τα ανατολιακής προελεύσεως τοπωνύμιά τους ανήκουν σε μια όχι προελληνική, αλλά απλώς πρωτοελληνική γλωσσική βαθμίδα.

Σύμφωνα με τον Drews, η γλώσσα των πρώτων γεωργών του ελλαδικού χώρου υπήρξε αμιγώς πρωτοανατολιακή. Έτσι εξηγείται η ομοιότητα των προελληνικών τοπωνυμίων του ελλαδικού χώρου με τα αντίστοιχα μικρασιατικά. Στην πορεία των χιλιετιών αυτή η «ελλαδική πρωτοανατολιακή» δεν εξελίχθηκε στην ελληνική, αλλά σε μια γλώσσα η οποία είχε απλώς κοινή καταγωγή με τις ανατολιακές γλώσσες της 2ης χιλιετίας π.Χ. Η γλώσσα αυτή δεν επεβίωσε τελικά στην Ελλάδα, όπου ο Drews θεωρεί ότι εκτοπίστηκε αργότερα από την ελληνική (βλ. κεφ. IV, σελ. 164 κ.ε. και VII.6, σελ. 394 κ.ε.), αλλά μόνο στην Κρήτη. Είναι η γλώσσα των πινακίδων της Γραμμικής Α. Τον πιθανότατα ανατολιακό χαρακτήρα της μινωικής γλώσσας δέχεται και ο Renfrew, ο οποίος στην προσπάθειά του να εξηγήσει εν συνεχεία πώς η ίδια γλώσσα (αυτή των πρώτων γεωργικών πληθυσμών) πήρε διαφορετικές εξελικτικές κατευθύνσεις σε Ελλάδα και Κρήτη, προβαίνει σε μια σειρά σύνθετων συλλογισμών που θα εξετάσουμε στο κεφάλαιο VII.6 (σελ. 399 κ.ε.).

Εάν το πρώτο βήμα προόδου στην έρευνα των προελληνικών τοπωνυμίων υπήρξε η σύνδεσή τους (τουλάχιστον των περισσοτέρων εξ αυτών) με την ινδοευρωπαϊκή πρωτοανατολιακή γλωσσική σφαίρα, και το δεύτερο βήμα ο συσχετισμός τους (τόσο των

τοπωνυμίων και κάποιων συναφών με αυτά λέξεων όσο και του πρωτοανατολιακού γλωσσικού περιβάλλοντος) με την περίοδο του εκνεολιθισμού, υπάρχει στο ζήτημα αυτό και ένα τρίτο βήμα. Όπως είδαμε, η γεωγραφική εξάπλωση των προελληνικών τοπωνυμίων παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη αντιστοιχία με αυτή των προελληνικών φύλων, όπως αυτή μαρτυρείται στις αρχαίες πηγές. Κάποιες φορές, μάλιστα, π.χ. στην περίπτωση περιοχών όπως η Θεσσαλία, η Αττική, η Λέσβος κ.ά., οι αρχαίες πηγές συνδέουν ξεκάθαρα τα προελληνικά φύλα (κυρίως τους Πελασγούς) με τόπους στους οποίους έχει διαπιστωθεί από την σύγχρονη έρευνα ότι πολλά τοπωνύμια είναι μη ελληνικά. Εάν, επομένως, τα προελληνικά φύλα συνδέονται με τα μη ελληνικά τοπωνύμια και αυτά με την σειρά τους με την περίοδο εξάπλωσης της νεολιθικής οικονομίας, τότε μπορούμε πλέον να δούμε υπό ένα νέο πρίσμα το ζήτημα της «ταυτότητας» των μυστηριωδών αυτών προϊστορικών κατοίκων του Αιγαίου.

Στο συγκεκριμένο θέμα ιδιαίτερα χρήσιμες είναι και μερικές σχετικές παρατηρήσεις του Μ. Σακελλαρίου. Ο Έλληνας ερευνητής έχει εκθέσει στο έργο του την επιχειρηματολογία, βάσει της οποίας καταδεικνύεται ότι ορισμένα ονόματα προελληνικών φύλων, όπως π.χ. Πελασγοί, Αίμονες, Καδμείοι, Δρύοπες και (Πρωτο)αχαιοί, θεωρούνται μεν μη ελληνικής, αλλά, εντούτοις, ινδοευρωπαϊκής προελεύσεως.[135] Για κάποια εξ αυτών, όπως π.χ. των (Πρωτο)αχαιών, είναι πάντως δύσκολο να αποσαφηνιστεί αν έχουμε να κάνουμε με ρίζες μη ελληνικές ινδοευρωπαϊκές ή μάλλον πρωτοϊνδοευρωπαϊκές (που θα μπορούσαν να έχουν εξελιχθεί σε ελληνικές με την πάροδο του χρόνου). Ως προς τα ονόματα των Καδμείων και των Φοινίκων, το πρώτο κατά τον Σακελλαρίου μπορεί να ετυμολογηθεί από το ρήμα «κέκαδμαι» (ή «κέκασμαι», δηλαδή εξέχω, λάμπω) και το δεύτερο από το επίθετο «φοινός» (βαθυκόκκινος).[136] Και τα δύο μπορούν, συνεπώς, να ετυμολογηθούν από θέματα που υπάρχουν στην ελληνική γλώσσα.

Παρά ταύτα, είναι πιθανό ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με όρους που είχαν κάποτε ευρύτερη εξάπλωση, αφού όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο, αλλά στην Μικρά Ασία και την Ιλλυρία υπάρχουν όροι ή και ποταμοί με το όνομα «Κάδμος». Το ίδιο ισχύει και για τα ονόματα «Φοινίκη» και «Φοίνιξ», τα οποία απαντούν στην Μικρά Ασία (Καρία, Λυκία) αλλά και στον ελλαδικό χώρο (Ήπειρο). Τόσο ο ινδοευρωπαϊκός χαρακτήρας των ονομάτων αυτών όσο και η γεωγραφική διασπορά των συγγενών τοπωνυμίων καταδεικνύουν ότι δεν έχουν καμία σχέση με την μεταγενέστερη, σημιτική γλωσσικά, Φοινίκη. Πρόκειται εδώ για μια δευτερογενή, πολύ μεταγενέστερη μυθολογική σύνδεση. Αντιθέτως, οι γλωσσικές και κυρίως οι γεωγραφικές παράμετροι των εν λόγω ονομά-

[135] Μ. Β. Σακελλαρίου, Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας, στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α': Προϊστορία και Πρωτοϊστορία* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970), σελ. 358 κ.ε. Του ιδίου, *Le Peuplement de la Grèce et du Bassin Égéen aux Hautes Époques. II Peuples Préhelléniques d'Origine Indo-Europénne* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977).

[136] Μ. Β. Σακελλαρίου, Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας, στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α': Προϊστορία και Πρωτοϊστορία* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970), σελ. 361.

των, καθώς και η αναφορά των Καδμείων στις αρχαίες πηγές ως ενός μη ελληνικού φύλου, θα μπορούσαν να εκληφθούν ως στοιχεία για την σύνδεσή τους με την περίοδο του εκνεολιθισμού.

Η πιο διαφωτιστική όμως περίπτωση είναι αυτή του εθνωνυμίου «Πελασγός», για το οποίο έχουν κατά καιρούς προταθεί πολλές και διαφορετικές ετυμολογήσεις. Ο Σακελλαρίου ασπάζεται στο συγκεκριμένο ζήτημα την άποψη του A. J. van Windekens ότι η επικρατέστερη ετυμολογία προκύπτει από τις ινδοευρωπαϊκές ρίζες **bhel* («ανθώ, ακμάζω») και **osgho* («κλάδος»), κάτι που σημαίνει πως το εν λόγω εθνωνύμιο μπορεί να αναχθεί στον αρχικό τύπο **bhelosgho-s* («ανθισμένο κλαδί»).[137] Η ετυμολογία αυτή, παρά το ότι δεν συγκεντρώνει απόλυτη ομοφωνία (όπως και καμία άλλη, άλλωστε), είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και ως προς το σημαινόμενό της. Και τούτο διότι εναρμονίζεται χαρακτηριστικά με τις παραδόσεις εκείνες που αναφέραμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο και οι οποίες συνδέουν τους προϊστορικούς Πελασγούς με τις έννοιες της άνθησης, της καρποφορίας, της γεωργίας και της διατροφικής προόδου.

Πράγματι, η σύνδεση των Πελασγών με τους νεολιθικούς κατοίκους της Ελλάδας είναι μια ιδέα που έχει εκφραστεί στο παρελθόν από ερευνητές όπως ο V. Georgiev και η E. Vermeule.[138] Σε αυτές τις περιπτώσεις, ωστόσο, στον πυρήνα των απόψεων βρίσκεται απλώς η οικιστική και πληθυσμιακή ακολουθία στον ελλαδικό χώρο (προελληνική και κατόπιν ελληνική), όπως αυτή πιστεύεται πως παραδίδεται στις αρχαίες πηγές και ενισχύεται από την ύπαρξη των προελληνικών τοπωνυμίων. Από μια διαφορετική σκοπιά, την ίδια θέση έχει διατυπώσει και ο Έλληνας αρχαιολόγος Μιχάλης Κοσμόπουλος.[139] Κατά την άποψή του, οι Πελασγοί μπορούν να ταυτιστούν με τους νεολιθικούς κατοίκους του ελλαδικού χώρου, κυρίως επί τη βάσει του πολιτιστικού τους προφίλ όπως αυτό περιγράφεται από τους αρχαίους συγγραφείς. Η σύνδεσή τους (οικονομική και θρησκευτική) με την γεωργία, καθώς και με την κλωστοϋφαντουργία, η απλή κοινωνική τους οργάνωση, όπως επίσης και η έλλειψη μαρτυριών που να τους συνδέουν με εμπορικές ή μεταλλουργικές δραστηριότητες είναι στοιχεία που κατά τον Κοσμόπουλο συνηγορούν στην «χρονολόγηση» των Πελασγών στις εποχές πριν από αυτήν του Χαλκού.

Παρά ταύτα, ενώ στις ανωτέρω υποθέσεις γίνεται συσχετισμός κάποιων εκ των δεδομένων του ευρύτερου ζητήματος (π.χ. των προελληνικών φύλων με τα προελληνικά τοπωνύμια ή των προελληνικών φύλων με τους νεολιθικούς πληθυσμούς της Ελλάδας

---

137 Ό.π. σελ. 360. Βλ. επίσης F. Lochner-Hüttenbach, *Die Pelasger* (Gerold & Co., Wien 1960), σελ. 145.

138 E. Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (The University of Chicago Press, Chicago and London 1964), σελ. 19. V. I. Georgiev, The arrival of the Greeks in Greece: the linguistic evidence, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean: Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*, Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield 24-26 March 1970 (Duckworth, London 1973), σελ. 249.

139 M. B. Cosmopoulos, From artifacts to peoples: Pelasgoi, Indo-Europeans and the arrival of the Greeks, στο: R. Blench - M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language III. Artefacts, languages and texts*, One World Achaeology, volume 34 (Routledge, London and New York 1999), σελ. 249-256.

ή των τοπωνυμίων με την πρωτοανατολιακή γλώσσα), απουσιάζει μια συνολική σύνθεσή τους σε μια ενιαία αφήγηση. Και τούτο διότι η τετραπλή εξίσωση προελληνικά φύλα - προελληνικά τοπωνύμια - πρωτοανατολιακή γλώσσα - περίοδος εκνεολιθισμού δεν ακολουθείται συνήθως ως προς όλα της τα συστατικά. Και ο λόγος για αυτό δεν είναι τόσο ο σίγουρα σχετικός και όχι απόλυτος χαρακτήρας τέτοιων ταυτίσεων, αλλά κυρίως το γεγονός ότι δεν λαμβάνεται υπ' όψιν η πιθανώς νεολιθική αρχαιότητα της πρωτοανατολιακής γλώσσας.

Αντιθέτως, η απελευθέρωση στο θέμα αυτό από τα δεσμά της παραδοσιακής θεώρησης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος οδηγεί σε μια εξαιρετικά πειστική και συνεκτική ερμηνεία των φαινομένων: τα «προελληνικά υποστρώματα» του ελλαδικού χώρου και του Αιγαίου, δηλαδή τα λεγόμενα προελληνικά τοπωνύμια με παραγωγικές καταλήξεις -σ(σ)-, -ττ-, -νθ-, -μν- και -νδ- (ή τουλάχιστον τα περισσότερα εξ αυτών), αλλά και ορισμένες λέξεις με παρόμοια επιθήματα και νεολιθικό «σημαινόμενο» (π.χ. *τερέβινθος, όλινθος, άκανθος, ύάκινθος, άψίνθιον, νάρκισσος, κέρασος*), αποτελούν κατάλοιπο της μεταναστευτικής διάχυσης της νεολιθικής οικονομίας από την Μικρά Ασία προς δυσμάς κατά την 7η ή και την 6η χιλιετία π.Χ. Με αυτόν τον τρόπο εξηγείται και η παρουσία συναφών τοπωνυμίων σε έναν ευρύτερο χώρο (π.χ. Βαλκανική, Ιταλία), όπου γνωρίζουμε ότι έφθασε η ακτίνα της διαδικασίας αυτής.

Η παραπάνω υπόθεση δεν είναι ασυμβίβαστη με τον ινδοευρωπαϊκό, πρωτοανατολιακό χαρακτήρα των γλωσσικών στοιχείων που αναφέραμε (τοπωνυμιακών και λεξιλογικών). Αντιθέτως, εναρμονίζεται πλήρως με αυτόν, εάν φυσικά γίνει δεκτή η νεολιθική αρχαιότητα της πρωτοανατολιακής γλώσσας. Τέλος, τόσο ο ινδοευρωπαϊκός γλωσσικός χαρακτήρας ορισμένων εκ των προελληνικών εθνωνυμίων (π.χ. Πελασγοί, Δρύοπες, κλπ.) όσο και ο συσχετισμός των φύλων αυτών στις αρχαίες πηγές με στοιχεία τα οποία με τις σημερινές μας γνώσεις μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε ως ανήκοντα στην σφαίρα του νεολιθικού πολιτισμού, καθιστούν ιδιαιτέρως πιθανή την σύνδεσή τους με τους φορείς της νεολιθικής οικονομίας στην Ελλάδα.

Έτσι, μέσω του συνδυασμού των σύγχρονων αρχαιολογικών αλλά και των γλωσσολογικών ερευνών, το ζήτημα της ταυτότητας των προϊστορικών (ή προελληνικών) κατοίκων του ελλαδικού χώρου και του Αιγαίου μπορεί πλέον να ιδωθεί υπό ένα νέο, πειστικότερο και ίσως πιο ξεκάθαρο από ποτέ ερμηνευτικό πρίσμα. Η νέα αυτή οπτική αφορά, βεβαίως, πάνω από όλα το σημαντικότερο από τα φύλα εκείνα που αναφέρονται στις αρχαίες πηγές, δηλαδή τους Πελασγούς, για τους οποίους έχουν προταθεί στο παρελθόν κατά καιρούς πάμπολλες και εν πολλοίς ασθενείς ή πλήρως ασύστατες υποθέσεις (Σημίτες, Ιλλυριοί, μετανάστες από την Ινδία, Σλάβοι, Πολωνοί, κ.ά.).[140]

---

[140] Για μια σύνοψη βλ. F. Lochner-Hüttenbach, *Die Pelasger* (Gerold & Co., Wien 1960), σελ. 135 κ.ε., 177 κ.ε.

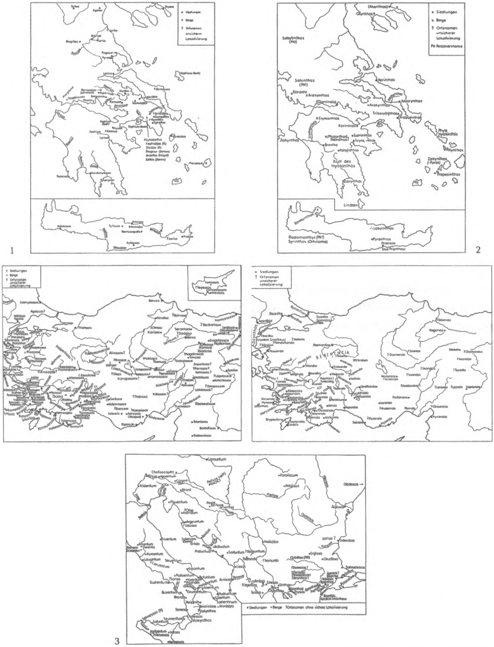

Εικ. 10. 1: Η πυκνότητα των τοπωνυμίων με επίθημα -σ(σ)- σε Ελλάδα και Μικρά Ασία, 2: Η πυκνότητα των τοπωνυμίων με επιθήματα -νθ- και -νδ- στις ίδιες περιοχές, 3: Η πυκνότητα των τοπωνυμίων με επιθήματα -σ(σ)- και -νθ- (-nt-) στην Ιταλία και τα Βαλκάνια.

Συνοψίζοντας, στο υποκεφάλαιο αυτό προσπαθήσαμε να κωδικοποιήσουμε την μακρά και χαώδη ερευνητική ιστορία των «προελληνικών υποστρωμάτων» με την βοήθεια τριών αξόνων. Είδαμε κατά σειράν ότι α) τα λεγόμενα προελληνικά τοπωνύμια (και αρκετές λέξεις με παρόμοια επιθήματα) μπορούν να συνδεθούν γλωσσικά με την πρωτοανατολιακή ινδοευρωπαϊκή γλωσσική σφαίρα, β) μπορούν να αναχθούν στην περίοδο του εκνεολιθισμού (7η χιλιετία π.Χ.), πράγμα που σημαίνει, φυσικά, ότι ο πρωτοανατολιακός κλάδος της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας ήταν ήδη παρών στην Μικρά Ασία κατά την 7η χιλιετία π.Χ. και γ) δύνανται να συσχετιστούν με την παράδοση περί των Πελασγών και ίσως και κάποιων άλλων προελληνικών φυλετικών ομάδων που διασώζεται στις αρχαίες ελληνικές πηγές. Πάντως, ακόμη κι αν υποτεθεί ότι τα ανωτέρω πορίσματα ευσταθούν σε μεγάλο βαθμό, υπάρχει ένα πρόβλημα: υπό μια εντελώς απροκατάληπτη οπτική γωνία, κανένα από αυτά δεν αρκεί για να τεκμηριώσει πειστικά τον *προ*ελληνικό χαρακτήρα των «υποστρωμάτων». Με άλλα λόγια, κανένα πόρισμα δεν μας βεβαιώνει για το αν όντως έχουμε να κάνουμε με αυτό που λέει η λέξη, δηλαδή με υπο-στρώματα. Και, συνεπώς, δεν μας διαφωτίζει ως προς το κυρίως ζητούμενο: την πρώτη εμφάνιση της ελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα.

Θα μπορούσε, μάλιστα, να θέσει κανείς το ερώτημα: πώς οι Έλληνες των ιστορικών χρόνων είχαν την ανάμνηση της εισαγωγής στον ελλαδικό χώρο αυτού που σήμερα ονομάζουμε νεολιθική οικονομία; Εάν πράγματι ορισμένα τουλάχιστον από τα «προελληνικά» εκείνα φύλα που αναφέρονται στις πηγές σχετίζονται όντως με την ομάδα των ανατολιακής και ινδοευρωπαϊκής προελεύσεως τοπωνυμίων, και αυτή η ομάδα με την σειρά της μπορεί να συνδεθεί με την περίοδο του εκνεολιθισμού, τότε πώς οι Έλληνες της 1ης χιλιετίας π.Χ. διέσωζαν ημιμυθολογικές παραδόσεις που παραπέμπουν σε γεγονότα και καταστάσεις της 7ης χιλιετίας π.Χ.; Το κυριότερο: πώς θα μπορούσαν να τις διασώζουν, εάν η «έλευσή» τους στην Ελλάδα έλαβε χώρα χιλιάδες χρόνια αργότερα, όπως θέλει η παραδοσιακή θεωρία;

Τόσο η διατύπωση όσο και η απόπειρα απάντησης αυτών των μάλλον εύλογων ερωτημάτων ήταν εξαρχής καταδικασμένη να καθυστερήσει αρκετά. Και αυτό όχι μόνο διότι ορισμένες παράμετροι του προβλήματος (π.χ. η νεολιθική αρχαιολογία) δεν είχαν ακόμη ενσωματωθεί στην συζήτηση σε πιο πρώιμες φάσεις της έρευνας. Ο λόγος είναι κυρίως διότι ερωτήματα όπως τα ανωτέρω, στα οποία θα επιστρέψουμε σε ένα πολύ πιο προχωρημένο σημείο της δικής μας έρευνας, φάνταζαν (και με κεκτημένη ταχύτητα ακόμη φαντάζουν) ως μια εντελώς ρευστή και ασταθής βάση αναζήτησης της προέλευσης του ελληνικού πολιτισμού. Πόσο μάλλον που εν σχέσει προς τα ζητήματα αυτά υπήρχαν για τον ίδιο ερευνητικό σκοπό ορισμένες πολύ πιο χειροπιαστές πηγές, στις οποίες έπρεπε να δοθεί αυτονόητη προτεραιότητα: οι πρωιμότερες καταγεγραμμένες μορφές της ελληνικής γλώσσας.

III.3. Οι ελληνικές διάλεκτοι της 1ης χιλιετίας π.Χ.

Η πρώτη καταγραφή μιας γλώσσας δεν ταυτίζεται οπωσδήποτε με την πρώτη της εμφάνιση. Όταν όμως η πρώτη της εμφάνιση έχει, υποτίθεται, εντοπιστεί από ανεξάρτητες, αξιόπιστες ερευνητικές οδούς σε μια χρονική περίοδο που βρίσκεται αρκετά κοντά στην πρώτη της καταγραφή, τότε ο ερευνητής μπορεί να βρεθεί ανύποπτα παγιδευμένος στην αναζήτηση των λάθος πραγμάτων. Ως την δεκαετία του 1950 τα πιο πρώιμα γραπτά μνημεία της ελληνικής γλώσσας που ήταν γνωστά στους επιστήμονες ήταν αυτά της αλφαβητικής γραφής της 1ης χιλιετίας π.Χ. Πρόκειται για τα κείμενα και τις επιγραφές των ιστορικών χρόνων της ελληνικής αρχαιότητας. Σύμφωνα με τις παραδοσιακές απόψεις περί του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, η μορφή της ελληνικής γλώσσας που απαντά π.χ. κατά την Κλασική περίοδο είναι μόλις 1500 χρόνια νεώτερη από το χρονικό εκείνο «παράθυρο» στο οποίο η πλειονότητα των ερευνητών τοποθετεί την «έλευση των Ελλήνων», δηλαδή και την πρώτη αρχή της ελληνικής γλώσσας (συνήθως περί το 2000 π.Χ., βλ. και κεφ. V.1). Υπό το κράτος αυτής της πανίσχυρης θεώρησης δεν είναι παράξενο ότι οι πιο πρώιμες καταγραφές της ελληνικής γλώσσας που ήταν επί μακρόν γνωστές θεωρήθηκε ότι μπορούν να παράσχουν σημαντικές πληροφορίες για την προέλευση της γλώσσας αυτής και των ομιλητών της.

Περί τα μέσα της 1ης χιλιετίας π.Χ., κατά την Κλασική περίοδο (5ος-4ος αιώνας π.Χ.), η ελληνική γλώσσα παρουσίαζε την εικόνα μιας έντονης διαλεκτικής διαφοροποίησης (εικ. 11 [σελ. 114]). Κατά το παράδειγμα του Βρετανού φιλολόγου Geoff Horrocks,[141] εάν κανείς ξεκινούσε ένα ταξίδι από την Αθήνα του 5ου αιώνα π.Χ. σύντομα, αναλόγως προς την κατεύθυνση που θα ακολουθούσε, θα συναντούσε μορφές της ελληνικής γλώσσας αισθητά διαφορετικές από αυτήν της Αττικής. Εάν π.χ. κατευθυνόταν προς τα Μέγαρα, θα εισερχόταν σύντομα στην ζώνη της δωρικής διαλέκτου, η οποία ομιλείτο στο μεγαλύτερο τμήμα της Πελοποννήσου, στα νησιά του νοτίου Αιγαίου και σε πολλές αποικίες της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας. Εάν πάλι το ταξίδι είχε ως προορισμό την Βοιωτία, εκεί ο ταξιδιώτης θα είχε την ευκαιρία να ακούσει την αιολική διάλεκτο, η οποία ομιλείτο και λίγο πιο βόρεια, στην Θεσσαλία, αλλά και στην βορειοδυτική ακτή της Μικράς Ασίας (και την Λέσβο). Εάν τώρα το ταξίδι συνεχιζόταν ως την Φωκίδα, την Λοκρίδα και την Αιτωλία, εκεί θα συναντούσε κανείς την βορειοδυτική ελληνική διάλεκτο, συγγενή της πελοποννησιακής δωρικής. Μόνον αν το ταξίδι είχε την μορφή του απόπλου από τον Πειραιά προς τις κεντρικές Κυκλάδες ως και τις ακτές της κεντρικής Μικράς Ασίας θα μπορούσε κανείς να συναντήσει ομιλητές της ιωνικής διαλέκτου, η οποία ήταν η πιο συγγενής με αυτήν της Αττικής.

[141] G. Horrocks, *Greek. A History of the Language and its Speakers* (2η έκδ., Wiley-Blackwell, Chichester 2010, μεταφρασμένο και στα ελληνικά ως Τζ. Χόρροκς, *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της* [Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2006]) σελ. 13.

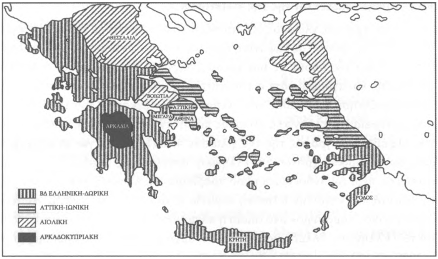

Εικ. 11. Οι ελληνικές διάλεκτοι στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο κατά την 1η χιλιετία π.Χ.

Μια ανάλογη εμπειρία διαλεκτικών διαφοροποιήσεων ο ταξιδιώτης θα βίωνε και εντός της Πελοποννήσου. Στο κέντρο της, στην Αρκαδία, περιτριγυρισμένος από την κυρίαρχη πελοποννησιακή δωρική διάλεκτο υπήρχε ο απομονωμένος θύλακας της αρκαδοκυπριακής διαλέκτου. Όπως δηλώνει και η ονομασία της, για να ξανασυναντήσει κανείς την εν λόγω διάλεκτο έπρεπε κατά περίεργο τρόπο να ταξιδέψει ως την μακρινή Κύπρο. Οι Έλληνες των ιστορικών χρόνων είχαν, φυσικά, πλήρη επίγνωση των διαλεκτικών τους διαφοροποιήσεων. Η παραδοσιακή τους φυλετική υποδιαίρεση σε Ίωνες (ομιλητές της αττικής και ιωνικής διαλέκτου), Δωριείς (ομιλητές της βορειοδυτικής και πελοποννησιακής δωρικής) και Αιολείς (ομιλητές της βοιωτικής, θεσσαλικής, λεσβιακής διαλέκτου και αυτής των βορείων μικρασιατικών ακτών) αντικατόπτριζε αυτόν ακριβώς τον διαλεκτικό κατακερματισμό. Γνωστό ήταν, επίσης, στους ιστορικούς χρόνους ότι ένα τμήμα της διαδικασίας που οδήγησε στην γεωγραφική διασπορά των διαλέκτων *εκτός* του ελλαδικού χώρου μπορούσε να ταυτιστεί με τις πληθυσμιακές μετακινήσεις των Ελλήνων που έλαβαν χώρα κατά τους δύο ελληνικούς αποικισμούς (τον Ιωνικό ή Α' [11ος-10ος αι. π.Χ.] και τον Μεγάλο ή Β' [8ος-6ος αι. π.Χ.]).

Για την διαμόρφωση του διαλεκτικού χάρτη εντός της ηπειρωτικής Ελλάδας οι ερμηνείες είχαν την μορφή όχι εξίσου αξιόπιστων διηγήσεων περί των περιπλανήσεων, μεταναστεύσεων (π.χ. Κάθοδος των Δωριέων) και επιμειξιών διαφόρων ελληνικών φύλων (βλ. κεφ. III.1). Παρότι αμφίβολης εγκυρότητας και ακόμη πιο ασαφούς χρονολογικού εντοπισμού, οι θρυλούμενες αυτές φυλετικές μετακινήσεις θεωρήθηκε από νωρίς στην έρευνα ότι υποκρύπτουν κάποιον ιστορικό πυρήνα. Ο λόγος είναι ότι για μια χώρα με το γεωγραφικό ανάγλυφο της Ελλάδας δεν είναι, βεβαίως, περίεργη η ύπαρξη ενός

ανάλογου διαλεκτικού κατακερματισμού. Το πρόβλημα όμως ήταν ότι η εν λόγω ποικιλομορφία των διαλέκτων δεν έμοιαζε ακριβώς ανάλογη με την γεωγραφία. Βλέποντας π.χ. κανείς στον χάρτη (εικ. 11 [σελ. 114]) τις περιπτώσεις της αρκαδοκυπριακής «νησίδας» στην Πελοπόννησο ή την χαρακτηριστική δωρική «σφήνα» μεταξύ της αιολικής Βοιωτίας και της Θεσσαλίας, αντιλαμβάνεται ότι στην διαμόρφωση της διαλεκτικής γεωγραφίας του ελλαδικού χώρου υπήρξε μάλλον και αρκετή «ανθρωπογενής» παρέμβαση.

Μια από τις πρώτες και πιο δημοφιλείς απόπειρες ανίχνευσης της διαδικασίας που είχε οδηγήσει στην διασπορά των ελληνικών διαλέκτων έγινε στις αρχές του 20ού αιώνα από τον γνωστό μας Paul Kretschmer.[142] Ο Γερμανός ερευνητής συνέλαβε την ιδέα της εισόδου των πρώιμων ελληνόφωνων φύλων στην Ελλάδα σε τρία διαδοχικά μεταναστευτικά κύματα που ήλθαν από τον βορρά: πρώτα αφίχθησαν οι Ίωνες (περί το 2000 π.Χ.), κατόπιν οι Αχαιοί, δηλαδή οι πρόγονοι των μεταγενέστερων ομιλητών της αιολικής και αρκαδοκυπριακής διαλέκτου (περί το 1700 π.Χ.), και τέλος οι Δωριείς (περί το 1200 π.Χ.).

Κατά την διείσδυση καθενός από τα κύματα αυτά λάμβαναν προφανώς χώρα και οι ανάλογες πληθυσμιακές ανακατατάξεις και εκτοπίσεις. Με αυτόν τον τρόπο, π.χ. μέσω της Καθόδου των Δωριέων στην μυκηναϊκή Πελοπόννησο, μπορούσαν να ερμηνευθούν φαινόμενα όπως η γεωγραφική απομόνωση της αρκαδοκυπριακής διαλέκτου. Κατά τον Kretschmer, τα πρωτοελληνικά αυτά φύλα ήταν μεν γλωσσικώς συγγενή, αλλά ταυτόχρονα και αρκετά διαφορετικά μεταξύ τους. Συνεπώς, η γλωσσική ενότητα της ελληνικής έπρεπε, κατά την γνώμη του, να τοποθετηθεί χρονικά όχι στις απαρχές της διαμόρφωσης των διαλέκτων, αλλά στο τέλος της. Για τον Γερμανό φιλόλογο η ελληνική γλώσσα απέκτησε τον χαρακτήρα ενιαίας, ξεχωριστής γλώσσας μόλις με την διαμόρφωση της ελληνιστικής κοινής.[143]

Τόσο η (όχι εντελώς αυτονόητη) ιδέα πως οι τρεις βασικές διαλεκτικές ομάδες αντιπροσώπευαν αντίστοιχους πληθυσμιακούς και μεταναστευτικούς κορμούς όσο και αυτή της ελληνικής γλώσσας ως του αποτελέσματος της τελικής «συγχώνευσής» τους, υπήρξαν τα συστατικά ενός άκρως δημοφιλούς μοντέλου. Όπως είδαμε μάλιστα και στο ιστολογικό άρθρο που παρατίθεται στην εισαγωγή, η εν λόγω θεώρηση αποτελεί συχνά ακόμη και σήμερα μία από τις κυρίαρχες αντιλήψεις περί της «ελεύσεως των Ελλήνων» μεταξύ του ευρύτερου κοινού. Ήδη, πάντως, την ίδια περίπου εποχή που διατυπωνόταν η συγκεκριμένη θεωρία, εκφράζονταν και διαφορετικές απόψεις επί του θέματος. Κατά τον συμπατριώτη του Kretschmer ιστορικό Karl Julius Beloch (Καρλ Γιούλιους Μπέλοχ), η διαλεκτική διαφοροποίηση της ελληνικής γλώσσας ήταν πιθανότερο ότι είχε

---

[142] P. Kretschmer, Zur Geschichte der griechischen Dialekte, *Glotta* 1, 1909, σελ. 9-59.

[143] Βλ. επ' αυτού και P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache* (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1896), σελ. 410, 417.

λάβει χώρα στην ίδια την Ελλάδα.[144] Αυτό σήμαινε πως είχαμε αρχικώς την άφιξη ενός μάλλον ομοιογενούς πρωτοϊνδοευρωπαϊκού-πρωτοελληνικού κορμού, ο οποίος εν συνεχεία κατακερματίστηκε διαλεκτικά με την πάροδο των αιώνων. Επρόκειτο για μια ερμηνευτική πρόταση που περιέγραφε μια διαδικασία αντίστροφη από εκείνη της θεωρίας του Kretschmer.

Στην πορεία της έρευνας ήταν τελικά η άποψη του Beloch και όχι εκείνη του Kretschmer αυτή που προσελήφθη αργότερα και διατυπώθηκε σε πιο εκλεπτυσμένη μορφή. Διότι στην δεκαετία του 1950 το μοντέλο που προκρίθηκε στον χώρο της γερμανόφωνης φιλολογικής και γλωσσολογικής έρευνας για την καλύτερη ερμηνεία της διαλεκτικής διαφοροποίησης κατά τους ιστορικούς χρόνους ήταν αυτό του οικογενειακού δέντρου. Πρόκειται φυσικά για μια θεώρηση η οποία είχε ήδη από παλιά εφαρμοστεί και στο ευρύτερο ζήτημα της διαφοροποίησης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (βλ. κεφ. II.1, σελ. 46 και VII.3, σελ. 334 κ.ε.).

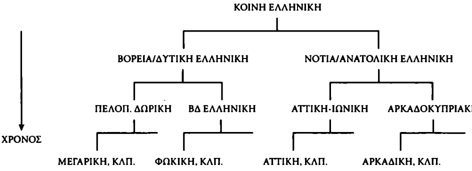

Εικ. 12. Το μοντέλο του οικογενειακού δέντρου στην περίπτωση της ελληνικής γλώσσας.

Κατά την άποψη ερευνητών όπως ο Walter Porzig (Βάλτερ Πόρτσιχ) και ο Ernst Risch (Έρνστ Ρις),[145] οι διάλεκτοι των ιστορικών χρόνων είχαν προέλθει μέσω της βαθμιαίας διαφοροποίησης και αλληλεπίδρασης δύο μόνο προϊστορικών διαλέκτων: της νότιας ελληνικής (ανατολικής ελληνικής κατά τον Porzig), προγόνου της ιωνικής και αρκαδοκυπριακής, και της βόρειας ελληνικής, προγόνου της βορειοδυτικής ελληνικής και πελοποννησιακής δωρικής διαλέκτου. Οι δύο αυτές «υπερδιάλεκτοι» ανάγονταν με την σειρά τους στην ρίζα του οικογενειακού δέντρου, η οποία έφερε την ονομασία κοινή ελληνική ή πρωτοελληνική (εικ. 12 [σελ. 116]). Η διαφοροποίηση του αρχικώς ομοιογενούς γλωσσικού κορμού της τελευταίας στις μεταγενέστερες διαλέκτους γινόταν αντιληπτή ως μια διαδικασία που είχε λάβει χώρα εντός της μητροπολιτικής Ελλά-

[144] K. J. Beloch, *Griechische Geschichte. I. Die Zeit vor den Perserkriegen* (Karl J. Trübner, Strassburg 1912), σελ. 71.

[145] W. Porzig, Sprachgeographische Untersuchungen zu den altgriechischen Dialekten, *Indogermanische Forschungen* 61, 1954, σελ. 147-169. E. Risch, Die Gliederung der griechischen Dialekte in neuer Sicht, *Museum Helveticum* 12, 1955, σελ. 61-76.

δας, όπως είχε προτείνει άλλοτε και ο Beloch. Με τον τρόπο αυτόν, τα τρία κύματα του Kretschmer έδιναν τώρα την θέση τους σε ένα και μοναδικό κύμα μεταναστευτικής διείσδυσης στην Ελλάδα, αυτό των φορέων της «κοινής ελληνικής».

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι την περίοδο που διατυπώνονταν οι ανωτέρω απόψεις είχε ήδη αποκρυπτογραφηθεί η γλώσσα που καταγράφεται στις μυκηναϊκές πινακίδες της Γραμμικής Β. Αυτή, όπως θα δούμε και στο επόμενο υποκεφάλαιο, είναι μια αρχαϊκή μορφή της ελληνικής, με κύριο χαρακτηριστικό της τον ομοιογενή χαρακτήρα (χωρίς, δηλαδή, διαλεκτικές διαφοροποιήσεις), αλλά και με στοιχεία που θεωρούνται ότι ανήκουν στην σφαίρα της «νότιας» ή «ανατολικής» ελληνικής. Από την άλλη μεριά, η «βόρεια» ή «δυτική» ελληνική θεωρήθηκε ότι αντιπροσωπεύει την ομιλούμενη γλώσσα στις περιοχές βορείως και δυτικώς της Βοιωτίας. Οι δυο αυτές «υπερδιάλεκτοι» εντοπίζονταν, επομένως, χρονικώς στην 2η χιλιετία π.Χ. και ειδικότερα στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Ελλάδα (Μυκηναϊκή Εποχή). Περαιτέρω, στο πλαίσιο των ίδιων νέων ερευνητικών κατευθύνσεων, έτυχαν αναθεωρήσεως και επιμέρους στοιχεία της παλαιάς ταξινόμησης του Kretschmer. Η ιωνική διάλεκτος, που στο μοντέλο του είχε την χρονική προτεραιότητα της εισόδου στην Ελλάδα, εθεωρείτο τώρα μεταγενέστερη εξέλιξη (το αποτέλεσμα «βόρειων» επιδράσεων επί ενός «νότιου» υποστρώματος), ενώ η αιολική λογιζόταν πλέον όχι ως τμήμα της «αχαϊκής» (δηλαδή συγγενής με την αρκαδοκυπριακή), αλλά ως μια κατά βάσιν βορειοδυτική διάλεκτος με «ανατολικές» επιρροές.

Τα πορίσματα του νέου αυτού σταδίου της έρευνας έμοιαζαν να εναρμονίζονται πολύ καλά με την παραδοσιακή χρονική αντίληψη για την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και την «έλευση των Ελλήνων». Εάν, δηλαδή, κατά την Μυκηναϊκή Εποχή η ελληνική γλώσσα ήταν ακόμη σχετικά ομοιογενής (διακρινόμενη μόνο σε μια «βόρεια» ή «δυτική» και μια «νότια» ή «ανατολική» παραλλαγή) και μέσα σε 5-6 αιώνες έφθασε στο σημείο του διαλεκτικού διαχωρισμού των ιστορικών χρόνων, τότε προφανώς μπορούσε κανείς να υποθέσει ποιο ήταν πιθανώς το γλωσσικό τοπίο και 5-6 αιώνες *πριν* από την Μυκηναϊκή Εποχή: λογικά, οι δύο υπερδιάλεκτοι βρίσκονταν τότε ακόμη στην μη διαφοροποιημένη κατάσταση της «κοινής ελληνικής». Έτσι, θεωρήθηκε πως οι γλωσσικές εξελίξεις στο διάστημα που χώριζε τα κείμενα της Γραμμικής Β (περ. 1200 π.Χ.) από τον 6ο-5ο αιώνα π.Χ. προσφέρουν μια αξιόπιστη μαρτυρία για τον ρυθμό της γλωσσικής αλλαγής και της διαλεκτικής εξέλιξης. Στην πορεία της έρευνας κατέστη, βεβαίως, σαφές ότι στον ομοιογενή χαρακτήρα της γλώσσας των πινακίδων της Γραμμικής Β υπάρχει κάτι «ύποπτο» (βλ. III.4), αυτό όμως δεν ήταν αρκετό για να ταράξει την φαινομενικά αγαστή αρμονία της ανωτέρω θεωρητικής αποκατάστασης με την παραδοσιακή χρονολόγηση της πρώτης εισόδου της ελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα.

Εντούτοις, όπως και στο ευρύτερο ζήτημα του διαχωρισμού των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, έτσι και στην περίπτωση των διαλέκτων της ελληνικής γλώσσας, στο

μοντέλο του οικογενειακού δέντρου μπορούν να προβληθούν πολλές και σημαντικές ενστάσεις. Όπως έχει ορθά τονιστεί,[146] πρόκειται στην ουσία για μια απλουστευτική και μη ρεαλιστική προσέγγιση της γλωσσικής εξέλιξης. Και τούτο διότι εκλαμβάνει την απόκλιση, δηλαδή τον βαθμιαίο διαχωρισμό των διαλέκτων, ως τον κύριο μηχανισμό της γλωσσικής μεταβολής. Ως εκ τούτου, παραγνωρίζει ότι υπάρχουν πολλές άλλες διαδικασίες στις οποίες μπορεί να ανάγεται η εκάστοτε ομοιότητα ή διαφοροποίηση. Σε αυτές ανήκουν π.χ. η σύγκλιση αρχικώς διακριτών γλωσσικών οντοτήτων μέσω βαθμιαίων αλληλεπιδράσεων, η ανεξάρτητη εμφάνιση των ίδιων στοιχείων καινοτομίας σε διαφορετικές περιοχές, η παρουσία συνειδητών αρχαϊσμών κ.ά.

Το γεγονός ότι φαινόμενα όπως οι μεικτές γλωσσικές μορφές και οι διαρκείς αλληλεπιδράσεις παίζουν σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση της διαλεκτικής γεωγραφίας αποδεικνύεται μάλιστα χαρακτηριστικά από την ίδια την ανάλυση των ελληνικών διαλέκτων. Μέσω αυτής καταδεικνύεται ο ενίοτε τεχνητός χαρακτήρας των ταξινομήσεων, οι οποίες είναι προϊόντα της υποκειμενικής έμφασης σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά εις βάρος άλλων.[147] Στην πραγματικότητα, τα σημεία «διαπλοκής» μεταξύ των ελληνικών διαλέκτων των ιστορικών χρόνων είναι τόσα πολλά, ώστε να δυσχεραίνουν σε σημαντικό βαθμό κάθε προσπάθεια απόλυτης ταξινομικής κατάτμησής τους.

Επί παραδείγματι, η αττική-ιωνική διαλεκτική σφαίρα μοιράζεται κοινά στοιχεία τόσο με την βοιωτική και λεσβιακή αιολική όσο και με την πελοποννησιακή δωρική, η αιολική χαρακτηρίζεται από μια μείξη στοιχείων της βορειοδυτικής και της ανατολικής ελληνικής (αττικής-ιωνικής και αρκαδοκυπριακής), ενώ η αρκαδοκυπριακή με την σειρά της παρουσιάζει σημεία επαφής και με την αττική-ιωνική και με την αιολική.[148] Πρόκειται για μια εικόνα η οποία δεν πρέπει να αποδοθεί οπωσδήποτε ή αποκλειστικά στην σχετικά πρόσφατη αποκρυστάλλωση των επιμέρους διαλέκτων από τις άλλοτε υπερκείμενες διαλεκτικές τους σφαίρες (βόρεια/δυτική και νότια/ανατολική ελληνική). Θα μπορούσε κάλλιστα να αναχθεί στις μακροχρόνιες και διαρκείς αλληλεπιδράσεις (πολλές φάσεις σύγκλισης και απόκλισης) μεταξύ των διαφόρων διαλεκτικών ομάδων. Την ίδια άποψη μπορεί επίσης να συμμεριστεί κανείς αν αξιολογήσει διαφορετικά την μαρτυρία της μυκηναϊκής ελληνικής, στην οποία θα επιστρέψουμε σε λίγο, καθώς και αν δεχθεί ένα αρκετά μεγαλύτερο βάθος χρόνου από το συμβατικό για τις εν λόγω αμοιβαίες επιρροές και αλληλεπιδράσεις.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί και ένα ιδιαίτερο φαινόμενο το οποίο αναφέρεται συχνά στο πλαίσιο της αντίκρουσης της θεωρίας των τριών κυμάτων του Kretschmer. Πρόκειται για τον τρόπο πρόσληψης από την ελληνική γλώσσα αρκετών εκ των

---

[146] G. Horrocks, *Greek. A History of the Language and its Speakers* (Wiley-Blackwell, Chichester 2010) σελ. 16 κ.ε.

[147] M. Finkelberg, *Greeks and Pre-Greeks. Aegean Prehistory and Greek Tradition* (Cambridge University Press, Cambridge 2005), σελ. 110 κ.ε.

[148] Ό.π. σελ. 118 κ.ε. Βλ. επ' αυτού και G. Horrocks, *Greek. A History of the Language and its Speakers* (Wiley-Blackwell, Chichester 2010) σελ. 22 κ.ε.

μη ελληνικών εκείνων λέξεων και τοπωνυμίων που εξετάσαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο ως τμήματα του «προελληνικού υποστρώματος». Όπως δηλαδή διαπιστώθηκε, κάποιοι από τους όρους αυτούς κάνουν την εμφάνισή τους στην ελληνική γλώσσα παρουσιάζοντας ήδη διαλεκτικά χαρακτηριστικά τα οποία είναι γνωστά και από αμιγώς ελληνικές λέξεις.[149] Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ίσως αυτό της λέξης *θάλασσα*, η οποία υφίσταται γενικώς την φωνολογική μεταβολή της συριστικοποίησης (φωνητικής εξασθένησης) απαντώντας τόσο ως *θάλαττα* (στην αττική και βοιωτική διάλεκτο) όσο και με την μορφή *θάλασσα* στις υπόλοιπες διαλέκτους. Άρα υπόκειται στην ίδια φωνολογική «διαχείριση» που χαρακτηρίζει και τις καθαρά ελληνικές λέξεις, όπως είναι π.χ. το ρήμα *φυλάσσω* (αρχική μορφή **φυλάκ-jω*), το οποίο απαντά τόσο ως *φυλάσσω* όσο και ως *φυλάττω* (στην αττική και βοιωτική διάλεκτο).

Το φαινόμενο αυτό έχει εκληφθεί ως σημαντική ένδειξη ότι η διαλεκτική διαφοροποίηση της ελληνικής γλώσσας έλαβε χώρα αφότου οι ομιλητές της εισήλθαν ως ένα κύμα στον ελλαδικό χώρο. Εάν, δηλαδή, οι πρωτοελληνόφωνοι πληθυσμοί είχαν αφιχθεί στην Ελλάδα σε διαφορετικά κύματα, είναι ενδεχόμενο ότι οι διαλεκτικές τους παραλλαγές δεν θα διέπονταν από τους ίδιους ακριβώς φωνολογικούς νόμους. Έτσι, θα προσλάμβαναν τους προελληνικούς όρους πιθανώς με διαφορετικό τρόπο, ο οποίος θα συνιστούσε, φυσικά, τμήμα των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της κάθε διαλέκτου. Εδώ, παρά ταύτα, φαίνεται ότι έχουμε να κάνουμε με έναν παλαιότατο, «κοινό ελληνικό» φωνολογικό μηχανισμό ο οποίος παρήγαγε μια αρχική κοινή μορφή (*φυλάσσω*). Από αυτήν προέκυψε, όπως φαίνεται, αργότερα στην περιοχή της Αττικοβοιωτίας μια τοπική διαλεκτική παραλλαγή (*φυλάττω*).

Όπως, βεβαίως, στην περίπτωση των ρευστών διαχωριστικών γραμμών μεταξύ των ελληνικών διαλέκτων, έτσι και εδώ τα στοιχεία μπορούν να ερμηνευθούν με διαφορετικούς τρόπους. Η μία άποψη, αυτή που ξεκινά από την ιδέα του οικογενειακού δέντρου και των παραδοσιακών χρονολογικών του παραμέτρων, θα διακρίνει εδώ έναν αρχικό υπερ- ή προδιαλεκτικό φωνολογικό μηχανισμό, με βάση τον οποίον κατά την είσοδο του (ενός) πρωτοελληνικού κύματος στην Ελλάδα αφομοιώθηκαν και κάποιοι προελληνικοί όροι. Στο πλαίσιο μιας διαφορετικής οπτικής, φαντάζει πιο λογικό ότι η πρόσληψη δάνειων λέξεων, όπως η λέξη *θάλασσα*, έγινε *αφού* πρώτα είχε διαμορφωθεί η τοπική αττικοβοιωτική παραλλαγή. Σε αυτό το σενάριο το «κύμα εισόδου» αλλάζει ταυτότητα, αφού τώρα αφορά όχι τους φορείς της «κοινής ελληνικής», αλλά κάποια τουλάχιστον στοιχεία του μη ελληνικού λεξιλογίου. Με αυτόν τον τρόπο, αναδύεται η εικόνα ενός πολύ μεγαλύτερου χρονικού βάθους, αλλά και μιας διαφορετικής χρονικής ακολουθίας των εξελίξεων.

Περαιτέρω, κατά την 1η χιλιετία π.Χ. στην ελληνική γλώσσα επιβίωνε και ένα άλλο φαινόμενο, ασυμβίβαστο με τα στεγανά των αυστηρών διαλεκτικών διαχωρισμών και

[149] Ό.π. σελ. 19.

των επίσης αυστηρών χρονικών ορίων για την εξέλιξή τους. Πρόκειται για το στοιχείο της τεχνητής γλωσσικής μορφής, όπως αυτό απαντά στα πρώτα μνημεία της ελληνικής και γενικότερα ευρωπαϊκής λογοτεχνίας: στα δύο έπη του Ομήρου, την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*. Εκτός, δηλαδή, από το περιεχόμενο των επών, από την πρώτη στιγμή η προσοχή της έρευνας εστιάστηκε και στην ιδιαίτερη γλωσσική τους μορφή. Όπως ήταν λογικό, στην αρχή η μοναδική βάση μελέτης και σύγκρισης της ομηρικής γλώσσας ήταν οι διάλεκτοι των ιστορικών χρόνων. Εν σχέσει προς αυτές μόνο μπορούσε να οριστεί ο χαρακτήρας της γλωσσικής μορφής στην οποία εξιστορούνταν τα κατορθώματα του Αχιλλέα, του Οδυσσέα και των άλλων ομηρικών ηρώων. Σύντομα, εντούτοις, έγινε αντιληπτό ότι η γλώσσα των επών συνιστούσε ένα τεχνητό, ποιητικό ιδίωμα, το οποίο δεν υπήρξε ποτέ ομιλούμενη γλώσσα. Όπως έχει ορθά επισημανθεί, «είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς μια ζώσα διάλεκτο, η οποία θα εμπεριείχε συγχρόνως τρεις διαφορετικές μορφές γενικής, όπως *-οιο*, *-οο*, *-ου*, ή τόσο πολλές διαφορετικές μορφές προσωπικών αντωνυμιών, όπως *ἄμμες/ἡμεῖς*, *ὔμμες/ὑμεῖς* κλπ., ή θα χρησιμοποιούσε την μορφή *ἐλέλιχθεν* στην μία πρόταση και *ἐλελίχθησαν* στην επόμενη».[150]

Υπό το πρίσμα των διαλέκτων της 1ης χιλιετίας π.Χ., η ομηρική γλώσσα ορίστηκε αρχικώς είτε ως το αποτέλεσμα της επικάλυψης ενός αιολικού στρώματος από ένα ιωνικό είτε ως μια κατά βάσιν ανατολική ιωνική διάλεκτος, αλλά με πολλούς αιολισμούς (για την έκταση και φύση των οποίων έχουν διατυπωθεί πολλές διαφορετικές απόψεις) και αρχαϊσμούς.[151] Επρόκειτο, με άλλα λόγια, για ένα αμάλγαμα από ετερόκλητα διαλεκτικά στοιχεία και στρώματα, το οποίο σε μια ύστερη φάση εξέλιξης της επικής ποίησης είχε υποστεί, καθώς φαίνεται, έναν εκτενή εξιωνισμό της μορφής του. Στην πορεία της φιλολογικής έρευνας των επών, ζητήματα όπως, π.χ., αυτό του αριθμού και της ταυτότητας των διαφορετικών διαλεκτικών και χρονολογικών στρωμάτων του αμαλγάματος ή της «μετανάστευσης» ή όχι των επικών έργων στον χώρο του Αιγαίου ως εξήγησης για τα ετερόκλητα γλωσσικά τους στοιχεία, εξελίχθηκαν σε μερικά από τα πιο πολυσυζητημένα προβλήματα στον χώρο της κλασικής φιλολογίας.[152]

Ως αποτέλεσμα αυτών των συζητήσεων, το φαινόμενο μιας γλωσσικής μορφής που δεν μπορεί να κατηγοριοποιηθεί με απόλυτα ξεκάθαρους όρους, γνωστό μας και από τις ομιλούμενες διαλέκτους των ιστορικών χρόνων, κατέληξε και στην περίπτωση των ομηρικών επών να ερμηνευθεί με έναν τρόπο που δεν διατάρασσε την κυρίαρχη οπτική

---

[150] L. R. Palmer, *The Greek Language* (Faber and Faber, London 1980), σελ. 87 κ.ε.

[151] Για μια εκτενή ανάλυση της ομηρικής γλώσσας βλ. B. Forssman, Schichten in der homerischen Sprache, στο: J. Latacz (επιμ.), *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick*, Colloquium Rauricum Band 2 (B.G. Teubner, Stuttgart und Leipzig 1991), σελ. 259-288.

[152] Για μια σύνοψη της ιστορίας της έρευνας με όλες τις βασικές βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. A. Bartoněk, Die Erforschung des Verhältnisses des mykenischen Griechisch zur homerischen Sprachform, στο: J. Latacz (επιμ.), *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick*, Colloquium Rauricum Band 2 (B.G. Teubner, Stuttgart und Leipzig 1991), σελ. 289-310.

για την εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας. Η εξήγηση αυτή ήταν η «περιπλάνηση» της επικής παράδοσης στον χρόνο (πολλά διαδοχικά στρώματα από τους μυκηναϊκούς ως τους γεωμετρικούς χρόνους) και στον χώρο (μεταφορά της επικής παράδοσης από την Ελλάδα στην Ιωνία κατά τους αποικισμούς των Σκοτεινών Αιώνων [11ος-10ος αι. π.Χ.]). Δύσκολα μπορούσε κανείς να φανταστεί ότι ο τεχνητός χαρακτήρας της γλώσσας των επών ήταν πολύ πιο συνειδητός απ' όσο έμοιαζε. Ότι, δηλαδή, αποτελούσε τον απόηχο μιας ολόκληρης παράδοσης τεχνητών γλωσσικών ιδιωμάτων κατά την 2η χιλιετία π.Χ. Μιας παράδοσης από την οποία αναφαίνεται μια εικόνα για την εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας τελείως διαφορετική από την σχεδόν μηχανιστική, δαρβινικού τύπου διαδικασία του οικογενειακού δέντρου με την θεωρούμενη, μάλιστα, ως αξιόπιστα εντοπισμένη στον χρόνο «ρίζα» του. Προκειμένου όμως να αρχίσει να προκύπτει η νέα αυτή εικόνα του ζητήματος έπρεπε πρώτα να επιτελεστούν ραγδαίες πρόοδοι σε ένα συγγενές πεδίο έρευνας: στην μελέτη ορισμένων εκ των γραπτών μνημείων της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο.

III.4. Τα προαλφαβητικά γραπτά μνημεία στο Αιγαίο και τα αρχαιότερα βέβαια ίχνη της ελληνικής γλώσσας

Όταν το έτος 1900 ο Ά. Έβανς ξεκινούσε τις ανασκαφές του στην Κνωσό, μάλλον δεν περίμενε ότι εκτός από τα ερείπια του μνημειώδους εκείνου κτηριακού συγκροτήματος, το οποίο ονόμασε «ανάκτορο του Μίνωα», θα έφερνε στο φως και κάτι άλλο: τα πρώτα γραπτά μνημεία στον χώρο του Αιγαίου που ήταν αρχαιότερα της ελληνικής αλφαβητικής γραφής της 1ης χιλιετίας π.Χ. Μεταξύ, δηλαδή, των πολυάριθμων κινητών ευρημάτων του ανακτόρου, την προσοχή του τράβηξε αφενός μεν ένας αριθμός αντικειμένων ενεπίγραφων με ιερογλυφικά σύμβολα και αφετέρου ένα πλήθος πήλινων πινακίδων οι οποίες έφεραν σειρές γραμμικών σημείων. Αμέσως έγινε αντιληπτό ότι επρόκειτο για κάποια άγνωστα συστήματα γραφής. Σύντομα έγινε σαφές επίσης ότι στο υλικό των πινακίδων με τα γραμμικά σύμβολα, που ήταν και το πολυπληθέστερο, αντιπροσωπεύονταν δύο διαφορετικές παραλλαγές ενός συγγενούς κώδικα γραφής: μία αρχαιότερη, την οποία ο Έβανς ονόμασε Γραμμική Α, και μία νεώτερη, που πήρε την ονομασία Γραμμική Β. Αν και οι προσπάθειες για την ανάγνωση και κατανόηση, δηλαδή την αποκρυπτογράφηση, των γραφών άρχισαν σχεδόν αμέσως, το αρχικό υλικό συνιστούσε μια μάλλον περιορισμένη βάση μελέτης. Αυτό επρόκειτο να αλλάξει λίγο αργότερα, κυρίως σε ό,τι αφορά την Γραμμική Β.[153]

[153] Για την ιστορία της αποκρυπτογράφησης της Γραμμικής Β βλ. J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B* (Cambridge University Press, Cambridge 1959, μεταφρασμένο και στα ελληνικά ως *Γραμμική Β: Η πρώτη ελληνική γραφή* [Εκδόσεις Κακουλίδη, Αθήνα 1962]). A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003), σελ. 51 κ.ε. M. Pope, The decipherment of Linear B, στο: Y. Duhoux - A. Morpurgo Davis (επιμ.), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, Volume 1 (Peeters Louvain-La-Neuve 2008), σελ. 1-23.

Το 1939 ο Αμερικανός αρχαιολόγος Carl Blegen, ο οποίος τα χρόνια που είχαν προηγηθεί είχε διευθύνει την δεύτερη φάση των ανασκαφών της Τροίας (μετά από εκείνη του Σλήμαν τον 19ο αιώνα), ξεκίνησε μια νέα ανασκαφική εξόρμηση. Αυτή την φορά ο στόχος του ήταν να εντοπίσει το ανάκτορο του ομηρικού βασιλιά Νέστορα στην Πύλο. Κατά ευτυχή σύμπτωση, στην πρώτη κιόλας ανασκαφική τομή η σκαπάνη του Blegen προσέκρουσε σε ένα πλούσιο αρχείο περίπου 600 πινακίδων της Γραμμικής Β. Αυτές μπορούσαν να χρονολογηθούν με βεβαιότητα στην τελευταία φάση του ανακτόρου πριν από την καταστροφή του περί το 1200 π.Χ. Αντιθέτως, προβληματική παραμένει ως σήμερα η χρονολόγηση των πινακίδων της Κνωσού, με άλλους να τις τοποθετούν στο διάστημα 1400-1380 π.Χ. και άλλους να τις θεωρούν σύγχρονες με αυτές της ηπειρωτικής Ελλάδας (βλ. κατ., καθώς και κεφ. II.2, σελ. 86). Λόγω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου που ξέσπασε την ίδια χρονιά με την ανασκαφή του Blegen, οι πινακίδες της Πύλου μπόρεσαν να δουν το φως της δημοσιότητας μόλις το 1951.

Παρά ταύτα, ως τότε πολλοί ερευνητές είχαν ήδη προσπαθήσει να επιτύχουν κάποιες προόδους στην αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β. Ο ίδιος ο Έβανς εξέφρασε καταρχάς την άποψη ότι επρόκειτο για μια συλλαβική γραφή, κάτι που ήταν ορθό, αφού ο αριθμός των σημείων της (σήμερα γνωρίζουμε τουλάχιστον 87, μαζί με περίπου 150 ιδεογράμματα) δεν παρέπεμπε ούτε σε αλφαβητική φωνητική γραφή (σε αυτή την περίπτωση τα σημεία θα ήταν λιγότερα από 40 ή 30) ούτε σε ιδεογραφική (θα ήταν χιλιάδες). Εκτός αυτού, εφαρμόζοντας στην περίπτωση μιας πινακίδας που έφερε σχέδιο κεφαλών αλόγων μια ανάγνωση με βάση το κλασικό κυπριακό συλλαβάριο (το συλλαβικό σύστημα γραφής με το οποίο καταγραφόταν στην Κύπρο η ελληνική γλώσσα μεταξύ του 6ου και του 3ου αιώνα π.Χ.), ο Άγγλος αρχαιολόγος είχε καταφέρει να διαβάσει δύο σύμβολα της Γραμμικής Β ως po-lo, ήχο τον οποίον συνέκρινε ακολούθως με την ελληνική λέξη *πῶλος*.[154] Έχοντας όμως την δογματική πεποίθηση ότι οι φορείς του μυκηναϊκού πολιτισμού δεν ήταν Έλληνες, αλλά Μινωίτες,[155] απέρριψε την ερμηνεία αυτή, αν και αποδείχθηκε αργότερα ότι ήταν σωστή.

Η άποψη ότι η γλώσσα των πινακίδων δεν μπορεί να είναι ελληνική διατυπώθηκε και από άλλους ερευνητές, λόγω του εντοπισμού κάποιων αναντιστοιχιών με το αναφερθέν κυπριακό συλλαβάριο. Την δεκαετία του 1940 η Αμερικανίδα Alice Kober (Άλις Κόμπερ) κατάφερε, χάρη σε μια εξαιρετικά λεπτομερή και οξυδερκή μελέτη των πινακίδων, να επιτύχει σημαντικές προόδους. Εντόπισε την ύπαρξη κλίσεων και γενών ινδοευρωπαϊκού τύπου, την οποία, μεταξύ άλλων, μαρτυρούσαν και οι λεγόμενες «τριάδες». Αυτές ήταν περιπτώσεις ομάδων τριών λέξεων (δηλαδή σειρών συμβόλων) που

154 A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003), σελ. 51, 66 κ.ε., εικ. 31.

155 A. J. Evans, The Minoan and Mycenaean element in Hellenic life, *Journal of Hellenic Studies* 32, 1912, σελ. 281 κ.ε.

ήταν όμοιες ως προς το πρώτο μέρος τους αλλά διαφορετικές στην κατάληξή τους. Αργότερα αποδείχθηκε ότι επρόκειτο για τοπωνύμια και τα αντίστοιχα εθνικά τους, π.χ. Κνωσός, Κνώσιος, Κνωσία. Ο θάνατος της Kober όμως, το 1950, δεν την άφησε δυστυχώς να δει τα αποτελέσματα των προσπαθειών της.

Το έργο της αποκρυπτογράφησης έφερε τελικώς εις πέρας ο Άγγλος αρχιτέκτονας Michael Ventris (Μάικλ Βέντρις). Το 1936 ο Ventris είχε παρευρεθεί ως μαθητής σε μια διάλεξη του Έβανς περί των ευρημάτων της Κνωσού και ειδικώς περί των άγνωστων και μυστηριωδών γραμμικών γραφών. Αυτή ήταν η αρχή της ενασχόλησής του με το ζήτημα της Γραμμικής Β, στην μελέτη του οποίου αφοσιώθηκε εντατικά μετά το τέλος του πολέμου. Αν και προερχόμενος από έναν χώρο εκτός της επίσημης ακαδημαϊκής φιλολογικής και αρχαιολογικής έρευνας, ο Ventris φρόντισε γρήγορα να έρθει σε επαφή με πολλούς εκπροσώπους της τελευταίας (μεταξύ αυτών και με γνωστά μας ονόματα, όπως οι Kretschmer, Schachermeyr, Georgiev, Wace, Blegen, Μαρινάτος). Ξεκίνησε μάλιστα μαζί τους μια ολόκληρη διαδικασία αλληλογραφίας, στο πλαίσιο της οποίας τους έθετε ερωτήματα και τους ενημέρωνε για τις προόδους του, ενώ ενημερωνόταν διαρκώς και για τις δικές τους απόψεις.

Αξίζει εδώ να σχολιάσει κανείς ότι η τακτική αυτή του Ventris καταδεικνύει με εύγλωττο τρόπο την διαφορά μεταξύ ενός «ανεπίσημου», πλην όμως υπεύθυνου και σοβαρού ερευνητή και ενός κακώς εννοούμενου ερασιτέχνη. Ο Άγγλος αρχιτέκτονας όχι μόνο δεν περιχαρακώθηκε σε κάποιον δικό του μικρόκοσμο χονδροειδούς ερασιτεχνισμού και ιδεολογικοποίησης, αλλά επιδίωξε και πέτυχε μια συνεχή, εξωστρεφή και δημιουργική επικοινωνία με τον επίσημο ακαδημαϊκό χώρο. Με αυτόν τον τρόπο, αφενός μεν κατέκτησε γρήγορα το κύρος ενός σοβαρού ερευνητή, αφετέρου μπόρεσε να αξιοποιήσει τους καρπούς της παράλληλης εργασίας που λάμβανε χώρα και εντός των ακαδημαϊκών τειχών. Το τελευταίο αυτό στοιχείο δεν είχε, πάντως, μόνο θετικές συνέπειες, αφού είχε ως αποτέλεσμα αρχικώς να υιοθετήσει και ο Ventris τον αρνητισμό ορισμένων επιστημόνων (κυρίως της σχολής του Έβανς) απέναντι στην πιθανότητα η γλώσσα των πινακίδων να είναι ελληνική. Όπως άλλοι ερευνητές, έτσι και ο Άγγλος αρχιτέκτονας δοκίμασε στην αρχή να αναγνώσει τα κείμενα των πινακίδων υπό το πρίσμα άλλων γλωσσών (π.χ. της ετρουσκικής).

Περισσότερο παραγωγική υπήρξε η δική του πρωτότυπη συνεισφορά, η οποία δεν επένδυε πλέον στην συνήθη μέθοδο της εξωτερικής σύγκρισης με άλλα συστήματα γραφής ως μέσου για την εξακρίβωση της φωνητικής αξίας του εκάστοτε σημείου. Αντίθετα, είχε ως άξονα την εφαρμογή μιας πιο σύγχρονης, στατιστικής μεθόδου ανάλυσης των συλλαβικών συνδυασμών (ή «πλεγμάτων»). Η πρακτική αυτή, η οποία αξιοποιούσε την παρεμφερή μεθοδολογία της Kober, επρόκειτο να αποδειχθεί το κλειδί για την αποκρυπτογράφηση. Μετά, μάλιστα, και την δημοσιοποίηση των πινακίδων που είχε ανακαλύψει ο Blegen στην Πύλο, οι προσπάθειες του Ventris βρίσκονταν πλέον στην

τελική ευθεία για την επίτευξη του στόχου. Όντως, καταφέρνοντας να ταυτίσει στα κείμενα των πινακίδων συγκεκριμένα τοπωνύμια (με πρώτο το *Αμνισός*) μπόρεσε σιγά σιγά να φθάσει στην φωνητική ταυτοποίηση ενός κρίσιμου αριθμού σημείων.

Η Γραμμική Β αποκρυπτογραφήθηκε τελικώς την 1η Ιουνίου του 1952 και τρεις εβδομάδες αργότερα, στις 24 Ιουνίου, ο Ventris ανακοίνωσε τα αποτελέσματα σε ραδιοφωνική εκπομπή του BBC: «Κατά τις τελευταίες εβδομάδες κατέληξα στο συμπέρασμα ότι οι πινακίδες της Κνωσού και της Πύλου πρέπει τελικά να είναι γραμμένες στην ελληνική γλώσσα – φυσικά σε μια δύσκολη και αρχαϊκή ελληνική, αφού είναι 500 χρόνια αρχαιότερη από τον Όμηρο και καταγεγραμμένη σε μια ατελή μορφή, παρ' όλα αυτά όμως ελληνική».[156] Μεταξύ των ακροατών της ιστορικής αυτής ανακοίνωσης ήταν και ένας κλασικός φιλόλογος του Πανεπιστημίου του Κέιμπριτζ, ο John Chadwick (Τζον Τσάντγουικ). Αν και επιφυλακτικός στην αρχή, ο Chadwick γρήγορα πείστηκε για την ορθότητα της αποκρυπτογράφησης του Ventris. Έχοντας εκτός της φιλολογικής του κατάρτισης και εμπειρία στην αποκωδικοποίηση μηνυμάτων από την θητεία του στο πολεμικό ναυτικό της πατρίδας του, μπόρεσε όχι μόνο να αξιολογήσει σωστά την επιτυχία του Άγγλου αρχιτέκτονα, αλλά και να συμβάλει ενεργά στην περαιτέρω πρόοδο της αποκρυπτογράφησης. Εν τέλει συνεργάστηκε με τον Ventris, ώστε το 1956 –έτος στο οποίο κατά ατυχή σύμπτωση ο αποκρυπτογράφος της Γραμμικής Β βρήκε πρόωρο θάνατο[157]– να παρουσιάσουν από κοινού τα αποτελέσματα της ανάγνωσης των πινακίδων στο έργο ***Documents in Mycenaean Greek*** («Μνημεία της μυκηναϊκής ελληνικής»).[158] Όπως αποδείχθηκε, οι πινακίδες συνιστούσαν κατά βάσιν τα κατάστιχα της μυκηναϊκής ανακτορικής διοίκησης. Μέσω της ανάγνωσής τους ήρθε δηλαδή στο φως η διοικητική, οικονομική και στρατιωτική οργάνωση των ανακτόρων, πτυχές της θρησκευτικής σφαίρας, καθώς και ένα πλήθος ονομάτων ανθρώπων και θεών.

Οι συνέπειες της αποκρυπτογράφησης ήταν τεράστιας σημασίας. Η «αρχαία Ελλάδα» έπαυε πλέον να ταυτίζεται αποκλειστικά με τους ιστορικούς χρόνους της αρχαιότητας και η ελληνική ιστορία επεκτεινόταν τώρα τεκμηριωμένα[159] ως και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (Μυκηναϊκή). Με αυτόν τον τρόπο, η ελληνική γλώσσα γινόταν η δεύτερη αρχαιότερη καταγεγραμμένη γλώσσα της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας (μετά την χεττι-

---

[156] J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B* (Cambridge University Press, Cambridge 1959), σελ. 68: «During the last few weeks, I have come to the conclusion that the Knossos and Pylos tablets must, after all, be written in Greek – a difficult and archaic Greek, seeing that it is 500 older than Homer and written in a rather abbreviated form, but Greek nevertheless».

[157] Για την βιογραφία του Ventris βλ. A. Robinson, *Ο άνθρωπος που αποκρυπτογράφησε την Γραμμική Β. Η ιστορία του Μάικλ Βέντρις* (Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004).

[158] M. Ventris – J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek. Three Hundred Selected Tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with Commentary and Vocabulary* (Cambridge University Press, Cambridge 1956).

[159] Για την ελληνικότητα του μυκηναϊκού πολιτισμού ήταν πεπεισμένοι πολλοί ερευνητές, όπως π.χ. ο Σλήμαν και ο Wace, ήδη και προ της αποκρυπτογράφησης της Γραμμικής Β, βάσει των ιστορικών και αρχαιολογικών στοιχείων. Έλειπαν όμως οι αδιαμφισβήτητες αποδείξεις.

τική) και, μαζί με την κινεζική, η παλαιότερη καταγεγραμμένη γλώσσα στον κόσμο που ομιλείται συνεχώς μέχρι σήμερα. Οι πινακίδες της Γραμμικής Β αποτελούν ακόμη και σήμερα τα αρχαιότερα γνωστά γραπτά μνημεία της ελληνικής γλώσσας, ενώ η «δύσκολη και αρχαϊκή» μορφή της που καταγράφεται σε αυτές προσέφερε μια αρκετά διαφορετική βάση μελέτης της από αυτήν που αποτελούσαν στο παρελθόν οι διάλεκτοι των ιστορικών χρόνων. Όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, τα ζητήματα που τίθενται ως προς την αξιολόγηση και ερμηνεία της «μυκηναϊκής ελληνικής» των πινακίδων είναι πολλά και σύνθετα.

Προτού όμως στραφούμε σε αυτά τα θέματα, πρέπει να υπογραμμιστεί και μια επιπλέον παράμετρος. Μέσω της αποκρυπτογράφησης της Γραμμικής Β καταρρίφθηκε άπαξ δια παντός και μια συγκεκριμένη, αν και μειοψηφική, άποψη περί της «ελεύσεως των Ελλήνων». Αυτή που τοποθετούσε την άφιξή τους στην Ελλάδα στα τέλη της Μυκηναϊκής Εποχής. Στους υποστηρικτές αυτής της θέσης συγκαταλέγονται από τον γερμανόφωνο χώρο ο Αυστριακός ιστορικός Franz Hampl (Φραντς Χαμπλ) και ο Γερμανός φιλόλογος Ernst Grumach (Ερνστ Γκρούμαχ), ενώ από την αγγλόφωνη έρευνα ο Βρετανός αρχαιολόγος Sinclair Hood (Σινκλαίρ Χουντ).[160] Τα κύρια επιχειρήματα της εν λόγω άποψης ήταν αφενός μεν το στρώμα καταστροφής και η συνακόλουθη πολιτιστική τομή στην ηπειρωτική Ελλάδα περί το 1200 π.Χ. και αφετέρου οι πολιτιστικές διαφορές μεταξύ της Μυκηναϊκής Εποχής και των Σκοτεινών Αιώνων.

Και τα δύο θεωρούνται εξαιρετικά αδύναμα από την συντριπτική πλειονότητα (πλέον από το σύνολο) της έρευνας. Όπως έχουμε αναφέρει και σε άλλο σημείο (κεφ. II.2, σελ. 86), στο στρώμα καταστροφής των μυκηναϊκών ανακτόρων δεν μπορούν να ανευρεθούν ίχνη ούτε καν της Καθόδου των Δωριέων, πόσο μάλλον αυτής των Ελλήνων εν γένει. Στρεβλή είναι και η άποψη περί πολιτιστικού χάσματος μεταξύ των Μυκηναϊκών και των Σκοτεινών Αιώνων ή και των μετέπειτα ιστορικών χρόνων. Ήδη πριν την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β μπορούσαν να εντοπιστούν πολλά στοιχεία αρχαιολογικής, αλλά και γενικότερα πολιτιστικής συνέχειας (π.χ. μυθολογικές παραδόσεις) μεταξύ της 2ης και της 1ης χιλιετίας π.Χ. Μετά και την ανάγνωση των πινακίδων, τόσο οι συνέχειες όσο και οι φυσιολογικές ασυνέχειες ανάμεσα στις δύο περιόδους έγιναν καλύτερα κατανοητές, στερώντας τις ανωτέρω απόψεις από οποιαδήποτε σοβαρή επιχειρηματολογική ισχύ.[161]

Ο Grumach, μάλιστα, ανήκε σε μια μικρή ομάδα (με μέλη ακόμα τον συμπατριώτη του W. Eilers και τον Σκωτσέζο φιλόλογο A. J. Beattie) η οποία την δεκαετία του 1950 προσπάθησε να θέσει υπό αμφισβήτησιν την ορθότητα της αποκρυπτογράφησης της

[160] Για μια σύνοψη των απόψεών τους με τις περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988), σελ. 16 κ.ε. Ειδικά για τις θέσεις του Grumach, βλ. J. T. Hooker, *The Coming of the Greeks* (Regina Books, Claremont, California 1999), σελ. 7 κ.ε.

[161] Βλ. C. Renfrew, The archaeology of identity, στο: G. B. Peterson (επιμ.), *The Tanner Lectures on Human Values* 15 (University of Utah Press, Salt Lake City 1994), σελ. 333 κ.ε. για τις μεταβολές στο πεδίο της θρησκείας.

Γραμμικής Β.[162] Η σχετική κριτική αφορούσε την μέθοδο αποκρυπτογράφησης του Ventris, τους ορθογραφικούς κανόνες για την απόδοση της μυκηναϊκής γλώσσας, καθώς και την σχέση μεταξύ γραμμικών συμβόλων και ιδεογραμμάτων. Η αιρετική αυτή άποψη, της οποίας τα επιχειρήματα ήταν ασθενή ήδη την εποχή που διατυπώθηκαν, αποδυναμώθηκε πλήρως τα χρόνια που ακολούθησαν μέσω νέων ευρημάτων μυκηναϊκών πινακίδων. Η ανάγνωσή τους επιβεβαίωσε την ορθότητα της αποκρυπτογράφησης και, φυσικά, τον ελληνικό χαρακτήρα της μυκηναϊκής γλώσσας, τον οποίο, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, κυρίως αφορούσε η μικρή αυτή εκστρατεία αμφισβήτησης. Σαν αποτέλεσμα, το χρονικώς χαμηλότερο χρονικό παράθυρο για την «έλευση των Ελλήνων», αυτό του τέλους της Εποχής του Χαλκού, αποτέλεσε παρελθόν από την διαδικασία διερεύνησης του ζητήματος.

Ας επιστρέψουμε όμως στα κείμενα της Γραμμικής Β. Από την εποχή που ήρθαν στο φως οι πρώτες πινακίδες κατά τις ανασκαφές του ανακτόρου της Κνωσού έως και σήμερα, τα σχετικά ευρήματα έχουν αυξηθεί αισθητά σε αριθμό. Στην διάθεση των ερευνητών βρίσκονται πλέον περίπου 5900 πήλινες πινακίδες, καθώς και πήλινα σφραγίσματα και όστρακα αγγείων, προερχόμενα από 17 θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας (π.χ. Πύλος, Μυκήνες, Τίρυνθα, Θήβα) και της Κρήτης (π.χ. Κνωσός, Χανιά/Κυδωνία).[163] Σε ό,τι αφορά την χρονολογική διασπορά των ευρημάτων,[164] αναφέραμε ήδη ότι η πλειονότητα προέρχεται από τα τέλη του 13ου αιώνα, δηλαδή από το στρώμα καταστροφής των ανακτόρων. Κάποιες επιγραφές όμως, τόσο σε πινακίδες όσο και σε όστρακα ψευδόστομων αμφορέων, μπορούν να τοποθετηθούν χρονικά σε πρωιμότερες φάσεις του ίδιου αιώνα ή και στο δεύτερο ήμισυ του 14ου αιώνα (π.χ. πινακίδα από την οικία Πέτσα στις Μυκήνες).

Είδαμε, επίσης, την διχογνωμία που υπάρχει αναφορικά με την χρονολόγηση των πινακίδων της Κνωσού, οι οποίες στο πλαίσιο της μιας άποψης χρονολογούνται περί το 1400-1380 π.Χ., κατά μία άλλη στον 13ο αιώνα π.Χ., ενώ υπάρχει και μία τρίτη, «συμβιβαστικότερη» θέση που θέλει το αρχείο να διαμοιράζεται χρονολογικά και στις δύο αυτές περιόδους.[165] Εάν δεχθεί κανείς την υψηλή χρονολόγηση, τότε τα ευρήματα της Κνωσού είναι περίπου σύγχρονα με την αρχαιότερη «κανονική» μαρτυρία της Γραμμι-

[162] Βλ. επ' αυτού A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003), σελ. 62 κ.ε.

[163] Για μια στατιστική ως το έτος 2003 βλ. A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003), σελ. 16, 30.

[164] Βλ. επ' αυτού και J. Driessen, Chronology of the Linear B texts, στο: Y. Duhoux – A. Morpurgo Davis (επιμ.), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, Volume 1 (Peeters Louvain-La-Neuve 2008), σελ. 69-79, πίν. 3:2.

[165] Ό.π. σελ. 70 κ.ε.

κής Β στον ελλαδικό χώρο, η οποία προέρχεται από τον οικισμό της Ίκλαινας Μεσσηνίας και χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα στις αρχές του 14ου αιώνα π.Χ.[166]

Πέραν της πινακίδας της Ίκλαινας υπάρχει όμως και ένα άλλο, λιγότερο «κανονικό» εύρημα, το οποίο θα μπορούσε να δώσει μια νέα διάσταση στον χρονικό ορίζοντα χρήσης της Γραμμικής Β στην Ελλάδα: πρόκειται για μια μικρή, σχεδόν κυκλική κροκάλη (με διαστάσεις 4,9 εκ. × 4,08 εκ. και πάχος 1,62 εκ.), η οποία βρέθηκε το 1994 στη θέση Αγριλίτσες της κοινότητας Καυκανιάς (7 χλμ. βορείως της Ολυμπίας).[167] Πάνω της αναγνωρίστηκαν τρεις λέξεις γραμμένες σε Γραμμική Β. Η μία από αυτές φέρεται να είναι το ομηρικό ανθρωπωνύμιο «Χάροψ», ενώ οι άλλες δύο δεν μπορούν να ταυτιστούν με γνωστές έννοιες, αν και απαντούν σε μεταγενέστερες πινακίδες από την Πύλο και την Κνωσό. Το μικρό αυτό βότσαλο δεν θα είχε τόση σημασία, εάν δεν είχε ανευρεθεί στο στρώμα καταστροφής ενός κτίσματος το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια στον 17ο αιώνα π.Χ. (περί το 1650 π.Χ.). Κατά τους μελετητές του, το εύρημα της Καυκανιάς επιβεβαιώνει την άποψη ότι η Γραμμική Β επινοήθηκε στην Ελλάδα σε μια περίοδο ίσως και πριν από αυτή των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών (βλ. κεφ. II.2, σελ. 81).[168] Εντούτοις, λόγω του μεμονωμένου, ασυνήθιστου και αρκετά περίεργου χαρακτήρα του συγκεκριμένου ευρήματος,[169] ένα τέτοιο συμπέρασμα θα μπορέσει να ενδυναμωθεί μόνον εάν προκύψουν περαιτέρω επιγραφικές μαρτυρίες που να μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια στην ίδια, τόσο πρώιμη περίοδο.

Όσον αφορά, τώρα, την άποψη ότι η Γραμμική Β γεννήθηκε στην Ελλάδα, αυτή περιγράφει μόνον ένα από τα πιθανά σενάρια. Στο πλαίσιο μιας άλλης οπτικής, τόσο η εκπόρευσή της από το σύστημα της Γραμμικής Α όσο και η ανεύρεση πινακίδων και των δύο αυτών γραφών στο ανάκτορο της Κνωσού αξιολογούνται ως στοιχεία που υποδεικνύουν μάλλον την Κνωσό ως τον τόπο μεταφύτευσης του μινωικού συστήματος γραφής στους Μυκηναίους. Εντούτοις, η υιοθέτησή του φαίνεται ότι υπήρξε μια διαδικασία που δεν είχε τόσο την μορφή της απλής αντιγραφής σε ένα σύντομο χρονικό «παράθυρο», αλλά της βαθμιαίας προσαρμογής του συστήματος αυτού στις ανάγκες μιας άλλης γλώσσας. Αυτό μαρτυρεί, π.χ., το γεγονός ότι στην Γραμμική Β απαντούν τουλάχιστον 20 νέα σημεία, ενώ περίπου 40 σύμβολα της Γραμμικής Α δεν χρη-

[166] Για την ανασκαφή της Ίκλαινας βλ. Μ. Κοσμόπουλος, Ίκλαινα Μεσσηνίας, *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2008, σελ. 64-80. Του ιδίου, Ίκλαινα Μεσσηνίας, *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2009, σελ. 50-56. Το εύρημα της Γραμμικής Β είναι υπό δημοσίευσιν στις επόμενες προκαταρκτικές εκθέσεις.

[167] Π. Αραπογιάννη – J. Rambach – L. Godart, Η μυκηναϊκή επιγραφή της Καυκανιάς, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 70, 1995 (Α'), σελ. 252-255. Βλ. επίσης X. Arapojanni – J. Rambach – L. Godart, *Kavkania. Die Ergebnisse der Ausgrabungen von 1994 auf dem Hügel von Agrilitses* (Philipp von Zabern, Mainz 2002), σελ. 6 κ.ε., 213 κ.ε.

[168] Ό.π. σελ. 255.

[169] Για μια κριτική βλ. Th. G. Palaima, OI Zh 1: Qvovsqve tandem?, *Minos* 37-38, 2002-2003, σελ. 373-385, όπου εκτίθενται τα επιχειρήματα υπέρ της άποψης ότι το αμφιλεγόμενο αυτό εύρημα αποτέλεσε απλώς μια πρωταπριλιάτικη φάρσα αγνώστων (βρέθηκε την 1η Απριλίου 1994).

σιμοποιήθηκαν, προφανώς εσκεμμένα.[170] Εάν δεχθεί κανείς το σενάριο της επινόησης της Γραμμικής Β στην ηπειρωτική Ελλάδα και σε μια αρκετά πρώιμη φάση, τότε είναι πιθανό πως η διαδικασία διαμόρφωσής της διήρκεσε αρκετό χρόνο. Είναι ενδεχόμενο πως ήδη κατά την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο Μινωίτες γραφείς είχαν κληθεί από τα αναδυόμενα μυκηναϊκά κέντρα προκειμένου να εισαγάγουν σε αυτά την χρήση της γραφής για διοικητικούς σκοπούς. Εκεί δίδαξαν την Γραμμική Α σε Έλληνες γραφείς, οι οποίοι σε μια μεταγενέστερη φάση καινοτόμησαν για να προσαρμόσουν καλύτερα την μινωική γραφή στην ελληνική γλώσσα, δημιουργώντας έτσι την Γραμμική Β.[171]

Παρά την προσαρμογή, η Γραμμική Β δεν έπαυε να αποτελεί ένα σύστημα γραφής κατά βάσιν επείσακτο και ακατάλληλο για μια πλήρη και σωστή απόδοση της ελληνικής γλώσσας. Χαρακτηριστική είναι π.χ. η ατελής απόδοση των φωνηέντων, των διφθόγγων και των περιπτώσεων συνεχόμενων συμφώνων (π.χ. ka-ke-u=«χαλκεύς»), η απουσία τελικών συμφώνων (π.χ. po-me-no=«ποιμένος»), καθώς και η απουσία διάκρισης μεταξύ μακρών και βραχέων φωνηέντων, όπως και μεταξύ των υγρών συμφώνων *λ* και *ρ* (π.χ. re-qo-me-no=«λειπόμενοι»). Ωστόσο, οι ατέλειες αυτές δεν εμπόδισαν τους ερευνητές να αναγνώσουν τα κείμενα των πινακίδων, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις μελέτης τόσο της μυκηναϊκής ελληνικής γλώσσας, στην οποία είναι γραμμένα, όσο και του περιεχομένου τους.

Όπως κανείς μπορεί να υποψιαστεί, ένα από τα πρώτα πράγματα που οι επιστήμονες προσπάθησαν να εξακριβώσουν ήταν η σχέση της μυκηναϊκής ελληνικής με τις μορφές της ελληνικής γλώσσας που ήταν γνωστές από τους ιστορικούς χρόνους της αρχαιότητας. Σύντομα η έρευνα κατέληξε σε μια σειρά από άκρως ενδιαφέροντα και όχι εντελώς αναμενόμενα πορίσματα. Ήδη στο προηγούμενο υποκεφάλαιο αναφέραμε πως η αρχαϊκή μορφή της ελληνικής που απαντά στις πινακίδες θεωρείται πως ανήκει στην σφαίρα της «νότιας» ή «ανατολικής» ελληνικής. Πρόκειται για την υποθετική εκείνη υπερδιάλεκτο της 2ης χιλιετίας π.Χ., η οποία εκλαμβάνεται ως πρόγονος της μεταγενέστερης αρκαδοκυπριακής και αττικής-ιωνικής διαλεκτικής ομάδας (εικ. 12 [σελ. 116]).

Εάν, τώρα, κάποιος επιθυμεί να περιγράψει την μυκηναϊκή ελληνική ανεξάρτητα από την υποθετική αυτή οντότητα, τότε θα μιλήσει για μια γλωσσική μορφή που δεν ταυτίζεται με καμία από τις διαλέκτους των ιστορικών χρόνων, εμφανίζοντας, παρά ταύτα, κάποια σημεία συγγένειας με την αρκαδοκυπριακή. Αντιθέτως, στα κείμενα της Γραμμικής Β δεν φαίνεται να υπάρχουν στοιχεία που να μπορούν να συσχετιστούν με την βορειοδυτική ή δωρική διάλεκτο. Σε αντίθεση π.χ. με την τελευταία, στην γλώσσα των πινακίδων έχει ήδη συντελεστεί η φωνητική εξασθένηση (ή αλλιώς συριστικοποίηση) του *-τι-* (π.χ. *φέροντι* > *φέρονσι* > *φέρουσι*). Η κατάσταση αυτή πραγμάτων θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εναρμονίζεται πλήρως με την παράδοση περί της Καθόδου των Δω-

[170] A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003), σελ. 38.

[171] Ό.π. σελ. 38 κ.ε.

ριέων στα τέλη της Μυκηναϊκής Εποχής, δηλαδή με την απουσία τους από τον νότιο ελλαδικό χώρο κατά την διάρκειά της.

Αυτό όμως που έκανε στους ερευνητές την μεγαλύτερη εντύπωση είναι ο ομοιογενής χαρακτήρας της γλώσσας των κειμένων. Αν και προέρχονται από πολλές περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Κρήτης και από διαφορετικές χρονικές περιόδους, η γλωσσική μορφή που απαντά στα κείμενα παραμένει κατά βάσιν η ίδια. Η πρώτη σκέψη που ίσως έρχεται στο μυαλό είναι ότι η ομοιόμορφη αυτή γραπτή γλώσσα (χωρίς, δηλαδή, διαλεκτικές διαφοροποιήσεις) αντικατοπτρίζει απολύτως την πραγματικότητα της ομιλούμενης γλώσσας των μυκηναϊκών χρόνων. Μιας γλώσσας η οποία βρίσκεται ακόμη περίπου στα μέσα της δαρβινικού τύπου εξέλιξής της από την ρίζα της «κοινής ελληνικής» (περί το 2000 π.Χ. κατά την παραδοσιακή θεωρία) ως τους διαλεκτικούς της «κλάδους» της 1ης χιλιετίας π.Χ. Εντούτοις, η απροκατάληπτη μελέτη των πινακίδων οδήγησε αρκετούς ερευνητές σε μια τελείως διαφορετική ανάγνωση των στοιχείων: η μυκηναϊκή ελληνική είναι ομοιόμορφη όχι επειδή αποδίδει την γλωσσική πραγματικότητα της εποχής της, αλλά αντιθέτως, επειδή *δεν* την αποδίδει.

Σε αντίθεση με τους ιστορικούς χρόνους όπου ο γραπτός λόγος αντανακλούσε με πιστό τρόπο τις διαλεκτικές διαφοροποιήσεις, η «ύποπτη» υπερτοπική (και ενδεχομένως και διαχρονική) ομοιογένεια της γλωσσικής μορφής των μυκηναϊκών πινακίδων υποδηλώνει πως εδώ τα πράγματα ήταν διαφορετικά.[172] Σε αυτή την περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ένα διατοπικά κοινό, τεχνητό ιδίωμα διοικητικής χρήσεως, το οποίο ο E. Risch ονόμασε «κανονική μυκηναϊκή» (mycénien normal).[173] Κατά τον ίδιο ερευνητή, μάλιστα, κάποια σποραδικά στοιχεία απόκλισης από τον κανόνα που μπορούν να εντοπιστούν σε ορισμένα κείμενα μαρτυρούν την ύπαρξη τοπικών παραλλαγών της μυκηναϊκής γλώσσας ή αλλιώς μιας «ειδικής μυκηναϊκής» (mycénien special).[174] Και, ενώ ως προς το τελευταίο αυτό σημείο, δηλαδή την διείσδυση ή όχι διαλεκτικών στοιχείων στις πινακίδες, δεν επικρατεί απόλυτη ομοφωνία στην έρευνα, η ύπαρξη διαλεκτικών διαφοροποιήσεων εκτός της γραπτής γλώσσας των πινακίδων θεωρείται πιθανή και από άλλους ερευνητές. Πρόκειται για τις ομιλούμενες εκείνες μορφές της ελληνικής γλώσσας των μυκηναϊκών χρόνων που ο F. Adrados (Φ. Αντράντος) έχει ονομάσει

---

[172] A. Morpurgo-Davis, Mycenaean and Greek language, στο: A. Morpurgo-Davis - Y. Duhoux, *Linear B: A 1984 Survey*, Proceedings of the Mycenaean Colloquium of the VIIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies, Dublin, 27 August - 1st September 1984 (Cabay, Louvain-La-Neuve 1985), σελ. 84 κ.ε.

[173] E. Risch, Les différences dialectales dans le mycénien, στο: L. R. Palmer - J. Chadwick (επιμ.), *Proceedings of the Cambridge Colloquium on Mycenaean Studies* (Cambridge University Press, Cambridge 1966), σελ. 150-157. Βλ. επίσης R. Schmitt, *Einführung in die griechischen Dialekte* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1977), σελ. 115 και A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003), σελ. 462 κ.ε., 480 κ.ε., με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

[174] E. Risch, Les différences dialectales dans le mycénien, στο: L. R. Palmer - J. Chadwick (επιμ.), *Proceedings of the Cambridge Colloquium on Mycenaean Studies* (Cambridge University Press, Cambridge 1966), σελ. 150-157.

«παραμυκηναϊκές».[175] Επομένως, η μυκηναϊκή ελληνική δεν μας παραδίδει μια μορφή της ελληνικής γλώσσας με άμεση προγονική σχέση με τις διαλέκτους των ιστορικών χρόνων ή κάποιες εξ αυτών. Συνιστά απλώς ένα τυποποιημένο διοικητικό γλωσσικό μόρφωμα, το οποίο λόγω και των πολλών αρχαϊσμών του –δηλαδή στοιχείων (όπως, π.χ., τα φωνήματα j, h και w [π.χ. wa-na-ka=«άναξ»], η γενική ενικού εις *-οιο*, η δοτική εις *-ει* ή το επίθημα *-φι* της οργανικής πληθυντικού) που επί γλωσσολογικής βάσεως παραπέμπουν σε πιο πρώιμες φάσεις εξέλιξης της ελληνικής– θα μπορούσε να παραλληλιστεί με ένα είδος «καθαρεύουσας» της ανακτορικής διοίκησης.

Σε αντίθεση με τις διαλέκτους των ιστορικών χρόνων, που αποδείχθηκε ότι δεν προσφέρουν την σωστή βάση σύγκρισης για την μελέτη της μυκηναϊκής ελληνικής, υπάρχει μια άλλη μορφή της ελληνικής γλώσσας που είναι γνωστή από την 1η χιλιετία π.Χ. και για την οποία δεν ισχύει το ίδιο. Πρόκειται για την ομηρική γλώσσα. Όπως είδαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, η έρευνα της γλώσσας των επών επίσης δυσχεραίνεται αν γίνει υπό το πρίσμα των διαλεκτικών στεγανών των ιστορικών χρόνων. Η ανάγνωση των πινακίδων της Γραμμικής Β κατέδειξε ότι τα πράγματα αλλάζουν αισθητά, εάν την βάση της σύγκρισης αποτελέσει η μυκηναϊκή ελληνική.[176] Ήδη από την εποχή των Ventris και Chadwick η φιλολογική έρευνα εστίασε ένα σημαντικό μέρος της προσοχής της στα κοινά σημεία ανάμεσα στην γλώσσα του Ομήρου και αυτήν της Γραμμικής Β. Το πρώτο εξ αυτών δεν είναι άλλο από την τεχνητή μορφή του ιδιώματος. Ως αποτέλεσμα της αποκρυπτογράφησης, το ιδιάζον αυτό στοιχείο της ομηρικής γλώσσας έβρισκε τώρα μια αναλογία. Η συγκεκριμένη τάση δεν εκφράζεται, πάντως, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο στις δύο περιπτώσεις. Η μυκηναϊκή γλώσσα είναι γεωγραφικά και χρονολογικά τυποποιημένη χωρίς μεικτά στοιχεία, ενώ η ομηρική γλώσσα συνδυάζει την τήρηση κάποιων παραδεδομένων κανόνων με μια πιο ελεύθερη («εξατομικευμένη») επιλογή μεταξύ μιας ευρείας γκάμας γραμματικών, λεξιλογικών και στιλιστικών δυνατοτήτων.

Ομοιότητες μεταξύ ομηρικής και μυκηναϊκής υπάρχουν όμως περαιτέρω τόσο στο γραμματικό σύστημα όσο και στο λεξιλόγιο. Ως προς το τελευταίο, στις δύο αυτές μορφές της ελληνικής απαντούν τουλάχιστον 153 κοινά ουσιαστικά, 42 επίθετα, 41 ρήματα, 27 λέξεις λοιπών κατηγοριών, καθώς και περίπου 120 ονόματα ανθρώπων, θεών ή τόπων.[177] Περαιτέρω, στην μυκηναϊκή ελληνική μπορεί κανείς να συναντήσει μερικούς

---

[175] F. R. Adrados, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις απαρχές ως τις μέρες μας* (Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 2003), σελ. 118.

[176] Για την σχέση μεταξύ ομηρικής και μυκηναϊκής ελληνικής βλ. A. Bartoněk, Die Erforschung des Verhältnisses des mykenischen Griechisch zur homerischen Sprachform, στο: J. Latacz (επιμ.), *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick*, Colloquium Rauricum Band 2 (B.G. Teubner, Stuttgart und Leipzig 1991), σελ. 289-310. Του ιδίου, *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003), σελ. 458 κ.ε.

[177] A. Bartoněk, Die Erforschung des Verhältnisses des mykenischen Griechisch zur homerischen Sprachform, στο: J. Latacz (επιμ.), *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick*, Colloquium Rauricum Band 2 (B.G. Teubner, Stuttgart und Leipzig 1991), σελ. 304.

αρχαϊσμούς που αποδεικνύεται ότι αποτέλεσαν συστατικό στοιχείο και της ποιητικής εκείνης παράδοσης από την οποία προέκυψαν τα ομηρικά έπη. Σε αυτούς ανήκουν π.χ. η χαρακτηριστική γενική ενικού των δευτεροκλίτων εις *-οιο* (π.χ. *ἀκτὴν ἠπείροιο*) ή το επίθημα *-φι* της οργανικής πληθυντικού (μιας πτώσης που δεν υπάρχει πλέον στους ιστορικούς χρόνους), το οποίο, πάντως, στον Όμηρο έχει μια πιο ελεύθερη χρήση.

Ένα από αυτά τα αρχαϊκά στοιχεία συνδέεται στενά και με την ίδια την ρυθμική μονάδα των επών, τον δακτυλικό εξάμετρο.[178] Ήδη τον 18ο αιώνα διαπιστώθηκε ότι αρκετοί εξάμετροι στίχοι στον Όμηρο παρουσιάζουν μετρικές ανωμαλίες αν διαβαστούν με τα δεδομένα της γλώσσας του 8ου αιώνα π.Χ., της περιόδου στην οποία συνήθως ανάγεται η τελική σύνθεση των επών. Η σωστή προσωδία των επίμαχων στίχων αποκαθίσταται μόνον αν «συμπληρωθεί» ένα στοιχείο το οποίο απαντά στην μυκηναϊκή ελληνική. Πρόκειται για το δίγαμμα (*Ϝ* /w/), ένα στοιχείο που στην εποχή της τελικής σύνθεσης και καταγραφής των επών είχε πλέον εκλείψει ως συστατικό του προφορικού λόγου. Επομένως, τα «λανθασμένα εξάμετρα» διορθώνονταν αυτομάτως, εάν κανείς προσέγγιζε την ομηρική γλώσσα υπό το πρίσμα όχι των ιστορικών διαλέκτων, αλλά της ελληνικής γλώσσας της 2ης χιλιετίας π.Χ.

Όπως πάντως έχει τονιστεί στην έρευνα, η χρονική προτεραιότητα των κειμένων της Γραμμικής Β δεν συνεπάγεται οπωσδήποτε ότι κάθε ομηρικό γλωσσικό φαινόμενο είναι οπωσδήποτε μεταγενέστερο ή (στην καλύτερη περίπτωση) σύγχρονό τους.[179] Αντιθέτως, στον Όμηρο κάνουν την εμφάνισή τους και στοιχεία τα οποία δεν ανευρίσκονται στην γλώσσα των μυκηναϊκών πινακίδων και, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, είναι ίσως αρχαιότερά της. Σε αυτά ανήκει, επί παραδείγματι, το φαινόμενο της τμήσης, δηλαδή ο συντακτικός χωρισμός της πρόθεσης από το ρήμα (π.χ. *μετὰ νῶτα βαλὼν*, αντί *μεταβαλὼν νῶτα*).[180] Αν και κατά μία άλλη άποψη το εν λόγω φαινόμενο πρέπει να ερμηνευθεί περισσότερο με στιλιστικούς όρους και όχι με χρονολογικούς, θα δούμε στο κεφάλαιο V.6 ότι υπάρχουν και άλλα στοιχεία που συνηγορούν στον ιδιαίτερα πρώιμο χαρακτήρα κάποιων, έστω, συστατικών των ομηρικών επών.

---

[178] J. Latacz, *Troia und Homer. Der Weg zur Lösung eines alten Rätsels* (5η έκδ., Koehler & Amelang, Leipzig 2005), σελ. 191 κ.ε., 302 κ.ε., 342 κ.ε.

[179] A. Bartoněk, Die Erforschung des Verhältnisses des mykenischen Griechisch zur homerischen Sprachform, στο: J. Latacz (επιμ.), *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick*, Colloquium Rauricum Band 2 (B.G. Teubner, Stuttgart und Leipzig 1991), σελ. 303.

[180] A. Morpurgo-Davis, Mycenaean and Greek language, στο: A. Morpurgo-Davis - Y. Duhoux, *Linear B: A 1984 Survey*, Proceedings of the Mycenaean Colloquium of the VIIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies, Dublin, 27 August - 1st September 1984 (Cabay, Louvain-La-Neuve 1985), σελ. 86 κ.ε. J. Latacz, *Troia und Homer. Der Weg zur Lösung eines alten Rätsels* (5η έκδ., Koehler & Amelang, Leipzig 2005), σελ. 343 κ.ε. M. Wiener, Homer and history: old questions, new evidence, στο: S. P. Morris - R. Laffineur (επιμ.), *Epos. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology*, Proceedings of the 11th International Aegean Conference, Los Angeles, UCLA - The J. Paul Getty Villa, 20-23 April 2006, *Aegaeum* 28 (Liège-Austin 2007), σελ. 9-11 με παραπ. 50-51.

Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β και η σύγκριση της μυκηναϊκής ελληνικής των πινακίδων με την ομηρική γλώσσα καταδεικνύουν ότι κατά την 2η χιλιετία π.Χ. η ελληνική γλώσσα βρισκόταν σε ένα αισθητώς διαφορετικό και μάλλον πιο προχωρημένο στάδιο της εξέλιξής της από αυτό που προβλέπεται στο μοντέλο του οικογενειακού δέντρου (εικ. 12 [σελ. 116]). Τεχνητά ιδιώματα, διαμορφωμένα ειδικώς για χρήσεις σε διαφορετικές σφαίρες (π.χ. διοίκηση, ποιητική δημιουργία) συνυπήρχαν με τις ομιλούμενες εκείνες τοπικές παραλλαγές που δεν κατέστη δυνατόν ή δεν ήταν επιθυμητό να καταγραφούν. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί επίσης το γεγονός ότι στο πλαίσιο των τεχνητών ιδιωμάτων γινόταν χρήση αρχαϊστικών γλωσσικών στοιχείων. Ιδίως στην περίπτωση της μυκηναϊκής ελληνικής, τα μνημεία της οποίας μπορούν να εντοπιστούν στον χρόνο με μεγαλύτερη ακρίβεια απ' ό,τι τα διάφορα στρώματα των ομηρικών επών, το γεγονός αυτό ξενίζει και για έναν επιπρόσθετο λόγο: οι αρχαϊσμοί έχουν συνήθως ένα σημείο αναφοράς στο παρελθόν, επομένως μια «αρχαία» περίοδο στην οποία παραπέμπουν.

Λαμβανομένης υπ' όψιν της διαφαινόμενης ανεπάρκειας του μοντέλου του οικογενειακού δέντρου, η οποία έχει προφανώς απτές συνέπειες και για την χρονική αντίληψη της «ρίζας» του, θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί σε τι ακριβώς παρέπεμπαν τα αρχαΐζοντα στοιχεία στην γλώσσα της Γραμμικής Β. Είναι ένα ζήτημα στο οποίο η φιλολογική και η γλωσσολογική έρευνα μάλλον δεν μπορούν να βοηθήσουν περισσότερο. Όταν θα επανέλθουμε σε αυτό το ζήτημα στο κεφάλαιο V.6, θα δούμε ότι η όποια απόπειρα προσέγγισής του πρέπει να γίνει πλέον επί τη βάσει των διαρκώς νέων δεδομένων που μπορούν να προσφέρουν και άλλες συγγενείς επιστήμες, με κυριότερη την αρχαιολογία.

Αν και τα κείμενα της Γραμμικής Β συνιστούν τα αρχαιότερα βέβαια γραπτά ίχνη της ελληνικής γλώσσας, δεν αποτελούν και τα παλαιότερα δείγματα γραφής στον χώρο του Αιγαίου. Στο ανάκτορο της Κνωσού ο Α. Έβανς είχε ανακαλύψει και ευρήματα δύο άλλων συστημάτων γραφής που ήταν αρχαιότερα της Γραμμικής Β: της Γραμμικής Α και της κρητικής ιερογλυφικής. Σήμερα γνωρίζουμε ότι οι δύο αυτές μορφές γραφής υπήρξαν μεν όντως οι πιο σημαντικές κατά τους μινωικούς ανακτορικούς χρόνους, όχι όμως και οι μοναδικές. Ευρήματα όπως, π.χ., ο δίσκος της Φαιστού και ο ενεπίγραφος πέλεκυς του Αρκαλοχωρίου καταδεικνύουν την ιδιαίτερη άνθηση και ποικιλομορφία που γνώρισε η γραφή στην Κρήτη σε αυτή την περίοδο.[181]

[181] Για μια συνοπτική παρουσίαση των κρητικών γραφών βλ. Y. Duhoux, Pre-Hellenic language(s) of Crete, *Journal of Indo-European Studies* 26, 1998, σελ. 1-39. St. Hiller, Die kretischen Schriftsysteme und die palatiale Administration, στο: H. Siebenmorgen (επιμ.), *Im Labyrinth des Minos. Kreta – die erste europäische Hochkultur*, Ausstellung des Badischen Landesmuseums 27.1 bis 29.4.2001 Karlsruhe, Schloss (Biering & Brinkmann, München 2000), σελ. 121 κ.ε. A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003), σελ. 16 κ.ε., 32 κ.ε.

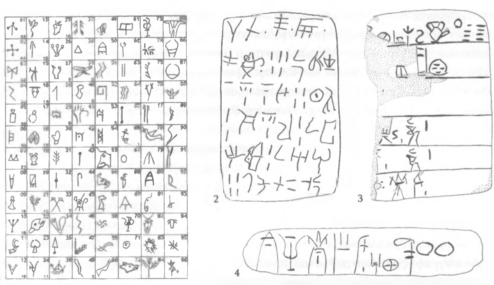

Εικ. 13.1: Πίνακας των συμβόλων της κρητικής ιερογλυφικής, 2: Πινακίδα της Γραμμικής Α, 3-4: Πινακίδες της Γραμμικής Β.

Η ύπαρξη διαφορετικών συστημάτων γραφής θα μπορούσε, μάλιστα, να θεωρηθεί ως ένδειξη για την παρουσία περισσοτέρων της μιας γλωσσών στην μινωική Κρήτη. Μια ιδέα η οποία φέρνει στο μυαλό και την αναφορά της Οδύσσειας (τ 175-177) περί της πολυφυλετικής σύνθεσης του πληθυσμού της νήσου (*ἐν μὲν Ἀχαιοί, ἐν δ' Ἐτεόκρητες μεγαλήτορες, ἐν δὲ Κύδωνες Δωριέες τε τριχάϊκες δῖοί τε Πελασγοί*). Φυσικά, όπως έχει ορθά επισημανθεί, σε ένα περιβάλλον πολυγλωσσίας ακόμη και η ίδια γραφή θα μπορούσε κατά περίσταση να καταγράφει περισσότερες της μιας γλώσσες.[182] Αποτελεί σίγουρα μια ιδιότυπη κακοδαιμονία για την μινωική αρχαιολογία το γεγονός ότι λόγω της μη αποκρυπτογράφησης των γραφών αυτών –όλων συλλαβικών, όπως όλα δείχνουν– οι πλούσιες ανασκαφικές μαρτυρίες του μινωικού πολιτισμού είναι δυστυχώς ακόμη καταδικασμένες να συνοδεύονται από σχεδόν αξεπέραστες ερμηνευτικές δυσκολίες.

Η κρητική ιερογλυφική γραφή και η Γραμμική Α συνιστούν δύο μάλλον πρωτότυπες κρητικές επινοήσεις που ήταν παραλλήλως εν χρήσει κατά τις δύο ανακτορικές περιόδους του νησιού. Γεωγραφικώς, φαίνεται ότι κατά τις αρχικές φάσεις εξέλιξης των δύο συστημάτων η μεν ιερογλυφική γραφή υπήρξε συνδεδεμένη κυρίως με τις βόρειες και ανατολικές περιοχές της Κρήτης (π.χ. Κνωσός, Μάλια), ενώ η Γραμμική Α με τις νότιες (Φαιστός, κοιλάδα της Μεσαράς). Εν σχέσει προς τα σχεδόν 6000 ευρήματα με σημεία

[182] Μ. Δ. Τσικριτσής, *Ο Δίσκος της Φαιστού. Οδηγός στην Αποκρυπτογράφησή του* (Iraklion Offset, Ηράκλειο 2006), σελ. 117.

της Γραμμικής Β, τα οποία αποτελούν την πλειονότητα (περίπου 87%) των προαλφαβητικών γραπτών μνημείων του Αιγαίου, στην περίπτωση των κρητικών γραφών τα διαθέσιμα τεκμήρια είναι αισθητώς λιγότερα. Περίπου 1400 ευρήματα της Γραμμικής Α (11% του ανωτέρω συνόλου) και 400 της ιερογλυφικής (2%) αποτελούν την ως τώρα υλική βάση της έρευνας. Η πιο περιορισμένη αυτή βάση έχει καθορίσει ως τώρα και την διαφορετική τους μοίρα από την Γραμμική Β: οι κρητικές γραφές δεν έχουν, δηλαδή, ακόμη αποκρυπτογραφηθεί.

Το άμεσο πρότυπο της Γραμμικής Β γραφής υπήρξε, όπως είδαμε ήδη, η Γραμμική Α. Από τις απαρχές της κατά τον 19ο αιώνα π.Χ. ως και την περίοδο που η χρήση της περιορίζεται δραστικά (μετά το στρώμα καταστροφής της Νεοανακτορικής περιόδου τον 15ο αιώνα π.Χ.) υπήρξε το σύστημα γραφής με την μεγαλύτερη διάδοση και επιρροή στον χώρο του Αιγαίου. Ωστόσο, τα σχετικά ευρήματα είναι όχι μόνο λιγότερα από αυτά της Γραμμικής Β, αλλά και από τα υπάρχοντα μόνον ένα μικρό τμήμα (περίπου 500) φέρει επιγραφές κάποιου σεβαστού μεγέθους. Το γεγονός αυτό οφείλεται ως έναν βαθμό στην μεγάλη ποικιλία των φορέων της (πινακίδες, σφραγίδες, σφραγίσματα, δισκία, όστρακα αγγείων, λίθινα και μεταλλικά αντικείμενα) η οποία είναι πολύ μεγαλύτερη σε σχέση με τα κυρίως πήλινα αντικείμενα, στα οποία διασώζεται η Γραμμική Β. Σε αντίθεση, π.χ., με τις πήλινες πινακίδες, πολλοί από τους αναφερθέντες φορείς της Γραμμικής Α δεν προσφέρονται για επιγραφές μεγάλου μήκους.

Μια άλλη διαφορά μεταξύ Γραμμικής Α και Β[183] συνίσταται στο ότι οι επιγραφές της πρώτης δεν περιορίζονται μόνο στην σφαίρα της διοίκησης, αλλά απαντούν και σε διαφορετικές συνάφειες, όπως π.χ. σε αυτήν της λατρείας. Η ποικιλομορφία του περιεχομένου φαίνεται ότι συνοδευόταν και από μια αντίστοιχη ευελιξία στο πεδίο της γραμματικής, ακόμη και της σχεδίασης των σημείων, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με την στερεότυπη δυσκαμψία των πινακίδων της Γραμμικής Β. Επίσης, φαίνεται ότι η Γραμμική Α είχε στην Κρήτη μια πολύ ευρύτερη διάδοση μεταξύ του πληθυσμού απ' ό,τι η περιορισμένη εντός των ανακτορικών τειχών Γραμμική Β στην Ελλάδα. Εκεί πιθανώς οφείλεται και το γεγονός ότι, σε αντίθεση με την Γραμμική Β που εξαφανίστηκε μαζί με το μυκηναϊκό ανακτορικό σύστημα, η Γραμμική Α φαίνεται ότι συνέχισε σποραδικά να χρησιμοποιείται ως και την 1η χιλιετία π.Χ. Σημαντική διαφορά μεταξύ τους αποτελεί, περαιτέρω, και η ακτίνα της γεωγραφικής τους διάδοσης. Ενώ τα περισσότερα εκ των αρχείων της Γραμμικής Β προέρχονται από έναν περιορισμένο αριθμό ανακτορικών κέντρων, αυτά της Γραμμικής Α απαντούν σε πολύ περισσότερες θέσεις όχι μόνο στην Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά και στα νησιά του Αιγαίου (π.χ. Θήρα, Κύθηρα, Σαμοθράκη), στην μικρασιατική ακτή (Μίλητο), ακόμη και στο Ισραήλ (π.χ. Tel Haror).

---

[183] Βλ. επ' αυτού A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003), σελ. 32 κ.ε.

Όπως είναι γνωστό, η Γραμμική Α παραμένει μία από τις λίγες αρχαίες γραφές που δεν έχουν αποκρυπτογραφηθεί. Κατά συνέπεια, δεν γνωρίζουμε την γλώσσα που καταγράφουν τα κείμενά της, μια γλώσσα, η οποία υπήρξε ίσως όχι η μοναδική, αλλά σίγουρα μία από τις κυριότερες που ομιλούνταν στην Κρήτη κατά τους μινωικούς ανακτορικούς και πιθανώς και προανακτορικούς χρόνους. Συνεπώς, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι, όσο το ζήτημα παραμένει ανοιχτό, είναι επίσης ανοιχτή και η πιθανότητα, όπως στην περίπτωση της Γραμμικής Β, έτσι και σε αυτήν της Γραμμικής Α η γλώσσα που καταγράφεται να είναι η ελληνική. Παρά ταύτα, η ταυτότητα της μινωικής γλώσσας ανήκει σε εκείνα τα θέματα στα οποία δοκιμάζεται συχνά η επιστημονική ακεραιότητα του (Έλληνα) ερευνητή. Κρίνεται, δηλαδή, το κατά πόσο μπορεί κανείς να αποστασιοποιηθεί ψυχολογικά και να απεμπλακεί συναισθηματικά από το εκάστοτε διερευνώμενο ζήτημα. Ο λόγος είναι ότι, παρόλο που η Γραμμική Α δεν έχει ακόμη αποκρυπτογραφηθεί, υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις πως η γλώσσα που καταγράφει –ή τουλάχιστον αυτή που καταγράφεται στις περισσότερες επιγραφές της– δεν είναι ελληνική.

Από τα περίπου 75 γραμμικά σημεία της συλλαβικής αυτής γραφής είναι γεγονός ότι τουλάχιστον 45 είναι συγγενή με εκείνα της Γραμμικής Β. Αυτό δημιουργεί αρχικώς την εντύπωση ότι επί τη βάσει των τελευταίων μπορούν τουλάχιστον να αναγνωστούν (όχι απαραίτητα και να κατανοηθούν) και αυτά της Γραμμικής Α. Δεν είναι, ωστόσο, καθόλου σίγουρο ότι η εξωτερική ομοιότητα των σημείων μεταφράζεται και σε φωνολογική αντιστοιχία. Η τελευταία μπορεί να διαπιστωθεί με κάποια βεβαιότητα μόνο σε περιπτώσεις λέξεων όπου απαντούν ίδιες ακολουθίες των εξωτερικώς όμοιων αυτών συμβόλων. Σαν αποτέλεσμα αυτού του μεθοδολογικώς αναγκαίου περιορισμού μπορούν να εντοπιστούν μόνο 13 τέτοιες μορφολογικές και ταυτοχρόνως φωνολογικές αντιστοιχίες μεταξύ των συμβόλων των δύο γραφών. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την έλλειψη ενός μεγάλου αριθμού μακροσκελών επιγραφικών μαρτυριών της Γραμμικής Α, δυσχεραίνει την φωνολογική αναπαραγωγή των κειμένων της. Παρά ταύτα, όπως έχει επισημανθεί, η πιθανότητα να αναγνώσει κανείς ένα κείμενο της Γραμμικής Α επί τη βάσει των ομοιοτήτων των συμβόλων της με αυτά της Γραμμικής Β είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι αν κανείς προσπαθήσει να αναγνώσει ένα ρωσικό κείμενο σε κυριλλική γραφή με μοναδικό εφόδιο την γνώση του λατινικού αλφαβήτου.[184]

Με την βοήθεια του μικρού αυτού αριθμού βεβαιωμένων αντιστοιχιών έχει καταστεί δυνατόν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις που αφορούν το φωνολογικό και μορφολογικό σύστημα της μινωικής γλώσσας.[185] Το αποτέλεσμα είναι ότι μπορούν να εντοπιστούν αρκετά σημεία διαφοροποίησης από την ελληνική γλώσσα. Επίσης, σε λίγες περιπτώσεις έχει διαπιστωθεί ότι λέξεις με ίδιο νόημα, όπως π.χ. αυτή που δηλώ-

[184] Ό.π. σελ. 24.

[185] Ό.π. σελ. 24 κ.ε.

νει το άθροισμα μιας σειράς καταγραφών, είναι διαφορετικές στην Γραμμική Α και την Γραμμική Β (ku-ro και to-so αντιστοίχως). Για την ακρίβεια, η συγκεκριμένη λέξη των μινωικών πινακίδων (ku-ro) δεν μπορεί ως τώρα να συνδεθεί πειστικά με κάποια γνωστή γλώσσα.[186] Ακατανόητες στην ελληνική γλώσσα φαίνονται να είναι και άλλες μινωικές λέξεις που μπορούν να αναγνωστούν (π.χ. ki-ru, ja-ti-tu-ku, a-ko-a-ne).

Αυτό, πάντως, δεν εμπόδισε στο παρελθόν μερικούς ερευνητές (π.χ. V. Georgiev, P. Faure, M. Nagy, C. Milani, D. A. Was, M. Pope και πιο πρόσφατα τον Έλληνα ερευνητή Μ. Τσικριτσή) να συσχετίσουν την γλώσσα της Γραμμικής Α -ή έστω κάποιες εκ των επιγραφών της- με την ελληνική, μια άποψη όμως που δεν γίνεται δεκτή από την πλειονότητα της έρευνας.[187] Τόσο στην περίπτωση αυτή όσο και σε πολλές άλλες προτάσεις που έχουν γίνει, λειτουργεί συχνά παραπλανητικά για την έρευνα η παρουσία στην μινωική γλώσσα δάνειων όρων από την ελληνική ή και από άλλες γλώσσες της ανατολικής Μεσογείου. Σαν αποτέλεσμα, πολλοί ερευνητές εφαρμόζουν μια κατά βάσιν ετυμολογική προσέγγιση εστιάζοντας την προσοχή τους σε αυτές τις ομοιότητες (πραγματικές ή φαινομενικές). Έτσι, δεν λαμβάνεται υπ' όψιν η κρίσιμη παράμετρος ότι η αναγνώριση μιας γλώσσας επιτυγχάνεται κυρίως επί τη βάσει των μορφολογικών και φωνολογικών της χαρακτηριστικών.

Είναι ακριβώς αυτά τα πεδία στα οποία εντοπίζονται διαφορές μεταξύ της γλώσσας της Γραμμικής Α και της ελληνικής. Επί παραδείγματι, η μινωική γλώσσα είναι περισσότερο προθεματική από την ελληνική, έχει διαφορετικό σύστημα φωνηέντων -δεν διαθέτει το *ο*- και συμφώνων -δεν διακρίνει μεταξύ άηχων (p, t, k) και ηχηρών κλειστών (b, d, g), όπως η ελληνική-, ενώ εμφανίζει και διαφορετικούς γραμματικούς τύπους, όπου εντοπίζονται με βεβαιότητα περισσότερες της μιας εκδοχές της ίδιας λέξης.[188] Άλλοι παράγοντες που έχουν υποσκάψει ως τώρα την αξιοπιστία πολλών προτάσεων αποκρυπτογράφησης, μερικές εκ των οποίων θα δούμε ευθύς αμέσως, είναι η χρήση λανθασμένων εκδόσεων των επιγραφών, η επιλογή λανθασμένης φοράς ανάγνωσής τους, η ιδεογραφική ερμηνεία όλων των σημείων ή η υπερεκτίμηση του ρόλου της ακροφωνίας (περίπτωση στην οποία η φωνητική αξία του εκάστοτε συμβόλου καθορίζεται από την πρώτη συλλαβή της απεικονιζόμενης έννοιας) στην ερμηνεία τους.

Αν αφήσουμε κατά μέρος μερικές εντελώς εκκεντρικές προτάσεις για την ταυτότητα της γλώσσας που καταγράφεται με την Γραμμική Α (ή ενίοτε και με τα υπόλοιπα

---

[186] St. Hiller, Die kretischen Schriftsysteme und die palatiale Administration, στο: H. Siebenmorgen (επιμ.), *Im Labyrinth des Minos. Kreta – die erste europäische Hochkultur*, Ausstellung des Badischen Landesmuseums 27.1 bis 29.4.2001 Karlsruhe, Schloss (Biering & Brinkmann, München 2000), σελ. 135.

[187] Για μια σύνοψη της παλαιότερης ιστορίας της έρευνας βλ. St. Hiller, Altägäische Schriftsysteme (außer Linear B), *Anzeiger für die Altertumswissenschaft* 31, 1978, σελ. 27 κ.ε. Βλ. επίσης Μ. Δ. Τσικριτσής, *Γραμμική Α. Συμβολή στην κατανόηση μιας αιγαιακής γραφής* (Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2001).

[188] M. Finkelberg, The language of Linear A: Greek, Semitic, or Anatolian?, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington 2001), σελ. 83, 85.

μινωκά συστήματα γραφής), όπως π.χ. βασκική, αρχαία αιγυπτιακή, κινεζική, φινλανδική, σανσκριτική, σουμεριακή, κλπ.,[189] η σχετική έρευνα έχει επικεντρωθεί κυρίως στις ακόλουθες κατευθύνσεις. Κάποιοι ερευνητές (π.χ. C. Gordon, G. Best, K. Aartun) έχουν προτείνει την σημιτική της προέλευση,[190] υπογραμμίζοντας μεταξύ άλλων ότι η μινωική λέξη για το «σύνολο» (ku-ro) μοιάζει συγγενής με την σημιτική λέξη *kull* -όπως είδαμε στην περίπτωση της Γραμμικής Β, δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ λ και ρ-, που σημαίνει ακριβώς το ίδιο. Εντούτοις, δεν λαμβάνεται υπ' όψιν το ενδεχόμενο να έχουμε εδώ απλώς ένα σημιτικό δάνειο στην μινωική γλώσσα (όπως π.χ. η δική μας «σούμα», από το λατινικό *summa*). Η πιθανότητα αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι με βάση την σημιτική γλωσσική σφαίρα δεν καθίσταται δυνατόν να αναλυθεί η μινωική λέξη για το «πλήρες σύνολο» (po-to-ku-ro).[191] Εκτός αυτού, η γλώσσα που καταγράφεται με την Γραμμική Α έχει διαφορετικό σύστημα φωνηέντων και συμφώνων από τις σημιτικές γλώσσες, όπως ακριβώς και από την ελληνική.[192]

Ένα άλλο τμήμα της έρευνας προκρίνει την μικρασιατική καταγωγή της γλώσσας της Γραμμικής Α. Καθώς όμως ο όρος «μικρασιατική» ή «ανατολιακή» μπορεί να σημαίνει πολλά πράγματα, υπάρχουν εδώ διαφορετικές εκδοχές της γενικότερης αυτής κατεύθυνσης. Πολύ γνωστή είναι, επί παραδείγματι, η λουβική υπόθεση, την οποία έχουν υποστηρίξει επιστήμονες όπως οι L. Palmer, A. Heubeck, G. Huxley και E. Brown.[193] Σύμφωνα με αυτήν, η μινωική γλώσσα είναι συγγενής με την ινδοευρωπαϊκή λουβική, η οποία ομιλείτο μαζί με τις επίσης ινδοευρωπαϊκές χεττιτική και παλαϊκή στην Μικρά Ασία κατά την 2η χιλιετία π.Χ. Πρόκειται για μια υπόθεση η οποία προσκρούει όμως και αυτή στις διαφορές στο φωνηεντικό σύστημα μεταξύ λουβικής και μινωικής γλώσσας.[194] Αντιθέτως, στο ίδιο πεδίο, καθώς και σε αυτό του συστήματος συμφώνων, η γλώσσα της Γραμμικής Α παρουσιάζει αναλογίες -κυρίως την χαρακτηριστική έλλειψη διάκρισης μεταξύ ηχηρών και άηχων κλειστών- με τις άλλες ανατολιακές γλώσσες της 2ης και 1ης χιλιετίας π.Χ. Το ίδιο ισχύει και για την μορφολογία, αφού οι ανατολιακές

[189] Y. Duhoux, Pre-Hellenic language(s) of Crete, *Journal of Indo-European Studies* 26, 1998, σελ. 32 κ.ε.

[190] Ό.π. σελ. 35 κ.ε.

[191] Ό.π. σελ. 33.

[192] M. Finkelberg, The language of Linear A: Greek, Semitic, or Anatolian?, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington 2001), σελ. 86.

[193] A. Heubeck, *Praegraeca. Sprachliche Untersuchungen zum vorgriechisch-indogermanischen Substrat* (Universitätsbund e.V., Erlangen 1961), σελ. 50 κ.ε. L. R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets* (Faber and Faber, London 1961), σελ. 241 κ.ε. E. Brown, Traces of Luwian dialect in Cretan text and toponym, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 28, 1990, σελ. 225-237. Του ιδίου, The Linear A signary: tokens of Luwian dialect in Bronze Age Crete, *Minos* 27-28, 1992-1993, σελ. 25-54.

[194] M. Finkelberg, The language of Linear A: Greek, Semitic, or Anatolian?, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington 2001), σελ. 86.

γλώσσες μοιράζονται με την μινωική διαγνωστικά κοινά χαρακτηριστικά (π.χ. την παρουσία μορίων και εγκλιτικών αντωνυμιών στην αρχή των προτάσεων).[195]

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις ανωτέρω διαπιστώσεις και συγκρίνοντας τα μορφολογικά γνωρίσματα της γλώσσας της Γραμμικής Α με καθεμιά από τις γνωστές γλώσσες της Ανατολίας κατά την 2η και 1η χιλιετία π.Χ. η M. Finkelberg (Μ. Φίνκελμπεργκ) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η μινωική γλώσσα παρουσιάζει την στενότερη συγγένεια με την γλώσσα της Λυκίας των ιστορικών χρόνων.[196] Η Ισραηλινή φιλόλογος παραπέμπει, μάλιστα, και στην αναφορά του Ηροδότου, σύμφωνα με την οποία οι Λύκιοι (Τερμίλαι) ήταν πρόσφυγες από την Κρήτη, όπου ζούσαν μέχρι να μετοικήσουν στην Μικρά Ασία με ηγέτη τους τον Σαρπηδόνα. Η εν λόγω αφήγηση μπορεί να εξηγήσει το πώς η πιο συγγενής γλώσσα της μινωικής δεν είναι κάποια από τις σύγχρονές της, δηλαδή κάποια από τις ανατολιακές γλώσσες της 2ης χιλιετίας π.Χ., αλλά μια γλώσσα που εντοπίζεται στον ίδιο χώρο πολύ αργότερα.

Παραμένει, εντούτοις, αναπάντητο το πότε και το πώς η ανατολιακή γλώσσα που, σύμφωνα με αυτή την άποψη, καταγράφεται με την Γραμμική Α έφθασε αρχικώς στην Κρήτη. Ο κυριότερος λόγος που αυτό το ζήτημα δεν απαντάται με ικανοποιητικό τρόπο οφείλεται, όπως φαίνεται, στο ότι στις συγκεκριμένες υποθέσεις η ανατολιακή διασύνδεση της μινωικής γλώσσας αναζητείται εντός ενός χαμηλού χρονολογικού περιγράμματος. Αυτό συμβαίνει διότι στην ρίζα των συλλογισμών βρίσκεται η παραδοσιακή θεωρία περί του χρόνου διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Ως εκ τούτου, η πρώτη εμφάνιση του πρωτοανατολιακού κλάδου στην Μικρά Ασία εκλαμβάνεται ως μια όψιμη εξέλιξη (περί το 2000 π.Χ.) καθορίζοντας έτσι και την χρονική αντίληψη των υπολοίπων παραμέτρων της έρευνας. Η παραδοχή αυτή έχει, δηλαδή, ως επακόλουθο ότι για να ερμηνευθεί η άφιξη της ανατολιακής («πρωτολυκιακής») γλώσσας στην Κρήτη πρέπει να υποτεθεί κάποια μεταναστευτική κίνηση από την Ανατολία προς αυτήν περί τα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. Για μια τέτοια εξέλιξη όμως απουσιάζουν τα αρχαιολογικά τεκμήρια.

Αρκετά πειστικότερη αποδεικνύεται, αντιθέτως, η κρητική-ανατολιακή γλωσσική διασύνδεση, όταν εργάζεται κανείς με ένα μεγαλύτερο βάθος χρόνου. Την δεκαετία του 1990 ο Ουαλός την καταγωγή (και πλέον πολιτογραφημένος Κρητικός) φιλόλογος και γλωσσολόγος Gareth Owens (Γκάρεθ Όουενς) υποστήριξε και αυτός την άποψη ότι η μινωική γλώσσα της Γραμμικής Α σχετίζεται με το ινδοευρωπαϊκό γλωσσικό περιβάλλον της Μικράς Ασίας.[197] Στο συμπέρασμα αυτό οδηγήθηκε μετά από μια εκτενή ανάλυση των κειμένων, που αφορά τόσο την μορφολογία και την φωνολογία της κατα-

[195] Ό.π. σελ. 89, 94 κ.ε.

[196] Ό.π. σελ. 88 κ.ε., 94 κ.ε., εικ. 5.

[197] G. Owens, The structure of the Minoan language, *Journal of Indo-European Studies* 27, 1999, σελ. 15-55. Βλ. επίσης του ιδίου, *Λαβύρινθος. Γραφές και γλώσσες της μινωικής και μυκηναϊκής Κρήτης* (Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, Ηράκλειον 2007) για μια συγκεντρωτική παρουσίαση των δημοσιεύσεών του, κάποιες εκ των οποίων είναι μεταφρασμένες στα ελληνικά.

γραφόμενης γλώσσας όσο και στοιχεία του λεξιλογίου της (π.χ. όρους συγγένειας που αντιστοιχούν σε αυτούς της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας, όπως i-da-ma-te [«μητέρα της Ίδης», πιθανώς η μεταγενέστερη Δήμητρα] και pi-te-re [«πατέρες»]). Όπως τονίζει ο Owens, αν και κάποια από αυτά τα στοιχεία του λεξιλογίου μοιάζουν εκ πρώτης όψεως να συνδέονται με την ελληνική γλώσσα, στην πραγματικότητα οι συγγένειες που διαπιστώνονται δεν είναι αποκλειστικά με αυτήν, αλλά περισσότερο με την ευρύτερη ινδοευρωπαϊκή οικογένεια (κυρίως την χεττιτική και την σανσκριτική).

Αν και ο Owens θεωρεί πως η προέλευση της μινωικής γλώσσας πρέπει να αναζητηθεί στην Μικρά Ασία, διαπιστώνει, εντούτοις, και την ύπαρξη ορισμένων φωνολογικών αναντιστοιχιών της ως προς την χεττιτική – η τελευταία ανήκει στην ινδοευρωπαϊκή υποομάδα των γλωσσών *centum*, ενώ η μινωική, κατά τον Owens, είναι τμήμα της ομάδας *satem* (για τους όρους αυτούς βλ. κεφ. VII.3, σελ. 337 κ.ε.). Ως εκ τούτου, ο Βρετανός ερευνητής πιστεύει πως η μινωική γλώσσα εκπήγασε από ένα αρχικώς ενιαίο πρωτοϊνδοευρωπαϊκό περιβάλλον στην Ανατολία, για το οποίο χρησιμοποιεί και τον παλαιότερο όρο «πελασγικό». Το περιβάλλον αυτό το εντοπίζει χρονολογικά στην εποχή της διάχυσης του νεολιθικού πολιτισμού (8000-7000 π.Χ.). Ακολουθεί, δηλαδή, ως προς αυτό το ζήτημα την θεωρία του Colin Renfrew (βλ. κεφ. III.2, σελ. 106 κ.ε. και VII.4). Μετά την μεταφύτευσή της στην Κρήτη η πρωτομινωική αυτή γλώσσα εξελίχθηκε σταδιακά σε μια γλωσσική οντότητα διακριτή τόσο ως προς τις υπόλοιπες ανατολιακές γλώσσες όσο και ως προς την ελληνική.

Εκλαμβάνοντας την μινωική γλώσσα ως μια ανεξάρτητη διακλάδωση ενός αρχικώς ενιαίου πρωτοϊνδοευρωπαϊκού κορμού στην Μικρά Ασία, ο Owens διατυπώνει μια υπόθεση η οποία παρουσιάζει ομοιότητες όχι μόνο με την βασική θεωρία του Renfrew, αλλά και με μία εκ των τροποποιήσεών της. Ήδη στο κεφάλαιο III.2 (σελ. 106 κ.ε.) αναφέραμε ότι σύμφωνα με την αρχική θεωρία του Renfrew τόσο η ηπειρωτική Ελλάδα όσο και η Κρήτη αποικίστηκαν στις αρχές της Νεολιθικής Εποχής (7η χιλιετία π.Χ.) από πληθυσμούς πρώιμων γεωργών-ομιλητών της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής. Με αυτόν τον τρόπο προκύπτει όμως μια ανακολουθία, αφού, εάν όπως όλα δείχνουν, η μινωική γλώσσα της Γραμμικής Α δεν είναι ελληνική, τότε πρέπει να εξηγηθεί γιατί η μετανεολιθική γλωσσική εξέλιξη σε ηπειρωτική Ελλάδα και Κρήτη ακολούθησε διαφορετικές κατευθύνσεις. Όπως θα δούμε λεπτομερέστερα στο κεφάλαιο VII.6 (σελ. 399 κ.ε.), ως λύση του προβλήματος αυτού ο Renfrew προέκρινε την αυτοτελή διακλάδωση της πρωτομινωικής γλώσσας από την εικαζόμενη πρωτοϊνδοευρωπαϊκή της Ανατολίας.

Κατά τον Robert Drews, αντιθέτως, δεν ήταν γενικώς η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή γλώσσα αυτή που εξαπλώθηκε από την Μικρά Ασία προς δυσμάς κατά την 7η χιλιετία π.Χ. Ήταν μόνον η πρωτοανατολιακή, συγγενή προς την οποίαν ο Αμερικανός ερευνητής θεωρεί και την πρωτομινωική γλώσσα (βλ. επίσης κεφ. VII.6, σελ. 394 κ.ε.). Υπό αυτό το πρίσμα η γλώσσα της Γραμμικής Α προέκυψε από το ίδιο εκείνο πρωτοανατολιακό

περιβάλλον από το οποίο είχαν αποκρυσταλλωθεί η χεττιτική, λουβική και παλαϊκή στην Μικρά Ασία κατά την 2η χιλιετία π.Χ. Όπως θα καταδειχθεί ως το τέλος του βιβλίου, η τελευταία αυτή άποψη μοιάζει επί του παρόντος η πιο πειστική. Και τούτο διότι, ενώ δεν διαφέρει ριζικά από τις παρεμφερείς προτάσεις των Owens και Renfrew, διατηρεί έναν αυθύπαρκτο χαρακτήρα. Δεν προσδένεται, δηλαδή, αναγκαστικά σε μια ευρύτερη θεωρία περί του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, όπως αυτή του Renfrew. Σαν αποτέλεσμα, αποφεύγει κάποιες πιθανώς αναίτιες περιπλοκές και υπερέχει σε σαφήνεια. Ο ελκυστικός χαρακτήρας της εν λόγω υπόθεσης γίνεται πιο έντονος λόγω και της συμβατότητάς της με την άποψη της Finkelberg. Η «μινωική πρωτοανατολιακή» θα μπορούσε, δηλαδή, να έχει εξελιχθεί με την πάροδο των χιλιετιών σε ένα ιδίωμα, που ίσως κάποια στιγμή πράγματι μεταφυτεύθηκε εκ νέου στην Μικρά Ασία για να κάνει αργότερα την εμφάνισή του εκεί ως η λυκιακή γλώσσα των ιστορικών χρόνων. Παρά την αρκετά πειστική επιχειρηματολογία αυτών των υποθέσεων δεν αναιρείται, πάντως, το γεγονός ότι η ταυτότητα της γλώσσας της Γραμμικής Α, καθώς και η ύπαρξη μιας ή περισσοτέρων γλωσσών στην μινωική Κρήτη, παραμένουν ακόμη ζητήματα υπό διερεύνησιν.

Σε αντίθεση με την Γραμμική Α, η άλλη κύρια μινωική γραφή, η κρητική ιερογλυφική, απαντά σχεδόν αποκλειστικά στην Κρήτη, κατά κύριο λόγο στα ανακτορικά συγκροτήματα της Κνωσού, των Μαλίων και του Πετρά. Τα σύμβολά της ανευρίσκονται κυρίως σε λίθινες ή πήλινες σφραγίδες, σφραγίσματα και «ετικέτες» (δισκία με οπή ανάρτησης), όπου οι επιγραφές είναι πολύ μικρές, καθώς και σε πήλινες ράβδους με κάπως μεγαλύτερες επιγραφές (έως και 30 συμβόλων). Στις τελευταίες αυτές περιπτώσεις η μορφή των συμβόλων μπορεί να χαρακτηριστεί σχεδόν ως «πρωτογραμμική». Όπως και στις δύο γραμμικές γραφές, έτσι και εδώ η βασική σφαίρα χρήσης υπήρξε πιθανότατα η διοίκηση, όπως καταδεικνύουν κυρίως οι επιγραφές πάνω στις πήλινες ράβδους με σαφείς καταγραφές αγαθών.

Καθώς ο αριθμός των φωνητικών συμβόλων εκτιμάται σε περίπου 95 (μαζί με περίπου 30 ιδεογράμματα), φαίνεται ότι και εδώ έχουμε να κάνουμε με μια συλλαβική γραφή. Περίπου 10-15 αυτών των συλλαβογραμμάτων απαντούν και στην Γραμμική Β, επί τη βάσει της οποίας μπορεί, συνεπώς, να αποπειραθεί η ανάγνωσή τους. Το πιο ενδιαφέρον προϊόν των προσπαθειών αυτών είναι ο εντοπισμός του επιθήματος *-re*. Αυτό μπορεί να συγκριθεί με το αντίστοιχο μόρφημα *-le*, το οποίο απαντά στην ετρουσκική και ιταλική γλώσσα, καθώς και στις επιγραφές της Λήμνου (βλ. κεφ. III.2, σελ. 106) ως γνώρισμα της γενικής πτώσης και ως κτητικό επίθημα που χρησιμοποιείται στην παραγωγή πατρωνυμικών.[198] Με βάση όσα είδαμε στο κεφάλαιο III.2, μια πιθανή συγγένεια μεταξύ της γλώσσας που καταγράφεται με την κρητική ιερογλυφική γραφή και της ετρουσκικής και λημνιακής θα ενδυνάμωνε την υπόθεση του συσχετισμού της μι-

[198] Y. Duhoux, Pre-Hellenic language(s) of Crete, *Journal of Indo-European Studies* 26, 1998, σελ. 33.

νωικής γλώσσας (ή κάποιων εκ των μινωικών γλωσσών) με την διαδικασία εξάπλωσης της πρωτοανατολιακής γλωσσικής σφαίρας κατά την περίοδο του εκνεολιθισμού.

Ως τμήμα μιας ευρύτερης ιερογλυφικής γραπτής παράδοσης στην μινωική Κρήτη είναι πιθανό πως πρέπει να γίνουν κατανοητά και επιγραφικά ευρήματα όπως αυτά του δίσκου της Φαιστού και του πελέκεως του Αρκαλοχωρίου.[199] Ο δίσκος της Φαιστού (διάμετρος περ. 16 εκ.) χρονολογείται πιθανότατα στην Παλαιοανακτορική περίοδο, όπως δείχνει το γεγονός της εύρεσής του μαζί με κεραμεική του ρυθμού Καμαρών (βλ. κεφ. II.2, σελ. 76, εικ. 7:4 [σελ. 79]). Σε αντίθεση με τις εκατοντάδες των πήλινων πινακίδων που έχουν φθάσει σε εμάς ως αποτέλεσμα της τυχαίας καύσης τους σε στρώματα καταστροφής, ο δίσκος της Φαιστού είχε ψηθεί εσκεμμένα. Αυτό δείχνει ότι υπήρχε ενδιαφέρον να διατηρηθεί το κείμενο, του οποίου η ιδιαίτερη σημασία αναδεικνύεται και από τον τρόπο εγγραφής του στον πηλό. Αυτή έγινε πιθανώς με 45 σφραγίδες (κατά μία άποψη χρυσές), οι οποίες εντυπώθηκαν στην πήλινη επιφάνεια περίπου σαν στοιχεία γραφομηχανής.

Τουλάχιστον για τα μισά από τα 45 σύμβολα του δίσκου της Φαιστού και από τα περίπου 15 σύμβολα του πελέκεως του Αρκαλοχωρίου μπορούν να ανευρεθούν φωνολογικές αντιστοιχίες. Στην περίπτωση του δίσκου της Φαιστού το γεγονός αυτό έχει αποτελέσει την βάση για πάμπολλες ως τώρα επίδοξες προτάσεις αποκρυπτογράφησης.[200] Σε ουκ ολίγες εξ αυτών προτείνεται ότι ο δίσκος καταγράφει την ελληνική γλώσσα, κάτι που δεν στηρίζεται όμως στην μορφολογική ανάλυση της επιγραφής του (π.χ. η αναλογία προθεμάτων προς επιθήματα σε αυτή είναι 15:8, ενώ σε κείμενα ίδιου μήκους στην Γραμμική Β είναι 1-2:4-9).[201] Ο μεμονωμένος χαρακτήρας του ευρήματος, πάντως, υποσκάπτει αποφασιστικά την αποδεικτική ισχύ και κάθε άλλης σχετικής πρότασης. Όπως έχει γράψει χαρακτηριστικά ο J. Chadwick, επί του παρόντος «ακόμη κι αν ο ίδιος ο βασιλιάς Μίνωας αποκάλυπτε σε κάποιον στο όνειρό του την αληθινή ερμηνεία, θα ήταν αδύνατον για αυτόν να πείσει οποιονδήποτε άλλον ότι η δική του είναι η μία και μόνη δυνατή λύση».[202]

Από την σκοπιά της εξέλιξης των συστημάτων γραφής, η κρητική ιερογλυφική παράδοση θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ένα είδος ενδιάμεσου κρίκου ανάμεσα στις σύγχρονές της και μεταγενέστερες γραμμικές γραφές και στους λιγότερο γνωστούς μας παλαιότερους προδρόμους των ανεπτυγμένων αυτών μορφών γραπτής επικοινωνίας

[199] Για την άποψη αυτή βλ. G. Owens, Pre-Hellenic language(s) of Crete: debate and discussion, *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 242 κ.ε.

[200] Βλ. επ' αυτού Y. Duhoux, How not to decipher the Phaistos disc: a review, *American Journal of Archaeology* 104, 2000, σελ. 597-600. Βλ. επίσης Μ. Δ. Τσικριτσής, *Ο Δίσκος της Φαιστού. Οδηγός στην Αποκρυπτογράφησή του* (Iraklion Offset, Ηράκλειο 2006), σελ. 13 κ.ε.

[201] Y. Duhoux, How not to decipher the Phaistos disc: a review, *American Journal of Archaeology* 104, 2000, σελ. 598.

[202] J. Chadwick, *Linear B and Related Scripts* (British Museum Publications, London 1987), σελ. 61.

της 2ης χιλιετίας π.Χ. Όπως θα δούμε πιο κάτω, δεν είναι καθόλου ξεκάθαρο πού πρέπει να εντοπιστούν οι χρονολογικές και γεωγραφικές απαρχές αυτής της διαδικασίας. Εάν, επί παραδείγματι, εστιάσει κανείς στην Κρήτη και στην περίοδο μετάβασης από την ύστερη Προανακτορική στην πρώιμη Παλαιοανακτορική περίοδο (δηλαδή περί το 2000 π.Χ.) θα σταθεί, σίγουρα, στην περίπτωση της λεγόμενης «γραφής των Αρχανών».[203] Πρόκειται για έναν μικρό αριθμό λίθινων σφραγίδων οι οποίες έχουν βρεθεί στο νεκροταφείο των Αρχανών, νοτίως της Κνωσού, και φέρουν εμπίεστα ιερογλυφικά σύμβολα. Μερικά εξ αυτών παρουσιάζουν ομοιότητες με αντίστοιχα των μεταγενεστέρων γραφών (κρητικής ιερογλυφικής και Γραμμικής Α) τόσο στην μορφή όσο και στην ακολουθία με την οποία εμφανίζονται.

Συνεπώς, θα μπορούσε κανείς να εικάσει ότι περί τα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. άρχισαν να τίθενται οι βάσεις για την σταδιακή εκείνη ανάπτυξη των συστημάτων γραφής που γνώρισαν τόση διάδοση κατά τους μινωικούς και μυκηναϊκούς ανακτορικούς χρόνους. Εάν οι απαρχές αυτές εντοπίζονται γεωγραφικώς όντως στην Κρήτη, και εάν, περαιτέρω, οι κρητικές γραφές (γραφή των Αρχανών, κρητική ιερογλυφική και Γραμμική Α) ή έστω μία εξ αυτών καταγράφουν πράγματι μια ινδοευρωπαϊκή γλώσσα πρωτοανατολιακής καταγωγής, τότε η ανωτέρω εξελικτική αλυσίδα αποκτά τεράστια σημασία. Και τούτο διότι καταλήγει στο να μας παραδώσει τις αρχαιότερες γραπτές μαρτυρίες της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας, αφού τα πιο πρώιμα γραπτά τεκμήρια της χεττιτικής είναι λίγο νεώτερα. Εντούτοις, ως προς το βασικό μας και ειδικότερο θέμα, δηλαδή την πρώτη εμφάνιση της ελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα, το ενδιαφέρον περιορίζεται κυρίως στην αναζήτηση της προέλευσης του δάνειου εκείνου πρότυπου συστήματος με το οποίο επρόκειτο να λάβει χώρα η πιο πρώιμη καταγραφή της ελληνικής γλώσσας. Το ζήτημα αποκτά μια διαφορετική διάσταση μόνον εάν υποτεθεί ότι τα συστήματα γραφής της 2ης χιλιετίας π.Χ. ανάγονται τουλάχιστον εν μέρει σε μια παράδοση η οποία δεν περιορίζεται ούτε γεωγραφικώς στην Κρήτη ούτε χρονολογικώς στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. Το ενδεχόμενο αυτό συνδέεται όμως με κάποια ζητήματα τα οποία πρέπει να προσεγγίζονται με ιδιαίτερη προσοχή.

Το τι ακριβώς σημαίνουν οι ανωτέρω παρατηρήσεις γίνεται κατανοητό αν στρέψουμε την προσοχή μας σε λίγο πιο πρώιμες φάσεις της προϊστορίας του Αιγαίου και ειδικότερα του ελλαδικού χώρου. Προχωρώντας κανείς ολοένα και πιο πίσω στο παρελθόν θα διαπιστώσει ότι τα γραπτά μνημεία που μπορούν με βεβαιότητα να αποδοθούν στην ελληνική γλώσσα μοιάζουν να σταματούν, όχι όμως και οι ενδείξεις γραφής γενικότερα. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχουν έρθει στο φως ευρήματα που μαρτυρούν ότι τα πρώτα δείγματα γραφής εμφανίζονται στην Ελλάδα χιλιάδες χρόνια πριν

---

[203] St. Hiller, Die kretischen Schriftsysteme und die palatiale Administration, στο: H. Siebenmorgen (επιμ.), *Im Labyrinth des Minos. Kreta – die erste europäische Hochkultur*, Ausstellung des Badischen Landesmuseums 27.1 bis 29.4.2001 Karlsruhe, Schloss (Biering & Brinkmann, München 2000), σελ. 122 κ.ε., εικ. 107.

από τις Γραμμικές γραφές της 2ης χιλιετίας π.Χ. (εικ. 14 [σελ. 143]). Ήδη στο δεύτερο ήμισυ της 6ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή στην αρχή της Νεώτερης Νεολιθικής περιόδου (περ. 5400-4400 π.Χ.), χρονολογείται η ξύλινη πινακίδα με εγχάρακτα σύμβολα από τον λιμναίο οικισμό του Δισπηλιού Καστοριάς.[204] Λίγο νεώτερη, χρονολογούμενη στις αρχές της 5ης χιλιετίας π.Χ., είναι πιθανότατα η λίθινη σφραγίδα με τριμερή επιγραφή λοξών ευθύγραμμων χαράξεων που βρέθηκε στον οικισμό των Γιαννιτσών Β.[205] Περίπου στην ίδια περίοδο ανάγεται ενδεχομένως και το όστρακο με εγχάρακτα σημεία από το σπήλαιο Κύκλωπα στην νησίδα Γιούρα της Αλοννήσου,[206] ενώ σύγχρονο ή κατά τι νεώτερο είναι ένα σφονδύλι από το Ντικιλί Τας, το οποίο είναι διακοσμημένο με μια πυκνή ακολουθία επίσης εγχάρακτων σχεδίων που θυμίζουν γραφή.[207]

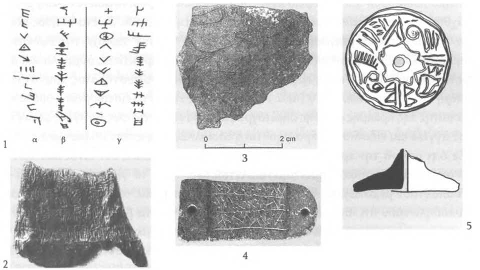

Εικ. 14. 1α. Δείγματα σημείων της ξύλινης πινακίδας του Δισπηλιού (1β: δείγματα σημείων της Γραμμικής Α και 1γ: δείγματα σημείων από τον ορίζοντα πρωτογραφής της Vinča), 2. Η πινακίδα του Δισπηλιού (περ. 5200 π.Χ.), 3. Το όστρακο από τα Γιούρα, 4. Η μικρή λίθινη σφραγίδα από τα Γιαννιτσά, 5. Το σφονδύλι της Νεώτερης Νεολιθικής ΙΙ από το Ντικιλί Τας.

[204] Γ. Χουρμουζιάδης, *Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός* (Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1996), εικόνα εσωφύλλου (Α). Του ιδίου, Πέρα από το χωράφι, τη λίμνη και το στάβλο, στο: Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (επιμ.), *Δισπηλιό, 7500 χρόνια μετά* (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002), σελ. 260, εικ. 9.

[205] Π. Χρυσοστόμου, Νέα στοιχεία από τη νεολιθική έρευνα στην επαρχία Γιαννιτσών. Μια άγνωστη μορφή προϊστορικής γραφής, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 15, 2001, σελ. 496 κ.ε., εικ. 6.

[206] A. Sampson, *The Cave of the Cyclops. Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean, Greece. Volume I: Intrasite Analysis, Local Industries, and Regional Site Distribution* (INSTAP Academic Press, Philadelphia 2008), σελ. 167, πίν. 7.1:829.

[207] R. Treuil (επιμ.), *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, I. Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975)*, volume 1, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Supplément XXIV (Athènes 1992), σελ. 128 κ.ε., πίν. 155:d, 203:a.

Τέτοιου είδους ευρήματα αποτελούν σίγουρα ένα μικρό μόνο μέρος ενός ευρύτερου φαινομένου. Ενός φαινομένου το οποίο, σε ό,τι αφορά τις απαρχές του κατά την 6η χιλιετία π.Χ., πρέπει καταρχάς να οραθεί περισσότερο στο πλαίσιο της εποχής του και λιγότερο υπό το πρίσμα των μεταγενέστερων εξελίξεων στο πεδίο της γραφής. Τα ανωτέρω ευρήματα αποτελούν, δηλαδή, κατά πάσα πιθανότητα τους νοτιότερους εκπροσώπους ενός πρώιμου ορίζοντα πρωτογραφής ή αρχέγονης σημειογραφίας που την εποχή εκείνη αναπτύχθηκε στα Βαλκάνια με αρχικό άξονα τον νεολιθικό πολιτισμό Vinča (Βίντσα). Με τον πολιτισμό αυτό έχουμε περί το 5400 π.Χ. την αφετηρία της μεγάλης άνθησης των νεολιθικών και κυρίως χαλκολιθικών πολιτισμών της κοιλάδας του Δούναβη.

Όπως θα εξετάσουμε λίγο πιο αναλυτικά στο κεφάλαιο VI (σελ. 289 κ.ε.), κατά το διάστημα 5500-3500 π.Χ. η βορειότερη του ελλαδικού χώρου νοτιοανατολική Ευρώπη εξελίχθηκε στο σημαντικότερο πολιτιστικό κέντρο της ηπείρου. Σε ένα πλήθος εκφάνσεων που απέκτησαν γρήγορα υπερτοπική σημασία για την περιοχή της Βαλκανικής (είδη κεραμεικής και ειδωλοπλαστικής, μεταλλουργικές πρακτικές, σύμβολα και αντικείμενα κύρους) ανήκει και η εμφάνιση του αναφερθέντος συστήματος πρωτογραφής («γραφή της Vinča», εικ. 14:1γ [σελ. 143]).[208] Τα ως επί το πλείστον μεμονωμένα σύμβολα αυτής της πρώιμης μορφής σημειογραφίας απαντούν τις περισσότερες φορές επάνω σε αγγεία και ειδώλια και προέρχονται από πολλές θέσεις των Βαλκανίων.

Σε ό,τι αφορά την ερμηνεία των γραπτών αυτών σημείων, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι είχαν γλωσσικό σημαινόμενο. Αντιθέτως, τόσο το γεγονός ότι πολλά από αυτά απαντούν μεμονωμένα όσο και ο συχνός συσχετισμός τους με αγγεία και ειδώλια υποδηλώνουν ότι ίσως το περιεχόμενό τους ήταν κατά βάσιν συμβολικό. Σε κάποιες περιπτώσεις είχαν πιθανώς τον ρόλο συμβόλων σχετικών με την θρησκεία ή την σφαίρα της μαγείας, σε άλλες ίσως σήμαιναν απλώς τον κατασκευαστή των αγγείων ή των αγαθών που αυτά περιείχαν. Ορισμένα σημεία που μοιάζουν με κτένες ή βούρτσες θα μπορούσαν να αναπαριστούν αριθμητικές ποσότητες. Με δεδομένο, πάντως, ότι ένα μικρό, έστω, μέρος των ευρημάτων συνίσταται σε πιο σύνθετες επιγραφές με μεγαλύτερο αριθμό χαρακτήρων και συνδυασμών δεν θα πρέπει να αποκλείεται καμία ερμηνεία. Εάν σε τέτοια ευρήματα, όπως είναι π.χ. και αυτά από το Δισπηλιό και τα Γιαννιτσά, θεωρήσουμε ανοιχτό το ενδεχόμενο να γίνεται μια πρώιμη προσπάθεια καταγραφής της γλώσσας, δεν υπάρχουν, φυσικά, κάποιες αυτόματες συνέπειες ως προς το ποια θα μπορούσε να είναι αυτή. Τα ίδια ή παραπλήσια σύμβολα θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί στον βαλκανικό χώρο για να καταγράψουν περισσότερες της μιας γλώσσες.

---

[208] St. R. Fischer, *A History of Writing* (Reaktion Books, London 2001), σελ. 22 κ.ε., εικ. 6-8. H. Haarmann, *Geschichte der Schrift* (C. H. Beck, München 2007), σελ. 17 κ.ε., 19 κ.ε., εικ. 3.

Ο γεωγραφικός αυτός σχετικισμός μπορεί όμως να γίνει και χρονολογικός. Το γεγονός ότι ορισμένα από τα σύμβολα παρουσιάζουν εμφανείς ομοιότητες με τις μεταγενέστερες γραμμικές γραφές του Αιγαίου ή και με μεταγενέστερα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου (εικ. 14:1β [σελ. 143]) δεν αποτελεί αναγκαστικά ένδειξη για το ότι η γλώσσα που καταγραφόταν με τα συναφή σημεία ήταν η ίδια και η αυτή στις διαφορετικές περιόδους και περιοχές. Το μεγαλύτερο μέρος των συμβόλων των πρωτοϊστορικών και ιστορικών γραφών δεν προέκυψε εκ του μηδενός, αλλά από ένα ευρύ και προϋπάρχον θεματολόγιο συμβόλων και σχημάτων.

Τέτοια μεμονωμένα σύμβολα, κυρίως επάνω σε κεραμεικά αγγεία, απαντούν στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο όχι μόνο κατά την ύστερη Νεολιθική Εποχή, αλλά και αργότερα, κατά την Εποχή του Χαλκού.[209] Με την ενσωμάτωσή τους αργότερα στο συγκεκριμένο σύστημα γραφής της εκάστοτε εποχής και γλωσσικής ομάδας ετροποποιείτο, φυσικά, και το φωνητικό ή σημασιολογικό τους περιεχόμενο εν σχέσει προς παρόμοια σύμβολα άλλων περιόδων ή/και άλλων γλωσσικών ομάδων. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που το συναντήσαμε, άλλωστε, και στην περίπτωση της μετάβασης από την Γραμμική Α στην Γραμμική Β. Κατά συνέπεια, αν κανείς το επιθυμεί διακαώς και αν αφήσουμε κατά μέρος κάθε έννοια χρονικής ή γλωσσικής συνάφειας, κάθε τρίγωνο μπορεί να διαβαστεί ως Δ, κάθε τρίαινα ως Ε και κάθε κύκλος ως Ο.[210] Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι αυτό που «διαβάζουμε» σήμερα είναι το ίδιο με αυτό που διάβαζαν οι άνθρωποι στο παρελθόν.

Στην πραγματικότητα η πιθανότητα ασυνέχειας είναι διττή: υπάρχει αυτή που αφορά την καταγραφόμενη γλώσσα (αν, δηλαδή, είναι η ίδια που καταγράφεται σε διαφορετικές εποχές και περιοχές) και αυτή που σχετίζεται με το ίδιο το σύστημα και πλαίσιο χρήσεως της γραφής. Και τούτο διότι η γραφή, στην μορφή που εφευρέθηκε στην Μεσοποταμία και την Αίγυπτο στα τέλη της 4ης χιλιετίας π.Χ. και σε εκείνη που κάνει και αργότερα την εμφάνισή της στο Αιγαίο, συνδέεται με μια σφαίρα δραστηριοτήτων που ως τώρα δεν τεκμηριώνεται για τους νεολιθικούς και χαλκολιθικούς πολιτισμούς της Βαλκανικής: με τις σύνθετες λογιστικές-οικονομικές δραστηριότητες οργανωμένων κρατικών μορφωμάτων. Η εμφάνιση της γραφής συνδέεται, δηλαδή, με την ανάπτυξη συγκεντρωτικών μορφών διοίκησης και την δημιουργία των πρώτων αστικών κέντρων.

[209] Βλ. π.χ. A. H. Bikaki, *Keos IV. Ayia Irini: The Potters' Marks* (Philipp von Zabern, Mainz 1984). Βλ. επίσης W. A. Heurtley, Excavations in Ithaca, II, *Annual of the British School at Athens* 35, 1934-1935, σελ. 24 (αρ. 80), πίν. 7:80-81 για δύο πρωτοελλαδικά όστρακα από την Ιθάκη με εγχάρακτα σημεία, τα οποία έχει γίνει ανεπίσημη απόπειρα να αναγνωστούν υπό το πρίσμα της μεταγενέστερης Γραμμικής Α (χειρόγραφο σημείωμα του καθηγητή Paul Faure στο περιοδικό *Nestor* 16.6 [September 1989], σελ. 2288).

[210] Ορισμένοι ισχυρίζονται, επί παραδείγματι, ότι στο όστρακο από το σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα μπορεί να αναγνωστεί η λέξη ΑΥΔΗ («φωνή»). Στην πραγματικότητα, επάνω στο αρχικώς ακέραιο αγγείο ίσως υπήρχαν αρκετά σημεία και πριν το «Α», καθώς και μετά το «Δ». Σε κάθε περίπτωση, θα ήταν χρήσιμο σε μια μελλοντική δημοσίευση να υπάρξει πέραν της φωτογραφίας και ένα σχέδιο του ευρήματος, όπου θα διακρίνονται καθαρότερα η ακριβής μορφή και διάταξη των εγχάρακτων σημείων.

Η οργάνωση της συνύπαρξης ενός μεγάλου αριθμού ανθρώπων στα πρώιμα και κοινωνικώς ήδη διαστρωματωμένα αστικά κέντρα της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου απαιτούσε την ύπαρξη κρατικών υπηρεσιών με γραφειοκρατικές δομές. Η χρήση της γραφής ήταν το λογικό επακόλουθο της ανάγκης καταγραφής ή αρχειοθετήσεως ενός μεγάλου όγκου δεδομένων από την κεντρική εξουσία. Ήταν επίσης αναγκαίο εργαλείο για την διεύρυνση της κοινωνικής και οικονομικής ισχύος των κρατικών οντοτήτων, αλλά και των ηγετικών τους ομάδων. Τι μας διδάσκει αυτό για την περίπτωση του Αιγαίου;

Στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. δημιουργούνται και στον ελλαδικό χώρο συνθήκες για την εμφάνιση αυτής της μορφής γραφής, αφού, όπως αναφέραμε στο κεφάλαιο II.2 και θα δούμε λεπτομερέστερα στο κεφάλαιο V, την περίοδο αυτή αναπτύσσεται ένας πολιτισμός που έφθασε στα πρόθυρα της κρατικής οργάνωσης. Πρόκειται για τον πολιτισμό της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους (περ. 2500-2200 π.Χ.). Ωστόσο, παρόλο που ο πολιτισμός αυτός άκμασε σε μια περίοδο έντονων επαφών με ανατολικότερες περιοχές, το μοναδικό στοιχείο κρατικών διοικητικών πρακτικών που προσλαμβάνεται στην Ελλάδα από την Ανατολή είναι η χρήση σφραγίδων. Η γραφή που κατά το χρονικό εκείνο σημείο είχε ήδη ιστορία πολλών αιώνων στην Μεσοποταμία και στην Αίγυπτο δεν ανήκει στα στοιχεία εκείνα που έκαναν την εμφάνισή τους στο Αιγαίο. Δεν υπάρχουν, επίσης, στοιχεία για την ύπαρξη κάποιας εντόπιας γραφής με ανάλογη χρήση την ίδια περίοδο. Αυτό είναι μια σημαντική ένδειξη ότι οποιαδήποτε μορφή σημειογραφίας κι αν τυχόν προϋπήρχε τότε στον χώρο του Αιγαίου –και οποιαδήποτε γλώσσα κι αν τυχόν κατέγραφε, αν κατέγραφε–, τότε μάλλον δεν συνδέεται οργανικά ως *σύστημα* με τις μεταγενέστερες γραμμικές και λοιπές γραφές.[211] Πρόκειται απλώς για ομοιότητες κάποιων επιμέρους στοιχείων, τα οποία ανήκουν όμως σε διαφορετικά συστήματα γραπτής επικοινωνίας.

Όσον αφορά δε ειδικώς το όστρακο από τα Γιούρα και την πιθανότητα ύπαρξης όχι μόνο «άγνωστων», αλλά και αλφαβητικών ελληνικών γραφών πριν από την 1η χιλιετία π.Χ., αξίζει να διερωτηθεί κανείς γιατί αυτές δεν χρησιμοποιήθηκαν αν όχι την 3η, τουλάχιστον την 2η χιλιετία π.Χ., στην διοίκηση των μυκηναϊκών ανακτόρων. Γιατί να αναγκαστεί κανείς να υιοθετήσει την δύσκαμπτη και όχι ιδιαίτερα κατάλληλη για την απόδοση της ελληνικής γλώσσας συλλαβική Γραμμική Β και όχι την υποτιθέμενη προϋπάρχουσα αλφαβητική γραφή που «επανεμφανίζεται» περιέργως μόνο κατά τους ιστορικούς χρόνους; Το φαινόμενο της εξαφάνισης της γραφής και της επανεμφάνισής της σε μια μεταγενέστερη φάση είναι βεβαίως υπαρκτό. Η προϊστορία έχει συχνά μετατραπεί σε πρωτοϊστορία και αυτή συχνά με την σειρά της πάλι σε προϊστορία (π.χ. Με-

[211] Αυτό μπορεί εν μέρει να ηχεί ως αυτονόητο, δεν είναι όμως, αν αναλογιστεί κανείς ότι ακόμη και προϋπάρχοντα σημεία μπορούν παρ' όλα αυτά να «εισαχθούν» εκ νέου σε μία περιοχή στο πλαίσιο της υιοθέτησης ενός νέου συστήματος καταγραφής. Το γεγονός π.χ. ότι κάποια μεμονωμένα στοιχεία του ελληνικού αλφαβήτου προϋπήρξαν στο Αιγαίο ως μορφές δεν αναιρεί το γεγονός ότι το συγκεκριμένο σύστημά του των ιστορικών χρόνων έχει ως βάση το φοινικικό της πρώιμης 1ης χιλιετίας π.Χ.

σοελλαδική Εποχή [προϊστορία], Μυκηναϊκή Εποχή [πρωτοϊστορία], Σκοτεινοί Χρόνοι [εκ νέου προϊστορία]). Η εκάστοτε εμφάνιση και εξαφάνιση της γραφής δεν είναι όμως τυχαίο γεγονός, αλλά συνδέεται, όπως είδαμε, με πολύ συγκεκριμένες πολιτιστικές συνθήκες.

Συμπερασματικά, το να ισχυριστεί κανείς ότι τα νεολιθικά δείγματα γραφής του ελλαδικού χώρου εντάσσονται στο ίδιο πλαίσιο και σύστημα γραφής με την Γραμμική Β γραφή ή/και το ελληνικό αλφάβητο των ιστορικών χρόνων είναι μεθοδολογικά περισσότερο προβληματικό ακόμη και από την άποψη ότι θα μπορούσαν να καταγράφουν την ίδια γλώσσα, δηλαδή την ελληνική. Το τελευταίο αυτό ενδεχόμενο -εάν, βεβαίως, υποτεθεί ότι τα νεολιθικά ή/και πρωτοελλαδικά σημεία όντως σε κάποιες περιπτώσεις καταγράφουν γλώσσα- είναι κάτι που επί του παρόντος δεν μπορεί να επαληθευτεί, όπως όμως θα δούμε σταδιακά ως το τέλος του βιβλίου, ούτε και να διαψευσθεί με απόλυτη βεβαιότητα.

Η μοναδική πλήρης διάψευση που είδαμε ως τώρα αφορά την θεωρία περί του χρονικώς χαμηλότερου χρονικού παραθύρου για την πρώτη εμφάνιση της ελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα: αυτού του τέλους της Μυκηναϊκής Ανακτορικής Εποχής (1200 π.Χ.). Γνωρίζοντας από το 1952 ότι ο μυκηναϊκός πολιτισμός υπήρξε πολιτισμός ελληνικός, ήταν επόμενο ότι η αρχή της Μυκηναϊκής Εποχής θα λειτουργούσε πλέον για την έρευνα ως ο νέος και μοναδικός σίγουρος *terminus ante quem* για το ζητούμενο σε αυτό το βιβλίο: δηλαδή ως το υστερότερο χρονικό σημείο στο οποίο μπορεί να τοποθετηθεί η πρώτη αρχή του ελληνικού πολιτισμού. Από την περίοδο αυτή και πίσω υπάρχουν πολλές εποχές, πολλά χρονικά «παράθυρα» που έχουν προταθεί στην έρευνα ως υποψήφια για την πολυσυζητημένη «έλευση των Ελλήνων». Αυτά είναι που θα εξετάσουμε στα κεφάλαια που ακολουθούν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΚΑΘΕΤΩΝ ΛΑΚΚΟΕΙΔΩΝ ΤΑΦΩΝ (18ος - 16ος ΑΙΩΝΑΣ π.Χ.)

«Αυγά στρουθοκαμήλου από την Νουβία, που έφθασαν μέσω Αιγύπτου και Κρήτης, λάπις λάζουλι από την Μεσοποταμία, αλάβαστρο και φαγεντιανή από την Κρήτη, ακατέργαστο ελεφαντόδοντο από την Συρία, ασήμι από την Ανατολία, ήλεκτρο από την Πρωσία φερμένο μέσω Αδριατικής ή από την Οδησσό κατά μήκος του βορείου Αιγαίου».[212] Αυτή η περιγραφή ξεχωριστού πλούτου και κοσμοπολίτικου πνεύματος δεν αναφέρεται σε κάποια ξακουστή μητρόπολη του Μεσαίωνα (π.χ. στην Κωνσταντινούπολη ή την Βαγδάτη), αλλά, όσο κι αν εκ πρώτης όψεως φαντάζει περίεργο, σε μια προϊστορική θέση της Αργολίδας.

Η προϊστορική αρχαιολογία του Αιγαίου ευτύχησε να έχει ως σημείο αφετηρίας της μία από εκείνες τις θρυλικές ανασκαφικές ανακαλύψεις που αφήνουν εποχή. Η ανασκαφή του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών έγινε τα έτη 1876-1877 από δύο άσπονδους συνεργάτες: τον Ερρίκο Σλήμαν και τον Έλληνα αρχαιολόγο Παναγιώτη Σταματάκη. Ως εκπρόσωπος του ελληνικού κράτους και της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας ο Σταματάκης επόπτευσε στενά –πιο στενά απ' όσο επιθυμούσε ο Σλήμαν– τις ανασκαφικές εργασίες και ο ρόλος του σε αυτές υπήρξε εξίσου σημαντικός με αυτόν του Γερμανού επιχειρηματία και αρχαιολόγου. Ο τελευταίος εκτός από χρηματοδότης του εγχειρήματος ήταν, πάντως, αναμφίβολα και ο φορέας της έμπνευσής του.

Έχοντας αφιερώσει τα χρόνια που είχαν προηγηθεί στην ανασκαφή της Τροίας, ο Σλήμαν ήταν τώρα αποφασισμένος να φέρει στο φως τα κατάλοιπα και της άλλης πλευράς των εμπολέμων στην *Ιλιάδα*: των πολύχρυσων Μυκηνών, της έδρας του μυθικού αρχιστρατήγου των Αχαιών Αγαμέμνονα. Στην θέση, μάλιστα, της Αργολίδας, η οποία από κάποια περίοδο της αρχαιότητας και εξής είχε ταυτιστεί με την ομηρική πρωτεύουσα του Αχαιού στρατηλάτη,[213] είχε παραμείνει πάντοτε ορατό ένα μέρος της προϊστορικής κυκλώπειας οχύρωσης. Ακολουθώντας τις περιγραφές του αρχαίου

[212] E. Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (The University of Chicago Press, Chicago and London 1964), σελ. 89 κ.ε.

[213] Για το διόλου απίθανο ενδεχόμενο η συγκεκριμένη θέση να μην αντιστοιχεί στις ομηρικές Μυκήνες βλ. Β. Πανταζής, *Ομηρική γεωγραφία και ομηρική εποχή. Ι. Ο εξομηρισμός της αρχαίας Ελλάδας και το πρόβλημα των Μυκηνών* (Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1996). Η άποψη, μάλιστα, του Πανταζή ότι οι σημερινές Μυκήνες ίσως υπήρξαν το Άργος της Μυκηναϊκής Εποχής θα μπορούσε σε συνδυασμό με την τεράστια σημασία αυτής της θέσης ιδίως κατά την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο να εξηγήσει την χρήση των όρων «Άργος» και «Αργείοι» στον Όμηρο ως συνωνύμων όλης της Ελλάδας και των Ελλήνων.

περιηγητή Παυσανία, σύμφωνα με τις οποίες ο Αγαμέμνων και οι ακόλουθοί του είχαν ενταφιαστεί εντός των τειχών της Ακρόπολης, ο Σλήμαν αποφάσισε να στρέψει την προσοχή του ακριβώς εκεί.

Τόσο η ιστορία όσο και τα αποτελέσματα της ανασκαφής που ακολούθησε έχουν έντονο το μυθιστορηματικό στοιχείο. Καταρχάς, ο αριθμός και ο πλούτος των ευρημάτων του Ταφικού Κύκλου Α συνιστούν μία από τις πιο διάσημες περιπτώσεις «αρχαίων θησαυρών» στην ιστορία της αρχαιολογίας (συγκρίσιμη π.χ. με αυτή του ασύλητου τάφου του Τουταγχαμών στην Κοιλάδα των Βασιλέων). Εκτός αυτού, η ανασκαφή των Σλήμαν-Σταματάκη, η οποία σηματοδότησε την απαρχή της μυκηναϊκής αρχαιολογίας, έφερε κατά σύμπτωση στο φως ευρήματα που χρονολογούνται στην αρχή της περιόδου αυτής (Μυκηναϊκής ή Υστεροελλαδικής). Το πιο εντυπωσιακό όμως είναι ότι κάπως έτσι, δηλαδή ως μνημείο της έναρξης μιας σημαντικής εποχής, φαίνεται πως είχαν αντιληφθεί το εν λόγω ταφικό συγκρότημα και οι ίδιοι οι άμεσοι απόγονοι των νεκρών που ετάφησαν εκεί.

Αυτό που η σκαπάνη αποκάλυψε στα δεξιά της Πύλης των Λεόντων, λίγο μετά την είσοδο στην Ακρόπολη, ήταν η μεταγενέστερη, δευτερογενής διαρρύθμιση ενός βασιλικού νεκροταφείου (εικ. 15:1 [σελ. 153]). Κατά τον 13ο αιώνα π.Χ., δηλαδή κατά την τελευταία φάση της Μυκηναϊκής Ανακτορικής Εποχής, οι ιθύνοντες στις Μυκήνες αποφάσισαν, καθώς φαίνεται, να τονίσουν χωροταξικά και αρχιτεκτονικά το σημείο στο οποίο πάνω από τρεις αιώνες πριν από την εποχή τους είχαν ενταφιαστεί κάποιοι σημαντικοί τους πρόγονοι. Η περιοχή όπου βρίσκονταν οι τάφοι επιχωματώθηκε εν μέρει, προκειμένου να πάρει την μορφή ενός κυκλικού περιβόλου διαμέτρου περίπου 28 μέτρων. Τον περίβολο σχημάτισε ένα διπλός περιμετρικός δακτύλιος καθέτων ασβεστολιθικών πλακών (ύψους ως 1,50 μ.), με μια τρίτη σειρά πλακών να επιστέφει τις άλλες δύο. Περαιτέρω, το όλο πλέον συγκρότημα, το οποίο κατά την εποχή των προγόνων αποτελούσε τμήμα ενός ευρύτερου νεκροταφείου (του Προϊστορικού Νεκροταφείου των Μυκηνών), περικλείσθηκε τώρα εντός του τείχους. Το αποτέλεσμα ήταν ότι ο επισκέπτης άμα τη εισόδω του στην Ακρόπολη αντίκριζε στα δεξιά του ένα περίβλεπτο ταφικό μνημείο, το οποίο προπαγάνδιζε το μεγαλείο των «ιδρυτών πατέρων» (founding fathers) της δυναστείας που βασίλευε στις Μυκήνες τον 13ο αιώνα π.Χ.

Αυτό που απέδειξε η ανασκαφή του Ταφικού Κύκλου είναι ότι η πραγματικότητα της δόξας των προγόνων ξεπερνούσε ακόμη και την προπαγάνδα. Στον Ταφικό Κύκλο Α είχαν ενταφιαστεί 19 νεκροί (πιθανότατα 11 άνδρες, 4 γυναίκες, 2 βρέφη και δύο πρόσωπα ακαθόριστου φύλου).[214] Παρά την καλή σωματική τους διάπλαση, την

---

[214] Για την πλήρη δημοσίευση του Ταφικού Κύκλου Α βλ. G. Karo, *Schachtgräber von Mykenai* (F. Bruckmann, München 1930). Για καλής ποιότητος έγχρωμες απεικονίσεις των ευρημάτων βλ. Γ. Ε. Μυλωνάς, *Πολύχρυσοι Μυκήναι* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1983). Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Τροία, Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός. Εκατό χρόνια από το θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν* (Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1990). Για την λεπτομερή μελέτη των ανθρωπολογικών καταλοίπων βλ. L. Papazoglou-Manioudaki – A. Nafplioti – J. H. Musgrave – A. J. N. W. Prag, Mycenae revisited part 3.

μάλλον πλούσια διατροφή και την εν γένει ικανοποιητική κατάσταση της υγείας τους, οι περισσότεροι εξ αυτών είχαν πεθάνει σε νεαρή ηλικία (περί τα 30). Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό όπλων που συνόδευαν τους νεκρούς ως κτερίσματα υποδηλώνει ότι τουλάχιστον κάποιοι εκ των ανδρών ίσως είχαν βρει τον θάνατο σε πολεμικές δραστηριότητες.

Οι ταφές τους είχαν διαμοιραστεί σε έξι λακκοειδείς τάφους (I-VI), δηλαδή σε έξι ορθογώνια κάθετα ορύγματα (εικ. 15:4 [σελ. 153]). Αυτά ήταν στεγασμένα με ξύλινες δοκούς, πάνω στις οποίες είχαν στρωθεί λίθινες πλάκες, ψάθες και ένα στρώμα πηλού. Η στέγη αυτή ανοιγόταν εκ νέου κάθε φορά που επρόκειτο να ενταφιαστεί ένα νέο μέλος, ενώ μετά την ταφή επιχωματωνόταν. Στο σημείο εκείνο ετοποθετείτο τέλος μια λίθινη επιτύμβια στήλη που ενίοτε έφερε ανάγλυφη διακόσμηση. Πέντε από τις επιτύμβιες στήλες που βρέθηκαν ήταν διακοσμημένες με παραστάσεις πολεμικών αρμάτων, διακηρύσσοντας με αυτόν τον τρόπο το ηρωικό, στρατιωτικό πνεύμα των ενταφιασμένων (εικ. 15:2 [σελ. 153]). Αυτό για το οποίο οι επιτύμβιες στήλες δεν μπορούσαν να προετοιμάσουν τους ερευνητές είναι ο αριθμός και το είδος των κτερισμάτων που βρέθηκαν μέσα στους τάφους.

Εάν στους λίγο αρχαιότερους τάφους I, II και VI η ποσότητα και η αξία των κτερισμάτων περιορίζονταν σε κάπως λογικά πλαίσια –αρκετά αγγεία και κοσμήματα από πολύτιμα μέταλλα, λίγα αντικείμενα από φαγεντιανή και ελεφαντόδοντο, μερικά χάλκινα όπλα–, εικόνα πρωτοφανούς πλούτου αντίκρισαν οι ανασκαφείς ανοίγοντας τους νεώτερους τάφους III, IV, V. Σε αυτούς βρέθηκαν χρυσά αντικείμενα συνολικού βάρους άνω των 13 κιλών (εικ. 16:3-4 [σελ. 154]), μεταξύ των οποίων 22 χρυσά αγγεία, ενώ βρέθηκαν επίσης και 30 αργυρά αγγεία, πάνω από 70 χάλκινα, καθώς και κάποια αγγεία από φαγεντιανή και λίθο. Αίσθηση προκαλούν περαιτέρω τα πάνω από 100 όπλα (κυρίως μακρά ξίφη) και εργαλεία, αλλά και οι πάνω από 1400 χάντρες από ήλεκτρο.

Στον τάφο III («Τάφο των Γυναικών») τα λείψανα τριών γυναικών και δύο βρεφών βρέθηκαν τυλιγμένα με φύλλα χρυσού και χρυσά κοσμήματα (διαδήματα, ελάσματα, δισκάρια), τα οποία προφανώς διακοσμούσαν κάποτε τα νεκρικά ενδύματα ή σάβανα. Στον τάφο IV, τον μεγαλύτερο και πλουσιότερο του Κύκλου, εκτός από ένα πλήθος αγγείων από πολύτιμα μέταλλα ξεχωρίζουν επίσης τρία ζωόμορφα ρυτά (πιο γνωστό αυτό της κεφαλής ταύρου από χρυσό και άργυρο[215]) και το αργυρό κωνικό «Ρυτό της Πολιορκίας» (με παράσταση πολιορκίας παράκτιου οικισμού),[216] καθώς και τα χάλκινα εγχειρίδια με εμπίεστη διακόσμηση σκηνών κυνηγίου από χρυσό, άργυρο και νιέλλο (εικ. 16:1 [σελ. 154]).[217]

The human remains from Grave Circle A at Mycenae. Behind the masks: a study of the bones of Shaft Graves I-IV, *Annual of the British School at Athens* 105, 2010, σελ. 157-224.

[215] Γ. Ε. Μυλωνάς, *Πολύχρυσοι Μυκήναι* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1983), εικ. 27.

[216] E. Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (The University of Chicago Press, Chicago and London 1964), πίν. XIV.

[217] Γ. Ε. Μυλωνάς, *Πολύχρυσοι Μυκήναι* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1983), εικ. 18.

Τόσο στον τάφο IV όσο και στον V, οι ανδρικές ταφές είχαν το πρόσωπό τους καλυμμένο με τις διάσημες χρυσές νεκρικές προσωπίδες που, όπως και τα άλλα κτερίσματα, μπορεί κανείς σήμερα να θαυμάσει στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.[218] Μία από τις προσωπίδες του τάφου V με προσεγμένη απόδοση των χαρακτηριστικών ενός ώριμου, γενειοφόρου ανδρός πήρε την ονομασία «προσωπίδα του Αγαμέμνονα» (εικ. 16:4 [σελ. 154]). Όντας, δηλαδή, πεπεισμένος ότι είχε ανακαλύψει τους τάφους του Αχαιού αρχιστρατήγου και των ακολούθων του, ο Σλήμαν θεώρησε ότι στον τάφο V ήταν θαμμένος και ο ίδιος ο Αγαμέμνων. Στην πραγματικότητα όμως, αυτό που ο Γερμανός αρχαιολόγος ταύτισε με την ταφή του ομηρικού ήρωα φαίνεται ότι δεν ήταν ο νεκρός με την συγκεκριμένη προσωπίδα, αλλά μάλλον ένα περίεργο ημιμουμιοποιημένο λείψανο που βρέθηκε στον ίδιο τάφο.[219] Και στον τάφο V οι νεκροί κείτονταν ανάμεσα σε ένα πλήθος όπλων, καθώς και αγγείων και κοσμημάτων από πολύτιμα μέταλλα και πολύτιμους λίθους.

Εξίσου μεγάλη εντύπωση με την αξία τους κάνει όμως και η ετερόκλητη προέλευση πολλών εκ των κτερισμάτων του Ταφικού Κύκλου Α. Ένα μεγάλο μέρος των αντικειμένων, κυρίως πολλά από τα έργα χρυσοχοΐας, λιθοτεχνίας και οπλοτεχνίας, είναι μινωικής καταγωγής, ενώ άλλα ευρήματα παραπέμπουν περισσότερο στον χώρο της Αιγύπτου, της Εγγύς και Μέσης Ανατολής. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως θα εξετάσουμε στην συνέχεια, οι επιρροές προέρχονται και από διάφορες περιοχές της ηπειρωτικής Ευρώπης. Η ετερογενής προέλευση των υλικών σημείων αναφοράς στους τάφους του Κύκλου Α καταδεικνύει τις ευρύτατες γεωγραφικές διασυνδέσεις, άμεσες ή έμμεσες, της ελίτ που είχε ενταφιαστεί σε αυτούς. Σε λίγο θα δούμε, μάλιστα, ότι η ποικιλομορφία ως προς την καταγωγή των διαφόρων κτερισμάτων αποτελεί και ένα από τα κύρια συστατικά της συζήτησης περί της προέλευσης αυτής καθαυτής της πρώιμης μυκηναϊκής αριστοκρατίας.

Εκτός, πάντως, από τα εντυπωσιακά βαρύτιμα και περίτεχνα αντικείμενα, στους ίδιους τάφους βρέθηκε και κεραμεική της ύστατης Μεσοελλαδικής και Πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου. Βάσει αυτής, το βασιλικό νεκροταφείο που αργότερα διαμορφώθηκε στον Ταφικό Κύκλο Α κατέστη δυνατόν να χρονολογηθεί επακριβώς στις φάσεις ΥΕ Ι-ΥΕ ΙΙΑ (περ. 1670-1500 π.Χ., εικ. 9 [σελ. 85], υψηλή χρονολόγηση). Όπως ακριβώς και κατά τις ανασκαφές του στην Τροία, έτσι και σε αυτή την περίπτωση ο Σλήμαν είχε φέρει στο φως ευρήματα που προς απογοήτευσίν του ήταν πολύ παλαιότερα της εποχής του Τρωικού Πολέμου, όπως τουλάχιστον αυτή υπολογιζόταν στους ιστορικούς χρόνους της αρχαιότητας (περί το 1200 π.Χ.).

---

[218] Ό.π. εικ. 20.

[219] Κ. Δημακοπούλου, Μυκήνες, στο: Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Τροία, Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός. Εκατό χρόνια από το θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν* (Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1990), σελ. 100.

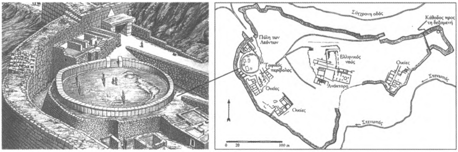

1

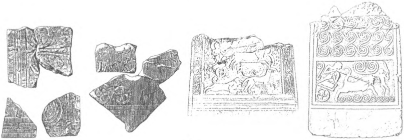

2

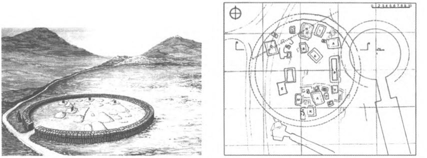

3

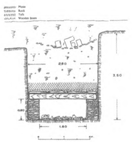

4

Εικ. 15. 1: Αναπαράσταση και θέση του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, 2: Επιτύμβιες στήλες από την περιοχή του Ταφικού Κύκλου Α, 3: Αναπαράσταση και κάτοψη του Ταφικού Κύκλου Β, 4: Τομή ενός λακκοειδούς τάφου (Ταφικός Κύκλος Β).

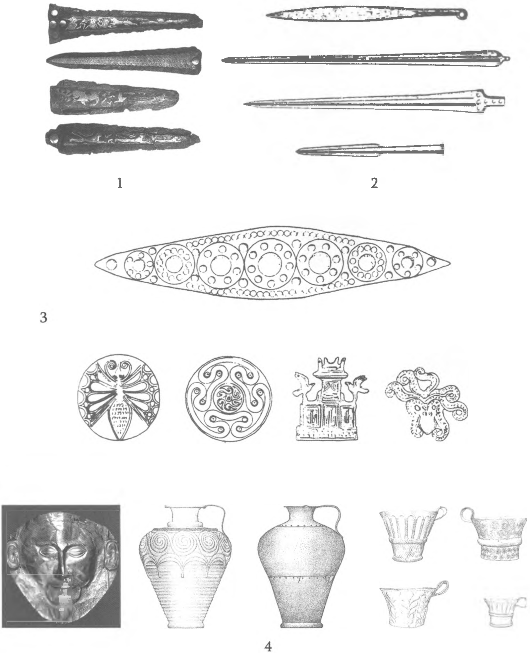

Εικ. 16. Κτερίσματα Ταφικού Κύκλου Α (χωρίς κλίμακα). 1: Διακοσμημένα εγχειρίδια, 2: Όπλα (μάχαιρα, ξίφη, λόγχη), 3: Σχέδια χρυσών κοσμημάτων (διάδημα, δισκάρια, κ.ά.), 4: Η χρυσή νεκρική προσωπίδα του «Αγαμέμνονα» και μεταλλικά αγγεία.

Χρειάστηκε να περάσουν σχεδόν 80 χρόνια από την ανασκαφή του για να αποδειχθεί ότι η έκρηξη πλούτου και ισχύος που κάνει την εμφάνισή της στον Ταφικό Κύκλο Α αποτέλεσε την απόληξη μιας βαθμιαίας διαδικασίας. Μιας εξέλιξης η οποία είχε ξεκινήσει (κατά σύμπτωση) περίπου 80 έτη πριν ενταφιαστούν σε αυτόν οι πρώτοι νεκροί. Μεταξύ των ετών 1952-1955 οι Έλληνες αρχαιολόγοι Ιωάννης Παπαδημητρίου και Γεώργιος Μυλωνάς ανέσκαψαν έναν δεύτερο ταφικό περίβολο περίπου 120 μέτρα δυτικά της Πύλης των Λεόντων. Πρόκειται για τον Ταφικό Κύκλο Β, ο οποίος είχε και αυτός διάμετρο περίπου 28 μέτρα περικλείοντας αυτή την φορά 26 τάφους, λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους (εικ. 15:3 [σελ. 153]).[220]

Το δεύτερο αυτό ταφικό συγκρότημα αποδείχθηκε εν μέρει λίγο αρχαιότερο και εν μέρει χρονικώς εφαπτόμενο με τον Ταφικό Κύκλο Α, χρονολογούμενο στις φάσεις ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι, δηλαδή περίπου την περίοδο 1750-1570 π.Χ. Στους πλουσιότερους και μάλλον υστερότερους από τους τάφους του (Α, Γ, Δ, Ε, Ν, Ο) ο πλούτος των κτερισμάτων παρουσιάζει ομοιότητες με τους παλαιότερους και λιγότερο πλούσιους τάφους του Ταφικού Κύκλου Α (Ι, ΙΙ, VI). Κι εδώ βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός χάλκινων όπλων, μεταλλικών αγγείων και κοσμημάτων από πολύτιμους λίθους και πολύτιμα μέταλλα. Μεταξύ των ιδιαίτερης αξίας ευρημάτων ξεχωρίζουν μια νεκρική προσωπίδα από ήλεκτρο, ένα αγγείο από ορεία κρύσταλλο με λαβή που έχει την μορφή κεφαλής πάπιας, καθώς και ένας σφραγιδόλιθος από αμέθυστο με παράσταση γενειοφόρου ανδρός.[221] Όπως και στον Κύκλο Α, έτσι και εδώ είχαν χρησιμοποιηθεί επιτύμβιες στήλες για την σήμανση των τάφων.

Το εύρημα του Ταφικού Κύκλου Β υπήρξε ιδιαιτέρως διαφωτιστικό για την βαθμιαία διαδικασία των εντόπιων κοινωνικών μετασχηματισμών, η οποία οδήγησε από την εικόνα στασιμότητας της Μεσοελλαδικής περιόδου στην εκρηκτική ευμάρεια και εξωστρέφεια της πρώιμης μυκηναϊκής ελίτ.[222] Αν και ο πλούτος της τελευταίας συνέχισε για καιρό να θεωρείται προϊόν κάποιου έκτακτου συμβάντος (δημοφιλής υπήρξε π.χ. η υπόθεση ότι οι Αχαιοί είχαν πλουτίσει υπηρετώντας ως μισθοφόροι στο πλευρό των Αιγυπτίων εναντίον των Υξώς[223]), στην πραγματικότητα φαίνεται ότι η «έκρηξη» δεν αφορούσε τόσο τον ίδιο τον πλούτο όσο κυρίως το θάρρος για την επίδειξή του. Υπό την επιρροή του «διεθνούς περιβάλλοντος» της εποχής τους και κυρίως της μινωικής κυριαρχίας (πολιτικής και πολιτιστικής) στον χώρο του Αιγαίου, φαίνεται ότι συγκεκριμένες ομάδες της ηπειρωτικής Ελλάδας θεώρησαν τις συνθήκες ώριμες προκειμένου να διακηρύξουν με υλικό τρόπο και την δική τους ισχυρή θέση στις κοινότητές τους.

---

[220] Γ. Ε. Μυλωνάς, *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών* (Αθήνα 1973).

[221] Ό.π. έγχρωμες εικόνες εσωφύλλων (Γ-443, Ο-459, Γ-362).

[222] Για την σημασία του Ταφικού Κύκλου Β ως ενός από τα ευρήματα που αποδεικνύουν τις ελλαδικές καταβολές του μυκηναϊκού πολιτισμού βλ. ό.π. σελ. 358 κ.ε. Βλ. επίσης O. T. P. K. Dickinson, *The Origins of Mycenaean Civilisation* (P. Åström Förlag, Göteborg 1977).

[223] Γ. Ε. Μυλωνάς, *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών* (Αθήνα 1973), σελ. 361 κ.ε.

Μια ισχυρή θέση, η οποία είχε επιτευχθεί κυρίως χάρη στον ρόλο που τώρα έπαιζε ο ελλαδικός χώρος ως μεσολαβητής μεταξύ δύο διαφορετικών χερσαίων και υπερπόντιων εμπορικών δικτύων: αυτού της ανατολικής Μεσογείου (Κρήτης, Αιγύπτου, Συροπαλαιστίνης) και αυτού που συνέδεε το Αιγαίο με βορειότερες περιοχές της Ευρώπης. Ο κοινωνικός διαχωρισμός της νέας ηγέτιδας τάξης έπαιρνε, φυσικά, και χωροταξική διάσταση, αφού στην ιδέα του ταφικού κύκλου μπορεί κανείς να διαγνώσει την επιθυμία συγκεκριμένων ομάδων να διακρίνουν την θέση τους στον χώρο από εκείνη του υπόλοιπου κοινωνικού σώματος. Σε ό,τι αφορά ειδικώς τις Μυκήνες, δεν αποκλείεται ότι ένα τμήμα της αρχικής ομάδας, που τα μέλη της ενταφιάζονταν αρχικώς στον Ταφικό Κύκλο Β, θέλησε κάποια στιγμή να «αποσπαστεί» εκ νέου, ιδρύοντας ένα νέο ταφικό συγκρότημα στην περιοχή του μεταγενέστερου Ταφικού Κύκλου Α.

Ένα ακόμη πρωιμότερο στάδιο της ίδιας εξέλιξης καταγράφεται με τον λακκοειδή τάφο πολεμιστή της Αίγινας, ο οποίος ανακαλύφθηκε το 1982 από την Αυστριακή αρχαιολογική αποστολή που ανασκάπτει τον προϊστορικό οικισμό της Κολώνας.[224] Ο υπέργειος αυτός ταφικός λάκκος χρονολογείται τον 18ο αιώνα π.Χ. (ΜΕ ΙΙ). Στην αρχή βρισκόταν δίπλα στην είσοδο του οικισμού, αλλά εκτός του τείχους, για να περικλειστεί από αυτό σε μια μεταγενέστερη φάση. Πρόκειται ουσιαστικά για την ίδια εξέλιξη της αντίληψης για την σχέση ενός σημαντικού τάφου με τον οικισμό που συναντήσαμε και στην περίπτωση του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών. Στον τάφο βρέθηκε το λείψανο ενός εύρωστου άνδρα, ενταφιασμένου μαζί με ένα χρυσό διάδημα και τον οπλισμό του (ξίφος, λόγχη, εγχειρίδιο, μαχαίρι, αιχμές βελών, ξυράφι και οδοντόφρακτο κράνος). Αν και κατά την Μέση Εποχή του Χαλκού η Αίγινα υπήρξε ένα από τα πιο ακμαία κέντρα στο Αιγαίο, ο λακκοειδής τάφος είναι το μοναδικό εύρημα που απηχεί την απαρχή αισθητών κοινωνικών διαφοροποιήσεων. Δεν υπήρξε, ωστόσο, το μοναδικό τέτοιο εύρημα της εποχής του, αφού σχετικά πλούσιες ταφές –πιο πολύ σε τύμβους, πάντως, και όχι σε λακκοειδείς τάφους– απαντούν κατά την Μεσοελλαδική Εποχή και σε περιοχές του ελλαδικού χώρου (π.χ. Θορικό, Βρανά, Βοϊδοκοιλιά).[225] Η συνέχεια και ολοκλήρωση της διαδικασίας αποκρυστάλλωσης μιας ανώτερης τάξης φαίνεται ότι συντελέστηκε τελικά στις αρχές της Μυκηναϊκής Εποχής.

Από την ιστορία της έρευνας γίνεται αντιληπτό ότι, όταν ο Ταφικός Κύκλος Α των Μυκηνών ήρθε στο φως, τα ευρήματά του αποτελούσαν ακόμα μια εντυπωσιακή, μεμονωμένη περίπτωση. Για πολλές δεκαετίες τίποτα παραπλήσιο δεν ανακαλύφθηκε που να αφορά την ίδια εποχή ή, πολύ περισσότερο, την αμέσως προγενέστερη Μεσοελλαδική περίοδο. Στην πορεία, βεβαίως, τόσο η ανακάλυψη του Ταφικού Κύκλου Β όσο και ευρημάτων όπως ο λακκοειδής τάφος της Αίγινας άμβλυναν σημαντικά την αρχικώς

[224] I. Kilian-Dirlmeier, *Das mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina*, Alt-Ägina, Band IV,3 (Philipp von Zabern, Mainz 1997).

[225] Ό.π. σελ. 83 κ.ε.

έντονη αίσθηση ασυνέχειας μεταξύ της Μεσοελλαδικής και της Πρώιμης Μυκηναϊκής Εποχής. Περαιτέρω, έγινε σταδιακά αντιληπτό ότι η νέα αυτή ανώτερη τάξη δεν διαμορφώθηκε μόνο στις περιοχές όπου έχουν ανασκαφεί λακκοειδείς τάφοι, αλλά και σε άλλα μέρη του μυκηναϊκού κόσμου.

Όπως αποδεικνύει ο ορίζοντας πρώιμων θολωτών τάφων στην Μεσσηνία (π.χ. Κορυφασίου, Περιστεριάς, Βαγενά), οι νέες και φιλόδοξες ηγετικές ομάδες της Πελοποννήσου είχαν περισσότερους του ενός τρόπους ταφικής έκφρασης.[226] Από τα σωζόμενα στοιχεία προκύπτουν μάλιστα ενδείξεις ότι, αν οι πιο πολλοί από τους αναφερθέντες θολωτούς τάφους δεν ήταν συλημένοι, θα είχε ανευρεθεί σε αυτούς ένας πλούτος κτερισμάτων συγκρίσιμος με αυτόν των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών. Εμφανείς είναι, επίσης, και στην Μεσσηνία οι διασυνδέσεις με την μινωική Κρήτη, από την οποία είχε προφανώς προέλθει ένας μεγάλος αριθμός από τα υψηλής ποιότητος πολύτιμα αντικείμενα-κτερίσματα των θολωτών τάφων, αν όχι και το ίδιο το ερέθισμα για την επινόηση αυτής της μορφής τάφου. Συνεπώς, με δεδομένο ότι ούτε η ανάδυση μιας νέας άρχουσας τάξης ούτε και η συγκεκριμένη εικόνα πλουτισμού της περιορίζονται στην ζώνη των λακκοειδών τάφων, μπορεί να υποστηριχθεί πως ακόμη και ο όρος «περίοδος των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων» είναι ελαφρώς παραπλανητικός.

Παρά ταύτα, θα ήταν δυνατόν να ισχυριστεί κανείς ότι ένα κομμάτι της έρευνας (αρχαιολογικής, ιστορικής και φιλολογικής) παρέμεινε για καιρό υπό το κράτος του αρχικού εντυπωσιασμού που προκαλούν ακόμη και σήμερα τα ευρήματα του Σλήμαν. Με άλλα λόγια, η λαμπρότητα των κτερισμάτων του Ταφικού Κύκλου Α επισκίασε, τρόπον τινά, τις κάπως λιγότερο φανταχτερές, αλλά ουσιαστικές αρχαιολογικές ενδείξεις για την βαθμιαία, και όχι ξαφνική ανάδυση της πρώιμης μυκηναϊκής άρχουσας τάξης. Αυτή ακριβώς η «κεκτημένη ταχύτητα» συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό στο να εμπλακεί τελικά η περίοδος των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων στην συζήτηση περί του χρόνου άφιξης στην Ελλάδα των πρώτων ελληνόφωνων πληθυσμών.

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο III.3 (σελ. 115), η περίοδος στην οποία χρονολογούνται οι Ταφικοί Κύκλοι των Μυκηνών (18ος-16ος αιώνας π.Χ.) συμπίπτει ουσιαστικά με εκείνη στην οποία, σύμφωνα με τον Paul Kretschmer, είχε λάβει χώρα η είσοδος στον ελλαδικό χώρο των Αχαιών. Ως «Αχαιούς» ο Γερμανός ερευνητής όριζε τους προγόνους των μεταγενέστερων ομιλητών της αιολικής και της αρκαδοκυπριακής διαλέκτου, η άφιξη των οποίων στην Ελλάδα είχε ακολουθήσει κατά την γνώμη του εκείνη

---

[226] Γ. Στ. Κορρές, Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι Μεσσηνίας (Ο *ταφικός κύκλος* Α εις Γουβαλάρη Κουκουνάρας), στο: *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975, Τόμος Β' (Αθήνα 1976), σελ. 337-369. G. S. Korres, The relations between Crete and Messenia in the Late Middle Helladic and Early Late Helladic Period, στο: R. Hägg – N. Marinatos (επιμ.), *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality*, Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 31 May – 5 June, 1982 (Svenska Institutet I Athen, Stockholm 1984), σελ. 141-152. Βλ. επίσης O. T. P. K. Dickinson, *The Origins of Mycenaean Civilisation* (P. Åström Förlag, Göteborg 1977), σελ. 91 κ.ε.

των Ιώνων (περί το 2000 π.Χ.). Αν και η ιδέα των τριών μεταναστευτικών κυμάτων του Kretschmer αποδυναμώθηκε στην πορεία της σχετικής έρευνας, η ιδέα της μετάβασης από την Μέση στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού ως μιας περιόδου στην οποία έλαβε χώρα η είσοδος νέων πληθυσμών στην Ελλάδα υπήρξε εξαιρετικώς μακρόβια. Για την ακρίβεια, οι περισσότεροι ερευνητές που ασπάστηκαν αυτή την άποψη προτίμησαν, όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, να ταυτίσουν τον υποθετικό αυτό νέο πληθυσμό όχι με ένα μόνον ελληνικό φύλο, αλλά με τον κύριο όγκο των πρώτων Ελλήνων (πλην των Δωριέων).

Η άποψη ότι η μετάβαση από την Μεσοελλαδική στην Υστεροελλαδική (Μυκηναϊκή) περίοδο, δηλαδή το διάστημα περί το 1600 π.Χ., είναι κρίσιμης σημασίας για το ζήτημα της «ελεύσεως των Ελλήνων» διατυπώθηκε ήδη στην δεκαετία του 1890. Τότε, ερευνητές όπως ο Γάλλος αρχαιολόγος Georges Perrot, αλλά και ο Χρήστος Τσούντας μαζί με τον Αμερικανό φιλόλογο James Irving Manatt θεώρησαν ότι σε αυτή την περίοδο πρέπει να έλαβε χώρα η άφιξη του κύριου κορμού των ελληνικών φύλων από την ινδοευρωπαϊκή κοιτίδα τους στον βορρά.[227] Την ίδια άποψη εξέφρασε λίγο αργότερα και ο διαπρεπής Σουηδός φιλόλογος και μελετητής της αρχαίας ελληνικής θρησκείας Martin Nilsson (Μάρτιν Νίλσον).[228] Ο Nilsson αντέκρουσε την τότε δημοφιλή άποψη του Άρθουρ Έβανς περί της μινωικής ταυτότητας των Μυκηναίων[229] δίνοντας έμφαση στις σημαντικές διαφορές στον υλικό πολιτισμό μεταξύ μινωικής Κρήτης και μυκηναϊκής Ελλάδας.

Τα σημεία που τόνισε είναι κυρίως οι διαφορές στην τέχνη και στην αρχιτεκτονική (π.χ. η κάτοψη και οι κτηριακές μορφές των μινωικών ανακτόρων εν σχέσει προς το μυκηναϊκό μέγαρον). Είκασε, επίσης, την σύνδεση των πρώτων Ελλήνων με την πρώτη εμφάνιση του αλόγου στην Ελλάδα. Αυτή φαινόταν να συμπίπτει χρονολογικά με την περίοδο των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων, ενώ στην Κρήτη το άλογο έμοιαζε να εμφανίζεται αργότερα. Έκανε, τέλος, μνεία και σε ένα επιπλέον και ιδιαίτερα ενδιαφέρον αρχαιολογικό στοιχείο: στην παρουσία πολλών αντικειμένων από ήλεκτρο σε πρώιμες μυκηναϊκές θέσεις της Ελλάδας και στην αντίστοιχη σπανιότητα αυτού του υλικού στην Κρήτη. Ως εξήγηση για το φαινόμενο αυτό ο Σουηδός ερευνητής προέκρινε την υπόθεση ότι η γνώση και χρήση του βορείας προελεύσεως ηλέκτρου έφθασε στην Ελλάδα μαζί με τους Έλληνες (Μυκηναίους).[230]

---

[227] Για την σχετική ιστορία της έρευνας βλ. R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988), σελ. 21 κ.ε. Βλ. επίσης Chr. Tsountas - J. I. Manatt, *The Mycenaean Age. A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece* (Macmillan and Co., London 1897), σελ. 345 κ.ε.

[228] M. P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (C. W. K. Gleerup, Lund 1927), σελ. 11 κ.ε.

[229] Για την θέση αυτή του Έβανς βλ. A. J. Evans, The Minoan and Mycenaean element in Hellenic life, *Journal of Hellenic Studies* 32, 1912, σελ. 281 κ.ε.

[230] M. P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (C. W. K. Gleerup, Lund 1927), σελ. 19.

Η περίοδος περί το 1600 π.Χ. είναι το πρωιμότερο χρονικό σημείο στο οποίο μπορεί να τοποθετηθεί η «έλευση των Ελλήνων» και σύμφωνα με τον Leonard Palmer.[231] Όπως είδαμε στο κεφάλαιο III.2 (σελ. 101 κ.ε.), κατά τον Βρετανό φιλόλογο το πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. θεωρείται «κατειλημμένο» από την υποθετική εκείνη λουβική φάση της αιγαιακής προϊστορίας. Το χρονικό παράθυρο του 1700-1600 π.Χ. προτάθηκε εκ νέου ως υποψήφιο για την άφιξη των πρώτων Ελλήνων στην Ελλάδα την δεκαετία του 1970 από τους Αμερικανούς ερευνητές William Wyatt (Γουίλιαμ Γουάιατ) και James Muhly (Τζέιμς Μιούλι).[232] Αξιολογώντας ως ιδιαίτερα σημαντικό το επιχείρημα του Nilsson περί της πρωιμότερης εμφάνισης του αλόγου στην ηπειρωτική Ελλάδα ο Wyatt προσθέτει σε αυτό και την προβληματική του πολεμικού άρματος. Κατά την άποψή του υπάρχουν γλωσσολογικά και αρχαιολογικά δεδομένα σχετιζόμενα με το δίτροχο πολεμικό άρμα, τα οποία συνηγορούν στο σενάριο εξινδοευρωπαϊσμού της Ελλάδας περί το 1600 π.Χ. Όπως δείχνουν οι αναπαραστάσεις αρμάτων από τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών, το πολεμικό άρμα εμφανίζεται στην Ελλάδα για πρώτη φορά κατά την περίοδο των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων. Περαιτέρω, ένα τμήμα της ορολογίας που αφορά το άρμα, όπως αυτό είναι γνωστό από την γλώσσα των πινακίδων της Γραμμικής Β και τα ομηρικά έπη, είναι ινδοευρωπαϊκής προελεύσεως και ελληνικής μορφολογίας (π.χ. a-mo [«άρμα»] και a-ko-so-ne [«άξονες»] στην Γραμμική Β και όροι όπως *ὄχεα*, *κύκλα*, *ἴτυς*, *δίφρος*, *ῥυμός*, *ζυγόν* στον Όμηρο).[233]

Ακολουθώντας τις αρχές της γλωσσικής παλαιοντολογίας (βλ. κεφ. II.1, σελ. 47 κ.ε. και VII.2, σελ. 315 κ.ε.), ο Wyatt θεωρεί ότι η ύπαρξη ινδοευρωπαϊκής ορολογίας για το δίτροχο πολεμικό άρμα σημαίνει πως αυτό υπήρξε κομμάτι του υλικού πολιτισμού των Πρωτοϊνδοευρωπαίων. Συνεπώς, κατά την γνώμη του, οι Ινδοευρωπαίοι εκείνοι που διείσδυσαν στην Ελλάδα ήταν γνώστες του πολεμικού άρματος, με την βοήθεια του οποίου συντελέστηκε η εισβολή και εδραίωσή τους στην νέα τους πατρίδα. Ανοιχτό, βεβαίως, είναι εδώ το ενδεχόμενο οι όροι για το ίδιο το άρμα ή για επιμέρους στοιχεία του να προϋπήρχαν στην ελληνική με άλλη σημασία (π.χ. ως τμήματα της ορολογίας για πρωιμότερες μορφές τροχοφόρων ή άλλων κατασκευών).[234] Η πιθανότητα αυτή αξιολογείται από τον Αμερικανό φιλόλογο ως μικρή, με το επιχείρημα ότι το πρώιμο

[231] L. R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets* (Faber and Faber, London 1961), σελ. 246 κ.ε.

[232] W. F. Wyatt, Jr., The Indo-Europeanization of Greece, στο: G. Cardona - H. M. Koenigswald - A. Senn (επιμ.), *Indo-European and Indo-Europeans* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1970), σελ. 89-111. J. Muhly, On the Shaft Graves at Mycenae, στο: M. A. Powell - R. H. Sack (επιμ.), *Studies in Honor of Tom B. Jones* (Butzon & Bercker Kevelaer, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1979), σελ. 311-323.

[233] W. F. Wyatt, Jr., The Indo-Europeanization of Greece, στο: G. Cardona - H. M. Koenigswald - A. Senn (επιμ.), *Indo-European and Indo-Europeans* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1970), σελ. 100 κ.ε.

[234] Για μια κριτική του σκέλους της γλωσσικής παλαιοντολογίας που αφορά το πολεμικό άρμα βλ. P. Raulwing, *Horses, Chariots and Indo-Europeans. Foundations and Methods of Chariotry Research from the Viewpoint of Comparative Indo-European Linguistics* (Archaeolingua, Budapest 2000), σελ. 78 κ.ε.

ελληνικό λεξιλόγιο που αφορά μια πολύ συγγενή έννοια, αυτήν της τετράτροχης άμαξας, περιλαμβάνει αρκετά μη ινδοευρωπαϊκά στοιχεία (π.χ. οι όροι *πείρινς*, *κρίκος*, *γλωχίς*, *άπήνη* στον Όμηρο).[235] Η ερμηνεία του φαινομένου που προτείνει ο Wyatt είναι ότι οι επήλυδες Ινδοευρωπαίοι-Πρωτοέλληνες, φορείς της τεχνολογίας του πολεμικού άρματος, οικειοποιήθηκαν την μη ινδοευρωπαϊκή ορολογία της τετράτροχης άμαξας από τον προελληνικό πληθυσμό. Η εποχή, επομένως, στην οποία ανήκουν τα αρχαιολογικά στοιχεία για την πρώτη εμφάνιση του πολεμικού άρματος στην Ελλάδα, δηλαδή αυτή των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων, είναι σύμφωνα με τον Wyatt η εποχή της άφιξης των πρώιμων ελληνόφωνων πληθυσμών.

Η σύνδεση του αλόγου και του πολεμικού άρματος με το σενάριο της «ελεύσεως των Ελλήνων» περί το 1600 π.Χ. γίνεται δεκτή και από τον J. Muhly. Στον πυρήνα της δικής του επιχειρηματολογίας βρίσκεται, ωστόσο, περισσότερο η ξαφνική εμφάνιση στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών αυτής της εντυπωσιακής εικόνας πλούτου και μεγαλοπρέπειας. Μια εικόνα η οποία φαίνεται να έρχεται σε έντονη αντίθεση με το μάλλον ταπεινό πολιτιστικό προφίλ της αμέσως προγενέστερης, Μεσοελλαδικής Εποχής. Το περίεργο σε αυτή την περίπτωση είναι, πάντως, ότι ο Αμερικανός αρχαιολόγος προσχωρεί σε μια υπόθεση μεταναστευτισμού, την ίδια στιγμή που ο ίδιος είναι σε θέση να ερμηνεύσει την ευμάρεια της περιόδου των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων με έναν πολύ διαφορετικό τρόπο. Αναλύοντας, δηλαδή, τα κτερίσματα των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών σε συνδυασμό με τα εμπορικά δίκτυα εκείνης της περιόδου, ο Muhly ανασυνθέτει τις ιστορικές συνθήκες της αρχόμενης Μυκηναϊκής Εποχής χωρίς να είναι αναγκαία η επίκληση του στοιχείου της μετανάστευσης.

Κατά την άποψή του, οι Μυκηναίοι της ηπειρωτικής Ελλάδας οδηγήθηκαν σε μια γεωμετρική αύξηση της ευμάρειάς τους ως εκ του ρόλου τους ως εμπορικών μεσαζόντων μεταξύ μινωικής Κρήτης και κεντρικής-βορείου Ευρώπης.[236] Έχοντας συγκροτήσει δίκτυα επαφών με την δυτική Μεσόγειο και την κεντρική Ευρώπη, τα αναδυόμενα μυκηναϊκά βασίλεια είχαν αποκτήσει πρόσβαση σε σημαντικά ευρωπαϊκά εμπορεύματα. Σε αυτά ανήκαν κυρίως ο χαλκός από την περιοχή των Άλπεων, ο κασσίτερος (απαραίτητος για την παραγωγή μπρούντζου, βλ. κεφ. V.2, σελ. 204 κ.ε.) της Κορνουάλης και το ήλεκτρο από την Βαλτική, πρώτες ύλες που μπορούσαν τώρα να προωθηθούν προς το Αιγαίο και να ανταλλαγούν με ακριβά μινωικά προϊόντα και έργα τέχνης.

Ιδιαιτέρως διαφωτιστική είναι π.χ. η περίπτωση των αντικειμένων (κυρίως χαντρών) από ήλεκτρο που απαντούν στους λακκοειδείς τάφους και που από την εποχή του

[235] W. F. Wyatt, Jr., The Indo-Europeanization of Greece, στο: G. Cardona - H. M. Koenigswald - A. Senn (επιμ.), *Indo-European and Indo-Europeans* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1970), σελ. 104 κ.ε.

[236] J. Muhly, On the Shaft Graves at Mycenae, στο: M. A. Powell - R. H. Sack (επιμ.), *Studies in Honor of Tom B. Jones* (Butzon & Bercker Kevelaer, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1979), σελ. 320 κ.ε.

Nilsson ως σήμερα έχουν απασχολήσει συχνά την έρευνα.[237] Η περίοδος των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων συνιστά ένα ύποπτα μεμονωμένο «επεισόδιο» μαζικής εισροής στην Ελλάδα αντικειμένων από το υλικό αυτό (περί τα 2200 ευρήματα είναι γνωστά από τις φάσεις ΥΕ Ι-ΙΙ).[238] Ούτε πριν, αλλά ούτε και μετά την περίοδο αυτή παρατηρείται τόση έμφαση στον προσπορισμό αντικειμένων από την εν λόγω πρώτη ύλη. Κατά την φάση ΥΕ Ι, μάλιστα, τα σχετικά ευρήματα κάνουν την εμφάνισή τους στις πιο πλούσιες ταφές της Πελοποννήσου αποτελώντας προφανώς ένα από τα σημεία αναφοράς των ενταφιασμένων ηγεμόνων.

Παρά το ότι συνήθως γίνεται λόγος περί της «βαλτικής» προελεύσεως του ηλέκτρου, στην πραγματικότητα το ιδιαίτερο αυτό υλικό απαντά σε μια πολύ ευρύτερη έκταση της βορείου Ευρώπης, από την ανατολική Αγγλία ως την Ουκρανία.[239] Συνεπώς, είναι λιγότερο η γεωλογία και περισσότερο η αρχαιολογία αυτή που μπορεί να ανιχνεύσει την προέλευση του ηλέκτρου στους λακκοειδείς τάφους. Πράγματι, ήδη από την δεκαετία του 1950 διαπιστώθηκε ότι οι χάντρες των μυκηναϊκών περιδεραίων φέρουν ένα σύστημα διατρήσεων το οποίο απαντά μόνο σε δύο άλλες περιοχές της Ευρώπης: στην νότιο Αγγλία και την νότιο Γερμανία.[240] Και ενώ τα γερμανικά ευρήματα είναι σύγχρονα με τα νεώτερα ελληνικά (της φάσης ΥΕ ΙΙΑ), τα αντίστοιχα αγγλικά είναι μεν και σύγχρονα, αλλά και αρχαιότερά τους.

Αυτά προέρχονται από τις πλούσιες ηγεμονικές ταφές στους τύμβους του πολιτισμού του Έσσεξ (Wessex), ο οποίος εγκαινιάζει την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην νοτιοανατολική Αγγλία. Έχοντας την δυνατότητα εκμετάλλευσης των πολύτιμων κοιτασμάτων κασσιτέρου της Κορνουάλης, αλλά και ενσωματώνοντας στην σφαίρα επιρροής της τα προϋπάρχοντα θρησκευτικά κέντρα του Στόουνχεντζ (Stonehenge) και του Έιβμπερυ (Avebury), η τοπική αριστοκρατία του Έσσεξ είχε καταφέρει ήδη περί το 2000 π.Χ. να φθάσει σε ένα επίπεδο πλουτισμού συγκρίσιμο με εκείνο της λίγο μεταγενέστερης πρώιμης μυκηναϊκής ελίτ. Η χρονική προτεραιότητα του πολιτισμού του Έσσεξ έναντι του μυκηναϊκού, η οποία τεκμηριώθηκε μέσω φυσικοχημικών μεθόδων χρονολόγησης, οδήγησε και στην αποσύνδεση του πολιτισμού αυτού της βορείου Ευρώπης από την παλαιά ντιφουζιονιστική του ερμηνεία. Σύμφωνα με αυτήν, τόσο οι προϊστορικοί πολιτισμοί της Αγγλίας όσο και άλλων περιοχών της Ευρώπης είχαν προκύψει μέσω πολιτιστικής διάχυσης από τους νοτιότερους (και θεωρούμενους κάποτε ως προγενέστερους) μεγάλους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου (βλ. κεφ. Ι, σελ. 26 κ.ε.).

[237] Βλ. π.χ. J. Maran, Wessex und Mykene. Zur Deutung des Bersteins in der Schachtgräberzeit Südgriechenlands, στο: B. Hänsel - E. Studeníková (επιμ.), *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und Ältere Bronzezeit*, Gedenkschrift für Viera Němejcová-Pavúková (Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2004), σελ. 47-65.

[238] Ό.π. σελ. 48 κ.ε.

[239] Ό.π. σελ. 50.

[240] Βλ. επ' αυτού ό.π. σελ. 50 κ.ε. με όλες τις παλαιότερες βιβλιογραφικές παραπομπές.

Καθώς η συγκεκριμένη άποψη ανατράπηκε οριστικά,[241] ήταν φυσικό να αλλάξει και η ερμηνεία για την πραγματική φορά των επιρροών, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται στις πολιτιστικές επαφές που θα εξετάσουμε ευθύς αμέσως.

Μεταξύ, δηλαδή, των κτερισμάτων στους πλούσιους τάφους του Έσσεξ ιδιαίτερη θέση καταλαμβάνουν τα περιδέραια με χάντρες από ήλεκτρο, ενώ από το ίδιο υλικό κατασκευάζονταν ακόμη και ολόκληρα αγγεία. Σε αντίθεση με την περιοχή αυτή της Ευρώπης όπου κατά την (εκεί) Πρώιμη Εποχή του Χαλκού τόσο η κατεργασία όσο και η ταφική χρήση του ηλέκτρου γνώρισαν μεγάλη άνθηση, στην Ελλάδα της Εποχής του Χαλκού κοσμήματα από το ίδιο υλικό δεν υπήρξαν ποτέ δημοφιλή. Το γεγονός καταδεικνύει την εξαιρετική σημασία των ευρημάτων της περιόδου των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων ως ένδειξης για τις επαφές μεταξύ Πελοποννήσου και νοτίου Αγγλίας. Και τούτο διότι και στις δύο αυτές περιοχές εμφανίζονται παράλληλα όχι μόνο κοσμήματα (περιδέραια) από ένα συγκεκριμένο, ιδιαίτερο υλικό, αλλά και ακριβώς το ίδιο πλαίσιο χρήσης τους, δηλαδή ως κτερισμάτων στις ταφές αποκλειστικά της ανώτερης τάξης.[242] Εκτός αυτού, το πιθανότερο είναι ότι τα «κοσμήματα» αυτά δεν είχαν μόνο διακοσμητικό ρόλο, αφού είναι γνωστό ότι λόγω της ιδιαιτερότητάς του ως ενός διαφανούς, λαμπερού και εύφλεκτου υλικού στο ήλεκτρο αποδίδονταν ήδη από την αρχαιότητα μαγικές, αποτροπαϊκές ιδιότητες.[243] Καθώς μεταξύ των ευρημάτων των λακκοειδών τάφων των Μυκηνών υπάρχουν πολλά ξένα θρησκευτικά στοιχεία και σύμβολα (π.χ. μινωικής και μεσανατολικής προελεύσεως), δεν εκπλήσσει ότι η «συλλογή» αυτή περιελάμβανε και σημεία αναφοράς από τις μακρινές και μυστηριώδεις κοινωνίες της βορείου Ευρώπης.

Οι επαφές ανάμεσα στην πρώιμη μυκηναϊκή Πελοπόννησο και τον πολιτισμό του Έσσεξ υπήρξαν, πάντως, μάλλον έμμεσες. Μεταξύ τους μεσολαβούσαν πολλοί ενδιάμεσοι σταθμοί, οι οποίοι εντοπίζονται στον χάρτη με την βοήθεια συγκεκριμένων ευρημάτων, εμπλεκομένων στα σχετικά δίκτυα ανταλλαγών. Σε αυτά τα ευρήματα ανήκουν η πρώιμη μυκηναϊκή κεραμεική που έχει ανευρεθεί στις Αιολίδες νήσους και στον κόλπο της Νεαπόλεως (στο νησί Βιβάρα),[244] καθώς και τα μυκηναϊκά μεταλλικά αγγεία που έχουν έρθει στο φως σε βόρειες γερμανικές θέσεις κατά μήκος του Ρήνου (π.χ. στο Dohnsen της Κάτω Σαξονίας και το Ramsdorf της Βεστφαλίας).[245] Αντιστρόφως, χά-

[241] C. Renfrew, Wessex without Mycenae, *Annual of the British School of Athens* 63, 1968, σελ. 277-285.

[242] J. Maran, Wessex und Mykene. Zur Deutung des Bersteins in der Schachtgräberzeit Südgriechenlands, στο: B. Hänsel - E. Studeníková (επιμ.), *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und Ältere Bronzezeit*, Gedenkschrift für Viera Němejcová-Pavúková (Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2004), σελ. 55.

[243] Ό.π. σελ. 58 κ.ε.

[244] G. Graziadio, Trade circuits and trade-routs in the Shaft Grave period, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 40, 1998, σελ. 56 κ.ε., εικ. 5.

[245] J. Maran, Wessex und Mykene. Zur Deutung des Bersteins in der Schachtgräberzeit Südgriechenlands, στο: B. Hänsel - E. Studeníková (επιμ.), *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und Ältere Bronzezeit*, Gedenkschrift für Viera Němejcová-Pavúková (Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2004), σελ. 61 με τις περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

ντρες από ήλεκτρο τεχνοτροπίας Έσσεξ, οι οποίες έχουν βρεθεί σε θέσεις της Ελβετίας και της Αυστρίας (Ζυρίχη και Bregenz),[246] φαίνεται ότι προωθούνταν επίσης, προς νότον αυτή την φορά, μέσω των ποτάμιων συστημάτων της κεντρικής Ευρώπης.

Αυτό που υπογραμμίζει ο Muhly, την άποψη του οποίου ασπάζονται και άλλοι ερευνητές όπως π.χ. ο Maran,[247] είναι ότι η διακίνηση των ανωτέρω αντικειμένων υπήρξε απλώς η συνοδευτική έκφανση του εμπορίου κασσιτέρου με την περιοχή της Κορνουάλης. Μια κατάσταση η οποία, όπως τονίζει ο Maran, θυμίζει κάπως την μεταγενέστερη ιστορία των ταξιδιών του Πυθέα.[248] Ο ναυτικός από την Μασσαλία, ο οποίος τον 4ο αιώνα π.Χ. έφθασε με τα πλοία του ως την Βόρειο Θάλασσα και την Βρετανία, περιγράφει την διακίνηση κασσιτέρου και ηλέκτρου από τις βόρειες αυτές περιοχές της Ευρώπης δια χερσαίων δρόμων ως την νότιο Γαλλία και εν συνεχεία δια θαλάσσης ως την ανατολική Μεσόγειο. Μια ανάλογη κατάσταση φαίνεται ότι είχε διαμορφωθεί και κατά την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο. Η ενσωμάτωσή τους στα ευρωπαϊκά δίκτυα εμπορίου έδωσε πιθανότατα στους ηγεμόνες της Πελοποννήσου το εισιτήριο που χρειάζονταν για την γεωπολιτική τους ανέλιξη. Και αυτό διότι λόγω της γεωγραφικής θέσης της ηπειρωτικής Ελλάδας η Πελοπόννησος μπορούσε να λειτουργήσει ως ενδιάμεσος σταθμός προώθησης των βόρειων προϊόντων προς νότον, δηλαδή προς την πιο προηγμένη οικονομικά και πολιτιστικά ζώνη της μινωικής Κρήτης και της ανατολικής Μεσογείου.

Απ' ό,τι φαίνεται, είναι ακριβώς το έντονο ενδιαφέρον της μινωικής Κρήτης κυρίως για τον προσπορισμό μεταλλευμάτων (χαλκού και κασσιτέρου) ευρωπαϊκής προελεύσεως εκείνο που αντανακλάται στα βαρύτιμα χρυσά αντικείμενα μινωικής τεχνοτροπίας που κάνουν την εμφάνισή τους στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών. Οι ενταφιασμένοι σε αυτούς ηγεμόνες είχαν κυριολεκτικώς «χρυσωθεί» προκειμένου να λειτουργούν ως πιστοί οικονομικοί εταίροι της μινωικής κυριαρχίας. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση των απόψεων του Muhly είναι ότι, αν και η ανωτέρω ανάλυση εξηγεί ρεαλιστικά και πειστικά ευρήματα όπως αυτά των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών, δεν κατέστη επαρκής για να αποσυνδέσει τα ευρήματα αυτά από την ερμηνευτική τάση του μεταναστευτισμού. Το γεγονός πως ο ίδιος συγγραφέας, παρά τα όσα προηγήθηκαν, εμμένει στην υπόθεση ότι η αριστοκρατία των λακκοειδών τάφων υπήρξε επείσακτη στην Ελλάδα δεν καταδεικνύει μόνο την ισχυρή επίδραση της παλαιάς αυτής τάσης. Αποτελεί κυρίως προϊόν της «ανάγκης» να εντοπιστούν αρχαιολογικά οι εικαζόμενες μεταναστευτικές κινήσεις των Πρωτοϊνδοευρωπαίων εντός των χρονικών ορίων που ορίζονται από την παραδοσιακή γλωσσολογική οπτική.

[246] Ό.π. σελ. 56.

[247] Ό.π. σελ. 58.

[248] Ό.π. σελ. 55.

Υπό αυτό το πρίσμα, δεν είναι παράξενο που το χρονικό παράθυρο της περιόδου των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων έχει κερδίσει την προτίμηση και άλλων ερευνητών, μεταξύ των οποίων και του σημαντικού Έλληνα αρχαιολόγου Σπυρίδωνα Μαρινάτου. Σε άρθρα του, τα οποία δημοσιεύθηκαν επίσης την δεκαετία του 1970,[249] ο Μαρινάτος ενστερνίστηκε και αυτός την άποψη ότι οι πρώτοι Έλληνες διεισδυσαν στον ελλαδικό χώρο περί το 1700-1600 π.Χ. ως ολιγάριθμες ομάδες πολεμιστών. Μαζί τους έφεραν το επαναστατικό όπλο του ιππήλατου πολεμικού άρματος, το οποίο σε συνδυασμό με τον υπόλοιπο εξοπλισμό που απαντά στην εικονογραφία και στα κτερίσματα των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών (μακρές ολόσωμες ασπίδες, μακρά δόρατα και ξίφη) έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην κατίσχυση των εισβολέων επί του γηγενούς πληθυσμού. Σαν αποτέλεσμα, οι πολεμοχαρείς αυτοί Πρωτοέλληνες επήλυδες εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην ηπειρωτική Ελλάδα δημιουργώντας τα μυκηναϊκά κράτη και τις γνωστές από τους ελληνικούς μύθους μακρές γενεαλογίες ηρώων και βασιλέων.

Καθώς την εποχή εκείνη ο Μαρινάτος είχε ήδη στο ενεργητικό του τις ανασκαφές αρκετών μεσοελλαδικών και πρώιμων μυκηναϊκών τύμβων στην δυτική Πελοπόννησο και στην Αττική (Μαραθώνα), συνέδεσε εν τέλει το ταφικό αυτό έθιμο με την υπόθεσή του. Με αυτόν τον τρόπο ο Έλληνας αρχαιολόγος προσέδεσε στην ουσία την άποψή του στο γενικότερο πλαίσιο της θεωρίας Κουργκάν. Πάντως ο Μαρινάτος άφησε ανοιχτή την πιθανότητα να είχε και ο προϋπάρξας στην Ελλάδα γηγενής πληθυσμός κάποια εθνική και γλωσσική συγγένεια με τους Μυκηναίους εισβολείς.

Η ιδέα της εισβολής των Ινδοευρωπαίων στην Ελλάδα περί το 1600 π.Χ. με όχημα το ιππήλατο πολεμικό άρμα επέστρεψε δριμύτερη στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Στο βιβλίο του με τίτλο *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* («Η έλευση των Ελλήνων. Ινδοευρωπαϊκές κατακτήσεις στο Αιγαίο και την Εγγύς Ανατολή») ο Αμερικανός ιστορικός Robert Drews (Ρόμπερτ Ντρουζ), ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Βάντερμπιλτ (Vanderbilt) στο Νάσβιλ των ΗΠΑ, έφθασε την υπόθεση αυτή στα όρια της επιχειρηματολογικής της πειστικότητας. Σαν αποτέλεσμα, αναδείχθηκαν, όπως θα διαπιστώσουμε, με σαφέστερο τρόπο οι αδυναμίες και όλων των υπόλοιπων συναφών υποθέσεων.

Κατά τον Drews, το πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή το διάστημα που στην Ελλάδα συμπίπτει με τους μινωικούς ανακτορικούς χρόνους και την Μεσοελλαδική Εποχή, υπήρξε μια ιδιαιτέρως ταραγμένη ιστορική περίοδος για τον χώρο της Εγγύς Ανατολής.[250] Κύριο χαρακτηριστικό της είναι οι πολλές πολιτικοστρατιωτικές

[249] Sp. Marinatos, Prehellenic and protohellenic discoveries at Marathon, στο: *Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory. The First Arrival of Indo-European Elements in Greece* (Ministry of Culture and Sciences, Athens 1972), σελ. 184-190. Του ιδίου, The first 'Mycenaeans' in Greece, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean* (Duckworth, London 1973), σελ. 107-113.

[250] R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988), σελ. 56 κ.ε., 72 κ.ε.

ανακατατάξεις, με κατά βάσιν μικρές ηγετικές ομάδες να επιβάλλουν την κυριαρχία τους σε εδάφη με διαφορετική εθνογλωσσική σύσταση. Η εξέλιξη αυτή αντανακλάται, επί παραδείγματι, στα ινδοϊρανικής προελεύσεως ονόματα ηγεμόνων του κράτους Μιτάννι στην βόρειο Μεσοποταμία και Συρία (βλ. κεφ. VII.6, σελ. 387 κ.ε.), στο οποίο βασική γλώσσα ήταν η χουρριτική (της καυκάσιας οικογένειας), καθώς και στα επίσης ινδοϊρανικής και χουρριτικής καταγωγής ονόματα ηγεμόνων που απαντούν την ίδια περίοδο στην Μέση Ανατολή. Στην ίδια σφαίρα εξελίξεων ανήκουν επίσης η χεττιτική (1595 π.Χ.) και τελικά κασσιτική κατάληψη της Βαβυλώνας, όπως και η διείσδυση των σημιτικής καταγωγής Υξώς στην Αίγυπτο (17ος-16ος αιώνας π.Χ.). Το φαινόμενο της κατίσχυσης μιας μειονότητας αλλόγλωσσων εισβολέων μπορεί να παρατηρηθεί σύμφωνα με τον Drews και στην περίπτωση της προώθησης των Ινδοαρίων στις Ινδίες, η οποία χρονολογείται παραδοσιακά περίπου στην ίδια περίοδο.

Για τον Αμερικανό ιστορικό η ανωτέρω κατάσταση πραγμάτων έχει ιδιαίτερη σημασία για το ζήτημα της «ελεύσεως των Ελλήνων». Ο λόγος είναι ότι για όποιον ακολουθεί την καθιερωμένη χρονολογική αντίληψη του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος -και αυτήν ασπάζεται και ο ίδιος- η πρώτη εμφάνιση της ελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα πρέπει να τοποθετηθεί κάπου μεταξύ του τέλους της 3ης και των μέσων της 2ης χιλιετίας π.Χ. Και για αυτήν ακριβώς την περίοδο τα πιο πολλά και διαφωτιστικά στοιχεία που διαθέτουμε περί των ιστορικών εξελίξεων προέρχονται από τον χώρο της Εγγύς Ανατολής. Κατά συνέπεια, το είδος των συμβάντων σε αυτή την περιοχή θα μπορούσε να προσφέρει ένα κλειδί για την διερεύνηση και του ελληνικού κλάδου του ινδοευρωπαϊκού ζητήματος.[251] Άλλωστε, και στην ίδια την Εγγύς Ανατολή σε κάποιες από τις ανακατατάξεις που αναφέρθηκαν εμπλέκονται πληθυσμοί-ομιλητές άλλων κλάδων της ίδιας οικογένειας (π.χ. οι Ινδοάριοι εισβολείς στην Ινδία και οι ομόγλωσσοί τους στην Μέση Ανατολή).

Προκειμένου να αξιοποιήσει κανείς τα δεδομένα από την Εγγύς Ανατολή απαραίτητη προϋπόθεση είναι να διαλευκάνει την φύση των εξελίξεων σε αυτήν. Να διερευνήσει, δηλαδή, τι οδήγησε στις εκεί αναστατώσεις και αναταράξεις. Σύμφωνα με τον Drews, πίσω από αυτό το ιστορικό σκηνικό κρύβονται κάποιες σημαντικές εξελίξεις στην τεχνολογία του πολέμου. Στο επίκεντρό τους βρίσκεται η καινοτομία της εισαγωγής του δίτροχου, ιππήλατου πολεμικού άρματος. Από τις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. φαίνεται ότι δημιουργήθηκαν οι συνθήκες ώστε ένα ζώο ως τότε μάλλον ασήμαντο για τον τεχνολογικό πολιτισμό της Εγγύς Ανατολής, το άλογο, να καταστεί βασικός παράγοντας αναβάθμισης των μετακινήσεων, των μεταφορών και εν τέλει και του πολέμου.[252]

---

[251] Ό.π. σελ. 71 κ.ε.

[252] Ό.π. σελ. 74 κ.ε.

Κατά την 3η χιλιετία π.Χ. οι πρώιμες και αρκετά βαριές άμαξες της Μεσοποταμίας, με δύο ή τέσσερις συμπαγείς τροχούς, σύρονταν ακόμη από ημιόνους, βόδια και ονάγρους, όπως π.χ. αυτοί που απεικονίζονται στο λεγόμενο «Έμβλημα της Ουρ» (εικ. 17:1 [σελ. 169]).[253] Λίγο αργότερα, ωστόσο, κατά την πρώιμη 2η χιλιετία π.Χ., φαίνεται ότι βρέθηκε ο τρόπος για να αξιοποιηθούν στο ίδιο πεδίο τα σαφώς υπέρτερα σε ταχύτητα άλογα. Και αυτός δεν ήταν άλλος από το να συνδυαστούν με ένα ελαφρύτερο όχημα με δύο ακτινωτούς τροχούς. Από αυτού του είδους τον αρχικό πειραματισμό, ο οποίος οδήγησε σταδιακά σε μια επαναστατική βελτίωση των χερσαίων μετακινήσεων, επρόκειτο να προκύψει σύντομα και το ιππήλατο πολεμικό άρμα.

Όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς από τις απεικονίσεις τόσο σε χεττιτικά και αιγυπτιακά ανάγλυφα όσο και σε άλλες εικονιστικές παραστάσεις από την αρχαία Εγγύς Ανατολή (εικ. 17:2 [σελ. 169]),[254] το πολεμικό άρμα απέκτησε σύντομα τον δικό του σημαντικό ρόλο στα πεδία των μαχών. Το πλήρωμά του απετελείτο είτε από τον οδηγό και έναν στρατιώτη είτε από τον οδηγό, έναν στρατιώτη και έναν ασπιδοφόρο (στον χεττιτικό στρατό). Ο στρατιώτης του άρματος τις περισσότερες φορές ήταν τοξότης, εξοπλισμένος ειδικά στην Αίγυπτο με σύνθετο τόξο, το οποίο ήταν κατασκευασμένο όχι μόνον από ξύλο, αλλά και από άλλα υλικά.[255] Αν και αρχικώς το σώμα των αρμάτων είχε μάλλον εφεδρικό ρόλο σε σχέση με το πεζικό, σταδιακά εξελίχθηκε στην αιχμή του δόρατος των στρατών της 2ης χιλιετίας π.Χ. Οι δύο ίσως πιο γνωστές μάχες στην ιστορία της Εγγύς Ανατολής κατά το δεύτερο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή αυτή της Μεγγιδώ (μεταξύ των Αιγυπτίων υπό τον Τούθμωση Γ' και συνασπισμού συροπαλαιστινιακών βασιλείων, 1457 π.Χ.) και αυτή του Καντές (μεταξύ των Αιγυπτίων υπό τον Ραμσή Β' και των Χετταίων, 1274 π.Χ.), υπήρξαν κατά βάσιν αρματομαχίες. Όσο η αξία των αρμάτων ανέβαινε τόσο αναβαθμιζόταν, φυσικά, και ο ρόλος του ειδικευμένου πλέον προσωπικού που ήταν επιφορτισμένο με την κατασκευή, συντήρηση και επάνδρωσή τους. Το ίδιο ίσχυε, βεβαίως, και για το επίσης εξειδικευμένο προσωπικό που ήταν υπεύθυνο για την φροντίδα και εκπαίδευση των ίππων που έσυραν τα άρματα.

Το επόμενο βήμα του Drews είναι να διερευνήσει την προέλευση του ιππήλατου πολεμικού άρματος. Στο ζήτημα αυτό η κυρίαρχη άποψη θέλει την Μεσοποταμία να είναι ο τόπος καταγωγής του. Μόνο εντός του αστικού πολιτισμού των πρώιμων πόλεων-κρατών της Εγγύς Ανατολής μπορούν να εντοπιστούν οι οικονομικές, οργανωτικές και κοινωνικές προϋποθέσεις που ήταν απαραίτητες για την εμφάνιση σύνθετων

---

[253] B. Hrouda, *Der alte Orient. Geschichte und Kultur des alten Vorderasien* (C. Bertelsmann, München 1991), σελ. 334-337.

[254] M. A. Littauer - J. H. Crouwel, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East* (E. J. Brill, Leiden/Köln 1979), εικ. 30-41, 44-45. J. Crouwel, Der alte Orient und seine Rolle in der Entwicklung von Fahrzeugen, στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), εικ. 27, 29-30.

[255] R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988), σελ. 86 κ.ε.

τεχνολογικών καινοτομιών γενικά, αλλά και ειδικότερα του πολεμικού άρματος.[256] Πράγματι, μόνο στην αρχαία Μεσοποταμία οι αρχαιολογικές και γραπτές πηγές μαρτυρούν την συνεχή χρήση τροχοφόρων οχημάτων (αρχικώς όχι ιππήλατων αρμάτων) για στρατιωτικούς σκοπούς από την 3η χιλιετία π.Χ. και εξής. Αποκλίνοντας από την καλά τεκμηριωμένη αυτή θέση, ο Drews θεωρεί ότι ο γεωγραφικός χώρος όπου εντοπίζονται οι πιο ευνοϊκές συνθήκες για την πρώτη εμφάνιση του πολεμικού άρματος είναι η περιοχή της ανατολικής Μικράς Ασίας και πιο συγκεκριμένα της Αρμενίας.[257]

Πλεονέκτημα της περιοχής αυτής είναι αφενός μεν η ύπαρξη δασών από τα οποία προερχόταν η απαραίτητη ξυλεία για την κατασκευή των αρμάτων και αφετέρου το κατάλληλο για την διαβίωση των αλόγων κλίμα. Ο Drews είναι, πράγματι, σε θέση να παραπέμψει σε αρχαίες πηγές, από τις οποίες προκύπτει πως τα άλογα από την περιοχή της σημερινής Αρμενίας (οι *Νησαῖοι ἵπποι* του Ηροδότου) ήταν περιζήτητα στην Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο.[258] Εντούτοις, τα αρχαιολογικά δεδομένα από τον συγκεκριμένο χώρο δεν μοιάζουν να ενδυναμώνουν την άποψή του, αφού τα πρωιμότερα ευρήματα που μπορούν να συσχετιστούν με αυτή δεν είναι αρχαιότερα του 1500 π.Χ. Πρόκειται για τα κατάλοιπα άνω των 20 τροχοφόρων οχημάτων διαφόρων ειδών, μεταξύ αυτών και αμαξών με ακτινωτούς τροχούς, που βρέθηκαν ως κτερίσματα σε ταφικούς τύμβους στην περιοχή της λίμνης Σεβάν.[259]

Αν και στους τάφους αυτούς τα σχετικά ευρήματα, ειδικά εκείνα των οχημάτων με ακτινωτούς τροχούς, συνοδεύονται κυρίως από οστά βοδιών και όχι αλόγων, ο Drews θεωρεί ότι στην συνολική εικόνα του ευρήματος αντανακλάται η χρονική προτεραιότητα της Αρμενίας στην τεχνολογική εξέλιξη που τελικά κατέληξε στην σύνδεση των οχημάτων με ακτινωτούς τροχούς με τα άλογα. Αυτή μπορεί, κατά την γνώμη του, να συναχθεί και από την πρωιμότητα της γενικότερης παρουσίας τροχοφόρων στην περιοχή του Καυκάσου. Η τελευταία παρατήρηση είναι σωστή, αφού από την περιοχή του βόρειου Καυκάσου προέρχονται μερικά από τα πιο πρώιμα ευρήματα τροχών στον κόσμο (μέσα 4ης χιλιετίας π.Χ., βλ. και κεφ. VII.2, σελ. 326).[260] Περαιτέρω, γενικώς την ζώνη των στεπών της νοτιανατολικής Ευρώπης και του Καυκάσου χαρακτηρίζει όχι μόνον η πρωιμότητα, αλλά και η μεγάλη συγκέντρωση ευρημάτων, ορισμένων, μάλιστα,

---

[256] P. Raulwing, *Horses, Chariots and Indo-Europeans. Foundations and Methods of Chariotry Research from the Viewpoint of Comparative Indo-European Linguistics* (Archaeolingua, Budapest 2000), σελ. 98 κ.ε.

[257] R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988), σελ. 107 κ.ε.

[258] Ό.π. σελ. 112 κ.ε.

[259] Ό.π. σελ. 115 κ.ε.

[260] J. Maran, Kulturkontakte und Wege der Ausbreitung der Wagentechnologie im 4. Jahrtausend v.Chr., στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 429-442.

ιδιαιτέρως καλά διατηρημένων, προϊστορικών τροχοφόρων (άνω των 250).[261] Παρά ταύτα, το γεγονός αυτό, το οποίο ούτως ή άλλως δεν συνδέεται αποκλειστικά με την περιοχή της Αρμενίας, αλλά με την ευρύτερη (γεωγραφικά και γλωσσικά) περιοχή του Καυκάσου, δεν συνεπάγεται οπωσδήποτε ότι εδώ εφευρέθηκε για πρώτη φορά και το πολεμικό άρμα.

Εκτός αυτού, κάτι που ο Drews δεν μπορούσε να γνωρίζει το 1988 είναι ότι λίγα χρόνια αργότερα επρόκειτο να αποδειχθεί βάσει νεώτερων χρονολογήσεων ότι τα πρωιμότερα γνωστά ευρήματα πολεμικών αρμάτων με ακτινωτούς τροχούς είναι αυτά που κάνουν την εμφάνισή τους μαζί με ζεύγη αλόγων ως πολύτιμα κτερίσματα στους τάφους του πολιτισμού Sintašta στην νότιο Ρωσία (Σιντάστα, βορειοανατολικά της Κασπίας και ανατολικά των Ουραλίων, εικ. 17:3 [σελ. 169]).[262] Καθώς, μάλιστα, στα νεκροταφεία της Σιντάστα, τα οποία ανεσκάφησαν την δεκαετία του 1970, βρέθηκαν διατηρημένα σε καλή κατάσταση σχεδόν ολόκληρα σύνολα ιππήλατων τροχοφόρων (αρνητικά ίχνη ακτινωτών τροχών, σκελετοί αλόγων, συστήματα χαλινών και στελέχη της λοιπής ιπποσκευής), τα σχετικά ευρήματα έγιναν οδηγός ταύτισης και για όσα επιμέρους στοιχεία των ίδιων συνόλων (π.χ. παραγνάθια δισκάρια των χαλινών) απαντούν μεμονωμένα σε άλλες ανασκαφές.

Οι πλούσιες ταφές με κτερίσματα τροχοφόρων στους ταφικούς λάκκους της Σιντάστα χρονολογούνται βάσει των νεώτερων δεδομένων στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. (περ. 2000-1800 π.Χ.), ενώ κατά τι νεώτερα είναι τα ανάλογα ευρήματα από τον πολιτισμό Petrovka λίγο πιο ανατολικά.[263] Λόγω της πρωιμότητάς τους τα ευρήματα από την Σιντάστα είναι τα μόνα τα οποία μπορούν προς το παρόν να θέσουν υπό αμφισβήτησιν την κυρίαρχη άποψη περί της Μεσοποταμίας ως κοιτίδας του πολεμικού άρματος. Παρά ταύτα, η άποψη ότι αντιπροσωπεύουν οπωσδήποτε πολεμικά άρματα δεν γίνεται δεκτή από το σύνολο της έρευνας. Ανοιχτό θεωρείται και το ενδεχόμενο να πρόκειται για απλές άμαξες ή απλώς για ταφικής χρήσεως μη λειτουργικές απομιμήσεις του κανονικού άρματος που είχε πιθανώς ήδη εφευρεθεί νοτιότερα στην Μεσοποταμία.[264]

---

[261] A. N. Gej, Die Wagen der Novotitarovskaja-Kultur, στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 177.

[262] S. Penner, *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 37 κ.ε., εικ. 15-16, 25. C. C. Lamberg-Karlovsky, Archaeology and Language: The Indo-Iranians, *Current Anthropology* 43, 2002, σελ. 68. A. Epimachov - L. Korjakova, Streitwagen der eurasischen Steppe in der Bronzezeit: Das Wolga-Uralgebiet und Kasachstan, στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 221-236.

[263] Ό.π. σελ. 231 κ.ε., 233. Βλ. επίσης P. F. Kuznetsov, The emergence of Bronze Age chariots in eastern Europe, *Antiquity* 80, 2006, σελ. 638-645.

[264] J. Crouwel, Der alte Orient und seine Rolle in der Entwicklung von Fahrzeugen, στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), εικ. 81 κ.ε.

1

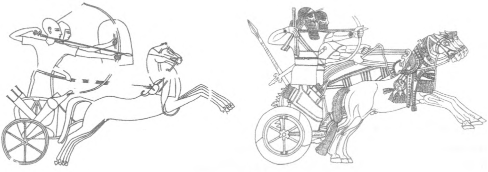

2

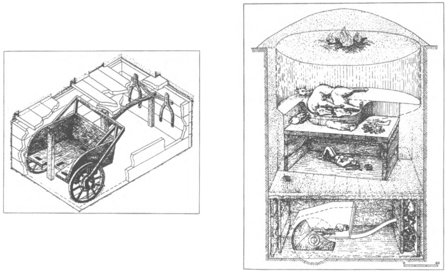

3

Εικ. 17. 1: Απεικονίσεις αμαξών συρόμενων από ονάγρους με τέσσερις συμπαγείς τροχούς στο «Έμβλημα της Ουρ» (μέσα 3ης χιλιετίας π.Χ.), 2: Αιγυπτιακή και ασσυριακή παράσταση ιππήλατου πολεμικού άρματος και του πληρώματός του εν δράσει (2η-1η χιλιετία π.Χ.), 3: Τροχοφόρο κτέρισμα και ηγεμονική ταφή στο νεκροταφείο της Σιντάστα (αρχές 2ης χιλιετίας π.Χ.).

Είναι επίσης ενδεχόμενο ότι η σύνδεση των εν λόγω κτερισμάτων με την ιδέα του πολεμικού άρματος γίνεται ως έναν βαθμό υπό την επίδραση της μάλλον ρομαντικής σύνδεσης της πολιτιστικής τους σφαίρας με το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα. Όπως, δηλαδή, είδαμε στο κεφάλαιο II.1 (σελ. 56 κ.ε.), ο πολιτισμός Sintašta και ο ευρύτερος ορίζοντας Andronovo θεωρούνται η αρχαιολογική έκφραση των «πρωτοαρίων» πληθυσμών που, σύμφωνα με την παραδοσιακή άποψη, διείσδυσαν κατά την 2η χιλιετία π.Χ. στο Ιράν και τις Ινδίες μεταφυτεύοντας εκεί τον ινδοϊρανικό κλάδο των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (βλ. και κεφ. VII.5-6, σελ. 379, 405).[265] Ως αιχμή του δόρατος της διείσδυσης θεωρείται η χρήση από τους πληθυσμούς αυτούς του πολεμικού άρματος. Ακόμη όμως και αν η χρονική προτεραιότητα των ανωτέρω πολιτισμών στην χρήση του πολεμικού άρματος εν σχέσει προς την Μεσοποταμία γίνει δεκτή, ο γεωγραφικός χώρος για τον οποίο μιλάμε δεν εξυπηρετεί την υπόθεση του Drews. Παρ' όλα αυτά, με τα δεδομένα της εποχής του και βάσει των υπόλοιπων επιχειρημάτων του, ο Αμερικανός ιστορικός εμμένει στην υπόθεση ότι το πολεμικό άρμα επινοήθηκε πιθανότατα στην Αρμενία. Αυτό το ήδη τότε μη δεσμευτικό συμπέρασμα αποτελεί την βάση της περαιτέρω επιχειρηματολογίας του, η οποία καταλήγει να χάσει ακόμη περισσότερο σε πειστικότητα. Και τούτο διότι στην συνέχεια ο Αμερικανός ερευνητής προχωρεί στην απόλυτη εξίσωση της διασποράς μιας τεχνολογικής καινοτομίας με αυτήν ενός λαού.

Η προσπάθεια που κάνει ο Drews στο βιβλίο του συνίσταται στο να αναβιώσει μια άποψη που είχε διατυπωθεί σε παλαιότερες φάσεις του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος: την άποψη ότι η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοινότητα υπήρξε στενά συνδεδεμένη όχι μόνο με τα άλογα και τα τροχοφόρα οχήματα, αλλά και με τα πολεμικά άρματα.[266] Όπως αναφέραμε στην σύνοψη του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος στο κεφάλαιο II.1 (σελ. 48 κ.ε.), οι κοινοί όροι για το άλογο (**ekwos*) και για τον τροχό υπήρξαν κεντρικής σημασίας για την μέθοδο της γλωσσικής παλαιοντολογίας στην προσπάθεια να εντοπιστεί στον χώρο και στον χρόνο η κοιτίδα των Ινδοευρωπαίων βάσει των πληροφοριών του ανασυντεθέντος ινδοευρωπαϊκού πρωτολεξικού. Στην πορεία της έρευνας η προβληματική του αλόγου και των τροχοφόρων εντάχθηκε τελικά στο σώμα της παραδοσιακής θεωρίας Κουργκάν, όπως αυτή διαμορφώθηκε σταδιακά από ερευνητές σαν τους O. Schrader, G. Childe και M. Gimbutas.

Αντιθέτως, η κάποτε εικασθείσα διασύνδεση των Πρωτοϊνδοευρωπαίων με το πολεμικό άρμα, η οποία στηριζόταν κυρίως στον σημαντικό ρόλο που αυτά παίζουν στην

---

[265] E. E. Kuzmina, The first migration wave of Indo-Iranians to the south, *Journal of Indo-European Studies* 29, 2001, σελ. 1-40. C. C. Lamberg-Karlovsky, Archaeology and Language: The Indo-Iranians, *Current Anthropology* 43, 2002, σελ. 67 κ.ε.

[266] Για την ιστορία της έρευνας βλ. R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988), σελ. 121 κ.ε. P. Raulwing, *Horses, Chariots and Indo-Europeans. Foundations and Methods of Chariotry Research from the Viewpoint of Comparative Indo-European Linguistics* (Archaeolingua, Budapest 2000), σελ. 60 κ.ε.

Ριγκβέδα και στην *Ιλιάδα*, βαθμιαία εγκαταλείφθηκε. Ο πιο βασικός λόγος για αυτό ήταν το γεγονός ότι η εξημέρωση των αλόγων και η εμφάνιση της τεχνολογίας του τροχού προηγούνται κατά χιλιετίες της εμφάνισης του πολεμικού άρματος. Καθώς, τώρα, η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοινότητα συσχετίστηκε αρχαιολογικά με τα πρωιμότερα αυτά στοιχεία, δεν ήταν πλέον αναγκαστική η οργανική της σύνδεση και με την αρκετά μεταγενέστερη καινοτομία του πολεμικού άρματος. Όπως είδαμε, η τελευταία αυτή υπόθεση διατηρήθηκε ως μοντέλο κυρίως σε ό,τι αφορά την προέλευση των ινδοϊρανικών γλωσσών και τον πιθανό ρόλο των πολιτισμών Sintašta και Andronovo (περ. 2300-1000 π.Χ.) στην μεταφορά τους στις Ινδίες και το Ιράν.

Κατά τον Drews, ωστόσο, το επιχείρημα της σύνδεσης των Πρωτοϊνδοευρωπαίων με το εξημερωμένο άλογο δεν είναι τόσο ισχυρό όσο φαίνεται. Από την 3η χιλιετία π.Χ. και εξής εξημερωμένα άλογα απαντούν σε μια μεγάλη γεωγραφική ακτίνα εντός του ευρασιατικού χώρου και προφανώς οι ομάδες που ήταν σε επαφή με αυτά ανήκαν σε περισσότερες της μιας γλωσσικές σφαίρες. Είναι, συνεπώς, πολύ λογικό ότι και οι Ινδοευρωπαίοι διέθεταν μια λέξη για αυτό.[267] Ο εύλογος αυτός συλλογισμός καταλήγει στο επίσης σωστό συμπέρασμα ότι, εάν κανείς αποσυνδέσει το ζήτημα της κοιτίδας από την προβληματική του αλόγου, τότε η σχετική έρευνα απελευθερώνεται ως έναν βαθμό τόσο χρονολογικά όσο και γεωγραφικά από τα δεσμά της παραδοσιακής θεωρίας. Το θέμα είναι, βεβαίως, πού οδηγείται κανείς κάνοντας χρήση αυτής της «ελευθερίας».

Αν και το επιχείρημα απεμπλοκής ουσιαστικά από την μέθοδο της γλωσσικής παλαιοντολογίας σε ό,τι αφορά το ζήτημα του αλόγου θα μπορούσε να επιστρατευθεί αυτούσιο και ως προς το θέμα του πολεμικού άρματος, ο Drews δεν επεκτείνει φυσικά ως εκεί τον συλλογισμό του. Επιλέγει να απελευθερώσει την συζήτηση μόνον από την προβληματική του αλόγου προκειμένου να προβεί σε ένα ιδιαιτέρως τολμηρό εγχείρημα: να κατεβάσει την χρονολογία της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής κοινότητας στην 2η χιλιετία π.Χ., να την εντοπίσει γεωγραφικά όχι βορείως, αλλά νοτίως του Καυκάσου, στην περιοχή της Αρμενίας, και έτσι «να ξαναβάλει τους ομιλητές της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής πίσω στα άρματά τους».[268] Με αυτόν τον τρόπο ο Αμερικανός καθηγητής προσπάθησε να δώσει μια πιο εκτενή και εξειδικευμένη μορφή στην παλαιότερη υπόθεση του William Wyatt. Μια υπόθεση η οποία ως προς το σκέλος της που αφορά τον χρόνο (περίοδος των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων) και τον τρόπο (εισβολή μιας ολιγάριθμης ελίτ με πολεμικά άρματα) άφιξης των πρώτων Ινδοευρωπαίων στον ελλαδικό χώρο είδαμε πως γνώρισε στο παρελθόν και άλλους υποστηρικτές (όπως ήταν π.χ. ο J. Muhly και ο Σπ. Μαρινάτος).

[267] R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988), σελ. 132 κ.ε.

[268] Ό.π. σελ. 148.

Ως σημαντικός αρωγός στις υποθέσεις του ο Drews θεωρεί ότι λειτουργεί το γλωσσολογικό έργο των πρώην Σοβιετικών ερευνητών T. V. Gamkrelidze και V. V. Ivanov.[269] Όπως είδαμε και στο κεφάλαιο II.1 (σελ. 63), κατά την άποψή τους η κοιτίδα των Πρωτοϊνδοευρωπαίων πρέπει να εντοπιστεί στον ευρύτερο χώρο ανατολικής Μικράς Ασίας, νοτίου Καυκάσου και βορείου Μεσοποταμίας. Σε μια περιοχή, δηλαδή, που εμπεριέχει και την Αρμενία. Ο Drews δεν ενστερνίζεται, πάντως, την χρονολογική διάσταση της θεωρίας των πρώην Σοβιετικών γλωσσολόγων, σύμφωνα με την οποία η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοινότητα τοποθετείται αρκετά νωρίς, στην 5η-4η χιλιετία π.Χ. Αντιθέτως, θεωρεί ότι το γεωγραφικό σκέλος της υπόθεσης των Gamkrelidze και Ivanov εναρμονίζεται καλύτερα με το δικό του χρονολογικό σενάριο. Και αυτό γιατί ενισχύει την πιθανότητα ότι η στρατιωτική χρήση του πολεμικού άρματος γεννήθηκε στην Αρμενία.[270]

Από εκεί και έπειτα οι επόμενοι κρίκοι στην αλυσίδα της επιχειρηματολογίας του Αμερικανού ιστορικού είναι εύκολο να προβλεφθούν, αλλά και να ανασκευαστούν. Επαναλαμβάνοντας ότι οι ανακατατάξεις στον χώρο της Εγγύς Ανατολής στο πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. οφείλονται στο στρατιωτικό πλεονέκτημα που προσέδωσε σε ολιγάριθμες ηγετικές ομάδες η χρήση του πολεμικού άρματος, ο Drews πιστεύει ότι με τον ίδιο μηχανισμό μπορεί εν τέλει να εξηγηθεί και η διασπορά της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής κοινότητας από την κοιτίδα της στην Αρμενία. Πρόκειται, βεβαίως, για ένα επιχείρημα το οποίο στην καλύτερη περίπτωση λαμβάνει υπ' όψιν μόνο κάποια στοιχεία της γενικότερης εικόνας. Και τούτο διότι όντως ιστορικά περιστατικά όπως, π.χ., αυτά της χεττιτικής και εν συνεχεία κασσιτικής κατάληψης της Βαβυλώνας, της εγκαθίδρυσης της δυναστείας των Υξώς στην Αίγυπτο ή της προσωρινής επικράτησης χουρριτικής και ινδοϊρανικής προελεύσεως ηγεμόνων στην Μέση Ανατολή υπήρξαν εξελίξεις που δεν επέφεραν ιδιαίτερες γλωσσικές μεταβολές.

Στην Αίγυπτο, φέρ' ειπείν, γλώσσα της χώρας συνέχισε να είναι η αρχαία αιγυπτιακή, η οποία δεν αντικαταστάθηκε από την σημιτική των Υξώς. Στην Βαβυλώνα και στην Βαβυλωνία συνέχισε να ομιλείται η βαβυλωνιακή διάλεκτος της ακκαδικής, αφού ούτε η βραχύβια παρουσία των Ινδοευρωπαίων Χετταίων ούτε η πιο μακροχρόνια των (αγνώστου γλωσσικής ταυτότητας) Κασσιτών ήταν αρκετή για να επιφέρει γλωσσικές αλλαγές μεγάλης κλίμακας. Όσο για την υποθετική εισβολή και κατίσχυση των Ινδοαρίων της Ριγκβέδας στις Ινδίες, και ο ίδιος ο Drews παραδέχεται ότι «ακόμη και για την

---

[269] T. V. Gamkrelidze – V. V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*, Part I, The Text, Trends in Linguistics, Studies and Monographs 80 (Mouton de Gruyter, Berlin-New York 1995).

[270] R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988), σελ. 148 κ.ε.

"έλευση των Αρίων" υπάρχουν λιγότερα στοιχεία απ' ό,τι για την "έλευση των Ελλήνων"» (βλ. επ' αυτού κεφ. VII.5).[271]

Παρ' όλα αυτά, ο Αμερικανός καθηγητής επιλέγει να υποστηρίξει την θέση ότι στην Ελλάδα τα πράγματα εξελίχθηκαν με διαφορετικό τρόπο.[272] Εδώ κατά την γνώμη του περί το 1600 π.Χ. έλαβε χώρα μια πολεμική εισβολή περίπου 75.000 ανθρώπων, ομιλητών της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής. Από την κοιτίδα τους, στην περιοχή της σημερινής Αρμενίας, αυτοί κινήθηκαν κατά μήκος των ακτών του Πόντου για να διαπλεύσουν εν συνεχεία το Αιγαίο και να καταλήξουν στην Θεσσαλία. Η ιδέα της διάπλευσης του Αιγαίου και γενικότερα της θαλάσσιας μεταφοράς αλόγων και αρμάτων δικαιολογείται, σύμφωνα με τον Drews, από την παρουσία αμφοτέρων στην Κρήτη και την Κύπρο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Εκτός αυτού, και στις ομηρικές διηγήσεις περιγράφεται περίπου ως αυτονόητη η μεταφορά των αλόγων των Αχαιών στην Τροία. Όσο για την άποψη περί της Θεσσαλίας ως αρχικού τόπου αποβίβασης των εισβολέων, ο Drews πιστεύει ότι αυτή βρίσκει έρεισμα στην μεγάλη σημασία της συγκεκριμένης περιοχής στους ελληνικούς καταγωγικούς και θρησκευτικούς μύθους, αλλά και στον ομηρικό κατάλογο των πλοίων – τα περισσότερα πλοία των Αχαιών προέρχονται από την Θεσσαλία.[273]

Με ορμητήριο την Θεσσαλία οι Πρωτοϊνδοευρωπαίοι κατακτητές του ανωτέρω σεναρίου ξεχύθηκαν προς νότον, για να κυριαρχήσουν με τα πολεμικά τους άρματα στις περιοχές εκείνες όπου αργότερα επρόκειτο να αναπτυχθεί ο μυκηναϊκός πολιτισμός. Δεν αναλύεται, ωστόσο, τι είδους επιμελητεία διέθεταν που τους επέτρεψε μια τέτοια αρχικώς υπερπόντια και εν τέλει χερσαία εισβολή ούτε, βεβαίως, πώς τέθηκε τόσο γρήγορα και αποτελεσματικά υπό έλεγχο το τοπικό στοιχείο σε τόσες διαφορετικές περιοχές.[274] Υπό το πρίσμα, εντούτοις, αυτής της αφήγησης, η οποία συναγωνίζεται σε χολιγουντιανό χαρακτήρα την θεωρία Κουργκάν, ένα ευρύ φάσμα υλικών καταλοίπων του μυκηναϊκού πολιτισμού ερμηνεύεται από τον Drews με τρόπο που να μοιάζει πως την επιβεβαιώνει.[275] Οι πέντε επιτύμβιες στήλες (εικ. 15:2 [σελ. 153]) και ένα χρυσό δαχτυλίδι από τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών που φέρουν απεικονίσεις αρμάτων, καθώς επίσης και τα δισκάρια από τον τάφο IV που ερμηνεύονται ως παραγνάθια (cheek-pieces) χαλινών αποδεικνύουν, κατά την άποψή του, την ιδιότητα των ενταφιασμένων ως αρματομά-

[271] Ό.π. σελ. 182.

[272] Ό.π. σελ. 158 κ.ε.

[273] Ό.π. σελ. 191 κ.ε.

[274] M. A. Littauer – J. H. Crouwel, Robert Drews and the role of chariotry in Bronze Age Greece, στο: M. A. Littauer – J. H. Crouwel, *Selected Writings on Chariots, other Early Vehicles, Riding and Harness* (Brill, Leiden, Boston, Köln 2002), σελ. 69.

[275] R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988), 159 κ.ε., εικ. 8.

χων.[276] Ως ήσσονος σημασίας αξιολογείται εδώ το γεγονός ότι στους ίδιους τάφους απαντούν πολύ περισσότερα ευρήματα που παραπέμπουν σε άλλες μορφές μάχης (π.χ. τα δεκάδες ξίφη και εγχειρίδια με αιγαιακές τυπολογικές ρίζες).[277]

Περαιτέρω, οι μεταγενέστερες παραστάσεις αρμάτων σε μυκηναϊκές τοιχογραφίες, δαχτυλίδια και σφραγίδες τεκμηριώνουν κατά τον Drews την μεγάλη έμφαση που συνέχισε να δίδεται στο στοιχείο του άρματος. Σε ό,τι αφορά την σημασία του αλόγου, αυτή επιβεβαιώνεται τόσο από ευρήματα συνενταφιασμένων αλόγων σε ηγεμονικές ταφές όσο και από τις μυθολογικές διηγήσεις (π.χ. Πήγασος και Βελλεροφόντης, Δούρειος Ίππος, ονόματα ηρώων με συνθετικό τον ίππο, όπως π.χ. Ιππόλυτος ή Λεύκιππος) Οι παρατηρήσεις αυτές για την σημασία του αλόγου και των αρμάτων στον μυκηναϊκό και μετέπειτα ελληνικό κόσμο δεν θα ηχούσαν, φυσικά, καθόλου παράλογες, αν δεν συνοδεύονταν από την εκκεντρική εξίσωση του αρματομάχου με τον υποθετικό Πρωτοϊνδοευρωπαίο εισβολέα.

Το μεθοδολογικό άλμα στο κενό συνεχίζεται με την προσπάθεια του Drews να προσδέσει στο ίδιο σενάριο και όλες τις άλλες αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανάδυση της πρώιμης μυκηναϊκής άρχουσας τάξης. Οι ύστεροι μεσοελλαδικοί ταφικοί τύμβοι (π.χ. Θορικού, Βρανά) και οι πρώιμοι μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι (π.χ. Βαφειού, Κορυφασίου, Περιστεριάς, Κακοβάτου) στην κεντρική και νότιο Ελλάδα ερμηνεύονται επίσης ως τα κατάλοιπα των άρτι αφιχθέντων Πρωτοϊνδοευρωπαίων κατακτητών.[278] Σαν τους Υξώς στην Αίγυπτο ή τους Κασσίτες στην Βαβυλώνα οι νεοφερμένοι ηγεμόνες επιβλήθηκαν ως μια ισχυρή μειονότητα στην πλειονότητα του γηγενούς πληθυσμού και διακήρυξαν την ισχύ τους αυτή με τα ταφικά τους μνημεία. Δεν εξηγείται, βεβαίως, για ποιον λόγο οι επήλυδες κατακτητές δεν άφησαν ανάλογα ίχνη και στον τόπο καταγωγής τους ή στις περιοχές από τις οποίες διήλθαν καθ' οδόν προς την Ελλάδα. Ούτε, φυσικά, παρέχεται κάποια ερμηνεία για το γιατί τα αρχαιολογικά αυτά τεκμήρια κοινωνικής διαστρωμάτωσης πρέπει οπωσδήποτε να ενσωματωθούν ευθύς εξαρχής σε ευφάνταστα μεταναστευτικά σενάρια.

Αυτή η μονότονη εξίσωση της εμφάνισης νέων πολιτιστικών στοιχείων με την εμφάνιση μιας νέας πληθυσμιακής και γλωσσικής ομάδας συνοδεύεται, όπως είναι λογικό, και από την υποβάθμιση κάθε ένδειξης συνέχειας από την Μεσοελλαδική στην Υστεροελλαδική περίοδο. Για τον Drews το να δώσει κανείς έμφαση στην απρόσκοπτη εξέλιξη

---

[276] J. H. Crouwel, *Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece* (Allard Pierson Series, Amsterdam 1981), πίν. 10, 35-39. S. Penner, *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), εικ. 7, πίν. 1: 3-6.

[277] J. T. Hooker, *The Coming of the Greeks* (Regina Books, Claremont, California 1999), σελ. 77.

[278] R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988), σελ. 184 κ.ε.

που παρατηρείται, π.χ., στην κεραμεική μεταξύ των δύο περιόδων[279] και να παραβλέψει το πλήθος των επείσακτων αντικειμένων ή την σημασία των όπλων και των εικονιστικών παραστάσεων αρμάτων στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών είναι σαν «να διυλίζει τον κώνωπα και να καταπίνει την κάμηλο».[280] Μια τέτοια άποψη ηχεί, βεβαίως, σαφώς αιρετική και μεθοδολογικώς έωλη σε όσους μελετούν την εξέλιξη της προϊστορικής κεραμεικής. Όσο ταπεινή κι αν μοιάζει η κεραμεική σε σχέση με την λαμπρότητα των πολύτιμων κτερισμάτων, τα πορίσματα από την μελέτη της είναι καίριας σημασίας για την διερεύνηση της συνέχειας ή ασυνέχειας σε έναν τόπο.

Για να αντιμετωπίσει αυτό το οξύ μεθοδολογικό ζήτημα, ο Αμερικανός ιστορικός επικαλείται κάποιους μη ινδοευρωπαϊκούς όρους της αρχαίας ελληνικής που σχετίζονται με την κεραμεική (π.χ. ο ίδιος ο όρος «κέραμος», αλλά και ονομασίες αγγείων όπως «κάνθαρος», «αρύβαλλος», «δέπας», κλπ.). Κατά τον Drews, οι όροι αυτοί αποδεικνύουν ότι οι Πρωτοϊνδοευρωπαίοι αρματομάχοι κατακτητές προσπορίζονταν την κεραμεική τους από τον ντόπιο, προελληνικό πληθυσμό. Η πιθανότητα οι εν λόγω όροι να διείσδυσαν στην ελληνική γλώσσα σταδιακά, στο πλαίσιο των διαρκών εμπορικών επαφών με άλλες γλωσσικές ομάδες του Αιγαίου, της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Μεσογείου δεν είναι, φυσικά, δυνατόν να ληφθεί υπ' όψιν από μια υπόθεση που συμπιέζει τις εξελίξεις σε μια τόσο ασφυκτικά μικρή χρονική κλίμακα.

Εντούτοις, ο Drews δεν αποφεύγει τελικά να θίξει και τον «ελέφαντα στο δωμάτιο», όπως λέει μια σίγουρα γνωστή του αμερικανική έκφραση. Με άλλα λόγια, είναι αναγκασμένος να συζητήσει το γεγονός ότι η παρουσία επείσακτων στοιχείων στα ευρήματα των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών είναι ο κανόνας και όχι η εξαίρεση.[281] Και εάν υποτεθεί, π.χ., ότι ο ίδιος έχει δίκιο ανάγοντας την προέλευση των ενταφιασμένων στην υποθετική περιοχή καταγωγής του πολεμικού άρματος, τότε γιατί δεν θα μπορούσε να έχει δίκιο και ο Έβανς που επί τη βάσει των πολυάριθμων μινωικής προελεύσεως στοιχείων πίστευε στην μινωικότητα των Μυκηναίων, συμπεριλαμβανομένης και της πρώιμης βασιλικής δυναστείας των Μυκηνών; Γιατί δεν θα μπορούσε, επίσης, να ευσταθεί και η άποψη που ξεκινά αυτή την φορά από τις μεσανατολικές και αιγυπτιακές επιρροές σε κάποια κτερίσματα και θέλει τους ηγεμόνες των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων να είναι κάποιοι από τους εκδιωχθέντες από την Αίγυπτο Υξώς;[282] Γιατί δεν θα

[279] Για μια εκτενή μελέτη της κεραμεικής της περιόδου των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων βλ. S. Dietz, *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period* (The National Museum of Denmark, Kopenhagen 1991), σελ. 29 κ.ε.

[280] R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988), σελ. 178.

[281] Ό.π. σελ. 179 κ.ε.

[282] Για την άποψη αυτή βλ. π.χ. J. G. P. Best – Y. Yadin, *The Arrival of the Greeks* (Adolf M. Hakker, Amsterdam 1973), σελ. 13 κ.ε. Στις αρκετές υποθέσεις που έχουν εκφραστεί στο παρελθόν περί της αιγυπτιακής ή μεσανατολικής καταγωγής των πρώιμων Μυκηναίων ηγεμόνων (όπως και στην συναφή, αρχαιολογικά εντελώς ατεκμηρίωτη θέση περί αιγυπτιακών ή σημιτικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα την ίδια περίοδο βλ. π.χ. M. Bernal, *Black Athena. The Afroasi-*

μπορούσε, επίσης, να διεκδικεί ορθότητα και οποιαδήποτε άλλη θέση που θα έδινε έμφαση σε οποιαδήποτε άλλη από τις ετερόκλητες ως προς την προέλευσή τους ομάδες κτερισμάτων;

Το πρόβλημα αυτό, για το οποίο ο Drews δεν παρέχει κάποιο ικανοποιητικό επιχείρημα για να γείρει την πλάστιγγα υπέρ της δικής του άποψης, είναι ακριβώς το ίδιο που υποσκάπτει ταυτόχρονα και κάθε άλλη παρεμφερή θέση. Το 1998, επί παραδείγματι, η Γερμανίδα αρχαιολόγος Silvia Penner (Ζίλβια Πέννερ) διατύπωσε επίσης την υπόθεση ότι στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών ενταφιάστηκε η ηγετική ομάδα ενός πληθυσμού εισβολέων με πολεμικά άρματα.[283] Σε αυτή την περίπτωση η μελέτη δεν στοχεύει εν γένει στην εξιχνίαση του χρόνου και μηχανισμού διασποράς των Ινδοευρωπαίων, αλλά εστιάζει μόνο στο θέμα της καταγωγής της βασιλικής ελίτ των Ταφικών Κύκλων. Έτσι, η εργασία εμπλέκεται μεν ως έναν βαθμό στο ζήτημα της καταγωγής των πρώτων Ελλήνων, όχι όμως και των υπόλοιπων Ινδοευρωπαίων. Με αυτόν τον τρόπο αποφεύγεται η παγίδα της διατύπωσης μιας υπόθεσης η οποία δεν έχει επεξεργασμένα σκέλη για τις περισσότερες άλλες περιοχές διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, και στην οποία πέφτει αναμφίβολα η θεωρία του Robert Drews.

Κατά την Penner η μελέτη των ευρημάτων των Ταφικών Κύκλων δεν παραπέμπει στην Αρμενία, αλλά στην περιοχή των στεπών της Ουκρανίας και νοτίου Ρωσίας (νοτιανατολικής Ευρώπης-δυτικής Σιβηρίας). Κάνοντας και πάλι μια επιλογή ορισμένων μόνον από τα πολυάριθμα επείσακτα κτερίσματα των τάφων, η Γερμανίδα αρχαιολόγος επικεντρώνει την προσοχή της σε τρεις κατηγορίες ευρημάτων από τον Ταφικό Κύκλο Α: στα τέσσερα δισκάρια του τάφου IV που ερμηνεύονται ως παραγνάθια χαλινών (εικ. 18:4 [σελ. 179]), σε αντικείμενα άνω των εκατό σε αριθμό από τους τάφους III, IV και V που φέρουν διακόσμηση κυματοειδών, σπειροειδών και βροχοειδών μοτίβων (κυρίως δισκάρια και «κομβία», αλλά και μερικά άλλου είδους ευρήματα, όπως π.χ. μια επιτύμβια στήλη και ένα χρυσό κύπελλο, εικ. 18:1-2 [σελ. 179]), καθώς και στις αιχμές δοράτων (λόγχες) με σχιστό αυλό.

Κάνοντας μια εκτενή συγκριτική μελέτη του αρχαιολογικού υλικού σε τέσσερις μεγάλες γεωγραφικές ζώνες (Αιγαίο, Εγγύς Ανατολή, Καρπάθια, ευρασιατικές στέπες), η Penner καταλήγει στο πειστικό συμπέρασμα ότι στις κατηγορίες αυτές αντικειμένων και διακόσμησης μπορεί να διαγνωστεί μια ισχυρή επιρροή από την περιοχή των στεπών. Μια επίδραση η οποία μπορεί να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα της διάδοσης της τεχνολογίας του πολεμικού άρματος. Η πολιτιστική διασύνδεση ανάμεσα στο Αιγαίο και

atic Roots of Classical Civilization, Volume I: The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985 [Free Association Books, London 1987], σελ. 40 κ.ε., 44 κ.ε.) επιστρατεύονται συνήθως και οι μυθολογικές παραδόσεις που είδαμε στο κεφάλαιο III.1-2 για τον δήθεν αιγυπτιακής καταγωγής Δαναό και τον φοινικικής καταγωγής Κάδμο.

[283] S. Penner, *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998).

την περιοχή των ευρασιατικών στεπών, όπως αυτή αναδεικνύεται από τα εν λόγω ευρήματα, είχε εκφραστεί ως υπόνοια και από την παλαιότερη έρευνα. Μόνο που τότε η άποψη που κυριαρχούσε ήταν και πάλι αυτή του παραδοσιακού ντιφουζιονισμού, σύμφωνα με την οποία οι επαφές εξηγούνταν ως αποτέλεσμα της επιρροής των μεγάλων πολιτισμών της Εγγύς Ανατολής και του Αιγαίου επί των βορειότερων, λιγότερο προηγμένων πολιτιστικών ζωνών. Η Penner, αντιθέτως, παραθέτει τα χρονολογικά και εν γένει αρχαιολογικά στοιχεία που μαρτυρούν ότι στην περίπτωση αυτή, όπως άλλωστε και στις άλλες περιπτώσεις ευρωπαϊκών επιρροών στους Ταφικούς Κύκλους (π.χ. στα αντικείμενα από ήλεκτρο), το Αιγαίο ήταν, καθώς φαίνεται, περισσότερο ο δέκτης, παρά ο δότης.

Σε ό,τι αφορά τα οστέινα δισκάρια-παραγνάθια χαλινών του τάφου IV η ανάλυση καταδεικνύει ότι αυτού του είδους τα ευρήματα είναι μεμονωμένα στον ελλαδικό χώρο. Αντιθέτως, βρίσκουν όχι μόνον ένα πλήθος παραλλήλων, αλλά και την λειτουργική και κατασκευαστική τους συνάφεια στην περιοχή μεταξύ Βόλγα και Ουραλίων.[284] Εκεί, σε νεκροταφεία όπως, π.χ., στο αναφερθέν της Σιντάστα (ή τα αντίστοιχα του Krivoe Ozero, του Potapovo και της Utevca), τα ανάλογα ευρήματα συνιστούν, όπως είδαμε, ένα κομμάτι μόνο μιας πολύ ευρύτερης γκάμας παραπλήσιων εξαρτημάτων. Η ανάπτυξη στην περιοχή αυτή μιας ιδιαίτερα εξειδικευμένης παραγωγής τέτοιων στοιχείων ιπποσκευής γίνεται κατανοητή, αν αναλογιστεί κανείς την μακροχρόνια παράδοση του κόσμου των στεπών στην χρήση του αλόγου και τον σημαντικό ρόλο του στην εξέλιξη των τροχοφόρων οχημάτων και πιθανώς και του πολεμικού άρματος.

Όπως, μάλιστα, αναφέρθηκε και προηγουμένως, σε τάφους σαν της Σιντάστα κάνουν την εμφάνισή τους ως κτερίσματα και τα υπόλοιπα στοιχεία του συνόλου που λείπουν από τους λακκοειδείς τάφους στην Ελλάδα (τροχοί, περαιτέρω στοιχεία ιπποσκευής, ταφές αλόγων και όπλα σχετιζόμενα με τον τρόπο μάχης επί των αρμάτων). Εκτός αυτού όμως, ως προς τους λακκοειδείς τάφους της Πελοποννήσου υπάρχουν και παραλληλίες όσον αφορά την μορφή των τάφων (λάκκοι καλυπτόμενοι με ξύλινες δοκούς), την χρήση τους (πολλαπλές ταφές στον ίδιο τάφο), την σήμανσή τους (χρήση επιτύμβιων στηλών), καθώς επίσης και ομοιότητες στο συμβολικό περιεχόμενο ορισμένων κτερισμάτων (π.χ. χρυσά, διακοσμημένα διαδήματα).[285] Σύμφωνα, τέλος, με τις νεώτερες χρονολογήσεις, ορισμένα από τα σχετικά ευρήματα της περιοχής των στεπών, όπως αυτά της Σιντάστα (περ. 2000 π.Χ.), έχουν σαφή χρονική προτεραιότητα ως προς τα αντίστοιχα στην Ελλάδα.

Μια ανάλογη εικόνα προκύπτει και από την μελέτη των αντικειμένων που φέρουν την ιδιαίτερη διακόσμηση κυματοειδών, σπειροειδών και βροχοειδών μοτίβων.[286] Σαν

[284] Ό.π. σελ. 23 κ.ε., 70 κ.ε., εικ. 7, πίν. 1: 3-6.

[285] Ό.π. σελ. 179 κ.ε., 211 με παραπ. 1.

[286] Ό.π. σελ. 109 κ.ε., 177 κ.ε., εικ. 26, πίν. 40-41:5-7.

αποτέλεσμα του ευρέος γεωγραφικού ορίζοντα της έρευνας προκύπτει και εδώ ότι η διακοσμητική αυτή φιλοσοφία έλκει την καταγωγή της από τις βορειότερες του Αιγαίου περιοχές (εικ. 18:2 και 18:3 [σελ. 179]). Στην ρωσο-ουκρανική ζώνη των στεπών και στην δυτικότερή της των Καρπαθίων υπάρχει μια πολύ μεγαλύτερη συσσώρευση τέτοιων ευρημάτων απ' ό,τι νοτιότερα. Εκτός αυτού, κατά την Penner, στις βορειότερες αυτές περιοχές η συγκεκριμένη μορφή διακόσμησης συνδέεται οργανικά με αντικείμενα προερχόμενα από την σφαίρα των τροχοφόρων οχημάτων και της ιππασίας.

Στους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών, αντιθέτως, τα αντικείμενα με την συγκεκριμένη διακόσμηση εμφανίζονται μάλλον αποσπασμένα από την πρωτογενή αυτή συνάφεια, αφού εδώ πρόκειται κυρίως για χρυσά κουμπιά ή δισκάρια ραμμένα πάνω στα νεκρικά ενδύματα. Η Penner προκρίνει και εδώ την ζώνη των στεπών ως κοιτίδα των υπό διερεύνησιν διακοσμητικών μοτίβων και της συνάφειάς τους. Εντούτοις, δεν λαμβάνει επαρκώς υπ' όψιν αρκετά χρονολογικά και λοιπά αρχαιολογικά δεδομένα τα οποία συνηγορούν μάλλον υπέρ του πολιτιστικού χώρου των Καρπαθίων (εικ. 18:3 [σελ. 179]).[287] Σε κάθε περίπτωση είναι ξεκάθαρο ότι τα ευρήματα από τις Μυκήνες έπονται και εδώ χρονολογικά αυτών από τις βορειότερες περιοχές.

Λιγότερο σαφή είναι τα πράγματα ως προς την τρίτη ομάδα ευρημάτων που ερευνά η Penner, τις λόγχες με σχιστό αυλό.[288] Στο θέμα αυτό και η ίδια θεωρεί ότι η αρχική προέλευση του όπλου πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στον χώρο της Εγγύς Ανατολής. Όμως η μεταφύτευσή του στην Ελλάδα της περιόδου των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων δεν έγινε κατά την γνώμη της απευθείας, αλλά και πάλι μέσω της βορειοανατολικότερης περιοχής των στεπών. Υπέρ αυτής της υπόθεσης συνηγορούν οι τυπολογικές ομοιότητες που εντοπίζονται ανάμεσα στις λόγχες από τις Μυκήνες και σε ορισμένες από την ζώνη Βόλγα-Ουραλίων. Εκτός αυτού, σύμφωνα με την Γερμανίδα αρχαιολόγο, η άποψη αυτή κερδίζει σε πιθανότητα, αν λάβει κανείς υπ' όψιν και το πλαίσιο χρήσης των λογχών ως συστατικού στοιχείου του τρόπου μάχης που είχε ως άξονα το πολεμικό άρμα (μαζί με το τόξο).[289] Με δεδομένο όμως ότι στους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών οι λόγχες δεν φαίνονται να είναι αναγκαστικά προσδεδεμένες σε αυτόν τον τύπο μάχης, ο διαμεσολαβητικός ρόλος της ρωσο-ουκρανικής περιοχής στην πορεία διάδοσής τους από την Εγγύς Ανατολή προς το Αιγαίο φαντάζει μάλλον ασθενώς τεκμηριωμένος και όχι ιδιαίτερα πειστικός.

---

[287] E. Kaiser, Βιβλιοκρισία του S. Penner, *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), *Prähistorische Zeitschrift* 75, 2000, σελ. 240 κ.ε. W. David, Βιβλιοκρισία του ιδίου, *Germania* 79, 2001, σελ. 448.

[288] S. Penner, *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 181 κ.ε., 209 κ.ε., εικ. 37, πίν. 56:1-5, 57, 61:1-2.

[289] Ό.π. σελ. 210, 213.

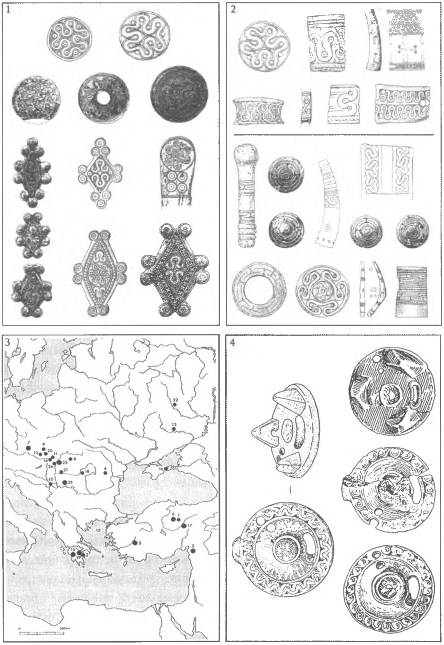

Εικ. 18. 1: Αντικείμενα με κυματοειδή, σπειροειδή και βροχοειδή διακόσμηση από τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών και 2: από τον Ταφικό Κύκλο Α (δισκάρια) και την ανατολική Ευρώπη, 3: Χάρτης διασποράς των ευρημάτων με αυτή την διακόσμηση, 4: Τα οστέινα παραγνάθια χαλινών από τον τάφο IV του Ταφικού Κύκλου Α.

Ο λόγος που η Penner δείχνει αυτή την αξιοπρόσεκτη εμμονή στην περιοχή των στεπών της ανατολικής Ευρώπης είναι διότι θεωρεί ότι στον γεωγραφικό αυτό χώρο πρέπει να εντοπιστεί όχι μόνον η καταγωγή κάποιων στοιχείων που απαντούν στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών, αλλά η ίδια η προέλευση της πρώιμης μυκηναϊκής αριστοκρατίας. Ακολουθώντας την οπτική και άλλων ερευνητών στο παρελθόν, η Γερμανίδα αρχαιολόγος αποδίδει και αυτή την (θεωρούμενη ως) ξαφνική εμφάνιση του ορίζοντα των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων σε μια νεοφερμένη στην Πελοπόννησο ομάδα επιδρομέων. Όπως ακριβώς στην υπόθεση του Drews, ιδιαίτερη έμφαση δίδεται και εδώ στην πολεμική τεχνολογία και ιδίως στο στοιχείο του πολεμικού άρματος. Μόνο που αυτή την φορά ως «κοιτίδα» των εισβολέων προκρίνεται η ζώνη των στεπών της Ουκρανίας και της νοτίου Ρωσίας. Η ιδέα της καθόδου των πρώιμων Μυκηναίων από τον βορρά, η οποία έχει εκφραστεί και παλαιότερα,[290] συνιστά, βεβαίως, μια επιμέρους αντανάκλαση της ευρύτερης, παραδοσιακής θεωρίας περί του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος.

Στην περίπτωση αυτή η Penner πιστεύει ότι μπορούν πλέον να εντοπιστούν στο αρχαιολογικό υλικό τα τεκμήρια εκείνα που δίνουν στην παραδοσιακή αυτή οπτική μια πιο στέρεη υπόσταση. Στην υπόθεσή της, πάντως, κυριαρχεί η αρχαιολογική προσέγγιση, χωρίς να γίνεται προσπάθεια να εξαχθούν ευρύτερα γλωσσολογικά πορίσματα. Παρά ταύτα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα συμπεράσματά της ανακαλούν την περιβόητη εικόνα των ξανθών και γαλανομάτηδων Αρίων εισβολέων από τον βορρά.[291] Μια εικόνα, πάντως, που, όπως είδαμε στο κεφάλαιο II.1 (σελ. 49), έχει συνδεθεί στην ιστορία της έρευνας περισσότερο με την υπόθεση της βορειοευρωπαϊκής κοιτίδας των Ινδοευρωπαίων και όχι με αυτήν των στεπών της ανατολικής Ευρώπης.

Κατά συνέπεια, έχουμε εδώ μια μείξη ορισμένων μάλλον ετερόκλητων συστατικών της μακράς διερεύνησης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος. Η μείξη αυτή λαμβάνει χώρα υπό το πρίσμα ορισμένων αρχαιολογικών στοιχείων τα οποία ερμηνεύονται με συγκεκριμένο τρόπο προκειμένου να συσχετιστούν με τις θεωρούμενες ως αξιόπιστες αυτές ερευνητικές κατευθύνσεις. Δεν ξενίζει, επομένως, το γεγονός ότι η μεροληπτική αυτή αντιμετώπιση του αρχαιολογικού υλικού έγινε αμέσως αντιληπτή από τους ειδικούς ερευνητές στα ίδια πεδία, οι οποίοι αξιολόγησαν ως μη πειστικά τα ιστορικής φύσεως συμπεράσματα της Penner.[292]

---

[290] St. Diamant, Mycenaean origins: infiltration from the north?, στο: E. B. French - K. A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory*, Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986 (Bristol Classical Press, Bristol 1988), σελ. 153-159.

[291] S. Penner, *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 215.

[292] E. Kaiser, Βιβλιοκρισία του S. Penner, *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), *Prähistorische Zeitschrift* 75, 2000, σελ. 239-241. J. H. Crouwel, Βιβλιοκρισία του ιδίου, *American Journal of Archaeology* 105, 2001, σελ. 545-546. W. David, Βιβλιοκρισία του ιδίου, *Germania* 79, 2001, σελ. 443-448. A. Häusler, *Nomaden, Indogermanen, Invasion. Zur Entstehung eines My-*

Η μεγαλύτερη ζημία από το υπό συζήτησιν εγχείρημα είναι ότι με αυτόν τον τρόπο παρερμηνεύονται οι υπόλοιπες διαπιστώσεις περί των πολιτιστικών επαφών μεταξύ της μυκηναϊκής Πελοποννήσου και των βορειότερων περιοχών. Διότι αποτελεί σίγουρα ένα εντυπωσιακό γεγονός ότι δίπλα στα πολυάριθμα αντικείμενα μινωικής, αιγυπτιακής και μεσανατολικής προελεύσεως που ανευρίσκονται στους Ταφικούς Κύκλους κάνουν την εμφάνισή τους και στοιχεία που παραπέμπουν στις βορειότερες πολιτιστικές επαρχίες της Ευρώπης. Μέσω της προβληματικής τόσο των παραγναθίων χαλινών όσο και των κυματοειδών, σπειροειδών και βροχοειδών διακοσμητικών μοτίβων ανακύπτουν πειστικές ενδείξεις ότι η αναδυόμενη αριστοκρατία της Πρώιμης Μυκηναϊκής Εποχής διατηρούσε έστω έμμεσες επαφές αφενός μεν με την ευρύτερη περιοχή των πολιτισμών Sintašta και Andronovo και αφετέρου με τον χώρο των Καρπαθίων.

Με δεδομένη την τάση επίδειξης στους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών (και) του στοιχείου του πολεμικού άρματος, δεν εκπλήσσει καθόλου το ότι παρατηρούνται διασυνδέσεις με τις προηγμένες στο συγκεκριμένο αυτό πεδίο βορειότερες ευρωπαϊκές ζώνες. Στο πλαίσιο της συγκρητιστικής μείξης και επίδειξης «του καλύτερου από παντού», η οποία χαρακτηρίζει τις ταφές των Ταφικών Κύκλων, θα ήταν μάλλον παράξενο αν απουσίαζαν οι επαφές και με την δυναμικά αναπτυσσόμενη εκείνη την εποχή τεχνολογική σφαίρα των ιππήλατων τροχοφόρων και αρμάτων. Φαντάζει απολύτως λογικό ότι ως «παρενέργεια» αυτής της διασύνδεσης έφθασαν ως την Ελλάδα και μερικά γενικότερα πολιτιστικά στοιχεία από τις περιοχές άνθησης της σχετικής τεχνολογίας, όπως τα εν λόγω διακοσμητικά μοτίβα ή ακόμη και ορισμένα ταφικά έθιμα (π.χ. η χρήση επιτύμβιων στηλών ή η κάλυψη των ταφικών λάκκων με ξύλινες δοκούς).

Κατά συνέπεια, η ενσωμάτωση των αρχαιολογικών αυτών δεδομένων σε σενάρια μεταναστευτισμού είναι όχι μόνον άστοχη, αλλά λειτουργεί και ως τροχοπέδη για την σωστή κατανόηση των φαινομένων. Και το πρόβλημα οξύνεται, φυσικά, όταν οι υποθέσεις μεταναστευτισμού ή έστω ντιφουζιονισμού εμπλέκονται με την σειρά τους στην απόπειρα λύσης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος. Ο σχεδόν πανομοιότυπος τρόπος με τον οποίον η αρχαιολογική εικόνα διαστρέφεται σε αυτές τις περιπτώσεις αναδεικνύεται και από την τελευταία χρονικώς σχετική απόπειρα. Η άποψη πως η εισαγωγή του πολεμικού άρματος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών εκφράστηκε, δηλαδή, και πιο πρόσφατα από τον Δανό αρχαιολόγο Kristian Kristiansen.[293] Κατά τον Kristiansen, στο πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. η επαναστατική καινοτομία του πολεμικού άρματος οδήγησε στην εμφάνιση όχι μόνο μιας καινούριας πολεμικής αριστοκρατίας και όπλων νέου τύπου, αλλά και στην γεωγραφική κινητικότητα ενός μεγάλου αριθμού εμπλεκομένων με αυτή. Εξειδικευμένοι αρματομά-

thos, Orientwissenschaftliche Hefte 5 (Mitteilungen des SFB 586 "Differenz und Integration" 3, Halle 2002), σελ. 15, 64.

[293] K. Kristiansen, What language did Neolithic pots speak? Colin Renfrew's European farming-language-dispersal model challenged, *Antiquity* 79, 2005, σελ. 679-691.

χοι και αρματηλάτες, τεχνίτες και κατασκευαστές αρμάτων, καθώς και εκτροφείς και εκπαιδευτές των κατάλληλων αλόγων διεσπάρησαν σε ένα μεγάλο μέρος του ευρασιατικού χώρου.

Προκειμένου να καταδείξει την μεγάλη γεωγραφική έκταση του φαινομένου ο Δανός αρχαιολόγος παραπέμπει στον χάρτη διασποράς μερικών ευρημάτων τα οποία γνωρίζουμε ήδη. Πρόκειται αφενός μεν για συγκεκριμένους τύπους εξαρτημάτων χαλινών (μεταξύ αυτών και παραγναθίων)[294] και αφετέρου για την κυματοειδή διακόσμηση που και κατά την δική του άποψη ανευρίσκεται πάντοτε σε αντικείμενα σχετιζόμενα με την χαλιναγώγηση των αλόγων (π.χ. σε λαβές μαστιγίων).[295] Σύμφωνα με τον Kristiansen, η εξάπλωση της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας, την οποία ο ίδιος συναρτά και με ένα ευρύτερο πλέγμα κοινών «ινδοευρωπαϊκών θεσμών», πρέπει να αναχθεί σε αυτό το δίκτυο πυκνών διασυνδέσεων μεταξύ των κοινωνιών της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Καθώς η άποψη του Kristiansen διατυπώθηκε εν μέρει ως κριτική στην ινδοευρωπαϊκή θεωρία του Colin Renfrew, θα αναφερθούμε ξανά σε αυτήν στο κεφάλαιο VII.6 (σελ. 388 κ.ε.). Εκεί θα δούμε με ποια βαρυσήμαντα επιχειρήματα υποθέσεις όπως οι ανωτέρω ανασκευάζονται πειστικά και εκ μέρους του Renfrew.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει, τέλος, το γεγονός ότι οι θεωρίες μεταναστευτισμού ως προς την περίοδο των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων μοιάζουν πλέον να καταρρίπτονται και μέσω των σύγχρονων μεθόδων ανάλυσης των ανθρωπολογικών καταλοίπων. Ενδεικτικά είναι, επί παραδείγματι, τα αποτελέσματα της ανάλυσης ισοτόπων του στροντίου που διενεργήθηκε στο οδοντικό σμάλτο ορισμένων εκ των νεκρών του Ταφικού Κύκλου Α.[296] Στόχος της αρχαιομετρικής αυτής μεθόδου είναι να συγκρίνει την αναλογία ισοτόπων του εν λόγω μετάλλου στα διερευνώμενα ανθρώπινα κατάλοιπα με αυτήν στο φυσικό περιβάλλον της περιοχής όπου αυτά βρέθηκαν. Η τυχόν σύγκλιση στα αποτελέσματα της σύγκρισης θεωρείται πως υποδηλώνει την στενή διασύνδεση των ατόμων με το συγκεκριμένο περιβάλλον, δηλαδή την τοπική τους καταγωγή.

Πράγματι, στην περίπτωση των νεκρών του Ταφικού Κύκλου Α διαπιστώθηκε ότι η πλειονότητα των δειγμάτων κυμαίνεται πολύ κοντά στο όριο της βεβαιότητας για την εντόπια προέλευση των νεκρών είτε από τις ίδιες τις Μυκήνες είτε από την άμεση περιφέρειά τους. Αποκλίνουσες τιμές παρατηρήθηκαν κυρίως στην περίπτωση δύο γυναικών από τους τάφους III και V.[297] Αυτές αντανακλούν πιθανώς επεισόδια επιγαμιών με γυναίκες που μάλλον ήρθαν στις Μυκήνες από κάποια άλλη περιοχή της Πελο-

---

[294] Ό.π. σελ. 684 κ.ε., εικ. 2.

[295] Ό.π. εικ. 3.

[296] A. Nafplioti, Mycenae revisited part 2. Exploring the local versus non-local geographical origin of the individuals from the Grave Circle A: evidence from strontium isotope ratio analysis, *Annual of the British School at Athens* 104, 2009, σελ. 279-291.

[297] Ό.π. σελ. 286, 289, εικ. 3-4.

πονννήσου ή της ευρύτερης μυκηναϊκής Ελλάδας. Περαιτέρω, σε δείγματα DNA που ελήφθησαν από τέσσερις σκελετούς του Ταφικού Κύκλου Β[298] διαπιστώθηκε η παρουσία συγκεκριμένων περιοχών γενετικού υλικού οι οποίες, όπως θα δούμε στο κεφάλαιο περί της γενετικής (κεφ. VIII.2, σελ. 483 κ.ε.), σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία ενισχύουν το ενδεχόμενο ότι η εντοπιότητα του προϊστορικού πληθυσμού της Πελοποννήσου όχι απλώς είναι γεγονός, αλλά μάλλον έχει και πολύ βαθιές ρίζες στον χρόνο.

Εν κατακλείδι, εκείνο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι ένας διόλου μικρός αριθμός ερευνητών, από τον J. Muhly και τον Σπ. Μαρινάτο, ως τον R. Drews και την S. Penner, μελετώντας τα ευρήματα των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών επέλεξε να παραβλέψει τον κανόνα (ποικίλη, κοσμοπολίτικη προέλευση των κτερισμάτων) και να εστιάσει στην εξαίρεση (συγκεκριμένες κατηγορίες επείσακτων αντικειμένων). Επί αυτής της βάσεως οι παραπάνω ερευνητές θέλησαν να θεμελιώσουν υποθέσεις οι οποίες αποτελούν ακραία έκφραση της παλαιάς αρχαιολογικής σχολής του μεταναστευτισμού (βλ. κεφ. Ι, σελ. 23 κ.ε.). Της ακατανίκητης, δηλαδή, τάσης να αποδίδονται τα όποια νέα στοιχεία υλικού πολιτισμού σε μια περιοχή στην έλευση νέων πληθυσμών.

Εκτός αυτού, είναι χαρακτηριστικό ότι, όπου υπάρχει η φιλοδοξία για την διατύπωση μιας γενικής λύσης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, απουσιάζει μια αρχαιολογική τεκμηρίωση που να περικλείει όλη την ζώνη εξάπλωσης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Αλλά και σε γλωσσολογικό επίπεδο, η «συμπίεση» των εξελίξεων σε μια χρονική κλίμακα που ξεκινά περί το 1700-1600 π.Χ. παρουσιάζει κραυγαλέες αδυναμίες. Δεν μπορεί π.χ. να εξηγήσει πώς κατέστη δυνατόν να διαχωριστούν τόσο γρήγορα ο ελληνικός από τον ινδοϊρανικό κλάδο, ούτως ώστε ελάχιστα αργότερα να εμφανίζονται τόσο σαφώς διαφοροποιημένοι (γλώσσα των πινακίδων της Γραμμικής Β, βεδική σανσκριτική της Ριγκβέδας).

Το γεγονός πως η ανωτέρω ομάδα ερευνητών θεώρησε ότι τα εντυπωσιακά ευρήματα των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών έπρεπε να γίνουν αφορμή επιστροφής στις πιο παρωχημένες ερμηνευτικές τάσεις στην ιστορία της αρχαιολογίας έχει, βεβαίως, μια πολύ καλή εξήγηση. Οφείλεται κατά κύριο λόγο στο ότι οι συγκεκριμένοι ερευνητές θέλησαν να διεκπεραιώσουν την «αποστολή» που θεώρησαν ότι τους είχε αναθέσει η γλωσσολογία: να εντοπίσουν αρχαιολογικά ευρήματα τα οποία να χρονολογούνται στην περίοδο που, σύμφωνα με την γλωσσική παλαιοντολογία, «πρέπει» να έλαβε χώρα η διασπορά των Πρωτοϊνδοευρωπαίων, και να μπορούν να ερμηνευθούν υπό το πρίσμα της τελευταίας. Ιδίως σε ό,τι αφορά τον ελληνικό κλάδο του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, καθώς τα αρχαιολογικά φαινόμενα που εξετάσαμε σε αυτό το κεφάλαιο εντοπίζονται εντός της χρονικής ακτίνας στην οποία πιστεύεται συνήθως ότι έλαβε χώρα η «έλευση των Ελλήνων» (τέλη 3ης-μέσα 2ης χιλιετίας π.Χ.), ήταν λογικό

[298] A. S. Bouwman et al., Kinship between burials from Grave Circle B at Mycenae revealed by ancient DNA typing, *Journal of Archaeological Science* 35, 2008, σελ. 2580-2584.

να εμπλακούν στην σχετική συζήτηση. Η απροκατάληπτη αρχαιολογική ανάλυση έδειξε όμως ότι για την ορθή τους κατανόηση είναι αναγκαία η πλήρης απεμπλοκή τους από την συζήτηση αυτή.

Το πόσο ατυχής είναι, μάλιστα, οποιαδήποτε σύνδεση της προέλευσης του μυκηναϊκού πολιτισμού με σενάρια μεταναστεύσεων καταδεικνύεται ίσως περισσότερο από οτιδήποτε άλλο από την παλαιά εκείνη υπόθεση του Έβανς περί της μινωικότητας των Μυκηναίων. Καθώς ο Άγγλος αρχαιολόγος πέθανε το 1940, δεν έζησε την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β, η οποία θα του προξενούσε ιδιαίτερη έκπληξη. Και τούτο διότι μέσω αυτής τεκμηριωνόταν όχι ο μινωικός χαρακτήρας του μυκηναϊκού πολιτισμού, αλλά το ακριβώς αντίστροφο: η παρουσία Μυκηναίων Ελλήνων στην Κρήτη, τουλάχιστον από μια χρονική περίοδο και μετά.

Το δεύτερο χαμηλότερο χρονικό «παράθυρο» που έχει προταθεί ως υποψήφιο για την είσοδο της ελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα (μετά από αυτό του τέλους της Εποχής του Χαλκού, βλ. κεφ. III.4, σελ. 125 κ.ε.) φαίνεται, επομένως, ότι πρέπει και αυτό να απορριφθεί. Η περίοδος της πρώτης καταγραφής της ελληνικής γλώσσας (Μυκηναϊκή) δεν ταυτίζεται και με αυτήν της πρώτης της εμφάνισης στον ελλαδικό χώρο. Ανέκαθεν, εξάλλου, ήταν πολύ περισσότερες οι φωνές υπέρ μιας πιο μετριοπαθούς εκδοχής της παραδοσιακής θεωρίας για τον εξινδοευρωπαϊσμό της Ελλάδας: αυτής που μεταφέρει την συζήτηση στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ 3η ΧΙΛΙΕΤΙΑ π.Χ. ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ CETINA

V.1. Εισαγωγή - Ιστορία της έρευνας

Ήρθε η ώρα να στραφούμε στο θέμα εκείνο που, όπως είδαμε στην εισαγωγή, αποτέλεσε ένα από τα ερεθίσματα για την συγγραφή αυτού του βιβλίου. Πρόκειται για τις πολιτιστικές μεταβολές ή αναστατώσεις στον ελλαδικό χώρο κατά την ύστερη 3η χιλιετία π.Χ. και τις αποφασιστικές προόδους στην έρευνα τα τελευταία 20 χρόνια. Η θεωρία της ελεύσεως των πρώτων ελληνόφωνων ινδοευρωπαϊκών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο στα τέλη της 3ης ή στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. αποτελεί αναμφίβολα ακόμη και σήμερα την κρατούσα άποψη στην χώρα μας.[299] Σε περισσότερο ή λιγότερο ξεκάθαρη μορφή έχει εδραιωθεί στο μυαλό όχι μόνο του ευρύτερου κοινού αλλά και ουκ ολίγων επιστημόνων εντός του αρχαιογνωστικού χώρου. Πρόκειται, ωστόσο, για μια υπόθεση που, όπως και αυτές που εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, έχει τις ρίζες της στις παραδοσιακές και υπό αναθεώρησιν πλέον αντιλήψεις περί της αρχαιότητας, του χρόνου και του τρόπου διασποράς της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας. Η «έλευση των Ελλήνων» νοείται και εδώ ως ένα επιμέρους επεισόδιο της «ελεύσεως των Ινδοευρωπαίων» σε μια ύστερη φάση της προϊστορίας. Χρονολογικά, όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, η επικέντρωση της έρευνας στην περίοδο περί το 2000 π.Χ. ανάγεται κατά βάσιν στην δεκαετία του 1920, ενώ στην δεκαετία του 1950 οι σχετικές απόψεις είχαν ήδη υποστεί χρονολογικές τροποποιήσεις.

Η αναγκαία παρουσίαση της τεράστιας εξέλιξης της αρχαιολογικής έρευνας από την δεκαετία του 1920 μέχρι σήμερα δεν είναι εύκολο έργο. Για αυτόν τον λόγο, η πραγμάτευση του θέματος θα είναι αρκετά λεπτομερής και κάπως μακροσκελής. Στην πορεία της θα ανακαλύψουμε ένα σημαντικό κεφάλαιο ελληνικού –καθώς φαίνεται– πολιτισμού, την ακμή της περιόδου των λεγόμενων Κτηρίων με Διαδρόμους (25ος-23ος αι. π.Χ.). Θα

---

[299] Βλ. π.χ. Μ. Β. Σακελλαρίου, Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας, στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α': Προϊστορία και Πρωτοϊστορία* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970), σελ. 364 κ.ε.: «Οι πολιτιστικές μεταβολές που σημειώνονται ανάμεσα στο τέλος της Πρωτοελλαδικής και στην αρχή της Μεσοελλαδικής (1900 π.Χ.) είναι τόσο σημαντικές και τόσο εκτεταμένες γεωγραφικά ώστε στηρίζουν την υπόθεση ότι τότε μόνον εισέβαλαν μεγάλες μάζες Ελλήνων. [...] Η βαθιά τομή που χωρίζει την Πρώιμη από την Μέση Εποχή του Χαλκού στην Θεσσαλία και στην νότια ηπειρωτική Ελλάδα γύρω από το 1900 π.Χ. είναι αποτέλεσμα της εξαπλώσεως σ' αυτές τις χώρες ενός μέρους από τον κύριο όγκο των Πρωτοελλήνων από τις περιοχές όπου είχαν συγκεντρωθεί ενωρίτερα».

γνωρίσουμε επίσης τα ονόματα και το έργο σημαντικών επιστημόνων και θα μεταφερθούμε σε πολλά μέρη της Ελλάδας και της Μεσογείου, όπως στην Λέρνα της Αργολίδας, στην Ολυμπία της Ηλείας, στην Λευκάδα, αλλά και στην Μάλτα.

Οι πολιτιστικές μεταβολές της ύστερης 3ης χιλιετίας π.Χ. στον ελλαδικό χώρο δεν αποτελούν την μοναδική περίπτωση αναστατώσεων στην προϊστορία του Αιγαίου. Αποτελούν όμως την τελευταία χρονικά πριν την Μυκηναϊκή Εποχή, κατά την οποία, όπως αποκάλυψε η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β, ομιλείτο μια πρώιμη μορφή της ελληνικής γλώσσας. Ήταν επόμενο λοιπόν να ερμηνευθούν οι πολιτιστικές αυτές μεταβολές υπό το πρίσμα του προβλήματος της μεταναστευτικής «ελεύσεως των Ελλήνων».

Το νήμα της συγκεκριμένης ιστορίας[300] αρχίζει ωστόσο να ξετυλίγεται προτού ακόμα αποκρυπτογραφηθεί η Γραμμική Β και συγκεκριμένα το 1928, όταν, όπως είδαμε στο κεφάλαιο III.2 (σελ. 100 κ.ε.), οι Joseph Haley και Carl Blegen προσπάθησαν να διερευνήσουν εάν η θέση στον χάρτη των λεγόμενων προελληνικών τοπωνυμίων συνέπιπτε με την διασπορά των (έως τότε γνωστών) αρχαιολογικών θέσεων κάποιας συγκεκριμένης περιόδου της προϊστορίας του ελλαδικού χώρου.[301] Αφού επεσήμαναν ότι η καταγωγή της προελληνικής εκείνης γλώσσας στην οποία, κατά την γνώμη τους, ανήκαν τα τοπωνύμια μπορεί να εντοπιστεί πειστικά στην Μικρά Ασία, κατέληξαν πως η αναζητούμενη περίοδος είναι η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Η διασπορά των αρχαιολογικών θέσεων αυτής της περιόδου (Πρωτοελλαδικής, Πρωτοκυκλαδικής, Πρωτομινωικής), καθώς και ο υψηλός βαθμός πολιτισμικής ομοιομορφίας την εποχή αυτή στον χώρο του Αιγαίου, φαινόταν να μπορούν σε μεγάλο βαθμό να συνδεθούν με την εξάπλωση στον χάρτη των προελληνικών τοπωνυμίων. Την άποψη ότι η έλευση των πρώτων ελληνικών φύλων πρέπει να τοποθετηθεί στην 3η ή στις αρχές τις 2ης χιλιετίας π.Χ. είχαν εκφράσει λίγα χρόνια νωρίτερα και ο P. Kretschmer (ως προς τους Ίωνες), αλλά και οι συμπατριώτες του ιστορικοί K. J. Beloch και E. Meyer επί τη βάσει των ως τότε διαθέσιμων στοιχείων (πληροφορίες των αρχαίων πηγών, διασπορά των ελληνικών διαλέκτων, τα τότε γνωστά αρχαιολογικά ευρήματα και τις τότε κρατούσες απόψεις περί Ινδοευρωπαίων).[302]

Συνεπώς, τα αποτελέσματα της έρευνας των Haley και Blegen για την σχέση μεταξύ προελληνικών τοπωνυμίων και αρχαιολογικών θέσεων συγκεκριμένων περιόδων

---

[300] Για την ιστορία της έρευνας βλ. J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992), σελ. 10 κ.ε. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 3 κ.ε.

[301] J. B. Haley - C. W. Blegen, The Coming of the Greeks, *American Journal of Archaeology* 32, 1928, σελ. 141-154.

[302] P. Kretschmer, Zur Geschichte der griechischen Dialekte, *Glotta* 1, 1909, σελ. 9-34. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte. I. Die Zeit vor den Perserkriegen* (Karl J. Trübner, Strassburg 1912), σελ. 71. E. Meyer, *Geschichte des Altertums.* I, 2 (5η έκδ., J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, Stuttgart und Berlin 1926), σελ. 808.

έμοιαζαν να συμπληρώνουν, αλλά και να καθιστούν χρονολογικώς ακριβέστερες τις απόψεις αυτές. Διότι το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξαν οι Αμερικανοί ερευνητές ήταν ότι το χρονικό σημείο της εισόδου των ελληνόφωνων πληθυσμών στην Ελλάδα έπρεπε να συμπίπτει με το τέλος ακριβώς της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, που με τα δεδομένα της εποχής τους μπορούσε να τοποθετηθεί γύρω στο 1900 π.Χ.[303] Την πεποίθηση αυτή ενίσχυε η κατάσταση της αρχαιολογικής έρευνας στην δεκαετία του 1920, που φαινόταν όντως να καταγράφει έναν ορίζοντα καταστροφής στην ηπειρωτική Ελλάδα στο τέλος της Πρωτοελλαδικής (ΠΕ) III. Εκτός αυτού, ο χαρακτήρας της επόμενης περιόδου, δηλαδή της Μεσοελλαδικής, έδειχνε να διαφέρει αισθητά από αυτόν της προηγουμένης. Εντελώς καινοφανής έμοιαζε π.χ. η γκρίζα (τεφρή) μινυακή κεραμεική (εικ. 26:8-11 [σελ. 227]), που ήταν πλέον ως επί το πλείστον τροχήλατη και με την τελείως διαφορετική μορφή της φαινόταν να σηματοδοτεί την άφιξη του νέου λαού.[304]

Με τον τρόπο αυτό άρχισε να διαμορφώνεται μια φάση σύγκλισης (ή μάλλον αλληλοεπιβεβαίωσης) των πορισμάτων στις εμπλεκόμενες με το ζήτημα επιστήμες. Τις επόμενες δεκαετίες η άποψη περί της εισόδου των πρώτων ελληνόφωνων ινδοευρωπαϊκών πληθυσμών στην Ελλάδα στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. εξελίχθηκε σε *communis opinio* μεταξύ πολλών εκπροσώπων της φιλολογίας και της γλωσσολογίας.[305] Στην αρχαιολογία όμως, υπήρξε αποφασιστικής σημασίας μόνον ως την δεκαετία του 1950. Διότι τότε, μέσω των ανασκαφών του John Caskey (Τζον Κάσκεϋ) στην Λέρνα της Αργολίδας, κατέστη σαφές ότι ο ορίζοντας των καταστροφών και η μεγάλη τομή στην εξέλιξη του πολιτισμού δεν τοποθετείται χρονικά στα τέλη της φάσης ΠΕ III, αλλά στα τέλη της ΠΕ II, όταν καταστρέφεται η περίφημη Οικία των Κεράμων, το μεγάλο Κτήριο με Διαδρόμους της φάσης Λέρνα IIIΔ (βλ. κεφ. V.4).[306] Με αφετηρία το εύρημα της Λέρνας ο Caskey είχε ερευνήσει εκ νέου όλες τις περιπτώσεις καταστροφών οικισμών της επίμαχης περιόδου διαπιστώνοντας ότι στην πραγματικότητα ανήκαν σχεδόν όλες στην φάση μετάβασης από την ΠΕ II στην ΠΕ III.

Ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα των ανασκαφών της Λέρνας ήταν όμως και η διαπίστωση της παρουσίας γκρίζας μινυακής κεραμεικής μεταξύ των ευρημάτων

---

[303] J. B. Haley - C. W. Blegen, The Coming of the Greeks, *American Journal of Archaeology* 32, 1928, σελ. 153 κ.ε.

[304] V. G. Childe, On the date and origin of Minyan ware, *Journal of Hellenic Studies* 35, 1915, 196-207.

[305] Βλ. π.χ. R. Hiersche, *Grundzüge der griechischen Sprachgeschichte bis zur klassischen Zeit* (Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden 1970), σελ. 28. V. I. Georgiev, The arrival of the Greeks in Greece: the linguistic evidence, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean: Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*, Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield 24-26 March 1970 (Duckworth, London 1973), σελ. 251 κ.ε. J. Chadwick, *The Mycenaean World* (Cambridge University Press, Cambridge 1976, μεταφρασμένο και στα ελληνικά ως *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος* [Gutenberg, Αθήνα 1997]), σελ. xii, 2 κ.ε. F. R. Adrados, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις απαρχές ως τις μέρες μας* (Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 2003), σελ. 23, 35 κ.ε., 40, 48 κ.ε. A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003), σελ. 471 κ.ε. G. Horrocks, *Greek. A History of the Language and its Speakers* (Wiley-Blackwell, Chichester 2010), σελ. 9, 21.

[306] J. L. Caskey, The Early Helladic Period in the Argolid, *Hesperia* 29, 1960, σελ. 285-303.

της ΠΕ III, και μάλιστα της πρώιμης φάσης της.[307] Αυτό σήμαινε ότι η κεραμεική αυτή ήταν ήδη εν χρήσει αρκετά πριν από την αρχή της Μεσοελλαδικής Εποχής. Εκτός αυτού, η ηπειρωτική Ελλάδα αποκτούσε πλέον και την χρονική προτεραιότητα ως προς την εμφάνιση του νέου αυτού κεραμεικού ρυθμού, αφού σε καμία θέση εκτός Ελλάδος η γκρίζα μινυακή κεραμεική δεν απαντά τόσο νωρίς. Κατά συνέπεια, η εμφάνισή της έπαυε αυτόματα να έχει οποιαδήποτε ισχύ ως επιχείρημα για την υποθετική μετανάστευση νέων πληθυσμών στην Ελλάδα.

Το επόμενο βήμα του Caskey ήταν να αντιπροτείνει ότι ο ακμαίος πολιτισμός της ΠΕ II ήταν εκείνος που καταστράφηκε από την έλευση του νέου λαού, ο οποίος υπήρξε ο φορέας του κάπως πιο υπανάπτυκτου πολιτισμού της ΠΕ III. Περαιτέρω, υποστήριξε την πιθανότητα της ύπαρξης και ενός δεύτερου μεταναστευτικού κύματος, που εισήγαγε τα βασικά χαρακτηριστικά της Μεσοελλαδικής περιόδου.[308] Όπως οι Haley και Blegen, έτσι και ο Caskey συνέδεσε τον πολιτισμό της ΠΕ II με το προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα και, μολονότι δεν πήρε θέση για την κατεύθυνση από την οποία ήρθαν οι υποθετικοί μετανάστες, τόνισε την πιθανότητα οι φορείς του πολιτισμού της ΠΕ III να υπήρξαν οι πρόγονοι των Ελλήνων της Μυκηναϊκής Εποχής.[309]

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο II.1 (σελ. 51 κ.ε., 56), μία από τις πιο διαδεδομένες θεωρίες ως προς την ταυτότητα των μεταναστών αυτών υπήρξε εκείνη της Marija Gimbutas, η οποία υποστήριξε ένθερμα την άποψη ότι υπεύθυνος για τις καταστροφές του τέλους της ΠΕ II ήταν ο νομαδικός λαός Κουργκάν IV, που είχε μεταναστεύσει από τις στέπες του Ευξείνου Πόντου.[310] Πρόκειται για μια θέση που, μεταξύ άλλων, υποστηρίχθηκε και από τον σημαντικό Βρετανό αρχαιολόγο Nicholas Hammond (Νίκολας Χάμοντ).[311] Ως ενδείξεις για την μετακίνηση αυτή οι προαναφερθέντες ερευνητές επικα-

---

[307] Ό.π. σελ. 296 κ.ε.

[308] Ό.π. σελ. 299 κ.ε., 302. Η θεωρία του «δεύτερου κύματος» γνώρισε πολλούς υποστηρικτές (π.χ. Vermeule, Milojčić και Σακελλαρίου), αλλά και πολεμίους (Wünsche, Hope Simpson, Dickinson). Για μια σύνοψη με την σχετική βιβλιογραφία βλ. J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992), σελ. 13 με παραπ. 3. Βλ. επίσης και R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988), σελ. 20.

[309] J. L. Caskey, The Early Helladic Period in the Argolid, *Hesperia* 29, 1960, σελ. 302. Βλ. επίσης: Του ιδίου, Greece and the Aegean islands in the Middle Bronze Age, στο: *The Cambridge Ancient History. Volume II, Part 1: History of the Middle East and the Aegean Region c. 1800-1380 B.C.* (3η έκδ., Cambridge University Press, Cambridge 1973), σελ. 135 κ.ε.

[310] M. Gimbutas, The destruction of Aegean and East Mediterranean urban civilization around 2300 B.C., στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean: Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*, Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield 24-26 March 1970 (Duckworth, London 1973), σελ. 129-139. J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992), σελ. 18 κ.ε.

[311] N. G. L. Hammond, *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas* (Noyes Press, New Jersey 1976), σελ. 107 κ.ε.

λέστηκαν την εμφάνιση στην ηπειρωτική Ελλάδα ταφικών τύμβων, κεραμεικής με σχοινοειδή διακόσμηση, χάλκινων ή λίθινων πολεμικών πελέκεων, καθώς και αγκυροειδών πήλινων αντικειμένων, στοιχεία τα οποία θεωρήθηκαν βορείου καταγωγής.

Όπως θα καταδειχθεί στην συνέχεια, κάποια από τα στοιχεία αυτά απαντούν μεν πράγματι στον ελλαδικό χώρο, ωστόσο τα σχετικά ευρήματα είναι τις περισσότερες φορές όχι μόνον ελάχιστα, αλλά και διαφορετικής φύσεως από τους υποτιθέμενους βόρειους συγγενείς τους. Περαιτέρω, εκείνο που οι υποστηρικτές της συγκεκριμένης άποψης δεν έλαβαν επαρκώς υπ' όψιν είναι η έννοια της αρχαιολογικής ή ανασκαφικής συνάφειας (context), ότι δηλαδή τα στοιχεία αυτά δεν αποτελούν κατά κανέναν τρόπο μια κλειστή ομάδα, έναν συγκεκριμένο ορίζοντα ευρημάτων. Αντιθέτως, εμφανίζονται στην Ελλάδα σε συνάφειες διαφορετικές τόσο χρονολογικά όσο και πολιτιστικά. Έτσι, ακόμη κι αν μπορούσαν μεμονωμένα να θεωρηθούν βορείου προελεύσεως, δεν μπορούν να αποτελέσουν απόδειξη του μεταναστευτικού κύματος του περιβόητου «λαού Κουργκάν», παρά μόνον εάν αποσπασθούν από την εκάστοτε συνάφειά τους, ομαδοποιηθούν επί τούτω και βεβαίως πολλαπλασιασθούν αρκετές φορές προκειμένου να σχηματίσουν μια κάπως πολυπληθή ομάδα ευρημάτων.

Σαφώς καλύτερη τύχη από την θεωρία Κουργκάν είχαν τα ερευνητικά αποτελέσματα του Caskey, αφού η άποψη ότι ο ορίζοντας των πολιτιστικών μεταβολών της ύστερης 3ης χιλιετίας π.Χ. πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά κατά την μετάβαση όχι στην Μεσοελλαδική Εποχή, αλλά στην ΠΕ ΙΙΙ, ενδυναμώθηκε περαιτέρω τα τελευταία 30 χρόνια. Ταυτόχρονα όμως άρχισε να γίνεται συνείδηση πως η φύση των μεταβολών αυτών είναι πολύ πιο σύνθετη απ' ό,τι εθεωρείτο ως τώρα, και ότι οι υποθέσεις μεταναστευτισμού δεν επαρκούν για την ερμηνεία τους. Σε εντελώς λάθος δρόμο φαίνεται, επίσης, πως κινήθηκε και η αναζήτηση της κατεύθυνσης των πιθανών ξενικών επιρροών. Η περιοχή των στεπών της νοτίου Ρωσίας αποδεικνύεται πλέον ότι ουδέποτε είχε σχέση με οτιδήποτε συνέβη στον ελλαδικό χώρο την περίοδο αυτή.

Όπως θα διαπιστώσουμε, οι γεωγραφικές περιοχές που πραγματικά εμπλέκονται είναι αφενός μεν το ανατολικό Αιγαίο και η δυτική Μικρά Ασία, και αφετέρου τα δυτικά Βαλκάνια και η κεντρική Μεσόγειος. Ως προς την περιοχή του βορειοανατολικού Αιγαίου, ο σημαντικός της ρόλος κατά την επίμαχη περίοδο έχει τονιστεί ιδιαιτέρως από τον Χρίστο Ντούμα. Πρόκειται για μία από τις λίγες φωνές στην ελληνική αρχαιολογία που έχουν επισημάνει με παρρησία τις λογικές και αρχαιολογικές ανεπάρκειες των ευφάνταστων μεταναστευτικών σεναρίων της θεωρίας Κουργκάν.[312] Ενστάσεις για τα σενάρια μεταναστεύσεων στο Αιγαίο κατά την Εποχή του Χαλκού έχουν εκφραστεί και

[312] Chr. G. Doumas, Early Helladic III and the coming of the Greeks, *Cretan Studies* 5, 1996, σελ. 51-61. Βλ. επίσης του ιδίου, Η ινδοευρωπαϊκή θεωρία και ο πολιτισμός του Αιγαίου, στο: Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte e.V. (επιμ.), *Die Geschichte der hellenischen Sprache und Schrift. Vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr.: Bruch oder Kontinuität?*, Tagungsband, 03.-06.10.1996, Ohlstadt (DZA Verlag für Kultur und Wissenschaft GmbH, Altenburg 1998), σελ. 67-75.

από τον Νικόλαο Ξηροτύρη, επί τη βάσει ερευνών στο πεδίο της φυσικής ανθρωπολογίας.[313] Σε ένα πιο προχωρημένο σημείο του βιβλίου (κεφ. VIII.2) θα δούμε, ωστόσο, ότι τα πορίσματα αυτού του ερευνητικού κλάδου, ιδιαίτερα δημοφιλούς σε παλαιότερες φάσεις διερεύνησης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, δεν αποτελούν πλέον τον πιο ασφαλή οδηγό για την μελέτη του.

Σήμερα δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι το πρόβλημα των πολιτιστικών μεταβολών στον ελλαδικό χώρο στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. έχει σε μεγάλο βαθμό διαλευκανθεί. Και η διαλεύκανση ενός τόσο σύνθετου ζητήματος, που ακόμη θεωρείται ως άμεσα συνδεόμενο με το ευρύτερο πρόβλημα της «ελεύσεως των Ελλήνων», είναι λογικό να προκαλέσει έκπληξη και ενθουσιασμό, ειδικά σε όσους προέρχονται από το ευρύ κοινό των υγιώς ενδιαφερομένων για την ελληνική προϊστορία. Τα συναισθήματα αυτά τα είδαμε να αντικατοπτρίζονται στο ύφος και στο περιεχόμενο του διαδικτυακού άρθρου με το οποίο κλείσαμε την εισαγωγή.

Εκεί γίνεται λόγος για το ερευνητικό εκείνο σύγγραμμα το οποίο συνέβαλε αποφασιστικά στην κατανόηση της αλυσίδας των εξελίξεων που έλαβαν χώρα στον ελλαδικό χώρο περίπου 4200 χρόνια πριν από την εποχή μας. Πρόκειται για το βιβλίο *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.* («Πολιτιστική μεταβολή στην ηπειρωτική Ελλάδα και στις Κυκλάδες κατά την ύστερη 3η χιλιετία π.Χ.»). Συγγραφέας του ο καθηγητής Joseph Maran (Γιόζεφ Μαράν), διευθυντής του Ινστιτούτου Προϊστορίας και Πρωτοϊστορίας του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης.

Πρόκειται πράγματι για ένα έργο μνημειώδους χαρακτήρα, χωρισμένο σε δύο τόμους, με περίπου 4300 βιβλιογραφικές παραπομπές και έναν πίνακα βιβλιογραφίας 90 σελίδων. Είναι, επίσης, και ένα βιβλίο ιδιαίτερα δύσκολο στην ανάγνωση όχι μόνο για κάποιον μη ειδικό, αλλά και για πολλούς ειδικούς. Ο λόγος δεν είναι μόνο το ότι προϋποθέτει άρτια γνώση της γερμανικής γλώσσας. Είναι κυρίως η εξαιρετικά σύνθετη φύση των προβλημάτων που μελετώνται και η φιλοδοξία μιας μεγάλης, εξονυχιστικής μελέτης και σύνθεσης όλων των δυνατών παραμέτρων του ζητήματος. Η πολυπλοκότητα του προβλήματος είναι σίγουρα και ένας παράγων που ευνοεί μικρές παρεξηγήσεις. Τα συμπεράσματα του βιβλίου, π.χ., δεν αντιστρατεύονται τον τίτλο του, όπως αναφέρεται στην καταχώρηση του διαδικτυακού άρθρου που παραθέσαμε στην εισαγωγή. Πολιτιστικές μεταβολές υπήρξαν κατά την επίμαχη περίοδο και μάλιστα μεγάλης σημασίας. Η προσφορά του έργου συνίσταται στην διαλεύκανση της φύσεως και εκτάσεως των μεταβολών αυτών, η οποία επιτυγχάνεται όντως σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορούν

[313] N. I. Xirotiris, The Indo-Europeans in Greece: an anthropological approach to the population of Bronze Age Greece, *Journal of Indo-European Studies* 8, 1980, σελ. 201-210.

πλέον να δοθούν πειστικές απαντήσεις και για το πρόβλημα της «ελεύσεως» ή μη των Ελλήνων την περίοδο αυτή.

Κύριο χαρακτηριστικό του *Kulturwandel* και ταυτόχρονα κλειδί για την λύση του προβλήματος είναι το μεγάλο γεωγραφικό εύρος της έρευνας. Γίνεται, δηλαδή, προσπάθεια όχι μόνο να εκτεθούν οι σημαντικές αλλαγές στην Ελλάδα της ύστερης 3ης χιλιετίας π.Χ., αλλά και να οραθούν υπό το πρίσμα των συγχρόνων τους εξελίξεων στα κεντρικά και δυτικά Βαλκάνια, στην νότιο Ιταλία και Σικελία, στις Αιολίδες Νήσους και στην Μάλτα, αλλά και στην Κρήτη, στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και στην δυτική Μικρά Ασία. Ιδιαιτέρως η εξέταση των σχέσεων του ελλαδικού χώρου με τον βορρά (ανατολική Αδριατική-δυτική Βαλκανική) και την δύση έχει την πιο μεγάλη βαρύτητα, αφού με αυτόν τον τρόπο καλύπτεται ένα μεγάλο και αποφασιστικό, όπως αποδεικνύεται, κενό στην έρευνα.

Οι λόγοι για την παραμέληση του ερευνητικού αυτού πεδίου κατά τις τελευταίες δεκαετίες υπήρξαν πολλοί.[314] Ως προς τα Βαλκάνια, ένας σημαντικός λόγος είναι ο γλωσσικός φραγμός, αφού έργα επισκόπησης των βαλκανικών προϊστορικών πολιτισμών στην αγγλική γλώσσα είναι ακόμη σπάνια. Μια άλλη αιτία είναι η εισαγωγή των φυσικοχημικών μεθόδων χρονολόγησης, με τις οποίες η απόλυτη χρονολόγηση των βαλκανικών πολιτισμών μπορεί πλέον να εξακριβωθεί χωρίς να καταφύγει κανείς σε συγκρίσεις με τους πολιτισμούς του Αιγαίου. Σαν συνέπεια, παραμελήθηκε η σύγκριση των υλικών καταλοίπων μεταξύ των περιοχών αυτών, που μπορεί να μην έχει πλέον τόση χρονολογική σημασία όσο άλλοτε, προσφέρει όμως ακόμα σημαντικά στοιχεία για τις διασυνδέσεις μεταξύ τους. Σημαίνοντα ρόλο για την εγκατάλειψη του εν λόγω ερευνητικού αντικειμένου έπαιξε, επίσης, και η φθορά από την σύνδεσή του με τις ερμηνευτικές τάσεις του μεταναστευτισμού και του ντιφουζιονισμού (βλ. κεφ. Ι, σελ. 23 κ.ε.). Στην περίπτωση των Βαλκανίων οι τάσεις αυτές εκφράστηκαν ιδιαίτερα έντονα με την γνωστή μας πλέον υπεραπλουστευτική αντίληψη που θέλει ορδές πληθυσμών από τα Βαλκάνια ή την ανατολική Ευρώπη να εισβάλλουν περιοδικά και να καταστρέφουν τους πολιτισμούς του Αιγαίου, όπως και με την σύνδεση των θεωριών αυτών με την αμφιλεγόμενη «έλευση των Ελλήνων». Η συγκεκριμένη αντίληψη όχι μόνο δεν έδωσε λύση στο πρόβλημα, αλλά συνέβαλε κατά το μάλλον ή ήττον στην υποβάθμιση ενός ολόκληρου ερευνητικού κλάδου.

Ανάλογη τύχη είχε και η μελέτη των επαφών ανάμεσα στους πολιτισμούς του Αιγαίου και εκείνους της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου, αφού και οι τελευταίοι υπήρ-

---

[314] J. Maran, Seaborne contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd millennium BC: the unfolding of the Mediterranean world, στο: I. Galanaki - H. Tomas - Y. Galanakis - R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders*, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27 (Liège 2007), σελ. 3 κ.ε.

ξαν για πολύ καιρό αιχμάλωτοι απόλυτα ντιφουζιονιστικών αντιλήψεων ως προς την υπόσταση και εξέλιξή τους. Η επικράτηση εν τέλει αντιμεταναστευτικών και αντιντιφουζιονιστικών τάσεων είχε και εδώ ως συνέπεια την παραμέληση οποιασδήποτε μελέτης των επαφών με τους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου. Με αυτόν τον τρόπο παραβλέφθηκε ότι ο ρόλος των εξωτερικών επιρροών στην εξέλιξη του πολιτισμού είναι κάποιες φορές και υπαρκτός και σημαντικός. Ήδη στον πρόλογο του *Kulturwandel* τονίζεται ότι για το πρόβλημα των πολιτιστικών μεταβολών της ύστερης 3ης χιλιετίας π.Χ. η σημασία γεωγραφικών χώρων όπως η δυτική Βαλκανική είναι τόσο μεγάλη, ώστε οι συνθήκες διαμόρφωσης του πολιτισμού της Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ στην Πελοπόννησο πρέπει να εξεταστούν εκ νέου.[315]

Οι παρατηρήσεις για την ιστορία της έρευνας που προηγήθηκαν αφορούν κυρίως την ξένη αρχαιολογία. Όσον αφορά την εγχώρια έρευνα, το πώς ηχεί ενίοτε η ενασχόληση με την προϊστορία των δυτικών Βαλκανίων ή της Μάλτας στα αυτιά όχι μόνο του ευρύτερου κοινού στην Ελλάδα, αλλά ίσως και αρκετών αρχαιολόγων, είναι κάτι που μάλλον γίνεται κατανοητό. Κι όμως, επρόκειτο να είναι η μελέτη της προϊστορίας και αυτών των περιοχών που οδήγησε στην λύση ενός ζητήματος άμεσα συνδεδεμένου με το πρόβλημα του χρονικού σημείου εκκίνησης του ελληνικού πολιτισμού. Αυτό αποτελεί σίγουρα ένα καλό μάθημα για τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε συνήθως στην χώρα μας την προϊστορία και την θέση της Ελλάδας σε αυτήν, καθώς και για την μονοδιάστατη επικέντρωση στους πολιτισμούς του Αιγαίου που χαρακτηρίζει συχνά την διδασκαλία της προϊστορικής αρχαιολογίας.

Στο έργο του Maran, ωστόσο, ο ευρύς γεωγραφικός ορίζοντας είναι μία μόνο από τις αυστηρές προϋποθέσεις για την συστηματική έρευνα των εξελίξεων του τέλους της 3ης χιλιετίας π.Χ. Το όλο εγχείρημα στηρίζεται σε μια γενικότερη και αυστηρή μεθοδολογία οργάνωσης του χώρου και του χρόνου, καθώς και της μελέτης των υλικών καταλοίπων. Η αναφορά στην μεθοδολογία αυτή, που θα συνοδεύσει σε ορισμένα σημεία την εξιστόρηση των αποτελεσμάτων της έρευνας, είναι εξίσου, αν όχι και πιο σημαντική από αυτά. Και τούτο διότι με αυτόν τον τρόπο ο μέσος αναγνώστης μπορεί να αποκτήσει χρήσιμο μέτρο σύγκρισης για την νοοτροπία, το σύστημα και την μέθοδο που απαιτούνται προκειμένου να καταπιαστεί κανείς με σοβαρά ζητήματα του απώτερου και απώτατου παρελθόντος.

Εκτός λοιπόν από το γεωγραφικό εύρος της έρευνας, καθοριστικό ρόλο στην συγκριτική αυτή μελέτη του Maran παίζει και η εξονυχιστική διερεύνηση της χρονολόγησης σε κάθε περιοχή. Ο λόγος είναι ότι μόνο έτσι μπορεί να διασφαλιστεί η διερεύ-

---

[315] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 1.

νηση φαινομένων πραγματικά σύγχρονων.[316] Σημαντικό ρόλο παίζει εδώ όχι μόνον η απόλυτη χρονολόγηση, δηλαδή η ηλικία ενός ευρήματος ή μιας φάσης πολιτισμού υπολογισμένη σε έτη πριν από την εποχή μας, αλλά και η σχετική χρονολόγηση, δηλαδή η απλή διασαφήνιση της ακολουθίας των φάσεων κατοίκησης ή αλλιώς η διαπίστωση του τι είναι κάθε φορά νεώτερο και τι αρχαιότερο. Κατά την υπό διερεύνησιν περίοδο υπάρχει στον ελλαδικό χώρο το πρόβλημα των διαφορετικών χρονολογικών συστημάτων ανά περιοχή, αποτέλεσμα του κατά περιόδους μικρότερου ή μεγαλύτερου πολιτιστικού κατακερματισμού. Το πρόβλημα αυτό ελαχιστοποιείται με το να τεθούν ως γενικότεροι άξονες της έρευνας έξι σαφώς προσδιορισμένοι ορίζοντες σχετικής χρονολόγησης.

Πρόκειται, πρώτον, για την περίοδο της Χαλκολιθικής στην κεντρική και νότιο Ελλάδα, καθώς και για την φάση ΠΕ Ι, που ορίζονται με βάση κυρίως τα ευρήματα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου και των ανατολικών περιοχών της κεντρικής Ελλάδας. Πρόκειται, εν συνεχεία, για τις φάσεις ΠΕ ΙΙ, ΠΕ ΙΙΙ και ΜΕ Ι, οι οποίες ορίζονται με βάση την στρωματογραφία της Λέρνας στην Αργολίδα (φάσεις Λέρνα ΙΙΙ, Λέρνα IV, Λέρνα V), και τέλος για την μεταβατική φάση ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ, που ορίζεται με βάση το χρονικό διάστημα που έχει αναγνωριστεί ως τέτοιο στην στρωματογραφία της Τίρυνθας.[317]

Ο λόγος που η έρευνα εκκινεί από την Χαλκολιθική Εποχή είναι η άποψη που έχει εκφραστεί στο παρελθόν περί συγχρονίας της περιόδου αυτής στην βόρειο Ελλάδα με τις φάσεις ΠΕ Ι-ΙΙ στην νότιο Ελλάδα (δηλαδή ουσιαστικά περί μιας πολιτιστικής καθυστέρησης στις βορειότερες περιοχές). Η άποψη αυτή δεν επιβεβαιώνεται εν τέλει από την έρευνα του Maran, ο οποίος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τουλάχιστον στην Θεσσαλία η Χαλκολιθική Εποχή προηγείται σαφώς χρονολογικά της Πρωτοελλαδικής στην νότιο Ελλάδα.[318] Περαιτέρω, η μεγάλη χρονική έκταση της εξεταζόμενης πολιτιστικής εξέλιξης και της κατάστασης της έρευνας υπηρετεί και την ανάγκη να διαπιστωθεί αν υπάρχει ή όχι μια γενικότερη στέρεα βάση για την μελέτη της κρίσιμης μετάβασης από την ΠΕ ΙΙ στην ΠΕ ΙΙΙ. Διότι, βεβαίως, είναι αναγκαίο, προτού κανείς στραφεί στην μελέτη των σημαντικών μεταβολών κατά την περίοδο αυτή, να έχει κατανοήσει σε ποια ιστορική και πολιτιστική συγκυρία βρισκόταν ο πολιτισμός του ελλαδικού χώρου στα πρόθυρα αυτών των μεταβολών.

---

[316] Θλίψη προκαλεί το γεγονός ότι αυτό το οποίο πασχίζουν να διασφαλίσουν οι προϊστορικοί αρχαιολόγοι, εργαζόμενοι συχνά με πενιχρές πηγές, δηλαδή την συγχρονία των φαινομένων ως αυστηρή προϋπόθεση για την έρευνά τους, δεν απασχολεί ιδιαίτερα ορισμένους μελετητές (εντός εισαγωγικών ως επί το πλείστον) μεταγενέστερων περιόδων στην χώρα μας. Με μοναδικό σκοπό την ιδεολογικοποίηση της ιστορίας, η ακριβής ιστορική συνάφεια των φαινομένων παρακάμπτεται, και τα αποτελέσματα μιας συχνά απόλυτης σύγχυσης διαφορετικών εποχών και εννοιών παρουσιάζονται ως καινοτόμος έρευνα (βλ. εισαγωγή).

[317] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 5.

[318] Ό.π. σελ. 37 κ.ε. και συνοπτικά σελ. 53 κ.ε., πίν. 80.

Εικ. 19. Το Αιγαίο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Τον σκοπό αυτό υπηρετεί εκτός από την οργάνωση του χρόνου και η οργάνωση του χώρου. Ο υπό διερεύνησιν χώρος, δηλαδή αυτός της ηπειρωτικής Ελλάδας και των Κυκλάδων, χωρίζεται σε τρεις μεγάλες ζώνες (νότιος Ελλάδα, βόρειος και κεντρική Ελλάδα, Κυκλάδες), εκ των οποίων οι δύο πρώτες χωρίζονται εκ νέου σε μικρότερες περιοχές: η νότιος Ελλάδα περιλαμβάνει την Πελοπόννησο, που εξετάζεται κατά υποπεριοχές (βορειοανατολική, δυτική, κεντρική και νότια) και την Αίγινα, ενώ η βόρειος

και κεντρική Ελλάδα χωρίζονται στην Θεσσαλία, την Βοιωτία και την Φωκίδα, στην Αττική και τα Μέγαρα, την Εύβοια και την Σκύρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά, στην δυτική, κεντρική και ανατολική Μακεδονία, την δυτική Θράκη και την Θάσο. Σε καθεμία από αυτές τις περιοχές και υποπεριοχές εξετάζεται η πολιτιστική ακολουθία κατά την διάρκεια των έξι προαναφερθεισών χρονολογικών φάσεων. Στην συνέχεια, μετά από την έρευνα κατά γεωγραφικές περιοχές, ακολουθεί η συγκεντρωτική έκθεση των συμπερασμάτων, ταξινομημένη αυτή την φορά σύμφωνα με τις έξι φάσεις της σχετικής χρονολόγησης.[319] Η μελέτη της σχετικής χρονολόγησης συμπληρώνεται, τέλος, με την διερεύνηση και της απόλυτης χρονολόγησης.[320]

Αποτέλεσμα αυτής της λεπτομερούς μελέτης είναι η δημιουργία ενός αξιόπιστου χρονολογικού σκελετού στον οποίο μπορεί να στηριχθεί η περαιτέρω έρευνα. Η περιγραφή του χρονολογικού αυτού πλαισίου είναι απαραίτητη και για την εδώ εξιστόρηση των αποτελεσμάτων της. Όπως λοιπόν είδαμε ήδη και στο κεφάλαιο II.2, η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίου υποδιαιρείται σε τρεις κύριες φάσεις: την Πρωτοελλαδική I (ΠΕ I, περ. 3100/3000-2700/2650 π.Χ.), την Πρωτοελλαδική II (ΠΕ II, περ. 2700/2650-2350/2300 π.Χ.) και την Πρωτοελλαδική III (ΠΕ III, περ. 2200/2150-2000 π.Χ.). Με βάση την στρωματογραφική αλληλουχία στην βορειοανατολική Πελοπόννησο, η φάση ΠΕ II μπορεί να υποδιαιρεθεί σε τρεις υποφάσεις: την πρώιμη (Λέρνα IIIΑ και IIIΒ), που ξεκινά γύρω στο 2700/2650 π.Χ., την εξελιγμένη (Λέρνα IIIΓ), που ξεκινά γύρω στα τέλη του 26ου αιώνα π.Χ., και την ύστερη (Λέρνα IIIΔ), που αρχίζει μέσα στον 25ο αιώνα π.Χ. Η ΠΕ II ακολουθείται από την μεταβατική φάση ΠΕ II/ΠΕ III, που καταλαμβάνει χρονικά περίπου τον 23ο αιώνα π.Χ. (εικ. 34 [σελ. 277]).[321]

Η πιο κρίσιμη περίοδος για τις πολιτιστικές μεταβολές, αυτή που ο Maran αποκαλεί «περίοδο καμπής ΠΕ II/ΠΕ III» (Wendezeit FH II/FH III), περιλαμβάνει τα τέλη της ύστερης ΠΕ II (τελική φάση της Λέρνας IIIΔ), την μεταβατική φάση ΠΕ II/ΠΕ III και ίσως την αρχόμενη ΠΕ III (Λέρνα IV, φάση 1).[322] Πρόκειται δηλαδή για το χρονικό διάστημα 2350/2300-2200/2150 π.Χ. Αυτή η ακριβέστερη χρονολογική οριοθέτηση της περιόδου αναστατώσεων καθιστά σαφές ότι το υπό διερεύνησιν φαινόμενο δεν είχε τον χαρακτήρα μιας ραγδαίας και ριζικής αλλαγής, όπως είχε κάποτε συμπεράνει ο Caskey με τα δεδομένα της εποχής του. Υπήρξε, αντιθέτως, μια διαδικασία μεταβολών εκτεινόμενη σε ένα χρονικό διάστημα της τάξεως του ενός ή και δύο αιώνων. Την διαδικασία

[319] Ό.π. σελ. 152 κ.ε., χρονολογικοί πίνακες 80-81.

[320] Ό.π. σελ. 157 κ.ε.

[321] Για την χρονολογία της 3ης χιλιετίας π.Χ. στο Αιγαίο βλ. και O. Kouka, Third millennium BC Aegean chronology: old and new data from the perspective of the third millennium AD, στο: St. W. Manning - M. J. Bruce (επιμ.), *Tree-rings, Kings, and Old World Archaeology and Environment*, Papers Presented in Honor of Peter Ian Kuniholm (Oxbow Books, Oxford 2009), σελ. 133-149, πίν. 2.

[322] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 155.

αυτή μπορεί να την παρακολουθήσει κανείς στην Θεσσαλία, την νότιο Ελλάδα και τις Κυκλάδες. Αντιθέτως, όσον αφορά την Μακεδονία και την Θράκη, η εικόνα είναι πιο ασαφής, αφού δεν είναι ξεκάθαρο ποια στρώματα των εκεί οικισμών είναι παλαιότερα και ποια νεώτερα της περιόδου καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ.

Μετά την διασφάλιση του αξιόπιστου χρονολογικού πλαισίου, το επόμενο βήμα του συγγραφέα είναι να εξετάσει τις διάφορες πτυχές των πολιτιστικών μεταβολών κατά την περίοδο καμπής. Προς τον σκοπό αυτό εξετάζονται όλες οι δυνατές αρχαιολογικές πηγές: οι οικισμοί, οι τάφοι, τα στοιχεία για την κοινωνική και διοικητική δομή, η οικονομία, η γεωμορφολογία, η μεταλλουργία, η κεραμεική, τα μικρά ευρήματα και τα ίχνη λατρείας.[323] Από την λεπτομερή αυτή ανάλυση των επιμέρους πηγών προκύπτει ένα πλήθος σημαντικών στοιχείων που φωτίζουν τον χαρακτήρα του πολιτισμού της ΠΕ ΙΙ, καθώς και την φύση και έκταση των μεταβολών που επέφεραν το τέλος του. Μαζί με την προηγηθείσα, χωρισμένη κατά περιοχές εξονυχιστική ανάλυση της σχετικής χρονολόγησης, η εξέταση όλων των δυνατών υλικών καταλοίπων της 3ης χιλιετίας π.Χ. κάνει το *Kulturwandel* μία από τις πιο διεξοδικές μελέτες της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Ελλάδα.

V.2. Ο πολιτισμός της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους (25ος-23ος αι. π.Χ.) και το «διεθνές πνεύμα» των μέσων της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Η 3η χιλιετία π.Χ. είναι η εποχή της ανάδυσης των πρώτων μεγάλων αστικών πολιτισμών και κρατικών μορφωμάτων σε έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο. Η Πρώιμη Δυναστική περίοδος στην Μεσοποταμία, το Αρχαίο Βασίλειο στην Αίγυπτο, η Ώριμη Χαράππειος περίοδος στην κοιλάδα του Ινδού αποτελούν τις σχεδόν σύγχρονες εκφάνσεις αυτής της σημαίνουσας πολιτιστικής εξέλιξης. Τι συνέβαινε όμως την ίδια περίοδο στον ελλαδικό χώρο;

Από την μελέτη των οικισμών και της οικιστικής αρχιτεκτονικής καθίσταται σαφές πως περί τα μέσα της χιλιετίας, δηλαδή στην φάση ΠΕ ΙΙ, έχουμε και εδώ μια αξιοπρόσεκτη κατάσταση πραγμάτων. Κατά το χρονικό διάστημα από την εξελιγμένη ΠΕ ΙΙ ως την περίοδο καμπής εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο για πρώτη φορά αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε μνημειώδη, επιβλητική αρχιτεκτονική.[324] Κυριότερος εκπρόσωπός της είναι ένας τύπος μεγάλου ορθογώνιου διώροφου κτίσματος, το λεγόμενο Κτήριο με Διαδρόμους, που είναι τόσο χαρακτηριστικό για την εποχή του όσο τα μυκηναϊκά και μινωικά ανάκτορα αντιστοίχως για την δική τους. Συγχρόνως με αυτό κάνουν την εμφάνισή τους και άλλες εντυπωσιακές κτηριακές μορφές, όπως π.χ. το κυκλικό κτίσμα (Rundbau) στην άνω ακρόπολη της Τίρυνθας, ένας τεράστιος πύργος

[323] Ό.π. σελ. 161 κ.ε.
[324] Ό.π. σελ. 193 κ.ε.

διαμέτρου περίπου 28 μ.[325] Η χρονική συγκέντρωση των κτισμάτων αυτών, και ιδιαιτέρως των Κτηρίων με Διαδρόμους, σε μια περίοδο περίπου τριών αιώνων (περ. 2500-2200 π.Χ.) οδήγησε την Αμερικανίδα αρχαιολόγο Martha Heath Wiencke στην διατύπωση του χαρακτηρισμού «Περίοδος των Κτηρίων με Διαδρόμους».[326]

Ο πιο γνωστός εκπρόσωπος του κτηριακού αυτού τύπου, που χαρακτηρίζει κυρίως την νότιο Ελλάδα (Πελοπόννησο, Αίγινα και Βοιωτία), είναι η Οικία των Κεράμων (House of the Tiles, περ. 25,00 × 12,00 μ., εικ. 20 [σελ. 201]) στην Λέρνα, ενώ εξίσου σημαντική είναι και η Λευκή Οικία (Weißes Haus, 18,30 × 9,00 μ., εικ. 21 [σελ. 202]) στον οικισμό της Κολώνας στην Αίγινα.[327] Η Οικία των Κεράμων στην Λέρνα, στις ακτές του Αργολικού κόλπου, ανεσκάφη κατά τα έτη 1952-1959 από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών των Αθηνών υπό την διεύθυνση του John Caskey[328] και υπήρξε το πρώτο Κτήριο με Διαδρόμους που ήρθε στο φως. Πήρε το όνομά του από τα χιλιάδες κομμάτια πήλινων κεραμίδων στέγης που βρέθηκαν στα ερείπια, ένα όνομα κάπως παραπλανητικό, αφού, όπως θα δούμε, θα έπρεπε μάλλον να ονομάζεται Οικία των Σφραγισμάτων.

Με την κάτοψή της η Οικία των Κεράμων προσφέρει ήδη μια πλήρη εικόνα των ιδιαιτεροτήτων του κτηριακού αυτού τύπου. Χαρακτηριστική είναι η πλαισίωση των μακρών πλευρικών τοίχων από στενούς διαδρόμους, οι οποίοι ενίοτε διακόπτονται από εγκάρσια τοιχία. Κάποιοι εκ των διαδρόμων είναι μερικές φορές προσβάσιμοι από έξω, ενώ οδηγούν εν συνεχεία στα εσωτερικά δωμάτια του ισογείου, καθώς και στον άνω όροφο μέσω στενών κλιμακοστασίων. Από την ανάλυση της κάτοψης προκύπτει η ύπαρξη μιας «δημόσιας» και μιας «ιδιωτικής» περιοχής, με την πρώτη να περιλαμβάνει έναν μεγάλο χώρο στο ισόγειο, προσβάσιμο μέσω της κυρίας εισόδου και εφοδιασμένο

---

325 Ό.π. σελ. 197 κ.ε., πίν. 62:1.

326 M. H. Wiencke, Change in the Early Helladic II, *American Journal of Archaeology* 93, 1989, σελ. 503 κ.ε.

327 Για όλα τα σχετικά ευρήματα και τις βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. J. W. Shaw, The Early Helladic II Corridor House: Development and Form, *American Journal of Archaeology* 91, 1987, σελ. 59-79. Του ιδίου, The Early Helladic II Corridor House: Problems and Possibilities, στο: P. Darque - R. Treuil (επιμ.), *L'habitat égéen prehistorique*, Actes de la table ronde internationale organisée par le Centre National de la Recherche Scientifique, l'Università de Paris I et l'École française d'Athènes, Athènes 23-25 juin 1987, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Supplément 19, 1990, σελ. 183-194. Βλ. επίσης H. Walter - F. Felten, *Alt-Ägina III. Die vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen, Häuser, Funde* (Philipp von Zabern, Mainz 1981), σελ. 17 κ.ε., εικ. 9-14. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 193 κ.ε., πίν. 57, 58:1. H. Walter, *Ο κόσμος της αρχαίας Αίγινας 3000-1000 π.Χ.* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 233, Αθήνα 2004), σελ. 44 κ.ε., εικ. 34-38.

328 Προκαταρκτικές εκθέσεις του ανασκαφέα στο περιοδικό *Hesperia* (ετησίως από τχ. 23, 1954 ως 28, 1959). Βλ. επίσης J. L. Caskey, The House of the Tiles at Lerna: An Early Bronze Age palace, *Archaeology* 8, 1955, σελ. 116-120. Του ιδίου, Lerna in the Early Bronze Age, *American Journal of Archaeology* 72, 1968, σελ. 313-316. Τελική δημοσίευση στο M. H. Wiencke, *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Volume IV: The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III* (Princeton, New Jersey 2000), σελ. 213 κ.ε.

με εστία, π.χ. τον χώρο XII στην Οικία των Κεράμων (χώρος υποδοχής και τελετών;), και την δεύτερη τα δωμάτια του άνω ορόφου.[329]

Ως προς την οικοδομική τεχνική, τα Κτήρια με Διαδρόμους είχαν λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή, ενώ η στέγη τους ήταν επικλινής, με κλίση περίπου 30°. Τις περισσότερες φορές η στέγη έφερε επικάλυψη από ψημένα κεραμίδια, των οποίων η χρήση είναι χαρακτηριστική για την ΠΕ II και σταματά κατά την περίοδο καμπής ΠΕ II/ΠΕ III.[330] Σε ορισμένα σημεία φαίνεται πως η στέγη ακουμπούσε όχι στους τοίχους, αλλά σε ξύλινα υποστηρίγματα δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο εξώστες.

Οι απόψεις που έχουν εκφραστεί στην έρευνα για την λειτουργία των Κτηρίων με Διαδρόμους είναι πολλές και ποικίλες, αφού έχουν ερμηνευθεί ως μέγαρα, παλάτια, μεγάλες αγροικίες, «ανδρεία» (λέσχες ανδρικών συσσιτίων), δημόσια διοικητικά, οικονομικά και θρησκευτικά κέντρα, καθώς και ως κέντρα αναδιανομής αγαθών.[331] Στοιχεία που συνηγορούν για την σύνδεσή τους με μια ανώτερη τάξη είναι η περιστασιακή παρουσία εστιών, καθώς και η ύπαρξη δευτέρου ορόφου. Το τελευταίο αυτό στοιχείο προσδίδει επιβλητικότητα σε έναν τύπο κτηρίου ο οποίος, συν τοις άλλοις, συχνά δεσπόζει ελεύθερος στον χώρο, χωρίς δηλαδή να περιβάλλεται από άλλα οικοδομήματα. Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, ότι ενώ σε κάποιες θέσεις (Λέρνα, Αίγινα και Ακοβίτικα Μεσσηνίας) το Κτήριο με Διαδρόμους έχει διαδεχθεί ένα προγενέστερο, πουθενά δεν έχει παρατηρηθεί συνύπαρξη δύο συγχρόνων τέτοιων κτισμάτων.[332] Εκτός αυτού, στην Λέρνα, στην Αίγινα, στην Θήβα και στα Ακοβίτικα τα Κτήρια με Διαδρόμους βρίσκονται κοντά σε οχυρωματικό τείχος, κάτι που φέρνει στο νου τις περιπτώσεις οχυρωμένων μεγάρων της 3ης χιλιετίας π.Χ. στην Μικρά Ασία (π.χ. τα μέγαρα της Τροίας II).[333]

Τόσο ο Maran όσο και πολλοί άλλοι μελετητές, όπως ο Caskey, η Wiencke και ο Renfrew, έχουν εκφράσει ανοικτά την πεποίθηση ότι τα κτίσματα αυτά ήταν η έδρα ενός ανώτερου κοινωνικού στρώματος, που ήταν σε θέση να αναδεικνύει την ιδιαίτερη θέση του και με αρχιτεκτονικά μέσα, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούσαν και ως διοικητικά

[329] J. W. Shaw, The Early Helladic II Corridor House: Development and Form, *American Journal of Archaeology* 91, 1987, σελ. 79, εικ. 3, 6. M. H. Wiencke, Change in the Early Helladic II, *American Journal of Archaeology* 93, 1989, σελ. 504.

[330] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 220 κ.ε. M. H. Wienkke, *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Volume IV: The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III* (Princeton, New Jersey 2000), σελ. 253 κ.ε., εικ. I. 84-I. 91, I. 102:b, I. 104.

[331] J. W. Shaw, The Early Helladic II Corridor House: Development and Form, *American Journal of Archaeology* 91, 1987, σελ. 78 κ.ε. με παραπ. 63-69.

[332] M. H. Wiencke, Change in the Early Helladic II, *American Journal of Archaeology* 93, 1989, σελ. 504 με παραπ. 62.

[333] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 195 με παραπ. 412-415, πίν. 57:1, 66:2.

κέντρα.[334] Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούν εκτός από τα ήδη αναφερθέντα στοιχεία και κάποια άλλα πολύ σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα που ρίχνουν φως στην κοινωνική και διοικητική δομή της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους.

Όπως αναφέραμε, η Οικία των Κεράμων στην Λέρνα θα μπορούσε να ονομάζεται και Οικία των Σφραγισμάτων. Ο λόγος είναι ότι στο κτήριο αυτό βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός ενσφράγιστων πήλινων σφραγισμάτων αποθηκευτικών αγγείων και ξύλινων κιβωτίων (εικ. 20 [σελ. 201], κάτω).[335] Πρόκειται για κομμάτια πηλού που είχαν πιεστεί σε υγρή ακόμα μορφή επάνω στα αγγεία και τα κιβώτια, εν συνεχεία είχαν σφραγισθεί στην ορατή τους επιφάνεια από μία ή δύο σφραγίδες και τέλος είχαν αφεθεί να στεγνώσουν. Περίπου 124 σφραγίσματα με τα αποτυπώματα 70 διαφορετικών σφραγίδων βρέθηκαν στα ερείπια της Οικίας των Κεράμων και συγκεκριμένα σε έναν μόνο χώρο (δωμάτιο XI). Τα αποτυπώματα των σφραγίδων πάνω στα κομμάτια του πηλού είναι κατά βάσιν κυκλικού σχήματος με διάμετρο 1,5-5,1 εκ. και φέρουν προσεκτικά σκαλισμένα γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα (βροχοειδή και φυλλοειδή σχέδια, διαπλεκόμενες γραμμές, σπείρες, αγκυλωτούς σταυρούς), ενίοτε και απεικονίσεις αράχνης. Οι περισσότεροι ερευνητές συγκλίνουν στο ότι τα ευρήματα αυτά αποτελούν μάρτυρες ενός συστήματος διαχείρισης αποθηκευτικών χώρων και δοχείων (αγγείων, κιβωτίων), δηλαδή του ελέγχου πρόσβασης σε συγκεκριμένα αγαθά.[336] Με τον τρόπο αυτό μπορούσε να ελεγχθεί το άνοιγμα και κλείσιμο χώρων ή δοχείων και η όποια συναλλαγή ανάμεσα στον κάτοχο των αγαθών και στον κάτοχο της σφραγίδας, που θα άφηνε το αποτύπωμά της πάνω στο εκάστοτε πήλινο σφράγισμα. Μετά την παραβίασή του το κάθε σφράγισμα μπορούσε να φυλαχθεί και να τύχει απογραφής ή αρχειοθετήσεως.

Η διοικητική αυτή πρακτική δεν έχει τις ρίζες της στο Αιγαίο. Αντίθετα, έχει μεγάλη παράδοση στην Εγγύς Ανατολή, μια παράδοση που ανάγεται σε χρόνους πολύ παλαιότερους της 3ης χιλιετίας π.Χ.[337] Οι ομοιότητες που παρουσιάζει το σύστημα χρήσης

---

[334] Ό.π. σελ. 197 με παραπ. 428, 233 κ.ε.

[335] M. C. Heath, Early Helladic clay sealings from the House of the Tiles at Lerna, *Hesperia* 27, 1958, σελ. 81-121, πίν. 19-29. Της ιδίας, Further seals and sealings from Lerna, *Hesperia* 38, 1969, σελ. 500-521, πίν. 125-130. Της ιδίας, Lerna, στο: I. Pini (επιμ.), *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*, Band V, Teil 1. Kleinere griechische Sammlungen (Gebr. Mann Verlag, Berlin 1975), σελ. 28-114, αρ. 54-119. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 233 κ.ε., πίν. 16:1-2, 5-6.

[336] Για μια επισκόπηση της έρευνας με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. M. H. Wiencke, Lerna, στο: I. Pini (επιμ.), *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*, Band V, Teil 1. Kleinere griechische Sammlungen (Gebr. Mann Verlag, Berlin 1975), σελ. 29 κ.ε. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 233 κ.ε. M. H. Wiencke, *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Volume IV: The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III* (Princeton, New Jersey 2000), σελ. 302 κ.ε.

[337] P. Ferioli - E. Fiandra, The importance of clay sealings in the ancient administration, στο: I. Pini (επιμ.), *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*, Beiheft 3. Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik. Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5.-7. September 1985 (Gebr. Mann Verlag, Berlin 1989), σελ. 41-53. Των ιδίων, The use of clay sealings in administrative functions from the 5th to 1st millennium B.C. in the Ori-

σφραγισμάτων στην Ελλάδα της ΠΕ ΙΙ περιόδου με τις πρακτικές που είναι γνωστές από την Εγγύς Ανατολή καταδεικνύει ποια είναι η περιοχή καταγωγής του διοικητικού αυτού συστήματος. Παρότι στον ελλαδικό χώρο υπάρχουν αρκετά σποραδικά ευρήματα ΠΕ ΙΙ σφραγισμάτων χωρίς συνάφεια με ένα Κτήριο με Διαδρόμους (π.χ. στα Ακοβίτικα, στην Ασίνη, στην Κόρινθο και στην Τίρυνθα),[338] στην Οικία των Κεράμων της Λέρνας έχουμε ευθεία σύνδεση του τρόπου αυτού διοίκησης με αυτόν τον συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό τύπο. Εδώ τα πολυάριθμα πήλινα σφραγίσματα βρέθηκαν, όπως ήδη αναφέραμε, σε έναν μικρό χώρο με ελεγχόμενη πρόσβαση, που λειτουργούσε προφανώς ως χώρος αρχειοθέτησης και φύλαξής τους (Δωμάτιο ΧΙ).[339] Ανάλογα ευρήματα θα είχαμε πιθανόν και από άλλες θέσεις, εάν και εκεί τα Κτήρια με Διαδρόμους είχαν καταστραφεί, όπως και στην Λέρνα, από πυρκαγιά (βλ. κεφ. V.4), τον παράγοντα δηλαδή που «ευθύνεται» για την διατήρηση των πήλινων σφραγισμάτων στην αργολική θέση.[340]

Η καταγωγή του συστήματος διοικητικής χρήσης σφραγίδων και σφραγισμάτων από την Εγγύς Ανατολή, αλλά και η σύνδεσή του με τα Κτήρια με Διαδρόμους δεν σημαίνει, εντούτοις, όπως έχει υποστηριχθεί, ότι σε πρότυπα της Εγγύς Ανατολής πρέπει να αναχθεί και ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος. Αντιθέτως, έχει καταδειχθεί με πειστικά επιχειρήματα πως είναι προϊόν σταδιακής, εντόπιας εξέλιξης από την απλή οικιστική αρχιτεκτονική της ΠΕ ΙΙ.[341] Όλα τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά των Κτηρίων με Διαδρόμους, τα οποία, συν τοις άλλοις, σε κάποιες περιπτώσεις (Αργολίδα, Βοιωτία) εμφανίζονται σε εκείνες ακριβώς τις περιοχές όπου περίπου 1000 χρόνια αργότερα θα ανεγείροντο τα μυκηναϊκά ανάκτορα, δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό τους ως «πρωτοανακτόρων».[342]

---

ent, Nubia, Egypt and the Aegean: Similarities and differences, στο: Th. G. Palaima (επιμ.), *Aegean Seals, Sealings and Administration*, Proceedings of the NEH-Dickson Conference of the Program in Aegean Scripts and Prehistory of the Department of Classics, University of Texas at Austin, January 11-13, 1989, *Aegaeum* 5 (Université de Liège, 1990), σελ. 221-229.

[338] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 235 με όλες τις βιβλιογραφικές παραπομπές.

[339] Ό.π. σελ. 194, πίν. 57:2. Για το σύστημα ελέγχου της εισόδου μέσω της χρήσης σφραγισμάτων βλ. ό.π. σελ. 234, πίν. 16:7-9.

[340] Ό.π. σελ. 194.

[341] J. W. Shaw, The Early Helladic II Corridor House: Development and Form, *American Journal of Archaeology* 91, 1987, σελ. 75 κ.ε., εικ. 15. Του ιδίου, The Early Helladic II Corridor House: Problems and Possibilities, στο: P. Darque - R. Treuil (επιμ.), *L'habitat égéen prehistorique*, Actes de la table ronde internationale organisée par le Centre National de la Recherche Scientifique, l'Università de Paris I et l'École française d'Athènes, Athènes 23-25 juin 1987, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Supplément 19, 1990, σελ. 188 κ.ε., εικ. 4.

[342] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 461.

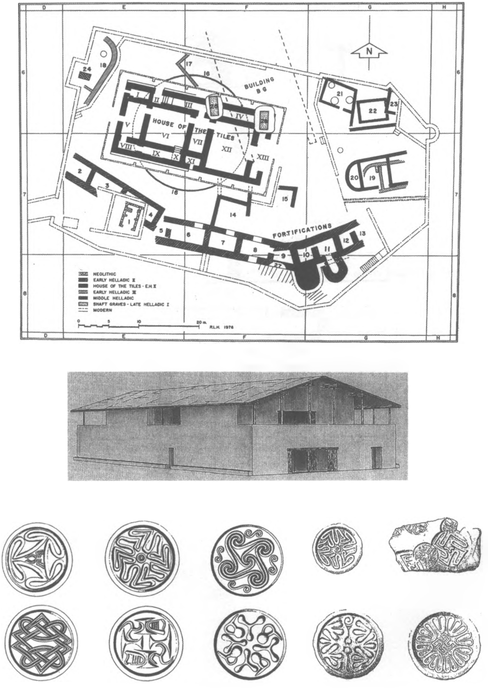

Εικ. 20. Λέρνα. Κάτοψη της ανεσκαμμένης περιοχής του οικισμού (πάνω), αναπαράσταση της Οικίας των Κεράμων (κέντρο) και ομάδα σφραγισμάτων (κάτω, χωρίς κλίμακα).

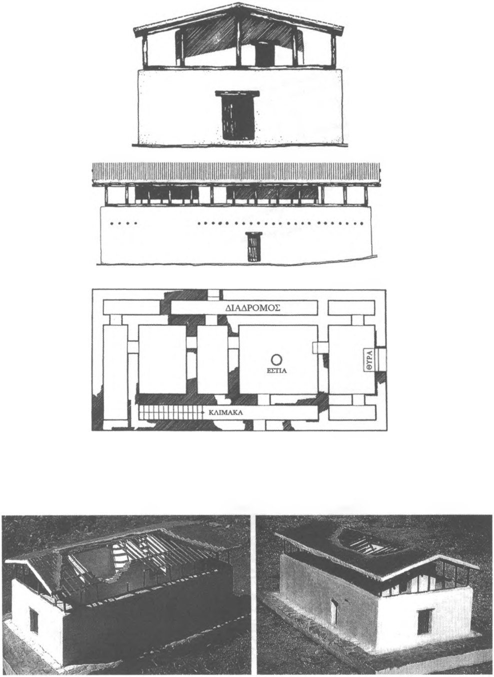

Εικ. 21. Αίγινα. Κάτοψη (κέντρο) και αναπαραστάσεις της Λευκής Οικίας (περ. 18,30 × 9,00 μ.).

Ασαφές παραμένει το πώς τα Κτήρια με Διαδρόμους, που, όπως είπαμε, συχνά δεσπόζουν ελεύθερα στον χώρο, ήταν πολεοδομικώς ενσωματωμένα στους οικισμούς που ανήκαν. Το σίγουρο είναι ότι την εποχή αυτή οι οικισμοί σε πολλές περιοχές της Ελλάδας (π.χ. Άγιος Κοσμάς, Ραφήνα, Ζυγουριές και Μάνικα στην Εύβοια) είχαν αρκετά εξελιγμένη, σύνθετη και πυκνή δόμηση, συχνά κατά οικιστικές νησίδες ακανόνιστου σχήματος.[343] Τα ως επί το πλείστον ορθογώνια οικήματα που απάρτιζαν κάθε νησίδα είχαν πολλούς χώρους και συχνά κοινούς τοίχους. Η οργάνωση των οικισμών επέτρεπε σε αρκετές περιπτώσεις και την εκτέλεση μεγάλων κοινοτικών έργων, όπως την ανέγερση οχυρωματικών τειχών. Τα καλύτερα παραδείγματα οχυρωμένων οικισμών της περιόδου αυτής προέρχονται από τις Κυκλάδες, με πιο γνωστό αυτόν στο Καστρί της Σύρου (εικ. 22:1 [σελ. 205]).[344] Περαιτέρω, επί τη βάσει συγκεκριμένων κατηγοριών ευρημάτων, όπως π.χ. ψημένα κεραμίδια και διακοσμημένα κομμάτια περιχειλώματος εστιών, τα οποία απαντούν σε κάποιους οικισμούς, ενώ σε άλλους όχι, μπορεί να συναχθεί η ύπαρξη ενός είδους ιεραρχίας οικισμών, στην κορυφή της οποίας βρίσκονταν τα κέντρα που διέθεταν Κτήριο με Διαδρόμους.[345] Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται κυρίως σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Η πλούσια εικόνα που αποκομίζουμε από την μελέτη των οικισμών αντικατοπτρίζει περισσότερο τα αποτελέσματα, παρά τα αίτια της ακμής του πολιτισμού της ΠΕ ΙΙ. Για την διερεύνηση των τελευταίων πρέπει να στραφούμε σε ορισμένα διαφωτιστικά ευρήματα σχετιζόμενα με την οικονομία και την τεχνολογία της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους. Μεγάλης σημασίας είναι κατά πρώτον η ύπαρξη ενός ειδικού τύπου αποθηκευτικού, πιθοειδούς αγγείου με προχοή στο κάτω μέρος του (εικ. 23:8-9 [σελ. 207]).[346] Το χαρακτηριστικό αυτό είδος αγγείου προδίδει την ύπαρξη εξειδικευμένων τρόπων αποθήκευσης υγρών, που κατά πάσα πιθανότητα, όπως καταδεικνύουν παρόμοια αγγεία από μεταγενέστερες εποχές, δεν ήταν άλλα από το κρασί και το λάδι.[347] Ήδη το 1972 ο Colin Renfrew είχε εκφράσει την πεποίθηση ότι η καλλιέργεια της ελιάς και της αμπέλου ήταν ένας από τους παράγοντες που είχαν οδηγήσει σε αύξηση πληθυσμού και στην εμφάνιση κοινωνικής διαφοροποίησης κατά την 3η χιλιετία π.Χ.[348]

[343] Ό.π. σελ. 205, πίν. 59:3, 65:2-3, 66:1.

[344] Ό.π. σελ. 207 κ.ε., πίν. 66:3. Βλ. επίσης E. M. Bossert, Kastri auf Syros. Vorbericht über eine Untersuchung der prähistorischen Siedlung, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 22, 1967 (Μελέτες), σελ. 53-76, σχέδ. 1-7, πίν. 41-42. C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades* (Cambridge University Press, Cambridge 2000), σελ. 313 κ.ε., εικ. 104-105.

[345] J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992), σελ. 186 κ.ε., 257 κ.ε. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 210 κ.ε.

[346] Ό.π. σελ. 253 κ.ε., πίν. 11:1-3.

[347] Για παρόμοια αγγεία από μεταγενέστερες φάσεις της αρχαιότητας βλ. ό.π. πίν. 11:4-5.

[348] C. Renfrew, *The Emergence of Civilization: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC* (Methuen, London 1972), σελ. 280 κ.ε., 480 κ.ε.

Η άποψη αυτή αντικρούστηκε, ωστόσο, από μεγάλο μέρος της έρευνας και υποστηρίχθηκε ότι το κρασί και το λάδι απέκτησαν οικονομική σημασία στον ελλαδικό χώρο μόλις κατά την 2η χιλιετία π.Χ.[349] Είναι γεγονός ότι τα αποτελέσματα των παλαιοβοτανικών και παλυνολογικών ερευνών ως προς την ύπαρξη λαδιού και κρασιού κατά την 3η χιλιετία π.Χ. δεν επιτρέπουν σαφή γενικά συμπεράσματα. Εντούτοις, το είδος αυτό αγγείου, που έχει πράγματι σε πολλές περιπτώσεις αποδειχθεί πως συνδέεται με την παραγωγή οίνου και ελαίου, παρέχει ίσως μία από τις σημαντικότερες ενδείξεις προς την κατεύθυνση αυτή. Πρόσφατα, η καλλιέργεια του αμπελιού κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού τεκμηριώθηκε περαιτέρω με την δημοσίευση των αρχαιοβοτανικών ευρημάτων από τον οικισμό των Σιταγρών, κοντά στην Δράμα.[350]

Η ανάπτυξη της γεωργικής οικονομίας δεν φαίνεται όμως να υπήρξε ο μοναδικός παράγων για την εντυπωσιακή ανάπτυξη του πολιτισμού κατά το δεύτερο ήμισυ της ΠΕ II. Προκειμένου να κατανοήσουμε τα βαθύτερα αίτια της ακμής της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους πρέπει να θυμηθούμε την γενική ονομασία της περιόδου που εξετάζουμε: Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Βρισκόμαστε, συνεπώς, στην εποχή της εμφάνισης μιας σημαντικής νέας τεχνολογίας, αυτής του κράματος χαλκού-κασσιτέρου, δηλαδή του μπρούντζου. Η διερεύνηση του χρονικού σημείου κατά το οποίο επικρατεί στον χώρο του Αιγαίου το κράμα χαλκού-κασσιτέρου δείχνει ότι το σημείο αυτό είναι και πάλι η περίοδος των Κτηρίων με Διαδρόμους.[351] Χαρακτηριστική είναι π.χ. η περίπτωση του «μεταλλουργικού εργαστηρίου» (χώρος 11) στο Καστρί της Σύρου, όπου βρέθηκε μια μικρή αποθήκη μπρούντζινων εργαλείων (σμίλες, πελέκεις, κόπανοι), μαζί με τα θραύσματα μιας μεταλλευτικής χοάνης, αλλά και μια εστία με κατάλοιπα από σκωρίες μπρούντζου.[352]

Μεταλλικά αντικείμενα υπήρχαν βεβαίως και σε προγενέστερες της ΠΕ II περιόδους, κατασκευασμένα όμως ως επί το πλείστον από κράμα χαλκού και αρσενικού. Η ιδιαίτερη σημασία της ξαφνικής και μαζικής αυτής εμφάνισης της νέας τεχνολογίας την περίοδο που εξετάζουμε έγκειται στις εξίσου μαζικές οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες που, καθώς φαίνεται, είχε. Ως αποτέλεσμα της αλματώδους ανάπτυξης της

[349] Για την ιστορία της έρευνας βλ. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 251 κ.ε.

[350] J. M. Renfrew, Grains, Seeds, and Fruits from Prehistoric Sitagroi, στο: E. S. Elster - C. Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in North-east Greece, 1968-1970, 2: The Final Report.* Monumenta Archaeologica 20 (Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, Los Angeles 2003), σελ. 1-28, κυρίως σελ. 12, εικ. 1:3-5.

[351] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 259 κ.ε., 267 κ.ε.

[352] E. M. Bossert, Kastri auf Syros. Vorbericht über eine Untersuchung der prähistorischen Siedlung, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 22, 1967 (Μελέτες), σελ. 60 κ.ε., εικ. 1, 3:5. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 266, πίν. 14, 15:1.

μεταλλουργίας μπορούσαν πλέον να κατασκευαστούν πιο εξελιγμένα εργαλεία πολεμικής και κοινωνικής ισχύος, όπως βελτιωμένα όπλα, αλλά και πιο περίτεχνα κοσμήματα και σύμβολα κύρους (π.χ. διαδήματα).[353] Ταυτοχρόνως, η αυξημένη ζήτηση των νέων μεταλλουργικών προϊόντων επέφερε την οικονομική και κοινωνική ευδοκίμηση όλων των σχετιζομένων με το εμπόριο και την κατεργασία των μετάλλων κοινωνικών παραγόντων. Η σημασία της μεταλλουργίας για την ανάπτυξη σύνθετων κοινωνιών με ιεραρχική δομή στο Αιγαίο της 3ης χιλιετίας π.Χ. έχει προ πολλού αναγνωριστεί από την έρευνα.[354]

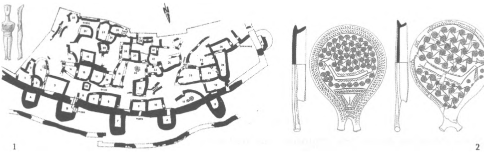

Εικ. 22. 1. Ο Πρωτοκυκλαδικός ΙΙ οχυρωμένος οικισμός στο Καστρί της Σύρου και κυκλαδικό ειδώλιο. 2. Πρωτοκυκλαδικά τηγανόσχημα σκεύη με παραστάσεις μακρών πλοίων της εποχής.

Ιδιαίτερα η διακίνηση μετάλλων υπήρξε πιθανότατα σημαντικός πρόξενος κοινωνικών μετασχηματισμών, αφού η εξάπλωση της τεχνολογίας του μπρούντζου στον χώρο του Αιγαίου προδίδει μια άνευ προηγουμένου διεύρυνση των εμπορικών επαφών. Ο λόγος είναι πως κοιτάσματα κασσιτέρου δεν υπάρχουν στον χώρο του Αιγαίου. Οι χημικές αναλύσεις των ευρημάτων από το Καστρί έδειξαν ότι η σύνθεση του μετάλλου παρουσιάζει αντιστοιχίες με την χημική σύσταση μεταλλικών ευρημάτων από δύο σημαντικά αστικά κέντρα του βορειοανατολικού Αιγαίου: την Τροία (ύστερη φάση της πόλης ΙΙ) και την Πολιόχνη της Λήμνου («κίτρινη φάση»).[355] Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να αποδοθεί αναγκαστικά σε επιρροές των περιοχών αυτών στις Κυκλάδες, αφού η εν λόγω μεταλλική σύσταση είναι εξίσου ξένη και για το βορειοανατολικό Αιγαίο. Συνεπώς οι

353 C. Renfrew, *The Emergence of Civilization: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC* (Methuen, London 1972), σελ. 319 κ.ε., 332 κ.ε.

354 Ό.π. σελ. 480 κ.ε. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 303 κ.ε. με παραπ. 1380, 1384 και 1386 και σελ. 433, με μια επισκόπηση και των απόψεων των T. H. van Andel, C. N. Runnels, D. J. Pullen και C. Broodbank.

355 J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 269, με την ιστορία της έρευνας και όλες τις σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

συγγενείς μεταξύ τους ομάδες μπρούντζινων ευρημάτων από το Καστρί, την Πολιόχνη και την Τροία μαρτυρούν ότι κατά την ύστερη ΠΕ ΙΙ σε ορισμένες περιοχές του Αιγαίου άρχισαν να χρησιμοποιούνται νέα κοιτάσματα μετάλλων, χαλκού και κυρίως κασσιτέρου, η προέλευση των οποίων δεν έχει ακόμα εξακριβωθεί. Μια τέτοιου είδους εισροή ξένου μετάλλου δεν παρατηρείται πριν από την περίοδο των Κτηρίων με Διαδρόμους, δηλαδή στο πρώτο μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Με την εξέλιξη αυτή δεν φαίνεται να είναι άσχετες και οι σύγχρονες απεικονίσεις των χαρακτηριστικών μακρών πλοίων που απαντούν στα κυκλαδικά τηγανόσχημα σκεύη της Πρωτοκυκλαδικής ΙΙ (ΠΚ ΙΙ) περιόδου, δηλαδή του πολιτισμού Κέρου-Σύρου (εικ. 22:2 [σελ. 205]).[356] Μέχρι πρότινος εθεωρούντο ως οι εικονογραφικές μαρτυρίες της εμφάνισης ενός νέου τύπου πλοίου. Η εικόνα αυτή ανατράπηκε όμως πρόσφατα, καθώς ανάλογες παραστάσεις, ως βραχογραφίες αυτή την φορά, βρέθηκαν στον χαλκολιθικό οικισμό του Στρόφιλα στην Άνδρο.[357] Οι απεικονίσεις μακρών πλοίων στον οικισμό του Στρόφιλα είναι χίλια περίπου χρόνια αρχαιότερες από τις αντίστοιχες στα τηγανόσχημα σκεύη της ΠΚ ΙΙ. Και οι τελευταίες δεν παύουν, πάντως, να ανήκουν στις αρχαιότερες παραστάσεις πλεόντων πλοίων στον κόσμο. Οι εικονογραφικές αυτές μαρτυρίες αναμφίβολα καταδεικνύουν την σημασία των θαλάσσιων μετακινήσεων την εποχή αυτή. Μας αποκαλύπτουν επίσης ίσως τον βασικό παράγοντα για την ευμάρεια του πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού, του πολιτισμού των περίφημων μαρμάρινων ειδωλίων (εικ. 22:1 [σελ. 205]).

Παρά το γεγονός ότι οι ναυπηγικές καινοτομίες δεν είχαν οδηγήσει ακόμα στην χρήση των ιστίων, μεγαλύτερες και άλλοτε απαγορευτικές αποστάσεις μπορούσαν, καθώς φαίνεται, τώρα να καλυφθούν, νέες περιοχές του Αιγαίου να εξερευνηθούν και εμπορεύματα να μεταφερθούν από μακρινές αποστάσεις. Το αν οι πιθανές καινοτομίες στον τομέα της ναυπηγικής υπήρξαν επακόλουθο της νέας διάστασης που προσέλαβε το εμπόριο μετάλλων ή ίσως αν συνέβη το αντίστροφο δεν είναι εύκολο να διευκρινιστεί. Η πρώτη πιθανότητα ενισχύεται από την σκέψη ότι, όπως παρατηρεί εύστοχα ο Renfrew, τουλάχιστον στο πεδίο της πολεμικής τεχνολογίας, στην νέα κατάσταση πραγμάτων όποιος έμενε χωρίς μεταλλικά όπλα θα περιερχόταν γρήγορα σε κατάσταση ανάλογη με αυτή των Ίνκας μπροστά στους πολεμιστές του Πιζάρο.[358]

---

[356] C. Renfrew, *The Emergence of Civilization: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC* (Methuen, London 1972), σελ. 356 κ.ε., 455, εικ. 17:6. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 303 κ.ε., πίν. 56:1-4. C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades* (Cambridge University Press, Cambridge 2000), σελ. 96 κ.ε., 256 κ.ε., εικ. 23.

[357] Chr. A. Televantou, Strofilas – A Neolithic Settlement on Andros, στο: N. Brodie – J. Doole – G. Gavalas – C. Renfrew (επιμ.), *Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, 25-28 March 2004, McDonald Institute for Archaeological Research (Cambridge 2008), σελ. 43-53, εικ. 6:8.

[358] C. Renfrew, *The Emergence of Civilization: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC* (Methuen, London 1972), σελ. 455.

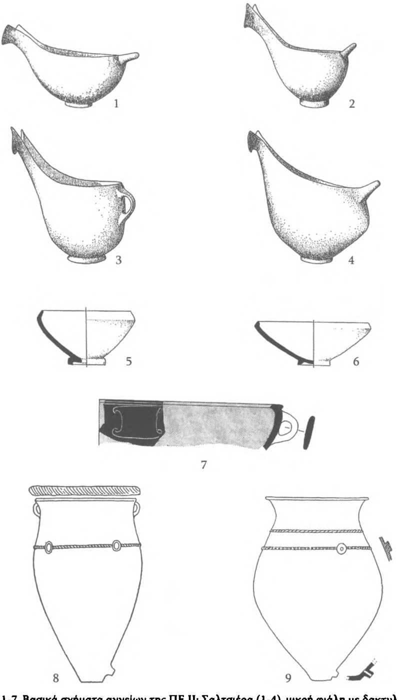

Εικ. 23. 1-7. Βασικά σχήματα αγγείων της ΠΕ ΙΙ: Σαλτσιέρα (1-4), μικρή φιάλη με δακτυλιόσχημη βάση (5-6), βαθιά φιάλη με εξογκωμένο χείλος (7). 8-9: Πίθοι με προχοή.

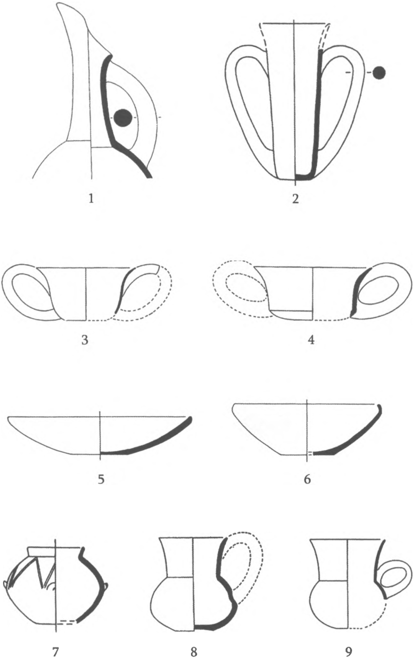

Εικ. 24. Τα βασικά σχήματα της κεραμεικής ομάδας Λευκαντί Ι: Ραμφόστομη πρόχους (1), δέπας αμφικύπελλον (2), κωδωνοειδής κύαθος (3-4), αβαθής λεκάνη (5-6), πρόχους με χοανόσχημο λαιμό (8-9).

Έχοντας σκιαγραφήσει τις σημαντικότερες πτυχές, αποτελέσματα και αίτια της ακμής του πολιτισμού της εξελιγμένης και ύστερης ΠΕ II στον ελλαδικό χώρο, είναι ενδιαφέρον, αλλά και απαραίτητο, να δούμε πώς αυτές αντικατοπτρίζονται και στην πιο συνήθη πλευρά του υλικού πολιτισμού με την οποία καταπιάνεται η προϊστορική αρχαιολογία: στην κεραμεική. Κατά την ΠΕ II αναπτύσσεται στον χώρο του Αιγαίου μια πολύ χαρακτηριστική κεραμεική «κοινή». Ως τέτοια μπορεί να χαρακτηριστεί η ευρεία γεωγραφική εξάπλωση συγκεκριμένων πήλινων αγγείων, όπως η ραμφόστομη φιάλη (κύμβη ή λεμβοειδές εμβαμματοδοχείο), πιο γνωστή ως σαλτσιέρα, η μικρή φιάλη με δακτυλιόσχημη βάση και έσω νεύον χείλος, η βαθιά φιάλη με εξογκωμένο χείλος, ο ασκός, η πυξίδα και το τηγανόσχημο σκεύος (εικ. 23:1-7 [σελ. 207]).[359]

Ορισμένα από τα αγγεία αυτά και κυρίως η σαλτσιέρα, αν και χειροποίητα, είναι πάντα εξαιρετικά υψηλής ποιότητος ως προς την επιλογή και κατεργασία του πηλού.[360] Δεν φέρουν γραπτή ή άλλου είδους διακόσμηση, αλλά ένα αραιό, μαύρο ή ερυθρωπό και στιλπνό επίχρισμα που είναι γνωστό με την γερμανική ονομασία Urfirnis (πρώιμο βερνίκι), και που εμφανίζεται ως καινοτομία από το ξεκίνημα της φάσης Λέρνα III. Τα αναφερθέντα σχήματα αγγείων και ιδίως η σαλτσιέρα είναι τόσο χαρακτηριστικά για την εποχή τους, ώστε αποτελούν ένα είδος εμβλήματος της ΠΕ II.

Η ευρεία διάδοση συγκεκριμένων, μορφολογικά πολύ χαρακτηριστικών κεραμεικών σχημάτων οδηγεί στην υπόθεση ότι η κεραμεική «κοινή» της ΠΕ II αντανακλά πιθανότατα την υιοθέτηση νέων εθίμων πόσεως ή ίσως και νέων στοιχείων λατρείας, αφού σαλτσιέρες απαντούν και σε συνάφειες που συνηγορούν για την χρήση τους και στον χώρο της λατρείας.[361] Επί τη βάσει των στοιχείων αυτών ο Maran θεωρεί ότι η τυποποίηση των επιτραπέζιων αυτών σκευών εκφράζει την διαμόρφωση ενός υπερτοπικά κοινού κώδικα ως προς την χρήση συγκεκριμένων τύπων αγγείων σε συγκεκριμένες περιστάσεις.[362] Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι, επίσης, το ότι κάποια από τα αγγεία αυτά απαντούν και σε μεταλλική μορφή, ενώ η σαλτσιέρα είναι ένα από τα λίγα αγγεία της Πρωτοελλαδικής Εποχής του οποίου έχουν διασωθεί δείγματα κατασκευασμένα και από πολύτιμα μέταλλα.[363] Σε αυτά τα μεταλλικά πρότυπα φαίνεται πως ανάγονται τόσο ορισμένα πήλινα αγγεία όσο και η χρήση του σκούρου στιλπνού επιχρίσματος, που τους προσέδιδε «μεταλλική» όψη.

---

[359] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 271, πίν. 10.

[360] Ό.π. σελ. 272 κ.ε.

[361] Ό.π. σελ. 273, με παραπ. 1156-1158.

[362] Ό.π. σελ. 273.

[363] S. S. Weinberg, A gold sauceboat in the Israel museum, *Antike Kunst* 12, 1969, σελ. 3-8, εικ. 1-2. Δ. Θεοχάρης, Πρώιμη Χαλκοκρατία. Πρωτοελλαδικός πολιτισμός, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α΄, Προϊστορία και Πρωτοϊστορία* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970), σελ. 88-97, εικ. στην σελ. 95 (επάνω). J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 273, με παραπ. 1155.

Η ανάπτυξη της κεραμεικής αυτής «κοινής» κατά την ΠΕ ΙΙ συνάδει με την γενικότερη εικόνα πολιτιστικής ομοιομορφίας που αποκομίσαμε διερευνώντας τις άλλες πτυχές του πολιτισμού κατά την ίδια περίοδο. Ταυτοχρόνως, η σύνδεση βασικών αγγείων της «κοινής» με τον πολιτισμό της πόσης-συμποσίου, καθώς και η περιστασιακή κατασκευή τους από πολύτιμα μέταλλα αντανακλούν ίσως τον ρόλο μιας άρχουσας τάξης στην υπερτοπική τους εξάπλωση. Η κυριαρχία αυτού του συνόλου κεραμεικών σκευών άρχισε να κλονίζεται μόνο από την εξελιγμένη ΠΕ ΙΙ, όταν στον βορειοδυτικό-νοτιοανατολικό άξονα παράκτιων και νησιωτικών θέσεων, που εκτείνεται από τον Παγασητικό κόλπο ως τις Κυκλάδες, κάνει την σταδιακή εμφάνισή της μια νέα -και τροχήλατη πλέον- ομάδα κεραμεικής. Είναι η κεραμεική της ομάδας Λευκαντί Ι (γνωστή και ως ομάδα Καστρί).

Η ονομασία αυτή έχει αποδοθεί σε μια σειρά ανοιχτόχρωμων, λεπτότεχνων και ως επί το πλείστον τροχήλατων επιτραπέζιων σκευών που ήρθαν για πρώτη φορά στο φως κατά τις ανασκαφές στο Λευκαντί της Εύβοιας (1964-66).[364] Πρόκειται για μια ομάδα κεραμεικής που έλκει την καταγωγή της από το ανατολικό Αιγαίο και την δυτική Μικρά Ασία και από τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. εξαπλώνεται τόσο προς δυσμάς (Αιγαίο), όσο και προς ανατολάς (Κιλικία, βόρειο Συρία). Τα πιο σημαντικά σχήματα αγγείων της ομάδας Λευκαντί Ι είναι η αβαθής λεκάνη (πιατέλα), η ραμφόστομη πρόχους, η μόνωτη πρόχους με χοανόσχημο λαιμό, ο κωδωνοειδής κύαθος με δύο μεγάλες δακτυλιόσχημες λαβές και το λεπτό κυλινδρικό κύπελλο με δύο δυσανάλογα μεγάλες κάθετες λαβές, στο οποίο ο Σλήμαν έδωσε το ομηρικό όνομα «δέπας αμφικύπελλον» (εικ. 24 [σελ. 208]).[365]

Τα ευρήματα της ομάδας Λευκαντί Ι δεν είναι νεώτερα της ΠΕ ΙΙ, όπως είχε αρχικά πιστευτεί, αλλά κατά βάσιν σύγχρονα της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους στην Πελοπόννησο, δηλαδή με το χρονικό διάστημα από την εξελιγμένη ΠΕ ΙΙ ως την αρχόμενη ΠΕ ΙΙΙ (τέλη 26ου αι. - αρχή 22ου αι. π.Χ.).[366] Επομένως, η περίοδος των επιρροών από το ανατολικό Αιγαίο και την δυτική Μικρά Ασία δεν ήταν σε καμία περίπτωση ένα επεισόδιο βραχείας διάρκειας. Επρόκειτο για μια περίοδο σταδιακού μετασχηματισμού της ως τότε επικρατούσας κεραμεικής «κοινής» (σε κάποιες μόνο περιοχές), που ως την περίοδο καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ δεν είχε ακόμα οδηγήσει στον πλήρη εκτοπισμό των παλαιών μορφών. Το γεγονός αυτό μάλλον αποδυναμώνει την άποψη που έχει εκφραστεί στο παρελθόν ότι η νέα ομάδα κεραμεικής αποτελεί ένδειξη μετανάστευσης πληθυ-

[364] D. H. French, The Early Bronze Age Pottery, στο: M. R. Popham - L. H. Sackett (επιμ.), *Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-1966* (Thames and Hudson, London 1968), σελ. 6-9.

[365] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 97 κ.ε., 271, πίν. 11:7-8, 12:1-4, 13:1-2.

[366] Για την σχετική χρονολόγηση βλ. ό.π. σελ. 97 κ.ε.

σμών (είτε των Πρωτοελλήνων είτε άλλων) από την περιοχή του ανατολικού Αιγαίου.[367] Χρονολογικά προσκόμματα υπάρχουν και για τον συγγενή με την προηγούμενη άποψη συσχετισμό της εμφάνισης της ομάδας Λευκαντί Ι με τους οχυρωμένους οικισμούς των Κυκλάδων, αφού οι τελευταίοι φαίνεται ότι έπονται της αρχικής εμφάνισης των ανατολικής προελεύσεως κεραμεικών σκευών.[368]

Οι εξελίξεις στην κεραμεική που περιγράψαμε αποτελούν πολύ περισσότερο μάρτυρες της δύναμης της καινοτομίας. Η διάδοση της κεραμεικής της ομάδας Λευκαντί Ι προς διαφορετικές κατευθύνσεις αποτέλεσε παράπλευρο φαινόμενο της διάχυσης της τεχνολογίας του κράματος χαλκού-κασσιτέρου στην περιοχή του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας. Αυτή συνοδεύτηκε και από εισροή μετάλλων που προέρχονταν από αναξιοποίητα ως τότε κοιτάσματα εκτός του Αιγαίου. Αποτέλεσμα της εντατικοποίησης των εμπορικών επαφών που επέφερε η αυξημένη ζήτηση μεταλλικών αντικειμένων και η αναζήτηση των πολύτιμων πρώτων υλών υπήρξε όμως πιθανότατα και η διάχυση του συστήματος διοικητικής χρήσης σφραγίδων από την Μικρά Ασία προς την δύση.[369] Επομένως, καθώς φαίνεται, η χρονική σύμπτωση της εμφάνισης της τεχνολογίας του μπρούντζου, της ανατολιακής τεχνοτροπίας κεραμεικής και της διοικητικής χρήσης σφραγίδων την περίοδο των Κτηρίων με Διαδρόμους δεν υπήρξε τυχαία.

Αποτελεί ένα φαινόμενο που αντανακλά μια μεγάλη διαδικασία ανταλλαγών μεταξύ ανατολής και δύσης, στο πλαίσιο της οποίας νέες μορφές κεραμεικών σκευών, όπως επίσης και διοικητικά συστήματα, συνόδευσαν την εισαγωγή της σημαντικής τεχνολογίας του κράματος χαλκού-κασσιτέρου σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και στις Κυκλάδες. Σημαντικό ρόλο σε αυτή την διαδικασία έπαιξε η ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας με την ευρεία χρήση μακρών κωπήλατων πλοίων, η οποία έδωσε νέα διάσταση στις θαλάσσιες επικοινωνίες, αλλά και ανέδειξε τους ακμαίους ναυτικούς οικισμούς των Κυκλάδων σε σημαντικό παράγοντα στον χώρο του Αιγαίου. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο έλαβε χώρα και η εισαγωγή από την ανατολή μιας άλλης τεχνολογικής καινοτομίας, αυτής του κεραμεικού τροχού. Η χρήση του επρόκειτο να οδηγήσει κατά την ΠΕ ΙΙΙ στην εντόπια σύλληψη και δημιουργία της μινυακής κεραμεικής[370] με πιθανό σκοπό την

---

[367] Για μια επισκόπηση αυτής της «ανατολικής θεωρίας» με πολλές βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992), σελ. 16 κ.ε. Βλ. επίσης S. Hood, Evidence for invasions in the Aegean area at the end of the Early Bronze Age, στο: G. Cadogan (επιμ.), *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*. Cincinnati Classical Studies, New Series, Volume VI (E. J. Brill, Leiden 1986), σελ. 31-68, κυρίως σελ. 36 κ.ε. M. H. Wiencke, Change in the Early Helladic II, *American Journal of Archaeology* 93, 1989, σελ. 508 κ.ε. Chr. G. Doumas, Early Helladic III and the coming of the Greeks, *Cretan Studies* 5, 1996, σελ. 51-61.

[368] C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades* (Cambridge University Press, Cambridge 2000), σελ. 313 κ.ε.

[369] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 433, 465 κ.ε.

[370] Ό.π. σελ. 279 με παραπ. 1194.

κατασκευή απομιμήσεων αρχικώς αργυρών (γκρίζα μινυακή) και αργότερα και χρυσών (κίτρινη μινυακή) αγγείων.

Όπως έχει παρατηρηθεί, δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς το Αιγαίο της περιόδου αυτής ως την παρυφή ενός πρώιμου «παγκόσμιου συστήματος» με κέντρο την σύγχρονη Εγγύς Ανατολή, δηλαδή αυτήν της Πρώιμης Δυναστικής και Ακκαδικής περιόδου.[371] Αποτελώντας πλέον κομμάτι ενός τέτοιου συστήματος άλλοτε ανεξάρτητες μεταξύ τους και γεωγραφικώς απομακρυσμένες κοινότητες του Αιγαίου συνέθεταν τώρα ένα πλέγμα συνδεόμενων και εν μέρει αλληλοεξαρτώμενων μονάδων. Αυτές, με διαρκώς διευρυνόμενο τον ορίζοντα της γεωγραφικής τους γνώσης και του υλικού τους πολιτισμού, αποκτούσαν την νέα εκείνη αντίληψη του κόσμου που ο Renfrew -υποστηρικτής, βεβαίως, ο ίδιος του μάλλον ανεξάρτητου από εξωγενείς επιρροές χαρακτήρα της πολιτιστικής ανάπτυξης στο Αιγαίο της εποχής- περιέγραψε με τον όρο «διεθνές πνεύμα» (international spirit).[372]

V.3. Οι ζώνες πολιτιστικών επαφών στην Μεσόγειο των μέσων της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Αυτά τα αρκετά τεκμηριωμένα επιστημονικά συμπεράσματα για τις συνθήκες που οδήγησαν στην μεγάλη άνθηση του πολιτισμού στο δεύτερο μισό της ΠΕ ΙΙ αφήνουν, εντούτοις, ένα ερώτημα αναπάντητο. Τι είδους ενδιαφέρον είχε ο γεωγραφικός χώρος της δυτικής Μικράς Ασίας και του ανατολικού Αιγαίου για την προς δυσμάς περιοχή του πελάγους, ώστε να συγκροτήσει τόσο πυκνά δίκτυα επαφών μαζί της; Όπως παρατηρεί σωστά ο Maran, τα όχι και τόσο σημαντικά μεταλλεία της ηπειρωτικής Ελλάδας, των Κυκλάδων και της Κρήτης -με εξαίρεση ίσως τα κοιτάσματα αργύρου του Λαυρίου ή της Σίφνου- δεν μπορεί να αποτελούσαν έναν πόλο έλξης τόσης σημασίας που να δικαιολογεί μια τέτοια διεύρυνση των επαφών.[373] Δυνατότητες ερμηνείας του φαινομένου ανοίγονται μόνο αν τοποθετήσουμε την ηπειρωτική Ελλάδα και τις Κυκλάδες μέσα σε μια ευρύτερη εικόνα. Αν, δηλαδή, τις δούμε όχι ως το δυτικό τέρμα των δικτύων ανταλλαγών, αλλά ως ενδιάμεσο σταθμό στην πορεία προς την περιοχή της Αδριατικής. Κλειδί για την κατανόηση αυτής της επιπλέον διάστασης είναι ένα εύρημα εν μέρει κάπως αρχαιότερο, αλλά παρ' όλα αυτά χρονολογικά εφαπτόμενο της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους.

[371] C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades* (Cambridge University Press, Cambridge 2000), σελ. 283 κ.ε., εικ. 93.

[372] C. Renfrew, *The Emergence of Civilization: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC* (Methuen, London 1972), σελ. 34, 451, εικ. 20:5.

[373] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 433 κ.ε.

Πρόκειται για το νεκροταφείο τύμβων που ανέσκαψε τα έτη 1908-1913 ο Wilhelm Dörpfeld (Βίλχελμ [Γουλιέλμος] Ντέρπφελντ), ο προικισμένος συνεργάτης του Ερρίκου Σλήμαν στις ανασκαφές της Τροίας, στην περιοχή Στενό κοντά στο Νυδρί της Λευκάδας (εικ. 25 [σελ. 213]).[374] Αυτό που ο Dörpfeld πραγματικά αναζητούσε στην πεδιάδα του Νυδρίου ήταν οι αρχαιολογικές αποδείξεις για την ταύτιση της Λευκάδας με την ομηρική Ιθάκη, την οποία είχε συναγάγει από τις γεωγραφικές περιγραφές της *Οδύσσειας*. Στην πραγματικότητα όμως, όπως και ο Σλήμαν κάποια χρόνια νωρίτερα στην Τροία, έτσι και ο Dörpfeld στην Λευκάδα είχε φέρει στο φως ευρήματα πολύ παλαιότερα της εποχής που πιστεύεται πως σκιαγραφούν τα ομηρικά έπη. Το νεκροταφείο των τάφων R στο Στενό, όπως αυτοί ονομάστηκαν από τον μεγάλο Γερμανό αρχαιολόγο, χρονολογείται στην 3η χιλιετία π.Χ. και συγκεκριμένα στην περίοδο από την αρχαιότερη πρώιμη ως την εξελιγμένη ΠΕ ΙΙ φάση (περ. 2700/2650-2450 π.Χ.).[375]

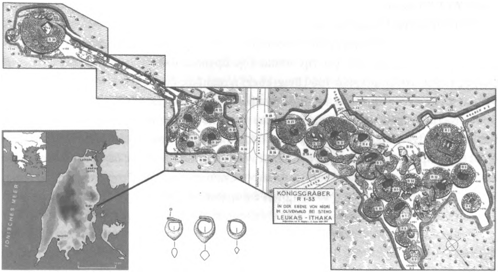

Εικ. 25. Το Πρωτοελλαδικό ΙΙ νεκροταφείο των τύμβων (τάφων R) στην τοποθεσία Στενό κοντά στο Νυδρί της Λευκάδας και τρεις χρυσοί σφηκωτήρες από τον τάφο R4.

[374] W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage* (Richard Uhde, München-Gräfelfing 1927), σελ. 152 κ.ε., 206 κ.ε., 286 κ.ε., πίν. 13. I. Kilian-Dirlmeier, *Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas. Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913* (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2005). Της ιδίας, Βασιλείς της Λευκάδας; W. Dörpfeld και οι ταφικοί τύμβοι του Νυδρίου, στο: Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld*, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006 (Πέρί Τεχνών, Πάτρα 2008), σελ. 151-166.

[375] Για την προβληματική της χρονολόγησης βλ. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 102 κ.ε. με περαιτέρω βιβλιογραφία.

Χάρη τόσο στο εύρημα των τύμβων όσο και στην ποικιλία και τον πλούτο των κτερισμάτων, οι τάφοι του Στενού αποτελούν μία από τις σημαντικότερες πηγές που έχουμε για τον πρωτοελλαδικό πολιτισμό. Η επιλογή και μόνο του τύμβου, δηλαδή μιας μνημειακού χαρακτήρα και πολυδάπανης μορφής τάφου, καθώς και τα πλούσια κτερίσματα από χρυσό και άργυρο, υποδηλώνουν ότι το Στενό δεν ήταν το συλλογικό νεκροταφείο του οικισμού της περιοχής, αλλά η τελευταία κατοικία ενός ιδιαίτερου και προνομιούχου κύκλου προσώπων. Το γεγονός αυτό καθίσταται σαφές και από την αρχή οργάνωσης του νεκροταφείου, αφού κάθε νέος τύμβος εφάπτεται χαρακτηριστικά του χρονικώς προηγουμένου. Η αρχή αυτή της «κατευθυνόμενης εγγύτητας» (direktionale Proximität) εξέφραζε προφανώς την συνέχεια και την παράδοση εντός της ομάδας, ενώ η επίκληση των προγόνων αποσκοπούσε ίσως και στην νομιμοποίηση της ανώτερης κοινωνικής θέσης κάθε νεώτερου μέλους.[376]

Οι 33 ανασκαφέντες τύμβοι είναι ως επί το πλείστον μικρών διαστάσεων με διάμετρο 2,70-6,75 μ. και μόνο δύο (R 1 και R 26) έχουν διάμετρο άνω των 9 μ. Όλοι έχουν έναν προσεγμένο εξωτερικό δακτύλιο από ασβεστολιθικές πλάκες, ενώ το εσωτερικό τους αποτελείται από στρογγυλούς ποτάμιους λίθους. Κάθε τύμβος επικάλυπτε μια κεντρική ταφή (Hauptgrab), για την οποία είχε αρχικώς ανεγερθεί, αλλά και μεταγενέστερες ταφές στο εσωτερικό του (Beigräber) ή ακριβώς δίπλα του (Nebengräber).[377] Οι νεκροί είχαν ενταφιαστεί σε πίθους, σε κιβωτιόσχημους τάφους ή σε ταφικούς θαλάμους με κτιστές πλευρές, ενώ σε συνάφεια με τις κεντρικές ταφές βρέθηκαν σε αρκετές περιπτώσεις ίχνη κάρβουνου μαζί με κατάλοιπα οστών και κτερισμάτων. Στα σημεία αυτά είχαν προφανώς λάβει χώρα καύσεις νεκρών, οι οποίες όμως δεν ήταν πλήρεις, δεν είχαν, δηλαδή, προχωρήσει σε σημείο πλήρους απανθρακώσεως του πτώματος. Η πρακτική της (μερικής) καύσης χαρακτηρίζει τις αρχικές φάσεις του νεκροταφείου, αφού με την πάροδο του χρόνου φαίνεται πως επικράτησε τελικά η ταφή.[378]

Η ποικιλία στο μέγεθος των τύμβων και στον τρόπο ταφής των νεκρών καταδεικνύει ότι η εξωτερική μορφή του διαρκώς ορατού επίγειου τύμβου είναι μάλλον το μοναδικό στοιχείο ομοιομορφίας στο νεκροταφείο του Στενού. Ειδικότερα, η διαφοροποίηση μεταξύ των πρωτογενών κεντρικών ταφών και των ταφών εκτός τύμβων, η οποία αντανακλάται και στην ποιότητα των κτερισμάτων τους, αντικατοπτρίζει, καθώς φαίνεται, διαφορές στην κοινωνική θέση μεταξύ των δύο αυτών ομάδων προσώπων. Διακριτοί εμφανίζονται και οι ρόλοι άνδρα και γυναίκας στις πλούσιες ταφές, διότι, αν και δεν παρατηρούνται διακρίσεις φύλου (όπως και ηλικίας) ως προς το «δικαίωμα» κεντρικής ταφής, τα κτερίσματά τους είναι πάντοτε διαφορετικά. Οι ανδρικές ταφές συνοδεύονται

[376] I. Kilian-Dirlmeier, *Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas. Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913* (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2005), σελ. 66 κ.ε., 146 κ.ε., εικ. 69.

[377] Ό.π. σελ. 60 κ.ε.

[378] Ό.π. σελ. 136.

από πολυτελή όπλα και ενίοτε από ξυράφια και εργαλεία, ενώ οι γυναικείες φέρουν κοσμήματα από πολύτιμα μέταλλα.[379] Κοινωνικές διαβαθμίσεις υπήρχαν, επομένως, όχι μόνο μεταξύ της υπόλοιπης κοινότητας και αυτής της ιδιαίτερης ομάδας προσώπων, που μέσω της επίσημης ταφής της στο νεκροταφείο τύμβων του Στενού διαδήλωνε την εξέχουσα θέση της, αλλά και εντός της ηγετικής αυτής ομάδας.

Ποια ήταν όμως αυτή η καλά συγκροτημένη και εσωτερικώς ιεραρχημένη ανώτερη κοινωνική τάξη που ευημερούσε στην ανατολική ακτή της Λευκάδας κατά την ΠΕ ΙΙ και ποια τα αίτια της ευμάρειάς της; Η χρονολόγηση των τύμβων του Νυδρίου στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. σήμανε την αυτόματη αποσύνδεσή τους από το πρόβλημα της ομηρικής Ιθάκης. Ταυτόχρονα, οδήγησε στην σύνδεσή τους με μια άλλη προβληματική, που δεν είναι άλλη από αυτή του «λαού Κουργκάν» και της υποθετικής του μετανάστευσης στον ελλαδικό χώρο. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της θεωρίας και κυρίως τον Hammond, οι νεκροί των τύμβων του Στενού ανήκαν σε ένα από τα μεταναστευτικά κύματα των νομάδων πολεμιστών από την περιοχή του βόρειου Πόντου.[380] Αφού εισέβαλαν στον ελλαδικό χώρο μέσω της Αλβανίας και της Λευκάδας, κατέληξαν τελικά στην Μεσσηνία και από εκεί στις Μυκήνες, όπου αρκετούς αιώνες αργότερα εμφανίζονται θαμμένοι στους Λακκοειδείς Τάφους.

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο ΙΙ.1 (σελ. 50, 52), ως δελτίο ταυτότητας των επήλυδων θεωρήθηκαν οι ταφικοί τύμβοι. Αυτοί εμφανίζονται ήδη στην 4η χιλιετία π.Χ. στον βόρειο Εύξεινο Πόντο (πολιτισμός Yamnaya) και τον βόρειο Καύκασο (πολιτισμός Maikop), πρωιμότερα όντως από τα αντίστοιχα ευρήματα στην ανατολική Αδριατική και στον ελλαδικό χώρο. Το γεγονός αυτό θεωρήθηκε αποφασιστικό επιχείρημα όχι μόνο υπέρ της βόρειας καταγωγής των ταφικών τύμβων, αλλά και υπέρ της θεωρίας εξάπλωσής τους προς νότον μέσω μεταναστεύσεων.[381] Με αυτόν τον τρόπο οι τάφοι R της Λευκάδας έγιναν ένα από τα σημεία αναφοράς στο πλαίσιο του προβλήματος της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και της «ελεύσεως των Ελλήνων».

Στην πραγματικότητα το νεκροταφείο του Νυδρίου προσφέρει ένα ακόμα παράδειγμα για την σχεδόν αυτονόητη παραδοχή ότι η διασπορά ιδεών και η διασπορά λαών είναι δύο διακριτές καταστάσεις. Κατά την ΠΕ ΙΙ οι ταφικοί τύμβοι είναι σπάνιοι

---

379 Συνοπτικά ό.π. σελ. 146.

380 N. G. L. Hammond, Tumulus-burial in Albania, the Grave Circles of Mycenae, and the Indo-Europeans, *Annual of the British School of Athens* 62, 1967, σελ. 91 κ.ε. Του ιδίου, Grave Circles in Albania and Macedonia, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean* (Duckworth, London 1973), σελ. 191 κ.ε. Του ιδίου, The tumulus-burials of Leukas and their connections in the Balkans and Northern Greece, *Annual of the British School of Athens* 69, 1974, σελ. 129-144. Του ιδίου, *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas* (Noyes Press, New Jersey 1976), σελ. 110.

381 M. Gimbutas, The destruction of the Aegean region and East Mediterranean urban civilization around 2300 BC, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean* (Duckworth, London 1973), σελ. 129-139. N. G. L. Hammond, *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas* (Noyes Press, New Jersey 1976), σελ. 105 κ.ε.

στον χώρο του Αιγαίου. Εκτός από τους τάφους R, νεκροταφεία τύμβων έχουν βρεθεί στο Κριαρίτσι της Σιθωνίας στην Χαλκιδική και στο Καρατάς-Σεμαγιούκ (Karataş-Semayük) της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας.[382] Ενώ και στις τρεις περιπτώσεις ακολουθείται η αρχή της «κατευθυνόμενης εγγύτητας», δηλαδή των εφαπτόμενων εξωτερικών δακτυλίων, υπάρχουν σημαντικές διαφορές στην μορφή των τύμβων και στον τρόπο ταφής των νεκρών (είδος τάφου, ταφή ή καύση του νεκρού, κλπ.). Ως προς αυτά τα στοιχεία τα τρία προαναφερθέντα νεκροταφεία διαφέρουν τόσο μεταξύ τους όσο και σε σχέση με τους τύμβους της περιοχής του Πόντου και της νοτιοανατολικής Ευρώπης.[383] Ειδικότερα ο εγχυτρισμός (ταφή σε πίθους), κοινό χαρακτηριστικό των πρωτοελλαδικών (και μεσοελλαδικών) τύμβων, είναι άγνωστος στους τύμβους Κουργκάν.[384]

Όπως ορθά παρατηρεί η διακεκριμένη Γερμανίδα αρχαιολόγος Imma Kilian-Dirlmeier (Ιμμα Κίλιαν-Ντιρλμάγιερ), η προσεκτική σύγκριση των ευρημάτων από κάθε περιοχή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το μοναδικό στοιχείο που συνδέει τους τύμβους του Αιγαίου με εκείνους των άλλων περιοχών είναι απλώς η ιδέα και η εξωτερική όψη του τύμβου. Ακόμα και αυτό όμως δεν μπορεί να λεχθεί με απόλυτη βεβαιότητα αφού, τουλάχιστον στην περίπτωση των τάφων R, δεν είναι πλέον δυνατό να εξακριβωθεί αν αυτοί στην αρχική τους μορφή ήταν όντως τύμβοι ή κυλινδρικές πλατφόρμες με επίπεδη οροφή.[385] Και στην περίπτωση, πάντως, που λάβουμε ως δεδομένο πως επρόκειτο πράγματι περί τύμβων, αυτό που παρατηρούμε είναι η υιοθέτηση μιας γενικής ιδέας και όχι ενός συγκεκριμένου τρόπου υλοποίησής της.[386] Και η υιοθέτηση της ιδέας λαμβάνει χώρα όχι στην καρδιά του ελλαδικού ή εν γένει αιγαιακού πολιτισμού, αλλά σε τρεις χαρακτηριστικά περιφερειακές ως προς αυτόν θέσεις: στην Λευκάδα στην δύση, στην Χαλκιδική στον βορρά και στην νοτιοδυτική Μικρά Ασία (Λυκία) στην ανατολή.[387]

Άνευ ερείσματος αφήνει τις θεωρίες μεταναστεύσεων και η μελέτη των κτερισμάτων που βρέθηκαν στους τάφους του Στενού. Παρά την κάπως περιφερειακή του θέση ως

[382] I. Kilian-Dirlmeier, *Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas. Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913* (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2005), σελ. 85 κ.ε., εικ. 77, με τις περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

[383] Ό.π. σελ. 88.

[384] J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992), σελ. 236 με παραπ. 38.

[385] I. Kilian-Dirlmeier, *Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas. Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913* (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2005), σελ. 64 κ.ε. Στην πραγματικότητα, η αυτονόητη βεβαιότητα για το ότι οι τάφοι R είχαν αρχικά μορφή τύμβου έχει ως τώρα προέλθει περισσότερο από την ενσωμάτωσή τους σε συγκεκριμένες επιστημονικές θεωρίες (σύγκριση με τα ομηρικά έθιμα ταφής ή με τους τύμβους του «λαού Κουργκάν») και λιγότερο από τα ανασκαφικά ευρήματα. Απαντήσεις ως προς την αρχική μορφή των τάφων R θα μπορούσε να δώσει η συνέχιση της ανασκαφής του νεκροταφείου του Στενού.

[386] Ό.π. σελ. 88: «Die Verbindung zu Grabhügeln anderer Regionen besteht lediglich im äußeren Erscheinungsbild. Es ist also nur das Konzept des Hügelgrabes übernommen, nicht aber eine spezifische Realisierung» («Η σχέση με τους τύμβους άλλων περιοχών έγκειται αποκλειστικώς στην εξωτερική εικόνα. Υιοθετήθηκε, επομένως, μόνον η ιδέα του ταφικού τύμβου, όχι όμως μια συγκεκριμένη υλοποίηση»).

[387] Ό.π. σελ. 87 κ.ε.

προς τον γεωγραφικό πυρήνα του ΠΕ ΙΙ πολιτισμού, ο οικισμός του Στενού φαίνεται εντελώς ενσωματωμένος στις εξελίξεις της ηπειρωτικής Ελλάδας και των Κυκλάδων. Στην κεραμεική απαντούν τυπικά πρωτοελλαδικά και πρωτοκυκλαδικά σχήματα, όπως π.χ. η γνωστή μας σαλτσιέρα, ο ασκός, η πυξίδα και η υψίπους φιάλη (καρποδόχη),[388] ενώ ορισμένοι ταφικοί πίθοι φέρουν την χαρακτηριστική εκείνη προχοή στο κάτω μέρος τους, την οποία ήδη γνωρίσαμε ως ένδειξη για την παραγωγή οίνου και ελαίου κατά την ΠΕ ΙΙ (εικ. 23:8-9 [σελ. 207]).[389] Οι στενές σχέσεις ιδιαίτερα με τον χώρο των Κυκλάδων αντανακλώνται και σε συγκεκριμένους τύπους όπλων (ξίφη, εγχειρίδια, αιχμές δοράτων),[390] σε χαρακτηριστικά αντικείμενα όπως οι οστέινες χρωματοθήκες[391] και οι χάλκινες σπάτουλες,[392] αλλά και στις λεπίδες μηλιακού οψιανού.[393] Όσο κι αν τα αντικείμενα αυτά μπορούσαν να φθάσουν στην Λευκάδα και εμμέσως, μέσω ενδιάμεσων ανταλλαγών με την ηπειρωτική Ελλάδα, δεν αποκλείονται και οι άμεσες επαφές.[394] Σε αυτή την περίπτωση το λιμάνι του Νυδρίου ίσως δεχόταν συχνά τις επισκέψεις κυκλαδικών μακρών πλοίων.

Το ενδιαφέρον ερώτημα είναι αν για τα πλοία αυτά –και πιθανόν και για άλλα– το Νυδρί ήταν ο τελικός προορισμός ή απλώς ένας ενδιάμεσος σταθμός. Η πιθανότητα να αποτελούσε ο οικισμός του νεκροταφείου των τύμβων μια σημαντική στάση στον θαλάσσιο δρόμο για βορειότερες περιοχές ενισχύεται από την γεωγραφική του θέση. Βρίσκεται, δηλαδή, στην ανατολική ακτή του νησιού, σε σημείο που επιτρέπει τον έλεγχο του πορθμού μεταξύ Λευκάδας και Ακαρνανίας. Το ίδιο, δε, το Στενό δεν είναι τίποτε άλλο παρά η στενή δίοδος μεταξύ της ανατολικής ακτής του νησιού και του βορειοδυτικού άκρου της χερσονήσου της Αγίας Κυριακής. Η δίοδος αυτή οδηγεί στο ιδανικό αγκυροβόλιο του όρμου του Βλυχού, στον *πολυβενθή λιμένα* της ομηρικής Ιθάκης, σύμφωνα με τον Dörpfeld.[395] Η διέλευση των πλοίων από τον στενό και ασφαλή πορθμό της Λευκάδας ήταν μάλλον αναγκαστική, αφού έτσι συνέχιζαν την πορεία κατά μήκος των ακτών αποφεύγοντας την ανοιχτή θάλασσα. Το ίδιο αναγκαστική ήταν και η συχνή στάθμευση σε λιμάνια, καθώς την περίοδο εκείνη τα πλοία ήταν κωπήλατα και όχι ιστιοφόρα. Ο οικισμός, επομένως, του Νυδρίου βρισκόταν στην σωστή θέση την σωστή

---

388 Ό.π. σελ. 90 κ.ε., πίν. 1:4.6, 4, 14:4, 21:1-2, 22:3-4, 30:2, 65:1.3-6.

389 Ό.π. σελ. 94 κ.ε., πίν. 15:1, 20:1, 23:1, 70:2.

390 Ό.π. σελ. 107 κ.ε., πίν. 3:1, 7:1, 9:1, 10:1, 11:3-5, 12:1, 23:2-3, 24:5-6, 26:1-2. Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το εγχειρίδιο με την χρυσή λαβή που βρέθηκε στον τάφο R 17a (ό.π. σελ. 109 κ.ε., πίν. 24:5-6 και εικ. 86).

391 Ό.π. σελ. 121, πίν. 6:9. Οι χρωματοθήκες αυτές αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο του πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού και πιθανότατα χρησίμευαν στην διακοσμητική βαφή του σώματος, όπως μαρτυρούν τα ίχνη βαφής στα μαρμάρινα κυκλαδικά ειδώλια.

392 Ό.π. σελ. 114 κ.ε., πίν. 2:9.

393 Ό.π. σελ. 123 κ.ε., πίν. 2:12, 25:4, 71:7.

394 Ό.π. σελ. 162.

395 W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage* (Richard Uhde, München-Gräfelfing 1927), σελ. 117 κ.ε. Πολυβενθής=βαθύς, δηλαδή διεισδύων βαθιά στην ξηρά, επίθετο που όντως ταιριάζει στον κόλπο του Βλυχού.

εποχή και έτσι μπορεί να εξηγηθεί η ευμάρειά του, όπως αυτή αντανακλάται στα κτερίσματα του νεκροταφείου της άρχουσας τάξης του.

Γιατί όμως η συγκεκριμένη εποχή ήταν η «σωστή»; Στο σημείο αυτό επιστρέφουμε στην σκέψη που διατυπώθηκε στην αρχή αυτού του υποκεφαλαίου: η ακμή της ηπειρωτικής Ελλάδας και των Κυκλάδων κατά τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. μπορεί να κατανοηθεί μόνο αν δούμε τις περιοχές αυτές ως τον συνδετικό κρίκο μεταξύ των περιοχών ανατολικά τους (ανατολικό Αιγαίο, δυτική Μικρά Ασία) και αυτών δυτικά τους, στον χώρο της Αδριατικής. Επομένως, η πιθανότητα να αποτελούσε ο λιμενικός οικισμός στο Νυδρί της Λευκάδας έναν ενδιάμεσο σταθμό κατά μήκος του θαλάσσιου δρόμου Αδριατικής-Ιονίου στηρίζεται όχι μόνο από την χαρακτηριστική γεωγραφική του θέση, αλλά και από τις ιστορικές συνθήκες της εποχής του. Κατά συνέπεια, είναι σημαντικό να διερευνήσουμε αν στους τάφους του Στενού, στο δυτικό όριο του πρωτοελλαδικού πολιτισμού, υπάρχουν και κάποια συγκεκριμένα ευρήματα που μας οδηγούν στην ίδια κατεύθυνση.

Όπως είδαμε, οι επαφές της Λευκάδας με βορειότερες περιοχές την περίοδο αυτή αντανακλώνται στην υιοθέτηση της ιδέας του ταφικού τύμβου. Οι ίδιες επαφές αντικατοπτρίζονται και σε μια κατηγορία χρυσών κτερισμάτων, τους χρυσούς σφηκωτήρες (γερμ. Lockenringe, εικ. 25 [σελ. 213]).[396] Πρόκειται για μικρά μεταλλικά ελάσματα με μορφή σταγονόσχημου δαχτυλιδιού που χρησίμευαν για την στερέωση των μαλλιών. Οι χρυσοί αυτοί σφηκωτήρες είναι τα μοναδικά μεταλλικά ευρήματα των τάφων R που δεν έχουν παράλληλα στο Αιγαίο. Αντιθέτως, υπήρξαν ένα ευρέως διαδεδομένο κόσμημα κεφαλής στην νοτιοανατολική Ευρώπη, από την ανατολική ακτή της Αδριατικής ως την Ρουμανία.[397] Απαντούν πάντοτε σε ταφικούς τύμβους, σε διαφορετικές όμως συνάφειες ως προς τον συνδυασμό των κτερισμάτων.

Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα των σφηκωτήρων της Λευκάδας με αυτούς που βρέθηκαν στους τύμβους Μάλα Γκρούντα (Mala Gruda) και Βέλικα Γκρούντα (Velika Gruda) στο Μαυροβούνιο. Πέντε σφηκωτήρες από τον τύμβο της Βέλικα Γκρούντα είναι πανομοιότυποι με αυτούς της Λευκάδας.[398] Η Margarita Primas (Μαργκαρίτα Πρίμας), ερευνήτρια των τύμβων του Μαυροβουνίου, η γεωγραφική θέση των οποίων στον κόλπο του Κότορ θυμίζει έντονα το εύρημα του Στενού, τους κατέταξε στον «τύπο Λευκάδος».[399] Πρόκειται για εκείνον ακριβώς τον τύπο με την ευρεία διάδοση στα

[396] I. Kilian-Dirlmeier, *Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas. Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913* (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2005), σελ. 118 κ.ε., πίν. 6:8, 19:4.

[397] Ό.π. σελ. 119, εικ. 88. Βλ. επίσης J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 330 κ.ε., πίν. 20:1-14.

[398] Ό.π. πίν. 20:1-5.

[399] M. Primas, Velika Gruda. Ein Grabhügel des 3. und 2. Jahrtausends v. Chr. in Montenegro, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 22, 1992, σελ. 52, εικ. 5:2. Της ιδίας, *Velika Gruda I-II. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet - Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 32 (Dr.

Βαλκάνια. Το γεγονός αυτό μαρτυρεί τις διασυνδέσεις μεταξύ των διαφόρων τοπικών ελίτ, αφού σε αυτές προφανώς επιφυλασσόταν ο συνδυασμός της ταφής σε τύμβο με χαρακτηριστικούς τύπους κτερισμάτων από πολύτιμα μέταλλα. Η ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού τέτοιων κτερισμάτων αποτελεί άλλο ένα κοινό στοιχείο ανάμεσα στο νεκροταφείο τύμβων του Νυδρίου και στα αντίστοιχα του Μαυροβουνίου. Το γεγονός πως πέραν του γενικού αυτού κοινού στοιχείου έχουμε και μια ειδικότερη ομοιότητα, ήτοι την παρουσία και στις δύο θέσεις των χρυσών σφηκωτήρων τύπου Λευκάδος, μας βοηθά να εντοπίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια την περιοχή εκείνη του βορρά με την οποία η Λευκάδα διατηρούσε ιδιαίτερες επαφές.

Πράγματι, φαίνεται πως οι διασυνδέσεις μεταξύ της Λευκάδας και της ανατολικής ακτής της Αδριατικής την περίοδο αυτή υπήρξαν πολυδιάστατες. Διότι μια πιο προσεκτική ματιά στους ταφικούς τύμβους πείθει ότι, παρά τον αναμφίβολα ορθό γενικό κανόνα που περιγράψαμε προηγουμένως, δηλαδή της απλώς επιφανειακής-εξωτερικής σχέσης μεταξύ των τύμβων στις διάφορες περιοχές της νοτιοανατολικής Ευρώπης, μεταξύ των δύο περιοχών που μας ενδιαφέρουν υπάρχουν κάποιες επιπλέον ομοιότητες. Και στις δύο απαντούν, φέρ' ειπείν, ο προσεγμένος εξωτερικός δακτύλιος, η συσσώρευση λίθων στο εσωτερικό και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, καθώς επίσης και οι πυρές στο εσωτερικό των τύμβων.[400] Η εμφάνιση των τύμβων, αλλά και του φαινομένου της καύσης των νεκρών στις δύο αυτές περιοχές καταδεικνύουν ότι οι ηγετικές τους ομάδες μοιράζονταν κοινά μέσα προβολής της κοινωνικής τους ισχύος. Λίγες, αλλά υπαρκτές επαφές υπάρχουν και στο πεδίο της κεραμεικής. Αφορούν ορισμένα όστρακα αγγείων με χαρακτηριστική εμπίεστη διακόσμηση μικρών τριγώνων, που βρέθηκαν στα στρώματα εκτός των τάφων R (Kulturschicht) και για τα οποία υπάρχουν ακριβή παράλληλα στην περιοχή της Αδριατικής.[401] Πρόκειται για στοιχεία της κεραμεικής ενός πολιτισμού το όνομα του οποίου θα αναφέρουμε αργότερα, που ίσως κάποτε βρεθούν σε μεγαλύτερες ποσότητες στον μη ανεσκαμμένο οικισμό του Στενού.

Κατά συνέπεια, ο Hammond και η Gimbutas δεν είχαν εντελώς άδικο όταν, επί τη βάσει κυρίως των τύμβων, εντόπιζαν κοινά σημεία ανάμεσα στο εύρημα του Στενού και σε αυτά της κεντρικής και ιδίως της δυτικής Βαλκανικής. Οι διαπιστωθείσες ομοιότητες δεν απαιτούν, ωστόσο, αυτομάτως την επιστράτευση μιας θεωρίας μετανάστευσης για την ερμηνεία τους, αφού, όπως είδαμε, ο υλικός πολιτισμός του νεκροταφείου του Στενού μαρτυρεί την ενσωμάτωση της Λευκάδας ή τουλάχιστον του συγκεκριμένου

Rudolf Habelt, Bonn 1996), σελ. 76 κ.ε., εικ. 6:4-5 (A1-A4, A6) και εικ. 6:3 για μια αναπαράσταση της ανάρτησης των σφηκωτήρων σε έναν κεφαλόδεσμο.

[400] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 333 με παραπ. 281.

[401] Ό.π. σελ. 333 με παραπ. 279-280, πίν. 19:6-11, με σύνοψη των σχετικών παρατηρήσεων των B. Govedarica και R. Peroni.

οικισμού στην πολιτιστική κοινή της ΠΕ ΙΙ περιόδου. Ο ορθολογικός συνυπολογισμός όλων των στοιχείων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο οικισμός στο Νυδρί της Λευκάδας βρισκόταν στο κομβικό σημείο ανάμεσα σε δύο διαφορετικές ζώνες πολιτιστικών επαφών: αυτήν του Αιγαίου-δυτικής Μικράς Ασίας και αυτήν της Αδριατικής-Ιονίου (εικ. 33 [σελ. 276], πάνω). Εκεί ακριβώς οφείλεται ο ετερογενής χαρακτήρας κάποιων στοιχείων του συνολικού ευρήματος του Στενού. Ο λόγος για τον οποίο οι δύο αυτές γεωγραφικές ζώνες έπρεπε πιθανώς να συνδεθούν δεν μπορεί να υπήρξε άσχετος με την εκρηκτική ανάπτυξη της μεταλλουργίας αυτή την περίοδο. Μια ανάπτυξη εξαρτημένη από ένα στοιχείο που δεν υπήρχε στο Αιγαίο: τον κασσίτερο.

Όπως αναφέραμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, οι συγγενείς μεταξύ τους ομάδες μπρούντζινων ευρημάτων από το Καστρί της Σύρου, την Πολιόχνη της Λήμνου και την Τροία μαρτυρούν ότι κατά την ύστερη ΠΕ ΙΙ σε ορισμένες περιοχές του Αιγαίου άρχισαν να χρησιμοποιούνται νέα κοιτάσματα μετάλλων, χαλκού και κυρίως κασσιτέρου, η ακριβής προέλευση των οποίων δεν έχει ακόμα εξακριβωθεί. Οι σχετικές χημικές αναλύσεις έδωσαν, παρ' όλα αυτά, μια μικρή ένδειξη για την προέλευση των μετάλλων, αφού διαπιστώθηκε σε αυτά η ύπαρξη κοιτασμάτων εξαιρετικά μεγάλης, προκάμβριας ηλικίας.[402] Βεβαίως, το στοιχείο αυτό μπορεί να αφορά είτε τον χαλκό είτε τον κασσίτερο, αφού αυτό που αναλύεται δεν είναι απευθείας τα ίδια τα μέταλλα αλλά ο μόλυβδος που εμπεριέχουν. Ο λόγος είναι ότι ο μόλυβδος εμφανίζεται στην φύση με μορφή διαφορετικών ισοτόπων, δηλαδή με μια ανομοιογένεια που επιτρέπει τον εντοπισμό της προέλευσης των μετάλλων στα οποία εμπεριέχεται. Εάν, εντούτοις, υποθέσουμε πως το αποτέλεσμα των χημικών αναλύσεων αφορά (και) τον κασσίτερο, τότε προκύπτει μια ενδιαφέρουσα κατάσταση. Μεταλλεύματα τόσο μεγάλης γεωλογικής ηλικίας υπάρχουν μόνο σε λίγες, συγκεκριμένες περιοχές του πλανήτη: στην οροσειρά του Αλτάι στην κεντρική Ασία, στο Αφγανιστάν, στην οροσειρά μεταξύ Σαξονίας και Βοημίας (Ερτσγκεμπίργκε [Erzgebirge]) και στην Κορνουάλη της Αγγλίας.[403]

Οι δύο τελευταίες περιπτώσεις και ειδικά εκείνη της Ερτσγκεμπίργκε, της «οροσειράς των μεταλλευμάτων»,[404] μας προσφέρουν πιθανότατα το τελευταίο κομμάτι του παζλ των πολιτιστικών επαφών στην ανατολική Μεσόγειο των μέσων της 3ης χιλιετίας π.Χ. Η αναζήτηση κασσιτέρου εκ μέρους των κοινωνιών της Μικράς Ασίας, του Αιγαίου και της ηπειρωτικής Ελλάδας είχε προφανώς οδηγήσει στα κοιτάσματα της κεντρικής και βορείου Ευρώπης και ειδικά σε αυτά της οροσειράς μεταξύ Σαξονίας και Βοημίας. Στην Ερτσγκεμπίργκε έχουν αναγνωρίσει τον τροφοδότη του Αιγαίου της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού με κασσίτερο σημαντικοί ερευνητές, όπως οι G. Childe, J. Mellaart, J. E. Day-

[402] Δηλαδή από την περίοδο του Προκαμβρίου, την παλαιότερη και μεγαλύτερη χρονικά γεωλογική περίοδο (περ. 4,5/4,7 δισεκατομμύρια - 600 εκατομμύρια χρόνια). Βλ. ό.π. σελ. 269 με παραπ. 1133, 439 κ.ε.

[403] Ό.π. σελ. 440 με παραπ. 77-78.

[404] Από τις γερμανικές λέξεις Erz (έρτς)=μετάλλευμα και Gebirge (γκεμπίργκε)=οροσειρά.

ton και S. Gerloff.[405] Οι δύο προαναφερθείσες μεγάλες ζώνες πολιτιστικών επαφών, αυτή του Αιγαίου-δυτικής Μικράς Ασίας και αυτή της Αδριατικής-Ιονίου, συγκροτήθηκαν με σκοπό την πρόσβαση στο προϊόν εκείνο που στην εποχή του είχε ίσως την ίδια γεωπολιτική σημασία με αυτήν που έχει σήμερα το πετρέλαιο: στα μέταλλα και κυρίως στον κασσίτερο. Οι πλούσιοι τάφοι στον κόλπο του Νυδρίου στην Λευκάδα και στον κόλπο του Κότορ στο Μαυροβούνιο είναι οι μάρτυρες της ύπαρξης μιας αλυσίδας λιμενικών σταθμών κατά μήκος της θαλάσσιας οδού Ιονίου-Αδριατικής, η οποία υπήρξε ο δυτικότερος βραχίονας των δύο μεγάλων αυτών ζωνών ανταλλαγών.[406] Και στο κρίσιμο σημείο επαφής μεταξύ τους δεν βρέθηκε μόνον ο οικισμός του Στενού στην Λευκάδα, αλλά ολόκληρη η ηπειρωτική Ελλάδα, καθώς και οι Κυκλάδες.

Ο οικισμός του νεκροταφείου των τύμβων στο Στενό υπήρξε αναπόσπαστο κομμάτι όχι μόνο της ακμής του ελλαδικού πολιτισμού κατά την ΠΕ ΙΙ, αλλά και της κατάρρευσής του. Διότι το τελικό χτύπημα στην σύνδεση του ευρήματος του Στενού με τις θεωρίες μεταναστευτισμού δεν είναι άλλο από την περίοδο που αυτό σταματά πλέον να υφίσταται. Το νεκροταφείο παύει να χρησιμοποιείται μετά την περίοδο καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ. Κατά τις ανασκαφές του Dörpfeld δεν βρέθηκαν ευρήματα της ΠΕ ΙΙΙ ή της ΜΕ Ι περιόδου. Η ανώτερη κοινωνική τάξη που τάφηκε στο νεκροταφείο του Νυδρίου όχι μόνο δεν σχετίζεται με την αιτία της πολιτιστικής μεταβολής κατά την ύστερη 3η χιλιετία π.Χ., αλλά ήταν και αυτή ένα από τα θύματά της.[407] Περαιτέρω, όπως θα δούμε στο τέλος του κεφαλαίου, η αποσύνδεση των τάφων του Στενού από την θεωρία του «λαού Κουργκάν» ίσως ανοίγει τον δρόμο για την επανασύνδεσή του με το πρόβλημα της ομηρικής Ιθάκης.

Προτού τώρα στρέψουμε την προσοχή μας στις περιβόητες πολιτιστικές μεταβολές της ύστερης 3ης χιλιετίας π.Χ. στον ελλαδικό χώρο και στην πραγματική τους φύση, πρέπει να ρίξουμε μια γρήγορη αλλά χρήσιμη ματιά στον κόσμο της δυτικής Μεσογείου. Την περίοδο ακριβώς που στην ανατολική Μεσόγειο έχουμε όλες τις προαναφερθείσες εξελίξεις (περ. 2500-2200 π.Χ.), ένα νέο και εντυπωσιακό δίκτυο διασυνδέσεων αρχίζει να ξεδιπλώνεται και στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο. Εκεί, η δυτική Γαλλία, η Σαρδηνία, περιοχές της τυρρηνικής πλευράς της Ιταλίας και η Σικελία γίνονται μέρος του φαινομένου των Κωδωνοειδών Κυπέλλων (βλ. κεφ. ΙΙ.1, σελ. 57 κ.ε.).[408] Έχουμε,

---

[405] Για μια σύνοψη των απόψεών τους βλ. S. Gerloff, Zu Fragen mittelmeerländischer Kontakte und absoluter Chronologie der Frühbronzezeit in Mittel- und Westeuropa, *Prähistorische Zeitschrift* 68, 1993, σελ. 62 με παραπ. 12, 83 κ.ε. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 440 με παραπ. 79-81.

[406] I. Kilian-Dirlmeier, *Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas. Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913* (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2005), σελ. 159 κ.ε.

[407] Ό.π. σελ. 163.

[408] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 435 κ.ε. Του ιδίου, Seaborne contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd millennium BC: the

δηλαδή, μια εντυπωσιακή χρονική σύμπτωση μεταξύ της διασποράς των Κωδωνοειδών Κυπέλλων στην δυτική Ευρώπη και της διάχυσης της ανατολικής προελεύσεως ποιοτικής επιτραπέζιας κεραμεικής στο Αιγαίο (ομάδα Λευκαντί Ι ή Καστρί). Και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο για νέες μορφές αγγείων πόσεως, που την ίδια περίοδο εισάγονταν και ενσωματώνονταν στον υλικό πολιτισμό περιοχών πολύ μακρινών από τους τόπους προέλευσής τους, ίσως ως σύμβολα υψηλής κοινωνικής θέσεως. Και στην περίπτωση των Κωδωνοειδών Κυπέλλων έχει διαπιστωθεί μια αιτιώδης σχέση μεταξύ της εξάπλωσης του χαρακτηριστικού «πακέτου» κτερισμάτων του εν λόγω πολιτισμού (Beaker Package) και της εντατικοποίησης στην διακίνηση μετάλλων.

Ωστόσο, παρά την χρονική σύμπτωση των παρόμοιων εξελίξεων σε ανατολή και δύση, δεν φαίνεται να υπήρξε διασύνδεση μεταξύ αυτών των μεγάλων αξόνων επαφών. Τα ανατολικής προελεύσεως στοιχεία που διαχέονται προς δυσμάς στα πλαίσια του άξονα της ανατολικής Μεσογείου δεν απαντούν δυτικότερα της Ελλάδας. Ταυτόχρονα, στην ανατολική και δυτική ακτή της Αδριατικής τα Κωδωνοειδή Κύπελλα είναι σχεδόν άγνωστα, ενώ στο Αιγαίο ανύπαρκτα. Πρόκειται, συνεπώς, για μια περίοδο κατά την οποία η δυτική και η ανατολική Μεσόγειος σχηματίζουν δύο ξεχωριστές ενότητες, χωρίς ιδιαίτερη επαφή μεταξύ τους. Αυτή ακριβώς είναι η κατάσταση πραγμάτων που επρόκειτο να αλλάξει την αμέσως επόμενη χρονική περίοδο (2200-2000 π.Χ.). Αυτό που ακολούθησε ήταν ένα από τα πιο πρώιμα επεισόδια των εξελίξεων εκείνων που σταδιακά οδήγησαν στην αντίληψη ενός πιο «ενιαίου» μεσογειακού κόσμου. Όπως θα αντιληφθούμε ευθύς αμέσως, οι πολιτιστικές μεταβολές στον ελλαδικό χώρο κατά την ύστερη 3η χιλιετία π.Χ. δεν ήταν –τουλάχιστον εν μέρει– τίποτε άλλο παρά μια πτυχή του επεισοδίου αυτού.

V.4. Η κατάρρευση του πολιτισμού των Κτηρίων με Διαδρόμους και τα πραγματικά της αίτια

Ποια ήταν όμως η τύχη του πολιτισμού της εξελιγμένης και ύστερης ΠΕ ΙΙ, δηλαδή της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους, μετά την περίοδο καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ; Όταν ο John Caskey διατύπωνε την θεωρία περί μεταναστευτικής εισβολής στην Ελλάδα στα τέλη της ΠΕ ΙΙ είχε στο μυαλό του, μεταξύ άλλων, την έντονη εικόνα ενός από τα πιο εντυπωσιακά, αλλά και περίεργα ευρήματα της ελληνικής προϊστορίας. Η Οικία των Κεράμων, το μεγάλο Κτήριο με Διαδρόμους της Λέρνας ΙΙΙΔ, είχε πέσει θύμα μιας μεγάλης, καταστροφικής πυρκαγιάς. Το στρώμα καύσης κάλυπτε όλη την έκταση των

unfolding of the Mediterranean world, στο: I. Galanaki - H. Tomas - Y. Galanakis - R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders*, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27 (Liège 2007), σελ. 13 κ.ε.

300 τ.μ. του κτηρίου, ενώ σε ορισμένα σημεία ξεπερνούσε το ένα μέτρο ύψος κατά την ώρα της ανασκαφής.[409] Η καύση της Οικίας των Κεράμων σηματοδοτεί τόσο αρχαιολογικά όσο πιθανώς και ιστορικά το τέλος της φάσης Λέρνα III και της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους, τουλάχιστον στην Αργολίδα. Το πιο εντυπωσιακό όμως είναι ότι από τις μάζες των ερειπίων της Οικίας των Κεράμων είχε ανεγερθεί στο ίδιο σημείο ένας μεγάλος τύμβος με διάμετρο περίπου 19 μ. και λίθινο περίβολο (εικ. 20 [σελ. 201], πάνω [αρ. 16]).[410] Ο Caskey θεώρησε ότι ο τύμβος αυτός, στον οποίον δεν βρέθηκαν ίχνη ταφών, είχε κτιστεί από τους άγνωστους εισβολείς που προηγουμένως είχαν καταστρέψει την Οικία των Κεράμων.[411] Εξέφρασε παράλληλα και την υποψία ότι το κίνητρο για την ανέγερση ενός τέτοιου μνημείου υπήρξε ίσως λιγότερο ο θρίαμβος και περισσότερο ο φόβος εκ μέρους των εισβολέων για τις τυχόν συνέπειες (θεϊκή τιμωρία;) που θα μπορούσε να έχει το καταστροφικό τους έργο.[412]

Η αίσθηση μιας μεγάλης τομής στην ιστορία του οικισμού συμπληρωνόταν από τον διαφορετικό χαρακτήρα του οικισμού της επόμενης φάσης (Λέρνα IV). Τα κτίσματα του νέου –ανοχύρωτου πλέον– οικισμού, που τώρα είχαν αψιδωτή κάτοψη, έμοιαζαν να λαμβάνουν χωροταξικώς υπ' όψιν την ύπαρξη του τύμβου, αφού για αρκετό χρονικό διάστημα η περιοχή που αυτός κάλυπτε έμεινε αδόμητη.[413] Ο οικισμός των αψιδωτών κτηρίων συνέχισε να υπάρχει καθ' όλη την διάρκεια της ΠΕ III, με κάθε νέο κτίσμα να λαμβάνει υπ' όψιν του την ύπαρξη και θέση των προηγουμένων. Το στοιχείο αυτό μαρτυρεί μια ομαλή οικιστική εξέλιξη, που συνεχίστηκε ως την Μεσοελλαδική περίοδο.[414]

Όπως θα δούμε και στην συνέχεια, τα αψιδωτά κτίσματα αποτελούν έναν χαρακτηριστικό αρχιτεκτονικό τύπο για την ΠΕ III, τουλάχιστον σε ορισμένους οικισμούς της Πελοποννήσου. Η εμφάνιση του τύπου αυτού την συγκεκριμένη περίοδο, την επαύριον, δηλαδή, της περιόδου καμπής, έχει αποδοθεί στο παρελθόν σε μεταναστεύσεις πληθυσμών από τον βορρά.[415] Στην πραγματικότητα όμως, δεν αποτελεί και τόσο καινοφανές στοιχείο, αφού αψιδωτά κτίσματα απαντούν στον ελλαδικό χώρο ήδη από την Χαλκολιθική περίοδο, ενώ κατά την ΠΕ II είναι συχνά στην Στερεά Ελλάδα, την Θεσσα-

[409] J. L. Caskey, Excavations at Lerna, 1952-1953, *Hesperia* 23, 1954, σελ. 23 κ.ε. Του ιδίου, Excavations at Lerna, 1955, *Hesperia* 25, 1956, σελ. 164 κ.ε.

[410] Ό.π. σελ. 165, εικ. 3, 5, πίν. 42:a.

[411] J. L. Caskey, Houses of the fourth settlement at Lerna, στο: *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*. Τόμος Γ' (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1966), σελ. 144 κ.ε.

[412] Ό.π. σελ. 145. Βλ. επίσης J. L. Caskey, Lerna in the Early Bronze Age, *American Journal of Archaeology* 72, 1968, σελ. 314: «One guesses that the motive was fear rather than triumph».

[413] J. L. Caskey, Excavations at Lerna, 1955, *Hesperia* 25, 1956, σελ. 165.

[414] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 177.

[415] Για την άποψη αυτή που εκφράστηκε κάποιες φορές κυρίως από τον Caskey βλ. J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992), σελ. 14, 18.

λία και την Μακεδονία, χωρίς να είναι άγνωστα ούτε και στην Πελοπόννησο.[416] Εκτός αυτού, είναι γνωστό ότι η επιλογή αψιδωτών κατόψεων ανάγεται συχνά σε καθαρώς πρακτικά αίτια, αφού αυτές ενδείκνυνται σε περιπτώσεις (ή εποχές) όπου τα διαθέσιμα οικοδομικά υλικά είναι ταπεινά και οι ικανότητες των τεχνιτών περιορισμένες. Σε κάθε περίπτωση είναι σίγουρο ότι τα αψιδωτά κτήρια κατά την ΠΕ ΙΙΙ φαίνεται να αποκτούν σε κάποιους οικισμούς της Πελοποννήσου μια ιδιαίτερη σημασία. Το οικιστικό σχήμα από μικρά και ελεύθερα στον χώρο αψιδωτά κτίσματα αναμφίβολα έρχεται σε αντίθεση με την πυκνή δόμηση των οικισμών της προηγούμενης περιόδου.[417]

Την πιο σημαντική εξέλιξη συνιστά, ωστόσο, δίχως αμφιβολία η πλήρης εξαφάνιση της μνημειώδους αρχιτεκτονικής. Η καταστροφή της Οικίας των Κεράμων υπήρξε κάθε άλλο παρά ένα μεμονωμένο συμβάν. Μετά την περίοδο καμπής εκλείπουν τόσο τα Κτήρια με Διαδρόμους όσο και άλλα μεγάλα αρχιτεκτονήματα, όπως π.χ. το κυκλικό κτίσμα της Τίρυνθας. Εκλείπουν, επίσης, και κάποια επιμέρους στοιχεία τους, όπως τα ψημένα κεραμίδια ως τρόπος στέγασης.[418] Ο χαρακτηριστικός τύπος ορθογώνιων κεραμίδων, που λόγω του μεγάλου αριθμού τους έδωσαν το όνομά τους στην Οικία των Κεράμων, εξαφανίζεται και δεν επανεμφανίζεται ποτέ ξανά.

Ταυτόχρονα παρατηρείται και μια διαδικασία εγκαταλείψεως οικισμών που αντικατοπτρίζεται στην δραστική μείωση του αριθμού τους κατά την ΠΕ ΙΙΙ. Στην Κυκλάδες, για παράδειγμα, εγκαταλείπονται κατά την περίοδο καμπής όλοι οι ως τότε κατοικούμενοι ορεινοί οχυρωμένοι οικισμοί, ενώ και ο ίδιος ο τύπος του οχυρωμένου οικισμού, συχνός κατά την ΠΕ ΙΙ, μοιάζει να εκλείπει κατά την ΠΕ ΙΙΙ.[419] Όπως μαρτυρεί, παρά ταύτα, το εντυπωσιακό οχυρωματικό τείχος των πόλεων V-VI στην Κολώνα της Αίγινας (ύστερη ΠΕ ΙΙΙ), είναι πιθανό ότι η εικόνα εξαφάνισης των οχυρώσεων αντικατοπτρίζει περισσότερο την κατάσταση της έρευνας.[420] Ως προς το γενικό σύμπτωμα, πάντως, της οικιστικής ασυνέχειας, η εικόνα μοιάζει αντιπροσωπευτική. Όχι μόνο στις Κυκλάδες, αλλά και σε άλλες περιοχές, όπως η δυτική Πελοπόννησος και η Αττική, η μείωση των οικισμών είναι τόσο έντονη, ώστε σχεδόν να δημιουργείται πρόβλημα ορισμού μιας φάσης παράλληλης προς την ΠΕ ΙΙΙ της Αργολίδας.[421]

Ακόμα όμως και όταν οι οικισμοί δεν εγκαταλείπονται, δίνουν μια σαφή εικόνα αναστατώσεων. Η εντυπωσιακή αυτή οικιστική τομή συνδέεται συχνά, αλλά όχι πάντα, και με καταστροφές οικισμών από πυρκαγιά. Πρόκειται, βεβαίως, για το περιβόητο εκείνο

---

[416] Ό.π. σελ. 197 κ.ε., 253 κ.ε., εικ. 9. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 199 κ.ε.

[417] Ό.π. σελ. 208.

[418] Ό.π. σελ. 220 κ.ε.

[419] Ό.π. σελ. 202 κ.ε., 224 κ.ε.

[420] Ό.π. σελ. 202 κ.ε., πίν. 68.

[421] Ό.π. σελ. 223.

στρώμα καταστροφών, του οποίου την σημασία είχε τονίσει, όπως είδαμε στην αρχή του κεφαλαίου, ο Caskey, αλλά και η παλαιότερη έρευνα. Η άποψη αυτή αντικρούστηκε σε κάποιο βαθμό το 1992 από την Jeannette Forsén, από την έρευνα της οποίας προέκυψε πως οι περιπτώσεις καταστροφών οικισμών από πυρκαγιά ή άλλη αιτία δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση φαινόμενο μόνο της περιόδου μετάβασης από την ΠΕ ΙΙ στην ΠΕ ΙΙΙ.[422] Σε ανάλογα συμπεράσματα κατέληξε και ως προς τα χρονικά σημεία της εγκατάλειψης οικισμών κατά την επίμαχη περίοδο, υπογραμμίζοντας ότι η εντύπωση μιας βαθιάς και ξεκάθαρης πολιτιστικής τομής ανάμεσα στην ΠΕ ΙΙ και την ΠΕ ΙΙΙ πρέπει πλέον να αναθεωρηθεί.[423]

Την άποψη ότι η σημασία του «ορίζοντα καταστροφής» στα τέλη της ΠΕ ΙΙ έχει υπερεκτιμηθεί στην έρευνα ασπάζεται και ο Maran. Σε αντίθεση όμως με την Forsén, διακρίνει τις έννοιες «καταστροφή» και «ασυνέχεια», αφού η πρώτη δεν συνεπάγεται απαραίτητα την δεύτερη, ενώ και η δεύτερη δεν προϋποθέτει οπωσδήποτε την πρώτη.[424] Σημαντικός, δηλαδή, είναι ο συνδυασμός των δύο αυτών παραγόντων, αφού καταστροφές από πυρκαγιά απαντούν όντως συχνότατα σε προϊστορικούς οικισμούς. Καθώς όμως μπορεί να έχουν προκληθεί από πολλούς διαφορετικούς λόγους (π.χ. απροσεξία ή δασική πυρκαγιά), δεν συνεπάγονται οπωσδήποτε ασυνέχεια και τομή στην ιστορία του οικισμού. Αλλά και αντιστρόφως, η μη ύπαρξη καταστροφής από πυρκαγιά ή άλλη αιτία δεν σημαίνει απαραιτήτως ομαλή εξέλιξη και συνέχεια. Αποφασιστική είναι εν τέλει η εικόνα του οικισμού κατά το πέρασμα από την μία φάση στην άλλη.

Ο συνυπολογισμός όλων των παραγόντων και ειδικά του τελευταίου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι από την Θεσσαλία στον βορρά ως τις Κυκλάδες στον νότο δεν υπάρχει ούτε ένας οικισμός που να παρουσιάζει εικόνα απρόσκοπτης συνέχειας κατά την περίοδο καμπής, ούτε ένας στον οποίον να μη μπορεί να διαπιστωθεί τουλάχιστον μία οικιστική τομή κατά την μετάβαση από την ΠΕ ΙΙ στην ΠΕ ΙΙΙ.[425] Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι με κριτήριο την οικιστική συνέχεια (και όχι την ύπαρξη ή μη στρώματος καταστροφής) κατά τις εποχές τόσο πριν όσο και μετά από την παρέλευση της περιόδου καμπής, οι οικισμοί παρουσιάζουν μια σαφή εικόνα συνέχειας.[426] Στο σημείο αυτό είναι βεβαίως χρήσιμο να θυμηθούμε πως η περίοδος καμπής υπήρξε ένα αρκετά ευρύ χρονικό διάστημα (2350/2300-2200/2150 π.Χ.) και ότι είναι πολύ πιθανόν οι αναστατώσεις να μην έλαβαν χώρα σε όλες τις περιοχές ταυτοχρόνως.

---

[422] J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992), σελ. 30 κ.ε., 167 κ.ε., 251 κ.ε.

[423] Ό.π. σελ. 252.

[424] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 175, 221 κ.ε.

[425] Ό.π. σελ. 222.

[426] Ό.π. σελ. 222 κ.ε.

Όπως ίσως μπορεί κανείς ήδη να υποψιαστεί, μετά την περίοδο καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ υπάρχουν ελάχιστες ενδείξεις για την διοικητική χρήση σφραγίδων, κάτι που οφείλεται λιγότερο στην κατάσταση της έρευνας και περισσότερο στην ανατροπή των προγενέστερων διοικητικών δομών.[427] Την κατάρρευση των δομών αυτών την είδαμε ήδη να αντανακλάται στην εξαφάνιση των Κτηρίων με Διαδρόμους. Της περιόδου καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ δεν επιζεί, επίσης, και ο τύπος αποθηκευτικού αγγείου που γνωρίσαμε εν σχέσει προς την παραγωγή οίνου και ελαίου. Τέτοιου είδους αγγεία επρόκειτο να επανεμφανιστούν πλέον στον ελλαδικό χώρο μόνο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.[428] Περαιτέρω, κατά την ΠΕ ΙΙΙ έχουμε δραστική μείωση στον αριθμό των μεταλλικών αντικειμένων. Αυτό όμως ίσως οφείλεται στην ως τώρα έλλειψη ταφικών ευρημάτων από την περίοδο αυτή, μιας και συνήθως μεγάλο μέρος των προϊστορικών μεταλλικών αντικειμένων που γνωρίζουμε είναι μεταλλικά κτερίσματα ταφών.[429]

Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επαρκούν και για να απαντηθεί το ερώτημα αν η εισροή «ξένων» μετάλλων στο Αιγαίο, που γνωρίσαμε ως έναν από τους παράγοντες για την ακμή της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους, συνεχίστηκε με τον ίδιο ρυθμό και κατά την ΠΕ ΙΙΙ. Με δεδομένη, εντούτοις, την κατάρρευση της σύνθετης ιεραρχικής δομής των κοινωνιών της εξελιγμένης και ύστερης ΠΕ ΙΙ, που θα επηρέασε σίγουρα και τις εμπορικές δραστηριότητες, φαντάζει πιθανή μια οπισθοδρόμηση και στον τομέα αυτό. Η αίσθηση της διατάραξης των ακμαίων εμπορικών δικτύων στον χώρο του Αιγαίου επιτείνεται και από την μεγάλη τομή στην πολιτιστική εξέλιξη των Κυκλάδων, όπου όλοι οι ευημερήσαντες ναυτικοί οικισμοί της ΠΚ ΙΙ περιόδου μοιάζουν να εξαφανίζονται από το προσκήνιο. Τα νέα κέντρα που αναδύονται την εποχή ακριβώς που όλα τα παλαιά μοιάζουν να παρακμάζουν είναι η Φυλακωπή της Μήλου και το Ακρωτήρι της Θήρας. Η ανάπτυξη των κέντρων αυτών στις νότιες Κυκλάδες πιθανώς μαρτυρεί ότι ο ρόλος του κόμβου μεταξύ ανατολής και δύσης περνούσε πλέον από την ηπειρωτική Ελλάδα και τα προγενέστερα κυκλαδικά κέντρα σε μια νέα δύναμη: την μινωική Κρήτη.

Από την περίοδο καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ ξεκινά και η οριστική διάσπαση της κεραμεικής «κοινής» της ΠΕ ΙΙ. Αυτή συνοδεύεται από την εξαφάνιση των δύο βασικών σχημάτων αγγείων της ΠΕ ΙΙ, δηλαδή της σαλτσιέρας και της μικρής φιάλης με δακτυλιόσχημη βάση.[430] Παράλληλα, εμφανίζεται πλέον μια γενική τάση διακόσμησης της κεραμεικής. Κατά την ΠΕ ΙΙΙ η άλλοτε κοινή διασπάται σε πέντε τοπικές ομάδες: της δυτικής Πελοποννήσου, της βορειοανατολικής Πελοποννήσου/Αίγινας, την βοιωτική και της κεντρικής Ελλάδος, της Ευβοίας-Μαγνησίας και την μηλιακή (Φυλακωπή Ι).

[427] Ό.π. σελ. 238 κ.ε.

[428] Ό.π. σελ. 254 κ.ε.

[429] Ό.π. σελ. 259 κ.ε.

[430] Ό.π. σελ. 275.

Στην βορειοανατολική Πελοπόννησο εκτός από νέα μικρά ανοιχτά σχήματα (αμφορίσκος [«tankard»], «ουζοπότηρο» και κύαθος με δακτυλιόσχημες ταινιωτές λαβές [«Bass Bowl»]) που αντικαθιστούν την σαλτσιέρα και την μικρή φιάλη, εμφανίζονται και νέα είδη κεραμεικής, όπως η γκρίζα μινυακή και η γραπτή με σκούρα διακόσμηση επί ανοιχτού βάθους (εικ. 26).[431] Αντίστροφη τάση ως προς την τελευταία εκφράζει η κεραμεική του τύπου Αγίας Μαρίνας στην Βοιωτία, καθώς φέρει λευκή διακόσμηση επί σκούρου βάθους (εικ. 26:4).[432] Από όλες τις τοπικές ομάδες της ΠΕ ΙΙΙ την μεγαλύτερη συνέχεια παρουσιάζει αυτή της Ευβοίας-Μαγνησίας, αφού διατηρεί τον ανατολίζοντα χαρακτήρα της κεραμεικής Λευκαντί Ι. Και σε αυτή την φάση απαντά, δηλαδή, η αδιακόσμητη και ανοιχτόχρωμη τροχήλατη κεραμεική.[433] Αντιθέτως, η πιο πλήρης ασυνέχεια μεταξύ ΠΕ ΙΙ και ΠΕ ΙΙΙ εμφανίζεται στις ομάδες της δυτικής Πελοποννήσου και της Μήλου.

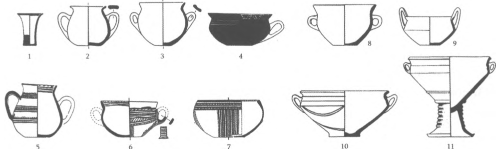

Εικ. 26. Κεραμεική της Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ και Μεσοελλαδικής Ι: «Ουζοπότηρο» (1), αμφορίσκος (2, 5), κύαθος με δακτυλιόσχημες ταινιωτές λαβές (3, 6), κύαθος ρυθμού Αγίας Μαρίνας (4), σκούρα διακόσμηση επί ανοιχτού βάθους (5-7), μινυακή κεραμεική (8-11).

Την πιο ενδιαφέρουσα κατάσταση έχουμε αναμφίβολα στην δυτική Πελοπόννησο, όπου κατά την ΠΕ ΙΙΙ εμφανίζεται ένα είδος κεραμεικής το οποίο τόσο ως προς την μορφή όσο και ως προς την διακόσμηση των αγγείων αποτελεί για την περιοχή αυτή, αλλά και γενικότερα για τον ελλαδικό χώρο και το Αιγαίο, σαφώς ξένο σώμα. Η ξενική αυτή κεραμεική, που σποραδικά κάνει την εμφάνισή της και σε άλλες θέσεις της κεντρικής και νοτίου Ελλάδας, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της περιό-

---

[431] Γενικά για την κεραμεική της βορειοανατολικής Πελοποννήσου κατά την ΠΕ ΙΙΙ βλ. J. B. Rutter, *Ceramic Change in the Early Bronze Age: The Kastri Group, Lefkandi I, and Lerna IV: A Theory Concerning the Origins of Early Helladic III Ceramics*, Occasional paper No. 5 (Institute of Archaeology UCLA 1979), σελ. 9 κ.ε. Του ιδίου, *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Volume III: The Pottery of Lerna IV* (Princeton, New Jersey 1995). Βλ. επίσης J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 14, 278, πίν. 23, 24:1-6.

[432] Ό.π. σελ. 71 κ.ε., 280, με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

[433] Ό.π. σελ. 99 κ.ε., 280 κ.ε., πίν. 26:8, 27:3, 28:1-14.

δου που εξετάζουμε και θα αναφερθούμε σε αυτήν πιο αναλυτικά στην συνέχεια. Ξένης προελεύσεως είναι και κάποιες άλλες κατηγορίες ευρημάτων, όπως π.χ. ειδώλια και μικροαντικείμενα, που εμφανίζονται ξαφνικά στην νότιο Ελλάδα κατά την ΠΕ III και δεν μπορούν να αναχθούν σε πρόδρομες μορφές μέσα από τον χώρο του Αιγαίου. Στα επείσακτα αυτά στοιχεία και στην σημασία τους για τις πολιτιστικές μεταβολές της περιόδου καμπής θα επιστρέψουμε επίσης λίγο αργότερα.

Πιο σημαντικό σε αυτό το σημείο είναι να αναφερθούμε στα αντικείμενα που *δεν* αποτελούν καινοτομίες του χαρακτήρα που τους αποδόθηκε στο παρελθόν. Ο λόγος είναι πρώτον για μια κατηγορία μικρών ευρημάτων, τα πήλινα αγκυροειδή αντικείμενα (εικ. 27 [σελ. 229], δεξιά),[434] που έχουν θεωρηθεί στο παρελθόν τυπικά στοιχεία ενός από τα κύματα του «λαού Κουργκάν» που υποτίθεται πως εισέβαλε στον ελλαδικό χώρο την περίοδο αυτή.[435] Στην πραγματικότητα, τα αντικείμενα αυτά δεν αποτελούν καινοτομία της ΠΕ III, καθώς εμφανίζονται σε ικανό αριθμό και σε πολλές θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας ήδη από την ΠΕ II περίοδο, ενώ απαντούν και κατά την Μεσοελλαδική Εποχή.[436] Το σημαντικότερο όμως είναι ότι η διασπορά των ευρημάτων στον χάρτη (εικ. 27, αριστερά) καταδεικνύει ότι πρόκειται για ένα στοιχείο υλικού πολιτισμού που χαρακτηρίζει κυρίως τον ελλαδικό χώρο (ανατολική ηπειρωτική Ελλάδα και Πελοπόννησο) και πολύ λιγότερο άλλες περιοχές των Βαλκανίων ή της ανατολικής Ευρώπης.[437] Με αυτό ως δεδομένο δεν είναι περίεργο ότι ο Caskey κατέληξε τελικά να αντιστρέψει την υποτιθέμενη κατεύθυνση εξάπλωσης των πήλινων αγκυροειδών αντικειμένων, προτείνοντας τελικά την νότιο Ελλάδα ως τόπο καταγωγής τους.[438]

Και ενώ με τα ως τώρα δεδομένα παραμένει ασαφές σε ποια περιοχή του ελλαδικού χώρου εμφανίζονται τα πρωιμότερα δείγματα, είναι πλέον ξεκάθαρο πως οι μικρές πήλινες άγκυρες όχι μόνο δεν αποτελούν μάρτυρες κάποιας μεταναστευτικής εισβολής, αλλά αντίθετα, κατά ειρωνικό τρόπο, αντιπροσωπεύουν μία από τις λίγες ενδείξεις

[434] Για μια αναλυτική μελέτη τους βλ. E. C. Banks, *The Early and Middle Helladic Small Objects from Lerna* (University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan 1967), σελ. 628 κ.ε. H. J. Weisshaar, Ägäische Tonanker, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 95, 1980, σελ. 33-49. Βλ. επίσης J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992), σελ. 221 κ.ε., εικ. 14. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 290 κ.ε.

[435] Βλ. π.χ. N. G. L. Hammond, *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas* (Noyes Press, New Jersey 1976), σελ. 109, πίν. 6:a.

[436] J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992), σελ. 221 κ.ε.

[437] H. J. Weisshaar, Ägäische Tonanker, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 95, 1980, σελ. 46, εικ. 3 (χάρτης διασποράς των ευρημάτων).

[438] J. L. Caskey, Did the Early Bronze Age end? στο: G. Cadogan (επιμ.), *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*. Cincinnati Classical Studies, New Series, Volume VI (E. J. Brill, Leiden 1986), σελ. 19.

συνέχειας μεταξύ ΠΕ ΙΙ και ΠΕ ΙΙΙ.[439] Ούτε όμως και ως προς αυτό πρέπει να υπερεκτιμηθεί η σημασία τους αφού, αντιθέτως προς ό,τι είχε αρχικώς προταθεί, τα συγκεκριμένα αντικείμενα δεν είναι ειδώλια ή περίαπτα μυστικιστικού χαρακτήρα, αλλά πιθανότατα απλά άγκιστρα (γάντζοι) για την ανάρτηση άλλων αντικειμένων.[440]

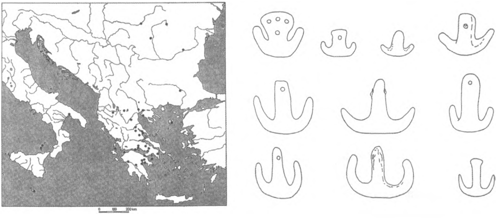

Εικ. 27. Τα πήλινα αγκυροειδή αντικείμενα και η περιοχή διασποράς τους.

Άνθρακες ο θησαυρός και στην περίπτωση μιας άλλης κατηγορίας ευρημάτων που έχει κατ' επανάληψιν, ήδη από την δεκαετία του 1920, συνδεθεί με πιθανούς βόρειους εισβολείς: τους πελέκεις με λίθινη κεφαλή και οπή εφαρμογής του ξύλινου στελέχους.[441] Είναι γεγονός πως η εμφάνιση των αντικειμένων αυτών στην ΠΕ ΙΙΙ είναι αξιοσημείωτη, αφού κατά την ΠΕ ΙΙ δεν φαίνεται να απαντούν στην Πελοπόννησο, ενώ λίγα σποραδικά δείγματα υπάρχουν στην κεντρική και ελαφρώς περισσότερα στην βόρειο Ελλάδα.[442] Με τα ως τώρα στοιχεία μπορεί όντως να παρατηρηθεί μια μικρή χρονική «ολίσθηση» από βορρά προς νότον στην εμφάνιση των πελέκεων, αφού στην μεν βόρειο και κεντρική Ελλάδα απαντούν ήδη το αργότερο κατά την ΠΕ ΙΙ, ενώ στην νότιο Ελλάδα όχι πριν από την ΠΕ ΙΙΙ. Είναι, επίσης, αλήθεια πως οι πελέκεις υπήρξαν το πιο διαδεδομένο όπλο στα Βαλκάνια και στην λεκάνη των Καρπαθίων στο πρώτο ήμισυ

[439] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 290.

[440] Για την ιστορία της έρευνας ως προς την λειτουργία τους βλ. ό.π. σελ. 290 κ.ε. με παραπ. 1291-1293.

[441] Την θέση αυτή υποστήριξαν κυρίως οι Childe, Fuchs, Persson, Howell, Σακελλαρίου και φυσικά η Gimbutas. Για την ιστορία της έρευνας με περαιτέρω βιβλιογραφία βλ. J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992), σελ. 227 κ.ε.

[442] Για έναν κατάλογο των σχετικών ευρημάτων βλ. ό.π. σελ. 227 κ.ε., εικ. 15. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 286 κ.ε.

της 3ης χιλιετίας π.Χ. Εντούτοις, ο συνολικός αριθμός των ευρημάτων στον ελλαδικό χώρο τόσο κατά την ΠΕ ΙΙ όσο και κατά την ΠΕ ΙΙΙ είναι τόσο μικρός (περί τα 20, τα πιο πολλά εκ των οποίων θραύσματα), ώστε η φαινομενική χρονική ολίσθηση στην γεωγραφική τους διασπορά μπορεί κάλλιστα να οφείλεται στην κατάσταση της έρευνας.[443]

Η υποψία αυτή ενισχύεται από τα ευρήματα χρονολογικά «απομονωμένων» θραυσμάτων πελέκεων της Χαλκολιθικής Εποχής από το Ραχμάνι.[444] Εξίσου σημαντικό είναι και το γεγονός ότι από την μελέτη της μορφής και της εκάστοτε ανασκαφικής συνάφειας των ευρημάτων πελέκεων του ελλαδικού χώρου δεν προκύπτει τίποτα που να συνηγορεί για την χρήση τους ως όπλων ή συμβόλων κύρους.[445] Χαρακτηριστικό είναι π.χ. το γεγονός ότι δεν απαντούν πουθενά ως κτερίσματα. Τα ούτως ή άλλως εξαιρετικά λίγα, λοιπόν, ευρήματα που εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο την περίοδο αυτή δεν είναι οι πολεμικοί πελέκεις των επελαυνόντων Κουργκάν, αλλά απλά ταπεινά εργαλεία στα οποία αναπάντεχα έλαχε κάποτε να τροφοδοτήσουν ευφάνταστες επιστημονικές υποθέσεις.

Μιας πρώτης αναφοράς χρήζει, ωστόσο, σε αυτό το σημείο ένα εύρημα που σε αντίθεση με τα προαναφερθέντα αποτελεί όντως καινοτομία κατά την ΠΕ ΙΙΙ. Είναι ίσως όχι το σημαντικότερο, αλλά αναμφίβολα το πιο περίεργο εύρημα που εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο μετά την περίοδο καμπής. Πρόκειται για ένα μακρόστενο οστέινο πλακίδιο με εξογκώματα που βρέθηκε στην Λέρνα IV (εικ. 32:1 [σελ. 249]).[446] Το εύρημα αυτό είναι μοναδικό στην Ελλάδα. Εκτός Ελλάδος, μια μικρή συγκέντρωση τέτοιων αντικειμένων υπάρχει στην Σικελία και στην Τρωάδα, ενώ μεμονωμένα ευρήματα έχουμε στην Μάλτα και στην νότιο Ιταλία (εικ. 32:2-5).[447] Η λειτουργία των σχετικά μικρών αυτών αντικειμένων είναι τόσο αινιγματική όσο και η ευρεία γεωγραφική τους διάδοση. Η ιδιαιτερότητα της μορφής τους αποκλείει μια ανεξάρτητη συμπτωματική εμφάνιση σε διαφορετικές περιοχές.

Τα περίεργα αυτά αντικείμενα «βοήθησαν» στις αρχές του 20ού αιώνα έναν από τους πρώτους που ασχολήθηκαν σοβαρά μαζί τους, τον μεγάλο Σουηδό αρχαιολόγο Oscar Montelius (Όσκαρ Μοντέλιους), να χρονολογήσει την αρχή της Εποχής του Χαλκού στην κεντρική Ευρώπη σωστά, δηλαδή στην περίοδο περί το 2200 π.Χ.[448] Το σίγουρο

---

[443] Ό.π. σελ. 287.

[444] A. J. B. Wace - M. S. Thomson, *Prehistoric Thessaly* (Cambridge University Press 1912), σελ. 43, εικ. 28:ο.

[445] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 287 κ.ε. Με ίσως μοναδικές εξαιρέσεις δύο ευρήματα από τον Άγιο Μάμα και τους Σιταγρούς.

[446] Ό.π. σελ. 292, 373, πίν. 52:5.

[447] Ό.π. σελ. 373 με παραπ. 644-650, πίν. 52:6-9.

[448] Ό.π. σελ. 390 κ.ε. με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές. Ο Montelius, του οποίου η άποψη αμφισβητήθηκε αργότερα για να επιβεβαιωθεί πανηγυρικά με τις νεώτερες έρευνες, είχε χρονολογήσει τα πλακίδια της Σικελίας, που ανήκουν στην εκεί Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, με βάση αυτά της καλύτερα χρονολογημένης Τροίας ΙΙ στο δεύτερο μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ. Καθώς όμως στην Σικελία απαντούν και Κωδωνοειδή Κύπελλα, που ανήκουν στην αμέσως προγενέστερη φάση (Τελική Νεολιθική), ήταν πλέον δυνατή μια αλυσιδωτή χρονολόγηση των αρχών

είναι ότι για την Λέρνα IV το μικρό αυτό εύρημα δεν είναι λιγότερο μυστηριώδες από τον μεγάλο τύμβο που κτίστηκε πάνω στα ερείπια της Οικίας των Κεράμων. Πιθανώς δε να μην είναι και εντελώς άσχετο με αυτόν. Στην μάλλον αναπάντεχη σημασία των περίεργων αυτών οστέινων πλακιδίων με εξογκώματα θα επιστρέψουμε αργότερα.

Αυτό που πρέπει να κρατήσουμε επί του παρόντος είναι πως από την εξονυχιστική μελέτη όλων των περιοχών του πολιτισμού που μπορούν να ερευνηθούν με την βοήθεια της αρχαιολογίας προκύπτει σαφώς ότι κατά την επίμαχη περίοδο καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ έχουμε πράγματι μια πάρα πολύ σημαντική τομή στην πολιτιστική εξέλιξη. Πιθανότατα πρόκειται για την σημαντικότερη φάση ανακατατάξεων στον ελλαδικό χώρο από την εποχή του εκνεολιθισμού.[449] Εάν η εξέλιξη που αντικατοπτρίζεται στα επιτεύγματα της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους δεν είχε διακοπεί, θα είχε οδηγήσει σύμφωνα με τον Maran στην δημιουργία μικρών κρατών, τουλάχιστον στην Αργολίδα.[450] Αντίθετα, η πολιτιστική μεταβολή της περιόδου καμπής επέφερε μια σαφή πολιτιστική οπισθοδρόμηση: στοιχεία όπως τα μνημειώδη κτίσματα, οι εξελιγμένες διοικητικές δομές, η ιεραρχική σχέση μεταξύ των οικισμών, το εξειδικευμένο αποθηκευτικό σύστημα και η ανάπτυξη ιδιαίτερων οικοδομικών υλικών, όπως π.χ. τα ψημένα κεραμίδια, επρόκειτο να επανεμφανιστούν στην ηπειρωτική Ελλάδα μόνο κατά την Μυκηναϊκή περίοδο, δηλαδή τουλάχιστον 600 χρόνια μετά.

Τι προκάλεσε αυτή την εντυπωσιακή κατάρρευση ενός ολόκληρου συστήματος; Το πιθανότερο είναι ότι τα αίτια της κατάρρευσης του συστήματος της ΠΕ ΙΙ είναι αλληλένδετα με τα αίτια της ακμής του. Αυτά υπήρξαν, όπως είδαμε, η εξάπλωση της τεχνολογίας του μπρούντζου, αλλά και η ανάπτυξη της γεωργίας, που, καθώς φαίνεται, περιελάμβανε πλέον την καλλιέργεια της ελιάς και της αμπέλου. Το γεγονός ότι η γεωργία γνώρισε μεγάλη άνθηση την περίοδο αυτή επιβεβαιώνεται και από μια σειρά ερευνών, που όμως ρίχνουν φως όχι μόνο στην άνθηση αυτή καθεαυτή, αλλά και σε κάποιες ενδιαφέρουσες παρενέργειές της. Ο λόγος είναι για τις σημαντικές έρευνες που αφορούν την γεωμορφολογία της βορειοανατολικής Πελοποννήσου κατά την επίμαχη περίοδο.[451] Αυτές έδειξαν ότι, κατά την Εποχή των Κτηρίων με Διαδρόμους, στην περιοχή αυτή υπήρξε μια φάση έντονης διάβρωσης του εδάφους, που είχε ως αποτέλεσμα την σημαντική απώλεια γεωργικών εκτάσεων.

Τα έντονο αυτό επεισόδιο διάβρωσης, που στην νότιο Αργολίδα φέρει το όνομα «Αλούβιο της Πικροδάφνης», συνδέεται πιθανότατα με την εντατικοποίηση της

της Εποχής του Χαλκού που αφορούσε ολόκληρη την περιοχή διαδόσεως των Κωδωνοειδών Κυπέλλων, δηλαδή όλη σχεδόν την κεντρική και δυτική Ευρώπη.

[449] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 301, 463.

[450] Ό.π. σελ. 463.

[451] Ό.π. σελ. 255 κ.ε., 452 κ.ε., με όλες τις βιβλιογραφικές παραπομπές.

γεωργίας στο δεύτερο μισό της ΠΕ ΙΙ. Η οικολογική ισορροπία διαταράχθηκε από την εισαγωγή της χρήσης του αρότρου, καθώς και από τις εκχερσώσεις που προφανώς έλαβαν χώρα στις πλαγιές των λόφων με σκοπό την επέκταση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Μη γνωρίζοντας την πρακτική των αναλημματικών αναβαθμών, οι κοινότητες της ΠΕ ΙΙ βρέθηκαν μπροστά σε ένα πρόβλημα που δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν. Αυτό που ακολούθησε ήταν ένα φαινόμενο σύνηθες σε πρώιμους (και όχι μόνον) πολιτισμούς, κατά το οποίο ένα σύστημα, αντιδρώντας στις αντιξοότητες που προκύπτουν, αντί να μεταβάλλει τις δραστηριότητές του, τις εντατικοποιεί. Αυτή η κρίσιμη λανθασμένη απόφαση είχε, καθώς φαίνεται, μοιραίο αποτέλεσμα και στην περίπτωση του πολιτισμού της ΠΕ ΙΙ, αφού η διαρκώς εντατικοποιούμενη γεωργική δραστηριότητα επέφερε ακόμα μεγαλύτερη αστάθεια και διάβρωση των εδαφών, η οποία με την σειρά της οδήγησε σε σοβαρή απώλεια γεωργικών εκτάσεων.

Φαίνεται, πάντως, ότι στις γεωμορφολογικές αυτές αλλαγές συνέπραξαν εκτός από τους ανθρωπογενείς και κλιματικοί παράγοντες. Προς αυτή την κατεύθυνση οδηγούν τα αποτελέσματα ερευνών στην Συρία, σύμφωνα με τα οποία μια κλιματική διαταραχή γύρω στο 2200 π.Χ. είχε καταστροφικές συνέπειες για την εκεί πολιτιστική εξέλιξη.[452] Μια ξαφνική ξήρανση του κλίματος συνοδευόμενη και από αλλαγή στα συστήματα των ανέμων ήταν αρκετή για να αποσταθεροποιήσει το κεντρικώς ελεγχόμενο αρδευτικό σύστημα των γεωργικών εκτάσεων και να οδηγήσει τον αστικό πολιτισμό της Ακκαδικής περιόδου (περ. 2340-2200 π.Χ.) στην κατάρρευση. Η χρονική σύμπτωση των εξελίξεων αυτών στην βόρειο Μεσοποταμία με αυτές στην Ελλάδα, αλλά και με ανάλογες στην περιοχή της Παλαιστίνης, συνηγορεί υπέρ μιας κοινής αιτίας.

Αυτό που σε κάθε περίπτωση φαντάζει εξαιρετικά πιθανό είναι ότι η συνακόλουθη αποσταθεροποίηση του συστήματος παραγωγής και των γενικότερων οικονομικών συνθηκών οδήγησε τις σύνθετες, αλλά ταυτόχρονα πρώιμες και ευπρόσβλητες διοικητικές και πολιτικές δομές της ΠΕ ΙΙ στην κρίση. Οι δομές αυτές είχαν φθάσει πλέον σε ένα επικίνδυνο όριο, αφού η συντήρησή τους –δηλαδή η συντήρηση των μνημειωδών κτισμάτων, του διοικητικού προσωπικού, των εξειδικευμένων τεχνιτών και της εμπορικής δραστηριότητας– απαιτούσε δέσμευση πηγών (εσόδων) που υπό το βάρος αναπάντεχων αντιξοοτήτων δεν επαρκούσαν πλέον για όλους.[453] Μια τέτοια κρίση είχε σίγουρα άμεσες κοινωνικές παρενέργειες που επέφεραν τελικά την ανατροπή του όλου συστήματος.

Εάν αυτή η υπόθεση έχει πράγματι βάση, τότε σημαίνει πως κατά την περίοδο των Κτηρίων με Διαδρόμους είχαμε πιθανώς για πρώτη φορά την εμφάνιση του ίδιου

[452] H. Weiss – M. A. Courty – W. Wetterstrom et al., The genesis and collapse of Third Millennium North Mesopotamian civilization, *Science* 261, 1993, σελ. 995-1004. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 452 κ.ε.

[453] J. A. Tainter, *The Collapse of Complex Societies* (Cambridge University Press 1988), σελ. 91 κ.ε., 193 κ.ε.

φαινομένου που περίπου 1000 χρόνια αργότερα οδήγησε κατά πάσα πιθανότητα στην κατάρρευση και των μυκηναϊκών ανακτόρων: την προσπάθεια παράκαμψης των αποκεντρωτικών, μικρής κλίμακας οικονομικών και πολιτικών δομών που είναι διαχρονικώς χαρακτηριστικές για την κατοίκηση του ελλαδικού χώρου, προς όφελος ενός κάπως μεγαλύτερης κλίμακας συγκεντρωτικού και δύσκαμπτου αναδιανεμητικού κέντρου.

Η κατάρρευση του σημαντικού πολιτισμού της ΠΕ ΙΙ φαίνεται, επομένως, να οφείλεται κατά κύριο λόγο σε ενδογενή αίτια. Με αυτόν τον τρόπο έχουμε μια εξήγηση η οποία, όπως είδαμε στο κεφάλαιο Ι (σελ. 25 κ.ε.), συνάδει με τις αρχές ερμηνείας των πολιτιστικών μεταβολών που αναπτύχθηκαν από την Νέα ή Διαδικαστική Αρχαιολογία. Εντούτοις, η περίπτωση της περιόδου καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για το ότι η διαλεύκανση της αιτίας των πολιτιστικών μεταβολών δεν επιτυγχάνεται πλήρως με την χρήση μονοδιάστατων και ενίοτε δογματικών ερμηνευτικών μοντέλων. Ο Γερμανός συγγραφέας του *Kulturwandel*, κινούμενος έξω από τις συχνά απόλυτες τάσεις της αγγλοσαξονικής αρχαιολογικής θεωρίας, μπόρεσε να διακρίνει ότι ο συνδυασμός ενδογενών (οικονομικοκοινωνικών) και περιβαλλοντικών παραγόντων προσφέρει μεν μια πειστική εξήγηση για κάποιες πτυχές των πολιτιστικών μεταβολών της περιόδου καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ, όχι όμως για όλες.

V.5. Οι «Αργοναύτες των δυτικών Βαλκανίων» και το μεσογειακό πνεύμα του τέλους της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Όπως αναφέραμε ήδη, κατά την ΠΕ ΙΙΙ εμφανίζεται στην δυτική Πελοπόννησο και πιο σποραδικά σε άλλες θέσεις της κεντρικής και νοτίου Ελλάδας ένα είδος κεραμεικής, η μορφή και η διακόσμηση του οποίου το καθιστούν σαφώς ξένο σώμα για την Ελλάδα της 3ης χιλιετίας π.Χ. Η κεραμεική αυτή είναι κατασκευασμένη από σκούρο καστανό ή γκρίζο πηλό, έχει καλά στιλβωμένη επιφάνεια και φέρει λεπτή εγχάρακτη ή και εμπίεστη διακόσμηση (εικ. 29 [σελ. 238]). Χαρακτηριστικές μορφές αγγείων που εμφανίζονται τώρα και δεν έχουν προδρόμους στον ελλαδικό χώρο είναι η πρόχους με ψηλό κυλινδρικό λαιμό και έξω νεύον χείλος και ο αμφορέας με χοανόσχημο λαιμό και δύο μικρές δακτυλιόσχημες λαβές κάτω από το χείλος.[454]

Στα διακοσμητικά σχέδια ανήκουν βαθμιδωτές, μαιανδροειδείς ομάδες γραμμών, συχνά συνοδευόμενες από στίγματα, αντιθετικά σπειροειδή και γωνιώδη άγκιστρα, κυματοειδείς και τεθλασμένες γραμμές, αγκυλωτοί σταυροί, διαποίκιλτα τρίγωνα και το ιδιαίτερα χαρακτηριστικό μοτίβο του κύκλου εντός ομόκεντρων τόξων (εικ. 31:19-20

[454] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 19, 277, πίν. 30:2-4.

[σελ. 248]).[455] Ως προς την σύνταξη των διακοσμητικών σχεδίων χαρακτηριστική είναι η διακοσμητική πλαισίωση της βάσης των λαβών, αλλά και το εγχάρακτο ορθογώνιο πλαίσιο που περικλείει την διακοσμητική ζώνη του λαιμού (εικ. 29:1-7 [σελ. 238]).

Εκτός από την δυτική Πελοπόννησο (Ολυμπία, Ανδραβίδα), η κεραμεική αυτή απαντά σε μικρότερη έκταση και στις αρχικές φάσεις της Λέρνας IV, ενώ πιο σποραδικά εμφανίζεται και σε άλλες θέσεις της Αργολιδοκορινθίας (Μυκήνες, Τίρυνθα, Κοράκου, Ζυγουριές, Πρόσυμνα, Τσούνγκιζα), στην Ασέα της Αρκαδίας, στα Νιχώρια της Μεσσηνίας, στην Κολώνα της Αίγινας, στην Αγία Μαρίνα στην κεντρική Ελλάδα, καθώς και σε θέσεις της Θεσσαλίας (Πευκάκια και Άργισσα Μαγούλα).[456] Ποιοι ήταν, λοιπόν, οι φορείς της ξένης αυτής κεραμεικής; Μήπως οι νομάδες εισβολείς του λαού «Κουργκάν»; Η απάντηση στο ερώτημα είναι φυσικά όχι. Τα ευρήματα αυτά αποτελούν τους κυριότερους μάρτυρες μιας νέας διαδικασίας πολιτιστικών επαφών, στο πλαίσιο της οποίας το «διεθνές πνεύμα» της προηγούμενης περιόδου έδωσε την θέση του σε κάτι που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «μεσογειακό πνεύμα». Τι ακριβώς όμως σημαίνει αυτό;

Γύρω στο 2200 π.Χ. εμφανίζεται στην γεωγραφική ζώνη Αδριατικής-Ιονίου μια σειρά από ομάδες ευρημάτων, η κεραμεική των οποίων χαρακτηρίζεται από την ίδια και χαρακτηριστική εκείνη εμπίεστη και εγχάρακτη διακόσμηση. Τα ευρήματα απαντούν σε αρχαιολογικές θέσεις οι οποίες εκτείνονται σε μια μεγάλη περιοχή, από την κορυφή της Αδριατικής στο βορρά, ως την Πελοπόννησο και την Μάλτα στο νότο.[457] Οι εν λόγω θέσεις είναι σχεδόν πάντα παραθαλάσσιες, ενώ τα μυστηριώδη ευρήματα είτε έχουν τον χαρακτήρα ξένου σώματος εν σχέσει προς τον εκάστοτε τοπικό πολιτισμό είτε αντικαθιστούν αυτόν τον πολιτισμό πλήρως. Στην πρώτη περίπτωση ανήκουν θέσεις όπως το Ρουτιλιάνο-Λε Ρένε (Rutigliano-Le Rene) στην Απουλία και η Ολυμπία, που θα εξετάσουμε λεπτομερέστερα αργότερα. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα για

---

[455] Ό.π. σελ. 19, 277, πίν. 30-32.

[456] Για έναν κατάλογο των θέσεων βλ. J. B. Rutter, A group of distinctive pattern-decorated Early Helladic III pottery from Lerna and its implications, *Hesperia* 51, 1982, σελ. 461 κ.ε., 471 κ.ε. J. Maran, Überlegungen zur Abkunft der FH III-zeitlichen ritz- und einstichverzierten Keramik, *Hydra* 2, 1986, σελ. 1 κ.ε., 8 κ.ε., 21, εικ. 1. Του ιδίου, Kulturbeziehungen zwischen dem nordwestlichen Balkan und Südgriechenland am Übergang vom Späten Äneolithikum zur Frühen Bronzezeit (Reinecke A1), *Archäologisches Korrespondenzblatt* 17, 1987, σελ. 77 κ.ε., εικ. 1. Του ιδίου, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 326 κ.ε., πίν. 30-32. Για τα ευρήματα από τα Νιχώρια, που ανήκουν στην φάση ΜΕ I, βλ. J. Rambach, Bemerkungen zur Zeitstellung der Apsidenhäuser in der Altis von Olympia, στο: R. M. Boehmer – J. Maran (επιμ.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa*. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie: Studia honoraria 12 (Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2001), σελ. 333, παραπ. 56. Για τα ευρήματα από την θέση Ανδραβίδα-Λεχαινά βλ. κατ.

[457] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 445, πίν. 71.

την δεύτερη περίπτωση, τον εκτοπισμό, δηλαδή, ενός τοπικού πολιτισμού από το ξένο στοιχείο, αποτελεί ο πολιτισμός του νεκροταφείου Tarxien (Ταρσιίν) στην Μάλτα.

Η περίπτωση της Μάλτας είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή, αφού ο εκτοπισθείς πολιτισμός είναι ένας από τους πιο σημαντικούς της ευρωπαϊκής προϊστορίας. Πρόκειται για τον πολιτισμό των μεγαλιθικών ναών (εικ. 28 [σελ. 235]).[458] Το φαινόμενο της ανέγερσης μεγαλιθικών ναών εμφανίζεται στο μικρό νησί της Μεσογείου κατά την Μέση Χαλκολιθική (φάση Ġgantija, περ. 3500-3000 π.Χ.), για να φθάσει στο αποκορύφωμά του κατά την Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο (φάση Tarxien, περ. 3000-2500/2200 π.Χ.). Η μετάβαση από την μία φάση στην άλλη υπήρξε ομαλή και αυτή ακριβώς η μακρά συνέχεια οδήγησε στην μεγάλη ακμή της φάσης Tarxien. Σε αυτήν εκτός των τριφυλλόσχημων μεγαλιθικών ναών εντυπωσιάζουν η υψηλής ποιότητος κεραμεική με πληθώρα διακοσμητικών τεχνικών και σχεδίων, τα ανάγλυφα με γραμμικά, αλλά και εικονιστικά σχέδια, καθώς και η συχνά μνημειώδης και φυσιοκρατική ειδωλοπλαστική.

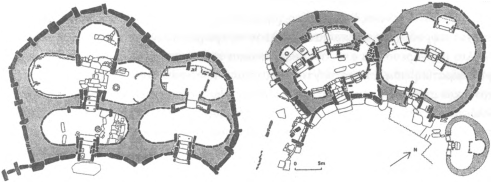

Εικ. 28. Παραδείγματα μεγαλιθικών ναών της Μάλτας (4η-3η χιλιετία π.Χ.).

Την εποχή αυτή φαίνεται πως η Μάλτα δεν διατηρούσε πολλές επαφές με τον έξω κόσμο. Αυτό οδήγησε τους Βρετανούς ερευνητές της, γόνους ούτως ή άλλως της Νέας Αρχαιολογίας, σε μια καθαρά διαδικαστική ερμηνεία ενδογενούς εξέλιξης για το φαινόμενο του πολιτισμού των ναών. Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτήν, η βαθμιαία επέκταση των συγκροτημάτων των ναών ήταν προϊόν του συναγωνισμού μεταξύ των οικισμών.[459] Με αυτόν τον τρόπο η έρευνα της προϊστορίας της Μάλτας έφθανε στο άλλο άκρο εν σχέσει προς την άποψη που κυριαρχούσε ως την δεκαετία του 1960 και που,

[458] Για μια επισκόπηση της πολιτισμικής εξέλιξης της προϊστορικής Μάλτας με όλες τις σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. ό.π. σελ. 394 κ.ε., 404 κ.ε. Βλ. επίσης D. H. Trump, *Malta. An Archaeological Guide* (Progress Press, Valletta 2000).

[459] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 396 με παραπ. 878-879.

ελλείψει τότε ραδιοχρονολογήσεων, ήθελε τον πολιτισμό των ναών να είναι σύγχρονος με την μεσομινωική Κρήτη (α' μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ.).[460]

Πίσω από αυτή την χρονολόγηση κρυβόταν φυσικά μια καθαρά ντιφουζιονιστική αντίληψη, που μπορούσε να αντιληφθεί τον μαλτέζικο πολιτισμό μόνον ως προϊόν επιρροών από έναν μεγάλο πολιτισμό της ανατολικής Μεσογείου. Αλλά και η νέα αντίληψη φαίνεται τελείως κλειστή στο ερώτημα αν είναι δυνατόν ένα τέτοιο εντυπωσιακό σύνολο μνημειωδών μεγαλιθικών ναών να δημιουργήθηκε μόνον από και για τους κατοίκους των μικρών νησιών του αρχιπελάγους της Μάλτας. Η πιθανότητα να αποτελούσε η τελευταία ένα είδος «Δήλου» της προϊστορικής κεντρικής Μεσογείου ίσως πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπ' όψιν στο μέλλον. Αυτό που είναι σίγουρο επί του παρόντος είναι ότι το απότομο τέλος του πολιτισμού των ναών δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά με ενδογενείς όρους.

Στο Ταρσιίν, ο υλικός πολιτισμός του νεκροταφείου καύσεων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, που χαρακτηριστικά επικαλύπτει τα ερείπια του ομώνυμου χαλκολιθικού ναού, έχει έναν τελείως διαφορετικό χαρακτήρα.[461] Οι καύσεις σε επιφανειακά ενταφιασμένες τεφροδόχους αντικαθιστούν πλέον τις προγενέστερες υπόγειες ταφές που στην Μάλτα υπαγορεύονται από την μικρή έκταση του νησιού, η πλούσια και πολυποίκιλη φυσιοκρατική ειδωλοπλαστική του πολιτισμού των ναών δίνει την θέση της σε μονότονα και σχηματοποιημένα πήλινα ειδώλια, ενώ κάνει την εμφάνισή του και το ήδη γνωστό μας νέο είδος κεραμεικής.[462] Στις «αρνητικές» αυτές μεταβολές που συνοδεύουν την εξαφάνιση της μεγαλιθικής μνημειώδους αρχιτεκτονικής ανήκει, πάντως, και μία πιο «θετική»: η εμφάνιση της μεταλλουργίας μπρούντζου και αργύρου. Μεταξύ των ευρημάτων του νεκροταφείου του Ταρσιίν συγκαταλέγεται μια πλειάδα μεταλλικών αντικειμένων, κυρίως εγχειρίδια και πελέκεις.[463] Οι νέοι κάτοικοι του οικισμού ήταν προφανώς καλοί γνώστες της μεταλλουργίας.

Από την μικρή αυτή αναφορά στην περίπτωση της Μάλτας προκύπτει σαφώς ότι η τελευταία κάθε άλλο παρά τυχαίος στόχος ήταν για τους φορείς των νέων πολιτιστικών στοιχείων. Η διασπορά στον χάρτη των ομάδων ευρημάτων με την ξενική, εγχάρακτη και εμπίεστη κεραμεική, μοιάζει πράγματι να αποκαλύπτει μια συγκεκριμένη τακτική εμφάνισης των στοιχείων αυτών σε σημεία κρίσιμα για τον έλεγχο του εμπορίου κατά μήκος του θαλάσσιου δρόμου Αδριατικής-Ιονίου. Φαίνεται λοιπόν ότι σε αυτή την

[460] Ό.π. σελ. 404 κ.ε. με παραπ. 962-963.

[461] Το νεκροταφείο ανεσκάφη από τον Themistocles Zammit την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και έδωσε το όνομά του στον πολιτισμό της εκεί Πρώιμης Εποχής του Χαλκού («πολιτισμός του νεκροταφείου Tarxien», σε αντιδιαστολή προς την «φάση Tarxien» της αμέσως προγενέστερης Ύστερης Χαλκολιθικής). Βλ. Th. Zammit, Prehistoric Malta, the Tarxien Temples (Oxford University Press, London 1930). J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 397.

[462] Ό.π. σελ. 398 κ.ε., πίν. 40:10-12, 41:1-4. 6-8, 42:1-2. 4-6, 43, 44:3.

[463] Ό.π. σελ. 399 κ.ε., πίν. 44:4-6, 45:1-3. 5-8.

περίπτωση υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις για την ύπαρξη μεταναστευτικών κινήσεων, έστω και υπό μορφήν πολύ συγκεκριμένων και καλά στοχευμένων μετακινήσεων μικρών ομάδων, πιθανώς για την ίδρυση εμπορικών σταθμών. Και οι ενδείξεις αυτές είναι πολύ ισχυρές για να παραβλεφθούν. Το ερώτημα, βεβαίως, που ανακύπτει είναι ποιο υπήρξε το σημείο εκπόρευσης του μεταναστευτικού κύματος.

Με το πρόβλημα αυτό είχαν καταπιαστεί ήδη πολύ νωρίς, στις αρχές του 20ού αιώνα, οι ανασκαφείς του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Ιερή Άλτη της Ολυμπίας. Η Ολυμπία είναι φυσικά παγκοσμίως γνωστή για το μεγάλο πανελλήνιο ιερό της 1ης χιλιετίας π.Χ. Στην περίπτωση αυτή, ωστόσο, είναι η προϊστορική Ολυμπία, 1000-1300 χρόνια πριν από τις απαρχές του ιερού των ιστορικών χρόνων (που χρονολογούνται περί το 1050 π.Χ.), η οποία είναι καίριας σημασίας για το πρόβλημα που διερευνούμε.[464] Ήδη κατά την διάρκεια των πρώτων μεγάλων γερμανικών ανασκαφών στην Άλτη, τα έτη 1875-1881, παράλληλα με τα ευρήματα της 1ης χιλιετίας π.Χ., είχαν έρθει στο φως και όστρακα χειροποίητης, χονδροειδούς κεραμεικής από τα βαθύτερα στρώματα. Μερικά σχεδόν ακέραια προϊστορικά αγγεία δημοσιεύτηκαν λίγο αργότερα, το 1890, στον τέταρτο τόμο της δημοσίευσης των ανασκαφών, χωρίς όμως να τύχουν ιδιαίτερης προσοχής και μελέτης από τους ανασκαφείς.[465]

Η μόνη εξαίρεση μεταξύ των τελευταίων ήταν ο Wilhelm Dörpfeld. Ο τολμηρός ερευνητής είχε βάλει σκοπό να αποδείξει ότι το κλασικό ιερό της Ολυμπίας είχε στην πραγματικότητα πολύ βαθύτερες ρίζες στον χρόνο απ' ό,τι γενικώς εθεωρείτο. Μεταξύ των ετών 1907 και 1909 ερευνήθηκε συστηματικά ο χώρος μεταξύ του Ηραίου, του Πελοπίου και του Μητρώου. Οι κόποι του Dörpfeld και της ομάδας του ανταμείφθηκαν κυρίως το 1908, όταν βορειοανατολικώς του Πελοπίου αποκαλύφθηκαν πέντε προϊστορικά κτήρια (Κτήρια II-VI) αψιδωτής κατόψεως (εικ. 30 [σελ. 239]). Εκείνο που έκανε ιδιαίτερη εντύπωση μεταξύ των ποικίλων και πλούσιων ευρημάτων της ανασκαφής ήταν ένα περίεργο είδος χειροποίητης κεραμεικής. Επρόκειτο, φυσικά, για την ήδη γνωστή μας κεραμεική ομάδα με την εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση.

---

[464] Για την ιστορία της έρευνας της προϊστορικής Ολυμπίας βλ. J. Rambach, Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Gründung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *Olympia 1875-2000. 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen*. Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000 (Philipp von Zabern, Mainz 2002), σελ. 177-212. Του ιδίου, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 1199-1254. Του ιδίου, Η προϊστορική Ολυμπία του Wilhelm Dörpfeld υπό το φως των καινούργιων ανασκαφών στο Πελόπιον της Άλτεως, στο: Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Διεθνές συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld*, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006 (Περί Τεχνών, Πάτρα 2008), σελ. 79-108.

[465] A. Furtwängler, *Die Bronzen und die übrigen Kleinfunde von Olympia*, στο: E. Curtius - F. Adler (επιμ.), *Olympia. Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung. Textband IV* (A. Asher & Co, Berlin 1890), σελ. 198 (αρ. 1283-84, πίν. LXIX).

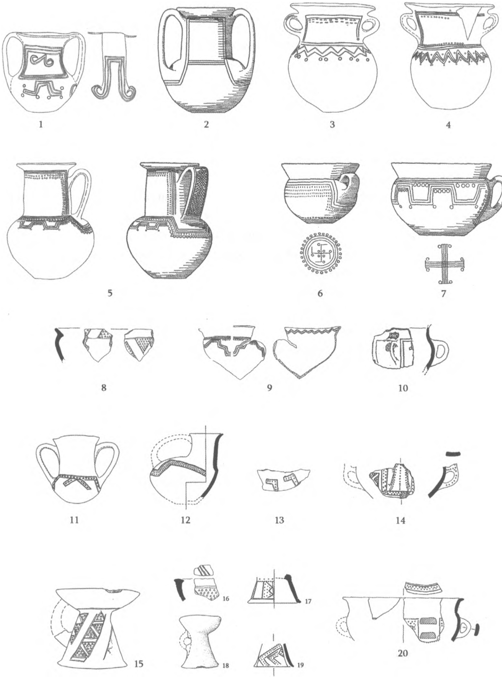

Εικ. 29. «Αδριατική» κεραμεική από διάφορες θέσεις του ελλαδικού χώρου.
1-10: Ολυμπία, 11: Κοράκου, 12, 16-20: Λέρνα, 13: Ασέα, 14: Τίρυνθα, 15: Τσούνγκιζα.

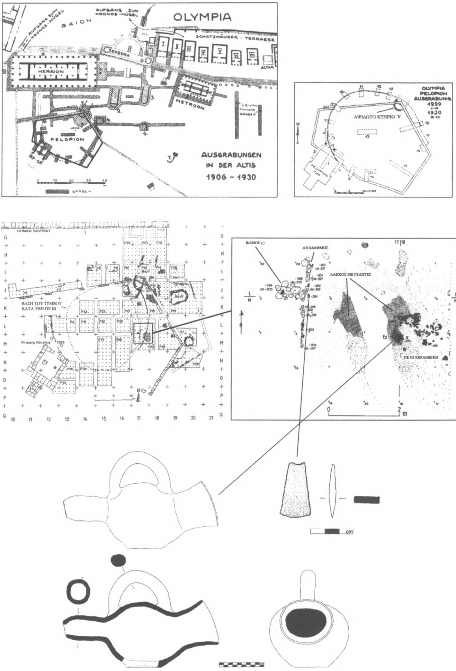

Εικ. 30. Ολυμπία. Οι παλαιές και οι νέες ανασκαφές στην περιοχή του Πελοπίου. Ο τύμβος της ΠΕ ΙΙ και τα ευρήματα στα ανατολικά του: οι λίθινες κατασκευές (αναβαθμός-βωμός;), ο λάκκος με στάχτες, το πύραυνο και ο μικρός χάλκινος πέλεκυς.

Το 1911 ο Fritz Weege (Φριτς Βέεγκε), βοηθός του Dörpfeld, δημοσιεύοντας τα ευρήματα των αψιδωτών κτηρίων της Άλτεως,[466] κατάφερε να εντοπίσει τυπολογικά παράλληλα για την ξενική κεραμεική της Ολυμπίας στην Ιταλία και σε περιοχές των ανατολικών ακτών της Αδριατικής. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «ο προϊστορικός οικισμός στην Άλτη προφανώς είχε ιδρυθεί από μια φυλή η οποία είχε κατέβει από τον βορρά και είχε αφήσει ίχνη του πολιτισμού της κατά μήκος της ανατολικής ακτής της Αδριατικής, όπως π.χ. στην Βοσνία».[467] Ο Weege βρισκόταν, όπως θα δούμε, στον σωστό δρόμο ως προς τον εντοπισμό της προέλευσης των ξένων στοιχείων. Σε εκκρεμότητα έμενε όμως το θέμα της χρονολόγησης των ευρημάτων, αφού η τότε κατάσταση της έρευνας δεν επέτρεπε στον Weege παρά μόνο μια ασαφή τοποθέτηση του προϊστορικού οικισμού των αψιδωτών κτηρίων στην Άλτη στο διάστημα από την αρχή ως το τέλος της 2ης χιλιετίας π.Χ.

Ο Dörpfeld δεν σταμάτησε εκεί, και το 1929 είδε τις μικρές δοκιμαστικές τομές που έκανε στην περιοχή του κλασικού Πελοπίου να αποκαλύπτουν τμηματικά και σε μεγάλο βάθος τον κυκλικό περίβολο ενός μεγάλου προϊστορικού τύμβου (εικ. 30 [σελ. 239]).[468] Ο περίβολος αυτός ήταν κατασκευασμένος από μεγάλους αργούς λίθους, την πορεία των οποίων ο Dörpfeld μπόρεσε να ακολουθήσει από την νοτιοδυτική ως την αρχή της βορειοανατολικής πλευράς του κτίσματος. Καθώς στις μικρές αυτές ανασκαφικές τομές δεν είχε βρεθεί κεραμεική, η σχετική χρονολόγηση του τύμβου μπορούσε να διαπιστωθεί μόνο με βάση την στρωματογραφική του θέση εν σχέσει προς το εφαπτόμενο αψιδωτό κτήριο V. Το τελευταίο εισχωρούσε με την αψίδα του στον χώρο του τύμβου, δίνοντας σαφώς την εντύπωση ότι ήταν νεώτερο κτίσμα, ενώ και σχεδόν σε όλα τα άλλα σημεία ο περίβολος του τύμβου βρισκόταν πολύ βαθύτερα από το επίπεδο των θεμελίων του κτηρίου V. Εντούτοις, ο Dörpfeld δίνοντας τελικά έμφαση σε ορισμένες άλλες ενδείξεις θεώρησε τον τύμβο μεταγενέστερο του αψιδωτού κτηρίου.

Όταν το 1935 εκτός των λοιπών ευρημάτων της αρχαιότητας δημοσίευσε υποδειγματικά και το σύνολο των ερευνών του στα προϊστορικά στρώματα της Άλτεως,[469] ο Γερμανός αρχαιολόγος ήταν σε θέση να παρουσιάσει ένα πλήρες σενάριο για την εξέλιξη και τον χαρακτήρα της εκεί προϊστορικής κατοίκησης. Σύμφωνα με αυτό, τα αψιδωτά κτήρια II, III, V και VI ήταν τα πιο πρώιμα κτίσματα της Ολυμπίας, τα οποία ερμηνεύονταν ως κατοικίες ιερέων και διοικητικοί χώροι ενός πρώιμου ιερού και συγκρί-

---

466 F. Weege, Einzelfunde von Olympia, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 36, 1911, σελ. 163-192. Βλ. επίσης J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 19 κ.ε., πίν. 30, 31:1, 32: 1-4. 7. 9.

467 F. Weege, Einzelfunde von Olympia, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 36, 1911, σελ. 184.

468 W. Dörpfeld, *Alt-Olympia I-II, Untersuchungen und Ausgrabungen zur Geschichte des ältesten Heiligtums von Olympia und der älteren griechischen Kunst* (E. S. Mittler & Sohn, Berlin 1935), σελ. 25, 118 κ.ε., εικ. 21, 23-24.

469 Ό.π.

νονταν με αντίστοιχα κτήρια του ιερού των ιστορικών χρόνων.[470] Το ιερό αυτό κατά τον Dörpfeld ετοποθετείτο χρονολογικά στο πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. Ακολουθούσε στο δεύτερο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή στην Μυκηναϊκή Εποχή, η ανέγερση του τύμβου, που για τον Dörpfeld ήταν το πρώιμο Πελόπιον (Πελόπιον Ι), ο ταφικός τύμβος που σύμφωνα με την παράδοση είχε κτίσει και αφιερώσει ο Ηρακλής προς τιμήν του προγόνου του, του Πέλοπα.[471]

Με αυτόν τον τρόπο διατυπωνόταν η ευφυής θεωρία μιας αδιάκοπης λατρευτικής λειτουργίας της Άλτεως κατά την 2η χιλιετία π.Χ., από το υποτιθέμενο πρώιμο ιερό των αψιδωτών κτηρίων ως τις απαρχές του ιερού των ιστορικών χρόνων. Τις δεκαετίες που ακολούθησαν, εντούτοις, τόσο τα σημαντικά ευρήματα όσο και οι τολμηρές θεωρίες του Dörpfeld δεν έτυχαν της προσοχής που άξιζαν. Για τον προϊστορικό τύμβο κάτω από το Πελόπιον εκφράστηκε μάλιστα ακόμα και η άποψη ότι δεν ήταν καν υπαρκτό εύρημα, αλλά απλώς «ένα παιχνίδι της φύσεως».[472]

Εν τέλει, η πρόοδος της έρευνας κυρίως από το 1980 και μετά ήταν εκείνη που θα οδηγούσε αφενός μεν στην πανηγυρική επιβεβαίωση κάποιων εκ των απόψεων του μεγάλου Γερμανού αρχαιολόγου, παράλληλα με την διόρθωση κάποιων άλλων, αφετέρου δε στην κατάδειξη του κρίσιμου ρόλου της προϊστορικής Ολυμπίας στο πλαίσιο των πολιτιστικών μεταβολών της όψιμης 3ης χιλιετίας π.Χ. στον ελλαδικό χώρο. Τον πιο σημαντικό ρόλο για την κατανόηση των προϊστορικών ευρημάτων της Ολυμπίας έπαιξε αναμφίβολα η διαπίστωση της πολιτισμικής ακολουθίας στην Λέρνα την δεκαετία του 1950. Επί αυτής της βάσεως και χάρη στις έρευνες της Κουμουζέλη, του Rutter και του Maran, κατέστη δυνατή η χρονολόγηση των παλαιοτέρων αψιδωτών κτηρίων της Άλτεως στην φάση ΠΕ ΙΙΙ, αν και χωρίς ομοφωνία ως προς την ακριβή χρονολόγηση εντός της φάσεως.[473]

Όσον αφορά το «παιχνίδι της φύσεως» κάτω από το Πελόπιον, φαίνεται εν τέλει ότι έπαιξε άσχημο παιχνίδι σε όσους το εξέλαβαν ως τέτοιο. Και τούτο διότι οι νεώτερες ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, που έλαβαν χώρα μεταξύ των ετών 1987-1994 υπό την εποπτεία του Jörg Rambach (Γιεργκ Ράμμπαχ), απέφεραν συναρπαστικά νέα στοιχεία.[474] Το κτίσμα που είχε ανασκάψει ο Dörpfeld δεν

---

[470] Ό.π. σελ. 17 κ.ε., 26, 42, 75, 79, 81 κ.ε. με εικ. 7-14, 99 κ.ε.

[471] Ό.π. σελ. 25, 27 κ.ε., 77 κ.ε., 118 κ.ε. με εικ. 21-24.

[472] A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten* (Prestel, München 1972), σελ. 136.

[473] Βλ. M. Koumouzelis, *The Early and Middle Helladic Periods in Elis* (αδημ. διδ. διατριβή, πανεπιστήμιο Brandeis 1980), σελ. 136 κ.ε., 193, 199, 222 κ.ε. και 257, για την χρονολόγηση στα τέλη της ΠΕ ΙΙΙ. Για την χρονολόγηση στην αρχή της βλ. J. B. Rutter, A group of distinctive pattern-decorated Early Helladic III pottery from Lerna and its implications, *Hesperia* 51, 1982, σελ. 480 κ.ε. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 21 κ.ε.

[474] J. Rambach, Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Gründung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *Olympia 1875-2000. 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen*. Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000 (Philipp von Zabern, Mainz 2002), σελ. 182 κ.ε., εικ. 3, 6-13. Του ιδίου, Olympia im ausgehenden 3.

ήταν απλώς όντως ένας προϊστορικός τύμβος, αλλά με διάμετρο περίπου 27 μ. ο μεγαλύτερος γνωστός προϊστορικός τύμβος στον ελλαδικό χώρο. Εκτός από τον λίθινο περίβολο έφερε και λίθινη επικάλυψη στην επιφάνειά του, η οποία διατηρείται στην ανατολική πλευρά.

Το μνημείο μπορεί πλέον να χρονολογηθεί επακριβώς στην φάση ΠΕ ΙΙ, είναι, δηλαδή, όπως και στην περίπτωση του παρόμοιου ευρήματος της Λέρνας, αρχαιότερο των αψιδωτών κτηρίων και ταυτοχρόνως το αρχαιότερο κτίσμα της αρχαίας Ολυμπίας που γνωρίζουμε. Την εποχή της ανέγερσής του η ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή της Ολυμπίας ήταν ιδιαίτερα έντονη, όπως καταδεικνύουν πολυάριθμα και υψηλής ποιότητος κεραμεικά ευρήματα, ένα εκ των οποίων φέρει, μάλιστα, και σπάνια πλαστική διακόσμηση κεφαλής πτηνού.[475] Πίσω από την ανέγερση ενός τέτοιου μνημείου πρέπει να θεωρηθεί σίγουρη η ύπαρξη μιας κεντρικής καθοδηγητικής αρχής. Η οργανωτική της ισχύς ήταν προφανώς εφάμιλλη με αυτήν στην οποία ανάγεται η εμφάνιση της μνημειώδους αρχιτεκτονικής και στους οικισμούς των Κτηρίων με Διαδρόμους.

Η ανέγερση του τύμβου, που σώζεται καλά μόνο στα περιφερειακά τμήματά του, είχε γίνει επί ενός μικρού φυσικού γηλόφου. Τα κεντρικά και ταυτόχρονα υψηλότερα μέρη του, που σήμερα δεν διατηρούνται, ήταν σίγουρα ορατά για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, πιθανότατα ως τον 7ο αιώνα π.Χ. Ως προς την χρήση του τύμβου, παρά τις εξονυχιστικές έρευνες, δεν βρέθηκαν σε κανένα σημείο του ίχνη ταφών. Παρόλο που δεν μπορεί να αποκλειστεί η ύπαρξη ταφών στα μη διατηρούμενα σήμερα κεντρικά σημεία, όλα συγκλίνουν στο ότι με τον τύμβο του Πελοπίου έχουμε ένα εύρημα όμοιο με τον αινιγματικό εκείνο τύμβο που κτίστηκε με τα συντρίμμια της Οικίας των Κεράμων στην Λέρνα.

Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 1214 κ.ε., πίν. 1-3. Του ιδίου, Η προϊστορική Ολυμπία του Wilhelm Dörpfeld υπό το φως των καινούργιων ανασκαφών στο Πελόπιον της Άλτεως, στο: Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Διεθνές συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld*, Λευκάδα, 6-11 Αυγούστου 2006 (Περί Τεχνών, Πάτρα 2008), σελ. 83 κ.ε.

[475] Κεραμεική της ΠΕ ΙΙ έχει βρεθεί στην περιοχή των βόρειων τοιχωμάτων του σταδίου, σε αυτήν του Πρυτανείου, στο Νέο Μουσείο, στον αγρό Τρανή Λάκκα, περ. 250 μ. βορειοανατολικά του Νέου Μουσείου, καθώς και δυτικά του ιστορικού ξενοδοχείου ΣΠΑΠ, στα δυτικά του Παλαιού Μουσείου. Βλ J. Rambach, Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Gründung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *Olympia 1875-2000. 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen*. Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000 (Philipp von Zabern, Mainz 2002), σελ. 187 κ.ε., εικ. 15. Του ιδίου, Ein frühbronzezeitliches Tongefässfragment mit Tierkopfprotome aus Olympia, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *XII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, 1982-1999* (Walter de Gruyter, Berlin 2003), σελ. 229 κ.ε., εικ. 4, 5:a-c, 6-9. Του ιδίου, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 1213 κ.ε. με παραπ. 108.

Όπως είδαμε, ο τύμβος της Λέρνας, διαμέτρου 19 μ., είχε και αυτός λίθινο περίβολο, λίθινη επικάλυψη και είχε ανεγερθεί επίσης σε ένα προϋπάρχον, αλλά «τεχνητό» αυτή την φορά ύψωμα, εκείνο των ερειπίων της Οικίας των Κεράμων. Λόγω της μη ύπαρξης στοιχείων για ταφική χρήση η Jeannette Forsén έδωσε στα δύο αυτά παρόμοια μνημεία τον χαρακτηρισμό του τελετουργικού τύμβου (ritual tumulus).[476] Με αυτόν τον τρόπο τονίζεται ο διαφορετικός χαρακτήρας τους όχι μόνο εν σχέσει προς τους ταφικούς τύμβους γενικώς, αλλά και ειδικώς προς τους τύμβους Κουργκάν, οι οποίοι είναι φυσικά ταφικοί. Η συστηματική ανασκαφή του τύμβου της Ολυμπίας όχι μόνο ενίσχυσε την άποψη αυτή, αλλά προσέφερε σημαντικά νέα στοιχεία που βοηθούν πιθανώς στην κατανόηση και του ευρήματος της Λέρνας.

Στα σημεία όπου είχε διατηρηθεί η αρχική επιφάνεια του τύμβου βρέθηκαν όστρακα κεραμεικής υψηλής ποιότητος της ΠΕ ΙΙ. Στην ίδια συνάφεια με τα όστρακα αυτά, τα οποία ανήκουν κατά βάσιν σε ανοιχτά αγγεία, όπως σε σαλτσιέρες πολλών ειδών, σε ασκούς και φιαλίδια με δακτυλιόσχημη βάση, βρέθηκε και ένα πλήθος κελυφών από σαλιγκάρια.[477] Πολλά από αυτά έφεραν οπές για την εξαγωγή του κρέατος, που προφανώς είχαν γίνει με τις λεπίδες οψιανού, οι οποίες επίσης βρέθηκαν στην περιοχή του τύμβου.[478] Τα ευρήματα αυτά θα μπορούσαν να είναι τα λείψανα τελετουργικών γευμάτων ή προσφορών κατά την διάρκεια τελετών. Οι τελετές αυτές λάμβαναν χώρα την άνοιξη ή το φθινόπωρο, την εποχή, δηλαδή, που τα σαλιγκάρια ανεβαίνουν στην επιφάνεια της γης. Ειδικότερα η σύνδεση των μικρών αυτών ζώων με τις αρχές της άνοιξης είναι πιθανό να τους είχε δώσει τον χαρακτήρα συμβόλου αναγέννησης της φύσης και ευφορίας της γης.

Όπως παρατηρεί ο J. Rambach, η ύπαρξη μιας τέτοιας θρησκευτικής παράδοσης άσχετης με την λατρεία του Διός στις νότιες υπώρειες του Κρονίου ενισχύεται και από τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών των ιστορικών χρόνων της αρχαιότητας. Σε αυτές γίνεται λόγος για την ύπαρξη στο εν λόγω σημείο λατρειών γυναικείων θεοτήτων, χθόνιων ή σχετικών με την ευφορία, όπως της Γης, της Θέμιδος, της Ειλειθυίας και της Αφροδίτης Ουρανίας.[479]

Κατά την τελική φάση της ΠΕ ΙΙ και κυρίως κατά την ΠΕ ΙΙΙ οι ισχυρές προσχώσεις των δύο ποταμών της Ολυμπίας αρχίζουν να καλύπτουν σταδιακά τον περιβάλλοντα χώρο του τύμβου και τελικά τον περίβολό του. Βρισκόμαστε στην περίοδο των ήδη αναφερθεισών κλιματικών μεταβολών που επιτάθηκαν από την άκρατη εντατικοποίηση της γεωργίας κατά την όψιμη ΠΕ ΙΙ. Κατά συνέπεια η άποψη που είχε εκφράσει ο

[476] J. Forsén, *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992), σελ. 36 κ.ε., 92 κ.ε., 133 κ.ε., 232 κ.ε.

[477] J. Rambach, Ein frühbronzezeitliches Tongefässfragment mit Tierkopfprotome aus Olympia, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *XII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, 1982-1999* (Walter de Gruyter, Berlin 2003), σελ. 245 κ.ε.

[478] Ό.π. σελ. 244 κ.ε.

[479] Ό.π. σελ. 247, με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

Dörpfeld, ότι δηλαδή «ο λίθινος περίβολος του Πελοπίου Ι δεν μπορεί να υπήρξε για πολύ καιρό ορατός, διότι αλλιώς δεν θα είχε διατηρηθεί τόσο καλά»,[480] επιβεβαιώθηκε πλήρως από τις νέες έρευνες. Την εποχή αυτή ο χώρος της Άλτεως δεν εκατοικείτο. Τα αψιδωτά κτήρια ανεγείρονται εκεί, σύμφωνα με τα αποτελέσματα των νέων ανασκαφών, μόλις στα τέλη της ΠΕ III (περ. 2100-2000 π.Χ.).[481] Ωστόσο, αυτός ο τύπος κτηρίου φαίνεται να είχε κάνει την εμφάνισή του ήδη νωρίτερα, σε έναν οικισμό που κατά την ΠΕ II και πρώιμη ΠΕ III εκτεινόταν στην περιοχή του Νέου Μουσείου της Ολυμπίας, περ. 450 μ. βορείως της Άλτεως.[482] Για τους κατοίκους του νέου οικισμού στην Άλτη ο μνημειωδών διαστάσεων τύμβος φαίνεται να διατήρησε την ιδιαίτερη, λατρευτικής φύσεως σημασία του.

Σε αυτή την περίοδο ανάγεται μια τετράγωνη λίθινη κατασκευή (βωμός;), στην οποία έφθανε κανείς μέσω ενός επίσης λίθινου αναβαθμού ανατολικά του τύμβου (εικ. 30 [σελ. 239], κέντρο). Η όλη κατασκευή είναι προσανατολισμένη προς το κέντρο του τύμβου και πάνω της βρέθηκε ένας μικροσκοπικός χάλκινος πέλεκυς (εικ. 30, κάτω).[483] Ένα μόλις μέτρο ανατολικότερα, μέσα σε έναν μεγάλο αβαθή λάκκο με στάχτες, βρέθηκαν μαζί με όστρακα κεραμεικής της ΠΕ III ένα σπάνιο αγγείο που ερμηνεύεται ως πύραυνο (θυμιατό) και δύο χαυλιόδοντες κάπρου.[484] Το σχήμα του πυραύνου (εικ. 30, κάτω) θυμίζει έντονα τα αγγεία που χρησιμοποιούνταν ως τον 20ό αιώνα στις Κυ-

[480] W. Dörpfeld, *Alt-Olympia I-II, Untersuchungen und Ausgrabungen zur Geschichte des ältesten Heiligtums von Olympia und der älteren griechischen Kunst* (E. S. Mittler & Sohn, Berlin 1935), σελ. 121.

[481] J. Rambach, Bemerkungen zur Zeitstellung der Apsidenhäuser in der Altis von Olympia, στο: R. M. Boehmer - J. Maran (επιμ.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa*. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie: Studia honoraria 12 (Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2001), σελ. 327-334. Του ιδίου, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 1220 κ.ε., 1224 κ.ε.

[482] J. Rambach, Bemerkungen zur Zeitstellung der Apsidenhäuser in der Altis von Olympia, στο: R. M. Boehmer - J. Maran (επιμ.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa*. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie: Studia honoraria 12 (Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2001), σελ. 328 κ.ε., 333. Για την δημοσίευση ενός μέρους των προϊστορικών ευρημάτων που βρέθηκαν κατά τις εργασίες ανέγερσης του Νέου Μουσείου (1959-1964), βλ. M. Koumouzelis, *The Early and Middle Helladic Periods in Elis* (αδημ. διδ. διατριβή, πανεπιστήμιο Brandeis 1980), σελ. 125 κ.ε., 132 κ.ε.

[483] J. Rambach, Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Gründung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *Olympia 1875-2000. 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen*. Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000 (Philipp von Zabern, Mainz 2002), σελ. 194, εικ. 6, 22, 24-25. Του ιδίου, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 1229, πίν. 3, 4:b, 6.

[484] J. Rambach, Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Gründung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *Olympia 1875-2000. 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen*. Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000 (Philipp von Zabern, Mainz 2002), σελ. 194, εικ. 22, 26-28.

κλάδες στην μελισσοκομία για την απελευθέρωση καπνού που εκδιώκει ή ναρκώνει τις μέλισσες πριν πλησιάσει κανείς τις κυψέλες.[485] Στην περίπτωση αυτή απελευθερωνόταν πιθανότατα κάποιο είδος θυμιάματος.

Περαιτέρω, ιδιαιτερότητα αποτελεί η σχετικά μεγάλη αδόμητη έκταση ανατολικά του λάκκου, η οποία βορειοανατολικά καταλήγει στο αψιδωτό κτήριο IV.[486] Η είσοδος και ο κατά μήκος άξονας του τελευταίου έχουν προσανατολισμό ακριβώς προς το κέντρο του τύμβου. Μαζί με μια κυκλική κατασκευή νοτιότερα, που ήταν μάλλον η κτιστή διαμόρφωση μιας γούρνας,[487] το αψιδωτό κτήριο IV περιβάλλεται από την βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά από μια τραπεζιοειδή περίφραξη (;) αργών λίθων.[488]

Τα ευρήματα αυτά στην ανατολική πλευρά του τύμβου αποτελούν σοβαρές ενδείξεις για την ύπαρξη ενός οργανωμένου χώρου τελετουργικών πράξεων που προφανώς εντάσσονταν σε μια ευρύτερη λατρευτική παράδοση. Το εντυπωσιακό συμπέρασμα που μπορεί επομένως να εξαχθεί είναι ότι η Ολυμπία, στην οποία τα ίχνη κατοίκησης φθάνουν ούτως ή άλλως ως την 4η χιλιετία π.Χ. (Χαλκολιθική Εποχή),[489] αποτελούσε πιθανότατα ήδη στην 3η χιλιετία π.Χ. τόπο λατρείας. Αδιευκρίνιστο παραμένει, εντούτοις, εάν υπήρξε κάποια συνέχεια στην λατρεία αυτή από τα τέλη της 3ης ως τα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ.

Κάποια από τα αψιδωτά κτήρια της ΠΕ III καταστρέφονται στο τέλος της περιόδου από πυρκαγιά. Τα ασυνήθιστα ευρήματα στην περιοχή της λίθινης κατασκευής βωμούαναβαθμού ανατολικά του τύμβου, δηλαδή ο εγκαταλελειμμένος χάλκινος πέλεκυς και τα ασυνήθιστα αγγεία, ίσως σχετίζονται με κάποια θρησκευτική πράξη πριν από την ξαφνική καταστροφή του οικισμού.[490] Στην θέση των αψιδωτών κτηρίων κτίζονται κατά την πρώιμη ΜΕ Ι μικρότερες και προχειρότερες ορθογώνιες οικίες.[491] Για την κατασκευή

[485] Βλ. ό.π. σελ. 194, εικ. 28-29. Του ιδίου, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 1229 κ.ε., πίν. 7:b-d.

[486] Για το κτίσμα αυτό που λόγω της εύρεσης ενός μυκηναϊκού οστράκου είχε αρχικά θεωρηθεί πολύ μεταγενέστερο, αλλά ανήκει τελικά και αυτό στην ΠΕ III, βλ. J. Rambach, Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Gründung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *Olympia 1875-2000. 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen.* Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000 (Philipp von Zabern, Mainz 2002), σελ. 181, εικ. 6, 32.

[487] Ό.π. σελ. 198, εικ. 6, 22, 31.

[488] Ό.π. σελ. 198, εικ. 6, 32-33.

[489] Για την χαλκολιθική και ΠΕ Ι κεραμεική, που προέρχεται κατά βάσιν από την περιοχή των βόρειων τοιχωμάτων του σταδίου βλ. ό.π. σελ. 181 κ.ε., εικ. 4-5, 34, 36.

[490] Ό.π. σελ. 198.

[491] J. Rambach, Bemerkungen zur Zeitstellung der Apsidenhäuser in der Altis von Olympia, στο: R. M. Boehmer – J. Maran (επιμ.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa.* Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie: Studia honoraria 12 (Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2001), σελ. 333. Του ιδίου, Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Gründung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *Olympia 1875-2000. 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen.* Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000 (Philipp von Zabern, Mainz 2002), σελ. 186 κ.ε., 198.

τους συνελέγη αργιλώδες χώμα από τον μεγάλο τύμβο σε μεγάλους και βαθείς λάκκους που διανοίχθηκαν βορείως του. Το στοιχείο αυτό ίσως προδίδει ότι για τους κατοίκους των ορθόγωνιων οικιών ο τύμβος δεν αποτελούσε πλέον αντικείμενο σεβασμού. Μετά την ΜΕ Ι περίοδο η κατοίκηση στην περιοχή της Άλτεως διακόπτεται προσωρινά, για να συνεχιστεί, όπως μαρτυρούν σποραδικά ευρήματα, σε μεταγενέστερες φάσεις της Μεσοελλαδικής και Υστεροελλαδικής (Μυκηναϊκής) Εποχής.

Η τεκμηρίωση της ακριβούς στρωματογραφικής ακολουθίας των προϊστορικών ευρημάτων της Άλτεως κατέστησε επομένως σαφές ότι, όταν κατά την ύστερη ΠΕ ΙΙΙ ιδρύθηκε ο οικισμός των αψιδωτών κτηρίων, στον χώρο του μεταγενέστερου Πελοπίου δέσποζε ήδη ο μεγάλος τελετουργικός τύμβος που είχε ανεγερθεί κατά την ΠΕ ΙΙ. Ο τελευταίος έγινε, καθώς φαίνεται, το επίκεντρο κάποιας λατρείας και του νέου οικισμού την ίδια ακριβώς εποχή που στην Ολυμπία κάνει έντονα την εμφάνισή της η ξένης προελεύσεως κεραμεική. Κατά τις καινούργιες ανασκαφές στον χώρο του Πελοπίου ήρθαν στο φως νέες και μεγάλες ποσότητες της κεραμεικής αυτής με τα χαρακτηριστικά εγχάρακτα και εμπίεστα διακοσμητικά μοτίβα. Η εν λόγω διακόσμηση απαντά όχι μόνο σε περίπου 100 αγγεία από σκούρο καστανό πηλό, αλλά και σε πάνω από 60 αγγεία της γκρίζας μινυακής κεραμεικής.[492] Το τελευταίο φαινόμενο προδίδει την υιοθέτηση των ξένων διακοσμητικών τεχνικών και μοτίβων και από την καθαρά ελλαδική, υψηλής ποιότητος γκρίζα μινυακή κεραμεική.[493]

Η συγκρητιστική αυτή τάση εμφανίζεται και σε πάρα πολλά κεραμεικά ευρήματα από την θέση Ανδραβίδα-Λεχαινά,[494] ενώ στην Ολυμπία το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στην επίσης ελλαδική γραπτή κεραμεική της ΠΕ ΙΙΙ με σκούρα διακόσμηση επί ανοιχτού βάθους.[495] Τα συγκεκριμένα ευρήματα υποδηλώνουν ότι το ξένο πληθυσμιακό στοιχείο είχε σίγουρα μια σημαντική θέση μέσα στον ΠΕ ΙΙΙ οικισμό της Άλτεως, αν δεν

[492] Ό.π. σελ. 193, εικ. 18, 20-21, 23:1, 30.

[493] Σε μία περίπτωση, μάλιστα, έχουμε υιοθέτηση και μιας χαρακτηριστικής μορφής αγγείου της επείσακτης κεραμεικής, του αμφορέα με ψηλό κυλινδρικό λαιμό και δύο δακτυλιόσχημες μικρές λαβές κάτω από το χείλος, βλ. ό.π. σελ. 193, εικ. 19.

[494] J. Rambach, Olympia and Andravida-Lechaina: Two Bronze Age sites in the northwest Peloponnese with far-reaching overseas cultural connections, στο: I. Galanaki - H. Tomas - Y. Galanakis - R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders*, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27 (Liège 2007), σελ. 87 κ.ε., πίν. XV:a, XVI:i-j, XVII:a-g.

[495] J. Rambach, Bemerkungen zur Zeitstellung der Apsidenhäuser in der Altis von Olympia, στο: R. M. Boehmer - J. Maran (επιμ.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa*. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie: Studia honoraria 12 (Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2001), σελ. 331, πίν. 1:6.

είχε ήδη αναλάβει και τον έλεγχό του.[496] Όσον αφορά την πρωιμότερη ένδειξη της παρουσίας του ξένου πληθυσμού στην Ολυμπία, τα όστρακα μιας ευρύστομης φιάλης της πρώιμης ΠΕ ΙΙΙ με εγχάρακτη διακόσμηση μαρτυρούν την παρουσία της κεραμεικής του εκεί ήδη από την εποχή του οικισμού στην περιοχή του Νέου Μουσείου.[497]

Είναι, επίσης, ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι στην ίδια αυτή περιοχή έχουν εντοπισθεί και τουλάχιστον δύο τύμβοι. Ο ένας που έχει ανασκαφεί χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙΙ και παρουσιάζει, καθώς φαίνεται, κάποιες ομοιότητες με τους τάφους R του Στενού. Αυτές είναι η πλήρωση του τύμβου με λίθους, καθώς και τα ίχνη καύσεων με όστρακα πίθων και κατάλοιπα απανθρακωμένων οστών στο εσωτερικό.[498] Παραμένει άγνωστο αν οι τύμβοι αυτοί πρέπει να συσχετισθούν με την άφιξη του ξένου στοιχείου ή απλώς, όπως στην περίπτωση της Λευκάδας, αντανακλούν επαφές του γηγενούς πληθυσμού με βορειότερες περιοχές. Ακόμη, πάντως, κι αν το κάπως ασαφές εύρημα αυτών των τύμβων δεν ληφθεί υπ' όψιν, το πλούσιο κεραμεικό υλικό καταδεικνύει την ενσωμάτωση ενός ή περισσοτέρων ΠΕ ΙΙΙ οικισμών της Ολυμπίας στην ήδη αναφερθείσα εντυπωσιακή αλυσίδα εξάπλωσης της μυστηριώδους κεραμεικής ομάδας, που εκτείνεται κατά μήκος του θαλάσσιου δρόμου Αδριατικής-Ιονίου, φθάνοντας ως την Σικελία και την Μάλτα.

Προκειμένου όμως, για να θυμηθούμε λίγο το εισαγωγικό κεφάλαιο, να μην συνεχίζουν να μας συναρπάζουν μυστήρια που έχουν πλέον λυθεί, είναι καιρός να αποκαλύψουμε ποιο είναι το σημείο αφετηρίας του επίμαχου αυτού δικτύου των θέσεων με την χαρακτηριστική ξενική κεραμεική. Γνωρίζουμε σήμερα ότι φορείς του εν λόγω υλικού πολιτισμού υπήρξαν οι λεγόμενοι «Αργοναύτες των δυτικών Βαλκανίων».[499] Πρόκειται για τις πληθυσμιακές ομάδες του αδριατικού προϊστορικού πολιτισμού, ο πυρήνας του οποίου εντοπίζεται στην περιοχή των πηγών του ποταμού Τσέτινα (Cetina) στην Δαλματία της σημερινής Κροατίας, βορείως του Σπλιτ.

---

[496] J. Rambach, Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Gründung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *Olympia 1875-2000. 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen*. Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000 (Philipp von Zabern, Mainz 2002), σελ. 193.

[497] J. Rambach, Bemerkungen zur Zeitstellung der Apsidenhäuser in der Altis von Olympia, στο: R. M. Boehmer – J. Maran (επιμ.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa*. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie: Studia honoraria 12 (Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2001), σελ. 332 κ.ε., πίν. 1:9.

[498] Ν. Φ. Γιαλούρης, Ηλεία. Ολυμπία και η περιοχή αυτής, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 19, 1964 (Χρονικά ΙΙ), σελ. 174 κ.ε., σχέδ. 1, πίν. 177:α. M. Koumouzelis, *The Early and Middle Helladic Periods in Elis* (αδημ. διδ. διατριβή, πανεπιστήμιο Brandeis 1980), σελ. 139 κ.ε., 225, εικ. 28.

[499] J. Maran, Seaborne contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd millennium BC: the unfolding of the Mediterranean world, στο: I. Galanaki – H. Tomas – Y. Galanakis – R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders*. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27 (Liège 2007), σελ. 16.

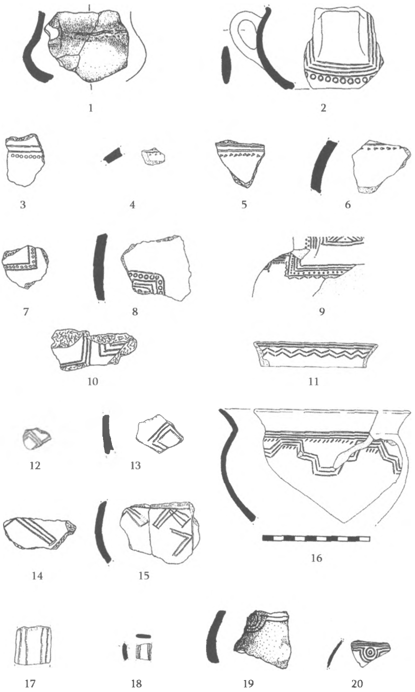

Εικ. 31. «Αδριατική» κεραμεική από την Ολυμπία και την Απουλία. 2, 4, 6, 8-9, 13, 15-16, 18, 20: Ολυμπία. 1, 3, 5, 7, 10, 12, 14, 17, 19: Rutigliano-Le Rene.

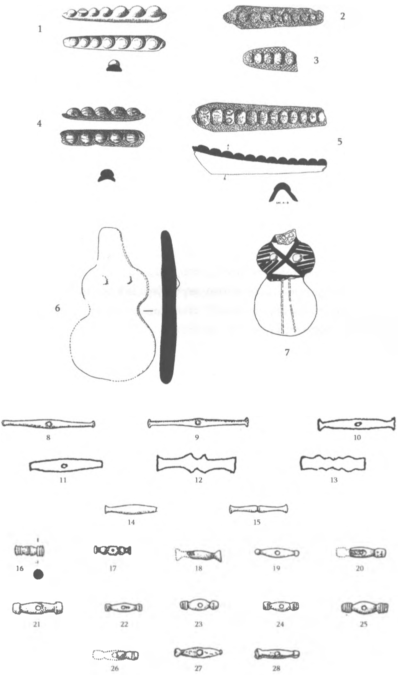

Εικ. 32. Μικρά ευρήματα της ΠΕ ΙΙΙ. Οστέινα πλακίδια με εξογκώματα (1: Λέρνα, 2-3, 5: Castelluccio, 4: Τροία), σχηματοποιημένα πήλινα ειδώλια (6: Shtoj [Σκόδρα], 7: Λέρνα) και οστέινοι σκαλμίσκοι (8-13: Λέρνα, 14: Κοράκου, 15: Ζυγουριές, 16-28: ευρήματα από ιταλικές θέσεις).

Ο τελικός εντοπισμός της προέλευσης του μεταναστευτικού αυτού επεισοδίου υπήρξε προϊόν μιας αρκετά μακρόχρονης διαδικασίας έρευνας. Κατά την Κουμουζέλη, η περίεργη ξενική κεραμεική είχε πιθανότατα την προέλευσή της στον ρουμανικό πολιτισμό Coţofeni ή στον θρακικό πολιτισμό Ezero.[500] Οι ομοιότητες της κεραμεικής των αψιδωτών κτηρίων της Ολυμπίας με αυτήν του πολιτισμού του νεκροταφείου Tarxien της Μάλτας είχαν ήδη επισημανθεί παλαιότερα από τους J. D. Evans, M. Cavalier και L. Bernabò Brea.[501] Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις ίδιων συνδυασμών διακοσμητικών μοτίβων και συγκεκριμένων σχημάτων αγγείων, αυτές οι ομοιότητες καθίστανται πράγματι αναμφισβήτητες.[502] Οι στενές επαφές μεταξύ Μάλτας και δυτικής Πελοποννήσου επιβεβαιώθηκαν και με το πρόσφατο εύρημα ενός ελλαδικού γκρίζου μινυακού ασκού στην Ανδραβίδα με την τυπική εγχάρακτη διακόσμηση των ασκών του πολιτισμού του νεκροταφείου Tarxien.[503] Οι επαφές αυτές είχαν αρχικώς ερμηνευτεί από τους Ιταλούς αρχαιολόγους M. Cavalier (Μ. Καβαλιέρ) και L. Bernabò Brea (Λ. Μπερναμπό Μπρέα) ως ενδείξεις μετανάστευσης κατοίκων του ελλαδικού χώρου στην Μάλτα.[504]

Το ποιος είχε τελικά μεταναστεύσει και πού, φαινόταν πάντως να περιπλέκεται, καθώς ο Bernabò Brea είχε προσκρούσει στην περίεργη «μαλτέζικη» κεραμεική και στο μικρό νησί Ονίνα έξω από τις Συρακούσες.[505] Η κυριαρχία της εγχάρακτης και εμπίεστης κεραμεικής επί του τοπικού ρυθμού Castelluccio ήταν σε αυτή την περίπτωση τόσο

[500] M. Koumouzelis, *The Early and Middle Helladic Periods in Elis* (αδημ. διδ. διατριβή, πανεπιστήμιο Brandeis 1980), σελ. 169 κ.ε.

[501] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 405 με παραπ. 964-970.

[502] Βλ. π.χ. την περίπτωση του κυάθου με χοανόσχημο χείλος και δακτυλιόσχημη ταινιωτή λαβή, που ως σχήμα δεν μπορεί να αναχθεί στην κεραμεική Cetina, και που και στις δύο περιοχές φέρει την χαρακτηριστική διακοσμητική πλαισίωση-περίκλειση της βάσης της λαβής από ομάδες γραμμών, ό.π. σελ. 405, πίν. 32:1-2, 43:2-4.

[503] J. Rambach, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 1241 κ.ε., πίν. 10:d. Το σχήμα αυτό αγγείου δεν έχει σχέση με την κεραμεική Cetina.

[504] M. Cavalier, Les cultures préhistoriques des îles Éoliennes et leur rapport avec le monde égéen, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 84, 1960, σελ. 342 κ.ε. L. Bernabò Brea, *Gli Eoli e l'inizio dell'età del bronzo nelle isole Eolie e nell'Italia meridionale: Archeologia e leggende* (Istituto universitario orientale, Napoli 1985), σελ. 119 κ.ε., 126. Η υπόθεση αφορούσε και τις Αιολίδες Νήσους, όπου όμως οι ομοιότητες ανάμεσα στην κεραμεική της ΠΕ III και της εκεί κεραμεικής της αρχαιότερης φάσης του πολιτισμού Capo Graziano περιορίζονται σε κάποια σχήματα αγγείων. Βλ. επ' αυτού J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 380 κ.ε.

[505] Ό.π. σελ. 392 με παραπ. 826-837, 402 κ.ε. Βλ. επίσης, L. Bernabò Brea, Abitato neolitico e insediamento maltese dell'età del bronzo nell'isola di Ognina (Siracusa) e i rapporti fra la Sicilia e Malta dal XVI al XIII Sec. a.C., *Κώκαλος* 12, 1966, σελ. 40-69. Του ιδίου, Eolie e Sicilia e Malta nell'età del bronzo, *Κώκαλος* 22-23, 1976-1977, σελ. 76, 79 κ.ε., 87 κ.ε.

απόλυτη, ώστε ο Ιταλός αρχαιολόγος θεώρησε ότι είχε ανακαλύψει μια μαλτέζικη εμπορική αποικία. Εν τέλει ήταν ο Joseph Maran αυτός που το 1986, το 1987 και τελικά το 1998, στο *Kulturwandel*, εντόπισε με πειστικό τρόπο την κοιτίδα του επίμαχου είδους κεραμεικής.[506]

Ο πολιτισμός Cetina έγινε γνωστός μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μέσω ευρημάτων κυρίως σε ταφικούς τύμβους και λιγότερο σε χώρους κατοίκησης. Στην μελέτη του πολιτισμού αυτού σημαντικός ήταν ο ρόλος των αρχαιολόγων I. Marović, B. Čović και B. Govedarica.[507] Η κεντρική περιοχή διάδοσης της κεραμεικής τύπου Cetina[508] είναι η περιοχή των πηγών του ομώνυμου ποταμού της Κροατίας, ενώ οι συγγενείς μορφές κεραμεικής απαντούν σε μια μεγάλη έκταση, από την περιοχή της Τεργέστης στον βορρά, ως την βόρειο Αλβανία στον νότο. Υπαρκτές υπήρξαν επίσης, καθώς φαίνεται, οι επαφές του πολιτισμού Cetina και με τα Καρπάθια, αφού μόνο μέσω αυτών μπορούν να ερμηνευθούν κάποια στοιχεία της ξενικής κεραμεικής στην Πελοπόννησο κατά την ΠΕ ΙΙΙ, που παραπέμπουν στην ύστερη φάση του πολιτισμού Nagyrév στην λεκάνη των Καρπαθίων (εικ. 34 [σελ. 277]).[509]

Όσον αφορά την δυτική Πελοπόννησο, τα στοιχεία του πολιτισμού Cetina ή ορισμένα εξ αυτών έφθασαν ίσως εκεί μέσω νοτίου Ιταλίας. Σε αυτή την άποψη οδηγούν οι στενότατες τυπολογικές ομοιότητες μεταξύ της κεραμεικής από την Ολυμπία και αυτής από το Ρουτιλιάνο-Λε Ρένε κοντά στο Μπάρι της Απουλίας (εικ. 31 [σελ. 248]), αλλά και στοιχεία ιθαγενούς νοτιοϊταλικής κεραμεικής στο υλικό από την Άλτη.[510] Στα τελευταία ανήκουν π.χ. λαβές με οξυκόρυφες ή κομβιοειδείς απολήξεις, που παραπέμπουν στο πιο τυπικό ίσως χαρακτηριστικό της κεραμεικής της φάσης (Facies) Laterza-Cellino San Marco στην νότιο Ιταλία.[511]

[506] J. Maran, Überlegungen zur Abkunft der FH III-zeitlichen ritz- und einstichverzierten Keramik, *Hydra* 2, 1986, σελ. 1-28. Του ιδίου, Kulturbeziehungen zwischen dem nordwestlichen Balkan und Südgriechenland am Übergang vom Späten Äneolithikum zur Frühen Bronzezeit (Reinecke A1), *Archäologisches Korrespondenzblatt* 17, 1987, σελ. 77-85. Του ιδίου, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 323 κ.ε., 326 κ.ε., πίν. 71.

[507] Ό.π. σελ. 323 με παραπ. 176.

[508] Για μια περιγραφή της κεραμεικής Cetina στην κοιτίδα της, βλ. ό.π. σελ. 324 κ.ε., πίν. 33-36.

[509] Πρόκειται κυρίως για το ειδικό διακοσμητικό «πλαίσιο» στην περιοχή του λαιμού με κρεμάμενα εγγεγραμμένα σχέδια από το πάνω μέρος του, βλ. ό.π. σελ. 327, πίν. 30:1, 31:2, 37:1-2. 6.

[510] J. Rambach, Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Gründung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *Olympia 1875-2000. 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen*. Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000 (Philipp von Zabern, Mainz 2002), σελ. 193, εικ. 16:a-b, 17. Του ιδίου, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 1231 κ.ε., πίν. 8, 9:a-c.

[511] Για μια συνοπτική παρουσίαση της χρονολογικά ιδιαιτέρως μακράς αυτής φάσης, που περιλαμβάνει μεγάλο μέρος της εκεί Χαλκολιθικής και την αρχόμενη Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, βλ. J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 364 κ.ε., 369 κ.ε., πίν. 38:1-6.

Όλες οι ενδείξεις κατατείνουν στο ότι στην Απουλία, στην ανατολική ακτή της Σικελίας, στην Μάλτα και στην δυτική Πελοπόννησο οι φορείς του πολιτισμού Cetina ίδρυσαν μια αλυσίδα εμπορικών σταθμών που είχαν σκοπό την διασφάλιση και τον έλεγχο των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων (εικ. 33 [σελ. 276], κάτω). Ειδικότερα η επιλογή της Ολυμπίας φαίνεται να υπήρξε καλά μελετημένη. Η τοποθεσία στην συμβολή των ποταμών Αλφειού και Κλαδέου, την οποία ο πρώτος εκ των δύο και μεγαλύτερος ποταμός της Πελοποννήσου συνδέει με την θάλασσα, δεν ήταν απλώς στρατηγικής σημασίας για το θαλάσσιο εμπόριο στο Ιόνιο και στην Αδριατική. Προσέφερε, καθώς φαίνεται, και ένα ιδανικό εφαλτήριο για περαιτέρω εξορμήσεις προς την κατεύθυνση της βορειοανατολικής Πελοποννήσου και του Αιγαίου.[512] Αποτέλεσμα μιας τέτοιας διαδικασίας αποτελούν πιθανότατα οι εντυπωσιακές ομοιότητες στην πολιτιστική εξέλιξη μεταξύ της Ολυμπίας και της Λέρνας κατά την ΠΕ ΙΙΙ φάση. Και στις δύο αυτές θέσεις που, όπως είδαμε, παρουσιάζουν την μεγαλύτερη συγκέντρωση κεραμεικής Cetina στην Ελλάδα, έχουμε έναν μνημειώδη τύμβο μη ταφικού χαρακτήρα, καθώς και την εμφάνιση ενός οικισμού αψιδωτών κτηρίων, που στην περίπτωση της Ολυμπίας είναι αρκετά νεώτερος, ενώ σε αυτήν της Λέρνας ελάχιστα νεώτερος του τύμβου.

Παρατηρώντας τώρα το ανάγλυφο της Πελοποννήσου διαπιστώνει κανείς ότι η Ολυμπία και η Λέρνα βρίσκονται στην αρχή και στο τέλος ενός χερσαίου δρόμου που με κατεύθυνση δυτικά-ανατολικά συνδέει το Ιόνιο με τον αργολικό κόλπο.[513] Για την εποχή ειδικά που εξετάζουμε, η διαδρομή αυτή προσέφερε παράλληλα το πλεονέκτημα ότι ξεκινώντας από δυτικά τα πρώτα του 20-30 χλμ. ταυτίζονται με τον ρου του Αλφειού (εικ. 19 [σελ. 194]), μπορούσαν, δηλαδή, να διανυθούν με βάρκες ή σχεδίες. Ένα καραβάνι υποζυγίων, που εν συνεχεία θα ακολουθούσε την πορεία από Μεγαλόπολη προς Τρίπολη, θα μπορούσε με αυτόν τον τρόπο να καλύψει την απόσταση από την Ολυμπία στην Λέρνα πιθανώς σε 4-5 μέρες.[514] Μέσω της χερσαίας αυτής διαδρομής η σύνδεση μεταξύ Αιγαίου και Ιονίου γίνεται συντομότερη κατά 1/3 εν συγκρίσει προς τον ούτως ή άλλως επικίνδυνο περίπλου της νοτίου Πελοποννήσου.

Η αποφυγή του περίπλου αυτού από τους πιθανώς έμπειρους ναυτικούς του πολιτισμού Cetina –αν υποθέσουμε, φυσικά, ότι αυτοί ήταν που επεδίωκαν την προώθηση προς την βορειοανατολική Πελοπόννησο και την έξοδο στο Αιγαίο– προδίδει ίσως και άλλης φύσεως περιπλοκές, αφού το θαλάσσιο ταξίδι κατά μήκος της νοτίου

[512] J. Rambach, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 1233 κ.ε.

[513] Ό.π. σελ. 1234 κ.ε.

[514] Ό.π. σελ. 1235. Βρισκόμαστε σε εποχή πριν από την εμφάνιση της ιππευσης του αλόγου.

Πελοποννήσου περνούσε αναγκαστικά από τα Κύθηρα, που από την εξελιγμένη ΠΕ ΙΙ βρίσκονταν υπό μινωικό έλεγχο.[515] Ανάλογοι κίνδυνοι ελλόχευαν ενδεχομένως και στο θαλάσσιο ταξίδι κατά μήκος του κορινθιακού κόλπου, αφού ο ισθμός της Κορίνθου από την πλευρά του Σαρωνικού βρισκόταν μάλλον υπό τον έλεγχο της Αίγινας.[516]

Ο εντοπισμός πολλών κεραμεικών ευρημάτων με στοιχεία Cetina στην περιοχή της Κορινθίας και της Αργολίδας υποδηλώνει, εντούτοις, ότι η διάβαση του ισθμού της Κορίνθου δεν ήταν μονόδρομος και πως το ταξίδι συνεχιζόταν δια ξηράς μέσω Κορίνθου με τελικό προορισμό την Αργολίδα.[517] Το συμπέρασμα είναι, συνεπώς, ότι αν κάποιος επιθυμούσε την περίοδο αυτή με εφαλτήριο την Ολυμπία ή γενικότερα την περιοχή του Ιονίου να εξορμήσει προς ανατολάς και να βγει στο Αιγαίο, η επιλογή των συντομότερων και ασφαλέστερων διαδρομών θα τον οδηγούσε περίπου αναγκαστικά στην Αργολίδα και στον σημαντικότερο οικισμό της, την Λέρνα.

Οι επαφές της Ολυμπίας με τον κόσμο του Αιγαίου, αλλά και αντίστροφα, οι επαφές ανάμεσα στην Λέρνα και τις περιοχές της Αδριατικής και της Ιταλίας κατά την ΠΕ ΙΙΙ, επιβεβαιώνονται πράγματι από μια σειρά ευρημάτων. Σε αυτά ανήκουν ο συνδυασμός πυξίδων κυκλαδικής μορφής με εγχάρακτα και εμπίεστα διακοσμητικά σχέδια που εμφανίζεται στην Ολυμπία, όπως και το επίσης κυκλαδικής παραδόσεως μοτίβο του εμπίεστου κύκλου που απαντά στην κεραμεική Cetina στην ίδια θέση.[518] Στην Λέρνα IV εκτός από την εγχάρακτη και εμπίεστη κεραμεική τύπου Cetina, επαφές με την δυτική Βαλκανική προδίδει και η γραπτή κεραμεική με σκούρα διακόσμηση επί ανοιχτού βάθους (εικ. 26:5-7 [σελ. 227]). Ο συνδυασμός από κάθετες δέσμες γραμμών με κρόσσια και οδοντώσεις παραπέμπει στην διακοσμητική παράδοση του πολιτισμού της Λιουμπλιάνας, προδρόμου του πολιτισμού Cetina.[519]

Οι επαφές της αργολικής θέσης με την Ιταλία και την περιοχή της Αδριατικής δεν περιορίζονται όμως μόνο στο πεδίο της κεραμεικής, αλλά αφορούν και κάποιες ιδιαί-

[515] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 29 με παραπ. 294-296, 444, 446, 454.

[516] Ό.π. σελ. 35 κ.ε., 203, 224. Παρά το τέλος της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους και την καταστροφή της Λευκής Οικίας, ο οχυρωμένος και πολεοδομικά καλά συγκροτημένος οικισμός της ΠΕ ΙΙΙ στην Κολώνα (πόλη V) δείχνει ότι εδώ η πολιτιστική τομή της περιόδου καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ υπήρξε λιγότερο αισθητή και ότι ο ρόλος του νησιού παρέμεινε ισχυρός. Σε κάθε περίπτωση, τα μόλις δύο όστρακα κεραμεικής Cetina που έχουν βρεθεί στην Κολώνα δείχνουν ότι η αδριατικής προελεύσεως κεραμεική δεν υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής στην Αίγινα.

[517] J. Rambach, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 1236.

[518] Ό.π. σελ. 1236 κ.ε., πίν. 10:a-c.

[519] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 328 κ.ε., πίν. 18:3.6-7.10, 19:4 (κεραμεική του πολιτισμού της Λιουμπλιάνας), 23:3-4, 24:1-2 (κεραμεική της ΠΕ ΙΙΙ από την Αργολίδα).

τερα ενδιαφέρουσες κατηγορίες μικρών ευρημάτων, τις οποίες αναφέραμε ήδη ακροθιγώς, και ήρθε η ώρα να ξαναθυμηθούμε. Πρόκειται καταρχάς για το βιολόσχημο και σχηματοποιημένο γραπτό πήλινο ειδώλιο ανθρώπινης μορφής, το οποίο δεν έχει προδρόμους στην Ελλάδα και βρίσκει αντιστοιχία μόνο σε ευρήματα από την Σκόδρα της βορείου Αλβανίας (εικ. 32:6-7 [σελ. 249]).[520] Τα ευρήματα από την σημερινή Αλβανία ανήκουν σε μια ευρύτερη και μακρόχρονη παράδοση παραγωγής αυτού του τύπου σχηματοποιημένων πήλινων ειδωλίων στην δυτική Βαλκανική και στην περιοχή των Καρπαθίων κατά την 3η χιλιετία π.Χ. Η πιθανή λατρευτική χρήση των ειδωλίων αυτών προσδίδει ακόμα μεγαλύτερη σημασία στον επείσακτο χαρακτήρα τους.

Λιγότερο στα Βαλκάνια και περισσότερο στην Ιταλική χερσόνησο παραπέμπουν οι μικροί οστέινοι σκαλμίσκοι (μικρές δέστρες, εξαρτήματα προσδέσεως σχοινιού) που απαντούν έξι φορές στην Λέρνα IV και σπανίως στην υπόλοιπη Ελλάδα (εικ. 32:8-15).[521] Αντίθετα, είναι συνήθεις κυρίως στην βόρειο αλλά και στην νότιο Ιταλία της αρχόμενης (εκεί) Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, αποτελώντας ένα στοιχείο-κατάλοιπο του πολιτισμού των Κωδωνοειδών Κυπέλλων (εικ. 32:16-28).[522]

Αφήσαμε τελευταίο το μυστηριώδες εκείνο οστέινο πλακίδιο με τα εξογκώματα που επίσης βρέθηκε στην Λέρνα IV και, όπως αναφέραμε σε προηγούμενο σημείο, εκτός από μοναδικό στην Ελλάδα, είναι ίσως και το πιο περίεργο εύρημα που εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο μετά την περίοδο καμπής ΠΕ ΙΙ/ΙΙΙ (εικ. 32:1).[523] Η ευρεία γεωγραφική διάδοση των εντελώς ασυνήθιστων αυτών αντικειμένων, τα οποία εκτός από μια μικρή συγκέντρωση στην Σικελία και στην Τρωάδα, απαντούν σποραδικά στην Μάλτα και την Απουλία (εικ. 32:2-5),[524] τα καθιστά σημαντικό μάρτυρα των επαφών ανάμεσα στην κεντρική και την ανατολική Μεσόγειο κατά την περίοδο αυτή.

Η πιθανότητα, επομένως, να πρόκειται για κάποιο ασήμαντο μικροαντικείμενο, που δεν χρήζει περαιτέρω προσοχής, είναι μάλλον μικρή. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο αποκτά ιδιαίτερη σημασία η διαλεύκανση της λειτουργίας των εν λόγω αντικειμένων, η οποία έχει ταλαιπωρήσει εδώ και καιρό τους ερευνητές. Τα ιδιόμορφα αυτά ευρήματα έχουν ερμηνευθεί ως ειδώλια, ενθέματα, εξαρτήματα λαβών εγχειριδίων, αλλά και ως «σύμβολα», που εχρησιμοποιούντο στα εμπορικά ταξίδια ως ένα είδος ταυτοτήτων στα πλαίσια των συναλλαγών.[525] Η τελευταία αυτή ερμηνεία λαμβάνει υπ' όψιν την εμφάνιση των πλακιδίων με εξογκώματα σε περιοχές σημαντικές για το δίκτυο εμπορικών

[520] Ό.π. σελ. 296 κ.ε., 329 κ.ε., πίν. 51:1-2. Στον ελλαδικό χώρο ένα ακόμα θραύσμα τέτοιου ειδωλίου έχει βρεθεί στην πόλη V της Κολώνας στην Αίγινα. Βλ. ό.π. πίν. 51:3.

[521] Ό.π. σελ. 292, 371 κ.ε., πίν. 55:1-6.

[522] Ό.π. σελ. 372, με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

[523] Ό.π. σελ. 292, 373, 390 κ.ε., πίν. 52:5.

[524] Ό.π. σελ. 373 με παραπ. 644-650, πίν. 52:6-9.

[525] Για μια επισκόπηση και κριτική αποτίμηση των ως τώρα προταθεισών ερμηνειών βλ. ό.π. σελ. 391 κ.ε., με παραπ. 822-825.

επαφών ανάμεσα στην κεντρική Μεσόγειο και το Αιγαίο. Οι πιο πολλές από τις περιοχές αυτές (Απουλία, Σικελία, Μάλτα, Λέρνα) βρίσκονται εντός της σφαίρας εξάπλωσης του πολιτισμού Cetina.

Το ιδιαιτέρως ενδιαφέρον όμως είναι ότι, τουλάχιστον στην Πελοπόννησο, στα δύο πιο σημαντικά σημεία αυτού του δικτύου επαφών, στην Ολυμπία και στην Λέρνα, εμφανίζεται και ένα άλλο στοιχείο με εξίσου αινιγματική λειτουργία, λίγο μεγαλύτερο βεβαίως από τα πλακίδια: πρόκειται φυσικά για τους δύο μνημειώδεις τελετουργικούς τύμβους. Η παρουσία των τύμβων αυτών σε δύο θέσεις τόσο σημαντικές για τις διασυνδέσεις εκείνης της εποχής εγείρει την υποψία ότι παράλληλα με την πιθανή λατρευτική λειτουργία τους, για την οποία στην περίπτωση της Ολυμπίας υπάρχουν πλέον ισχυρές ενδείξεις, η ανέγερσή τους υπηρετούσε και κάποιον άλλο σκοπό. Τέτοιου είδους μνημειωδών διαστάσεων κατασκευές, που σίγουρα ήταν ορατές από μεγάλη απόσταση, ίσως λειτουργούσαν ταυτόχρονα και ως εμβλήματα, ως σύμβολα για την ένταξη του οικισμού τους σε ένα συγκεκριμένο δίκτυο πολιτιστικών επαφών.[526]

Κατά πάσα πιθανότητα, το πρότυπο του τύμβου της Ολυμπίας ήταν εκείνο που ώθησε τους παλαιούς ή νέους κατοίκους της Λέρνας κατά την ΠΕ ΙΙΙ να ανεγείρουν έναν παρόμοιο τύμβο πάνω στα ερείπια της Οικίας των Κεράμων.[527] Και αυτή η κίνηση δεν αποκλείεται να μαρτυρεί την ένταξη, εκούσια ή όχι, της αργολικής θέσης σε εκείνη την αλυσίδα διασυνδέσεων που υπό την σαφή επιρροή του πολιτισμού Cetina συνέδεσε την περίοδο αυτή την κεντρική Μεσόγειο με τον χώρο του Αιγαίου. Το ερώτημα που πλέον ανακύπτει είναι μήπως είναι αυτή ακριβώς η αλυσίδα των στρατηγικά επίκαιρων θέσεων που αναπαριστάται τελικά πάνω στα μυστηριώδη οστέινα πλακίδια. Τα εξογκώματά τους δεν είναι ίσως τίποτε άλλο παρά η αναπαράσταση μιας αλυσίδας τύμβων, που στην περίπτωση της Πελοποννήσου σημαδεύουν την αρχή και το τέλος, το δυτικότερο και ανατολικότερο σημείο, ενός πανάρχαιου εμπορικού ή και θρησκευτικού δρόμου.[528]

V.6. Το φαινόμενο Cetina και η «έλευση των Ελλήνων»

Και ενώ σίγουρα υπάρχουν πολλά ακόμα που μένει να εξακριβωθούν εν σχέσει προς τις διάφορες πτυχές του πολιτισμού κατά την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο, τα υπάρχοντα στοιχεία καθιστούν πλέον την εικόνα μας για αυτή την κρίσιμη φάση της ελληνικής προϊστορίας πιο σαφή και πιο τεκμηριωμένη από ποτέ. Βασικός σκοπός της αρκετά λεπτομερούς και ίσως κάπως κουραστικής παρουσίασης των εξελίξεων στο δεύτερο ήμισυ της 3ης χιλιε-

[526] J. Rambach, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 1240 κ.ε.

[527] Ό.π. σελ. 1241.

[528] Ό.π.

τίας π.Χ. που κάναμε σε αυτό το κεφάλαιο ήταν να καταδείξουμε ότι η σύνδεση αυτής της περιόδου με το πρόβλημα της «ελεύσεως των Ελλήνων» υπήρξε για την έρευνα εντελώς αποπροσανατολιστική. Η αναζήτηση της μεταναστευτικής εισβολής των Πρωτοελλήνων εισβολέων του «λαού Κουργκάν» αποτέλεσε ένα κυνήγι μαγισσών, που για καιρό εμπόδισε την σωστή κατανόηση της πραγματικής φύσεως των εντυπωσιακών διασυνδέσεων μεταξύ των κοινωνιών της κεντρικής και ανατολικής Μεσογείου κατά την υπό διερεύνησιν περίοδο.

Σήμερα μπορούμε να αντιληφθούμε ότι η ίδια η φύση του πολιτισμού της ΠΕ ΙΙΙ, που δεν έχει έναν ομοιογενή ξενικό χαρακτήρα, αλλά διακρίνεται από έναν γεωγραφικώς έντονο πολιτιστικό κατακερματισμό, αποτελεί ίσως το ισχυρότερο επιχείρημα κατά των θεωριών μεταναστευτισμού.[529] Καθίσταται επίσης ολοένα και πιο σαφές ότι η κατάρρευση του ΠΕ ΙΙ πολιτισμού των Κτηρίων με Διαδρόμους και ο διαφορετικός χαρακτήρας της ΠΕ ΙΙΙ είναι δύο διακριτά δεδομένα που δεν ανάγονται υποχρεωτικά στις ίδιες αιτίες. Είναι επιπλέον σημαντικό να επαναλάβουμε ότι η περίοδος των λεγόμενων πολιτιστικών μεταβολών, ή αλλιώς η περίοδος καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ, δεν υπήρξε μια φάση ξαφνικών αλλαγών, αλλά μια *διαδικασία* ανακατατάξεων που διήρκεσε ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα (2350/2300-2200/2150 π.Χ.).

Όπως είδαμε, περί τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. η ηπειρωτική Ελλάδα και οι Κυκλάδες βρέθηκαν στο σημείο επαφής δύο μεγάλων αξόνων πολιτιστικών επαφών: του άξονα Αιγαίου-δυτικής Μικράς Ασίας και του άξονα Αδριατικής-Ιονίου (εικ. 33 [σελ. 276], πάνω). Η συγκρότηση αυτών των ζωνών ανταλλαγών, που συνέδεσαν ως τότε απομακρυσμένες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου σε ένα κοινό πλέγμα σχέσεων, υπήρξε το επακόλουθο της διάχυσης της μεταλλουργίας χαλκού-κασσιτέρου και της διακίνησης των πολύτιμων μεταλλευμάτων. Πρόκειται για τις σημαντικές εκείνες πρώτες ύλες που ενισχύοντας την πολεμική και κοινωνική ισχύ συγκεκριμένων ομάδων θα έδιναν για πρώτη φορά στον όρο «κοινωνική διαστρωμάτωση» περίπου τη σημασία εκείνη με την οποία τον κατανοούμε και σήμερα. Η βαθύτερη, επομένως, αιτία της αλματώδους εξέλιξης του πολιτισμού κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού δεν ήταν οι απρόσωπες πρώτες ύλες, οι εμπορικές ανταλλαγές και οι αμιγώς οικονομικές επιδιώξεις. Ήταν οι άλλης πλέον τάξεως δυνατότητες που έδιναν οι νέες συνθήκες και τεχνολογίες στην διαχρονική επιθυμία διαφόρων προσώπων και ομάδων όχι μόνο για ευμάρεια και πλουτισμό, αλλά κυρίως για κοινωνική ανάδειξη και διάκριση.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες και στο κομβικό σημείο ανάμεσα στους προαναφερθέντες άξονες ανταλλαγών αναπτύχθηκε η πρωτοαστική κοινωνία του πολιτισμού των Κτηρίων με Διαδρόμους στην νότιο Ελλάδα. Πρόκειται για μια κοινωνία που έφθασε στα πρόθυρα αυτού που μπορούμε να ονομάσουμε κρατική οργάνωση για να οδηγη-

[529] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 451.

θεί εν συνεχεία στην κατάρρευση από έναν συνδυασμό ανθρωπογενών και κλιματικών παραγόντων. Η άκρατη εντατικοποίηση της γεωργίας σε συνδυασμό με κλιματικές αλλαγές είχε σαν αποτέλεσμα γεωμορφολογικές μεταβολές (ξηρασία, διάβρωση των εδαφών) που επέφεραν την μαζική απώλεια καλλιεργήσιμης γης. Οι ανεπτυγμένες, αλλά και ευαίσθητες δομές της περιόδου των Κτηρίων με Διαδρόμους περιήλθαν σταδιακά σε κατάσταση κρίσης και η αποσταθεροποίηση του συστήματος παραγωγής και διανομής βασικών αγαθών οδήγησε εν τέλει στην κατάρρευση της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης. Παρότι τα συμπεράσματα αυτά βασίζονται σε στοιχεία από κάποιες συγκεκριμένες περιοχές (π.χ. Αργολίδα), η κατάρρευση του πολιτισμού της Πρωτοελλαδικής/ Πρωτοκυκλαδικής ΙΙ υπήρξε ένα φαινόμενο με μεγάλη γεωγραφική έκταση. Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζει τον μεγάλο βαθμό ενσωμάτωσης των περισσοτέρων περιοχών της ηπειρωτικής Ελλάδας και των Κυκλάδων στο «διεθνές πνεύμα» της περιόδου που προηγήθηκε. Ως «συγκοινωνούντα δοχεία» σε ένα ευρύ και για την εποχή του καινοφανές πλέγμα σχέσεων αλληλεξάρτησης, οι περιοχές αυτές του Αιγαίου ήταν καταδικασμένες να ακμάσουν, αλλά και να καταρρεύσουν από κοινού.

Οι παράγοντες που αναφέρθηκαν μας επιτρέπουν να ερμηνεύσουμε επαρκώς το τέλος του πολιτισμού της ΠΕ ΙΙ, αλλά όχι και ορισμένα από τα χαρακτηριστικά εκείνου της ΠΕ ΙΙΙ. Για την κατανόηση των τελευταίων είναι απαραίτητο να ληφθεί υπ' όψιν ο παράγοντας των μεταναστεύσεων, απελευθερωμένος όμως πλέον από την σύνδεσή του με την προβληματική της «ελεύσεως των Ελλήνων». Ήδη κατά την περίοδο της ακμής του, ο πολιτισμός των Κτηρίων με Διαδρόμους είχε σίγουρα εισέλθει στο οπτικό πεδίο πολλών εκ των κοινωνιών με τις οποίες βρισκόταν σε επαφή. Ο απόηχος όχι μόνο της άνθησης, αλλά και της κατάρρευσής του πρέπει να έφθανε σε αυτές. Το αποτέλεσμα ήταν μια εξέλιξη που μας θυμίζει ένα μεταγενέστερο επεισόδιο της ελληνικής προϊστορίας, όταν, δηλαδή, περίπου 1000 χρόνια αργότερα η κατάρρευση του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος και εν συνεχεία (στα τέλη της φάσης ΥΕ ΙΙΙΓ) γενικότερα του μυκηναϊκού πολιτισμού άφησε ένα κοινωνικοπολιτικό κενό στο οποίο πιστεύεται πως διείσδυσαν νέες ομάδες (Δωριείς). Οι «Δωριείς» –εντός ή ίσως και εκτός εισαγωγικών, όπως θα δούμε– του τέλους της 3ης χιλιετίας π.Χ. μπορούν τώρα να αναγνωριστούν στις πληθυσμιακές ομάδες του δαλματικού πολιτισμού Cetina. Η διείσδυσή τους στο διοικητικό και πολιτικό κενό που δημιουργήθηκε μετά την περίοδο καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ στην νότιο Ελλάδα ήταν το τελευταίο μέρος μιας μακράς περιόδου επαφών με τον ελλαδικό χώρο.

Όπως είδαμε κατά την εξέταση του νεκροταφείου των τύμβων στο Στενό της Λευκάδας, ήδη κατά την ΠΕ ΙΙ υπήρξε μια εντατικοποίηση των πολιτιστικών επαφών στην ζώνη Αδριατικής-Ιονίου. Αυτή αντανακλάται σε κοινά σημεία μεταξύ των τάφων R και αντίστοιχων ευρημάτων στην ανατολική Αδριατική (τύμβοι Μάλα Γκρούντα και Βέλικα Γκρούντα στο Μαυροβούνιο). Σε αυτά ανήκουν οι τύμβοι και η κατασκευή τους, η καύση των νεκρών, οι χρυσοί σφηκωτήρες τύπου Λευκάδος, αλλά και η κεραμεική με

χαρακτηριστική εμπίεστη διακόσμηση μικρών τριγώνων η οποία βρέθηκε στα στρώματα εκτός των τάφων R και που τώρα μπορούμε να αναφέρουμε ότι ανάγεται πιθανότατα στην κεραμεική της φάσης Πρωτο-Cetina.[530] Όταν, επομένως, κατά την ΠΕ ΙΙΙ οι απόγονοι των βορείων εταίρων του οικισμού του Νυδρίου εγκαθίδρυαν μια σειρά θαλάσσιους σταθμούς κατά μήκος της Αδριατικής και του Ιονίου φθάνοντας ως την Σικελία και την Μάλτα, δεν κατευθύνονταν –τουλάχιστον στην περίπτωση του ελλαδικού χώρου– σε άγνωστη γη. Αντίθετα, αποσκοπούσαν στο να εκμεταλλευτούν και να καλύψουν το κενό δυνάμεως που είχε προκύψει από την αποσταθεροποίηση του κοινωνικοπολιτικού συστήματος στην νότιο Ελλάδα.

Το μεταναστευτικό επεισόδιο Cetina δεν είναι λοιπόν η αιτία, αλλά ένα από τα αποτελέσματα της κατάρρευσης του πολιτισμού των Κτηρίων με Διαδρόμους. Και ως τέτοιο θυμίζει όχι μόνο την περίπτωση των Δωριέων στα τέλη της Εποχής του Χαλκού, αλλά και μεταγενέστερες μεταναστευτικές κινήσεις πληθυσμών στην Ελλάδα μετά από περιόδους κρίσεων, όπως π.χ. εκείνες των Σλάβων και Αλβανών στα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.[531] Όπως τονίζει σωστά ο Maran, «πρέπει πλέον να αποχαιρετήσουμε την αντίληψη περί μιας ομάδας ανθρώπων, μεταναστών από την Βαλκανική, ως βαρβάρων καταστροφέων του πολιτισμού της Ελλάδας».[532]

Γιατί, όμως, να μην ταυτίσουμε τους φορείς του πολιτισμού Cetina με τους πρώτους ελληνόφωνους πληθυσμούς; Διότι σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να εγκαταλείψουμε την σφαίρα των ασφαλών αρχαιολογικών δεδομένων και να περάσουμε σε αυτήν των εντελώς επισφαλών υποθέσεων. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο I, η μετανάστευση είναι πράγματι ένα από τα πιο δύσκολα φαινόμενα ως προς την δυνατότητα εντοπισμού του από την αρχαιολογία. Με άλλα λόγια, μια μετανάστευση μπορεί να μην αφήσει αρχαιολογικά ίχνη. Το γεγονός αυτό κάνει τον Maran να κλείσει το *Kulturwandel* με έναν μάλλον απαισιόδοξο τόνο ως προς το αν η αρχαιολογία θα μπορέσει ποτέ να δώσει την τελική λύση στο πρόβλημα της «ελεύσεως των Ελλήνων».[533] Με την επιφυλακτική του αυτή στάση που αφορά και το αν τελικά η ελληνική γλώσσα εισήλθε στον ελλαδικό χώρο στο πλαίσιο του μεταναστευτικού επεισοδίου Cetina καλλιεργεί περισσότερο την κριτική αμφιβολία και λιγότερο την δογματική βεβαιότητα.

---

[530] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 333 με παραπ. 279-280, πίν. 19:6-11.

[531] N. G. L. Hammond, *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas* (Noyes Press, New Jersey 1976), σελ. 52 κ.ε., 63 κ.ε.

[532] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 468: «Von der Vorstellung einer aus dem Balkan nach Griechenland einwandernden Menschengruppe als barbarische Zerstörer der Zivilisation Griechenlands haben wir uns demzufolge zu verabschieden».

[533] Ό.π. σελ. 456 κ.ε., 469.

Όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, η αρχαιολογία από μόνη της όντως δεν είναι εύκολο να φθάσει σε τελεσίδικες απαντήσεις. Μπορεί όμως, μεταξύ άλλων, να φθάσει σε σημαντικά και σαφή ενδιάμεσα συμπεράσματα. Σε πορίσματα, δηλαδή, που ακόμα και αν π.χ. δεν υποδεικνύουν μια συγκεκριμένη περίοδο ως το χρονικό σημείο εμφάνισης της ελληνικής γλώσσας στον ελλαδικό χώρο, μπορούν να καταστήσουν κάποια άλλη περίοδο λιγότερο πιθανή για αυτό. Και η μάλλον διπλωματική κατακλείδα του Maran ως προς την ταύτιση ή όχι των φορέων του πολιτισμού Cetina με τους πρώτους ελληνόφωνους πληθυσμούς του ελλαδικού χώρου αφήνει ίσως την τούρτα του βιβλίου του χωρίς το κερασάκι της. Διότι από τα στοιχεία που παρουσιάσαμε σε αυτό το κεφάλαιο καθίσταται σαφές ότι τα όντως υπαρκτά προβλήματα στην αρχαιολογική μελέτη των μεταναστεύσεων και της γλωσσικής αλλαγής ελάχιστα αφορούν την περίπτωσή μας. Στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. είναι πλέον γνωστό ποιος μετανάστευσε, από ποιο σημείο και προς ποια κατεύθυνση. Είναι, επίσης, εφικτό να εξακριβωθεί αρχαιολογικώς η κρίσιμη γεωγραφική και χρονική διασπορά του μεταναστευτικού αυτού επεισοδίου.

Γεωγραφικώς, η χαρακτηριστική κεραμεική Cetina απαντά, όπως είδαμε, κυρίως στην δυτική Πελοπόννησο, σε μικρότερη έκταση στην ανατολική (Λέρνα IV), και σε εντελώς αμελητέες ποσότητες στο υλικό άλλων, εν μέρει καλά ερευνημένων περιοχών (Κορινθία, Αρκαδία, Μεσσηνία, Αίγινα, Θεσσαλία). Αν, λοιπόν, θέλουμε να ταυτίσουμε τους φορείς του πολιτισμού Cetina με τους πρώτους ελληνόφωνους πληθυσμούς, πρέπει, όπως τονίζει και ο ίδιος ο Maran, να εξηγήσουμε πώς η γλώσσα τους εξαπλώθηκε ουσιαστικά από την Ολυμπία (και ίσως την Λέρνα) στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, στην κεντρική Ελλάδα, στην Θεσσαλία και ακόμη βορειότερα.[534] Και κυρίως πώς εξαπλώθηκε στις περιοχές αυτές χωρίς οι φορείς της να αφήσουν τα σαφή εκείνα ίχνη που αφησαν σε άλλες. Ως εξήγηση θα έπρεπε να επικαλεστούμε «αρνητικά» δεδομένα, δηλαδή την πιθανότητα ύπαρξης πληθυσμιακών κινήσεων χωρίς αρχαιολογικά ίχνη («θετικά», ορατά δεδομένα).

Η επίκληση όμως αρνητικών δεδομένων προς αποφυγήν ενός επιχειρήματος *ex silentio* –να συναγάγει κανείς την μη ύπαρξη ξένου πληθυσμού από την μη ύπαρξη αντίστοιχου υλικού πολιτισμού– εκπίπτει, αφού στην περίπτωσή μας υπάρχουν τα «θετικά» δεδομένα προ οφθαλμών, τα οποία δεν στηρίζουν ένα τέτοιο σενάριο. Και δεν το στηρίζουν, ειδικά εάν τα λάβουμε υπ' όψιν στο σύνολό τους, αν δούμε, δηλαδή, την γενικότερη γεωγραφική διασπορά του φαινομένου Cetina. Διότι, αν υποθέσουμε ότι οι φορείς αυτού του πολιτισμού υπήρξαν οι πρόγονοι των Ελλήνων των ιστορικών χρόνων, τότε πρέπει να εξηγήσουμε γιατί η αρχική κοιτίδα του μετέπειτα ελληνικού κόσμου υπήρξε ο γεωγραφικός χώρος που όλοι γνωρίζουμε και όχι η περιοχή της Αδριατικής, με κέντρα

[534] Ό.π. σελ. 456.

την Απουλία (Rutigliano-Le Rene), την Σικελία (Ognina), την Μάλτα και άλλες θέσεις, όπου πιθανώς να ανακαλυφθούν τα επόμενα χρόνια ίχνη του πολιτισμού Cetina.

Τα ορατά αυτά αρχαιολογικά δεδομένα δεν μπορούν να στηρίξουν την υπόθεση «ελληνικότητας» των πληθυσμών του πολιτισμού Cetina ούτε με την χρονολογική τους διασπορά. Ακόμα και στην δυτική Πελοπόννησο, το ορμητήριο, θα λέγαμε, του ξένου πληθυσμού στην νότιο Ελλάδα, η επιρροή του αδριατικού πολιτισμού φθάνει στο τέλος της κατά την Μεσοελλαδική Ι περίοδο. Στην Μεσοελλαδική ΙΙ έχει εξαφανιστεί πλέον κάθε ίχνος του.[535] Κατά ειρωνικό λοιπόν τρόπο, τα ίχνη της μοναδικής μεταναστευτικής κίνησης που μπορούμε να εντοπίσουμε στον ελλαδικό χώρο κατά την κρίσιμη περίοδο που διερευνούμε, χάνονται περί το 1900 π.Χ. Πρόκειται για το χρονικό σημείο στο οποίο, όπως είδαμε στην αρχή του κεφαλαίου, τοποθετούσε την «έλευση των Ελλήνων» η παλαιότερη έρευνα.

Η απλώς πρόσκαιρη παρουσία των ιδιαιτεροτήτων του φαινομένου Cetina μέσα στο φάσμα των υλικών καταλοίπων του πρωτοελλαδικού πολιτισμού καθώς και η αποσύνθεσή του κατά την ΜΕ Ι υποδηλώνουν ότι ο ξένος πληθυσμός αφομοιώθηκε από τον κύριο όγκο του ελλαδικού πολιτισμού. Στην πραγματικότητα, προσπαθώντας να συνδέσουμε το φαινόμενο Cetina με την «έλευση των Ελλήνων» δεν κάνουμε τίποτε άλλο από το να παραμένουμε αιχμάλωτοι τόσο της άποψης των Haley και Blegen, που διατυπώθηκε με τα δεδομένα της δεκαετίας του 1920, όσο και της θεωρίας Κουργκάν. Να θεωρούμε, δηλαδή, ως εκ των προτέρων δεδομένο ότι η εμφάνιση της ελληνικής γλώσσας στον ελλαδικό χώρο τοποθετείται κάπου στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. και αναζητώντας τους από μηχανής θεούς που την εισήγαγαν να αντικαταστήσουμε απλά τους πολεμοχαρείς νομάδες του «λαού Κουργκάν» με τους δραστήριους ναυτικούς του πολιτισμού Cetina.

Αυτό που σίγουρα δεν μπορεί να αποκλεισθεί είναι να συνεισέφεραν οι πληθυσμοί του αδριατικού πολιτισμού κάποια στοιχεία στην γλώσσα των περιοχών στις οποίες εγκαταστάθηκαν. Γλωσσικές παρενέργειες είχαν ούτως ή άλλως και τα δύο μεταγενέστερα ιστορικά παραδείγματα μεταναστεύσεων στον ελλαδικό χώρο που αναφέραμε. Οι Δωριείς υπήρξαν οι φορείς μιας από τις αρχαίες ελληνικές διαλέκτους, ενώ και οι μεταναστεύσεις Σλάβων και Αλβανών εισήγαγαν και άφησαν ως κατάλοιπα κάποια γλωσσικά στοιχεία (κυρίως τοπωνύμια). Σε καμία όμως περίπτωση, ούτε καν σε αυτή των Δωριέων, που η διάλεκτός τους εδραιώθηκε σε πολλά σημεία του ελληνικού κό-

[535] J. Rambach, Olympia and Andravida-Lechaina: Two Bronze Age sites in the northwest Peloponnese with far-reaching overseas cultural connections, στο: I. Galanaki - H. Tomas - Y. Galanakis - R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders.* Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27 (Liège 2007), σελ. 88.

σμου, δεν υπήρξε πλήρης εκτόπιση της γλώσσας ή των διαλέκτων που υπήρχαν ως τότε.

Εκτός αυτού, ειδικά στην περίπτωση των Δωριέων, είναι κάθε άλλο παρά σαφές πότε η διάλεκτος που ονομάζουμε δωρική εμφανίζεται στον νότιο ελλαδικό χώρο. Η σχεδόν αυτονόητη παραδοχή ότι αυτό συνέβη στα τέλη της Εποχής του Χαλκού στηρίζεται αφενός μεν στις πληροφορίες των αρχαίων πηγών περί της «Καθόδου των Δωριέων» εκείνη την περίοδο και αφετέρου στην απουσία της δωρικής διαλέκτου από την γλώσσα των πινακίδων της μυκηναϊκής Γραμμικής Β γραφής. Εντούτοις, η αξιοπιστία των αρχαίων παραδόσεων προσκρούει στο γεγονός ότι τόσο κατά την περίοδο καταστροφής των μυκηναϊκών ανακτόρων (περ. 1200 π.Χ.) όσο και κατά την μετανακτορική περίοδο (Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ) δεν υπάρχουν αρχαιολογικά ίχνη μιας μεταναστευτικής εισβολής (βλ. κεφ. ΙΙ.2, σελ. 86). Αλλά και η δεύτερη ένδειξη, η απουσία της δωρικής διαλέκτου από τις πινακίδες της Γραμμικής Β, δεν φαίνεται να είναι εντελώς ακαταμάχητη. Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να θυμηθούμε όσα αναφέραμε στο κεφάλαιο ΙΙΙ.4 (σελ. 128 κ.ε.) για τον χαρακτήρα της γλώσσας των πινακίδων. Όπως είδαμε, η μορφή αυτή της ελληνικής όντως δεν φαίνεται να εμπεριέχει στοιχεία της δωρικής διαλέκτου, δεν ταυτίζεται όμως απολύτως και με καμία από τις άλλες διαλέκτους, όπως τις γνωρίζουμε από τις γραπτές πηγές των ιστορικών χρόνων.

Περαιτέρω, είναι εντυπωσιακή η ομοιομορφία που χαρακτηρίζει την γλώσσα των πινακίδων, αν ληφθεί υπ' όψιν ότι αυτή εμφανίζεται σε κείμενα από διαφορετικές περιοχές και διαφορετικές χρονικές περιόδους. Το πόσο ενδιαφέρον είναι το στοιχείο αυτό καθίσταται σαφές αν φέρουμε στο μυαλό μας την μεγάλη διαφοροποίηση των ελληνικών διαλέκτων (όπως άλλωστε και των αλφαβήτων) κατά την 1η χιλιετία π.Χ. Φαίνεται, συνεπώς, πως στους ιστορικούς χρόνους ο γραπτός λόγος αντανακλούσε την πραγματικότητα της ομιλούμενης γλώσσας πολύ πιστότερα απ' ό,τι κατά την Μυκηναϊκή περίοδο. Διότι είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι και στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού δεν υπήρχαν κατά τόπους έστω και μικρές γλωσσικές διαφορές. Αμφιλεγόμενο παραμένει αν τέτοιες τοπικές παραλλαγές, μαρτυρίες της «ειδικής μυκηναϊκής» (mycénien special) σύμφωνα με τον E. Risch (βλ. κεφ. ΙΙΙ.4, σελ. 129), ανευρίσκονται σποραδικά και στις ίδιες τις πινακίδες της Γραμμικής Β. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι, ενώ πιθανώς υπήρχαν όντως τοπικές διαφοροποιήσεις, για κάποιο λόγο αυτές κατά κανόνα δεν αφήνονταν να «νοθεύσουν» την γλωσσική μορφή των πινακίδων.

Όπως εκθέσαμε στο κεφάλαιο ΙΙΙ.4, η εντατική μελέτη των πινακίδων της Γραμμικής Β έχει δημιουργήσει στους ερευνητές την βάσιμη υποψία ότι η γλώσσα που καταγράφουν υπήρξε μια τεχνητή γλωσσική μορφή με αρκετούς αρχαϊσμούς, ένα είδος «καθαρεύουσας» της μυκηναϊκής ανακτορικής διοίκησης.[536] Αυτό το διοικητικό γλωσσικό

[536] Είναι η λεγόμενη «κανονική μυκηναϊκή» (mycénien normal) σύμφωνα με την ορολογία του E. Risch (βλ. κεφ. ΙΙΙ.4).

ιδίωμα φαίνεται πως έχει κάποια σημεία συνάφειας με την μεταγενέστερη αρκαδοκυπριακή διάλεκτο, που στους ιστορικούς χρόνους είχε περιοριστεί, εκτός από την Κύπρο, σε έναν μικρό γλωσσικό θύλακα στην περιοχή της Αρκαδίας. Αυτή είναι μια αρκετά περίεργη κατάσταση πραγμάτων, αν δεχθούμε ότι η γλώσσα των πινακίδων μάς παραδίδει όντως την ομιλούμενη γλώσσα της μυκηναϊκής Ελλάδας. Πιο εύλογο θα ήταν να υποθέσουμε ότι η χρήση της διαλέκτου αυτής είχε ήδη κατά την μυκηναϊκή περίοδο αρχίσει να υποχωρεί, αποτελώντας πλέον την γλώσσα μόνο κάποιων συγκεκριμένων, ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και του άμεσου κοινωνικού τους περιγύρου. Η εμφάνιση της αρκαδοκυπριακής στην Κύπρο αποτελεί προφανώς το προϊόν της μετοικεσίας αυτής ακριβώς της άλλοτε ανακτορικής αριστοκρατίας την περίοδο που ακολούθησε την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων.

Γιατί, όμως, η ανακτορική διοίκηση και αριστοκρατία χρησιμοποιούσε μια διάλεκτο που πιθανότατα διέφερε από αυτήν (ή αυτές) του υπόλοιπου πληθυσμού; Ήταν απλώς μια πρακτική με στόχο την διευκόλυνση της υπερτοπικής γραπτής επικοινωνίας, την οποία δυσχέραιναν ίσως οι διαλεκτικοί φραγμοί; Ή μήπως θα μπορούσαμε ενδεχομένως να μιλήσουμε και για ένα μέσον κοινωνικής ή και ιδεολογικής διαφοροποιήσεως; Και αν ναι, έναντι ποίων ακριβώς κοινωνικών στρωμάτων; Το 1976 ο John Chadwick διατύπωσε την ρηξικέλευθη υπόθεση πως ο δωρικός πληθυσμός ήταν παρών στην Πελοπόννησο ήδη πολύ πριν από την μυθολογική του «Κάθοδο» στα τέλη της Μυκηναϊκής Εποχής.[537] Κατά την άποψή του, στην Μυκηναϊκή Ανακτορική περίοδο οι Δωριείς ήταν μια κατώτερη, υποτελής κοινωνική τάξη, η εξέγερση της οποίας οδήγησε εν τέλει στην καταστροφή των ανακτόρων. Πρόκειται σαφώς για μια άκρως ενδιαφέρουσα υπόθεση, η οποία λαμβάνει υπ' όψιν το σημαντικό στοιχείο της προβληματικής που ήδη αναφέραμε: ότι στην αρχαιολογική συνάφεια τόσο της φάσης καταστροφής των ανακτόρων περί το 1200 π.Χ. όσο και σε αυτόν της Μετανακτορικής περιόδου (περ. 1200-1060 π.Χ.) δεν υπάρχουν ενδείξεις κάποιας εξωτερικής εισβολής. Οι όποιοι καταστροφείς των ανακτόρων φαίνεται πράγματι πως προήλθαν μέσα από τον πληθυσμό των υπηκόων τους.

Η άποψη του Chadwick προσέκρουσε σε ισχυρό αντίλογο κυρίως λόγω της κοινωνιολογικής ανακολουθίας των νεωτερισμών. Πράγματι, οι νεωτερισμοί απαντούν εδώ περιέργως στην, ως είθισται, πιο συντηρητική γλώσσα των ανωτέρων στρωμάτων, αφού σε αυτήν, δηλαδή στην μυκηναϊκή ελληνική, έχει π.χ. συντελεστεί η συριστικοποίηση του *-τι-* (π.χ. *φέροντι* > *φέρονσι* > *φέρουσι*). Αντιθέτως, η δωρική διάλεκτος, που αποδίδεται από τον Chadwick στην κατώτερη κοινωνική τάξη, διατηρεί τον συντηρητικό της χαρακτήρα, αν και είναι συνήθως τα κατώτερα στρώματα μεταξύ των οποίων αναπτύσσονται νεωτεριστικές τάσεις. Κριτική δέχθηκε ο Άγγλος φιλόλογος και για την

[537] J. Chadwick, Who were the Dorians?, *La Parola del Passato* 31, 1976, σελ. 103-117.

προσπάθειά του να εντοπίσει κάποια (πρωτο)δωρικά στοιχεία στην γλώσσα των πινακίδων ως απόδειξη της παρουσίας Δωριέων στα ανακτορικά κέντρα.[538]

Η μη ύπαρξη δωρικών στοιχείων στις πινακίδες δεν είναι όμως ένα ενδεχόμενο που οπωσδήποτε αποδυναμώνει την υπόθεση του Άγγλου φιλολόγου. Περίεργο θα ήταν μάλλον το αντίθετο, αν δεχθούμε ότι η τεχνητή γλωσσική μορφή της μυκηναϊκής ανακτορικής διοίκησης (και πιθανώς και άλλων δραστηριοτήτων, όπως π.χ. της λατρείας) υπηρετούσε τον σκοπό κοινωνικού διαχωρισμού της ανώτερης τάξης.[539] Πρόκειται ούτως ή άλλως για έναν διαχωρισμό που ίσως έχουμε ακόμη και σήμερα προ οφθαλμών στις κυκλώπειες οχυρώσεις οι οποίες χωρίζουν τις μυκηναϊκές ανακτορικές ακροπόλεις από τον υπόλοιπο οικισμό.

Περαιτέρω, είναι σαφές πως μια τέτοια προσπάθεια ιδεολογικής χρήσης της γλώσσας θα προσλάμβανε μια επιπλέον διάσταση, εάν η αρκαδοκυπριακή γλωσσική μορφή των πινακίδων, η οποία δεν ταυτίζεται απολύτως με αυτήν των ιστορικών χρόνων, είχε, όπως άλλωστε και η δική μας καθαρεύουσα, τον χαρακτήρα αρχαϊσμού, άρα συνειδητής επίκλησης στοιχείων μιας προγενέστερης της Μυκηναϊκής προγονικής εποχής. Ένα τέτοιο σενάριο ενισχύεται και από την μελέτη των ομηρικών επών. Παρά, δηλαδή, τα κοινά σημεία που υπάρχουν στον χαρακτήρα της ομηρικής γλώσσας και αυτής των πινακίδων και μολονότι υπάρχουν στην ομηρική γλώσσα σαφή στοιχεία της «μυκηναϊκής ελληνικής» (βλ. κεφ. III.4, σελ. 130 κ.ε.), απουσιάζει στα έπη οποιαδήποτε ανάμνηση της σύνθετης κοινωνικής και διοικητικής δομής των μυκηναϊκών ανακτορικών χρόνων. Η ερμηνεία αυτού του φαινομένου πιθανώς δεν κρύβεται, όπως συνήθως νομίζεται, στον μεταγενέστερο χαρακτήρα της ομηρικής κοινωνίας εν σχέσει προς την μυκηναϊκή, αλλά στον μεταγενέστερο χρονικό εντοπισμό της μυκηναϊκής κοινωνίας ως προς ορισμένα τουλάχιστον στοιχεία της «μυκηναϊκής ελληνικής».

Διότι, όπως παρατηρήσαμε στο κεφάλαιο III.4 (σελ. 263), δεν είναι δυνατόν να υπάρχει ένας αρχαϊσμός χωρίς να υπάρχει μια «αρχαία» εποχή στην οποία αυτός να παραπέμπει, χωρίς, βεβαίως, η «παραπομπή» αυτή να νοείται ως απολύτως πιστή αναπαραγωγή της «αρχαίας» γλώσσας, κάτι που πιθανώς δεν ήταν δυνατόν. Ποια μπορεί να είναι όμως η εποχή αυτή; Πρόκειται για το ερώτημα που αφήσαμε ανοιχτό σημειώνοντας πως εδώ η φιλολογική έρευνα πιθανότατα δεν μπορεί να μας βοηθήσει περισσότερο. Τα πράγματα δείχνουν, εντούτοις, να αλλάζουν, αν ενσωματώσουμε στην συζήτηση τα πορίσματα

[538] Για μια σύνοψη των αντεπιχειρημάτων βλ. J. Méndez Dosuna, Δωρικές διάλεκτοι, στο: Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα* (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 2001), σελ. 326 κ.ε. A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003), σελ. 482 κ.ε. Βλ. επίσης V. Palmer, Zur Datierung der dorischen Wanderung, *Museum Helveticum* 52, 1995, σελ. 131 με παραπ. 3.

[539] G. Horrocks, *Greek. A History of the Language and its Speakers* (Wiley-Blackwell, Chichester 2010), σελ. 21: «we would not necessarily expect any non-prestigious spoken variety to infiltrate official documents composed by a highly trained scribal elite».

της προϊστορικής αρχαιολογίας. Μετά από όλα όσα είδαμε σε αυτό το κεφάλαιο είμαστε πλέον σε θέση να υποψιαστούμε ποια είναι ίσως η εποχή που αναζητούμε. Για να την εντοπίσουμε πρέπει απλώς να προσπεράσουμε το περιβόητο εκείνο χρονικό σημείο στο οποίο για πολύ καιρό εντοπιζόταν η «έλευση των Ελλήνων» και της ελληνικής γλώσσας, δηλαδή τις αρχές της 2ης ή τα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. Προσπερνώντας άφοβα αυτό το αδικαιολόγητα δεσμευτικό για την εξέλιξη της έρευνας χρονικό όριο θα καταλήξουμε στην περίοδο ανάμεσα στον 25ο και στον 23ο αιώνα π.Χ., στην περίοδο του πολιτισμού των Κτηρίων με Διαδρόμους.

Είναι η πρωτοαστική και πρωτοανακτορική κοινωνία η οποία άνθησε στις ίδιες περίπου περιοχές που πολλούς αιώνες αργότερα αναπτύχθηκαν τα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα. Η επεισοδιακή της κατάρρευση προφανώς δεν άφησε κατάλοιπα μόνο στο αρχαιολογικό υλικό, αλλά πιθανότατα και στις παραδόσεις, τους μύθους και την ιδεολογία των γενεών που ακολούθησαν.[540] Πρόκειται για μια περίοδο που θα μπορούσε σίγουρα να έχει αποτελέσει ιδεολογικό σημείο αναφοράς κατά την περίοδο της ανάπτυξης των μυκηναϊκών βασιλείων. Και ένας από τους λόγους για αυτό δεν αποκλείεται να υπήρξε η προσπάθεια ιδεολογικοπολιτικής παράκαμψης των πληθυσμιακών στοιχείων που εμφανίστηκαν στον νότιο ελλαδικό χώρο τους χρόνους που ακολούθησαν την κατάρρευση του πολιτισμού της ΠΕ ΙΙ.

Τα πορίσματα, επομένως, διαφορετικών επιστημών μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η «μυκηναϊκή ελληνική» είναι κάθε άλλο παρά αυτό που υποβάλλει η ονομασία της. Οι πινακίδες της Γραμμικής Β δεν μας παραδίδουν την μοναδική μορφή της ελληνικής που ομιλείτο κατά την μυκηναϊκή ανακτορική περίοδο. Μας παραδίδουν την μορφή εκείνη που για συγκεκριμένους λόγους εχρησιμοποιείτο στην ανακτορική διοίκηση των περιοχών εκείνων που διέθεταν ανάκτορα. Σε περιοχές χωρίς ανάκτορα, όπως π.χ. η Ήπειρος ή η Αχαΐα, ή ακόμα και σε αυτές με ανάκτορα, αλλά εκτός της ανακτορικής διοίκησης, ομιλούνταν πιθανότατα μορφές ή διάλεκτοι της ελληνικής που δεν κατεγράφησαν στις πινακίδες της Γραμμικής Β. Είναι αυτές που ο Francisco Adrados ονομάζει «παραμυκηναϊκές»,[541] δηλαδή οι ομιλούμενες γλώσσες της Μυκηναϊκής Εποχής, κατά την οποία «μία επίσημη, αρχαϊκή γλώσσα, μακρινής προέλευσης και με αρκετή παλαιότητα, θα συνυπήρχε με τις ομιλούμενες διαλέκτους. Κάτι παρόμοιο συνέβαινε και με την λατινική γλώσσα και τις αρχικές ρομανικές γλώσσες στην αρχή του Μεσαίωνα».[542]

---

[540] Αξίζει π.χ. να σημειωθεί ότι η πρακτική της ανέγερσης ενός τύμβου επάνω στα ερείπια ενός σημαντικού κτηρίου, την οποία γνωρίσαμε στην περίπτωση της Οικίας των Κεράμων στην Λέρνα, εμφανίζεται σχεδόν αυτούσια και πάνω από 1000 χρόνια αργότερα στο «Ηρώον» στο Λευκαντί. Για το σπουδαίο αυτό εύρημα των πρωτογεωμετρικών χρόνων (10ος αι. π.Χ.) βλ. M. R. Popham - P. G. Calligas - L. H. Sackett (επιμ.), *Lefkandi II. The Protogeometric Building at Toumba, Part 2. The Excavation, Architecture and Finds* (The British School of Archaeology at Athens 1993).

[541] F. R. Adrados, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις απαρχές ως τις μέρες μας* (Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 2003), σελ. 118.

[542] Ό.π. σελ. 107.

Μία από αυτές τις «παραμυκηναϊκές» διαλέκτους θα μπορούσε κάλλιστα να είναι και η δωρική. Κάτι που, εάν ισχύει, μεταθέτει τον χρόνο εμφάνισής της στον νότιο ελλαδικό χώρο πιο πίσω στον χρόνο. Πόσο πίσω όμως; Θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση κάποιας μακρινής ίσως σχέσης ανάμεσα στην «Κάθοδο των Δωριέων» και στο φαινόμενο Cetina; Κατά την άποψή μας, μια τέτοια άποψη θα προσέκρουε λιγότερο στα γλωσσικά ευρήματα των πινακίδων, κυρίως στην απουσία της δωρικής διαλέκτου από αυτές, και πιο πολύ στην γενικότερη αίσθηση περί της «ιστορικής» αξιοπιστίας των αρχαίων πηγών. Θα έπρεπε, δηλαδή, να ζητήσουμε από τον αναγνώστη να υιοθετήσει μια διαφορετική αντίληψη για τον χρόνο στον οποίο ανάγονται κάποιες από τις παραδόσεις που οι Έλληνες της 1ης χιλιετίας π.Χ. διέθεταν ως πηγή για την προϊστορία τους. Εάν, εντούτοις, λάβουμε ως δεδομένο ότι η ελληνική γλώσσα δεν εισήχθη στην Ελλάδα στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ., αλλά κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν ήδη εκεί και ήδη διαμορφωμένη, τότε υπάρχουν προφανείς ή τουλάχιστον πιθανές συνέπειες και για το χρονικό βάθος κάποιων εκ των σχετικών πληροφοριών των αρχαίων πηγών.

Η υπόθεση ότι κάποιες από τις παραδόσεις για το απώτερο παρελθόν των Ελλήνων που καταγράφηκαν στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους έχουν τις ρίζες τους σε εποχές πολύ παλαιότερες απ' όσο συνήθως πιστεύεται δεν είναι καθόλου αβάσιμη. Ενισχύεται, επί παραδείγματι, από το γεγονός ότι η ανάμνηση μιας εποχής πριν από την καλλιέργεια της ελιάς και της αμπέλου –που με τα διαθέσιμα στοιχεία τοποθετείται χρονολογικά πριν από τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ.– διασωζόταν στην αρχαιότητα ως την εποχή του Θουκυδίδη.[543] Στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού πρέπει, επίσης, χωρίς αμφιβολία να αναχθούν και οι μυθολογικές παραδόσεις που σχετίζονται με τον ορίζοντα μεταλλουργικής, αλλά και κεραμεικής καινοτομίας εκείνης της εποχής και στις οποίες διόλου τυχαία παίζει σημαντικό ρόλο η περιοχή του βορειοανατολικού Αιγαίου (κυρίως η Λήμνος).[544] Γιατί δεν θα μπορούσε να ισχύει το ίδιο και για κάποια στοιχεία της παράδοσης περί των Δωριέων;

Η υπόθεση πως η εμφάνιση –με την δική μας αντίληψη προσανατολισμού θα μπορούσαμε να πούμε η κάθοδος– στον ελλαδικό χώρο αυτού που σήμερα αποκαλούμε φαινόμενο Cetina ίσως υπήρξε η αρχή ή ένα εκ των συστατικών μιας διαδικασίας γλωσσικών και κοινωνικών εξελίξεων που πολύ αργότερα εκφράστηκε μέσω της παράδοσης περί της «Καθόδου των Δωριέων» φαντάζει ακόμα εξαιρετικά τολμηρή. Και σίγουρα θα παραμείνει για πολύ καιρό ακόμη ασαφές αν το φαινόμενο Cetina είχε

[543] Βλ. επ' αυτού P. Karavites, *Homer and the Bronze Age. The Reflection of Humanistic Ideals in Diplomatic Practices* (Gorgias Press, New Jersey 2008), σελ. 7.

[544] Chr. G. Doumas, Early Helladic III and the coming of the Greeks, *Cretan Studies* 5, 1996, σελ. 59 κ.ε. Η παράδοση π.χ. ότι οι Μινύες του Ορχομενού είχαν προέλευση την Λήμνο μάλλον δεν είναι άσχετη με τις επιρροές του βορειοανατολικού Αιγαίου στην νότιο Ελλάδα, όπως συνάγονται π.χ. από τον σημαντικό ρόλο που έπαιξε η ομάδα Λευκαντί I και η εισαγωγή του κεραμεικού τροχού στην διαμόρφωση της μινυακής κεραμεικής. Με την Λήμνο όμως η μυθολογία συνδέει ως γνωστόν και τον Ήφαιστο, τον θεό της μεταλλουργίας.

κάποιες παρενέργειες για την γλωσσική ιστορία του ελλαδικού χώρου. Εάν, δηλαδή, τα γλωσσικά στοιχεία που εισήγαγαν οι επήλυδες από την Αδριατική στα χρόνια που ακολούθησαν τις αναστατώσεις μετά την κατάρρευση του πολιτισμού της ΠΕ ΙΙ εξέλιπαν γρήγορα ή αν εμπλέκονται σε μια διαδικασία όπως αυτή που υποπτευόμαστε.

Η υπόθεση μιας μακρινής έστω συσχέτισης ανάμεσα στο φαινόμενο Cetina και την εμφάνιση της δωρικής διαλέκτου στην νότιο Ελλάδα προϋποθέτει, βεβαίως, την «δωρικότητα» (δηλαδή την ελληνικότητα) κάποιων εκ των φορέων του πολιτισμού αυτού στην Αδριατική. Στο σημείο αυτό δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι συγγενείς του πολιτισμού Cetina μορφές κεραμεικής απαντούν σε μια μεγάλη έκταση, από την περιοχή της Τεργέστης στο βορρά, ως την βόρειο Αλβανία στο νότο (εικ. 33 [σελ. 276], κάτω). Εκτός αυτού, στις νοτιότερες περιοχές διασποράς τους, π.χ. στην περιοχή της σημερινής Αλβανίας και ίσως και πιο νότια, υπάρχουν ακόμη πολλά κενά στην έρευνα. Σε κάθε περίπτωση είναι πολύ πιθανό πως στη μεγάλη περιοχή διασποράς του υλικού πολιτισμού και ιδιαίτερα της κεραμεικής Cetina υπήρχαν πολλές διαφορετικές γλωσσικές ομάδες. Κατά συνέπεια, δεν είναι βέβαιο αν τα πληθυσμιακά στοιχεία του αδριατικού πολιτισμού στον ελλαδικό χώρο ανήκαν στην ίδια γλωσσική ομάδα με εκείνα, π.χ., που βρίσκουμε στη Μάλτα. Και φυσικά, αν δεχτούμε ότι οι «ξένοι» πληθυσμοί στον ελλαδικό χώρο κατά την ΠΕ ΙΙΙ δεν ήταν στην πραγματικότητα και τόσο ξένοι ως προς τους γηγενείς, τότε μπορούμε να κατανοήσουμε και το γιατί αφομοιώθηκαν εν τέλει σχετικά γρήγορα από το τοπικό στοιχείο. Τι είδους γλωσσικές και κοινωνικές διεργασίες κρύβονται πίσω από αυτή την «αφομοίωση» είναι δυστυχώς πολύ δύσκολο να διερευνηθεί με τα διαθέσιμα στοιχεία.

Αρχίζει, επομένως, να διαφαίνεται ότι, ενώ ο Chadwick ακολούθησε, καθώς φαίνεται, τα σωστά ίχνη υποψιαζόμενος την παρουσία του δωρικού στοιχείου στην νότιο Ελλάδα ήδη πριν από τα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ., έκανε ίσως λάθος στην υπόθεση ότι το στοιχείο της «Καθόδου» είναι εξ ολοκλήρου φανταστικό. Η πιθανότητα να εντάσσονται οι παραδόσεις περί του διωγμού των Ηρακλειδών και της Καθόδου των Δωριέων αποκλειστικά σε μια προσπάθεια προπαγανδιστικής νομιμοποίησης της μετανακτορικής (και μεταγενέστερης) τάξης πραγμάτων στην Ελλάδα είναι βεβαίως πολύ πιθανή. Πόσο φανταστική μπορεί όμως να είναι η παράδοση ενός τόσο έντονου ιστορικού συμβάντος όπως μια μεταναστευτική εισβολή; Εκτός αυτού, ο συντηρητικός χαρακτήρας της δωρικής διαλέκτου ως προς την πιο προοδευτική γλώσσα των πινακίδων φαίνεται πως προδίδει όντως μια περίοδο γεωγραφικής απομόνωσης των ομιλητών της από αυτούς των υπολοίπων διαλέκτων. Πιο λογικό θα ήταν, επομένως, να υποθέσουμε ότι στην παράδοση της Καθόδου των Δωριέων υποκρύπτεται πράγματι κάποιος ιστορικός πυρήνας.

Σε αυτή την περίπτωση γεγονότα του τέλους της 2ης χιλιετίας π.Χ. αναμείχθηκαν ενδεχομένως με αναμνήσεις παλαιοτέρων συμβάντων. Το στοιχείο της «Καθόδου», δηλαδή της μεταναστευτικής διείσδυσης που διασώζεται στις αναμνήσεις αυτές, ίσως

απηχεί με παρεφθαρμένο τρόπο την είσοδο νέων (δωρικών) πληθυσμών στην Πελοπόννησο μετά την κατάρρευση της προηγούμενης -εν σχέσει προς την μυκηναϊκή- «ανακτορικής» περιόδου (αυτής των Κτηρίων με Διαδρόμους). Η σύνδεση, άλλωστε, μεταξύ αυτών των δύο ανακτορικών περιόδων δεν αποκλείεται να αποτελούσε μια τάση διαδεδομένη σε πολλά κοινωνικά επίπεδα, αποτελώντας, όπως ήδη αναφέραμε, στοιχείο της ιδεολογίας και των βασιλικών δυναστειών των μυκηναϊκών χρόνων. Όσον αφορά δε τους διωγμούς και τις περιπλανήσεις των Ηρακλειδών, σε αυτές θα μπορούσε να έχει διατηρηθεί η ανάμνηση της κατά τόπους επεισοδιακής συνύπαρξης («αφομοίωσης») των επήλυδων του τέλους της 3ης χιλιετίας π.Χ. με το τοπικό στοιχείο στους αιώνες που ακολούθησαν.

Ως προς την ίδια, τέλος, την μυστηριώδη λέξη «κάθοδος», αναφέραμε προηγουμένως ότι η εμφάνιση του φαινομένου Cetina στον νότιο ελλαδικό χώρο, ως μια μετακίνηση πληθυσμιακών ομάδων από βορρά προς νότον, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως τέτοια με την δική μας αίσθηση προσανατολισμού. Η δική μας όμως αυτή αντίληψη δεν ταυτίζεται με την αντίστοιχη πολλών περιόδων της αρχαιότητας και πιθανότατα και της προϊστορίας. Περαιτέρω, είναι εντελώς αμφίβολο αν η χρήση του όρου «κάθοδος» εν σχέσει προς τους Δωριείς έχει σε κάτι να κάνει με τα σημεία του ορίζοντα. Θα μπορούσε να σημαίνει απλώς την «επιστροφή», έννοια με την οποία η συγκεκριμένη λέξη ταυτίστηκε στην αρχαιότητα (π.χ. Κάθοδος των Μυρίων).[545]

Παρά ταύτα, υπάρχει και μία άλλη συνάφεια της αρχαίας αντίληψης του φυσικού κόσμου και του τοπίου, στην οποία οι όροι «άνοδος» και «κάθοδος» έχουν μία ακόμη βεβαιωμένη σημασία. Και αυτή δεν είναι άλλη από την σχέση ξηράς και θάλασσας. Όταν οι αρχαίοι Έλληνες απομακρύνονταν από το λιμάνι προς την θάλασσα «ανέρχονταν» (εξ ου και «αναπλέω»), ενώ όταν πλησίαζαν σε αυτό «κατέρχονταν» (εξ ου και «καταπλέω»).[546] Στο σημείο αυτό δεν χρειάζεται να επαναλάβουμε τον ρόλο της θάλασσας στην φύση και την διασπορά κατά μήκος της Αδριατικής του γενικότερου φαινομένου Cetina. Έχοντας ήδη εικάσει μια πιθανή σχέση μεταξύ κάποιων εκ των φορέων του πολιτισμού αυτού και των Δωριέων, μπορεί κανείς να υποψιαστεί σε ποιο συμπέρασμα τελικά οδηγούμαστε: η «Κάθοδος» των Δωριέων ίσως δεν είναι απλώς η «επιστροφή» τους, αλλά και η μακρινή ανάμνηση της «κατάπλευσής» τους στα παράλια της δυτικής και βορείου Πελοποννήσου στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Είναι σίγουρα αμφίβολο αν αυτή η υπόθεση θα μπορέσει να ενισχυθεί στο μέλλον με πιο χειροπιαστά στοιχεία. Είναι, παρά ταύτα, μια εντελώς νέα προσέγγιση που επί τη βάσει των νέων αρχαιολογικών δεδομένων συμβιβάζει τα ως τώρα ασυμβίβαστα στοιχεία

---

[545] Βλ. επ' αυτού Β. Πανταζής, *Ομηρική γεωγραφία και ομηρική εποχή. Ι. Ο εξομηρισμός της αρχαίας Ελλάδας και το πρόβλημα των Μυκηνών* (Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1996), σελ. 230 κ.ε.

[546] Ό.π. σελ. 473. Βλ. επίσης W. Dörpfeld, *Λευκάς. Η ομηρική Ιθάκη (η θεωρία του W. Dörpfeld)*. Απόδοσις του έργου «Alt-Ithaka» και σχόλια υπό Βασ. Ε. Φραγκούλη, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Επετηρίς, Τόμος Β' 1972 (Αθήνα 1973), σελ. 82 κ.ε. με παραπ. 28 για την ύπαρξη της συγκεκριμένης αντίληψης και στον Όμηρο.

της προβληματικής: την πλήρη έλλειψη ενδείξεων για την παραδεδομένη Κάθοδο των Δωριέων στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ., την απουσία της δωρικής διαλέκτου από τις πινακίδες της Γραμμικής Β και τον ομολογουμένως συντηρητικό χαρακτήρα της δωρικής διαλέκτου, που υποδηλώνει μια κάποια γεωγραφική απομόνωση των ομιλητών της για ορισμένο διάστημα. Πρόκειται, επίσης, για μια υπόθεση που βοηθά να κατανοήσουμε μια σημαντική συνέπεια της νέας εικόνας που αποκτούμε πλέον για τις εξελίξεις του τέλους της 3ης χιλιετίας π.Χ. στον ελλαδικό χώρο. Είναι οι νέες προοπτικές που ανοίγονται για την κατανόηση του πιθανού χρονικού βάθους ορισμένων στοιχείων των αρχαίων μυθολογικών παραδόσεων. Στην κατανόηση των «παρενεργειών» που έχει η παραδοχή πως ο πολιτισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού υπήρξε σε κάποιες τουλάχιστον περιοχές του Αιγαίου πολιτισμός ελληνόφωνος, βοηθά και το επόμενο, εξίσου ενδιαφέρον παράδειγμα.

Όπως είδαμε, αναζητώντας την ομηρική Ιθάκη με βάση τα γεωγραφικά δεδομένα της *Οδύσσειας*, ο Wilhelm Dörpfeld οδηγήθηκε στην πεδιάδα του Νυδρίου στην Λευκάδα. Εκεί ανακάλυψε το πρωτοελλαδικό νεκροταφείο των τύμβων R, δηλαδή τους πλούσιους τάφους της άρχουσας τάξης ενός ανθηρού λιμενικού οικισμού με ευρείες θαλάσσιες διασυνδέσεις. Ενός οικισμού που, όπως καταδεικνύουν η γεωγραφική του θέση, το μεγάλο δίκτυο επαφών και ο πλούτος των κτερισμάτων των τάφων, υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα, ένα σημείο κλειδί στο πλαίσιο του «διεθνούς πνεύματος» των μέσων της 3ης χιλιετίας π.Χ. Είδαμε, επίσης, ότι ο υλικός πολιτισμός του νεκροταφείου του Στενού είναι στην πλειονότητά του καθαρά ελλαδικός. Όσα δε στοιχεία είναι πιθανώς ξενικά (οι τύμβοι και η κατασκευή τους, η καύση των νεκρών και οι χρυσοί σφηκωτήρες), μπορούν να αποδοθούν απλώς σε βόρειες επιρροές, κάτι πολύ λογικό με δεδομένες τις πυκνές επαφές στην ζώνη Αδριατικής-Ιονίου την περίοδο ακμής του οικισμού του Νυδρίου.

Πρέπει, εντούτοις, να σημειωθεί πως τα ίδια ανασκαφικά δεδομένα μπορούν να ερμηνευθούν και διαφορετικά.[547] Ο έντονα ελλαδικός και κυκλαδικός χαρακτήρας των κτερισμάτων θα μπορούσε να αποδοθεί σε μια συγκεκριμένη στρατηγική επιλογής εισηγμένων αντικειμένων ως κτερισμάτων. Θα επρόκειτο για ένα φαινόμενο γνωστό και από άλλες περιπτώσεις, όπως π.χ. από τους λακκοειδείς τάφους του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών με το πλήθος επείσακτων, κυρίως μινωικών αντικειμένων (βλ. κεφ. IV) ή από το υπερτοπικά κοινό «πακέτο» κτερισμάτων (Beaker Package) του φαινομένου των Κωδωνοειδών Κυπέλλων (βλ. κεφ. II.1, σελ. 57 κ.ε.). Τα κτερίσματα θα μας έδιναν, δηλαδή, μια παραπλανητική εικόνα ως προς την αληθή ταυτότητα του γηγενούς πολιτισμού. Ιδίως στην περίπτωση του φαινομένου των Κωδωνοειδών Κυπέλλων, ο τοπικός χαρακτήρας του πολιτισμού στις διάφορες περιοχές της Ευρώπης αναδεικνύεται μόνο μέσω της μελέτης της κεραμεικής των οικισμών. Σε μια τέτοια πρόταση ερμηνείας των

[547] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 455.

ευρημάτων του Στενού μπορούμε να αντιληφθούμε τι ρόλο θα έρχονταν να παίξουν τα όστρακα με την εμπίεστη διακόσμηση μικρών τριγώνων που παραπέμπουν στην κεραμεική Πρωτο-Cetina και βρέθηκαν στα στρώματα εκτός των τύμβων R...

Η εναλλακτική αυτή πρόταση ερμηνείας του ευρήματος του Στενού αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για τα όρια της αρχαιολογίας ως προς την δυνατότητα ανίχνευσης εθνικών ή γλωσσικών ομάδων πίσω από τα ανασκαφικά ευρήματα. Προτού όμως, κάνοντας τον συνήγορο του διαβόλου στην περίπτωση του Στενού, ανασκαλέψουμε υποθέσεις μεταναστευτισμού, είναι σημαντικό να θυμηθούμε ότι, όπως είδαμε στο υποκεφάλαιο V. 3, υπάρχουν δυσμάχητα επιχειρήματα για την ελλαδική ταυτότητα της Λευκάδας κατά την ΠΕ ΙΙ. Ειδικότερα η παρακμή του οικισμού του Στενού μετά την περίοδο καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ μαρτυρεί τον οργανικό του δεσμό με την ηπειρωτική Ελλάδα. Οι πολλοί, πάντως, και ενίοτε εξίσου ευλογοφανείς τρόποι με τους οποίους μπορεί να ερμηνευθεί το αρχαιολογικό υλικό μάς ωθούν να σκεφτούμε εάν η υπόθεση εργασίας ενός κατά τόπους ελληνόφωνου πολιτισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο θα μπορούσε να προσφέρει μια επιπλέον βοήθεια στη διαλεύκανση της πολιτιστικής ταυτότητας του οικισμού του Στενού.

Στο σημείο αυτό πρέπει να θυμηθούμε ότι οι νεκροί των τύμβων του Νυδρίου αντιμετωπίζονται ως (πρωτο)ελληνόφωνοι πληθυσμοί και στο πλαίσιο της θεωρίας Κουργκάν. Η διαφορά του σεναρίου αυτού με την επιστημονική εικόνα που παρουσιάσαμε εδώ είναι σαφής: αν θεωρήσουμε πως η ελληνική γλώσσα εισήλθε στον ελλαδικό χώρο στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ., αρχικά σε κάποιες μόνο περιοχές και σε μια ακόμα αδιαμόρφωτη και πρωτόγονη μορφή, τότε στις μεταγενέστερες περιόδους θα διασώζονταν τόσες «μνήμες» από αυτή την πρωιμότατη φάση της όσες περίπου επιβιώνουν σε έναν ενήλικα από την βρεφική του ηλικία. Μια ήδη όμως και από καιρό εδραιωμένη και συγκροτημένη ελληνική γλώσσα στον ελλαδικό χώρο κατά την ίδια εποχή θα είχε πολύ μεγαλύτερη πιθανότητα να κληροδοτήσει στοιχεία της στις επόμενες γενεές του ίδιου, ώριμου γλωσσικά λαού.

Πράγματι, αν θεωρήσουμε πως κατά την 3η χιλιετία π.Χ. η ελληνική γλώσσα ομιλείτο ήδη στον ελλαδικό χώρο, τότε ίσως αρχίσουμε για πρώτη φορά να κατανοούμε για ποιο λόγο η γεωγραφική περιγραφή της Ιθάκης στην *Οδύσσεια* ταυτίζεται με αυτήν της σημερινής Λευκάδας. Εάν το πρόβλημα της ομηρικής Ιθάκης παραμένει ως σήμερα άλυτο, είναι διότι υπάρχει μεγάλη χρονολογική απόκλιση ανάμεσα στα ευρήματα των ανασκαφών του Dörpfeld στο Στενό (περ. 2700/2650-2450 π.Χ.) και στην εποχή που πιστεύεται ότι κυρίως ανάγεται ο ιστορικός πυρήνας των ομηρικών επών, δηλαδή την Μυκηναϊκή (περ. 1700-1060 π.Χ.). Εκτός αυτού, η σχεδόν πλήρης απουσία μυκηναϊκών ευρημάτων μέχρι πρόσφατα στη Λευκάδα[548] θα είχε πιθανόν αποθαρρύνει και τον ίδιο

[548] Ο μικρός μυκηναϊκός θολωτός τάφος που ανακαλύφθηκε πριν από λίγα χρόνια στον Άγιο Νικήτα, κοντά στην βορειοδυτική ακτή της Λευκάδας, αποτέλεσε ουσιαστικά την πρώτη σοβαρή μαρτυρία της μυκηναϊκής κατοίκησης

τον μεγάλο Γερμανό αρχαιολόγο, αν ζούσε σήμερα, ως προς την ορθότητα της θεωρίας του.

Εντούτοις, τα στοιχεία αυτά δεν μπορούν να αλλάξουν το γεγονός ότι, όπως ο Dörpfeld τόλμησε να διαπιστώσει, η γεωγραφική θέση και περιγραφή της Ιθάκης στην *Οδύσσεια* βρίσκουν την αντιστοιχία τους μόνο στην περίπτωση της Λευκάδας.[549] Αρνούμενοι να αναγνωρίσουμε το γεγονός αυτό, κινδυνεύουμε να μετατρέψουμε την παρούσα κατάσταση της έρευνας, δηλαδή την αντίληψη που έχουμε σήμερα για το χρονικό βάθος των ομηρικών επών και άλλων μυθολογικών παραδόσεων, σε κλίνη του Προκρούστη. Να υποβαθμίζουμε, επομένως, την σημασία στοιχείων επειδή απλώς δεν συμβιβάζονται με τις ως τώρα γνώσεις μας. Αν όμως θέλουμε να προχωρήσουμε πιο επιστημονικά θέτοντας τις σωστές ερωτήσεις, τότε θα κατανοήσουμε ότι το πραγματικό πρόβλημα δεν είναι ποια είναι η ομηρική Ιθάκη, αλλά *τι* είναι η ομηρική Ιθάκη. Ένας συγκεκριμένος τόπος σε έναν συγκεκριμένο χρόνο ή μήπως το αποτέλεσμα της «συνάντησης» στα έπη διαφορετικών παραδόσεων από διαφορετικές εποχές;

Σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάστηκαν σημαντικά τεκμήρια για το ότι η ελληνική γλώσσα δεν εισήλθε στην Ελλάδα περί τα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ., αλλά την εποχή εκείνη αποτελούσε ήδη –και ίσως από καιρό– την γλώσσα των κατοίκων του ελλαδικού χώρου ή ορισμένων εξ αυτών. Και αν ο πολιτισμός κάποιων περιοχών του Αιγαίου κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ήταν ήδη ελληνόφωνος, τότε θα μπορούσε κάλλιστα να έχει συνεισφέρει κάποια από τα συστατικά του αμαλγάματος των επών. Στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. ήκμασαν επί παραδείγματι τόσο η περιοχή της Τρωάδας, με την Τροία ΙΙ, όσο και η Λευκάδα, της οποίας, καθώς φαίνεται, η γεωγραφική περιγραφή διασώζεται στην *Οδύσσεια*. Η περιτειχισμένη δεύτερη πόλη της Τροίας (περ. 2550-2250 π.Χ.) με τα μεγάλα μεγαροειδή οικήματα, τα στρώματα καταστροφής από πυρκαγιά, τους «θησαυρούς» πολύτιμων ευρημάτων, ακόμη και τα σημεία πρωτογραφής σε σφονδύλια, αντανακλά μια περίοδο ακμής της Τρωάδας στην οποία θα μπορούσαν κάλλιστα να αναζητηθούν στοιχεία του ιστορικού πυρήνα του ομηρικού Ιλίου.[550]

στο νησί. Για το εύρημα βλ. Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στον Άγιο Νικήτα Λευκάδας, στο: Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld*, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006 (Περί Τεχνών, Πάτρα 2008), σελ. 534-536. Ήδη, εν τω μεταξύ, έχουν εντοπιστεί και μυκηναϊκά οικιστικά κατάλοιπα στην περιοχή του Πόρου, καθώς και στο Μεγανήσι.

[549] Για την θεωρία του Dörpfeld, την οποία δεν μπορούμε εδώ να αναπτύξουμε λεπτομερώς, βλ. W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage* (Richard Uhde, München-Gräfelfing 1927), σελ. 1-143, 390-399. Μεταφρασμένη εξαιρετικά στα ελληνικά στο: *Λευκάς. Η ομηρική Ιθάκη (η θεωρία του W. Dörpfeld)*. Απόδοσις του έργου «Alt-Ithaka» και σχόλια υπό Βασ. Ε. Φραγκούλη, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Επετηρίς, Τόμος Β' 1972 (Αθήνα 1973).

[550] Για την Τροία ΙΙ και την σημασία της την 3η χιλιετία π.Χ. βλ. C. W. Blegen - J. L. Caskey - M. Rawson - J. Sperling, *Troy I. General Introduction. The First and Second Settlements* (Princeton Univ. Press 1950), σελ. 203 κ.ε. M. Korfmann, Troia als Drehscheibe des Handels im 2. und 3. vorchristlichen Jahrtausend: Erkenntnisse zur Troianischen Hochkultur und zur Maritimen Troia-Kultur, στο: *Troia. Traum und Wirklichkeit*. Begleitband zur Ausstellung (Konrad Theiss, Stuttgart 2001), σελ. 361 κ.ε.

Εκτός αυτού, οι επαφές της περιοχής της Τρωάδας με τον κόσμο του Αιγαίου μπορούν για την εποχή αυτή να τεκμηριωθούν ίσως καλύτερα από οποιαδήποτε φάση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πρώτες δύο πόλεις της Τροίας (Τροία I-II) αποκαλούνται ο «θαλάσσιος τρωικός πολιτισμός» (Maritime Troia-Kultur). Αρκεί να θυμηθούμε την κεραμεική της ομάδας Λευκαντί I και τις διασυνδέσεις με τον χώρο του Αιγαίου στην μεταλλουργία. Όσον αφορά δε την στρατηγική θέση και την ευμάρεια του οικισμού στο Νυδρί της Λευκάδας, δεν χρειάζεται να προσθέσουμε τίποτα σε όσα έχουμε ήδη αναφέρει. Είναι χαρακτηριστικό πως η γεωγραφική θέση του οικισμού του Νυδρίου έχει παρομοιαστεί ακριβώς με αυτήν της Τροίας στην είσοδο των Δαρδανελίων.[551] Έχουμε, δηλαδή, μια εποχή, στην οποία όχι μόνο ακμάζουν τα δύο γεωγραφικά σημεία γύρω από τα οποία περιστρέφεται η διήγηση των επών, η Τρωάδα και η περιοχή του Ιονίου, αλλά και μια φάση κατά την οποία τα δύο αυτά κέντρα είναι ενταγμένα σε ένα κοινό και ευρύ δίκτυο πολιτιστικών επαφών.

Περαιτέρω, είναι λογικό να υποστηριχθεί ότι το «διεθνές πνεύμα» των μέσων της 3ης χιλιετίας π.Χ., με την αλματώδη ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας και των υπερπόντιων επαφών, αποτέλεσε ένα ιδανικό πεδίο για ναυτικές περιπλανήσεις, επαφές με ξένους παράξενους λαούς, αλλά και για την δημιουργία των αντιστοίχων διηγήσεων και θρύλων. Πρόκειται, συνεπώς, για μια εποχή που σίγουρα θα μπορούσε να είναι το σκηνικό για εκείνο το είδος περιπετειών που περιγράφονται στην *Οδύσσεια*. Η αναζήτηση στα έπη στρωμάτων τόσο απομακρυσμένων χρονολογικά, από την Πρωτοελλαδική ως την Γεωμετρική περίοδο, φαντάζει -ή τουλάχιστον φάνταζε- με τα ως τώρα δεδομένα τουλάχιστον ριψοκίνδυνη. Μια ματιά σε άλλους πολιτισμούς καταδεικνύει, παρά ταύτα, ότι συγκεκριμένα είδη κειμένων μπορούν να παραδίδονται με προφορικό τρόπο από γενιά σε γενιά για τεράστια χρονικά διαστήματα.

Χαρακτηριστική είναι π.χ. η περίπτωση των ινδικών ύμνων της Ριγκβέδας (Έμμετρης Βέδας) που κατεγράφησαν μεν για πρώτη φορά στα μέσα της 1ης χιλιετίας μ.Χ., ανάγονται όμως ως γλωσσική μορφή και σύνθεση σε εποχές ίσως και πριν από το 1000 π.Χ. (βλ. κεφ. II.1, σελ. 44 και VII.5, σελ. 366).[552] Αλλά και η νεώτερη ομηρική έρευνα έχει φωτίσει τους ποιητικούς εκείνους μηχανισμούς (π.χ. μέτρο, στερεότυπες εκφράσεις και επίθετα) μέσω των οποίων τα έπη διατήρησαν επί αιώνες την μορφή τους έως ότου

---

[551] I. Kilian-Dirlmeier, *Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas. Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913* (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2005), σελ. 163.

[552] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 12, 46, 178 κ.ε.

τελικά καταγραφούν.[553] Πέραν αυτών, όπως αρχίσαμε να συνειδητοποιούμε σε αυτό το κεφάλαιο και όπως θα δούμε και ως το τέλος του βιβλίου, είναι πολύ πιθανό πως στο εγγύς μέλλον η επιστήμη θα κινηθεί προς μια νέα, «αποσυμπιεστική» κλίμακα αντίληψης της προϊστορικής εξέλιξης της ελληνικής, αλλά και πολλών άλλων γλωσσών.

Δεν πρέπει, άλλωστε, να ξεχνάμε ότι η μελέτη της ομηρικής γλωσσικής μορφής στηριζόταν για πάρα πολύ καιρό σε λάθος βάσεις. Και τούτο διότι, όπως είδαμε στο κεφάλαιο ΙΙΙ.4 (σελ. 130 κ.ε.), με την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β έγινε σαφές ότι για να κατανοηθεί σωστά η γλώσσα του Ομήρου πρέπει να εξεταστεί υπό το πρίσμα όχι τόσο των διαλέκτων των ιστορικών χρόνων, αλλά της μυκηναϊκής ελληνικής.[554] Είδαμε, επίσης, ότι μερικοί ερευνητές εντοπίζουν την ύπαρξη στην ομηρική γλώσσα και στοιχείων ίσως αρχαιοτέρων της μυκηναϊκής, όπως π.χ. της τμήσης (συντακτικού χωρισμού της πρόθεσης από το ρήμα). Και, όπως αναφέραμε προηγουμένως, η ίδια η γλώσσα των πινακίδων, αποτελώντας ένα ειδικό, αρχαΐζον γλωσσικό ιδίωμα διοικητικής χρήσεως, μαρτυρεί την ύπαρξη κατά την μυκηναϊκή περίοδο ενός στοιχείου που χαρακτηρίζει γλώσσες οι οποίες ήδη σε εκείνο το χρονικό σημείο έχουν μακρά ιστορία: την διαμόρφωση μιας λόγιας και μιας δημώδους τάσεως. Η αναζήτηση στο κεφάλαιο αυτό της εποχής η οποία «ανακαλείται» μέσω της λόγιας τάσεως, μας οδήγησε και αυτή στην 3η χιλιετία π.Χ. Θα μπορούσε, μάλιστα, να υποστηριχθεί ότι η παραδοχή της ύπαρξης στα έπη πολλών και χρονικώς ετερόκλητων στοιχείων ίσως εν τέλει λύνει πολύ περισσότερα προβλήματα από όσα δημιουργεί.

Διότι πολύ δύσκολα θα βρεθεί απάντηση στο ερώτημα αν η ομηρική Ιθάκη ταυτίζεται με την σημερινή Λευκάδα (ή π.χ. την Κεφαλονιά ή την σημερινή Ιθάκη), εάν, όπως ήδη επισημάναμε, αντιμετωπίζουμε την πατρίδα του μυθικού Οδυσσέα ως έναν ορισμένο τόπο σε έναν ορισμένο χρόνο. Αν όμως δεχθούμε την πιθανότητα να έχουν απλώς συγχωνευτεί στην *Οδύσσεια* διαφορετικές παραδόσεις από διαφορετικές εποχές, αφορώσες, ωστόσο, τον ίδιο περίπου γεωγραφικό χώρο, τότε τα πράγματα αλλάζουν. Σε αυτή την περίπτωση, η γεωγραφική περιγραφή της ομηρικής Ιθάκης θα μπορούσε να προέρχεται από παραδόσεις που διασώζουν τον απόηχο της μεγάλης ακμής της σημερινής Λευκάδας περί τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. Η σύνδεση του τοπωνυμίου Ιθάκη με την Λευκάδα θα μπορούσε τότε να γίνει αποδεκτή για αυτή την περίοδο, ενώ ταυτόχρονα η μεγάλη χρονική απόσταση από την εποχή που το νησί εμφανίζεται στο ιστορικό προσκήνιο με τις μεταγενέστερες ονομασίες του (Νήρικος-Λευκάδα) θα καθιστούσε λιγότερο παράδοξη την μετονομασία του. Όσον αφορά δε την συγχώνευση των πιθανών αυτών πρωτοελλαδικών παραδόσεων στο έπος με μυκηναϊκά στοιχεία, αυτή

[553] Βλ. J. Latacz, *Troia und Homer. Der Weg zur Lösung eines alten Rätsels* (5η έκδ., Koehler & Amelang, Leipzig 2005), σελ. 290 κ.ε., 300 κ.ε., για μια επισκόπηση της σχετικής έρευνας και κυρίως των ανακαλύψεων του Milman Parry.

[554] F. R. Adrados, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις απαρχές ως τις μέρες μας* (Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 2003), σελ. 108 κ.ε.

θα μπορούσε να έχει «υποβοηθηθεί» από την άνθηση κάποιας περιοχής του Ιονίου και κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Αυτή δεν θα έπρεπε να είναι αναγκαστικά και πάλι η Λευκάδα. Θα μπορούσε, π.χ., να είναι η Κεφαλονιά, στην οποία υπάρχει σημαντική μυκηναϊκή παρουσία.

Το ενδιαφέρον κεντρίζουν ως προς αυτό το θέμα και τα ευρήματα των καθηγητών Αθ. Παπαδόπουλου και Λ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου στην θέση Άγιος Αθανάσιος-Σχολή Ομήρου στο βόρειο τμήμα της σημερινής Ιθάκης. Σύμφωνα με τις ως τώρα πληροφορίες, εκτός από οικιστικά κατάλοιπα μυκηναϊκών χρόνων που έχουν ήδη ανασκαφεί τα προηγούμενα χρόνια,[555] φαίνεται πως εντοπίστηκε και κτίσμα με ανακτορικά χαρακτηριστικά. Εάν αυτό επιβεβαιωθεί, θα είναι ένα εύρημα που θα υπόκειται στις διαφορετικές ερμηνευτικές δυνατότητες οι οποίες προκύπτουν από τις πολλές θεωρίες για την ομηρική Ιθάκη: για τους υποστηρικτές, π.χ., της ταύτισης της σημερινής Ιθάκης με την ομηρική θα πρόκειται σίγουρα για το ανάκτορο του Οδυσσέα (το οποίο όμως στην *Οδύσσεια* περιγράφεται ξεκάθαρα ως παραθαλάσσιο, σε σαφή αντίθεση με το εύρημα στην Σχολή Ομήρου που βρίσκεται σε ύψωμα)· στο πλαίσιο της θεωρίας του Dörpfeld, αντιθέτως, το οικιστικό αυτό συγκρότημα θα ερμηνευόταν ενδεχομένως σαν το ανάκτορο ενός εκ των μνηστήρων της Σάμης (του ομηρικού νησιού που κατά τον Γερμανό αρχαιολόγο πρέπει να ταυτιστεί με την σημερινή Ιθάκη)· ενώ για τους αμφισβητίες της οποιασδήποτε ιστορικότητας των επών αυτό θα συνιστά απλώς το ενδιαίτημα κάποιου απρόσωπου και ανώνυμου τοπικού ηγεμόνα των μυκηναϊκών χρόνων.

Με βάση το σκεπτικό που αναπτύξαμε σε αυτό το υποκεφάλαιο αξίζει να αναφερθεί και μία επιπλέον πιθανότητα. Ότι η ανέγερση ενός ανακτοροειδούς συγκροτήματος σε ένα νησί μάλλον μικρό για να συνιστά αυτόνομη μυκηναϊκή περιφέρεια (πόσο μάλλον που βρίσκεται και σε απόσταση αναπνοής από την πολύ μεγαλύτερη Κεφαλονιά) ίσως όντως δεν υπήρξε άσχετη με τον Όμηρο. Είναι ενδεχόμενο πως ο λόγος που ο εμπλεκόμενος τοπικός ηγεμόνας επένδυσε, όπως θα λέγαμε σήμερα, στην συγκεκριμένη θέση (ή στο συγκεκριμένο νησί), είναι διότι πιθανώς αναζητούσε το ίδιο πράγμα με αυτό που αναζητούσαν και οι σύγχρονοι ανασκαφείς του: την σύνδεση με τον (ήδη τότε) μυθολογικό Οδυσσέα. Μια σύνδεση, γενεαλογική προφανώς και ιδεολογική, που θα μπορούσε ίσως να αντισταθμίσει σε κύρος την μικρή έκταση της επικράτειάς του.

Εάν αυτή η υπόθεση έχει κάποια βάση (και φυσικά το ανασκαφέν οικιστικό κατάλοιπο στην θέση Σχολή Ομήρου δεν συνιστά απλώς την έδρα κάποιου υφισταμένου ως προς τους ηγεμόνες της Κεφαλονιάς αξιωματούχου), τότε σημαίνει πως το γνωστό από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους φαινόμενο, το να διεκδικείται, δηλαδή, η συγκεχυμένη πια ομηρική τοπωνυμιακή και ιδεολογική κληρονομιά από πολλές πόλεις

[555] Λ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου, Αναζητώντας την ομηρική Ιθάκη. Πρόσφατες ανασκαφές στην Ιθάκη, στο: Μ. Παΐζη-Αποστολοπούλου (επιμ.), *ΕΡΑΝΟΣ. Από τα πρακτικά του Θ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια*, 2-7 Σεπτεμβρίου 2000 (Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, Ιθάκη 2001), σελ. 320 κ.ε.

και κοινότητες, είχε ήδη κάνει την εμφάνισή του κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους. Κατά συνέπεια, το εύρημα στην θέση Σχολή Ομήρου θα μπορούσε να συσχετιστεί με την μετονομασία της άλλοτε Σάμης σε Ιθάκη και την φιλοδοξία της αναγωγής της τελευταίας σε αυθύπαρκτο ως προς την Κεφαλονιά μυκηναϊκό πολιτικό κέντρο.

Σύμφωνα, επομένως, με την υπόθεση που διατυπώνουμε εδώ, η σημερινή Λευκάδα υπήρξε η Ιθάκη της Πρωτοελλαδικής περιόδου, η οποία με την σειρά της υπήρξε το βασικό συστατικό του ιστορικού πυρήνα της «ομηρικής Ιθάκης». Κάποια επιπλέον συστατικά του τελευταίου (π.χ. η «συγχρονία» του Οδυσσέα με μυθολογικά πρόσωπα, επεισόδια και πολιτιστικά στοιχεία αναγόμενα στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού ή στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου) σχετίζονται ενδεχομένως με τις πολιτικές και πολιτιστικές ζυμώσεις στον χώρο του Ιονίου κατά την Μυκηναϊκή Εποχή. Τότε, στοιχεία των (μετέπειτα) ομηρικών επών αποτελούσαν πιθανώς ήδη πολιτιστικό και ιδεολογικό σημείο αναφοράς. Στον μυκηναϊκό κόσμο, η αρχαιολογική εξάπλωση του οποίου, όπως ορθά επισημαίνει ο Renfrew, ταυτίζεται χαρακτηριστικά με αυτήν του κατά 1000 χρόνια παλαιότερου «διεθνούς πνεύματος» της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού,[556] ο Όμηρος ίσως ως έναν βαθμό ήταν ήδη Όμηρος.

Εν κατακλείδι, εκείνο που αξίζει σε κάθε περίπτωση να υπογραμμίσουμε είναι ότι μάλλον η 3η χιλιετία π.Χ., και ιδίως το δεύτερο μισό της, είναι αυτή που σε μεγάλο βαθμό υπήρξε ό,τι κατά τους Horden και Purcell υπήρξε και η *Οδύσσεια* του Ομήρου, δηλαδή «ο δημιουργός της Μεσογείου».[557] Διότι η σημασία αυτών των τόσο εντυπωσιακών διασυνδέσεων μεταξύ των προϊστορικών κοινωνιών της Μεσογείου στα μέσα και στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. γίνεται πιο κατανοητή, αν αναλογιστούμε ότι η Μεσόγειος, όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα, δεν υπήρξε ένα διαχρονικό δεδομένο. Αντιθέτως, υπήρξε εκτός από γεωγραφική και μια πολιτιστική οντότητα που διαμορφώθηκε ακριβώς μέσω αυτών των διασυνδέσεων και επαφών.[558] Και η δυναμικά και διαχρονικά εξελισσόμενη αντίληψη του περιβάλλοντος κόσμου εκ μέρους των προϊστορικών κοινωνιών σίγουρα δεν διαμορφωνόταν μόνο μέσω ουδέτερων εμπορικών ανταλλαγών. Η επιδιωκόμενη επαφή με μακρινές κοινωνίες ήταν πιθανότατα συνδεδεμένη και με πολλές κοσμολογικές και ιδεολογικές παραμέτρους, που τροφοδοτούνταν διαρκώς από την εμπειρία των ανθρώπων με την Μεσόγειο θάλασσα. Αυτό το οποίο έχουμε στα μέσα και κυρίως στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. δεν είναι επομένως η «έλευση των

---

[556] C. Renfrew, "Ever in process of becoming". The autochthony of the Greeks, στο: J. A. Koumoulides (επιμ.), *The Good Idea: Democracy and Ancient Greece* (Aristide D. Caratzas, New Rochelle 1995), σελ. 11 κ.ε.

[557] P. Horden - N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* (Blackwell, London 2000), σελ. 43.

[558] J. Maran, Seaborne contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd millennium BC: the unfolding of the Mediterranean world, στο: I. Galanaki - H. Tomas - Y. Galanakis - R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders.* Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27 (Liège 2007), σελ. 4 κ.ε.

Ελλήνων», αλλά κάτι πολύ διαφορετικό: ένα σημαντικό επεισόδιο στη διαδικασία ανάδυσης και διαμόρφωσης αυτού που σήμερα αντιλαμβανόμαστε ως μεσογειακό κόσμο.

Το συγκεκριμένο επεισόδιο δεν υπήρξε, όπως είδαμε, ιδιαιτέρως μακράς διάρκειας. Αισθητώς μεγαλύτερη διάρκεια είχε η περίοδος ανάρρωσης της ηπειρωτικής Ελλάδας από αυτό που σήμερα ονομάζουμε πολιτιστικές μεταβολές του τέλους της 3ης χιλιετίας π.Χ. Θα έπρεπε να περάσουν περίπου έξι αιώνες ωσότου, στην αρχή πλέον της Μυκηναϊκής Εποχής, να δημιουργηθούν εκ νέου οι συνθήκες όχι μόνο για την δημιουργία κρατικών οντοτήτων, αλλά και για την ανάπτυξη ενός άξονα πολιτιστικών επαφών που να συνδέει την ηπειρωτική Ελλάδα με την κεντρική Μεσόγειο και την ηπειρωτική Ευρώπη (βλ. κεφ. IV). Στο διάστημα αυτό, επίκεντρο των σημαντικότερων εξελίξεων στη Μεσόγειο θα γινόταν πιο πολύ ο άξονας νοτίου Αιγαίου, Αιγύπτου και Εγγύς Ανατολής.

Από την πλευρά του Αιγαίου, κύριος μέτοχος θα γινόταν ο πιο μακροπρόθεσμα ωφεληθείς από τις πολιτιστικές μεταβολές του τέλους της 3ης χιλιετίας π.Χ. στον ελλαδικό χώρο. Πρόκειται για την περιοχή εκείνη που, μη έχοντας φθάσει σε τόσο σύνθετο επίπεδο ανάπτυξης όσο η ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ΠΕ ΙΙ, δεν είχε υποστεί και την συνακόλουθη κατάρρευση. Ο λόγος είναι, βεβαίως, για την μινωική Κρήτη, στην οποία η γραμμή της πολιτιστικής εξέλιξης κατά το δεύτερο ήμισυ της 3ης χιλιετίας π.Χ. είχε ακολουθήσει βραδύτερη, αλλά ομαλότερη πορεία σε σχέση με την ηπειρωτική Ελλάδα, οδηγώντας εν τέλει σε αυτό που οι πολιτιστικές μεταβολές στην τελευταία είχαν διακόψει: στην δημιουργία του πρώτου μεγάλου και εγγράμματου –μάλλον όχι όμως και ελληνόφωνου– πολιτισμού της Ευρώπης.

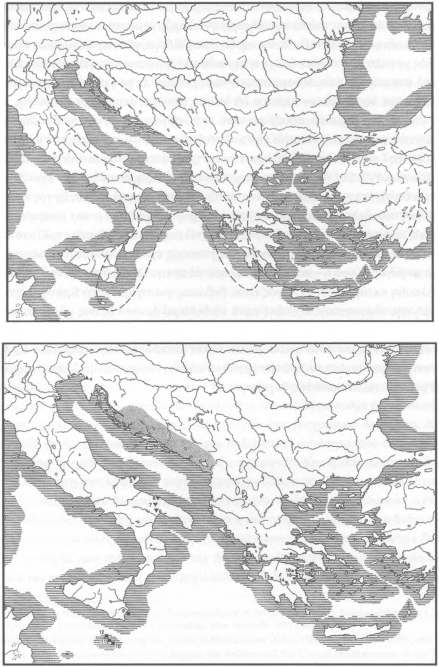

Εικ. 33. Οι ζώνες πολιτιστικών επαφών στην ανατολική Μεσόγειο των μέσων της 3ης χιλιετίας π.Χ. (πάνω) και η διασπορά του φαινομένου Cetina από την περιοχή εκπόρευσής του (σκιασμένη) στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. (κάτω).

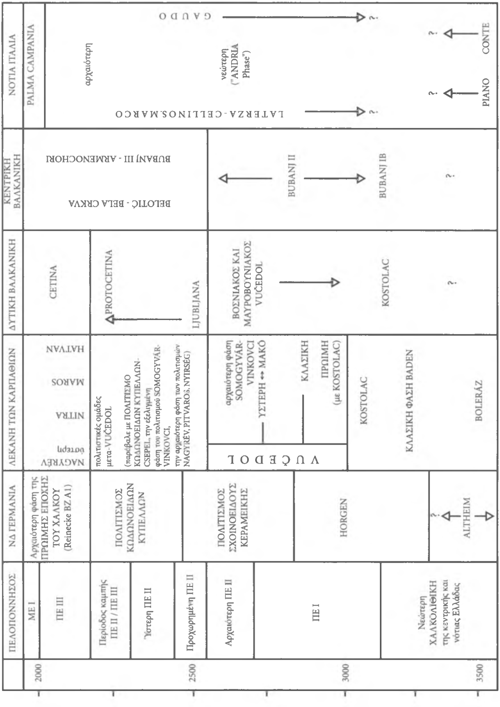

Εικ. 34. Χρονολογικός πίνακας της ύστερης 4ης και 3ης χιλιετίας π.Χ. στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

Η «ΣΚΟΤΕΙΝΗ» 4η ΧΙΛΙΕΤΙΑ π.Χ.

Αφού συνέλθουμε από την μακρά παρουσίαση των εξελίξεων στον ελλαδικό χώρο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, ήρθε η ώρα να αρχίσουμε να στρέφουμε την προσοχή μας σε προγενέστερα χρονικά διαστήματα στα οποία θα μπορούσε να τοποθετηθεί η πρώτη σύνδεση της ελληνικής γλώσσας (ή ορθότερα της προγονικής της μορφής) με την μητροπολιτική Ελλάδα. Μία από τις παρατηρήσεις, άλλωστε, με τις οποίες κλείνει το έργο εκείνο που αποτέλεσε τον άξονα του προηγούμενου κεφαλαίου, το *Kulturwandel* του Joseph Maran, είναι ότι «όλη η 4η χιλιετία π.Χ., η οποία στην Ελλάδα μπορεί να χαρακτηριστεί δικαιολογημένα ως Σκοτεινός Αιών, θα μπορούσε επίσης να έχει αποτελέσει περίοδο μεταναστεύσεων».[559]

Η πρόταση πως η Χαλκολιθική περίοδος, αυτή δηλαδή που προηγήθηκε της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, πρέπει να εισέλθει δυναμικά στην συζήτηση περί του χρόνου εισόδου των πρώτων ελληνόφωνων πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο διατυπώθηκε με εκτενέστερο τρόπο δύο μόλις χρόνια μετά από αυτές τις παρατηρήσεις του Maran. Σε σχετικό άρθρο του το έτος 2000,[560] ο Αμερικανός αρχαιολόγος John Evander Coleman (Τζον Εβάντερ Κόουλμαν), ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Κορνέλ και ανασκαφέας, μεταξύ άλλων, του σημαντικού χαλκολιθικού οικισμού στην Κεφάλα της Κέας,[561] υποστήριξε την άποψη ότι ο χρονικός πήχυς για την αναζητούμενη «έλευση των Ελλήνων» πρέπει να τοποθετηθεί περίπου 1000 χρόνια νωρίτερα από την περίοδο που εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η σκέψη στην οποία έδωσε στην μελέτη του αναλυτική μορφή είχε πάντως διατυπωθεί και λίγο νωρίτερα από τον Έλληνα αρχαιολόγο Μιχάλη Κοσμόπουλο.[562] Αυτή την φορά, στο μικροσκόπιο της έρευνας δεν βρίσκεται το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (ή έστω της Πρωτοελλαδικής ΙΙ φάσης), αλλά η αρχή της. Και η «περίοδος καμπής» εντοπίζεται τώρα στην μετάβαση από την τελική φάση της Χαλκολιθικής περιόδου στην αρχόμενη Πρώιμη Εποχή του

---

[559] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 469. Βλ. επίσης ό.π. σελ. 457.

[560] J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 101-153.

[561] J. E. Coleman, *Keos I. Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery* (American School of Classical Studies, Princeton, N.J. 1977).

[562] M. B. Cosmopoulos, From artifacts to peoples: Pelasgoi, Indo-Europeans and the arrival of the Greeks, στο: R. Blench – M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language III. Artefacts, languages and texts*, One World Achaeology, volume 34 (Routledge, London and New York 1999), σελ. 254.

Χαλκού. Έχουμε μεταφερθεί πλέον στα τέλη της 4ης χιλιετίας π.Χ. και η νέα χρονολογία που θα μας απασχολήσει είναι το 3200-3100 π.Χ.

Το εν λόγω χρονικό διάστημα, όσο ομιχλώδες κι αν μοιάζει εκ πρώτης όψεως, είναι συμπτωματικά ένα από τα σημαντικότερα της προϊστορίας του δυτικού ευρασιατικού, καθώς και του αφροασιατικού χώρου. Σε αυτήν ακριβώς την περίοδο, κάποιες χιλιάδες χιλιόμετρα ανατολικότερα του Αιγαίου, διαδραματίζονταν οι τεράστιας σημασίας πολιτιστικές εξελίξεις της ύστερης φάσης του πολιτισμού Ουρούκ στην νότιο Μεσοποταμία (βλ. κεφ. VII.2, σελ. 326 και κυρίως VII.5, σελ. 375 κ.ε.), με την «αστική επανάσταση» και την εφεύρεση της γραφής. Την ίδια, επίσης, εποχή λάμβανε χώρα και η μετάβαση από την προδυναστική στην πρώιμη φαραωνική περίοδο στην Αίγυπτο. Ποια ήταν η κατάσταση κατά το διάστημα αυτό στον ελλαδικό χώρο;

Στην συνοπτική επισκόπηση της αιγαιακής προϊστορίας που κάναμε στο κεφάλαιο II.2 (σελ. 72) είδαμε ότι η περίοδος από τα μέσα της 5ης ως τα τέλη της 4ης χιλιετίας π.Χ. (περ. 4400-3100 π.Χ.) ονομάζεται Χαλκολιθική (ή Τελική Νεολιθική ή Νεώτερη Νεολιθική II, εικ. 36 [σελ. 284]). Η πρωιμότερη βαθμίδα της (περ. 4400-3800 π.Χ.) στην κεντρική, στην νότιο Ελλάδα και στις Κυκλάδες ταυτίζεται με την φάση Αττικής-Κεφάλας, ενώ στην κεντροβόρειο Ελλάδα με τον πολιτισμό του Ραχμανίου.[563] Η νεώτερη υποδιαίρεσή της (περ. 3800-3200/3100 π.Χ.) αντιπροσωπεύεται στην κεντρική και νότιο Ελλάδα από την φάση της βόρειας κλιτύος της Ακρόπολης των Αθηνών, σύγχρονης εν μέρει με την φάση Πηλού (ή Πηλού-Λακκούδων), εκείνη, δηλαδή, που εγκαινιάζει την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στις Κυκλάδες. Στην Θεσσαλία η ίδια, νεώτερη βαθμίδα της Χαλκολιθικής αναγνωρίζεται κυρίως στους οικισμούς της Πετρομαγούλας και των Μικροθηβών Μαγνησίας, ενώ στην Ήπειρο στον πολιτισμό των Δολιανών. Στην Μακεδονία η κατάσταση της έρευνας δεν επιτρέπει ως τώρα τον εντοπισμό μιας χρονικώς παράλληλης φάσης.

Στην αφετηρία των σκέψεων του Coleman βρίσκονται οι ερευνητικές εξελίξεις που αφορούν τις πολιτιστικές μεταβολές στον ελλαδικό χώρο κατά τα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. και τις οποίες εκθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Αξιολογώντας το νέο τοπίο που διαμορφώνεται στην έρευνα από όλα τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν, καταλήγει και αυτός στο συμπέρασμα ότι το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού πρέπει πλέον να αποσυνδεθεί από το πρόβλημα της «ελεύσεως των Ελλήνων».[564] Με αυτόν

[563] Για τις υποδιαιρέσεις της Χαλκολιθικής βλ. E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-1993. 1. Band, Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1996), σελ. 95 κ.ε., 154 κ.ε., και J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 37 κ.ε. (για τον πολιτισμό Ραχμανίου), 152 κ.ε., 157.

[564] J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 104 κ.ε.

τον τρόπο ο Αμερικανός αρχαιολόγος έγινε ένας από τους πρώτους που προσαρμόστηκαν, θα μπορούσαμε να πούμε, στην καινούρια κατάσταση πραγμάτων. Αντελήφθη γρήγορα ότι η ερευνητική σκέψη πρέπει να απαγκιστρωθεί από το πιο δημοφιλές ίσως χρονικό «παράθυρο» για την πρώτη εμφάνιση της ελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα και να στρέψει την προσοχή της σε άλλες, προγενέστερες περιόδους.

Όπως ο Maran, έτσι και ο Coleman πιστεύει ότι για να εντοπίσει κανείς την εποχή που αναζητούμε πρέπει να εστιάσει το ερευνητικό του ενδιαφέρον στις πολιτιστικές φάσεις που προηγήθηκαν της Εποχής του Χαλκού και πάνω από όλα στην ακόμη αρκετά «σκοτεινή» Χαλκολιθική. Όχι όμως γενικώς σε αυτή την περίοδο, αλλά κυρίως στην τελική της φάση, η οποία τοποθετείται στο διάστημα 3800-3200 π.Χ. Κεντρικός άξονας της επιχειρηματολογίας του Coleman είναι οι πολιτιστικές διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στην ύστερη αυτή φάση της Χαλκολιθικής και στην αρχόμενη Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Αυτές οι διαφορές ερμηνεύονται όχι απλώς με πολιτιστικούς όρους, αλλά και με οικιστικούς και πληθυσμιακούς.

Κατά τον Αμερικανό αρχαιολόγο, στο ανωτέρω χρονικό διάστημα είναι πολύ πιθανό ότι ο ελλαδικός χώρος γνώρισε μια φάση μεγάλης πληθυσμιακής αραίωσης. Ως αποτέλεσμα μιας μεγάλης οικιστικής τομής διάρκειας 5-6 αιώνων, στα τέλη της 4ης χιλιετίας π.Χ. τα περισσότερα τμήματα της ηπειρωτικής Ελλάδας ήταν σχεδόν ακατοίκητα. Σε αυτό το κενό διείσδυσαν νέοι πληθυσμοί από τον βορρά, οι οποίοι υπήρξαν οι φορείς όχι μόνο του πολιτισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, αλλά και της πρωτοελληνικής γλώσσας. Πού εδράζονται όμως αυτές οι σκέψεις;

Για να τεκμηριώσει τις προτάσεις του ο Coleman προβαίνει σε μια διεξοδική εξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων για την υπό συζήτησιν περίοδο. Μια ματιά στον χάρτη των οικισμών ανά φάση παρέχει μία πρώτη ένδειξη ότι ο χαρακτήρας της κατοίκησης στις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού παρουσιάζει διαφορές με εκείνον της παλαιότερης φάσης. Σε ό,τι αφορά π.χ. την κεντρική και νότιο Ελλάδα ο Αμερικανός καθηγητής μπορεί να παραθέσει έναν πίνακα με 86 θέσεις της Πρωτοελλαδικής (ΠΕ) Ι.[565] Από αυτές μόνο 17 κατοικούνταν και κατά την προηγούμενη περίοδο, δηλαδή την τελική Χαλκολιθική. Η κατάσταση μοιάζει να είναι παρόμοια και στην βόρειο Ελλάδα, αν και τα στοιχεία εδώ δεν είναι τόσο σαφή ως προς την ακριβή χρονολόγηση σε πολλές θέσεις.

Ο Coleman δεν παραλείπει, ωστόσο, να αναφερθεί και στο γεγονός ότι όσο μικρός φαντάζει ο αριθμός των γνωστών χαλκολιθικών θέσεων έναντι αυτών της ΠΕ Ι, άλλο τόσο μικρός μοιάζει και ο αριθμός των θέσεων της τελευταίας έναντι της επόμενης, ΠΕ ΙΙ φάσης. Πρόκειται, φυσικά, για την εποχή των μεγάλων πολιτιστικών εξελίξεων στον ελλαδικό χώρο και στις Κυκλάδες, τις οποίες περιγράψαμε λεπτομερώς στο κεφάλαιο που προηγήθηκε. Στην ΠΕ ΙΙ χρονολογείται το οικιστικό υλικό από τουλάχιστον

[565] Ό.π. σελ. 113 κ.ε., πίν. 3.

270 θέσεις, εκ των οποίων μόνο 65 κατοικούνταν κατά την ΠΕ Ι.[566] Εδώ όμως δεν προκρίνεται κάποια ερμηνεία ασυνέχειας μεταξύ ΠΕ Ι και ΠΕ ΙΙ, αλλά η αύξηση των οικισμών ερμηνεύεται από τον Αμερικανό αρχαιολόγο ως αποτέλεσμα της επιτυχούς εγκατάστασης των φορέων του πολιτισμού της ΠΕ Ι και της συνακόλουθης περαιτέρω ευδοκίμησής τους. Αναμφίβολα ορθή είναι, πάντως, η επιφύλαξη που τηρεί ως προς την τρέχουσα στατιστική των θέσεων, με δεδομένα τα κενά στην έρευνα και το γεγονός ότι η ύπαρξη και χρονολόγηση πολλών οικισμών εικάζεται συχνά με βάση απλώς λίγα επιφανειακά ευρήματα.

Τα επόμενα βήματα του Coleman είναι, πρώτον, να συγκρίνει τον χαρακτήρα του υλικού πολιτισμού της Χαλκολιθικής με εκείνον της αρχόμενης Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και, δεύτερον, να εξετάσει την χρονολογική τους σχέση. Όσον αφορά τον υλικό πολιτισμό, η διερεύνηση περιορίζεται στα κινητά ευρήματα, αφού τα αρχιτεκτονικά και ταφικά κατάλοιπα για αυτή την εποχή είναι πολύ λίγα. Και μεταξύ των κινητών ευρημάτων η συζήτηση επικεντρώνεται κυρίως στην ειδωλοπλαστική και την κεραμεική.

Ως προς τα ειδώλια, φαίνεται ότι η παράδοση της ανθρωπόμορφης ειδωλοπλαστικής, πολύ χαρακτηριστικής για την Νεολιθική, αλλά και την Χαλκολιθική περίοδο (π.χ. στον πολιτισμό Ραχμανίου), σταματά κατά την μετάβαση στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Ειδώλια συνεχίζουν να παράγονται, οι μορφές όμως που προτιμώνται τώρα είναι εκείνες των ζώων, κυρίως των βοοειδών με κέρατα, όπως π.χ. μαρτυρούν τα σχετικά ευρήματα από τον πρωτοελλαδικό οικισμό των Λιθαρών Βοιωτίας.[567] Κατά την άποψη του Coleman, το στοιχείο αυτό ενισχύει την υπόθεση ότι στη συγκεκριμένη περίοδο υπήρξε μια μεγαλύτερη έμφαση στις κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Η ερμηνευτική αυτή οπτική εναρμονίζεται, βεβαίως, με το γενικότερο περίγραμμα της θεωρίας Κουργκάν, σύμφωνα με το οποίο η εικαζόμενη ενίσχυση του ρόλου της κτηνοτροφίας έναντι της γεωργίας αυτή την εποχή στα Βαλκάνια συνδέεται με τις μεταναστευτικές κινήσεις των νομαδικών πρωτοϊνδοευρωπαϊκών λαών από τις στέπες της νοτίου Ρωσίας.[568]

Στο πεδίο της κεραμεικής το υλικό προς μελέτη είναι σαφώς πιο πλούσιο. Κατά τον Αμερικανό αρχαιολόγο, υπάρχουν αισθητές διαφορές μεταξύ της χαλκολιθικής κεραμεικής και εκείνης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.[569] Ως προς τα σχήματα των αγγείων είναι γεγονός ότι στο πλαίσιο μιας γενικής σύγκρισης των δύο περιόδων αναδεικνύονται αρκετές διαφοροποιήσεις. Σχήματα όπως π.χ. οι σέσουλες (scoops), οι καρποδόχες ή οι πίθοι με διακόσμηση πλαστικών ταινιών και αποτυπωμάτων δακτύλων[570] χαρα-

566 Ό.π. σελ. 116.

567 Χ. Τζαβέλλα-Evjen, *Λιθαρές* (Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1984), σελ. 169 κ.ε., πίν. 81-85.

568 J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 117.

569 Ό.π. σελ. 117 κ.ε.

570 Για τα σχήματα αυτά βλ. B. Phelps, *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*, BAR International Series 1259

κτηρίζουν περισσότερο την ύστερη 5η και 4η παρά την 3η χιλιετία π.Χ. Το ίδιο ισχύει και για ιδιάζουσες διακοσμητικές παραδόσεις της Χαλκολιθικής του ελλαδικού χώρου και του Αιγαίου, όπως αυτή της παστώδους ή φλοιωτής (συχνά επίθετης μετά την όπτηση) λευκής ή κόκκινης βαφής (crusted ware) της φάσης Ραχμανίου[571] ή των στιλβωτών διαγραμμίσεων (pattern burnished), μαύρων ή κόκκινων, της φάσης Αττικής-Κεφάλας.[572]

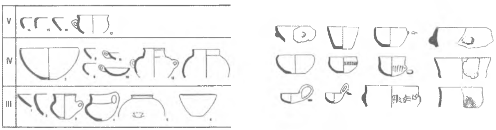

Εικ. 35. Κεραμεική της αρχόμενης Εποχής του Χαλκού από την Εύτρηση (αριστερά) και τους Σιταγρούς (δεξιά).

Κατά την αρχόμενη Εποχή του Χαλκού (ΠΕ Ι) στις νοτιότερες περιοχές της Ελλάδας κυριαρχούν περισσότερο μικρές λεκάνες και φιάλες με κοκκινωπό ή καφέ επίχρισμα, ενίοτε υψίποδες,[573] ενώ στον βορρά κάνουν την εμφάνισή τους νέα σχήματα αγγείων, όπως είναι τα μόνωτα κύπελλα και οι κύαθοι με λαβές, συχνά κανθαροειδείς. Τα αγγεία αυτά ίσως συνδέονται με την πόση συγκεκριμένων υγρών (οινοπνευματωδών;) που καταναλώνονταν σε μικρές ποσότητες (εικ. 35 [σελ. 283]).[574] Η πιο συνήθης διακόσμηση είναι τώρα η εγχάρακτη, συμπεριλαμβανομένης της λεγόμενης pointillé (πουαντιγιέ, στικτή διακόσμηση εντός ταινιών), και η εμπίεστη, ενώ συνεχίζει να υπάρχει και η πλαστική.

(Oxford 2004), σελ. 107, 114 , 119, εικ. 48:28-30, 57:1-2, 60:4.7.10, 99:1-2.4-5, 7-12.

[571] Ό.π. σελ. 108 κ.ε., εικ. 50:3.5-6.8, 95. K. Zachos, *Ayios Dhimitrios, A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnese. The Neolithic and Early Helladic Periods*, BAR International Series 1770 (Oxford 2008), σελ. 17 κ.ε., χάρτης διασποράς 4, εικ. 30:51/83.1256-7/81.883/81.408/81.1245/81, έγχρωμος πίν. 1:a.c.

[572] J. E. Coleman, *Keos I. Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery* (American School of Classical Studies, Princeton, N.J. 1977), έγχρωμος πίν. εσωφύλλων. B. Phelps, *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*, BAR International Series 1259 (Oxford 2004), σελ. 106 κ.ε., εικ. 48, 49:1-7. K. Zachos, *Ayios Dhimitrios, A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnese. The Neolithic and Early Helladic Periods*, BAR International Series 1770 (Oxford 2008), σελ. 17, χάρτης διασποράς 3, εικ. 31, 32:144/82.491/81, έγχρωμος πίν. 1:b.

[573] Βλ. π.χ. K. Zachos, *Ayios Dhimitrios, A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnese. The Neolithic and Early Helladic Periods*, BAR International Series 1770 (Oxford 2008), εικ. 39, 41.

[574] J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 117, εικ. 4:b (9-11).c (9-10).

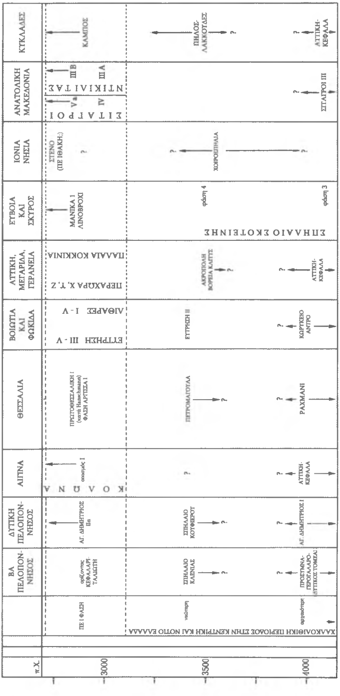

Εικ. 36. Χρονολογικός πίνακας της Χαλκολιθικής Εποχής στον ελλαδικό χώρο και στα νησιά των Κυκλάδων και του Ιονίου.

Αυτού του είδους οι πολιτιστικές μεταβολές θα μπορούσαν σίγουρα να ερμηνευθούν και με ενδογενείς όρους, ως το αποτέλεσμα φυσιολογικών μεταβολών στον υλικό πολιτισμό που επέρχονται με την πάροδο του χρόνου. Ενίοτε, όπως θα δούμε και στην συνέχεια, δεν πρόκειται μάλιστα καν για μεγάλες αλλαγές, αφού π.χ. οι εγχάρακτες και πλαστικές διακοσμήσεις στην κεραμεική έχουν μακρά παρουσία και στις προγενέστερες της Εποχής του Χαλκού πολιτιστικές φάσεις του ελλαδικού χώρου και των Βαλκανίων. Κατά τον Coleman, εντούτοις, είναι πιθανότερο πως οι μεταβολές που αναφέρθηκαν πιο πάνω απηχούν την εμφάνιση ενός νέου πληθυσμού.

Ένα από τα κύρια επιχειρήματά του προς αυτή την κατεύθυνση είναι η ήδη αναφερθείσα υπόθεση για την ύπαρξη ενός κενού στην κατοίκηση του ελλαδικού χώρου κατά την μέση και ύστερη 4η χιλιετία π.Χ. Εξετάζοντας τις διαθέσιμες ραδιοχρονολογήσεις από αρκετές χαλκολιθικές θέσεις (π.χ. το Σπήλαιο των Λιμνών στην περιοχή των Καλαβρύτων, το σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρρούνια της Ευβοίας, τα Πευκάκια κοντά στον Βόλο και το Μάνδαλο στην δυτική Μακεδονία), ο Αμερικανός ερευνητής καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η κατοίκηση φθάνει ως το διάστημα 3800-3700 π.Χ., ενώ μόνο σε κάποια σπήλαια ίσως έχει λίγο μεγαλύτερη διάρκεια (ως το 3500 π.Χ.).[575]

Σε ό,τι αφορά την έναρξη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στον ελλαδικό χώρο, δηλαδή της Πρωτοελλαδικής, αυτή τοποθετείται στο διάστημα 3200-3100 π.Χ. Σε αυτό συνηγορούν όχι μόνον οι ραδιοχρονολογήσεις, αλλά και η πιο παραδοσιακή μελέτη του αρχαιολογικού υλικού. Η κεραμεική, φέρ' ειπείν, από την λεγόμενη ομάδα III της Εύτρησης στην Βοιωτία εμφανίζει σημεία συγγένειας με εκείνη από την πρώτη πόλη της Τροίας (Τροία I), η οποία χρονολογείται και αυτή στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ.[576] Το νωρίτερο σε αυτό το διάστημα μπορεί να τοποθετηθεί η απαρχή της Πρωτοελλαδικής και σε άλλες θέσεις ή περιοχές του νότιου ελλαδικού χώρου, όπως στην Περαχώρα (ομάδα X) και στην Αργολίδα (ομάδα Κεφαλάρι-Ταλιώτη).[577]

Ο Coleman δεν αποφεύγει, πάντως, να αναφέρει ότι τουλάχιστον σε μία από τις ανωτέρω θέσεις, στην Εύτρηση, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις συνέχειας στην κατοίκηση

[575] Ό.π. σελ. 123 κ.ε. με όλες τις σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές. Βλ. επ' αυτού και Ζ. Τσιρτσώνη, Το τέλος της Νεολιθικής εποχής στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια, στο: Ν. Παπαδημητρίου – Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.* (Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης – Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα 2010), σελ. 98 κ.ε.

[576] J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 125 κ.ε. Για την ομάδα III της Εύτρησης βλ. J. L. Caskey – E. G. Caskey, The earliest settlements at Eutresis: supplementary excavations, 1958, *Hesperia* 29, 1960, σελ. 137 κ.ε.

[577] Για την Περαχώρα βλ. J. Fossey, The prehistoric settlement by lake Vouliagmeni, Perachora, *Annual of the British School at Athens* 64, 1969, σελ. 53-69. Για την φάση Κεφαλάρι-Ταλιώτη βλ. A. Dousougli, Makrovouni-Kefalari Magoula-Talioti: Bemerkungen zu den Stufen FH I und II in der Argolis, *Prähistorische Zeitschrift* 62, 1987, σελ. 164-220. Βλ. επίσης J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 8 κ.ε.

κατά την 4η χιλιετία π.Χ. (κεραμεικές ομάδες I και II). Κατά την άποψή του όμως, πρόκειται για μάλλον αμφίβολης χρονολόγησης κεραμεικό υλικό, το οποίο σε κάποιες περιπτώσεις είναι ίσως αρκετά αρχαιότερο και σε κάποιες άλλες νεώτερο της υποθετικής περιόδου διακοπής στην κατοίκηση.[578]

Η κατάσταση περιπλέκεται και όσο μετακινείται κανείς προς βορειότερες περιοχές της Ελλάδας. Στην Θεσσαλία μπορεί μεν η φάση Ραχμανίου να τελειώνει και αυτή περί το 3800-3700 π.Χ., αλλά ο οικισμός της Πετρομαγούλας φαίνεται ότι ως προς την χαλκολιθική του φάση ανήκει χρονικά ακριβώς στην περίοδο του υποτιθέμενου «κενού» που ακολούθησε.[579] Παρότι ο Αμερικανός αρχαιολόγος θεωρεί πως κάποια από τα χαρακτηριστικά του αρχαιολογικού υλικού από την θέση αυτή θα μπορούσαν να «πιεστούν» χρονολογικά ούτως ώστε να έρθουν εγγύτερα στις αρχές της Πρωτοελλαδικής,[580] θα δούμε στην συνέχεια ότι κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να ισχύει.

Περισσότερο συμβατή με το σενάριο του Coleman είναι η ως τώρα κατάσταση της έρευνας στην Μακεδονία. Εδώ η χαλκολιθική φάση σε οικισμούς όπως το Μάνδαλο (φάση II) στην δυτική Μακεδονία, καθώς και το Ντικιλί Τας (φάση II) και οι Σιταγροί (φάση III) στην ανατολική Μακεδονία (εικ. 36 [σελ. 284]), σταματά στους πρώτους αιώνες της 4ης χιλιετίας, ενώ η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού αρχίζει, όπως και στις άλλες περιοχές, στο τέλος της.[581] Η χρονολογική εκτίμηση για την έναρξη της Πρωτοελλαδικής στην Μακεδονία εναρμονίζεται και με τις αρχαιολογικές διασυνδέσεις ανάμεσα στους οικισμούς της (π.χ. Σιταγροί [φάση IV-Va], Ντικιλί Τας [φάση IIIA], Πεντάπολις [φάση I]) και σε εκείνους στο βορειοανατολικό Αιγαίο και στην Τρωάδα.[582]

Επί τη βάσει των ανωτέρω ενδείξεων ο Coleman οδηγείται στο κάπως ασύμμετρο ως προς αυτές συμπέρασμα ότι κατά την περίοδο 3800-3200 π.Χ. τα περισσότερα τμήματα του ελλαδικού χώρου πρέπει να έδιναν την εντύπωση έρημης γης, με τους ελάχι-

---

[578] J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 130.

[579] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 40 κ.ε.

[580] J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 127 κ.ε.

[581] S. Andreou - M. Fotiadis - K. Kotsakis, Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece. Addendum: 1996-1999, στο: T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, American Journal of Archaeology Supplement I (Archaeological Institute of America, Boston 2001), σελ. 293 κ.ε., 309 κ.ε., 312. Βλ. επίσης J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 106 κ.ε., 122 κ.ε.

[582] J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 129 κ.ε. Για την έναρξη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Μακεδονία βλ. και E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 779 κ.ε.

στους εναπομείναντες χαλκολιθικούς πληθυσμούς να εγκαταβιούν σε σπηλιές. Σε αυτό το κενό εισήλθαν περί το 3200 π.Χ. οι νέοι πληθυσμοί, δηλαδή οι φορείς του πολιτισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και ταυτοχρόνως της πρωτοελληνικής γλώσσας. Ως εξήγηση για την υποστηριζόμενη ερήμωση της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά την 4η χιλιετία π.Χ. ο Αμερικανός καθηγητής επιστρατεύει κυρίως περιβαλλοντικούς παράγοντες όπως, π.χ., την άνοδο της επιφάνειας της θάλασσας. Αυτή πιθανώς επέφερε την απώλεια καλλιεργήσιμων εκτάσεων και την διατάραξη της οικονομικής βάσεως των οικισμών.[583] Επιπροσθέτως, κάποια φαινόμενα που έχουν συνδεθεί με την κατάρρευση του πολιτισμού των Κτηρίων με Διαδρόμους περίπου 1000 χρόνια αργότερα, όπως η άκρατη εντατικοποίηση της γεωργίας, εικάζεται από τον Coleman πως ίσως εμφανίστηκαν ήδη σε πρόδρομη μορφή και κατά την 4η χιλιετία π.Χ. με ανάλογα καταστροφικά επακόλουθα.

Η επιχειρηματολογία αυτή είναι μάλλον αναντίστοιχης δυναμικής με τον σχεδόν απόλυτο χαρακτήρα του σεναρίου ασυνέχειας που προσπαθεί να υποστηρίξει. Δεν εξηγείται, επί παραδείγματι, γιατί η άνοδος της θαλάσσιας στάθμης, ένα φαινόμενο σταδιακό και εκτεινόμενο χρονικά σε διάστημα πολλών χιλιετιών, είχε τόσο καταστροφικές συνέπειες ειδικά κατά την συγκεκριμένη περίοδο. Δεν εξηγείται, επίσης, γιατί αρνητικές επιπτώσεις υπήρξαν μόνο για τον ελλαδικό χώρο και όχι και για τις Κυκλάδες ή την Κρήτη, όπου ο ίδιος ο Coleman θεωρεί πως η μετάβαση από την Χαλκολιθική στην Πρωτοκυκλαδική και Πρωτομινωική περίοδο αντίστοιχα υπήρξε συνεχής και ομαλή.[584] Οι λογικές αυτές αντιφάσεις δίνουν την σαφή εντύπωση ότι τα δεδομένα δεν αξιολογούνται με απροκατάληπτο τρόπο, αλλά υπό την ισχυρή επίδραση μιας συγκεκριμένης προϋπάρχουσας οπτικής. Μια εντύπωση που γίνεται εντονότερη από το γεγονός ότι στην συνέχεια ο Αμερικανός αρχαιολόγος επεκτείνει το γεωγραφικό εύρος της ίδιας ασθενούς υπόθεσης και σε άλλες περιοχές της Βαλκανικής. Ο λόγος είναι ότι, αφού έχει διατυπωθεί η υπόθεση του οικιστικού κενού και του μεταναστευτικού επεισοδίου κατά την 4η χιλιετία π.Χ. στην Ελλάδα, πρέπει να αναζητηθεί η αναλογία του και στις βορειότερες περιοχές από τις οποίες πιστεύεται ότι προήλθαν οι επήλυδες.

Ως προς τον ακριβή γεωγραφικό προσδιορισμό της κοιτίδας τους, ο Coleman δεν διατυπώνει κάποια νέα πρόταση, αφού θεωρεί πως το ερώτημα έχει ήδη απαντηθεί πειστικά στο πλαίσιο της θεωρίας Κουργκάν. Η αφετηρία του μεταναστευτικού κύματος πρέπει να τοποθετηθεί στην περιοχή των στεπών του βορείου Ευξείνου Πόντου και κατά την μεταναστευτική πορεία πρέπει να ακολουθήθηκε ο ρους των ποταμών Αξιού και Στρυμόνα.[585] Την ίδια στιγμή ένα άλλο κύμα κατά μήκος του Δούναβη έφερε

[583] J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 131.

[584] Ό.π. σελ. 132.

[585] Ό.π. σελ. 137.

πιθανότατα έναν άλλο, συγγενή μεταναστευτικό κλάδο στις περιοχές της ανατολικής Βουλγαρίας και της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας. Με αυτόν τον τρόπο μπορούν, σύμφωνα με τον Coleman, να ερμηνευθούν τα στοιχεία πολιτιστικής ομοιομορφίας που παρατηρούνται μεταξύ της ηπειρωτικής Ελλάδας (κυρίως της βορείου), της Βουλγαρίας, του βορειοανατολικού Αιγαίου και της Τρωάδας κατά τις πρώιμες φάσεις της Εποχής του Χαλκού (περί το 3000 π.Χ.).[586] Σε αυτά ανήκουν η ύπαρξη οχυρωμένων οικισμών, η έμφαση στις κτηνοτροφικές δραστηριότητες, νέες μορφές μεταλλικών αντικειμένων όπως τα εγχειρίδια, η άγραπτη κεραμεική και τα κοινά σχήματα αγγείων, καθώς και η απουσία γυναικείων ειδωλίων.

Εν μέρει τα κοινά πολιτιστικά στοιχεία εκτείνονται γεωγραφικά ως και τις ύστερες φάσεις των πολιτισμών Cernavoda και Coţofeni στην Βαλκανική, καθώς και του πολιτισμού Baden στην λεκάνη των Καρπαθίων (περιοχή Ουγγαρίας, Αυστρίας και πρώην Τσεχοσλοβακίας βλ. και κεφ. ΙΙ.1, σελ. 53). Στοιχεία, π.χ., της κεραμεικής όπως οι κύαθοι με κανθαροειδείς ταινιωτές λαβές και η διακόσμηση κάθετων ραβδώσεων θεωρούνται συνδετικοί κρίκοι μεταξύ των ανωτέρω πολιτισμών (κυρίως του Baden) και των πρώιμων πρωτοελλαδικών θέσεων της ανατολικής Μακεδονίας (Σιταγροί [φάση IV], Ντικιλί Τας [φάση IIIA]).[587]

Το τελευταίο αυτό δεδομένο δημιουργεί όμως πρόβλημα στην υπόθεση του Coleman, αφού οι εν λόγω πολιτισμοί έχουν μια συνεχή εξέλιξη πολλών αιώνων εντός της 4ης χιλιετίας π.Χ., κάτι που σημαίνει ότι η διαμόρφωσή τους δύσκολα μπορεί να αναχθεί σε μεταναστεύσεις. Μη συνδεόμενοι, επίσης, πρωτογενώς με το υποθετικό πρωτοϊνδοευρωπαϊκό κέντρο των στεπών, δεν είναι εύκολο να προταθούν ως «κοιτίδα» της προς νότον μεταναστευτικής κίνησης. Ένα επιπρόσθετο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι επί τη βάσει των παραλλήλων στην κεραμεική αρκετοί ερευνητές θεωρούν πως οι αναφερθείσες θέσεις της ανατολικής Μακεδονίας πρέπει να συγχρονισθούν ίσως ακόμη και με τις πρώιμες φάσεις του πολιτισμού Baden (ή και με την πρόδρομη φάση του που φέρει την ονομασία Boleráz).[588] Κάτι που, γενόμενο δεκτό, σημαίνει ότι η αρχαιότερη πρώιμη πρωτοελλαδική τους φάση φθάνει χρονολογικά ίσως ως και τα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ. (εικ. 34 [σελ. 277]).[589] Σε αυτή την περίπτωση, βέβαια, κλονίζεται σημαντικά η υπόθεση της διακοπής στην κατοίκηση σε αυτήν ακριβώς την περίοδο.

Για να αντιμετωπίσει αυτές τις περιπλοκές, ο Αμερικανός αρχαιολόγος κάνει μια απόπειρα να «εξαγάγει» το σενάριο της οικιστικής διακοπής και πέραν του ελλα-

---

586 Ό.π. σελ. 132 κ.ε., εικ. 3-5.

587 J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 343 κ.ε.

588 Ό.π. σελ. 343 κ.ε., με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

589 Για την αναλυτική ιστορία της έρευνας της χρονολόγησης του πολιτισμού Baden, ο οποίος σήμερα τοποθετείται στο διάστημα 3500-3000 π.Χ., βλ. J. Maran, Die Badener Kultur und der ägäisch-anatolische Bereich. Eine Neubewertung eines alten Forschungsproblems, *Germania* 76 (2), 1998, σελ. 497-525.

δικού χώρου. Ο προαναφερθείς κλάδος του μεταναστευτικού κύματος που αφορά την Βουλγαρία στηρίζεται, κατά την γνώμη του, ως υπόθεση από την μεγάλη πολιτιστική τομή που παρατηρείται στην ίδια περιοχή περί το 4000 π.Χ.[590] Είναι αλήθεια ότι σε αυτό το χρονικό διάστημα φθάνει στο τέλος της, τουλάχιστον στον χώρο της νοτίου Βαλκανικής, η περίοδος της μέγιστης ακμής του νεολιθικού και χαλκολιθικού πολιτισμού της κοιλάδας του Δούναβη, της «Παλαιάς Ευρώπης» κατά την M. Gimbutas (εικ. 37 [σελ. 289], αριστερά). Πρόκειται για το τρίτο μεγάλο ποτάμιο σύστημα (πέραν της Μεσοποταμίας και του Νείλου στην Αίγυπτο), περί το οποίο κατά την προϊστορία και πρώιμη ιστορία υπήρξε μια ξεχωριστή άνθηση του πολιτισμού στον δυτικό ευρασιατικό και αφροασιατικό χώρο. Μια μικρή σχετική παρέκβαση είναι στο σημείο αυτό αναγκαία, προκειμένου να διευκολυνθεί η γενικότερη κατανόηση ορισμένων σημαντικών ζητημάτων.

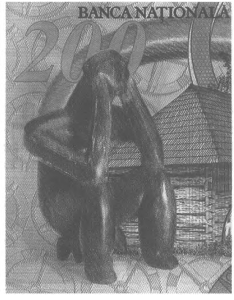

Εικ. 37. Αριστερά: Οι σημαντικότεροι προϊστορικοί πολιτισμοί της κοιλάδας του Δούναβη (περ. 5500-3500 π.Χ.). Δεξιά: Ο «Σκεπτόμενος της Hamangia» σε ρουμανικό χαρτονόμισμα.

Ήδη περί τα μέσα της 6ης χιλιετίας π.Χ. έχουμε με τον νεολιθικό πολιτισμό Vinča (Βίντσα, από την επώνυμη θέση κοντά στο Βελιγράδι) την εμφάνιση πολιτιστικών φαινομένων υπερτοπικής σημασίας για την περιοχή της Βαλκανικής.[591] Σε αυτά ανή-

[590] J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 135 κ.ε.

[591] Για μια επισκόπηση του πολιτισμού της κοιλάδας του Δούναβη βλ. D. W. Anthony - J. Y. Chi (επιμ.), *The Lost World*

κουν π.χ. η σκούρα στιλβωτή κεραμεική, της οποίας η διάδοση φθάνει ως τον ελλαδικό χώρο (φάση Λάρισας, αρχές Νεώτερης Νεολιθικής, περ. 5400-5300 π.Χ.), η ιδιόμορφη ειδωλοπλαστική με τα χαρακτηριστικά τρίγωνα ή πεντάγωνα ανθρώπινα πρόσωπα, μάσκες κατά την M. Gimbutas,[592] καθώς και η εμφάνιση ενός συστήματος πρωτογραφής («γραφή της Vinča», εικ. 14:1γ [σελ. 143]) πιθανότατα όμως με συμβολικό και όχι γλωσσικό σημαινόμενο.[593] Τα εκατοντάδες ευρήματα αυτής της πρώιμης μορφής σημειογραφίας, κυρίως μεμονωμένα σύμβολα πάνω σε αγγεία και ειδώλια, προέρχονται από πολλές θέσεις της Βαλκανικής και συναπαρτίζουν έναν ορίζοντα στον οποίο ανήκουν και τα ανάλογα δείγματα γραφής από το Δισπηλιό, τα Γιαννιτσά (οικισμός Γιαννιτσών Β), τα Γιούρα και το Ντικιλί Τας (εικ. 14).[594] Όπως είδαμε και στο κεφάλαιο III.4 (σελ. 144), κυρίως λόγω του συσχετισμού των γραπτών αυτών σημείων με τα ειδώλια είναι πιθανό πως μια βασική χρήση τους ήταν συνδεδεμένη με την θρησκευτική λατρεία. Ανοιχτό, πάντως, είναι και το ενδεχόμενο ενίοτε να σήμαιναν τον κατασκευαστή ή την προέλευση των αγγείων και του περιεχομένου τους. Αμφίβολη είναι, αντιθέτως, η σύνδεσή τους με σύνθετες λογιστικές-οικονομικές δραστηριότητες, με την σφαίρα δηλαδή εκείνη από την οποία προέκυψε αργότερα η γραφή στην Μεσοποταμία και την Αίγυπτο.

Στο διάστημα περίπου 5000-3500 π.Χ., δηλαδή κατά την εκεί Χαλκολιθική περίοδο, η νοτιοανατολική Ευρώπη εξελίσσεται ίσως στο πιο σημαντικό πολιτιστικό κέντρο της ηπείρου. Μία από τις βασικές αιτίες για αυτό υπήρξε το γεγονός ότι, πέραν του ευνοϊκού για τις γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες περιβάλλοντος της κοιλάδας του Δούναβη, στην ίδια ακριβώς περιοχή υπάρχουν και εκτεταμένα κοιτάσματα χαλκού. Σαν αποτέλεσμα, οι χαλκολιθικοί πολιτισμοί των Βαλκανίων αποτέλεσαν ένα από τα πιο πρώιμα, αυτόνομα και ιδιαιτέρως εξελιγμένα κέντρα μεταλλουργίας, κυρίως χαλκού και χρυσού. Όπως αναφέραμε και στο κεφάλαιο I (σελ. 26 κ.ε.), ο αυτοδύναμος (ως προς την Μεσοποταμία) χαρακτήρας αυτής της εξέλιξης στην νοτιοανατολική Ευρώπη υποστηρίχθηκε κάποτε ένθερμα από την πλευρά της Νέας Αρχαιολογίας και

of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC (Institute for the Study of the Ancient World, Princeton University Press 2010). Βλ. επίσης D. W. Bailey, *Balkan Prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity* (Routledge, London and New York 2010).

592 M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe. Myths and Cult Images* (Thames & Hudson Ltd., London 2007), σελ. 57 κ.ε.

593 St. R. Fischer, *A History of Writing* (Reaktion Books, London 2001), σελ. 22 κ.ε., εικ. 6-8. H. Haarmann, *Geschichte der Schrift* (C. H. Beck, München 2007), σελ. 17 κ.ε., 19 κ.ε., εικ. 3.

594 Γ. Χουρμουζιάδης, *Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός* (Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1996), εικόνα εσωφύλλου (Α). Του ιδίου, Πέρα από το χωράφι, τη λίμνη και το στάβλο, στο: Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (επιμ.), *Δισπηλιό, 7500 χρόνια μετά* (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002), σελ. 260, εικ. 9. Π. Χρυσοστόμου, Νέα στοιχεία από τη νεολιθική έρευνα στην επαρχία Γιαννιτσών. Μια άγνωστη μορφή προϊστορικής γραφής, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 15, 2001, σελ. 496 κ.ε., εικ. 6. A. Sampson, *The Cave of the Cyclops. Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean, Greece. Volume I: Intra-site Analysis, Local Industries, and Regional Site Distribution* (INSTAP Academic Press, Philadelphia 2008), σελ. 167, πίν. 7.1:829.

κυρίως από τον C. Renfrew.[595] Η άποψη αυτή επιβεβαιώθηκε πανηγυρικά το 1972 με την ανακάλυψη του νεκροταφείου της Βάρνας στην Βουλγαρία (περ. 4400 π.Χ., εικ. 38 [σελ. 292]) όπου απαντά η αρχαιότερη γνωστή συσσώρευση χρυσού στον κόσμο.[596] Καθώς προέκυψαν ισχυρές ενδείξεις ότι ο χρυσός είχε και σε αυτή την μακρινή εποχή την ίδια αξία (οικονομική και συμβολική) που έχει και σήμερα, οι τάφοι της Βάρνας μας παραδίδουν την αρχαιότερη περίπτωση κοινωνικής διαστρωμάτωσης που είναι γνωστή στην προϊστορία. Στην Μεσοποταμία και την Αίγυπτο η ανάλογη εξέλιξη συντελέστηκε πάνω από 1000 χρόνια αργότερα.

Όπως ακριβώς και ο ορίζοντας της πρωτογραφής λίγο νωρίτερα, έτσι και η «Χρυσολιθική» (παρά Χαλκολιθική) αυτή περίοδος αντιπροσωπεύεται και στον ελλαδικό χώρο. Ο θησαυρός χρυσών κοσμημάτων της Αραβησσού Γιαννιτσών και εκείνος του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου[597] προέρχονται πιθανότατα από συλημένα νεκροταφεία, όπου ο πλούτος των ταφών ενδεχομένως έμοιαζε με αυτόν της Βάρνας (εικ. 38 [σελ. 292], αριστερά). Οι ομοιότητες δεν αφορούν όμως μόνο την ύπαρξη χρυσού γενικότερα, αλλά και ειδικότερα το είδος των αντικειμένων. Διότι κοντά σε ευρήματα όπως δαχτυλίδια, χάντρες και ελάσματα απαντούν και τα λεγόμενα δακτυλιόσχημα περίαπτα (εικ. 38, δεξιά). Τα αντικείμενα αυτά, αποτελούμενα από έναν επίπεδο δακτύλιο και ένα συμφυές στέλεχος με μία ή περισσότερες οπές ανάρτησης, υπήρξαν για πάνω από 1000 χρόνια (περ. 4500-3500 π.Χ.) ίσως το πιο διαδεδομένο θρησκευτικό σύμβολο στην Βαλκανική.

Στον ελλαδικό χώρο τα δακτυλιόσχημα περίαπτα απαντούν τόσο ως απλές απεικονίσεις, π.χ. σε αγγεία της Νεώτερης Νεολιθικής, αλλά και στις βραχογραφίες του χαλκολιθικού οικισμού του Στρόφιλα στην Άνδρο, όσο και ως αντικείμενα κατασκευασμένα από διάφορα υλικά (πηλό, λίθο, χρυσό και άργυρο).[598] Κατά μία άποψη, συνιστούν αφαιρετικές αναπαραστάσεις του γυναικείου σώματος, όπως υποδηλώνουν οι μαστοειδείς αποφύσεις που φέρουν ορισμένα από αυτά. Ιδιαιτερότητα του ελλαδικού χώρου και του Αιγαίου αποτελεί η κατασκευή δακτυλιόσχημων περιάπτων από άργυρο κατά την 4η χιλιετία π.Χ.[599]

---

[595] C. Renfrew, The autonomy of the south-east European copper age, *Proceedings of the Prehistoric Society* 36, 1969, σελ. 12-47. Του ιδίου, *Before Civilization. The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe* (Jonathan Cape, London 1973), σελ. 167 κ.ε.

[596] C. Renfrew, Varna and the social context of early metallurgy, *Antiquity* 52, 1978, σελ. 199-203. A. Fol - J. Lichardus (επιμ.), *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation* (Moderne Galerie des Saarland-Museums, Saarbrücken 1988).

[597] Κ. Δημακοπούλου, *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο νεολιθικός θησαυρός* (Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1998). Κ. Ζάχος, Η μεταλλουργία στην Ελλάδα και στη ΝΑ Ευρώπη κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ., στο: Ν. Παπαδημητρίου - Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.* (Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης - Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα 2010), σελ. 84, εικ. 6:8α-β.δ-ζ.

[598] Ό.π. σελ. 88, εικ. 6:3α-β, 6:8γ-δ, 6:9.

[599] J. Maran, Das ägäische Chalkolithikum und das erste Silber in Europa, στο: C. Işik (επιμ.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches. Festschrift für Baki Öğün zum 75. Geburtstag*, Forschungsstelle Asia Minor im

Η ευρεία γεωγραφική και χρονολογική τους διασπορά εντός της χιλιετίας συνιστά, μάλιστα, ένα πολύ σημαντικό στοιχείο πολιτιστικής συνέχειας. Η κατασκευή δακτυλιόσχημων περιάπτων από άργυρο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η «απάντηση» της ελλαδικής μεταλλοτεχνίας στην ανεπτυγμένη χρυσοχοΐα των βορειότερων περιοχών.[600]

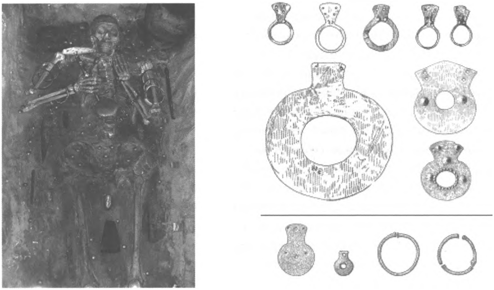

Εικ. 38. Αριστερά: Ο χρυσοποίκιλτος «αρχηγός-ιερέας» του τάφου 43 της Βάρνας. Δεξιά: χρυσά δακτυλιόσχημα περίαπτα της Χαλκολιθικής από την νοτιοανατολική Ευρώπη (πάνω) και δύο αργυρά δακτυλιόσχημα περίαπτα μαζί με δύο αργυρά ενώτια από χαλκολιθικές θέσεις του Αιγαίου (κάτω).

Ακόμη και πριν όμως από το «χρυσούν γένος» της Βάρνας και τις αντανακλάσεις του (χρυσές και αργυρές) στον ελλαδικό χώρο, οι πολιτισμοί της νοτιοανατολικής Ευρώπης παρουσίαζαν εικόνα εξαιρετικής ακμής. Ως προς τους οικισμούς, η 5η χιλιετία π.Χ. είναι σε αυτόν τον χώρο η περίοδος των οικιστικών γηλόφων (τούμπες, μαγούλες ή Tells), με ίσως πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα την Βίντσα (Vinča) στην Σερβία και το Καράνοβο (Karanovo) στην Βουλγαρία. Η συχνά αδιάλειπτη διαδοχή των οικιστικών φάσεων στις θέσεις αυτού του είδους τις καθιστά φυσικά μεγάλης σημασίας για την στρωματογραφική διερεύνηση της χρονολόγησής τους. Εκτός αυτού, ιδιαίτερη εντύπωση κάνουν και οι σαφείς ενδείξεις οργανωμένης χωροταξίας των οικιών. Σε μία, μάλιστα, περίπτωση, αυτής του οικισμού της Πολιάνιτσα (Poljaniča, πρώτο ήμισυ 5ης χιλιετίας π.Χ.), η κάτοψη του οικισμού μοιάζει εντυπωσιακά με τα πολύ μεταγενέστερα

Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Band 39 (Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2000), σελ. 179-193, εικ. 1:1.4.

[600] Ό.π. σελ. 192.

ρωμαϊκά στρατόπεδα.[601] Περίπου την ίδια περίοδο, από τους πρόδρομους πολιτισμούς της Βάρνας, Boian και Hamangia (σημερινή Ρουμανία), είναι γνωστά αριστουργηματικά ειδώλια, όπως π.χ. ο «Σκεπτόμενος της Hamangia» (εικ. 37 [σελ. 289], δεξιά).[602]

Τόσο η ειδωλοπλαστική όσο και η κεραμεική θα φθάσουν όμως σε δυσθεώρητα ύψη τεχνικής και καλλιτεχνικής δεξιότητας κυρίως στο πλαίσιο της ώριμης φάσης του πολιτισμού Cucuteni (Κουκουτένι), μεταξύ περίπου 4300 π.Χ. και 3700 π.Χ. στην περιοχή της βορειοανατολικής Ρουμανίας, της Μολδαβίας και της νοτιοανατολικής Ουκρανίας (εκεί φέρει την ονομασία Tripolye [Τριπόλιε], εικ. 39 [σελ. 294]).[603] Στην κεραμεική υπάρχουν ομοιότητες (πολυχρωμία, σπειροειδή κοσμήματα, σύνταξη) με την τεχνοτροπία του κλασικού Διμηνίου στην Θεσσαλία (περ. 4600-4400 π.Χ.), που ως φάση είναι κάπως αρχαιότερη και σύγχρονη με πρόδρομες εκφάνσεις της μέγιστης ακμής του πολιτισμού Cucuteni (πολιτισμοί Προ-Cucuteni και Petreşti). Οι επαφές του ελλαδικού χώρου με τους βορειότερους πολιτισμούς αναγνωρίζονται και σε άλλα είδη κεραμεικής που απαντούν σε νεώτερες νεολιθικές και χαλκολιθικές θέσεις της κεντρικής και βορείου Ελλάδας, όπως π.χ. η διακόσμηση με γραφίτη (συχνή κατά την 5η χιλιετία π.Χ. στους πολιτισμούς Mariča-Karanovo V, Βάρνας και Gumelniţa-Karanovo VI), η εγχάρακτη, αλλά και η παστώδης μετά την όπτηση.

Αν σε όλα τα παραπάνω (σύμβολα πρωτογραφής, μεταλλουργία του χρυσού, συγγένειες στο πεδίο των συμβόλων, στην κεραμεική και την ειδωλοπλαστική) προστεθούν οι διαβαλκανικές επαφές και σε άλλες κατηγορίες ευρημάτων, όπως π.χ. τα μάλλον αιγαιακής προελεύσεως «εξωτικά» όστρεα του τύπου *Spondylus gaederopus*, με τα οποία κατασκευάζονταν διάφορα κοσμήματα,[604] αντιλαμβάνεται κανείς το εύρος και την πυκνότητα των διασυνδέσεων ανάμεσα στον χώρο του Αιγαίου και τους βορειότερους πολιτισμούς της Βαλκανικής κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.

Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί ότι, κατά την περίοδο αυτή, τμήματα του ελλαδικού χώρου αποτέλεσαν όχι τόσο συστατικό μέρος, αλλά μάλλον κομμάτι της περιφέρειας του παραδουνάβιου πολιτιστικού συστήματος. Κάτι που, βέβαια, δεν σημαίνει ότι απουσίαζαν από τον ελλαδικό χώρο οι πρωτότυπες πολιτιστικές εκφάνσεις ή

---

[601] J. Chapman, Houses, households, villages, and proto-cities in southeastern Europe, στο: D. W. Anthony - J. Y. Chi (επιμ.), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC* (Institute for the Study of the Ancient World, Princeton University Press 2010), σελ. 80, εικ. 3:4.

[602] D. W. Bailey, The figurines of Old Europe, στο: D. W. Anthony - J. Y. Chi (επιμ.), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC* (Institute for the Study of the Ancient World, Princeton University Press 2010), σελ. 122, εικ. 5:9.

[603] C. M. Mantu - G. Dumitroaia - A. Τσαραβόπουλος (επιμ.), *Cucuteni, ο τελευταίος μεγάλος χαλκολιθικός πολιτισμός της Ευρώπης*, Κατάλογος της ομώνυμης έκθεσης στο αρχαιολογικό μουσείο Θεσσαλονίκης, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1997 (Athena publishing and printing house, Bucharest 1997). V. G. Zbenovich, The Tripolye culture: centenary of research, *Journal of World Prehistory* 10 (2), 1996, 199-241.

[604] Κ. Ζάχος, Η μεταλλουργία στην Ελλάδα και στη ΝΑ Ευρώπη κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ., στο: Ν. Παπαδημητρίου - Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.* (Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης - Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα 2010), σελ. 84, εικ. 7:4.

ότι αυτός υπήρξε μόνο δέκτης και όχι ενίοτε και δότης. Δύσκολα όμως μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι το επίκεντρο της πολιτιστικής εξέλιξης κατά την υπό διερεύνησιν περίοδο εντοπίζεται στην βορειότερη του ελλαδικού χώρου ζώνη της Βαλκανικής. Μια μάλλον υπερβάλλουσα, έμμεση παραδοχή του γεγονότος αυτού συνιστά, άλλωστε, και η χρήση για τον ελλαδικό χώρο των όρων «Τελική Νεολιθική» ή «Νεώτερη Νεολιθική ΙΙ» από μέρος της έρευνας στην χώρα μας. Με το να μην χρησιμοποιείται, δηλαδή, ο όρος «Χαλκολιθική» η περιοχή του Αιγαίου γίνεται αντιληπτή (ή παρουσιάζεται ακουσίως) σαν ένας απομονωμένος θύλακας καθυστέρησης εν σχέσει προς τις εξελίξεις στον γεωγραφικό της περίγυρο (υπόλοιπη Βαλκανική, Μικρά Ασία και Ιταλία).[605]

Εικ. 39. Κεραμεική και ειδώλια του πολιτισμού Cucuteni (ώριμη φάση, περ. 4300-3700 π.Χ.).

Και ενώ στην περιοχή του πολιτισμού Cucuteni-Tripolye η άνθηση συνεχίστηκε ως περίπου τα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ., λίγο νοτιότερα, στην περιοχή της σημερινής Βουλγαρίας, εμφανίζονται περί το 4000 π.Χ. έντονα σημάδια μιας μεγάλης τομής στην οικιστική και γενικότερα πολιτιστική εξέλιξη.[606] Εκατοντάδες οικιστικοί γήλοφοι

---

[605] Βλ. επ' αυτού J. Maran, Das ägäische Chalkolithikum und das erste Silber in Europa, στο: C. Işik (επιμ.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches. Festschrift für Baki Öğün zum 75. Geburtstag*, Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Band 39 (Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2000), σελ. 179 κ.ε.

[606] D. W. Anthony, The rise and fall of Old Europe, στο: D. W. Anthony - J. Y. Chi (επιμ.), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC* (Institute for the Study of the Ancient World, Princeton University Press 2010), σελ. 45 κ.ε. D. W. Bailey, *Balkan Prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity* (Routledge, London and New York 2010), σελ. 240 κ.ε. Βλ. επίσης Ζ. Τσιρτσώνη, Το τέλος της Νεολιθικής εποχής στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια, στο: Ν. Παπαδημητρίου - Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.* (Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης - Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα 2010), σελ. 93 κ.ε., 100 κ.ε.

που κατοικούνταν για αιώνες εγκαταλείπονται, πιθανώς σαν αποτέλεσμα μιας περιόδου έντονων περιβαλλοντικών μεταβολών, οι οποίες επέφεραν ριζικές κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις. Σε αυτές οδήγησε ίσως και το φαινόμενο της υπερεκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, όπως π.χ. των μετάλλων, που είχε ως αποτέλεσμα την οπισθοδρόμηση στο πεδίο της μεταλλουργίας. Τους πολιτισμούς της Βάρνας, της Gumelniţa (Γκουμέλνιτσας) και του Karanovo VI διαδέχεται εκείνος της Cernavoda (περ. 4000-3200 π.Χ.),[607] ο οποίος εμφανίζει ορισμένα χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στις ανατολικότερες περιοχές των στεπών της νοτίου Ρωσίας. Σε αυτά ανήκουν π.χ. η σχοινοειδής κεραμεική, τα λίθινα ζωόμορφα σκήπτρα και η ταφική χρήση της ώχρας (βλ. και κεφ. II.1, σελ. 50, 53). Την εποχή αυτή παρατηρείται, επίσης, και η εξάπλωση του φαινομένου του ταφικού τύμβου (κουργκάν) από την περιοχή του βορείου Πόντου προς δυσμάς. Παρά ταύτα, ως προς τα βασικά του χαρακτηριστικά, ο πολιτισμός Cernavoda θεωρείται πλέον πως προέκυψε κατά βάσιν μέσα από τις εγχώριες αλληλεπιδράσεις μεταξύ των πολιτισμών της Gumelniţa και Cucuteni-Tripolye.[608]

Οι ενδείξεις κατοίκησης είναι, πάντως, πολύ πιο περιορισμένες για τους αιώνες που ακολούθησαν, για να πληθύνουν και πάλι προς το τέλος της 4ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή στις αρχές της Εποχής του Χαλκού. Κατά την άποψη του Coleman, η κατάσταση αυτή στην Βουλγαρία εμφανίζει μια αξιοπρόσεκτη παραλληλία με την εξέλιξη στον ελλαδικό χώρο. Μπορεί, συνεπώς, να υποστηριχθεί ότι και στις δύο αυτές περιοχές η 4η χιλιετία π.Χ. υπήρξε μια περίοδος μεγάλης ελάττωσης του πληθυσμού και των οικισμών. Στο κενό αυτό προωθήθηκαν οι φορείς του πολιτισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, οι οποίοι τόσο στην Ελλάδα και την Βουλγαρία όσο και στην συγγενή πολιτιστικά περιοχή της Τρωάδας πρέπει να ταυτιστούν με τους μεταναστεύσαντες πληθυσμούς Κουργκάν. Εκκινώντας από αυτή την θέση, δεν είναι περίεργο που ο Αμερικανός αρχαιολόγος θεωρεί τελικά ότι το σενάριο ριζικής οικιστικής τομής-μεταναστευτικής έλευσης νέων πληθυσμών αποτελεί ίσως καλύτερο ερμηνευτικό πλαίσιο και για τις σύγχρονες εξελίξεις στην υπόλοιπη Βαλκανική απ' ό,τι η πιο συνήθης υπόθεση της μερικής πολιτιστικής συνέχειας (π.χ. της καταρχάς ομαλής μετάβασης Gumelniţa/Karanovo VI-Cernavoda I), με βαθμιαία διείσδυση των επείσακτων στοιχείων από την περιοχή του Πόντου.

Σύμφωνα με τον Coleman, η κατάρρευση του χαλκολιθικού οικονομικού και οικιστικού συστήματος στην νοτιοανατολική Ευρώπη προσέφερε τις ιδανικές συνθήκες για την προώθηση των λαών Κουργκάν. Έχοντας ως άξονες την κτηνοτροφία και τον ευέλι-

[607] I. V. Manzura, Cernavoda I culture, στο: L. Nikolova (επιμ.), *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC)*, BAR International Series 791 (Oxford 1999), σελ. 95-174.

[608] Ό.π. σελ. 145 κ.ε. Υπάρχουν, εντούτοις, επί αυτού του πολυσυζητημένου θέματος ακόμη ασάφειες και διαφορετικές απόψεις. Βλ. π.χ. D. Meyer, *Der westpontische Raum am Ende der frühen Kupferzeit* (Beier & Beran, Langenweißbach 2008), σελ. 24 κ.ε., 129 κ.ε., 134 κ.ε.

κτο, νομαδικό τρόπο ζωής, οι ομάδες αυτές είχαν ένα κρίσιμο προσαρμοστικό πλεονέκτημα εν μέσω των μεταβολών στο κλίμα και το περιβάλλον που, καθώς φαίνεται, συνόδευσαν την αποσύνθεση των δομών του χαλκολιθικού πολιτισμού στην κοιλάδα του Δούναβη.[609] Εάν αυτό ισχύει, τότε οι προαναφερθέντες πολιτισμοί Cernavoda, Coţofeni και Baden θα μπορούσαν κατά την γνώμη του να αποδοθούν ήδη εξ ολοκλήρου στους πληθυσμούς Κουργκάν.

Υπό αυτό το πρίσμα δεν προξενεί εντύπωση ότι ο Αμερικανός καθηγητής αμφισβητεί την ενδογενή προέλευση των συγκεκριμένων πολιτισμών, υποθέτοντας ότι ίσως υπάρχει και εδώ χρονολογικό και οικιστικό κενό μεταξύ αυτών και των προηγούμενων πολιτιστικών φάσεων στις περιοχές τους. Έτσι, ουσιαστικά τους «πιέζει» χρονολογικά προς τα τέλη της 4ης χιλιετίας, πιο κοντά, δηλαδή, στην περίοδο των αναφερθεισών πολιτιστικών διασυνδέσεων με τον χώρο της Βουλγαρίας και του Αιγαίου.[610] Όσον αφορά τις ενδείξεις εντόπιας εξέλιξής τους από τις προγενέστερες χαλκολιθικές φάσεις, αυτές τις αποδίδει στον υλικό πολιτισμό του παλαιότερου πληθυσμού, κατάλοιπα του οποίου συνυπήρξαν στην αρχή για ένα διάστημα με τους νεοφερμένους. Πρόκειται, βεβαίως, για μια ερμηνεία στην καλύτερη περίπτωση ισοδύναμη με την αντίθετή της: ότι τα στοιχεία από τον πολιτισμό των στεπών που απαντούν (όπου απαντούν) στο πλαίσιο των ανωτέρω πολιτισμών συνιστούν απλώς ξενικές επιρροές σε ένα περιβάλλον που μετασχηματιζόταν πολιτισμικά, διατηρώντας όμως τα βασικά πληθυσμιακά και γλωσσικά του χαρακτηριστικά.

Η υπερβολική πίστη ότι οι πολιτιστικές μεταβολές συνδέονται οπωσδήποτε με κενά στην κατοίκηση, πληθυσμιακές ασυνέχειες και μεγάλες μεταναστεύσεις οδηγεί εν τέλει τον Coleman σε ένα χαρακτηριστικό σημείο αδιεξόδου στην επιχειρηματολογία του. Αυτό έχει να κάνει με την ερμηνεία του λεγόμενου προελληνικού υποστρώματος του ελλαδικού χώρου και κυρίως των τοπωνυμίων με παραγωγικές καταλήξεις -σ(σ)-, -ττ-, -νθ-, -μν- και -νδ- (βλ. κεφ. III.2). Και σε αυτή την περίπτωση η προέλευση του φαινομένου πρέπει, κατά τον Αμερικανό αρχαιολόγο, να αναζητηθεί σε ένα σενάριο μετανάστευσης. Για τον σκοπό αυτό γίνεται ένα ακόμη άλμα περίπου 1000 ετών πίσω στον χρόνο. Στην αφετηρία του σεναρίου βρίσκεται αυτή την φορά ο εν μέρει διαφορετικός χαρακτήρας του πολιτισμού της πρώιμης Χαλκολιθικής σε σύγκριση με εκείνον της αμέσως προγενέστερης τελικής Ύστερης Νεολιθικής, δηλαδή ουσιαστικά οι διαφορές ανάμεσα στο πρώτο και στο δεύτερο ήμισυ της 5ης χιλιετίας π.Χ. Αυτές γίνονται περισσότερο αντιληπτές στο πεδίο της κεραμεικής, όπου περί τα μέσα της χιλιετίας εκλείπει η παράδοση της πολύχρωμης διακόσμησης, όπως π.χ. αυτής του κλασικού Διμηνίου στην Θεσσαλία (εικ. 6:4 [σελ. 71]), για να δώσει την θέση της στα αρκετά διαφορετικά είδη

[609] J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 138.

[610] Ό.π. πίν. 5.

που αναφέρθηκαν πιο πάνω (π.χ. των πολιτισμών Ραχμανίου και Αττικής-Κεφάλας, βλ. και κεφ. II.2, σελ. 72).

Επί αυτής της βάσεως ο Coleman οδηγείται στο συμπέρασμα ότι οι αλλαγές που παρατηρούνται πρέπει να αναχθούν και πάλι στην έλευση καινούριων πληθυσμών. Αυτούς τους νέους υποθετικούς επήλυδες περί το 4400 π.Χ. τους ταυτίζει με τους φορείς του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος και των τοπωνυμίων.[611] Η μεταναστευτική τους κίνηση αποτέλεσε ίσως ένα πρώτο κύμα εξόδου από την ινδοευρωπαϊκή κοιτίδα στην περιοχή βορείως του Πόντου και της Κασπίας. Με δεδομένο πως τα προελληνικά τοπωνύμια είναι πιθανότατα ανατολιακής προελεύσεως (βλ. κεφ. III.2), ο Coleman υποθέτει ότι το μεταναστευτικό κύμα έφθασε και μέχρι την Μικρά Ασία μεταφέροντας εκεί την προγονική μορφή των μεταγενέστερων γλωσσών αυτού του χώρου (χεττιτικής, λουβικής, κλπ.).[612]

Καθώς όμως έχει ήδη επιχειρηματολογήσει υπέρ ενός κενού στην κατοίκηση του ελλαδικού χώρου και 1000 χρόνια αργότερα, ανάμεσα στο τέλος της Χαλκολιθικής και στις αρχές της Εποχής του Χαλκού, παραδέχεται ότι προκύπτει ένα σοβαρό πρόβλημα: εάν οι πρωτοελληνικοί πληθυσμοί εισέδυσαν σε μια κατά βάσιν ακατοίκητη χώρα, τότε πώς επεβίωσαν τα τοπωνύμια των παλαιότερων πληθυσμών; Για να απαντήσει στο ερώτημα αυτό ο Coleman καταλήγει σε μια μη πειστική επιχειρηματολογική ακροβασία. Υποθέτει ότι οι νεοφερμένοι υιοθέτησαν τα στοιχεία του προελληνικού υποστρώματος μέσω επαφής με τις Κυκλάδες, όπου σε αντίθεση με τον ελλαδικό χώρο παρατηρείται συνέχεια κατά την μετάβαση από το τέλος της Χαλκολιθικής στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.[613] Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, ο συλλογισμός αυτός αναδεικνύει όσο τίποτε άλλο τα αδύνατα σημεία της υπόθεσης στην οποία εντάσσεται. Διότι το φαινόμενο των γλωσσικών δανείων είναι προφανώς απολύτως υπαρκτό, σε ό,τι αφορά όμως έννοιες, όρους, ονομασίες προσώπων ή πραγμάτων.

Η ιδέα, αντιθέτως, ότι θα μπορούσε κανείς να έχει δανειστεί τα ίδια τα τοπωνύμια των περιοχών όπου κατοικεί από έναν άλλον γεωγραφικό, γλωσσικό και πολιτιστικό χώρο δεν συμβιβάζεται εύκολα με τους κανόνες της λογικής. Πιο εύλογο θα ήταν να επιστρατεύσει κανείς την πιο παραδοσιακή αντίληψη, ότι, δηλαδή, τα προελληνικά τοπωνύμια που επέζησαν ως τους ιστορικούς χρόνους αποτελούν ένα μικρό μέρος ενός πολύ ευρύτερου ορίζοντα που συρρικνώθηκε λόγω της άφιξης των Ελλήνων. Ο Coleman δεν καταφεύγει, εντούτοις, σε αυτό το επιχείρημα. Και ο λόγος ίσως είναι ότι, εάν υποστηριχθεί πως διασώθηκαν αρκετοί από τους αρχικούς φορείς των τοπωνυμίων ώστε να τα μεταφυτεύσουν στους υποθετικούς νέους κατοίκους, τότε αναιρείται σε

611 Ό.π. σελ. 140 κ.ε.

612 Ό.π. σελ. 141.

613 Ό.π.

σημαντικό βαθμό το σενάριο του κενού στην κατοίκηση που αποτελεί την καρδιά της θεωρίας του.

Το ανωτέρω σκέλος της επιχειρηματολογίας του Αμερικανού αρχαιολόγου καταδεικνύει τις προβληματικές διαστάσεις που μπορεί να πάρει μια υπόθεση η οποία στηρίζει ένα σενάριο μεταναστευτισμού στην παραδοχή ότι ο ελλαδικός χώρος στην ύστερη αυτή φάση της προϊστορίας ήταν τόσο ακατοίκητος όσο ίσως δεν υπήρξε ούτε κατά την Κατώτερη Παλαιολιθική. Η απροκατάληπτη λογική υπαγορεύει την άποψη ότι τα λεγόμενα προελληνικά τοπωνύμια επεβίωσαν διότι πολύ απλά η χώρα στην οποία απαντούν δεν ήταν ούτε έμεινε ποτέ ακατοίκητη. Γιατί μια τέτοια σχεδόν αυτονόητη παραδοχή όχι μόνο δεν είναι αυτή που αποτελεί την βασική υπόθεση εργασίας, αλλά, αντιθέτως, γίνεται προσπάθεια να παρακαμφθεί με μια σειρά ασθενώς τεκμηριωμένων ή και παράδοξων υποθέσεων;

Ο λόγος είναι ότι η υπερεκτίμηση των ενδείξεων ασυνέχειας έναντι αυτών της συνέχειας δεν γίνεται αποκλειστικά και μόνο μέσω της ψυχρής εκτίμησης των στοιχείων. Πάντοτε υπάρχει ένα προϋπάρχον θεωρητικό υπόβαθρο, το οποίο καθορίζει ποια κομμάτια της εκάστοτε εικόνας θα αξιολογηθούν ως περισσότερο ή λιγότερο σημαντικά. Και το υπόβαθρο αυτό στην περίπτωση της υπόθεσης του J. Coleman δεν είναι φυσικά άλλο από την θεωρία Κουργκάν. Ορθότερα, είναι η μάλλον αυτονόητη αποδοχή της ιδέας ότι η διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών συνιστά ένα επεισόδιο της όψιμης ευρωπαϊκής προϊστορίας. Ο Coleman, μάλιστα, συνδέει την υπόθεσή του όχι απλώς με το γενικότερο πλαίσιο της θεωρίας Κουργκάν, αλλά και με ειδικότερα σημεία της. Διότι η ιδέα των διαδοχικών μεταναστεύσεων, αυτής στις αρχές της Χαλκολιθικής (των φορέων του προελληνικού υποστρώματος) και της επόμενης (των Πρωτοελλήνων) στο τέλος της ίδιας περιόδου απηχεί σαφώς το σενάριο της Gimbutas περί διαδοχικών μεταναστευτικών κυμάτων των λαών Κουργκάν από τις στέπες του Πόντου.[614] Εναρμονίζεται, επίσης, και χρονολογικά με αυτό, αφού τα χρονικά «παράθυρα» για τις υποθετικές μεταναστεύσεις, περί το 4400 π.Χ. στην πρώτη περίπτωση και περί το 3200 π.Χ. στην δεύτερη, συμπίπτουν με εκείνα του κατά Gimbutas πρώτου και δεύτερου μεταναστευτικού «κύματος» (κύματα 1-2, βλ. κεφ. ΙΙ.1, σελ. 53).

Στην πραγματικότητα, εάν κανείς δει τα στοιχεία απροκατάληπτα (ή τουλάχιστον απαλλαγμένος από την επίδραση της παραδοσιακής θεωρίας), θα διαπιστώσει ότι, εκτός των όσων αναφέρθηκαν ως τώρα, στο σενάριο του Coleman μπορούν να προβληθούν και αρκετές άλλες αντιρρήσεις. Η εξέταση του αρχαιολογικού υλικού αποκαλύπτει γραμμές συνέχειας που διατρέχουν την 4η χιλιετία π.Χ. συνδέοντας την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού τόσο με την Χαλκολιθική όσο και με προγενέστερες περιόδους. Κάποια από αυτά τα δεδομένα γίνονται παραδεκτά και από τον ίδιο τον Αμερικανό αρχαιολόγο, δεν αξιολογούνται όμως ως επαρκή για να επηρεάσουν το βασικό υπόβαθρο της

[614] Ό.π. σελ. 144.

υπόθεσής του. Σε αυτά ανήκει π.χ. η συνέχεια στην διακίνηση και χρήση του οψιανού της Μήλου,[615] μια δραστηριότητα της οποίας οι απαρχές στον χώρο του Αιγαίου φθάνουν ως την 10η-9η χιλιετία π.Χ. (βλ. κεφ. VII.4, σελ. 356 κ.ε. και VIII.3, σελ. 513 κ.ε.). Είναι άγνωστο αν το δίκτυο της διακίνησης του πολύτιμου αυτού πετρώματος κατά την προϊστορία θα μπορούσε να έχει συνεχιστεί απρόσκοπτα ως την Εποχή του Χαλκού, εάν στην ηπειρωτική Ελλάδα είχαν λάβει χώρα μαζικής κλίμακας οικιστικές τομές και αντικαταστάσεις πληθυσμών.

Αυτό που κάνει όμως ιδιαίτερη εντύπωση είναι ότι οι πιθανώς πιο σημαντικές ενδείξεις συνέχειας κατά την υπό διερεύνησιν περίοδο προέρχονται από το ίσως πιο βασικό πεδίο έρευνας της προϊστορικής αρχαιολογίας, αυτό της κεραμεικής. Ήδη σε προηγούμενο σημείο αναφέραμε ότι ορισμένα στοιχεία σχημάτων και διακόσμησης, στα οποία κατά τον Coleman διαπιστώνονται διαφορές μεταξύ της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και της Χαλκολιθικής, δεν συνιστούν και τόσο ατράνταχτα τεκμήρια ασυνέχειας. Διακοσμήσεις όπως η εγχάρακτη, η εμπίεστη και η πλαστική απαντούν στον ελλαδικό χώρο από την Νεολιθική Εποχή και συνεχίζουν ως την Εποχή του Χαλκού. Η χαρακτηριστική π.χ. εγχάρακτη διακόσμηση pointillé εμφανίζεται ήδη κατά την Νεολιθική τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα (Μακεδονία, Θεσσαλία, Αττική) όσο και στην Κρήτη, στις Κυκλάδες (στον οικισμό του Σαλιάγκου) και στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου (Σάμο, Κάλυμνο).[616] Αλλά και σε ό,τι αφορά τα σχήματα, παρά τις αλλαγές που ήταν λογικό να επέρχονται ενίοτε με την πάροδο του χρόνου, κάποιες ιδιαίτερες μορφές αγγείων επέζησαν επί πολλούς αιώνες ή και χιλιετίες. Μία από αυτές είναι π.χ. η υψίπους φιάλη ή καρποδόχη, η οποία δεν εμφανίζεται μόνο στο υλικό νεολιθικών και χαλκολιθικών θέσεων της Ελλάδας και των Βαλκανίων, αλλά υπήρξε και ένα αρκετά σύνηθες σχήμα κατά την ΠΕ Ι.[617]

Σημαντικές ενδείξεις συνέχειας εντός της 4ης χιλιετίας π.Χ. προκύπτουν από την μελέτη και ορισμένων άλλων μορφών κεραμεικής. Την πιο χαρακτηριστική περίπτωση αντιπροσωπεύουν οι λεγόμενες «φιάλες (ή πώματα) τύπου Μπρατισλάβας» (εικ. 40 [σελ. 300], αριστερά) σύμφωνα με τον όρο του J. Maran.[618] Πρόκειται για έναν εύκολα αναγνωρίσιμο, εξεζητημένο τύπο αγγείου που φέρει πλούσια εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση σπειρών, τριγώνων και κύκλων. Ιδιαιτέρως ευρεία είναι η γεωγραφική του διάδοση που περιλαμβάνει τόσο τον ελλαδικό χώρο όσο και τα κεντρικά και δυτικά

---

[615] Ό.π. σελ. 116 κ.ε.

[616] Για μια σύνοψη των ευρημάτων βλ. J. D. Evans - C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos* (Thames and Hudson, Oxford 1968), σελ. 84.

[617] Βλ. π.χ. J. E. Coleman, *Keos I. Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery* (American School of Classical Studies, Princeton, N.J. 1977), πίν. 30. K. Zachos, *Ayios Dhimitrios, A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnese. The Neolithic and Early Helladic Periods*, BAR International Series 1770 (Oxford 2008), σελ. 70 κ.ε., εικ. 50-53.

[618] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 344 κ.ε.

Βαλκάνια (δυτική Βουλγαρία, Αλβανία, Κοσσυφοπέδιο), αλλά και την περιοχή των Καρπαθίων (ως την ανατολική Τσεχία).[619] Ακόμη πιο σημαντική είναι όμως η χρονική διασπορά των ευρημάτων στις ανωτέρω περιοχές. Αυτή εκτείνεται από τα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ. (φάση Cernavoda III-Boleráz και λίγο μετά πολιτισμός Baden) ως και τα τέλη της (πολιτισμοί Coțofeni, Kostolac). Όπως γίνεται αντιληπτό, τα σχετικά ευρήματα από τον ελλαδικό χώρο που μπορούν να συγχρονιστούν με τα παράλληλά τους από την Βαλκανική και τα Καρπάθια ανήκουν σε εκείνη ακριβώς την «σκοτεινή» περίοδο της υποθετικής ερήμωσης της ηπειρωτικής Ελλάδας.

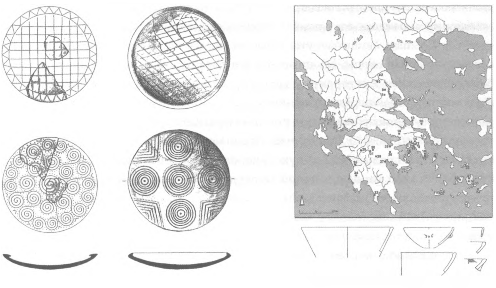

Εικ. 40. Αριστερά: Φιάλες «τύπου Μπρατισλάβας». Δεξιά: Η γεωγραφική διασπορά των φιαλών με παχύ και εσωτερικώς αποστρογγυλεμένο χείλος (rolled-rim bowls, κάτω).

Παρά την ονομασία «φιάλες τύπου Μπρατισλάβας», δεν αποκλείεται, μάλιστα, να είναι ο ελλαδικός χώρος η κοιτίδα αυτού του χαρακτηριστικού συνδυασμού αγγείου και διακόσμησης. Και τούτο διότι τα ελληνικά ευρήματα είναι ως τώρα περισσότερα από εκείνα των βορειότερων περιοχών. Όστρακα αυτών των φιαλών ή πωμάτων έχουν βρεθεί στους θεσσαλικούς οικισμούς της Πετρομαγούλας και των Μικροθηβών,[620] κα-

[619] Ό.π. πίν. 1-3, 4:1-2, 73. Βλ. επίσης και J. Maran, Die Badener Kultur und der ägäisch-anatolische Bereich. Eine Neubewertung eines alten Forschungsproblems, *Germania* 76 (2), 1998, σελ. 509 κ.ε., εικ. 3:6-12, 4-6.

[620] Λ. Χατζηαγγελάκης, Ο προϊστορικός οικισμός της Πετρομαγούλας, *Ανθρωπολογικά* 5, 1984, σελ. 78 κ.ε., εικ. 4, 10, 11, σχέδιο 4. V. Adrimi-Sismani, Le site chalcolithique de Microthèbes au carrefour du monde Égeen et des Balkans du nord, στο: I. Galanaki - H. Tomas - Y. Galanakis - R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders.* Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and

θώς και στην Ήπειρο, στον οικισμό των Δολιανών (βορειοδυτικώς των Ιωαννίνων).[621] Το πιο εντυπωσιακό ίσως στοιχείο είναι όμως ότι στο Αιγαίο μπορεί κανείς να εντοπίσει και έναν πιθανό απόγονο των φιαλών τύπου Μπρατισλάβας. Πρόκειται για τα μεταγενέστερα πρωτοκυκλαδικά τηγανόσχημα σκεύη (εικ. 22:2 [σελ. 205]), τα οποία συνιστούν έναν εξίσου χαρακτηριστικό συνδυασμό σχήματος αγγείου και διακόσμησης.

Σε ό,τι αφορά την διακόσμηση, οι ομοιότητες με τις φιάλες τύπου Μπρατισλάβας είναι έντονες. Αν και δεν ισχύει ακριβώς το ίδιο και για τον φορέα της διακόσμησης, το τηγανόσχημο σκεύος, η απόκλιση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί λόγω της χρονικής διαφοράς η οποία καθιστά πολύ πιθανή την καινοτόμο ενσωμάτωση της χαρακτηριστικής αυτής φιλοσοφίας διακόσμησης σε έναν νέο και επίσης ιδιαίτερο τύπο αγγείου. Την μεταφύτευση των καμπυλόγραμμων διακοσμητικών μοτίβων από την ηπειρωτική Ελλάδα στις Κυκλάδες υποθέτει και ο Coleman, ο οποίος όμως, σύμφωνα με την υπόθεσή του, προσπαθεί να «μετατοπίσει» χρονολογικά τις φιάλες στις αρχές της Πρωτοελλαδικής.[622] Ωστόσο, εκείνη την περίοδο φαίνεται πως είχαν ήδη εμφανιστεί οι πιθανές μεταβατικές εξελικτικές βαθμίδες μεταξύ των φιαλών και των μεταγενέστερων τηγανόσχημων σκευών. Αυτές ίσως μπορούν να αναγνωριστούν στα «καλύμματα» πυξίδων του πρωτοελλαδικού νεκροταφείου στο Τσέπι Μαραθώνος.[623]

Αν η υπόθεση αυτή ευσταθεί, τότε στο εν λόγω υποπεδίο της κεραμεικής μπορούμε να διακρίνουμε μια γραμμή συνέχειας στον ελλαδικό χώρο και στο Αιγαίο από το δεύτερο ήμισυ της 4ης ως την 3η χιλιετία π.Χ. Ιδίως, μάλιστα, αν οι φιάλες τύπου Μπρατισλάβας έχουν πράγματι ως προέλευση την ηπειρωτική Ελλάδα, τότε η απαρχή τους πρέπει να συμπίπτει με τον αρχαιότερο ορίζοντα της παρουσίας τους στις βορειότερες περιοχές (περ. 3500 π.Χ.). Είναι σαφές ότι μια τέτοια μακραίωνη συνέχεια σε χαρακτηριστικούς τύπους αγγείων και διακόσμησης με ευρεία γεωγραφική διάδοση δεν συμβιβάζεται εύκολα με την ιδέα της απόλυτης διακοπής στην κατοίκηση της Ελλάδας κατά την 4η χιλιετία π.Χ. Τουναντίον, η περίπτωση των φιαλών τύπου Μπρατισλάβας μπορεί να θεωρηθεί ένας από τους άξονες για την αναγνώριση μιας νεώτερης χαλκολιθικής φάσης στον ελλαδικό χώρο, χρονολογούμενης στο δεύτερο ήμισυ της 4ης χιλιετίας π.Χ. Αυτή αποτελείται στην μεν Θεσσαλία από το σχετικό υλικό της Πετρομαγούλας και των Μικροθηβών Μαγνησίας, στην δε Ήπειρο από τον πολιτισμό των Δολιανών. Όπως αναφέραμε και στην αρχή του κεφαλαίου, στην κεντρική και νότιο Ελλάδα η ίδια περί-

---

Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27 (Liège 2007), σελ. 75 κ.ε., πίν. XII:a-e.

[621] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 345 κ.ε., εικ. 1.

[622] J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 128.

[623] Μ. Παντελίδου-Γκόφα, *Τσέπι Μαραθώνος. Το πρωτοελλαδικό νεκροταφείο* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 235, Αθήναι 2005), σελ. 314 κ.ε., πίν. 6, 18:1, 27:2, 29:2. Την υπόνοια αυτή έχει εκφράσει στο παρελθόν σε προφορική μας συνομιλία η συνάδελφος και φίλη Ελίνα Καρδαμάκη.

που περίοδος αντιπροσωπεύεται από την φάση της βόρειας κλιτύος της Ακρόπολης των Αθηνών, η οποία είναι εν μέρει χρονικώς παράλληλη με την φάση Πηλός-Λάκκουδες στις Κυκλάδες.

Μια ανάλογη εικόνα συνέχειας, την οποία επισημαίνει και ο Coleman, προκύπτει και από έναν άλλο χαρακτηριστικό τύπο αγγείου, τις φιάλες με παχύ και εσωτερικώς αποστρογγυλεμένο χείλος (rolled-rim bowls, εικ. 40, [σελ. 300] δεξιά).[624] Αποτελούν ένα από τα κύρια γνωρίσματα της ύστερης φάσης της Χαλκολιθικής στον ελλαδικό χώρο και απαντούν σε ένα πλήθος θέσεων, από την βόρειο Ελλάδα (π.χ. Νέα Φώκαια στην Χαλκιδική) και την Θεσσαλία (π.χ. Πετρομαγούλα και Ραχμάνι) ως θέσεις της νοτίου Ελλάδας (π.χ. στο σπήλαιο Κλένια στην Κορινθία, στην Λέρνα της Αργολίδας και στο σπήλαιο Κουφιέρου Μεσσηνίας), αλλά και στις Κυκλάδες (π.χ. σε Κέα, Μήλο και Αμοργό).[625] Λόγω της ευρείας γεωγραφικής τους εξάπλωσης μπορεί να διερευνηθεί πιο εύκολα και η χρονολόγησή τους. Όσον αφορά την σχετική χρονολόγηση, οι φιάλες υπήρξαν εν μέρει σύγχρονες με την φάση Πηλός-Λάκκουδες στις Κυκλάδες, καθώς και με αυτήν της βόρειας κλιτύος της Ακρόπολης των Αθηνών, ενώ η διασύνδεση φθάνει και ως την βορειοδυτική Μικρά Ασία (Kumtepe IB).[626] Ως προς την απόλυτη χρονολόγησή τους, τοποθετούνται περί τα μέσα και στο δεύτερο ήμισυ της 4ης χιλιετίας π.Χ., και πάλι, δηλαδή, στην περίοδο της υποθετικής διακοπής στην κατοίκηση της ηπειρωτικής Ελλάδας. Βλέποντας κανείς, βεβαίως, τον χάρτη διασποράς των αγγείων αυτών σε συνδυασμό με την χρονολόγησή τους αντιλαμβάνεται για μία ακόμη φορά πόσο περίεργη ηχεί μια τέτοια άποψη.

Πέραν της κεραμεικής, ούτε ο σποραδικός χαρακτήρας των οικιστικών καταλοίπων της 4ης χιλιετίας π.Χ. φαίνεται να συνιστά αποφασιστικό επιχείρημα υπέρ της άποψης του Coleman. Και τούτο διότι ένας επιπλέον παράγοντας που έχει στρεβλώσει την εικόνα μας για τις εξελίξεις κατά την 4η χιλιετία π.Χ. στον ελλαδικό χώρο και ευρύτερα στα Βαλκάνια είναι η παραδοσιακή επικέντρωση της έρευνας στην μελέτη των οικιστικών γηλόφων (Tells). Σαν αποτέλεσμα, η διακοπή στην κατοίκηση των οικισμών αυτών συχνά εκλαμβάνεται ως τεκμήριο για μια συνολική οικιστική και πληθυσμιακή τομή. Κατά την υπό συζήτησιν περίοδο είναι όμως πιθανό ότι έλαβε χώρα μια αλλαγή του είδους των οικισμών και μια μετατόπιση από τους μακραίωνους οικιστικούς γηλόφους σε πιο βραχύβιους πεδινούς ή πεδινότερους οικισμούς.

---

624 J. E. Coleman, An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 121.

625 B. Phelps, *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*, BAR International Series 1259 (Oxford 2004), σελ. 118 κ.ε., εικ. 56:8-9.11-13.15-16, 96:1-2. K. Zachos, *Ayios Dhimitrios, A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnese. The Neolithic and Early Helladic Periods*, BAR International Series 1770 (Oxford 2008), σελ. 37 κ.ε., χάρτης διασποράς 5.

626 J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), σελ. 40 κ.ε.

Τέτοιες θέσεις, όπως π.χ. η Πετρομαγούλα και οι Μικροθήβες στην Θεσσαλία, αντιπροσωπεύουν ενδεχομένως έναν ορίζοντα στην κατοίκηση της 4ης χιλιετίας π.Χ., ο οποίος ως τώρα διαπιστώνεται ως επί το πλείστον τυχαία, μέσω σωστικών ανασκαφών, παρά μέσω στοχευμένης συστηματικής έρευνας.[627] Η μεταβολή της μορφής των οικισμών και η συνακόλουθη μετάθεσή τους είχε πιθανώς ως αφετηρία τόσο περιβαλλοντικά όσο και κοινωνικά-ιδεολογικά αίτια. Όπως, δε, υποδηλώνει ο οικισμός των Μικροθηβών στην Μαγνησία με την προσεγμένη κατασκευή των οικιών, την πλούσια αγροτική παραγωγή και τις εξωτερικές διασυνδέσεις,[628] η μετάθεση του οικιστικού άξονα δεν είχε απαραίτητα ως επακόλουθο και κάποιου είδους πολιτιστική υποβάθμιση.

Τέλος, την ιδέα της συνέχειας υποβάλλει και η προσεκτική εξέταση της μεταλλουργικής εξέλιξης στον ελλαδικό χώρο κατά την Χαλκολιθική περίοδο. Όπως έχει καταδείξει ο J. Maran, υπάρχουν πλέον σαφή στοιχεία, ποιοτικά περισσότερο παρά ποσοτικά, ότι κατά την περίοδο αυτή είχε αναπτυχθεί στον χώρο του Αιγαίου τόσο η τεχνική της εκκαμίνευσης (εξαγωγή χαλκού από ορυκτά με την μέθοδο της τήξης) όσο και η μεταλλουργική καινοτομία.[629] Και τα δύο αυτά στοιχεία αντικατοπτρίζονται στην ήδη αναφερθείσα παραγωγή των δακτυλιόσχημων περιάπτων από άργυρο. Πρόκειται ουσιαστικά για τον πιο πρώιμο ορίζοντα αργυροχοΐας στην Ευρώπη, κάτι που καταδεικνύει την δυναμική καινοτομίας στην ηπειρωτική Ελλάδα και στο Αιγαίο. Από το ίδιο πεδίο αναδεικνύεται όμως και μια σημαντική προοπτική συνέχειας, αφού υπό το πρίσμα της ανωτέρω εξέλιξης κατά την 4η χιλιετία π.Χ. μπορεί να ερμηνευθεί πλέον καλύτερα η έντονη παρουσία αργυρών αντικειμένων στην αρχική φάση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στις Κυκλάδες (Πρωτοκυκλαδικής).[630] Η εικόνα αυτή συνέχειας και καινοτομίας στον τομέα της μεταλλουργίας αφενός μεν αντιφάσκει με τις υποθέσεις περί δραματικής πολιτιστικής τομής και αφετέρου υπογραμμίζει τον χαρακτήρα δυναμικής συμπόρευσης –και όχι του απομονωτισμού που εμμέσως εκφράζεται με την αποκλίνουσα ορολογία («Τελική Νεολιθική» ή «Νεώτερη Νεολιθική ΙΙ»)– του Αιγαίου με τους χαλκολιθικούς πολιτισμούς της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

---

[627] Ζ. Τσιρτσώνη, Το τέλος της Νεολιθικής εποχής στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια, στο: Ν. Παπαδημητρίου - Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.* (Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης - Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα 2010), σελ. 102, εικ. 7:10.

[628] V. Adrimi-Sismani, Le site chalcolithique de Microthèbes au carrefour du monde Égeen et des Balkans du nord, στο: I. Galanaki - H. Tomas - Y. Galanakis - R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders*, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27 (Liège 2007), σελ. 73-79.

[629] J. Maran, 2000. Das ägäische Chalkolithikum und das erste Silber in Europa, στο: C. Işik (επιμ.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches. Festschrift für Baki Öğün zum 75. Geburtstag*, Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Band 39 (Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2000), σελ. 179-193.

[630] Ό.π. σελ. 189 κ.ε.

Κατά συνέπεια, ενώ δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητηθεί ότι η 4η χιλιετία π.Χ. υπήρξε μια περίοδος σημαντικών ανακατατάξεων τόσο στην Ελλάδα όσο και στην υπόλοιπη Βαλκανική, η υπόθεση της ριζικής οικιστικής, πληθυσμιακής και γλωσσικής διακοπής δεν μπορεί να στηριχθεί ούτε από τον περιορισμένο όγκο των αρχαιολογικών δεδομένων που είναι ως τώρα διαθέσιμα. Όπως συμβαίνει και σε άλλες τέτοιες περιπτώσεις, μάλλον δεν είναι τόσο η ίδια η εποχή αυτή που υπήρξε «σκοτεινή», αλλά περισσότερο η δική μας παρούσα αντίληψη για αυτήν. Έχουμε ακόμη μια αρκετά νεφελώδη αίσθηση, η οποία ενισχύεται, εκτός των άλλων, και από την μικρή επαφή που διατηρεί ο χώρος της αρχαιολογίας στην χώρα μας με τους προϊστορικούς πολιτισμούς των Βαλκανίων (της «Παλαιάς Ευρώπης»). Σαν αποτέλεσμα, η μελέτη της Χαλκολιθικής μένει συχνά χωρίς σαφή προσανατολισμό, χωρίς το σημείο εκείνο αναφοράς και σύγκρισης που μπορεί να νοηματοδοτήσει τα σχετικά ευρήματα. Και, εκτός των αρχαιολογικών αυτών ευρημάτων, υπάρχουν, φυσικά, και κάποια άλλα ζητήματα, των οποίων η διερεύνηση ωφελείται αποφασιστικά από την εν λόγω διεύρυνση του γεωγραφικού ορίζοντα.

Δηλαδή, ακόμη και από την ακροθιγή επισκόπηση του πολιτισμού της κοιλάδας του Δούναβη την οποία κάναμε σε αυτό το κεφάλαιο, γίνεται αντιληπτή μια οξεία περιπλοκή της παραδοσιακής θεωρίας περί της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Πρόκειται για ένα αδύνατο σημείο της, ίσως πιο έντονο απ' οτιδήποτε συναντήσαμε ως τώρα και εξίσου μοιραίο για αυτήν με ό,τι θα εκτεθεί και στα επόμενα κεφάλαια. Γεννάται, δηλαδή, το ερώτημα πώς ο ακμαίος νεολιθικός και χαλκολιθικός πολιτισμός της «Παλαιάς Ευρώπης» θα ήταν δυνατόν να εξαφανιστεί χωρίς να αφήσει κανένα γλωσσικό ίχνος. Στην αφετηρία του ερωτήματος βρίσκεται το γεγονός ότι, καθόσον τουλάχιστον είναι σε θέση να γνωρίζει ο γράφων, στην σύγχρονη περιοχή διασποράς των σλαβικών λαών, η οποία ταυτίζεται με το μεγαλύτερο τμήμα εξάπλωσης του προϊστορικού πολιτισμού της κοιλάδας του Δούναβη, δεν υπάρχουν κατάλοιπα ενός γλωσσικού ή τουλάχιστον τοπωνυμιακού υποστρώματος σαν αυτό που θεωρείται πως υφίσταται στον ελλαδικό χώρο (βλ. κεφ. III.2).

Εάν αυτό πράγματι ισχύει, αναρωτιέται κανείς πώς οι ακμάσαντες αυτοί πολιτισμοί της εντυπωσιακής κεραμεικής και ειδωλοπλαστικής, της εξελιγμένης μεταλλουργίας και των μακραίωνων, οργανωμένων οικισμών όχι μόνον εξολοθρεύθηκαν από τους νομάδες εισβολείς Κουργκάν, αλλά και εξαφανίστηκαν χωρίς να αφήσουν κανένα γλωσσικό ίχνος. Ακόμη και στην Αμερική, όπου έλαβε χώρα η αποικιοκρατική εξάπλωση των Ευρωπαίων στους νεώτερους χρόνους, με πολύ υψηλότερου επιπέδου τεχνολογία, κοινωνική και κρατική οργάνωση από εκείνη που αποδίδεται στους λαούς Κουργκάν, διασώζεται ένα πλήθος τοπωνυμίων από τις γηγενείς γλώσσες της ηπείρου. Γιατί δεν υπάρχει κάποιο ανάλογο υπόστρωμα και στην περιοχή διασποράς των σλαβικών γλωσσών, καθώς και σε αυτή της αρχαίας δακο-θρακικής ζώνης; Και τι μπορεί να σημαίνει το γεγονός ότι δεν υπάρχει;

Στα ερωτήματα αυτά θα επιστρέψουμε σε μια πιο προχωρημένη φάση του βιβλίου. Αυτό που αξίζει εδώ να τονιστεί είναι ότι, μετά από όσα είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η σχετική προβληματική αποτελεί σίγουρα άλλο ένα παράδειγμα που μας διδάσκει πόσο σημαντικός είναι ο ευρύς γεωγραφικός ορίζοντας στην μελέτη του απώτερου παρελθόντος. Μας καθιστά, δηλαδή, σαφές με ποιον τρόπο πολιτισμοί συχνά με όχι ιδιαίτερη υπόληψη στην Ελλάδα προσφέρουν κρίσιμα στοιχεία για την λύση προβλημάτων που σχετίζονται άμεσα και με την ελληνική προϊστορία. Στο κεφάλαιο V είδαμε, μάλιστα, ότι η διεύρυνση, γεωγραφική και χρονολογική, της έρευνας ίσως αποτελεί και το κλειδί για μια νέα μορφή κατανόησης κάποιων εκ των παραδόσεων που οι Έλληνες των ιστορικών χρόνων της αρχαιότητας είχαν αποταμιεύσει ως πηγή για την προϊστορία τους.

Το ερώτημα είναι αν η ίδια οπτική θα μπορούσε να εφαρμοστεί και εν σχέσει προς ό,τι εξετάσαμε σε αυτό το κεφάλαιο. Διότι αν δεχθούμε ότι κατά την μετάβαση από την Χαλκολιθική περίοδο στην αμέσως επόμενη Πρώιμη Εποχή του Χαλκού δεν έλαβε χώρα κάποια μεγάλης κλίμακας οικιστική, πληθυσμιακή και συνεπώς και γλωσσική τομή, τότε επεκτείνουμε αυτομάτως την προϊστορία της ελληνικής γλώσσας ακόμη πιο πίσω. Επομένως, ανοίγει και πάλι ο δρόμος για να διερευνήσει κανείς αν κάποιες από τις πολιτιστικές εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο και τα Βαλκάνια κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ. θα μπορούσαν να έχουν αφήσει έναν μακρινό και σίγουρα παρεφθαρμένο απόηχο στις παραδόσεις που επεβίωσαν ως τους ιστορικούς χρόνους.

Η αναζήτηση τέτοιων στοιχείων είναι, φυσικά, μια δραστηριότητα που στο μέλλον θα ήταν ενδιαφέρον να απασχολήσει και όσους έχουν πιο λεπτομερή γνώση των γραπτών πηγών της 1ης χιλιετίας π.Χ. απ' ό,τι ο γράφων. Προς το παρόν θα αρκεστούμε να επισημάνουμε μια παράμετρο της οποίας κάναμε ήδη μια μικρή νύξη. Μία από τις σφαίρες του πολιτισμού που, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, είναι ενδεχόμενο ότι άφησε κατάλοιπα στο πεδίο των παραδόσεων και των θρύλων είναι αυτή της μεταλλουργίας. Η φύση της συγκεκριμένης εργασίας με την σχεδόν θαυμαστή μετατροπή των άμορφων πετρωμάτων σε λαμπερά αντικείμενα κύρους ή μεγάλης χρηστικής αξίας προξενούσε σίγουρα μια ιδιαίτερη εντύπωση στις προϊστορικές κοινωνίες. Η περίοδος μεταλλουργικής καινοτομίας κατά την 3η χιλιετία π.Χ., στην οποία σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι οικισμοί του βορειοανατολικού Αιγαίου, είδαμε, επί παραδείγματι, ότι ίσως αντανακλάται στους μύθους που συνδέουν τον Ήφαιστο, τον θεό της μεταλλουργίας, με την Λήμνο (βλ. κεφ. V.6, σελ. 265). Οι εξελίξεις στην μεταλλουργία του ελλαδικού χώρου και της Βαλκανικής κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ., τις οποίες εκθέσαμε σε αυτό το κεφάλαιο, εμφανίζουν όμως και αυτές μια αξιοσημείωτη ομοιότητα με μια συγκεκριμένη μυθολογική διήγηση. Πρόκειται για την διαδοχή των ανθρώπινων γενών στο έργο του Ησιόδου *Έργα και Ημέραι* (περ. 700 π.Χ.).

Στην αφήγηση του Ησιόδου, η ιστορία της ανθρωπότητας γίνεται αντιληπτή ως η χρονική διαδοχή πέντε γενών: αυτά είναι το *χρύσεον*, το *ἀργύρεον*, το *χάλκειον*, το *ἀνδρῶν*

ἡρώων θεῖον γένος, και τέλος το *σιδήρεον*, αυτό, δηλαδή, στο οποίο ανήκε και η γενεά του Ησιόδου.[631] Παρά το ότι η συγκεκριμένη διήγηση εμπεριέχει σίγουρα και πολλά στοιχεία αλληγορίας, συμβολισμού και διδακτικής στόχευσης, είναι δύσκολο να παραβλέψει κανείς ότι η διαδοχή αυτή των πέντε γενών παρουσιάζει μια απρόσμενη αντιστοιχία με πτυχές των μεταλλουργικών εξελίξεων κατά την προϊστορία του Αιγαίου και της βορειότερής του Βαλκανικής. Στην αφετηρία τους βρίσκεται η «χρυσή εποχή» που αντανακλάται στα ευρήματα του νεκροταφείου της Βάρνας και στα ανάλογα του ελλαδικού χώρου. Είναι η περίοδος-απόγειο της βαλκανικής μεταλλουργίας χρυσού και των κοινωνικών δομών που υπηρέτησε και η οποία φαίνεται πως εμφανίζει μια χρονική επικέντρωση στην 5η χιλιετία π.Χ. (κυρίως μέσα και δεύτερο ήμισυ). Παρότι δεν αποκλείεται πως κάποια από τα σχετικά ελληνικά ευρήματα ίσως προέρχονται και από το πρώτο ήμισυ της 4ης χιλιετίας π.Χ., είναι πιθανό ότι η γενικότερη αυτή περίοδος παραγωγής, διακίνησης και χρήσης των εντυπωσιακών χρυσών κοσμημάτων και αντικειμένων κύρους βρίσκεται χρονικά πιο κοντά στον ορίζοντα της Βάρνας παρά σε εκείνον της ύστερης Χαλκολιθικής.

Κατά την τελευταία περίοδο φαίνεται, αντιθέτως, ότι η έμφαση στον ελλαδικό χώρο έχει μετατοπιστεί σε μια άλλη μεταλλουργική έκφανση: στην αργυροχοΐα, η ακμή της οποίας πιθανότατα επεκτάθηκε χρονολογικά ως τα τέλη της 4ης και τις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. Η αιγαιακή καινοτομία της κατασκευής από άργυρο αντικειμένων μεγάλης συμβολικής σημασίας, όπως π.χ. τα δακτυλιόσχημα περίαπτα, δεν πρέπει να υπήρξε μια εξέλιξη αδιάφορη για την συλλογική αντίληψη των ανθρώπων εκείνης της εποχής. Εκτός αυτού, παρότι η μεταλλουργία χρυσού και αργύρου δεν σταμάτησε, φυσικά, να υπάρχει και στις επόμενες περιόδους, κατά την 3η χιλιετία π.Χ. προστέθηκε ως γνωστόν στο πεδίο της μεταλλουργίας μια νέα σημαντική καινοτομία: αυτή του κράματος χαλκού-κασσιτέρου (μπρούντζου).

Η χρονολογική αλληλουχία αυτών των εξελίξεων παρουσιάζει μια σχεδόν εντυπωσιακή παραλληλία με την διήγηση του Ησιόδου. Τούτο δεν πρέπει, κατά την γνώμη μας, να ξενίζει ιδιαιτέρως, αφού η μεγάλη επίδραση της μεταλλουργίας στο οικονομικό, κοινωνικό, αλλά πιθανώς και πνευματικό γίγνεσθαι των προϊστορικών κοινωνιών αποτελεί μια αδιαμφισβήτητη παραδοχή της έρευνας. Το να άφησαν οι ανωτέρω «γενεές» της μεταλλουργίας και της χρήσης συγκεκριμένων μεταλλικών αντικειμένων στην ζωή των ανθρώπων ένα ίχνος και στις παραδόσεις τους δεν θα πρέπει να θεωρηθεί κάτι παράδοξο. Αυτό που κυρίως έχει σημασία για το θέμα μας είναι ότι με αυτόν τον τρόπο φθάνει κανείς σε μια επιπλέον ένδειξη, αμφιλεγόμενη ίσως, αλλά όχι άνευ σημασίας, για το ότι η ελληνική γλώσσα, δηλαδή ο φορέας των παραδόσεων αυτών, ήταν εν χρήσει στον ελλαδικό χώρο ήδη κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.

---

[631] T. A. Sinclair, *Ησιόδου, Έργα και Ημέραι – Hesiod, Works and Days* (MacMillan and Co., London 1932), σελ. 15 κ.ε. (παράγραφοι πρωτοτύπου 109-201).

Εάν αυτό ευσταθεί, και κατά την γνώμη μας τόσο τα αρχαιολογικά ευρήματα όσο και οι επιπρόσθετες ενδείξεις τις οποίες μόλις αναφέραμε εκεί κατατείνουν, τότε η υπόθεση του John Coleman περί της «ελεύσεως των Ελλήνων» το 3200-3100 π.Χ. δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή. Το συμπέρασμα αυτό δεν αναιρεί, εντούτοις, το γεγονός ότι η εν λόγω υπόθεση αποτελεί ίσως την πιο ορθολογική διατύπωση του σκέλους της θεωρίας Κουργκάν που αφορά τον ελλαδικό χώρο. Όντως, με βάση τα παρόντα δεδομένα, υπό το πρίσμα μιας ερμηνείας μεταναστευτισμού, η μετάβαση από την τελική φάση της Χαλκολιθικής στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μπορεί να θεωρηθεί καλύτερος υποψήφιος για μια πληθυσμιακή αλλαγή απ' ό,τι η μετάβαση από την Πρωτοελλαδική ΙΙ στην Πρωτοελλαδική ΙΙΙ ή αυτή από την τελευταία στην Μεσοελλαδική περίοδο. Το πραγματικό πρόβλημα, επομένως, βρίσκεται περισσότερο στην ίδια την παραδοσιακή θεωρία και στην κυρίαρχη επίδρασή της.

Όπως παρατηρήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, προσπαθώντας να συνδέσουμε αρχαιολογικά φαινόμενα της όψιμης προϊστορίας με την «έλευση των Ελλήνων» δεν κάνουμε τίποτε άλλο από το να παραμένουμε αιχμάλωτοι της θεωρίας Κουργκάν και των προδρόμων της. Να θεωρούμε, δηλαδή, ως εκ των προτέρων δεδομένο ότι η πρώτη εμφάνιση της ελληνικής γλώσσας στον ελλαδικό χώρο τοποθετείται κάπου στην 4η ή την 3η χιλιετία π.Χ. και να αναζητούμε σε κάποια υποθετικά μεταναστευτικά κύματα τους από μηχανής θεούς που την εισήγαγαν. Κατά συνέπεια, η προβληματική της ύστερης Χαλκολιθικής Εποχής και κυρίως της «σκοτεινής» 4ης χιλιετίας π.Χ. μπορεί να προσφέρει το έδαφος για μια απλώς καλύτερη εναλλακτική διατύπωση της ίδιας λανθασμένης λύσης. Πρόκειται δηλαδή για μια πρόταση ερμηνείας η οποία συνειδητά ή ασυνείδητα λαμβάνει και αυτή ως δεδομένο κάτι ζητούμενο, ότι η διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών τοποθετείται αυτονόητα σε μια ύστερη φάση της προϊστορίας του ευρασιατικού χώρου. Είναι κάτι που, άλλωστε, ομολογείται και από τον ίδιο τον Coleman, ο οποίος επιχειρεί να συνδέσει την υπόθεσή του με την παραδοσιακή θεωρία Κουργκάν.

Προκειμένου να αποφύγει κανείς στο εξής αυτή την πεπατημένη προβληματική αφετηρία είναι απαραίτητο να τεθεί υπό εξονυχιστική κρίση το θεωρητικό της υπόβαθρο και να ελεγχθεί ο σκληρός πυρήνας των «δεδομένων» της στα οποία στηρίζονται οι όποιες περαιτέρω σκέψεις. Όταν ο J. Coleman δημοσίευε το άρθρο του είχαν ήδη περάσει 13 χρόνια από μια άλλη δημοσίευση, η οποία έκανε ακριβώς αυτό. Αναδεικνύοντας τα προβληματικά θεμέλια της παραδοσιακής θεωρίας κατόρθωσε να ταράξει τα επί μακρόν λιμνάζοντα ύδατα των αντιλήψεων περί του χρονικού βάθους και του τρόπου διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

ΕΞΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ = ΕΚΝΕΟΛΙΘΙΣΜΟΣ; Η ΘΕΩΡΙΑ ΓΛΩΣΣΑΣ-ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΤΟΥ COLIN RENFREW

VII.1. Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο II.1 υπαινιχθήκαμε έναν παραλληλισμό ανάμεσα σε δύο μεγάλες ερευνητικές αναζητήσεις: στην ιστορία της έρευνας για το χρονικό βάθος των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και στην εξέλιξη της αντίληψης περί της αρχαιότητας του κόσμου και του ανθρώπου στην Ευρώπη των νεώτερων χρόνων. Βασικό κοινό τους σημείο υπήρξε η επί μακρόν τοποθέτηση των φαινομένων σε ένα στάδιο της προϊστορίας που, επί τη βάσει των σύγχρονων πλέον γνώσεων, μπορεί να θεωρηθεί σχετικά πρόσφατο. Η πλάνη στην περίπτωση των αντιλήψεων για την αρχαιότητα του κόσμου και του ανθρώπινου είδους άρχισε να διαφαίνεται τον 19ο αιώνα χάρη στις προόδους που επετεύχθησαν τότε στα πεδία των φυσικών επιστημών (γεωλογίας, εξελικτικής βιολογίας) και της αρχαιολογίας. Ό,τι υπήρξαν αυτές οι πρωτοποριακές έρευνες για την συνειδητοποίηση της πραγματικής αρχαιότητας του κόσμου θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι αποτελεί στο θέμα των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών το σχετικό ερευνητικό έργο του μεγάλου Βρετανού αρχαιολόγου Colin Renfrew (Κόλιν Ρένφριου), ομότιμου καθηγητή του Πανεπιστημίου του Κέιμπριτζ, ο οποίος έχει τιμηθεί και με τον τίτλο ευγενείας του Λόρδου (Lord Renfrew of Kaimsthorn).

Όπως είδαμε, η διασπορά της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας αποτέλεσε ένα από τα μεγάλα εκείνα προβλήματα της προϊστορίας που πολύ νωρίς και κατά μονοπωλιακό σχεδόν τρόπο αλώθηκαν από το πνεύμα του μεταναστευτισμού. Πρόκειται για την ερμηνευτική προσέγγιση που εξετάσαμε στο κεφάλαιο I (σελ. 23 κ.ε.), σύμφωνα με την οποία κάθε πολιτιστική μεταβολή και εξέλιξη κατά την περίοδο της προϊστορίας ανάγεται σε μεταναστεύσεις πληθυσμών. Εκτός αυτού, τις δεκαετίες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα δεν υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλές ερευνητικό αντικείμενο, λόγω της κακοποίησης που είχε υποστεί από το ναζιστικό καθεστώς της Γερμανίας. Κατά συνέπεια, η μελέτη του παρέμεινε στάσιμη σε μια περίοδο ραγδαίας προόδου και μεγάλων ανακατατάξεων στον χώρο της αρχαιολογικής σκέψης.

Γι' αυτόν τον λόγο δεν θα μπορούσε να μην κεντρίσει το δαιμόνιο του Renfrew, ενός εκ των κορυφαίων εκπροσώπων της Νέας ή Διαδικαστικής Αρχαιολογίας, δηλαδή της (κάποτε) νέας εκείνης θεωρητικής προσέγγισης η οποία απέρριψε μια για πάντα την εύκολη επίκληση του από μηχανής θεού των μεταναστεύσεων προκρίνοντας τις ερμηνείες ενδογενούς, εντόπιας εξέλιξης. Οι επί μακρόν κρατούσες αντιλήψεις περί του

ινδοευρωπαϊκού προβλήματος αποτελούσαν επομένως έναν πρώτης τάξεως στόχο για τις ιδέες της Νέας Αρχαιολογίας, για να καταδειχθεί, δηλαδή, και σε αυτή την περίπτωση πόσο προβληματικές είναι οι ερμηνείες που βασίζονται σε εύκολες υποθέσεις μαζικών μεταναστεύσεων.

Όπως, ωστόσο, θα διαπιστώσουμε ως το τέλος του κεφαλαίου, αλλά και του βιβλίου, στην περίπτωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (και των γλωσσικών οικογενειών εν γένει) οι μετακινήσεις πληθυσμών αποτελούν ένα μάλλον αναπόφευκτο κομμάτι του παζλ που θα ήταν αδύνατο να αγνοηθεί εντελώς, ακόμη και από τον Renfrew. Εντούτοις, εκείνο που ο Βρετανός αρχαιολόγος κατάφερε σε σημαντικό βαθμό να ανατρέψει είναι πολλές εδραιωμένες αντιλήψεις για την φύση και κυρίως για το χρονικό σημείο των μεταναστευτικών αυτών κινήσεων. Περαιτέρω, κατάφερε να στρέψει την προσοχή του ερευνητικού κόσμου σε προβληματικές μεθοδολογικές περιοχές όχι μόνο της αρχαιολογίας, αλλά και της γλωσσολογίας. Στο έργο του υποστηρίζεται για πρώτη φορά με τόσο συστηματικό και συγκροτημένο τρόπο ότι ο χρονικός πήχυς της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών πρέπει να τοποθετηθεί αρκετές χιλιάδες χρόνια νωρίτερα εν σχέσει προς ό,τι πιστευόταν και εν μέρει ακόμη πιστεύεται. Διατυπώνεται, δηλαδή, η άποψη ότι η γλωσσική ιστορία των περισσότερων λαών της Ευρώπης, αλλά και κάποιων της Ασίας, έχει πολύ πιο βαθιές ρίζες στο παρελθόν απ' ό,τι συνήθως φανταζόμαστε.

Ένας μακρινός και ασαφής απόηχος των εντυπωσιακών συμπερασμάτων του Renfrew, που, όπως θα δούμε, μας μεταφέρουν πίσω στις αρχές της Νεολιθικής Εποχής, έχει, καθώς φαίνεται, φθάσει στα αυτιά και αρκετών εκ των εν Ελλάδι μη υγιώς ενδιαφερομένων για το ζήτημα. Πρόκειται για ορισμένους κακώς εννοούμενους ερασιτέχνες «ερευνητές» και εκδότες εντύπων, στο ποιόν και στον ιδεολογικό προσανατολισμό των οποίων αναφερθήκαμε στην εισαγωγή. Με λανθασμένες ή χωρίς βιβλιογραφικές παραπομπές[632] έχει συχνά επιχειρηθεί διαστρέβλωση των απόψεων του Renfrew, ο οποίος φέρεται να υποστηρίζει την ύπαρξη μιας ελληνικής πρωτογλώσσας, προγόνου όλων των υπολοίπων γλωσσών της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας ή ίσως και όλων των γλωσσών του κόσμου. Τα πράγματα, φυσικά, δεν είναι ακριβώς έτσι και γι' αυτό είναι καιρός να γίνει μια προσπάθεια συστηματικής και λεπτομερούς παρουσίασης των θέσεων του κορυφαίου αρχαιολόγου, συνοδευόμενη από τις ακριβείς βιβλιογραφικές παραπομπές.

Η ενασχόληση του Renfrew με το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα είναι τόσο μακρά όσο σχεδόν και η επιστημονική του σχέση με την αρχαιολογία. Από την δεκαετία κιόλας του 1960, ο Βρετανός καθηγητής άρχισε να θέτει τις βασικές πτυχές της παραδοσιακής

[632] Χαρακτηριστική είναι π.χ. η συχνή παραπομπή στο βιβλίο C. Renfrew, *The Emergence of Civilization: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC* (Methuen, London 1972, μεταφρασμένο και στα ελληνικά ως C. Renfrew, *Η ανάδυση του πολιτισμού. Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην 3η χιλιετία π.Χ.* [Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006]), το οποίο όμως, σε αντίθεση με τις πολυάριθμες δημοσιεύσεις του συγγραφέα που θα αναφερθούν σε αυτό το κεφάλαιο, *δεν* έχει ως θέμα το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα.

θεωρίας περί της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών υπό την εξονυχιστική κριτική της λογικής και των επιχειρημάτων της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας. Οι πρώτες σκέψεις του επί του θέματος εκτέθηκαν ήδη το 1964, στο πρώτο επιστημονικό άρθρο της καριέρας του, σε μια εποχή που αυτές χαρακτηρίζονταν ακόμη και από τον ίδιο ως «εκκεντρικότητες».[633] Τα αποτελέσματα των ερευνών του παρουσιάστηκαν σε πιο συστηματική μορφή το 1973[634] και σε πλήρη ανάπτυξη το 1987 στο βιβλίο *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* («Αρχαιολογία και γλώσσα. Το παζλ της καταγωγής των Ινδοευρωπαίων»).[635]

Με το έργο αυτό ο Renfrew έκανε μια τολμηρή κατά μέτωπον επίθεση στις περισσότερες ως τότε κρατούσες υποθέσεις περί του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος (κεφ. VII.2-3). Παράλληλα διατύπωσε την δική του εναλλακτική πρόταση, η οποία πήρε την ονομασία «ανατολιακή υπόθεση» (κεφ. VII.4). Ο αντίλογος υπήρξε, όπως θα δούμε (κεφ. VII.6), πολύπλευρος και σφοδρός, προερχόμενος κυρίως από την πλευρά της γλωσσολογίας, εν μέρει όμως και από αυτήν της αρχαιολογίας. Τα χρόνια που ακολούθησαν την δημοσίευση του βιβλίου, ο Βρετανός αρχαιολόγος επεξεργάστηκε περαιτέρω την θεωρία του, ενσωματώνοντας στις αναθεωρημένες εκδοχές της αρκετά σημεία της κριτικής που είχε ασκηθεί στην αρχική της διατύπωση (κεφ. VII.6).

Η μακρόχρονη διαδικασία εμπλουτισμών, τροποποιήσεων και επαυξήσεων της αρχικής υπόθεσης οδήγησε σε μια ραγδαία πρόοδο της διεπιστημονικής μελέτης της προέλευσης των γλωσσών. Και τούτο διότι, παρακολουθώντας διαρκώς τις ερευνητικές εξελίξεις σε μια σειρά εμπλεκομένων επιστημών (προϊστορική αρχαιολογία, ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία, κλασική και μοριακή πληθυσμιακή γενετική) και φέρνοντας σε άμεση επαφή τους διαφορετικούς κλάδους στο πλαίσιο σχετικών συνεδρίων, ο Renfrew εγκαινίασε και ενέπνευσε μια νέα περίοδο δημιουργικής σύνθεσης μεταξύ τους.[636] Η παρουσίαση των νέων αυτών και συναρπαστικών κατευθύνσεων της έρευνας θα γίνει εν μέρει και σε αυτό το κεφάλαιο, αλλά θα επεκταθεί και στο επόμενο. Προτού όμως περάσουμε στην αναλυτική αφήγηση της πορείας από την αποδόμηση εκ μέρους του Βρετανού καθηγητή της παλαιάς σχολής σκέψης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος προς την διατύπωση της δικής του θεωρίας είναι αναγκαίο να εκθέσουμε μερικά βασικά σημεία της μεθοδολογικής του συνεισφοράς.

---

[633] C. Renfrew, Crete and the Cyclades before Rhadamanthus, *Κρητικά Χρονικά* 18 (ΙΗ'), 1964, σελ. 108 κ.ε. με παραπ. 3, 135 κ.ε.

[634] C. Renfrew, Problems in the general correlation of archaeological and linguistic strata in prehistoric Greece: the model of autochthonous origin, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean* (Duckworth, London 1973), σελ. 263-276.

[635] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987).

[636] Για μια περιεκτική σύνοψη της διεπιστημονικής του σύνθεσης βλ. C. Renfrew, The archaeology of identity, στο: G. B. Peterson (επιμ.), *The Tanner Lectures on Human Values* 15 (University of Utah Press, Salt Lake City 1994), σελ. 285 κ.ε.

Στρέφοντας, δηλαδή, την προσοχή και τα βέλη του στην παραδοσιακή θεωρία περί του χρόνου και του τρόπου διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (βλ. κεφ. ΙΙ.1), ο Renfrew επρόκειτο να πλήξει τον σκληρό πυρήνα ενός επιτυχημένου μείγματος εδραιωμένων αρχαιολογικών και γλωσσολογικών απόψεων. Δεν είναι, επομένως, τυχαίο ότι μία από τις κεντρικές συμβολές του ήταν να αναδείξει το πρόβλημα ενός εντυπωσιακού αρχαιολογικού-γλωσσολογικού φαύλου κύκλου. Ένας από τους κεντρικούς άξονες του *Archaeology and Language* είναι η επισήμανση του φαινομένου του διεπιστημονικού κυκλικού συλλογισμού.[637] Στην παγίδα του κυκλικού συλλογισμού ή φαύλου κύκλου (*circulus vitiosus*) πέφτει κανείς όταν βασίζει τις θέσεις του σε δεδομένα που στην πραγματικότητα δεν είναι δεδομένα (απολύτως αποδεδειγμένα, αναμφισβήτητης εγκυρότητας πορίσματα), αλλά επισφαλή ζητούμενα. Οι βασισμένες σε μη ασφαλές υπόβαθρο σκέψεις εκλαμβάνονται ενίοτε εν συνεχεία ως ανεξάρτητα τεκμήρια ορθότητας του ίδιου του αρχικού τους υποβάθρου. Αυτό συμβαίνει ιδίως όταν η σχέση μεταξύ του υποβάθρου και των υποθέσεων που στηρίχθηκαν επάνω του για διάφορους λόγους δεν διαφαίνεται πλέον καθαρά. Γιατί, όμως, να κάνει κανείς το λάθος να εκλάβει περίπου ως μαθηματικά αξιώματα υποθέσεις εντελώς αμφισβητούμενης ορθότητας;

Σύμφωνα με τον Renfrew, το φαινόμενο αυτό μπορεί να παρουσιαστεί όταν επιστήμονες ενός κλάδου προσπαθούν να διατυπώσουν τις υποθέσεις τους στηριζόμενοι στα συμπεράσματα των ειδικών ενός άλλου κλάδου. Στο πλαίσιο της διεπιστημονικής διερεύνησης ενός ζητήματος η μία επιστήμη θεωρεί συχνά ότι μπορεί να βρει στην άλλη πορίσματα βασισμένα σε αξιόπιστα και ανεξάρτητα στοιχεία. Στην πραγματικότητα όμως, ο ένας ξεκινά εκεί που ο άλλος κάθε φορά τελειώνει[638] και η αμοιβαία άγνοια του συνόλου των απόψεων που διατυπώνονται στους κόλπους κάθε επιστήμης μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένη εκτίμηση της εγκυρότητας κάποιων εξ αυτών. Όσο πιο διεπιστημονικά διερευνάται ένα ζήτημα, τόσο μεγαλύτερος είναι και ο κίνδυνος κυκλικών συλλογισμών ή παρεξηγήσεων μεταξύ των εμπλεκόμενων κλάδων, αφού κανείς δεν μπορεί να είναι ειδικός σε όλους τους τομείς του επιστητού. Με αυτόν τον τρόπο, εντελώς ανύποπτα, η μία πλευρά μπορεί να βρεθεί να κτίζει τις υποθέσεις της επάνω στους μύθους της άλλης.

Στην περίπτωση του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, η αρχαιολογία θεώρησε αξιόπιστα κάποια γλωσσολογικά πορίσματα, π.χ. εκείνα της γλωσσικής παλαιοντολογίας που, όπως είδαμε στο κεφάλαιο ΙΙ.1, τοποθετούσαν την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών σε μια προχωρημένη φάση της προϊστορίας (περ. 4500-2500 π.Χ.). Εκεί στηρίχθηκε εν συνεχεία η ερμηνεία συγκεκριμένων αρχαιολογικών ευρημάτων της εποχής αυτής που θεωρήθηκε ότι πρέπει να συσχετιστούν με το υπό διερεύνησιν φαινόμενο.

[637] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 18 κ.ε., 165 κ.ε., 238 κ.ε., 260 κ.ε., 263 κ.ε., 287.

[638] Ό.π. σελ. 19.

Η προκατειλημμένη αυτή ερμηνεία ορισμένων αρχαιολογικών φαινομένων προσελήφθη στην συνέχεια από την γλωσσολογία ως ανεξάρτητη απόδειξη της ορθότητας των δικών της υποθέσεων. Κατεστημένες αντιλήψεις, όπως π.χ. αυτές περί του χρονικού βάθους των γλωσσών, είναι συχνά επηρεασμένες από την σύνδεσή τους με συγκεκριμένες φάσεις της προϊστορίας, η χρονολόγηση των οποίων, ωστόσο, υπέστη πολλές αλλαγές τις τελευταίες δεκαετίες.

Ο φαύλος κύκλος δεν αφορά όμως μόνο τον χρόνο, αλλά και την κοιτίδα της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας. Τα ευρήματα της γλωσσικής παλαιοντολογίας, που φαίνονταν να οδηγούν στην νότιο Ρωσία ή στην κεντρική και βόρειο Ευρώπη, οδήγησαν αρχαιολόγους όπως ο Kossinna, ο Childe και η Gimbutas στην ταύτιση συγκεκριμένων πολιτισμών των περιοχών αυτών με τους Πρωτοϊνδοευρωπαίους. Η προσπάθεια επομένως του Renfrew εστιάστηκε κατά πρώτον στην ανάδειξη των προβληματικών εκείνων γλωσσολογικών και αρχαιολογικών προϋποθέσεων και μεθόδων που συνέθεσαν τις παραδοσιακές αντιλήψεις για την κοιτίδα, το χρονικό βάθος και την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις μιας πολύ πιο συστηματικής νέας ερευνητικής προσέγγισης.

Η νέα οπτική αφορά όμως και τους κανόνες που πρέπει να διέπουν την σχέση μεταξύ της αρχαιολογικής και της γλωσσολογικής έρευνας. Κατά τον Renfrew, είναι προφανές πως η παραδοσιακή αντίληψη που θέλει την αρχαιολογία θεραπαινίδα της γλωσσολογίας, να αναζητεί, δηλαδή, απλώς την επαλήθευση των γλωσσολογικών υποθέσεων, πρέπει να αντιστραφεί. Τώρα είναι πλέον η αρχαιολογία εκείνη που πρέπει να θέσει τους βασικούς κανόνες του παιχνιδιού, στο οποίο παίζει και η γλωσσολογία. Και τούτο διότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα μπορούν να τοποθετηθούν εντός ενός σταθερού γεωγραφικού και χρονικού πλαισίου, δηλαδή να εντοπισθούν στον χώρο και να χρονολογηθούν σε πραγματικά ημερολογιακά έτη.[639] Η επιστήμη της ιστορικής γλωσσολογίας ζει, κατά τον Renfrew, με το μειονέκτημα ότι, ακόμα κι όταν είναι δυνατόν να αποκαταστήσει μια πρώιμη γλωσσική μορφή με βάση μεταγενέστερα δεδομένα, δεν υπάρχει τρόπος να την τοποθετήσει εντός αυστηρών χρονικών ορίων. Μπορεί να ρίξει φως στις γλωσσικές σχέσεις, δεν μπορεί όμως να τις χρονολογήσει ή τουλάχιστον να τις χρονολογήσει τόσο αξιόπιστα όσο ίσως συχνά εικάζεται.

Η πρακτική του να τοποθετείται η έρευνα εντός ενός χρονικού πλαισίου καθορισμένου μόνο με γλωσσολογικά κριτήρια κρύβει μεγάλους μεθοδολογικούς κινδύνους. Διότι σε αυτή την περίπτωση βρίσκεται κανείς να μελετά την εξέλιξη των γλωσσών σε έναν άγνωστο προϊστορικό κόσμο, νεφελώδη, υποθετικό και κατ' ουσίαν μυθολογικό, όπως περίπου το Κάμελοτ στον μύθο του Αρθούρου.[640] Συνεπώς, είναι μάλλον λίγες οι πιθανότητες να αναρωτηθεί κανείς σοβαρά για το ποιο αληθινό έρεισμα μπορεί να

[639] Ό.π. σελ. 285.

[640] Ό.π. σελ. 286.

βρίσκουν τα επιχειρήματα π.χ. περί μαζικών μεταναστεύσεων, υποταγής ή εκτοπισμού πληθυσμών στον πραγματικό κόσμο, σε πραγματικούς τόπους και χρόνους. Και αυτό «ισχύει, πράγματι, σε τέτοιο βαθμό, ώστε μοιάζει σχεδόν χονδροειδές να θέτει κανείς ερωτήματα τόσο πεζά, όπως "πότε;" ή "πού;"».[641] Αυτά όμως είναι περίπου τα ερωτήματα που έχουμε θέσει κι εμείς ως προμετωπίδα αυτού του βιβλίου εν σχέσει προς την ελληνική πτυχή του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος. Είναι, κατά συνέπεια, καιρός, μετά από αρκετά κεφάλαια, να αρχίσουμε να τα εξετάζουμε με τρόπους που μπορούν να ανοίξουν τον δρόμο για αξιόπιστες απαντήσεις.

Η πιθανώς σημαντικότερη μεθοδολογική συνεισφορά του Renfrew που αποτελεί την πιο στέρεη βάση για τον σκοπό αυτό είναι η επιμονή του στην αποσαφήνιση του όρου «ινδοευρωπαϊκός». Σε αντίθεση με μια πλειάδα ερευνητών που αντελήφθησαν (και εν μέρει ακόμα αντιλαμβάνονται) τον όρο με περιεχόμενο όχι μόνο γλωσσικό, αλλά και φυλετικό-ανθρωπολογικό ή και πολιτιστικό, ο Βρετανός αρχαιολόγος δεν σταμάτησε ποτέ να υπογραμμίζει ότι ο όρος «ινδοευρωπαϊκός» αναφέρεται αποκλειστικά σε μια οικογένεια γλωσσών.[642] Προφανώς κάθε γλώσσα ομιλείται από ανθρώπους, είναι όμως αναγκαίο να γίνει αντιληπτό πως όροι όπως «Ινδοευρωπαίοι» ή «Άριοι» δεν είναι δυνατόν να περιγράφουν οτιδήποτε άλλο πλην της γλωσσικής ταυτότητας των ανθρώπων αυτών, αφού η εθνική, φυλετική ή πολιτιστική τους ομαδοποίηση δεν ταυτίζεται απαραιτήτως με την γλωσσική. Το να αναφέρεται κανείς π.χ. σε πολιτικούς ή θρησκευτικούς θεσμούς ως «ινδοευρωπαϊκούς» είναι τόσο παράλογο όσο και το να αποκαλεί «ινδοευρωπαϊκό» τον κοινοβουλευτισμό ή τον χριστιανισμό. Οι γλώσσες και οι κοινωνικοί ή πολιτιστικοί θεσμοί, όσο κι αν ενίοτε μπορεί μερικώς να ταυτίζονται, συνιστούν κατά βάσιν διαφορετικές κατηγορίες. Παραπλήσιοι θεσμοί μπορεί να αναπτυχθούν ανεξάρτητα σε διαφορετικές περιοχές του κόσμου, η ίδια γλώσσα όμως δεν είναι δυνατόν να προκύψει ανεξάρτητα σε δύο διαφορετικά γεωγραφικά σημεία, από δύο διαφορετικές και άσχετες μεταξύ τους ομάδες ανθρώπων.

Ως προς αυτές τις διαπιστώσεις ο Renfrew ακολούθησε τον ορθό δρόμο που στο παρελθόν χάραξαν και ορισμένοι διακεκριμένοι ινδοευρωπαϊστές όπως π.χ. ο Ρώσος γλωσσολόγος Nikolaj Sergejevič Trubetskoy (Νικολάι Σεργκέγιεβιτς Τρουμπετσκόι). Κατά τον Trubetskoy, ο όρος «Ινδοευρωπαίος» συνιστά μια καθαρώς γλωσσολογική έννοια, τόσο ουδέτερη όσο και οι όροι «σύνταξη», «γενική πτώση» ή «φωνολογική μεταβολή».[643] Όσο εύλογες κι αν ηχούν αυτές οι παρατηρήσεις, οι απλές αναλυτικές διακρίσεις που περιγράφουν λησμονήθηκαν δυστυχώς πολύ συχνά κατά την έρευνα του

[641] Ό.π. σελ. 286: «so much so, indeed, that it seems almost churlish to ask such prosaic questions as 'when?' or 'where?'».

[642] Ό.π. σελ. 75 κ.ε. Βλ. και C. Renfrew, 'Indo-European' designates languages: not pots and not institutions, *Antiquity* 79, 2005, σελ. 692 κ.ε.

[643] N. S. Trubetskoy, Gedanken über das Indogermanenproblem, στο: A. Scherer (επιμ.), *Die Urheimat der Indogermanen* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1968), σελ. 214.

ινδοευρωπαϊκού προβλήματος. Μερικά από τα βασικότερα σημεία ανεπάρκειας των παραδοσιακών θεωριών, τα οποία θα εξετάσουμε στην συνέχεια, εκκινούν από αυτήν ακριβώς την μεθοδολογική σύγχυση.

VII.2. Οι βασικοί άξονες κριτικής της παραδοσιακής αντίληψης για την κοιτίδα και την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών

Στο 4ο κεφάλαιο του *Archaeology and Language*[644] εκτίθενται τα τρία, κατά τον Renfrew, βασικότερα σημεία ανεπάρκειας της κρατούσας αντίληψης περί της κοιτίδας και της διασποράς των Ινδοευρωπαίων. Πρόκειται για την γλωσσική παλαιοντολογία, την ταύτιση της εμφάνισης ενός νέου αρχαιολογικού πολιτισμού με μια νέα γλωσσική ομάδα, αλλά και την αδυναμία των παραδοσιακών υποθέσεων να εξηγήσουν το *γιατί* συνέβη ένα γεγονός όπως η διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Για ποιον λόγο, δηλαδή, ολόκληρες ομάδες ανθρώπων αποφασίζουν κάποια στιγμή να αρχίσουν να περιπλανώνται στην Ευρώπη και στην δυτική Ασία με τέτοιο τρόπο και σε τέτοιο βαθμό ώστε να διαμορφώσουν με μια σειρά διαδοχικών μεταναστευτικών κινήσεων τον γλωσσικό χάρτη που γνωρίζουμε σήμερα.

Το πρώτο θύμα του Βρετανού αρχαιολόγου υπήρξε η λεγόμενη γλωσσική παλαιοντολογία ή, κατά την διατύπωση του ιδίου, «η γοητεία του πρωτολεξικού».[645] Όπως είδαμε στο κεφάλαιο II.1, ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της μελέτης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος η πεποίθηση ότι μέσω της αποκατάστασης της αρχικής προγόνου των μετέπειτα ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής (Ursprache) και του πρωτολεξικού της, θα μπορούσε να προκύψει μια εικόνα της κοιτίδας των Πρωτοϊνδοευρωπαίων (Urheimat). Η αποκατάσταση της πρωτογλώσσας στηρίχθηκε στην άποψη ότι, όταν σε δύο διαφορετικές ινδοευρωπαϊκές γλώσσες ανακαλύπτονται συγγενείς λέξεις, αυτές μπορούν να αναχθούν σε μια αρχική λέξη της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής από την οποία προήλθαν. Εκκινώντας από αυτή την αντίληψη πολλοί μελετητές άρχισαν να εντοπίζουν τις συγγενείς λέξεις που σχετίζονται με την χλωρίδα και την πανίδα.

Επί αυτής της βάσεως προέκυψαν διάφορα συμπεράσματα για την οικονομία και το φυσικό περιβάλλον των Πρωτοϊνδοευρωπαίων. Η ιδέα για τον νομαδικό χαρακτήρα της οικονομίας τους αλλά και οι πολλές προτάσεις εντοπισμού στον χάρτη της αναζητούμενης κοιτίδας (π.χ. στέπες της νοτίου Ρωσίας, βόρειος Ευρώπη) βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στις πληροφορίες που θεωρήθηκε πως μπορεί να προσφέρει η γλωσσική παλαιοντολογία. Η ίδια μέθοδος ακολουθήθηκε και ως προς τον χρονικό εντοπισμό της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής κοινωνίας, αφού η σχεδόν πλήρης απουσία στο πρωτολεξικό

[644] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987) σελ. 75 κ.ε.

[645] Ό.π. σελ. 77 κ.ε.

όρων για τα μέταλλα θεωρήθηκε ως ένδειξη για την αναγωγή της στην ύστερη Νεολιθική περίοδο. Κι αν στην τελευταία αυτή περίπτωση, όπως θα δούμε ως το τέλος του κεφαλαίου, αλλά και του βιβλίου, ο εκτροχιασμός δεν υπήρξε ολοκληρωτικός, δεν συμβαίνει το ίδιο και με άλλα συμπεράσματα που εξήχθησαν με τον ίδιο τρόπο.

Παρά την αναμφισβήτητη αξία της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογικής μεθόδου για την μελέτη της σχέσης μεταξύ των σύγχρονων γλωσσών, υπάρχουν κάποιοι παράγοντες που μπορούν να υποσκάψουν αποφασιστικά την αξιοπιστία της. Πράγμα που μπορεί να συμβεί, ειδικά όταν προσπαθεί κανείς με όπλο αυτή την γλωσσολογική μέθοδο να φθάσει σε συμπεράσματα ιστορικής φύσεως. Ενστάσεις απέναντι σε αυτού του είδους την κατάχρηση των στοιχείων της γλωσσικής παλαιοντολογίας εκφράστηκαν, μάλιστα, ήδη νωρίς στον 20ό αιώνα.[646] Σύμφωνα με τον Renfrew, ο οποίος προσλαμβάνει αρκετές από τις παλαιότερες αυτές αντιρρήσεις, οι μεγαλύτεροι εχθροί της γλωσσικής παλαιοντολογίας είναι τα δάνεια και η γλωσσική καινοτομία.[647] Το γεγονός ότι βρίσκουμε την ίδια ή συγγενείς λέξεις σε έναν αριθμό γλωσσών δεν συνεπάγεται -ακόμα και αν δεχθούμε ότι αυτές οι γλώσσες έχουν κοινό πρόγονο- ότι ο εν λόγω όρος ήταν παρών και στο πρωτολεξικό. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των καινοτομιών και νέων ανακαλύψεων, ιδιαιτέρως των τεχνολογικών. Η ύπαρξη συγγενών λέξεων για τον «τροχό», το «κάρο», ή τον «χαλκό» σε διάφορες γλώσσες δεν σημαίνει ότι οι λέξεις αυτές πρέπει να αναχθούν σε όρους του πρωτολεξικού, ούτε φυσικά ότι τα συγκεκριμένα αντικείμενα ανήκαν απαραιτήτως στον υλικό πολιτισμό των Πρωτοϊνδοευρωπαίων.

Τις περισσότερες φορές σε τέτοιες περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με δάνεια: την διάχυση της ίδιας της καινοτομίας συνοδεύει και η διάχυση της ονομασίας της.[648] Άπειρα παραδείγματα για αυτό το φαινόμενο υπάρχουν στην εποχή μας, από ονόματα τεχνολογικών ανακαλύψεων (π.χ. ράδιο, αεροπλάνο) ως τις ονομασίες και όρους διαφόρων αθλημάτων (π.χ. μπάσκετ, φάουλ), που έχουν ενσωματωθεί στο λεξιλόγιο ενός πλήθους γλωσσών. Είναι, βεβαίως, σαφές ότι όταν οι καινοτομίες και οι ονομασίες τους εξαπλώνονται τόσο γρήγορα και τόσο ευρέως όπως στην εποχή μας, οι επίμαχες λέξεις μπορούν εύκολα να εντοπιστούν ως ξένο σώμα στο λεξιλόγιο των ήδη καλά μελετημένων σύγχρονων γλωσσών με την γραπτή παράδοση πολλών αιώνων. Όταν όμως η μελέτη αφορά τις γλώσσες των αρχαίων ή πρωτοϊστορικών πολιτισμών που έχουν μόλις αναδυθεί στο φως της ιστορίας έχοντας πίσω τους αιώνες ή χιλιετίες νεφελώδους γλωσσικής εξέλιξης, τα πράγματα δεν είναι τόσο σαφή.

Εκτός αυτού, ακόμη κι αν κάποιες συγγενείς λέξεις διαφορετικών γλωσσών μπορούν να αναχθούν σε έναν κοινό τύπο, η αναγωγή αυτή αφορά μόνο το σημαίνον, δη-

---

646 Π.χ. από ερευνητές, όπως οι H. Bender και J. Fraser στην δεκαετία του 1920. Βλ. επ' αυτού J. P. Mallory, A short history of the Indo-European problem, *Journal of Indo-European Studies* 1, 1973, σελ. 42 κ.ε., 44 κ.ε.

647 C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 78 κ.ε., 109.

648 Ό.π. σελ. 80.

λαδή την εξωτερική μορφή της λέξης, και όχι αναγκαστικά και το σημαινόμενο, ήτοι την έννοια και το περιεχόμενό της. Οι σημασίες των λέξεων αλλάζουν με τον χρόνο και συχνά μια παλαιότερη λέξη χρησιμοποιείται για να εκφράσει ένα νέο νόημα.[649] Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αγγλικής λέξης *car* (carriage), που από άμαξα κατέληξε να σημαίνει αυτοκίνητο. Ο κίνδυνος σημασιολογικής αλλαγής αφορά ιδιαιτέρως τους όρους που σχετίζονται με την χλωρίδα και την πανίδα.[650] Το ότι βρίσκουμε σε κάποιες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες συγγενείς λέξεις π.χ. για την σημύδα και την οξιά ή για το άλογο και την αγελάδα δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι η αρχική λέξη από την οποία προήλθαν είχε το ίδιο νόημα.

Ειδικά σε περιπτώσεις μεταναστεύσεων, όταν, δηλαδή, πληθυσμοί εισέρχονται σε ένα νέο φυσικό περιβάλλον, ανακύπτει η ανάγκη εξεύρεσης ονομασιών για στοιχεία του ζωικού και φυτικού βασιλείου που δεν υπήρχαν στο παλαιό τους περιβάλλον. Σε καταστάσεις σαν κι αυτές επιστρατεύονται συχνά όροι προϋπάρχοντες στο λεξιλόγιο για να δηλώσουν κάτι λιγότερο ή περισσότερο παραπλήσιο προς την παλαιά σημασία τους. Εκτός, φυσικά, από τα στοιχεία του νέου περιβάλλοντος που δεν υπήρχαν στο παλαιό, υπάρχει και το αντίστροφο φαινόμενο: στοιχεία του παλαιού περιβάλλοντος που δεν υπάρχουν στο νέο. Σε αυτή την περίπτωση το πρόβλημα δεν είναι μόνο η αλλαγή σημασιών, δηλαδή οι όροι του προϋπάρχοντος λεξιλογίου που «ανακυκλώνονται», αλλά και αυτοί που απλώς εκλείπουν, αφού, ελλείψει του σημαινομένου τους, η χρήση τους σταματά.

Εάν οι παράγοντες αυτοί δεν ληφθούν υπ' όψιν, είναι πολύ εύκολο να οδηγηθεί κανείς σε εντελώς λανθασμένα συμπεράσματα ως προς τις σημαντικότερες πτυχές του ζητήματος, όπως π.χ. τον γεωγραφικό και χρονικό εντοπισμό της περίφημης κοιτίδας των Πρωτοϊνδοευρωπαίων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αλόγου. Η ύπαρξη σε κάποιες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες κοινής λέξης για το άλογο μπορεί να οδηγήσει στο επισφαλές συμπέρασμα ότι η κοινωνία των Πρωτοϊνδοευρωπαίων γνώριζε όχι μόνο το σημαίνον (την λέξη «άλογο»), αλλά και το σημαινόμενο (το ζώο που γνωρίζουμε σήμερα ως άλογο). Με δεδομένο πως δεν υπάρχουν ίχνη εξημέρωσης του αλόγου αρχαιότερα του 3500 π.Χ. (ή κατ' άλλους του 4500 π.Χ., βλ. κατ. σελ. 330), η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοινωνία θα πρέπει τότε να τοποθετηθεί το νωρίτερο σε αυτή την χρονική περίοδο. Καθώς, δε, τα πρωιμότερα ευρήματα εξημερωμένων αλόγων προέρχονται από την περιοχή των στεπών της νοτίου Ρωσίας ή της κεντρικής Ασίας, είναι αυτή η γεωγραφική ζώνη στην οποία η κοιτίδα πρέπει να εντοπιστεί γεωγραφικώς.

Εντούτοις, όπως είδαμε, είναι εντελώς ασαφές ποιο ήταν το περιεχόμενο της λέξης σε παλαιότερες εποχές ή εάν ο όρος αναφέρεται στην άγρια ή εξημερωμένη μορφή του ζώου. Διότι εάν π.χ. αναφέρεται στην άγρια, τότε έχει κανείς να αντιμετωπίσει και την

---

[649] Ό.π. σελ. 80.

[650] Ό.π. σελ. 81 κ.ε.

περιπλοκή της διαρκούς αλλαγής των δεδομένων στο αρχαιολογικό υλικό. Για παράδειγμα, ευρήματα οστών άγριων αλόγων βρέθηκαν πριν από λίγα χρόνια και στην Μικρά Ασία και χρονολογούνται περί το 7000 π.Χ.[651]

Ως προς την περίπτωση της εξαφάνισης διαφόρων λέξεων όταν αλλάζει το φυσικό περιβάλλον των πληθυσμών, ιδιαίτερα διαφωτιστικό είναι το παράδειγμα του κλήματος και της ελιάς. Η απουσία αυτών των όρων από το πρωτολεξικό έχει εκληφθεί από κάποιους ως επιχείρημα υπέρ του εντοπισμού της κοιτίδας εκτός του μεσογειακού χώρου.[652] Το ίδιο όμως φαινόμενο θα μπορούσαμε κάλλιστα να έχουμε και στην περίπτωση που μια πληθυσμιακή ομάδα μετανάστευε από μια κοιτίδα κάπου στην Μεσόγειο προς κάποια βορειότερη περιοχή, όπου τα είδη αυτά της μεσογειακής χλωρίδας δεν υπάρχουν. Η χρήση των επίμαχων όρων, αν αυτοί δεν «ανακυκλώνονταν», σταδιακά θα σταματούσε. Σαν αποτέλεσμα, μέσω αυτών των απλών κριτικών αντεπιχειρημάτων, ο θησαυρός μετατρέπεται πολύ γρήγορα σε άνθρακες και η διερεύνηση του θέματος αρχίζει και πάλι από το μηδέν.

Περαιτέρω, υπάρχουν στην πραγματικότητα πολύ λίγες λέξεις που έχουν συγγενείς τύπους σε *όλες* τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες. Όπως έχει εύστοχα ειπωθεί, «εάν δεχόμασταν κατά γράμμα τα γλωσσικά στοιχεία, θα συμπεραίναμε ότι οι αρχικοί ομιλητές της ινδοευρωπαϊκής γνώριζαν το βούτυρο, αλλά όχι το γάλα, το χιόνι και τα πόδια, αλλά όχι την βροχή και τα χέρια».[653] Ούτε, βεβαίως, υπάρχει κάποιος ισχυρός λόγος να δεχθεί κανείς εκ των προτέρων ως δεδομένο ότι το πρωτοϊνδοευρωπαϊκό γλωσσικό περιβάλλον –όπως κι αν κανείς το αντιλαμβάνεται– διακρινόταν απ' άκρου εις άκρον του από ένα κοινό λεξιλόγιο. Εν ολίγοις, το να προσπαθεί κανείς όχι απλώς να αποκαταστήσει μια πρωτογλώσσα από τις γνωστές απογόνους της, αλλά και να την τοποθετήσει σε ένα συγκεκριμένο χρονικό και γεωγραφικό σημείο του απώτερου παρελθόντος φαντάζει σαν ένα υπερβολικά παρακινδυνευμένο εγχείρημα. Ένα εγχείρημα που δεν μοιάζει να έχει σωστή αντίληψη του χρονικού βάθους της προϊστορίας και του σύνθετου χαρακτήρα της πολιτιστικής εξέλιξης.

Ως χαριστική βολή σε όσους είναι ακόμη διατεθειμένοι να εμπιστευθούν υπέρ το δέον την γλωσσική παλαιοντολογία ο Renfrew παραθέτει ένα εξαιρετικό απόσπασμα του γλωσσολόγου Ernst Pulgram που σατιρίζει γλαφυρά τα «ιστορικά» συμπεράσματα που μπορούν να προκύψουν από την μέθοδο αυτή:

[651] G. D. Summers, Appendix: Questions raised by the identification of the Neolithic, Chalkolithic, and Early Bronze Age horse bones in Anatolia, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington, D.C. 2001), σελ. 285-292.

[652] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 84 κ.ε.

[653] Ό.π. σελ. 81 με παραπ. 8.

«Εάν αποκαταστήσουμε τα λατινικά επί τη βάσει μόνο των ρομανικών γλωσσών αγνοώντας και παραβλέποντας την ύπαρξη της ελληνικής, κελτικής, γερμανικής και των άλλων αρχαίων ινδοευρωπαϊκών διαλέκτων, και εάν κατά συνέπεια εξάγουμε από την συνήθη κατάσταση του ρομανικού λεξιλογίου συμπεράσματα για τον πολιτισμό των ομιλητών της λατινικής (τους οποίους θα πρέπει υποθέτω να αποκαλέσουμε Λατίνους και να τους αποδώσουμε στην μία ή στην άλλη φυλή ανάλογα με τις πατριωτικές ή πολιτικές μας τάσεις), θα φθάσουμε πιθανότατα στα ακόλουθα συμπεράσματα: οι πρωτορομανικοί όροι *regem* και *imperatorem* μας δείχνουν ότι οι Λατίνοι ζούσαν σε μια μοναρχία υπό την ηγεσία βασιλέων ή αυτοκρατόρων (τι πρέπει όμως να κάνουμε με τον όρο *rem publicam* που θα μπορούσε να υπονοεί μια λατινική δημοκρατία;)· αφού όλες οι ρομανικές γλώσσες εμπεριέχουν λέξεις συγγενείς προς τις γαλλικές *prêtre* και *évêque*, "ιερέας" και "επίσκοπος", οι Λατίνοι ήταν χριστιανοί· επίσης οι συγγενείς λέξεις προς τις γαλλικές *bière*, *tabac*, *café* είναι κοινές ρομανικές, φέρνοντας στο νου την εικόνα στρατιωτών του Καίσαρα να πίνουν λαίμαργα μπύρα και να καπνίζουν πούρα σε καφενεία του πεζοδρομίου· και αφού όλες οι ρομανικές γλώσσες ονομάζουν ένα συγκεκριμένο ζώο *cheval*, *caballo*, *cal*, κλπ., και έχουν λέξεις για τον πόλεμο, όπως guerre, guerra, οι Λατίνοι αποκαλούσαν το άλογο *caballum* και τον πόλεμο *guerram*, ενώ ήταν χωρίς αμφιβολία λαός πολεμοχαρής με ισχυρό ιππικό».[654]

Στην πραγματικότητα, οι λατινικές λέξεις για το άλογο και τον πόλεμο είναι φυσικά *equus* και *bellum*, ενώ για την ορθότητα των υπόλοιπων συμπερασμάτων, ειδικά δε για τις «αποκατασταθείσες» κακές συνήθειες των στρατιωτών του Καίσαρα, δεν χρειάζονται περαιτέρω σχόλια.

Το δεύτερο προβληματικό συστατικό στοιχείο των παραδοσιακών αντιλήψεων για το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα δεν προέρχεται από την πλευρά της γλωσσολογίας, αλλά από εκείνη της αρχαιολογίας. Πρόκειται για την αυθαίρετη και σχεδόν αυτόματη ταύτιση της εμφάνισης ενός νέου αρχαιολογικού πολιτισμού με μια νέα πληθυσμιακή ή, στην περίπτωσή μας, μια νέα γλωσσική ομάδα.[655] Όπως είδαμε στο κεφάλαιο Ι, η αντίληψη αυτή υπήρξε (και εν μέρει ακόμα είναι) κυρίαρχη στο πλαίσιο της προϊστορικής έρευνας. Η αρχή της εξίσωσης αρχαιολογικών πολιτισμών, δηλαδή ομάδων ευρημάτων, με συγκεκριμένες πληθυσμιακές ή και εθνικές ομάδες που επικράτησε από την εποχή της γερμανικής «διδαχής των πολιτιστικών κύκλων» (Kulturkreislehre) και του Gordon Childe συνεπάγεται πως κάθε αλλαγή στον υλικό πολιτισμό μιας συγκεκριμένης περιοχής πρέπει προφανώς να αναχθεί σε αλλαγή του πληθυσμού. Το αξίωμα αυτό εφαρμόστηκε φυσικά και στην περίπτωση της αναζήτησης των Ινδοευρωπαίων και της εξάπλωσής τους στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, αλλά και στην δυτική Ασία. Το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα αποτελούν οι δύο χρονικώς σχεδόν παράλληλοι

[654] E. Pulgram, *The Tongues of Italy* (Harvard University Press 1958), σελ. 146 κ.ε. C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 85.

[655] Ό.π. σελ. 86 κ.ε.

πολιτισμοί της τελικής Νεολιθικής στην κεντρική Ευρώπη: ο πολιτισμός της Σχοινοειδούς Κεραμεικής (περ. 2800-2200 π.Χ.) και το φαινόμενο των Κωδωνοειδών Κυπέλλων (περ. 2600-2200 π.Χ.).

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο II.1, η εντυπωσιακή διασπορά των δύο αυτών πολιτισμών και ειδικά αυτού των Κωδωνοειδών Κυπέλλων (εικ. 4 [σελ. 54], κάτω) συνδέθηκε με την εξάπλωση των Ινδοευρωπαίων προς δυσμάς. Θεωρήθηκε, δηλαδή, πως η υιοθέτηση αυτών των νέων στοιχείων πολιτισμού σε τόσο ευρεία γεωγραφική κλίμακα αντανακλά την εξάπλωση ενός νέου πληθυσμιακού αλλά και γλωσσικού στοιχείου. Απέναντι σε αυτήν την ερμηνεία, η οποία συνοψίζει τις πιο παραδοσιακές τάσεις στην αρχαιολογική θεωρία, ο Renfrew επρόκειτο να αντιπαρατάξει τα βασικότερα αντεπιχειρήματα της Νέας ή Διαδικαστικής Αρχαιολογίας. Κεντρικός πυρήνας του αντιλόγου είναι ότι η εμφάνιση τέτοιων πολιτιστικών φαινομένων μπορεί να ερμηνευθεί επαρκώς και με ενδογενείς όρους και ειδικά μέσω της μελέτης των κοινωνικών μετασχηματισμών και των διαδικασιών τους. Σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο αυτής της ερμηνείας έχουν παίξει οι ιδέες του Βρετανού αρχαιολόγου Stephen Shennan (Στήβεν Σέναν).[656]

Κατά την άποψη του Shennan, ο οποίος εξετάζει μεταξύ άλλων την εμφάνιση των Κωδωνοειδών Κυπέλλων στην Βρετανία, τα σχετικά ευρήματα αποτελούν μάρτυρες του μετασχηματισμού της βρετανικής κοινωνίας κατά την μετάβαση από την τελική Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Τα αντικείμενα του γνωστού συνόλου κτερισμάτων (Beaker Package) του πολιτισμού των Κωδωνοειδών Κυπέλλων, δηλαδή κωδωνοειδή κύπελλα, χάλκινα εγχειρίδια, αιχμές βελών και προστατευτικά πλακίδια του καρπού του χεριού, ήταν πιθανότατα σύμβολα κοινωνικού κύρους. Η χρήση τους αντανακλά την πρόθεση συγκεκριμένων προσώπων να ενισχύσουν την θέση τους στις εκάστοτε τοπικές κοινωνίες. Τα κτερίσματα αυτά δεν είναι ιδιαίτερα πλούσια αν συγκριθούν με τάφους της επόμενης χρονικά Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, εκφράζουν ωστόσο μια νέα τάση μεταλλαγής των κατά βάσιν αταξικών νεολιθικών κοινοτήτων στις πιο διαστρωματωμένες κοινωνικές ομάδες της επόμενης περιόδου.[657] Όπως ακριβώς και στην ανατολική Μεσόγειο της ίδιας εποχής (βλ. κεφ. V.2-3), σημαντική κινητήριος δύναμη πίσω από τις κοινωνικές αυτές ανακατατάξεις υπήρξε η εισαγωγή και διάχυση της τεχνολογίας του κράματος χαλκού-κασσιτέρου (μπρούντζου).

Βασικός μηχανισμός εξάπλωσης της νέας αυτής τάσης και φυσικά των επίμαχων αντικειμένων κύρους υπήρξε κατά πάσα πιθανότητα η αλληλεπίδραση και άμιλλα μεταξύ των εκάστοτε εμπλεκόμενων κοινωνικών ελίτ στις διάφορες περιοχές. Η προσπάθεια αυτή κοινωνικής ανάδειξης που οδήγησε σε ένα πυκνό δίκτυο διασυνδέσεων

[656] S. J. Shennan, Interaction and change in third-millennium-BC western and central Europe, στο: C. Renfrew - J. F. Cherry (επιμ.), *Peer Polity Interaction and Sociopolitical Change* (Cambridge University Press, Cambridge 1986), σελ. 137-148.

[657] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 89.

στην κεντρική και δυτική Ευρώπη εμπεριείχε προφανώς καινοτομίες όχι μόνο στην τεχνολογία (εμφάνιση του μπρούντζου), αλλά και σε διάφορες άλλες σφαίρες, όπως η ιδεολογία και οι τελετουργίες. Οι νέες αυτές εξελίξεις εξαπλώθηκαν, επομένως, με την διαδικασία της διάχυσης, όχι όμως απαραίτητα από ένα συγκεκριμένο και ανώτερο πολιτιστικά κέντρο. Η διάχυση στην περίπτωση αυτή έλαβε μάλλον χώρα ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ κατά βάσιν ισότιμων κοινωνιών ή πολιτειών (peer polity interaction).[658] Ήταν το αποτέλεσμα της προσπάθειας των διαφόρων τοπικών ελίτ να χειραγωγήσουν τα δίκτυα ανταλλαγών και, αποκτώντας το δικό τους «διεθνές πνεύμα» (βλ. κεφ. V.2), να υιοθετήσουν τα σύμβολα κύρους που χρησιμοποιούνταν ήδη σε άλλες περιοχές. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η οπτική αυτή έχει ως τώρα επιβεβαιωθεί πολλές φορές αρχαιολογικά από την παρουσία του γνωστού συνόλου κτερισμάτων σε συνάφειες χαρακτηριζόμενες κατά τα άλλα από τον εκάστοτε τοπικό υλικό πολιτισμό (π.χ. ταφές Κωδωνοειδών Κυπέλλων στο περιβάλλον του πολιτισμού Nagyrév στην Ουγγαρία).

Μια ανάλογη ερμηνεία μπορεί να προκριθεί και για την εξάπλωση του άλλου «πολιτισμού των Κυπέλλων», αυτού της Σχοινοειδούς Κεραμεικής. Οι εργασίες ερευνητών όπως των E. Neustupny, A. Häusler και C. Tilley[659] έχουν δείξει ότι η εμφάνιση των νέων στοιχείων πολιτισμού δεν συνοδεύεται από αλλαγές στην μορφή της οικονομίας, ειδικά προς την κατεύθυνση του νομαδικού ποιμενισμού. Εκτός αυτού, η χαρακτηριστική «διαλεκτική των πολιτισμών των Κυπέλλων» (βλ. κεφ. II.1, σελ. 57) αποτελεί σημαντική ένδειξη ότι τον βασικότερο ρόλο στην εξάπλωσή τους έπαιξαν κατά πάσα πιθανότητα ιδεολογικοί ή και θρησκευτικοί παράγοντες.[660] Μεταναστευτικές κινήσεις στο πλαίσιο της διασποράς του πολιτισμού της Σχοινοειδούς Κεραμεικής γίνονται πλέον δεκτές μόνο σε μεμονωμένες περιπτώσεις και για συγκεκριμένες περιοχές.[661]

Όσον αφορά τέλος τα –ούτως ή άλλως μάλλον αμφίβολης αξιοπιστίας– πορίσματα της φυσικής ανθρωπολογίας, φαίνεται ότι ούτε αυτά στηρίζουν την υπόθεση ενός μεταναστευτικού κύματος. Σύμφωνα με τις έρευνες του Ελβετού φυσικού ανθρωπολόγου E. Menk,[662] τα δείγματα πληθυσμών από τις περιοχές του πολιτισμού της Σχοινοειδούς Κεραμεικής είναι κατά βάσιν βιολογικώς ετερογενή. Ομοιογένεια παρατηρείται μόνο στον κεντρικό πυρήνα της εξάπλωσής του (κεντρική Γερμανία, πρώην Τσεχοσλοβακία,

---

658 Ό.π. σελ. 91.

659 Ό.π. σελ. 92 κ.ε. με παραπ. 25-27.

660 R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 339 κ.ε.

661 Ό.π. σελ. 339 κ.ε., όπου εκτίθενται τα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της εξάπλωσης του πολιτισμού αυτού στην Ελβετία μέσω μεταναστευτικών κινήσεων.

662 R. Menk, A synopsis of the physical anthropology of the Corded Ware complex on the background of the expansion of the Kurgan culture, *Journal of Indo-European Studies* 8, 1980, σελ. 361-392. C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 93.

Πολωνία), ενώ σε κάθε περίπτωση δεν υπάρχει καμία συγγένεια με τους πληθυσμούς του πολιτισμού Κουργκάν στην Ουκρανία.

Κατά συνέπεια, δεν υπάρχει κανένας ισχυρός λόγος να αναγάγει κανείς τα υπό εξέτασιν φαινόμενα σε μεταναστεύσεις λαών και μάλιστα μαζικής κλίμακας. Με δεδομένη την εικόνα μιας σχετικής δημογραφικής σταθερότητας στην κεντρική και δυτική Ευρώπη της 3ης χιλιετίας π.Χ., όπως αυτή προκύπτει από την προσεκτική μελέτη των διαθέσιμων στοιχείων, η πιθανότητα μιας μεγάλης γλωσσικής αλλαγής καθίσταται εξαιρετικά μικρή. Αντιθέτως, η εντυπωσιακή διασπορά των πολιτισμών των Κυπέλλων με την συνακόλουθη διάχυση νέων τάσεων, ιδεολογιών, τεχνολογιών και αντικειμένων κύρους πρέπει να συνοδεύτηκε και από την εξάπλωση μιας ολόκληρης σειράς νέων εννοιών, γλωσσικών καινοτομιών και δανείων.

Σε αυτό το επίπεδο, π.χ. στην διάδοση ενός συγκεκριμένου όρου για τον «τύμβο», περιορίστηκαν ενδεχομένως και πιθανές επιρροές από την ανατολική Ευρώπη, αν υποθέσουμε ότι το έθιμο της ταφής κάτω από έναν τύμβο προσελήφθη στην κεντρική Ευρώπη από εκεί. Ούτε αυτό όμως μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα, αφού το συγκεκριμένο έθιμο είχε τότε ήδη αρκετή προϊστορία και στην Δύση.[663] Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για ένα από τα θεωρούμενα ως κυριότερα τεκμήρια διασποράς των πολιτισμών Κουργκάν, δηλαδή τους εξημερωμένους ίππους. Τα ευρήματα οστών εξημερωμένων αλόγων που έχουν βρεθεί σε θέσεις του πολιτισμού των Κωδωνοειδών Κυπέλλων στην δυτική Ευρώπη θεωρούνται πλέον προϊόν τοπικών διαδικασιών εξημέρωσης.[664]

Οι πολιτισμοί των Κωδωνοειδών Κυπέλλων και της Σχοινοειδούς Κεραμεικής στην Ευρώπη της 3ης χιλιετίας π.Χ. αποτελούν ένα καλό παράδειγμα για το ότι η εμφάνιση νέων πολιτιστικών φαινομένων με ευρεία διάδοση μπορεί να ερμηνευθεί χωρίς την επίκληση μεταναστεύσεων. Μέσω της αλληλεπίδρασης μεταξύ γειτονικών κοινωνιών στο πεδίο της ιδεολογίας και των καινοτομιών οι νέες τάσεις μπορούν να εξαπλωθούν σε έναν ασυνήθιστα μεγάλο γεωγραφικό χώρο. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν, άλλωστε, και οι πιο σύγχρονες έρευνες του φαινομένου της μετανάστευσης είναι ότι όσο ευρύτερη γεωγραφικώς είναι η υιοθέτηση κάποιων συγκεκριμένων εθίμων ή στοιχείων υλικού πολιτισμού, τόσο πιο απίθανη είναι η αναγωγή τους σε ένα μεμονωμένο συμβάν, όπως π.χ. σε μια μετανάστευση.[665] Ελάχιστα πιθανή είναι, κατά συνέπεια, και η σύνδεσή τους με μία και μόνη γλωσσική ή και εθνική ομάδα.

---

[663] Ό.π. σελ. 92.

[664] H.-P. Uerpmann, Die *Domestikation des Pferdes* im Chalcolithikum West- und Mitteleuropas, *Madrider Mitteilungen* 31, 1990, σελ. 109-153.

[665] R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 309 κ.ε.

Όπως, εξάλλου, έχει ορθά επισημάνει ο Γερμανός αρχαιολόγος Alexander Häusler, ένας από τους πιο αυστηρούς επικριτές της M. Gimbutas, η όλη της θεωρητική κατασκευή έχει υποπέσει στο σφάλμα της αυθαίρετης ταύτισης αρχαιολογικών πολιτισμών και γλωσσών προτού καν διερευνήσει τον μηχανισμό διασποράς των Ινδοευρωπαίων. Και τούτο διότι ήδη στην ίδια την υποτιθέμενη κοιτίδα τους, στην περιοχή του βορείου Πόντου, η Gimbutas έχει αποδώσει μια ομάδα πολιτισμών ετερογενούς χαρακτήρα σε μια ενιαία γλωσσική και εθνική οντότητα. Κάτι που γίνεται με μοναδικό επιχείρημα το ότι αυτοί συμβαίνει απλώς να μοιράζονται ένα συγκεκριμένο στοιχείο πολιτισμού: το έθιμο της ανέγερσης ταφικών τύμβων (κουργκάν).[666] Με αυτό ως δεδομένο, η συνέχεια της θεωρίας δεν συνιστά τίποτε άλλο παρά έναν μεγαλεπήβολο κυκλικό συλλογισμό.

Ο τρίτος πυλώνας της κριτικής του Renfrew στην παραδοσιακή αντίληψη για την κοιτίδα και διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών είναι η επισήμανση της αδυναμίας της να εξηγήσει τους λόγους για το ίδιο το γεγονός της διασποράς τους. Πρόκειται για την προβληματική εκείνη που αναδεικνύει ίσως όσο καμιά άλλη την ανεπάρκεια της κρατούσας άποψης. Στο πλαίσιο της σχετικής κριτικής,[667] ο Renfrew όχι μόνο θα καταδείκνυε την ανεπάρκεια αυτή διαχρονικά, αλλά και θα απομυθοποιούσε με εντυπωσιακό τρόπο μία από τις πιο παλαιές και σταθερές προκαταλήψεις στην ως τώρα διερεύνηση του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος: την σύνδεση των Πρωτοϊνδοευρωπαίων με την ιδέα του νομαδικού ποιμενισμού και την εικόνα τους ως πολεμοχαρών νομάδων με κοιτίδα τις στέπες της νοτίου Ρωσίας.

Είναι γεγονός πως η αναζήτηση των αιτίων και των μηχανισμών της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών έχει οδηγήσει στο παρελθόν σε αντιλήψεις που είτε εμφανίζουν κραυγαλέες αδυναμίες είτε προέρχονται από σφαίρες εκτός της επιστήμης. Την εποχή του Gustaf Kossinna, για παράδειγμα, η περιρρέουσα πολιτική και ιδεολογική ατμόσφαιρα ήταν πρόσφορη για την διατύπωση της ιδέας περί της έμφυτης φυλετικής ανωτερότητας των Πρωτοϊνδοευρωπαίων. Η ανωτερότητα αυτή των «Αρίων» μπορούσε να πλαισιώσει εξαιρετικά την ιδέα της σχεδόν αποικιοκρατικού τύπου εξάπλωσής τους και την κατάκτηση του μεγαλύτερου μέρους της Ευρώπης και της βορείου Ινδίας. Όπως ορθά τονίζει ο Renfrew, το πρόβλημα αυτής της αντίληψης δεν είναι μόνο η αφέλεια και η υπεροψία της, αλλά και η λογική της ανεπάρκεια: δεν μας εξηγεί για ποιο λόγο οι Πρωτοϊνδοευρωπαίοι παρέμειναν τόσον καιρό «εν υπνώσει» στην κοιτίδα τους και γιατί επέλεξαν το συγκεκριμένο (τότε υποστηριζόμενο) χρονικό σημείο για την εξάπλωσή τους.[668]

---

[666] A. Häusler, *Nomaden, Indogermanen, Invasion. Zur Entstehung eines Mythos*, Orientwissenschaftliche Hefte 5 (Mitteilungen des SFB 586 "Differenz und Integration" 3, Halle 2002), σελ. 11.

[667] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 94 κ.ε.

[668] Ό.π. σελ. 94.

Αυτού του είδους οι ιδέες που, τουλάχιστον στον χώρο της επίσημης επιστήμης, υποχώρησαν σαφώς κατά την μεταπολεμική περίοδο, δεν υπήρξαν οι μόνες που από την πρώτη στιγμή ενείχαν ουσιαστικές αδυναμίες. Το ίδιο ισχύει και για κάποιες άλλες περίεργες προσεγγίσεις που επιχειρήθηκαν στο παρελθόν, όπως π.χ. η εικόνα των Πρωτοϊνδοευρωπαίων ως σμήνους μελισσών που λόγω υπερπληθυσμού στην βόρεια «κυψέλη» του ξεχύθηκε στις άλλες περιοχές. Και σε αυτή την περίπτωση είναι εντελώς ασαφές το πού εδράζεται η άποψη ότι ο πληθυσμός στην κοιτίδα ήταν μεγαλύτερος απ' ό,τι στις γειτονικές περιοχές.[669] Πιο φιλόδοξη και ανθεκτική στον χρόνο έχει υπάρξει, αντιθέτως, ως τώρα η ιδέα της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών ως προϊόν της μεταναστευτικής εξάπλωσης πολεμοχαρών νομάδων από τις στέπες της νοτίου Ρωσίας. Πρόκειται φυσικά για την θεωρία που έχει διατυπωθεί κυρίως από την Marija Gimbutas και που αποτελεί την βασικότερη αρχαιολογική συνεισφορά στην παραδοσιακή αντίληψη του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος.[670]

Την θεωρία αυτή εκθέσαμε αναλυτικά στο κεφάλαιο II.1, ενώ στα κεφάλαια V και VI είδαμε πώς και γιατί μπορεί να ανασκευαστεί το σκέλος της που αφορά τον ελλαδικό χώρο. Ήδη στο παρόν κεφάλαιο διαπιστώσαμε όμως πως την ίδια τύχη είχε και το κομμάτι της θεωρίας που αφορά την κεντρική και δυτική Ευρώπη (πολιτισμοί της Σχοινοειδούς Κεραμεικής και των Κωδωνοειδών Κυπέλλων). Περαιτέρω, η ανάδειξη από τον Renfrew των κινδύνων που κρύβει η επίκληση της γλωσσικής παλαιοντολογίας για την εξαγωγή ιστορικής φύσεως συμπερασμάτων έθεσε εν αμφιβόλω τα θεμέλια της ιδέας για τον νομαδικό χαρακτήρα της οικονομίας των Πρωτοϊνδοευρωπαίων. Μετά από αυτές τις επιτυχείς «πλευροκοπήσεις», ήταν αναμενόμενο ότι ο Βρετανός αρχαιολόγος θα επιχειρούσε και την κατά μέτωπον επίθεση, προκειμένου να εκκαθαρίσει ό,τι είχε πλέον απομείνει από την άλλοτε κραταιά αυτή επιστημονική θεωρία.

Όπως σωστά διέκρινε ο Renfrew, ο πυρήνας της θεωρίας αποτελείται από δύο συστατικά: την ιδέα της γλωσσικής εξάπλωσης μέσω της επικράτησης μιας ελίτ (élite dominance), και φυσικά αυτήν του νομαδικού, έφιππου και πολεμοχαρούς χαρακτήρα των Πρωτοϊνδοευρωπαίων ως προσαρμοστικού τους πλεονεκτήματος κατά τις μετακινήσεις. Το πρώτο σημείο, δηλαδή η μερική ή ριζική αλλαγή του πολιτικού, πολιτιστικού ή και γλωσσικού τοπίου μιας περιοχής ως αποτέλεσμα της άφιξης μιας ισχυρής μειονότητας που εν συνεχεία θέτει υπό τον έλεγχό της το υπάρχον σύστημα, φαντάζει σίγουρα ως μια λογική σκέψη. Πολλά παραδείγματα μιας τέτοιας διαδικασίας υπάρχουν στην ιστορία, όπως π.χ. η κατάκτηση της Αγγλίας από τους Νορμανδούς.

[669] Ό.π. σελ. 94.

[670] Κατά τον A. Häusler και η θεωρία της Gimbutas, με την χαρακτηριστική έμφαση στην πολεμική ανωτερότητα των επήλυδων λαών Κουργκάν, απηχεί εν μέρει τις ίδιες ρατσιστικές θεωρήσεις του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος που αναπτύχθηκαν και κατά τα χρόνια του ναζισμού. Βλ. επ' αυτού A. Häusler, *Nomaden, Indogermanen, Invasion. Zur Entstehung eines Mythos*, Orientwissenschaftliche Hefte 5 (Mitteilungen des SFB 586 "Differenz und Integration" 3, Halle 2002), σελ. 17 κ.ε.

Το πρόβλημα, ωστόσο, είναι ότι μια αποτελεσματική και βιώσιμη εδραίωση της όποιας μειονότητας επήλυδων σε μια νέα περιοχή προϋποθέτει ανεπτυγμένη κοινωνική διαστρωμάτωση.[671] Για να τεθεί ένα σύστημα υπό τον έλεγχο μιας σχετικά ολιγάριθμης ηγετικής ομάδας απαιτείται η ύπαρξη εξελιγμένων ιεραρχικών δομών τόσο στην πλευρά που κατακτά όσο και σε αυτήν που κατακτάται. Μόνο σε διαστρωματωμένες, πρωτοαστικές ή πρώιμες κρατικές κοινωνίες αρχίζουν να δημιουργούνται οι συνθήκες για την ανάπτυξη αποτελεσματικών μηχανισμών ελέγχου ευρύτερων ομάδων ανθρώπων. Η ύπαρξη τέτοιων κοινωνικών δομών είναι αυτονόητη στα περισσότερα σχετικά ιστορικά παραδείγματα, αφού αυτά προέρχονται από προχωρημένες φάσεις εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών. Δεν είναι όμως καθόλου αυτονόητη στην περίπτωση της προϊστορίας. Στα τέλη της Νεολιθικής Εποχής, στην Χαλκολιθική ή ακόμα και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, σε αρκετές περιοχές της Ευρώπης δεν έχει ακόμα εμφανιστεί αυτού του είδους η κοινωνική διαστρωμάτωση που να καθιστά εφικτές κατακτήσεις μεγάλης κλίμακας.

Η Gimbutas είναι σε θέση να παραθέσει κάποιες ενδείξεις κοινωνικής διαβάθμισης στους πολιτισμούς της Χαλκολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην νότιο Ρωσία, δηλαδή στην υποτιθέμενη κοιτίδα των Πρωτοϊνδοευρωπαίων.[672] Αναφέρεται σε αρκετούς ευμεγέθεις, καθώς και σε κάποιους οχυρωμένους οικισμούς (π.χ. την Mikhailovka στον Δνείπερο), αλλά και στους περίφημους πλούσιους τάφους του πολιτισμού Maikop (Μάικοπ).[673] Τα κτερίσματα των τεράστιων ταφικών τύμβων του πολιτισμού αυτού του βορείου Καυκάσου, ο οποίος άκμασε στο δεύτερο μισό της 4ης χιλιετίας π.Χ., ανήκουν χωρίς αμφιβολία στα πιο εντυπωσιακά της προϊστορίας. Ιδιαίτερα τα αγγεία από πολύτιμα μέταλλα με πλούσια διακόσμηση εικονιστικών παραστάσεων έχουν δικαίως ελκύσει την προσοχή των ερευνητών.[674] Εντούτοις, η εμφάνιση κοινωνικής διαστρωμάτωσης σε αυτόν τον γεωγραφικό χώρο δεν συμπίπτει χρονικά με ανάλογες εξελίξεις στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, στον χώρο δηλαδή της υποτιθέμενης εξάπλωσης των φορέων του πολιτισμού Κουργκάν. Είναι μεν αλήθεια ότι και εδώ υπάρχουν κυρίως κατά την 3η χιλιετία π.Χ. τάφοι με κτέριση που παραπέμπει σε «πολεμιστή», είναι όμως

---

[671] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 95, 131 κ.ε.

[672] M. Gimbutas, *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected articles from 1952 to 1993*, M. R. Dexter - K. Jones-Bley (επιμ.), Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18 (Institute for the Study of Man, Washington, D.C. 1997), σελ. 82 κ.ε.

[673] Ό.π. σελ. 88 κ.ε., όπου όμως χρησιμοποιείται η παλαιά λανθασμένη χρονολόγηση του πολιτισμού στην 3η χιλιετία π.Χ. Για τον πολιτισμό Maikop βλ. και V. Trifonov, Die Majkop-Kultur und die ersten Wagen in der südrussischen Steppe, στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 167-176.

[674] J. Maran, Kulturkontakte und Wege der Ausbreitung der Wagentechnologie im 4. Jahrtausend v.Chr., στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 433 κ.ε., εικ. 2-3.

εντελώς ασαφές πόσο πραγματικά υψηλή ήταν η «υψηλή κοινωνική θέση» των προσώπων αυτών στις κοινωνίες τους.[675]

Εκτός αυτού, για να επισημάνουμε κάποιες επιπρόσθετες παραμέτρους, τα εντυπωσιακά ευρήματα του πολιτισμού Maikop παρερμηνεύτηκαν από την Gimbutas όσον αφορά αυτό που θα ονομάζαμε γεωπολιτική σημασία, λόγω των λανθασμένων χρονολογήσεων που είχε τότε στην διάθεσή της. Η ακμή του πολιτισμού αυτού δεν υπήρξε ακριβώς μια αυτόφωτη εξέλιξη. Οι πλούσιοι τάφοι του στον βόρειο Καύκασο αντανακλούν εν μέρει στην πραγματικότητα τα πολιτιστικά επιτεύγματα του σύγχρονού του νοτιότερου πολιτισμού Ουρούκ στην Μεσοποταμία (περ. 3900/3700-3100/2900 π.Χ.).[676] Πρόκειται για τον πολιτισμό εκείνο κατά την ύστερη φάση του οποίου εμφανίζονται με κέντρο την ομώνυμη πόλη της νοτίου Μεσοποταμίας ορισμένες από τις σημαντικότερες εξελίξεις στην ιστορία του πολιτισμού: τα πρώτα οργανωμένα αστικά κέντρα, η επαγγελματική εξειδίκευση, η εξελιγμένη κοινωνική διαστρωμάτωση με την διαμόρφωση μιας ανώτερης τάξης ηγεμόνων και ιερέων, τεχνολογικά επιτεύγματα όπως ο κεραμεικός τροχός και φυσικά, στα τέλη της 4ης χιλιετίας π.Χ., η γραφή.

Οι πλούσιοι τάφοι του πολιτισμού Maikop, η ακμή του οποίου οφείλεται στην πολιτιστική επιρροή, αλλά ίσως και σε μετακινήσεις πληθυσμών από την περιοχή της Μεσοποταμίας, μας δίνουν στην πραγματικότητα μια ιδέα για τις ταφές της ανώτερης τάξης του πολιτισμού Ουρούκ. Καθώς κατά την ερευνώμενη περίοδο δεν έχουν σωθεί πολλές τέτοιες ταφές από την Μεσοποταμία, οι τάφοι του βορείου Καυκάσου λειτουργούν για την σύγχρονη έρευνα περίπου όπως οι Λακκοειδείς Τάφοι των Μυκηνών για τις σύγχρονές τους –και σήμερα χαμένες– βασιλικές ταφές της Νεοανακτορικής περιόδου στην μινωική Κρήτη. Αυτό που σίγουρα δεν μπορεί να παραγνωρισθεί είναι ο σημαντικός ρόλος του πολιτισμού Maikop και της περιοχής του βορείου Καυκάσου ως συνδετικών κρίκων μεταξύ της Μεσοποταμίας και της Ευρώπης. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι για μία από τις σημαντικότερες τεχνολογικές ανακαλύψεις, αυτήν του τροχού (μέσα 4ης χιλιετίας π.Χ.), είναι ακριβώς οι συγκεκριμένες δύο περιοχές, η Μεσοποταμία και ο βόρειος Καύκασος, που διεκδικούν την χρονική προτεραιότητα.[677] Σε ό,τι αφορά όμως την γλωσσική διάσταση, δεν είναι καν σίγουρο ότι οι φορείς του πολιτισμού Mai-

[675] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 95.

[676] J. Maran, Kulturkontakte und Wege der Ausbreitung der Wagentechnologie im 4. Jahrtausend v. Chr., στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 434 κ.ε.

[677] Βλ. ό.π. για την υπόθεση της προτεραιότητας του Καυκάσου και A. Sherratt, Wagen, Pflug, Rind: ihre Ausbreitung und Nutzung - Probleme der Quelleninterpretation, στον ίδιο τόμο, σελ. 409-428, όπου ως τόπος εφεύρεσης του τροχού προκρίνεται η Μεσοποταμία.

kop υπήρξαν ομιλητές της ινδοευρωπαϊκής. Θα μπορούσαν κάλλιστα να ανήκουν στην βορειοδυτική καυκάσια οικογένεια.[678]

Το πιο εντυπωσιακό είναι, ωστόσο, ότι ο ετερόφωτος χαρακτήρας φαίνεται πως δεν αφορά μόνο τις πολιτιστικές καταβολές των ηγετικών ομάδων στην νότιο Ρωσία της ερευνώμενης περιόδου, αλλά και την μορφή της οικονομίας του πολιτισμού των στεπών. Μετά την κριτική της υπόθεσης διασποράς των Ινδοευρωπαίων στα τέλη της Νεολιθικής Εποχής υπό την μορφή της επικράτησης μιας ελίτ (élite dominance), ο Renfrew στρέφεται στο βασικότερο ίσως συστατικό της θεωρίας της Marija Gimbutas: την ιδέα του νομαδικού χαρακτήρα των Πρωτοϊνδοευρωπαίων και της μεταναστευτικής τους εξάπλωσης ως πολεμοχαρών έφιππων νομάδων. Αυτή η υπόθεση έχει, όπως είδαμε, τις ρίζες της στα ευρήματα της γλωσσικής παλαιοντολογίας. Κατά την πρόσληψή τους από την αρχαιολογία, τα ευρήματα αυτά κατέληξαν να συνδεθούν κατά πρώτον με μια αντίληψη περί ποιμενισμού στην προϊστορία η οποία μπορεί σήμερα να χαρακτηριστεί ως υπεραπλουστευτική και παρωχημένη.[679]

Στους πρώιμους χρόνους της αρχαιολογίας επικρατούσε η άποψη πως ο ποιμενισμός υπήρξε ένα ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στο κυνήγι και την τροφοσυλλογή της Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής Εποχής και στην γεωργική οικονομία της Νεολιθικής. Θεωρήθηκε, δηλαδή, πως στα ξηρά εδάφη των στεπών, τα οποία είναι κατάλληλα περισσότερο για βόσκηση παρά για καλλιέργεια σιτηρών, αναπτύχθηκε μια κτηνοτροφική οικονομία με βασικό άξονα τον νομαδικό τρόπο ζωής. Ο νομαδισμός αυτός, δηλαδή η μερική –εποχική κυρίως– παραμονή σε έναν τόπο, αντιμετωπίστηκε σαν ενδιάμεση βαθμίδα ανάμεσα στην διαρκή κινητικότητα των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών και την μόνιμη εγκατάσταση των γεωργών.[680]

Σήμερα η άποψη αυτή δεν ισχύει. Η μελέτη των ποιμενικών και νομαδικών κοινωνιών έχει αντιθέτως καταδείξει πως η ποιμενική, κτηνοτροφική οικονομία αποτελεί ένα από τα επακόλουθα της εμφάνισης της γεωργίας. Εμφανίζεται εκεί όπου η γεωργική οικονομία δεν αποδίδει αρκετά ή, πιο συχνά, στις παρυφές των γεωργικών περιοχών.[681] Η βιωσιμότητα ενός τέτοιου τρόπου ζωής εξαρτάται άμεσα από την συνύπαρξη με τις γεωργικές περιοχές και τα αγροτικά τους προϊόντα. Από αυτά αποτελείται σημαντικό μέρος της διατροφής των ποιμενικών ομάδων, ενώ με τα γεωργικά προϊόντα ανταλλάσσεται συνήθως ένα μέρος της κτηνοτροφικής παραγωγής. Ο Renfrew παραθέτει, μάλιστα, τις παρατηρήσεις του ανθρωπολόγου F. Barth για τους νομάδες Basseri στην νότιο Περσία, μεγάλο μέρος της διατροφής των οποίων βασίζεται όχι μόνο στην προ-

---

[678] J. P. Mallory, The homelands of the Indo-Europeans, στο: R. Blench – M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language I: Theoretical and Methodological Orientations* (Routledge, London-New York 1997), σελ. 117.

[679] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 83 κ.ε., 95 κ.ε., 137 κ.ε., 197 κ.ε.

[680] Ό.π. σελ. 83, 138.

[681] Ό.π. σελ. 83 κ.ε., 95 κ.ε., 138 κ.ε., 198.

μήθεια αγροτικών προϊόντων μέσω εμπορίου, αλλά και στην περιορισμένης κλίμακας καλλιέργειά τους από του ίδιους τους νομάδες.[682]

Στην πραγματικότητα, η ανάπτυξη του νομαδικού ποιμενισμού στην προϊστορική Ευρώπη σχετίζεται πιθανότατα με αυτό που ο Βρετανός αρχαιολόγος Andrew Sherratt έχει ονομάσει «επανάσταση των δευτερογενών προϊόντων» (secondary products revolution).[683] Κατά την ύστερη φάση της Νεολιθικής Εποχής, εμφανίζεται σε πολλές περιοχές μια τάση εντατικοποίησης της διατροφικής οικονομίας. Κύρια χαρακτηριστικά της υπήρξαν η αύξηση της χρήσης γάλακτος, τυριού, μαλλιού και δέρματος, καθώς και η πιο εντατική χρήση των ζώων στην άροση. Ένα από τα επακόλουθα αυτής της νέας οικονομικής στρατηγικής ήταν η εντατικοποίηση, αλλά πιθανώς και επέκταση των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων σε κάποιες ορεινές κυρίως περιοχές που ως τότε δεν αξιοποιούνταν. Σε αυτή την περίοδο ανάγονται ίσως και οι απαρχές του λεγόμενου ημιμόνιμου ποιμενισμού (transhumance) με χαρακτηριστικό τις εποχικές (άνοιξη-φθινόπωρο) κάθετες μετακινήσεις των κοπαδιών και των ποιμένων τους (όχι όμως και της υπόλοιπης κοινότητας) από τα ορεινά στα πεδινά και αντιστρόφως. Όπως σε μεταγενέστερες εποχές, έτσι και στην απώτερη προϊστορία, η εντατικοποίηση του ποιμενισμού υπήρξε μια εξέλιξη που, όπως υπογραμμίζει ο Renfrew, απλώς συμπλήρωσε τις προϋπάρχουσες οικονομικές στρατηγικές, δεν τις αντικατέστησε.[684]

Και φυσικά, καθώς τα εξημερωμένα ζώα ήταν ήδη διαθέσιμα σε όλες τις περιοχές, η περαιτέρω αυτή ανάπτυξη του ποιμενισμού μπορεί να θεωρηθεί το αποτέλεσμα ενδογενών διαδικασιών εντατικοποίησης της οικονομίας στον κάθε τόπο. Οποιαδήποτε επίκληση ευρείας κλίμακας μεταναστεύσεων ως αιτίας για τον αυξημένο ρόλο του ποιμενισμού σε κάποιες περιοχές, καθώς και το αντίστροφο, η επίκληση της ανάπτυξης του νομαδικού ποιμενισμού ως αιτίας μεταναστεύσεων, μπορεί εξάλλου να «σκοντάψει» και σε ευρύτερους παράγοντες γεωγραφικής και οικονομικής φύσεως.

Η ιδέα, φέρ' ειπείν, της εξάπλωσης των Πρωτοϊνδοευρωπαίων στην κεντρική και δυτική Ευρώπη ως νομάδων προϋποθέτει, φυσικά, την μεταφορά αυτής της μορφής οικονομίας στα νέα εδάφη. Σε αντίθεση όμως με της στέπες της ανατολικής Ευρώπης ή την δυτική Ασία, η υπόλοιπη Ευρώπη δεν αποτέλεσε ποτέ πρόσφορο έδαφος για μια κτηνοτροφία νομαδικού χαρακτήρα.[685] Στις περιοχές της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης ήδη από τις αρχές της Νεολιθικής Εποχής εδραιώθηκε η αγροτική οικονομία των μονίμως εγκατεστημένων γεωργών. Η γεωργία ή η μεικτή οικονομία γεωργίας και κτη-

[682] Ό.π. σελ. 84 με παραπ. 13.

[683] A. Sherratt, Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution, στο: I. Hodder - G. Isaac - N. Hammond (επιμ.), *Patterns of the Past: Studies in Honour of David Clark* (Cambridge University Press, Cambridge 1981), σελ. 261-305.

[684] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 96.

[685] Ό.π. σελ. 96.

νοτροφίας απέφεραν σε ικανοποιητικό βαθμό τα προς το ζην, επιτρέποντας ταυτόχρονα και την εντοπιότητα, την μόνιμη εγκατάσταση. Κατά συνέπεια, σε τέτοιες περιοχές δεν υπήρχε η πρακτική ανάγκη για την ανάπτυξη ή υιοθέτηση του νομαδικού ποιμενισμού. Και πράγματι, όπως είδαμε στην περίπτωση των δύο «πολιτισμών των Κυπέλλων» της τελικής Νεολιθικής στην Ευρώπη, δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδηλώνουν κάποια αλλαγή στην οικονομία των ευρωπαϊκών πληθυσμών κατά την επίμαχη περίοδο.

Πού μας οδηγούν τελικά οι ανωτέρω παρατηρήσεις ως προς την πραγματική φύση του περιβόητου, πλέον, νομαδικού ποιμενισμού των στεπών της νοτίου Ρωσίας; Όπως είδαμε, σε περιοχές με μεικτή (γεωργική και κτηνοτροφική) οικονομία που περιλαμβάνει και παραγωγή δευτερογενών προϊόντων μπορεί να αναπτυχθεί το φαινόμενο του ημιμόνιμου ποιμενισμού. Αυτός με την σειρά του μπορεί, στο πλαίσιο της προσαρμογής του σε ένα δύσκολο φυσικό περιβάλλον όπως αυτό των στεπών, να πάρει την μορφή πραγματικού νομαδικού ποιμενισμού. Αυτό όμως σημαίνει πως τα βασικά χαρακτηριστικά του πολιτισμού Κουργκάν, του πολιτισμού των Πρωτοϊνδοευρωπαίων σύμφωνα με την Gimbutas, δεν υπήρξαν ένα αυτοδύναμο φαινόμενο. Οι στέπες της νοτίου Ρωσίας δεν υπήρξαν η κοιτίδα ενός πολιτισμού που εξαπλώθηκε προς δυσμάς, αλλά το αντίστροφο: ο νομαδικός ποιμενισμός του πολιτισμού Κουργκάν υπήρξε η ανατολική «προέκταση» της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας που είχε προηγουμένως αναπτυχθεί στις περιοχές δυτικά των στεπών.[686]

Αναζητώντας αυτούς τους μόνιμα εγκατεστημένους γεωργούς θα οδηγηθούμε σε έναν από τους πιο σημαντικούς προϊστορικούς πολιτισμούς της Ευρώπης: πρόκειται για τον χαλκολιθικό πολιτισμό Cucuteni (Κουκουτένι), που, όπως είδαμε στο κεφάλαιο VI, άκμασε μεταξύ του 4300 π.Χ. και του 3700 π.Χ. στην περιοχή της βορειοανατολικής Ρουμανίας, της Μολδαβίας και της νοτιοανατολικής Ουκρανίας. Είναι ο πολιτισμός της εξαιρετικής πολύχρωμης κεραμεικής (εικ. 39 [σελ. 294]), η οποία συχνά θυμίζει έντονα την κάπως αρχαιότερη κεραμεική του νεολιθικού Διμηνίου στην Θεσσαλία (περ. 4600-4400 π.Χ.).

Ενστερνιζόμενος σε αυτό το ζήτημα την άποψη του Αμερικανού ανθρωπολόγου Ward Goodenough, ο Renfrew καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο πολιτισμός Κουργκάν άρχισε να αναπτύσσεται περί το 3500 π.Χ. στις ανατολικές παρυφές του πολιτισμού Cucuteni-Tripolye.[687] Ο τελευταίος υπήρξε η «κοιτίδα» των νομάδων ποιμένων Κουργκάν και της μορφής της οικονομίας τους. Εάν αυτό δεν έγινε αμέσως αντιληπτό, είναι επειδή στις ύστερες φάσεις του πολιτισμού Cucuteni-Tripolye παρατηρούνται πράγματι κάποιες επιρροές από την πλευρά του πολιτισμού των στεπών.[688] Κάποια αρχαιολογικά

---

[686] Ό.π. σελ. 97.

[687] Ό.π. σελ. 97 με παραπ. 31.

[688] Ό.π. σελ. 98.

ευρήματα (π.χ. τα νεκροταφεία Suvorovo και Giurgiuleşti, κεφ. II.1, εικ. 4 [σελ. 54]) δημιούργησαν μια λανθασμένη εντύπωση ως προς την *αρχική* κατεύθυνση των πολιτιστικών φαινομένων. Ό,τι στην πραγματικότητα υπήρξε προϊόν μεταλλαγής της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας σε ποιμενισμό εμφανίστηκε στο αρχαιολογικό υλικό ως μια μετακίνηση προς δυσμάς.

Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, λαμβανομένων υπ' όψιν των στοιχείων αυτών, η εικόνα για την κάποτε θεωρούμενη ως κοιτίδα των Πρωτοϊνδοευρωπαίων αλλάζει με τον πιο ριζικό τρόπο. Διότι, σύμφωνα με την ανωτέρω προσέγγιση, στην πραγματικότητα ήταν ο γεωγραφικός χώρος των στεπών της νοτίου Ρωσίας εκείνος που δέχθηκε μεταναστευτικές κινήσεις οι οποίες έλαβαν χώρα από δυσμάς προς ανατολάς και όχι αντιστρόφως. Η πρώτη γλώσσα που ομιλήθηκε στο πιο δυτικό τμήμα των στεπών υπήρξε, αν δεχθούμε αυτό το σενάριο, η γλώσσα των δυτικότερών τους γεωργικών πολιτισμών.[689] Όπως, εντούτοις, θα δούμε στο κεφάλαιο VII.6, η αρχική κατοίκηση της περιοχής των στεπών, ασχέτως του κατά πόσο αυτή σχετίζεται με το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα, αποδείχθηκε ένα αρκετά σύνθετο θέμα στο οποίο ο Renfrew τελικά αναθεώρησε την οπτική του.

Το τελευταίο στοιχείο της θεωρίας Κουργκάν που ανασκευάστηκε από τον Βρετανό καθηγητή είναι η ιδέα των νομάδων ποιμένων ως πολεμοχαρών ιππέων. Στο θέμα αυτό υπάρχει μια σειρά από συγχύσεις που αφορούν κυρίως την χρήση των αλόγων. Η ίππευση των αλόγων δεν είναι κάτι που υπήρχε ανέκαθεν. Υπάρχουν ενδείξεις πως το άλογο εξημερώθηκε για πρώτη φορά περί τα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ. στην περιοχή του βορείου Καζαχστάν (πολιτισμός Botai) ή, σύμφωνα με άλλους ερευνητές, περίπου χίλια χρόνια νωρίτερα στις στέπες του Ευξείνου Πόντου και της Κασπίας, όπου οστά αλόγων έχουν βρεθεί σε ίδιες συνάφειες με τα οστά άλλων, ήδη τότε εξημερωμένων ζώων.[690] Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι στην ίδια εποχή ανάγεται και η ίππευση του αλόγου. Αρχικά το άλογο χρησίμευε για την προμήθεια κρέατος και γάλακτος, καθώς και ως υποζύγιο για μάλλον ειρηνικές, γεωργικές κυρίως εργασίες. Στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ., στο λεγόμενο «Έμβλημα της Ουρ»,[691] τις άμαξες σύρουν ακόμη όναγροι (ασιατικοί αγριογάιδαροι) και όχι άλογα (εικ. 17:1 [σελ. 169]).

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο IV, πολεμικά άρματα συρόμενα από άλογα δεν απαντούν πριν από το πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ., όταν αναπαρίστανται π.χ. στις επιτύμβιες στήλες του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών (εικ. 15:2 [σελ. 153]) και αρ-

689 Ό.π. σελ. 97, 202 κ.ε.

690 D. W. Anthony, *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders form the Eurasian Steppes Shaped the Modern World* (Princeton University Press, Princeton and Oxford 2007), σελ. 200 κ.ε., 216 κ.ε.

691 B. Hrouda, *Der alte Orient. Geschichte und Kultur des alten Vorderasien* (C. Bertelsmann, München 1991), σελ. 334-337.

γότερα σε πολλές απεικονίσεις από την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή (εικ. 17:2 [σελ. 169]).[692] Για αναπαραστάσεις ιππασίας πρέπει κανείς να περιμένει ακόμη περισσότερο, ως περίπου το 1200 π.Χ. Είναι, ωστόσο, πιθανό πως η ίππευση του αλόγου είχε ήδη εμφανιστεί σε κάποιο χρονικό σημείο λίγο πριν από το 2000 π.Χ., όπως μαρτυρούν τα ευρήματα διάτρητων οστέινων παραγναθίων (cheek-pieces) χαλινών που έχουν βρεθεί στην Σλοβακία και την Ουγγαρία,[693] ενώ σχετικές αναφορές έχουμε και στις γραπτές πηγές της Μεσοποταμίας για τις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ.[694] Οι πληροφορίες αυτές συνάδουν με πολυάριθμα ευρήματα χαλινών από μπρούντζο και σίδηρο που χρονολογούνται εντός της 2ης χιλιετίας π.Χ. και αποτελούν σημαντικά αρχαιολογικά τεκμήρια για την εμφάνιση της ιππασίας.[695] Κάποιες πιο φιλόδοξες εκτιμήσεις που επί τη βάσει της αύξησης των οστών αλόγων σε οικισμούς τοποθετούν τις απαρχές της ίππευσης πριν από το 4000 π.Χ. δεν συνοδεύονται από εξίσου χειροπιαστά στοιχεία.[696]

Όπως η εξημέρωση των αλόγων δεν οδήγησε αυτόματα στην ίππευσή τους, έτσι και η ίππευσή τους δεν οδήγησε αμέσως στην εμφάνιση του φαινομένου των έφιππων πολεμιστών. Στον μυκηναϊκό πολιτισμό, για παράδειγμα, παρά τις πολλές απεικονίσεις πολεμιστών, πολεμικών αρμάτων και σκηνών μάχης σε ξηρά και θάλασσα, οι αναπαραστάσεις έφιππων πολεμιστών είναι σχεδόν ανύπαρκτες.[697] Είναι προφανές πως στο πλαίσιο των τότε πολεμικών πρακτικών η πρωταρχική χρήση των αλόγων ήταν ως κινητήριος δύναμη των αρμάτων. Για να βρούμε εικονογραφικά και άλλα στοιχεία που να τεκμηριώνουν με πειστικό πλέον τρόπο την ύπαρξη έφιππων πολεμιστών πρέπει να περιμένουμε ως την ύστερη χεττιτική περίοδο (1200-700 π.Χ.) και την 1η χιλιετία π.Χ. (σκυθική τέχνη, ασσυριακά ανάγλυφα).[698] Ο μεταλλικός αναβολέας, μάλιστα, που κατέ-

[692] J. Crouwel, Der alte Orient und seine Rolle in der Entwicklung von Fahrzeugen, στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 78 κ.ε., με συγκεντρωμένη όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία, εικ. 27, 29-30.

[693] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 138, 199, εικ. 8:3.

[694] Ό.π. σελ. 199 με παραπ. 32.

[695] A. Sherratt, The Secondary Exploitation of Animals in the Old World, στο: A. Sherratt, *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives* (Edinburgh University Press, Edinburgh 1997), σελ. 217 κ.ε. K. Kristiansen, What language did Neolithic pots speak? Colin Renfrew's European farming-language-dispersal model challenged, *Antiquity* 79, 2005, σελ. 684 κ.ε., εικ. 2.

[696] D. W. Anthony, *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders form the Eurasian Steppes Shaped the Modern World* (Princeton University Press, Princeton and Oxford 2007), σελ. 221 κ.ε.

[697] Εξαίρεση αποτελεί το πήλινο αγαλματίδιο ενός ιππέα που βρέθηκε στις Μυκήνες και χρονολογείται στον 13ο αιώνα π.Χ.· βλ. M. S. F. Hood, A Mycenaean Cavalryman, *Annual of the British School at Athens* 48, 1953, σελ. 84-93, εικ. 47-48. Η έφιππη μορφή κρατά το τμήμα ενός αντικειμένου που θα μπορούσε να είναι ξίφος ή εγχειρίδιο. Επίσης, σε τμήμα τοιχογραφίας από το ανάκτορο των Μυκηνών απεικονίζονται ένας στρατιώτης, ιπποκόμοι και άλογα χωρίς συνάφεια με πολεμικό άρμα, G. E. Mylonas, *Mycenae Rich in Gold* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1983), σελ. 236, εικ. 197.

[698] R. Drews, *Early Riders: The Beginnings of Mounted Warfare in Asia and Europe* (Routledge, New York-London 2004).

στησε την έφιππη μάχη ευκολότερη και ασφαλέστερη επιτρέποντας σταδιακά και την συγκρότηση μονάδων βαρέος ιππικού εφευρίσκεται μόλις τον 4ο αιώνα μ.Χ. στην Κίνα και εισάγεται στην Ευρώπη τον 7ο αιώνα μ.Χ.

Κατά συνέπεια, έχουμε να κάνουμε με μακροχρόνιες εξελικτικές φάσεις της χρήσης του αλόγου, στο πλαίσιο των οποίων αναπτύχθηκαν και οι κατάλληλες για την κάθε χρήση ράτσες αλόγων. Το τόσο γνώριμο φαινόμενο των έφιππων πολεμιστών είναι μία από τις τελευταίες χρονικά φάσεις σε αυτή την εξέλιξη, αφού αρχίζει να αποκτά πραγματική υπόσταση μόλις κατά την 1η χιλιετία π.Χ. Κάθε υπόθεση, συνεπώς, που συνδέει το φαινόμενο αυτό με προϊστορικούς πολιτισμούς, όπως ο πολιτισμός Κουργκάν ή αυτοί των Κωδωνοειδών Κυπέλλων και της Σχοινοειδούς Κεραμεικής, είναι προφανές πως παραβλέπει την εξελικτική αυτή διαδικασία.[699] Κάνει, δηλαδή, μια «συγκρητιστική» μείξη ετερόκλητων χρονικά στοιχείων προκειμένου να στηρίξει μια θεωρία της οποίας και τα υπόλοιπα σκέλη, όπως είδαμε σε αυτό το υποκεφάλαιο, εδράζονται επί εξίσου σαθρών θεμελίων.

Οι τρεις άξονες της κριτικής στην οποία ο Renfrew υπέβαλε την παραδοσιακή αντίληψη για την κοιτίδα και διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών κατέδειξαν με ανάγλυφο τρόπο τις εντελώς προβληματικές βάσεις στις οποίες στηρίζονται συχνά δημοφιλείς επιστημονικές θεωρίες. Η θεωρία Κουργκάν, το «ερευνητικό φάντασμα με την μακρά ιστορία» κατά τον Vladimir Milojčić,[700] ή το «μυθιστόρημα επιστημονικής φαντασίας» κατά τον Χρίστο Ντούμα,[701] κατέρρευσε με τρόπο εντυπωσιακά εύκολο, λαμβανομένης υπ' όψιν της αποδοχής που χαίρει ακόμη και σήμερα. Η συστηματική ανασκευή της γλωσσικής παλαιοντολογίας, της παρωχημένης πλέον ταύτισης αρχαιολογικών πολιτισμών και εθνών ή γλωσσικών ομάδων, καθώς και της ιδέας περί της διασποράς των Πρωτοϊνδοευρωπαίων ως πολεμοχαρών έφιππων νομάδων αποτελεί, ωστόσο, ένα μόνο μέρος της ευρύτερης κριτικής που είναι δυνατόν να ασκηθεί στις βασικές υποθέσεις εργασίας οι οποίες διέπουν την μελέτη του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος.

---

699 C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 200.

700 Vl. Milojčić, Βιβλιοκρισία του A. Tovar, *Krahes alteuropäische Hydronymie und die westindogermanischen Sprachen*, *Prähistorische Zeitschrift* 54, 1979, σελ. 243.

701 Χρ. Ντούμας, Η ινδοευρωπαϊκή θεωρία και ο πολιτισμός του Αιγαίου, στο: Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte e.V. (επιμ.), *Die Geschichte der hellenischen Sprache und Schrift. Vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr.: Bruch oder Kontinuität?*, Tagungsband, 03.-06.10.1996, Ohlstadt (DZA Verlag für Kultur und Wissenschaft GmbH, Altenburg 1998), σελ. 69.

VII.3. Η κριτική της γενετικής συγγένειας: το γλωσσικό οικογενειακό δέντρο και η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοινωνία και μυθολογία

«Γίνεται λόγος για την κοιτίδα, την φυλή και τον πολιτισμό του υποτιθέμενου πρωτοϊνδοευρωπαϊκού λαού, ο οποίος όμως ίσως δεν υπήρξε ποτέ».[702] Αυτή η φράση του N. S. Trubetskoy μας εισάγει επιγραμματικά σε ένα επίπεδο κριτικής ορισμένων αντιλήψεων περί Ινδοευρωπαίων διαφορετικό απ' ό,τι συναντήσαμε ως τώρα. Οι αντιρρήσεις που είδαμε ότι προβλήθηκαν π.χ. στην γλωσσική παλαιοντολογία αφορούσαν κυρίως τα ιστορικά συμπεράσματα που επιχειρήθηκε να εξαχθούν μέσω αυτής (κοιτίδα και διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών). Δεν προχώρησαν όμως έως το σημείο να αμφισβητήσουν την αρχή της γενετικής σχέσης μεταξύ των γλωσσών-μελών μιας γλωσσικής οικογένειας ούτε την ύπαρξη της πρωτογλώσσας προγόνου τους.

Στην πραγματικότητα, ο Trubetskoy είναι ένας από τους λίγους που τόλμησαν να κάνουν αυτό το βήμα, διατυπώνοντας την άποψη ότι δεν υπάρχει κάποιος ισχυρός λόγος να δεχθεί κανείς την ύπαρξη μιας ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας.[703] Ότι, δηλαδή, είναι εξίσου πιθανό πως οι πρόγονοι των μεταγενέστερων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών διέφεραν αρχικώς αρκετά μεταξύ τους και πως όποια κοινά σημεία εμφανίζουν αργότερα οφείλονται κατά κύριο λόγο στην σύγκλισή τους μέσω συνεχών επαφών, αμοιβαίων επιρροών και δανεισμού λέξεων. Η τολμηρή αυτή άποψη προσκρούει, εντούτοις, στις βασικές δομικές ομοιότητες μεταξύ των γλωσσών που ανήκουν στις μεγάλες γλωσσικές οικογένειες. Σε αντίθεση με τα γλωσσικά δάνεια, τέτοιες δομικές συγγένειες είναι πολύ δύσκολο να εξαπλωθούν απλώς και μόνο μέσω αλληλεπιδράσεων. Η αγγλική γλώσσα π.χ. διατηρεί τον γερμανικό της χαρακτήρα παρά τις πολλές επιρροές από τα λατινικά και τα γαλλικά, όπως και η περσική διατηρεί την ινδοϊρανική της ταυτότητα, αν και έχει δεχθεί πολλές επιδράσεις από την αραβική.

Αν και η άποψη του Trubetskoy δεν γίνεται γενικώς αποδεκτή, αποτελεί την καλύτερη εισαγωγή στην ιστορία της κριτικής δύο ιδιαιτέρως δημοφιλών τάσεων στην μελέτη του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος. Και στις δύο αυτές αντιλήψεις, εκ των οποίων η μία αφορά την γλωσσική εξέλιξη και η άλλη τον πολιτισμό των Ινδοευρωπαίων, φαίνεται να έχει αποφασιστικά παραβλεφθεί ο ρόλος των επιρροών ή της κοινής παράλληλης εξέλιξης και να έχει υπερτονισθεί η γενετική προέλευση των υπό συζήτησιν φαινομένων. Πρόκειται για την θεωρία του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου και τις απόψεις περί της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής κοινωνίας και μυθολογίας. Η παρουσίαση της κριτικής

[702] N. S. Trubetskoy, Gedanken über das Indogermanenproblem, στο: A. Scherer (επιμ.), *Die Urheimat der Indogermanen* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1968), σελ. 216.

[703] Για μια σύνοψη των απόψεων του Trubetskoy βλ. C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 108 κ.ε. Για άλλους ερευνητές που έχουν διατυπώσει παρόμοιες θέσεις βλ. A. Häusler, *Nomaden, Indogermanen, Invasion. Zur Entstehung eines Mythos*, Orientwissenschaftliche Hefte 5 (Mitteilungen des SFB 586 "Differenz und Integration" 3, Halle 2002), σελ. 79.

των δύο αυτών αντιλήψεων είναι απαραίτητη όχι μόνο διότι θέτει εν αμφιβόλω κάποιες κατεστημένες και απλουστευτικές απόψεις που αφορούν την γενετική συγγένεια των γλωσσών και του πολιτισμού των ομιλητών τους, αλλά και διότι ανοίγει τον δρόμο για άλλες προτάσεις λύσης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, τις οποίες θα δούμε στην συνέχεια.

Έχοντας ήδη επισημάνει τα προβλήματα που δημιουργούνται στην διεπιστημονική έρευνα όταν κανείς έχει ελλιπή γνώση των πολλών και διαφορετικών απόψεων που εκφράζονται εντός της κάθε επιστήμης, ο Renfrew εκθέτει στο 5ο κεφάλαιο του *Archaeology and Language*[704] την γλωσσολογική κυρίως κριτική στην οποία έχει υποβληθεί η ιδέα του λεγόμενου γλωσσικού οικογενειακού δέντρου. Πρόκειται για την πρώτη εκείνη βασική αρχή ταξινόμησης των γλωσσών που, όπως είδαμε και στο κεφ. II.1, αναπτύχθηκε στα πιο πρώιμα στάδια της γλωσσολογικής έρευνας και που ακολουθεί ένα γενεαλογικό μοντέλο δαρβινικού τύπου. Στην βάση αυτής της ιδέας βρίσκεται η μάλλον μονοδιάστατη αντίληψη των γλωσσών ως απολύτως διακριτών οντοτήτων, ομιλουμένων σε σαφώς οριοθετημένες γεωγραφικές περιοχές και υποκειμένων σε βαθμιαίες αλλαγές που ακολουθούν σχεδόν μηχανιστικούς νόμους.

Σύμφωνα με την θεωρία του οικογενειακού δέντρου (γερμ. Stammbaumtheorie), την οποία διατύπωσε ο Γερμανός γλωσσολόγος August Schleicher (Άουγκουστ Σλάιχερ) το 1862,[705] γλώσσες με στενή μεταξύ τους συγγένεια, όπως π.χ. η γαλλική και η ιταλική, ταξινομούνται σε ομάδες, οι οποίες με την σειρά τους ομαδοποιούνται σε μεγάλες γλωσσικές οικογένειες. Με αυτόν τον τρόπο η ταξινόμηση παίρνει την μορφή του γραφήματος ενός οικογενειακού δέντρου (εικ. 41 [σελ. 335]). Στην περίπτωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, στην αρχή του «κορμού» του δέντρου είναι η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή, η οποία διακλαδώνεται στις επιμέρους ομάδες (π.χ. σλαβο-γερμανική, ινδοϊρανική, κλπ.), οι οποίες ακολούθως διακλαδώνονται εκ νέου στις σύγχρονες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες (π.χ. γερμανικά, σλαβικά, ινδικά, ιρανικά, κλπ.).

Επηρεασμένη σαφώς από την εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου, αλλά και θυμίζοντας λίγο και την μεταγενέστερή της αρχαιολογική αντίληψη περί «πολιτιστικών κύκλων» (βλ. κεφ. I, σελ. 17 κ.ε.), η θεωρία του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου αντιλαμβανόταν την γλωσσική αλλαγή, στην προκειμένη περίπτωση τον διαχωρισμό των γλωσσών-μελών της οικογένειας, αποκλειστικά ως προϊόν μεταναστεύσεων. Ως, δηλαδή, κάτι που συνέβαινε όταν ορισμένοι από τους ομιλητές της γλώσσας-προγόνου μετανάστευαν σε μια νέα περιοχή, όπου η γλώσσα τους άρχιζε να εξελίσσεται έχοντας πλέον

[704] Ό.π. σελ. 99 κ.ε.

[705] A. Schleicher, *Die darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft* (H. Boehlau, Weimar 1863).

χάσει την επαφή με τον αρχικό «κορμό».[706] Εντός του τελευταίου εθεωρείτο, φυσικά, πως επικρατούσε σχετική ή απόλυτη γλωσσική ομοιομορφία.

Το κύριο μειονέκτημα του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου είναι ότι, όπως είδαμε και στην περίπτωση του αντίστοιχου σχήματος που αφορά ειδικώς την ελληνική γλώσσα (κεφ. III.3, εικ. 12 [σελ. 116]), παραβλέπει τους πολλούς και διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους μπορεί να επέλθει η γλωσσική αλλαγή και εξέλιξη.[707] Υπεραπλουστεύοντας την ιδέα της γενετικής συγγένειας μεταξύ των γλωσσών, υποτιμά τον ρόλο των επιρροών που σε κάποιο γεωγραφικό σημείο του δέντρου μπορεί να είναι ισχυρότερες απ' ό,τι σε άλλο. Δύο γλώσσες που είναι π.χ. γειτονικές μεταξύ τους είναι λογικό να παρουσιάζουν κοινά σημεία λόγω των διαρκών αλληλεπιδράσεων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών της βορείου Ινδίας, οι οποίες εμφανίζουν ομοιότητες (δάνεια, γραμματικούς τύπους) με τις νοτιότερα ομιλούμενες μη ινδοευρωπαϊκές (της δραβιδικής οικογένειας).

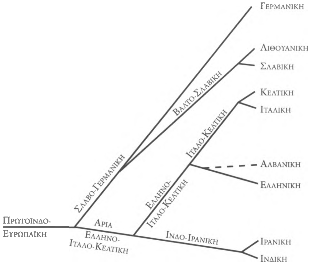

Εικ. 41. Η πιο απλή μορφή του μοντέλου του οικογενειακού δέντρου στην περίπτωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών.

Εκκινώντας από αυτές τις διαπιστώσεις, ένας άλλος Γερμανός γλωσσολόγος, ο Johannes Schmidt (Γιοχάννες Σμιτ), διατύπωσε ήδη το 1872 την δεύτερη βασική υπόθεση για την εξελικτική διαδικασία των γλωσσών-μελών μιας γλωσσικής οικογένειας. Πρόκειται για την θεωρία των γλωσσικών κυμάτων (γερμ. Wellentheorie).[708] Σύμφωνα

[706] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 101 κ.ε.

[707] Ό.π. σελ. 103 κ.ε.

[708] J. Schmidt, *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen* (H. Boehlau, Weimar 1872).

με αυτήν, οι γλωσσικές μεταβολές είναι δυνατόν να εμφανίζονται στο εσωτερικό ή στην περιφέρεια μιας ευρύτερης και αρχικώς ομοιογενούς γλωσσικής περιοχής. Κάποιες εξ αυτών μπορεί να επέρχονται σε ένα συγκεκριμένο σημείο εντός της ευρύτερης αυτής ζώνης, χωρίς να επηρεάζουν την κατάσταση σε άλλα σημεία, όπου πιθανώς έχουν ήδη παρουσιαστεί άλλης φύσεως νεωτερισμοί. Με τον τρόπο αυτό προκύπτουν επιμέρους γεωγραφικοί θύλακες γλωσσικών αλλαγών, οι οποίες εν συνεχεία εξαπλώνονται σαν κύματα στα γειτονικά τους μέρη, όχι όμως σε ολόκληρη την αρχική και σαφώς μεγαλύτερη περιοχή (εικ. 42 [σελ. 336]).

Τα σημεία ή υποπεριοχές εντός των οποίων εμφανίζονται τα εν λόγω γλωσσικά χαρακτηριστικά περικλείονται στον χάρτη από τις λεγόμενες ισόγλωσσες γραμμές. Όπως είναι φανερό, υπάρχουν περιοχές που είναι δυνατό να περικλείονται από πολλές ισόγλωσσες γραμμές, να παρουσιάζουν δηλαδή μια σειρά από γλωσσικά γνωρίσματα που τις ομαδοποιούν μαζί με δύο ή περισσότερες άλλες περιοχές. Και φυσικά, το γνώρισμα που μοιράζονται με μια π.χ. γειτονική τους περιοχή δεν είναι υποχρεωτικά το ίδιο με εκείνο που μοιράζονται με μια άλλη.

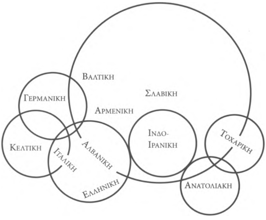

Εικ. 42. Η διαμόρφωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών με βάση την θεωρία των κυμάτων.

Εφαρμοζόμενη στην περίπτωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, η θεωρία των γλωσσικών κυμάτων οδηγεί σε μια τελείως διαφορετική αντίληψη της εξέλιξής τους. Δεν υφίσταται πλέον η ανάγκη να καταφύγει κανείς στην γνωστή υπόθεση της εξάπλωσης-διακλάδωσής τους από μια κοιτίδα μέσω μετανάστευσης πληθυσμών. Ως «κοιτίδα» μπορεί πλέον να νοηθεί ένας πολύ ευρύτερος γεωγραφικός χώρος, *εντός* του οποίου έλαβε χώρα σταδιακά, μέσω διαφορετικής τοπικής εξέλιξης και επενέργειας του φαινομένου των γλωσσικών κυμάτων, η αποκρυστάλλωση των επιμέρους γλωσ-

σών.[709] Όπως, εντούτοις, ορθά παρατηρεί ο Renfrew, στην πραγματικότητα ο διαχωρισμός και η διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών μπορεί να υπήρξαν αποτέλεσμα συνδυασμού της διαδικασίας του οικογενειακού δέντρου και αυτής των γλωσσικών κυμάτων.[710] Το ένα μοντέλο, δηλαδή, δεν αποκλείει το άλλο, ιδίως όταν έχουμε να κάνουμε με ιδιαιτέρως σύνθετες και μακροχρόνιες διαδικασίες γλωσσικής εξέλιξης. Ο σημερινός χάρτης διασποράς των γλωσσών αποτελεί πιθανώς ένα είδος παλίμψηστου από προγονικές επιρροές, επικαλυφθείσες από όλων των ειδών τις αλληλεπιδράσεις σε επίπεδο λεξιλογίου και γραμματικών τύπων.

Η πιθανότητα, ωστόσο, η θεωρία των γλωσσικών κυμάτων να βρίσκεται πιο κοντά στην πραγματικότητα της εξέλιξης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών αναδεικνύεται χαρακτηριστικά στην περίπτωση μιας παλαιάς απόπειρας υποδιαίρεσής τους: της διάκρισης ανάμεσα σε γλώσσες *centum* και *satem* («εκατό» στα λατινικά και στα αρχαία περσικά, αντίστοιχα).[711] Περί τα τέλη του 19ου αιώνα θεωρήθηκε, δηλαδή, ότι οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες μπορούν να υποδιαιρεθούν γεωγραφικά σε μία δυτική (centum) και μία ανατολική (satem) ομάδα επί τη βάσει της ύπαρξης του συμφώνου *ch/h/k* στην πρώτη και *s* στην δεύτερη. Ο φαινομενικά αξιόπιστος αυτός γεωγραφικός διαχωρισμός δέχθηκε ένα πρώτο πλήγμα με την αποκρυπτογράφηση της χεττιτικής, που, ενώ γεωγραφικά εντάσσεται στην ανατολική ομάδα, είναι παρά ταύτα γλώσσα *centum*. Πιο σοβαρά όμως υπονομεύθηκε από την ανακάλυψη της τοχαρικής, η οποία είναι επίσης γλώσσα *centum*, αν και τα γραπτά της μνημεία βρέθηκαν στο κινεζικό Τουρκεστάν, στην ανατολικότερη περιοχή εξάπλωσης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών.

Είναι σαφές πως μια τέτοια μορφή διασποράς των γλωσσικών φαινομένων δεν μπορεί να ερμηνευθεί ικανοποιητικά με την θεωρία του οικογενειακού δέντρου. Αντιθέτως, ακολουθώντας την θεωρία των γλωσσικών κυμάτων μπορούμε να υποθέσουμε ότι η φωνολογική τροπή των *ch/h/k* σε συριστικά σύμφωνα (όπως το *s*) έλαβε αρχικώς χώρα σε μια κεντρική περιοχή που περιέκλειε την ινδοϊρανική, την αρμενική και την αλβανική γλώσσα, ενώ το σχετικό «κύμα» έφθασε ως και την περιοχή της βαλτικής και της σλαβικής (όλες γλώσσες *satem*). Δεν ήταν όμως αρκετά ισχυρό ώστε να φθάσει και ως τις πιο περιφερειακές περιοχές της αρχικής περιοχής εξάπλωσης της πρωτογλώσσας, αφήνοντας έτσι άθικτη την αρχική μορφή *centum* σε γλώσσες ή γλωσσικές ομάδες όπως η γερμανική, η κελτική ή η τοχαρική.[712]

Αν, πάντως, η προβληματική της υποδιαίρεσης *centum-satem* αναδεικνύει τα μειονεκτήματα της θεωρίας του οικογενειακού δέντρου, δεν υποσκάπτει, εντούτοις, την

---

[709] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 105 κ.ε.

[710] Ό.π. σελ. 106, 145.

[711] Ό.π. σελ. 106 κ.ε.

[712] Ό.π. σελ. 108.

βασική αρχή της γενετικής συγγένειας των γλωσσών. Η θεωρία των γλωσσικών κυμάτων λαμβάνει και αυτή ως δεδομένο την ύπαρξη μιας πρωτογλώσσας. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύει τις ομοιότητες μεταξύ γλωσσών τόσο απομακρυσμένων γεωγραφικά, όπως π.χ. η κελτική και η τοχαρική. Σε τέτοιες περιπτώσεις, όπου το σενάριο της κοινής εξέλιξης μέσω αμοιβαίων επιρροών δεν είναι δυνατόν να ισχύει, φαίνεται καθαρά το αδύνατο σημείο της άποψης του Trubetskoy που αναφέραμε στην αρχή του υποκεφαλαίου.

Στο πλαίσιο, επομένως, της κριτικής του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου, ο Renfrew δεν προχωρά στην αμφισβήτηση του κεντρικού, γλωσσολογικού πυρήνα της ινδοευρωπαϊκής θεωρίας.[713] Αντιθέτως, είναι αναμφίβολα ενδιαφέρον ότι, ενώ μέσω της παράθεσης των απόψεων του Trubetskoy και της θεωρίας των γλωσσικών κυμάτων υπογραμμίζει το πόσο παραβλέπεται συχνά ο παράγοντας των επιρροών προς όφελος μιας μάλλον απλουστευτικής αντίληψης του οικογενειακού δέντρου, είναι μάλλον η θεωρία του οικογενειακού δέντρου αυτή στην οποία, με συστηματικότερο βέβαια τρόπο, θα στηρίξει εν συνεχεία την δική του θεωρία για την εξάπλωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (βλ. κεφ. VII.4). Όπως παρά ταύτα θα δούμε στην συνέχεια (κεφ. VII.5-6), πέραν του προβλήματος της υποδιαίρεσης *centum-satem*, με αυτόν τον τρόπο δημιουργούνται και άλλα σημαντικά προβλήματα, αρχαιολογικά και γλωσσολογικά, η επίλυση των οποίων περνά εν τέλει μάλλον μέσα από την θεωρία των γλωσσικών κυμάτων.

Εάν στην θεωρία του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου η κριτική από πλευράς Renfrew αφορούσε πιο πολύ τον υπερτονισμό του ρόλου της γενετικής συγγένειας και όχι την ίδια την ύπαρξή της, υπάρχει ένα άλλο θέμα στο οποίο ο αντίλογός του εστιάστηκε και σε αυτήν. Στο 10ο κεφάλαιο του *Archaeology and Language*[714] εκτίθεται μια ομάδα ερευνητικών απόψεων μέσω των οποίων κατεβλήθη μία από τις πολλές προσπάθειες να δοθεί στον όρο «ινδοευρωπαϊκός» όχι μόνο γλωσσικό, αλλά και ευρύτερο πολιτιστικό περιεχόμενο. Οι απόψεις αυτές που αναπτύχθηκαν κατά την διάρκεια του 20ού αιώνα εντός κυρίως της γαλλικής έρευνας στηρίζονται αναμφίβολα στην παραδοσιακή θεώρηση για τον χρόνο διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Λαμβάνουν, δηλαδή, ως δεδομένη την τοποθέτηση του εν λόγω χρονικού σημείου σε μια αρκετά ύστερη φάση της προϊστορίας. Υποεκτιμούν, συνεπώς, εκ των προτέρων την πραγματική διαφορά που ενδέχεται να υφίσταται μεταξύ του σημείου αυτού και της περιόδου εμφάνισης των πρώτων γραπτών μνημείων.

---

713 Ίσως αυτό απογοητεύει ορισμένους «ερευνητές» στην Ελλάδα οι οποίοι διακηρύσσουν συχνά την «κατάρρευση της ινδοευρωπαϊκής θεωρίας», την ίδια όμως στιγμή που οι ίδιοι, με το να ανάγουν όλες τις γλώσσες του κόσμου σε μια «ελληνική πρωτογλώσσα», ακολουθούν ουσιαστικά και αυτοί την αρχή της γενετικής συγγένειας των γλωσσών, καθώς και την αντίληψη του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου.

714 C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 250 κ.ε.

Στο έργο μιας σειράς κατά βάσιν Γάλλων φιλολόγων και γλωσσολόγων, όπως ο Joseph Vendryes (Βαντρί), ο Georges Dumézil (Ντιμεζίλ) και ο Émile Benveniste (Μπενβενίστ), διατυπώνεται η θεωρία πως στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης, της κοσμοαντίληψης, αλλά και της ποιητικής δημιουργίας των μετέπειτα λαών-ομιλητών των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών ανάγονται στην γενετική συγγένεια του πολιτισμού τους. Με αφετηρία τις παρατηρήσεις του Vendryes περί της ύπαρξης στην ινδοϊρανική και κελτική κοινών όρων για την θρησκεία και τις τελετουργίες,[715] εκφράστηκε π.χ. η άποψη πως ο ρόλος ιερέων όπως οι βραχμάνοι των βεδικών σανσκριτικών κειμένων, οι μάγοι της Αβέστας, οι ρωμαϊκοί φλάμινες και ποντίφηκες, καθώς και οι γνωστοί δρυΐδες των Κελτών, ήταν όχι μόνο παραπλήσιος στους διάφορους αυτούς πολιτισμούς, αλλά και αναγόμενος στην κοινή καταγωγή των θρησκευτικών θεσμών.[716]

Ακολουθώντας αυτή την ερευνητική τάση, ο φιλόλογος, θρησκειολόγος και κοινωνιολόγος G. Dumézil προχώρησε σε μια ευρύτατη και μακρόχρονη συγκριτική μελέτη της μυθολογίας των ινδοευρωπαϊκών λαών.[717] Διερευνώντας τα κοινά στοιχεία στις διάφορες μυθολογικές παραδόσεις, θεώρησε πως αυτές αντανακλούν μια υποκείμενη προγονική συγγένεια στις κοινωνικές δομές, την λεγόμενη «τριμερή ιδεολογία». Κεντρικό σημείο αυτής της θεωρίας αποτελεί η αντιστοιχία ανάμεσα στην κοινωνική οργάνωση στην Ινδία της εκεί Κλασικής περιόδου (4ος αι. π.Χ. - 6ος αι. μ.Χ.) και στην ιεραρχία του θρησκευτικού της πανθέου, όπως αυτό καταγράφεται στα αρχαία σανσκριτικά ιερά κείμενα. Όπως διέκρινε ο Dumézil, η τριμερής κοινωνική οργάνωση σε κάστες, των *βραχμάνων* (ιερέων), *ksatriyas* (πολεμιστών) και *vaisyas* (καλλιεργητών), αντικατοπτρίζεται χαρακτηριστικά στην ιεραρχική διάρθρωση και στον καταμερισμό ρόλων μεταξύ των θεοτήτων. Το ίδιο τριμερές σχήμα θεωρήθηκε εν συνεχεία πως απαντά και στην περίπτωση της αρχαίας Ρώμης (αντανακλώμενο στην αρχαϊκή τριάδα θεών Jupiter [Δία, ως υψίστης θεότητας] - Mars [Άρη, ως θεού του πολέμου] - Quirinus [Κουιρίνου, ως προστάτη της παραγωγής]), καθώς και της κελτικής και της αρχαίας γερμανικής κοινωνίας.

Παρεμφερείς απόψεις έχουν διατυπωθεί και όσον αφορά το σύστημα συγγένειας των ινδοευρωπαϊκών λαών. Έχει, δηλαδή, διαπιστωθεί πως στις διάφορες γλώσσες υπάρχουν πολλοί και σταθεροί κοινοί όροι συγγένειας που αφορούν τον άνδρα (π.χ. *πατήρ*, λατ. *pater*, σανσκρ. *pitar*- ή *φράτηρ*, λατ. *frater*, σανσκρ. *bhratar*), ενώ οι αντίστοιχοι που αφορούν την γυναίκα είναι αρκετά λιγότεροι. Το στοιχείο αυτό έχει εκληφθεί ως

---

715 J. Vendryes, Les correspondances de vocabulaire entre l'indo-iranien et l'italo-celtique, *Mémoires de la Société Linguistique de Paris* 20, 1918, σελ. 265-285.

716 C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 250.

717 Βλ. π.χ. G. Dumézil, *Flamen-Brahman* (Annales du Musée Guimet, Bibliothèque de Vulgarisation 51, Paris 1935). Του ιδίου, *Mithra-Varuna. Essai sur deux représentations indo-européennes de la souveraineté* (Leroux, Paris 1940). Του ιδίου, *L'idéologie tripartie des Indo-Européens* (Berchem Latomus, Bruxelles 1958). Του ιδίου, *Mythe et épopée. I. L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens* (Gallimard, Paris 1968).

ισχυρή ένδειξη για την ύπαρξη πατριαρχικών οικογενειακών δομών στην πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοινωνία.[718] Οι οικογένειες των Πρωτοϊνδοευρωπαίων είχαν, σύμφωνα με αυτή την άποψη, την μορφή φρατρίας με άξονα καταγωγής τον πατρικό γενεαλογικό κλάδο. Ανάλογη προσπάθεια αποκατάστασης έχει γίνει από τον Benveniste όσον αφορά την πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοινωνική δομή. Στο θέμα αυτό οι κοινοί όροι σε κάποιες γλώσσες, όπως το λατινικό *rex*, συγγενές προς το ιρλανδικό *ri* και το σανσκριτικό *raj* («βασιλιάς»), θεωρήθηκε πως απηχούν την ύπαρξη του θεσμού της βασιλείας μεταξύ των Πρωτοϊνδοευρωπαίων.[719]

Το βασικό μειονέκτημα των ανωτέρω απόψεων είναι, σύμφωνα με τον Renfrew, ότι υποπίπτουν και αυτές στον γνωστό μας κυκλικό συλλογισμό: κτίζονται, δηλαδή, επάνω στην δεδομένη πίστη στην παραδοσιακή θεωρία για το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα. Αντλώντας τις πληροφορίες τους από τις γραπτές πηγές των ιστορικών χρόνων, άρα από μια πρόσφατη φάση της πολιτιστικής εξέλιξης των υπό εξέτασιν κοινωνιών, δεν προβληματίζονται επαρκώς για τις πραγματικές συνθήκες παλαιότερων εποχών.[720] Και τούτο διότι θεωρούν τις περιόδους αυτές αυτονόητα αρχαιότερες από την εποχή διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Το τριμερές σχήμα, φέρ' ειπείν, του Dumézil προέρχεται από την πραγματικότητα κοινωνιών ήδη διαστρωματωμένων, με οργάνωση σχεδόν ή πλήρως κρατική. Η προβολή του ίδιου σχήματος στο μακρινό προϊστορικό παρελθόν των κοινωνιών αυτών συνιστά σαφή αναχρονισμό, ακόμη και αν δεχθεί κανείς ως χρόνο διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών τον προτεινόμενο από την παραδοσιακή θεώρηση (4η-3η χιλιετία π.Χ.). Οι πολιτισμοί Κουργκάν αυτής της περιόδου δεν παρουσιάζουν ακόμη τέτοιες σύνθετες κοινωνικές δομές ώστε να τις κληροδοτήσουν στις επόμενες εποχές. Ό,τι συναντούμε στους ανεπτυγμένους πολιτισμούς της 1ης χιλιετίας π.Χ. πολύ απλά δεν υπήρχε στις πρωιμότερες φάσεις της εξέλιξής τους, π.χ. το 2000 π.Χ. ή νωρίτερα.[721] Ως αποτέλεσμα αυτής της προβληματικής ιστορικής βάσης, οι Πρωτοϊνδοευρωπαίοι νοούνται ως μια νεφελώδης οντότητα στην οποία είναι δυνατό να αποδίδει ή να ανάγει κανείς το οτιδήποτε.

Στο ερώτημα πού οφείλονται τότε οι έστω γενικές ομοιότητες που φαίνεται να εμφανίζουν οι εν λόγω κοινωνίες κατά τους ιστορικούς χρόνους, ο Renfrew επιστρατεύει, όπως είναι λογικό, τα επιχειρήματα της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας και ανθρωπολογίας.[722] Σύμφωνα με αυτή την οπτική, οι κοινωνίες εξελίσσονται βαθμιαία με έναν σχεδόν δαρβινικό τρόπο, περνώντας σταδιακά από την φάση της φυλής σε αυτήν της το-

[718] E. Benveniste, *Indo-European Language and Society* (Faber and Faber, London 1973), σελ. 165 κ.ε., 169 κ.ε.

[719] Ό.π. σελ. 307 κ.ε.

[720] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 252 κ.ε., 260 κ.ε.

[721] Ό.π. 254.

[722] Ό.π. 255 κ.ε.

παρχίας (chiefdom) και εν συνεχεία σε εκείνη του πρώιμου κράτους. Συνεπώς, είναι αναμενόμενο να εμφανίζουν κοινά πολιτιστικά σημεία, χαρακτηριστικά της καθεμιάς φάσης. Κοινωνίες π.χ. όπως η αρχαία ινδική των βεδικών ύμνων, η ελληνική ομηρική ή η κελτική της Ιρλανδίας εμφανίζουν την ηρωική εκείνη κοσμοαντίληψη που χαρακτηρίζει τις αρχηγικές κοινωνικές ομάδες (ή τοπαρχίες). Αρχίζουν, επίσης, να παρουσιάζουν έναν καταμερισμό εργασίας και ρόλων που καταλήγει στην δημιουργία των διάφορων τάξεων (π.χ. ιερέων, κρατικών αξιωματούχων, πολεμιστών, κλπ.). Πρόκειται για αποτέλεσμα παράλληλης εξέλιξης που δεν ανάγεται αναγκαστικά σε κάποια κοινή καταγωγή των κοινωνικών δομών.

Καθώς η αρχαιολογία μπορεί πλέον να καταγράψει αρκετά λεπτομερώς την σταδιακή ανάπτυξη της κοινωνικής πολυπλοκότητας, καθίσταται σαφές ότι τέτοιες παράλληλες εξελίξεις μπορεί να λαμβάνουν χώρα σε κοινότητες ανθρώπων όχι μόνο απομακρυσμένες μεταξύ τους, αλλά και μη ανήκουσες στην ίδια γλωσσική οικογένεια (π.χ. στην Ευρώπη και στους πολιτισμούς της κεντρικής Αμερικής). Αυτό ισχύει όχι μόνο γενικώς, αλλά και ειδικώς σε ό,τι αφορά την «τριμερή ιδεολογία» του Dumézil. Έχει, δηλαδή, επισημανθεί πως μια παρόμοια ανάγνωση της κοινωνικής δομής επιτρέπουν και τα δεδομένα από τους πολιτισμούς μη ινδοευρωπαϊκών λαών, όπως των Εβραίων της Παλαιάς Διαθήκης ή της Ιαπωνίας.[723] Και, αν στην περίπτωση των σημιτικών λαών μπορεί ίσως να επιστρατευθεί το επιχείρημα των ινδοευρωπαϊκών επιρροών λόγω γεωγραφικής γειτνίασης, δεν μπορεί ασφαλώς να υποστηριχθεί κάτι ανάλογο και ως προς την Ιαπωνία.

Το αντεπιχείρημα του αναχρονισμού ισχύει και για την προσπάθεια του Benveniste να αποκαταστήσει στοιχεία της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής κοινωνικής οργάνωσης από μεταγενέστερους κοινούς όρους.[724] Όταν, βεβαίως, υπάρχουν λέξεις τόσο συγγενείς όπως το λατινικό *rex*, το ιρλανδικό *ri* και το σανσκριτικό *raj*, δεν μπορεί κανείς να επικαλεστεί κάποια παράλληλη εξέλιξη. Το πρόβλημα εδώ είναι το ακριβές περιεχόμενο του όρου σε παλαιότερες εποχές. Όπως είδαμε και κατά την κριτική της γλωσσικής παλαιοντολογίας, οι σημασίες των λέξεων αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου. Κατά συνέπεια, ακόμη και αν η εξωτερική μορφή μιας λέξης μπορεί να αναχθεί στο ινδοευρωπαϊκό πρωτολεξικό, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι ισχύει το ίδιο και για την σημασία της σε πολύ μεταγενέστερες εποχές.

Ένας «βασιλιάς», υπό την έννοια του τοπάρχη ή του επικεφαλής ενός μικρού κράτους, υπήρξε σίγουρα στην ρωμαϊκή, ινδική ή ιρλανδική κοινωνία των ιστορικών χρόνων, όχι όμως και στις μάλλον αταξικές προϊστορικές κοινότητες από τις οποίες προήλθαν οι μεταγενέστεροι αυτοί πολιτισμοί. Είναι πιθανόν πως ο αρχικός όρος για τον μετέπειτα «βασιλιά» δήλωνε αρχικά απλώς τον «αρχηγό» ή τον «ηγέτη», χωρίς να συν-

[723] Ό.π. 257 κ.ε. με παραπ. 17-18.

[724] Ό.π. 259.

δέεται με θεσμούς όπως η μεταγενέστερη βασιλεία, τοπαρχία ή κληρονομική μοναρχία. Με την προϊούσα κοινωνική εξέλιξη το νόημα του όρου προσαρμόστηκε στις νέες συνθήκες και αποδόθηκε τελικά στον φορέα του αξιώματος που γνωρίζουμε. Κάτι που ούτως ή άλλως συνέβη σε κάποιες μόνον ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, αφού σε άλλες βρίσκουμε διαφορετικούς όρους (π.χ. το ελληνικό *βασιλεύς* ή το αρχαίο αγγλικό *cyning*).

Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι και ο ίδιος ο Benveniste υπογραμμίζει το αξιοπρόσεκτο γεγονός ότι ο κοινός όρος *rex/ri/raj* απαντά στα γεωγραφικά άκρα του ινδοευρωπαϊκού κόσμου, στην ινδοϊρανική και την ιταλοκελτική περιοχή, ενώ απουσιάζει πλήρως στις ενδιάμεσες γλωσσικές περιοχές (ελληνική, γερμανική, βαλτική, σλαβική).[725] Αυτό τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ύπαρξη του όρου στις δύο αυτές απομακρυσμένες μεταξύ τους ζώνες αποτελεί επιβίωση ενός πολύ παλαιού αξιώματος το οποίο στους ενδιάμεσους γεωγραφικά πολιτισμούς εξέλιπε ή μετασχηματίστηκε νωρίτερα. Συγκρίνοντας, δηλαδή, το λατινικό ρήμα *rego* με το αρχαιοελληνικό *ὀρέγω* και συνδέοντας την αρχική τους σημασία με την έννοια της «ευθείας γραμμής» και του «κανόνα» οδηγείται σε ένα συμπέρασμα όχι τόσο διαφορετικό από εκείνο του Renfrew: ότι ο *rex* ήταν αρχικώς μια μορφή λιγότερο πολιτική και περισσότερο θρησκευτική, επιφορτισμένη με την οριοθέτηση του ιερού τεμένους και τον καθορισμό της ευθείας γραμμής υπό την έννοια της ορθότητας ή του ορθοτομείν.[726]

Με αυτόν τον τρόπο, ο διακεκριμένος Γάλλος επιστήμονας προλαμβάνει την μεταγενέστερη κριτική του Renfrew και παρακάμπτει το πρόβλημα του αναχρονισμού. Και τούτο διότι το χρονικό βάθος ενός ιερατικού αξιώματος όπως αυτό που περιγράφηκε θα μπορούσε να φθάνει ακόμη και ως τις αρχέγονες κοινωνικές ομάδες των απαρχών της προϊστορίας. Το ίδιο ακριβώς ισχύει όμως και για όρους όπως *πατήρ/pater/pitar*, που, καθώς αναφέρονται στις πιο βασικές συγγενικές σχέσεις, μπορούν να αναχθούν ακόμη και στα απώτατα χρονικά όρια του ανθρώπινου παρελθόντος. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε με περισσότερες λεπτομέρειες στην συνέχεια του βιβλίου (κεφ. VIII.1).

Μία ακόμη υπόθεση γενετικής πολιτιστικής συγγένειας των ινδοευρωπαϊκών λαών που μπορεί ίσως να αντέξει στην κριτική που προηγήθηκε αφορά την σφαίρα της ποιητικής δημιουργίας. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, τα έργα της αρχαίας ιρλανδικής, της βεδικής σανσκριτικής λογοτεχνίας, καθώς και τα ομηρικά έπη, παρουσιάζουν κάποια σημεία συγγένειας ως προς την μετρική μορφή του στίχου.[727] Η βασιμότητα μιας τέτοιας άποψης είναι ίσως δύσκολο να αποδειχθεί πλήρως, δεν μπορεί όμως και να αποκλεισθεί. Το τραγούδι και η ποιητική δημιουργία δεν απαιτούν την ύπαρξη σύνθετων κοινωνικών δομών, δεν χρειάζεται να περιμένουν τα πιο εξελιγμένα στάδια μιας δαρβινικού τύ-

---

[725] E. Benveniste, *Indo-European Language and Society* (Faber and Faber, London 1973), σελ. 307 κ.ε.

[726] Ό.π. σελ. 312.

[727] Βλ. επ' αυτού π.χ. J. Kurlowicz, The quantitative meter of Indo-European, στο: G. Cardona - H. M. Koenigswald - A. Senn (επιμ.), *Indo-European and Indo-Europeans* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1970), σελ. 421-430.

που κοινωνικής εξέλιξης. Μπορούν να γεννηθούν και να υφίστανται ακόμη και σε πολύ πρώιμες κοινότητες ανθρώπων.

Είναι ακριβώς σε αυτές τις προαλφαβητικές κοινωνίες που, ελλείψει γραφής, δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην πιστότητα της προφορικής απόδοσης των ποιητικών και άλλων έργων.[728] Ως αποτέλεσμα αυτής της εμμονής στην πιστότητα, ποιητικά στοιχεία μπορούν να παραδίδονται από γενιά σε γενιά για πολύ μεγάλα χρονικά διαστήματα. Είναι ένα φαινόμενο που το γνωρίζουμε καλά από την περίπτωση των ομηρικών επών[729] και που, όπως είδαμε στο κεφάλαιο V.6., μπορεί, σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία, να οδηγήσει στην αναθεώρηση του χρονικού εντοπισμού κάποιων εκ των πληροφοριών τους.

Ο λόγος που στο ζήτημα της ποιητικής δημιουργίας και ο ίδιος ο Renfrew αφήνει ανοικτή την πιθανότητα να ευσταθεί η υπόθεση μιας κάποιας γενετικής συγγένειας, είναι ακριβώς διότι είναι μια άποψη σαφώς πιο «ευέλικτη» ως προς το χρονικό βάθος των γλωσσών. Δύναται, δηλαδή, να ισχύει, ακόμη και αν κανείς μεταφέρει το χρονικό σημείο διασποράς της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας αρκετές χιλιάδες χρόνια πριν απ' ό,τι είθισται να τοποθετείται. Και αυτό ακριβώς είναι που ο Βρετανός αρχαιολόγος επρόκειτο να κάνει.

VII.4. Η «ανατολιακή υπόθεση»: εξινδοευρωπαϊσμός = εκνεολιθισμός

Έχοντας υποβάλει τις παραδοσιακές υποθέσεις περί της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών σε αυτή την τόσο πολύπλευρη κριτική και έχοντας διαπιστώσει τις ανεπάρκειές τους, ο δρόμος είχε πλέον ανοίξει για την διατύπωση εκ μέρους του Βρετανού καθηγητή μιας νέας θεωρίας. Προκειμένου αυτή την φορά να διασφαλιστούν κάποιες πιο στέρεες μεθοδολογικές βάσεις, ο Renfrew ξεκίνησε το εγχείρημά του θέτοντας ένα πολύ βασικό ερώτημα: Ποιες είναι οι συνθήκες υπό τις οποίες μια συγκεκριμένη γλώσσα καταλήγει να ομιλείται σε έναν γεωγραφικό χώρο;[730] Οι πιθανοί μηχανισμοί που μπορούν εδώ να διακριθούν είναι τρεις: ο αρχικός αποικισμός μιας περιοχής, η γλωσσική αντικατάσταση και η σταδιακή εξέλιξη.

Στην πρώτη περίπτωση, ομάδες ανθρώπων εισέρχονται και εγκαθίστανται σε μια ως τότε ακατοίκητη περιοχή, φέρνοντας μαζί και την γλώσσα τους. Πολλά σχετικά παραδείγματα υπάρχουν από διάφορες περιόδους, όπως π.χ. ο αποικισμός της αμερικανικής ηπείρου ή των νησιωτικών συμπλεγμάτων του Ειρηνικού. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει, βεβαίως, και ο αρχικός αποικισμός των διαφόρων ηπείρων (π.χ. της Ευρώπης και

---

[728] Βλ. επ' αυτού J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (C. H. Beck, München 1992).

[729] J. Latacz, *Troia und Homer. Der Weg zur Lösung eines alten Rätsels* (5η έκδ., Koehler & Amelang, Leipzig 2005), σελ. 290 κ.ε. Βλ. και F. R. Adrados, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις απαρχές ως τις μέρες μας* (Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 2003), σελ. 108.

[730] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 120 κ.ε.

της Ασίας) από τον *Homo Sapiens*, αν και κάποιες περιοχές είχαν ήδη κατοικηθεί προηγουμένως και από άλλα ανθρώπινα είδη, όπως τον άνθρωπο του Νεάντερταλ, χωρίς ωστόσο να είναι ξεκάθαρο εάν τα είδη αυτά είχαν την ίδια δυνατότητα ομιλίας με τον σύγχρονο άνθρωπο. Η δεύτερη περίπτωση, αυτή της αντικατάστασης μιας γλώσσας από μια άλλη, είναι και αυτή γνωστή από πολλά παραδείγματα, όπως π.χ. η επικράτηση των ευρωπαϊκών γλωσσών στην Αμερική, την Αυστραλία και σε άλλες ηπείρους. Καθώς η εξέλιξη αυτή μάς είναι οικεία από την ιστορία των νεώτερων χρόνων, δεν είναι περίεργο ότι το μοντέλο της γλωσσικής αντικατάστασης έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως και στην διερεύνηση της εξάπλωσης των πρώιμων γλωσσών. Η θεωρία Κουργκάν περιγράφει π.χ. και αυτή μια διαδικασία γλωσσικής αντικατάστασης. Ο τρίτος μηχανισμός, η αλλαγή μέσω σταδιακής εξελίξεως, δεν προϋποθέτει αναγκαστικά μετακινήσεις ανθρώπων. Εδώ είναι κυρίως οι διάφοροι μηχανισμοί εντός των γλωσσικών ομάδων (συντηρητισμός και καινοτομία), ή η αλληλεπίδραση μεταξύ γειτονικών ομάδων που παίζουν σημαντικό ρόλο.

Παρόλο που το μοντέλο της σταδιακής εξελίξεως είναι σίγουρα πιο κοντά στην φιλοσοφία της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας, ο Renfrew επέλεξε να ακολουθήσει τον δεύτερο δρόμο, κινούμενος με αυτόν τον τρόπο και αυτός στο πλαίσιο που είχε ήδη θέσει η παραδοσιακή θεωρία. Υπήρχε, φυσικά, και ο πρώτος δρόμος, το μοντέλο του αρχικού αποικισμού. Η σύνδεση όμως μιας τέτοιας διαδικασίας με το πρόβλημα των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών θα είχε συνέπειες απείρως πιο ανατρεπτικές για τις κρατούσες αντιλήψεις από αυτές που ο Βρετανός αρχαιολόγος επρόκειτο να επιφέρει με την θεωρία του. Όπως, εντούτοις, θα δούμε στο τέλος του κεφαλαίου, φαίνεται πως η προοπτική αυτή, που κάποια χρόνια αργότερα ήλθε δυναμικά στο προσκήνιο της έρευνας (βλ. κεφ. VIII), ουδέποτε απορρίφθηκε εντελώς ως πιθανότητα από τον Renfrew. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, να είχε στραφεί και ο ίδιος σε αυτήν εάν δεν θεωρούσε πως υπήρχε μια πολύ καλύτερη ιδέα που θα μπορούσε να αποτελέσει βάση για την θεωρία του.

Εστιάζοντας πλέον την προσοχή του στο φαινόμενο της γλωσσικής αντικατάστασης και διερευνώντας τους τρόπους με τους οποίους αυτή λαμβάνει χώρα, ο Renfrew ανέδειξε την σημασία ενός παράγοντα που ίσως δεν είναι ο πρώτος που έρχεται στο μυαλό σε τέτοιες περιπτώσεις. Πρόκειται για την δημογραφία και τις στρατηγικές επιβίωσης και διατροφής των πληθυσμών.[731] Στην αφετηρία της συλλογιστικής βρίσκεται ένα μοντέλο μετανάστευσης: μια νέα γλώσσα μπορεί να εισέλθει σε μια γεωγραφική περιοχή ως αποτέλεσμα πληθυσμιακών μετακινήσεων. Δεν είναι όμως απαραίτητο να φανταστεί κανείς τους επήλυδες ως πολεμοχαρείς κατακτητές ή φορείς μιας περισσότερο εξελιγμένης κοινωνικής οργάνωσης απ' ό,τι οι αρχικοί κάτοικοι της εν λόγω περιοχής. Προκειμένου όμως η γλώσσα των επήλυδων να αντικαταστήσει την προϋπάρχουσα,

[731] Ό.π. σελ. 124 κ.ε.

είναι αναγκαίο να υπάρξει κάποιος μηχανισμός μέσω του οποίου αυτοί να εκτοπίσουν τον παλαιό πληθυσμό ή να αποκτήσουν αριθμητική υπεροχή απέναντί του.

Ο μοναδικός «ειρηνικός» τρόπος να γίνει κάτι τέτοιο είναι το να εφαρμόσουν μια διαφορετική και πολύ πιο επιτυχημένη διατροφική-οικονομική στρατηγική. Μια στρατηγική που θα επιτρέψει την ραγδαία αύξηση του πληθυσμού των νεοφερμένων έναντι των γηγενών κατοίκων. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας διαδικασίας είναι η εισαγωγή της γεωργίας σε μια περιοχή όπου έως το χρονικό εκείνο σημείο η διατροφή βασιζόταν στο κυνήγι και στην τροφοσυλλογή. Σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, σε αυτές τις περιπτώσεις η εισαγωγή της γεωργικής οικονομίας μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση πληθυσμού έως και 5000%.[732] Η κατάκτηση π.χ. ολόκληρων ηπείρων (Β. Αμερική, Αυστραλία) από τους Ευρωπαίους στην ιστορία των νεώτερων χρόνων βασίστηκε όχι μόνο στην ανώτερη πολεμική τεχνολογία, αλλά και στην εισαγωγή της γεωργίας σε περιοχές κυνηγών-τροφοσυλλεκτών ή λιγότερο ανεπτυγμένων μορφών γεωργικής οικονομίας.

Θα μπορούσε να έχει συμβεί κάτι ανάλογο και στην προϊστορία; Έχοντας απορρίψει την θεωρία Κουργκάν και γενικότερα την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών σε μια ύστερη φάση της προϊστορίας, ήταν πλέον επόμενο ότι ο Renfrew θα έστρεφε την προσοχή του σε παλαιότερες χρονικές φάσεις. Και πράγματι, γυρίζοντας κανείς τον χρόνο πίσω μερικές χιλιάδες χρόνια πριν από την εποχή που εκτυλίσσεται το σενάριο της θεωρίας Κουργκάν, θα συναντήσει έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς στην εξέλιξη του πολιτισμού: τις απαρχές της μόνιμης εγκατάστασης, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, δηλαδή την έναρξη της Νεολιθικής Εποχής. Η μετάβαση από το στάδιο των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών σε αυτό των μονίμως εγκατεστημένων γεωργών φαίνεται πως έλαβε χώρα σχεδόν ταυτόχρονα σε διάφορες περιοχές του πλανήτη (Εγγύς Ανατολή, βόρειος Αφρική, νοτιοανατολική Ασία, κεντρική και νότιος Αμερική). Η εξέλιξη αυτή συνδέεται αναμφίβολα με την θέρμανση του κλίματος που σήμανε η μετάβαση από το Πλειστόκαινο (περ. 2,6 εκατομμύρια - 9600 π.Χ.), δηλαδή την περίοδο διαρκών εναλλαγών ψυχρών και θερμών χρονικών φάσεων που ονομάζουμε συνήθως «Εποχή των Παγετώνων», στο Ολόκαινο (σημερινή εποχή).

Ο εκνεολιθισμός, δηλαδή η εξάπλωση της νεολιθικής οικονομίας, έλαβε χώρα δίχως αμφιβολία με την διαδικασία της διάχυσης ή ίσως και της μετανάστευσης πληθυσμών. Μια διαδικασία της οποίας οι διαδοχικοί γεωγραφικοί και χρονικοί σταθμοί μπορούν να εντοπιστούν στον χάρτη. Η «νεολιθική επανάσταση» (κατά τον όρο του G. Childe) στην δυτική Ασία και την Ευρώπη έχει τις απαρχές της στην λεγόμενη Εύφορη Ημισέληνο (εικ. 43 [σελ. 347]).[733] Πρόκειται για το γεωγραφικό τόξο που εκτείνεται

[732] Ό.π. σελ. 125.

[733] Τον όρο εισήγαγε το 1938 ο αιγυπτιολόγος J. H. Breasted στο έργο του *The Conquest of Civilisation* (Harper & Brothers, New York 1926).

στο βόρειο τμήμα της αραβικής χερσονήσου και βορείως της ερήμου της Συρίας, περικλείοντας την Μέση Ανατολή, την βόρειο Μεσοποταμία (νοτιοανατολική Μικρά Ασία) και το δυτικό Ιράν.

Σε αυτές τις περιοχές εμφανίστηκαν ήδη στην 11η χιλιετία π.Χ. οι πρώτοι μόνιμοι οικισμοί στους οποίους κατά την 9η χιλιετία π.Χ. αναπτύχθηκαν οι πρώτες γεωργικές κοινότητες. Αυτές στήριξαν την διατροφική τους οικονομία στην καλλιέργεια συγκεκριμένων εξημερωθέντων φυτών, όπως τα σιτηρά και το κριθάρι, και εξημερωθέντων ζώων, όπως το πρόβατο και η κατσίκα. Παρόλο που κάποιες μη εξημερωμένες μορφές αυτών των φυτών και ζώων απαντούν και σε ορισμένες περιοχές της Ευρώπης, είναι ακριβώς το εν λόγω «πακέτο» των εξημερωμένων μορφών της Εύφορης Ημισελήνου αυτό που, μαζί και με άλλα πρωτοεμφανιζόμενα στοιχεία, όπως η κεραμεική και τα ειδώλια, απαντά στους πρώτους νεολιθικούς οικισμούς της Γηραιάς Ηπείρου. Ο εκνεολιθισμός βασίστηκε, κατά συνέπεια, στην εισαγωγή της σχετικής «τεχνολογίας», δηλαδή των συγκεκριμένων ειδών εξημερωμένων φυτών και ζώων, από τις περιοχές εκείνες όπου η γεωργοκτηνοτροφική οικονομία υφίστατο ήδη.

Κατά την πρώιμη 9η χιλιετία π.Χ. ο νεολιθικός πολιτισμός έχει κάνει ήδη την εμφάνισή του στην Κύπρο, σημαίνοντας πιθανώς την έναρξη της μόνιμης κατοίκησης της νήσου.[734] Περί τα μέσα της 7η χιλιετίας π.Χ. οι πρώτοι νεολιθικοί οικισμοί εμφανίζονται στην Ελλάδα (Κνωσός, Θεσσαλία, βλ. κεφ. II.2, σελ. 68 κ.ε.) και λίγους αιώνες αργότερα, περί το 6000 π.Χ., στην Βουλγαρία (πολιτισμός Karanovo), στην περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας (πολιτισμός Starčevo), στην Ουγγαρία (πολιτισμός Körös) και στην Ρουμανία (πολιτισμός Criş, βλ. εικ. 44 [σελ. 349]).[735] Από την Ουγγαρία ο νεολιθικός τρόπος ζωής εξαπλώθηκε προς δυσμάς για να κάνει την εμφάνισή του στην Γερμανία περί το 5500 π.Χ. με τον πολιτισμό της Γραμμικής Ταινιωτής Κεραμεικής (Linearbandkeramik). Από την Ρουμανία εξαπλώνεται προς ανατολάς, όπου κατά το 4800 π.Χ. έχουμε τις πρώιμες φάσεις των πολιτισμών Cucuteni και Tripolye.

Στην Δύση, ως το 4000 π.Χ. η γεωργία έχει σχεδόν φθάσει στις ακτές της Μάγχης και περί το 3500 π.Χ. στις Ορκάδες νήσους, στο βόρειο άκρο της Σκωτίας.[736] Περίπου 500 χρόνια αργότερα έχουμε τους πρώτους νεολιθικούς οικισμούς στην Σκανδιναβία (Δανία και Σουηδία) που ανήκουν στον πολιτισμό των Χοανοειδών Κυπέλλων (αγγλ.

[734] E. Peltenburg, Introduction: a Revised Cypriot Prehistory and Some Implications for the Study of the Neolithic, στο: E. Peltenburg - A. Wasse (επιμ.), *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus*, Papers from a Conference Organized by the Council for British Research in the Levant in Collaboration with the Department of Antiquities, Cyprus, 20th to 23th September 2001, Drousha Village, Cyprus (Oxbow Books, Oxford 2004), σελ. xi-xx. J.-D. Vigne et al., First wave of cultivators spread to Cyprus at least 10,600 years ago, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, doi: 10.1073/pnas.1201693109.

[735] Για δύο πρόσφατες επισκοπήσεις του εκνεολιθισμού της Ευρώπης βλ. I. J. Thorpe, *The Origins of Agriculture in Europe* (Routledge, London-New York 1996). P. Bellwood, *First Farmers. The Origins of Agricultural Societies* (Blackwell Publishing, Cornwall 2005), σελ. 67 κ.ε.

[736] I. J. Thorpe, *The Origins of Agriculture in Europe* (Routledge, London-New York 1996), σελ. 94 κ.ε., 147 κ.ε.

Funnel Beaker, γερμ. Trichterbecher).[737] Παράλληλα με την εξάπλωση της γεωργικής οικονομίας στην ηπειρωτική Ευρώπη, υπήρξε και ένας άλλος κλάδος εκνεολιθισμού κατά μήκος της Μεσογείου. Κατά το διάστημα 6000-5500 π.Χ. εμφανίζονται οι πρώτες γεωργικές κοινότητες στην Ιταλία, στις νήσους Σαρδηνία και Κορσική, στην νότιο Γαλλία και στις μεσογειακές ακτές της Ιβηρικής χερσονήσου.[738] Σε όλες αυτές τις περιοχές απαντά ένα είδος κεραμεικής που φέρει εμπίεστη διακόσμηση (συχνά οστρέων) και ονομάζεται Impresso (Ιμπρέσσο) ή Cardial (Κάρντιαλ).

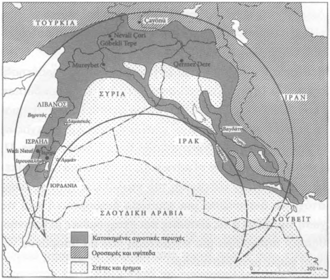

Εικ. 43. Η Εύφορη Ημισέληνος.

Πώς, όμως, πραγματοποιήθηκε η εξάπλωση της νεολιθικής οικονομίας; Υπήρξε απλώς διάχυση της ιδέας και των απαραίτητων εξημερωμένων ειδών ή μήπως έλαβαν χώρα και μεταναστεύσεις πληθυσμών; Το ερώτημα αυτό παραμένει ανοιχτό από την εποχή του Childe.[739] Κάποιοι ερευνητές θεωρούν πως ο εκνεολιθισμός συντελέστηκε μέσω της εντόπιας διαδικασίας μετατροπής των μεσολιθικών κυνηγών-τροφοσυλλεκτών σε γεωργούς. Υπήρξε, δηλαδή, απλώς εισαγωγή της γεωργικής τεχνολογίας ή, σε κάποιες περιπτώσεις, και αυτόνομη ανακάλυψή της. Κάποιοι άλλοι θεωρούν πως

[737] Ό.π. σελ. 63 κ.ε., 119 κ.ε.

[738] S. van Willigen, *Die Neolithisierung im nordwestlichen Mittelmeerraum*, Iberia Archaeologica, Band 7 (Philipp von Zabern, Mainz 2006), σελ. 28 κ.ε.

[739] Για μια σύνοψη των σχετικών απόψεων βλ. C. Lichter, Introduction to the workshop, στο: C. Lichter - R. Meriç, *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium CAL BC*, Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004, Byzas 2 (Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Istanbul 2005), σελ. 1-11. Βλ. επίσης I. J. Thorpe, *The Origins of Agriculture in Europe* (Routledge, London-New York 1996), σελ. 1 κ.ε.

στην διαδικασία ενεπλάκησαν και μετακινήσεις των πρώιμων γεωργικών πληθυσμών, οι οποίοι ξεκινώντας από την Εγγύς Ανατολή και αναζητώντας εύφορες ακαλλιέργητες γαίες αποίκισαν τελικά ένα μεγάλο μέρος της Ευρώπης. Αποφασίζοντας να στηρίξει την θεωρία του στις δημογραφικές συνέπειες που έχει η εισαγωγή της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας και έχοντας συνδέσει την εν λόγω εξέλιξη με την διαδικασία της γλωσσικής αντικατάστασης, ήταν επόμενο πως ο Renfrew θα ενστερνιζόταν την δεύτερη ερμηνευτική οπτική του εκνεολιθισμού. Μια οπτική όμως που, τονίζοντας τον ρόλο των μεταναστεύσεων πληθυσμών στην πολιτιστική εξέλιξη, ερχόταν σε αντίθεση με τις βασικές διδαχές της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας, κύριος πρωταγωνιστής της οποίας υπήρξε ο ίδιος ο Βρετανός αρχαιολόγος. Πώς θα μπορούσαν, άραγε, να συμβιβαστούν αυτά τα εκ πρώτης όψεως ασυμβίβαστα;

Το πρώτο βήμα σε αυτό το δύσκολο εγχείρημα ήταν η υιοθέτηση μιας λίγο διαφορετικής αντίληψης για την μετανάστευση από εκείνη της παραδοσιακής αρχαιολογικής θεωρίας. Για τον σκοπό αυτό, ο Renfrew έκανε χρήση ενός συστηματικού μοντέλου μετανάστευσης που είχαν εκπονήσει λίγα χρόνια πριν ο Αμερικανός αρχαιολόγος Albert Ammerman και ο Ιταλός γενετιστής Luigi Luca Cavalli-Sforza. Πρόκειται για το λεγόμενο «κύμα προώθησης» (wave of advance), το οποίο διατυπώθηκε ακριβώς για να προσφέρει μια εξήγηση για την εξάπλωση του νεολιθικού τρόπου ζωής (βλ. και κεφ. Ι, σελ. 29).[740] Με στόχο να διατυπώσει μια ερμηνεία διαφορετική από τις επικρατούσες, δηλαδή την διάχυση της ιδέας ή τις εκούσιες και στοχευμένες μετακινήσεις πληθυσμών, το «κύμα προώθησης» περιγράφει μια κατάσταση που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σαν «μετανάστευση χωρίς μετανάστευση».

Σύμφωνα με το μοντέλο, όταν η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού μιας κοινότητας που ασκεί την γεωργία συνδυάζεται με μια σειρά τοπικών, σχεδόν ασυνείδητων πληθυσμιακών μετακινήσεων προς τυχαίες κατευθύνσεις, δημιουργείται ένα κύμα εξάπλωσης του εν λόγω πληθυσμού. Αυτό, παρά τον κατ' ουσίαν τυχαίο χαρακτήρα του, λαμβάνει χώρα με έναν συγκεκριμένο ρυθμό που μπορεί να υπολογιστεί μαθηματικά. Ο λόγος για τις μικρές αυτές και τοπικές μετακινήσεις κάποιων ομάδων μπορεί να είναι ο προσωρινός κορεσμός των εκτάσεων που καλλιεργούνταν ως τότε ή η αναζήτηση ενός νέου σπιτικού από μέλη των νεώτερων γενεών. Πρόκειται, επομένως, για μετακινήσεις εντός μικρών σχετικά αποστάσεων και προς τυχαίες κατευθύνσεις, οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα το κύμα αύξησης του πληθυσμού να μετατρέπεται ταυτόχρονα και σε κύμα γεωγραφικής εξάπλωσής του.

[740] A. J. Ammerman - L. L. Cavalli-Sforza, A population model for the diffusion on early farming in Europe, στο: C. Renfrew (επιμ.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory* (Duckworth, London 1973), σελ. 343-357. C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 126 κ.ε., εικ. 6:1-3.

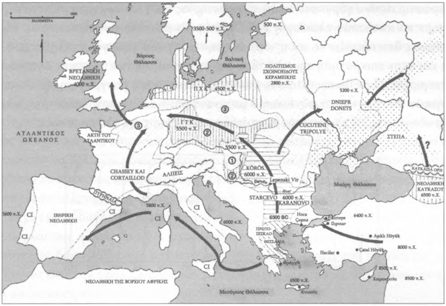

Εικ. 44. Η πορεία του εκνεολιθισμού από την Εγγύς Ανατολή προς την Ευρώπη (ΓΤΚ=Γραμμική Ταινιωτή Κεραμεική, CI=Κεραμεική Cardial-Impresso, ΠΧΚ=Πολιτισμός Χοανοειδών Κυπέλλων).

Με μαθηματικούς όρους, υπολογίζεται ότι με την εισαγωγή της γεωργίας η πυκνότητα του πληθυσμού μπορεί να αυξηθεί από, κατά μέσον όρο, έναν άνθρωπο ανά 10 τετραγωνικά χιλιόμετρα (που ήταν κατά το τροφοσυλλεκτικό στάδιο) σε πέντε ανθρώπους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Κατά τις πρώτες φάσεις της δημογραφικής αυτής εξέλιξης ο πληθυσμός υπολογίζεται πως διπλασιάζεται κάθε 18 έτη, ενώ η γεωγραφική ακτίνα των μικρών τοπικών μετακινήσεων εκτιμάται σε 18 χιλιόμετρα για κάθε γενεά 25 ετών. Υπό τις συνθήκες αυτές, ο ρυθμός της «προώθησης» προκύπτει να είναι ένα χιλιόμετρο ανά έτος (εικ. 45 [σελ. 350]).[741]

Όπως επισημαίνει ο Renfrew, το εντυπωσιακό στοιχείο του μοντέλου είναι πως μια σειρά πληθυσμιακών μετακινήσεων χωρίς την πρόθεση κανονικής μετανάστευσης, σε μικρές αποστάσεις και προς τυχαίες κατευθύνσεις, καταλήγει στο ομοιόμορφο αποτέλεσμα της σταθερά προϊούσας εξάπλωσης του γεωργικού πληθυσμού. Το αποτέλεσμα αυτό μπορεί κάλλιστα να βρίσκεται εντός των εκτιμώμενων μέσων όρων, παρόλο που, όπως είναι λογικό να υποθέσει κανείς, οι επιμέρους αλλαγές (αύξηση πληθυσμού, γεωγραφικές μετακινήσεις) στην πραγματικότητα δεν λαμβάνουν χώρα με τον απολύτως μηχανιστικό ρυθμό που προβλέπουν οι μαθηματικοί υπολογισμοί. Το επακόλουθο είναι πως εντός λίγων αιώνων οι κοινότητες των γεωργών είναι πιθανό να διεσπάρησαν σε

[741] Ό.π. σελ. 129.

μια τεράστια ακτίνα γύρω από το σημείο αφετηρίας τους και σε έναν ορίζοντα μερικών χιλιετιών να αποίκισαν ολόκληρη την Ευρώπη. Το μοντέλο των Ammerman και Cavalli-Sforza δεν εξετάζει το αν η «προώθηση» αυτή του γεωργικού πληθυσμού απολήγει και στην επικράτηση της γλώσσας του έναντι αυτής των γηγενών κατοίκων της κάθε περιοχής. Είναι όμως εύλογο να υποθέσει κανείς πως η γεωγραφική εξάπλωση των γεωργικών κοινοτήτων σε συνδυασμό με το εντυπωσιακό δημογραφικό τους πλεονέκτημα οδηγεί σχεδόν αναπόφευκτα και στην επικράτηση της γλώσσας τους.

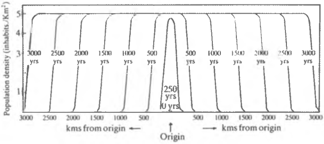

Εικ. 45. Υπολογιστική εξομοίωση του «κύματος προώθησης» (wave of advance). Απεικονίζονται η πυκνότητα πληθυσμού ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο (km^2) και ο ρυθμός απομάκρυνσης από το σημείο αφετηρίας (origin) σε χιλιόμετρα (kms) και σε έτη (yrs).

Ακολουθώντας την γεωγραφική και χρονολογική πορεία του εκνεολιθισμού (εικ. 44 [σελ. 349]) υπό το πρίσμα του «κύματος προώθησης» και συνδυάζοντάς την με την ιδέα της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας και του βαθμιαίου διαχωρισμού της όπως αυτός περιγράφεται στο σχήμα του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου (βλ. κεφ. VII.3, σελ. 334), καταλήγει κανείς στην εξίσωση του εκνεολιθισμού με τον εξινδοευρωπαϊσμό. Σύμφωνα με αυτή την θεωρία, οι ομιλητές των μεταγενέστερων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, συμπεριλαμβανομένης της ελληνικής, είναι οι απόγονοι των πρώτων γεωργικών πληθυσμών της Ευρώπης (και αντιστοίχως της περιοχής Ινδίας-Ιράν). Οι προϋπάρχοντες μεσολιθικοί πληθυσμοί της Γηραιάς Ηπείρου δεν μπόρεσαν, σύμφωνα πάντα με το μοντέλο του Renfrew, να αντεπεξέλθουν στα νέα δεδομένα που δημιουργήθηκαν από το δημογραφικό πλεονέκτημα των γεωργικών κοινοτήτων, καταλήγοντας να αφομοιωθούν πληθυσμιακά και γλωσσικά.

Δεν αποκλείεται, φυσικά, οι γλώσσες τους να συνεισέφεραν κάποια στοιχεία λεξιλογίου και γραμματικής στις υπό διαμόρφωσιν ινδοευρωπαϊκές γλώσσες των περιοχών τους.[742] Όσον αφορά τους λίγους θύλακες μη ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στην Ευρώπη κατά τους ιστορικούς χρόνους (π.χ. ετρουσκικά, βασκικά) ή και όσες άλλες

742 Ό.π. σελ. 150.

μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες είχαν πιθανώς τότε ήδη εξαφανιστεί, αυτές μπορούν να αποδοθούν σε κάποιους μεσολιθικούς πληθυσμούς οι οποίοι υιοθέτησαν επιτυχώς την αγροτική οικονομία διασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο ένα ανάλογο δημογραφικό πλεονέκτημα με εκείνο των επήλυδων γεωργών.[743]

Πού πρέπει, όμως, να εντοπιστεί γεωγραφικά η αρχή του νήματος, δηλαδή η κοιτίδα της πρωτογλώσσας; Στο σημείο αυτό, όπως σημειώσαμε και στην αρχή του κεφαλαίου, παρατηρείται δυστυχώς στην χώρα μας η καλλιέργεια κάποιων σκόπιμων παρανοήσεων. Καθώς οι σχετικές δημοσιεύσεις του Renfrew είναι γραμμένες στην αγγλική γλώσσα και μπορούν να βρεθούν μόνο σε εξειδικευμένες αρχαιολογικές βιβλιοθήκες, η θεωρία του φθάνει σε αρκετούς Έλληνες αναγνώστες μέσω των λάθος μεσαζόντων. Σε διάφορα έντυπα «αρχαιολατρικού» ή «ελληνοκεντρικού» περιεχομένου ο Βρετανός αρχαιολόγος φέρεται να έχει υποστηρίξει ότι η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή γλώσσα δεν είναι άλλη από την ελληνική και πως η Ελλάδα είναι η κοιτίδα των Ινδοευρωπαίων. Πρόκειται, φυσικά, για μια απόπειρα διαστρέβλωσης των απόψεων του Renfrew, κάτι που προδίδεται, άλλωστε, αμέσως από την απουσία σοβαρών βιβλιογραφικών παραπομπών ή από την επιλεκτική απομόνωση συγκεκριμένων φράσεων.

Διότι είναι μεν αλήθεια ότι στο *Archaeology and Language* υπάρχουν φράσεις όπως «εάν αυτό συνέβη, θα αναμέναμε πως η γλώσσα των πρώτων εκείνων γεωργών στην Ελλάδα περί το 6500 π.Χ. θα μεταφερόταν σε ολόκληρη την Ευρώπη»[744] ή «οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες της Ευρώπης θα μπορούσαν έτσι να αναχθούν στους πρώτους γεωργούς της Ελλάδας, οι οποίοι θα μιλούσαν και οι ίδιοι μια πρώιμη μορφή της ινδοευρωπαϊκής»,[745] γνωρίζοντας όμως κανείς όλο το πλαίσιο της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας αντιλαμβάνεται σαφώς ότι φράσεις όπως οι παραπάνω λειτουργούν παραπλανητικά όταν αποσπαστούν από τα συμφραζόμενά τους.

Έχοντας ήδη αναφέρει τους διαδοχικούς σταθμούς του εκνεολιθισμού της Ευρώπης, γίνεται αντιληπτό πως η Ελλάδα δεν είναι ο πρώτος κρίκος στην αλυσίδα της διασποράς της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας. Η χώρα μας δεν είναι κομμάτι της Εύφορης Ημισελήνου, άρα δεν ανήκει στον γεωγραφικό πυρήνα της εμφάνισης του νεολιθικού τρόπου ζωής. Η Κρήτη και η ηπειρωτική Ελλάδα υπήρξαν απλώς οι πρώτοι σταθμοί επί ευρωπαϊκού εδάφους. Και πράγματι, λίγες σελίδες μετά τα ανωτέρω αποσπάσματα, ο αναγνώστης του *Archaeology and Language* συναντά ένα υποκεφάλαιο με τίτλο «Πριν την Ελλάδα, η Ανατολία».[746] Ως Ανατολία νοείται εδώ γενικώς η Μικρά Ασία, το νοτιοανατολικό άκρο της οποίας ταυτίζεται με την βόρειο Μεσοποταμία και

---

[743] Ό.π. σελ. 151.

[744] Ό.π. σελ. 150: «If that was the case, we would expect that the language of those first farmers in Greece around 6500 BC would be carried across the whole of Europe».

[745] Ό.π. σελ. 151: «The Indo-European languages of Europe would thus be traceable back to the first farmers of Greece who would themselves have spoken an early form of Indo-European».

[746] Ό.π. σελ. 160 κ.ε.: «Before Greece, Anatolia».

αποτελεί το βορειότερο τμήμα της Εύφορης Ημισελήνου. Εδώ, στο σημείο συνάντησης των σύγχρονων κρατών της Συρίας, της Τουρκίας και του Ιράκ, βρίσκεται το λεγόμενο «χρυσό τρίγωνο» του εκνεολιθισμού.[747] Πρόκειται για την γεωγραφική εκείνη περιοχή όπου πριν από περίπου 12.000 χρόνια δημιουργούνται οι πρωιμότεροι οικισμοί μονίμως εγκατεστημένων πληθυσμών στην δυτική Ασία. Εδώ εμφανίζονται, επίσης, και οι πρώτες μορφές αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας, καθώς και τα αρχαιότερα μνημειώδη έργα τέχνης της ανθρωπότητας.

Σε μια σειρά οικισμών (π.χ. Çayönü, Hallan Çemi, Mureybet και Qermez Dere, εικ. 43 [σελ. 347]) μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την έναρξη της μόνιμης εγκατάστασης στα μικρά κυκλικά ημιυπόγεια κτίσματα της Ακεραμεικής Νεολιθικής Α (περ. 10.500-8800 π.Χ.), τα οποία κατά την Ακεραμεική Νεολιθική Β (περ. 8800-7000 π.Χ.) μετατρέπονται σε ορθογώνια.[748] Μπορεί, επίσης, να καταγράψει την πρώτη εμφάνιση σύνθετων κατόψεων («εσχάρας» και «κελιών»),[749] καθώς και πρώιμων κοινοτικών κτηρίων με σχεδόν γεωμετρικό πλάνο και εσωτερικές εικονιστικές διακοσμήσεις.[750] Την ίδια εποχή (10η-9η χιλιετία π.Χ.), σε θέσεις όπως το Γκεμπεκλί Τεπέ (Göbekli Tepe) και το Νεβάλι Τσόρι (Nevali Çori), κάνουν την εμφάνισή τους και κοινοτικά λατρευτικά κέντρα με μνημειώδη, μεγαλιθική αρχιτεκτονική, γλυπτά και ανάγλυφα με ποικίλες παραστάσεις συμβολικού περιεχομένου (εικ. 46 [σελ. 353]).[751] Οι δύο αυτές προαναφερθείσες θέσεις, που ανήκουν στις σημαντικότερες ανακαλύψεις των τελευταίων 20 ετών, αποκάλυψαν την ύπαρξη οργανωμένων κοινοτήτων και μεγαλιθικών ιερών (όπως π.χ. αυτό του Stonehenge στην Αγγλία περίπου 7000 χρόνια μετά) σε μια εποχή πριν ακόμη και από την πλήρη εισαγωγή της γεωργίας.

Περί το 8500 π.Χ. μπορούμε ήδη να εντοπίσουμε ένα πρώτο κύμα διασποράς του νεολιθικού τρόπου ζωής προς δυσμάς, καθώς αυτός κάνει την εμφάνισή του σε οικισμούς όπως το Ασικλί Χογιούκ στην Καππαδοκία (Aşikli Höyük, περ. 8500-7400 π.Χ.) και το διάσημο για την χωροταξία και τα έργα τέχνης του Τσατάλ Χογιούκ στην πε-

---

[747] O. Aurenche, Das "Goldene Dreieck" und die Anfänge des Neolithikums im Vorderen Orient, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 50-65, εικ. σελ. 52.

[748] Ό.π. σελ. 52 κ.ε. Βλ. και τα ένθετα κείμενα των M. Rosenberg για το Hallan Çemi (σελ. 54-55) και A. Özdoğan για το Çayönü (σελ. 58-59). Βλ. επίσης στον ίδιο τόμο: H. Hauptmann – M. Özdoğan, Die Neolithische Revolution in Anatolien, σελ. 29 κ.ε.

[749] O. Aurenche, Das "Goldene Dreieck" und die Anfänge des Neolithikums im Vorderen Orient, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), εικ. σελ. 53, 62.

[750] Ό.π. σελ. 55 κ.ε.

[751] H. Hauptmann – M. Özdoğan, Die Neolithische Revolution in Anatolien, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), εικ. σελ. 30-33. Βλ. επίσης στον ίδιο τόμο: O. Aurenche, Das "Goldene Dreieck" und die Anfänge des Neolithikums im Vorderen Orient, σελ. 61 κ.ε., εικ. σελ. 64-65, H. Hauptmann – K. Schmidt, Anatolien vor 12000 Jahren. Die Skulpturen des Frühneolithikums, σελ. 67-82, K. Schmidt, Die Steinkreise und die Reliefs des Göbekli Tepe, σελ. 83-96, όπου και συγκεντρωμένη όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία.

διάδα του Ικονίου (Çatal Höyük, περ. 7400-6000 π.Χ., εικ. 47 [σελ. 355]).[752] Με έκταση περίπου 135 στρέμματα και πληθυσμό 3500-8000 κατοίκους, το Τσατάλ Χογιούκ υπήρξε χωρίς αμφιβολία ένας από τους σημαντικότερους νεολιθικούς οικισμούς εκτός της Εύφορης Ημισελήνου. Λόγω της καλής διατήρησής του, μας δίνει μια αντιπροσωπευτική εικόνα για την μορφή των οικισμών και τον τρόπο ζωής εκείνης της εποχής στην κεντρική Μικρά Ασία. Ιδιαίτερη εντύπωση κάνει η απουσία κενών χώρων μεταξύ των οικιών, αλλά και η ιδιόμορφη «συγχώνευση» της καθημερινής ζωής με την θρησκευτική και καλλιτεχνική σφαίρα. Τόσο τα εξαίρετα έργα τέχνης του οικισμού (τοιχογραφίες με διηγηματικές παραστάσεις, ανάγλυφα, βουκράνια και ειδώλια) όσο και οι ταφές βρίσκονταν εντός των οικημάτων όπου λάμβαναν χώρα και οι καθημερινές εργασίες.

Εικ. 46. Το αρχαιότερο λατρευτικό κέντρο στον κόσμο (10η χιλιετία π.Χ.): οι μεγαλιθικοί περίβολοι του Γκεμπεκλί Τεπέ. Διακρίνονται οι χαρακτηριστικοί πεσσοί σε σχήμα Τ, που αποτελούν σχηματοποιημένες αναπαραστάσεις ανθρώπινων μορφών και φέρουν ανάγλυφο διάκοσμο.

Οι εξελίξεις αυτές στην κεντρική Ανατολία έπονται σαφώς χρονικά των αντίστοιχων στο προαναφερθέν «χρυσό τρίγωνο», κάτι που σίγουρα ενισχύει το σενάριο διάχυσης της μόνιμης εγκατάστασης και της γεωργικής οικονομίας από ανατολάς προς δυσμάς. Εντούτοις, ανοιχτό παραμένει και το ενδιαφέρον ενδεχόμενο να αποτέλεσε η κεντρική Μικρά Ασία ένα αυτόνομο κέντρο εκνεολιθισμού με την διαδικασία της εντόπιας

752 M. Özbaşaran - M Cutting, Das Neolithikum in Zentralanatolien. Entstehung und Entwicklung, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 112-125. Ειδικά για τον οικισμό του Çatal Höyük βλ. J. Mellaart, *Çatal Höyük, a Neolithic Town in Anatolia* (Thames and Hudson, London-Southampton 1967) και I. Hodder (επιμ.), Çatalhöyük Project Volumes 1-6 (McDonald Institute for Archaeological Research-British Institute at Ancara 1996-2007).

εξέλιξης. Με δεδομένα, πάντως, κάποια *sui generis* στοιχεία του νεολιθικού πολιτισμού αυτής της περιοχής, όπως είναι π.χ. το μεγάλο μέγεθος των οικισμών και η χαρακτηριστική χωροταξία των συνενωμένων οικιών, οι οποίες θυμίζουν ενίοτε συμπλέγματα από κερήθρες, δεν φαίνεται να είναι η νεολιθική εκδοχή της κεντρικής Ανατολίας εκείνη που εξαπλώθηκε περαιτέρω προς δυσμάς. Είναι πιθανό πως η εν λόγω περιοχή συμμετέσχε μεν στην διάδοση της γενικής ιδέας, όμως το πραγματικό «κύμα προώθησης» του εκνεολιθισμού προς την Ευρώπη είχε την αφετηρία του δυτικότερα.

Η «διαφυγή» της νεολιθικής οικονομίας από τις στέπες της κεντρικής Ανατολίας προς δυσμάς, δηλαδή προς την δυτική Μικρά Ασία και τον χώρο του Αιγαίου, ήταν, καθώς φαίνεται, το αποφασιστικό βήμα για την συγχώνευση του νέου τρόπου ζωής με εκείνες τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης υπό τις οποίες θα εξαπλωνόταν περαιτέρω.[753] Αυτή η διαδικασία εξόδου φαίνεται πως έλαβε χώρα σε ένα διάστημα 800 ετών (περ. 7000-6200 π.Χ.) και σε τουλάχιστον τρεις φάσεις,[754] εκ των οποίων η δεύτερη και η τρίτη υπήρξαν μάλλον χρονικά παράλληλες (β' μισό της 7η χιλιετίας π.Χ.). Η πρώτη φάση είχε πιθανώς την μορφή σποραδικών μετακινήσεων κτηνοτροφικών κυρίως ομάδων σε ορεινές περιοχές της δυτικής Ανατολίας, οι οποίες έλαβαν χώρα κατά την περίοδο της εκεί μετάβασης από την ακεραμεική στην κεραμεική φάση της Νεολιθικής. Η δεύτερη φάση αντανακλάται στον λεγόμενο «πολιτισμό του Fikirtepe» που πέραν της ομώνυμης θέσης στην ανατολική ακτή του Βοσπόρου (εικ. 44 [σελ. 349]) απαντά και σε άλλους οικισμούς της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας (Pendik, Ilipinar, Menteşe).[755]

Λόγω της γεωγραφικής της θέσης, θα ήταν λογικό να υποθέσει κανείς πως η περιοχή του Βοσπόρου υπήρξε μία από τις γέφυρες μέσω των οποίων ο νεολιθικός τρόπος ζωής πέρασε από την Ασία στην Ευρώπη. Κι όμως, η πραγματικότητα αποδείχθηκε διαφορετική. Αρκετοί οικισμοί της ανατολικής Θράκης (π.χ. Hoca Çeşme και Aşaği Pinar) εμφανίζουν στοιχεία διαφορετικά από εκείνους της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας, ενώ είναι και χρονικά νεώτεροι του πολιτισμού του Fikirtepe.[756] Και τούτο διότι οι εν λόγω

---

753 U. Schoop, The late escape of the Neolithic from the Central Anatolian Plain, στο: C. Lichter - R. Meriç, *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium CAL BC*, Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004, Byzas 2 (Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Istanbul 2005), σελ. 41-58.

754 M. Özdoğan, The expansion of the neolithic way of life: What we know and what we do not know, στο: C. Lichter - R. Meriç, *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium CAL BC*, Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004, Byzas 2 (Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Istanbul 2005), σελ. 19 κ.ε. Του ιδίου, Von Zentralanatolien nach Europa. Die Ausbreitung der neolithischen Lebensweise, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 153 κ.ε.

755 Ό.π. σελ. 156.

756 C. Lichter, Western Anatolia in the Late Neolithic and Early Chalcolithic: the actual state of research, στο: C. Lichter - R. Meriç, *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium CAL BC*, Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004, Byzas 2 (Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Istanbul 2005), σελ. 59 κ.ε.

αρχαιολογικές θέσεις διαπιστώθηκε πως αποτελούν όχι την δυτική προέκταση ενός ανατολικού κλάδου εκνεολιθισμού, αλλά μάλλον το αντίστροφο: την (νοτιο)ανατολική προέκταση ενός δυτικού κλάδου. Από πού όμως ξεκίνησε ο τελευταίος;

Περίπου ταυτόχρονα με την εμφάνιση των νεολιθικών οικισμών στην βορειοδυτική Μικρά Ασία (πολιτισμός Fikirtepe), μια ανάλογη εξέλιξη λάμβανε χώρα και στα νοτιοδυτικά. Αυτή η τρίτη φάση διάχυσης του νεολιθικού πολιτισμού προς δυσμάς, που είναι και η σημαντικότερη, έχει ως σήμα κατατεθέν την παρουσία στους οικισμούς γραπτής, συχνά μονόχρωμης στιλβωμένης κεραμεικής με χαρακτηριστικό ερυθρό επίχρισμα ή με ερυθρή διακόσμηση επί κιτρινωπού βάθους. Αυτού του είδους η κεραμεική, η οποία είναι τυπική για πολλές πρώιμες νεολιθικές θέσεις τόσο στον ελλαδικό χώρο (π.χ. Σέσκλο, εικ. 6:3 [σελ. 71]) όσο και στα υπόλοιπα Βαλκάνια, παραπέμπει στις περιοχές της Πισιδίας και της Παμφυλίας των ιστορικών χρόνων. Από τους οικισμούς που αναπτύχθηκαν κατά την 7η χιλιετία π.Χ. στην περιοχή αυτή της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας (Bademağaci, Höyücek, Kuruçay και το πιο γνωστό Hacilar)[757] διαδόθηκε προς την δύση όχι μόνο η αναφερθείσα κεραμεική, αλλά και ένας αριθμός διαφόρων επιπλέον στοιχείων που συναντούμε και στην άλλη πλευρά του Αιγαίου, όπως π.χ. τα πήλινα ειδώλια και οι επίσης πήλινες ή λίθινες μικρές σφραγίδες (pintaderas, εικ. 6:1).

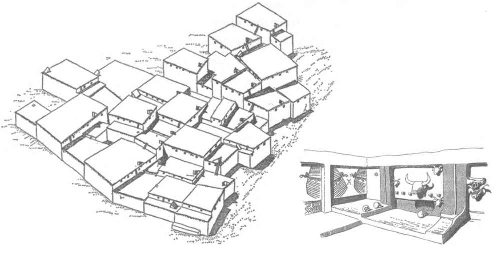

Εικ. 47. Αναπαράσταση του νεολιθικού οικισμού Τσατάλ Χογιούκ στην κεντρική Ανατολία (7400-6000 π.Χ.). Διακρίνεται το χωροταξικό σύστημα των συνενωμένων οικιών, οι οποίες ήταν προσβάσιμες με σκάλα από την οροφή. Δεξιά: ιερό με τοιχογραφίες και κεφαλές ταύρων.

[757] G. Umurtak, Die jungsteinzeitlichen Siedlungen im südwestanatolischen Seengebiet, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 139-149.

Ο κλάδος διάχυσης του νεολιθικού πολιτισμού που ξεκίνησε από την λεγόμενη σήμερα «περιοχή των λιμνών» (Πισιδία, Παμφυλία) έφθασε στα παράλια της Μικράς Ασίας ακολουθώντας, καθώς φαίνεται, τον ρου των ποταμών που εκβάλλουν εκεί από το εσωτερικό της Ανατολίας. Από εκεί πέρασε στην άλλη πλευρά του Αιγαίου πιθανότατα μέσω της θαλάσσιας οδού. Η απουσία πρώιμων νεολιθικών οικισμών στα νησιά του Αιγαίου υποδηλώνει ίσως πως οι εικαζόμενες μετακινήσεις πληθυσμών υπήρξαν εξαρχής στοχευμένες, με απευθείας προορισμό τις εύφορες πεδιάδες του ελλαδικού χώρου και κυρίως της Θεσσαλίας, αλλά και της Κρήτης (Κνωσός).[758] Με δεδομένη, ωστόσο, την άνοδο της θαλάσσιας στάθμης από την περίοδο της Νεολιθικής ως σήμερα, είναι ενδεχόμενο ότι οι άλλοτε παράκτιοι οικισμοί της πρώιμης Νεολιθικής Εποχής στα νησιά του Αιγαίου έχουν πλέον καταβυθισθεί. Είναι δε πιθανό πως ήταν ακριβώς οι κάτοικοι των νησιωτικών αυτών οικισμών που συμμετείχαν σε μια διαδικασία αποφασιστικής ίσως σημασίας για την διάδοση του νεολιθικού τρόπου ζωής: στο εμπόριο του οψιανού.

Το μαύρο αυτό ηφαιστειογενές πέτρωμα υαλώδους υφής έχει αποκληθεί ο «μαύρος χρυσός» της Εποχής του Λίθου,[759] αφού υπήρξε για χιλιετίες πολύτιμο για την κατασκευή ανθεκτικών εργαλείων. Η διακίνηση οψιανού στο Αιγαίο ανάγεται ήδη στα τέλη της Παλαιολιθικής Εποχής, όταν ο οψιανός της Μήλου κάνει την εμφάνισή του στο σπήλαιο Φράγχθι της Αργολίδας (περί το 9000 π.Χ.), ενώ απαντά και σε μεσολιθικά στρώματα της 8ης χιλιετίας π.Χ. στο σπήλαιο του Κύκλωπα στην νησίδα Γιούρα κοντά στην Αλόννησο.[760] Τα ευρήματα αυτά έχουν συχνά ερμηνευθεί ως ένδειξη για την ύπαρξη οργανωμένης ναυσιπλοΐας στο Αιγαίο σε αυτή την τόσο πρώιμη εποχή. Έχοντας, εντούτοις, ήδη αναφέρει πως η στάθμη της θάλασσας κατά τα τέλη της Παλαιολιθικής ήταν πολύ χαμηλότερη απ' ό,τι είναι σήμερα, γίνεται κατανοητό ότι πολλά από τα σημερινά νησιά ήταν τότε ακόμη συνενωμένα με μεγάλες ξηρές και πως οι θαλάσσιες αποστάσεις που έπρεπε να καλυφθούν ήταν μικρότερες απ' ό,τι σήμερα.[761]

[758] C. Perlès, *The Early Neolithic in Greece. The First Farming Communities in Europe* (Cambridge University Press, Cambridge 2001), σελ. 58 κ.ε.

[759] N. Balkan-Atli – M. Cauvin, Das Schwarze Gold der Steinzeit. Obsidian in Anatolien, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 207-213.

[760] Για τα ευρήματα στο Φράγχθι βλ. C. Renfrew – A. Aspinall, Aegean Obsidian and Franchthi Cave, στο: C. Perlès, *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce), Tome II: Les industries du Mésolithique et du Néolithique initial*, Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fascicle 5 (Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis 1990), σελ. 257-279. Για το σπήλαιο του Κύκλωπα βλ. A. Sampson, The Neolithic and Mesolithic occupation of the cave of Cyclope, Youra, Alonnessos, Greece, *Annual of the British School at Athens* 93, 1998, σελ. 1-22. Του ιδίου, *The Cave of the Cyclops. Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean, Greece. Volume I: Intra-site Analysis, Local Industries, and Regional Site Distribution* (INSTAP Academic Press, Philadelphia 2008).

[761] T. H. van Andel – J. C. Shackleton, Late Palaeolithic and Mesolithic coastlines of Greece and the Aegean, *Journal of Field Archaeology* 9 (4), 1982, σελ. 445-454.

Δεν υπάρχει, πάντως, αμφιβολία ότι τα δίκτυα διακίνησης και ανταλλαγής του οψιανού εμπεριείχαν και το στοιχείο των θαλάσσιων μετακινήσεων. Διότι μόνον έτσι εξηγείται η παρουσία μηλιακού οψιανού και σε θέσεις της άλλης πλευράς του Αιγαίου, στην δυτική και νοτιοανατολική Μικρά Ασία.[762] Το τελευταίο όμως αυτό στοιχείο είναι πιθανό πως σχετίζεται άμεσα με την διάχυση της νεολιθικής οικονομίας, αφού οι νεολιθικοί οικισμοί της Ανατολίας μπορούσαν σε αντάλλαγμα για τον οψιανό να εφοδιάζουν τους μεσολιθικούς κατοίκους του Αιγαίου με γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα. Με αυτόν τον τρόπο φαίνεται ότι έγιναν για πρώτη φορά γνωστά τα αγαθά της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας και στην άλλη πλευρά του Αιγαίου.

Από την στιγμή που ο νεολιθικός πολιτισμός διέσχισε το Αιγαίο, η περαιτέρω εξέλιξη υπήρξε ραγδαία: μέσα σε περίπου 1000 χρόνια η νεολιθική οικονομία έφθασε ως την Γερμανία στην ηπειρωτική Ευρώπη και ως την Ιβηρική χερσόνησο στην Μεσόγειο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τον δυναμισμό αυτής της διαδικασίας είναι η ανατολική Θράκη, στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω: ο εκνεολιθισμός της δεν επήλθε από ανατολάς προς δυσμάς, μέσω δηλαδή της γέφυρας του Βοσπόρου, αλλά αντιστρόφως, μέσω των δυτικότερών της περιοχών των Βαλκανίων (κυρίως της Βουλγαρίας), οι οποίες είχαν προηγουμένως δεχθεί τον νεολιθικό πολιτισμό από την κατεύθυνση του ελλαδικού χώρου.

Μολονότι κάποια από τα στοιχεία ή ευρήματα από αυτά που μόλις αναφέρθηκαν δεν ήταν γνωστά την εποχή που ο Renfrew διατύπωσε την θεωρία του, η γενική εικόνα περί της κοιτίδας του νεολιθικού πολιτισμού είχε ήδη διαμορφωθεί. Ήταν, δηλαδή, σαφές πως τμήματα της Ανατολίας ανήκαν στον γεωγραφικό πυρήνα του εκνεολιθισμού. Στον ίδιο όμως πυρήνα είδαμε ότι ανήκουν και άλλες περιοχές, όπως η Μέση Ανατολή και η νότιος Μεσοποταμία. Θεωρητικά, όσο κι αν οι οικισμοί του αναφερθέντος «χρυσού τριγώνου» μοιάζει να έχουν την χρονική προτεραιότητα, τμήματα του «κύματος προώθησης» θα μπορούσαν να έχουν την αφετηρία τους π.χ. στην Παλαιστίνη ή στην μεταγενέστερη Σουμερία. Γιατί είναι λοιπόν ειδικά η Ανατολία τόσο σημαντική για την θεωρία γλώσσας-γεωργίας;

Πρόκειται, σίγουρα, για την γεωγραφική εκείνη ζώνη που βρίσκεται εγγύτερα στις δυτικότερες περιοχές που επρόκειτο να δεχθούν την γεωργική οικονομία. Αυτό όμως δεν αρκεί ως επιχείρημα, αφού ειδικά η κεντρική και δυτική Μικρά Ασία είδαμε πως υιοθέτησαν τον νεολιθικό τρόπο ζωής (και ίσως και τον φέροντα πληθυσμό του) από τις ανατολικότερές τους περιοχές. Στην πραγματικότητα, η επιλογή της Ανατολίας είναι

[762] U. Schoop, The late escape of the Neolithic from the Central Anatolian Plain, στο: C. Lichter - R. Meriç, *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium CAL BC*, Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004, Byzas 2 (Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Istanbul 2005), σελ. 52. Και στον ίδιο τόμο: C. Lichter, Western Anatolia in the Late Neolithic and Early Chalcolithic: the actual state of research, σελ. 61· A. Reingruber, The Argissa Magoula and the Beginning of the Neolithic in Thessaly, σελ. 168.

υποχρεωτική για έναν άλλο λόγο. Οι υπόλοιπες περιοχές της Εύφορης Ημισελήνου, Μέση Ανατολή και νότιος Μεσοποταμία, είναι εξαιρετικά δύσκολο να προταθούν ως κοιτίδες της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας. Και τούτο διότι κατά τις μεταγενέστερες εποχές στον γεωγραφικό αυτό χώρο ομιλούνταν γλώσσες σαφώς μη ινδοευρωπαϊκές. Η Μέση Ανατολή θεωρείται πως υπήρξε ανέκαθεν περιοχή σημιτικών πληθυσμών, ενώ στην νότιο Μεσοποταμία και στην νοτιοδυτική Περσία (Ελάμ) οι πρωιμότερες γραπτές πηγές είναι στην σουμεριακή και στην ελαμική γλώσσα αντίστοιχα.[763] Πρόκειται για δύο γλώσσες που έχουν προ πολλού εκλείψει και δεν παρουσιάζουν εμφανή τουλάχιστον συγγένεια με καμία άλλη γνωστή γλώσσα στον κόσμο.

Στην Ανατολία, αντιθέτως, γνωρίζουμε ότι το αργότερο κατά την 2η χιλιετία π.Χ. ομιλείτο η ινδοευρωπαϊκή χεττιτική, δηλαδή η γλώσσα του βασιλείου των Χετταίων, της μεγάλης αυτοκρατορίας της Μικράς Ασίας εκείνη την εποχή. Τα πρωιμότερα γραπτά ίχνη της χεττιτικής ανάγονται στον 20ό αιώνα π.Χ. και αποτελούν τα αρχαιότερα τεκμήρια της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας (βλ. και κεφ. III.2, σελ. 99 κ.ε.). Ο για καιρό άγνωστος αυτός κλάδος των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών αποκαλύφθηκε μέσω της αποκρυπτογράφησης των χεττιτικών το 1915 από τον Bedřich Hrozný (Μπέντριχ Χρόζνυ).[764] Στον κλάδο αυτόν ανήκουν, εκτός της χεττιτικής, η οποία γραφόταν κυρίως σε σφηνοειδή γραφή, και δύο άλλες συγγενείς ινδοευρωπαϊκές γλώσσες της Ανατολίας, γραμμένες και σε ιερογλυφικά: η λουβική και η παλαϊκή.

Είναι, εντούτοις, γεγονός πως μεταξύ των γλωσσών που απαντούν στο μεγάλο αρχείο πήλινων πινακίδων το οποίο ανακαλύφθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα στην πρωτεύουσα των Χετταίων Χαττούσα (σημερινό Boghazköy, παρά τον ποταμό Άλυ στην κεντροβόρειο Μικρά Ασία) απαντά και μια μη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα: πρόκειται για την λεγόμενη χαττική. Στις πινακίδες της Χαττούσας, μάλιστα, είναι αυτή ακριβώς η γλώσσα που φέρει την επωνυμία *hattili* («χεττιτική»), σε αντιδιαστολή προς αυτήν που σήμερα αποκαλούμε χεττιτική και η οποία από τους ίδιους τους γραφείς της αναφέρεται ως *nesili*. Ο τελευταίος αυτός όρος παραπέμπει στην πόλη Κανές (Kanesh ή Kaneša/Neša) της Εποχής του Χαλκού, το σημερινό Κιλτεπέ (Kültepe) κοντά στην Καισάρεια της Καππαδοκίας. Σε αυτή την πόλη, η οποία κατά το πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. λειτουργούσε ως εμπορικός σταθμός (αποικία *karum*) των Ασσυρίων,[765] έχουν βρεθεί τα πρωιμότερα ίχνη της χεττιτικής γλώσσας. Εδώ είχε την αφετηρία της η βασιλική

[763] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 173 κ.ε.

[764] B. Hrozný, Die Lösung des hethitischen Problems, *Mitteilungen der deutschen Orientgesellschaft* 56, 1915, σελ. 17-50. Του ιδίου, *Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm* (Hinrichs, Leipzig 1917).

[765] Για μια επισκόπηση της Αρχαίας Ασσυριακής (Παλαιοασσυριακής) περιόδου και του ασσυριακού εμπορικού δικτύου στην Ανατολία βλ. Kl. R. Veenhof – J. Eidem, *Mesopotamia. The Old Assyrian Period*, Annäherungen 5, herausgegeben von M. Wäfler, Orbis Biblicus et Orientalis 160/5 (Academic Press Friburg, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008).

δυναστεία που περί το 1600 π.Χ. ίδρυσε στην Χαττούσα το Παλαιό Βασίλειο των Χετταίων. Την εποχή εκείνη η χαττική γλώσσα είχε ήδη σχεδόν εκλείψει και η χρήση της είχε αρχίσει να περιορίζεται κυρίως σε ιερά λατρευτικά κείμενα. Είναι προφανές πως προϊόντος του χρόνου η χεττιτική γλώσσα κατάφερε να υπερισχύσει της χαττικής οδηγώντας την σε εξαφάνιση.

Αυτά τα δεδομένα έχουν δημιουργήσει την υπόνοια ότι η ινδοευρωπαϊκή χεττιτική γλώσσα ίσως δεν υπήρξε γηγενής στην Ανατολία. Στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεωρίας για την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, αρχικοί κάτοικοι της Μικράς Ασίας θεωρούνται οι ομιλητές της χαττικής γλώσσας, ενώ οι Χετταίοι εκλαμβάνονται ως μεταγενέστεροι εισβολείς που μετανάστευσαν στην Ανατολία από τα βορειοδυτικά ή βορειοανατολικά (Καύκασο).[766] Όπως όμως επισημαίνει σωστά ο Renfrew, με εξαίρεση την περιοχή της Χαττούσας όπου η χεττιτική γλώσσα αντικατέστησε όντως την χαττική, δεν υπάρχει στις γραπτές πηγές κανένα στοιχείο που να υποδηλώνει ότι κάποια από τις δύο αυτές γλωσσικές ομάδες υπήρξε αρχαιότερη της άλλης στην Ανατολία.[767] Τόσο οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες της Μικράς Ασίας κατά την 2η χιλιετία π.Χ. (χεττιτική, λουβική, παλαϊκή) όσο και η μη ινδοευρωπαϊκή χαττική θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν συνυπάρξει επί πολλές χιλιετίες σε γειτονικές περιοχές.

Είναι, λόγου χάριν, πιθανόν ότι οι διαφορές στον υλικό πολιτισμό και ειδικά στον τρόπο συγκρότησης των οικισμών που αναφέραμε πως παρατηρούνται κατά την Νεολιθική Εποχή ανάμεσα στην κεντρική Ανατολία (π.χ. Çatal Höyük) και τις δυτικότερες περιοχές της Μικράς Ασίας απηχούν την συνύπαρξη διαφορετικών γλωσσικών ομάδων ήδη από εκείνη την εποχή. Η τελική υπερίσχυση της ινδοευρωπαϊκής ομάδας οφείλεται πιθανότατα σε τοπικού χαρακτήρα πολιτικές ή πληθυσμιακές ανακατατάξεις και όχι σε κάποια μεγάλης κλίμακας μεταναστευτική εισβολή, για την οποία απουσιάζουν, άλλωστε, τα τεκμήρια. Για την ακρίβεια, εάν, όπως έχει προταθεί, η χαττική γλώσσα σχετίζεται με την βορειοδυτική καυκάσια οικογένεια,[768] τότε δημιουργείται η υπόνοια πως, αν κάποια γλώσσα υπήρξε επείσακτη στην Ανατολία, αυτή ήταν η χαττική και όχι η χεττιτική. Δεχόμενοι, επομένως, την ύπαρξη μιας «αυτόχθονος» ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής ομάδας στην Μικρά Ασία μπορούμε να παρακολουθήσουμε το επιχείρημα της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών από την περιοχή αυτή προς την Ευρώπη μαζί με την γεωργοκτηνοτροφική οικονομία.

---

[766] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 55 κ.ε.

[767] Ό.π. σελ. 56, 172.

[768] Βλ. επ' αυτού T. V. Gamkrelidze - V. V. Ivanov, The migration of tribes speaking Indo-European dialects from their original homeland in the Near East to their historical habitations in Eurasia, *Journal of Indo-European Studies* 13, 1985, σελ. 51. I. M. Diakonoff, Language contacts in the Caucasus and the Near East, στο: T. L. Markey - J. A. C. Greppin (επιμ.), *When Worlds Collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*, The Bellagio Papers (Karoma Publishers, Ann Arbor 1990), σελ. 63.

Η Ελλάδα, συνεπώς, σύμφωνα με την θεωρία του Renfrew, βρίσκεται σαφώς στην αφετηρία των δύο κλάδων του εκνεολιθισμού επί ευρωπαϊκού εδάφους (ηπειρωτικού ευρωπαϊκού και μεσογειακού). Δεν βρίσκεται όμως στις απαρχές του «κύματος προώθησης», το οποίο, εάν πράγματι έλαβε χώρα στην μορφή που περιγράφηκε, ξεκίνησε στην Ανατολία. Εκτός αυτού, «δεν συνεπάγεται, φυσικά, ότι ο πρώτος γεωργικός πληθυσμός της Ελλάδας μιλούσε στο σύνολό του την ίδια διάλεκτο ή ακόμη και την ίδια γλώσσα».[769] Ήταν, πιθανώς, μία μόνον από τις ενδεχομένως περισσότερες γλωσσικές ομάδες αυτή που παρουσίασε την μεγαλύτερη δημογραφική ανάπτυξη, για να γνωρίσει τελικά και την ευρύτερη γεωγραφική εξάπλωση. Ως προς το πώς η διάδοση του νεολιθικού τρόπου ζωής στην Ευρώπη, τους διαδοχικούς γεωγραφικούς και χρονολογικούς σταθμούς της οποίας περιγράψαμε πιο πάνω, μπορεί να μεταφραστεί σε γλωσσικούς όρους, ο Renfrew δίνει το παρακάτω σχεδιάγραμμα (εικ. 48, βλ. και εικ. 44 [σελ. 349]):[770]

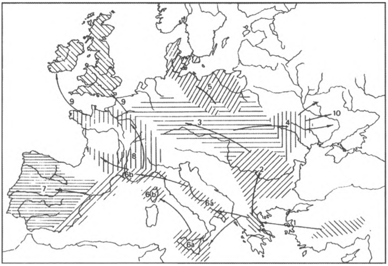

Εικ. 48. Η ταυτόχρονη διασπορά γεωργίας και ινδοευρωπαϊκών γλωσσών από την Ανατολία προς την Ευρώπη σύμφωνα με τον C. Renfrew.

1. Ανατολία προς Ελλάδα (6500 π.Χ.): διαμόρφωση της πρωτοελληνικής γλώσσας.
2. Βόρειος Ελλάδα προς Βαλκάνια και Ουγγαρία (πολιτισμοί Karanovo, Starčevo, Körös, 6000 π.Χ.): διαμόρφωση της πρωτοϊλλυρικής, πρωτοθρακικής και πρωτοδακικής γλώσσας.

[769] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 159: «It does not, of course, follow that the first farming population of Greece all spoke the same dialect or even the same language».

[770] Ό.π. σελ. 159 κ.ε.

3. Ουγγαρία προς κεντρική Ευρώπη (πολιτισμός της Γραμμικής Ταινιωτής Κεραμεικής, 5500 π.Χ.): δημιουργία της πρωτοκελτικής και πρωτογερμανικής γλωσσικής σφαίρας.
4. Ουγγαρία προς Ρουμανία-Μολδαβία-Ουκρανία (πρώιμες φάσεις των πολιτισμών Cucuteni και Tripolye, 4800 π.Χ.): διαμόρφωση των πρώιμων γλωσσών της μετέπειτα πρωτοσλαβικής γλωσσικής περιοχής.
5. Κεντρική Ευρώπη προς Σκανδιναβία (πολιτισμός των Χοανοειδών Κυπέλλων, 3000 π.Χ.): διαμόρφωση των πρώιμων πρωτογερμανικών γλωσσών της περιοχής.
6. Δυτική Ελλάδα προς Ιταλία (6000 π.Χ.): διαμόρφωση των πρωτοϊταλικών γλωσσών (πλην της μη ινδοευρωπαϊκής ετρουσκικής).
7. Ιταλία-μεσογειακές ακτές της Γαλλίας προς Ιβηρική χερσόνησο (6000-5500 π.Χ): διαμόρφωση των πρώιμων γλωσσών της Ισπανίας και της Πορτογαλίας (πλην των μη ινδοευρωπαϊκών βασκικών και ιβηρικών).
8. Ακτές της κεντρικής Μεσογείου προς κεντρική και βόρειο Γαλλία (5500 π.Χ.): διαμόρφωση των προκελτικών ή πρωτοκελτικών γλωσσών της Γαλλίας.
9. Βόρειος Γαλλία και Κάτω Χώρες προς Βρετανία και Ιρλανδία (4000 π.Χ.): διαμόρφωση των προκελτικών ή πρωτοκελτικών γλωσσών αυτών των περιοχών και ίσως και της πικτικής γλώσσας.
10. Από Ρουμανία-Μολδαβία-Ουκρανία προς τις στέπες στα ανατολικά τους (3500 π.Χ.): διασπορά της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής (προσλαβικής;) γλώσσας και σε αυτή την περιοχή.

Είναι σαφές πως το ανωτέρω σχεδιάγραμμα έχει έναν απλουστευτικό χαρακτήρα, αφού προβάλλει στο μακρινό παρελθόν τις γλωσσικές ομάδες της Ευρώπης όπως περίπου τις γνωρίζουμε από την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας και των πρώιμων χριστιανικών χρόνων. Είναι σίγουρο ότι σε διάστημα τόσων χιλιετιών το γλωσσικό τοπίο της Ευρώπης γνώρισε πολλές και σύνθετες διαδικασίες εξέλιξης για να καταλήξει στην εικόνα που γνωρίζουμε από την ιστορική εποχή. Είναι, επίσης, πιθανόν ότι εκτός των μη ινδοευρωπαϊκών γλωσσών της Ευρώπης που επιβιώνουν σήμερα ή γνωρίζουμε την ύπαρξή τους στο παρελθόν (π.χ. βασκικά, ιβηρικά, ετρουσκικά), υπήρξαν αρχικώς και πολλές άλλες που εξέλιπαν ήδη σε παλαιότερες εποχές.[771] Η παρουσία τους οδήγησε αναμφίβολα σε σύνθετες διαδικασίες αλληλεπίδρασης με τις πρώιμες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, οι οποίες είναι δύσκολο να μελετηθούν.

Οι περιορισμοί όμως αυτοί δεν αλλάζουν το γενικό περίγραμμα της θεωρίας του Renfrew, σύμφωνα με το οποίο η απαρχή της διαμόρφωσης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών πρέπει να αναχθεί σε εποχές πολύ αρχαιότερες από αυτές στις οποίες συνήθως τοποθετείται. Ειδικά στην Ευρώπη, η εξέλιξη του πολιτισμού από τις αρχές της Νεολιθικής

[771] Ό.π. σελ. 161.

Εποχής και εξής είχε πιθανότατα ως χαρακτηριστικό περισσότερο την σταθερότητα και λιγότερο ευρείας έκτασης πληθυσμιακές και γλωσσικές ανακατατάξεις. Πολιτιστικές καινοτομίες όπως, π.χ., η διάχυση της τεχνολογίας του χαλκού, συγκεκριμένων ειδών κεραμεικής (π.χ. Κωδωνοειδή Κύπελλα) ή αρχιτεκτονικών αντιλήψεων (π.χ. τα μεγαλιθικά μνημεία της δυτικής και βορείου Ευρώπης) εξαπλώθηκαν σε μεγάλες γεωγραφικές εκτάσεις περισσότερο μέσω των διαρκών επαφών, των πάσης φύσεως δικτύων ανταλλαγών ή των εκάστοτε νέων πνευματικών τάσεων και πολύ λιγότερο μέσω μαζικών μεταναστευτικών κινήσεων.

Η αποδοχή ενός τέτοιου χρονικού βάθους για την εξέλιξη των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών αντίκειται, ωστόσο, σε κάποιες παραδοσιακές γλωσσολογικές αντιλήψεις περί της χρονικής κλίμακας εντός της οποίας οι γλώσσες υφίστανται αλλαγές. Η υπόθεση πως η διαδικασία διασποράς και διαχωρισμού των επιμέρους γλωσσών έχει τις απαρχές της 8500 και πλέον χρόνια πριν από την εποχή μας, βρίσκεται, επί παραδείγματι, σε ασυμβατότητα με τα αποτελέσματα της λεγόμενης γλωσσοχρονολογίας.[772] Πρόκειται για την μέθοδο εκείνη της ιστορικής γλωσσολογίας, ιδιαίτερα δημοφιλή την δεκαετία του 1960, η οποία θεωρεί ότι η προϊούσα απόκλιση δύο γενετικά συγγενών γλωσσών στο επίπεδο του λεξιλογίου (ή τουλάχιστον κάποιων βασικών στοιχείων του) λαμβάνει χώρα με έναν κανονικό και υπολογίσιμο ρυθμό. Οι σχετικοί μαθηματικοί υπολογισμοί οδηγούν σε χρονικές εκτιμήσεις σύμφωνες με εκείνες της παραδοσιακής θεωρίας για την διασπορά της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας. Σύμφωνα με κάποιους από τους υπολογισμούς αυτούς, τα ελληνικά και τα χεττιτικά διαχωρίστηκαν περί το 4500 π.Χ., ενώ τα ελληνικά και τα λατινικά περί το 3300 π.Χ.

Ένας τέτοιου είδους θετικισμός, εντούτοις, στο θέμα της γλωσσικής αλλαγής καταλήγει στην παράβλεψη ενός πλήθους παραγόντων που επηρεάζουν με απρόβλεπτο τρόπο την εξέλιξη των γλωσσών (π.χ. κοινωνικοί παράγοντες, βαθμός αλληλεπίδρασης με γειτονικές κοινότητες, ύπαρξη ή όχι γραφής, κλπ.). Προφανώς, ένα υψηλό ποσοστό λεξιλογικής ταύτισης σε βασικούς όρους δύο συγγενικών γλωσσών υποδηλώνει πως η διαδικασία διαχωρισμού τους είναι σχετικά πρόσφατη και αντιστρόφως. Δεν υπάρχει όμως κάποιος πειστικός λόγος για να δεχθεί κανείς ότι οι αλλαγές στο λεξιλόγιο των γλωσσών πραγματοποιούνται σε βάθος χρόνου με έναν μαθηματικά ακριβή και σταθερό ρυθμό. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο τόσο η γλωσσοχρονολογία όσο και γενικότερα οι τεχνικές γλωσσολογικής χρονολόγησης που βασίζονται στα μαθηματικά έχουν δεχθεί τα τελευταία χρόνια ευρεία και εν μέρει πλήρως απορριπτική κριτική και από

[772] Ό.π. σελ. 113 κ.ε., εικ. 5:4 και 167 κ.ε., με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές. Βλ. επίσης S. Embleton, Lexicostatistics/Glottochronology: from Swadesh to Sankoff to Starostin to future horizons, στο: C. Renfrew – A. McMahon – L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 1 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000), σελ. 143-165 για μια επισκόπηση της ιστορίας των μαθηματικών μεθόδων χρονολόγησης στην γλωσσολογία.

πολλά μέλη της γλωσσολογικής κοινότητας.[773] Πέραν αυτού, κάποιες πιο σύγχρονες υπολογιστικές μέθοδοι προερχόμενες από τον χώρο της εξελικτικής βιολογίας έχουν παραγάγει αποτελέσματα συμβατά με την χρονική κλίμακα της «ανατολιακής υπόθεσης» του Renfrew.[774] Σύμφωνα με αυτές τις έρευνες, η έναρξη της διαδικασίας απόκλισης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών υπολογίζεται πως έλαβε χώρα πριν από 7800-9800 έτη. Παρόλο που και εδώ η όλη εργασία βασίζεται σε θετικιστικού χαρακτήρα υποθέσεις εργασίας περί του ρυθμού της γλωσσικής αλλαγής, είναι αξιοπρόσεκτο ότι το χρονολογικό αποτέλεσμα διαφέρει αισθητά από εκείνο των συνήθων λεξικοστατιστικών μεθόδων.

Εντός του πιο παραδοσιακού πλαισίου μελέτης των γλωσσών, ο Renfrew αναφέρει ως ένα αδιαμφισβήτητο παράδειγμα για το μεγάλο χρονικό βάθος των γλωσσών την περίπτωση της μυκηναϊκής ελληνικής.[775] Η αποκρυπτογράφηση, δηλαδή, των πινακίδων της Γραμμικής Β γραφής έφερε στο φως μια μορφή της ελληνικής γλώσσας η οποία, αν και σχεδόν 3500 ετών, είναι σε πολλές περιπτώσεις εξίσου κατανοητή με τα κλασικά ελληνικά. Σε κάποια σημεία, μάλιστα, η συγγένεια είναι τόσο στενή, ώστε αρκετές φράσεις γίνονται κατανοητές και υπό το πρίσμα των νέων ελληνικών. Σε κάθε περίπτωση, η μυκηναϊκή ελληνική βρίσκεται πιο κοντά στα νέα ελληνικά απ' ό,τι π.χ. στα λατινικά, κάτι που δείχνει χαρακτηριστικά πως ήδη κατά την Μυκηναϊκή περίοδο η ελληνική και η λατινική γλώσσα είχαν διαχωριστεί σε σημαντικό βαθμό. Είχαν, επομένως, πίσω τους μια μεγάλη χρονική περίοδο εξέλιξης που καταδεικνύει την σταθερότητα και την μακροβιότητα των γλωσσών.

Για να καταδείξει πόσο ρευστή είναι η κατάσταση στην έρευνα του χρονικού βάθους των γλωσσών, ο Renfrew επικαλείται και αυτός, όπως για άλλους λόγους έκανε περίπου την ίδια εποχή και ο R. Drews (βλ. κεφ. IV, σελ. 172), το έργο του Γεωργιανού γλωσσολόγου Thomas V. Gamkrelidze από κοινού με τον Ρώσο συνάδελφό του Vjačeslav V. Ivanov.[776] Στις μελέτες τους καταπιάνονται κυρίως με ζητήματα γλωσσολογι-

---

[773] Βλ. π.χ. τις εισηγήσεις των Part II και κυρίως III στο: C. Renfrew - A. McMahon - L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 1-2 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000).

[774] R. D. Gray - Q. D. Atkinson, Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin, *Nature* 426, 2003, σελ. 435-439.

[775] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 166 κ.ε. Βλ. επίσης του ιδίου, Problems in the general correlation of archaeological and linguistic strata in prehistoric Greece: the model of autochthonous origin, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean* (Duckworth, London 1973), σελ. 263 κ.ε.

[776] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 269 κ.ε. Για μια παρουσίαση των απόψεων των πρώην Σοβιετικών γλωσσολόγων στην αγγλική γλώσσα βλ. T. V. Gamkrelidze - V. V. Ivanov, The ancient Near East and the Indo-European question: temporal and territorial characteristics of Proto-Indo-European based on linguistic and historico-cultural data, *Journal of Indo-European Studies* 13, 1985, σελ. 3-48. Των ιδίων, The migration of tribes speaking Indo-European dialects from their original homeland in the Near East to their historical habitations in Eurasia, *Journal of Indo-European Studies* 13, 1985, σελ. 49-91. Των ιδίων, *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*, Part I, The Text, Trends in Linguistics, Studies and Monographs 80 (Mouton de Gruyter, Berlin-New York 1995).

κής φύσεως διατυπώνοντας νέες προτάσεις για την γραμματική δομή των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και την εξέλιξη των συμφώνων τους. Παράλληλα όμως εξετάζουν και το πρόβλημα της κοιτίδας και διασποράς τους, προσεγγίζοντάς το κατά βάσιν από την σκοπιά της γλωσσικής παλαιοντολογίας. Καταλήγουν, ωστόσο, σε μια υπόθεση αρκετά συναφή με εκείνη του Βρετανού αρχαιολόγου. Όπως αναφέραμε και στο κεφάλαιο II.1, οι πρώην Σοβιετικοί ερευνητές επικαλούνται αρκετά σημιτικά δάνεια τα οποία απαντούν σε πολλές ινδοευρωπαϊκές γλώσσες και κατ' αυτούς υποδηλώνουν μια πρώιμη γεωγραφική εγγύτητα της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής και της σημιτικής γλωσσικής οικογένειας. Συνεπώς, τοποθετούν την κοιτίδα των Ινδοευρωπαίων στην περιοχή ανατολικής Μικράς Ασίας-νοτίου Καυκάσου-βορείου Μεσοποταμίας.

Στο συμπέρασμα αυτό θεωρούν πως οδηγεί και η μελέτη των πρωτοϊνδοευρωπαϊκών λέξεων για το τοπίο, την χλωρίδα και την πανίδα. Συσχετίζουν, μάλιστα, την υποθετική αυτή κοιτίδα με τον πολιτισμό Halaf της βορείου Μεσοποταμίας (Χαλάφ, περ. 6500-5500 π.Χ.). Εν συνεχεία, βέβαια, στην προσπάθειά τους να περιγράψουν την διασπορά των επιμέρους γλωσσών, καταφεύγουν σε ένα αρχαιολογικώς τουλάχιστον παρωχημένο σενάριο αναπόδεικτων μεταναστευτικών κινήσεων, σαν αυτές που τόσο επέκρινε ο Renfrew στην περίπτωση της παραδοσιακής θεωρίας.[777] Το πιο αξιοσημείωτο όμως είναι ο χρονικός εντοπισμός της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής κοινότητας, την οποία οι πρώην Σοβιετικοί επιστήμονες τοποθετούν χωρίς δισταγμό στην 5η-4η χιλιετία π.Χ., δηλαδή πολύ πιο πριν απ' ό,τι η μεγάλη πλειονότητα των γλωσσολόγων. Δεν φαίνεται, συνεπώς, να θεωρούν πως η ιστορικοσυγκριτική μέθοδος πρέπει να λειτουργεί οπωσδήποτε μόνον εντός του συνήθους «συμπιεσμένου» χρονολογικού πλαισίου. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε και σε επόμενα σημεία του βιβλίου, όταν θα καταδειχθεί ότι στην πραγματικότητα η χρονική κλίμακα εφαρμογής της μεθόδου –πόσο μάλλον αυτή των ιδίων των γλωσσών– αποτελεί αντικείμενο μιας συζήτησης που έχει σχεδόν ξεκινήσει από την αρχή.

Κλείνοντας εδώ το σημαντικό αυτό υποκεφάλαιο, είναι ενδιαφέρον να κάνουμε μια παρατήρηση που άπτεται της αρχαιολογικής θεωρίας. Αν δούμε την θεωρία γλώσσας-γεωργίας από την σκοπιά των αγγλοσαξονικών θεωρητικών προβληματισμών, είναι

[777] Εν μέρει υιοθετούν την παραδοσιακή άποψη περί του βορείου Ευξείνου Πόντου, τον οποίον εκλαμβάνουν ως «δευτερογενή κοιτίδα» των ευρωπαϊκών κλάδων της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας (T. V. Gamkrelidze – V. V. Ivanov, The migration of tribes speaking Indo-European dialects from their original homeland in the Near East to their historical habitations in Eurasia, *Journal of Indo-European Studies* 13, 1985, σελ. 71 κ.ε.), ενώ σε άλλα σημεία καταλήγουν σε παράδοξες υποθέσεις, όπως π.χ. η χρονική προτεραιότητα των ελληνικών αποικιών στα παράλια της Μ. Ασίας εν σχέσει προς την ελληνική κατοίκηση της κυρίως Ελλάδας ή ο διάπλους της Κασπίας από τους Ινδοευρωπαίους (ό.π. σελ. 52 κ.ε. και 75 κ.ε.). Για μια διεξοδική κριτική της θεωρίας των Gamkrelidge-Ivanov βλ. I. M. Diakonov, On the original home of the speakers of Indo-European, *Journal of Indo-European Studies* 13, 1985, σελ. 92-174.

σίγουρα εντυπωσιακό και ιδιαίτερα ευφυές ότι ο Renfrew ξεκίνησε από ένα μοντέλο μετακίνησης πληθυσμών, το «κύμα προώθησης» (wave of advance), για να καταλήξει τελικά να εκφράσει την κεντρική για την Νέα ή Διαδικαστική Αρχαιολογία διδαχή της επιτόπιας, ενδογενούς εξέλιξης. Το μοντέλο του «κύματος προώθησης» του προσέφερε δηλαδή την δυνατότητα να τοποθετήσει στην αρχή της διαδικασίας που περιγράφει μια μεταναστευτική διαδικασία, η οποία όμως, με τον περίπου ασυνείδητο χαρακτήρα της και τον βραδύ ρυθμό της, δεν έχει την κλασική και για την Νέα Αρχαιολογία ενοχλητική έννοια. Τοποθετούμενη επιπλέον χρονικά σε μια πρώιμη φάση της ευρωπαϊκής προϊστορίας, αφήνει ένα μεγάλο χρονικό περιθώριο για την κατά βάσιν εντόπια διαμόρφωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στις διάφορες περιοχές. Με τον τρόπο αυτό, επέρχεται σχεδόν συμβιβασμός με την ιδέα της αυτόχθονης εξέλιξης όχι μόνο των γλωσσών αυτών, αλλά φυσικά και των πολιτισμών των λαών-ομιλητών τους.

Είναι, επίσης, εξίσου εντυπωσιακό ότι ως αντιπρόταση στην παραδοσιακή αντίληψη περί της ινδοευρωπαϊκής κοιτίδας και διασποράς επιστρατεύθηκε μια θεωρία που σε πολλά σημεία είναι συναφής με αυτήν. «Η κριτική μπορεί κάλλιστα να πει πως κάναμε λίγα μόνο παραπάνω από το να αναστήσουμε έναν *Urvolk*, μια αρχική ομάδα ομιλητών της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής, σε μια *Urheimat*, μια κοιτίδα, σε ένα μάλλον αναπάντεχο μέρος».[778] Και το τι είπε εν τέλει πραγματικά η κριτική θα το δούμε μεν λίγο πιο κάτω (κεφ. VII.6), είναι όμως ήδη σαφές πως, παρόλο που η θεωρία του Renfrew μοιράζεται όντως κάποιους κοινούς άξονες με τις παλαιότερες προσεγγίσεις, στηρίζεται σε πολύ πιο στέρεες βάσεις. Και τούτο διότι επιχειρεί να λάβει υπ' όψιν πραγματικά, αρχαιολογικώς επαληθεύσιμα δεδομένα της ευρωπαϊκής προϊστορίας και να συνδεθεί με αυτά. Η ταύτιση εξινδοευρωπαϊσμού και εκνεολιθισμού υπήρξε αναμφίβολα μια ευφυής αρχαιολογική και γλωσσολογική σύνθεση που άνοιξε τον δρόμο για την κατανόηση του μεγάλου χρονικού βάθους των γλωσσών, αλλά και των πολιτισμών εν γένει.

Το γεγονός, παρά ταύτα, ότι η λύση ενός προβλήματος είναι ευφυής, δεν σημαίνει δυστυχώς απαραίτητα ότι είναι και η σωστή.

VII.5. Τα μεγάλα προβλήματα: οι ινδοϊρανικές γλώσσες και η μη ινδοευρωπαϊκή «σφήνα» των γλωσσών της Μεσοποταμίας

Ό,τι εκθέσαμε ως τώρα αφορά τον ευρωπαϊκό κλάδο διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Το επίθετο «ινδοευρωπαϊκός» όμως έχει και ένα πρώτο συνθετικό το οποίο παραπέμπει στην ινδοϊρανική ομάδα της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο II.1, ήταν ακριβώς η διαπιστωθείσα συγγένεια ανάμεσα στις ευρωπαϊκές γλώσσες και σε αυτές της Ινδίας και του Ιράν, δύο απομακρυσμένων ως προς την

[778] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 266: «The critic may well say that we have done little more than resuscitate an *Urvolk*, an original group of proto-Indo-European speakers, in an *Urheimat*, a homeland, in a rather unexpected place».

Ευρώπη περιοχών, αυτή που αποτέλεσε την αφετηρία των ινδοευρωπαϊκών σπουδών. Εκτός αυτού, οι ύμνοι της λεγόμενης Έμμετρης Βέδας (ή Ριγκβέδας), που παραδίδουν την αρχαιότερη μορφή της ινδοευρωπαϊκής ινδικής γλώσσας (βεδική σανσκριτική), είναι εκείνοι από τους οποίους προέρχεται μια έννοια κεντρικής σημασίας για το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα και δυστυχώς όχι μόνο για αυτό: οι *Άριοι* (στα σανσκριτικά árya=ευγενής, ελεύθερος), οι πολεμοχαρείς πρωταγωνιστές της Ριγκβέδας, των οποίων οι εισβολές στην βόρειο Ινδία πιστεύεται πως αναφέρονται στους αρχαίους ινδικούς αυτούς ύμνους.

Σαν αποτέλεσμα, οι Άριοι ταυτίστηκαν με τους φορείς της βεδικής σανσκριτικής, τους πληθυσμούς, δηλαδή, που εισήγαγαν υποτίθεται την ινδοευρωπαϊκή γλώσσα-πρόγονο της κλασικής σανσκριτικής (περ. 800-400 π.Χ.) στην περιοχή Ινδίας-Ιράν και από τους οποίους συνετέθησαν οι ύμνοι της Ριγκβέδας. Αργότερα ο όρος «Άριοι» χρησιμοποιήθηκε, ως γνωστόν, και για τους Ινδοευρωπαίους της Ευρώπης, καταλήγοντας να συνδεθεί με τις θεωρίες φυλετικής ανωτερότητας του ναζισμού (βλ. κεφ. Ι, σελ. 18 και ΙΙ.1, σελ. 49). Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η υποτιθέμενη μεταναστευτική εισβολή των Ινδοευρωπαίων Αρίων στην βόρειο Ινδία αποτελεί το αρχέτυπο για τον συνήθη τρόπο αντίληψης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος. Έχοντας ήδη δει πόσο αβάσιμες αποδείχθηκαν ανάλογες υποθέσεις μεταναστευτισμού στην περίπτωση της ευρωπαϊκής προϊστορίας, μπορούμε να υποψιαστούμε ότι, αν κανείς πρέπει να κρατήσει κάτι από τα κείμενα της Ριγκβέδας, αυτό είναι ο σημαντικός ρόλος που φαίνεται να παίζει η περιοχή των Ινδιών για την διερεύνηση του ζητήματος. Για τον λόγο αυτό είναι χρήσιμο να κάνουμε μια μικρή επισκόπηση της πολιτιστικής εξέλιξης σε αυτόν τον γεωγραφικό χώρο κατά την προϊστορία και πρώιμη ιστορία.

Στο υποκεφάλαιο που προηγήθηκε εκθέσαμε την διαδικασία μετάβασης από την εποχή των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών σε εκείνη της μόνιμης εγκατάστασης και της νεολιθικής οικονομίας, όπως αυτή έλαβε χώρα στην περιοχή της δυτικής Ασίας και της Ευρώπης. Την ίδια περίπου εποχή που ο νεολιθικός πολιτισμός άρχιζε την πορεία του από την Μικρά Ασία προς την Ευρώπη (περ. 7000 π.Χ.), μια ανάλογη εξέλιξη είχαμε και στην περιοχή των Ινδιών. Όπως ακριβώς στην Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, έτσι και εκεί η πολιτιστική ανάπτυξη είχε ως άξονα τις όχθες ενός ποταμού, στην προκειμένη περίπτωση του Ινδού.

Ο πολιτισμός της κοιλάδας του Ινδού ή πολιτισμός της Harappa (Χαράππειος) αναπτύχθηκε στην περιοχή του σημερινού Πακιστάν και της δυτικής Ινδίας (εικ. 49 [σελ. 367], αριστερά). Έχει τις απαρχές του στην νεολιθική φάση που ανακαλύφθηκε την δεκαετία του 1970 στον οικισμό Μέργκαρ (Mehrgarh) στο δυτικό Πακιστάν (Βαλουχιστάν), όπου η Νεολιθική και Χαλκολιθική περίοδος διήρκεσε περίπου από το 6500 π.Χ.

ως το 3500/3300 π.Χ.[779] Ανθρωπολογικές έρευνες στις πρώιμες νεολιθικές ταφές του Μέργκαρ, που είναι πλούσια κτερισμένες και συχνά συνοδεύονται από θυσίες ζώων, φαίνεται να στηρίζουν την υπόθεση της αυτόνομης ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας στην περιοχή του Ινδού, αφού δεν παρατηρείται συγγένεια με τους πληθυσμούς της Εύφορης Ημισελήνου.[780]

Κατά την Πρώιμη Χαράππειο περίοδο, η οποία καλύπτει την ύστερη Χαλκολιθική και τις αρχές της πρώιμης Εποχής του Χαλκού (περ. 5000-2600 π.Χ.), παρατηρείται μια διάσπαση της αρχικής πολιτιστικής ομοιογένειας με την εμφάνιση επιμέρους τοπικών πολιτισμών. Η συγκεκριμένη περίοδος τελειώνει με την ενσωμάτωση των πολιτισμών αυτών στον ενιαίο αστικό πολιτισμό της Ώριμης Χαραππείου περιόδου (2600-1900 π.Χ.), στην οποία κατεξοχήν αναφέρεται ο όρος «πολιτισμός της κοιλάδας του Ινδού». Την εποχή αυτή, σύγχρονη στις πρώτες της φάσεις με την Πρώιμη Δυναστική περίοδο της Μεσοποταμίας και το Αρχαίο Βασίλειο της Αιγύπτου, αναπτύσσεται στην κοιλάδα του Ινδού ο εγγράμματος αστικός πολιτισμός που ανακαλύφθηκε το 1921 από τον Βρετανό Σερ John Marshall (Τζον Μάρσαλ).

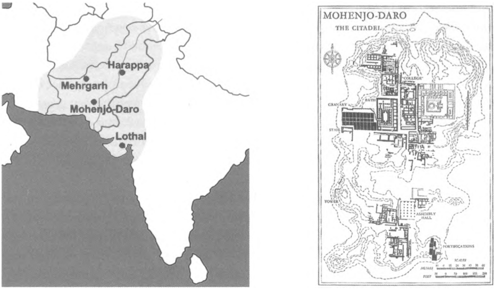

Εικ. 49. Η γεωγραφική εξάπλωση του πολιτισμού του Ινδού (αριστερά) και η ακρόπολη του Μοχέντζο-ντάρο (δεξιά).

[779] J. F. Jarrige, The antecedents of civilization in the Indus valley, *Scientific American* 243, 1980 (2), σελ. 122-133. J. M. Kenoyer, *Ancient Cities of the Indus Valley Civilisation*, American Institute of Pakistan Studies (Oxford University Press 1998), σελ. 16, 24, πίν. 1.2, 37 κ.ε.

[780] Ό.π. σελ. 38.

Μαζί με τους Ινδούς συνεργάτες του D. R. Sahni και R. D. Banerji, ο Marshall έφερε στο φως τις αρχαίες πόλεις της Χαράππας και του Μοχέντζο-ντάρο (Mohenjo-daro), οι οποίες αποτελούν ακόμη και σήμερα τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα του πολιτισμού του Ινδού (εικ. 49 δεξιά, 50 [σελ. 369]).[781] Χαρακτηριστικά του είναι η τεράστια έκταση των οικισμών (800-2500 στρέμματα), οι οχυρές τους ακροπόλεις, η ιδιαίτερα εξελιγμένη πολεοδομία, τα προσεγμένα πλινθόκτιστα κτήρια και οι υψηλού επιπέδου εγκαταστάσεις ύδρευσης και υγιεινής. Σε αντίθεση με την Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, απουσιάζουν, εντούτοις, τα μνημειώδη αντιπροσωπευτικά κτίσματα (παλάτια ή ναοί). Εξίσου ανεπτυγμένη ήταν όμως η τεχνική εξειδίκευση του πληθυσμού, όπως μαρτυρούν τα εξαιρετικά έργα κεραμεικής, μεταλλουργίας και λιθοτεχνίας.

Μεταξύ των επιτευγμάτων του πολιτισμού του Ινδού συγκαταλέγεται και η χρήση γραφής. Πρόκειται για μια εξέλιξη που σίγουρα οφείλεται στις επαφές που είχε η κοιλάδα του Ινδού με την περιοχή της Μεσοποταμίας και του Ελάμ, όπου η γραφή ήταν ήδη εν χρήσει από τα τέλη της 4ης χιλιετίας π.Χ. Στην περιοχή του Ινδού εμφανίζεται περί το 2600 π.Χ. και έχει την μορφή σύντομων επιγραφών κυρίως επάνω σε πήλινες ή λίθινες σφραγίδες και πινακίδες (εικ. 51 [σελ. 370]). Το σύστημα γραφής δεν συγγενεύει με κάποιο από τα υπόλοιπα του αρχαίου κόσμου, ενώ ο αριθμός των σημείων, 400-450, υποδηλώνει ότι πρόκειται για μια μεικτή συλλαβική και ιδεογραφική γραφή.[782] Η φορά της γραφής είναι στις περισσότερες περιπτώσεις από δεξιά προς τα αριστερά, όπως δηλαδή στις σημιτικές γραφές. Σε αντίθεση όμως με τις τελευταίες, όπως και με τις περισσότερες άλλες γραφές των αρχαίων πολιτισμών, η γραφή του Ινδού δεν έχει ως σήμερα αποκρυπτογραφηθεί. Όπως και στην περίπτωση της μινωικής Κρήτης, δεν γνωρίζουμε ποια γλώσσα μιλούσαν οι φορείς του μεγάλου αυτού πολιτισμού. Μια άλλη ομοιότητα τόσο με την μινωική Κρήτη όσο και με την μυκηναϊκή Ελλάδα είναι το γεγονός ότι και στην κοιλάδα του Ινδού η γραφή εξαφανίζεται σχετικά απότομα ως αποτέλεσμα της κατάρρευσης του κρατικού συστήματος.

Περί το 1900 π.Χ., ως αποτέλεσμα κλιματικών αλλαγών που επηρέασαν το ποτάμιο σύστημα της κοιλάδας του Ινδού, άρχισε να επέρχεται αποσταθεροποίηση της αγροτικής παραγωγής και των οικονομικών δομών των αστικών κέντρων. Τα τελευταία χρόνια έχει καταστεί δυνατό να μελετηθούν τα αίτια της πολιτιστικής κατάρρευσης που ακολούθησε την μετάβαση από την Ώριμη στην Ύστερη Χαράππειο περίοδο (περ. 1900-1300 π.Χ.) και να διαπιστωθεί ότι πρόκειται για κατά βάσιν ενδογενείς διαδικασίες που σχετίζονται με τις άμεσες συνέπειες που έχουν οι περιβαλλοντικές αλλαγές σε πρώιμους πολιτισμούς με αγροτική και κτηνοτροφική οικονομία.[783] Η ερμηνεία αυτή

[781] Γενικά για τον πολιτισμό της κοιλάδας του Ινδού βλ. M. Wheeler, *The Indus Civilization* (3η έκδ., Cambridge University Press, Cambridge 1968). J. M. Kenoyer, *Ancient Cities of the Indus Valley Civilisation*, American Institute of Pakistan Studies (Oxford University Press 1998).

[782] Ό.π. σελ. 69 κ.ε.

[783] Ό.π. σελ. 173 κ.ε.

δεν υπήρξε, ωστόσο, η πιο δημοφιλής στην ιστορία της έρευνας. Αντιθέτως, οι πολιτιστικές μεταβολές που εμφανίζονται στην Ύστερη Χαράππειο περίοδο συσχετίστηκαν με ευρήματα όπως η ανακάλυψη άταφων σκελετών στα τελευταία στρώματα του Μοχέντζο-ντάρο και αυτά με την σειρά τους συνδέθηκαν με επιδερμικές και ανακριβείς αναγνώσεις των κειμένων της Ριγκβέδας. Καθώς η σύνθεση των τελευταίων ανάγεται στο χρονικό διάστημα 1500-1200 π.Χ., δηλαδή στην περίοδο που ακολουθεί την καταστροφή του πολιτισμού του Ινδού, θεωρήθηκε πως στους ύμνους αυτούς διασώζεται ο απόηχος της καταστροφής. Υπεύθυνοι για αυτήν δεν θα μπορούσαν να είναι άλλοι από τους πολεμοχαρείς Αρίους που εισέβαλαν με τα πολεμικά τους άρματα καθυποτάσσοντας τον γηγενή πληθυσμό και εισάγοντας την βεδική σανσκριτική γλώσσα στις Ινδίες. «Υπόλογος είναι ο Ίντρα», ο πολεμικός θεός των Αρίων στην Ριγκβέδα, κατά την διάσημη φράση του αρχαιολόγου Σερ Mortimer Wheeler (Μόρτιμερ Γουήλερ).[784]

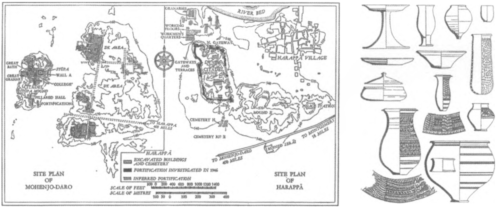

Εικ. 50. Μοχέντζο-ντάρο και Χαράππα (κατόψεις) και κεραμεική της Ώριμης Χαραππείου περιόδου.

Αυτή η τόσο ευφάνταστη θεωρία είχε αποφασιστική επίδραση στην κατανόηση της πολιτιστικής και γλωσσικής εξέλιξης στην κοιλάδα του Ινδού. Σύμφωνα με την κρατούσα ακόμη και σήμερα άποψη, η γλώσσα που καταγράφει η μυστηριώδης γραφή του Ινδού ανήκει πιθανότατα στην δραβιδική γλωσσική οικογένεια. Αυτή αποτελείται στην εποχή μας από 25 και πλέον επιμέρους γλώσσες που ομιλούνται κυρίως στην νότιο Ινδία και στην βόρειο Σρι Λάνκα, σε περιοχές δηλαδή σαφώς εκτός της άλλοτε γεωγραφικής ακτίνας του πολιτισμού του Ινδού. Παρά ταύτα, κάποια στοιχεία ενός βορειότερου δραβιδικού κλάδου απαντούν ως ονόματα ποταμών στο νότιο τμήμα της κοιλάδας του Ινδού, ενώ αρκετά δραβιδικά γλωσσικά δάνεια υπάρχουν και στην βεδική σανσκριτική

---

[784] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 187 κ.ε. με παραπ. 8. Βλ. επίσης M. Wheeler, *The Indus Civilization* (3η έκδ., Cambridge University Press, Cambridge 1968), σελ. 129 κ.ε.

γλώσσα της Ριγκβέδας. Η ταύτιση των φορέων του πολιτισμού του Ινδού με ομιλητές μιας πρωτοδραβιδικής γλώσσας λαμβάνει ως δεδομένη την χρονική προτεραιότητα της παρουσίας αυτής της γλωσσικής ομάδας στις Ινδίες και υποθέτει τον μεταγενέστερο εκτοπισμό της από τους Αρίους Ινδοευρωπαίους επήλυδες.

Στην πραγματικότητα όμως, μια πιο προσεκτική ανάγνωση των αποσπασμάτων της Ριγκβέδας καθιστά σαφές ότι σε κανένα σημείο οι Άριοι δεν περιγράφονται ως ξένοι ή εισβολείς.[785] Πουθενά δεν αναφέρεται ρητά πως οι κάτοικοι των τειχισμένων πόλεων στις οποίες επιτίθενται οι Άριοι είναι περισσότερο γηγενείς από τους τελευταίους. Και, όπως ορθά επισημαίνει ο J. M. Kenoyer, είναι πιθανό πως το σύστημα γραφής του Ινδού εχρησιμοποιείτο όχι μόνο για μία, αλλά ίσως για περισσότερες σύγχρονες γλώσσες εκείνης της εποχής, ενδεχομένως τόσο της δραβιδικής όσο και της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας.[786] Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει κανένα αδιάσειστο στοιχείο που να αποκλείει το ενδεχόμενο η ινδοευρωπαϊκή ινδική γλώσσα να ήταν ήδη παρούσα στην κοιλάδα του Ινδού κατά την Ώριμη Χαράππειο περίοδο.

Εικ. 51. Σφραγίδες από στεατίτη με την γραφή του πολιτισμού του Ινδού.

Τουναντίον, όσο κι αν η θεωρία της μεταναστευτικής εισβολής των Αρίων παραμένει ακόμη δημοφιλής, η συστηματική αρχαιολογική έρευνα έχει αποσυνδέσει τις πολιτιστικές εξελίξεις στην περιοχή του Ινδού κατά την 2η χιλιετία π.Χ. από τέτοιου είδους σενάρια. Πέραν της εξαφάνισης της γραφής, η οποία, όπως ακριβώς και μετά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων στην Ελλάδα, εξέλιπε, ακολουθώντας την τύχη των ανώτερων εκείνων κοινωνικών στρωμάτων που κυρίως την χρησιμοποιούσαν (βλ. κεφ. II.2, σελ. 87),

[785] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 188 κ.ε.

[786] J. M. Kenoyer, *Ancient Cities of the Indus Valley Civilisation*, American Institute of Pakistan Studies (Oxford University Press 1998), σελ. 78.

η κατάρρευση του αστικού πολιτισμού της Ώριμης Χαραππείου περιόδου σήμανε όντως την εμφάνιση κάποιων πολιτιστικών μεταβολών και αποκεντρωτικών τάσεων. Κατά την περίοδο 1900-1300 π.Χ. αναπτύσσονται επιμέρους πολιτιστικές ομάδες με πιο γνωστή έκφανση τα ευρήματα του Νεκροταφείου Η της Χαράππας (φάση Punjab). Στο νεκροταφείο αυτό μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την αλλαγή, βαθμιαία όμως και όχι ξαφνική, του τρόπου ταφής από κανονικό ενταφιασμό σε καύση, ενώ ξεχωρίζει η εξαιρετική νέου τύπου γραπτή κεραμεική των κτερισμάτων και των τεφροδόχων αγγείων.[787]

Η εικόνα σταδιακής μεταβολής, δηλαδή συνέχειας μάλλον παρά ασυνέχειας, ενισχύεται και από συγκριτικές ανθρωπολογικές έρευνες που έχουν γίνει σε σκελετικό υλικό από την κεντρική Ασία και την βόρειο Ινδία. Σύμφωνα με αυτές, δεν υπάρχουν στοιχεία για μαζική εμφάνιση νέων πληθυσμών στην περιοχή του Ινδού κατά την επίμαχη περίοδο.[788] Για την ακρίβεια, τέτοια στοιχεία, είτε ανθρωπολογικά είτε αρχαιολογικά, απουσιάζουν για όλη την περίοδο ανάμεσα στο τέλος του πολιτισμού του Ινδού (1900 π.Χ.) και την εκ νέου εμφάνιση ενός ανεπτυγμένου αστικού πολιτισμού κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους της Ινδίας (περ. 600 π.Χ.). Όταν ο Μέγας Αλέξανδρος διέβη τον Ινδό ποταμό το 326 π.Χ., το επίκεντρο της πολιτιστικής εξέλιξης είχε πλέον προ πολλού μετατοπιστεί ανατολικότερα, στον ποταμό Γάγγη.

Υπό το πρίσμα της εικόνας συνέχειας που εμφανίζει η πολιτιστική εξέλιξη στην περιοχή των Ινδιών από τις απαρχές του εκνεολιθισμού ως και τους ιστορικούς χρόνους, το έδαφος για την εφαρμογή της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας θα μπορούσε να είναι ιδιαίτερα πρόσφορο και στην περίπτωση των ινδοϊρανικών γλωσσών. Και πράγματι, η προσπάθεια του Renfrew να συνδέσει τις τελευταίες με τις πρώιμες γλώσσες της Ευρώπης είχε ως αφετηρία την ίδια υπόθεση. Σύμφωνα με αυτήν, η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή γλώσσα έφθασε στην περιοχή του Ινδού μαζί με τους «νεολιθικούς Αρίους», τους φορείς της νεολιθικής οικονομίας (εικ. 52 [σελ. 382]).[789] Η προέλευση των τελευταίων πρέπει να αναζητηθεί και αυτή την φορά στην πρωτογενή νεολιθική ζώνη της Ανατολίας. Το ίδιο «κύμα προώθησης», που στο πλαίσιο του εκνεολιθισμού της Ευρώπης ξεκίνησε από την Ανατολία με κατεύθυνση βόρεια και δυτικά, ακολούθησε πιθανώς ταυτόχρονα και την αντίθετη πορεία, κατευθυνόμενο νότια και ανατολικά. Ο νεολιθικός πολιτισμός του Μέργκαρ, στον οποίο αναφερθήκαμε πιο πάνω, μπορεί να συνδεθεί κατά την οπτική αυτή του Renfrew με την πρώτη εμφάνιση της ινδοευρωπαϊκής γλώσσας στην περιοχή του Ινδού (περ. 6500 π.Χ.).

Υπέρ αυτής της υπόθεσης συνηγορεί, όπως είδαμε, η αναίρεση των δημοφιλών θεωριών μεταναστευτισμού για την καταστροφή του πολιτισμού του Ινδού, δηλαδή

[787] Ό.π. σελ. 175 κ.ε., εικ. 9:3-5.

[788] Ό.π. σελ. 174 κ.ε.

[789] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 189 κ.ε.

η διαπίστωση πολιτιστικής συνέχειας κατά την μετάβαση στις επόμενες περιόδους. Έχοντας επισημάνει τον προκατειλημμένο χαρακτήρα των συμπερασμάτων στα οποία έχουν οδηγήσει οι στρεβλές αναγνώσεις τις Ριγκβέδας, ο Renfrew παραπέμπει και σε κάποιες ενδείξεις θρησκευτικής συνέχειας μεταξύ του πολιτισμού του Ινδού και των μεταγενέστερων εποχών.[790] Αρχιτεκτονικές μορφές όπως, π.χ., το «μέγα λουτρό» στο Μοχέντζο-ντάρο (εικ. 49 [σελ. 367] δεξιά, «Bath») σχετίζονται πιθανώς με τελετουργίες καθαρμού όπως τις γνωρίζουμε αργότερα από την ινδουιστική θρησκεία, ενώ παραστάσεις καθιστών μορφών σε στάση γιόγκας πάνω σε σφραγίδες θυμίζουν μεταγενέστερες απεικονίσεις του Σίβα, ενός από τους βασικούς θεούς του ινδουισμού. Πέραν αυτού, η μετάβαση από τον αστικό πολιτισμό του Ινδού σε αεκείνον των ιστορικών χρόνων της Ινδίας μπορεί να γίνει κατανοητή συγκρινόμενη με την αντίστοιχη ιστορική πορεία στην Ελλάδα από την Μυκηναϊκή στην Κλασική Εποχή.[791] Εάν μείνουμε στην περιοχή της θρησκείας, θα διαπιστώσουμε ότι το μυκηναϊκό θρησκευτικό σύστημα παρουσιάζει κάποιες διαφορές σε σχέση με την ελληνική θρησκεία των ιστορικών χρόνων. Κάτι όμως που οφείλεται σε μια σειρά από μετασχηματισμούς που επήλθαν με την πάροδο του χρόνου και όχι σε ριζική αλλαγή πληθυσμού.

Σημεία σύγκρισης υπάρχουν και σε άλλες περιοχές του πολιτισμού. Οι ύμνοι της Ριγκβέδας θυμίζουν π.χ. τα ομηρικά έπη ως προς την ηρωική κοινωνία που περιγράφουν, αλλά και ως προς το ότι, ενώ φέρονται να έχουν συντεθεί την επαύριον της κατάρρευσης ενός μεγάλου αστικού πολιτισμού, δεν περιέχουν κάποια στοιχεία που να παραπέμπουν σε αυτόν. Περαιτέρω, καινοτομίες όπως το ιππήλατο πολεμικό άρμα ή η ίππευση των αλόγων εμφανίζονται περίπου την ίδια περίοδο στις δύο υπό συζήτησιν περιοχές, μια εξέλιξη που, τουλάχιστον στην Ελλάδα, γνωρίζουμε καλά πως ούτε και αυτή ανάγεται σε μεταναστεύσεις πληθυσμών (βλ. κεφ. IV). Ο ιδιαίτερος ρόλος των πολεμικών μοτίβων στην Ριγκβέδα σχετίζεται αναμφίβολα με το ηρωικό ιδεώδες της εποχής που σκιαγραφείται. Υπό την ίδια οπτική μπορούν να ερμηνευθούν και αλλαγές στην καλλιτεχνική έκφραση, με την εμφάνιση παραστάσεων αλόγων επάνω σε αγγεία από το Νεκροταφείο Η της Χαράππας να θυμίζει τις απαρχές της απεικόνισης ανθρώπινων μορφών, αλλά και ηρωικών θεμάτων (π.χ. ομηρικών ηρώων) στην ύστερη γεωμετρική κεραμεική του ελλαδικού χώρου. Όπως, επομένως, στην περίπτωση της Ελλάδας είναι αδιαμφισβήτητο πως τα ανωτέρω στοιχεία δεν σχετίζονται με την έλευση ξένων πληθυσμών, έτσι και στην Ινδία δεν υφίσταται κάποιος σοβαρός λόγος να υποθέσει κανείς κάτι διαφορετικό.

Οι λογικές αυτές παρατηρήσεις ενισχύθηκαν τα τελευταία χρόνια από τις προαναφερθείσες μελέτες για τον ρόλο των ενδογενών περιβαλλοντικών παραγόντων που οδήγησαν στην κατάρρευση του αστικού πολιτισμού του Ινδού. Φαίνεται, συ-

---

[790] Ό.π. σελ. 190 κ.ε.

[791] Ό.π. σελ. 195 κ.ε.

νεπώς, ότι η προβληματική της μετάβασης από την Ώριμη στην Ύστερη Χαράππειο περίοδο δεν συνιστά πλέον εμπόδιο σε μια θεωρία που επενδύει στην πολιτιστική συνέχεια από την Πρώιμη Νεολιθική ως και την ιστορική εποχή. Τα πραγματικά προβλήματα βρίσκονται αλλού. Σε αντίθεση, δηλαδή, με την διαδικασία διασποράς των ευρωπαϊκών γλωσσών της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας, στην περίπτωση του ινδοϊρανικού κλάδου ο Renfrew είχε, ήδη την εποχή του *Archaeology and Language*, κάποιους άλλους λόγους να μην αισθάνεται και ο ίδιος τόσο βέβαιος για την ορθότητα της υπόθεσης γλώσσας-γεωργίας.

Κατά πρώτον, δεν είναι καθόλου δεδομένο ότι η εμφάνιση του νεολιθικού πολιτισμού στην κοιλάδα του Ινδού πρέπει να αναχθεί οπωσδήποτε στο γνωστό μας «κύμα προώθησης» εξ Ανατολίας. Αντιθέτως, είναι εντελώς πιθανό η περιοχή αυτή να αποτέλεσε ένα αυτόνομο κέντρο, μια ξεχωριστή πρωτογενή ζώνη εκνεολιθισμού.[792] Αναφέραμε, άλλωστε, πως αυτή η εκδοχή ενισχύεται σημαντικά από τις ανθρωπολογικές έρευνες που έγιναν σε πρώιμες νεολιθικές ταφές στο Μέργκαρ. Σε αυτές δεν διαπιστώθηκε κάποια συγγένεια με τους δυτικότερους πληθυσμούς από την περιοχή της Εύφορης Ημισελήνου. Το στοιχείο αυτό δεν αρκεί, βεβαίως, για να αποκλείσει την πιθανότητα διάχυσης της νεολιθικής οικονομίας από την Εγγύς Ανατολή προς τις Ινδίες υπό την μορφή της διάδοσης των εξημερωμένων φυτών και της γνώσης της καλλιέργειάς τους. Αρκεί όμως για να υπονομεύσει την ιδέα της μετακίνησης πληθυσμών-φορέων μιας συγκεκριμένης γλωσσικής ομάδας.

Ο Renfrew επιχειρεί να συνδέσει τα νεολιθικά ευρήματα του Μέργκαρ στο δυτικό Πακιστάν με εκείνα στην αρκετά βορειοδυτικότερη περιοχή του Τουρκμενιστάν. Εκεί, η πρώιμη νεολιθική φάση Djeitun (Τζεϊτούν, 6500-5800 π.Χ.) εμφανίζει από την αρχή στοιχεία ενός ήδη ανεπτυγμένου νεολιθικού τρόπου ζωής, με την ύπαρξη όχι μόνο γεωργίας και κτηνοτροφίας, αλλά και με την χρήση κεραμεικής.[793] Η πιθανότητα πως εδώ ο εκνεολιθισμός είχε επείσακτο χαρακτήρα είναι υπαρκτή, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για επαφές με την Εγγύς Ανατολή.[794] Και, ενώ δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να συνδέει την περίπου σύγχρονη εμφάνιση της γεωργικής οικονομίας στο Μέργκαρ και στο Τζεϊτούν, σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο, κατά την 2η χιλιετία π.Χ., έχουν παρατηρηθεί ομοιότητες μεταξύ των συμβόλων γραφής σε σφραγίδες από το Αλτίν Τεπέ (Altyn Tepe) του Τουρκμενιστάν και αυτών της γραφής του Ινδού.[795] Με δεδομένη την πολιτιστική συνέχεια που χαρακτηρίζει την προϊστορία στις δύο αυτές περιοχές, θα

---

792 Ό.π. σελ. 190, 192, 196 κ.ε.

793 Για μια πρόσφατη συνοπτική επισκόπηση του νεολιθικού πολιτισμού Djeitun βλ. F. T. Hiebert, *A Central Asian Village at the Dawn of Civilisation: Excavations at Anau, Turkmenistan* (University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia 2003), σελ. 15 κ.ε.

794 C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 192 με παραπ. 18.

795 Ό.π. σελ. 192 με παραπ. 17.

μπορούσε, επομένως, να επιχειρηματολογήσει κανείς υπέρ μιας γλωσσικής συγγένειας μεταξύ τους που να ανάγεται στην Πρώιμη Νεολιθική περίοδο. Έτσι, μέσω Τουρκμενιστάν, ο εκνεολιθισμός της κοιλάδας του Ινδού θα ήταν δυνατόν να συνδεθεί με την Εγγύς Ανατολή. Όπως όμως γίνεται αντιληπτό, η χρήση κοινών σημείων γραφής ή και κοινών αλφαβήτων δεν προϋποθέτει φυσικά και την ύπαρξη κοινής γλώσσας. Αντί για διάχυση του «κύματος προώθησης» από το Τουρκμενιστάν στο Πακιστάν στις αρχές της Νεολιθικής, είναι πολύ πιο πιθανό ότι έλαβε χώρα το αντίστροφο: διάχυση του συστήματος γραφής στην αντίθετη γεωγραφική κατεύθυνση κατά την περίοδο του πολιτισμού του Ινδού. Μια συνήθης, δηλαδή, πολιτιστική διαδικασία χωρίς ιδιαίτερες γλωσσικές παρενέργειες.

Μια άλλη ένσταση που διατυπώνεται για την ταύτιση του εξινδοευρωπαϊσμού με τον εκνεολιθισμό στην περίπτωση των ινδοϊρανικών γλωσσών είναι η ιδιαίτερα στενή συγγένεια ανάμεσα στην βεδική σανσκριτική γλώσσα της Ριγκβέδας και την αρχαία περσική γλώσσα της Αβέστας.[796] Η συλλογή των αρχαίων ιερών κειμένων του Ζωροαστρισμού που είναι γνωστή με το όνομα Αβέστα χρονολογείται σε μια κάπως μεταγενέστερη περίοδο (περ. 1000-300 π.Χ.) απ' ό,τι οι ύμνοι της Ριγκβέδας. Όπως, εντούτοις, συνέβη με τους τελευταίους, έτσι και με την Αβέστα η πρώτη καταγραφή των κειμένων έγινε κατά την 1η χιλιετία μ.Χ., μετά από αιώνες προφορικής παράδοσής τους από γενιά σε γενιά.

Η αβεστική γλώσσα αποτελεί μια αρχαιοπρεπή εκδοχή της άλλης γνωστής μορφής της αρχαίας περσικής, που είναι η γλώσσα της αυτοκρατορίας των Αχαιμενιδών (550-330 π.Χ.). Αυτή μας παραδίδεται στις επιγραφές σφηνοειδούς γραφής που αποκρυπτογράφησε ο Henry Rawlinson το 1846, ανοίγοντας τον δρόμο για την μελέτη και των γλωσσών της Μεσοποταμίας, γραμμένων επίσης με σφηνοειδή γραφή. Το πρόβλημα με την στενή γλωσσική συνάφεια μεταξύ Αβέστας και Ριγκβέδας είναι ότι μοιάζει να υποδηλώνει πως ο διαχωρισμός της ιρανικής από την ινδική γλώσσα υπήρξε σχετικά πρόσφατος. Κι αυτό είναι κάτι που δύσκολα συμβιβάζεται με το χρονικό βάθος που προϋποθέτει για την εξέλιξή τους η αναγωγή τους στην Πρώιμη Νεολιθική Εποχή.

Ο Renfrew προσπαθεί να αντιτείνει ότι οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ Περσίας και Πακιστάν-Ινδίας παρέμειναν πιθανώς ισχυρές και κατά τις περιόδους μετά το πέρας του εκνεολιθισμού, επιβραδύνοντας έτσι την διαδικασία γλωσσικού διαχωρισμού.[797] Μια πιο πειστική, ίσως, επιχειρηματολογία θα μπορούσε να βασιστεί στην επισήμανση ότι η ομοιότητα μεταξύ των υπό συζήτησιν γλωσσικών μορφών δεν αφορά αναγκαστικά την ομιλούμενη γλώσσα. Αφορά ένα συγκεκριμένο αρχαιοπρεπές και ιερατικό ιδίωμα ειδικής χρήσεως, προορισμένο για θρησκευτικά κείμενα ή ύμνους. Τόσο η Αβέστα όσο και η Ριγκβέδα παραδίδουν, δηλαδή, γλωσσικές μορφές οι οποίες είναι δύσκολο

[796] Ό.π. σελ. 192 κ.ε.

[797] Ό.π. σελ. 193 κ.ε., 209.

να χρονολογηθούν. Και τούτο διότι παραδίδονταν αενάως από γενιά σε γενιά ως συστατικό στοιχείο των θρησκευτικών τελετουργιών και της ποιητικής δημιουργίας των εν λόγω κοινοτήτων.

Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να αποκλειστεί πως ο πραγματικός χρονικός ορίζοντας στον οποίο ανάγονται τα ιδιώματα αυτά είναι κατά πολύ αρχαιότερος απ' ό,τι πιστεύεται. Πρόκειται κατ' ουσίαν για το ίδιο φαινόμενο που εξετάσαμε και στην περίπτωση της μυκηναϊκής ελληνικής (βλ. κεφ. V.6, σελ. 261 κ.ε.) και που φυσικά αφορά την εξωτερική μορφή της γλώσσας και όχι αναγκαστικά το περιεχόμενο των κειμένων. Διότι είναι, βεβαίως, γεγονός ότι π.χ. στους ύμνους της Ριγκβέδας γίνεται λόγος για κάποια στοιχεία που προέρχονται αναμφίβολα από τον χρονικό ορίζοντα της 2ης και 1ης χιλιετίας π.Χ., όπως τα πολεμικά άρματα και η ίππευση των αλόγων. Ακόμα όμως κι αν δεχθεί κανείς το επιχείρημα της αρχαιότητας της γλωσσικής μορφής, αυτό δεν μπορεί να βγάλει την θεωρία γλώσσας-γεωργίας από το αδιέξοδο που της δημιουργεί ένα τελευταίο μεγάλο πρόβλημα.

Σε ένα σημείο του προηγούμενου υποκεφαλαίου αναφερθήκαμε στον λόγο για τον οποίο η μικρασιατική προέκταση της Εύφορης Ημισελήνου, δηλαδή η νοτιοανατολική και κεντρική Ανατολία, προκρίθηκε από τον Renfrew ως αφετηρία του νεολιθικού «κύματος προώθησης»: είναι η μόνη πρωτογενής ζώνη εκνεολιθισμού όπου υπάρχουν ενδείξεις για την πρώιμη παρουσία μιας ινδοευρωπαϊκής γλώσσας (χεττιτικής). Στην Μέση Ανατολή τα αρχαιότερα γραπτά μνημεία ανήκουν σε γλώσσες της σημιτικής οικογένειας, χωρίς, εντούτοις, να είναι σαφές το χρονικό βάθος της παρουσίας τους εκεί. Η πιο αξιοπρόσεκτη κατάσταση πραγμάτων απαντά όμως στην γεωγραφική ζώνη που παρεμβάλλεται μεταξύ της Ανατολίας και της περιοχής διασποράς των ινδοϊρανικών γλωσσών: στην Μεσοποταμία. Εδώ, στην χώρα μεταξύ των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη που αντιστοιχεί στο σημερινό νότιο Ιράκ, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την γλώσσα που μιλούσαν οι κάτοικοι σε μια εποχή πιο πρώιμη από οπουδήποτε αλλού. Και η γλώσσα αυτή δεν είναι ινδοευρωπαϊκή.

Το έτος 1928 η γερμανική αποστολή που ανέσκαπτε την πόλη Ουρούκ (Uruk) της νοτίου Μεσοποταμίας άρχισε να φέρνει στο φως τις πήλινες πινακίδες σφηνοειδούς γραφής που συνιστούν τα αρχαιότερα ως σήμερα γνωστά ευρήματα γραφής στον κόσμο.[798] Οι πινακίδες προέρχονται από το στρώμα Ουρούκ IVa, χρονολογούνται, δηλαδή, περί το 3100 π.Χ. και ανήκουν στην λεγόμενη «αρχαϊκή» περίοδο γραφής. Η εμφάνιση της γραφής στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο δεν υπήρξε τυχαία. Όπως αναφέραμε και στο υποκεφάλαιο VII.2, η πόλη Ουρούκ υπήρξε το επίκεντρο του ομώνυμου πολιτισμού της Μεσοποταμίας κατά την 4η χιλιετία π.Χ. Ως αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας εξέλιξης με αφετηρία τον προγενέστερο πολιτισμό Ουμπάιντ (Ubaid, περ. 5300-3900 π.Χ.), στις όψιμες φάσεις του πολιτισμού Ουρούκ (34ος-32ος αιώνας π.Χ.)

[798] A. Falkenstein, *Archaische Texte aus Uruk* (Deutsche Forschungsgemeinschaft, Berlin 1936).

έχουμε την λεγόμενη «αστική επανάσταση». Την ίδια περίοδο που σε περιοχές της Ευρώπης κτίζονται ακόμη νεολιθικά μεγαλιθικά μνημεία, στην νότιο Μεσοποταμία εμφανίζονται οι πιο πρώιμες πολυάνθρωπες πόλεις-κράτη με ανεπτυγμένες διοικητικές δομές και εξελιγμένη κοινωνική διαστρωμάτωση. Η παρουσία μιας ανώτερης πολιτικής και θρησκευτικής τάξης αντικατοπτρίζεται στις αρχιτεκτονικές μορφές των διοικητικών κτηρίων, των μνημειωδών ναών και των ανακτορικών συγκροτημάτων. Σε αυτές τις ιστορικές συνθήκες ανέκυψε η ανάγκη συστηματοποίησης τόσο των διοικητικών πρακτικών καταγραφής όσο και των αυξημένων πλέον διαπροσωπικών συναλλαγών, στην υπηρεσία της οποίας τέθηκε η γραφή.[799]

Σε αντίθεση με την γραφή της κοιλάδας του Ινδού, η γλώσσα που καταγράφεται με την σφηνοειδή γραφή των πινακίδων της Ουρούκ μάς είναι γνωστή: πρόκειται για την σουμεριακή. Ομιλητής της υπήρξε ο λαός των Σουμερίων, ο πολιτισμός του οποίου αναπτύχθηκε στο νότιο τμήμα της Μεσοποταμίας (Σουμερία, μεταγενέστερη Βαβυλωνία) κατά το χρονικό διάστημα περ. 5300-2000 π.Χ.[800] Οι Σουμέριοι είναι ο κατεξοχήν λαός του αρχαίου κόσμου για τον οποίον το «πόθεν και πότε» είναι ακόμη υπό διερεύνησιν. Η αίσθηση του «μυστηρίου» επιτείνεται από την ιδιομορφία της γλώσσας του, η οποία δεν είναι φυσικά ινδοευρωπαϊκή, αλλά δεν παρουσιάζει συγγένεια και με καμία άλλη γνωστή γλώσσα. Το γεγονός αυτό έχει δώσει, ως γνωστόν, συχνά τροφή σε διάφορους επιτήδειους εμπόρους ψευδεπιστημονικών θεωριών ανά τον κόσμο (και κάποιους εγχώριους μεταπράτες τους), οι οποίοι αρέσκονται να συνδέουν τους Σουμερίους και τα πολιτιστικά τους επιτεύγματα με παιδαριώδεις, αλλά ευπώλητες μυθοπλασίες («άγνωστες» αστρονομικές γνώσεις, εξωγήινους, κλπ.).

Αυτό που η ιδιομορφία της σουμεριακής γλώσσας πιθανότατα υποδηλώνει είναι πως το χρονικό βάθος των γλωσσών είναι πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι πιστεύεται. Δημιουργεί, δηλαδή, την υπόνοια ότι πολλές γλώσσες και γλωσσικές οικογένειες αναπτύχθηκαν και εξέλιπαν ήδη πολλές χιλιετίες πριν από την εφεύρεση της γραφής. Κατά συνέπεια, η σουμεριακή αντιπροσωπεύει πιθανόν το τελευταίο κατάλοιπο μιας γλωσσικής οικογένειας η οποία την εποχή της εμφάνισης των πρώτων γραπτών μνημείων είχε μάλλον προ πολλού εξαφανιστεί. Δεν πρέπει, επομένως, να ξενίζει ιδιαιτέρως ο μοναδικός της χαρακτήρας ως προς τις υπόλοιπες γνωστές γλώσσες των ιστορικών χρόνων.

Την μοίρα των άλλοτε συγγενικών της γλωσσών επρόκειτο όμως να ακολουθήσει και η ίδια η σουμεριακή. Τα γραπτά κείμενα της 3ης χιλιετίας π.Χ. μας πληροφορούν πως οι Σουμέριοι ήδη εκείνη την εποχή συνυπήρχαν στα εδάφη της Μεσοποταμίας σε στενή πολιτιστική αλληλεπίδραση με μια άλλη γλωσσική ομάδα, τους Ακκάδες.

[799] Για μια επισκόπηση της διαδικασίας εμφάνισης της γραφής βλ. B. Hrouda, *Der alte Orient. Geschichte und Kultur des alten Vorderasien* (C. Bertelsmann, München 1991), σελ. 271 κ.ε.

[800] Βλ. ό.π. σελ. 55 κ.ε. για μια ιστορική σύνοψη του σουμεριακού πολιτισμού. Βλ. επίσης H. E. W. Crawford, *Sumer and the Sumerians* (2η έκδ., Cambridge University Press, Cambridge 2004).

Η ακκαδική είναι η αρχαιότερη γνωστή γλώσσα της σημιτικής οικογένειας, συγγενής με την αραβική και την εβραϊκή. Με την πάροδο του χρόνου οι σημιτικοί ακκαδικοί πληθυσμοί υποσκέλισαν το σουμεριακό στοιχείο τόσο γλωσσικά όσο και πολιτικά. Κατά την Ακκαδική περίοδο (περ. 2340–2200 π.Χ.) δημιουργείται στην Μεσοποταμία υπό τον βασιλέα Σαργών η πρώτη μεγάλη αυτοκρατορία, με επικράτεια που έφθανε ως την Συρία και την Μέση Ανατολή.[801] Παρά την σύντομη νεοσουμεριακή αναγέννηση που ακολούθησε με την λεγόμενη 3η Δυναστεία της Ουρ (2112-2004 π.Χ.), περί το 1800 π.Χ. η σουμεριακή είχε πλέον εκλείψει ως ομιλούμενη γλώσσα, διατηρήθηκε όμως για πολλούς ακόμα αιώνες ως γλώσσα των λογίων και της θρησκευτικής λατρείας. Η κυρίαρχη πλέον ακκαδική διαχωρίστηκε κατά την 2η χιλιετία π.Χ. σε δύο διαλέκτους: την ασσυριακή στον βορρά και την βαβυλωνιακή στον νότο. Αποτέλεσε την γλώσσα των μεγάλων βασιλείων της Μεσοποταμίας κατά την 2η και 1η χιλιετία π.Χ. και την διεθνή γλώσσα στην αρχαία Εγγύς Ανατολή ως περίπου τον 8ο αιώνα π.Χ.

Αυτή η εντελώς συνοπτική εξιστόρηση της πολιτιστικής εξέλιξης στην Μεσοποταμία κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους αναδεικνύει ό,τι μοιάζει να είναι η πιο μοιραία ίσως περιπλοκή της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας: οι γλώσσες της αρχαίας Μεσοποταμίας δεν είναι ινδοευρωπαϊκές. Μια μεγάλη «σφήνα» μη ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, της σουμεριακής και της ακκαδικής, παρεμβάλλεται μεταξύ του ευρωπαϊκού και του ινδοϊρανικού κλάδου της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας. Και σαν να μην έφθανε αυτό, μια ανάλογη κατάσταση έχουμε και λίγο ανατολικότερα, στην περιοχή του Ελάμ. Πρόκειται για τον γεωγραφικό χώρο του νοτιοδυτικού Ιράν, όπου με γνωστότερο κέντρο τα Σούσα αναπτύχθηκε ο πολιτισμός των «προαιώνιων εχθρών» της Μεσοποταμίας.

Αν και η πρωτοελαμική ιδεογραφική γραφή (3100-2800 π.Χ.) που εμφανίζεται λίγο μετά την σφηνοειδή της Σουμερίας δεν έχει ακόμη αποκρυπτογραφηθεί, τα μεταγενέστερα κείμενα από την ίδια περιοχή είναι στην ελαμική γλώσσα. Αυτή είναι, όπως και η σουμεριακή, ξένη προς οποιαδήποτε άλλη γνωστή γλώσσα των ιστορικών χρόνων, αν και εικάζεται μια πιθανή της συγγένεια με την δραβιδική γλωσσική οικογένεια της νοτίου Ινδίας. Εκτός αυτού, η μη ινδοευρωπαϊκή «σφήνα» μεταξύ Ανατολίας και Ιράν-Ινδιών προεκτείνεται και προς βορράν, με τις επίσης μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες του Καυκάσου που ομιλούνται στην περιοχή μεταξύ Ευξείνου Πόντου και Κασπίας Θάλασσας. Μία από αυτές είναι η χουρριτική, οι ομιλητές της οποίας είχαν ήδη περί τα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. προωθηθεί προς νότον, για να συγκροτήσουν τελικά το βασίλειο Μιτάννι που άκμασε εκείνη την εποχή στην βόρειο Μεσοποταμία και Συρία (βλ. κεφ. VII.6, σελ. 387 κ.ε.).

[801] Για μια πρόσφατη πραγμάτευση της Ακκαδικής περιόδου στο πλαίσιο της ευρύτερης ιστορίας της Μεσοποταμίας βλ. D. O. Edzard, *Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen* (C. H. Beck, München 2004), σελ. 76 κ.ε.

Το πρόβλημα που δημιουργεί αυτή η κατάσταση για τον συσχετισμό του εξινδοευρωπαϊσμού με τον εκνεολιθισμό είναι, όπως γίνεται αντιληπτό, αποφασιστικής σημασίας. Και τούτο διότι είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πώς η πληθυσμιακή εξάπλωση των πρώιμων γεωργικών πληθυσμών, είτε ως «κύμα προώθησης» είτε με κάποια άλλη μορφή, θα ήταν ποτέ δυνατόν να παρακάμψει μια περιοχή τόσο ιδανική για την εγκατάστασή τους όπως είναι η Μεσοποταμία. Εάν πάλι δεν την παρέκαμψε και κάποιοι εκ των πρώτων γεωργών είχαν όντως εγκατασταθεί εκεί στις αρχές της Νεολιθικής Εποχής, τότε η γλώσσα τους θα είχε αφήσει ορισμένα ίχνη στις μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες της Μεσοποταμίας. Θα υπήρχαν, δηλαδή, κάποιες γλωσσικές αλληλεπιδράσεις (δάνεια, στοιχεία της γραμματικής), αναμενόμενες για γειτονικούς ή συμβιούντες πληθυσμούς, όπως π.χ. αυτές που υφίστανται μεταξύ σουμεριακής και ακκαδικής, ή μεταξύ των ινδοευρωπαϊκών και των δραβιδικών γλωσσών της Ινδίας. Τέτοιες ινδοευρωπαϊκές επιρροές όμως, όπως και ο ίδιος ο Renfrew παραδέχεται, θεωρείται γενικά ότι δεν υφίστανται στις αρχαίες γλώσσες της Μεσοποταμίας, ούτε και στην ελαμική γλώσσα.[802]

Προ του διαφαινόμενου αδιεξόδου, ο Βρετανός αρχαιολόγος οδηγήθηκε στην διατύπωση και μιας εναλλακτικής υπόθεσης για την προέλευση των ινδοϊρανικών γλωσσών. Μια πρόταση ερμηνείας η οποία συνιστά ένα είδος παραλλαγής της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας, καταλήγει όμως σε συμπεράσματα εν μέρει αντιφατικά προς αυτήν. Εκτός αυτού, με τίτλο «Έφιπποι νομάδες της στέπας»[803] (εικ. 52 [σελ. 382]) η υπόθεσή του παρουσιάζει και εμφανείς ομοιότητες με την παραδοσιακή οπτική περί της εξάπλωσης των Ινδοευρωπαίων, προς αναίρεσιν της οποίας διατυπώθηκε ευθύς εξαρχής το κύριο τμήμα της θεωρίας του Renfrew. Βασικός άξονας της υπόθεσής του είναι η σύνδεση της ιδέας του «κύματος προώθησης» όχι πλέον με τους πρώτους γεωργούς, αλλά με τους πρώτους ποιμενικούς πληθυσμούς έφιππων νομάδων.

Όπως είδαμε στα κεφάλαια II.1 και VII.2, από τα μέσα της 5ης χιλιετίας π.Χ. και εξής, άρχισε να αναπτύσσεται στον βόρειο Εύξεινο Πόντο το φαινόμενο του ημινομαδικού ποιμενισμού. Αυτή η εξέλιξη ανάγεται συνήθως στις τοπικές καταβολές του πολιτισμού Sredni Stog (4500-3500 π.Χ., εικ. 4 [σελ. 54]). Κατά τον Renfrew, αντιθέτως (βλ. κεφ. VII.2, σελ. 329 κ.ε.), η εμφάνιση του νομαδισμού αποτέλεσε την ανατολική προέκταση των γεωργικών χαλκολιθικών πολιτισμών Cucuteni και Tripolye που είχαν αναπτυχθεί προηγουμένως στην βορειοανατολική Ρουμανία, την Μολδαβία και την νοτιοανατολική Ουκρανία. Περί τα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ. στον γεωγραφικό χώρο του βορείου Πόντου απαντά ο πολιτισμός Κουργκάν που φέρει το όνομα Yamnaya (περ. 3600-2200 π.Χ., εικ. 4).[804] Εντός της περιοχής εξάπλωσής του δημιουργήθηκε

[802] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 191, 193.

[803] Ό.π. σελ. 197 κ.ε.

[804] Για μια επισκόπηση του πολιτισμού βλ. H. Parzinger, *Die frühen Völker Eurasiens. Vom Neolithikum zum Mittelalter*,

μια αξιοπρόσεκτη πολιτιστική ενότητα, η οποία, σύμφωνα με τον Renfrew, επεκτάθηκε ακολούθως και προς ανατολάς, στον χώρο των στεπών της κεντρικής Ασίας.[805]

Η ενότητα αυτή δεν είχε μόνο γεωγραφικό, αλλά και χρονολογικό χαρακτήρα. Στο πλαίσιο των ήδη γνωστών μας πολιτισμών Andronovo και Sintašta τα στοιχεία ομοιομορφίας επεκτάθηκαν γεωγραφικά μεν σε έναν ευρύτατο χώρο ανατολικά της Κασπίας, χρονολογικά δε ως τα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ. Σε αυτό το διάστημα ο πολιτισμός των στεπών εμπλουτίστηκε σταδιακά με κάποια στοιχεία ικανά να του προσδώσουν αποφασιστικό πλεονέκτημα ως προς την προοπτική μιας περαιτέρω γεωγραφικής εξάπλωσης. Σε αυτά ανήκουν τα πολεμικά άρματα με ακτινωτούς τροχούς, που θεωρείται π.χ. ότι αντιπροσωπεύονται και από τα σχετικά κτερίσματα στους τάφους της Σιντάστα (βλ. κεφ. IV, εικ. 17:3 [σελ. 169]), αλλά και η ίππευση των αλόγων.

Με την πεποίθηση πως έχουν τις καταβολές τους στους δυτικότερους πολιτισμούς Cucuteni και Tripolye, οι οποίοι σύμφωνα με την θεωρία γλώσσας-γεωργίας υπήρξαν ινδοευρωπαϊκοί, οι αρχικοί νομάδες του Εύξεινου Πόντου και οι επίγονοί τους των ανατολικότερων περιοχών αντιμετωπίζονται από τον Renfrew επίσης ως Ινδοευρωπαίοι. Η διασπορά τους προς ανατολάς εκλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα του δικού τους «κύματος προώθησης», του δημογραφικού πλεονεκτήματος που αποτέλεσε, δηλαδή, η διατροφική τους στρατηγική εντός των περιβαλλοντικών συνθηκών της εν λόγω γεωγραφικής ζώνης.[806] Σε μια μεταγενέστερη φάση, κατά την 2η χιλιετία π.Χ., οι ίδιοι πληθυσμοί, συνεπικουρούμενοι από την χρήση αλόγων και πολεμικών αρμάτων, άρχισαν πιθανώς να διεισδύουν στα εδάφη του σημερινού Τουρκμενιστάν και, ακολούθως, σε εκείνα του Ιράν. Η διείσδυση αυτή δεν πρέπει, ωστόσο, να γίνει κατανοητή ως βίαιη εισβολή πολεμοχαρών ομάδων, αλλά ως σταδιακή και μάλλον ειρηνική προώθηση καλά οργανωμένων φυλετικών ομάδων σε περιοχές όπου οι τοπικές συνθήκες τους επέτρεπαν να εγκατασταθούν. Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο έκαναν ενδεχομένως την εμφάνισή τους και στην κοιλάδα του Ινδού. Εκμεταλλευόμενοι (και όχι προκαλώντας) την κατάρρευση του εκεί αστικού πολιτισμού περί το 1900 π.Χ., έθεσαν βαθμιαία υπό τον έλεγχό τους αρκετά εδάφη του και εισήγαγαν σε αυτά την γλώσσα τους.[807]

Οι Άριοι, επομένως, της Ριγκβέδας, στην μοναδική ίσως επιστημονική υπόθεση που μπορεί να δώσει στην παραδοσιακή εικόνα τους ως επήλυδων ένα ρεαλιστικό υπόβαθρο, υπήρξαν οι νομαδικοί φυλετικοί πληθυσμοί της κεντρικής Ασίας, με κοιτίδα τον ευρύτερο χώρο εξάπλωσης των πολιτισμών Andronovo και Sintašta.[808] Πρόκειται, φυσικά, για μια υπόθεση που σχεδόν αντιστρέφει την οπτική του παραδοσιακού σεναρίου

Historische Bibliothek der Gerda-Henkel-Stiftung (C. H. Beck, München 2006), σελ. 239 κ.ε.

805 C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 202.

806 Ό.π. σελ. 202.

807 Ό.π. σελ. 205.

808 Για μια πιο πρόσφατη υποστήριξη της ίδιας υπόθεσης με περαιτέρω βιβλιογραφία βλ. E. E. Kuzmina, The first migration wave of Indo-Iranians to the south, *Journal of Indo-European Studies* 29, 2001, σελ. 1-40.

των «ανώτερων» Ινδογερμανών Αρίων που επιβλήθηκαν, υποτίθεται, δια της φυλετικής τους ισχύος στους «κατώτερους» γηγενείς πληθυσμούς. Οι Άριοι εκλαμβάνονται πλέον οι ίδιοι ως οι μάλλον κατώτεροι πολιτισμικά νομάδες που διείσδυσαν στα εδάφη του καταρρεύσαντος μεγάλου πολιτισμού του Ινδού, όπως π.χ. πολύ αργότερα τα γερμανικά φύλα στα εδάφη της άλλοτε κραταιάς Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Κατά ειρωνικό λοιπόν τρόπο, εάν δεχθούμε την εναλλακτική υπόθεση του Renfrew, υφίσταται όντως ένα στοιχείο συγγένειας μεταξύ των Αρίων της Ριγκβέδας και των «Αρίων» που χιλιάδες χρόνια αργότερα επρόκειτο να κακοποιήσουν την ιστορία τους, διαφορετικό όμως από αυτό που οι τελευταίοι θα επιθυμούσαν.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το δεύτερο μοντέλο που προτείνει ο Renfrew για την λύση του προβλήματος των ινδοϊρανικών γλωσσών είναι εμπνευσμένο από τις εξελίξεις στον χώρο της κεντρικής Ασίας κατά την 1η χιλιετία π.Χ. Κατά την περίοδο αυτή διάφοροι ιππικοί νομαδικοί λαοί-ομιλητές της ινδοευρωπαϊκής, όπως π.χ. οι Σαρμάτες, οι Σάκες, οι Κιμμέριοι, αλλά και οι Μήδοι, ανέπτυξαν έναν τρόπο ζωής παρόμοιο με εκείνον που αποδίδεται στους ανάλογους πληθυσμούς της 2ης χιλιετίας π.Χ. Τόσο με τις μετακινήσεις τους όσο και με το πολεμικό τους πνεύμα, οι λαοί αυτοί δημιούργησαν τις προϋποθέσεις όχι μόνο πολιτικών, αλλά και γλωσσικών ανακατατάξεων στα εδάφη από τα οποία πέρασαν. Δεν αποκλείεται κάποιες από τις ομάδες αυτές να εμπλέκονται στην διαδικασία εξινδοευρωπαϊσμού του Ιράν, καθώς επίσης και της περιοχής του κινεζικού Τουρκεστάν, όπου απαντά η τοχαρική γλώσσα, η ανατολικότερη της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας.[809]

Ακόμη όμως κι αν δεχθεί κανείς ως έναν βαθμό την ανωτέρω πιθανότητα για την περίπτωση του Ιράν,[810] παραμένει το πρόβλημα των Ινδιών. Όπως ο ίδιος ο Renfrew μεθοδικά κατέδειξε κατά την διατύπωση της πρώτης του υπόθεσης, των «νεολιθικών Αρίων», η εικόνα που έχουμε για την πολιτιστική εξέλιξη στην Ινδία και το Πακιστάν από την πρώιμη Νεολιθική του Μέργκαρ ως το απόγειο του πολιτισμού του Ινδού (2600-1900 π.Χ.), και από την περίοδο του τελευταίου ως τους ιστορικούς χρόνους, είναι μια εικόνα οργανικής συνέχειας. Η αποδοχή της δεύτερης υπόθεσης, των «έφιππων νομάδων της στέπας», προϋποθέτει, κατά συνέπεια, την αναίρεση του βασικού συστατικού της πρώτης. Να δεχθεί, δηλαδή, κανείς πως, παρά την απουσία σχετικών ευρημάτων, κατά την 2η χιλιετία π.Χ. συνέβησαν στην περιοχή Πακιστάν-Ινδίας πληθυσμιακές και γλωσσικές ανακατατάξεις μεγάλης κλίμακας. Κάτι τέτοιο όμως δεν μπορεί να γίνει εύκολα αποδεκτό, αφού η πολιτιστική συνέχεια στην κοιλάδα του Ιν-

[809] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 204, 208 κ.ε.

[810] Για τα μεθοδολογικά προβλήματα που παρουσιάζει η σύνδεση του πολιτισμού Andronovo, καθώς και αυτού της Βακτριανής-Μαργιανής (Bactrian Margiana Archaeological Complex) με τους Ινδοϊρανούς και τα οποία καθιστούν δύσκολη την αποδοχή αυτής της άποψης βλ. C. C. Lamberg-Karlovsky, Archaeology and Language: The Indo-Iranians, *Current Anthropology* 43, 2002, σελ. 63-88.

δού και η συνακόλουθη, σταδιακή μετατόπιση του κέντρου βάρους προς την περιοχή του Γάγγη τεκμηριώνονται όχι μόνον από τις παρατηρήσεις του Βρετανού αρχαιολόγου, αλλά και από τις έρευνες πολλών άλλων μελετητών, ειδικών του συγκεκριμένου πολιτισμού.

Σύμφωνα με μια πιο λογική θεώρηση των πραγμάτων, ο πολιτισμός της κοιλάδας του Ινδού υπήρξε ινδοευρωπαϊκός και η κατάρρευσή του οδήγησε όχι στην εξαφάνιση της γλώσσας του, αλλά στην διάχυσή της στις ανατολικότερες περιοχές, όπου ομιλούνταν ήδη δραβιδικές γλώσσες. Ως εκ τούτου, η δεύτερη υπόθεση του Renfrew καταλήγει σε αδιέξοδο. Στο ίδιο, επομένως, σημείο που κατέληξε και η πρώτη, η οποία προσκρούει, όπως είδαμε, αφενός μεν στον πιθανότατα αυτοδύναμο χαρακτήρα του νεολιθικού πολιτισμού του Μέργκαρ και αφετέρου στην μη ινδοευρωπαϊκή ζώνη των γλωσσών της Μεσοποταμίας.

Το πρόβλημα των ινδοϊρανικών γλωσσών που εξετάσαμε σε αυτό το υποκεφάλαιο μοιάζει να οδηγεί την θεωρία γλώσσας-γεωργίας σε άτοπο. Όσο λογική και ευφυής φαντάζει η αλυσίδα της επιχειρηματολογίας της για την ευρωπαϊκή διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, άλλο τόσο ανεφάρμοστη αποδεικνύεται στην προσπάθειά της να ερμηνεύσει την ανακάλυψη που έκανε ο Σερ William Jones το 1786: την αναπάντεχη γενετική συγγένεια των περισσοτέρων ευρωπαϊκών γλωσσών με τις πολύ απομακρυσμένες γλώσσες της αρχαίας Περσίας και Ινδίας.

Το ερώτημα που ανακύπτει πλέον είναι αν το πρόβλημα που απέβη επιζήμιο για την θεωρία του Renfrew κλείνει τον δρόμο και σε οποιαδήποτε άλλη προοπτική λύσης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος ή μήπως δύναται να λειτουργήσει αντιστρόφως: να εμπεριέχει, δηλαδή, το νήμα που μπορεί να οδηγήσει στην απάντηση όλων των ερωτημάτων που έχουν συσσωρευτεί ως τώρα. Διότι, αν ένας πολιτισμός όπως αυτός του Ινδού, που ανάγεται οργανικά στις νεολιθικές καταβολές του γεωγραφικού του χώρου, είναι ινδοευρωπαϊκός, και ταυτόχρονα δεν στοιχειοθετείται σχέση μεταξύ γλώσσας και γεωργίας, τότε πού οδηγούμαστε; «Πόθεν και πότε» οι ομιλητές του ινδοϊρανικού κλάδου, εάν αυτοί δεν ταυτίζονται με τους πρώτους γεωργούς αλλά ούτε και με κάποιους μεταγενέστερους εισβολείς στις περιοχές όπου αναπτύχθηκε ο πολιτισμός τους κατά τους επόμενους αιώνες;

Εμμέσως πλην σαφώς το κρίσιμο αυτό ερώτημα μεταφέρει την διερεύνηση του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος σε χρονικές περιοχές επί μακρόν ανέγγιχτες από την πλειονότητα των ερευνητών που μελετούν την προέλευση των γλωσσικών οικογενειών. Η σταδιακή μεταφορά μας στην νέα αυτή χρονική κλίμακα περνά μέσα από την ευρύτερη κριτική της οποίας έτυχε η θεωρία του Colin Renfrew από τον επιστημονικό κόσμο. Πραγματοποιείται, επίσης, βαθμιαία και μέσα από τις τροποποιήσεις που αυτή υπέστη τόσο από τον ίδιο τον εμπνευστή της όσο και από άλλους ερευνητές που υιοθέτησαν τον βασικό της άξονα.

Εικ. 52. Οι δύο υποθέσεις του C. Renfrew για την προέλευση των ινδοϊρανικών γλωσσών: με συνεχή γραμμή η υποτιθέμενη πορεία των «νεολιθικών Αρίων» και με διακεκομμένη αυτή των «έφιππων νομάδων της στέπας».

VII.6. Το «περιστέρι ανάμεσα στις γάτες»: ο αντίλογος στην θεωρία γλώσσας-γεωργίας και η περαιτέρω επεξεργασία της

Έναν μόλις χρόνο μετά την δημοσίευση του *Archaeology and Language*, το 1988, έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες βιβλιοκρισίες του. Μετά από την πρώτη αυτή ομοβροντία, κάποιες περαιτέρω κριτικές δημοσιεύτηκαν πιο σποραδικά και κατά τα χρόνια που ακολούθησαν. Παρά το ότι, όπως θα δούμε, ένα μεγάλο μέρος των κριτικών υπήρξε από συγκρατημένα έως σαφώς αρνητικό, η θεωρία του Renfrew κατέκτησε γρήγορα και ακόμη κατέχει μια σταθερή θέση σε κάθε επισκόπηση του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος.

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι θιασώτες της παραδοσιακής αντίληψης για την προέλευση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών δεν έδειξαν ιδιαίτερο ενθουσιασμό για μια θεωρία που εστράφη ευθέως κατά των περισσότερων σημείων της. Ο James Mallory (Τζέιμς Μάλλορυ), που, όπως είδαμε στο κεφάλαιο II.1 (σελ. 60), είναι ένας από τους πιο θετικά διακείμενους στην πατροπαράδοτη γραμμή Childe-Gimbutas, αμφισβήτησε καταρχάς τον πρωτότυπο χαρακτήρα της «ανατολιακής υπόθεσης» του Renfrew.[811] Τόνισε πως

[811] J. Mallory, Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan

με δεδομένο τον τεράστιο όγκο των γραφομένων για το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα είναι πλέον σχεδόν αδύνατο να διατυπωθεί κάτι που να διεκδικεί δάφνες πρωτοτυπίας. Η Ανατολία π.χ. έχει προταθεί και στο παρελθόν ως κοιτίδα των Ινδοευρωπαίων, ενώ και η άποψη ότι αυτοί υπήρξαν φορείς ανώτερων στοιχείων πολιτισμού, μεταξύ αυτών και της γεωργίας ή της πρώιμης μεταλλουργίας, ανάγεται ήδη στον 19ο αιώνα. Παραδέχεται, εντούτοις, τον σαφώς πιο συστηματικό χαρακτήρα της θεωρίας του Renfrew, το γεγονός, δηλαδή, ότι ο Βρετανός αρχαιολόγος κατάφερε να την συνδέσει με ένα αρχαιολογικώς αποδεδειγμένο φαινόμενο, την εξάπλωση της γεωργίας στις αρχές της Νεολιθικής Εποχής.

Σφόδρα επικριτικός είναι όμως ο Mallory απέναντι στην απόπειρα ανασκευής της γλωσσικής παλαιοντολογίας (βλ. κεφ. VII.2). Υποστηρίζει ότι στην προσπάθειά του αυτή ο Renfrew στηρίχθηκε σε ελαφρώς περιθωριακές απόψεις ορισμένων γλωσσολόγων. Αυτοί παρομοιάζονται από τον Αμερικανό αρχαιολόγο με κάποιους εκ των τελευταίων κάποτε αρνητών των φυσικοχημικών μεθόδων χρονολόγησης εντός της αρχαιολογίας. Άνευ ερείσματος θεωρεί, επίσης, πως είναι και η αναγωγή των νομαδικών πολιτισμών Κουργκάν στους δυτικότερους γεωργικούς πολιτισμούς Cucuteni-Tripolye. Πρόκειται για την θέση εκείνη του Renfrew που στην ουσία αντιστρέφει το βασικό αρχαιολογικό επιχείρημα της παραδοσιακής θεωρίας. Σύμφωνα με τον Mallory, πρόκειται για μια υπόθεση που αντιφάσκει με τα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής Πόντου-Κασπίας. Η γεωγραφική διασπορά των πολιτισμών Cucuteni-Tripolye φθάνει μόνον ως το δυτικότερο τμήμα των στεπών, ενώ και χρονολογικώς οι πολιτισμοί Κουργκάν είναι σύγχρονοί τους, όχι μεταγενέστεροι.[812]

Τέλος, χωρίς να παραλείψει την αναφορά στις πολλές απόψεις που θεωρούν τον εκνεολιθισμό της Ευρώπης ως μια διαδικασία περισσότερο διάχυσης της γεωργικής οικονομίας και λιγότερο μετακινήσεων πληθυσμών, ο Mallory καταλήγει στο να παρομοιάσει την θεωρία του Renfrew με ένα «περιστέρι ανάμεσα στις γάτες».[813] Αντιστρέφοντας, δηλαδή, το αγγλικό ρητό «cat among the pigeons» (χρησιμοποιείται για κάποιον που τοποθετεί κάτι σε ένα μέρος που θα προκαλέσει αναστάτωση) ο Mallory θέλει να υποδηλώσει την αδυναμία της θεωρίας του Renfrew να αντιπαρατεθεί στο ισχυρό πλέγμα των υποθέσεων που έχουν ως βάση τις εδραιωμένες, παραδοσιακές αντιλήψεις περί του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος.

Οι Αμερικανοί ανθρωπολόγοι David Anthony και Bernard Wailes ασκούν κριτική στον Renfrew για τον αφηρημένο χαρακτήρα των μοντέλων του, την έμφαση, δηλαδή,

Cape, London 1987), *Antiquity* 62, 1988, σελ. 607-609.

[812] J. P. Mallory, The homelands of the Indo-Europeans, στο: R. Blench - M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language I: Theoretical and Methodological Orientations* (Routledge, London-New York 1997), σελ. 116.

[813] J. Mallory, Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Antiquity* 62, 1988, σελ. 609.

περισσότερο στην θεωρία και την ερμηνεία και λιγότερο σε απτά αρχαιολογικά ευρήματα.[814] Όπως, π.χ., τονίζουν υπερασπιζόμενοι την παραδοσιακή θεωρία, υπάρχουν ιστορικά παραδείγματα μεταναστεύσεων (των Κελτών στην Ιταλία τον 5ο-4ο αι. π.Χ., της μεγάλης Μετανάστευσης των Λαών ή αργότερα των Βίκινγκ) που δεν αμφισβητείται ότι έγιναν, άρα η αποδοχή τους ως γεγονότων δεν συνδέεται με κάποια μηχανιστική ερμηνευτική οπτική ως προς το γιατί πραγματοποιήθηκαν. Προβληματική θεωρούν και την δαρβινικού τύπου εξελικτική αντίληψη του Renfrew περί των κοινωνιών, η οποία αντιμετωπίζει ως περίπου αταξικές τις προγενέστερες της Εποχής του Χαλκού κοινωνίες. Ευρήματα πλούσιων ταφών στους πολιτισμούς Κουργκάν καταδεικνύουν, σύμφωνα με τους Αμερικανούς ερευνητές, πως ήδη κατά την Νεολιθική Εποχή υπήρχαν κοινωνικές ομάδες με χαρακτηριστικά τοπαρχίας (chiefdom). Αυτές θα μπορούσαν να εξαπλωθούν γεωγραφικά, εισάγοντας την γλώσσα τους μέσω του μηχανισμού της επικράτησης μιας ελίτ (élite dominance).

Κατά τα άλλα, ως ισχυρό επιχείρημα υπέρ της παραδοσιακής θεωρίας εκλαμβάνουν την ομάδα λέξεων σχετικών με τον τροχό, η οποία έχει αποκατασταθεί στο ινδοευρωπαϊκό πρωτολεξικό. Η άποψή τους, εντούτοις, πως η ύπαρξη περισσοτέρων της μιας σχετικών λέξεων τεκμηριώνει την γνώση του τροχού από τους Πρωτοϊνδοευρωπαίους και αντικρούει, συνεπώς, την ιδέα της απλής διάχυσης των όρων την εποχή της εφεύρεσής του (περ. 3500 π.Χ.), δεν ακούγεται ιδιαιτέρως πειστική. Το ίδιο ισχύει και για το συμπέρασμά τους ότι η παρουσία πολλών μη ινδοευρωπαϊκών λέξεων στην χεττιτική και πολλών μη ινδοευρωπαϊκών τοπωνυμίων στην ελληνική γλώσσα των πινακίδων της Γραμμικής Β αποτελεί ένδειξη για την πρόσφατη και ακόμα τότε μειονοτική παρουσία των γλωσσών αυτών στις γεωγραφικές τους περιοχές. Το ίδιο στοιχείο θα μπορούσε κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα και για το αντίθετο, υπέρ, δηλαδή, της μακράς παρουσίας αυτών των γλωσσών εκεί, προϊόν της οποίας υπήρξε η αργή και βαθμιαία εισχώρηση στο λεξιλόγιό τους πολλών ξενικών λέξεων.

Το πειστικότερο σημείο της κριτικής των Anthony και Wailes είναι σίγουρα αυτό περί του ασύμβατου της νεολιθικής Ανατολίας ως κοιτίδας των Ινδοευρωπαίων με το γλωσσικό τοπίο της Μεσοποταμίας. Όπως επισημαίνουν, το νοτιοανατολικό τμήμα της Μικράς Ασίας διατηρούσε για χιλιετίες στενές εμπορικές και πολιτιστικές επαφές με την περιοχή της Μεσοποταμίας. Παρ' όλα αυτά, όπως είδαμε και στο κεφάλαιο VII.5, στην σουμεριακή γλώσσα δεν φαίνεται να έχουν εντοπιστεί ως τώρα ίχνη που να προδίδουν μια ευρείας έκτασης αλληλεπίδραση με ινδοευρωπαϊκούς πληθυσμούς.[815]

Ο γλωσσολόγος Philip Baldi δεν διστάζει να αποδεχθεί την πιθανή ορθότητα της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας και την αναγωγή των Πρωτοϊνδοευρωπαίων στους γεωρ-

[814] D. W. Anthony - B. Wailes, Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 441-445.

[815] Για κάποιες ακόμη αμφιλεγόμενες ενδείξεις περί του αντιθέτου βλ. κεφ. VIII.3, σελ. 531, παραπ. 1042.

γούς της νεολιθικής Ανατολίας.[816] Καταλογίζει όμως στον Renfrew ότι, ενώ προβάλλει τόσο έντονα την σημασία της διεπιστημονικής συνεργασίας επί τη βάσει σύγχρονων επιστημονικών θέσεων, αποτυγχάνει και ο ίδιος να προσεγγίσει τις (τότε) τρέχουσες εξελίξεις στο πεδίο της γλωσσολογίας. Θεωρεί πως ο Renfrew κάνει μια εντελώς επιφανειακή και ελλιπή πραγμάτευση των γλωσσολογικών ερευνητικών δεδομένων, ιδίως των σχετιζόμενων με τους μηχανισμούς της γλωσσικής μεταβολής (π.χ. γλωσσική μείξη ή παραφθορά, κοινωνιογλωσσολογικοί παράγοντες, κλπ.). Δεν λαμβάνει υπ' όψιν κάποιες πιο σύγχρονες εκδοχές τόσο του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου όσο και της θεωρίας των γλωσσικών κυμάτων, ενώ στην περίπτωση της γλωσσοχρονολογίας παραβιάζει μάλλον ανοιχτές θύρες, αφού την κριτική του σε αυτήν μοιράζονται και πολλοί ιστορικοί γλωσσολόγοι. Επίσης, εστιάζοντας την προσοχή του στην πολεμική κατά του ινδοευρωπαϊκού πρωτολεξικού, δεν αποδίδει την πρέπουσα σημασία στις εκτός λεξιλογίου φωνολογικές, μορφολογικές και συντακτικές αντιστοιχίες εντός της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας και των υποομάδων της.

Παρά την έντονη κριτική που ασκεί σε ένα μεγάλο μέρος των γλωσσολογικών στοιχείων τα οποία ο Renfrew χρησιμοποιεί στο βιβλίο του, είναι αξιοπρόσεκτο πως ο Baldi αποφεύγει οποιαδήποτε έκφραση σκεπτικισμού τόσο για την αποδόμηση του πρωτολεξικού όσο και για την νέα αντίληψη περί του χρονικού βάθους των γλωσσών που εισάγει ο Βρετανός καθηγητής. Αυτό δεν πέρασε απαρατήρητο από τον Renfrew, που δεν παραλείπει να το επισημάνει σε αντικριτικό του σημείωμα.[817]

Κατά τον Βρετανό αρχαιολόγο Graeme Barker, ερευνητή μεταξύ άλλων και του εκνεολιθισμού της Ευρώπης, η βασική αδυναμία της υπόθεσης του Renfrew έγκειται στην χρήση του μοντέλου του οικογενειακού δέντρου τόσο για την γλωσσολογία όσο και για την νεολιθική αρχαιολογία της Ευρώπης.[818] Όπως ορθά επισημαίνει, ο Renfrew θέτει ως βάση για την θεωρία του μια δαρβινική αρχή γενεαλογικής ταξινόμησης των γλωσσών, παρόλο που και ο ίδιος επικρίνει στο βιβλίο του τον απλουστευτικό της χαρακτήρα. Εν συνεχεία, η ίδια αρχή επιστρατεύεται και για την ερμηνεία του εκνεολιθισμού της Ευρώπης με την βοήθεια του πιο σύγχρονου εργαλείου του «κύματος προώθησης». Στην πραγματικότητα όμως, η υιοθέτηση της αγροτικής και κτηνοτροφικής οικονομίας από τους ευρωπαϊκούς πληθυσμούς υπήρξε, όπως τονίζει ο Barker, μια εξαιρετικά σύνθετη και χρονοβόρα διαδικασία που δεν μπορεί να περιγραφεί επαρκώς με ένα τόσο μονοδιάστατο μοντέλο σαν το «κύμα προώθησης». Σημαντικό ρόλο έπαιξαν σε αυτή την διαδικασία τόσο οι μεσολιθικοί πληθυσμοί της Γηραιάς Ηπείρου που υιοθέτησαν την γεωργία όσο και οι προνεολιθικές διατροφικές στρατηγικές τους, οι οποίες

[816] P. Baldi, Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 445-447.

[817] C. Renfrew, Reply to the Reviews, *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 464.

[818] G. Barker, Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 448-449.

συνυπήρξαν για πολύ καιρό με πτυχές της νέας οικονομίας. Οι πολύπλοκες αυτές εξελίξεις απαιτούν ερμηνευτικές προτάσεις πολύ διαφορετικές από τα μοντέλα γενετικής συγγένειας του 19ου αιώνα.

Για τον φιλόλογο Robert Coleman[819] το κυριότερο πρόβλημα της θεωρίας του Renfrew έγκειται στο τελικό σχεδιάγραμμα-μοντέλο της σταδιακής συνεξάπλωσης γλώσσας και νεολιθικής οικονομίας στην Ευρώπη (βλ. κεφ. VII.4, εικ. 48 [σελ. 360]). Αναλογιζόμενος κανείς τον μεγάλο βαθμό διαφοροποίησης των ρομανικών γλωσσών σε λιγότερο από 2000 χρόνια, γίνεται αντιληπτό, σύμφωνα με τον Coleman, ότι στην αυγή των ιστορικών χρόνων οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, αν πράγματι ανάγονταν στην αρχή της Νεολιθικής Εποχής, θα απέκλιναν μεταξύ τους πολύ περισσότερο. Το επιχείρημα αυτό δεν δείχνει, ωστόσο, να λαμβάνει υπ' όψιν τον διαφορετικό και σαφώς αργότερο ρυθμό γλωσσικής αλλαγής που πιθανώς παρουσίαζαν οι κοινωνίες στις περιόδους πριν από την εμφάνιση της γραφής και των σύνθετων κοινωνικών εξελίξεων.

Προβληματική είναι κατά τον Coleman και η γλωσσολογική αντιστοιχία των διαδοχικών γεωγραφικών διακλαδώσεων με τις οποίες ο Renfrew αναπαριστά στον χάρτη του την πορεία του εκνεολιθισμού. Οι εσωτερικές σχέσεις συγγένειας μεταξύ των επιμέρους γλωσσών δεν μοιάζει, δηλαδή, να αντιστοιχούν σε ό,τι θα ανέμενε κανείς βάσει των κλάδων εξάπλωσης του νεολιθικού πολιτισμού. Εκτός αυτού, ασκεί κριτική όχι μόνο στην γενικευτική ισχύ που ο Βρετανός αρχαιολόγος θέλει να δώσει στην υπόθεσή του, αλλά και στην τάση να αποκλείονται προς όφελος τού εκάστοτε νεοπροταθέντος μοντέλου όλα τα υπόλοιπα, κάποια εκ των οποίων θα μπορούσαν να συνδυαστούν με αυτό.

Για να καταδείξει την μεγάλη πολυπλοκότητα του προβλήματος ο Coleman αναγνωρίζει κατά ενδιαφέροντα τρόπο πως είναι πολύ πιθανό κάποιοι όροι που έχουν αναχθεί στο ινδοευρωπαϊκό πρωτολεξικό, όπως ο «τροχός» και το «άλογο», να αποτελούν όντως μεταγενέστερα δάνεια. Από την άλλη μεριά όμως, άλλοι κοινοί όροι, όπως π.χ. *rex/ri/raj* ή ονομασίες θεοτήτων, όπως *Iuppiter/Ζευς πατήρ*, αντανακλούν πιθανόν όντως μια γενετική συγγένεια σε πτυχές της πολιτικής και θρησκευτικής έκφρασης. Για την ερμηνεία τόσο σύνθετων φαινομένων είναι αναγκαίος ο συνδυασμός περισσότερων της μιας ερμηνευτικών προτάσεων και η αποδοχή της εμπλοκής πολλών διαφορετικών μηχανισμών στην υπό εξέτασιν διαδικασία. Το πιο έξυπνο σημείο της κριτικής του Coleman στην τόσο τυπική για την Διαδικαστική Αρχαιολογία τάση για γενικευτικά μοντέλα αφορά τον μηχανιστικό θετικισμό τους. Ενώ ο Renfrew τον υιοθετεί στην περίπτωση του δημογραφικού «κύματος προώθησης», τον απορρίπτει τελείως ως προς την γλωσσοχρονολογία.

---

[819] R. Coleman, Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 449-453.

Ο Αμερικανός μελετητής της αρχαίας Εγγύς Ανατολής Norman Yoffee προσεγγίζει την θεωρία του Renfrew από την σκοπιά των πρώιμων γραπτών πηγών του γεωγραφικού αυτού χώρου.[820] Εκφράζει καταρχάς τις αμφιβολίες του για τον ρόλο της Ανατολίας ως κοιτίδας των Ινδοευρωπαίων. Επισημαίνει ότι στο νοτιοανατολικό της τουλάχιστον τμήμα ήδη κατά την 3η χιλιετία μαρτυρείται η παρουσία χουρριτικών πληθυσμών, των οποίων η γλώσσα (χουρριτική) δεν είναι ινδοευρωπαϊκή, αφού παρουσιάζει συγγένεια με την βορειοανατολική καυκάσια οικογένεια. Υπογραμμίζει, επίσης, τις πολλές χουρριτικές επιρροές στον πολιτισμό των Χετταίων κατά την 2η χιλιετία π.Χ., στις οποίες συγκαταλέγεται και η διάχυση της σφηνοειδούς γραφής. Σε συνδυασμό και με την απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στους Χετταίους στις ακκαδικές πηγές της ύστερης 3ης χιλιετίας π.Χ., οι οποίες διηγούνται τις εκστρατείες των Ακκάδων βασιλέων στην Μικρά Ασία, καταλήγει στο συμπέρασμα πως το χεττιτικό στοιχείο δεν είχε ακόμη τότε κάνει την εμφάνισή του στην Ανατολία.

Ανάλογα προβλήματα βλέπει και για την πρώιμη παρουσία της ινδοϊρανικής γλώσσας στο Ιράν (υπόθεση των «νεολιθικών Αρίων» του Renfrew). Υπογραμμίζει και αυτός την ασυμβατότητα μιας τέτοιας υπόθεσης τόσο με το γλωσσικό τοπίο της Μεσοποταμίας όσο και με τα πρώιμα γραπτά μνημεία από την περιοχή του Ιράν (βλ. κεφ. VII.5, σελ. 377). Κατά την άποψή του, δεν υπάρχουν ιστορικά στοιχεία για την παρουσία ινδοευρωπαϊκών πληθυσμών στην περιοχή αυτή πριν από τα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ.

Εντούτοις, στις εκτιμήσεις του αυτές ο Yoffee δεν αποδίδει την πρέπουσα σημασία σε ένα άκρως ενδιαφέρον στοιχείο, το οποίο σχετίζεται με έναν παράγοντα που ο ίδιος επικαλείται: τους Χουρρίτες. Περί τα μέσα, δηλαδή, της 2ης χιλιετίας π.Χ. εμφανίζεται στον χώρο της βορείου Μεσοποταμίας και Συρίας το βασίλειο που φέρει το όνομα Μιτάννι (ή Μιττάνι).[821] Επρόκειτο για ένα ισχυρό κράτος που προέκυψε από την συνένωση μικρότερων χουρριτικών κρατιδίων και έπαιξε σημαντικό ρόλο στα πράγματα της Εγγύς Ανατολής ως τα μέσα του 13ου αιώνα π.Χ. Το περίεργο με το κράτος Μιτάννι είναι πως τα ονόματα των βασιλέων του δεν είναι χουρριτικά, αλλά ορισμένα εξ αυτών έχουν αναγνωρισθεί ως ινδοϊρανικά. Το ίδιο ισχύει και για κάποια ονόματα θεοτήτων, όπως επίσης και για στοιχεία της σχετιζόμενης με τα άλογα και τα πολεμικά άρματα ορολογίας. Φυσικά η επικράτεια του βασιλείου Μιτάννι βρισκόταν δυτικότερα της Περσίας, όμως η παρουσία σε αυτό ήδη στα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. ινδοϊρανικών γλωσσικών στοιχείων δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη. Για πόσον καιρό τα στοιχεία αυτά βρίσκονταν εκεί προτού καταγραφούν για πρώτη φορά την περίοδο του μιταννι-

[820] N. Yoffee, Before Babel, a review article, *Proceedings of the Prehistoric Society* 56, 1990, σελ. 299-313, όπου συνοψίζει και τις έως τότε βιβλιοκρισίες του *Archaeology and Language*.

[821] Για το κράτος Μιτάννι και τους Χουρρίτες γενικά βλ. G. Wilhelm, *Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1982). B. Hrouda, *Der alte Orient. Geschichte und Kultur des alten Vorderasien* (C. Bertelsmann, München 1991), σελ. 94 κ.ε.

κού κράτους; Και για ποιον λόγο ονόματα ηγεμόνων και θεοτήτων ενός κατά βάσιν χουρριτικού κρατικού μορφώματος ήταν ινδοϊρανικά;

Εάν αποδώσουμε το γεγονός αυτό σε επιρροές από την πλευρά του Ιράν, τότε αυτομάτως δεχόμαστε την παρουσία εκεί ινδοϊρανικών πληθυσμών ήδη πριν από τα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ. Υπάρχει όμως και μια άλλη ερμηνεία: ότι το χουρριτικό μιταννικό κράτος συγκροτήθηκε σε έναν χώρο με ινδοϊρανικό *υπόστρωμα*, το οποίο ήταν ήδη παρόν στην βόρειο Μεσοποταμία πριν από την αριθμητική (ή τουλάχιστον πολιτική) υπερίσχυση των χουρριτικών πληθυσμών. Η μεμονωμένη παρουσία ινδοϊρανικών γλωσσικών στοιχείων στην πολιτιστική σφαίρα του μιταννικού κράτους εγείρει, επομένως, το ερώτημα αν την περίοδο αυτή έχουμε την πρώτη εμφάνιση, ή απλώς την πρώτη καταγραφή της παρουσίας τους εκεί. Το ότι ανάλογα στοιχεία δεν απαντούν και σε προγενέστερες γραπτές πηγές από την ίδια περιοχή, π.χ. της Ακκαδικής περιόδου, θα μπορούσε να αντανακλά όχι την απουσία τους, αλλά την για κάποιον λόγο μη πρόσβασή τους σε αυτές.[822]

Σε αυτό το σημείο είναι αξιοπρόσεκτο πως, ενώ ο Renfrew μνημονεύει και αυτός την παρουσία των ινδοϊρανικών στοιχείων στο βασίλειο Μιτάννι,[823] δεν την επικαλείται ως αντεπιχείρημα στην μη ινδοευρωπαϊκή «σφήνα» των γλωσσών της Μεσοποταμίας. Δεν επιχειρεί, δηλαδή, να την αξιολογήσει ως πιθανό κατάλοιπο ενός ελλείποντος πλέον κρίκου που ενδεχομένως κάποτε συνέδεε τον ευρωπαϊκό με τον ινδοϊρανικό κλάδο των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Και τούτο διότι προφανώς επιλέγει να εμπιστευθεί ένα «αρνητικό» δεδομένο, την απουσία, δηλαδή, ινδοευρωπαϊκών στοιχείων στις πιο πρώιμες μεσοποταμιακές γραπτές πηγές (σουμεριακές και ακκαδικές). Έχοντας, επίσης, συνδέσει την εξάπλωση της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας με εκείνη της γεωργίας, ένας τέτοιος «ελλείπων κρίκος», αν και ενδιαφέρων, δεν θα έφθανε για να αναιρέσει και το πρόβλημα του κατά πάσα πιθανότητα ανεξάρτητου εκνεολιθισμού του Μέργκαρ στην πολύ ανατολικότερη περιοχή του Ινδού (βλ. κεφ. VII.5, σελ. 366 κ.ε.). Όπως θα δούμε στο τέλος του βιβλίου, με αυτόν τον τρόπο ο Renfrew παρέβλεψε ένα στοιχείο με πιθανώς ιδιαίτερη σημασία για την λύση του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος.

Αρκετά χρόνια αργότερα, το 2005, είδε το φως της δημοσιότητας μια νέα αρνητική κριτική του *Archaeology and Language*, αυτή την φορά από τον Δανό αρχαιολόγο Kristian Kristiansen.[824] Κατά τον Kristiansen, ο Renfrew προσπαθεί να στηρίξει τις θέσεις του σε μια σειρά από παράδοξους μεθοδολογικούς ελιγμούς. Ανάγοντας θεωρητικώς το φαινό-

[822] Μια ανάλογη υπόθεση για την συνύπαρξη μιας μη ινδοευρωπαϊκής κρατικής γλώσσας και Ινδοευρωπαίων υπηκόων έχει διατυπωθεί και για την περίπτωση του βασιλείου Ουραρτού, του χουρριτικού κράτους-διαδόχου του βασιλείου Μιτάννι, το οποίο άκμασε κατά το πρώτο μισό της 1ης χιλιετίας π.Χ. στην περιοχή της σημερινής Αρμενίας. Βλ. R. Drews, PIE Speakers and PA Speakers, *Journal of Indo-European Studies* 25, 1997, σελ. 171 παραπ. 50.

[823] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 72 κ.ε.

[824] K. Kristiansen, What language did Neolithic pots speak? Colin Renfrew's European farming-language-dispersal model challenged, *Antiquity* 79, 2005, σελ. 679-691.

μενο της γλωσσικής μεταβολής αποκλειστικά στην μετανάστευση, την δημογραφική διάχυση και την πολεμική κατάκτηση, σχεδόν αναιρεί παλαιότερες δικές του ερμηνευτικές προσεγγίσεις, όπως την λεγόμενη αλληλεπίδραση μεταξύ ισότιμων πολιτειών (peer polity interaction). Δεν αποδίδει, δηλαδή, ιδιαίτερη σημασία στην πιθανότητα διάδοσης των κοινωνικών και πολιτιστικών θεσμών, που ο Kristiansen συναρτά με τους Ινδοευρωπαίους, μέσω πολιτιστικών επαφών. Μη λαμβάνοντας υπ' όψιν την πιθανότητα μεταβολών χωρίς μετανάστευση και προκειμένου να στηρίξει την θεωρία γλώσσας-γεωργίας, ο Renfrew αναγκάζεται να αρνηθεί την ύπαρξη μεταναστευτικών κινήσεων για το χρονικό διάστημα από τις αρχές της Νεολιθικής ως και την περίοδο καταγραφής τους στους ιστορικούς χρόνους. Με αυτόν τον τρόπο απορρίπτει την ιδέα ακόμη και μικρής κλίμακας πληθυσμιακών μετακινήσεων πέραν του «κύματος προώθησης» που σε συνδυασμό με την διάδοση καινοτομιών και θεσμών μπορούν να οδηγήσουν σε αλλαγές του γλωσσικού τοπίου.

Αντιλαμβανόμενος τους Ινδοευρωπαίους όχι απλώς ως γλωσσική ομάδα, αλλά και ως πολιτιστική οντότητα, ο Kristiansen θεωρεί πως στην Εποχή του Χαλκού (3η-2η χιλιετία π.Χ.) μπορούν να εντοπιστούν στην Ευρώπη τα στοιχεία εκείνα που έχουν ανασυντεθεί ως ανήκοντα στον πρωτοϊνδοευρωπαϊκό πολιτισμό. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη ιδιαίτερα σύνθετων κοινωνικών δομών σε ένα μεγάλο τμήμα της Ευρασίας. Η ανάδυση π.χ. των πρώιμων κρατών της Μεσοποταμίας και της Εγγύς Ανατολής κατά την 3η χιλιετία π.Χ. οδήγησε στην συγκρότηση ευρείας κλίμακας δικτύων ανταλλαγών με την ευρωπαϊκή τους «περιφέρεια». Όπως είδαμε και στο κεφάλαιο V, την κινητήριο δύναμη αυτής της εξέλιξης αποτέλεσε η πρόοδος της μεταλλουργίας του μπρούντζου, η οποία προϋπέθετε την διακίνηση των αναγκαίων και εν μέρει δυσεύρετων πρώτων υλών. Καθώς τα τμήματα του πληθυσμού που συμμετείχαν σε αυτή την διαδικασία οδηγήθηκαν σε αύξηση της ευμάρειας και της κοινωνικής τους ισχύος, δημιουργήθηκαν οι συνθήκες σαφέστερης κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Εκτός αυτού, οι ευρείες γεωγραφικές επαφές είχαν ως αποτέλεσμα και την διάδοση πολλών στοιχείων πολιτισμού και θεσμών.

Η διαδικασία αυτή επιτάθηκε, σύμφωνα με τον Kristiansen, κατά το πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. Σε αυτή την περίοδο, παράλληλα με την περαιτέρω πρόοδο της μεταλλουργίας, έχουμε και την εμφάνιση μιας πολεμικής αριστοκρατίας με σημείο αναφοράς την εισαγωγή του πολεμικού άρματος και όπλων νέου τύπου. Ένα νέο πυκνό δίκτυο μετακινούμενων «συντελεστών» της νέας τεχνολογίας (πολεμιστών, τεχνιτών και κατασκευαστών αρμάτων, εκτροφέων και εκπαιδευτών αλόγων) απλώθηκε σε μεγάλο μέρος του ευρασιατικού χώρου. Μαζί του εξαπλώθηκε πιθανώς και μια σειρά κοινωνικών, οικονομικών, αλλά και ιδεολογικών-θρησκευτικών στοιχείων.

Όπως είδαμε και στο κεφάλαιο IV (σελ. 181 κ.ε.), για να τεκμηριώσει την μεγάλη γεωγραφική διάδοση του φαινομένου, ο Δανός αρχαιολόγος προχωρεί στην

μελέτη ορισμένων αρχαιολογικών ευρημάτων τα οποία αποτελούν συστατικό και των ομοειδών θεωριών της S. Penner και του R. Drews. Παραθέτει, δηλαδή, τους χάρτες διασποράς ορισμένων εξαρτημάτων χαλινών κατά την υπό συζήτησιν περίοδο.[825] Επικαλείται, επίσης, την ευρεία εξάπλωση της χαρακτηριστικής διακόσμησης κυματοειδών ταινιών που απαντά αυτή την εποχή σε πολλά αντικείμενα σχετιζόμενα με την χαλιναγώγηση των αλόγων. Η εξάπλωση των πρωτοϊνδοευρωπαϊκών θεσμών, και άρα, σύμφωνα με τον Kristiansen, και της γλώσσας, μπορεί εν τέλει να ερμηνευθεί επαρκώς υπό το πρίσμα των πυκνών αλληλεπιδράσεων των κοινωνιών της Εποχής του Χαλκού. Αυτές υποβοηθήθηκαν ίσως σε κάποιες περιπτώσεις και από περιστατικά μετακίνησης πληθυσμών, που, κατά τον Δανό αρχαιολόγο, τεκμηριώνονται και από ορισμένα ανθρωπολογικά στοιχεία.

Στην αντικριτική του απάντηση[826] ο Renfrew καταλογίζει στον Kristiansen ένα γνώριμο και βαρύ μεθοδολογικό ολίσθημα: την σύγχυση ενός αμιγώς γλωσσολογικού όρου, του όρου «ινδοευρωπαϊκός», με κατηγορίες κοινωνικές, πολιτιστικές ή και ανθρωπολογικές-φυλετικές. Ήδη στο κεφάλαιο VII.1 είδαμε πως μία από τις βασικές αρχές της ενασχόλησης του Renfrew με το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα υπήρξε η όσο το δυνατόν πιο ορθή μεθοδολογική του οριοθέτηση. Απαντώντας, συνεπώς, στον Kristiansen βρίσκει την ευκαιρία να επαναλάβει πόσο εκτός λογικής είναι να αναφέρεται κανείς σε κοινωνικούς ή και θρησκευτικούς θεσμούς ως «ινδοευρωπαϊκούς».

Είναι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, το ίδιο παράλογο με το να αποκαλέσει π.χ. «ινδοευρωπαϊκό» τον χριστιανισμό ή κάποιο άλλο θρησκευτικό ή ιδεολογικό φαινόμενο. Όσο κι αν η γλώσσα και ο πολιτισμός είναι ως έναν βαθμό αλληλένδετα στοιχεία, υπάρχει μεγάλη διαφορά ως προς τις συνθήκες δημιουργίας τους. Δεν έχει υπάρξει ποτέ γλώσσα που να εμφανίστηκε ανεξάρτητα σε δύο διαφορετικές ομάδες ανθρώπων. Αντιθέτως, υπάρχουν θεσμοί, πολιτιστικά στοιχεία και καινοτομίες που σε παραπλήσια μορφή έχουν εφευρεθεί σε διαφορετικές και ανεξάρτητες μεταξύ τους περιοχές του κόσμου. Οι πολιτιστικές εξελίξεις και διασυνδέσεις που εκτίθενται από τον Kristiansen είναι πιθανώς αληθείς, δεν υπάρχει όμως κανένα ισχυρό επιχείρημα ότι συνεπέφεραν τις οποιεσδήποτε γλωσσικές ανακατατάξεις.

Αφήσαμε για το τέλος της παρουσίασης των αρνητικών κριτικών εκείνη της Marija Gimbutas,[827] της σημαντικότερης εκπροσώπου της παραδοσιακής θεωρίας για το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα. Η Gimbutas δεν ήταν φυσικά διατεθειμένη να παραδεχθεί την κριτική περί διεπιστημονικού κυκλικού συλλο-

[825] Ό.π. σελ. 684 κ.ε., εικ. 2.

[826] C. Renfrew, 'Indo-European' designates languages: not pots and not institutions, *Antiquity* 79, 2005, σελ. 692-693.

[827] M. Gimbutas, Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 453-456. Βλ. και της ιδίας, *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected articles from 1952 to 1993*, M. R. Dexter - K. Jones-Bley (επιμ.), Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18 (Institute for the Study of Man, Washington, D.C. 1997), σελ. 334 κ.ε.

γισμού και της αναχρονιστικής ταύτισης αρχαιολογικών καταλοίπων και γλωσσικών ομάδων, μέσω της οποίας ο Renfrew είχε ανατρέψει ένα μεγάλο μέρος των απόψεών της. Υπερασπίστηκε σθεναρά την ανασύνθεση του πολιτισμού των Πρωτοϊνδοευρωπαίων που κατ' αυτήν επιτεύχθηκε από την γλωσσολογία, την αρχαιολογία και τις μελέτες επί της μυθολογίας. Επέμεινε, όπως και ο Kristiansen αργότερα, στο ότι το επίθετο «ινδοευρωπαϊκός» πρέπει να γίνει κατανοητό όχι μόνο με γλωσσολογικούς όρους, αλλά και με πολιτιστικούς. Κατά συνέπεια, εστίασε την κριτική της στις διαφορές που παρουσιάζει ο πρώιμος νεολιθικός πολιτισμός με εκείνον που έχει ανασυντεθεί ως πρωτοϊνδοευρωπαϊκός και που, κατά την γνώμη της, αναγνωρίζεται στα υλικά κατάλοιπα των μεταγενέστερων πολιτισμών Κουργκάν.

Στις κριτικές της παρατηρήσεις η Gimbutas συνεχίζει να ταυτίζει τον νεολιθικό πολιτισμό της Ευρώπης με το μη ινδοευρωπαϊκό γλωσσικό της υπόστρωμα, χωρίς όμως να αποδεικνύει μεθοδολογικά γιατί αυτό πρέπει να εκλαμβάνεται οπωσδήποτε ως τέτοιο και όχι π.χ. ως *υπέρ*στρωμα. Επαναλαμβάνει την μανιχαΐζουσα μυθοπλαστική της αντίληψη περί του πολιτισμού της Παλαιάς Ευρώπης ως ενός κόσμου ειρηνικού, χαρακτηριζόμενου από αρμονία, καλλιτεχνική δημιουργία και σχετική ισότητα των φύλων, ο οποίος αφανίστηκε από τους επελαύνοντες πολεμοχαρείς νομάδες των πατριαρχικών πολιτισμών Κουργκάν. Παράλληλα, υπογραμμίζει μεν τα αρχαιολογικά τεκμήρια για την εξημέρωση, ταφική χρήση ή και λατρεία του αλόγου στους πρώιμους πολιτισμούς Κουργκάν, δεν αναφέρει όμως αναλόγως πειστικές ενδείξεις και για την ίππευσή του ήδη σε αυτές τις περιόδους. Δεν εξηγεί, επίσης, για ποιον λόγο η δυνατότητα ιππασίας, ακόμη κι αν θεωρηθεί αποδεδειγμένη, πρέπει οπωσδήποτε να συνδεθεί με μεταναστευτικές κινήσεις μεγάλης κλίμακας. Εκτός αυτών, όπως θα περίμενε κανείς, δεν χαρίζεται στον Renfrew για το γεγονός πως, αν και υπέρμαχος του αντιμεταναστευτισμού, κατέληξε να διατυπώσει μια θεωρία που εμπεριέχει σαφώς την διαδικασία της μετανάστευσης.

Υπερασπιζόμενη περισσότερο το περιεχόμενο των θεωριών της παρά την μεθοδολογία τους, η Gimbutas δεν κατορθώνει να διασκεδάσει τις εντυπώσεις από την διεξοδική μεθοδολογική κριτική που της είχε ασκήσει ο Renfrew. Η ισχύς του αντιλόγου της περιορίζεται κυρίως σε κάποιες μεμονωμένες επισημάνσεις, όπως είναι π.χ. η εικόνα συνέχειας στις θρησκευτικές αντιλήψεις κατά την μετάβαση από την Μεσολιθική στην Νεολιθική Εποχή και τα αρχαιολογικά ευρήματα για την αυτοδύναμη εμφάνιση του πολιτισμού των στεπών πολύ πριν από την κατά τον Renfrew εκπόρευσή του από τους δυτικότερους γεωργικούς πολιτισμούς (3500 π.Χ.). Επισημαίνει επίσης το πράγματι αξιοσημείωτο γεγονός πως στο ινδοευρωπαϊκό πρωτολεξικό δεν υπάρχουν κοινοί όροι σχετικοί με την γεωργία. Κάτι που αποτελεί αναμφίβολα μια σημαντική γλωσσολογική ένσταση, αφού θα περίμενε κανείς πως αν οι Πρωτοϊνδοευρωπαίοι υπήρξαν οι φορείς

της γεωργικής οικονομίας θα είχαν σίγουρα ένα πλούσιο και εξειδικευμένο σχετικό λεξιλόγιο.

Ακόμη και αυτά τα επιχειρήματα όμως, ενώ όντως αντιστρατεύονται πειστικά ορισμένα σημεία της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας, δεν καθίσταται σαφές γιατί και πώς στηρίζουν αποκλειστικά την δική της ερμηνευτική πρόταση. Οξείες εκφράσεις, τέλος, όπως «παντελώς αστήρικτη», «αδιανόητη» ή «κατάφωρη διαστρέβλωση της προϊστορίας», με τις οποίες χαρακτηρίζει πτυχές της θεωρίας του Renfrew, θυμίζουν πόσο δύσκολο είναι πάντοτε να δεχθεί κανείς ακόμη και την υποψία ότι πιθανώς αφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος της πνευματικής του εργασίας σε κάτι που δεν υπήρξε ποτέ.

Ευμενέστερης υποδοχής εν σχέσει προς τις κατά βάσιν απορριπτικές κριτικές έτυχε η θεωρία γλώσσας-γεωργίας του Colin Renfrew από ερευνητές που επεσήμαναν μεν κι αυτοί κάποια κατά τους ίδιους αδύνατα σημεία της, αποδέχθηκαν όμως παράλληλα τον βασικό της άξονα ως αφετηρία δικών τους εναλλακτικών προτάσεων. Στους ερευνητές αυτούς ανήκουν κυρίως ο Τσέχος αρχαιολόγος Marek Zvelebil και το ζεύγος των Βρετανών αρχαιολόγων Andrew και Susan Sherratt. Στις προσεγγίσεις τους υιοθετούν την άποψη ότι η διάδοση του νεολιθικού πολιτισμού αποτέλεσε την απαρχή για την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Θεωρούν όμως πως αυτή δεν ανάγεται σε ένα μόνο γεγονός και ότι στην εξέλιξη εμπλέκονται και άλλες σύνθετες διαδικασίες.

Σύμφωνα με τον Marek Zvelebil (Μάρεκ Σβέλεμπιλ),[828] η ταύτιση εκνεολιθισμού και εξινδοευρωπαϊσμού μπορεί να ισχύσει μόνο για τις περιοχές εκείνες της Ευρώπης όπου υπάρχουν όντως τεκμήρια για πληθυσμιακές μετακινήσεις των πρώτων γεωργών (κυρίως Βαλκάνια, περιοχή Γραμμικής Ταινιωτής Κεραμεικής και περιοχή πολιτισμών Cucuteni-Tripolye). Αντιθέτως, η εικόνα συνέχειας από την Μεσολιθική στην Νεολιθική Εποχή σε πολλές άλλες περιοχές της ηπείρου (δυτική Μεσόγειο, Ιβηρική χερσόνησο, βόρειο και δυτική Ευρώπη) δείχνει πως το «κύμα προώθησης» δεν επεκτάθηκε ποτέ ως εκεί. Οι πολλές μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες που ομιλούνταν στην Ευρώπη ως ακόμη και την 1η χιλιετία π.Χ. (π.χ. βασκική, ιβηρική, ετρουσκική, κλπ.) υποδηλώνουν τον εντόπιο χαρακτήρα του εκνεολιθισμού στις περιοχές αυτές. Για πολύ καιρό, άλλωστε, μετά την εισαγωγή της γεωργίας φαίνεται ότι οι μη γεωργοκτηνοτροφικές διατροφικές στρατηγικές έπαιζαν ακόμη σημαντικό ρόλο για τους πληθυσμούς των κάποτε κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Υπογραμμίζοντας, όπως και ο Barker, τα στοιχεία υπέρ της εγχώριας διαδικασίας εκνεολιθισμού σε πολλές περιοχές της Ευρώπης, ο Zvelebil θίγει ένα σημείο που και ο ίδιος ο Renfrew είχε παραδεχθεί ως ένα από τα πιθανά αδύνατα σημεία της θεωρίας του.[829]

---

[828] M. Zvelebil - K. V. Zvelebil, Agricultural transition and Indo-European dispersals, *Antiquity* 62, 1988, 574-583.

[829] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 147 κ.ε., 157, 266 κ.ε.

Η περαιτέρω διαδικασία διάδοσης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών συνδέεται κατά τον Τσέχο αρχαιολόγο κατά πρώτον με την περίοδο εμφάνισης της δευτερογενούς οικονομίας (4η-3η χιλιετία π.Χ.). Σε αυτή την εποχή η ινδοευρωπαϊκή γλώσσα εξελίχθηκε πιθανόν σε ένα είδος κοινής γλώσσας για τις ανταλλαγές, την τεχνολογία και την επικοινωνία σε υπερτοπικό επίπεδο διεισδύοντας σταδιακά, χωρίς ιδιαίτερες μετακινήσεις πληθυσμών, και σε ως τότε αλλόγλωσσες περιοχές. Κατά δεύτερον, στον χώρο της ανατολικής Ευρώπης και της κεντρικής Ασίας η παρουσία των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών μπορεί ενδεχομένως να συσχετιστεί με τις μετακινήσεις των νομαδικών πληθυσμών της στέπας. Στο τελευταίο σημείο ο Zvelebil συμφωνεί κατ' ουσίαν με την δεύτερη υπόθεση του Renfrew για την προέλευση των ινδοϊρανικών γλωσσών, η οποία με την σειρά της παρουσιάζει σαφείς ομοιότητες με την παραδοσιακή θεωρία. Κατά συνέπεια, μοιράζεται μαζί τους την ασυμβατότητα με την εικόνα συνέχειας που, όπως είδαμε στο κεφάλαιο VII.5, παρουσιάζει η πολιτιστική εξέλιξη στην κοιλάδα του Ινδού και ανατολικότερα. Παρά την συμβολή σε αυτήν και του πατέρα του, του διακεκριμένου ινδολόγου Kamil V. Zvelebil, η εναλλακτική και ελαφρώς συγκρητιστική πρόταση του Marek Zvelebil σκοντάφτει και αυτή στο πρόβλημα του ινδοϊρανικού κλάδου.

Μια παρόμοια, μερική πρόσληψη της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας κάνουν και οι Andrew και Susan Sherratt.[830] Όπως και ο Zvelebil, υιοθετούν την ιδέα της λελογισμένης προώθησης πρώιμων αγροτικών πληθυσμών από την Ανατολία προς τα Βαλκάνια και την κεντρική Ευρώπη, όπου το «κύμα» πιθανώς σταμάτησε προσκρούοντας στην πληθυσμιακή αντίσταση του γηγενούς μεσολιθικού πληθυσμού. Τους εν λόγω γεωργούς βλέπουν ως ομιλητές μιας *προ*-πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας, της πρωτογλώσσας, δηλαδή, που θα ήταν δυνατό να ανασυντεθεί εάν στο οικογενειακό δέντρο των γνωστών ινδοευρωπαϊκών γλωσσών μπορούσαν να συνυπολογιστούν και άγνωστοι ινδοευρωπαϊκοί κλάδοι που εξέλιπαν ήδη πριν από την εμφάνιση της γραφής (βλ. και κεφ. VIII.1, σελ. 420 κ.ε.). Παράλληλα, θεωρούν πως ο πρώιμος γεωργικός πληθυσμός της Εγγύς Ανατολής ανήκε σε περισσότερες της μιας γλωσσικές οικογένειες, οι οποίες εξαπλώθηκαν σε επίσης περισσότερες της μιας κατευθύνσεις. Ενόσω ομάδες γεωργών-ομιλητών της προ-πρωτοϊνδοευρωπαϊκής προωθούνταν προς τα βορειοδυτικά, άλλες κατευθύνθηκαν προς τα ανατολικά και νοτιοανατολικά, μεταφέροντας την γεωργία μαζί με τις προγόνους των μεταγενέστερων γλωσσών του Καυκάσου και ίσως και των δραβιδικών γλωσσών. Με αυτή την τροποποίηση, η θεωρία γλώσσας-γεωργίας καθίσταται όντως πιο ευέλικτη, αφού η «γλώσσα» δεν ταυτίζεται πλέον αποκλειστικά με την ινδοευρωπαϊκή οικογένεια και το μοντέλο μπορεί να επεκταθεί γεωγραφικά και προς άλλες κατευθύνσεις.

---

[830] A. Sherratt - S. Sherratt, The archaeology of Indo-European: an alternative view, *Antiquity* 62, 1988, σελ. 584-595, εικ. 2. Βλ. επίσης και A. Sherratt, Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 458-463.

Σε ό,τι αφορά τους περαιτέρω μηχανισμούς διαμόρφωσης και διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, οι Sherratt στρέφονται και αυτοί στην περιοχή του Ευξείνου Πόντου. Εικάζουν την διαμόρφωση μιας παράκτιας γλωσσικής κοινής σε όλη την περιφερειακή ζώνη των ακτών του το διάστημα 3500-2500 π.Χ. Ενσωματώνοντας στοιχεία των προ-πρωτοϊνδοευρωπαϊκών γλωσσών της Ανατολίας, της περιοχής Αιγαίου-Βαλκανίων και του δυτικού Πόντου, η γλωσσική αυτή κοινή οδήγησε σταδιακά στην διαμόρφωση της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας. Την ακόλουθη εξάπλωση της τελευταίας αποδίδουν, όπως και ο Zvelebil, στην αναγωγή της σε κοινή γλώσσα των εμπορικών επαφών κατά τους χρόνους της ανάπτυξης της δευτερογενούς οικονομίας και των πρώιμων δικτύων διακίνησης μετάλλων. Με αυτόν τον τρόπο θεωρούν πως η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή γλώσσα εξαπλώθηκε ως την κεντρική και τμήματα της βορείου Ευρώπης στην δύση και ως τις παρυφές της περιοχής του Ινδού στην ανατολή. Και, ενώ οι ινδοϊρανικές γλώσσες, σύμφωνα με τους Sherratt, συνέχισαν βαθμιαία την πορεία τους προς ανατολάς, στην Ευρώπη η εξάπλωση στοιχείων του πολιτισμού των Τεφροδόχων (αγγλ. Urnfield, γερμ. Urnenfelder, περ. 1300-800 π.Χ.) στα τέλη της Εποχής του Χαλκού αποτέλεσε πιθανώς τον μηχανισμό μέσω του οποίου οι κελτικές, ιλλυρικές και ιταλικές γλώσσες έφθασαν στις περιοχές όπου ομιλούνταν στους ιστορικούς χρόνους.

Το μοντέλο των Sherratt που διανθίζεται με αρκετά εθνογραφικά παράλληλα είναι μια αξιόλογη προσπάθεια συμβιβασμού της βασικής ιδέας της θεωρίας του Renfrew με τις πιο παραδοσιακές αρχαιολογικές και γλωσσολογικές αντιλήψεις περί του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος. Μέσω της έμφασης που δίδεται στις εμπορικές ανταλλαγές και στις τεχνολογικές εξελίξεις αποφεύγεται η απλουστευτική ταύτιση γλωσσικών ομάδων με αρχαιολογικούς πολιτισμούς. Αντικαθίσταται όμως με την εξίσου μονοδιάστατη εξίσωση της γλωσσικής με την πολιτιστική διάχυση (diffusion). Και καθώς, συν τοις άλλοις, η τελευταία οράται υπό την τόσο προσφιλή για τον Andrew Sherratt υπερβολικά μακροσκοπική γεωγραφική οπτική των πραγμάτων, δεν λαμβάνονται επαρκώς υπ' όψιν οι ισχυρές ενδείξεις πολιτιστικής (άρα και πιθανόν γλωσσικής) συνέχειας που έχει αποκαλύψει η πιο «μικροσκοπική» αρχαιολογική έρευνα σε πολλές περιοχές.

Μια τελευταία υπόθεση, η οποία προσεγγίζει θετικά ορισμένες πτυχές της θεωρίας του Renfrew και αξίζει να αναφέρουμε, διατυπώθηκε το 1997 από τον Robert Drews.[831] Πρόκειται για μια σημαντική συνεισφορά στο πρόβλημα της σχέσης μεταξύ γεωργίας και ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, η οποία συνδέει την πιθανή ταύτιση εξινδοευρωπαϊσμού-εκνεολιθισμού με το εξαιρετικά ενδιαφέρον θέμα που εξετάσαμε στο κεφάλαιο III.2: την σχέση των πρώτων γεωργών του ελλαδικού χώρου με τα λεγόμενα προελληνικά τοπωνύμια. Όπως είδαμε εκεί, η μακρά διερεύνηση αυτού του θέματος έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα πως τα μη ελληνικά τοπωνύμια της αρχαίας Ελλάδας (με επιθή-

[831] R. Drews, PIE Speakers and PA Speakers, *Journal of Indo-European Studies* 25, 1997, σελ. 153-177.

ματα -σ[σ]-, -ττ-, -νθ-, -μν- και -νδ-) έλκουν την καταγωγή τους από την Ανατολία. Αποτελούν πιθανώς κατάλοιπα των οικισμών των πρώτων γεωργών του ελλαδικού χώρου κατά την 7η χιλιετία π.Χ. και ανήκουν στην πρωτοανατολιακή γλώσσα-πρόγονο των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών που ομιλούνταν στην Μικρά Ασία κατά την 2η χιλιετία π.Χ. (χεττιτικής, λουβικής, παλαϊκής). Κατάλοιπο της ίδιας μεταναστευτικής κίνησης είδαμε, επίσης, πως είναι πιθανότατα και η μεταγενέστερη παράδοση περί των Πελασγών.

Η αδιαμφισβήτητη σύνδεση των επίμαχων τοπωνυμίων με πρώιμες νεολιθικές θέσεις, όπως π.χ. Άργισσα, Κνωσός, κλπ., δεν πέρασε απαρατήρητη από τον Renfrew. Ήδη το 1973, σε μια πρώτη παρουσίαση της θεωρίας του, είχε εκφράσει την άποψη πως τα «προελληνικά» τοπωνύμια είναι στην πραγματικότητα κατάλοιπα του πρωτοϊνδοευρωπαϊκού (προγονικού) σταδίου της ελληνικής γλώσσας, πριν, δηλαδή, την μεταγενέστερη αποκρυστάλλωσή της.[832] Αυτή η υπόθεση είχε ως αφετηρία λιγότερο την γλωσσολογική ανάλυση των τοπωνυμίων και περισσότερο την χρονολογική τους σύνδεση με την περίοδο της νεολιθικής διάχυσης προς δυσμάς και το γενικό πλαίσιο της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας.

Όπως ορθά επισημαίνει ο Drews, η ιδέα πως η διασπορά της γεωργίας από την Μικρά Ασία προς την δύση είχε και γλωσσικές συνέπειες ενισχύεται πλέον και από την γλωσσική εξέταση των τοπωνυμίων.[833] Αφού παραθέτει την ιστορία της έρευνας και τα συμπεράσματα που εκθέσαμε στο κεφάλαιο III.2, απορρίπτει και αυτός την παραδοσιακή άποψη ότι η πρωτοανατολιακή γλώσσα έφθασε στην Ανατολία ως αποτέλεσμα κάποιας μεταναστευτικής εισβολής κατά την Εποχή του Χαλκού. Αντιθέτως, όλα τα γλωσσολογικά στοιχεία καταδεικνύουν πως υπήρξε «αυτόχθων» στην δυτική, τουλάχιστον, Μικρά Ασία[834] και εξαπλώθηκε προς δυσμάς κατά την 7η χιλιετία π.Χ. μαζί με την νεολιθική οικονομία και τους φορείς της. Διαφοροποιούμενος όμως από τον Renfrew, ο Drews δεν πιστεύει πως η γλώσσα των πρώτων γεωργών του ελλαδικού χώρου υπήρξε η πρόγονος της ελληνικής. Με την πάροδο των χιλιετιών η γλώσσα αυτή εξελίχθηκε κατ' αυτόν όχι στην μυκηναϊκή ελληνική, αλλά στην γλώσσα των πινακίδων της Γραμμικής Α.[835] Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η γλώσσα που ομιλείτο στην ηπειρωτική Ελλάδα για χιλιετίες μετά την περίοδο του εκνεολιθισμού ήταν η πρόδρομος αυτής που κατά το πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. κάνει την εμφάνισή της στα μινωικά γραπτά

[832] C. Renfrew, Problems in the general correlation of archaeological and linguistic strata in prehistoric Greece: the model of autochthonous origin, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean* (Duckworth, London 1973), σελ. 270, 272.

[833] R. Drews, PIE Speakers and PA Speakers, *Journal of Indo-European Studies* 25, 1997, σελ. 162 κ.ε.

[834] Σε αυτό συνηγορεί και η μελέτη των αρχαίων υδρωνυμίων της Ανατολίας, όπως επισημαίνουν οι T. V. Gamkrelidze - V. V. Ivanov, The ancient Near East and the Indo-European question: temporal and territorial characteristics of Proto-Indo-European based on linguistic and historico-cultural data, *Journal of Indo-European Studies* 13, 1985, σελ. 5 κ.ε. Βλ. επ' αυτού και κεφάλαιο III.2.

[835] R. Drews, PIE Speakers and PA Speakers, *Journal of Indo-European Studies* 25, 1997, σελ. 164.

μνημεία. Και αυτή υπήρξε μια γλώσσα-απόγονος της ίδιας πρωτοανατολιακής γλώσσας από την οποία στην Μικρά Ασία προέκυψαν την ίδια περίπου εποχή η λουβική, η χεττιτική και η παλαϊκή.

Η υπόθεση αυτή θυμίζει σίγουρα τον συσχετισμό της μινωικής γλώσσας με την λουβική που έχει προταθεί από ερευνητές όπως ο Leonard Palmer και ο Edwin Brown (βλ. κεφ. III.2, σελ. 101 κ.ε. και III. 4, σελ. 137). Στην πραγματικότητα όμως, είναι πολύ καλύτερα επεξεργασμένη. Και τούτο διότι λαμβάνει υπ' όψιν την αρχαιότητα της πρωτοανατολιακής γλώσσας, όπως αυτή αποκαλύπτεται από την μελέτη των πρώιμων νεολιθικών τοπωνυμίων, και την διαδικασία διάχυσης γεωργίας και γλώσσας από την Μικρά Ασία προς δυσμάς, όπως αυτή περιγράφεται από τον Renfrew. Αξίζει εδώ να θυμηθούμε την ομοιότητα της λέξης *λαβύρινθος* με το τοπωνύμιο Λάβρανδα της Καρίας, θέση ενός σημαντικού αρχαίου ιερού, στο οποίο απαντά και το στοιχείο του διπλού πελέκεως.[836] Αν και θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η παρουσία αυτών των στοιχείων στην Καρία συνδέεται με την μινωική παρουσία στην Μικρά Ασία κατά την 2η χιλιετία π.Χ., η σύνδεση της παραγωγικής κατάληξης -νθ- με την πρωτοανατολιακή -νδ-, καθώς και η πιθανώς μικρασιατική προέλευση του νεολιθικού πληθυσμού της Κρήτης υποδηλώνουν ίσως πως η πολιτιστική και γλωσσική συγγένεια μεταξύ των δύο αυτών περιοχών πηγαίνει πολύ πιο πίσω στον χρόνο. Άλλωστε, δεν θα ήταν περιττό να αναφερθεί εδώ ότι και ένα άλλο σημαντικό στοιχείο του μινωικού πολιτισμού, αυτό του ταύρου, απαντά στην Ανατολία σε θρησκευτικές συνάφειες ήδη από την περίοδο του Τσατάλ Χογιούκ (εικ. 47 [σελ. 355]). Συνεπώς, με αυτή του την υπόθεση, ο Drews κατορθώνει να φωτίσει την πιθανή σχέση της μινωικής γλώσσας (ή των μινωικών γλωσσών) με εκείνες της Ανατολίας με έναν ιδιαίτερα πειστικό τρόπο.

Όσον αφορά τον ελλαδικό χώρο, ο σημαντικότερος λόγος για τον οποίον ο Drews αρνείται την πιθανότητα να υπήρξε η γλώσσα των πρώτων γεωργών πρόγονος της ινδοευρωπαϊκής ελληνικής αναφέρθηκε στο κεφάλαιο IV. Εκεί εκθέσαμε την θεωρία που ο Αμερικανός αρχαιολόγος διατύπωσε το 1988, σύμφωνα με την οποία η διασπορά των Ινδοευρωπαίων έλαβε χώρα στο πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. με αφετηρία την περιοχή νοτίως του Καυκάσου και με όχημα την τεχνολογία του πολεμικού άρματος. Στο άρθρο του 1997 ο Drews προσπαθεί να συμβιβάσει την θεωρία του με τα ανωτέρω συμπεράσματα περί της πρωτοανατολιακής γλώσσας. Υιοθετεί καταρχάς την λεγόμενη ινδοχεττιτική υπόθεση, σύμφωνα με την οποία ο πρώτος κύριος διαχωρισμός εντός της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας υπήρξε αυτός μεταξύ των γλωσσών της Ανατολίας και όλων των υπολοίπων.[837] Στο ίδιο συμπέρασμα έχει καταλήξει τμήμα της έρευ-

[836] R. Drews, Greater Anatolia. Proto-Anatolian, Proto-Indo-Hittite, and beyond, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington, D.C. 2001), σελ. 272.

[837] Για την υπόθεση αυτή βλ. F. H. Sturtevant, The Indo-Hittite hypothesis, *Language* 38, 1962, σελ. 376-382. Βλ. επίσης R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press,

νας μετά την διαπίστωση σημαντικών διαφορών μεταξύ της χεττιτικής κυρίως γλώσσας και των άλλων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (απουσία π.χ. στην πρώτη του θηλυκού γένους, του αορίστου και της υποτακτικής). Επί αυτής της βάσεως ο Drews δέχεται την ύπαρξη μιας πρωτογλώσσας συναποτελούμενης ουσιαστικά από την πρωτοανατολιακή και την λοιπή πρωτοϊνδοευρωπαϊκή. Αυτήν την ονομάζει ΠΑΠΙΕ (Πρωτοανατολιακή-Πρωτοϊνδοευρωπαϊκή) και την εντοπίζει στην ανατολική Μικρά Ασία κατά τους πρώιμους νεολιθικούς χρόνους.

Αξιοποιώντας εν συνεχεία την θεωρία του Renfrew προτείνει τον διαχωρισμό του πρωτοανατολιακού κλάδου από τον πρωτοϊνδοευρωπαϊκό περί το 6000 π.Χ. Ενώ, δηλαδή, η πρωτοανατολιακή γλώσσα ομιλείτο στην δυτική κυρίως Μικρά Ασία έχοντας ταυτοχρόνως εξαπλωθεί και στις δυτικότερες περιοχές μαζί με την γεωργία, ένας άλλος κλάδος μετανάστευσε προς την περιοχή της αρχαίας Κολχίδας (ανατολική ακτή του Ευξείνου Πόντου) και ακολούθως σε αυτήν της κοιλάδας των ποταμών Κύρου (Κούρα) και Αράξη, νοτίως του Καυκάσου (ανατολική Γεωργία και Αζερμπαϊτζάν, αρχαία Ιβηρία). Στο πλαίσιο του χαλκολιθικού πολιτισμού Kura-Araxes (περ. 3500-2000 π.Χ.) ο αποσχισθείς αυτός κλάδος των ομιλητών της πρωτογλώσσας (ΠΑΠΙΕ) μετεξελίχθηκε, κατά τον Drews, στην πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοινότητα. Από αυτή την κοιτίδα μεταξύ Ευξείνου Πόντου και Κασπίας Θάλασσας επιμέρους κλάδοι της κοινότητας επρόκειτο αργότερα να εξαπλωθούν με τον μηχανισμό που περιγράφεται στο βιβλίο *The Coming of the Greeks*.

Το γιατί το κύριο αυτό μέρος της θεωρίας Drews περί των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό εκτέθηκε στο κεφάλαιο IV. Εντούτοις, ως προς το παλαιό πρόβλημα των προελληνικών τοπωνυμίων ή υποστρωμάτων δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι οι υποθέσεις των Renfrew και Drews συνιστούν δύο από τις καλύτερα επεξεργασμένες αρχαιολογικές και γλωσσολογικές συνθέσεις. Κατά τον Renfrew, οι πρώτοι γεωργοί εξ Ανατολίας (πιθανώς οι μυθολογικοί Πελασγοί, ή ίσως και οι Αίμονες, οι Δρύοπες και οι Καδμείοι, τα ονόματα των οποίων κατά τον Μ. Σακελλαρίου είναι ινδοευρωπαϊκά, αλλά μη ελληνικά, βλ. κεφ. III.2, σελ. 108 κ.ε.) υπήρξαν οι Πρωτοέλληνες, ήτοι οι ομιλητές της γλώσσας-προγόνου της μυκηναϊκής ελληνικής. Κατά τον Drews, υπήρξαν οι Ινδοευρωπαίοι Προέλληνες, ομιλητές μιας πρωτοανατολιακής γλώσσας που, μετά από χιλιάδες χρόνια, στην Κρήτη μεν θα εξελισσόταν στην γλώσσα των μινωικών ανακτόρων, ενώ στον ελλαδικό χώρο επρόκειτο να αντικατασταθεί από την ελληνική. Το ποια από τις δύο αυτές θεωρίες είναι πιθανό να προσεγγίζει περισσότερο την πραγματικότητα ή αν υπάρχει ίσως και ένα άλλο ενδεχόμενο είναι ένα από τα ερωτήματα που θα απαντηθούν στο τέλος του βιβλίου.

Princeton, New Jersey 1988), σελ. 50 κ.ε. και C. Renfrew, Time depth, convergence theory, and innovation in PIE, *Journal of Indo-European Studies* 27, 1999, σελ. 265 κ.ε. για την περαιτέρω ιστορία της έρευνας και όλες τις σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

Αυτό που αξίζει, πάντως, να σημειωθεί είναι πως, αν δεχθούμε την υπόθεση του Renfrew, ανακύπτει ένα σημείο ασυμβατότητας με την θεωρία γλώσσας-γεωργίας. Και αυτό δεν είναι άλλο από το γεγονός ότι, όπως όλα δείχνουν, η μινωική γλώσσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. –ή τουλάχιστον η γλώσσα που καταγράφεται με την Γραμμική Α– δεν είναι ελληνική (βλ. κεφ. III.4, σελ. 135 κ.ε.). Άρα οι γλωσσικοί «Πρωτοέλληνες» στην περίπτωση αυτή, οι απόγονοι, δηλαδή, των εξ Ανατολίας γεωργών που στα μέσα της 7ης χιλιετίας π.Χ. ίδρυσαν τον οικισμό της Κνωσού, δεν εξελίχθηκαν σε ελληνόφωνους πληθυσμούς. Το επιχείρημα αυτό θα μπορούσε να παρακαμφθεί αν κανείς θεωρήσει πως οι Μινωίτες της Εποχής του Χαλκού δεν έλκουν την καταγωγή τους από τους νεολιθικούς αποίκους της Κνωσού, αλλά από πληθυσμούς που έφθασαν στον νησί σε κάποια μεταγενέστερη περίοδο. Κάτι τέτοιο όμως θεωρείται απίθανο και από τον ίδιο τον Βρετανό αρχαιολόγο, με δεδομένη την εικόνα πολιτιστικής συνέχειας στην Κρήτη από την Νεολιθική ως την Εποχή του Χαλκού.[838] Κατά συνέπεια, η μη ελληνικότητα της μινωικής γλώσσας είναι ένα στοιχείο που, αφενός μεν, μοιάζει να συνηγορεί υπέρ της σύνθεσης του Drews, αφετέρου δε, δείχνει ικανό να υποσκάψει την θεωρία του Renfrew όσο ίσως και τα επιχειρήματα του προηγούμενου υποκεφαλαίου.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Βρετανός αρχαιολόγος αποπειράθηκε να λύσει αυτό το πρόβλημα παρουσιάστηκε σε εκτενές άρθρο του που δημοσιεύθηκε περίπου 10 χρόνια μετά από το *Archaeology and Language*.[839] Σε αυτό εκτέθηκαν δύο σημαντικές θέσεις για την σχέση της μινωικής γλώσσας προς την ελληνική. Η μία εξ αυτών αφορά την ενδεχομένως ευρεία γλωσσική επίδραση που είχε η μινωική γλώσσα επί της ελληνικής στο πεδίο του λεξιλογίου κατά την περίοδο ακμής των μινωικών ανακτόρων. Κατά τον Renfrew ένα μεγάλο μέρος του λεγόμενου προελληνικού λεξιλογίου, δηλαδή των μη ελληνικών και ίσως και μη ινδοευρωπαϊκών λέξεων (όχι τοπωνυμίων) που απαντούν στην αρχαία ελληνική, δεν πρέπει να αναχθεί σε κάποιο προελληνικό υπόστρωμα, αλλά αποτελεί δάνειο από την μινωική γλώσσα. Όροι όπως π.χ. *ἔλαιον* και *οἶνος*, *κασσίτερος*, *θώραξ*, *ξίφος*, *λαβύρινθος*, *ἀσάμινθος* (λουτήρας), η λέξη *ἄναξ*, καθώς και πολλές ονομασίες μουσικών οργάνων, π.χ. *κίθαρις*, *φόρμιγξ* και *σύριγξ*,[840] παραπέμπουν σε σημαινόμενα που πιθανώς δεν είναι αρχαιότερα της Εποχής του Χαλκού. Ως εκ τούτου, λαμβανομένης υπ' όψιν της τεράστιας επιρροής του μινωικού ανακτορικού πολιτισμού στον χώρο του Αιγαίου κατά το πρώτο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ., είναι πολύ πιθανόν ότι λέξεις όπως οι παραπάνω αποτελούν ένα «παράστρωμα» (adstratum), δηλαδή γλωσσικά δάνεια της μινωικής γλώσσας στην σύγχρονή της τότε ελληνική.

---

[838] C. Renfrew, Who were the Minoans? Towards a population history of prehistoric Crete, *Cretan Studies* 5, 1996, σελ. 9 κ.ε. Του ιδίου, Word of Minos, the Minoan contribution to Mycenaean Greek and the linguistic geography of the Bronze Age Aegean, *Cambridge Archaeological Journal* 8, 1998, σελ. 255 κ.ε.

[839] Ό.π. σελ. 239-264.

[840] Βλ. τους πίνακες 1-3, ό.π. σελ. 244-245 και 248.

Εικ. 53. Σχηματική αναπαράσταση της πιθανής γενετικής συγγένειας μεταξύ των αρχαίων γλωσσών της Μικράς Ασίας και του Αιγαίου σύμφωνα με τον C. Renfrew (1998).

Η δεύτερη βασική θέση που ο Renfrew διατυπώνει στο ίδιο άρθρο αφορά το φλέγον ζήτημα της προέλευσης της μινωικής γλώσσας (βλ. και κεφ. III.4, σελ. 139). Όπως ο Drews, έτσι και αυτός δέχεται πλέον την πιθανή ορθότητα της ινδοχεττιτικής υπόθεσης, εντοπίζοντας την παρουσία της ινδοχεττιτικής πρωτογλώσσας στην Ανατολία του 7000 π.Χ. Αυτή θεωρεί πως εν συνεχεία, στο πλαίσιο της διάχυσης της νεολιθικής οικονομίας προς δυσμάς, διαχωρίσθηκε σε τρεις υποομάδες: στην πρωτοανατολιακή που παρέμεινε στην Μικρά Ασία, στην πρωτοϊνδοευρωπαϊκή που άρχισε να εξαπλώνεται προς την Ευρώπη και τον χώρο των στεπών του Ευξείνου Πόντου και στην πρωτομινωική (εικ. 53). Η τελευταία έφθασε στην Κρήτη με τους πρώτους γεωργούς και λόγω της σχετικής απομόνωσης του νησιού εξελίχθηκε μάλλον σε μια σχεδόν *sui generis* γλώσσα, όπως π.χ. η ετρουσκική ή η βασκική. Ωστόσο, αν η υπόθεση αυτή ευσταθεί, η μινωική γλώσσα δεν έπαψε ίσως να διατηρεί μια μακρινή συγγένεια με την ελληνική ως εκ της γενετικής τους αναγωγής στην ίδια πρωτογλώσσα. Όσο όμως η Γραμμική Α γραφή μπορεί μεν να διαβαστεί όχι όμως και να γίνει κατανοητή, υπάρχει το ενδεχόμενο να αποδειχθεί κάποτε πως η γλώσσα που καταγράφει δεν είναι ινδοευρωπαϊκή. Σε αυτή την περίπτωση, ο Renfrew πιστεύει πως οι πληθυσμοί της νοτίου ή νοτιοδυτικής Ανατολίας οι οποίοι αποίκισαν την Κρήτη κατά την 7η χιλιετία π.Χ. ανήκαν ίσως σε κάποια πρωτοχαττική ή πρωτοχουρριτική γλωσσική ομάδα.[841]

[841] Ό.π. σελ. 259 κ.ε. Την χαττική παρουσία στο Αιγαίο προδίδει πιθανώς και το εθνωνύμιο «Λέλεγες», αφού το -λε- είναι το πρόθημα πληθυντικού στην χαττική (ενικός: Λεξ). Βλ. επ' αυτού Μ. Β. Σακελλαρίου, Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α': Προϊστορία και Πρωτοϊστορία* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970), σελ. 356. Η πρωτοχουρριτική υπόθεση προσκρούει, αντιθέτως, στις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ της χουρριτικής γλώσσας και της Γραμμικής Α στο σύστημα των συμφώνων. Βλ. επ' αυτού M. Finkelberg, The language of Linear A: Greek, Semitic, or Anatolian?, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the*

Έχοντας πλέον εκθέσει την θεωρία της ταύτισης του εξινδοευρωπαϊσμού με τον εκνεολιθισμό, μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί ο Βρετανός αρχαιολόγος επιστρατεύει τις ανωτέρω υποθέσεις. Η θεωρία του μινωικού «παραστρώματος» της 2ης χιλιετίας π.Χ. αποσκοπεί στο να ανασκευάσει με ένα δυναμικό επιχείρημα την παραδοσιακή αντίληψη περί της ύπαρξης γλωσσικών ομάδων που κατοικούσαν στην Ελλάδα πριν από την άφιξη των ελληνόφωνων πληθυσμών. Η αποδοχή της παλαιάς, αλλά ακόμα δημοφιλούς αυτής άποψης δύσκολα συμβιβάζεται με την θεωρία γλώσσας-γεωργίας. Και τούτο διότι, εάν συνδυαστεί με την τελευταία, τότε τα λεγόμενα «προελληνικά υποστρώματα» πρέπει αυτόματα να αναχθούν σε προνεολιθικές φάσεις της κατοίκησης του ελλαδικού χώρου και του Αιγαίου εν γένει. Κάτι τέτοιο όμως ο Renfrew δείχνει διατεθειμένος να το δεχθεί για ορισμένες μόνο λέξεις, σχετικές με την χλωρίδα και την πανίδα (π.χ. *ἄκανθος*, *ἐρέβινθος*, *σμίνθος*), οι οποίες δεν συνδέονται αναγκαστικά με τεχνολογικές εξελίξεις ή καινοτομίες της Εποχής του Χαλκού.[842] Όσον αφορά τους υπόλοιπους όρους, με την μετατροπή του «υποστρώματος» σε «παράστρωμα», δηλαδή με την αναγωγή ενός μεγάλου μέρους του μη ελληνικού λεξιλογίου στην μινωική γλώσσα της 2ης χιλιετίας π.Χ., παραμερίζεται όντως ένας επικίνδυνος «άκανθος» για την θεωρία του Renfrew.

Αλλά και η περιπλοκή του μη ελληνικού χαρακτήρα της μινωικής γλώσσας παρακάμπτεται ευφυώς με την ιδέα της ανεξάρτητης διακλάδωσής της από το γενεαλογικό δέντρο της υποτιθέμενης ινδοχεττιτικής πρωτογλώσσας της Ανατολίας. Ενόσω ο κλάδος της πρωτομινωικής γλώσσας έφθανε στην Κρήτη με φορείς τους πρώτους γεωργούς-αποίκους της Κνωσού, κάποιες άλλες ομάδες πρώιμων γεωργών, φορέων του πρωτοϊνδοευρωπαϊκού κλάδου αυτή την φορά, εγκαθίσταντο στον ελλαδικό χώρο. Στους οικισμούς τους έδωσαν τα ονόματα εκείνα που πολλές χιλιετίες αργότερα, μετά την αποκρυστάλλωση της ελληνικής γλώσσας, έδιναν πλέον την εντύπωση μη ελληνικών λέξεων, για να χαρακτηριστούν τελικά από την σύγχρονη έρευνα -λανθασμένα σύμφωνα με τον Renfrew- ως «προελληνικά τοπωνύμια».

Οι αξιοθαύμαστοι αυτοί επιχειρηματολογικοί χειρισμοί του προβλήματος εκ μέρους του Renfrew είναι ένα καλό παράδειγμα για το πόσο ανοικτή είναι η έρευνα της προϊστορίας των πολιτισμών και των γλωσσών στο να υποστηρίζει κανείς πειστικά σχεδόν το οτιδήποτε. Ο κύριος σκοπός της επιχειρηματολογίας του Βρετανού καθηγητή συνίσταται στο να καταστήσει όσο το δυνατόν πιο απόμακρη την σχέση μεταξύ της γλώσσας των πρώτων γεωργών του ελλαδικού χώρου με εκείνη των περίπου συγχρόνων τους πρώτων αγροτών-οικιστών της Κνωσού. Και πράγματι, αυτός είναι ίσως ο μονα-

Indo-Hittite Language Family, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington 2001), σελ. 87.

[842] C. Renfrew, Word of Minos, the Minoan contribution to Mycenaean Greek and the linguistic geography of the Bronze Age Aegean, *Cambridge Archaeological Journal* 8, 1998, σελ. 242 (Group I), 245 (πίνακας 2), 256.

δικός τρόπος για να διαχειριστεί κανείς (άλλο) ένα στοιχείο που μοιάζει να πλήττει την θεωρία γλώσσας-γεωργίας κατευθείαν στα θεμέλιά της: στο μοναδικό επεισόδιο εκνεολιθισμού της Ευρώπης το οποίο μπορεί τόσο ξεκάθαρα να συνδεθεί με μεταναστευτικές κινήσεις των φορέων της αγροτικής οικονομίας, στον νεολιθικό αποικισμό της Κρήτης, η γλώσσα των πρώτων γεωργών υπήρξε πρόγονος μιας γλώσσας πολύ διαφορετικής από την εγγύτερή της ινδοευρωπαϊκή, δηλαδή την ελληνική.

Ο Renfrew θα μπορούσε κάλλιστα να έχει δίκιο ως προς τον συσχετισμό ενός μέρους του λεγόμενου προελληνικού λεξιλογίου με την μινωική πολιτιστική επιρροή κατά τους αιώνες της «θαλασσοκρατίας του Μίνωα», όπως αυτή περιγράφεται από τον Θουκυδίδη και τεκμηριώνεται από την αρχαιολογική έρευνα. Και θα μπορούσε να έχει δίκιο, παρά το ότι η πηγή προελεύσεως των εν λόγω όρων θα ήταν δυνατό να αναζητηθεί και αλλού, π.χ. στην έντονη πολιτιστική επιρροή που άσκησαν στον ελλαδικό χώρο η περιοχή του βορειοανατολικού Αιγαίου και της δυτικής Μικράς Ασίας περί τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. (βλ. κεφ. V.2).[843]

Το πιο οξύ πρόβλημα είναι ότι το λεξιλόγιο αυτό παρουσιάζει μια οφθαλμοφανέστατη συγγένεια με τα «προελληνικά» τοπωνύμια που ο Βρετανός αρχαιολόγος στην περίπτωση του ελλαδικού χώρου αποδίδει σε έναν διαφορετικό κλάδο της εικαζόμενης ινδοχεττιτικής πρωτογλώσσας. Ο Ερύμανθος στην Πελοπόννησο και η Αμάρυνθος στην Εύβοια δεν δίνουν όμως την εντύπωση μιας αμυδρής μόνο συγγένειας με την Ζώμινθο της Κρήτης ή με τον γνωστό μας λαβύρινθο. Ούτε η Μυκαλησσός της Βοιωτίας ή το όρος Παρνασσός θα μπορούσαν να ανήκουν σε έναν τόσο διακριτό γλωσσικό κλάδο, έστω της ίδιας πρωτογλώσσας, από εκείνον στον οποίον ανήκουν η Κνωσός και η Αμνισός της Κρήτης. Αντιθέτως, φαίνεται να ανήκουν σε έναν κατά το μάλλον ή ήττον ενιαίο ορίζοντα προϊστορικής κατοίκησης του Αιγαίου, κάτι που οι Haley και Blegen επεσήμαναν ήδη το 1928.[844] Και ο ορίζοντας αυτός, όπως ορθά πιστεύουμε αναγνώρισε ο Robert Drews, μπορεί να συνδεθεί με την εξάπλωση του νεολιθικού πολιτισμού από την Μικρά Ασία προς το Αιγαίο και τον ελλαδικό χώρο.

Ως προς την γλωσσική του διάσταση, το στρώμα αυτό υπήρξε ίσως ινδοευρωπαϊκό, κατά πάσα πιθανότητα δεν ταυτίζεται όμως με το προγονικό στάδιο της μεταγενέστερης ελληνικής γλώσσας. Εάν αυτό ισχύει, μένει να διαπιστωθεί ποια είναι η χρονική του σχέση με την ελληνική γλώσσα: αν πρόκειται, δηλαδή, όντως για υπόστρωμα, όπως ισχυρίζεται η παραδοσιακή φιλολογική θεωρία, ή για κάτι άλλο.

---

[843] J. B. Rutter, Critical response to the first four papers, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington, D.C. 2001), σελ. 70.

[844] J. B. Haley - C. W. Blegen, The Coming of the Greeks, *American Journal of Archaeology* 32, 1928, σελ. 147: «There is no indication that we have anything in the nature of layers or strata here among these place-names, representing several successive languages. On the contrary, it looks rather as if we are dealing with a single close group, representing one linguistic body».

Το πάντα ενδιαφέρον πρόβλημα της μινωικής γλώσσας δεν είναι το μόνο πεδίο στο οποίο ο Renfrew προέβη σε προσθήκες ή τροποποιήσεις των βασικών θέσεων που είχε διατυπώσει το 1987. Σε μια πιο εκτεταμένη απόπειρα τροποποίησής τους προέβη την διετία 1999-2001,[845] προχωρώντας σε αποδοχή ορισμένων σημαντικών σημείων της κριτικής που είχε ως τότε ασκηθεί στην θεωρία του. Οι απόψεις του M. Zvelebil περί της περιορισμένης ακτίνας του νεολιθικού «κύματος προώθησης» (στην νοτιοανατολική και σε τμήματα της κεντρικής Ευρώπης) γίνονται πλέον δεκτές από τον Βρετανό αρχαιολόγο. Το ίδιο ισχύει και για την κριτική του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου, της μονοδιάστατης και απλουστευτικής αντίληψης περί της ύπαρξης μιας κοιτίδας και εν συνεχεία της γραμμικής διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών παράλληλα με την εξάπλωση της νεολιθικής οικονομίας. Επιπλέον, ο Renfrew παραδέχεται τώρα πως ο πολιτισμός των στεπών της νοτίου Ρωσίας υφίστατο σε κάποια μορφή και πριν από την περίοδο των χαλκολιθικών πολιτισμών Cucuteni-Tripolye, από τους οποίους, κατά την παλαιότερη άποψή του, είχε προέλθει (βλ. κεφ. VII.2, σελ. 329 κ.ε.). Το πιο εντυπωσιακό όμως είναι ότι η νέα τροποποιημένη θεωρία που έχει σαν σκοπό να ενσωματώσει τις ανωτέρω ορθές ενστάσεις κάνει για πρώτη φορά χρήση και της θεωρίας των γλωσσικών κυμάτων του J. Schmidt (βλ. κεφ. VII.3, σελ. 335 κ.ε.). Η νέα αυτή προσέγγιση του Renfrew καταλήγει, όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, και σε μια νέα οπτική για τις συνθήκες διαμόρφωσης της ελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα.

Στο πλαίσιο της αναθεωρημένης του υπόθεσης, ο Renfrew υιοθετεί και πάλι την ινδοχεττιτική υπόθεση ως προς την αρχική κατάσταση της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας.[846] Πρόκειται ούτως ή άλλως για μια ερευνητική άποψη της οποίας θα μπορούσε να έχει ήδη κάνει χρήση και το 1987, αφού συνιστά ένα πολύ καλό και μάλιστα γλωσσολογικό επιχείρημα για την σύνδεση της πρωτογλώσσας με την Ανατολία. Μια σύνδεση που, γενόμενη δεκτή, ενισχύει με προφανή τρόπο την θεωρία γλώσσας-γεωργίας. Και τούτο διότι η πορεία του εκνεολιθισμού από την Μικρά Ασία προς την Ευρώπη αποτελεί την πιο τεκμηριωμένη περίπτωση πολιτιστικής διάχυσης από την εικαζόμενη αυτή κοιτίδα της ινδοχεττιτικής προς την μεταγενέστερη περιοχή εξάπλωσής της κατά την προϊστορία.

Το γλωσσικό επακόλουθο αυτής της διάχυσης υπήρξε κατά τον Renfrew η διάσπαση της ινδοχεττιτικής (ή προ-πρωτοϊνδοευρωπαϊκής κατά την ορολογία του) στις

---

[845] C. Renfrew, Time depth, convergence theory, and innovation in PIE, *Journal of Indo-European Studies* 27, 1999, σελ. 257-293. Του ιδίου, 10,000 or 5000 years ago? – Questions of time depth, στο: C. Renfrew – A. McMahon – L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 2 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000), σελ. 413-439. Του ιδίου, The Anatolian origins of Proto-Indo-European and the autochthony of the Hittites, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington, D.C. 2001), σελ. 36-63.

[846] C. Renfrew, Time depth, convergence theory, and innovation in PIE, *Journal of Indo-European Studies* 27, 1999, σελ. 263 κ.ε.

εξής υποομάδες (εικ. 54 [σελ. 408]): στην *πρωτοανατολιακή* που παρέμεινε στην Μικρά Ασία, σε αυτήν που ονομάζει *αρχαϊκή πρωτοϊνδοευρωπαϊκή*, δηλαδή στην γλώσσα που οι πρώτοι γεωργοί μετέφεραν στον ελλαδικό χώρο, στα Βαλκάνια και σε τμήματα της κεντρικής Ευρώπης (περιοχή του πολιτισμού της Γραμμικής Ταινιωτής Κεραμεικής) κατά το διάστημα 6500-5000 π.Χ., στην *πρώιμη δυτική μεσογειακή πρωτοϊνδοευρωπαϊκή*, προϊόν της ίδιας διαδικασίας σε ορισμένες περιοχές της δυτικής Μεσογείου (όχι όμως σε όλη την έκταση των πολιτισμών της κεραμεικής Cardial και Impresso, αφού, όπως τονίζει ο Zvelebil, σε αρκετές περιοχές υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις συνέχειας από την Μεσολιθική Εποχή) και ίσως στην *πρωτομινωική*.

Οι δύο ευρωπαϊκές υποομάδες της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής, η αρχαϊκή και η πρώιμη δυτική μεσογειακή, χαρακτηρίζονται από τον Renfrew ως η Φάση I της εξέλιξής της επί ευρωπαϊκού εδάφους.[847] Η Φάση I δεν περιγράφει στην ουσία κάτι διαφορετικό σε σχέση με την αρχική διατύπωση της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας. Εντούτοις, η ακτίνα του δημογραφικού «κύματος προώθησης» δεν φθάνει πλέον σε όλη την Ευρώπη, αλλά περιορίζεται στα σημεία εκείνα που μπορεί να τεκμηριωθεί καλύτερα αρχαιολογικώς. Αυτό δεν θεωρείται, ωστόσο, από τον Renfrew ως δεσμευτικός παράγοντας για την περαιτέρω διάδοση της γλώσσας των πρώτων γεωργών. Και τούτο διότι αυτή επήλθε πιθανότατα μέσω της υιοθέτησής της από τους μεσολιθικούς κατοίκους των εκάστοτε γειτονικών τους περιοχών. Η πολιτιστική υπεροχή των επήλυδων οδήγησε, δηλαδή, σταδιακά τους προϋπάρχοντες πληθυσμούς σε μια κατάσταση διγλωσσίας, η οποία είχε ως τελικό αποτέλεσμα την μεταβολή της γλώσσας τους προς όφελος εκείνης των νεολιθικών κατοίκων.[848]

Σε αντίθεση με την Φάση I, η οποία περιγράφει μια διαδικασία γλωσσικής απόκλισης, άρα σταδιακού διαχωρισμού των επιμέρους διαλέκτων μιας αρχικά κοινής γλώσσας μέσω της γεωγραφικής διασποράς των ομιλητών τους, η Φάση II του νέου μοντέλου του Renfrew περιγράφει μια περίοδο σύγκλισης. Αυτή φέρει την ονομασία *βαλκανική πρωτοϊνδοευρωπαϊκή* και μπορεί να εντοπιστεί στην Ύστερη Νεολιθική και Χαλκολιθική περίοδο των πολιτισμών της νοτιοανατολικής Ευρώπης (περ. 5500-3500 π.Χ., βλ. κεφ. VI, σελ. 289 κ.ε.).[849] Στο σημείο αυτό ο Βρετανός αρχαιολόγος δεν διστάζει να παραπέμψει στις απόψεις της M. Gimbutas περί της «Παλαιάς Ευρώπης», η οποία επρόκειτο να σαρωθεί από τους επελαύνοντες Ινδοευρωπαίους νομάδες Κουργκάν. Παραπέμπει όμως, όχι για να ασπασθεί την άποψή της περί του μη ινδοευρωπαϊκού της χαρακτήρα, αλλά με μάλλον αντίθετο σκοπό: για να υπογραμμίσει την πιθανώς ιδιαίτερη σημασία

847 Ό.π. σελ. 269 εικ. 4, 6.

848 Βλ. επ' αυτού C. Renfrew, At the edge of knowability: towards a prehistory of languages, *Cambridge Archaeological Journal* 10, 2000, σελ. 26 κ.ε., εικ. 8.

849 C. Renfrew, Time depth, convergence theory, and innovation in PIE, *Journal of Indo-European Studies* 27, 1999, σελ. 272 κ.ε., εικ. 5.

των εν λόγω πολιτισμών στην περαιτέρω (εν σχέσει προς την Φάση Ι) διαμόρφωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών.

Κρατώντας μόνο το πρώτο σκέλος των αντιλήψεων της Gimbutas, ο Renfrew εξαίρει τώρα και αυτός την ξεχωριστή πολιτιστική άνθηση που γνώρισαν πολλές περιοχές της Βαλκανικής κατά το εν λόγω χρονικό διάστημα. Σε αυτήν αναφερθήκαμε ήδη σε άλλα σημεία του βιβλίου (κεφ. II.1, VI) τονίζοντας όχι μόνο την δυναμική ανάπτυξη της τεχνολογίας (κυρίως της μεταλλουργίας χαλκού και χρυσού), αλλά και τις ευρείας έκτασης πολιτιστικές επαφές στο πεδίο της κεραμεικής, των ειδωλίων, αλλά πιθανώς και της θρησκείας και των συμβόλων (π.χ. δακτυλιόσχημα περίαπτα).

Στενές αλληλεπιδράσεις τέτοιου εύρους και έντασης είναι ενδεχόμενο πως είχαν συνέπειες και στο πεδίο της γλώσσας. Οι αρχαϊκές πρωτοϊνδοευρωπαϊκές διάλεκτοι που είχαν φθάσει στα εδάφη της νοτιοανατολικής Ευρώπης την περίοδο του εκνεολιθισμού περνούσαν τώρα σε μια φάση σύγκλισης, αποτόκου των πολιτιστικών επαφών. Ενόσω στην Ανατολία και σε άλλες περιοχές της Ευρώπης επικρατούσε ακόμη η αρχαϊκή πρωτοϊνδοευρωπαϊκή, η Βαλκανική χερσόνησος μεταβαλλόταν σε μια ζώνη γλωσσικής καινοτομίας. Νεωτερισμοί όπως, π.χ., η φωνολογική μεταβολή από *centum* σε *satem* (βλ. κεφ. VII.3, σελ. 337), καθώς και η εμφάνιση πολυθεματικών μορφολογικών διακρίσεων σε αντιδιαστολή προς το μονοθεματικό σύστημα των γλωσσών της Ανατολίας, ανάγονται ίσως στην βαλκανική πρωτοϊνδοευρωπαϊκή της Φάσης II.[850] Ένα σημαντικό επιχείρημα προς αυτή την κατεύθυνση προσφέρουν οι ανασυντεθέντες όροι της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής για τα πρώιμα τροχοφόρα (κάρο, άμαξα). Καθώς αυτοί εμφανίζουν θεματικές κλιτικές καταλήξεις, δίνουν την εντύπωση ότι ανήκουν σε μια πιο εξελιγμένη φάση της πρωτογλώσσας. Γνωρίζοντας από την αρχαιολογία πως η πρώτη εμφάνιση του τροχού και των πρώιμων τροχοφόρων οχημάτων στην Ευρώπη ανάγεται στον ορίζοντα των παραδουνάβιων πολιτισμών Cernavoda III-Boleráz και Baden (μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ.)[851] η εμφάνιση αυτών των στοιχείων πολυθεματικής μορφολογίας μπορεί να συνδεθεί πλέον αξιόπιστα με την συγκεκριμένη χρονική περίοδο.[852]

Αλλά και η παλαιά γεωγραφική ερμηνεία της διαφοροποίησης των ομάδων *centum* (δυτική) και *satem* (ανατολική) μπορεί τώρα να δώσει την θέση της σε μια χρονολογική: η ομάδα *centum* είναι παλαιότερη και η *satem* νεώτερη. Πρόκειται για έναν μηχανισμό ο οποίος παραπέμπει ευθέως στην θεωρία των γλωσσικών κυμάτων. Περιγράφεται, δηλαδή, μια διαδικασία καινοτομίας σε μια κεντρική ζώνη μιας ευρύτερης γλωσσικής εξάπλωσης, η οποία αφήνει, όπως είναι επόμενο, ανέγγιχτες τις περιφερειακές της

[850] Ό.π. σελ. 275.

[851] J. Maran, Die Badener Kultur und ihre Räderfahrzeuge, στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 265-282.

[852] C. Renfrew, 10,000 or 5000 years ago? - Questions of time depth, στο: C. Renfrew - A. McMahon - L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 2 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000), σελ. 432 κ.ε.

περιοχές. Το γεγονός πως η ελληνική γλώσσα, παρά την ένταξη του ελλαδικού χώρου στην βαλκανική πρωτοϊνδοευρωπαϊκή της Φάσης II, είναι γλώσσα *centum*, ο Renfrew το αποδίδει στην γεωγραφική της εγγύτητα με την Μικρά Ασία. Και για να εξηγήσει το ίδιο φαινόμενο στην περίπτωση της τοχαρικής (στο κινεζικό Τουρκεστάν) αναγκάζεται να παραδεχθεί την πιθανότητα να είχε αναπτυχθεί ήδη κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ. ένας νομαδικός πολιτισμός στις στέπες της νοτίου Ρωσίας. Οι φορείς του είλκαν προφανώς την γλωσσική καταγωγή τους από την αρχαϊκή πρωτοϊνδοευρωπαϊκή περιοχή και χρονικώς παράλληλα προς την Φάση II ανέπτυξαν την δική τους *πρώιμη πρωτοϊνδοευρωπαϊκή της στέπας*. Η σταδιακή της εξάπλωση προς ανατολάς οδήγησε, σύμφωνα με αυτό το σενάριο, στην εμφάνιση της ινδοευρωπαϊκής τοχαρικής γλώσσας σε αυτή την ανατολική εσχατιά.

Η περιγραφείσα διαδικασία θυμίζει, βεβαίως, έντονα την υπόθεση Β («Έφιπποι νομάδες της στέπας») του *Archaeology and Language* για την προέλευση των ινδοϊρανικών γλωσσών. Και είναι όντως αυτή την οποία προκρίνει τώρα ο Βρετανός καθηγητής και για το θέμα αυτό, εγκαταλείποντας πλέον την υπόθεση Α («νεολιθικοί Άριοι»).[853] Η προς ανατολάς διάχυση της ινδοϊρανικής δεν συνδέεται όμως, κατά την γνώμη του, με αυτήν της τοχαρικής, αφού γλωσσολογικά η ινδοϊρανική ανήκει στην ζώνη εκείνη καινοτομίας που ο Renfrew συνδέει με την Φάση II του μοντέλου του. Στο συμπέρασμα αυτό τον οδηγούν οι ιδιαίτερες ομοιότητες που έχουν διαπιστωθεί μεταξύ της σανσκριτικής και της ελληνικής, καθώς και της θρακικής και της φρυγικής γλώσσας. Κατά συνέπεια, θεωρεί πως κατά την διάρκεια της Φάσης II η ινδοϊρανική πρέπει να ήταν ακόμη τμήμα της βαλκανικής πρωτοϊνδοευρωπαϊκής κοινότητας.

Η δική της διάχυση προς τις ανατολικότερες περιοχές έγινε, επομένως, σε μια μεταγενέστερη ως προς εκείνη της τοχαρικής χρονική φάση (περ. 3500-1500 π.Χ.). Αφετηρία είχε πιθανώς τους γεωργικούς πολιτισμούς Cucuteni-Tripolye και μηχανισμό το νομαδικό «κύμα προώθησης» στο πλαίσιο των πολιτισμών Yamnaya, Andronovo και Sintašta. Είναι ακριβώς η διαδικασία που περιγράφεται στην υπόθεση των «έφιππων νομάδων», της οποίας τα εγγενή προβλήματα εκθέσαμε στο κεφάλαιο VII.5. Έτσι, ο Renfrew στο θέμα των ινδοϊρανικών γλωσσών όχι μόνο προσχωρεί οριστικά στην ερμηνευτική οπτική της θεωρίας Κουργκάν, αλλά επαυξάνει κιόλας το πεδίο εφαρμογής της επιστρατεύοντας μια παρόμοια ερμηνεία και για το πρόβλημα της τοχαρικής γλώσσας.

Η μάλλον αναπάντεχη αυτή εξέλιξη φανερώνει το μέγεθος του αδιεξόδου που δημιουργούν οι ασιατικές ινδοευρωπαϊκές γλώσσες στην θεωρία γλώσσας-γεωργίας. Διότι εκτός από την γεωγραφική περιπλοκή αυτή καθαυτήν, δηλαδή την δυσερμήνευτη ύπαρξη γλωσσών συγγενών με τις ευρωπαϊκές, αλλά τόσο απομακρυσμένων γεωγρα-

[853] C. Renfrew, Time depth, convergence theory, and innovation in PIE, *Journal of Indo-European Studies* 27, 1999, σελ. 275 κ.ε., 280 κ.ε.

φικώς από αυτές, υπάρχει και η χρονολογική περιπλοκή της εμφάνισης αρχαϊκών γλωσσικών στοιχείων στις περιφερειακές (και άρα τις πιο απομακρυσμένες) ζώνες της συνολικής περιοχής εξάπλωσης. Τα προβλήματα αυτά οδηγούν ουσιαστικά τον Renfrew στην εγκατάλειψη της θεωρίας εξινδοευρωπαϊσμού-εκνεολιθισμού όσον αφορά την προέλευση των ινδοϊρανικών γλωσσών και της τοχαρικής. Καθώς όμως το γενικό χρονολογικό πλαίσιο της εναλλακτικής του πρότασης παραμένει εξαρτημένο από αυτήν, καταλήγει να εφαρμόσει την κατά πάσα πιθανότητα ορθή προσέγγιση, αυτή των γλωσσικών κυμάτων, εντός όμως ενός λανθασμένου και παρωχημένου ερμηνευτικού πλαισίου, εκείνου της θεωρίας Κουργκάν. Με αυτόν τον τρόπο, εκτός από την γεωγραφική πτυχή του προβλήματος μένει τώρα άλυτη και η χρονολογική.

Η περίοδος της υποτιθέμενης εξάπλωσης των ινδοϊρανικών γλωσσών προς ανατολάς με φορείς τους έφιππους νομάδες των στεπών είναι τμήμα της Φάσης III της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλωσσικής εξέλιξης κατά τον Renfrew. Σε αυτήν, περί το 3000 π.Χ., λαμβάνει χώρα η αποσύνθεση της «Παλαιάς Ευρώπης» της Gimbutas, δηλαδή της πολιτιστικής ενότητας της νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά την Χαλκολιθική. Σαν αποτέλεσμα, οι γλωσσικές κοινότητες του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου οδηγούνται σε μια νέα περίοδο απόκλισης, η οποία είχε ως πιθανό επακόλουθο την αποκρυστάλλωση των επιμέρους γλωσσών. Σε αυτήν ακριβώς την χρονική φάση εικάζεται από τον Renfrew πως συντελέστηκε η τελική διαμόρφωση της μορφολογίας και του λεξιλογίου της μεταγενέστερης μυκηναϊκής ελληνικής.[854]

Εάν αυτό ισχύει, τότε η διαμόρφωση της ελληνικής γλώσσας δεν υπήρξε αποτέλεσμα ούτε κάποιου βίαιου μεταναστευτικού επεισοδίου (θεωρία Κουργκάν) ούτε ανεξάρτητης σταδιακής εξέλιξης από την φάση της αρχαϊκής πρωτοϊνδοευρωπαϊκής της πρώιμης Νεολιθικής (αρχική θεωρία γλώσσας-γεωργίας). Σχετίζεται περισσότερο με την διάρρηξη των δεσμών του ελλαδικού χώρου με τις πολιτιστικά και γλωσσικά συγγενείς ομάδες των Βαλκανίων κατά την Χαλκολιθική Εποχή. Ως συνέπεια του πολιτιστικού κατακερματισμού στα τέλη της Χαλκολιθικής και στις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού επήλθε, δηλαδή, και ένας γλωσσικός κατακερματισμός.

Παράλληλα με την ελληνική γλώσσα, συνεπεία της ίδιας διαδικασίας άρχισαν πιθανώς να παίρνουν σαφέστερη μορφή και άλλες γλώσσες της ίδιας γεωγραφικής περιοχής, όπως η πρωτοϊλλυρική, η πρωτοθρακική, η πρωτοδακική και η πρωτοφρυγική. Την ίδια περίοδο στην δυτική και βόρειο Ευρώπη διαμορφώνονταν ενδεχομένως η πρωτοκελτική και η πρωτογερμανική γλωσσική ζώνη. Σημαντικό ρόλο σε αυτή την διαδικασία έπαιξαν ίσως οι πολιτισμοί των Κωδωνοειδών Κυπέλλων και της Σχοινοειδούς Κεραμεικής αντιστοίχως, εντός των οποίων δημιουργήθηκαν συνθήκες έντονης πολιτιστικής και γλωσσικής σύγκλισης σε ευρείες γεωγραφικές περιοχές.[855]

[854] Ό.π. σελ. 277 κ.ε.

[855] Ό.π. σελ. 283 κ.ε.

Η τροποποιημένη θεωρία που ο Renfrew παρουσίασε τα έτη 1999-2001 και η οποία θυμίζει ελαφρώς την παλαιότερη υπόθεση του I. M. Diakonov (βλ. κεφ. II.1, σελ. 63 κ.ε.), αποτελεί σε πολλά σημεία μια αξιόλογη περαιτέρω επεξεργασία του αρχικού μοντέλου για την συνεξάπλωση γλώσσας-γεωργίας. Καθώς η απλουστευτική αντίληψη του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου εγκαταλείπεται μερικώς προς όφελος της θεωρίας των γλωσσικών κυμάτων, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις όχι μόνο μιας πιο πειστικής απόπειρας αποκατάστασης της γλωσσικής εξέλιξης εντός της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας, αλλά και της επιτυχούς σύνδεσης κάποιων επιμέρους φάσεών της με συγκεκριμένα αρχαιολογικά φαινόμενα.

Εξαιρετικής σημασίας είναι ιδίως το γεγονός πως η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή γλωσσική κοινότητα δεν γίνεται πλέον αντιληπτή ως μια μονοδιάστατη πληθυσμιακή οντότητα, εντοπισμένη σε συγκεκριμένο χρόνο και χώρο (Urheimat). Αντιθέτως, ο όρος *πρωτοϊνδοευρωπαϊκός* θεωρείται τώρα ότι αντιπροσωπεύει μια μακρά και πολυδιάστατη ακολουθία διαδοχικών ή και παράλληλων φάσεων γλωσσικής εξέλιξης, η οποία έλαβε χώρα σε διαφορετικές χρονικές, γεωγραφικές και πολιτιστικές συνάφειες.[856] Στο θέμα αυτό ο Renfrew ακολουθεί τις καινοτόμες απόψεις γλωσσολόγων όπως οι F. Adrados και W. Meid. Μία από τις συνέπειες αυτής της παραδοχής είναι πως δεν υπήρξε πιθανώς ποτέ μία και μόνη πρωτοϊνδοευρωπαϊκή κοιτίδα υπό την κλασική έννοια. Η Ανατολία υπήρξε απλώς η πρώτη από μια ολόκληρη σειρά γεωγραφικών περιοχών όπου αναπτύχθηκαν οι πρωτοϊνδοευρωπαϊκές γλωσσικές και κοινωνικές ομάδες.

Ενώ όμως η πολυδιάστατη πλέον αντίληψη της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλωσσικής εξέλιξης και η επιστράτευση της θεωρίας των γλωσσικών κυμάτων ανοίγουν τον δρόμο για μια απείρως ορθότερη κατανόηση του ευρύτερου ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, υπάρχει ξανά μια γνωστή μας περιπλοκή. Η χρονολογική «προσάρτηση» της γενικότερης εφαρμογής του μοντέλου των γλωσσικών κυμάτων στην περίοδο του εκνεολιθισμού οδηγεί, δυστυχώς, στο ήδη αναφερθέν αδιέξοδο εν σχέσει προς την προέλευση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών της Ασίας (ινδοϊρανικής, τοχαρικής). Διότι μόνον ως αδιέξοδο μπορεί να χαρακτηριστεί η απρόσμενη αναβίωση της θεωρίας Κουργκάν από κάποιον ο οποίος συνέβαλε τα μέγιστα στην αναίρεσή της. Και το πρόβλημα δεν βρίσκεται, φυσικά, τόσο στην ιδιότυπη ερμηνευτική υπαναχώρηση εκ μέρους του Renfrew όσο στα πραγματικά δεδομένα, τα οποία καθιστούν δύσκολη την αποδοχή της εν λόγω θεωρίας, ιδίως για το ζήτημα των ινδοϊρανικών γλωσσών (βλ. κεφ. VII.5).

Ως προς την προϊστορική εξέλιξη, τέλος, της ελληνικής γλώσσας, εκείνο που σίγουρα αξίζει κανείς να κρατήσει από την μερική αυτή αναθεώρηση της αρχικής υπόθεσης γλώσσας-γεωργίας είναι η επισήμανση του σημαντικού ρόλου των χαλκολιθικών

---

[856] C. Renfrew, The Anatolian origins of Proto-Indo-European and the autochthony of the Hittites, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington, D.C. 2001), σελ. 36 κ.ε., 54 κ.ε.

πολιτισμών της Βαλκανικής στην εξέλιξη των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών της Ευρώπης. Είναι όντως δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι σε μια μακρά περίοδο σπουδαίων πολιτιστικών επιτευγμάτων και στενών επαφών δεν υπήρξαν εξελίξεις και στο πεδίο της γλώσσας. Δεν είναι, πάντως, εύκολο να διαπιστωθεί αν αυτές ήταν τόσο βαθιές ώστε να επιφέρουν μεταβολές και στην γλωσσική μορφολογία, ή περιορίστηκαν απλώς σε γλωσσικά δάνεια. Για παράδειγμα, η όντως εξαιρετική απόπειρα σύνδεσης των πολυθεματικών μορφολογικών στοιχείων με τους ορίζοντες πολιτιστικών επαφών κατά την Χαλκολιθική επί τη βάσει των όρων για τα πρώιμα τροχοφόρα οχήματα δεν είναι δεσμευτική. Μας δίνει απλώς έναν *terminus ante quem*, δηλαδή το πιο ύστερο χρονικό σημείο στο οποίο μπορούμε να γνωρίζουμε ότι είχε επέλθει η διαμόρφωση των εν λόγω στοιχείων. Αυτά όμως θα μπορούσαν να ήταν τότε ήδη εν χρήσει από χιλιετίες.

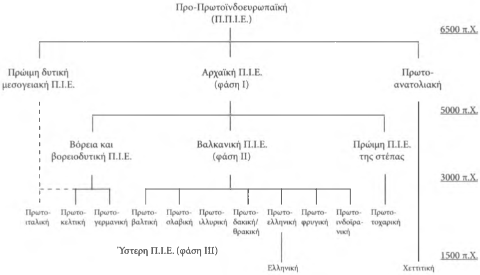

Εικ. 54. Τα στάδια εξέλιξης της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας κατά τον C. Renfrew (1999-2001).

Το τελευταίο μέτωπο αναθεώρησης της «ανατολιακής υπόθεσης» εκ μέρους του εμπνευστή της, το οποίο θα εκθέσουμε, μεταφέρει την όλη συζήτηση σε μερικές ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσες, αλλά και λίαν αμφιλεγόμενες ερευνητικές σφαίρες που θα μας απασχολήσουν και στο επόμενο κεφάλαιο. Λίγα μόλις χρόνια μετά το *Archaeology and Language* ο Renfrew έκανε μια τολμηρή προσπάθεια συσχετισμού της βασικής θεωρίας του με την λεγόμενη νοστρατική ή ευρασιατική υπόθεση.[857] Στο θέμα αυτό επέστρεψε

[857] C. Renfrew, Before Babel: speculations on the origins of linguistic diversity, *Cambridge Archaeological Journal* 1, 1991, σελ. 10 κ.ε.

και αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1990, σε μια προσπάθεια κυρίως να διεγείρει το ευρύτερο γλωσσολογικό ενδιαφέρον για το πρόβλημα της νοστρατικής.[858] Σε τι συνίσταται όμως αυτή;

Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα έχει εκφρασθεί η υπόνοια πως οι γνωστές μας γλωσσικές οικογένειες (π.χ. ινδοευρωπαϊκή, δραβιδική, κλπ.) δεν συνιστούν εντελώς ασύνδετες μεταξύ τους γλωσσικές οντότητες. Αντιθέτως, γλωσσολόγοι όπως ο Δανός Holger Pedersen (Χόλγκερ Πέντερσεν) και αργότερα ο Ουκρανός Vladislav Illich-Svitych (Βλάντισλαβ Ίλιτς-Σβίτιτς) και ο Ρωσοϊσραηλινός Aharon Dolgopolsky (Ααρών Ντολγκοπόλσκι) εξέφρασαν την άποψη ότι ακολουθώντας την γνωστή ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογική μέθοδο μπορούν να διαπιστωθούν σημεία γενετικής συγγένειας και μεταξύ των ανασυντεθεισών πρωτογλωσσών της κάθε οικογένειας. Σαν αποτέλεσμα, οι επιμέρους αυτές πρωτογλώσσες μπορούν να αναχθούν σε μια πρωιμότερη (υπερ)πρωτογλώσσα-πρόγονό τους.

Με αυτόν τον τρόπο γεννήθηκε η ιδέα μιας ευρύτερης γλωσσικής ενότητας ή μακροοικογένειας, από την οποία κάποια στιγμή διαχωρίσθηκαν οι μεταγενέστερες επιμέρους γλωσσικές οικογένειες. Στην νοστρατική μακροοικογένεια, όπως αυτή ονομάστηκε, έχουν π.χ. αναχθεί η ινδοευρωπαϊκή, η αφροασιατική, η νοτιοκαυκάσια (καρτβέλια), η δραβιδική, η αλταϊκή (συμπεριλαμβανομένης της κορεατικής και της ιαπωνικής) και η ουραλική γλωσσική οικογένεια.[859] Πρόκειται σίγουρα για μια εντυπωσιακή όσο και αμφιλεγόμενη υπόθεση, κάτι που γίνεται εύκολα αντιληπτό αν αναλογιστεί κανείς πώς ηχεί το ενδεχόμενο μιας έστω και μακρινής γενετικής συγγένειας ανάμεσα π.χ. σε μια ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, όπως η ελληνική, και σε μια αλταϊκή, όπως η τουρκική.

Αν και ο Renfrew υπογραμμίζει πως η ορθότητα της νοστρατικής υπόθεσης είναι ακόμη υπό αμφισβήτησιν,[860] προχωρά στην διατύπωση μιας πρότασης που θα μπορούσε να την συνδέσει με την δική του θεωρία περί της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσ-

---

[858] C. Renfrew, Introduction: the Nostratic Hypothesis, Linguistic Macrofamilies and Prehistoric Studies, στο: A. Dolgopolsky, *The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1998), σελ. vii-xxii. Του ιδίου, Nostratic as a linguistic macrofamily, στο: C. Renfrew - D. Nettle (επιμ.), *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1999), σελ. 3-18.

[859] Για την ιστορία της έρευνας της νοστρατικής υπόθεσης βλ. C. Renfrew, Before Babel: speculations on the origins of linguistic diversity, *Cambridge Archaeological Journal* 1, 1991, σελ. 6 κ.ε. Βλ. επίσης A. R. Bomhard, *Indo-European and the Nostratic Hypothesis*, Studia Nostratica 1 (Signum, Charleston 1996), σελ. 1 κ.ε. C. Renfrew, Introduction: the Nostratic Hypothesis, Linguistic Macrofamilies and Prehistoric Studies, στο: A. Dolgopolsky, *The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1998), σελ. ix κ.ε., xvi κ.ε. Του ιδίου, Nostratic as a linguistic macrofamily, στο: C. Renfrew - D. Nettle (επιμ.), *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1999), σελ. 4 κ.ε.

[860] Για μια σύνοψη του αντιλόγου βλ. C. Renfrew, Introduction: the Nostratic Hypothesis, Linguistic Macrofamilies and Prehistoric Studies, στο: A. Dolgopolsky, *The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1998), σελ. xvi κ.ε.

σών μέσω της εξάπλωσης της γεωργίας. Προς τον σκοπό αυτό κάνει μερική υιοθέτηση του προαναφερθέντος μοντέλου των Andrew και Susan Sherratt. Υιοθετεί, δηλαδή, την άποψή τους πως ο πρώιμος γεωργικός πληθυσμός της Εγγύς Ανατολής ανήκε όχι σε μία, αλλά σε περισσότερες γλωσσικές οικογένειες, οι οποίες ακολούθως εξαπλώθηκαν σε διάφορες γεωγραφικές κατευθύνσεις.

Στον ευρύτερο χώρο της πρώιμης εμφάνισης της γεωργίας, στην κεντρική και ανατολική Μικρά Ασία, στην Μέση Ανατολή, στο νοτιοδυτικό Ιράν και στο Τουρκμενιστάν μπορεί, κατά τον Renfrew, να εντοπιστεί ο αρχικός χώρος της νοστρατικής μακροοικογένειας. Η αρχική εξάπλωση των πληθυσμών-φορέων της υποθετικής πρωτονοστρατικής γλώσσας σε αυτόν τον χώρο πρέπει να αναχθεί σε εποχές πολύ παλαιότερες από την εμφάνιση της γεωργίας. Πιθανώς σχετίζεται με τις δημογραφικές ανακατατάξεις που ακολούθησαν το λεγόμενο Τελικό Παγετωνικό Μέγιστο (Last Glacial Maximum ή LGM) στα τέλη της Ανώτερης Παλαιολιθικής (περ. 18.000-16.000 π.Χ.).[861] Πρόκειται για την περίοδο εκείνη στην οποία η σταδιακή απόσυρση των παγετώνων προς βορράν κατέστησε πρόσφορες για ανθρώπινη κατοίκηση ως τότε απρόσιτες περιοχές.

Με αυτόν τον τρόπο ο Renfrew περνά για πρώτη φορά το κατώφλι της Παλαιολιθικής Εποχής όσον αφορά την εκτίμηση του χρονικού βάθους κάποιων έστω στοιχείων των σύγχρονων γλωσσών. Βρίσκεται, μάλιστα, στο θέμα αυτό σε συμφωνία και με ορισμένους εκ των βασικών υποστηρικτών της νοστρατικής υπόθεσης από τον χώρο της γλωσσολογίας. Τόσο π.χ. ο Aharon Dolgopolsky όσο και ο Αμερικανός Allan Bomhard (Άλαν Μπόμχαρντ) εντοπίζουν την πρωτονοστρατική γλωσσική ομάδα στην ευρύτερη περιοχή της Εύφορης Ημισελήνου κατά τα τέλη της Ανώτερης Παλαιολιθικής και στην Μεσολιθική περίοδο. Αυτές τους οι εκτιμήσεις έχουν ως αφετηρία την γλωσσολογική ανάλυση, αλλά και την γνωστή μας γλωσσική παλαιοντολογία.[862] Οι ανωτέρω ερευνητές φαίνεται να συμφωνούν πως περί το 10.000-9000 π.Χ. η νοστρατική πρωτογλώσσα είχε ήδη διαχωρισθεί στις επιμέρους γλωσσικές υποοικογένειες, οι οποίες επρόκειτο στην συνέχεια να διασπαρούν περαιτέρω.

Είναι αυτή ακριβώς η περαιτέρω εξάπλωσή τους που, σύμφωνα με τον Renfrew, πρέπει πλέον να ταυτιστεί με την διάχυση της γεωργίας. Παράλληλα με την πορεία της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής από την Ανατολία προς την Ευρώπη, ένας άλλος κλάδος πρώιμων γεωργών από την ανατολική ή νοτιοανατολική Μικρά Ασία προωθήθηκε ενδεχομένως προς τον νότιο Καύκασο μεταφέροντας εκεί την ομώνυμη πρωτογλώσσα. Πιο

---

861 C. Renfrew, Nostratic as a linguistic macrofamily, στο: C. Renfrew - D. Nettle (επιμ.), *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1999), σελ. 12.

862 A. R. Bomhard, *Indo-European and the Nostratic Hypothesis*, Studia Nostratica 1 (Signum, Charleston 1996), σελ. 103 κ.ε., 115 κ.ε. Του ιδίου, Review of Dolgopolsky's The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology, στο: C. Renfrew - D. Nettle (επιμ.), *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1999), σελ. 70 κ.ε. A. Dolgopolsky, *The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1998), σελ. 19 κ.ε.

νότια, οι ομιλητές της πρωτοαφροασιατικής γλώσσας άρχισαν να εξαπλώνονται από την Μέση Ανατολή προς τις νοτιότερες και δυτικότερες περιοχές, δηλαδή την Αραβική χερσόνησο και την βόρειο Αφρική. Στο νοτιοδυτικό Ιράν η εξάπλωση της γεωργίας προς ανατολάς συνοδεύτηκε ίσως από εκείνη της ελαμοδραβιδικής γλωσσικής οικογένειας, ενώ μια ανάλογη διαδικασία θα μπορούσε να έχει οδηγήσει στην διασπορά της αγροτικής οικονομίας από το Τουρκμενιστάν προς την κεντρική Ασία, μαζί πιθανώς με την πρωτοαλταϊκή και πρωτοουραλική γλώσσα (εικ. 55 [σελ. 416]).

Η φιλόδοξη αυτή γλωσσολογική και αρχαιολογική σύνθεση, εκτός του ότι εγκαταλείπει για άλλη μια φορά το πρόβλημα των ινδοϊρανικών γλωσσών στην «τύχη» της υπόθεσης Β του *Archaeology and Language* («Έφιπποι νομάδες της στέπας», βλ. κεφ. VII.5, σελ. 378 κ.ε.), προσκρούει και σε κάποια άλλα σημαντικά εμπόδια. Σύμφωνα π.χ. με γλωσσολογικές ενστάσεις που και ο ίδιος ο Βρετανός αρχαιολόγος παραθέτει,[863] είναι μάλλον απίθανο πως η αφροασιατική γλωσσική οικογένεια έχει την προέλευσή της στην Μέση Ανατολή. Με εξαίρεση τον σημιτικό της κλάδο, όλοι οι υπόλοιποι (αρχαία αιγυπτιακή, άλλες γλώσσες της βορείου και ανατολικής Αφρικής) περιορίζονται γεωγραφικά στην αφρικανική ήπειρο, όπου και πρέπει πιθανώς να αναζητηθεί η κοιτίδα της πρωτοαφροασιατικής γλώσσας. Παρά ταύτα, μια θέση σχεδόν ταυτόσημη με εκείνη του Renfrew έχει διατυπώσει και ο Allan Bomhard, ο οποίος θεωρεί πως η κοιτίδα της αφροασιατικής οικογένειας μπορεί να αναγνωρισθεί στον μεσολιθικό πολιτισμό Natuf (Νατούφ, περ. 12.500-9500 π.Χ.) της Μέσης Ανατολής.[864] Ο Bomhard υπογραμμίζει και τον ιδιάζοντα χαρακτήρα αυτής της γλωσσικής οικογένειας, η οποία μοιάζει να είναι αρκετά διαφορετική από τους υπόλοιπους κλάδους της νοστρατικής. Το συγκεκριμένο στοιχείο ίσως υποδηλώνει ότι υπήρξε η πρώτη που διαχωρίστηκε από αυτήν.

Υπάρχει όμως και μια άλλη, πιθανώς πιο σημαντική ένσταση στην πρόταση του Renfrew και αφορά τον ίδιο τον ορισμό της νοστρατικής μακροοικογένειας. Ακολουθώντας την εκδοχή της «σχολής της Μόσχας» περί των υποοικογενειών που αυτή φέρεται να περιλαμβάνει, ο Βρετανός καθηγητής μπόρεσε να διατυπώσει μια υπόθεση που να συνδέει γεωγραφικά τις τελευταίες με συγκεκριμένα πρώιμα κέντρα εκνεολιθισμού. Εντούτοις, σύμφωνα με άλλους ερευνητές και κυρίως τον αμφιλεγόμενο Αμερικανό γλωσσολόγο Joseph Greenberg (Τζόζεφ Γκρήνμπεργκ),[865] η ευρασιατική μακροοικογένεια, όπως ο ίδιος αποκαλεί την νοστρατική, περιλαμβάνει και δύο άλλα μέλη: την εσκιμοαλεουτική της βορείου Αμερικής και κάποιες παλαιοσιβηρικές ομάδες γλωσσών της ρωσικής Άπω Ανατολής (στις περιοχές Τσουκότκα και Καμτσάτκα). Το πρόβλημα εδώ είναι πως οι δύο αυτές οικογένειες θεωρείται ότι γλωσσολογικά βρίσκονται πιο

---

[863] C. Renfrew, Before Babel: speculations on the origins of linguistic diversity, *Cambridge Archaeological Journal* 1, 1991, σελ. 12 κ.ε.

[864] A. R. Bomhard, *Indo-European and the Nostratic Hypothesis*, Studia Nostratica 1 (Signum, Charleston 1996), σελ. 107 κ.ε.

[865] J. H. Greenberg, *Language in the Americas* (Stanford University Press, Stanford 1987), σελ. 332.

κοντά στην ινδοευρωπαϊκή απ' ό,τι άλλες, όπως η αφροασιατική, η δραβιδική και η νοτιοκαυκάσια (καρτβέλια), που κατά τον Greenberg δεν ανήκουν στην ευρασιατική. Αν αυτό ισχύει, τότε ο διαχωρισμός τουλάχιστον της εσκιμοαλεουτικής οικογένειας από τον υπόλοιπο κορμό έλαβε προφανώς χώρα πολύ πριν από την εμφάνιση της γεωργίας. Και τούτο διότι πρόκειται για μία από τις ιθαγενείς γλωσσικές ομάδες της Αμερικής, δηλαδή έφθασε πιθανότατα εκεί περί το 15.000 π.Χ., κατά τον πρώτο ανθρώπινο αποικισμό της ηπείρου.

Η διαφαινόμενη περιπλοκή δεν αφορά όμως μόνο τον συσχετισμό της νοστρατικής με την θεωρία γλώσσας-γεωργίας που προτείνει ο Renfrew. Επεκτείνεται και στην αντίληψη του γενικότερου χρονικού βάθους της πρωτονοστρατικής γλώσσας, όπως εκφράζεται από τους γλωσσολόγους που υποστηρίζουν την ύπαρξή της. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Bomhard τοποθετεί την ευρασιατική ομάδα κατά τον ορισμό του Greenberg –υποσύνολο της νοστρατικής σύμφωνα με τον ίδιο– στην κεντρική Ασία περί το 9000 π.Χ.[866] Την εποχή εκείνη όμως, η πρωτοεσκιμοαλεουτική γλώσσα βρισκόταν πιθανότατα ήδη από χιλιάδες χρόνια στα εδάφη της βορείου Αμερικής, όπου ομιλούνται ως και σήμερα οι επιμέρους γλώσσες-επίγονοί της.

Κατά εντυπωσιακό τρόπο, φαίνεται, επομένως, πως και σε αυτή την περίπτωση υποβόσκει μια τάση χρονικής «συμπίεσης» της γλωσσικής εξέλιξης σαν εκείνη που γνωρίσαμε, σε άλλη βέβαια χρονική κλίμακα, στην περίπτωση της θεωρίας Κουργκάν. Η επιστράτευση και στο ζήτημα της νοστρατικής «κοιτίδας» της γλωσσικής παλαιοντολογίας κάνει την ομοιότητα ακόμη πιο έντονη. Διότι είναι μεν πιθανόν, όπως πιστεύει ο Dolgopolsky, κάποια στοιχεία του ανασυντεθέντος πρωτονοστρατικού λεξιλογίου όντως να παραπέμπουν σε έναν κόσμο κυνηγών-τροφοσυλλεκτών.[867] Δεν είναι όμως καθόλου σαφές γιατί ο τελευταίος θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά στα τέλη της Ανώτερης Παλαιολιθικής και όχι σε πρωιμότερες φάσεις της. Υπό το πρίσμα της προσέγγισης του Renfrew η εν λόγω «συμπίεση» είναι αναγκαία προκειμένου ο χρονικός ορίζοντας της πρωτονοστρατικής να έρθει εγγύτερα στην περίοδο του εκνεολιθισμού. Μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορεί να θεωρηθεί πιθανή η διασπορά των επιμέρους γλωσσικών οικογενειών ταυτόχρονα με την διαδικασία εξάπλωσης της γεωργίας.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να επισημάνουμε πως η ανωτέρω σύνθεση του Renfrew δεν αλλάζει τα πράγματα ως προς τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας. Η «έλευση» της προγονικής της μορφής εξακολουθεί να αποδίδεται στους πρώτους γεωργούς εξ Ανατολίας που έφθασαν στον ελλαδικό χώρο κατά την 7η χιλιετία π.Χ. Αρχίζει όμως

---

866 A. R. Bomhard, *Indo-European and the Nostratic Hypothesis*, Studia Nostratica 1 (Signum, Charleston 1996), σελ. 119. Του ιδίου, Review of Dolgopolsky's The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology, στο: C. Renfrew - D. Nettle (επιμ.), *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1999), σελ. 70.

867 A. Dolgopolsky, *The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1998), σελ. 19 κ.ε.

να διαφαίνεται πως η υπερβολική προσήλωση στην ιδέα της παράλληλης διάχυσης των γλωσσών και της γεωργίας απειλεί σιγά σιγά να οδηγήσει στο ίδιο εκείνο είδος κυκλικού συλλογισμού που ο ίδιος Renfrew τόσο σωστά επέκρινε ως στοιχείο της παραδοσιακής θεωρίας (βλ. κεφ. VII.1, σελ. 312 κ.ε.). Λαμβάνοντας, δηλαδή, κανείς σχεδόν ως δεδομένο κάτι που παραμένει ζητούμενο -εδώ την ορθότητα της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας-, δυσχεραίνει ίσως την σωστή εκτίμηση του χρονικού βάθους των υπό διερεύνησιν γλωσσικών φαινομένων. Και η λανθασμένη εκτίμηση της χρονικής τους κλίμακας είναι δυνατό να οδηγεί και σε εσφαλμένη αντίληψη της πραγματικής τους φύσης.

Διότι, φυσικά, τόσο η ύπαρξη των γλωσσικών οικογενειών «βαθέος χρόνου» (ή μακροοικογενειών) όσο και η εφαρμογή της ιστορικοσυγκριτικής μεθόδου σε αυτές ανήκουν επίσης στα ζητούμενα. Δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί ποια πραγματικότητα υποκρύπτεται πίσω από τις αμφίβολες διαπιστώσεις γενετικής συγγένειας μεταξύ γλωσσών τόσο διαφορετικών μεταξύ τους και σήμερα τόσο απομακρυσμένων γεωγραφικά. Μία από τις ερμηνευτικές κατευθύνσεις οι οποίες έχουν ήδη εμφανιστεί στην σχετική έρευνα αντανακλάται σε κάποιες αξιοσημείωτες παρατηρήσεις του Αμερικανού γλωσσολόγου Christofer Ehret (Κρίστοφερ Έρετ), ειδικού επί των αφρικανικών γλωσσών.

Σε άρθρο-κριτική του στο έργο του Dolgopolsky,[868] ο Ehret προέβη σε ένα τολμηρό ερευνητικό εγχείρημα: προχώρησε σε σύγκριση των ανασυντεθεισών ριζών της πρωτονοστρατικής με τις αντίστοιχες ρίζες γλωσσικών οικογενειών τελείως ασχέτων με αυτήν. Για τον σκοπό αυτό επιστράτευσε το σχετικό γλωσσολογικό υλικό δύο οικογενειών της υποσαχάριας Αφρικής: της νειλοσαχάριας και της νιγηροκογκολεζικής οικογένειας. Το αναπάντεχο συμπέρασμα ήταν πως μεταξύ των αφρικανικών οικογενειών και της νοστρατικής υπάρχουν εντυπωσιακές αντιστοιχίες (π.χ. η νοστρατική ρίζα *mar- [=λερώνω, κηλιδώνω] με την νειλοσαχάρια *merih [=λεοπάρδαλη, δηλαδή κηλιδωτό ζώο] ή η νοστρατική *kur- [=αίμα] με την νιγηροκογκολεζική μπαντού *-kuda [=κόκκινο χρώμα]). Αυτές οι ομοιότητες είναι τόσο σαφείς και συγκεκριμένες, ώστε δεν μπορούν να αποδοθούν σε τυχαίους παράγοντες.

Αν και η πρώτη σκέψη που έρχεται στο μυαλό είναι ότι ίσως πρέπει και οι εν λόγω αφρικανικές οικογένειες να θεωρηθούν κλάδοι της νοστρατικής, ο Ehret πιστεύει πως η αλήθεια είναι μάλλον διαφορετική. Θεωρεί ότι τα συγκεκριμένα ευρήματα συνιστούν πιθανότατα γλωσσικές ρίζες εξαιρετικής αρχαιότητας οι οποίες δεν περιορίζονται σε μία μόνον ομάδα γλωσσών του κόσμου. Αντιθέτως, είναι πολύ πιο πιθανό πως αποτελούν κατάλοιπα μιας πανάρχαιας «πρωτοανθρώπινης» γλωσσικής φάσης, όπως την ονομάζει ο Αμερικανός γλωσσολόγος. Σύμφωνα με την άποψή του, αυτό που οι ερευνητές της νοστρατικής άρχισαν στην πραγματικότητα να ανακαλύπτουν είναι ενδεχο-

---

[868] Chr. Ehret, Nostratic - of proto-human? στο: C. Renfrew - D. Nettle (επιμ.), *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1999), σελ. 93-112.

μένως ο πολύ μακρινός απόηχος ενός γλωσσικού ορίζοντα κοινού σε μια παλαιότατη φάση της γλωσσικής εξέλιξης του σύγχρονου ανθρώπου. Το ότι αυτή η φάση ανάγεται σε χρόνους πολύ αρχαιότερους του τέλους της Ανώτερης Παλαιολιθικής ενισχύεται ως υποψία και από την ήδη αναφερθείσα διαπίστωση περί του ιδιαίτερου χαρακτήρα της αφροασιατικής οικογένειας. Δημιουργείται, δηλαδή, η υπόνοια πως ο εικαζόμενος πρώιμος διαχωρισμός της από τις άλλες γλωσσικές ομάδες δεν απηχεί ίσως τίποτε άλλο από την παραμονή της στην αφρικανική ήπειρο κατά την περίοδο της μεγάλης «εξόδου» του *Homo Sapiens* προς τις άλλες ηπείρους.

Η υπόθεση ότι πρέπει να πάμε τόσο πίσω στον χρόνο δεν μοιάζει πλέον καθόλου αδιανόητη ούτε από την σκοπιά της ιστορικοσυγκριτικής μεθόδου. Όπως τονίζει ο Ehret, οι συστηματικές ανασυνθέσεις των αφρικανικών γλωσσικών οικογενειών μπορούν ήδη να διακρίνουν γλωσσικά στρώματα ηλικίας ίσως και άνω των 10.000 ετών.[869] Αυτό σημαίνει πως η ώρα για την απόπειρα γλωσσολογικών ανασυνθέσεων σε μεγάλο βάθος χρόνου έχει φθάσει. Η δογματική πεποίθηση ότι η γλωσσολογική αυτή μέθοδος είναι αδύνατον να έχει εφαρμογή σε ορίζοντα παλαιότερο π.χ. των 6000 ετών ηχεί σχεδόν «σαν οι αστρονόμοι του 17ου και 18ου αιώνα να είχαν αποφασίσει πως τα τηλεσκόπια και η ικανότητά μας να τα χρησιμοποιούμε δεν θα εξελίσσονταν ποτέ και ότι το μοναδικό εξωγήινο αντικείμενο για το οποίο θα μπορούσαμε να έχουμε ποτέ αρκετή γνώση θα είναι η φωτεινή πλευρά της σελήνης».[870]

Πράγματι, το ερευνητικό τόλμημα του Ehret δεν είναι μοναδικό. Μια παρόμοια πρόταση είναι εκείνη των γλωσσολόγων M. Kaiser (Κάιζερ) και V. Shevoroshkin (Σεβορόσκιν), οι οποίοι επεσήμαναν και αυτοί στο παρελθόν κάποια σημεία συγγένειας μεταξύ της νοστρατικής από την μια μεριά και της νιγηροκορδοφάνιας και νειλοσαχάριας οικογένειας από την άλλη.[871] Σε αντίθεση όμως με τον Ehret, αυτοί δεν κάνουν λόγο για μια πρωτοανθρώπινη γλωσσική φάση, αλλά προτείνουν απλώς την προσθήκη των ανωτέρω γλωσσικών οικογενειών στην νοστρατική. Την ιδέα ενός πρωτοανθρώπινου γλωσσικού ορίζοντα υποβάλλει, απεναντίας, πιο έντονα η προταθείσα μακροοικογένεια με την ονομασία ντεν-καυκάσια (Dene-Caucasian). Αυτή θεωρείται ότι περιλαμβάνει όχι μόνο γλωσσικές οικογένειες της νοτιοανατολικής Ασίας και της βορείου Αμερικής (σινοθιβετιανή οικογένεια και γλώσσες Na-Dene), για τις οποίες υφίσταται ένας γεωγραφικός συσχετισμός, αλλά και πιο απομακρυσμένες γλωσσικές ομάδες, όπως η βορειοκαυκάσια, η γλώσσα κετ της κεντρικής Σιβηρίας, ακόμη και η βασκική.[872] Πρό-

[869] Ό.π. σελ. 94 κ.ε., 112.

[870] Ό.π. σελ. 93. Για μια παρόμοια επιχειρηματολογία βλ. M. Ruhlen, *On the Origin of Languages. Studies in Linguistic Taxonomy* (Stanford University Press, Stanford 1994), σελ. 2.

[871] C. Renfrew, Before Babel: speculations on the origins of linguistic diversity, *Cambridge Archaeological Journal* 1, 1991, σελ. 20 με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

[872] C. Renfrew, Archaeology, genetics and linguistic diversity, *Man* 27, 1992, σελ. 452. Βλ. επίσης M. Ruhlen, *On the Origin of Languages. Studies in Linguistic Taxonomy* (Stanford University Press, Stanford 1994), σελ. 24 κ.ε.

κειται, φυσικά, και εδώ για εικαζόμενες συγγένειες μεταξύ γλωσσικών οικογενειών ήδη διαχωρισμένων από την Παλαιολιθική.

Ένα από τα καλύτερα παραδείγματα αυτής της διαφαινόμενης παγκόσμιας γλωσσικής διαπλοκής αποτελούν οι ιθαγενείς γλώσσες της Αμερικής. Από τις τρεις μακροοικογένειες στις οποίες αυτές πρέπει να ομαδοποιηθούν κατά τον J. Greenberg (αμερινδική, εσκιμοαλεουτική και Na-Dene),[873] καθεμία φαίνεται πως έχει στενότερη συγγένεια με συγκεκριμένες γλωσσικές ομάδες του παλαιού κόσμου απ' ό,τι έχει με τις άλλες δύο. Είδαμε ήδη ότι σύμφωνα με τον Greenberg η εσκιμοαλεουτική αποτελεί μέρος της ευρασιατικής μακροοικογένειας, ενώ η οικογένεια Na-Dene πιστεύεται ότι συναπαρτίζει μαζί με άλλες γλώσσες την ντεν-καυκάσια μακροομάδα. Σύμφωνα με τον Αμερικανό γλωσσολόγο Merritt Ruhlen (Μέριτ Ράλεν), μαθητή του Greenberg, και η τρίτη αμερικανική ομάδα, η αμερινδική, συνδέεται με την ευρασιατική-νοστρατική μακροφυλετική οντότητα και μάλιστα ίσως πιο πολύ από την εσκιμοαλεουτική.[874]

Επί τη βάσει όλων των ανωτέρω ο Ruhlen δεν δίστασε να προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα: εάν, δηλαδή, οι περισσότερες γνωστές γλώσσες του κόσμου μπορούν να συνενωθούν ταξινομικά σε λίγες μόνο γλωσσικές μακροοικογένειες και εάν στοιχεία συγγένειας υφίστανται και μεταξύ των τελευταίων, τότε δεν έχουμε απλώς ενδείξεις για την ύπαρξη κάποτε μιας πρωτοανθρώπινης γλωσσικής φάσης, αλλά και για την πιθανώς μονογενετική απαρχή των ανθρώπινων γλωσσών.[875] Πρόκειται για μια παλαιά ιδέα (βλ. κεφ. II.1, σελ. 42) που κατά τον 20ό αιώνα εκφράστηκε σποραδικά και από άλλους γλωσσολόγους, όπως τον Ιταλό Alfredo Trombetti (Αλφρέντο Τρομπέττι) και τον Αμερικανό Morris Swadesh (Μόρις Σουάντες). Ο Ruhlen όχι απλώς θεωρεί πως οι συνθήκες είναι πλέον ώριμες προκειμένου το παλαιό αυτό ζήτημα να ανακινηθεί, αλλά σε συνεργασία με τον Αμερικανό συνάδελφό του J. Bengtson πρότεινε και 27 ετυμολογίες που κατά την άποψή τους «διατρέχουν» όλες τις γλωσσικές οικογένειες του κόσμου.[876] Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η βιβλικής εμπνεύσεως ιδέα της γλωσσικής μονογένεσης, της αναγωγής, δηλαδή, όλων των γλωσσών σε μία και μοναδική ρίζα ενός παγκόσμιου γλωσσικού οικογενειακού δέντρου, επρόκειτο να αποτελέσει αντικείμενο μιας φιλόδοξης, αλλά αμφιβόλου αξιοπιστίας διεπιστημονικής σύνθεσης.

---

[873] J. H. Greenberg, *Language in the Americas* (Stanford University Press, Stanford 1987).

[874] M. Ruhlen, *On the Origin of Languages. Studies in Linguistic Taxonomy* (Stanford University Press, Stanford 1994), σελ. 5, 207 κ.ε.

[875] Ό.π. σελ. 28 κ.ε.

[876] Ό.π. σελ. 277 κ.ε. Ένα παράδειγμα για αυτές τις εντόνως αμφισβητούμενες «διεθνείς» ετυμολογίες είναι αυτό του ερωτηματικού «τι;»: χόισαν: *ma*, νειλοσαχάρια: *de*, νιγηροκορδοφάνια: *ni*, αφροασιατική: *ma*, καρτβέλια: *ma*, δραβιδική: *ya*, ευρασιατική: *mi*, ντεν-καυκάσια: *ma*, αυστρική: *m-anu*, ινδοειρηνική: *mina*, αυστραλιανή: *minha* και αμερινδική: *mana*.

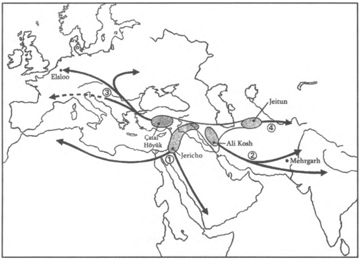

Εικ. 55. Η ταυτόχρονη διασπορά των υποοικογενειών της νοστρατικής μακροοικογένειας και της γεωργίας σύμφωνα με τον C. Renfrew (1: Αφροασιατική, 2: Ελαμοδραβιδική, 3: Ινδοευρωπαϊκή, 4: Αλταϊκή).

Εάν όλα αυτά έχουν σημασία για το θέμα του παρόντος βιβλίου, είναι διότι απειλούν να αλλάξουν άρδην τα χρονολογικά δεδομένα για το βασικό διερευνώμενο πρόβλημα: την πρώτη εμφάνιση της ελληνικής γλώσσας ή, ακριβέστερα, της πρωτοελληνικής της προγόνου, στον ελλαδικό χώρο. Ως τώρα γνωρίσαμε πολλές ερευνητικές ανατροπές που κάθε φορά λειτουργούσαν υπέρ ενός ολοένα και μεγαλύτερου χρονικού βάθους ως προς την λύση του προβλήματος. Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β κατέρριψε μια για πάντα την άποψη που ήθελε τους πρώτους ελληνόφωνους πληθυσμούς να φθάνουν στην Ελλάδα στα τέλη της Εποχής του Χαλκού. Η διερεύνηση των κοινωνικών μετασχηματισμών κατά την περίοδο των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων κατέστησε σαφές ότι η πρώτη εμφάνιση της ελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα δεν ταυτίζεται με την περίοδο της πρώτης της καταγραφής, αλλά ανάγεται σε παλαιότερες χρονικές φάσεις. Η διαλεύκανση των πολιτιστικών μεταβολών στον ελλαδικό χώρο κατά την ύστερη 3η χιλιετία π.Χ. κατέδειξε πως ούτε αυτό το χρονικό «παράθυρο» πρέπει σήμερα να θεωρείται υποψήφιο για την «έλευση των Ελλήνων». Η πλήρης ανασκευή της θεωρίας Κουργκάν όχι μόνο συμπαρέσυρε και επιμέρους υποθέσεις για πιθανές μεταναστευτικές κινήσεις κατά την Χαλκολιθική Εποχή, αλλά άνοιξε τον δρόμο για τον τολμηρό συσχετισμό του εξινδοευρωπαϊσμού με τον εκνεολιθισμό από τον Colin Renfrew.

Η αναλυτική παρουσίαση της σπουδαίας αυτής θεωρίας στο κεφάλαιο που φθάνει στο τέλος του κατέδειξε όχι μόνο την τεράστια συμβολή της στην διερεύνηση της προέλευσης των γλωσσών, αλλά και κάποιες σημαντικές εγγενείς αδυναμίες της. Πιο σοβαρές μεταξύ αυτών είναι το πρόβλημα των ινδοϊρανικών γλωσσών, ο μη ινδοευρω-

παϊκός χαρακτήρας των γλωσσών της Μεσοποταμίας, η μη ελληνική ταυτότητα της μινωικής γλώσσας, καθώς και η απουσία στο πρωτολεξικό κοινών όρων που να σχετίζονται με την γεωργική οικονομία. Αλλά και η τροποποίηση της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας προκειμένου να συνδυαστεί με την νοστρατική γλωσσολογική υπόθεση είδαμε πως υποσκάπτεται από ενδείξεις που παραπέμπουν την λύση του προβλήματος σε ακόμη αρχαιότερες χρονικές φάσεις.

Ακόμη όμως κι αν η σύνθεση του Renfrew αναιρεθεί τελικά περίπου όπως και η θεωρία Κουργκάν, δηλαδή από μια νέα υπόθεση που θα μεταφέρει την χρονική αντίληψη της εξέλιξης των γλωσσών ακόμη πιο πίσω στο παρελθόν, θα πρέπει να επισημανθεί μια τελευταία σημαντική διαφορά μεταξύ τους. Σε αντίθεση με τους βασικούς θιασώτες της θεωρίας Κουργκάν, ο Renfrew ήδη από το 1973 είχε ήδη ανοικτή την επιστημονική του σκέψη προς αυτή την κατεύθυνση.[877] Το ενδεχόμενο πως κάποια μέρα τόσο το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα όσο και η γενικότερη διερεύνηση της προέλευσης των γλωσσών θα «αποσυμπιέζονταν» χρονολογικά με άκρως ανατρεπτικά επακόλουθα προβλέφθηκε από τον Βρετανό αρχαιολόγο με ακόμη πιο διορατικό τρόπο το 1987: «Θα πρέπει, επομένως, να αναμένουμε ότι η γλωσσική διαφοροποίηση θα είχε ήδη εμφανιστεί τόσο νωρίς όσο και η πλήρης ανάπτυξη της ανθρώπινης ικανότητας του λόγου... Αντί να αναζητήσουμε τις απαρχές της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας στις δημογραφικές διαδικασίες που σχετίζονται με την ανάπτυξη της γεωργίας περί το 8000 π.Χ., δεν θα ήταν καλύτερο να τις τοποθετήσουμε πολύ νωρίτερα και να τις συνδέσουμε μάλλον με την διασπορά του *Homo sapiens sapiens*;».[878]

---

[877] C. Renfrew, Problems in the general correlation of archaeological and linguistic strata in prehistoric Greece: the model of autochthonous origin, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean* (Duckworth, London 1973), σελ. 274: «The only escape from this position (homeland model), would be to lengthen the chronology still further and suggest that languages or dialects ancestral to the early IE languages were already spoken in Europe in palaeolithic times».

[878] C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 276: «We must therefore expect that linguistic diversity would have emerged almost as early as the full development of human speech ability...Rather than seeking the origins of the Indo-European language group in the demographic processes associated with the development of farming around 8000 BC, should we instead set them very much earlier and link them rather with the spread of *Homo sapiens sapiens*?».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ

VIII.1. Θεωρίες παλαιολιθικής συνέχειας

«Η μοναδική ειλικρινής απάντηση είναι: θα μπορούσε να είναι οποιαδήποτε [χρονολογία] -4000 έτη π.Χ. ή 40.000 έτη π.Χ.– είναι και οι δύο απολύτως πιθανές (όπως και οποιαδήποτε χρονολογία μεταξύ τους)».[879] Η φράση αυτή του Άγγλου καθηγητή γλωσσολογίας Robert Dixon (Ρόμπερτ Ντίξον) αφορά την πιθανή ηλικία της υποθετικής πρωτογλώσσας των ιθαγενών γλωσσών της Αυστραλίας. Είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα το οποίο επικαλείται για να δείξει πόσο ρευστή θα πρέπει να θεωρείται η χρονολόγηση και σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις, όπως αυτή της ανασυντεθείσας πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας. Η παρατήρηση δεν αφορά εδώ κάποια αμφισβητούμενη γλωσσική υπερενότητα (μακροοικογένεια), αλλά τις πιο παραδοσιακές γλωσσικές οικογένειες. Και τίθεται στην αρχή αυτού του κεφαλαίου για να καταδείξει πως υποθέσεις σαν αυτές με τις οποίες κλείσαμε το προηγούμενο κεφάλαιο δεν απηχούν μεμονωμένες φωνές εντός της σύγχρονης γλωσσολογίας, αλλά, το κυριότερο, ούτε και εκκινούν αποκλειστικά από την προβληματική των γλωσσικών μακροοικογενειών.

Τουναντίον, είναι καιρός να αποκαλύψουμε ότι αρκετές γλωσσολογικές παραδοχές που αποτέλεσαν την βάση για τις περισσότερες υποθέσεις οι οποίες παρουσιάστηκαν στα κεφάλαια που προηγήθηκαν έχουν πλέον περάσει σε μια φάση βαθιάς αμφισβήτησης. Στο υποκεφάλαιο αυτό θα γνωρίσουμε σταδιακά διάφορες βαθμίδες θεωρητικής ανασκευής των παραδεδομένων περί του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος, αλλά και γενικότερα περί του ζητήματος της προέλευσης και της ηλικίας των γλωσσών. Η εισαγωγή σε αυτές τις ερευνητικές σκέψεις είναι απαραίτητη προκειμένου να καταδειχθεί για ποιον λόγο ο χρονικός ορίζοντας στον οποίο θα μεταφερθούμε βαθμιαία σε αυτό το κεφάλαιο δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται πλέον ως αδιανόητος.

Ένα πρώτο σημαντικό πεδίο θεωρητικών ανακατατάξεων αφορά την πραγματική φύση της αποκατασταθείσας ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας. Ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφερθήκαμε στην κριτική του Colin Renfrew που αφορούσε την γλωσσική παλαιοντολογία, αλλά και την χρονικώς και γεωγραφικώς μονοδιάστατη αντίληψη της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλωσσικής κοινότητας. Μια εξίσου διεισδυτική ανάλυση των ορίων της γλωσσολογικής ανασύνθεσης προέρχεται από τους Βρετανούς αρχαιολό-

[879] R. M. W. Dixon, *The Rise and Fall of Languages* (Cambridge University Press, Cambridge 1997), σελ. 48.

γους Andrew και Susan Sherratt.[880] Κατά την άποψή τους, οι ιστορικοί γλωσσολόγοι μοιάζουν με παλαιοντολόγους που είναι καταδικασμένοι να εργάζονται χωρίς απολιθώματα.

Για να αντιληφθούμε την σημασία αυτού του παραλληλισμού αξίζει να αναρωτηθούμε το εξής: σε τι συμπεράσματα θα οδηγούνταν άραγε οι παλαιοντολόγοι, εάν προσπαθούσαν επί τη βάσει των γενετικών συγγενειών των σημερινών έμβιων όντων να αποκαταστήσουν έναν «πρωτοοργανισμό»; Είναι πιθανό πως ο οργανισμός αυτός θα παρουσίαζε κάποιες ομοιότητες με ορισμένες από τις μορφές ζωής που η σύγχρονη παλαιοντολογία έχει ανακαλύψει ότι υπήρξαν κομβικής σημασίας εντός της μακράς διαδικασίας εξέλιξης των ειδών. Και αυτοί όμως, όπως σαφώς γνωρίζουμε σήμερα, δεν υπήρξαν παρά μόνο μεμονωμένα σημεία ενός πολυσύνθετου εξελικτικού τοπίου, αποτελούμενου από κάποια είδη που έμελλε να φθάσουν ως την εποχή μας και πολλά άλλα που εξέλιπαν. Τα απολιθώματα περασμένων γεωλογικών εποχών που έρχονται διαρκώς στο φως αποκαλύπτουν πως, όποια υποθετική απόπειρα ανασύνθεσης του ανωτέρω «πρωτοοργανισμού» δεν θα τα λάμβανε υπ' όψιν, θα ήταν απλώς καταδικασμένη να βασίζεται σε ένα μικρό μόνο μέρος του συνολικότερου φαινομένου που μελετά.

Κι όμως, αν μεταφερθούμε στον χώρο της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας, θα διαπιστώσουμε ότι η ανασύνθεση της πρωτογλώσσας κάθε οικογένειας βασίζεται στο υλικό των γνωστών γλωσσών, αυτών, δηλαδή, που έφθασαν να ομιλούνται ως τους ιστορικούς χρόνους, όταν και επήλθε η καταγραφή τους. Κατά συνέπεια, οι σχέσεις που ανασυντίθενται από την συγκριτική μελέτη των καταγεγραμμένων γλωσσών είναι πιθανό ότι αποτελούν προϊόν σχετικά πρόσφατων εξελίξεων. Μη διαθέτοντας «απολιθώματα» που να φωτίζουν το γλωσσικό τοπίο των χιλιετιών πριν από την εμφάνιση της γραφής, ξεχνάμε ότι ενδεχομένως υπήρξαν πολλές άλλες γλώσσες, τόσο ινδοευρωπαϊκές όσο και μη ινδοευρωπαϊκές, οι οποίες έχουν προ πολλού εκλείψει. Αυτές οι χαμένες σήμερα προϊστορικές γλώσσες βρέθηκαν κατά πάσα πιθανότητα για μεγάλο χρονικό διάστημα σε αλληλεπίδραση με κάποιες από τις γλωσσικές εκείνες ομάδες που τελικά επεβίωσαν ως τους ιστορικούς χρόνους, επηρεάζοντας την εξέλιξή τους. Ακόμη και ολόκληροι κλάδοι ινδοευρωπαϊκών γλωσσών είναι πιθανό να υπήρξαν κάποτε και ακολούθως να εξέλιπαν, οι οποίοι, αν υπήρχε δυνατότητα να συνυπολογιστούν στα διάφορα σύγχρονα μοντέλα ανασύνθεσης της πρωτογλώσσας, θα οδηγούσαν ίσως σε αποτελέσματα αρκετά διαφορετικά από τα σημερινά.

Για αυτούς τους λόγους ο Andrew και η Susan Sherratt πιστεύουν πως είναι χρήσιμο ο όρος πρωτοϊνδοευρωπαϊκή γλώσσα να αντιπαραβληθεί με έναν άλλον, αυτόν της ***προ-πρωτοϊνδοευρωπαϊκής* γλώσσας.[881] Ο πρώτος αστερίσκος συνιστά την γλωσσολο-

[880] A. Sherratt – S. Sherratt, The archaeology of Indo-European: an alternative view, *Antiquity* 62, 1988, σελ. 584 κ.ε.
[881] Ό.π. σελ. 588.

γική σύμβαση για την αποκατασταθείσα γλωσσική μορφή-πρόγονο των *γνωστών* γλωσσών της οικογένειας. Ο δεύτερος αστερίσκος δηλώνει ότι πρόκειται για την υποθετική, αλλά πιθανότατα κάποτε υπαρκτή, αρχέγονη γλώσσα που βρίσκεται εκτός των ορίων της γλωσσολογικής ανασύνθεσης και στην οποία θα μπορούσαμε να αναχθούμε αν είχαμε πρόσβαση όχι μόνο στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες των ιστορικών χρόνων, αλλά και στις πολλές άγνωστες που εξαφανίστηκαν ήδη πριν από την εμφάνιση της γραφής. Λόγω των πολύ λογικών της επισημάνσεων, η άποψη των Sherratt έχει ιδιαίτερη σημασία, ιδίως αν συγκριθεί με τις υπερφιλόδοξες μακροφυλετικές γλωσσικές συνδέσεις που είδαμε στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου.

Θα μπορούσε, δηλαδή, να υποστηριχθεί ότι η **προ-πρωτοϊνδοευρωπαϊκή των Sherratt υποσκάπτει ελαφρώς τα θεμέλια της νοστρατικής ή της ευρασιατικής μακροοικογένειας. Και τούτο διότι η συνένωση πολλών γλωσσικών οικογενειών σε ευρύτερες μακροομάδες στηρίζεται και αυτή στην σύγκριση του υλικού των γνωστών γλωσσών. Δεν λαμβάνει, δηλαδή, υπ' όψιν κάτι που ο αρχαιολόγος είναι εκπαιδευμένος να συνυπολογίζει: αυτό που δεν υπάρχει πλέον. Συνεπώς, η ανασυντεθείσα πρωτογλώσσα κάθε οικογένειας θεωρείται αυθαίρετα πως αντιπροσωπεύει μια υπαρκτή γλωσσική οντότητα του παρελθόντος, τόσο υπαρκτή ώστε να μπορεί να αποτελέσει και αξιόπιστη βάση σύγκρισης ή ταξινομικής συγχώνευσης με άλλες ανάλογες. Ένα εγχείρημα που υπό το πρίσμα της **προ-πρωτοϊνδοευρωπαϊκής (ή αντιστοίχως της **προ-πρωτοαφροασιατικής, **προ-πρωτοουραλικής, κλπ.) μάλλον μοιάζει με το να κτίζει κανείς στην άμμο.

Την άποψη περί του συμβατικού χαρακτήρα της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής έχει εκφράσει για εν μέρει διαφορετικούς λόγους και ο Βρετανός γλωσσολόγος James Clackson (Τζέιμς Κλάκσον).[882] Σύμφωνα με τον Clackson, η ανασυντεθείσα από την γλωσσολογία πρωτογλώσσα δεν υπήρξε ποτέ, ή τουλάχιστον δεν υπήρξε ποτέ στην μορφή που έχει αποκατασταθεί. Διότι, όπως όλες οι αποκατασταθείσες γλωσσικές μορφές, έτσι και αυτή είναι στην ουσία μια γλώσσα τεχνητή και άχρονη, η οποία περιλαμβάνει στοιχεία χρονολογικώς ετερόκλητα. Αποτελεί, δηλαδή, ένα μη ρεαλιστικό αμάλγαμα από γλωσσικό υλικό που πολλά επιμέρους στοιχεία του προέρχονται από τελείως διαφορετικές και μάλλον μη καθορίσιμες χρονικές περιόδους. Το να πιστεύει κανείς πως τα ανασυντεθέντα στοιχεία της εκάστοτε πρωτογλώσσας συναπαρτίζουν ένα και μοναδικό χρονικό στρώμα είναι, όπως τονίζει χαρακτηριστικά, περίπου σαν να θεωρεί ότι τα άστρα των διαφόρων αστερισμών στον νυχτερινό ουρανό βρίσκονται σε ίση απόσταση από την γη.

Υπό το πρίσμα αυτό μπορεί κανείς πλέον να κατανοήσει πόσο βαθιά υπήρξε η παγίδα στην οποία για πολύ καιρό έπεσε η γλωσσική, αλλά και πολιτιστική παλαιοντολογία των Ινδοευρωπαίων. Η οπτική αυτή αντελήφθη την αποκατασταθείσα ινδοευρωπαϊκή

[882] J. Clackson, Time depth in Indo-European, στο: C. Renfrew - A. McMahon - L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 2 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000), σελ. 450.

πρωτογλώσσα με τρόπο μονοδιάστατο, σαν μια κάποτε υπαρκτή και ομιλούμενη γλώσσα εντοπισμένη στον χώρο (Urheimat) και στον χρόνο. Έτσι, έγινε μια μακρά προσπάθεια να αποκατασταθεί το φυσικό περιβάλλον, ο υλικός πολιτισμός, η κοσμοαντίληψη και οι κοινωνικοί θεσμοί μιας ομάδας ανθρώπων που, όπως ορθά επεσήμανε κάποτε ο Trubetskoy, πολύ απλά δεν υπήρξε ποτέ στην πραγματικότητα, τουλάχιστον σε αυτή την «ανασυντεθειμένη» μορφή. Όπως τα μεμονωμένα άστρα ενός αστερισμού στον νυχτερινό ουρανό, έτσι και τα επιμέρους στοιχεία (γλωσσολογικά και πολιτιστικά) της υποθετικής πρωτοϊνδοευρωπαϊκής κοινότητας βρίσκονται σε διαφορετική απόσταση (χρονική σε αυτή την περίπτωση) από την εποχή μας, προερχόμενα από πολλές και διαφορετικές περιόδους και πολιτιστικές σφαίρες. Ό,τι αποκαλείται πρωτοϊνδοευρωπαϊκή γλώσσα συνιστά ένα πρώιμο και συγγενές γλωσσικό περιβάλλον, το οποίο διήλθε πιθανότατα από πολλές φάσεις εντός μιας μακρότατης χρονικής εξέλιξης. Η εν λόγω εξελικτική διαδικασία ίσως παρουσιάζει ομοιότητες με το μοντέλο που διατύπωσε ο Renfrew κατά την διετία 1999-2001 (βλ. κεφ. VII.6, σελ. 402 κ.ε.).

Το σημαντικό ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο μια τόσο ασαφής γλωσσική οντότητα μπορεί να υπόκειται στα τόσο σαφή και στενά χρονικά όρια με τα οποία εργάζεται κατά κανόνα η ιστορική γλωσσολογία. Πράγματι, ένα δεύτερο και ιδιαιτέρως ενεργό πεδίο θεωρητικής αντιπαράθεσης τα τελευταία χρόνια έχει να κάνει με το τεράστιο πρόβλημα του χρονικού βάθους των γλωσσών. Είναι μάλλον περιττό να υπενθυμίσουμε ότι στο μεγαλύτερο μέρος της μακράς περιόδου μελέτης τόσο του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος όσο και των άλλων γλωσσικών οικογενειών επικράτησαν απόψεις που «συμπίεσαν» την χρονική κλίμακα όχι μόνο της ύπαρξης των γλωσσών, αλλά και των ορίων της ιστορικοσυγκριτικής μεθόδου σε λίγες χιλιάδες χρόνια. Απόρροια αυτής της σχολής σκέψης είναι και η πιο σύγχρονη, θετικιστικής εμπνεύσεως αντίληψη ότι υπάρχει σταθερός και υπολογίσιμος ρυθμός για τις γλωσσικές μεταβολές. Τόσο η γλωσσοχρονολογία όσο και άλλες μαθηματικογενείς τεχνικές γλωσσολογικής χρονολόγησης βασίζονται στην αποδοχή αυτής της κεντρικής ιδέας.

Παρόμοιοι συλλογισμοί βρίσκονται στην αφετηρία και αυτού που έχει ονομαστεί γλωσσολογικό χρονικό «κατώφλι» (linguistic threshold).[883] Πρόκειται για ένα υποθετικό σημείο του απώτερου παρελθόντος, πριν από κάποιες χιλιάδες χρόνια, πέραν του οποίου οι ομοιότητες μιας πρώιμης γλώσσας με την πιο πρόσφατα καταγεγραμμένη απόγονό της θεωρείται πως ελαχιστοποιούνται τόσο πολύ, ώστε αυτές θα μπορούσαν να έχουν προκύψει από απλή τυχαιότητα. Είναι, δηλαδή, το χρονικό εκείνο σημείο στο οποίο σταματούν, υποτίθεται, οι δυνατότητες της ιστορικοσυγκριτικής μεθόδου. Γλωσσολόγοι όπως η J. Nichols ή ο D. Ringe έχουν εκφράσει αυτή την άποψη, κάνο-

[883] C. Renfrew, Introduction: the problem of time depth, στο: C. Renfrew - A. McMahon - L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 1 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000), σελ. ix-xiv.

ντας, ωστόσο, διαφορετικές εκτιμήσεις για το πόσο πίσω στο παρελθόν πρέπει να τοποθετηθεί το εν λόγω «κατώφλι» (πριν 8000 και 10.000-12.000 έτη αντίστοιχα). Την ίδια στιγμή, εντούτοις, φαίνεται πως εντός της γλωσσολογίας αναπτύσσονται σιγά σιγά και αντίρροπες δυνάμεις.

Γίνεται, όπως φαίνεται, ολοένα και πιο φανερό ότι η γλωσσική αλλαγή είναι ένα φαινόμενο πολύ πιο απρόβλεπτο απ' όσο συχνά νομίζεται.[884] Οι γλωσσολογικές έρευνες έχουν π.χ. καταστήσει σαφές ότι η γλωσσική μεταβολή συμβαίνει με διαφορετικό ρυθμό σε κάθε γλώσσα, ακόμη και μεταξύ γλωσσών της ίδιας οικογένειας. Εκτός αυτού, το φαινόμενο της αλλαγής δεν συμπαρασύρει συνήθως το συνολικό εύρος της εκάστοτε γλώσσας, αλλά αφορά επιμέρους περιοχές της, την ίδια στιγμή που σε άλλα πεδία της οι συνθήκες μεταβολής μπορεί να είναι τελείως διαφορετικές. Εντελώς απροσδιόριστος είναι και ο ρυθμός υιοθέτησης των αλλαγών, π.χ. των γλωσσικών δανείων. Σε μια μικρή ομάδα η διασπορά καινοτομιών λαμβάνει χώρα ταχύτερα, ενώ σε μια μεγαλύτερη είναι πιο βραδεία και ίσως δεν φθάσει σε όλο τον χώρο εξάπλωσης της ομάδας.

Το λογικό συμπέρασμα είναι ότι δεν είναι δυνατόν να ορισθεί ένας συγκεκριμένος αριθμός ετών ο οποίος να θεωρηθεί πως αντιπροσωπεύει με απόλυτους όρους το χρονικό σημείο πέραν του οποίου η διερεύνηση της γενετικής συγγένειας μεταξύ γλωσσών καθίσταται αδύνατη. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι δεν υπάρχουν όρια και στην διερεύνηση αυτή. Σημαίνει όμως πως κάθε ισχυρισμός που προσπαθεί να εγκλωβίσει αυτά τα όρια σε ημερολογιακά έτη είναι καταδικασμένος να παραμένει υποκειμενικός και αυθαίρετος. Ή, στην χειρότερη περίπτωση, να απηχεί ένα είδος σχεδόν παράλογου επιστημονικού συντηρητισμού, όπως αυτός που περιγράφεται στο παράδειγμα του Chr. Ehret με την εξέλιξη του τηλεσκοπίου (κεφ. VII.6, σελ. 414).

Αυτή η πρώτη βαθμίδα θεωρητικών ενστάσεων σε κάποια από τα «θέσφατα» του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος και της ιστορικοσυγκριτικής μελέτης των γλωσσών εν γένει αποκαλύπτει το πόσο ρευστή είναι η κατάσταση της έρευνας ακόμη και σε ορισμένα θεμελιώδη ζητήματα. Στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου συναντήσαμε μια εξίσου ασαφή επιστημονική ατμόσφαιρα ως προς την προβληματική των γλωσσικών μακροοικογενειών. Εντός αυτού του συγκεχυμένου πλαισίου είδαμε πως έχουν εμφανιστεί φωνές που κάνουν λόγο όχι μόνο για την ύπαρξη γλωσσικών μακροοικογενειών, αλλά ακόμη και για την μονογενετική προέλευση της ανθρώπινης γλώσσας. Δηλαδή για έναν αρχικό γλωσσικό πυρήνα, από τον οποίο προέκυψαν οι πολλές διαδοχικές «διακλαδώσεις» ενός μεγάλου και παγκόσμιου οικογενειακού δέντρου. Φυσικά, σε όλες αυτές τις σκέψεις προϋποτίθεται πλέον ένας παλαιολιθικός χρονικός ορίζοντας στον

[884] B. Comrie, Is there a single time depth cut-off point in historical linguistics?, στο: C. Renfrew - A. McMahon - L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 1 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000), σελ. 33-43.

οποίο τοποθετούνται οι απαρχές της ακόμα υποθετικής μακροφυλετικής γλωσσικής εξέλιξης.

Εδώ γεννάται όμως ένα σημαντικό ερώτημα: για ποιον λόγο η χρονική «διείσδυση» στην Παλαιολιθική Εποχή πρέπει να αφορά αποκλειστικά την μακροφυλετική κατάσταση των γλωσσών; Με δεδομένες τις ισχυρές αμφιβολίες για το αν υπήρξαν ποτέ οι νεφελώδεις μακροοικογένειες (π.χ. νοστρατική, αυστρική), δεν θα ήταν χρήσιμο να εξεταστεί μήπως είναι (και) αυτές καθαυτές οι πιο παραδοσιακές γλωσσικές οικογένειες (π.χ. ινδοευρωπαϊκή, αφροασιατική) που θα μπορούσαν να ανάγονται στους παλαιολιθικούς χρόνους; Αν ο R. Dixon έχει δίκιο όταν ισχυρίζεται ότι υπάρχουν πρωτογλώσσες, όπως π.χ. αυτή των ιθαγενών αυστραλιανών γλωσσών, όπου δεν ξέρει κανείς αν είναι ηλικίας 4000 ή 40.000 ετών, από πού προκύπτει ότι η ίδια απροσδιοριστία δεν ισχύει και για τις γλωσσικές οικογένειες του ευρασιατικού χώρου; Ποιος ο λόγος τότε, ειδικά αν η αλήθεια είναι πιο κοντά στο δεύτερο από τα ανωτέρω χρονικά όρια, να επιστρατευθεί μια μη επαρκώς τεκμηριωμένη υπερκείμενη γλωσσική οντότητα (π.χ. νοστρατική) προκειμένου να φθάσουμε περίπου στην ίδια χρονική περίοδο;

Μια τέτοια σκέψη δεν αντιφάσκει αναγκαστικά με τα αμφιλεγόμενα γλωσσικά ευρήματα που παρουσιάσαμε στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου. Και τούτο διότι, ακόμη κι αν δεχθούμε πως τα συγκεκριμένα ευρήματα αντανακλούν μια μακρινή πραγματικότητα γλωσσικών σχέσεων, δεν είναι καθόλου βέβαιο ποια υπήρξε η ακριβής φύση της πραγματικότητας αυτής. Ο όρος «πρωτοανθρώπινη γλώσσα», επί παραδείγματι, χρησιμοποιήθηκε από τον Chr. Ehret προκειμένου να εξηγήσει τα στοιχεία συγγένειας μεταξύ ασχέτων σήμερα γλωσσικών οικογενειών υπό το πρίσμα μιας πανάρχαιας κοινής πρωτογλώσσας του *Homo Sapiens*. Αυτή όμως δεν είναι και η μοναδική δυνατή ερμηνεία. Τα ίδια κοινά στοιχεία θα μπορούσαν π.χ. να έχουν προκύψει και μέσα από διαδικασίες σύγκλισης μεταξύ των πιο πρώιμων ανθρώπινων κοινοτήτων-ομιλητών των επιμέρους πρωτογλωσσών. Εάν δεχθούμε την μονοεστιακή προέλευση του σύγχρονου ανθρώπου από την Αφρική, οι ομάδες αυτές πιθανώς γειτνίαζαν και γεωγραφικά. Αν, αντιθέτως, δεν δεχθούμε την μονοεστιακή διαμόρφωση του ανατομικώς σύγχρονου ανθρωπολογικού τύπου, τότε μπορούμε να οδηγηθούμε σε σενάρια πολύ διαφορετικά και αρκετά πιο σύνθετα. Πού μπορεί, άραγε, να καταλήξει μια τέτοια δαιδαλώδης ερευνητική αναζήτηση; Και ποιες είναι οι πιθανές συνέπειές της ως προς την προέλευση και πρώτη εμφάνιση της πρωτοελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα;

Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμο να θυμηθούμε κάποια βασικά στοιχεία για την περίοδο στην οποία μεταφερόμαστε σε αυτό το κεφάλαιο, δηλαδή για την Παλαιολιθική. Η Παλαιολιθική Εποχή είναι το τεράστιο εκείνο διάστημα της προϊστορίας που εκτείνεται από την πρώτη εμφάνιση ανθρώπινων λίθινων εργαλείων[885] (πριν από περ.

[885] Ως πρώιμα *ανθρώπινα* εργαλεία αναγνωρίζονται τα λιθικά εκείνα κατασκευάσματα που διακρίνονται από έστω έναν μικρό βαθμό σταθερότητας και επαναληπτικότητας στα τεχνικά τους χαρακτηριστικά. Το τελευταίο αυτό στοι-

2,5 εκατομμύρια χρόνια) ως το κατώφλι της μόνιμης εγκατάστασης και της αγροτικής οικονομίας (περ. 10.000 π.Χ.). Χρονολογικώς ταυτίζεται περίπου με την γεωλογική εποχή του Πλειστοκαίνου. Παρά το ότι από την αρχή της Παλαιολιθικής και ως το τέλος της είναι τα λίθινα εργαλεία μέσω των οποίων ορίζεται η εν λόγω εποχή και οι επιμέρους φάσεις της, οι κατασκευαστές και χρήστες των εργαλείων δεν υπήρξαν ανθρωπολογικώς πάντοτε οι ίδιοι. Το είδος στο οποίο ανήκουμε, ο *Homo Sapiens* (ή ανατομικώς σύγχρονος άνθρωπος), δεν υπήρχε εξαρχής, αλλά εμφανίζεται σε μια μάλλον ύστερη φάση της Παλαιολιθικής. Στις αρχές της, δηλαδή στην Κατώτερη Παλαιολιθική (2,5 εκατομμύρια - 300.000 έτη προ του παρόντος) απαντούν οι πιο πρώιμες μορφές του ανθρώπινου είδους, που φέρουν τις ονομασίες *Homo Habilis*, *Homo Ergaster* και *Homo Erectus*.[886] Κοιτίδα τους υπήρξε, καθώς φαίνεται, η αφρικανική ήπειρος, από την οποία πριν από περίπου 1,8 εκατομμύρια χρόνια ο *Homo Erectus* εξαπλώθηκε στις υπόλοιπες ηπείρους.

Σε μια μεταγενέστερη εξελικτική βαθμίδα, πριν από περίπου 600.000 χρόνια, στην Αφρική και στην Ευρώπη είχε ήδη εμφανιστεί ένα ανθρωπολογικό είδος πιο συγγενές με τον σύγχρονο άνθρωπο, ο λεγόμενος *Homo Heidelbergensis*. Κατά την Μέση Παλαιολιθική (περ. 300.000-40.000 έτη προ του παρόντος) στον νότιο ευρασιατικό χώρο ο *Homo Heidelbergensis* εξελίχθηκε στον άνθρωπο του Νεάντερταλ (*Homo Neanderthalensis*). Αυτός υπήρξε το κυρίαρχο είδος στην συγκεκριμένη γεωγραφική ζώνη (μεταξύ περ. 160.000-30.000 ετών προ του παρόντος) και ο φορέας της λεγόμενης μουστέριας λιθοτεχνίας. Στην Αφρική, αντιθέτως, πριν από περίπου 200.000 χρόνια, ο *Homo Heidelbergensis* φαίνεται πως εξελίχθηκε σε ένα άλλο είδος: τον *Homo Sapiens* («Σοφό Άνθρωπο»). Σύμφωνα με την λεγόμενη μονοεστιακή θεωρία για την προέλευση του σύγχρονου ανθρώπου, ο *Homo Sapiens* έχει τις απαρχές του στην Αφρική, από την οποία το αργότερο πριν από 120.000 χρόνια άρχισε να εξαπλώνεται στις υπόλοιπες περιοχές του κόσμου. Η διασπορά αυτή έλαβε χώρα μέσω των περιοχών της βορείου Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, ενώ ο χώρος της κεντρικής και ανατολικής Ασίας φαίνεται πως αποικίσθηκε λίγο νωρίτερα (70.000-60.000 π.Χ.) απ' ό,τι η Ευρώπη. Αποτέλεσμα της εξάπλωσης του σύγχρονου ανθρώπου υπήρξε τελικώς και η επικράτησή του επί των άλλων ανθρωπολογικών ειδών που προϋπήρχαν.

Στην ευρωπαϊκή ήπειρο ο *Homo Sapiens* (ή Cro-Magnon) φαίνεται ότι εμφανίζεται περί το 45.000 π.Χ. Η παρουσία του αναγνωρίζεται τόσο σε σκελετικά κατάλοιπα όσο και στο αρχαιολογικό υλικό, δηλαδή στην λιθοτεχνία της φάσης Aurignac (Ωρινιάκ, γαλλ. Aurignacien) ή Ωρινάκια (εδώ Ωρινιακή, περ. 40.000-26.000 π.Χ.). Η

χείο διακρίνει τα ανθρώπινα εργαλεία από αυτά που κατασκευάζουν και χρησιμοποιούν π.χ. οι πίθηκοι.

[886] Για μια εύληπτη παρουσίαση της ανθρώπινης εξέλιξης βλ. Chr. Stringer - P. Andrews, *The Complete World of Human Evolution* (Thames & Hudson, London 2005).

φάση Aurignac είναι η πρώτη υποφάση της Ανώτερης Παλαιολιθικής (περ. 40.000-10.000 π.Χ.), η οποία εμπεριέχει ακόμα την Γκραβέττια (26.000-20.000 π.Χ.), την Σολούτρια (20.000-15.000 π.Χ.) και την Μαγδαλένια υποφάση (15.000-10.000 π.Χ.). Ο *Homo Sapiens* μοιράστηκε την ευρωπαϊκή ήπειρο με τον άνθρωπο του Νεάντερταλ ως περίπου το 25.000 π.Χ., όταν οι ύστατοι εκπρόσωποι του τελευταίου εξαφανίστηκαν υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες και στο τελευταίο τους προπύργιο, την νότιο Ισπανία.

Αν και η μονοεστιακή θεωρία για την καταγωγή του σύγχρονου ανθρώπου ή αλλιώς η θεωρία «Εξόδου από την Αφρική» (Out of Africa model) φαίνεται να επικρατεί προς το παρόν εντός της επιστημονικής κοινότητας, δεν είναι και η μοναδική επί του θεμελιώδους αυτού ζητήματος.[887] Αρκετούς υποστηρικτές έχει και η πολυεστιακή θεωρία (Multiregional model), κατά την οποία ο *Homo Sapiens* αποτέλεσε το προϊόν εξέλιξης όχι σε μία, αλλά παραλλήλως σε περισσότερες περιοχές του κόσμου.[888] Σύμφωνα με αυτή την άποψη, όταν οι πληθυσμοί του *Homo Erectus* εξαπλώθηκαν στις ηπείρους, άρχισε μια μακρά εξελικτική διαδικασία, η οποία οδήγησε βαθμιαία στην ανάδυση τόσο των ανθρωπολογικών στοιχείων του σύγχρονου ανθρώπινου είδους όσο, ταυτοχρόνως, και στην εμφάνιση των γνωστών μας φυλετικών διαφοροποιήσεων στις διάφορες περιοχές του κόσμου. Με βάση αυτόν τον συλλογισμό ο σημερινός πληθυσμός π.χ. της Ευρώπης είναι, τουλάχιστον εν μέρει, απόγονος του ανθρώπου του Νεάντερταλ, ο οποίος στο πλαίσιο αυτού του σεναρίου δεν εξαφανίστηκε, αλλά απλώς εξελίχθηκε ή αφομοιώθηκε ανθρωπολογικά.[889] Στο ερώτημα για το πώς η εξέλιξη σε τόσο απομακρυσμένα μεταξύ τους γεωγραφικά σημεία θα μπορούσε να έχει οδηγήσει στο ίδιο αποτέλεσμα οι υπέρμαχοι της θεωρίας πιστεύουν πως η διαδικασία ευνοήθηκε και από επιμειξίες που ακολουθούσαν τις διαρκείς επαφές μεταξύ των πληθυσμών.

Ο μηχανισμός των επιμειξιών είναι κεντρικής σημασίας και για κάποιες θεωρίες που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ενδιάμεσες ως προς την μονοεστιακή και την πολυεστιακή οπτική. Αυτές βλέπουν την εμφάνιση του σύγχρονου ανθρώπου ως αποτέλεσμα της μετανάστευσης όχι πληθυσμών, αλλά γονιδίων.[890] Δηλαδή την εκλαμβάνουν ως το επακόλουθο μιας μακράς αλυσίδας επιμειξιών, η οποία οδήγησε εν τέλει στην εξάπλωση του σύγχρονου ανθρώπινου γονότυπου από την Αφρική στις άλλες περιοχές του κόσμου. Υπάρχουν, τέλος, και πιο σύνθετα σενάρια που μπορούν να επιστρατευθούν,

887 Για μια σύντομη επισκόπηση των θεωριών προελεύσεως του *Homo Sapiens* βλ. ό.π. σελ. 140 κ.ε. Βλ. επίσης E. Trinkaus (επιμ.), *The Emergence of Modern Humans. Biocultural Adaptations in the Later Pleistocene* (Cambridge University Press, Cambridge 1989).

888 A. G. Thorne - M. H. Wolpoff, The multiregional evolution of humans, *Scientific American* 266 (4), 1992, σελ. 76-83.

889 M. H. Wolpoff et al., Why not the Neandertals?, *World Archaeology* 36 (4), 2004, σελ. 527-546.

890 V. Eswaran, A diffusion wave out of Africa. The mechanism of the Modern Human revolution, *Current Anthropology* 43, 2002, σελ. 749-774.

όπως π.χ. η διασπορά του *Homo Sapiens* από την Αφρική σε κάποιες μόνο περιοχές και η επιτόπια εξέλιξή του από αρχαιότερα είδη σε κάποιες άλλες.

Οι πολλές και διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις του ζητήματος καταδεικνύουν τόσο την μεγάλη του πολυπλοκότητα όσο και το πρώιμο στάδιο στο οποίο βρίσκεται ακόμα η αρχαιολογική και λοιπή του διερεύνηση. Γίνεται, επίσης, αντιληπτό πόσο δυσχερής καθίσταται εντός αυτού του ασαφούς περιγράμματος η εξέταση και γλωσσικών παραμέτρων, πόσο μάλλον όταν δεν υπάρχει απόλυτη επιστημονική ομοφωνία ούτε ως προς ένα άλλο κεφαλαιώδες πρόβλημα: εάν, δηλαδή, ο σύγχρονος άνθρωπος είναι το μοναδικό ανθρωπολογικό είδος που ανέπτυξε πλήρως την ικανότητα του λόγου.[891] Στην παρούσα φάση, πάντως, η πλειονότητα των επιστημόνων φαίνεται να κλίνει αφενός μεν υπέρ της κατά βάσιν μονοεστιακής προελεύσεως του σύγχρονου ανθρώπου και αφετέρου υπέρ της αποκλειστικότητάς του ως προς την πλήρως ανεπτυγμένη γλωσσική ικανότητα.

Οι δύο αυτές παραδοχές βρίσκονται στην βάση της οπτικής περί της γλωσσικής εξέλιξης που έχει υιοθετήσει και ο Colin Renfrew. Στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου είδαμε πως ακόμη και ο ίδιος ο εμπνευστής της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας άφησε θεωρητικώς ανοιχτό το ενδεχόμενο της παλαιολιθικής αρχαιότητας των γλωσσών και της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας. Στην πράξη, ωστόσο, ήταν μόνο με αφορμή την νοστρατική υπόθεση και γενικώς την προβληματική των μακροοικογενειών που τελικά πέρασε το χρονικό «κατώφλι» της Παλαιολιθικής Εποχής. Σε μια προσπάθεια, μάλιστα, να συνθέσει τις πολλές πτυχές του προβλήματος σε ένα γενικότερο μοντέλο για την διασπορά και την εξέλιξη των γλωσσών κατέληξε να αποδεχθεί την παλαιολιθική συνέχεια και για κάποιες άλλες γλωσσικές ομάδες του κόσμου.

Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, η διασπορά των γλωσσικών οικογενειών έλαβε χώρα στο πλαίσιο πέντε μεγάλων διαδικασιών:[892] α) της αρχικής ανθρώπινης εξάπλωσης εντός και εκτός Αφρικής κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική (πριν το 15.000 π.Χ.), β) της διασποράς της γεωργίας στις αρχές της Νεολιθικής, γ) της μεταπαγετωνικής κατοίκησης των βορειότερων περιοχών της υδρογείου, δ) της κατίσχυσης συγκεκριμένων πολεμικών ελίτ στους ιστορικούς χρόνους και ε) της αποικιοκρατικής εξάπλωσης των Ευρωπαίων στους νεώτερους χρόνους. Σε καθεμία από αυτές τις διαδικασίες μπορεί, κατά τον Βρετανό αρχαιολόγο, να αναχθεί η διασπορά μιας ομάδας γλωσσικών οικογενειών (εικ. 1 [σελ. 38]). Την περίοδο της αρχικής διασποράς του σύγχρονου ανθρώπου εξαπλώθηκαν, κατά την γνώμη του, οι αφρικανικές οικογένειες χόισαν (Khoisan, της νοτιο-

[891] W. Noble - I. Davidson, *Human Evolution, Language and Mind. A Psychological and Archaeological Inquiry* (Cambridge University Press, Cambridge 1996). L. Trask - P. V. Tobias - T. Wynn - I. Davidson - W. Nobble - P. Mellars, The origins of speech, *Cambridge Archaeological Journal* 8, 1998, σελ. 69-94.

[892] C. Renfrew, Archaeology, genetics and linguistic diversity, *Man* 27, 1992, σελ. 457 κ.ε., πίν. 2. Του ιδίου, World linguistic diversity and farming dispersals, στο: R. Blench - M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language I: Theoretical and Methodological Orientations* (Routledge, London-New York 1997), σελ. 82-90, πίν. 6:1.

δυτικής Αφρικής) και η νειλοσαχάρια (της κεντρικής Αφρικής), η αυστρική μακροοικογένεια (της νοτιοανατολικής Ασίας), η αυστραλιανή, η ινδοειρηνική (Indo-Pacific, στην Νέα Γουινέα), η αμερινδική (γηγενής της Αμερικής) και η βορειοκαυκάσια οικογένεια. Με την εξάπλωση της γεωργίας ο Renfrew συναρτά, όπως είδαμε στο κεφάλαιο VII.6 (σελ. 408 κ.ε.), την διασπορά της νοστρατικής μακροοικογένειας, δηλαδή της ινδοευρωπαϊκής, της αφροασιατικής, της ελαμοδραβιδικής και της νοτιοκαυκάσιας (καρτβέλιας) οικογένειας. Στην ίδια διαδικασία θεωρεί όμως πως ανάγεται και η εξάπλωση της νιγηροκορδοφάνιας (ή νιγηροκογκολεζικής) οικογένειας στην Αφρική, της σινοθιβετιανής στην νοτιοανατολική Ασία και της πολυνησιακής.

Ο Renfrew αποδίδει στην μεταπαγετωνική κατοίκηση των βορειότερων περιοχών του κόσμου την διασπορά των γλωσσικών οικογενειών που απαντούν σε αυτές (της ουραλικής, της εσκιμοαλεουτικής, της Na-Dene της βορείου Αμερικής, καθώς και των γλωσσών των περιοχών Τσουκότκα και Καμτσάτκα στην ρωσική Άπω Ανατολή). Με το μεταγενέστερο φαινόμενο της κατίσχυσης πολεμικών ελίτ συνδέεται αποδεδειγμένα η εξάπλωση της αλταϊκής οικογένειας, η περαιτέρω γεωγραφική επικράτηση της σινοθιβετιανής οικογένειας στην περιοχή της Κίνας και, θεωρητικώς τουλάχιστον, και αυτή του ινδοϊρανικού κλάδου της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας (βλ. κεφ. VII.5, σελ. 378 κ.ε. για την υπόθεση Β του *Archaeology and Language* «Έφιπποι νομάδες της στέπας»). Η μεταφύτευση, τέλος, των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στην Αμερική, στην Αυστραλία-Νέα Ζηλανδία και στην νότιο Αφρική είναι, ως γνωστόν, αποτέλεσμα της αποικιοκρατικής εξάπλωσης των Ευρωπαίων κατά τους νεώτερους χρόνους.

Με αυτόν τον τρόπο η αρχαιολογική και γλωσσολογική σύνθεση του Renfrew διευρύνεται ακόμη περισσότερο. Αφού η αρχική του υπόθεση για την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών παράλληλα με εκείνη της γεωργίας τοποθετήθηκε καταρχάς εντός του ευρύτερου πλαισίου συσχετισμού του εκνεολιθισμού με την νοστρατική μακροοικογένεια, τώρα η κλίμακα μεγαλώνει ακόμη περισσότερο. Η ίδια αυτή ευρύτερη σύνθεση μετατρέπεται σε ένα απλό κομμάτι ενός συνολικότερου μοντέλου για την διασπορά όλων των γλωσσικών οικογενειών του κόσμου. Στην αφετηρία του μοντέλου αυτού υπάρχει μια υπόθεση παλαιολιθικής συνέχειας για μια ομάδα γλωσσικών οικογενειών: για την χόισαν και την νειλοσαχάρια στην Αφρική, την αμφιλεγόμενη αυστρική μακροοικογένεια της νοτιοανατολικής Ασίας, την ομάδα των γηγενών γλωσσών της Αυστραλίας, την ινδοειρηνική ομάδα της Νέας Γουινέας, την αμφισβητούμενη αμερινδική, που κατά τον J. Greenberg περιλαμβάνει τις περισσότερες γηγενείς γλώσσες της αμερικανικής ηπείρου, και την βορειοκαυκάσια οικογένεια. Σε αυτές δεν συγκαταλέγεται, βεβαίως, η ινδοευρωπαϊκή, την οποία ο Βρετανός αρχαιολόγος εκλαμβάνει ως υποομάδα της νοστρατικής, εμμένοντας στο σενάριο διασποράς της στις αρχές της Νεολιθικής Εποχής.

Το τελευταίο αυτό γεγονός δεν τον εμπόδισε, πάντως, να κάνει κάποιες επιπρόσθετες σκέψεις επί αρχαιολογικής βάσεως για το γλωσσικό τοπίο της παλαιολιθικής

Ευρώπης. Πρόκειται για μερικές άκρως ενδιαφέρουσες επισημάνσεις, που, επειδή δεν εναρμονίζονταν με το ήδη διαμορφωθέν πλαίσιο της θεωρίας του, δεν εκτιμήθηκαν όσο θα έπρεπε και από τον ίδιο τον εκφραστή τους. Συγκεκριμένα, το 1991 ο Renfrew διατύπωσε την λεγόμενη γκραβέττια πρόταση για την νοστρατική πρωτογλώσσα.[893] Η βασική σκέψη είναι ότι, αρκετό χρόνο πριν από την διαμόρφωση της τελευταίας, ομιλούνταν στην μεταγενέστερη περιοχή της αρκετές διαφορετικές γλώσσες από πολλές διαφορετικές ομάδες. Επρόκειτο για κοινότητες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών, χαρακτηριζόμενες από ιδιαίτερη κινητικότητα. Για την καλύτερη δυνατότητα εκμετάλλευσης του περιβάλλοντος ήταν αναγκαία η ανταλλαγή πληροφοριών με γειτονικές ομάδες. Ως αποτέλεσμα αυτής της διαρκούς, εν μέρει αναγκαστικής αλληλεπίδρασης άρχισαν να δημιουργούνται προϋποθέσεις γλωσσικής σύγκλισης. Ακολουθώντας την άποψη του Ρώσου γλωσσολόγου N. S. Trubetskoy, με την οποία αρχίσαμε το υποκεφάλαιο VII.3 (σελ. 333), ο Renfrew εικάζει ότι οι εμπλεκόμενες γλωσσικές ομάδες άρχισαν να παρουσιάζουν στοιχεία συγγένειας όχι λόγω κάποιας προϋπάρχουσας γενετικής σχέσης, αλλά ως αποτέλεσμα σύγκλισης.

Κατά το διάστημα περίπου 26.000-20.000 π.Χ. η Ευρώπη χαρακτηρίζεται από έναν αρχαιολογικό ορίζοντα ομοιομορφίας. Αυτό ισχύει τόσο για την λιθοτεχνία που σε μια μεγάλη γεωγραφική έκταση, από την δυτική Γαλλία ως τα Ουράλια, φέρει την ονομασία γκραβέττια όσο και για τα πολύ χαρακτηριστικά ειδώλια «Αφροδίτης» (εικ. 56 [σελ. 430]). Η ομοιομορφία και η ευρεία γεωγραφική διασπορά αυτών των ειδωλίων, κυρίως μεταξύ 23.000-21.000 π.Χ., μαρτυρεί την ύπαρξη κοινών παραδόσεων στον χώρο της τεχνικής, αλλά και στην σφαίρα των αντιλήψεων και των συμβόλων. Ο κοινός αυτός ορίζοντας δεν αποκλείεται να είχε τις αναλογίες του και στο πεδίο της γλώσσας. Σύμφωνα με την γκραβέττια υπόθεση, ήδη κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική θα μπορούσε να έχει συγκροτηθεί η πολιτιστική και γλωσσική εκείνη ενότητα στην περιοχή όπου αργότερα ομιλήθηκαν κάποιες από τις νοστρατικές γλώσσες.

Σε αυτό το σημείο ο Βρετανός καθηγητής ουσιαστικά διακόπτει τους συλλογισμούς του, επισημαίνοντας πως η πιθανότητα να προκύψει γλωσσική γενετική συγγένεια μέσω του φαινομένου της σύγκλισης παραμένει μη αποδεκτή από την γλωσσολογία. Εν συνεχεία στρέφεται στην θεωρία του περί της νοστρατικής που εκθέσαμε στο κεφάλαιο VII.6 (σελ. 408 κ.ε.), εντοπίζοντας, δηλαδή, την πρωτονοστρατική περιοχή όχι στον ευρωπαϊκό χώρο εξάπλωσης του γκραβέττιου πολιτισμού, αλλά στην ευρύτερη ζώνη της πρώιμης εμφάνισης της γεωργίας. Όσο για την γκραβέττια πρόταση, τελικά την αντιπαρέρχεται λέγοντας πως βασικός σκοπός του υπήρξε απλώς η επισήμανση στο αρχαιολογικό υλικό της Παλαιολιθικής μιας ενδιαφέρουσας περίπτωσης πολιτιστικής ομοιομορφίας με μεγάλη γεωγραφική διάδοση.

---

[893] C. Renfrew, Before Babel: speculations on the origins of linguistic diversity, *Cambridge Archaeological Journal* 1, 1991, σελ. 8 κ.ε., εικ. 3.

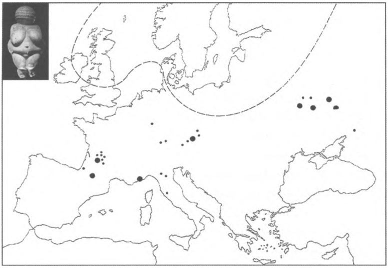

Εικ. 56. Η πολιτιστική ομοιομορφία της Γκραβέττιας περιόδου, όπως εκφράζεται στην διασπορά των ειδωλίων «Αφροδίτης» (πάνω αριστερά η Αφροδίτη του Willendorf) κατά το διάστημα 23.000-21.000 π.Χ. (με μεγαλύτερες κουκκίδες δηλώνονται οι θέσεις με τα περισσότερα ευρήματα και με διακεκομμένη γραμμή η μέγιστη έκταση των παγετώνων περί το 16.000 π.Χ.).

Είναι σαφές ότι τόσο τα γεωγραφικά όσο και τα χρονολογικά δεδομένα της Γκραβέττιας πολιτιστικής φάσης δεν ταιριάζουν με το περίγραμμα της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας, όποια εκδοχή της τελευταίας κι αν προτιμήσει κανείς. Και αυτό ακριβώς είναι που κάνει εξαιρετικά ενδιαφέρουσες τις παρατηρήσεις του Renfrew. Διότι, αν η πολιτιστική ομοιογένεια κατά την επίμαχη φάση υπήρξε όντως και γλωσσική, τότε ποια υπήρξε η παλαιολιθική γλωσσική ομάδα με την τόσο ευρεία, σχεδόν πανευρωπαϊκή διάδοση; Εάν η νοστρατική εξαπλώθηκε στις αρχές της Νεολιθικής, τότε πρόκειται για κάποια προνεολιθική και προνοστρατική γλωσσική κοινότητα της Ευρώπης. Ελλείψει όμως ενός προϊνδοευρωπαϊκού γλωσσικού υποστρώματος που να έχει τεκμηριωθεί σε πανευρωπαϊκή κλίμακα, μια τέτοια υπόθεση δεν φαίνεται πειστική.

Εάν η νοστρατική δεν εξαπλώθηκε παράλληλα με την γεωργία, αλλά είναι αυτή που κρύβεται πίσω από την ομοιομορφία της Γκραβέττιας περιόδου, τότε οδηγούμαστε σε ένα ατεκμηρίωτο σενάριο ευρείας κλίμακας μεταναστεύσεων. Και τούτο διότι σε αυτή την περίπτωση πρέπει να υποθέσουμε πως οι μη ινδοευρωπαϊκές υποομάδες της νοστρατικής (π.χ. η αφροασιατική και η ελαμοδραβιδική) είχαν τις απαρχές τους στην ευρωπαϊκή ήπειρο, για να φθάσουν στις μεταγενέστερες περιοχές που απαντούν με μια σειρά μεγάλων μεταναστευτικών κινήσεων. Για μια τέτοια εικασία όμως, που ούτως ή άλλως δεν εκφράζεται από κανέναν ερευνητή, λείπει οποιοδήποτε στοιχείο. Η άλλη δυνατότητα είναι να δεχθούμε έναν τεράστιας έκτασης ευρασιατικό πρωτονοστρατικό

χώρο, τόσο μεγάλο που να τίθεται πλέον ζήτημα για το πώς προέκυψαν οι γλωσσικές συγγένειες μεταξύ των υποκλάδων του. Άρα είτε η ομοιομορφία κατά την Γκραβέττια περίοδο υπήρξε μόνο πολιτιστική και όχι γλωσσική, είτε υπήρξε και γλωσσική, όχι όμως ακριβώς νοστρατική.

Τα πράγματα αλλάζουν, φυσικά, αν απελευθερωθεί κανείς τόσο από την προβληματική των αμφίβολης υπόστασης μακροοικογενειών όσο και από την θεωρία γλώσσας-γεωργίας. Σε αυτή την περίπτωση, αρκεί να ακολουθήσουμε τους απλούς κανόνες λογικής του Όκκαμ:[894] «οι λογικές ενότητες δεν πρέπει να πολλαπλασιάζονται άνευ ανάγκης» ή αλλιώς «η πιο απλή εξήγηση είναι συνήθως και η σωστή». Και η πιο απλή εξήγηση στο θέμα που εξετάζουμε είναι ότι ο ευρωπαϊκός ορίζοντας πολιτιστικής ομοιομορφίας κατά την Γκραβέττια φάση είχε όντως και γλωσσική αντιστοιχία: αυτήν που απαντά στον ίδιο γεωγραφικό χώρο και στις μεταγενέστερες περιόδους, δηλαδή την ινδοευρωπαϊκή. Στην πορεία του κεφαλαίου θα δούμε, μάλιστα, πως υπάρχουν και άλλα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ αυτής της ερμηνείας.

Είναι, άλλωστε, αξιοσημείωτο ότι και στο προαναφερθέν γενικό μοντέλο του Renfrew για την εξάπλωση των γλωσσών σε παγκόσμια κλίμακα, η παλαιολιθική συνέχεια θεωρείται δεδομένη για αρκετές παραδοσιακές (και όχι μακροφυλετικές) γλωσσικές ομάδες, π.χ. στην Αφρική, στην βόρειο Αμερική και στην Αυστραλία. Είναι, επίσης, γεγονός ότι εδώ και δεκαετίες η ίδια μακρά επιτόπια εξέλιξη από τους παλαιολιθικούς χρόνους ως σήμερα έχει προταθεί από ερευνητές και για την οικογένεια των ουραλικών γλωσσών. Το μεγάλο ερώτημα είναι, επομένως, για ποιο λόγο είναι τόσο δύσκολο να δεχθεί κανείς την προοπτική της παλαιολιθικής συνέχειας και για την ινδοευρωπαϊκή οικογένεια.

Ακριβώς αυτή την άποψη, ότι, δηλαδή, η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή γλωσσική κοινότητα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικώς στην Παλαιολιθική Εποχή, διατύπωσε ήδη το 1932 ο διαπρεπής Γερμανός αρχαιολόγος Herbert Kühn (Χέρμπερτ Κουν), πρωτοπόρος στην μελέτη της τέχνης και του πολιτισμού της παλαιολιθικής Ευρώπης.[895] Κατά τον Kühn, τόσο στην Νεολιθική όσο και στην Εποχή του Χαλκού υπάρχουν στον ευρωπαϊκό χώρο ήδη σαφείς ενδείξεις πολιτιστικού κατακερματισμού, οι οποίες δεν συνάδουν με την εικόνα ομοιομορφίας που υποβάλλει η ιδέα της πρωτογλώσσας. Μόνον αν επιστρέψουμε στην Ανώτερη Παλαιολιθική θα βρούμε στο αρχαιολογικό υλικό της Ευρώπης εκείνα τα στοιχεία πολιτιστικής ομοιογένειας που μπορούν να συνδεθούν με την αρχική, ενιαία κατάσταση της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής κοινότητας και γλώσσας. Για την εποχή που διατυπώθηκε επρόκειτο σαφώς για μια άκρως τολμηρή θέση που, δεδομένων των κρα-

[894] Ο Γουλιέλμος του Όκκαμ (William of Ockham, περ. 1288-1348) υπήρξε φραγκισκανός μοναχός και σχολαστικός φιλόσοφος του Μεσαίωνα, ιδιαιτέρως γνωστός για τον φιλοσοφικό «ξυρό» του, δηλαδή την συλλογιστική που έχει ως σκοπό να αποκλείει τις μη πιθανές εξηγήσεις ενός φαινομένου.

[895] H. Kühn, Herkunft und Heimat der Indogermanen, *Proceedings of the First International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, London, August 1-6, 1932 (Oxford University Press, London 1934), σελ. 237-242.

τουσών τότε τάσεων επί του θέματος, δεν ήταν δυνατόν να γνωρίσει την απήχηση που της άξιζε. Αυτό θα συνέβαινε εν τέλει αρκετά αργότερα.

Από την δεκαετία του 1990 και εξής ένας διαρκώς αυξανόμενος αριθμός αρχαιολόγων και γλωσσολόγων, εκκινώντας από ανεξάρτητες αφετηρίες, συγκλίνει πλέον στην αποδοχή μιας παλαιολιθικής χρονικής κλίμακας όχι τόσο για τις υποθετικές μακροοικογένειες, αλλά κυρίως για τις πιο παραδοσιακές γλωσσικές οικογένειες. Στους ερευνητές αυτούς συγκαταλέγονται αρκετοί γλωσσολόγοι προερχόμενοι από τον μεσογειακό χώρο, όπως π.χ. οι Mario Alinei, Xaverio Ballester και Francesco Benozzo, αλλά και προϊστορικοί αρχαιολόγοι από την κεντρική Ευρώπη, όπως ο Βέλγος Marcel Otte και ο Γερμανός Alexander Häusler.[896] Σύμφωνα με την άποψη των ερευνητών αυτών, τόσο η γλώσσα εν γένει όσο και οι γλώσσες είναι φαινόμενα με πολύ βαθύτερες ρίζες στον χρόνο απ' όσο συχνά πιστεύεται. Κατά συνέπεια, η μελέτη της προέλευσης και της εξέλιξης των γλωσσών πρέπει να «αποσυμπιεστεί» χρονικά και να επεκταθεί σε ένα πολύ μακρότερο χρονικό διάστημα.

Και αν ως προς αυτή την γενικότερη προσέγγιση υπάρχουν πλέον, όπως είδαμε, αρκετά ευήκοα ώτα και εντός του ευρύτερου χώρου της γλωσσολογίας, η ομάδα των ερευνητών προχωρά και σε κάποιες πολύ πιο ανατρεπτικές θεωρητικές σκέψεις. Με αυτές θα περάσουμε στην δεύτερη και πολύ αυστηρότερη βαθμίδα της κριτικής που έχει διατυπωθεί τα τελευταία χρόνια στις κατεστημένες υποθέσεις εργασίας από τις οποίες είθισται να εκκινεί η μελέτη της ιστορίας των γλωσσών. Εκπρόσωποι της ανωτέρω ομάδας δεν διστάζουν να διακηρύξουν ανοιχτά ότι ένα σημαντικό μέρος των κυρίαρχων απόψεων περί της φύσεως του γλωσσικού φαινομένου και της γλωσσικής μεταβολής είναι ακόμη παγιδευμένο σε προεπιστημονικές εικασίες του 19ου αιώνα. Η τόσο ευρέως διαδεδομένη πίστη εντός της ιστορικής γλωσσολογίας ότι η όλη διαδικασία εξέλιξης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών έχει χρονικό εύρος μόλις 6000 ετών αποτελεί ίσως την πιο χαρακτηριστική επιβίωση αυτών των αντιλήψεων.

Στην ρίζα αυτής της κυρίαρχης οπτικής βρίσκεται κατά τον M. Alinei η αντίληψη της γλώσσας ως ζωντανού οργανισμού. Πρόκειται κατ' αυτόν για ένα από τα μοιραία λάθη της γλωσσολογικής σκέψης του 19ου αιώνα, η οποία, όπως αναφέραμε και στο κεφάλαιο II.1 (σελ. 46), αναπτύχθηκε υπό την ισχυρή επίδραση του δαρβινισμού.[897] Η επαφή της ιστορικής γλωσσολογίας με τις ραγδαίες επιστημονικές προόδους του 19ου αιώνα, αυτές που οδήγησαν τελικά στην ανακάλυψη της πραγματικής αρχαιότητας

---

[896] Για μια συγκεντρωτική παρουσίαση της ομάδας αυτής των ερευνητών και των εργασιών τους βλ. την ιστοσελίδα http://www.continuitas.org/index.html.

[897] Για μια πιο αναλυτική έκθεση των απόψεων που ακολουθούν βλ. M. Alinei, Conservation and change in language, *Quaderni di Semantica* 26, 2005, σελ. 7-28. Του ιδίου, Darwinism, traditional linguistics and the new Palaeolithic Continuity Theory of Language Evolution, στο: N. Gontier - J. P. van Bendegem - D. Aerts (επιμ.), *Evolutionary Epistemology, Language and Culture. A non-adaptationist, systems theoretical approach* (Springer, Berlin-Heidelberg-New York 2006), σελ. 121-147.

του κόσμου και του ανθρώπου, υπήρξε, όπως φαίνεται, βαθιά προβληματική: πρώτον υιοθέτησε, ως μη όφειλε, την λανθασμένη ιδέα της γλώσσας ως βιολογικού οργανισμού, υποκείμενου σε διαρκή αλλαγή και φθορά. Την ίδια όμως στιγμή δεν προσέλαβε και την νέα, μακρότερη χρονική κλίμακα με την οποία εργάζονταν τώρα οι επιστήμες της εξελικτικής βιολογίας και της γεωλογίας. Σαν αποτέλεσμα, η μελέτη των γλωσσών παρέμεινε προσδεδεμένη στην χρονική εκείνη αντίληψη για την προϊστορία του κόσμου και του ανθρώπινου είδους που προκύπτει από την κυριολεκτική ανάγνωση της Βίβλου και η οποία κυριάρχησε επί μακρόν στην Ευρώπη των νεώτερων χρόνων.

Οι «βιβλικές» επιρροές όμως δεν σταματούν εδώ. Διότι στο ίδιο πλαίσιο ερμηνείας του κόσμου ανήκει και το φαινόμενο που φέρει την ονομασία καταστροφισμός και που έχει αναπαραχθεί ως σήμερα στις πιο δημοφιλείς θεωρίες για την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Ο καταστροφισμός είναι μια τάση που διαμορφώθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα, την εποχή, δηλαδή, που η πρόοδος στην επιστημονική παρατήρηση του φυσικού κόσμου άρχισε να δημιουργεί αμφιβολίες για την κυρίαρχη οπτική περί της αρχαιότητας του κόσμου, όπως αυτή προέκυπτε από την κατά γράμμα αποδοχή των γραφομένων στην Παλαιά Διαθήκη. Τα αποτελέσματα των πρώιμων επιστημονικών παρατηρήσεων που δεν συμφωνούσαν με την παραδοσιακή αυτή χρονική κλίμακα ερμηνεύονταν συχνά ως κατάλοιπα καταστροφικών γεγονότων υπερφυσικής προελεύσεως. Το πιο χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα αποτελούν τα προϊστορικά απολιθώματα, τα οποία εξηγούνταν συχνά ως κατάλοιπα του κατακλυσμού του Νώε.[898] Η σφοδρότητα του καταστροφικού γεγονότος προτεινόταν, δηλαδή, ως ερμηνευτικό αντίβαρο στην ιδέα της δημιουργίας των γεωλογικών αποθέσεων μέσω μιας χρονικώς μακρότατης διαδικασίας. Η επίκληση καταστροφικών γεγονότων μεγάλης κλίμακας, όπως π.χ. οι μαζικές μεταναστεύσεις ή οι εισβολές ξένων πολεμοχαρών λαών, ως ερμηνευτική καταφυγή για δυσεξήγητες περιπτώσεις γλωσσικής αλλαγής ή μεγάλης εξάπλωσης γλωσσικών οικογενειών αποτελεί τον μακρινό απόηχο αυτής της τάσης.

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της παλαιολιθικής συνέχειας των γλωσσών, η απελευθέρωση της γλωσσολογικής σκέψης από τις ανωτέρω αναχρονιστικές επιρροές είναι βασικός όρος για την απροκατάληπτη και καρποφόρα μελέτη των φαινομένων. Σε αντίθεση με τις παλαιότερες αντιλήψεις που, εκκινώντας από θετικιστικές αφετηρίες, θεωρούν την αλλαγή ως ένα σχεδόν αναπόφευκτο στοιχείο των γλωσσών (με τελική κατάληξη να «συμπιέζεται» η χρονική τους εξέλιξη στο αναφερθέν παραδοσιακό χρο-

---

[898] Πρέπει σε αυτό το σημείο να διευκρινιστεί ότι μεγάλα καταστροφικά συμβάντα, τα οποία, μάλιστα, συνοδεύτηκαν και από μαζικές εξαφανίσεις ειδών, συνέβησαν όντως σε παλαιότερες περιόδους της ιστορίας του πλανήτη, όπως έχει αποδείξει η ίδια η σύγχρονη επιστημονική έρευνα. Η διαφορά στην περίπτωση του καταστροφισμού είναι ότι εδώ η επίκλησή τους είχε ως σκοπό να συμβιβάσει έτσι την κατά γράμμα βιβλική χρονική κλίμακα της δημιουργίας με ό,τι φαινόταν να έρχεται σε αντίθεση με αυτήν. Ανάλογες τάσεις επιβιώνουν σήμερα και μεταξύ ομάδων φανατικών Προτεσταντών, κυρίως στις ΗΠΑ (Δημιουργιστές), αλλά ενίοτε και στην Ελλάδα, λόγω της επιρροής και του προτεσταντίζοντος θεολογικού υποβάθρου των παρεκκλησιαστικών οργανώσεων.

νικό περίγραμμα), η νέα προσέγγιση θεωρεί ότι το κύριο χαρακτηριστικό της γλώσσας είναι η συντήρηση. Η αλλαγή συνιστά μόνο την εξαίρεση. Μια εξαίρεση που λαμβάνει χώρα όχι λόγω κάποιων βιολογικού χαρακτήρα «νόμων» περί φυσικής εξέλιξης ή μεταβολής, αλλά κυρίως μέσω έκτακτων και ιδιαίτερων κοινωνικών διαδικασιών. Και τούτο διότι η γλώσσα δεν είναι βιολογικός οργανισμός, αλλά κοινωνικό προϊόν. Και, όπως κανείς δεν θα υποστήριζε ότι τα υπόλοιπα κοινωνικά φαινόμενα (π.χ. θεσμοί, έθιμα και νοοτροπίες) εμφανίζουν σταθερούς ρυθμούς μεταβολής, το ίδιο παράλογος πρέπει να θεωρείται ένας τέτοιος ισχυρισμός και όσον αφορά την γλώσσα.

Οι αλλαγές στην γλώσσα δεν είναι οργανικές, αλλά λεξιλογικές και γραμματικές (φωνολογικές, μορφολογικές, συντακτικές). Από αυτές, μόνον οι λεξιλογικές είναι εκείνες που ένας άνθρωπος θα γνωρίσει κατά την διάρκεια της ζωής του. Αντιθέτως, δεν θα υποπέσουν κατά κανόνα στην αντίληψή του γραμματικές αλλαγές ούτε θα διακρίνει κάτι τέτοιο στην γλώσσα του παππούδων ή των εγγονών του. Έτσι θα γίνει και ο ίδιος μάρτυρας του συντηρητικού χαρακτήρα της γλώσσας σε ένα χρονικό βάθος πέντε γενεών. Χαρακτηριστική είναι ως προς αυτό η περίπτωση των τριών ευρωπαϊκών γλωσσών που εξαπλώθηκαν στις άλλες ηπείρους κατά τους νεώτερους χρόνους, δηλαδή της αγγλικής, της ισπανικής και της πορτογαλικής. Παρά την γεωγραφική και χρονική απόσταση από τις κοιτίδες τους οι γλώσσες αυτές έχουν μείνει κατά βάσιν οι ίδιες τους τελευταίους πέντε αιώνες. Όποιες διαφορές παρουσιάζουν εν σχέσει προς την γλωσσική τους μορφή που απαντά σήμερα στην Ευρώπη (π.χ. οι διαφορές μεταξύ αμερικανικών, βρετανικών και αυστραλιανών αγγλικών) δεν οφείλονται σε κάποια βιολογικού χαρακτήρα εξελικτική διαδικασία, αλλά απλώς στο ότι ήδη την εποχή της μετανάστευσης οι άποικοι ήταν ομιλητές διαλεκτικών παραλλαγών της «κύριας» γλώσσας.

Άλλο παράδειγμα είναι αυτό της ισλανδικής γλώσσας, απογόνου της νορβηγικής που μιλούσαν οι οικιστές του νησιού τον 9ο αιώνα μ.Χ. Τα βασικά χαρακτηριστικά της γλώσσας έχουν μείνει απαράλλακτα από την εποχή εκείνη. Και, αν σε αυτή την περίπτωση ο γλωσσικός συντηρητισμός θα μπορούσε να αποδοθεί στην απομόνωση του νησιού, υπάρχουν και άλλες ανάλογες περιπτώσεις, όπως είναι αυτή των ιταλικών διαλέκτων. Η σύγκριση των σημερινών διαλέκτων με τα ιταλικά κείμενα από την εποχή του Μεσαίωνα αποκαλύπτει πως αυτές έχουν σε μεγάλο βαθμό παραμείνει ίδιες, παρά την αρκετά ταραχώδη ιστορία της ιταλικής χερσονήσου κατά την τελευταία χιλιετία. Έκφραση του ίδιου συντηρητισμού αποτελεί και η επιβίωση ως σήμερα και των ελληνικών γλωσσικών θυλάκων σε περιοχές της νοτίου Ιταλίας. Γεγονός ιδιαιτέρως αξιοσημείωτο, με δεδομένη την βαθμιαία πληθυσμιακή, γλωσσική και πολιτιστική συρρίκνωση που υφίστανται οι θύλακες αυτοί εδώ και χιλιετίες.

Εκτός από την βιβλική χρονική κλίμακα, τον καταστροφισμό και την αντίληψη της γλώσσας ως ζωντανού οργανισμού υπάρχει ακόμη ένα στοιχείο στην ιστορία της γλωσσολογικής έρευνας που ανάγεται κατά βάσιν στον 19ο αιώνα. Πρόκειται για την

ρατσίζουσα αντίληψη όλων των προηγούμενων ανθρωπολογικών ειδών ως περίπου κατώτερων μορφών ζωής εν σχέσει προς τον ανατομικώς σύγχρονο άνθρωπο.[899] Είναι μια νοοτροπία που, έχοντας τις ρίζες της στην περίοδο της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας, αντιλαμβάνεται τα προηγούμενα ανθρωπολογικά είδη περίπου σαν απρόσωπους και καθυστερημένους αγρίους, με τον ίδιο, δηλαδή, τρόπο που οι Ευρωπαίοι κατακτητές αντιμετώπιζαν τους ιθαγενείς λαούς που καθυπέτασσαν. Την ασυνείδητη επιβίωση αυτής της τάσης προδίδει πιθανότατα ο χαρακτηριστικός αρνητισμός με τον οποίο αντιμετωπίζεται συχνά η προοπτική απόδοσης ανεπτυγμένης ικανότητας λόγου στον άνθρωπο του Νεάντερταλ ή και σε πρωιμότερα είδη.

Πτυχή της ίδιας «ευρωκεντρικής» λογικής αποτελεί, βεβαίως, και η μακρά σύνδεση του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος με τις ιδεολογικές εμμονές περί της έμφυτης «ανωτερότητας» των Ινδοευρωπαίων. Εδώ όμως πρόκειται απλώς για την προκατειλημμένη εύκολη λύση προκειμένου να εξηγηθεί η μεγάλη εξάπλωση μιας συγκεκριμένης γλωσσικής οικογένειας. Στην περίπτωση της υποτιμητικής προσέγγισης των παλαιοτέρων ανθρωπιδών το πρόβλημα γίνεται ευρύτερο, καθώς συνδέεται πλέον με το ζήτημα των απαρχών του ανθρώπινου λόγου και της πρώιμης γλωσσικής εξέλιξης. Όπως σημειώνει ο Βέλγος αρχαιολόγος Marcel Otte (Μαρσέλ Οτ), αποτελεί ένα είδος ειρωνείας ότι τέτοιες αντιλήψεις αναπτύχθηκαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Διότι, σε αντίθεση με άλλες περιοχές του κόσμου όπου κατά την άποψή του υπάρχουν ενδείξεις εντόπιας ανθρωπολογικής και πολιτιστικής εξέλιξης, είναι ακριβώς η Ευρώπη στην οποία φαίνεται πως ο *Homo Sapiens* έφθασε από αλλού ως αποτέλεσμα ενός εκτεταμένου αποικιστικού κύματος. Η «ανωτερότητά» του υπήρξε, κατά συνέπεια, επείσακτη, πιθανώς καταγόμενη, μάλιστα, από περιοχές που σε μεταγενέστερους χρόνους αποτέλεσαν πεδίο στυγνής αποικιοκρατικής εκμετάλλευσης (π.χ. Αφρική).

Οι θεωρητικές αρχές που αναφέρθηκαν και ιδίως οι αφορώσες την πραγματική φύση και χρονική κλίμακα της γλωσσικής μεταβολής οδηγούν σε μια συγκεκριμένη και δραστική ανακατεύθυνση της μελέτης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος. Σύμφωνα με αυτήν, η διασπορά της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλωσσικής κοινότητας πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά στην περίοδο της Ανώτερης Παλαιολιθικής και να λογισθεί ως ένα από τα επιμέρους επεισόδια της διασποράς του *Homo Sapiens* από την Αφρική προς τις υπόλοιπες περιοχές του κόσμου. Η διαδικασία διαφοροποίησης των υποκλάδων και εν συνεχεία των μεταγενέστερων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών από την πρωτοϊνδοευρωπαϊκή τους φάση πρέπει να διήρκεσε ένα ιδιαιτέρως μακρό χρονικό διάστημα και όχι απλώς λίγες χιλιετίες, όπως θέλει η παραδοσιακή αντίληψη. Η ιδέα μιας εξαιρετικά αργής γλωσσικής εξέλιξης, η οποία δεν υπόκειται σε θετικιστικούς «νόμους» περί γλωσσικής

[899] Βλ. επ' αυτού M. Otte, Arguments for population movement of anatomically modern humans from central Asia to Europe, στο: P. Mellars - K. Boyle - O. Bar-Yosef - C. Stringer (επιμ.), *Rethinking the Human Revolution* (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2007), σελ. 359-366, εικ. 29:12.

αλλαγής, ταιριάζει απολύτως με το ευρύτερο πολιτιστικό πλαίσιο της Παλαιολιθικής Εποχής.

Όπως τονίζει ο Ισπανός φιλόλογος και γλωσσολόγος X. Ballester (Ξ. Μπαλεστέρ), ο τρόπος ζωής των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών παρέμεινε ουσιαστικώς αναλλοίωτος επί μακρότατο διάστημα, μέχρι την εμφάνιση της γεωργίας και της μόνιμης εγκατάστασης.[900] Η πολιτιστική αυτή σταθερότητα είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία συνθηκών γλωσσικής ισορροπίας (equilibrium). Μιας περιόδου δηλαδή κατά την οποία, ελλείψει σημαντικών πολιτιστικών και κοινωνικών καινοτομιών, η γλωσσική εξέλιξη υπήρξε βραδεία, ιδιαιτέρως σε ό,τι αφορά τα πιο δομικά στοιχεία της γλώσσας (μορφολογία, φωνολογία, σύνταξη). Σε αυτή την ισορροπία συνετέλεσε πιθανώς και το ότι οι ομάδες των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών ήταν πολύ μικρότερες σε αριθμό από τις μεταγενέστερες γεωργικές κοινότητες. Και όσο μικρότερη είναι αριθμητικώς μια κοινότητα ανθρώπων, τόσο μειώνονται και οι πιθανότητες ραγδαίων γλωσσικών μεταβολών εντός των κόλπων της.

Προς την κατεύθυνση της γλωσσικής σταθερότητας λειτούργησε όμως και ο αταξικός χαρακτήρας των κυνηγετικών και τροφοσυλλεκτικών ομάδων. Σε αντίθεση με την αλματώδη δημογραφική, οικονομική αλλά και κοινωνική εξέλιξη που ακολούθησε την εισαγωγή της νεολιθικής οικονομίας, στους παλαιολιθικούς χρόνους επικρατούσε ακόμη μια κατάσταση σχετικής κοινωνικής ισότητας. Σε τέτοιες συνθήκες απουσιάζει μία από τις βασικές κινητήριες δυνάμεις για την επιτάχυνση των γλωσσικών μεταβολών: οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Ένα άλλο στοιχείο που απουσιάζει στην Παλαιολιθική είναι, φυσικά, και αυτό της γραφής. Σαν αποτέλεσμα, ο προφορικός λόγος επιφορτιζόταν και με ένα έργο που πολύ αργότερα επρόκειτο να υπηρετήσει η γραφή, δηλαδή με την διαφύλαξη της γλωσσικής παράδοσης. Η ανάγκη να κληροδοτηθούν πιστά οι διηγήσεις, οι μύθοι, οι θρύλοι, αλλά και οι θρησκευτικές δοξασίες της εκάστοτε κοινότητας ανθρώπων στις επόμενες γενιές είχε ως επακόλουθο και την διαφύλαξη των πατροπαράδοτων γλωσσικών ιδιωμάτων.

Κατά τον Ballester υπάρχει και μια άλλη σημαντική ένδειξη που συνηγορεί για την σύνδεση της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών με την Παλαιολιθική Εποχή. Η ένδειξη αυτή είναι η τεράστια γεωγραφική τους εξάπλωση.[901] Αυτή η καίριας σημασίας πτυχή του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος μπορεί να ερμηνευθεί πειστικά μόνον αν μεταφερθεί κανείς στον χρονικό και πολιτιστικό ορίζοντα της Παλαιολιθικής. Κλειδί για την διαλεύκανση του φαινομένου είναι ο ευκίνητος τρόπος ζωής των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Ζώντας χιλιετίες πριν από την εποχή της μόνιμης εγκατάστασης και

---

[900] X. Ballester, Linguistic equilibrium in the Palaeolithic: the case of Indo-European, στο: M. Alinei (επιμ.), *Intrusive Farmers or Indigenous Foragers: The New Debate about Ethnolinguistic Origins of Europe*, Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège, Belgique, 2-8 Septembre 2001 (BAR International Series 1302, Oxford 2004), σελ. 85-91.

[901] Ό.π. σελ. 89 κ.ε.

αναζητώντας διαρκώς καλύτερες συνθήκες για την εφαρμογή των διατροφικών τους στρατηγικών, οι ομάδες αυτές βρίσκονταν σχεδόν σε διαρκή μετακίνηση. Οι μετακινήσεις οφείλονταν, βεβαίως, και στο ασταθές κλιματικό και οικολογικό περιβάλλον που χαρακτήριζε περιόδους της Παλαιολιθικής. Σε αυτές τις εποχές οι κοινότητες των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών αναγκάζονταν να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες και να μετασταθμεύουν στις περιοχές εκείνες όπου είχαν μετακινηθεί πλέον και οι πηγές της διαβίωσής τους.

Ως αποτέλεσμα, η γεωγραφική ακτίνα δράσης των παλαιολιθικών ομάδων μπορούσε να επεκταθεί σε έναν ιδιαίτερα μεγάλο χώρο. Και όσο ευρύτερη ήταν η περιοχή δράσης τους, τόσο ευρύτερη κατέληγε να είναι η βαθμιαία και αλυσιδωτή περαιτέρω εξάπλωσή τους. Κατά συνέπεια, η μεγάλη γεωγραφική διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών δεν πρέπει να αναχθεί σε μαζικές και στοχευμένες μεταναστεύσεις κατά την όψιμη προϊστορία, αλλά στην σχεδόν φυσική διαδικασία εξάπλωσης του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου στον ευρασιατικό χώρο. Αυτή η άποψη δεν συνιστά μία ακόμη παρωχημένη θεωρία μεταναστευτισμού (βλ. κεφ. I, σελ. 23 κ.ε.), αφού οι μετακινήσεις των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών δεν συνιστούν μεταναστεύσεις υπό την κλασική έννοια, δηλαδή αλλαγές στον τόπο της *μόνιμης* εγκατάστασης.

Ποιες, όμως, είναι οι πιο συγκεκριμένες μορφές που μπορεί να πάρει η ιδέα της παλαιολιθικής αρχαιότητας των Πρωτοϊνδοευρωπαίων; Είναι γεγονός πως μεταξύ των ερευνητών υπάρχουν διαφορετικές απόψεις ως προς αρκετές επιμέρους παραμέτρους εντός της γενικότερης αυτής προσέγγισης. Σύμφωνα με τον Γερμανό αρχαιολόγο Alexander Häusler (Αλεξάντερ Χόισλερ),[902] δεν πρέπει πλέον να υφίσταται καμία αμφιβολία για την πληθυσμιακή και γλωσσική συνέχεια στον ευρωπαϊκό χώρο το αργότερο από την Μεσολιθική Εποχή και εξής. Μια συνέχεια η οποία, βεβαίως, δεν σημαίνει ότι κατά περιόδους δεν λάμβαναν χώρα σημαντικές μεταβολές στο κοινωνικό, οικονομικό ή τεχνολογικό γίγνεσθαι. Όσον αφορά την γλώσσα, η διαμόρφωση της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας υπήρξε κατά τον Häusler ένα από τα αποτελέσματα αυτής της μακράς ακολουθίας.

Στο σημείο αυτό ο Γερμανός αρχαιολόγος ακολουθεί και αυτός, όπως και ο Renfrew στην γκραβέττια πρόταση, την θεωρία σύγκλισης του Trubetskoy. Πιστεύει, δηλαδή, ότι η συγγένεια μεταξύ των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών δεν είναι γενετική, αλλά το επακόλουθο μακροχρόνιων αμοιβαίων επιρροών και επαφών σε μια πρώιμη φάση της γλωσσικής εξέλιξης. Οι γλωσσικές επαφές οδήγησαν σε γλωσσικές μεταβολές που

---

[902] Για μια συγκεντρωτική παρουσίαση των απόψεών του βλ. A. Häusler, *Nomaden, Indogermanen, Invasion. Zur Entstehung eines Mythos*, Orientwissenschaftliche Hefte 5 (Mitteilungen des SFB 586 "Differenz und Integration" 3, Halle 2002), σελ. 77 κ.ε. Βλ. επίσης του ιδίου, Archäologie, das Indogermanenproblem und der Ursprung der Hellenen, στο: Verein zur Förderung der Aufarbeitung der hellenischen Geschichte e.V. (επιμ.), *Die Geschichte der hellenischen Sprache und Schrift. Vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr.: Bruch oder Kontinuität?*, Tagungsband, 03.-06.10.1996, Ohlstadt (DZA Verlag für Kultur und Wissenschaft GmbH, Altenburg 1998), σελ. 79-124.

κατέληξαν στην βαθμιαία εξομοίωση των εμπλεκομένων γλωσσών. Και εάν, φυσικά, δεν υπήρξε ποτέ γενετική συγγένεια, τότε δεν είναι απαραίτητο να συνεχίζει κανείς να αναζητά μια χρονικώς και γεωγραφικώς περιχαρακωμένη «κοιτίδα» (Urheimat) των Πρωτοϊνδοευρωπαίων. Ο Häusler παραδέχεται, πάντως, ότι οι απόψεις του Trubetskoy δεν γίνονται αποδεκτές από την πλειονότητα των ερευνητών, καθώς και ότι δεν έχει παρατηρηθεί ως τώρα περίπτωση που να διαμορφώθηκε μια γλώσσα από την συγχώνευση άλλων μικρότερων κλάδων.[903]

Παρά ταύτα, ο Γερμανός ερευνητής θεωρεί πως ο σωστότερος τρόπος για να αντιληφθεί κανείς την πρωτοϊνδοευρωπαϊκή οντότητα είναι εκείνος μιας ευρείας γεωγραφικής ζώνης σύγκλισης πρώιμων γλωσσών. Η υπόθεση αυτή πιστεύει, μάλιστα, ότι συνάδει και με την λεγόμενη θεωρία της «παλαιάς Ευρώπης» (Alteuropa-Theorie), όπως αυτή έχει διατυπωθεί από τους Γερμανούς γλωσσολόγους Hans Krahe (Χανς Κράε) και Wolfgang Schmid (Βόλφγκανγκ Σμιντ).[904] Σε αντίθεση με την «Παλαιά Ευρώπη» της M. Gimbutas, δηλαδή την φανταστική εκείνη ειρηνική και αταξική κατάσταση των νεολιθικών κοινωνιών της Ευρώπης που επρόκειτο να συντριβεί από τους επελαύνοντες νομάδες των πολιτισμών Κουργκάν, εδώ ο όρος έχει ένα τελείως διαφορετικό περιεχόμενο. Σε αυτή την περίπτωση δηλώνει ένα ευρύ δίκτυο αρχαίων και συγγενών υδρωνυμίων (κυρίως ονομάτων ποταμών) με σχεδόν πανευρωπαϊκή εξάπλωση. Η διασπορά τους εκτείνεται από την Ισπανία ως την Ρωσία και από την Σκανδιναβία ως την Ιταλία, με την Ελλάδα νοτίως του Αλιάκμονα, την Μικρά Ασία, αλλά και την ινδοϊρανική περιοχή να βρίσκονται, πάντως, εκτός της ακτίνας της.

Στην αφετηρία της θεωρίας της «Παλαιάς Ευρώπης» βρίσκεται η διαπίστωση ότι τα υδρωνύμια (και τα τοπωνύμια εν γένει) παραμένουν συνήθως εξαιρετικά ανθεκτικά στο χρόνο συνιστώντας ένα είδος γλωσσικών απολιθωμάτων. Επί αυτής της βάσεως οι Γερμανοί γλωσσολόγοι θεωρούν ότι το δίκτυο των συγγενών υδρωνυμίων που κατέγραψαν διασώζει μια αρχαιότατη φάση της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής εξάπλωσης, πριν από την πλήρη αποκρυστάλλωση των επιμέρους γλωσσών. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούν αφενός μεν η ιδιαίτερη ομοιότητα μεταξύ απομακρυσμένων μεταξύ τους ονομάτων ποταμών (π.χ. του Sinn στην Γερμανία, του Shannon στην Ιρλανδία, του Shin στην Αγγλία και του San στα σύνορα Πολωνίας-Ουκρανίας) και αφετέρου η συχνή ετυμολόγησή τους με ρίζες από όλο το φάσμα των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (π.χ. από το σανσκρ. *sindhu* [=ποταμός]). Στις παρατηρήσεις αυτές θα μπορούσαν σίγουρα να προστεθούν και οι ανάλογες του Μ. Σακελλαρίου (κεφ. II.1, σελ. 61) περί της ινδοευρωπαϊκής ρίζας

[903] A. Häusler, *Nomaden, Indogermanen, Invasion. Zur Entstehung eines Mythos*, Orientwissenschaftliche Hefte 5 (Mitteilungen des SFB 586 "Differenz und Integration" 3, Halle 2002), σελ. 79.

[904] H. Krahe, *Sprache und Vorzeit. Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache* (Quelle und Meyer, Heidelberg 1954). W. P. Schmid, *Alteuropäisch und Indogermanisch* (Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, in Kommission bei F. Steiner, Wiesbaden, Mainz 1968). Του ιδίου, Was die Gewässernamen in Europa besagen, *Akademie-Journal* 2, 2001, σελ. 42-45.

**dan-* («υγρό στοιχείο») και των συγγενών όρων που απαντούν μεταξύ του ελλαδικού χώρου, της ανατολικής Ευρώπης και της ινδοϊρανικής περιοχής (π.χ. τα ονόματα Δαναός/οί, Δαναΐδες, Δανάη, Ηριδανός και οι ποταμοί Δούναβης, Δνείπερος, Δνείστερος, Ντον, *danu-* [=ποτάμι στην αβεστική], κλπ.).[905]

Διαπιστώσεις όπως οι ανωτέρω οδήγησαν τον W. Schmid να διατυπώσει την άποψη ότι στην παλαιά ιδέα της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας μπορεί κανείς πλέον να αντιτάξει μία νέα: αυτήν ενός πρωτοϊνδοευρωπαϊκού γλωσσικού *συνεχούς* ευρείας γεωγραφικής έκτασης. Ενός συνεχούς το οποίο όμως δεν είναι απολύτως ομοιογενές, αλλά μαρτυρεί ήδη την ύπαρξη κάποιων εσωτερικών διαφοροποιήσεων. Σημαντική είναι επίσης και η παρατήρηση ότι το υδρωνυμιακό αυτό δίκτυο φαίνεται να συνιστά το αρχαιότερο γλωσσικό στρώμα στις περιοχές που απαντά.

Αυτή η μάλλον δυναμική εικόνα για την κατάσταση της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας που αναδύεται από τις μελέτες των Krahe και Schmid, δηλαδή αυτή ενός γλωσσικού ορίζοντα ευρείας γεωγραφικής διασποράς με σαφή στοιχεία συγγένειας, αλλά και ενδείξεις διαφοροποίησης, εναρμονίζεται κατά τον A. Häusler με την δική του θεωρία παλαιολιθικής συνέχειας. Και τούτο διότι ο –ίσως για πρώτη φορά– τεκμηριωμένος εντοπισμός στον χώρο των πιθανών πρωτοϊνδοευρωπαϊκών γλωσσικών καταλοίπων μοιάζει να καταρρίπτει την ιδέα της μιας και μοναδικής κοιτίδας. Η περιοχή όπου κάνουν την εμφάνισή τους τα συναφή υδρωνύμια είναι εξαιρετικά μεγάλη, ταυτιζόμενη κατ' ουσίαν με τον συνολικό χώρο εξάπλωσης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, τουλάχιστον στην Ευρώπη. Κατά συνέπεια, η ευρεία εξάπλωση του υδρωνυμιακού δικτύου σε συνδυασμό με το γεγονός ότι αυτό ανήκει, όπως φαίνεται, στην αρχαιότερη γλωσσική φάση των περιοχών του θα μπορούσε να συνεπικουρήσει μια υπόθεση σαν του Häusler: την ιδέα ολόκληρης της Ευρώπης ως πεδίου διαμόρφωσης (και όχι πια «κοιτίδας») όχι μόνο των επιμέρους ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, αλλά και αυτών καθαυτών των στοιχείων συγγένειας που παρουσιάζουν.

Το πρόβλημα για την θεωρία του Γερμανού αρχαιολόγου είναι ότι οι ανακαλύψεις των Krahe και Schmid δεν είναι ασύμβατες με την ιδέα της γενετικής συγγένειας των γλωσσών που ο ίδιος αμφισβητεί. Οι ομοιότητες των υδρωνυμίων θα μπορούσαν κάλλιστα να αποδοθούν στην προϋπάρχουσα γενετική γλωσσική σχέση των πληθυσμών που ονομάτισαν τους ποταμούς. Οι ενδείξεις εσωτερικής διαφοροποίησης κατά περιοχές θα ήταν δυνατό να ερμηνευθούν ως σημάδια ότι η διαδικασία διαχωρισμού των επιμέρους γλωσσών είχε ήδη αρχίσει όταν δόθηκαν οι συγκεκριμένες ονομασίες. Και η πιθανότητα πως αυτές συνιστούν το αρχαιότερο τοπωνυμιακό στρώμα στις περιοχές τους υποδηλώνει ίσως ότι οι ονομάσαντες τους ευρωπαϊκούς ποταμούς δεν ήταν άλλοι

---

[905] Βλ. επ' αυτού και T. V. Gamkrelidze – V. V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*, Part I, The Text, Trends in Linguistics, Studies and Monographs 80 (Mouton de Gruyter, Berlin-New York 1995), σελ. 578.

από τους πρώτους εκπροσώπους του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

Αν αυτό ισχύει, τότε ο συνδυασμός των ανωτέρω οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι εκπρόσωποι αυτοί του *Homo Sapiens* αφίχθησαν σταδιακά στην Γηραιά Ήπειρο από κάποια γενικότερη κατεύθυνση εκτός αυτής και εκτός του υπολοίπου χώρου της εξάπλωσης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Διότι τα μεν υδρωνύμια περιορίζονται στον ευρωπαϊκό χώρο, εμπεριέχουν όμως, όπως αναφέραμε, ρίζες που είναι κοινές και σε άλλους κλάδους των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Και δεν φαντάζει ιδιαιτέρως πιθανό ότι τα κοινά αυτά στοιχεία θα μπορούσαν να έχουν προκύψει με μια διαδικασία σύγκλισης σε έναν τόσο αχανή γεωγραφικό χώρο, από την δυτική Ευρώπη ως την Ινδία.

Θα μπορούσε, μάλιστα, να υποστηριχθεί ότι οι ανακαλύψεις των Krahe και Schmid γίνονται καλύτερα κατανοητές υπό το πρίσμα της θεωρίας των γλωσσικών κυμάτων (Wellentheorie). Είναι η θεωρία που διατύπωσε ένας άλλος Γερμανός γλωσσολόγος, ο Johannes Schmidt, και την οποία εκθέσαμε στο κεφάλαιο VII.3 (σελ. 335 κ.ε.). Πρόκειται για την ιδέα της αρχικής διασποράς ενός ακόμη ομοιογενούς γλωσσικά πληθυσμού, εντός της οποίας εμφανίζονται με την πάροδο του χρόνου περιοχές νεωτερισμών με κυματοειδή εξάπλωση. Δεν έχουμε, δηλαδή, σταδιακή σύγκλιση μη σχετιζομένων γλωσσών, αλλά μια διαδικασία βαθμιαίας διαφοροποίησης μέσα στην γεωγραφική ακτίνα της ήδη ευρέως διαδεδομένης πρωτογλώσσας. Είναι μια υπόθεση που ταιριάζει απολύτως με την αντίληψη της τελευταίας ως γεωγραφικού συνεχούς, χωρίς, πάντως, να αποκλείει και ένα προϋπάρχον σημείο αφετηρίας της.

Τα συγγενή υδρωνύμια της «Παλαιάς Ευρώπης» αποτελούν ίσως την πρώτη τόσο χειροπιαστή ένδειξη για το ότι η διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών προηγήθηκε του ολοκληρωτικού διαχωρισμού τους. Ο πλήρης απογαλακτισμός των διαφόρων υποκλάδων (κελτικού, γερμανικού, σλαβικού, κλπ.) δεν έλαβε χώρα παράλληλα με την γεωγραφική τους «διακλάδωση», όπως περιγράφεται στο απλουστευτικό μοντέλο του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου (βλ. κεφ. VII.3, σελ. 334 κ.ε.), αλλά επήλθε βαθμιαία στις χιλιετίες που ακολούθησαν την αρχική εξάπλωση της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας. Και, εάν κατά την άφιξή τους στον τελικό προορισμό οι διάφοροι κλάδοι είχαν ακόμη στενό βαθμό συγγένειας μεταξύ τους, τότε εκτός από την ύπαρξη των συναφών υδρωνυμίων καθίσταται λιγότερο δυσεξήγητη και η επιβίωση στοιχείων αυτού του αρχικού δεσμού ως τους ιστορικούς χρόνους.

Για τον πρώιμο ορίζοντα γλωσσικής ομοιομορφίας που φαίνεται ότι αποκαλύπτουν τα αρχαία υδρωνύμια θα μπορούσε, μάλιστα, να προταθεί και μια αρχαιολογική αντιστοιχία: η πολιτιστική ενότητα στην Ευρώπη κατά την Γκραβέττια περίοδο (περ. 26.000-20.000 π.Χ.), την οποία, όπως είδαμε σε προηγούμενο σημείο του κεφαλαίου, επεσήμανε και ο Renfrew. Ο σχετικώς ενιαίος γλωσσικός χώρος που ανακύπτει από τις υδρωνυμιακές έρευνες θα μπορούσε να υποδηλώνει ότι μία από τις αιτίες για την πολιτιστική ενότητα που παρατηρείται κατά την Γκραβέττια φάση υπήρξε και το ακόμη

τότε συγγενές γλωσσικό υπόβαθρο σε πολλές περιοχές της ηπείρου. Μια κατάσταση που, όπως είναι εύλογο να υποθέσει κανείς, θα μπορούσε να έχει ευνοήσει τις πυκνές επαφές μεταξύ των διαφόρων ομάδων. Κατά συνέπεια, στο πλαίσιο της οπτικής της παλαιολιθικής γλωσσικής συνέχειας, μια γλωσσολογική θεωρία, αυτή των γλωσσικών κυμάτων, και μια ονοματολογική, αυτή των υδρωνυμίων της «Παλαιάς Ευρώπης», μπορούν να συσχετιστούν με την αρχαιολογικώς διαπιστωμένη πολιτιστική ενότητα που παρατηρείται στον ευρωπαϊκό χώρο στα μέσα της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Με αυτόν τον τρόπο σχηματίζεται μια νέα διεπιστημονική σύνθεση, γλωσσολογική, ονοματολογική και αρχαιολογική.

Ας επιστρέψουμε όμως σε ό,τι ονομάσαμε «προϋπάρχον σημείο αφετηρίας». Ήδη στο κεφάλαιο VII.3 (σελ. 337) είχαμε αναφέρει την ορθή επισήμανση του Renfrew ότι η σταδιακή διαμόρφωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών ίσως υπήρξε τελικά αποτέλεσμα συνδυασμού της διαδικασίας που εκτίθεται στην θεωρία των γλωσσικών κυμάτων και εκείνης που περιγράφει το μοντέλο του οικογενειακού δέντρου. Αυτό σημαίνει στην ουσία πως η αρχική, μεγάλη και γλωσσικά σχετικώς ενιαία περιοχή που βρίσκεται στην αφετηρία της θεωρίας των γλωσσικών κυμάτων δεν προήλθε εκ του μηδενός. Η ίδια ακριβώς σκέψη μπορεί να επεκταθεί και στο πεδίο των αρχαίων ευρωπαϊκών υδρωνυμίων με δεδομένο ότι, όπως είδαμε, αυτά σχετίζονται γλωσσικά με τους πολύ πιο απομακρυσμένους ινδοευρωπαϊκούς κλάδους της ανατολικής περιοχής εξάπλωσης. Άρα, εάν κανείς δεν επιθυμεί να επιστρέψει στην αδιέξοδη ιδέα της όψιμης άφιξης των ινδοϊρανικών γλωσσών στον ιστορικό τους χώρο, δηλαδή της μεταγενέστερης μεταναστευτικής τους «αποκόλλησης» από το αρχικό γλωσσικό συνεχές της Ευρώπης που καταγράφουν τα υδρωνύμια, τότε μένει μόνο μία πιθανότητα: ο αποικισμός και των δύο ζωνών εξάπλωσης, της δυτικής και της ανατολικής, από μια κατεύθυνση εκτός αυτών.

Μια ξεκάθαρη, αν και όχι ακόμη ευρύτερα αποδεκτή υπόθεση, για το ποια μπορεί να είναι αυτή η κατεύθυνση έχει διατυπωθεί από τον Βέλγο αρχαιολόγο Marcel Otte.[906] Στην αφετηρία των σκέψεων του Otte βρίσκεται μια απλή, αλλά ιδιαίτερα σημαντική διαπίστωση: ότι η μοναδική τόσο βαθιά πληθυσμιακή και πολιτιστική τομή στην προϊστορία της ευρωπαϊκής ηπείρου που θα μπορούσε να έχει επιφέρει μεγάλης κλίμακας γλωσσικές παρενέργειες είναι η εμφάνιση του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου (*Homo Sapiens*) και όλου του φάσματος πολιτιστικών καινοτομιών που την συνόδευσαν.

---

[906] M. Otte, The diffusion of modern languages in prehistoric Eurasia, στο: R. Blench - M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language I: Theoretical and Methodological Orientations* (Routledge, London-New York 1997), σελ. 74-81. Του ιδίου, The history of European populations as seen by archaeology, στο: C. Renfrew - K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (McDonald Institute Monographs, Cambridge 2000), σελ. 41-44. Του ιδίου, Arguments for population movement of anatomically modern humans from central Asia to Europe, στο: P. Mellars - K. Boyle - O. Bar-Yosef - C. Stringer (επιμ.), *Rethinking the Human Revolution* (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2007), σελ. 359-366. M. Otte - I. Yalçinkaya, The Palaeolithic of Turkey, στο: M. Camps - C. Szmidt (επιμ.), *The Mediterranean from 50 000 to 25 000 BP. Turning Points and New Directions* (Oxbow Books, Oxford 2009), σελ. 101-114.

Η σημαντικότερη εξ αυτών είναι δίχως αμφιβολία η ωρινιακή λιθοτεχνία (περ. 40.000-26.000 π.Χ.), η οποία αντικατέστησε τις προϋπάρχουσες λιθοτεχνικές παραδόσεις του ανθρώπου του Νεάντερταλ. Ο εντοπισμός στον χώρο της προέλευσής της μπορεί, συνεπώς, να προσφέρει σημαντικά στοιχεία για την διαδρομή που έφερε στην Ευρώπη τους πρώτους πληθυσμούς σύγχρονων ανθρώπων. Διότι, ακόμη κι αν ευσταθεί η άποψη της μονοεστιακής, αφρικανικής καταγωγής του *Homo Sapiens*, δεν ισχύει το ίδιο και για το συγκεκριμένο αυτό στοιχείο πολιτισμού, το οποίο εμφανίζεται πολύ αργότερα από την εικαζόμενη αρχική «έξοδο» από την Αφρική (Out of Africa).

Πράγματι, σύμφωνα με τον Otte οι απαρχές του ωρινιακού πολιτισμού, αλλά και της διαδικασίας μετάβασης στον ανατομικώς σύγχρονο ανθρωπολογικό τύπο (Cro-Magnon) πρέπει να εντοπιστούν όχι στην Αφρική, αλλά στην κεντρική Ασία. Στον ευρύ γεωγραφικό χώρο των στεπών της Ευρασίας και των οροσειρών του Αλτάι και του Ζάγρου απαντούν, κατά τον Βέλγο αρχαιολόγο, τα αρχαιότερα ευρήματα με ωρινιακά τεχνολογικά χαρακτηριστικά. Οι αντίστοιχες χρονολογήσεις από την περιοχή του λεγόμενου «μεσανατολικού διαδρόμου» (Levantine corridor) είναι κατά την άποψή του νεώτερες τόσο εν σχέσει προς τις κεντροασιατικές όσο και τις ευρωπαϊκές.

Θέσεις π.χ. στην Συρία (Umm El Tlel), στον Λίβανο (Ksar Aqil) και στο Ισραήλ (Hayonim) παρουσιάζουν μεν σαφείς ομοιότητες με αντίστοιχες της Ανατολίας (π.χ. το Karain B κοντά στην Αττάλεια), είναι όμως νεώτερες (περί το 30.000 π.Χ.) και χωρίς εμφανείς τοπικές ρίζες ή νότιες επιρροές. Αντανακλούν, συνεπώς, την προς νότον εξάπλωση ενός βορειότερου πολιτιστικού πλέγματος με προέλευση την κεντρική Ασία. Εκεί, κυρίως στην περιοχή της οροσειράς του Ζάγρου, μπορούν να διαπιστωθούν ενδογενείς διαδικασίες εξέλιξης (π.χ. σε θέσεις όπως το Warwasi και το Yafteh στο Ιράν και στο Shanidar στο Ιράκ) με την θέση Καρά Καμάρ (Kara Kamar) στο Αφγανιστάν να σηματοδοτεί το ανατολικότερο γνωστό όριο του ωρινιακού πολιτισμού. Με την περιοχή του Αφγανιστάν και του Ζάγρου φαίνεται πως έχει τις ισχυρότερες διασυνδέσεις και η Ανατολία.

Ο λόγος που στον μεσανατολικό χώρο δεν ανευρίσκονται νότιες επιρροές σχετίζεται προφανώς με το γεγονός ότι στην αφρικανική ήπειρο δεν έχουν βρεθεί ως τώρα λιθοτεχνίες που να μοιάζουν με την ωρινιακή. Με αυτό ως δεδομένο, η πιθανότητα μιας παρατεταμένης «παράκαμψης», μέσω κεντρικής Ασίας, στην διαδρομή διασποράς των σύγχρονων ανθρώπινων πληθυσμών φαίνεται να κερδίζει έδαφος. Η «παράκαμψη» αυτή είχε φυσικά και εξελικτικό χαρακτήρα, αφού σε αυτόν τον γεωγραφικό χώρο διαμορφώθηκε πιθανώς ένα τμήμα του αρχικού *Homo Sapiens*. Επρόκειτο ενδεχομένως για το τμήμα εκείνο που μεταξύ 40.000 και 35.000 π.Χ. προωθήθηκε προς την Ινδία, την Μέση Ανατολή, τα Βαλκάνια και την Μεσόγειο. Σε ό,τι αφορά την Ευρώπη, το επακόλουθο αυτής της μετακίνησης υπήρξε μια σειρά σύνθετων, αλλά και ραγδαίων πολιτισμικών ζυμώσεων. Αυτές συνετέλεσαν στον σταδιακό και κατά τόπους διαφορετικό

μετασχηματισμό των προϋπαρχουσών πολιτιστικών παραδόσεων της Μέσης Παλαιολιθικής (του λεγόμενου μουστερίου πολιτισμού, περ. 120.000-40.000 π.Χ.). Το αποτέλεσμα υπήρξε η επικράτηση των ωρινιακών στοιχείων και, αργότερα, η πολιτιστική ομοιομορφία της Γκραβέττιας περιόδου. Ακολουθεί μια μακρά πορεία πολιτιστικής συνέχειας επί ευρωπαϊκού εδάφους, η οποία, όπως όλα δείχνουν, δεν διακόπηκε ουσιαστικά ούτε την εποχή της επόμενης σημαντικής εξέλιξης, δηλαδή της εισαγωγής της νεολιθικής οικονομίας.

Αν εξαιρέσει κανείς το παλαιολιθικό χρονολογικό της περίγραμμα, η θεωρία του Marcel Otte έχει αρκετά «παραδοσιακά» χαρακτηριστικά. Κατά πρώτον, εμπεριέχει σαφώς την ιδέα της κοιτίδας (Urheimat) των Ινδοευρωπαίων και της πληθυσμιακής τους μετακίνησης στην Ευρώπη και την κεντρική Ασία. Κατά δεύτερον, επενδύει και αυτή στον γεωγραφικώς ενδιάμεσο χώρο μεταξύ της ευρωπαϊκής και της ασιατικής περιοχής εξάπλωσης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Διότι δεν πρέπει να υπάρχει αμφιβολία ότι ο λόγος που ο χώρος της κεντρικής Ασίας υπήρξε τόσο δημοφιλής και για την θεωρία Κουργκάν είναι επειδή από γεωγραφικής απόψεως συνιστά ένα λογικό και «οικονομικό» σημείο αφετηρίας για την μεγάλη ευρασιατική εξάπλωση των συγγενών γλωσσών.

Από την άλλη μεριά, η όλη υπόθεση του Βέλγου αρχαιολόγου στηρίζεται στην σύνδεση τριών διαφορετικών κατηγοριών: της ανθρωπολογικής, της λιθοτεχνικής και της γλωσσικής. Κατά την υπό διερεύνησιν περίοδο όμως δεν υπάρχει απόλυτος συσχετισμός του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου με την ωρινιακή λιθοτεχνία. Ούτε, φυσικά, έπεται ότι η ωρινιακή λιθοτεχνία μπορεί να συνδεθεί με μία και μόνη γλωσσική ομάδα, όσο μεγάλη ή πολυπληθής κι αν υπήρξε η τελευταία. Εκτός αυτού, κάθε άλλο παρά ευκρινές είναι το ερευνητικό τοπίο σε ό,τι αφορά τις ακριβείς χρονολογήσεις των αρχαιολογικών ευρημάτων σε πολλές περιοχές και την απόδοσή τους σε συγκεκριμένες λιθοτεχνικές παραδόσεις. Ο χώρος της Μέσης Ανατολής, επί παραδείγματι, υπήρξε πιθανότατα πολύ πιο σημαντικός απ' όσο εκτιμάται στην υπόθεση του Otte. Πρόκειται, άλλωστε, για μια γεωγραφική ζώνη που, στο πλαίσιο μιας πιο μακροσκοπικής θεώρησης τόσο των παλαιολιθικών λιθοτεχνιών όσο και της γλωσσικής εξέλιξης, μοιάζει να αποτελεί σαφώς οργανικότερο κομμάτι του ευρασιατικού περιβάλλοντος στο οποίο αναπτύχθηκαν οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες απ' ό,τι η κεντρική Ασία.

Για να αντιληφθούμε σε τι ακριβώς συνίσταται αυτή η πιο μακροσκοπική οπτική πρέπει να μεταφερθούμε λίγο πιο αναλυτικά στο ερευνητικό έργο του Ιταλού γλωσσολόγου και διαλεκτολόγου Mario Alinei (Μάριο Αλινέι), ομότιμου καθηγητή του Πανεπιστημίου της Ουτρέχτης. Ο πολυγραφότατος αυτός επιστήμονας, με ιδιαίτερη παρουσία, μεταξύ άλλων, στην μελέτη του χρονικού βάθους των λατινικών διαλέκτων, αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους σύγχρονους υποστηρικτές της παλαιολιθικής συνέχειας των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Τα αποτελέσματα των ερευνών του εκτέθηκαν τα

τελευταία 15 χρόνια τόσο στο δίτομο έργο του με τίτλο *Origini delle lingue d'Europa* («Η προέλευση των γλωσσών της Ευρώπης») όσο και σε άρθρα του σε διάφορες γλώσσες.[907]

Ένα από τα κύρια στοιχεία του ερευνητικού έργου του Alinei είναι η διατύπωση μιας εκδοχής γλωσσικής παλαιοντολογίας «βαθέος χρόνου», την οποία ονομάζει «λεξιλογική αυτοχρονολόγηση».[908] Σύμφωνα με αυτήν, οι ονομασίες χρονολογήσιμων εννοιών (π.χ. εργαλείων, τεχνικών, κοινωνικών θεσμών, πολιτιστικών στοιχείων, κλπ.) μπορούν αυτόματα να αναχθούν στην περίοδο εμφάνισης των φαινομένων στα οποία αναφέρονται. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί, σύμφωνα με τον Alinei, να δημιουργηθεί ένα είδος λεξιλογικής «περιοδολόγησης», αντίστοιχης ως έναν βαθμό με την αρχαιολογική και ίσως και πιο λεπτομερούς από αυτήν. Όροι π.χ. όπως ministerium (6ος αι.), dux (8ος αι.), universitas (13ος αι.), οι ευρωπαϊκές λέξεις για τα γυαλιά (glasses, Brille, lunettes, occhiali, 1305-1306), η πατάτα (1525), η σοκολάτα (1580), το τάνγκο (1836) και το αυτοκίνητο (1918) εμφανίζονται τεκμηριωμένα τις εποχές που κάνει την εμφάνισή του και το σημαινόμενό τους, άρα μπορούν να χρονολογηθούν αξιόπιστα κατά περιόδους. Κατά τον ίδιο, λιγότερο όμως ακριβή, τρόπο, μπορούν να χρονολογηθούν, σύμφωνα με τον Ιταλό γλωσσολόγο, και όροι που αναφέρονται σε έννοιες του απώτατου παρελθόντος, όπως π.χ. οι ονομασίες μετάλλων και μεταλλικών αντικειμένων.

Και, αν ως εδώ οι διαφορές της άποψης του Alinei με την γνωστή μας γλωσσική παλαιοντολογία δεν μοιάζουν ιδιαιτέρως εμφανείς, ο Ιταλός γλωσσολόγος προχωρά εν συνεχεία ένα σημαντικό βήμα πιο πέρα. Κατά την γνώμη του, δηλαδή, η εμμονή στην παραδοσιακή (και χρονολογικώς «συμπιεσμένη») θεωρία για την κοιτίδα και διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών έχει κλείσει τον δρόμο για την σωστή εκτίμηση της αρχαιότητας ενός πλήθους όρων. Σε αυτούς ανήκουν, επί παραδείγματι, ονομασίες γεωργικών εργαλείων και τεχνικών, όροι για διάφορα είδη πηλού, λέξεις σχετικές με την υφαντική και την οικιστική αρχιτεκτονική, οι οποίες πρέπει σαφώς να αναχθούν στην Νεολιθική Εποχή. Υπάρχουν όμως και ονομασίες ακόμη παλαιότερων εφευρέσεων, όπως της φωτιάς, του κυνηγίου, της αλιείας ή της βυρσοδεψίας, οι οποίες κάνουν την εμφάνισή τους κατά την Παλαιολιθική και Μεσολιθική περίοδο.

Αναπτύσσοντας περαιτέρω τον συλλογισμό, διαπιστώνει κανείς πως οι όροι για κάποια βασικά στοιχεία του φυσικού κόσμου (π.χ. νερό, αέρας, ήλιος, φεγγάρι) ή της ανθρώπινης ζωής και επικοινωνίας (π.χ. ρήματα όπως τρώω, πίνω, κοιμάμαι, προσωπικές αντωνυμίες, βασικά επιρρήματα και προθέσεις) πρέπει πιθανότατα να αναχθούν στις απαρχές αυτού που ονομάζεται *Homo Loquens*, του «Ομιλούντος Ανθρώπου», ασχέτως του αν αυτός ταυτίζεται με τον *Homo Sapiens* ή με κάποιο άλλο ανθρωπολογικό εί-

[907] M. Alinei, *Origini delle lingue d'Europa*, Vol. I: La teoria della continuità (Il Mulino, Bologna 1996) και Vol. II: Continuità dal mesolitico all'Età del ferro nelle principali aree etnolinguistiche (Il Mulino, Bologna 2000). Για τα αγγλόγλωσσα άρθρα του Alinei βλ. τις παραπομπές που ακολουθούν.

[908] M. Alinei, The problem of dating in linguistics, *Quaderni di Semantica* 25, 2004, σελ. 211-232.

δος.[909] Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ίσως αυτό της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής αντωνυμικής ρίζας **eg-*, από την οποία προέρχονται η ελληνική αντωνυμία *εγώ*, η λατινική *ego*, η γερμανική *ich*, κλπ. Η διαμόρφωσή της δεν είναι δυνατόν, κατά τον Alinei, να έλαβε χώρα σε οποιαδήποτε άλλη χρονική στιγμή παρά σε αυτήν της αφύπνισης της ανθρώπινης αυτοσυνειδησίας. Κάνοντας μια εξαιρετική χρήση της ορολογίας, ο Ιταλός γλωσσολόγος ονομάζει την ανθρώπινη ομάδα εντός της οποίας η αντίληψη της προσωπικής ετερότητας εκφράστηκε με την εν λόγω λεξιλογική ρίζα *Homo Loquens Indoeuropeus*. Παραλλήλως προς αυτήν, μια ανάλογη εξέλιξη λάμβανε χώρα και σε άλλες ανθρώπινες ομάδες, όπου εκφράστηκε όμως με άλλες λεξιλογικές ρίζες (*Homo Loquens Uralicus*, *Homo Loquens Altaicus*, κλπ.).

Ως αντεπιχείρημα στις σκέψεις του Alinei θα μπορούσε να προβληθεί η πιθανότητα της βαθμιαίας αντικατάστασης των αρχικών λέξεων από άλλες. Πόσο αξιόπιστη μπορεί, δηλαδή, να είναι η αναγωγή μιας λέξης στο τόσο μακρινό παρελθόν, όταν στο τεράστιο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε ως σήμερα θα μπορούσαν να έχουν συμβεί πολλές και ποικίλες γλωσσικές ανακατατάξεις; Ο Alinei παραδέχεται ότι αυτός ο κίνδυνος είναι πάντα υπαρκτός, παραπέμπει όμως στα σχετικώς ασφαλή συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν από την μελέτη των πιο πρώιμων καταγεγραμμένων γλωσσών σε συνδυασμό με τα πορίσματα της ιστορικοσυγκριτικής μεθόδου. Επικαλείται, επίσης, το συχνό φαινόμενο της σημασιολογικής αλλαγής, κατ' αντιστοιχίαν όμως προς την αρχική σημασία.[910] Η λέξη *πένα*, για παράδειγμα, κατέληξε να σημαίνει την γραφίδα, προέρχεται όμως από την ιταλική λέξη για το φτερό (penna). Καθώς γνωρίζουμε ότι στον Μεσαίωνα φτερά χήνας χρησιμοποιούνταν ως εργαλεία γραφής, μπορούμε να αποδείξουμε πως έχουμε να κάνουμε με το αρχικό σημαίνον και όχι με το προϊόν μεταγενέστερης αντικατάστασης. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να γίνει η ανάλογη διάκριση και σε πολλές άλλες έννοιες.[911]

Το σημαντικότερο, ίσως, επιχείρημα του Alinei αφορά τους όρους για τα βασικά εκείνα στοιχεία του φυσικού κόσμου και της ανθρώπινης ζωής που αναφέραμε πιο πάνω. Σε αυτά μπορούν, βεβαίως, να συγκαταριθμηθούν και λέξεις γνωστές μας από τις προσπάθειες αποκατάστασης της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής κοινωνικής δομής (βλ. κεφ. VII.3, σελ. 339 κ.ε.), όπως *πατήρ/pater/pitar*, οι οποίες αναφέρονται στις πιο βασικές συγγενικές σχέσεις. Αν σε αυτές τις περιπτώσεις δεχθούμε το σενάριο μεταγενέστερων λεξιλογικών αντικαταστάσεων είναι, όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο Alinei, σαν να δεχόμαστε πως ο *Homo Loquens* κατά την διάρκεια της εξέλιξής του αναδιάρθρωσε κατ'

[909] M. Alinei, Towards a generalised continuity model for Uralic and Indoeuropean languages, στο: K. Julku (επιμ.), *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV*, Oulu 18.8-20.8.2000 (Societas Historiae Fenno-Ugricae, Oulu 2002), σελ. 9-33, διαθέσιμο στο διαδίκτυο ως αρχείο μορφής PDF με αρίθμηση σελίδων 1-24 στην ιστοσελίδα http://www.continuitas.org/index.html, σελ. 3.

[910] Ό.π. σελ. 3.

[911] Βλ. επ' αυτού M. Alinei, The problem of dating in linguistics, *Quaderni di Semantica* 25, 2004, σελ. 211-232.

επανάληψιν την θεμελιώδη γνωστική δομή του για τον κόσμο.[912] Και είναι ακριβώς οι διαφορές στο βασικό αυτό λεξιλόγιο μεταξύ των γνωστών μας γλωσσικών οικογενειών που, σύμφωνα με τον Ιταλό καθηγητή, καθιστούν μη αποδεκτή την οποιαδήποτε μονογενετική προσέγγιση για την προέλευση των γλωσσών.

Η παλαιότατη προέλευση κάποιων όρων τεκμηριώνεται σύμφωνα με τον Alinei και μέσω της απόπειρας λεξιλογικής «περιοδολόγησης» εντός συγκεκριμένων νοηματικών πεδίων.[913] Επί παραδείγματι, ενώ για την έννοια του «θνήσκειν» υπάρχει μια κοινή πρωτοϊνδοευρωπαϊκή ρίζα (*mer), για το ρήμα «θάβω» ή για το ουσιαστικό «τάφος» το λεξιλόγιο των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών εμφανίζεται διαφοροποιημένο (π.χ. ελλ. *θάπτω*, λατ. *sepelire*, αγγλ. *bury*). Θεωρώντας ότι το έθιμο της συστηματικής ταφής είναι προφανώς μεταγενέστερο από το ανέκαθεν υπαρκτό γεγονός του θανάτου, ο Ιταλός γλωσσολόγος ερμηνεύει την ύπαρξη διαφορετικών όρων για την ταφή ως ένδειξη για το ότι οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες είχαν ήδη διαφοροποιηθεί κατά την περίοδο που αυτή γενικεύθηκε ως πρακτική. Και η περίοδος αυτή είναι βέβαια πολύ παλαιά, ίσως αρχαιότερη και της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Με βάση το ίδιο σκεπτικό μπορεί να εξηγηθεί και η λεξιλογική ποικιλομορφία μεταξύ των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών όσον αφορά τους όρους που σχετίζονται με την νεολιθική οικονομία. Ήδη στο κεφάλαιο VII.6 (σελ. 391 κ.ε.) αναφερθήκαμε στην απουσία κοινών πρωτοϊνδοευρωπαϊκών λέξεων για την γεωργική και κτηνοτροφική σφαίρα την οποία η M. Gimbutas επεσήμανε ως ένα εκ των βασικών προβλημάτων της «ανατολιακής υπόθεσης» του C. Renfrew. Σύμφωνα με τον Alinei, το γεγονός πως κάθε ινδοευρωπαϊκή γλώσσα έχει το δικό της ξεχωριστό και πλούσιο λεξιλόγιο σε αυτόν τον τομέα καταδεικνύει ότι ο κατακερματισμός εντός της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας είχε ήδη λάβει χώρα πολύ πριν από την εμφάνιση του νεολιθικού πολιτισμού.

Επί αυτής της λογικής ο Ιταλός καθηγητής θεωρεί πως οι φορείς της νέας οικονομίας όχι απλώς δεν υπήρξαν οι ομιλητές της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής, αλλά, αντιθέτως, πρέπει να ταυτιστούν με ένα μη ινδοευρωπαϊκό γλωσσικό υπέρστρωμα (superstratum).[914] Επρόκειτο, δηλαδή, για μη ινδοευρωπαϊκές ομάδες που μετανάστευσαν σε εδάφη όπου κυριαρχούσαν ήδη ινδοευρωπαϊκοί πληθυσμοί. Κλειδί για αυτή την ερμηνεία αποτελεί το γεγονός ότι η νότιος Ευρώπη, όπου το πιθανό δημογραφικό «κύμα» των πρώτων γεωργών πιστεύεται πως είχε την μεγαλύτερη διείσδυση, είναι ακριβώς η περιοχή στην

---

912 Για το επιχείρημα αυτό βλ. και το M. Alinei, Interdisciplinary and linguistic evidence for Palaeolithic continuity of Indo-European, Uralic and Altaic populations in Eurasia, with an excursus on Slavic ethnogenesis, *Quaderni di Semantica* 24, 2003, σελ. 187-216, διαθέσιμο στο διαδίκτυο ως αρχείο μορφής PDF με αρίθμηση σελίδων 1-57 στην ιστοσελίδα http://www.continuitas.org/index.html, σελ. 18.

913 M. Alinei, Towards a generalised continuity model for Uralic and Indoeuropean languages, στο: K. Julku (επιμ.), *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV*, Oulu 18.8-20.8.2000 (Societas Historiae Fenno-Ugricae, Oulu 2002), σελ. 9-33, διαθέσιμο στο διαδίκτυο ως αρχείο μορφής PDF με αρίθμηση σελίδων 1-24 στην ιστοσελίδα http://www.continuitas.org/index.html, σελ. 8 κ.ε., πίν. 1-2.

914 Ό.π. σελ. 11 κ.ε.

οποία κατά τους ιστορικούς χρόνους απαντούν τα στοιχεία εκείνα που συχνά κατηγοριοποιούνται ως το «μεσογειακό μη ινδοευρωπαϊκό υπόστρωμα».

Ο Alinei αναφέρεται ιδιαιτέρως στα μη ινδοευρωπαϊκά γλωσσικά κατάλοιπα της ιταλικής χερσονήσου και των νήσων Σαρδηνίας και Κορσικής. Οι περιοχές αυτές βρίσκονται σαφώς επάνω στην μεσογειακή διαδρομή εξάπλωσης του νεολιθικού πολιτισμού και της κεραμεικής Impresso-Cardial (βλ. κεφ. VII.4, σελ. 347). Κι όμως, είναι σε αυτές τις περιοχές όπου απαντούν φωνολογικά στοιχεία εντελώς ξένα προς την λατινική φωνολογία (όπως η γλωσσοϋπερωική άρθρωση των συμφώνων /l/, /d/ και /tr/). Παραλλήλως, τέτοιου είδους πιθανώς μη ινδοευρωπαϊκά φωνολογικά στοιχεία δεν εντοπίζονται στους γεωγραφικούς χώρους εκτός της επιρροής της κεραμεικής Impresso-Cardial (π.χ. στην ηπειρωτική Ιταλία), όπου κυρίως θα τα ανέμενε κανείς επί τη βάσει της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας.

Η τολμηρή αυτή προσπάθεια αντιστροφής της θεωρίας του Renfrew εκ μέρους του Alinei έχει όντως ορισμένα αξιοσημείωτα ερείσματα. Η πραγματικότητα όμως υπήρξε πιθανώς αρκετά πιο πολύπλοκη. Σε αυτό συνηγορεί η προβληματική του αντίστοιχου «μη ινδοευρωπαϊκού» (ή προελληνικού) υποστρώματος στον ελλαδικό χώρο, όπως την εξετάσαμε σε προηγούμενα σημεία του βιβλίου. Όπως είδαμε, κατά πάσα πιθανότητα στοιχεία αυτού του μάλλον νεολιθικού γλωσσικού στρώματος δεν είναι μεν ελληνικά, αλλά παρ' όλα αυτά είναι ινδοευρωπαϊκά (ανατολιακής προελεύσεως). Αυτό δείχνει πως οι ιδιότητες του Ινδοευρωπαίου ή του μη Ινδοευρωπαίου δεν πρέπει να συσχετίζονται με απόλυτο τρόπο με εκείνες του μεσολιθικού ή του νεολιθικού κατοίκου της Ευρώπης. Δεν αποκλείεται οι φορείς της νεολιθικής οικονομίας στην Ευρώπη να ανήκαν σε περισσότερες της μιας γλωσσικές ομάδες ή και γλωσσικές οικογένειες.

Και, αν τα επιχειρήματα για τον εξ ολοκλήρου μη ινδοευρωπαϊκό χαρακτήρα του νεολιθικού «κύματος προώθησης» μοιάζουν εν μέρει μόνο πειστικά, περισσότερο ισχυρές φαίνονται οι ενδείξεις που παραθέτει ο Alinei για το άλλο σκέλος, που είναι ο ινδοευρωπαϊκός χαρακτήρας της μεσολιθικής και ανώτερης παλαιολιθικής κατοίκησης στην Ευρώπη. Και αυτό διότι οι εύστοχες λεξιλογικές του παρατηρήσεις περί του χρόνου διαχωρισμού των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών συνδυάζονται και με την πρωτότυπη χρήση στοιχείων από την αρχαιολογία. Κάνοντας μια συγκριτική μελέτη των γλωσσολογικών δεδομένων με την γλωσσική και πολιτιστική γεωγραφία των εκάστοτε περιοχών, μια προσέγγιση που την ονομάζει «γεωγλωσσολογία», καταλήγει σε συμπεράσματα τουλάχιστον αξιοπρόσεκτα.

Εάν π.χ. μεταφερθούμε στην Σκανδιναβία, θα διαπιστώσουμε την απουσία μη σκανδιναβικών (δηλαδή μη γερμανικών) και μη ουραλικών τοπωνυμίων, αλλά και όρων σχετιζόμενων με την διατροφική οικονομία αυτής της γεωγραφικής ζώνης (αλιεία, κυνήγι).[915] Με δεδομένη την διαχρονική εικόνα ομαλότητας και απρόσκοπτης συνέχειας στην

[915] Ό.π. σελ. 17 κ.ε.

κατοίκηση της Σκανδιναβίας, είναι λογικό τα συγκεκριμένα γλωσσικά στοιχεία να αναχθούν στην αρχική κατοίκηση της περιοχής. Αυτή έλαβε χώρα στα τέλη της Ανώτερης Παλαιολιθικής (μετά το 13.000 π.Χ.), όταν αποσύρθηκαν οι παγετώνες που ως τότε εξακολουθούσαν να την καλύπτουν. Η κατεύθυνση του αποικισμού υπήρξε κατά πάσα πιθανότητα από νότον προς βορράν, κάτι που σημαίνει πως η πρωτογερμανική και η πρωτοουραλική γλωσσική ομάδα ήταν τότε ήδη παρούσες στην κεντροβόρειο και βορειοανατολική Ευρώπη αντίστοιχα.

Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και σε άλλες περιοχές, ιδίως σε νησιά, όπου η ιστορία της κατοίκησης μπορεί να ανασυντεθεί με βεβαιότητα από την αρχαιολογία. Στο νησί Μαν, επί παραδείγματι, το οποίο βρίσκεται μεταξύ Ιρλανδίας και Σκωτίας, ομιλείτο μέχρι πρόσφατα η κελτική γλώσσα μανξ (manx). Καθώς η κατοίκηση του νησιού παρουσιάζει μια αδιάσπαστη εικόνα συνέχειας από την Μεσολιθική Εποχή ως και τον Μεσαίωνα, είναι λογικό η συνέχεια αυτή να επεκταθεί και στην παρουσία της γηγενούς κελτικής γλώσσας.[916] Το αποδεικτικό βάρος βρίσκεται σαφώς στην πλευρά όσων εκτιμούν ότι ο κελτικός κλάδος της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας έφθασε στην βορειοδυτική Ευρώπη σε μια πιο όψιμη φάση της προϊστορίας.

Κατά τον Alinei, αντιθέτως, η κελτική γλωσσική ομάδα βρισκόταν στην Ευρώπη ήδη κατά τους παλαιολιθικούς χρόνους, αφού δεν υπάρχει κανένα αρχαιολογικό δεδομένο που να συνηγορεί για την «έλευση των Κελτών» σε επόμενες περιόδους. Περαιτέρω, το κελτικό στοιχείο μπορεί ενδεχομένως να συνδεθεί και με τον μεταγενέστερο ορίζοντα των μεγαλιθικών νεολιθικών μνημείων (5η-3η χιλιετία π.Χ.). Σε αυτή την φάση της πολιτιστικής εξέλιξης η κελτική γλωσσική σφαίρα εξαπλώθηκε πιθανώς στον ευρύτερο χώρο της δυτικής Ευρώπης. Η διάδοση του μεγαλιθικού πολιτισμού ταυτίζεται, μάλιστα, κατά τον Ιταλό γλωσσολόγο, με την γεωγραφική διασπορά ενός χαρακτηριστικά κελτικού γλωσσικού στοιχείου, της αποδυνάμωσης (lenition) των άφωνων συμφώνων μεταξύ φωνηέντων.[917] Το τελευταίο αυτό γεγονός μπορεί να συσχετιστεί και με το φαινόμενο των Κωδωνοειδών Κυπέλλων της 3ης χιλιετίας π.Χ. που κατά τον Alinei οδήγησε και αυτό στην εξάπλωση του κελτικού στοιχείου και στην κατά τόπους γλωσσική επιμειξία του με άλλες ινδοευρωπαϊκές ομάδες.

Φλερτάροντας με την αυτόματη εξίσωση αρχαιολογικών πολιτισμών και γλωσσών, ο Ιταλός ερευνητής δεν διστάζει να διατυπώσει κάποιες παρόμοιες υποθέσεις και για άλλες περιοχές του ευρασιατικού χώρου. Όσον αφορά π.χ. την νοτιοανατολική Ευρώπη, τον χώρο όπου άνθησε ο προϊστορικός πολιτισμός της «Παλαιάς Ευρώπης» (βλ. κεφ. VI, σελ. 289 κ.ε.), υπογραμμίζει την ύπαρξη του φαινομένου των νεολιθικών και χαλκολιθικών οικιστικών γηλόφων ως υποδηλωτικού μιας μακράς οικιστικής και, ως εκ τούτου, πιθανότατα και γλωσσικής συνέχειας. Αυτή η κατάσταση συνέχειας και σταθερό-

916 Ό.π. σελ. 17.

917 Ό.π. σελ. 14 κ.ε., εικ. 7-8.

τητας μπορεί να συνδεθεί κατά την άποψή του με την μικρή εσωτερική διαφοροποίηση εντός του σλαβικού κλάδου της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας. Η παρουσία των Σλάβων στην νοτιοανατολική Ευρώπη ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους μοιάζει απολύτως πιθανή, με δεδομένη την παντελή απουσία αρχαιολογικών και άλλων στοιχείων για την υποθετική τους μετανάστευση στην Ευρώπη κατά την πρώιμο Μεσαίωνα.[918] Κατά την προαναφερθείσα περίοδο, άλλωστε, ο όρος «Σλάβος» όχι μόνο δεν συσχετίζεται στα γραπτά κείμενα με κάποια μεγάλη μετανάστευση ή κατακτητική εισβολή, αλλά έχει κιόλας υποστεί σημασιολογική αλλαγή δηλώνοντας πλέον τον «σκλάβο».

Στην προϊστορία, βεβαίως, εντοπίζει την «άφιξη» της πρωτοσλαβικής ομάδας στην νοτιοανατολική Ευρώπη και η θεωρία γλώσσας-γεωργίας. Διαφοροποιούμενος από αυτήν, ο Alinei θεωρεί πως ο πρωτοσλαβικός πληθυσμός ήταν παρών σε αυτόν τον χώρο ήδη από την Παλαιολιθική Εποχή, ενώ η πρωτοσλαβική γλώσσα είχε διαμορφωθεί κατά την Μεσολιθική περίοδο. Μόνο έτσι μπορεί να εξηγηθεί κατά την γνώμη του το γεγονός ότι στο μεγαλύτερο μέρος του τεράστιου χώρου εξάπλωσης των σλαβικών λαών απουσιάζουν οποιαδήποτε ίχνη κάποιου προϋπάρξαντος γλωσσικού στρώματος (π.χ. ενός τοπωνυμιακού υποστρώματος όπως το αντίστοιχο του ελλαδικού χώρου). Στον χρονικό ορίζοντα της Μεσολιθικής πιστεύει όμως ότι πρέπει να τοποθετηθεί ο απογαλακτισμός από την παλαιότερη πρωτοϊνδοευρωπαϊκή και της ελληνικής και της ιλλυρικής γλωσσικής ομάδας. Και, όπως ακριβώς η παρουσία προϊστορικών οικιστικών γηλόφων στην πρωτοσλαβική περιοχή αξιολογείται εκ μέρους του ως ένδειξη μακράς οικιστικής και γλωσσικής σταθερότητας, έτσι και οι ανάλογες μαγούλες ή τούμπες στον ελληνικό και αλβανικό χώρο μπορούν να θεωρηθούν και εδώ μάρτυρες μιας αδιάσπαστης πληθυσμιακής και κατά πάσα πιθανότητα γλωσσικής συνέχειας από την προϊστορία ως την πρωτοϊστορία.

Έχοντας τοποθετήσει την πρωτοϊνδοευρωπαϊκή διασπορά στον ευρωπαϊκό χώρο στην περίοδο της Ανώτερης Παλαιολιθικής, ο Ιταλός γλωσσολόγος επιχειρεί να συνδέσει την περαιτέρω γλωσσική εξέλιξη με συγκεκριμένες πολιτιστικές εκφάνσεις και σε άλλες περιοχές της ηπείρου. Θεωρεί, φέρ' ειπείν, πως στην περιοχή της Βαλτικής ο γεωγραφικός διαχωρισμός μεταξύ της ινδοευρωπαϊκής και της ουραλικής γλωσσικής ομάδας αποτυπώνεται στα διακριτά χαρακτηριστικά των προϊστορικών πολιτισμών αυτής της περιοχής.[919] Ανάλογες υποθέσεις κάνει και για περιοχές της κεντρικής Ευρώπης,

---

[918] Για το πρόβλημα της προέλευσης των Σλάβων βλ. M. Alinei, Interdisciplinary and linguistic evidence for Palaeolithic continuity of Indo-European, Uralic and Altaic populations in Eurasia, with an excursus on Slavic ethnogenesis, *Quaderni di Semantica* 24, 2003, σελ. 187-216, διαθέσιμο στο διαδίκτυο ως αρχείο μορφής PDF με αρίθμηση σελίδων 1-57 στην ιστοσελίδα http://www.continuitas.org/index.html, σελ. 23 κ.ε.

[919] M. Alinei, Towards a generalised continuity model for Uralic and Indoeuropean languages, στο: K. Julku (επιμ.), *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV*, Oulu 18.8-20.8.2000 (Societas Historiae Fenno-Ugricae, Oulu 2002), σελ. 9-33, διαθέσιμο στο διαδίκτυο ως αρχείο μορφής PDF με αρίθμηση σελίδων 1-24 στην ιστοσελίδα http://www.continuitas.org/index.html, σελ. 18 κ.ε., εικ. 10.

όπου πιστεύει ότι η εξάπλωση συγκεκριμένων νεολιθικών και χαλκολιθικών πολιτισμών εμφανίζει αντιστοιχία με τα γεωγραφικά όρια των διαφόρων διαλέκτων εντός του γερμανικού και του ιταλικού κλάδου (π.χ. στην περιοχή της Ελβετίας).[920] Παρότι δεν μπορεί να αποκλειστεί κατηγορηματικά πως κάποιες από τις υποθετικές αυτές αντιστοιχίες ίσως απηχούν την πραγματικότητα, η εξίσωση αρχαιολογικών πολιτισμών και γλωσσών πρέπει να αντιμετωπίζεται πάντοτε με προσοχή. Δύσκολα, πάντως, μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι υπάρχει μια ενδιαφέρουσα αναλογία μεταξύ του πολιτιστικού κατακερματισμού στην κεντρική Ευρώπη κατά την προϊστορία και του διαλεκτολογικού κατακερματισμού εντός των γερμανόφωνων και ιταλόφωνων ομάδων που υφίσταται ακόμη και σήμερα στις ίδιες περιοχές.

Ένα άλλο ιδιαιτέρως αξιοσημείωτο στοιχείο της θεωρίας παλαιολιθικής συνέχειας του Alinei αφορά τους προϊστορικούς πολιτισμούς Κουργκάν στην περιοχή των στεπών της νοτίου Ρωσίας. Σύμφωνα με την οπτική του, οι νομαδικοί αυτοί πολιτισμοί πρέπει να αποδοθούν ήδη από τις απαρχές τους σε πληθυσμούς αλταϊκής προελεύσεως.[921] Όπως τονίζει χαρακτηριστικά, ακόμη και η ίδια η λέξη *κουργκάν* είναι τουρκικής καταγωγής και όχι ινδοευρωπαϊκή, ενώ και αυτή καθαυτή η πρακτική της ανεγέρσεως ταφικών τύμβων αυτού του είδους αποτελεί τυπικό στοιχείο των αλταϊκών νομαδικών λαών. Εκτός αυτού, εάν γίνει δεκτή η γειτνίαση αλταϊκών ομάδων με τις σλαβικές και ουραλικές γλωσσικές κοινότητες της ανατολικής Ευρώπης, μπορεί να εξηγηθεί η ύπαρξη σε κάποιες από τις τελευταίες πολλών τουρκογενών δανείων σχετιζόμενων με την ιππευτική, αλλά και με την νεολιθική οικονομία.

Αν οι ανωτέρω «γεωγλωσσολογικές» παρατηρήσεις του Alinei αφορούν ως επί το πλείστον την γλωσσική και πολιτιστική εξέλιξη σε μάλλον όψιμες φάσεις της προϊστορίας, ο Ιταλός ερευνητής δεν δίστασε να επεκτείνει την κεντρική φιλοσοφία της μεθοδολογίας του και σε περιόδους πολύ πιο πρώιμες. Με αυτόν τον τρόπο οδηγήθηκε στην διατύπωση ορισμένων υποθέσεων οι οποίες, όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, προσδίδουν στην έννοια της παλαιολιθικής συνέχειας πραγματικά απροσδόκητες διαστάσεις. Τι μπορεί να σημαίνει αυτό; Προηγουμένως αναφερθήκαμε στην «λεξιλογική αυτοχρονολόγηση» εκ μέρους του Ιταλού γλωσσολόγου κάποιων θεμελιωδών στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος, καθώς και της ανθρώπινης βιολογικής κατάστασης και επικοινωνίας. Επισημάναμε πως κατά την άποψή του ορισμένοι εκ των σχετικών όρων είναι λογικό να ανάγονται στις απαρχές αυτού που ονομάζεται *Homo Loquens* («Ομιλών

[920] Ό.π. σελ. 14, εικ. 5-6.

[921] Πιο αναλυτικά επ' αυτού στο M. Alinei, Interdisciplinary and linguistic evidence for Palaeolithic continuity of Indo-European, Uralic and Altaic populations in Eurasia, with an excursus on Slavic ethnogenesis, *Quaderni di Semantica* 24, 2003, σελ. 187-216, διαθέσιμο στο διαδίκτυο ως αρχείο μορφής PDF με αρίθμηση σελίδων 1-57 στην ιστοσελίδα http://www.continuitas.org/index.html, σελ. 14 κ.ε., εικ. 7-8.

Άνθρωπος»), *ανεξαρτήτως* του αν αυτός πρέπει να αναγνωριστεί στον *Homo Sapiens* ή σε άλλο ανθρωπολογικό είδος. Ο λόγος που αφήνεται ανοικτή η πιθανότητα ο σύγχρονος άνθρωπος να μην αντιπροσωπεύει τον μοναδικό εξελικτικό κλάδο των ανθρωπιδών με ανεπτυγμένη ικανότητα λόγου σχετίζεται με την εμπλοκή της γεωγλωσσολογικής οπτικής του Mario Alinei σε ένα από τα πιο δύσκολα ερευνητικά προβλήματα: αυτό της γλωσσογένεσης και των συνθηκών υπό τις οποίες αυτή έλαβε χώρα. Και είναι η μελέτη αυτού του ζητήματος που συνδέεται με την πιο μακροσκοπική εκείνη θεώρηση της τεχνολογικής και γλωσσικής εξέλιξης κατά την Παλαιολιθική, για την οποία κάναμε λόγο πιο πριν εν σχέσει προς τις απόψεις του M. Otte.

Στο επίκεντρο αυτού του επιστημονικού εγχειρήματος βρίσκεται η ανακάλυψη ορισμένων εκ πρώτης όψεως εντυπωσιακών αναλογιών μεταξύ της λιθοτεχνικής, της γλωσσικής και της διανοητικής ανάπτυξης στα πρώιμα ανθρωπολογικά είδη. Όπως αναφέραμε σε προηγούμενο σημείο, πριν από περίπου 1,8 εκατομμύρια χρόνια ο μακρινός μας πρόγονος με την ονομασία *Homo Erectus* («Όρθιος Άνθρωπος») άρχισε να εξαπλώνεται από την κοιτίδα του, την Αφρική, στις υπόλοιπες περιοχές του παλαιού κόσμου. Εκείνη την περίοδο η τεχνολογία των εργαλείων του βρισκόταν ακόμη σε ένα πρώιμο στάδιο. Συνίστατο κατά βάσιν στην συλλογή λίθων, στην μία πλευρά των οποίων απολαξεύονταν με την χρήση άλλων λίθων κάποια τμήματα (αποκρούσματα) με στόχο την δημιουργία μιας κοφτερής άκρης. Τα πρώιμα αυτά πυρηνικά εργαλεία (δηλαδή αυτά που η κατεργασία τους στόχευε στην διαμόρφωση και χρήση του «πυρήνα», δηλαδή του προς λάξευσιν αρχικού πετρώματος, και όχι των αποκρουσμάτων του) λέγονται λιάνιστρα (choppers, εικ. 57:α [σελ. 452]).[922] Η στοιχειώδης αυτή τεχνική κατεργασίας των λίθων είχε κληροδοτηθεί στον *Homo Erectus* από τον προκάτοχό του, τον *Homo Habilis* (τον «Επιδέξιο Άνθρωπο»), ο οποίος την κατείχε ήδη από την αρχή της Παλαιολιθικής, για να εξαπλωθεί εν τέλει μαζί του στις περισσότερες περιοχές του παλαιού κόσμου.

Περίπου 1 εκατομμύριο χρόνια αργότερα, δηλαδή πριν από 700.000-500.000 χρόνια, στον χάρτη διασποράς τόσο των ανθρωπιδών όσο και των λιθοτεχνιών τους είχαν επέλθει κάποιες αξιοπρόσεκτες ανακατατάξεις. Όσον αφορά την ανθρωπολογική εξέλιξη, σε περιοχές της Αφρικής και της Ευρώπης ο *Homo Erectus* είχε δώσει την θέση του στον *Homo Heidelbergensis*. Στο πεδίο της λιθοτεχνίας η Αφρική και ο ευρασιατικός χώρος είχαν χωριστεί σε δύο διακριτές ζώνες. Ενώ στο μεγαλύτερο μέρος του κατοικούμενου ασιατικού χώρου συνέχιζε να υφίσταται η απλή τεχνολογία των λιανίστρων, στις περισσότερες περιοχές της Αφρικής και στην τεράστια γεωγραφική ζώνη που εκτείνεται από την δυτική και νότιο Ευρώπη στην δύση ως και την νότιο Ινδία στην

[922] Για μια εύληπτη περιγραφή των βασικών παλαιολιθικών λιθοτεχνιών και την σχετική ορολογία στην ελληνική γλώσσα βλ. Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη, Η λάξευση του λίθου στην Παλαιολιθική εποχή. Τεχνικές και σταθερότυποι, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 61, 1996, σελ. 17-26.

ανατολή (συμπεριλαμβανομένων σε μεγάλο βαθμό και των ενδιάμεσων περιοχών της Μικράς Ασίας, της Μέσης Ανατολής και της αραβικής χερσονήσου) κυριαρχούσε πλέον ο αμφιπρόσωπος αμυγδαλόσχημος χειροπέλεκυς, ο πιο γνωστός ίσως τύπος παλαιολιθικού εργαλείου (εικ. 57:β [σελ. 452]). Αυτός είχε ήδη κάνει την εμφάνισή του πολύ πριν (1,5 εκατομμύρια χρόνια προ του παρόντος), τώρα όμως παρουσίαζε μια ευρύτατη γεωγραφική διασπορά. Ήταν και αυτός ένα πυρηνικό εργαλείο, το οποίο ωστόσο αντιπροσώπευε πλέον την σύλληψη και σταθερή ανάκληση μιας αφηρημένης έννοιας: της συμμετρίας. Ο βορειοδυτικός-νοτιοανατολικός άξονας που χωρίζει στον χάρτη την ζώνη των χειροπελέκεων από εκείνη όπου αυτοί απουσιάζουν έχει ονομαστεί γραμμή Movius (από τον Αμερικανό αρχαιολόγο H. Movius [Χ. Μόβιους] που επεσήμανε την σχετική διχοτομία, εικ. 58 [σελ. 457]).[923]

Εικ. 57. Οι τρεις βασικές εξελικτικές φάσεις στην λιθοτεχνία της Παλαιολιθικής. α: λιάνιστρα, β: αμφιπρόσωποι χειροπελέκεις και γ: κατασκευή εργαλείων-αποκρουσμάτων με την τεχνική Λεβαλλουά.

Η αξιοσημείωτη αυτή γεωγραφική διχοτομία συνεχίστηκε και σε μεταγενέστερες περιόδους. Στις αρχές π.χ. της Μέσης Παλαιολιθικής (πριν από περίπου 300.000 χρόνια) στην ευρεία γεωγραφική ζώνη των χειροπελέκεων άρχισε να διαχέεται μια νέα και επαναστατική τεχνική που φέρει την ονομασία Λεβαλλουά (Levallois, εικ. 57:γ). Η έμφαση πλέον μετατέθηκε αποφασιστικά από τον πυρήνα στα αποκρούσματά του, από τα οποία θα διαμορφώνονταν τώρα τα διάφορα εργαλεία. Η διαδικασία διαμόρφωσης περιελάμβανε την μεθοδική προετοιμασία του σχήματος του πυρήνα υπό το πρίσμα της προκαθορισμένης μορφής που επρόκειτο να έχουν τα αποκρούσματα-εργαλεία (φολίδες, αιχμές ή λεπίδες). Η νέα λιθοτεχνία εξαπλώθηκε τόσο στην παλαιότερη ζώνη διασποράς των χειροπελέκεων όσο και πέραν αυτής, σε τμήματα της ανατολικής Ευρώπης και της κεντρικής Ασίας ως και την Μογγολία. Δεν έφθασε όμως ως την νοτιοανατολική Ασία, όπου παρέμεινε ισχυρή η παλαιά παράδοση των λιανίστρων με τα τοπι-

[923] Για μια πρόσφατη και πιο εξειδικευμένη πραγμάτευση του προβλήματος της γραμμής Movius με έμφαση στην αυτοδύναμη εξέλιξη των λιθοτεχνιών σε πολλές περιοχές βλ. M. Otte, Before Levallois, *Quartenary International* 223-224, 2010, σελ. 273-280.

κά της χαρακτηριστικά. Την αυτοδύναμη και ενδογενή εξέλιξη στον γεωγραφικό αυτό χώρο μαρτυρούν και τα σποραδικά ευρήματα αμφιπρόσωπων εργαλείων που και αυτά εμφανίζουν διακριτά γνωρίσματα εν σχέσει προς την παρόμοια λιθοτεχνική παράδοση στις δυτικότερες περιοχές.

Αυτή η υπερβολικά συνοπτική και σαφώς ακροθιγής περιγραφή της εξέλιξης και γεωγραφικής διασποράς των βασικών παλαιολιθικών λιθοτεχνιών αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της αναπάντεχης γλωσσικής διάστασης που ο Mario Alinei πιστεύει πως υποκρύπτεται σε αυτές. Κατά τον Ιταλό γλωσσολόγο υπάρχει, δηλαδή, μια εντυπωσιακή αντιστοιχία μεταξύ των τριών προαναφερθεισών περιοχών διάχυσης των λιθοτεχνικών παραδόσεων (της ζώνης των χειροπελέκεων, αυτής της νοτιοανατολικής Ασίας με την εμμονή στην αρχέγονη τεχνολογία των λιανίστρων και αυτής της ανατολικής Ευρώπης και της κεντρικής Ασίας, όπου επί του αρχαιότερου αυτού τεχνολογικού υποστρώματος διαδόθηκε η τεχνική Λεβαλλουά χωρίς να μεσολαβήσει η φάση των χειροπελέκεων) και της γεωγραφικής διασποράς τριών βασικών μορφολογικών κατηγοριών γλωσσών: των συγχωνευτικών (inflecting ή fusional), των απομονωτικών (isolating) και των συγκολλητικών γλωσσών (agglutinative).[924]

Ενώ όλες οι γλώσσες του κόσμου κτίζονται επί τη βάσει λεξημάτων (δηλαδή αφηρημένων γενικών λεκτικών μορφών), μπορούν να διακριθούν τρεις διαφορετικοί τρόποι σχηματισμού των γραμματικών τύπων.[925] Στις λεγόμενες συγχωνευτικές ή πτωτικές γλώσσες υπάρχουν πολυσύλλαβα λεξήματα και η γραμματική λειτουργία εκφράζεται με ένα σύνθετο μόρφημα (τμήμα λέξης) που προσκολλάται και ενσωματώνεται στο λέξημα προκαλώντας συχνά εσωτερική αλλαγή στην ρίζα της λέξης. Οι απομονωτικές γλώσσες έχουν μονοσύλλαβα λεξήματα και οι γραμματικές λειτουργίες εκφράζονται με την χρήση κάθε φορά κάποιων εξ αυτών. Οι συγκολλητικές γλώσσες, τέλος, σχηματίζουν γραμματικούς τύπους με την χρήση μορφημάτων που προσκολλώνται στα λεξήματα (όπως, δηλαδή, και οι συγχωνευτικές), χωρίς όμως να συγχωνεύονται μορφολογικά με αυτά. Εκτός αυτού, εδώ κάθε τέτοιο μόρφημα έχει εξειδικευμένη γραμματική χρήση δηλώνοντας π.χ. αποκλειστικά τον παρελθόντα χρόνο ή τον πληθυντικό αριθμό. Η τυπολογική αυτή ομαδοποίηση βασίζεται στην σχέση ανάμεσα στα λεξήματα και στο μέσο συντακτικής οργάνωσής τους που είναι οι γραμματικές λειτουργίες και συνιστά, φυσικά, μόνον έναν από τους πολλούς δυνατούς τρόπους ταξινόμησης των γλωσσών.

Εάν τώρα εφαρμόσουμε αυτή την ταξινομική αρχή στις γνωστές μας γλώσσες και γλωσσικές οικογένειες διαπιστώνουμε τα εξής: όλες οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, καθώς

---

[924] M. Alinei, Geolinguistic and other lines of evidence for the correlation between lithic and linguistic development, *Europaea* 3, 1997, σελ. 15-38, διαθέσιμο στο διαδίκτυο ως αρχείο μορφής PDF με αρίθμηση σελίδων 1-27 στην ιστοσελίδα http://www.continuitas.org/index.html.

[925] Ό.π. σελ. 7 κ.ε.

και οι περισσότερες αφροασιατικές είναι συγχωνευτικές, όλες οι γλώσσες της ουραλικής και αλταϊκής οικογένειας καθώς και οι παλαιοσιβηρικές είναι συγκολλητικές, ενώ απομονωτικές γλώσσες απαντούν μόνο στην νοτιοανατολική Ασία (σινοθιβετιανή οικογένεια) και σποραδικά σε τμήματα της δυτικής Αφρικής. Συγκρίνοντας την γεωγραφική τους εξάπλωση με αυτήν των λιθοτεχνιών της Κατώτερης και Μέσης Παλαιολιθικής (εικ. 58-59 [σελ. 457]) παρατηρούμε αμέσως πως υπάρχουν εντυπωσιακές αναλογίες.

Ο χώρος εξάπλωσης των συγχωνευτικών γλωσσών σχεδόν ταυτίζεται με τις περιοχές εκείνες που γνώρισαν όλη την εξελικτική αλυσίδα των λιθοτεχνιών – ξεκινώντας από τα απλά λιάνιστρα, προχωρώντας στην εποχή των αμφιπρόσωπων χειροπελέκεων και από αυτήν στην μεταγενέστερη τεχνική Λεβαλλουά. Οι συγκολλητικές γλώσσες απαντούν κοντά στον γεωγραφικό χώρο όπου η παλαιότερη λιθοτεχνία των λιανίστρων επικαλύφθηκε κάποτε από την τεχνική Λεβαλλουά, χωρίς να μεσολαβήσει η ενδιάμεση βαθμίδα των αμφιπρόσωπων χειροπελέκεων. Οι απομονωτικές γλώσσες, τέλος, συγκεντρώνονται κυρίως στην νοτιοανατολική Ασία, όπου η τεχνολογική εξέλιξη περιορίστηκε κατά βάσιν στην πρώτη εξελικτική βαθμίδα (λάξευση κροκαλών και λιανίστρων).[926] Ακόμη και οι λίγες απομονωτικές γλώσσες εκτός αυτής της ζώνης (δυτική χαδική ομάδα της αφροασιατικής οικογένειας) εντοπίζονται στην περιοχή εκείνη της δυτικής Αφρικής όπου τα ευρήματα χειροπελέκεων είναι λιγοστά.

Πόσο συμπτωματική μπορεί να είναι αυτή η αντιστοιχία; Κατά τον Mario Alinei, δεν είναι καθόλου τυχαία, αλλά αντικατοπτρίζει μια παράλληλη διαδικασία εξέλιξης των λιθοτεχνιών και του ανθρώπινου λόγου. Πιο συγκεκριμένα, μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση μιας παραλληλίας ανάμεσα στην κατασκευή πρώιμων εργαλείων (απλών λιανίστρων) και στην αρχέγονη παραγωγή λεξημάτων. Έχοντας ως αφετηρία το έργο ανθρωπολόγων, νευροβιολόγων και εξελικτικών ψυχολόγων όπως οι S. Parker, K. Gibson και J. Piaget,[927] ο Alinei θεωρεί πως μπορεί να γίνει ένας συσχετισμός μεταξύ της διαδικασίας τεμαχισμού του λίθου (λάξευσης) και αυτής του «τεμαχισμού» της φωνητικής ροής.[928] Ένας συσχετισμός ο οποίος ενισχύεται από το γεγονός ότι το αριστερό ημισφαίριο του εγκεφάλου που είναι υπεύθυνο για την κατανόηση και άρθρωση του λόγου ελέγχει το δεξί χέρι που στους περισσότερους ανθρώπους είναι το κυρίαρχο χέρι για την εκτέλεση των διαφόρων εργασιών.

[926] Ό.π. σελ. 9 κ.ε., εικ. 1-3.

[927] Βλ. π.χ. K. R. Gibson – T. Ingold (επιμ.), *Tools, Language and Cognition in Human Evolution* (Cambridge University Press, Cambridge 1993). Βλ. επίσης και Κ. Κωτσάκης, Τα εργαλεία του ανθρώπου και η γλώσσα, στο: Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα* (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 2001), σελ. 88-91.

[928] M. Alinei, Geolinguistic and other lines of evidence for the correlation between lithic and linguistic development, *Europaea* 3, 1997, σελ. 15-38, διαθέσιμο στο διαδίκτυο ως αρχείο μορφής PDF με αρίθμηση σελίδων 1-27 στην ιστοσελίδα http://www.continuitas.org/index.html, σελ. 14 κ.ε., εικ. 5-7.

Όπως ακριβώς η λίθινη μάζα λαξεύεται αρχικώς στην μία της πλευρά προκειμένου να αποκτήσει κόψη και μαζί με αυτήν εργαλειακή λειτουργικότητα, έτσι και η συνεχής φωνητική ροή διακόπτεται και γίνεται ασυνεχής, με σκοπό να προσλάβει μια λεκτική λειτουργία. Το φωνητικό «θραύσμα» που προκύπτει με αυτόν τον τρόπο αποκτά μια σταθερή γλωσσική αξία, όπως και το λαξευθέν κομμάτι πέτρας έχει ήδη προσλάβει τον χαρακτήρα και την αξία ενός εργαλείου. Επί αυτής της βάσεως μπορεί να συσταθεί μια αναλογία μεταξύ της απλής λιθοτεχνίας των λιανίστρων και των μονοσύλλαβων λεξημάτων των απομονωτικών γλωσσών. Αν αυτή ευσταθεί, τότε οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως οι πρωτόγονες γλωσσικές εκφράσεις του *Homo Habilis*, αλλά και του *Homo Erectus* μέχρι τις απαρχές της αμφιπρόσωπης λιθοτεχνικής παράδοσης είχαν ως βάση την δομή των μεταγενέστερων απομονωτικών γλωσσών. Πιθανώς δε τα ανθρωπολογικά αυτά είδη να μιλούσαν ήδη κάποιας μορφής πρωτογλώσσες μονοσύλλαβων λέξεων. Το ενδεχόμενο αυτό έχει ενισχυθεί τις τελευταίες δεκαετίες από τις έρευνες του διακεκριμένου Νοτιοαφρικανού παλαιοανθρωπολόγου Phillip Tobias.[929] Μέσω αυτών προέκυψαν σημαντικές ενδείξεις ότι οι περιοχές του ανθρώπινου εγκεφάλου στις οποίες βρίσκονται οι νευρολογικές βάσεις για την κατανόηση και άρθρωση του λόγου (περιοχές Broca και Wernicke), ήταν ήδη διαμορφωμένες στον *Homo Habilis*.

Εάν το απλό λαξευμένο λιάνιστρο αντιστοιχεί στο μεμονωμένο λέξημα των απομονωτικών γλωσσών, τότε το αμφιπρόσωπα και σε όλη την επιφάνειά του λαξευμένο εργαλείο, όπως ο χειροπέλεκυς, μπορεί να παραλληλιστεί με την διαδικασία βαθύτερης δομικής τροποποίησης του λεξήματος. Μια διαδικασία που δύναται να εμπεριέχει και την «συγχωνευτική» προσαρμογή ενός μορφήματος (π.χ. προσφύματος) στο αρχικό λέξημα, το οποίο μπορεί να παρομοιαστεί με τον πυρήνα ενός εργαλείου. Ο πυρήνας αυτός στο πλαίσιο της αμφιπρόσωπης και ολικής επεξεργασίας της επιφανείας του αποκτά στο τέλος διαφορετική μορφή από την αρχική. Κάτι που παραπέμπει στην εσωτερική αλλαγή που υφίσταται ενίοτε η ρίζα μιας λέξης στις συγχωνευτικές ή πτωτικές γλώσσες. Με άλλα λόγια, οι γραμματικές λειτουργίες δεν εκφράζονται τώρα με χωριστές μονοσύλλαβες λέξεις, αλλά με την εσωτερική τροποποίηση των ήδη υπαρχουσών.

Περαιτέρω, η ανάδυση της τεχνολογίας Λεβαλλουά για την κατασκευή λεπτολιθικών αποκρουσμάτων, πλέον, ως εργαλείων μπορεί να εξηγήσει, κατά τον Alinei, την εμφάνιση των συγκολλητικών γλωσσικών στοιχείων. Ο πυρήνας, τώρα, δεν έχει ούτε πρόκειται να πάρει την μορφή του τελικού εργαλείου. Για την ακρίβεια, δεν πρόκειται καν να χρησιμοποιηθεί ως τέτοιο. Πρόκειται απλώς να προδιαμορφωθεί μεθοδικά προκειμένου να προκύψουν από αυτόν συγκεκριμένοι και εξειδικευμένοι τύποι αποκρουσμάτων που θα χρησιμοποιηθούν ως εργαλεία. Η πρακτική αυτή θυμίζει την εξειδικευμένη γραμματική λειτουργία των προσφυμάτων στις συγκολλητικές γλώσσες, η

[929] P. V. Tobias, Evidence for the early beginnings of spoken language, *Cambridge Archaeological Journal* 8, 1998, σελ. 72-78 με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

σχέση των οποίων ως προς τον «πυρήνα» τους, δηλαδή το αρχικό λέξημα, μοιάζει με εκείνη των τυποποιημένων αποκρουσμάτων (λεπίδων, φολίδων, αιχμών) ως προς τον δικό τους αρχικό πυρήνα.

Η σταδιακή γεωγραφική εξάπλωση της λιθοτεχνικής παράδοσης Λεβαλλουά είχε ως πιθανό επακόλουθο διαφορετικές διανοητικές και γλωσσικές εξελίξεις στις διάφορες περιοχές. Εκεί όπου κυριαρχούσαν ήδη οι τεχνικές της αμφιπρόσωπης επεξεργασίας (και αντιστοίχως τα συγχωνευτικά γλωσσικά στοιχεία) η επίδρασή της υπήρξε μάλλον μικρή. Περιορίστηκε στην εισαγωγή κάποιων σποραδικών φαινομένων συγκόλλησης στην ήδη εδραιωμένη συγχωνευτική γλωσσική τυπολογία. Τέτοια στοιχεία υπάρχουν π.χ. όντως στις περισσότερες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες (π.χ. το τρίτο πληθυντικό πρόσωπο παρατατικού του λατινικού ρήματος *amo* [«αγαπώ»] *ama-ba-nt* [«αγαπούσαν»]: το *-ba-* είναι το συγκολλητικό πρόσφυμα για τον παρατατικό και το *-nt-* δηλώνει τον πληθυντικό).[930] Εκεί όμως που της τεχνολογίας Λεβαλλουά δεν προηγήθηκε εκείνη της αμφιπρόσωπης επεξεργασίας (ανατολική Ευρώπη, κεντρική Ασία), τα προϋπάρχοντα απομονωμένα λεξήματα μπορούσαν τώρα να σχηματίσουν «συγκολλητικές» ενότητες, με κάποια εξ αυτών να προσλαμβάνουν τον ρόλο του προσφύματος με συγκεκριμένη γραμματική λειτουργία. Εάν αυτό πράγματι συνέβη, τότε οι απαρχές των συγκολλητικών γλωσσών αποτελούν μια πιο πρόσφατη εξέλιξη αναγόμενη στην Μέση Παλαιολιθική (πριν 300.000 χρόνια).

Η πιο εντυπωσιακή παράμετρος της θεωρητικής κατασκευής του Alinei είναι ότι υποβάλλει ένα ριζικά διαφορετικό σενάριο για την προέλευση και εξέλιξη της ανθρώπινης γλώσσας και μαζί με αυτήν και της ανθρώπινης νόησης. Χρονολογικώς, μεταφερόμαστε πλέον σε μια εποχή ασύγκριτα πιο πρώιμη από οποιοδήποτε χρονικό «κατώφλι» για την μελέτη των γλωσσών που γνωρίσαμε ως τώρα. Γεωγραφικώς, έχουμε σαφώς να κάνουμε με μια άκρως πολυεστιακή οπτική, η οποία βρίσκεται στον αντίποδα οιασδήποτε έννοιας «κοιτίδας» τόσο για την προέλευση του σύγχρονου ανθρώπου όσο και των γλωσσών του. Σύμφωνα με το μοντέλο του Ιταλού γλωσσολόγου, η ιδέα της παλαιολιθικής συνέχειας μπορεί τώρα να μεταφραστεί σε μια μακρότατη διαδικασία σταδιακής και παράλληλης ανθρωπολογικής και γλωσσικής εξέλιξης στις περισσότερες περιοχές του παλαιού κόσμου. Μια διαδικασία η οποία έχει της απαρχές της όχι στην υποθετική δεύτερη Έξοδο από την Αφρική (Out of Africa II) που συνδέεται με τον *Homo Sapiens* (πριν από 120.000 χρόνια), αλλά στην πρώτη (Out of Africa I), δηλαδή αυτήν του *Homo Erectus* (πριν από 1,8 εκατομμύρια χρόνια). Καθώς, μάλιστα, κατά την Μέση Παλαιολιθική έχουν πλέον εμφανιστεί όλες οι δυνατότητες έκφρασης των γραμματικών λειτουργιών, μπορεί κανείς να δεχθεί την πλήρη γλωσσική ικανότητα του ανθρώπου του Νεάντερταλ.

930 Ό.π. σελ. 18.

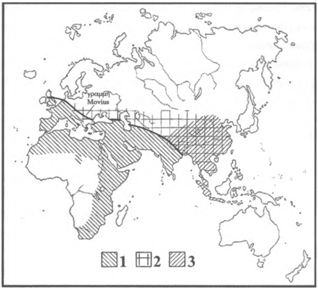

Εικ. 58. Η διασπορά των βασικών λιθοτεχνιών της Κατώτερης και Μέσης Παλαιολιθικής (1: περιοχή λιανίστρων-χειροπελέκεων-Λεβαλλουά, 2: περιοχή λιανίστρων-Λεβαλλουά, 3: περιοχή λιανίστρων νοτιοανατολικής Ασίας) και η γραμμή Movius.

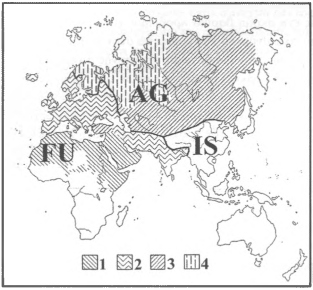

Εικ. 59. Η διασπορά των τριών μορφολογικών τύπων γλωσσών (AG=συγκολλητικές, FU=συγχωνευτικές [με συγκολλητικά στοιχεία], IS=απομονωτικές) και των βασικών γλωσσικών οικογενειών (1: Αφροασιατική, 2: Ινδοευρωπαϊκή, 3: Αλταϊκή, 4: Ουραλική).

Καθώς στην εποχή μας η πλειονότητα της επιστημονικής κοινότητας είναι προσανατολισμένη στην μονοεστιακή προέλευση του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου, αλλά και στην αποκλειστικότητά του ως προς την πλήρη ικανότητα του λόγου, γίνεται αντιληπτό πόσο ρηξικέλευθες ηχούν οι τολμηρές θέσεις του Ιταλού καθηγητή. Οι ανωτέρω δημοφιλείς παραδοχές μεταξύ των περισσοτέρων επιστημόνων δεν είναι, πάντως, το μοναδικό πρόβλημα που η θεωρία του έχει να αντιμετωπίσει. Παρακινδυνευμένη φαντάζει, λόγου χάριν, και η υπερβολική έμφαση στις λιθοτεχνίες ως καθρέπτη, ουσιαστικά, για την εξέλιξη της ανθρώπινης νόησης και γλώσσας.

Δεν πρέπει να λησμονεί κανείς πως οι παλαιολιθικοί άνθρωποι δεν ασκούσαν μόνο την λιθοτεχνία, αλλά και ένα πλήθος άλλων χειρωνακτικών δραστηριοτήτων με την χρήση φθαρτών υλικών που δεν σώζονται σήμερα. Εάν κάποια ίχνη αυτών των άλλων δεξιοτήτων διασώζονταν, δεν ξέρει κανείς ποια εικόνα θα μπορούσαμε να σχηματίσουμε για την διανοητική και γλωσσική εξέλιξη. Δεν ξέρουμε, επίσης, ούτε αν αυτή η πιο πλούσια και σύνθετη εικόνα θα στήριζε την υπόθεση της αντιστοιχίας μεταξύ της λιθοτεχνικής και της γλωσσικής ανάπτυξης. Από την άλλη μεριά, θα ήταν σίγουρα εξίσου λάθος να υποτιμηθεί η αξία των παλαιολιθικών λιθοτεχνιών για την μελέτη της διανοητικής εξέλιξης του ανθρώπου. Σε αυτές μπορεί κανείς να βρει σημαντικά τεκμήρια τόσο για την ανάπτυξη της αφαιρετικής σκέψης όσο και για τις διαρκείς διαδικασίες διδασκαλίας και μετάδοσης πληροφοριών. Και ως ένα σημείο τα ανωτέρω συνδέονται δίχως αμφιβολία και με την γλωσσική εξέλιξη.

Υπάρχει όμως ένα ακόμη βασικό πρόβλημα για τις απόψεις του Mario Alinei, το οποίο εκκινεί από το φαινόμενο που βρίσκεται στον πυρήνα της ερευνητικής αναζήτησης αυτού του βιβλίου: στην διαπίστωση της στενής συγγενικής σχέσης (μορφολογικής, φωνολογικής, λεξιλογικής) μεταξύ γλωσσών τόσο απομακρυσμένων μεταξύ τους γεωγραφικώς, όπως είναι π.χ. οι δυτικές εκπρόσωποι της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας και αυτές του ινδοϊρανικού και τοχαρικού κλάδου. Διότι, εάν δεχθούμε την θεωρία του Ιταλού γλωσσολόγου, δηλαδή την χρονικώς μακρότατη και πολυεστιακή εξέλιξη των γλωσσών, δημιουργούνται κάποιες εύλογες και δυσεπίλυτες απορίες: πώς κατέστη δυνατόν αφενός μεν οι συγγένειες αυτές να προκύψουν και αφετέρου να διατηρηθούν για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα; Ακόμη κι αν δεν είναι κανείς υπέρμαχος της παραδοσιακής, «συμπιεσμένης» χρονικής αντίληψης για την εξέλιξη και ιστορία των γλωσσών, δύσκολα θα αρνηθεί ότι στην εικόνα γενετικής συγγένειας, τουλάχιστον σε γλωσσικές οικογένειες όπως η ινδοευρωπαϊκή και η αφροασιατική, μοιάζει να υπάρχει κάτι «πρόσφατο». Εκκρεμής μένει επίσης και η ερμηνεία των αμυδρών εκείνων μακροφυλετικών γλωσσικών συγγενειών οι οποίες, όπως έχουμε δει, έχουν οδηγήσει ακόμη και στην διατύπωση μονογενετικών υποθέσεων για την προέλευση των γλωσσών.

Από την αντίθετη σκοπιά, το να παρακάμψει κανείς τις εντυπωσιακές γεωγλωσσολογικές αντιστοιχίες που επισημαίνει ο Alinei αποδίδοντάς τες σε απλή σύμπτωση ή σχετικοποιώντας τες, υπερτονίζοντας τις εξαιρέσεις από τον κανόνα σε κάποιες περιο-

χές (π.χ. την παρουσία των δραβιδικών συγκολλητικών γλωσσών στην νότιο Ινδία, σε έναν χώρο, δηλαδή, που θα ανέμενε κανείς μόνο συγχωνευτικές γλώσσες), δεν είναι και αυτός ο πιο επιστημονικός τρόπος προσέγγισης του προβλήματος. Υπάρχει, άραγε, κάποιος τρόπος να συμβιβαστούν τα ανωτέρω ασυμβίβαστα; Προτού δούμε πώς αυτό θα μπορούσε ενδεχομένως να συμβεί, είναι αναγκαίο να εξετάσουμε και τα ερευνητικά πορίσματα ενός άλλου, τελείως διαφορετικού κλάδου ερευνών.

VIII.2. Η «αρχαιολογία των κυττάρων»: πληθυσμιακή γενετική

Η πιθανότητα της παλαιολιθικής συνέχειας στην ιστορία της Ευρώπης αλλά και άλλων περιοχών του κόσμου φαίνεται πως βρίσκει υποστήριξη και από έναν εντελώς διαφορετικό κλάδο ερευνών. Σε αυτή την περίπτωση, όμως, ο λόγος είναι για την πληθυσμιακή παλαιολιθική συνέχεια και όχι απαραίτητα και την γλωσσική. Εδώ και περίπου 30 χρόνια η επιστήμη της γενετικής έχει εμπλακεί και αυτή στην διερεύνηση της ιστορίας και της προέλευσης των πληθυσμών. Μελετώντας το «ιστορικό αρχείο» τόσο ορισμένων κλασικών γενετικών δεικτών όσο και συγκεκριμένων περιοχών του ανθρώπινου DNA, στοχεύει σε μια σημαντική και πρωτότυπη συνεισφορά στην εξερεύνηση του απώτατου παρελθόντος.

Όπως θα διαπιστώσουμε σε λίγο, τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών ηχούν ενίοτε εντυπωσιακά και μπορούν εύκολα να προκαλέσουν ενθουσιασμό σε όποιον πρωτοέρχεται σε επαφή μαζί τους. Θα καταδειχθεί, ωστόσο, στην συνέχεια ότι το εν λόγω ερευνητικό πεδίο βρίσκεται ακόμη σε μια πρώιμη φάση της μεθοδολογικής του ωρίμανσης. Επιπλέον, υπάρχουν σοβαρά προβλήματα σε ό,τι αφορά την ερμηνευτική στρατηγική των εκάστοτε ευρημάτων, καθώς αυτά από μόνα τους δεν μπορούν ακόμη να παράσχουν αξιόπιστες απαντήσεις σε πολλά από τα διερευνώμενα ζητήματα. Παρά την αρχική εντύπωση που αποκομίζει κανείς, δεν φαίνεται προς το παρόν πως η γενετική είναι αυτή που μπορεί να πει την τελευταία λέξη στην μελέτη σύνθετων επιστημονικών προβλημάτων, όπως είναι π.χ. η προέλευση των γλωσσικών οικογενειών. Πιθανώς όμως να μπορεί να δώσει ορισμένες ενδείξεις που, συνδυαζόμενες με στοιχεία από την αρχαιολογία και την γλωσσολογία, να ενισχύσουν την ενδεχόμενη ορθότητα κάποιων υποθέσεων.

Όπως έχει επισημανθεί, μπορούν να διακριθούν δύο φάσεις στην ιστορία της εμπλοκής της γενετικής επιστήμης στο ζήτημα της ιστορίας των πληθυσμών.[931] Αρχικώς, οι ερευνητικές στρατηγικές δεν περιελάμβαναν ακόμη την εξέταση του DNA, αλλά είχαν ως αντικείμενο την μελέτη βιοχημικών συστημάτων, όπως π.χ. των ομάδων αίματος, των ενζύμων, των πρωτεϊνών ή των αντισωμάτων. Οι σχετικές έρευνες έχουν ως στόχο

[931] Για την ιστορία της έρευνας βλ. C. Renfrew, Archaeogenetics: towards a population prehistory of Europe, στο: C. Renfrew - K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (McDonald Institute Monographs, Cambridge 2000), σελ. 3-11. Του ιδίου, Genetics and language in contemporary archaeology, στο: B. Cunliffe - C. Renfrew - W. Davies (επιμ.), *Archaeology. The Widening Debate* (The British Academy, Oxford University Press 2002), σελ. 43-76.

να καταγράψουν τους λεγόμενους πολυμορφισμούς σε αυτά τα συστήματα, δηλαδή τις όποιες αποκλίσεις εμφανίζονται μεταξύ πληθυσμών. Κάθε (διακριτή) πληθυσμιακή ομάδα παρουσιάζει διαφοροποιήσεις ή αποκλίσεις από κάποια άλλη όσον αφορά την συχνότητα των εναλλακτικών μορφών (αλληλομόρφων) συγκεκριμένων γονιδίων (γονιδιακή συχνότητα, gene frequency). Εν συνεχεία μπορεί να εξεταστεί η σύγχρονη γεωγραφική διασπορά κάθε τέτοιας συχνότητας και να γίνουν συγχρονικές συγκρίσεις μεταξύ πληθυσμιακών ομάδων.

Πρωτοπόρος στις έρευνες αυτού του είδους αναδείχθηκε ο βετεράνος Ιταλός γενετιστής Luigi Luca Cavalli-Sforza (Λουίτζι Λούκα Καβάλλι-Σφόρτσα), ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου του Στάνφορντ στις ΗΠΑ, τον οποίον γνωρίσαμε ήδη ως έναν από τους εμπνευστές του δημογραφικού «κύματος προώθησης». Η δημοσίευση του Cavalli-Sforza και των συνεργατών του με τίτλο *History and Geography of Human Genes* («Ιστορία και γεωγραφία των ανθρώπινων γονιδίων») το 1994[932] σηματοδοτεί ουσιαστικά το τέλος της πρώτης φάσης των ερευνών.

Η δεύτερη φάση, η οποία διαρκεί ως σήμερα, είναι κυρίως αυτή που έχει αποκληθεί «αρχαιολογία των κυττάρων».[933] Πρόκειται για τον κλάδο εκείνο της γενετικής ο οποίος μεταφέρει την διερεύνηση της καταγωγής και της ιστορίας των πληθυσμών στο πεδίο της βαθύτερης μοριακής δομής του σύγχρονου ανθρώπου. Οι εν λόγω έρευνες DNA αποτελούν αυτή την στιγμή ένα ιδιαιτέρως ενεργό επιστημονικό πεδίο, όπου νέες μελέτες εμφανίζονται συνεχώς και η κατάσταση της έρευνας βρίσκεται υπό διαρκή ανανέωση. Είναι σχεδόν βέβαιο πως όχι μόνον αρκετά από τα σημερινά πορίσματα, αλλά και σημαντικές πτυχές της μεθοδολογίας τους, θα αναθεωρηθούν πολλές φορές στο εγγύς και απώτερο μέλλον. Για να σχηματίσουμε μια κάπως αξιόπιστη εικόνα περί της συνεισφοράς αυτού του ερευνητικού κλάδου, είναι αναγκαίο να δώσουμε μια γενική και σίγουρα απλουστευτική περιγραφή της μεθοδολογίας του και των παγίδων που αυτή υποκρύπτει.[934]

Κάθε ανθρώπινο κύτταρο (εικ. 60 [σελ. 461]) έχει έναν πυρήνα (λατ. nucleus), εντός του οποίου βρίσκονται 23 ζεύγη χρωμοσωμάτων (ή χρωματοσωμάτων). Σε κάθε ζεύγος, το ένα χρωμόσωμα έχει κληροδοτηθεί από την πλευρά του πατέρα και το άλλο από αυτήν της μητέρας. Στα 22 από τα 23 ζεύγη τα χρωμοσώματα είναι όμοια μεταξύ τους. Το 23ο ζεύγος είναι αυτό που καθορίζει το φύλο και αποτελείται στον μεν άνδρα από το

---

[932] L. L. Cavalli-Sforza - P. Menozzi - A. Piazza, *The History and Geography of Human Genes* (Princeton University Press, Princeton 1994).

[933] Για τον όρο βλ. C. Renfrew - P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000), σελ. 459.

[934] Για μια εύληπτη εισαγωγή βλ. ό.π. σελ. 454 κ.ε., 468. Βλ. επίσης B. Sykes - C. Renfrew, Concepts in molecular genetics, στο: C. Renfrew - K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (McDonald Institute Monographs, Cambridge 2000), σελ. 13-21. Chr. Stringer - P. Andrews, *The Complete World of Human Evolution* (Thames & Hudson, London 2005), σελ. 176 κ.ε., καθώς επίσης και την ιστοσελίδα http://dienekes.blogspot.gr/.

χρωμόσωμα Χ που είναι μητρικής προελεύσεως και το χρωμόσωμα Υ που είναι πατρικής, ενώ στην γυναίκα από δύο χρωμοσώματα Χ, το ένα πατρικής και το άλλο μητρικής προελεύσεως.

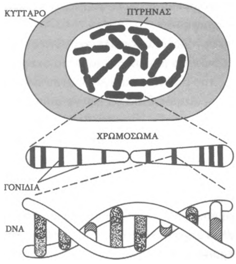

Εικ. 60. Το ανθρώπινο κύτταρο.

Τα χρωμοσώματα αποτελούνται από DNA (δεοξυριβονουκλεϊκό οξύ), ένα βιολογικό μακρομόριο αποτελούμενο από μια δεξιόστροφη διπλή έλικα (αλυσίδα) σύνθετων οργανικών ενώσεων (νουκλεοτιδίων). Αυτό αποτελεί τον αγγελιοφόρο της κληρονομικότητας, καθώς περιέχει τις γενετικές εκείνες πληροφορίες που καθορίζουν την βιολογική ανάπτυξη του οργανισμού και μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά. Οι πληροφορίες αυτές, που ουσιαστικά συνιστούν τις «οδηγίες» κατασκευής και λειτουργίας του ανθρώπου, είναι τόσο σύνθετες ώστε δεν έχουν ακόμη κατανοηθεί πλήρως.

Κατανοητή, αντιθέτως, είναι η «γλώσσα», στην οποία οι πληροφορίες αυτές έχουν κωδικοποιηθεί. Αυτή αποτελείται από τέσσερα «σύμβολα» υπό την μορφή των προαναφερθεισών σύνθετων οργανικών ενώσεων (αδενίνη, κυτοσίνη, γουανίνη και θυμίνη), που λέγονται βάσεις νουκλεοτιδίων. Αυτές είναι που συνδέονται η μία μετά την άλλη στο μακρομόριο του DNA. Τα τμήματα (ενεργές υπομονάδες) του DNA που περιέχουν κωδικοποιημένες γενετικές πληροφορίες για συγκεκριμένα σωματικά χαρακτηριστικά (π.χ. ύψος, χρώμα μαλλιών, κλπ.) ονομάζονται γονίδια και είναι οι φορείς της κληρονομικότητας. Εντός του κυττάρου, αλλά εκτός του πυρήνα του υπάρχουν και διάφορα άλλα δομικά στοιχεία που λειτουργούν για το κύτταρο όπως τα όργανα για το ανθρώπινο σώμα. Μεταξύ των στοιχείων αυτών (οργανιδίων) συγκαταλέγονται τα μιτοχόνδρια, τα οποία αποτελούν την ενεργειακή πηγή του κυττάρου και περιέχουν δικό τους DNA.

Κατά την διαρκή διαδικασία αντιγραφής του DNA συμβαίνουν συχνά μικρά «λάθη». Μερικά από αυτά διαφεύγουν των διορθωτικών μηχανισμών του κυττάρου, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται στις θυγατρικές αλυσίδες DNA. Αυτές οι αλλαγές στην αλληλουχία του DNA ονομάζονται μεταλλάξεις, και ορισμένες εξ αυτών, αν συμβούν στα γαμετικά κύτταρα (ωάρια ή σπερματοζωάρια) ενός ατόμου, κληροδοτούνται στους απογόνους του. Τέτοιες μεταλλάξεις συσσωρεύονται προϊόντος του χρόνου, και έτσι επιτρέπουν στους επιστήμονες να παρακολουθήσουν συγκεκριμένες γραμμές γενετικής εξέλιξης, ένα είδος γενετικού οικογενειακού δέντρου. Ιδιαίτερα χρήσιμες για τον

σκοπό αυτό είναι οι πιο σπάνιες μεταλλάξεις, βάσει των οποίων τα χρωμοσώματα που τις μοιράζονται μπορούν να ταξινομηθούν στις λεγόμενες απλοομάδες (haplogroups). Με την βοήθεια των απλοομάδων μπορεί να διερευνηθεί το απώτατο παρελθόν της γενετικής προέλευσης ενός πληθυσμού, το οποίο μπορεί να φθάνει ακόμη και ως τις απαρχές του *Homo Sapiens* ή ενδεχομένως και σε ακόμη πρωιμότερες φάσεις, αν και εδώ τα ερευνητικά αποτελέσματα γίνονται ιδιαίτερα ασαφή.

Το γενετικό ή φυλογενετικό αυτό δέντρο, όπως ονομάζεται, καταλήγει σε έναν απώτατο πρόγονο. Αυτός δεν αντιπροσωπεύει όμως, όπως θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί, τον «πατριάρχη» ενός πληθυσμού, αλλά απλώς τον απώτατο πρόγονο, στον οποίον μπορεί να αναχθεί ο εκάστοτε υπό διερεύνησιν γενετικός δείκτης. Για να αποκτήσει η έρευνα πραγματική σημασία, πρέπει φυσικά να επιτευχθεί ο χρονικός και γεωγραφικός εντοπισμός αυτού του κοινού γενετικού προγόνου. Η απόπειρα χρονικού του εντοπισμού βασίζεται στην παραδοχή πως ο ρυθμός μετάλλαξης κάποιων συγκεκριμένων γενετικών περιοχών παρουσιάζει μια κανονικότητα η οποία θεωρείται ότι έχει διαπιστωθεί πειραματικά. Ως προς τον γεωγραφικό εντοπισμό, αυτός επιχειρείται επί τη βάσει της σύγχρονης κατανομής των απλοομάδων, η οποία πιστεύεται πως μπορεί να προβληθεί με ασφάλεια στο μακρινό παρελθόν. Σημαντικό ρόλο παίζει, επίσης, και η μεγάλη ποικιλομορφία κάποιων γενετικών περιοχών εντός της απλοομάδας, η οποία θεωρείται ένδειξη μακροχρόνιας παρουσίας της σε έναν τόπο.

Ανάλογα με το πρότυπο κληρονόμησής του, το DNA των κυττάρων του ανθρώπου μπορεί να διακριθεί σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη συνίσταται στο DNA όλων των χρωμοσωμάτων του κυτταρικού πυρήνα (πυρηνικό DNA) πλην εκείνου του χρωμοσώματος Υ. Κάθε άνθρωπος κληρονομεί έναν συνδυασμό αυτών των χρωμοσωμάτων από τους δύο γονείς του. Αντιθέτως, η δεύτερη κατηγορία, το DNA του χρωμοσώματος Υ, δηλαδή αυτού που καθορίζει το ανδρικό φύλο, μεταβιβάζεται μόνον από πατέρα σε γιο, επιτρέποντας την διερεύνηση της πατρικής εξελικτικής γραμμής. Μια ανάλογη κατάσταση έχουμε και με την τρίτη κατηγορία DNA, το μιτοχονδριακό DNA, το οποίο βρίσκεται στα μιτοχόνδρια, δηλαδή στο κυτταρόπλασμα εκτός του πυρήνα. Το μιτοχονδριακό DNA κληροδοτείται από την μητέρα σε όλα της τα τέκνα, από τα οποία όμως μεταβιβάζεται στην επόμενη γενεά, και συνεπώς σε γενεαλογικό βάθος, μόνον από τα θήλεα άτομα. Είναι ακριβώς οι έρευνες των δύο τελευταίων τύπων DNA, του χρωμοσώματος Υ και του μιτοχονδριακού, αυτές που τα τελευταία χρόνια έχουν ελκύσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον με τα αποτελέσματά τους.

Ήδη από το 1996 η «αρχαιολογία των κυττάρων» άρχισε να διερευνά με εντατικούς ρυθμούς την πληθυσμιακή ιστορία της Ευρώπης και άλλων περιοχών του κόσμου. Σε άρθρο του γενετιστή Martin Richards (Μάρτιν Ρίτσαρντς) και των συνεργατών του που δημοσιεύθηκε εκείνη την χρονιά, αποφεύγεται πλέον η μελέτη των κλασικών γενετικών δεικτών και αντ' αυτών εξετάζεται η συχνότητα των απλοομάδων μιτοχονδρια-

κού DNA.[935] Χρησιμοποιήθηκαν, επίσης, οι γενετικές μέθοδοι χρονικού εντοπισμού, σύμφωνα με τις οποίες οι μιτοχονδριακοί τύποι που είναι πρόγονοι των σύγχρονων ευρωπαϊκών απλοομάδων βρέθηκε πως ανάγονται εν μέρει στην Παλαιολιθική Εποχή. Με αυτόν τον τρόπο εγκαινιάστηκε μια ολόκληρη σειρά ανάλογων ερευνών που συνεχίζονται ως σήμερα και θα συνεχιστούν επί μακρόν και στο μέλλον. Προτού, πάντως, εμπλακεί στην μελέτη της καταγωγής των επιμέρους σύγχρονων πληθυσμιακών ομάδων, η επιστήμη της μοριακής γενετικής είχε ήδη ανοίξει ένα πολύ ευρύτερο και ακανθώδες μέτωπο: αυτό της γενετικής διερεύνησης της καταγωγής του σύγχρονου ανθρώπου (*Homo Sapiens*).

Σε μια πρώτη γενιά ερευνητικών προγραμμάτων που άρχισαν να διεξάγονται την δεκαετία του 1980 κατεβλήθη προσπάθεια να εντοπιστεί το πιο πρόσφατο σημείο προέλευσης της παγκόσμιας σύγχρονης ποικιλομορφίας του μιτοχονδριακού DNA και του DNA του χρωμοσώματος Υ. Αλληλουχίες DNA σύγχρονων ανθρώπων μελετήθηκαν προκειμένου να αναχθούν σε ένα είδος πανανθρώπινου εξελικτικού οικογενειακού δέντρου. Το αποτέλεσμα αυτών των εν μέρει αμφιλεγόμενων ερευνών ήταν να αναχθεί το DNA του χρωμοσώματος Υ όλων των εν ζωή ανδρών στον πιο πρόσφατο υποθετικό του πρόγονο, τον λεγόμενο «Αδάμ του χρωμοσώματος Υ», και το μιτοχονδριακό DNA όλων των εν ζωή γυναικών στην δική του πιο πρόσφατη πρόγονο, την αποκληθείσα «μιτοχονδριακή Εύα».[936]

Η τελευταία πιστεύεται πως έζησε πριν από περίπου 200.000 χρόνια στην Αφρική, όπου η μεγάλη ποικιλομορφία μεταλλάξεων που εμφανίζουν τα σύγχρονα δείγματα θεωρείται πως μαρτυρεί το μεγάλο βάθος χρόνου της εκεί εξέλιξης. Η «μιτοχονδριακή Εύα» μπορεί να θεωρηθεί η αρχαιότερη κοινή πρόγονος όλων των σύγχρονων ανθρώπων, αφού ο «Αδάμ του χρωμοσώματος Υ» φέρεται να έζησε επίσης στην Αφρική, αλλά λίγο αργότερα (πριν περίπου 140.000 χρόνια). Αν και στην εποχή της ήταν εν ζωή και πολλές άλλες γυναίκες, το υλικό μόνον από τα μιτοχόνδρια της «Εύας» είναι αυτό που, μετά από μια ολόκληρη σειρά πολλών και πολύπλοκων διασταυρώσεων και μεταλλάξεων, μπορεί ακόμη να αναγνωρισθεί στα κύτταρα των σύγχρονων ανθρώπων. Εκτός αυτού, στο πλαίσιο άλλων ερευνών οι μιτοχονδριακές απλοομάδες του σύγχρονου γυναικείου πληθυσμού της Ευρώπης ταξινομήθηκαν σε επτά ομάδες, η κάθε μία εκ των οποίων έχει αναχθεί σε μία προϊστορική μητρική πρόγονο. Στις επτά αυτές προγόνους δόθηκε η ονομασία «επτά Κόρες της Εύας».[937]

---

[935] M. R. Richards et al., Palaeolithic and Neolithic lineages in the European mitochondrial gene pool, *American Journal of Human Genetics* 59, 1996, σελ. 185-203.

[936] R. L. Cann - M. Stoneking - A. C. Wilson, Mitochondrial DNA and human evolution, *Nature* 325, 1987, σελ. 31-36. Chr. Stringer - P. Andrews, *The Complete World of Human Evolution* (Thames & Hudson, London 2005), σελ. 178 κ.ε.

[937] B. Sykes, *The Seven Daughters of Eve: The Science That Reveals Our Genetic Ancestry* (W.W. Norton & Company, New York 2001), σελ. 195 κ.ε.

Το κύριο αποτέλεσμα των εν λόγω ερευνητικών εξελίξεων ήταν να ενισχυθεί αποφασιστικά η υπόθεση της λεγόμενης μονοεστιακής προέλευσης του σύγχρονου ανθρώπου και της διασποράς του στις υπόλοιπες ηπείρους ως αποτέλεσμα της εξόδου από την συνήθως θεωρούμενη ως μοναδική κοιτίδα του, την Αφρική. Πρόκειται για την θεωρία της Εξόδου από την Αφρική II (Out of Africa II), την οποία εκθέσαμε και στο προηγούμενο υποκεφάλαιο. Σύμφωνα με αυτήν, ο σύγχρονος άνθρωπος υπήρξε προϊόν της εξέλιξης αποκλειστικώς του αφρικανικού κλάδου του *Homo Erectus* και όχι των υπόλοιπων ομάδων του, οι οποίες πριν από περίπου 1,8 εκατομμύρια χρόνια, ξεκινώντας και αυτές από την Αφρική, αποίκισαν τον υπόλοιπο κόσμο (Out of Africa I). Το μοντέλο Εξόδου από την Αφρική II έχει ενδυναμωθεί κυρίως από την σαφή διάκριση που φαίνεται πως υπάρχει ανάμεσα στους πληθυσμούς της υποσαχάριας Αφρικής και αυτούς του υπόλοιπου κόσμου ως προς τον βαθμό γενετικής ποικιλομορφίας. Αυτή είναι αισθητώς μεγαλύτερη στους αφρικανικούς πληθυσμούς, με τους λοιπούς πληθυσμούς της υφηλίου να εμφανίζουν μια εικόνα πολύ μικρότερης μεταξύ τους διαφοροποίησης. Αυτές οι διαπιστώσεις έχουν προκύψει τόσο από την μελέτη του μιτοχονδριακού DNA και του DNA του χρωμοσώματος Y όσο και από αυτήν του πυρηνικού DNA, καθώς και από την χρήση των κλασικών γενετικών δεικτών.[938]

Ήδη, πάντως, στο πλαίσιο των ερευνών για την προέλευση του σύγχρονου ανθρώπου οι οποίες, όπως σημειώσαμε, προηγήθηκαν χρονικά των πιο εξειδικευμένων εφαρμογών της πληθυσμιακής γενετικής, αναδείχθηκαν τόσο οι πιθανές δυνατότητες όσο και οι παγίδες του νέου αυτού ερευνητικού εργαλείου. Διότι είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί πως όλες οι ευφάνταστες ονομασίες που αναφέρθηκαν («μιτοχονδριακή Εύα», «Αδάμ του χρωμοσώματος Y») αντιστοιχούν απλώς στην υποθετική «ρίζα» ενός γενετικού εξελικτικού δέντρου, το οποίο έχει εν πολλοίς αποκατασταθεί με συχνά αμφίβολης αξιοπιστίας υπολογιστικά μοντέλα.[939] Το εξελικτικό αυτό δέντρο αφορά, δε, συγκεκριμένες περιοχές του DNA, οι οποίες αντιπροσωπεύουν ένα ελάχιστο μόνο μέρος του συνολικού γενετικού υλικού του ανθρώπου. Περαιτέρω, είναι ακόμη υπό διερεύνησιν εάν το λεγόμενο «μοριακό ρολόι», δηλαδή ο ρυθμός μετάλλαξης των αλληλουχιών του DNA, μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια. Δεν αποκλείεται οι γενετικές αυτές μεταβολές να συμβαίνουν σε μια περιοχή του κόσμου με διαφορετική ταχύτητα απ' ό,τι σε άλλες ή να επηρεάζονται από κλιματικούς παράγοντες. Είναι, κατά συνέπεια,

---

[938] C. Renfrew, The Roots of Ethnicity, Archaeology, Genetics and the Origins of Europe, Conferenze 10, *Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma* (Roma 1993), σελ. 42 κ.ε. L. B. Jorde et al., The distribution of human genetic diversity: a comparison of mitochondrial, autosomal and Y-chromosome data, *American Journal of Human Genetics* 66, 2000, 979-988. P. Underhill et al., The phylogeography of Y chromosome binary haplotypes and the origins of modern human populations, *Annals of Human Genetics* 65, 2001, σελ. 43-62. Chr. Stringer - P. Andrews, *The Complete World of Human Evolution* (Thames & Hudson, London 2005), σελ. 177.

[939] Βλ. π.χ. A. R. Templeton, Human origins and analysis of mitochondrial DNA, *Science* 255, 1992, σελ. 737 για μια έντονη κριτική της «μιτοχονδριακής Εύας».

πιθανόν ότι στο μέλλον οι σχετικές χρονολογικές εκτιμήσεις μπορεί να αλλάξουν, κατά τον τρόπο π.χ. που κάποτε τα αποτελέσματα της ραδιοχρονολόγησης αναθεωρήθηκαν μέσω της δενδροχρονολογικής διόρθωσης.

Ανάλογης σημασίας μεθοδολογικά προβλήματα υπάρχουν και στο θέμα του γεωγραφικού εντοπισμού. Και τούτο διότι η υψηλή συχνότητα στην σύγχρονη κατανομή κάποιων απλοομάδων μπορεί να έχει προκληθεί απλώς μέσω του μηχανισμού της γενετικής παρέκκλισης (τυχαίας αλλαγής της γονιδιακής συχνότητας), ενώ και η μεγάλη ποικιλομορφία κάποιων γενετικών περιοχών εντός της απλοομάδας μπορεί να μην αντανακλά οπωσδήποτε την μακροχρόνια παρουσία της σε έναν τόπο, αλλά τελείως διαφορετικές διαδικασίες, όπως π.χ. περιστατικά επιμειξιών. Με άλλα λόγια, το πόσο έγκυρη είναι η αποκατάσταση ενός φυλογενετικού δέντρου εξαρτάται συνήθως από το κατά πόσο ευσταθεί η βασική υπόθεση εργασίας σε αυτού του είδους τις έρευνες: ότι, δηλαδή, η γενετική διαφοροποίηση των πληθυσμών οφείλεται κυρίως σε πληθυσμιακούς διαχωρισμούς ακολουθούμενους από την ανεξάρτητη περαιτέρω εξέλιξή τους. Μια παραδοχή όμως που ηχεί τόσο απλουστευτική και παρωχημένη όσο και το μοντέλο του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου στον χώρο της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας.

Επιπλέον, οι όποιες πληροφορίες μπορούν να εξαχθούν για το απώτερο και απώτατο παρελθόν περιορίζονται στους πληθυσμούς εκείνους οι οποίοι έχουν ως σήμερα απογόνους ως προς τις συγκεκριμένες περιοχές του γενετικού τους υλικού. Ολόκληροι πληθυσμιακοί κλάδοι των οποίων το φυλογενετικό δέντρο διακόπηκε πριν από την εποχή μας βρίσκονται ακόμη εκτός των ερευνητικών δυνατοτήτων της μοριακής γενετικής, όσο τουλάχιστον η μελέτη του DNA αρχαίων ανθρώπινων καταλοίπων δεν έχει ακόμη προχωρήσει αρκετά.[940] Κάτι που φυσικά δεν σημαίνει πως οι εν λόγω πληθυσμοί δεν υπήρξαν ή δεν επηρέασαν με την παρουσία και την δράση τους την πληθυσμιακή και εν γένει πολιτιστική εξέλιξη. Ιδίως ως προς το μιτοχονδριακό DNA δεν φαίνεται ως τώρα να έχουν συνυπολογιστεί επαρκώς και πολιτιστικοί παράγοντες όπως π.χ. η εκάστοτε τακτική των επιγαμιών, μέσω των οποίων ο μητρικός γενεαλογικός κλάδος μπορεί να διαχωρίζεται συνεχώς γεωγραφικά (αλλά και πολιτιστικά) από την κοινότητα της αρχικής προέλευσής του.[941]

Τα επικίνδυνα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά προβλήματα δεν σταματούν όμως εδώ. Με δεδομένη την πολιτική και ιδεολογική κακοποίηση που έχουν υποστεί συχνά στο παρελθόν ανά τον κόσμο τα πορίσματα της γενετικής και της εξελικτικής βιολογίας καθίσταται σαφές ότι πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή σε κάθε απόπειρα ερμηνείας τους. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να μπορεί κανείς να διακρίνει αναλυτικά ποιες πληροφορίες μπορούν να μας παράσχουν οι έρευνες αυτών των επιστημονικών κλάδων

[940] C. Renfrew - P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000), σελ. 459.

[941] C. Renfrew, Archaeology, genetics and linguistic diversity, *Man* 27, 1992, σελ. 470 κ.ε.

και ποιες όχι. Για τον σκοπό αυτό είναι αναγκαίες κάποιες διευκρινίσεις επί ορισμένων θεμάτων στα οποία δημιουργούνται διαρκώς συγχύσεις όχι μόνο σε τμήματα του ευρύτερου κοινού, αλλά ενίοτε και εντός των εμπλεκομένων επιστημών.

Κατά πρώτον, όπως αντιλαμβάνεται ίσως κανείς, οι περιγραφείσες γενετικές έρευνες δεν έχουν πλέον καμία σχέση με την πιο παραδοσιακή οστεομετρική πρακτική, πιο γνωστή εφαρμογή της οποίας υπήρξε σίγουρα η κρανιομετρία. Η μέθοδος αυτή της φυσικής ανθρωπολογίας άρχισε να εφαρμόζεται τον 19ο αιώνα έχοντας ως στόχο την ταξινόμηση των σύγχρονων ανθρώπων σε «φυλές».[942] Ο συγκεκριμένος όρος είχε ήδη κάνει την εμφάνισή του έναν αιώνα νωρίτερα, όταν προσωπικότητες όπως ο Σουηδός φυσικός επιστήμονας Linnaeus (Carl von Linné), ο Γερμανός φιλόσοφος I. Kant και ο συμπατριώτης του ανθρωπολόγος J. F. Blumenbach έκαναν τις πρώτες απόπειρες ταξινόμησης των ανθρώπων με βάση το χρώμα του δέρματός τους. Σε σχέση με το εντελώς επιφανειακό αυτό κριτήριο, η κρανιομετρία υποσχόταν μια πιο επιστημονική οδό ταξινόμησης των ανθρώπινων ομάδων. Παρά ταύτα, με την πρόοδο της επιστήμης αποδείχθηκε πως η μέθοδος αυτή δεν ενδείκνυται ούτε για την μελέτη της ανθρώπινης ποικιλομορφίας ούτε για αυτήν της εξελικτικής διαδικασίας. Πληθυσμοί τελείως διαφορετικής προελεύσεως μπορεί να έχουν περίπου ταυτόσημα ανθρωπομετρικά χαρακτηριστικά, ενώ και οι τυχόν διαφορές μεταξύ τους οφείλονται συχνά περισσότερο σε σχετικά πρόσφατες διαδικασίες προσαρμογής σε κλιματικές μεταβολές παρά στην βιολογική κληρονομικότητα.[943]

Εκείνο όμως που έχει την μεγαλύτερη σημασία είναι πως ήδη από την εποχή του Δαρβίνου αυτή καθαυτή η ύπαρξη σαφώς διαφοροποιημένων ανθρώπινων φυλών άρχισε να αντιμετωπίζεται με τεκμηριωμένο σκεπτικισμό. Άρχισε, δηλαδή, να γίνεται αντιληπτό ότι αυτό που η έννοια της φυλής μπορεί στην καλύτερη περίπτωση να περιγράψει είναι εντελώς επιφανειακές, καθαρά φαινοτυπικές (αντιληπτές δια γυμνού οφθαλμού) διαφορές μεταξύ κάποιων ομάδων ανθρώπων. Το πόσο υποκειμενικές και ρευστές είναι όμως τέτοιου είδους διακρίσεις φαίνεται από το γεγονός πως οι απόψεις περί του αριθμού των ανθρώπινων φυλών παρουσίαζαν από τα χρόνια κιόλας του Δαρβίνου δραματικές αποκλίσεις (υπολογιζόμενες από 2 έως και 63).[944] Αποδεικνύεται, επομένως, ότι η «φυλή» είναι μια πολύ ασταθής ταξινομική κατηγορία, χωρίς να υπάρχει κάποιο σαφώς καθορισμένο σημείο όπου η διαδικασία ταξινόμησης (περαιτέρω διαχωρισμού ή συνένωσης) πρέπει να σταματά.

Ο εν λόγω σχετικισμός ως προς την ύπαρξη ξεκάθαρων φυλετικών διαχωρισμών ενισχύεται όσο η ανθρωπολογική έρευνα μεταφέρεται στο πεδίο της βαθύτερης βιοχημι-

---

942 Για την ιστορία της έρευνας βλ. L. L. Cavalli-Sforza - P. Menozzi - A. Piazza, *The History and Geography of Human Genes* (Princeton University Press, Princeton 1994), σελ. 17 κ.ε.

943 Ό.π. σελ. 4, 17.

944 Ό.π. σελ. 17.

κής και μοριακής δομής του ανθρώπου. Όσο η έμφαση μετατίθεται από τον φαινότυπο (το σύνολο των αντιληπτών χαρακτηριστικών ενός οργανισμού) στον γονότυπο, το τοπίο της παραδοσιακής αντίληψης περί της ενδοανθρώπινης ποικιλομορφίας γίνεται ακόμη πιο θολό. Ο λόγος είναι ότι, ενώ διαπιστώνονται πράγματι γενετικές διαφορές μεταξύ πληθυσμών, αυτές αφορούν κάθε φορά τις συγκεκριμένες υπό εξέτασιν περιοχές του γενετικού υλικού. Όταν ερευνώνται άλλες περιοχές του, προκύπτουν διαφορετικά αποτελέσματα που αλλάζουν την κατηγοριοποίηση των πληθυσμών.

Την ίδια στιγμή, δηλαδή, που κάποιος μπορεί να ανήκει σε μια συγκεκριμένη κατηγορία με βάση το γονίδιο για το χρώμα του δέρματός του, μπορεί να ανήκει και σε μια τελείως διαφορετική πληθυσμιακή ομάδα ως προς κάποιο άλλο γονιδιακό χαρακτηριστικό, ορατό ή μη. Και φυσικά δεν υπάρχει κάποιο επιστημονικό ή απλώς ορθολογικό επιχείρημα γιατί θα έπρεπε κανείς να αποδώσει στον έναν ή τον άλλον γενετικό δείκτη μεγαλύτερη σπουδαιότητα κατά την διαδικασία ομαδοποίησης. Έχει, άλλωστε, διαπιστωθεί πως σχεδόν 90% της δυνατής γενετικής διαφοροποίησης μεταξύ ανθρώπων απαντά σε πληθυσμούς που ζουν στην ίδια ήπειρο, ενώ μόνο 10% διαχωρίζει τους πληθυσμούς διαφορετικών ηπείρων.[945] Ως εκ τούτου, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί όντως να υφίσταται κάποιου βαθμού αντιστοιχία μεταξύ φαινοτυπικών και ορισμένων βαθύτερων γονοτυπικών διαφοροποιήσεων, δεν μπορεί να αποδώσει κανείς σε αυτήν γενικευτική ισχύ.

Ο λόγος για τον οποίο οι ανωτέρω παρατηρήσεις έχουν ιδιαίτερη σημασία δεν είναι μόνο διότι αποδεικνύουν πόσο τραγικά σαθρά είναι τα θεμέλια των φυλετικών διακρίσεων στις κοινωνίες. Είναι και διότι υποσκάπτουν την ευρέως διαδεδομένη σύγχυση μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών, όπως είναι η γενετική, η γλωσσική, η εθνική ή γενικότερα η πολιτιστική. Ίσως το πιο χαρακτηριστικό σχετικό παράδειγμα με το οποίο είναι εξοικειωμένος ο Έλληνας αναγνώστης είναι οι απόψεις που διατύπωσε τον 19ο αιώνα ο Αυστριακός οριενταλιστής, περιηγητής και ιστορικός Jakob Philipp Fallmerayer (Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράγιερ) περί της φυλετικής «καθαρότητας» των σύγχρονων Ελλήνων.[946]

Σύμφωνα με τον Fallmerayer, ως αποτέλεσμα των μεταναστευτικών κινήσεων κατά την διάρκεια του Μεσαίωνα, το «φύλο» (Geschlecht) των Ελλήνων εξαφανίστηκε. Οι σύγχρονοι Έλληνες δεν είναι τίποτε άλλο παρά εξελληνισμένοι Σλάβοι και Αλβανοί χωρίς «ούτε μία σταγόνα αυθεντικού και καθαρού ελληνικού αίματος»[947] να κυλά πλέον στις φλέβες τους. Το πρόβλημα μιας τέτοιας άποψης δεν είναι τόσο, όπως ίσως φαντάζεται κανείς, η αμφισβήτηση της γενετικής συνέχειας μιας συγκεκριμένης πληθυ-

[945] Βλ. επ' αυτού M. J. Bamshad – S. E. Olson, Does race exist?, *Scientific American* 289, 2003, σελ. 78-85.

[946] J. P. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, ein historischer Versuch. Erster Theil: Untergang der peloponnesischen Hellenen und Wiederbevölkerung des leeren Bodens durch slawische Volksstämme* (Stuttgart und Tübingen 1830).

[947] Ό.π. σελ. iv.

σμιακής ομάδας. Είναι πρωτίστως η χονδροειδής εξίσωση δύο διακριτών κατηγοριών: της γενετικής με την πολιτιστική. Για τον Αυστριακό διανοούμενο, τα επιτεύγματα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού γίνονταν, καθώς φαίνεται, κατανοητά κυρίως με όρους φυλετικούς. Κατά συνέπεια, οι θεωρούμενοι ως εξελληνισμένοι Σλάβοι και Αλβανοί της εποχής του, αν και εξελληνισμένοι, δεν ήταν επαρκώς «Έλληνες», αφού σύμφωνα με την άποψή του δεν ήταν πλέον φορείς αυτού που ο ίδιος με τις γνώσεις της εποχής του μπορούσε να αντιληφθεί ως φυλετικό-γενετικό υλικό των αρχαίων Ελλήνων.

Παρά τα όποια ελαφρυντικά θα μπορούσαν ίσως να του προσφέρουν οι περιορισμένες γνώσεις ανθρωπολογίας (πόσο μάλλον γενετικής) της εποχής του, οι απόψεις του Fallmerayer αντανακλούν όχι μόνο μια βαθιά μεθοδολογική σύγχυση, αλλά και μια σαφώς ρατσίζουσα ερμηνευτική οπτική της πολιτιστικής εξέλιξης. Φανερώνουν, επίσης, μια εντελώς προκατειλημμένη ερευνητική προσέγγιση, αφού αυτή καθαυτή η υποθετική παραδοχή της ύπαρξης ανθρώπων με μη ελληνικό «αίμα», αλλά παρ' όλα αυτά ελληνόγλωσσων και φορέων του ελληνικού πολιτισμού, θα έπρεπε να είχε οδηγήσει τον Αυστριακό στην συνειδητοποίηση της διάκρισης των κατηγοριών που αυτός συνέχεε. Αποτελεί, συνεπώς, δυστύχημα ότι ένα σεβαστό μέρος τόσο του διεθνούς όσο και του εγχώριου αντιλόγου στις υποθέσεις του Fallmerayer δεν τόνισε όσο θα έπρεπε αυτά τα βαριά μεθοδολογικά, αλλά και λογικά ολισθήματα. Αντιθέτως, επιβιώνει ακόμη και σήμερα η τάση να γίνεται ουσιαστικά δεκτή η σύγχυση του «φυλετικού» με το πολιτιστικό και να γίνεται προσπάθεια να καταρριφθεί η υπόθεση του Fallmerayer με επιχειρήματα υπέρ της γενετικής συνέχειας του ελληνισμού.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, αφού τέτοιου είδους προσπάθειες μπορούν τώρα να γίνουν και με την επιλεκτική χρήση στοιχείων της μοριακής γενετικής.[948] Σε έρευνες του μιτοχονδριακού DNA ευρωπαϊκών πληθυσμών που έγιναν τα τελευταία χρόνια διαπιστώθηκε, επί παραδείγματι, πως τα ελληνικά δείγματα παρουσιάζουν εγγύτητα κυρίως προς τα ιταλικά (Απουλίας-Καλαβρίας, αλλά και Λατίου) και πολύ λιγότερο προς αυτά των σλαβικών λαών.[949] Ο μόνος σλαβικός πληθυσμός που βρίσκεται κοντά στην ελληνοϊταλική ομάδα είναι ο βουλγαρικός. Και αυτός όμως παρουσιάζει διαφορές σε σχέση με τα δείγματα των υπολοίπων σλαβικών λαών, δημιουργώντας την υπόνοια ότι ο σημερινός βουλγαρόφωνος πληθυσμός αποτελείται σε σημαντικό βαθμό από παλαιότερα (και κάποτε εκσλαβισθέντα) πληθυσμιακά στοιχεία της Βαλκανικής. Ανάλογα αποτελέσματα έχουν δώσει και μελέτες του DNA του χρωμοσώματος Y, όπου και εδώ τα ελληνικά δείγματα ταξινομούνται μεν μαζί με άλλα βαλκανικά (των Βουλγάρων και των Ρουμάνων), καθώς και των Ούγγρων, αλλά

---

[948] Για μια συγκεντρωτική παρουσίαση των στοιχείων που ακολουθούν βλ. την ιστοσελίδα: http://dienekes.110mb.com/articles/fallmerayer/

[949] A. Achilli et al., Mitochondrial DNA variation of modern Tuscans supports the Near Eastern origin of Etruscans, *American Journal of Human Genetics* 80, 2007, σελ. 759-768.

βρίσκονται σε διαφορετικές ομάδες από αυτά των άλλων σλαβικών λαών και των Αλβανών.[950]

Σε άλλες έρευνες του ίδιου τύπου DNA, πάντως, οι κυρίαρχες μεταξύ των σλαβικών λαών απλοομάδες R1a και I1b* εμφανίζουν συχνότητα περίπου 25% και μεταξύ των Ελλήνων. Καθώς όμως, όπως θα δούμε πιο κάτω, αυτές οι απλοομάδες είναι παλαιολιθικής ηλικίας, δεν είναι σαφές αν η παρουσία τους στην Ελλάδα σχετίζεται με τις σλαβικές μεταναστευτικές κινήσεις κατά τον Μεσαίωνα. Σημείο διαφοροποίησης των Ελλήνων προς τους Σλάβους αποτελεί περαιτέρω η έντονη παρουσία της νεολιθικής απλοομάδας E3b1 (E-M35), η οποία, ενώ είναι σπάνια μεταξύ των σλαβικών λαών, απαντά ειδικά στην Πελοπόννησο (που παίζει κεντρικό ρόλο στις υποθέσεις του Fallmerayer) σε ποσοστό 47%.[951]

Είναι σαφές πως, παρά τις μεθοδολογικές ασάφειες που συνοδεύουν αυτού του είδους τις έρευνες, κάποια εκ των ανωτέρω αποτελεσμάτων θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την ανασκευή των υποθέσεων του Fallmerayer. Θα ήταν όμως μέγα σφάλμα να είναι η γενετική βάση δεδομένων εκείνη επί της οποίας θα στηριχθεί οποιοδήποτε επιχείρημα περί της μόνης συνέχειας που (πρέπει να) έχει πραγματική σημασία για έναν ανθρώπινο πληθυσμό, δηλαδή της πολιτιστικής. Και ο λόγος για αυτό δεν είναι μόνο τα διαφορετικά αποτελέσματα που θα εξάγονταν ως προς την σχέση των Ελλήνων με τους συγκεκριμένους λαούς, εάν τυχόν εξετάζονταν άλλοι γενετικοί δείκτες ή βιοχημικά συστήματα. Το πόσο λανθασμένη μπορεί να είναι μια ενδεχόμενη σύνδεση της γενετικής με την πολιτιστική πτυχή γίνεται κυρίως αντιληπτό εάν π.χ. αναλογιστεί κανείς το μεγάλο ποσοστό επιμειξιών με ελληνικούς πληθυσμούς που χαρακτηρίζει τμήματα των σημερινών Τούρκων της Μικράς Ασίας.

Σύμφωνα, μάλιστα, με έρευνες DNA του χρωμοσώματος Y που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια, το ποσοστό απλοομάδων κεντροασιατικής (μογγολικής) προελεύσεως σε κάποιους μικρασιατικούς πληθυσμούς δεν υπερβαίνει το 3,4%.[952] Αν και σε άλλους πληθυσμιακούς θύλακες ενδέχεται να είναι μεγαλύτερο, και παρά το γεγονός πως η λοιπή γενετική προέλευση των σύγχρονων Μικρασιατών δεν ανάγεται μόνο στους Έλληνες, αλλά και στους άλλους αρχαίους λαούς της Ανατολίας, θα μπορούσε κανείς κάλλιστα να επιχειρηματολογήσει, σε κάποιες περιπτώσεις, υπέρ της «φυλετικής» συγγένειας με τους Έλληνες της αρχαίας και βυζαντινής περιόδου ως και τους σύγχρονους κατοίκους. Εντούτοις, είναι γνωστό ότι η πολιτιστική εξέλιξη στον γεωγραφικό αυτό

---

[950] L. Roewer et al., Signature of recent historical events in the European Y-chromosomal STR haplotype distribution, *Human Genetics* 116, 2005, σελ. 279-291.

[951] O. Semino et al., Origin, diffusion, and differentiation of Y-chromosome haplogroups E and J: Inferences on the neolithization of Europe and later migratory events in the mediterranean area, *American Journal of Human Genetics* 74, 2004, σελ. 1023-1034, πίν. 1.

[952] C. Cinnioğlu et al., Excavating Y-chromosome haplotype strata in Anatolia, *Human Genetics* 114, 2004, σελ. 127-148.

χώρο δεν ακολούθησε τον ίδιο δρόμο με την γενετική. Οι πληθυσμοί της Μικράς Ασίας ανήκουν σήμερα όχι μόνο σε μια διαφορετική γλωσσική ομάδα, αλλά και σε διαφορετική γλωσσική οικογένεια (αλταϊκή), ενώ ταυτόχρονα αποτελούν τμήμα της ισλαμικής πολιτιστικής σφαίρας.

Το χαρακτηριστικό αυτό παράδειγμα καταδεικνύει με εύγλωττο τρόπο πως η γενετική δεν συνάδει αναγκαστικά με την γλώσσα, τον πολιτισμό και την εθνική συνείδηση. Εάν πράγματι συμβαίνει να υφίσταται κάποιου βαθμού αντιστοιχία μεταξύ ορισμένων εκ των ανωτέρω, αυτή πρέπει να διαπιστώνεται επιστημονικά (και ενίοτε διαπιστώνεται, όπως θα δούμε στην συνέχεια) και όχι να θεωρείται αυθαιρέτως δεδομένη εκ των προτέρων. Αλλά και όταν διαπιστώνεται, πρέπει, ειδικώς ως προς την πτυχή της γενετικής, να λογίζεται ως πληροφορία που συμβάλλει στην περιγραφή των πληθυσμών και όχι φυσικά σε κάποια νοσηρή τάση αξιολόγησής τους. Δεν πρέπει, άλλωστε, να λησμονούμε πως το μεγαλύτερο τμήμα του DNA (άνω του 99%) είναι ούτως ή άλλως κοινό σε όλους τους ανθρώπους (ανεξαρτήτως έθνους, γλώσσας, φυλής, κλπ.), ενώ ένα μεγάλο κομμάτι του (άνω του 90%) είναι κοινό μεταξύ των ανθρώπων και άλλων θηλαστικών (π.χ. χιμπατζή, σκύλου, γάτας).

Όσοι, συνεπώς, επιθυμούν να αποδείξουν την συνέχεια του ελληνισμού δεν έχουν παρά να επικεντρώσουν την προσοχή τους στην πολιτιστική συνέχεια: στην γλώσσα, στο σύνθετο σύστημα παραδόσεων, πολιτιστικών και ανθρωπολογικών στοιχείων που πέρασαν από την προχριστιανική στην χριστιανική θρησκευτική σφαίρα, ακόμη και σε εκφάνσεις της εποχής μας (όπως π.χ. πτυχές της παραοικονομίας και της παραπαιδείας) που διασώζουν διαχρονικά ελληνικούς άξονες κρατικής οργάνωσης και λειτουργίας, όπως η αποκέντρωση, η μικρή κλίμακα και ο διαπροσωπικός χαρακτήρας.

Συνοψίζοντας, οι παρατηρήσεις που προηγήθηκαν περί του μάλλον σχετικού χαρακτήρα της γενετικής διαφοροποίησης στον άνθρωπο, καθώς και το παράδειγμα των υποθέσεων του Fallmerayer έχουν ως σκοπό να κρούσουν τον κώδωνα του κινδύνου απέναντι σε ό,τι θα μπορούσε να ονομαστεί μεθοδολογικός σουρεαλισμός: δηλαδή στην αυθαίρετη ταύτιση διακριτών κατηγοριών περιγραφής και ταξινόμησης των ανθρώπινων ομάδων (γενετικής, γλωσσικής, εθνικής, κλπ.). Ήδη στο κεφάλαιο I (σελ. 20 κ.ε.) επισημάναμε πως κοινή γλώσσα δεν συνεπάγεται οπωσδήποτε και κοινή εθνική συνείδηση. Σε αυτό το κεφάλαιο μπορούμε να επεκτείνουμε τον συλλογισμό, υπογραμμίζοντας πως ακόμη κι αν τα παραπάνω συμβαίνει να ταυτίζονται, τούτο δεν αντανακλά αναγκαστικά και την διαφοροποίηση του υπό συζήτησιν πληθυσμού σε περιοχές του γενετικού ή ανθρωπομετρικού του υλικού.

Φαινομενικά δόκιμες διατυπώσεις σχετικές με το βασικό μας θέμα και πολύ οικείες στον Έλληνα αναγνώστη, όπως π.χ. «η προέλευση» ή «η καταγωγή των Ελλήνων», δεν κάνουν, δυστυχώς, τίποτε άλλο από το να προδίδουν αμέσως την μεθοδολογική σύγχυση που περιγράψαμε. Και τούτο διότι όχι μόνο μεταφέρουν άκριτα στο απώτατο πα-

ρελθόν έναν όρο («Έλληνες») συμπεριληπτικό ενός «πακέτου» στοιχείων (γλώσσας, εθνικής συνείδησης, εθνωνυμίου), η οργανική σύνδεση των οποίων μπορεί να τεκμηριωθεί επί του παρόντος μόνο για την περίοδο των ιστορικών χρόνων, αλλά συχνά τον χρωματίζουν και με γενετικό-φυλετικό τόνο.[953] Επισημάνσεις σαν κι αυτές είναι απαραίτητες προκειμένου να αξιολογήσει κανείς με ψύχραιμο και κριτικό πνεύμα τα ερευνητικά αποτελέσματα που θα εκτεθούν ακολούθως. Αυτά μπορούν να χωριστούν σε δύο κυρίως κατηγορίες: σε όσα προσπαθούν να συνδέσουν την γεωγραφική διασπορά των γενετικών δεικτών με την εξάπλωση των γλωσσών και σε αυτά που κομίζουν γενετικά στοιχεία για το ιστορικό των μεταναστεύσεων και αποικισμών στην Ευρώπη, αλλά και σε άλλες περιοχές του κόσμου.

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, η πρώτη γενιά ερευνών στον χώρο της πληθυσμιακής γενετικής είχε ως άξονα όχι την εξέταση του DNA, αλλά των πιο κλασικών βιοχημικών συστημάτων του ανθρώπου (ομάδες αίματος, ένζυμα, πρωτεΐνες, κλπ.). Υπό το πρίσμα της ιστορίας της έρευνας, το κύριο ίσως χαρακτηριστικό αυτής της επιστημονικής προσέγγισης υπήρξε η σύνδεσή της με ένα παράτολμο και αμφιλεγόμενο εγχείρημα: την προσπάθεια να καταδειχθεί μια γενική αντιστοιχία μεταξύ γενετικών και γλωσσικών στοιχείων, ένα είδος παράλληλης εξέλιξης των γονιδίων και των γλωσσών. Η δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος ήταν εξαρχής μεγάλη, και όχι μόνο λόγω των διαφορετικών δρόμων που, όπως διαπιστώσαμε πιο πάνω, ακολουθεί συχνά η γενετική και η πολιτιστική εξέλιξη. Ο βαθμός δυσκολίας γίνεται μεγαλύτερος αν αναλογιστεί κανείς τον διαφορετικό ρυθμό μεταβολής των γενετικών δεδομένων εν σχέσει προς τα γλωσσικά. Οι μεταλλάξεις του γενετικού υλικού του ανθρώπου λαμβάνουν, δηλαδή, χώρα κατά κανόνα με πολύ πιο αργό ρυθμό από εκείνον της γλωσσικής αλλαγής.[954]

Παρ' όλα αυτά η απόπειρα σύνδεσης των γενετικών στοιχείων με αυτά της γλωσσολογίας ήταν πολλά υποσχόμενη, αφού μπορούσε να προσδώσει στα πρώτα μια διάσταση που από μόνα τους δεν μπορούσαν να έχουν: αυτήν του χρονικού βάθους. Ομαδοποιώντας κανείς τους πληθυσμούς κατά γονιδιακές συχνότητες επί τη βάσει των πολυμορφισμών που εμφανίζουν μπορεί να κάνει διαπιστώσεις που έχουν κατά βάσιν μόνο συγχρονικό χαρακτήρα. Προκειμένου η ταξινόμηση να προσλάβει και διαχρονικό χαρακτήρα δίνοντας πληροφορίες τύπου οικογενειακού δέντρου, αυτές οι διαπιστώσεις πρέπει να συνοδευτούν από υποθέσεις αμφίβολης αξιοπιστίας (π.χ. περί κοινών γενετικών προγόνων, υπολογίσιμων ρυθμών μεταβολής των γενετικών δεικτών ή σύνδεσης των γενετικών στοιχείων με αρχαιολογικά δεδομένα περί μεταναστεύσεων).

---

[953] Κάτι που σαφώς συμβαίνει, όταν τέτοιες διατυπώσεις τίθενται π.χ. ως τίτλοι εργασιών που επιδίδονται ακόμη σε παλαιάς κοπής ανθρωπομετρικές έρευνες, όπως π.χ. στο πολυσυζητημένο Α. Ν. Πουλιανός, *Η προέλευση των Ελλήνων. Εθνογενετική έρευνα: Η μαθηματική απόδειξη για την καταγωγή των Ελλήνων* (5η έκδ., Βιβλιοθήκη της Ανθρωπολογικής Εταιρείας Ελλάδος, Αθήνα 2001).

[954] C. Renfrew, At the edge of knowability: towards a prehistory of languages, *Cambridge Archaeological Journal* 10, 2000, σελ. 20.

Ως ένας επιπλέον τρόπος -έξυπνος, όχι όμως και απαραίτητα σωστός ως προς τα αποτελέσματά του- για να εξαχθούν από τα συγκεκριμένα γενετικά στοιχεία πληροφορίες που να αφορούν και το παρελθόν επιστρατεύθηκε ο συσχετισμός των γονιδιακών συχνοτήτων με συγκεκριμένες γλωσσικές ομάδες και οικογένειες. Και τούτο διότι οι τελευταίες θεωρείται πως μπορούν αξιόπιστα να ταξινομηθούν τόσο συγχρονικά όσο και διαχρονικά με το μοντέλο γενετικής συγγένειας του γλωσσικού οικογενειακού δέντρου. Με αυτόν τον τρόπο θεωρήθηκε πως το γλωσσικό οικογενειακό δέντρο, συνδυαζόμενο με τα γενετικά στοιχεία, θα μπορούσε να «μεταφραστεί» σε ένα αντίστοιχο φυλογενετικό δέντρο, το οποίο να φθάνει ως το απώτερο παρελθόν.

Προκειμένου όμως να γίνει αυτό, έπρεπε βεβαίως να υπάρχουν ορισμένα χειροπιαστά στοιχεία που να συνηγορούν υπέρ της αντιστοιχίας των γενετικών δεικτών και των γλωσσών, σε κάποιες έστω περιπτώσεις. Πρωτοπόρος στην απόπειρα να αποδειχθεί επιστημονικά αυτή η άκρως αβέβαιη σύνδεση μεταξύ δύο τόσο διακριτών κατηγοριών δεδομένων υπήρξε αναμφισβήτητα ο L. L. Cavalli-Sforza. Την αφετηρία για τις έρευνές του αποτέλεσε το γεγονός ότι σε κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις διαπιστώνεται όντως αντιστοιχία μεταξύ γλωσσικών και ορισμένων γενετικών παραμέτρων.

Η πιο χαρακτηριστική, ίσως, τέτοια περίπτωση αφορά την χώρα των Βάσκων (Βασκωνία), στο δυτικό τμήμα της οροσειράς των Πυρηναίων (σύνορα Ισπανίας και Γαλλίας). Στην περιοχή αυτή ομιλείται ακόμη η βασκική γλώσσα, μία από τις λίγες μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες της Ευρώπης. Πρόκειται για μια γλώσσα που, όπως έχουμε αναφέρει και αλλού, δεν παρουσιάζει συγγένεια ούτε με την ινδοευρωπαϊκή γλωσσική οικογένεια, αλλά ούτε και με κάποια άλλη γνωστή γλώσσα του κόσμου. Αυτή όμως δεν είναι και η μοναδική ιδιαιτερότητα του βασκικού πληθυσμού. Σε γενετικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν ήδη την δεκαετία του 1940 διαπιστώθηκε ότι στην χώρα των Βάσκων απαντά η μεγαλύτερη συχνότητα στον κόσμο της σπάνιας ομάδας αίματος ρέζους αρνητικό.[955] Το στοιχείο αυτό διαφοροποιεί τους Βάσκους τόσο εν σχέσει προς τους υπόλοιπους πληθυσμούς του κόσμου όσο και από τους άμεσα γειτονικούς τους. Σε έρευνες που ακολούθησαν τις επόμενες δεκαετίες εντοπίστηκαν ιδιαιτερότητες και σε άλλους κλασικούς πολυμορφισμούς, καθώς και σε στοιχεία της φυσικής ανθρωπολογίας του βασκικού πληθυσμού.[956]

Ως αποτέλεσμα αυτού του συνδυασμού δεδομένων από την γενετική, την γλωσσολογία και την φυσική ανθρωπολογία διατυπώθηκε η υπόθεση ότι στο απώτερο παρελθόν ένας πολύ μεγαλύτερος αριθμός ανθρώπων με τα γενετικά χαρακτηριστικά (και

---

[955] Για την ιστορία της γενετικής έρευνας των Βάσκων βλ. J. Bertranpetit - L. L. Cavalli-Sforza, A genetic reconstruction of the history of the population of the Iberian Peninsula, *Annals of Human Genetics* 55, 1991, σελ. 56 κ.ε. και H. Laayouni - Fr. Calafell - J. Bertranpetit, A genome-wide survey does not show the genetic distinctiveness of Basques, *Human Genetics* 127, 2010, σελ. 455.

[956] J. Bertranpetit - L. L. Cavalli-Sforza, A genetic reconstruction of the history of the population of the Iberian Peninsula, *Annals of Human Genetics* 55, 1991, σελ. 59.

κυρίως την ομάδα αίματος) των Βάσκων κατοικούσε στην Ευρώπη και ίσως μιλούσε και την βασκική γλώσσα. Η «πρωτοβασκική» αυτή περιοχή συρρικνώθηκε στην πορεία των χιλιετιών λόγω της μετακίνησης πληθυσμών με διαφορετικά γενετικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά, για να περιοριστεί τελικά στον σημερινό της θύλακα. Σε συνθετικούς γονιδιακούς χάρτες, μάλιστα, του Cavalli-Sforza και των συνεργατών του, οι οποίοι απεικονίζουν την γεωγραφική διασπορά συγκεκριμένων δεικτών γενετικής διαφοροποίησης, μοιάζει να αποτυπώνεται η φθίνουσα διαβάθμιση του βασκικού γενετικού «ίχνους», όσο κανείς απομακρύνεται από την σημερινή βασκική περιοχή.[957]

Πιο πρόσφατες έρευνες, μοριακών γενετικών δεικτών αυτή την φορά, έχουν δώσει μάλλον αντιφατικά αποτελέσματα ως προς εάν το γενετικό προφίλ των Βάσκων είναι τελικά πράγματι ιδιαίτερο ή όχι.[958] Η ασάφεια αυτή μπορεί όμως να οφείλεται στο ότι, με την πάροδο των χιλιετιών, επήλθε καθώς φαίνεται σταδιακή γενετική εξομοίωση του βασκικού πληθυσμού με τον υπόλοιπο δυτικοευρωπαϊκό. Αυτό είναι κάτι που έχει διαπιστωθεί σε έρευνες μιτοχονδριακού DNA αρχαίων και μεσαιωνικών ανθρώπινων καταλοίπων από την χώρα των Βάσκων.[959] Σε γενικές γραμμές φαίνεται πως η ιδιαιτερότητα των Βάσκων ως προς κάποιες τουλάχιστον γενετικές περιοχές είναι μια καλά τεκμηριωμένη πραγματικότητα. Υπάρχουν, επίσης, σαφείς ενδείξεις ότι αυτή η διαφοροποίηση ήταν πιο έντονη στο παρελθόν.

Το ερώτημα που γεννάται είναι αν η περίπτωση των Βάσκων απηχεί μια γενικότερη τάση παράλληλης εξέλιξης μεταξύ γενετικής και γλώσσας. Μια τέτοια υπόθεση θα μπορούσε σίγουρα να βρει ισχυρή υποστήριξη στο πλαίσιο των απόψεων του Mario Alinei που εκθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο (σελ. 443 κ.ε., 450). Σε αυτή την περίπτωση η μερική γενετική αντιστοιχία της γλωσσικής ιδιαιτερότητας των Βάσκων θα μπορούσε να αναχθεί στην εντόπια βιολογική και γλωσσική εξέλιξη από τον *Homo Erectus* και τον άνθρωπο του Νεάντερταλ στον *Homo Sapiens*. Η σύγχρονη βασκική γλώσσα θα μπορούσε, ως εκ τούτου, να θεωρηθεί απόγονος της γλώσσας των πληθυσμών της Μέσης Παλαιολιθικής σε αυτή την περιοχή και έτσι να εξηγηθεί η ιδιαιτερότητά της. Αυτή η υπόθεση θα μπορούσε να διατυπωθεί ακόμη κι αν κανείς δεν αποδέχεται στο σύνολό του το μοντέλο της πολυεστιακής εξέλιξης του σύγχρονου ανθρώπου, αλλά θεωρεί πως ισχύει ίσως μόνο για λίγες μεμονωμένες περιοχές.

---

[957] Ό.π. εικ. 1. L. L. Cavalli-Sforza - P. Menozzi - A. Piazza, *The History and Geography of Human Genes* (Princeton University Press, Princeton 1994), εικ. 5:11:5. L. L. Cavalli-Sforza, Genes, peoples, and languages, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 94, 1997, εικ. 2:5.

[958] H. Laayouni - Fr. Calafell - J. Bertranpetit, A genome-wide survey does not show the genetic distinctiveness of Basques, *Human Genetics* 127, 2010, σελ. 455-458. N. Rodríguez-Ezpeleta et al., High-density SNP genotyping detects homogeneity of Spanish and French Basques, and confirms their genomic distinctiveness from other European populations, *Human Genetics* 128, 2010, σελ. 113-117.

[959] A. Alzualde et al., Temporal mitochondrial DNA variation in the Basque country: influence of post-Neolithic events, *Annals of Human Genetics* 69, 2005, σελ. 665-679.

Δεχόμενοι όμως την αμιγώς μονοεστιακή προέλευση του *Homo Sapiens*, μπορούμε να καταλήξουμε σε αντίθετη ερμηνεία των ίδιων δεδομένων. Ειδικά περιπτώσεις όπως αυτή των Βάσκων, δημιουργούν αμφιβολίες για το αν η πιθανώς μονοεστιακή καταγωγή του σύγχρονου ανθρώπου σημαίνει αναγκαστικά και μονοεστιακή προέλευση του συνόλου της γλωσσικής του ποικιλομορφίας. Με άλλα λόγια, υπάρχει το ενδεχόμενο ο μερικός χαρακτήρας της γενετικής διαφοροποίησης του εν λόγω πληθυσμού να υποκρύπτει μάλλον τους εντελώς χωριστούς δρόμους που μπορεί ενίοτε να ακολουθούν οι γλωσσικές και γενετικές γραμμές εξέλιξης. Στο θέμα αυτό θα γίνουμε πιο σαφείς όταν επιστρέψουμε στο ιδιάζον ζήτημα των Βάσκων, στο τέλος του κεφαλαίου.

Πέραν των Βάσκων, είναι γεγονός πως υπάρχουν και κάποιες άλλες περιπτώσεις στις οποίες οι γλωσσικές διαχωριστικές γραμμές συμπίπτουν εν μέρει με τις γενετικές. Σε έρευνες π.χ. που είχαν ως αντικείμενο την ταχύτητα μεταβολής κάποιων γονιδιακών συχνοτήτων διαπιστώθηκε μια σχετική γενετική απόκλιση και στον σύγχρονο πληθυσμό της Ουγγαρίας.[960] Αυτός, όπως και οι Βάσκοι, μιλά μια γλώσσα τελείως διαφορετική από εκείνες των πληθυσμών που τον περιβάλλουν και, φυσικά, μία από τις λίγες μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες της Ευρώπης (ανήκει στον φιννο-ουγγρικό κλάδο της ουραλικής οικογένειας). Σχεδόν πλήρης ταύτιση ανάμεσα στην γεωγραφική διασπορά των γενετικών δεικτών (εδώ πολυμορφισμών γ-σφαιρίνης) και αυτή των γλωσσικών ομάδων παρατηρήθηκε όμως και σε ανάλογη έρευνα ενός μεγάλου αριθμού αφρικανικών πληθυσμών.[961] Η ταύτιση εδώ δεν αφορά απλές γλωσσικές ομάδες, αλλά τρεις βασικές μακροοικογένειες αφρικανικών γλωσσών (αφροασιατική, νιγηροκορδοφάνια και την χόισαν [Khoisan] της νοτιοδυτικής Αφρικής).

Η αισιοδοξία για την αντιστοιχία ανάμεσα στα φυλογενετικά και γλωσσικά οικογενειακά δέντρα κορυφώθηκε στην πιο φιλόδοξη σχετική έρευνα, η οποία διενεργήθηκε από τον Cavalli-Sforza και τους συνεργάτες του.[962] Την βάση της έρευνας αποτέλεσε η συλλογή δειγμάτων από πολλούς, συγκεκριμένα 42, πληθυσμούς του κόσμου, ο καθένας εκ των οποίων εκπροσωπήθηκε από δεκάδες άτομα. Μπόρεσαν να καθοριστούν περίπου 110 κλασικοί γενετικοί πολυμορφισμοί εντός κάθε πληθυσμού, ενώ η διαπληθυσμιακή σύγκριση έγινε, όπως πάντα, με την βοήθεια υπολογιστικών μοντέλων. Το αποτέλεσμα ήταν να επεκταθεί η εικαζόμενη αντιστοιχία γλωσσικού και φυλογενετικού οικογενειακού δέντρου σχεδόν σε παγκόσμιο εύρος (εικ. 61). Για τον σκοπό αυτό έγινε

---

[960] C. Renfrew, Archaeology, genetics and linguistic diversity, *Man* 27, 1992, σελ. 461.

[961] Ό.π. εικ. 5. C. Renfrew, At the edge of knowability: towards a prehistory of languages, *Cambridge Archaeological Journal* 10, 2000, σελ. 19.

[962] L. L. Cavalli-Sforza - P. Menozzi - A. Piazza - J. Mountain, Reconstruction of human evolution: bringing together genetic, archaeological and linguistic data, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 85, 1988, σελ. 6002-6006. L. L. Cavalli-Sforza - P. Menozzi - A. Piazza, *The History and Geography of Human Genes* (Princeton University Press, Princeton 1994), σελ. 73 κ.ε. L. L. Cavalli-Sforza, Genes, peoples, and languages, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 94, 1997, σελ. 7721 κ.ε., εικ. 3.

χρήση των προταθεισών και ακόμη αμφισβητούμενων γλωσσικών μακροοικογενειών (νοστρατικής, αμερινδικής, αυστρικής, βλ. κεφ. VII.6, σελ. 409 κ.ε.), οι οποίες ενσωματώθηκαν στο μοντέλο. Η παραλληλία μεταξύ των γλωσσικών και των φυλογενετικών στοιχείων μοιάζει τόσο εντυπωσιακή, ώστε οι γενετικοί δείκτες να μπορούν να αναχθούν τελικώς σε δύο (μακρο)ομάδες, που οι ερευνητές έσπευσαν να συγκρίνουν με την νοστρατική και ευρασιατική γλωσσική μακροοικογένεια, όπως αυτές έχουν οριστεί από τους Αμερικανούς γλωσσολόγους J. Greenberg και M. Ruhlen.

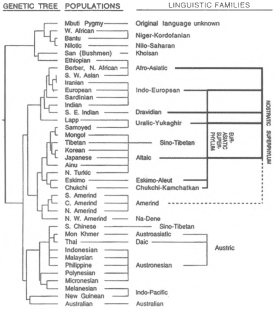

Εικ. 61. Η αντιστοιχία μεταξύ γενετικών και γλωσσικών ομάδων σύμφωνα με τις έρευνες του L. L. Cavalli-Sforza και των συνεργατών του.

Αυτή η εκ πρώτης όψεως εντυπωσιακή σύμπτωση στις δύο εξελικτικές γραμμές δημιούργησε την αίσθηση ότι μια μεγάλη διεπιστημονική σύνθεση βρισκόταν προ των πυλών. Ήδη το 1991 ο Colin Renfrew έκανε λόγο για μια επικείμενη συγχώνευση των πορισμάτων της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας, της προϊστορικής αρχαιολογίας και της γενετικής σε μια «νέα σύνθεση».[963] Μια σύνθεση που υπό το πρίσμα της πιθανώς μονοεστιακής προελεύσεως του σύγχρονου ανθρώπου και της διασποράς του στις ηπείρους (Out of Africa II), αλλά και της επίσης υποθετικής αποκλειστικότητάς του ως

[963] C. Renfrew, Before Babel: speculations on the origins of linguistic diversity, *Cambridge Archaeological Journal* 1, 1991, 20: «In a couple of decades, I predict, we shall see emerging a new synthesis between historical linguistics, prehistoric archaeology and molecular genetics».

προς την ικανότητα του λόγου, πιθανώς να κατέληγε στην αναπάντεχη αναγωγή των γενετικών και γλωσσικών ομάδων σε ένα και μόνο γενεαλογικό δέντρο.

Θα είχαμε, δηλαδή, ένα σύγχρονο διεπιστημονικό μοντέλο αυτού που θα μπορούσε να ονομαστεί γενετική και γλωσσική μονογένεση του *Homo Sapiens*: ένας αρχικός πληθυσμιακός και γλωσσικός κορμός που με την πάροδο των χιλιετιών και ως αποτέλεσμα διαδοχικών «διακλαδώσεων» (μεταναστευτικών κινήσεων) δημιούργησε την προταθείσα αναλογία μεταξύ φυλογενετικού και γλωσσικού οικογενειακού δέντρου. Με αυτόν τον τρόπο η υπόθεση της γλωσσικής μονογένεσης, όπως έχει διατυπωθεί από γλωσσολόγους σαν τον Trombetti, τον Swadesh και τον Ruhlen (βλ. κεφ. VII.6, σελ. 415), θα μπορούσε να προσφέρει, αλλά και να λάβει, ενίσχυση από την διακηρυχθείσα, πλην όμως άκρως αβέβαιη, γενετική της αντιστοιχία.

Το πρώτο ίσως πράγμα που έρχεται στο μυαλό εν σχέσει προς την ερευνητική αυτή εξέλιξη είναι ότι, όπως και οι ίδιοι οι εμπνευστές της παραδέχονται, η επαγγελθείσα μεγαλεπήβολη «νέα σύνθεση» δεν είναι στην πραγματικότητα και τόσο νέα. «Αν κατείχαμε ένα τέλειο γενεαλογικό δέντρο της ανθρωπότητας, η γενεαλογική ταξινόμηση όλων των φυλών του ανθρώπου θα προσέφερε την καλύτερη ταξινόμηση και των διαφόρων γλωσσών που ομιλούνται σήμερα σε όλο τον κόσμο».[964] Η άποψη αυτή που διατυπώθηκε από τον Κάρολο Δαρβίνο το 1859 δεν θυμίζει, βεβαίως, μόνο τα ερευνητικά αποτελέσματα που αναφέραμε. Παραπέμπει ξεκάθαρα και στις διηγήσεις της Παλαιάς Διαθήκης όχι μόνο περί του πύργου της Βαβέλ, αλλά και περί των πρωτοπλάστων ή/και της διασποράς των υιών του Νώε (Χαμ, Σημ, Ιάφεθ) μετά τον βιβλικό κατακλυσμό.

Η αίσθηση πως η θεωρία της εξέλιξης, όπως τουλάχιστον πρωτοδιατυπώθηκε και στην απλουστευτική μορφή που ακόμη και σήμερα γίνεται ενίοτε αντιληπτή, έρχεται σε πλήρη διάσταση με την κατά γράμμα ανάγνωση της Βίβλου (για όσους επιδίδονται σε αυτήν) είναι, κατά συνέπεια, εσφαλμένη. Αντιθέτως, φαίνεται πως είναι μάλλον η υποσυνείδητη επίδραση της Βίβλου αυτή που βρίσκεται διαχρονικά στην αφετηρία των διαφόρων μοντέλων οικογενειακού δέντρου από την εποχή του Δαρβίνου ως και σήμερα. Το ερώτημα που, βεβαίως, γεννάται είναι αν η λογική του οικογενειακού δέντρου που, όπως είδαμε ήδη στο θέμα των γλωσσικών οικογενειών, αποτυγχάνει να ερμηνεύσει την πολυπλοκότητα των φαινομένων, μπορεί να αποτελέσει την βάση για την σύνθεση ενός τόσο μεγάλου και ετερόκλητου όγκου όχι μόνο γλωσσικών, αλλά πλέον και γενετικών δεδομένων.

Η απάντηση είναι πως κατά πάσα πιθανότητα δεν μπορεί, ειδικώς αν υπάρχει ενδιαφέρον για ένα επίπεδο ανάλυσης πιο λεπτομερειακό από την απλή κατάδειξη κάποιων γενικών εξελικτικών κατευθύνσεων. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο πως και ο ίδιος ο Renfrew κράτησε τελικά αποστάσεις από το εγχείρημα του Cavalli-Sforza επισημαίνοντας

[964] C. Darwin, *On the Origin of Species* (John Marray, London 1859), σελ. 405.

τις μεθοδολογικές του παγίδες τόσο στην γενετική όσο και στην γλωσσική πλευρά του επίμαχου διαγράμματος.[965] Ως προς την πλευρά της γενετικής, τόνισε αρκετούς από τους παράγοντες μεθοδολογικής αβεβαιότητας που αναφέραμε και προηγουμένως. Κατά πρώτον έθεσε το καίριο ερώτημα του πόσο σταθεροί παραμένουν στο χρόνο οι συσχετισμοί ανάμεσα σε γονιδιακές συχνότητες και συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές. Πρόκειται για έναν απολύτως εύλογο προβληματισμό όσο δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί η ακριβής επίδραση περιβαλλοντικών και κλιματικών παραγόντων στο είδος και τον ρυθμό των γονιδιακών μεταβολών. Άλλοι παράγοντες που μπορούν να υποσκάψουν την εγκυρότητα μιας αποκατάστασης τύπου οικογενειακού δέντρου είναι, επίσης, οι τυχόν αλλαγές του γενετικού υλικού μέσω επιμειξιών ή μικρής, έστω, κλίμακας πληθυσμιακών ανακατατάξεων. Πέραν αυτού, είναι ούτως ή άλλως προβληματική η προβολή της σύγχρονης γεωγραφικής διασποράς των γονιδιακών συχνοτήτων στο απώτερο παρελθόν, όσο ακόμη δεν είναι διαθέσιμες μεγάλες βάσεις δεδομένων με το γενετικό υλικό αρχαίων ανθρώπινων καταλοίπων.

Ως προς την γλωσσική πλευρά του διαγράμματος, είναι σαφές πως οι μακροφυλετικές γλωσσικές σχέσεις που χρησιμοποιούνται είναι εξαιρετικά επισφαλείς (και για πολλούς ανύπαρκτες) προκειμένου να προσφέρουν στέρεο έδαφος για σύγκριση με τα γενετικά ή άλλα δεδομένα. Γλωσσικές μακροοικογένειες, όπως π.χ. η νοστρατική, η ευρασιατική, η αμερινδική και η αυστρική είναι απλώς αμφίβολο αν υπήρξαν ποτέ στην μορφή με την οποία περιγράφονται από τους εμπνευστές τους. Ακόμη όμως και αν οι συσχετισμοί μεταξύ γλωσσικών οικογενειών και γενετικών ομάδων αποδεικνύονταν ακριβείς για τον παρόντα χρόνο, δεν σημαίνει πως θα αποκάλυπταν οπωσδήποτε και κάποια διαχρονικώς παράλληλη εξέλιξη μεταξύ γλώσσας και γονιδίων. Για να συμβεί αυτό, θα έπρεπε σε όλες τις περιπτώσεις οι γλώσσες και τα γονίδια να έχουν εξελιχθεί στις ίδιες περιοχές για μακρότατα χρονικά διαστήματα. Ωστόσο, εξακολουθεί να υφίσταται η πιθανότητα ότι η σύγχρονη διασπορά των γλωσσικών οικογενειών διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό σε χρόνους πολύ μεταγενέστερους από την περίοδο της αρχικής εξάπλωσης του σύγχρονου ανθρώπου. Οι αντιστοιχίσεις του διαγράμματος αντανακλούν σε αυτή την περίπτωση πιο πολύ το αποτέλεσμα σχετικά πρόσφατων πληθυσμιακών μετακινήσεων (με άγνωστης έκτασης περιστατικά επιμειξιών) παρά την συνεξέλιξη γλωσσών και γονιδίων σε βάθος χρόνου.

Πράγματι, στα χρόνια που ακολούθησαν τις πολυσυζητημένες δημοσιεύσεις της ερευνητικής ομάδας του Cavalli-Sforza εντάθηκε ο σκεπτικισμός για τις βασικές τους υποθέσεις εργασίας. Επισημάνθηκε ορθά ότι η όλη φιλοσοφία της έρευνας εκκινεί από

[965] C. Renfrew, Archaeology, genetics and linguistic diversity, *Man* 27, 1992, σελ. 463. Του ιδίου, At the edge of knowability: towards a prehistory of languages, *Cambridge Archaeological Journal* 10, 2000, σελ. 20. Βλ. επίσης του ιδίου, The archaeology of identity, στο: G. B. Peterson (επιμ.), *The Tanner Lectures on Human Values* 15 (University of Utah Press, Salt Lake City 1994), σελ. 310 κ.ε., 315 για τον πρόωρο χαρακτήρα της «νέας σύνθεσης».

μια απλουστευτική προσέγγιση του παρελθόντος, η οποία δεν λαμβάνει επαρκώς υπ' όψιν την πολυπλοκότητα της ιστορίας τόσο των γλωσσών όσο και των πληθυσμών.[966] Επίσης, μέσω συγκρίσεων σε παγκόσμια βάση διαπιστώθηκε πως οι περιπτώσεις πραγματικής σύμπτωσης των γενετικών και των γλωσσικών ορίων συνιστούν μάλλον την εξαίρεση παρά τον κανόνα.[967] Η πιθανότητα αντιστοιχίας είναι σίγουρα υπαρκτή, εάν πρόκειται για κλειστές ομάδες πληθυσμών που ζουν για αιώνες ή και χιλιετίες διαχωρισμένες γεωγραφικά, όπως συμβαίνει π.χ. με τους Βάσκους ή με κάποιες φυλές ιθαγενών πληθυσμών της Αμερικής που μιλούν χωριστές γλώσσες. Σε περιοχές όμως όπως η Ευρασία, με μια διαχρονική, διαρκή και ευρείας κλίμακας αλληλεπίδραση μεταξύ των πληθυσμών, είναι πολύ δύσκολο να εντοπίσει κανείς κοινότητες στις οποίες να παρατηρείται εκείνος ο βαθμός αντιστοιχίας μεταξύ της γενετικής και γλωσσικής εξέλιξης που περιγράφεται στο μοντέλο του Cavalli-Sforza.

Ακόμη, πάντως, κι αν αυτή η σύγχρονη εκδοχή της παλαιοδιαθηκικής διήγησης για την προέλευση του ανθρώπου και των γλωσσών του, η φιλόδοξη θεωρία της γενετικής και γλωσσικής μονογένεσης, ίσχυε, δεν θα υπήρχαν κάποιες αυτόματες συνέπειες για το κεντρικό μας θέμα. Η πιθανή ορθότητα της συγκεκριμένης θεωρίας δεν θα καθιστούσε, δηλαδή, πιθανότερο για την έλευση της πρωτοελληνικής γλώσσας στην Ελλάδα κάποιο από τα χρονικά «παράθυρα» που έχουμε εξετάσει έως τώρα. Εκτός αυτού, ο L. L. Cavalli-Sforza, ο βασικός υπέρμαχος της παράλληλης εξέλιξης μεταξύ γονιδίων και γλωσσών, έχει υιοθετήσει ως προς το πρόβλημα της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών μια οπτική που μάλλον συμβιβάζει δύο εκ των θεωριών που έχουμε εξετάσει.

Θεωρεί πως στην διαδικασία αυτή συνεισέφεραν τόσο το νεολιθικό «κύμα προώθησης», όπως ο ίδιος το συνέλαβε και εν συνεχεία ενσωματώθηκε στην «ανατολιακή υπόθεση» του C. Renfrew, όσο και μεταγενέστερες μεταναστευτικές κινήσεις σαν αυτές που περιγράφονται στην θεωρία Κουργκάν. Θα μπορούσε, πάντως, να παρατηρήσει κανείς πως, δεδομένου του δικού του μοντέλου συνεξέλιξης γονιδίων-γλωσσών, θα ήταν μάλλον πιο λογικό για τον Ιταλό επιστήμονα να ασπαζόταν κάποια εκδοχή παλαιολιθικής συνέχειας. Για να το θέσουμε διαφορετικά, θα ανέμενε κανείς ότι η υποθετική αυτή συνεξέλιξη θα συνδυαζόταν θεωρητικά και με ένα γενικό σενάριο συνεξάπλωσης που να βρίσκεται χρονικώς εγγύτερα στην περίοδο των απαρχών του σύγχρονου ανθρώπου.

Ο λόγος που ο Ιταλός γενετιστής ακολούθησε ως προς το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα τον δρόμο των δύο γνωστών μας αυτών θεωριών έχει να κάνει με τα αποτελέσματα

---

[966] Για μια αναλυτική κριτική βλ. P. Sims-Williams, Genetics, linguistics, and prehistory: thinking big and thinking straight, *Antiquity* 72, 1998, σελ. 505-527.

[967] R. M. Blench, General Introduction, στο: R. Blench - M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language I: Theoretical and Methodological Orientations* (Routledge, London-New York 1997), σελ. 14.

μιας άλλης ομάδας ερευνών, στα οποία τώρα θα στραφούμε. Οι εν λόγω μελέτες της πληθυσμιακής γενετικής έχουν ως σκοπό να «ανασκάψουν» στο σύγχρονο γενετικό υλικό το ιστορικό των μεταναστεύσεων και αποικισμών στην Ευρώπη και σε άλλες ηπείρους. Δεν σχετίζονται, δηλαδή, πρωτογενώς με την προβληματική της διασποράς των γλωσσών. Αναπόφευκτα όμως, όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, αναζητήθηκαν συσχετισμοί των ερευνητικών αυτών αποτελεσμάτων και με το πάντα περίπλοκο ζήτημα της εξάπλωσης των γλωσσικών οικογενειών.

Αναφερόμενοι προηγουμένως στις γενετικές έρευνες που αφορούν τους Βάσκους, κάναμε λόγο για την χρήση ειδικών συνθετικών χαρτών οι οποίοι, απεικονίζοντας την γεωγραφική διασπορά συγκεκριμένων, κλασικών δεικτών γενετικής διαφοροποίησης, παράγουν ένα είδος διαβαθμιζόμενου ως προς μια πηγή γενετικού «ίχνους». Τέτοιας μορφής χάρτες δημιουργήθηκαν από τον Cavalli-Sforza και την ομάδα του για όλο τον ευρωπαϊκό χώρο, με την πίστη πως η μελέτη της σύγχρονης διασποράς των γονιδιακών συχνοτήτων μπορεί μεταξύ άλλων να αποκαλύψει και ποια πραγματικά υπήρξε η πληθυσμιακή (όχι απαραίτητα και γλωσσική) συνεισφορά των πρώτων γεωργών, αλλά και των λαών Κουργκάν στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής προϊστορίας. Ένα μεγάλο σύνολο 95 τέτοιων γονιδιακών συχνοτήτων μελετήθηκε για αυτόν τον σκοπό με την λεγόμενη ανάλυση των κυρίων συνιστωσών (principal components analysis).[968] Μέσω αυτής, η συνολική εικόνα γενετικής διαφοροποίησης αναλύθηκε στα επιμέρους συστατικά της, τα οποία ακολούθως ιεραρχήθηκαν ανάλογα με τον βαθμό συμμετοχής τους σε αυτήν. Σαν αποτέλεσμα, δημιουργήθηκε μια σειρά χαρτών που απεικονίζουν την επίδραση της κάθε συνιστώσας (δηλαδή του κάθε στοιχείου γενετικής διαφοροποίησης) στην γεωγραφική περιοχή της Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής.

Η απεικόνιση της πρώτης συνιστώσας, αυτής που συμμετέχει εντονότερα στην γενικότερη εικόνα γενετικής ποικιλομορφίας, προσφέρει μια σαφή ένδειξη για μια γενετική φθίνουσα διακύμανση καθώς μετακινείται κανείς από την περιοχή νοτιοανατολικώς της Μικράς Ασίας προς την βορειοδυτική Ευρώπη. Ο σχετικός χάρτης (εικ. 62 [σελ. 480], αριστερά) μοιάζει, συνεπώς, να καταγράφει την σταδιακή γεωγραφική εξάπλωση ενός πληθυσμού από την πρώτη περιοχή στην δεύτερη, με το γενετικό «ίχνος» του να γίνεται διαρκώς πιο αδύναμο όσο κινούμαστε προς την βορειοδυτική Ευρώπη. Η συνολική του γενετική επίδραση στον ευρωπαϊκό πληθυσμό ανέρχεται σε περίπου 28%. Στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας, η τρίτη κύρια συνιστώσα παρήγαγε έναν παρόμοιο χάρτη, με διαφορετική όμως προέλευση και κατεύθυνση της γενετικής διακύμανσης. Σε αυτή την περίπτωση (εικ. 62, δεξιά) η περιοχή προέλευσης εντοπίζεται βορείως του

[968] L. L. Cavalli-Sforza - P. Menozzi - A. Piazza, *The History and Geography of Human Genes* (Princeton University Press, Princeton 1994), σελ. 290 κ.ε. L. L. Cavalli-Sforza, The spread of agriculture and nomadic pastoralism: insights from genetics, linguistics and archaeology, στο: D. R. Harris (επιμ.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia* (UCL Press, London 1996), σελ. 53, 60 κ.ε., 64 κ.ε., εικ. 4:1.

Ευξείνου Πόντου και η φθίνουσα διακύμανση έχει κατεύθυνση προς δυσμάς. Η συνολική γενετική επίδραση αυτού του παράγοντα στον σύγχρονο ευρωπαϊκό πληθυσμό ανέρχεται σε 10,6%.

Σύμφωνα με τον Cavalli-Sforza, στους δύο αυτούς χάρτες μπορούν πιθανώς να αναγνωριστούν τα δύο γνωστά μας υποθετικά επεισόδια μετακινήσεων πληθυσμών της ευρωπαϊκής προϊστορίας: στην πρώτη περίπτωση η δημογραφική διάχυση των πρώτων γεωργών στις αρχές της Νεολιθικής και στην δεύτερη η εξάπλωση των λαών Κουργκάν κατά την Χαλκολιθική και Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί πως οι ίδιοι οι χάρτες της διασποράς των γενετικών δεικτών δεν εμπεριέχουν κανένα στοιχείο για την ακριβή χρονολόγηση των στοιχείων τους. Η σύνδεσή τους με τα ανωτέρω εικαζόμενα μεταναστευτικά επεισόδια είναι κάτι που γίνεται εκ των υστέρων, σε μια προσπάθεια να αναζητηθούν οι πιθανές τους αντιστοιχίες στο ιστορικό και αρχαιολογικό υλικό.

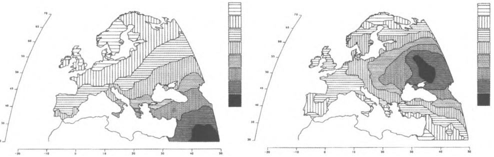

Εικ. 62. Αριστερά: το εικαζόμενο γενετικό «ίχνος» της δημογραφικής διάχυσης των πρώτων γεωργών προς την Ευρώπη. Δεξιά: το ανάλογο πιθανό κατάλοιπο της υποθετικής εξάπλωσης των πληθυσμών του πολιτισμού Κουργκάν (με μαύρο η εκάστοτε περιοχή προελεύσεως).

Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά και ο ίδιος ο Ιταλός γενετιστής, ο χάρτης που θεωρείται πως καταγράφει την εξάπλωση των λαών Κουργκάν μπορεί στην πραγματικότητα να αντικατοπτρίζει μεταγενέστερες μεταναστευτικές κινήσεις που έλαβαν χώρα από και προς την ίδια περίπου κατεύθυνση, όπως π.χ. των Σκυθών κατά τους ιστορικούς χρόνους της αρχαιότητας ή των βαρβαρικών ομάδων που προωθήθηκαν στα ίδια εδάφη μετά την κατάρρευση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.[969] Επιπλέον, ακόμη κι αν δεχθεί κανείς την αρχική σύνδεση, δεν υπάρχει καμία απόδειξη πως οι μεταναστευτικές αυτές κινήσεις είχαν και γλωσσικές παρενέργειες, ούτε καν ότι η γλώσσα που μιλούσαν οι εμπλεκόμενοι πληθυσμοί ήταν η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή. Η πιθανότητα μιας ευρείας κλίμακας γλωσσικής μεταβολής ως αποτέλεσμα αυτών των κινήσεων μοιάζει ούτως ή

969 Ό.π. σελ. 64.

άλλως να μειώνεται και από την μικρή γενετική επίδραση που φαίνεται ότι αυτές είχαν (28% και 10,6%).

Σε ό,τι αφορά την δημογραφική διάχυση των πρώτων γεωργών, ο συσχετισμός με αυτήν της πρώτης κύριας συνιστώσας στην έρευνα του Cavalli-Sforza ενδυναμώθηκε τα χρόνια που ακολούθησαν μέσω των μελετών του μιτοχονδριακού DNA και αυτού του χρωμοσώματος Y. Καθώς σε αυτές γίνεται χρήση του λεγόμενου «μοριακού ρολογιού», τα αποτελέσματά τους ήταν δυνατόν να συνδεθούν πιο αξιόπιστα με την πρώιμη Νεολιθική περίοδο. Με άλλα λόγια, μέσω της μοριακής γενετικής δημιουργήθηκαν για πρώτη φορά οι προϋποθέσεις να εντοπιστεί πραγματικά στον χρόνο η απαρχή και η προέλευση του φυλογενετικού δέντρου των ευρωπαϊκών πληθυσμών, τουλάχιστον ως προς τους προαναφερθέντες γενετικούς δείκτες. Μια νέα επιστημονική εφαρμογή, πολλά υποσχόμενη και ανεξάρτητη από την αρχαιολογία, ήταν τώρα διαθέσιμη για να εξακριβωθεί σε ποια μεταναστευτικά ή αποικιστικά επεισόδια ανάγεται η παρουσία στην Ευρώπη του σύγχρονου πληθυσμού της. Σύμφωνα με τις έρευνες αυτές, η εξάπλωση του νεολιθικού πολιτισμού στην Ευρώπη φαίνεται εν τέλει πως όντως συνοδεύτηκε από το φαινόμενο της δημογραφικής διάχυσης. Όπως όμως στην έρευνα του Cavalli-Sforza, έτσι και σε αυτή την περίπτωση τα στοιχεία υποδηλώνουν ότι οι μεταναστευτικές κινήσεις των πρώιμων αγροτικών πληθυσμών άφησαν λίγα μόνο κατάλοιπα στο γενετικό υλικό των σύγχρονων Ευρωπαίων.

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο των ερευνών της ομάδας του Martin Richards εντοπίστηκε ένας κλάδος μιτοχονδριακού DNA (ομάδα 2A ή απλοομάδα J) με προέλευση την Μέση Ανατολή και χρονολόγηση που παραπέμπει στην περίοδο του εκνεολιθισμού. Η συνεισφορά του στο σύγχρονο γενετικό υλικό των Ευρωπαίων υπολογίστηκε σε περίπου 12-20%.[970] Παραπλήσια αποτελέσματα απέφεραν και οι έρευνες του χρωμοσώματος Y.[971] Εδώ, η ανδρική συνεισφορά στο πλαίσιο της δημογραφικής διάχυσης από την Μέση Ανατολή προς την Ευρώπη θεωρείται πως αντιπροσωπεύεται από 4 απλοομάδες με ονομασίες Eu4 (E-M35), Eu9 (J2-M172), Eu10 (J1-M267) και Eu11 (G). Αυτές συνιστούν περίπου το 22% του γενετικού συστήματος στους υφιστάμενους ευρωπαϊκούς πληθυσμούς. Εκτός αυτού, η γεωγραφική διασπορά των στοιχείων υποδηλώνει πως το φαινόμενο υπήρξε πιο ενεργό στην νότιο Ευρώπη (από την σύγχρονη Τουρκία ως την Πορτογαλία) απ' ό,τι στην κεντροδυτική και βόρειο Ευρώπη. Μοιάζει,

[970] M. R. Richards et al., Palaeolithic and Neolithic lineages in the European mitochondrial gene pool, *American Journal of Human Genetics* 59, 1996, σελ. 185-203. M. R. Richards et al., Phylogeography of mtDNA in western Europe, *Annual of Human Genetics* 62, 1998, σελ. 241-260, εικ. 7.

[971] O. Semino et al., *The genetic legacy of Palaeolithic Homo Sapiens Sapiens in extant Europeans: a Y chromosome perspective*, *Science* 290, 2000, σελ. 1155-1159. L. L. Cavalli-Sforza, Returning to the Neolithic transition in Europe, στο: A. J. Ammerman - P. Biagi (επιμ.), *The Widening Harvest. The Neolithic Transition in Europe: Looking Back, Looking Forward* (Archaeological Institute of America, Boston, Massachusetts 2003), σελ. 305 κ.ε.

δηλαδή, να επιβεβαιώνεται η αρχαιολογική εκτίμηση ότι το «κύμα προώθησης» των πρώτων αγροτών δεν επεκτάθηκε σε ολόκληρη την ήπειρο.

Όπως διαφαίνεται επομένως, τρία διαφορετικά πεδία γενετικών ερευνών (κλασικών πολυμορφισμών, μιτοχονδριακού DNA και του DNA του χρωμοσώματος Υ) μοιάζουν να συγκλίνουν ως προς τα αποτελέσματά τους. Καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η διασπορά της νεολιθικής οικονομίας από ανατολάς προς δυσμάς συνοδεύτηκε μεν πράγματι από κάποιες μεταναστευτικές κινήσεις πρώιμων αγροτικών ομάδων, αλλά περιορισμένης έκτασης. Το γενετικό τους κατάλοιπο στους σημερινούς Ευρωπαίους φαίνεται πως αντιπροσωπεύει κατά μέσον όρο μόνο το 20-22% της σύγχρονης ποικιλομορφίας. Πρόκειται για ένα αποτέλεσμα που, αν υποτεθεί ότι όντως αντανακλά την πραγματικότητα, παραπέμπει σαφώς σε μια διαδικασία εκνεολιθισμού σαν αυτή που περιγράφεται από τον M. Zvelebil (βλ. κεφ. VII.6, σελ. 392 κ.ε.): ένα μόνο αρχικό μεταναστευτικό κύμα σε περιοχές της νοτιοανατολικής και κεντρικής Ευρώπης και εν συνεχεία εντόπια αφομοίωση της νέας οικονομίας από τον μεσολιθικό πληθυσμό της υπόλοιπης ηπείρου.

Το ότι, πάντως, η δημογραφική εξάπλωση των πρώτων Ευρωπαίων γεωργών έφθασε τουλάχιστον ως και την κεντρική Ευρώπη (πολιτισμός Γραμμικής Ταινιωτής Κεραμεικής [Linearbandkeramik], περ. 5500-4900 π.Χ.) είναι ένα σενάριο που τα τελευταία χρόνια ενισχύθηκε και από έρευνες αρχαίου μιτοχονδριακού DNA.[972] Σε αυτές διαπιστώθηκε σαφής γενετική ασυνέχεια μεταξύ των δειγμάτων που εξήχθησαν από σκελετικά κατάλοιπα του μεσολιθικού και των δειγμάτων από τα αντίστοιχα του πρώιμου νεολιθικού πληθυσμού.

Τα ευρήματα αυτά ενδυναμώνουν και την άποψη πως κάποιες τουλάχιστον από τις μεταναστεύσεις γεωργικών ομάδων κατά την υπό διερεύνησιν περίοδο είχαν ενσυνείδητο και στοχευμένο χαρακτήρα και όχι την μορφή της ασυνείδητης, σχεδόν μηχανιστικής πληθυσμιακής εξάπλωσης που περιγράφει το μοντέλο του «κύματος προώθησης». Η αρκετά σαφής αρχαιολογική και γενετική εικόνα για τον εκνεολιθισμό στην κεντρική Ευρώπη δεν πρέπει, ωστόσο, στο πλαίσιο ενός υπερενθουσιασμού για τα αποτελέσματα των ερευνών αρχαίου DNA, να επεκταθεί γενικευτικά σε ολόκληρη την ήπειρο. Ο επείσακτος χαρακτήρας του πολιτισμού της Γραμμικής Ταινιωτής Κεραμεικής, οι φορείς του οποίου έφθασαν στην κεντρική Ευρώπη πιθανότατα από την περιοχή των Καρπαθίων, δεν αναιρεί τα αρχαιολογικά δεδομένα υπέρ εγχώριων διαδικασιών εισαγωγής της νεολιθικής οικονομίας σε άλλες περιοχές της ηπείρου.

---

972 B. Bramanti et al., Genetic discontinuity between local hunter-gatherers and central Europe's first farmers, *Science* 326, 2009, σελ. 137-140.

συστατικό	ηλικία (προ του παρόντος [BP])	κύριες συσχετισθείσες απλοομάδες	συνεισφορά στην σύγχρονη γονιδιακή δεξαμενή
Νεάντερταλ	300.000	μη ταξινομημένη	0%
Πρώιμη Ανώτερη Παλαιολιθική	50.000	U5	10%
Ύστερη Ανώτερη Παλαιολιθική	11.000-14.000	H, V, I, W, T, K	70%
Νεολιθική	8500	J (+ πιο πολύ από H, T, K;)	20%

Εικ. 63. Η χρονολογική προέλευση της σύγχρονης ποικιλομορφίας μιτοχονδριακού DNA στους πληθυσμούς της Ευρώπης βάσει των ως τώρα ερευνών.

Εάν όμως η εξάπλωση των πρώιμων γεωργών-αποίκων -στοχευμένη ή/και δημογραφικώς προκαθορισμένη- συνεισέφερε κατά μέσον όρο μόνο 20% περίπου του γενετικού υλικού των σύγχρονων Ευρωπαίων, τότε από πού προέρχεται το υπόλοιπο, μεγαλύτερο μέρος του; Εδώ τα αποτελέσματα έκρυβαν κάτι που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως έκπληξη, τουλάχιστον για όσους συνηθίζουν να αποδίδουν την διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πληθυσμιακού και γλωσσικού χάρτη σε χρονικώς όψιμες μεταναστευτικές κινήσεις. Σύμφωνα με τις μελέτες μιτοχονδριακού DNA, το μεγαλύτερο μέρος της ποικιλομορφίας του στον σύγχρονο πληθυσμό της Γηραιάς Ηπείρου έλκει την καταγωγή του από αποικιστικά επεισόδια που έλαβαν χώρα κατά την ύστερη φάση του Πλειστοκαίνου, δηλαδή περί τα τέλη της Παλαιολιθικής Εποχής.

Ως αποτέλεσμα των σχετικών ερευνών η γονιδιακή συνεισφορά των πιθανών αυτών προϊστορικών μεταναστευτικών επεισοδίων στο σύγχρονο γενετικό υλικό της Ευρώπης μπόρεσε να εκτιμηθεί ως εξής (εικ. 63):[973] στην πρώιμη Ανώτερη Παλαιολιθική (50.000-40.000 π.Χ.) ανάγεται η απλοομάδα U5 που αντιπροσωπεύει το 7-10% της γενικής ποικιλομορφίας, στην ύστερη Ανώτερη Παλαιολιθική (12.000-9000 π.Χ.) οι απλοομάδες H, V, I, W, T, K που συνιστούν το 70%, ενώ στην αρχόμενη Νεολιθική εποχή (6500 π.Χ.) ανάγεται, όπως ήδη αναφέραμε, η απλοομάδα J που αντιπροσωπεύει περίπου 20% της σύγχρονης ποικιλομορφίας μιτοχονδριακού DNA.

Όσον αφορά ειδικώς την Ελλάδα,[974] η απλοομάδα U5 έχει ως τώρα ανευρεθεί σε ποσοστό 4,8% των σύγχρονων δειγμάτων, ενώ εντονότερη είναι η παρουσία της απλοομάδας H (37,7%), της T (11,8%) και της K (6,5%). Οι απλοομάδες U5 και K έχουν, μάλιστα, ανευρεθεί και σε δείγματα αρχαίου DNA από τον Ταφικό Κύκλο B των

[973] M. R. Richards et al., Palaeolithic and Neolithic lineages in the European mitochondrial gene pool, *American Journal of Human Genetics* 59, 1996, σελ. 185-203. M. R. Richards et al., Phylogeography of mtDNA in western Europe, *Annual of Human Genetics* 62, 1998, σελ. 241-260. B. Sykes, The molecular genetics of European ancestry, Philosophical Transactions of the Royal Society, *Biological Sciences* 354, 1999, σελ. 131-140. B. Sykes, European Ancestry: The mitochondrial evidence, στο: A. J. Ammerman - P. Biagi (επιμ.), *The Widening Harvest. The Neolithic Transition in Europe: Looking Back, Looking Forward* (Archaeological Institute of America, Boston, Massachusetts 2003), σελ. 315-326.

[974] A. Achilli et al., Mitochondrial DNA variation of modern Tuscans supports the Near Eastern origin of Etruscans, *American Journal of Human Genetics* 80, 2007, σελ. 759-768. Βλ. και τις συγκεντρωτικές πληροφορίες στην ιστοσελίδα http://dienekes.110mb.com/articles/greekmtdna/

Μυκηνών (βλ. κεφ. IV, σελ. 183).[975] Τουτέστιν, σχεδόν 60% της σύγχρονης ποικιλομορφίας έχει παλαιολιθική προέλευση, εάν φυσικά δεχθούμε ως ορθή την χρονολόγηση μέσω του «μοριακού ρολογιού» της ηλικίας των συγκεκριμένων μεταλλάξεων. Η πιθανώς νεολιθική απλοομάδα J αντιπροσωπεύεται σε ποσοστό 8,3% των ελληνικών δειγμάτων. Σε άλλη έρευνα,[976] όπου, μεταξύ άλλων, εξετάστηκε και το μιτοχονδριακό υλικό Σαρακατσάνων, το ποσοστό των απλοομάδων με ηλικία που να παραπέμπει στην πρώιμη Ανώτερη Παλαιολιθική υπολογίστηκε σε περίπου 11%, αυτών με χρονολογική προέλευση την μέση και ύστερη Ανώτερη Παλαιολιθική σε περίπου 55%, ενώ περίπου 10% ανήκει στις απλοομάδες που η εμφάνισή τους τοποθετείται κατά την πρώιμη Νεολιθική περίοδο.

Πώς μπορούν, όμως, να μεταφραστούν αρχαιολογικώς τα ανωτέρω αποτελέσματα; Μια πρώτη απόπειρα ερμηνείας, για την οποία ωστόσο μπορούν να προβληθούν σημαντικές ενστάσεις, είναι η εξής: η απλοομάδα U5 παραπέμπει πιθανότατα στην πρώτη εμφάνιση του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου στην Ευρώπη περί το 45.000 π.Χ. Όπως αναφέραμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, σε αυτό συνηγορούν τόσο ανθρωπολογικά ευρήματα (σκελετικά κατάλοιπα) όσο και αρχαιολογικά (η ωρινιακή λιθοτεχνία, περ. 40.000-26.000 π.Χ.). Ακολούθησε μια μακρά περίοδος συνύπαρξης του *Homo Sapiens* με τον άνθρωπο του Νεάντερταλ επί ευρωπαϊκού εδάφους, η οποία διήρκεσε σχεδόν 20.000 χρόνια.

Περί το 25.000 π.Χ. χάνονται τα ίχνη και των τελευταίων Νεάντερταλ, με τα πιο όψιμα ευρήματα να προέρχονται από την Ιβηρική χερσόνησο. Σε αρκετές χιλιάδες αλληλουχίες μιτοχονδριακού DNA που έχουν εξεταστεί δεν έχει ανευρεθεί ως τώρα υλικό που θα μπορούσε να αποδοθεί στον άνθρωπο του Νεάντερταλ.[977] Αυτό ίσως υποδηλώνει πως δεν υπήρξαν εκτεταμένα επεισόδια επιμειξίας με θηλυκούς τουλάχιστον εκπροσώπους του ανθρωπολογικού αυτού είδους. Πέραν αυτού, οι αναλύσεις αρχαίου μιτοχονδριακού DNA από σκελετούς Νεάντερταλ έχουν αποκαλύψει ένα γενετικό προφίλ αρκετά διαφορετικό από αυτό του *Homo Sapiens*, ανεξαρτήτως της ηπείρου από την οποία προέρχονται τα δείγματα του τελευταίου.[978] Μέσω των στοιχείων αυτών ενισχύεται ο επείσακτος χαρακτήρας της παρουσίας του σύγχρονου ανθρώπου στην Ευρώπη. Αποδυναμώνεται αντιστοίχως η ιδέα της πολυεστιακής του προελεύσεως, σύμφωνα με

[975] A. S. Bouwman et al., Kinship between burials from Grave Circle B at Mycenae revealed by ancient DNA typing, *Journal of Archaeological Science* 35, 2008, σελ. 2580-2584.

[976] M. R. Richards et al., Tracing European founder lineages in the Near Eastern mtDNA pool, *American Journal of Human Genetics* 67, 2000, σελ. 1251-1276.

[977] B. Sykes, European Ancestry: The mitochondrial evidence, στο: A. J. Ammerman - P. Biagi (επιμ.), *The Widening Harvest. The Neolithic Transition in Europe: Looking Back, Looking Forward* (Archaeological Institute of America, Boston, Massachusetts 2003), σελ. 322.

[978] Chr. Stringer - P. Andrews, *The Complete World of Human Evolution* (Thames & Hudson, London 2005), σελ. 180 κ.ε.

την οποία ο σύγχρονος άνθρωπος αποτελεί εν μέρει ή πλήρως εξελικτικό απόγονο του ανθρώπου του Νεάντερταλ.

Καθώς η απλοομάδα U5 αντιπροσωπεύει μόνο το 7-10% της ποικιλομορφίας μιτοχονδριακού DNA στους σημερινούς Ευρωπαίους, δημιουργείται η εντύπωση ότι ο κύριος όγκος του προγονικού τους πληθυσμού έφθασε στην ήπειρο σε κάποια μεταγενέστερη φάση. Η αίσθηση αυτή ενισχύεται περαιτέρω από το γεγονός πως οι απλοομάδες H, V, I, W, T, K, που αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος (70%) της σημερινής μιτοχονδριακής γονιδιακής δεξαμενής (ή γονιδιακού ταμιευτήρα, gene pool), ανάγονται στην ύστερη Ανώτερη Παλαιολιθική (12.000-9000 π.Χ.). Αυτό, ωστόσο, δεν πρέπει να εκληφθεί αυτομάτως ως ένδειξη για κάποια νέα και ευρείας κλίμακας άφιξη πληθυσμών στην Ευρώπη κατά την εποχή εκείνη, αφού υπάρχει μια άλλη, καλύτερη ερμηνεία του φαινομένου.

Περί το 18.000-16.000 π.Χ., λίγο πριν το τέλος της τελευταίας περιόδου των παγετώνων και του λεγόμενου Τελικού Παγετωνικού Μεγίστου (περ. 23.000-11.000 π.Χ.), η Ευρώπη παρουσίαζε την μεγαλύτερη έκταση παγετωνικής κάλυψης. Η χαρακτηριστική απουσία αρχαιολογικών θέσεων στην βόρειο Ευρώπη μεταξύ περίπου 20.000-12.000 π.Χ. υποδηλώνει πως ο τότε πληθυσμός της ηπείρου, στον οποίον ανήκε και η απλοομάδα U5, αποσύρθηκε σε νοτιότερες περιοχές. Αυτές φέρουν την ονομασία «παγετωνικά καταφύγια» (glacial refugia), όρος που ως προς το δεύτερο σκέλος του προέρχεται από την επιστήμη της πληθυσμιακής βιολογίας. Το πιο σημαντικό ίσως από αυτά υπήρξε, καθώς φαίνεται, η περιοχή της Φραγκο-Κανταβρίας (νοτιοδυτική Γαλλία και βορειοανατολική Ισπανία), όπου απαντούν μερικές από τις πιο γνωστές και σημαντικές παλαιολιθικές θέσεις της Ευρώπης. Σε αυτές συγκαταλέγονται π.χ. η θέση Ωρινιάκ, επώνυμη της ωρινιακής λιθοτεχνίας, όπως επίσης και τα φημισμένα σπήλαια της Αλταμίρας και του Λασκώ με τις εξαιρετικές βραχογραφίες τους. Εκτός της Φραγκο-Κανταβρίας, ως παγετωνικά καταφύγια λειτούργησαν πιθανώς και περιοχές της βορείου Βαλκανικής, καθώς και η Ουκρανία στα ανατολικά. Με την σταδιακή αναθέρμανση του κλίματος που ακολούθησε, καθώς και την συνακόλουθη απόσυρση των παγετώνων, υπήρξε ένας βαθμιαίος επαναποικισμός περιοχών της κεντρικής και βορείου Ευρώπης (12.000-11.000 π.Χ.), όπου είχαν μετακινηθεί μεγάλες αγέλες θηραμάτων.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της μιτοχονδριακής απλοομάδας V, η οποία έχει ηλικία περίπου 15.000 ετών και πιθανή προέλευση την Ιβηρική χερσόνησο.[979] Με δεδομένο ότι σήμερα παρουσιάζει ευρεία διασπορά κατά μήκος των Ατλαντικών ακτών ως την βόρειο και την βορειοανατολική Ευρώπη φαίνεται ότι αντικατοπτρίζει την διαδικασία επαναποικισμού την περίοδο που ακολούθησε το Τελικό Παγετωνικό Μέγιστο. Στην περιοχή της Φραγκο-Κανταβρίας όμως φαίνεται πως εντοπίζεται, βάσει της υψηλής συχνότητάς τους, και η αφετηρία δύο υποκλάδων της απλοομάδας H (H1 και H3),

[979] A. Torroni et al., mtDNA analysis reveals a major Late Palaeolithic population expansion from Southwestern to Northeastern Europe, *American Journal of Human Genetics* 62, 1998, σελ. 1137-1152.

της πιο συνήθους στην Ευρώπη.[980] Και αυτών η ηλικία παραπέμπει στην εποχή των αναφερθεισών κλιματικών μεταβολών κατά την περίοδο μετάβασης από το Πλειστόκαινο στο Ολόκαινο.

Τα στοιχεία των ερευνών του μιτοχονδριακού DNA φαίνεται, επομένως, να καταγράφουν μια περίοδο πληθυσμιακών ανακατατάξεων στην Ευρώπη ως αποτέλεσμα της τελευταίας παγετωνικής περιόδου και της εκ νέου θέρμανσης του κλίματος που την ακολούθησε. Κατά την διάρκειά της, το μιτοχονδριακό φυλογενετικό δέντρο πολλών εκ των αρχικών κατοίκων της ηπείρου κατά τα φαινόμενα διακόπηκε, με εξαίρεση την απλοομάδα U5, η οποία επεβίωσε ως τις μέρες μας. Την ίδια περίοδο μεταλλάξεις –πιθανώς όχι άσχετες με τις κλιματικές μεταβολές– οδήγησαν στην δημιουργία μιας σειράς νέων απλοομάδων, από την οποία έλκει την καταγωγή του κατά το μεγαλύτερο ποσοστό (70%) το μιτοχονδριακό γενετικό υλικό του σημερινού γυναικείου πληθυσμού, τουλάχιστον στην κεντρική και δυτική Ευρώπη.

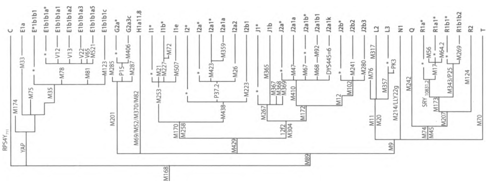

Εικ. 64. Το φυλογενετικό δέντρο των απλοομάδων του DNA του χρωμοσώματος Y που αναφέρονται στο κείμενο.

Ανάλογη είναι και η εικόνα που προκύπτει από τις έρευνες του DNA του χρωμοσώματος Y.[981] Δύο πατρικοί γενεαλογικοί κλάδοι, ο M173 (απλοομάδα R1) και ο M170 (απλοομάδα I), πιστεύεται πως ήταν παρόντες στην Ευρώπη ήδη από την Παλαιολιθική Εποχή. Ο πρώτος συνδέεται πιθανώς με τον χρονολογικό ορίζοντα της αρχικής διασποράς του σύγχρονου ανθρώπου στην Ευρώπη, ενώ ο δεύτερος είναι μάλλον λίγο νεώτερος και ανάγεται στην Γκραβέττια περίοδο (26.000-20.000 π.Χ.). Η εμφάνισή του, ωστόσο, δεν ανάγεται σε κάποιο μεταναστευτικό επεισόδιο, αλλά σε εξελικτική διαδικασία εντός πλέον της Γηραιάς Ηπείρου.

980 A. Achilli et al., The molecular dissection of mtDNA haplogroup H confirms that the Franco-Cantabrian glacial refuge was a major source for the European gene pool, *American Journal of Human Genetics* 75, 2004, σελ. 910-918, εικ. 3.

981 O. Semino et al., The genetic legacy of Palaeolithic Homo Sapiens Sapiens in extant Europeans: a Y chromosome perspective, *Science* 290, 2000, σελ. 1155-1159. P. Underhill et al., The phylogeography of Y chromosome binary haplotypes and the origins of modern human populations, *Annals of Human Genetics* 65, 2001, σελ. 43-62.

Ο επαναποικισμός της κεντρικής και βορείου Ευρώπης από τα νοτιότερα καταφύγια του Τελικού Παγετωνικού Μεγίστου πιστεύεται ότι αντανακλάται στα ευρήματα και αυτών των ερευνών. Συγκεκριμένα, οι απλοομάδες R1b (Eu 18) και R1a (Eu 19) έχουν συσχετισθεί στο παρελθόν με επεισόδια πληθυσμιακής εξάπλωσης από θύλακες της Ιβηρικής χερσονήσου και της Ουκρανίας, αντίστοιχα, κατά το επίμαχο χρονικό διάστημα. Όσον αφορά, ωστόσο, την R1b, έρευνες των τελευταίων ετών φαίνεται να συνηγορούν υπέρ μιας πιο σύνθετης διαδικασίας εξάπλωσής της. Υπήρξαν μάλλον πολλαπλά επεισόδια διασποράς (ή δημογραφικής διάχυσης) από περισσότερες της μιας «κοιτίδες», εντός πάντως της δυτικής και βορείου Ευρώπης. Συγκεχυμένα είναι όμως τα πράγματα και με την R1a, καθώς το ζήτημα της προέλευσης και του χρόνου διασποράς της είναι, όπως θα διαπιστώσουμε και στην συνέχεια, ιδιαίτερα περίπλοκο.

Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, τα τελευταία 10 χρόνια έχουν γίνει αρκετές έρευνες DNA του χρωμοσώματος Y σε ελληνικούς πληθυσμούς με ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα αποτελέσματα.[982] Σε αυτές έχουν συμμετάσχει και Έλληνες επιστήμονες, όπως π.χ. οι γενετιστές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Κώστας Τριανταφυλλίδης και Αναστασία Κουβάτση, ο καθηγητής Μοριακής Βιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης Νικόλαος Ανάγνου, ο καθηγητής της Ιατροδικαστικής του Πανεπιστημίου Κρήτης Μανόλης Μιχαλοδημητράκης, καθώς και ο καθηγητής Ανθρωπολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης Νικόλαος Ξηροτύρης. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ερευνών, το DNA του χρωμοσώματος Y στους σύγχρονους άρρενες ελληνικούς πληθυσμούς ανήκει κατά βάσιν στις εξής απλοομάδες: στην R1a σε ποσοστό περίπου 16% (9,8-22%), στην R1b σε ποσοστό σχεδόν 14,5% (12,2-16,8%), στην I (κυρίως την I2) σε ποσοστό περίπου 14% (9-19,5%), στην E-M35 (κυρίως E-M78) σε ποσοστό περίπου 22% (17-28%), το οποίο στην Πελοπόννησο φθάνει στο 47%, στην G2 σε ποσοστό 4,7% (2,6-6,6%, που στην Κρήτη φθάνει το 11%) και στην J (κυρίως J2-M172) σε ποσοστό περίπου 19% (18,5-20,2%), με τον υποκλάδο όμως J2a-M410 να απαντά στην Κρήτη σε συχνότητα σχεδόν 26%.[983]

[982] F. Di Giacomo et al., Clinal Patterns of human Y chromosomal diversity in continental Italy and Greece are dominated by drift and founder effects, *Molecular Phylogenetics and Evolution* 28, 2003, σελ. 387-395. O. Semino et al., Origin, diffusion, and differentiation of Y-chromosome haplogroups E and J: Inferences on the neolithization of Europe and later migratory events in the mediterranean area, *American Journal of Human Genetics* 74, 2004, σελ. 1023-1034. E. Bosch et al., Paternal and maternal lineages in the Balkans show a homogeneous landscape over linguistic barriers, except for the isolated Aromuns, *Annals of Human Genetics* 70, 2006, σελ. 459-487. R. J. King et al., Differential Y-chromosome Anatolian influences on the Greek and Cretan Neolithic, *Annals of Human Genetics* 72, 2008, σελ. 205-214. V. Battaglia et al., Y-chromosomal evidence of the cultural diffusion of agriculture in southeast Europe, *European Journal of Human Genetics* 17, 2009, σελ. 820-830. Βλ. επίσης και την ιστοσελίδα http://dienekes.110mb.com/articles/greeknry/

[983] Στην κάθε μία από τις ανωτέρω έρευνες ξεχωριστά τα ποσοστά των απλοομάδων έχουν ως εξής:
Di Giacomo et al. (2003): R1a (9,8%), I2 (14,8%), E-M35 (20,2%), G2 (6,6%), J2b (20,2%).
Semino et al. (2004): E-M35 (21,4%, στην Πελοπόννησο 47%), J-M172 (μ.ό. 18,5%).
Bosch et al. (2006): R1a (22%), R1b (12,2%), I (19,5%), E-M78 (17,1%), G2 (4,9%), J2-M172 (19,5%).
King et al. (2008): R1a (11%), R1b (13%), I2 (9%), E-V13 (28%), G2 (4,7%), J2b-M12 (6%),

Αυτό που κάνει ιδιαίτερη εντύπωση ως προς τα ανωτέρω αποτελέσματα είναι ότι το σχετικό γενετικό υλικό του σημερινού ανδρικού πληθυσμού στην χώρα μας μοιάζει να προέρχεται σχεδόν ισομερώς από παλαιολιθικές και νεολιθικές απλοομάδες. Οι παλαιολιθικής ηλικίας απλοομάδες (R1a, R1b, I2) αντιπροσωπεύονται, δηλαδή, αθροιστικώς σε ποσοστό 44,5%, ενώ οι νεολιθικής ηλικίας (E-M35, G2, J2-M172) σε ποσοστό περίπου 45%. Αν και είναι ενδεχόμενο τα ποσοστά αυτά να αυξομειωθούν κάπως σε μελλοντικές έρευνες, φαίνεται να διαμορφώνεται ήδη μια ενδεικτική εικόνα. Σε αυτήν παρατηρείται μια αξιοπρόσεκτη απόκλιση εν σχέσει προς τα αποτελέσματα των αναλύσεων μιτοχονδριακού DNA, όπου, όπως είδαμε, το ποσοστό των απλοομάδων παλαιολιθικής προελεύσεως είναι αισθητά μεγαλύτερο (60%).

Φυσικά, τα ανωτέρω αποτελέσματα κάθε άλλο παρά απαλλαγμένα είναι από ασάφειες σε ό,τι αφορά την ακριβή χρονολόγηση των απλοομάδων και τον πιθανό συσχετισμό τους με τα αρχαιολογικά δεδομένα. Σε μία εκ των ανωτέρω ερευνών,[984] επί παραδείγματι, διατυπώνεται η άποψη πως ο υποκλάδος E-V13 της απλοομάδας E-M35 δεν πρέπει να συσχετιστεί με την διαδικασία του εκνεολιθισμού. Κατά την άποψη των ερευνητών, τα στοιχεία συνηγορούν για την χρονολόγησή του στην ύστερη Μεσολιθική και δείχνουν ως περιοχή προέλευσής του την Βαλκανική χερσόνησο και όχι την Ανατολία. Αυτό τους οδηγεί στο να ταυτίσουν τους φορείς του όχι με τους πρώτους γεωργούς, αλλά με έναν ύστερο μεσολιθικό γηγενή πληθυσμό των Βαλκανίων που προσέλαβε την γεωργία μέσω πολιτιστικής διάχυσης.

Η «ύστερη Μεσολιθική» όμως είναι ως χρονολογική φάση ύποπτα κοντά στην πρώιμη Νεολιθική. Με δεδομένη μάλιστα και την επισφαλή ακρίβεια των χρονολογήσεων του «μοριακού ρολογιού», δεν αποκλείεται να ταυτίζεται και πλήρως μαζί της. Εκτός αυτού, η χαμηλή συχνότητα και διασπορά του εν λόγω υποκλάδου στην σύγχρονη Ανατολία, που οι ερευνητές επικαλούνται ως επιχείρημα υπέρ της βαλκανικής του προέλευσης, δεν πρέπει να θεωρηθεί οπωσδήποτε ενδεικτική για την συχνότητα και διασπορά του *εκείνη* την εποχή. Διότι είναι χρήσιμο να συνυπολογίσει κανείς, για μια κριτική των πηγών του, και την ταραγμένη πληθυσμιακή ιστορία της Μικράς Ασίας. Είναι επομένως πιθανόν πως ο υποκλάδος E-V13 προήλθε και αυτός από την περιοχή της Ανατολίας και της Μέσης Ανατολής, όπως και ο ευρύτερος κλάδος E-M35 στον οποίον ανήκει.

Κρήτη: R1b (17%), G2 (11%), J2a-M410 (25,9%).
Battaglia et al. (2009, υπολογισμός από εικ. 2): R1a (14,3%), R1b (16,8%), I2 (14,3%), E-M35 (22,4%), G2 (2,6%), J2b (19,4%).

[984] V. Battaglia et al., Y-chromosomal evidence of the cultural diffusion of agriculture in southeast Europe, ***European Journal of Human Genetics*** **17, 2009, σελ. 820-830.**

Η άποψη πως οι νεολιθικής ηλικίας απλοομάδες συνδέονται όντως με έναν ορίζοντα σημαντικών πληθυσμιακών ανακατατάξεων και μετακινήσεων, δηλαδή αυτόν που συνόδευσε την αρχική τουλάχιστον μορφή εξάπλωσης της νεολιθικής οικονομίας στην Ευρώπη, ενισχύεται και από άλλες εξειδικευμένες αναλύσεις. Ιδιαίτερης σημασίας φαίνεται π.χ. πως είναι η διαπίστωση ότι στην Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα παρατηρείται διαφορετική συχνότητα στην παρουσία συγκεκριμένων υποκλάδων της νεολιθικής απλοομάδας J2-M172.[985] Αυτή αντιπροσωπεύεται στην Κρήτη, και μάλιστα σε υψηλό ποσοστό (26%), από τον υποκλάδο J2a-M410, ο οποίος παρουσιάζει ως τώρα μικρότερη συχνότητα στην ηπειρωτική Ελλάδα, ιδίως στην βόρειο. Εδώ απαντά περισσότερο ο υποκλάδος J2b-M12, που στην Κρήτη αντιπροσωπεύεται σε μικρότερο βαθμό. Είναι, επίσης, αξιοπρόσεκτο ότι ο «κρητικός» υποκλάδος (J2a-M410) εμφανίζει στενότερη συγγένεια με την Ανατολία, ειδικά την κεντρική και μεσογειακή, απ' ό,τι ο «ελλαδικός», ο οποίος ανευρίσκεται σήμερα περισσότερο σε ομάδες της νοτιοανατολικής Ανατολίας (ανήκει ούτως ή άλλως και αυτός στον ευρύτερο κλάδο J-M172 που έχει μεσανατολική και ανατολιακή προέλευση). Χαρακτηριστική είναι, επιπλέον, και η πολύ υψηλότερη συχνότητα της επίσης νεολιθικής απλοομάδας G2 στην Κρήτη (11%) σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα (4,7%), η οποία διαπιστώθηκε στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας.

Όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς, τα γενετικά αυτά στοιχεία ταιριάζουν με τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα, σύμφωνα με τα οποία στον πρώιμο νεολιθικό οικισμό της Κνωσού (περ. 6500 π.Χ.) απαντούν εξημερωμένες μορφές που υποδηλώνουν μια πιο άμεση σχέση με την Ανατολία από αυτήν που φαίνεται να διατηρούσε με την τελευταία η ηπειρωτική Ελλάδα. Κατά συνέπεια, ενισχύουν την αρχαιολογική εικόνα για τον χαρακτήρα του νεολιθικού οικισμού της Κνωσού ως του αντιπροσωπευτικότερου παραδείγματος στον χώρο του Αιγαίου για την εξάπλωση της νεολιθικής οικονομίας μέσω μιας μεταναστευτικής κίνησης. Οι ερευνητές πιστεύουν, μάλιστα, πως σε αυτή την περίπτωση μπορεί να υποστηριχθεί και η ύπαρξη μιας αντιστοιχίας μεταξύ γονιδίων και γλώσσας, αφού ως εκ του συνδυασμού των πορισμάτων της αρχαιολογίας και της γενετικής ενδυναμώνεται περαιτέρω η άποψη περί γλωσσικής συγγένειας ανάμεσα στην μινωική γλώσσα και τις πρώιμες γλώσσες της Ανατολίας.

Παρά ταύτα, ακόμη κι αν αυτή η υπόθεση γίνει δεκτή, δεν μας διαφωτίζει ως προς το εάν η γλώσσα των επήλυδων γεωργών της Κνωσού ανήκε στους ινδοευρωπαϊκούς γλωσσικούς κλάδους της Ανατολίας ή στους μη ινδοευρωπαϊκούς (π.χ. στην χαττική γλώσσα). Σε μια πιο τολμηρή, πάντως, πρόταση αντιστοιχίας γονιδίων και γλωσσών, η διαπίστωση της διαφορετικής συχνότητας στην Κρήτη και στην ηπειρωτική Ελλάδα των υποκλάδων της απλοομάδας J2-M172 θα μπορούσε να επιστρατευθεί προς ενίσχυ-

985 R. J. King et al., Differential Y-chromosome Anatolian influences on the Greek and Cretan Neolithic, *Annals of Human Genetics* 72, 2008, σελ. 205-214.

σιν της θεωρίας του Renfrew για την ανεξάρτητη διακλάδωση της πρωτομινωικής γλώσσας από τους υπόλοιπους ινδοευρωπαϊκούς κλάδους της αρχικής ινδοχεττιτικής (βλ. κεφ. VII.6, σελ. 399 κ.ε.). Κάτι τέτοιο, ωστόσο, εκτός του εντελώς παρακινδυνευμένου συσχετισμού μεταξύ γενετικών υποπεριοχών και γλωσσών θα προϋπέθετε, βεβαίως, και την επιστροφή στην θεωρία γλώσσας-γεωργίας.

Η ιδέα μιας τέτοιας επιστροφής φαντάζει πλέον, υπό το φως και των πορισμάτων της πληθυσμιακής γενετικής, ακόμη λιγότερο ελκυστική. Διότι είναι ευνόητο πως κοντά στα αδύνατα σημεία της θεωρίας, τα οποία εκθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο (πρόβλημα των ινδοϊρανικών γλωσσών, μη ινδοευρωπαϊκή «σφήνα» των γλωσσών της αρχαίας Μεσοποταμίας, προβληματική της μινωικής γλώσσας), πρέπει τώρα να προστεθεί και η εικόνα παλαιολιθικής συνέχειας που αναδύεται βαθμιαία μέσω των γενετικών ερευνών. Η εικόνα που είδαμε ως τώρα αφορά, βεβαίως, την πληθυσμιακή ιστορία κυρίως της ευρωπαϊκής ηπείρου. Παρόλο που και αυτή από μόνη της αρκεί για να περιπλέξει περαιτέρω την θεωρία Renfrew, είναι ενδιαφέρον να δούμε σε τι αποτελέσματα καταλήγουν οι έρευνες της πληθυσμιακής γενετικής και σε άλλες περιοχές του κόσμου, εμπλεκόμενες με το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα. Η πιο σημαντική εξ αυτών είναι δίχως αμφιβολία εκείνη των Ινδιών.

Σε έρευνες που έχουν γίνει στους πληθυσμούς του γεωγραφικού αυτού χώρου[986] έχει καταρχάς διαπιστωθεί πως επί τη βάσει των κλασικών γενετικών δεικτών οι Ινδοί βρίσκονται εγγύτερα στους δυτικούς πληθυσμούς της Ευρασίας απ' ό,τι στους Αφρικανούς ή τους υπόλοιπους Ασιάτες. Όσον αφορά το μιτοχονδριακό DNA, η βάση του φυλογενετικού δέντρου από την οποία έλκει την καταγωγή του άνω του 90% των σύγχρονων μητρικών γενεαλογιών της Ευρώπης είναι η ίδια στην οποία ανάγεται σε μεγάλο βαθμό και η γενετική ποικιλομορφία του σύγχρονου γυναικείου πληθυσμού της Ινδίας. Η περίοδος που ο προγονικός αυτός δεσμός (node), δηλαδή η βάση του δέντρου, υφίστατο ακόμη υπολογίζεται σε περίπου 50.000 έτη προ του παρόντος. Περαιτέρω, η απλοομάδα U, η οποία είναι η δεύτερη πιο διαδεδομένη στην Ευρώπη, κατέχει την ίδια θέση και στην Ινδία, ενώ απουσιάζει από τους πληθυσμούς της ανατολικής Ασίας και είναι χαμηλή στην Αφρική.

Επιπλέον, η ινδική παραλλαγή της απλοομάδας U διαφέρει αρκετά από εκείνη που απαντά στους πληθυσμούς της δυτικής Ευρασίας, στοιχείο που ενισχύει με την σειρά του την άποψη πως ο διαχωρισμός του ευρωπαϊκού κλάδου από τον ινδικό έγινε σε μια πολύ πρώιμη εποχή. Αυτό που είναι επίσης χαρακτηριστικό για την περιοχή των Ινδιών είναι η παρουσία διαφορετικών υποκλάδων των απλοομάδων M, R και U που απουσιά-

[986] T. Kivisild et al., An Indian ancestry: a key for understanding human diversity in Europe and beyond, στο: C. Renfrew - K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (McDonald Institute Monographs, Cambridge 2000), σελ. 267-275. T. Kivisild et al., The genetics of language and farming spread in India, στο: P. Bellwood - C. Renfrew (επιμ.), *Examining the Farming/Language Dispersal hypothesis* (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2002), σελ. 215-222.

ζουν από άλλες περιοχές. Η αναζήτηση της περιόδου κατά την οποία αυτοί ήταν ακόμα συνενωμένοι στην κοινή τους φυλογενετική «ρίζα» οδηγεί και εδώ στην ανωτέρω αναφερθείσα χρονολογία (περίπου 50.000 έτη προ του παρόντος). Η ιδιαίτερη συχνότητα των υποκλάδων αυτών στους πληθυσμούς της Ινδίας αντανακλά πιθανώς τον μικρό βαθμό γενετικών επιμειξιών (τουλάχιστον στον γυναικείο πληθυσμό) που έλαβε χώρα από την περίοδο του αρχικού αποικισμού της περιοχής ως σήμερα.

Στο πεδίο του χρωμοσώματος Y οι φυλογενετικοί κλάδοι των ινδικών και των ευρωπαϊκών πληθυσμών βρίσκονται εγγύτερα απ' ό,τι συμβαίνει στο πεδίο του μιτοχονδριακού DNA. Χαρακτηριστική είναι π.χ. η περίπτωση της ήδη αναφερθείσας παλαιολιθικής απλοομάδας R1a που απαντά τόσο στην Ευρώπη όσο και στην περιοχή Ινδίας-Πακιστάν. Η γεωγραφική της διασπορά, μάλιστα (εικ. 65), παρουσιάζει κατά περίεργο τρόπο αρκετή ομοιότητα με εκείνη της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας.

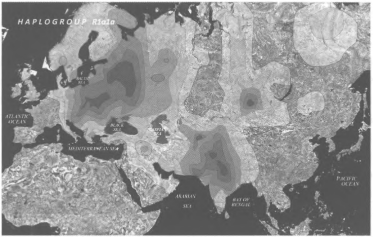

Εικ. 65. Η γεωγραφική διασπορά της απλοομάδας R1a (DNA του χρωμοσώματος Y).

Κάνει την εμφάνισή της ακόμη και στο λεκανοπέδιο Ταρίμ της Κίνας, σε δείγματα αρχαίου DNA από τις δεκάδες μούμιες που έχουν βρεθεί εκεί και εκτείνονται χρονολογικά στο διάστημα 1800 π.Χ.-200 μ.Χ.[987] Τα πρωιμότερα από τα εντυπωσιακά διατηρημένα αυτά λείψανα φέρουν σαφή καυκασοειδή χαρακτηριστικά και όχι άδικα έχουν αποδοθεί σε ομιλητές της τοχαρικής γλώσσας, της ανατολικότερης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Αξιοπρόσεκτο είναι και το γεγονός ότι, όπως διαπιστώθηκε, περί το 2000 π.Χ. οι καυκασοειδείς πληθυσμοί του λεκανοπεδίου Ταρίμ συνδύαζαν στο γενετικό τους υλικό το δυτικής προελεύσεως DNA του χρωμοσώματος Y (απλοομάδα R1a)

[987] C. Li et al., Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the early Bronze Age, *BMC Biology* 8, 2010, σελ. 15. J. P. Mallory - V. H. Mair, *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West* (Thames & Hudson, London 2000).

με μιτοχονδριακό DNA ανατολικοασιατικής καταγωγής. Ήδη, δηλαδή, εκείνη την εποχή είχε επέλθει ενός βαθμού επιμειξία με τους γειτονικούς πληθυσμούς. Αυτό μαρτυρεί πιθανότατα την μακρά παρουσία του καυκασοειδούς πληθυσμού και ίσως και της τοχαρικής γλώσσας σε αυτή την περιοχή.

Βεβαίως, η παρουσία κοινών γενετικών χαρακτηριστικών στον χώρο διασποράς της ινδικής και της τοχαρικής γλώσσας μπορεί να ερμηνευθεί και υπό το πρίσμα πιο παραδοσιακών υποθέσεων. Κλειδί για αυτές είναι η υψηλή συχνότητα της απλοομάδας R1a μεταξύ των ανατολικοευρωπαϊκών σλαβικών πληθυσμών, στην οποία αναφερθήκαμε ήδη και στην περί Fallmerayer παρέκβαση. Αυτό το αξιοσημείωτο στοιχείο θα μπορούσε σίγουρα να φέρει και πάλι στον νου το σενάριο εισβολής των «Ινδοαρίων» νομάδων πολεμιστών στην βόρειο Ινδία, όπως αυτό περιγράφεται στο πλαίσιο της θεωρίας Κουργκάν, αλλά και της υπόθεσης των «έφιππων νομάδων της στέπας» του C. Renfrew (κεφ. VII.5, σελ. 378 κ.ε.). Την εισαγωγή, δηλαδή, της βεδικής σανσκριτικής γλώσσας στην περιοχή των Ινδιών, αλλά και της τοχαρικής ανατολικότερα, μέσω μιας μετανάστευσης νομαδικών πληθυσμών με κοιτίδα τις στέπες της ανατολικής Ευρώπης και της κεντρικής Ασίας. Πράγματι, τα τελευταία χρόνια έχει εκφραστεί η άποψη περί της σύνδεσης της απλοομάδας R1a με τους φορείς των πολιτισμών Κουργκάν.

Όπως όμως αναφέραμε ήδη προηγουμένως, ο αρχικός συσχετισμός της R1a, τόσο ο χρονολογικός όσο και ο γεωγραφικός, ήταν με το «παγετωνικό καταφύγιο» της Ουκρανίας και τις πληθυσμιακές ανακατατάξεις που ακολούθησαν το Τελικό Παγετωνικό Μέγιστο. Αν αυτή η υπόθεση ευσταθεί, δεν μπορεί να αποκλειστεί πως κατά τις χιλιετίες που ακολούθησαν το τέλος του υπήρξε κάποια μεταναστευτική ροή προς την κατεύθυνση των Ινδιών. Εκτός όμως του ότι αυτή δεν έχει, φυσικά, καμία σχέση (ως χρονολογία και ως μηχανισμός) με τις ανωτέρω θεωρίες, είναι και εντελώς αμφίβολο αν είχε τις οποιεσδήποτε γλωσσικές παρενέργειες. Και τούτο διότι τόσο η εικόνα πολιτιστικής συνέχειας, όπως αυτή αναδεικνύεται από την προϊστορική αρχαιολογία της περιοχής των Ινδιών (τουλάχιστον από την Νεολιθική Εποχή και εξής, βλ. κεφ. VII.5, σελ. 366 κ.ε.), όσο και αυτή της πληθυσμιακής συνέχειας, όπως καταγράφεται από τα ως τώρα αποτελέσματα της γενετικής, δεν καθιστούν πιθανή μια εκτεταμένη γλωσσική αντικατάσταση όχι μόνο σε μια ύστερη, αλλά ίσως ακόμη και σε μια πρώιμη φάση της προϊστορίας αυτού του χώρου.

Είναι, πάντως, γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια η αρχική υπόθεση για την προέλευση της απλοομάδας R1a από την περιοχή της Ουκρανίας έχει αμφισβητηθεί. Η πιθανώς παλαιότερη ηλικία της, καθώς και η μεγαλύτερη ποικιλομορφία της στην νότιο Ασία (Ινδίες), υποδεικνύουν και αυτή την περιοχή ως υποψήφια για την καταγωγή της.[988] Δεν αποκλείεται, βεβαίως, στην γεωγραφική αυτή ζώνη απλώς να επιβιώνουν περισσό-

[988] P. A. Underhill, Separating the post-Glacial coancestry of European and Asian Y chromosomes within haplogroup R1a, *European Journal of Human Genetics* 18, 2010, σελ. 479-484.

τερα στοιχεία της ποικιλομορφίας της απλοομάδας σε σχέση με άλλες περιοχές όπου ίσως εξέλιπαν νωρίτερα. Αυτό είναι ένα ισχυρό ενδεχόμενο, ειδικά αν υιοθετήσει κανείς μια τελείως διαφορετική και πολύ πιο πειστική ερμηνευτική οπτική για την ευρεία εξάπλωση της R1a. Μια οπτική, η οποία ξεκινά από αυτό που σε τέτοιες περιπτώσεις πρέπει πάντα να θυμόμαστε: ότι οι σχετικές έρευνες βρίσκονται ακόμη σε εξέλιξη και με την μεθοδολογία τους υπό διαμόρφωσιν.

Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι μέσω των διαρκώς εξειδικευόμενων ερευνών των επόμενων ετών η R1a της Ευρώπης μπορεί να μην αποδειχθεί εντελώς ταυτόσημη με την R1a των Ινδιών ή και με αυτήν του λεκανοπεδίου Ταρίμ. Ενδεχομένως, δηλαδή, να έχουμε να κάνουμε απλώς με στενά συγγενικούς υποκλάδους μιας παλαιότερης πληθυσμιακής, γενετικής και ίσως και γλωσσικής διασποράς. Μιας διασποράς που ίσως κάποτε υπήρξε συνεχής σε έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο, από την Ευρώπη ως το κινεζικό Τουρκεστάν, για να κατατμηθεί σε μεταγενέστερες εποχές από τις διεισδύσεις ομάδων με διαφορετικά γενετικά, αλλά και γλωσσικά χαρακτηριστικά. Ως προς την γενετική της ταυτότητα, η διασπορά αυτή μπορεί να συνδεθεί με τον ευρύτερο κλάδο M173/M207 (απλοομάδα R1, βλ. εικ. 64 [σελ. 486]) και την μεγάλη εξάπλωση που θεωρείται πως είχε στον ευρασιατικό χώρο περί το 30.000 π.Χ.[989]

Ακολουθώντας αυτόν τον συλλογισμό, δεν χρειάζεται πλέον κανείς να αποδώσει την υψηλή συχνότητα της R1a μεταξύ των σλαβικών λαών και των Νοτιοασιατών σε μεταναστευτικά σενάρια σαν αυτά της θεωρίας Κουργκάν. Μπορεί απλώς να δει σε αυτήν δύο περιοχές (ανατολική Ευρώπη και Ινδίες), όπου στην γενετική των πληθυσμών επιβιώνουν ακόμη σε σημαντικό βαθμό κάποια παλαιότερα χαρακτηριστικά, τα οποία σε άλλους, ενδιάμεσους και μη, γεωγραφικούς χώρους εξέλιπαν ή συρρικνώθηκαν λόγω μεταγενέστερων πληθυσμιακών επικαλύψεων. Υπό το πρίσμα ενός τέτοιου γλωσσικού και εν μέρει και γενετικού παλαιολιθικού συνεχούς, εκτεινόμενου από την Ευρώπη ως την περιοχή των Ινδιών (αν μη και ανατολικότερα), η παρουσία της απλοομάδας R1a μπορεί πράγματι να ερμηνευθεί πειστικά σχεδόν σε κάθε περιοχή χωρίς να απαιτηθεί παλινδρόμηση στις αβάσιμες υποθέσεις μεταναστευτισμού της θεωρίας Κουργκάν. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί, επί παραδείγματι, να εξηγηθεί η εμφάνισή της στην αρχαία γονιδιακή δεξαμενή της κεντρικής Ευρώπης, και συγκεκριμένα σε προϊστορικά σκελετικά κατάλοιπα του πολιτισμού της Σχοινοειδούς Κεραμεικής (περ. 2800-2200 π.Χ.),[990] ενός από τους πολιτισμούς που έχουν συνδεθεί και με την παραδοσιακή θεωρία (βλ. κεφ. II.1, σελ. 57 κ.ε. και VII.2, σελ. 320 κ.ε.).

---

[989] P. Underhill et al., The phylogeography of Y chromosome binary haplotypes and the origins of modern human populations, *Annals of Human Genetics* 65, 2001, σελ. 43-62.

[990] W. Haak et al., Ancient DNA, strontium isotopes, and osteological analyses shed light on social and kinship organization of the Later Stone Age, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 105, 2008, σελ. 18226-18231.

Η υπόθεση ενός αρχικώς ενιαίου πληθυσμιακού και ίσως και γλωσσικού ευρασιατικού ορίζοντα συνάδει, άλλωστε, με την εικόνα και από το πεδίο του μιτοχονδριακού DNA, όπου, όπως είδαμε, ο διαχωρισμός των ευρωπαϊκών από τους ινδικούς κλάδους διαπιστώθηκε πως ανάγεται στην περίοδο της αρχικής διασποράς του *Homo Sapiens*. Και, φυσικά, τα ανωτέρω στοιχεία δεν αποκλείεται να προσθέτουν τον τέταρτο κρίκο στην τριπλή διεπιστημονική σύνθεση που διατυπώσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο: στον συνδυασμό της θεωρίας των γλωσσικών κυμάτων του J. Schmidt, αυτής των υδρωνυμίων της «Παλαιάς Ευρώπης» των H. Krahe και W. Schmid και της γκραβέττιας πολιτιστικής ενότητας στον ευρωπαϊκό χώρο στα μέσα της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Η ευρεία γεωγραφική διασπορά της απλοομάδας R1a συνιστά ενδεχομένως το γενετικό ίχνος του ίδιου πρώιμου πρωτοϊνδοευρωπαϊκού συνεχούς στον ευρασιατικό χώρο. Κατά συνέπεια, η προταθείσα διεπιστημονική σύνθεση εκτός από το γλωσσολογικό, το ονοματολογικό και το αρχαιολογικό, αποκτά πλέον και ένα γενετικό σκέλος.

Όπως όμως είδαμε και κατά την πρώτη παρουσίαση των σχετικών επιχειρημάτων, το παλαιολιθικό αυτό συνεχές ανάγεται πιθανότατα σε μια προϋπάρχουσα πληθυσμιακή οντότητα: εκείνη από την οποία εκπορεύτηκε ο εικαζόμενος αποικισμός των δύο ζωνών (δυτικής και ανατολικής) της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής εξάπλωσης. Εάν αυτό ισχύει, τότε το επόμενο βήμα είναι να διαπιστωθεί σε ποιο γεωγραφικό σημείο πρέπει να τοποθετηθεί το επεισόδιο του διαχωρισμού μεταξύ του δυτικού και του ανατολικού κλάδου. Θα μπορούσε, άραγε, η πληθυσμιακή γενετική να συνεισφέρει κάποια στοιχεία και σε αυτό το ερώτημα;

Το γεγονός ότι ο χώρος της κεντρικής Ασίας γειτνιάζει με τις δύο ζώνες της μεγαλύτερης σύγχρονης συχνότητας της απλοομάδας R1a (ανατολική Ευρώπη και Ινδία) φέρνει εν πρώτοις στον νου την θεωρία του M. Otte που επίσης εκθέσαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο (σελ. 441 κ.ε.). Ότι, δηλαδή, ο ωρινιακός πολιτισμός της Ευρώπης, ο θεωρούμενος ως σήμα κατατεθέν για την άφιξη του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου, έχει την προέλευσή του στην περιοχή της κεντρικής Ασίας και σίγουρα όχι άμεσα στην Αφρική, όπου δεν απαντούν ευρήματα της σχετικής λιθοτεχνίας. Σε αυτή την παρατεταμένη κεντροασιατική «παράκαμψη» στην πορεία του *Homo Sapiens* από την Αφρική προς τις άλλες ηπείρους θα μπορούσε θεωρητικώς να αποδοθεί η γλωσσική και γενετική συγγένεια που παρατηρείται μεταξύ των πληθυσμών των Ινδιών και της Ευρώπης. Στο πλαίσιο αυτής της υπόθεσης οι ανωτέρω γεωγραφικοί χώροι αποικίστηκαν αμφότεροι από ομάδες που είχαν ως κοιτίδα την ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Ασίας. Το ενδιαφέρον κινεί ως προς αυτό το ενδεχόμενο και ο τρίτος συνθετικός χάρτης του Cavalli-Sforza (εικ. 62 [σελ. 480], δεξιά), ο οποίος θα μπορούσε εν μέρει να απηχεί την διαδικασία που περιγράφεται στο μοντέλο του Otte.[991]

[991] C. Renfrew, Archaeogenetics: towards a population prehistory of Europe, στο: C. Renfrew - K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (McDonald Institute Monographs, Cambridge 2000), σελ. 7.

Ένα τέτοιο σενάριο δεν φαίνεται, πάντως, να βρίσκει ισχυρή υποστήριξη από τις έρευνες της πληθυσμιακής γενετικής. Συγκεκριμένα, μελέτες μιτοχονδριακού DNA σε πληθυσμούς της κεντρικής Ασίας κατέδειξαν πως αυτοί αποτελούν προϊόν επιμειξιών από πληθυσμούς της δυτικής Ευρασίας και της ανατολικής Ασίας.[992] Ως προς την ποικιλομορφία των συχνοτήτων μιτοχονδριακού DNA, καθώς και τον βαθμό γενετικής διαφοροποίησης, οι πληθυσμοί αυτού του χώρου καταλαμβάνουν μια ενδιάμεση θέση μεταξύ των Ευρωπαίων και των λαών της ανατολικής Ασίας. Αν και αυτό το στοιχείο θα μπορούσε θεωρητικά να στηρίξει την υπόθεση πως τόσο η Ευρώπη όσο και η ανατολική Ασία αποικίστηκαν με αφετηρία την κεντρική Ασία, υπάρχει ένα σοβαρό πρόβλημα: εάν η Ευρώπη είχε αποικιστεί από την κατεύθυνση της κεντρικής Ασίας, τότε θα ανιχνεύονταν μεταξύ των Ευρωπαίων και κάποιες, έστω, συχνότητες που ανευρίσκονται και στους λαούς της ανατολικής Ασίας. Κάτι τέτοιο όμως δεν συμβαίνει. Η σύγχρονη κεντροασιατική δεξαμενή μιτοχονδριακού DNA μοιάζει να είναι το αποτέλεσμα της επιμειξίας γενετικώς ήδη διαφοροποιημένων πληθυσμών της Ευρώπης και της ανατολικής Ασίας.

Εάν αυτές οι ερευνητικές διαπιστώσεις έχουν πράγματι ισχύ και για το μακρινό παρελθόν και δεν αντανακλούν πιο πρόσφατες διαδικασίες διαμόρφωσης των υπό διερεύνησιν πληθυσμιακών ομάδων, τότε η κεντροασιατική καταγωγή του Ευρωπαίου *Homo Sapiens* καθίσταται λιγότερο πιθανή. Σε έρευνες αρχαίου μιτοχονδριακού DNA που έγιναν στο Καζαχστάν ενδυναμώθηκε, πάντως, η άποψη πως τα ανατολικοασιατικά γενετικά συστατικά που εμφανίζουν σήμερα οι λαοί της κεντρικής Ασίας ανάγονται στην διείσδυσή τους σε σχετικά πρόσφατους χρόνους.[993] Δεν ισχύει όμως το ίδιο και για τα ευρωπαϊκά γενετικά τους χαρακτηριστικά, τα οποία αντιπροσωπεύουν στην περιοχή αυτή ένα παλαιότερο υπόστρωμα, κάτι που σημαίνει πως μάλλον η Ευρώπη ήταν αυτή από την οποία αποικίστηκε αρχικώς ο κεντροασιατικός χώρος (για να δεχθεί αργότερα πληθυσμούς και εξ ανατολών), και όχι το αντίστροφο. Επομένως, η μέχρι τώρα εικόνα από το πεδίο της γενετικής δεν φαίνεται να μπορεί να λειτουργήσει υποστηρικτικά για την υπόθεση του Otte. Παρά ταύτα, δεν αναιρείται απολύτως η πιθανότητα κεντροασιατικής προέλευσης της ωρινιακής λιθοτεχνίας, η οποία θα μπορούσε να έχει μεταφερθεί στην Ευρώπη απλώς μέσω πολιτιστικής διάχυσης.

Μια τέτοια άποψη θα μπορούσε θεωρητικώς να διατυπωθεί, αν δεν υπήρχαν εξίσου, αν όχι και πιο ισχυρές, ενδείξεις πως δεν είναι η κεντρική Ασία, αλλά η Μέση Ανατολή αυτή από την οποία όχι μόνον η ωρινιακή λιθοτεχνία, αλλά κατά τα φαινόμενα και ο ίδιος ο φορέας της, ο ανατομικώς σύγχρονος άνθρωπος, έφθασαν στην ευρωπαϊκή

---

[992] F. Calafell et al., Genetics and population history of central Asia, στο: C. Renfrew - K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (McDonald Institute Monographs, Cambridge 2000), σελ. 259-266.

[993] C. Lalueza-Fox et al., Unravelling migrations in the steppe: mitochondrial DNA sequences from ancient central Asians, *Proceedings of the Royal Society of Biological Sciences* 271, 2004, σελ. 941-947.

ήπειρο. Τα αρχαιολογικά δεδομένα που οδηγούν σε αυτό το συμπέρασμα θα αποτελέσουν ένα από τα θέματα του επόμενου και τελευταίου υποκεφαλαίου. Αυτό που μπορούμε εδώ να σημειώσουμε είναι ότι η συγκεκριμένη θέση βρίσκει σαφή υποστήριξη και από το πεδίο της γενετικής. Σύμφωνα, φέρ' ειπείν, με αναλύσεις μιτοχονδριακού DNA, οι πληθυσμοί της Μέσης Ανατολής εμφανίζουν μια παραπλήσια σύνθεση απλοομάδων με εκείνους της Ευρώπης.[994] Εντούτοις, υπάρχουν αρκετές διαφορές στην συχνότητά τους και μια μεγαλύτερη ποικιλομορφία εν σχέσει προς την Γηραιά Ήπειρο, αφού εκεί απαντούν συγγενείς απλοομάδες που δεν ανευρίσκονται στα δείγματα των ευρωπαϊκών πληθυσμών.

Εκτός αυτού, ο ευρύς κλάδος M89/M213 του DNA του χρωμοσώματος Y, ο οποίος βρίσκεται στην φυλογενετική ρίζα πολλών από τις απλοομάδες που γνωρίσαμε (π.χ. G, I, J, R, βλ. εικ. 64 [σελ. 486]), έχει συνδεθεί με την εικαζόμενη μεσανατολική «στάση» του *Homo Sapiens* κατά την έξοδό του από την Αφρική.[995] Περί το 40.000 π.Χ. φαίνεται πως ο φέρων πληθυσμός του άρχισε να εξαπλώνεται από την Μέση Ανατολή τόσο προς δυσμάς (Ευρώπη) όσο και προς ανατολάς (κεντρική Ασία, Ινδίες). Από την σκοπιά της Ευρώπης, τα ανωτέρω στοιχεία συμφωνούν με την αρχαιολογική άποψη ότι ο μεσανατολικός χώρος υπήρξε διαχρονικώς η κύρια πηγή μεταναστευτικών επεισοδίων με κατεύθυνση αυτήν. Αυτά τα επεισόδια πληθυσμιακής ροής είναι πιθανό πως απεικονίζονται ως διαχρονικό παλίμψηστο και στον πρώτο συνθετικό χάρτη του Cavalli-Sforza (εικ. 62 [σελ. 480], αριστερά), με την χαρακτηριστική φθίνουσα διακύμανση των γονιδιακών συχνοτήτων από την Μέση Ανατολή προς την βορειοδυτική Ευρώπη.

Έχοντας δώσει μια επισκόπηση αρκετών εκ των ως τώρα ερευνών της πληθυσμιακής γενετικής που προσπαθούν να καταγράψουν το ιστορικό των αποικισμών και των μεταναστεύσεων σε διάφορες περιοχές του κόσμου, μπορούμε να εκτιμήσουμε το πιο αξιοσημείωτο ίσως πόρισμά τους: την διαφαινόμενη και μάλλον αναπάντεχη εικόνα μιας μερικής τουλάχιστον παλαιολιθικής συνέχειας στην πληθυσμιακή ιστορία πολλών περιοχών, συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού χώρου. Έχοντας, επίσης, εκθέσει τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις και αβεβαιότητες αυτών των ερευνών, μπορούμε να προβλέψουμε ότι πολλά από τα αποτελέσματά τους πιθανότατα θα εξειδικευθούν, θα τροποποιηθούν ή και θα αναθεωρηθούν πλήρως στα χρόνια που θα ακολουθήσουν.

---

[994] M. Richards - V. Macaulay - H.-J. Bandelt, Analyzing genetic data in a model-based framework: inferences about European prehistory, στο: P. Bellwood - C. Renfrew (επιμ.), *Examining the Farming/Language Dispersal hypothesis* (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2002), σελ. 461 κ.ε.

[995] P. Underhill et al., The phylogeography of Y chromosome binary haplotypes and the origins of modern human populations, *Annals of Human Genetics* 65, 2001, σελ. 53 κ.ε.

Το κρίσιμο ερώτημα είναι εάν οι ενδεχόμενες αυτές αναθεωρήσεις θα πλήξουν και την ίδια την χρονική κλίμακα των ως τώρα ερευνών, την εκτεινόμενη σήμερα ως την Παλαιολιθική Εποχή. Σε αυτό το θέμα αναφερθήκαμε ήδη σχολιάζοντας την αστάθεια του λεγόμενου «μοριακού ρολογιού». Υπάρχει όμως και ένα τελευταίο σημείο κριτικής, το οποίο είναι χρήσιμο να προσθέσουμε τώρα που έχουμε πλέον γνωρίσει την φύση των ερευνών και το είδος των συμπερασμάτων τους. Και τούτο συνίσταται στην επισήμανση ότι η πιθανώς παλαιολιθική προέλευση κάποιων γενετικών χαρακτηριστικών δεν μεταφράζεται οπωσδήποτε και σε παλαιολιθική συνέχεια στην κατοίκηση του γεωγραφικού χώρου στον οποίο τα χαρακτηριστικά αυτά ανευρίσκονται σήμερα.

Σύμφωνα με την άποψη ορισμένων γενετιστών,[996] κατά την αξιολόγηση των γενετικών στοιχείων υφίσταται πάντα ο κίνδυνος σημαντικής υπερεκτίμησης της χρονολόγησης των πληθυσμιακών διαχωρισμών και των μεταναστευτικών επεισοδίων, ιδίως των παλαιότερων εξ αυτών. Αυτό σημαίνει πως οι μεταλλάξεις που οδηγούν στην δημιουργία μιας νέας απλοομάδας ερμηνεύονται συνήθως αυτόματα σαν αντανακλάσεις επεισοδίων διαχωρισμού πληθυσμών. Με άλλα λόγια, οι ηλικίες των βιολογικών μορίων εξισώνονται αυθαιρέτως με την ηλικία της παρουσίας ενός πληθυσμού σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Στην πραγματικότητα όμως, ένας μεταναστεύων πληθυσμός μπορεί να μεταφέρει γενετικά χαρακτηριστικά που διαμορφώθηκαν αρκετό διάστημα πριν από την μεταναστευτική του κίνηση. Η ηλικία της μετάλλαξης, ακόμη κι αν υποτεθεί ότι έχει υπολογιστεί σωστά, δεν ταυτίζεται με την ηλικία μιας μετανάστευσης.

Για παράδειγμα, στην περίπτωση του μιτοχονδριακού DNA των Σαρακατσάνων που αναφέραμε σε προηγούμενο σημείο, το γεγονός ότι περίπου 66% των απλοομάδων τους εκτιμάται πως εμφανίστηκε κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο δεν μας δίνει κάποια άμεση πληροφορία για το πού βρισκόταν κατά το χρονικό εκείνο σημείο ο συγκεκριμένος πληθυσμός (ούτε φυσικά και για το τι γλώσσα μιλούσε τότε). Ένα άλλο παράδειγμα, φαινομενικώς λιγότερο αμφιλεγόμενο, είναι αυτό της Κρήτης. Η παρουσία εκεί νεολιθικών απλοομάδων του χρωμοσώματος Y δεν αντανακλά με απόλυτη βεβαιότητα την μερική πληθυσμιακή συνέχεια στην Κρήτη από τους νεολιθικούς χρόνους ως τις μέρες μας. Οι φορείς των εν λόγω απλοομάδων μπορεί κάλλιστα να έφθασαν στο νησί σε εποχές πολύ μεταγενέστερες της Νεολιθικής. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται, φέρ' ειπείν, σε σχέση με το γενετικό ίχνος του εκμυκηναϊσμού της Κρήτης κατά το δεύτερο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. Αυτό αναγνωρίζεται στον επίσης νεολιθικό μεν (ή ύστερο

[996] G. Barbujani - I. Dupanloup, DNA variation in Europe: estimating the demographic impact of Neolithic dispersals, στο: P. Bellwood - C. Renfrew (επιμ.), *Examining the Farming/Language Dispersal hypothesis* (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2002), σελ. 421-433. G. Barbujani - L. Chikhi, Population genetics: DNAs from the European Neolithic, *Heredity* 97, 2006, σελ. 84-85.

μεσολιθικό) υποκλάδο E-V13 της απλοομάδας E-M35, ο οποίος όμως κατά πάσα πιθανότητα κάνει την εμφάνισή του στην Κρήτη μόλις σε αυτή την περίοδο (δηλαδή την 2η χιλιετία π.Χ.), ως αποτέλεσμα της έλευσης των Μυκηναίων από την ηπειρωτική Ελλάδα (βλ. κεφ. II.2, σελ. 83 κ.ε.).[997]

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι και το παράδειγμα της επίσης παλαιολιθικής απλοομάδας R1b, η οποία είναι μάλλον δυτικοευρωπαϊκής προελεύσεως, αλλά απαντά σε ποσοστό 10-15% και στα δείγματα των σύγχρονων Ελλήνων. Οι υποκλάδοι της που κυρίως εκπροσωπούνται σε αυτά εμφανίζουν σήμερα μεγαλύτερη συχνότητα στις περιοχές της βορείου Ιταλίας και σε τμήματα της κεντρικής Ευρώπης, ιδίως της Γαλλίας. Με αυτό ως δεδομένο θα ήταν λογικό να σκεφθεί κανείς πως η παρουσία τους στην Ελλάδα δεν ανάγεται στους παλαιολιθικούς χρόνους, αλλά σχετίζεται με τις διεισδύσεις Δυτικοευρωπαίων στην χώρα μας κατά τους νεώτερους χρόνους. Οι υψηλές συχνότητες τών υποκλάδων αυτών στην Γαλλία και στην Ιταλία μας παραπέμπουν πιθανότατα στις περιόδους της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας.[998] Τα πληθυσμιακά κατάλοιπα των ιστορικών αυτών επεισοδίων στην Ελλάδα είναι, άλλωστε, γνωστά και καταγεγραμμένα.

Η πιο χαρακτηριστική όμως περίπτωση είναι σίγουρα αυτή της παρουσίας στην Ελλάδα των «σλαβικών» απλοομάδων του χρωμοσώματος Y R1a και I1b*. Με αφορμή την προβληματική της πρώτης εξ αυτών διατυπώσαμε την υπόθεση πως η παλαιολιθική της αρχαιότητα σε συνδυασμό με την ευρεία γεωγραφική της διασπορά παραπέμπουν πιθανώς στο ίδιο ευρασιατικό πρωτοϊνδοευρωπαϊκό συνεχές που περιγράφουν και άλλες θεωρίες παλαιολιθικής συνέχειας. Αν αυτό ισχύει, τότε οι υπό συζήτησιν απλοομάδες, που συνιστούν περίπου 25% της σύγχρονης ποικιλομορφίας στον ελληνικό άρρενα πληθυσμό της εποχής μας, βρίσκονταν στον ελλαδικό χώρο ήδη από τους παλαιολιθικούς χρόνους. Αυτό, ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλείσει και το τελείως διαφορετικό σενάριο να «αφίχθησαν» στην Ελλάδα πολύ αργότερα, π.χ. με φορείς τους Σκλαβηνούς της Μεσοβυζαντικής περιόδου.

Αν και εκ πρώτης όψεως παραπέμπει στην θεωρία του Fallmerayer, η υπόθεση αυτή διαφέρει στην ουσία αρκετά από την τελευταία. Και τούτο διότι ο Αυστριακός διανοούμενος δεν έκανε λόγο απλώς για μια περιορισμένου εύρους επιμειξία του προϋπάρχοντος ελληνικού πληθυσμού με τους επήλυδες του Μεσαίωνα, αλλά μίλησε σαφώς για «ούτε μία σταγόνα αυθεντικού και καθαρού ελληνικού αίματος» που κατά την άποψή του επιβίωνε στην εποχή του. Το γεγονός πως αυτή η ακραία θέση μοιάζει πλέον να διαψεύδεται επιστημονικά δεν σημαίνει ότι η αλήθεια βρίσκεται στο άλλο άκρο. Μια μικρής, έστω, έκτασης γενετική συνεισφορά των ομάδων που μετανάστευσαν στον ελλαδικό χώρο κατά τον Μεσαίωνα στην γονιδιακή δεξαμενή των σύγχρονων Ελλήνων

[997] R. J. King et al., Differential Y-chromosome Anatolian influences on the Greek and Cretan Neolithic, *Annals of Human Genetics* 72, 2008, σελ. 205-214.

[998] Βλ. επ' αυτού τα στοιχεία στην ιστοσελίδα http://greekgenetics.blogspot.com/2010/08/r1b.html.

δεν μπορεί να αποκλειστεί ούτε επί τη βάσει της γενετικής ούτε και επί τη βάσει της απλής λογικής.

Κατά συνέπεια, η ανίχνευση γενετικών στοιχείων παλαιολιθικής ηλικίας σε κάποιες πληθυσμιακές ομάδες δεν αναιρεί την πιθανότητα αυτές να μετανάστευσαν στην Ευρώπη ή αλλού π.χ. στις αρχές της Νεολιθικής Εποχής ή και αργότερα, ενώ και η ύπαρξη νεολιθικής ηλικίας απλοομάδων σε κάποιους σύγχρονους πληθυσμούς δεν αποκλείει την διασπορά τους (και) σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους. Διότι αποτελεί όντως ένα επιπρόσθετο σημείο αμφιβολίας το αν η παρουσία συγκεκριμένων γενετικών χαρακτηριστικών σε μια γεωγραφική περιοχή πρέπει να αποδίδεται με μονοδιάστατο τρόπο σε μία και μοναδική μετακίνηση πληθυσμών.

Έχει π.χ. υποστηριχθεί πως η νεολιθικής ηλικίας απλοομάδα J του χρωμοσώματος Y (απλοομάδες Eu9 και Eu10) δεν μεταφέρθηκε από την Μέση Ανατολή στην Ευρώπη στο πλαίσιο ενός μόνο «κύματος προώθησης». Είναι ενδεχόμενο ότι στην εξάπλωσή της συνετέλεσαν και μεταγενέστερα της Νεολιθικής μεταναστευτικά επεισόδια, με κυριότερο τον γνωστό μας ελληνικό αποικισμό της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου κατά την 1η χιλιετία π.Χ.[999] Κάτι ανάλογο θα μπορούσε να έχει συμβεί και με τις «σλαβικές» απλοομάδες, με ένα μέρος τους ίσως να είναι όντως παρόν στον ελλαδικό χώρο από την Ανώτερη Παλαιολιθική, και ένα άλλο να έφθασε σε αυτόν ως αποτέλεσμα των σλαβικών εισβολών κατά τον Μεσαίωνα.

Τα ερευνητικά πορίσματα της πληθυσμιακής γενετικής που εκθέσαμε σε αυτό το υποκεφάλαιο χωρίστηκαν, όπως είδαμε, σε δύο ομάδες: σε αυτά που μελετούν την πιθανή αντιστοιχία μεταξύ γονιδίων και γλωσσών και σε όσα προσπαθούν να ανιχνεύσουν γενετικά την ιστορία των αποικισμών και μεταναστεύσεων, από τις οποίες έλκει την καταγωγή του ο σημερινός πληθυσμός σε διάφορες περιοχές του κόσμου. Ο καλύτερος τρόπος να κλείσουμε την πραγμάτευση του θέματος είναι με ένα παράδειγμα που συνοψίζει με ιδιάζοντα τρόπο την ως τώρα ιστορία της έρευνας. Πρόκειται για μία από τις περιπτώσεις εκείνες όπου τα αποτελέσματα της δεύτερης ομάδας ερευνών αντιστρατεύονται τις υποθέσεις της πρώτης. Και αυτή δεν είναι άλλη από την θεωρία γλώσσας-γεωργίας του Colin Renfrew.

Ο μεγάλος Βρετανός αρχαιολόγος ανήκε από την πρώτη στιγμή στους πρωτεργάτες της διεπιστημονικής συνάντησης της αρχαιολογίας και της γλωσσολογίας με τον χώρο της πληθυσμιακής γενετικής. Χάρη στα άρθρα του και στα πολλά συνέδρια που διοργάνωσε για τον σκοπό αυτό, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις ώστε η προσέγγισή του να είναι εξαρχής παραγωγικότερη απ' ό,τι υπήρξε για αρκετό καιρό στο παρελθόν η αντίστοιχη αλληλεπίδραση μεταξύ προϊστορικής αρχαιολογίας και ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας. Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι στις μέρες μας πολ-

[999] F. Di Giacomo et al., Y chromosomal haplogroup J as a signature of the post-Neolithic colonization of Europe, *Human Genetics* 115, 2004, σελ. 357-371.

λοί γενετιστές είναι ήδη καλύτερα εξοικειωμένοι, π.χ. με τις διάφορες θεωρίες περί του εκνεολιθισμού ή περί της διασποράς του *Homo Sapiens*, απ' ό,τι αρκετοί αρχαιολόγοι, ενώ και αντιστρόφως, αρκετοί προϊστορικοί αρχαιολόγοι αναστρέφονται τα της πληθυσμιακής γενετικής με μεγαλύτερη ευχέρεια απ' ό,τι γενετιστές άλλων ειδικοτήτων.

Για αυτόν τον λόγο συνιστά ίσως μια μικρή αδικία για τον Βρετανό καθηγητή το ότι η εικόνα που διαμορφώνεται για την πληθυσμιακή ιστορία του ευρασιατικού χώρου από τις έρευνες της γενετικής δεν συνάδει τελικώς με την ιδέα του νεολιθικού «κύματος προώθησης» ως φορέα των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Παρά τις αναφερθείσες ενστάσεις μάλιστα που, όπως είδαμε, μπορούν να προβληθούν για την εξίσωση της παλαιολιθικής ηλικίας απλοομάδων με την παλαιολιθική συνέχεια στην κατοίκηση ενός γεωγραφικού χώρου, ο Renfrew δεν δίστασε να αναγνωρίσει την διαφαινόμενη ασυμβατότητα των πορισμάτων της γενετικής με την θεωρία του.[1000] Παραδέχθηκε πως η γενετική συνεισφορά των πρώιμων γεωργών εξ Ανατολίας δεν μοιάζει ιδιαίτερα με αυτή που είχε προβλεφθεί από το «κύμα προώθησης». Οι τροποποιήσεις της αρχικής του θεωρίας κατά τα έτη 1999-2001 που εκθέσαμε στο υποκεφάλαιο VII.6 (σελ. 402 κ.ε.) έγιναν υπό το πρίσμα και των σχετικών αποτελεσμάτων των γενετικών ερευνών.

Όπως είδαμε, σύμφωνα με την αναθεωρημένη εκδοχή της θεωρίας του Renfrew, η ακτίνα του δημογραφικού «κύματος» δεν πιστεύεται πλέον ότι επηρέασε ολόκληρη την Ευρώπη, αλλά κυρίως την νοτιοανατολική και τμήματα της κεντρικής. Όσον αφορά δε την περαιτέρω διάδοση της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας στις πέραν του κύματος περιοχές, αυτή εικάζεται τώρα πως επήλθε λόγω της πολιτιστικής υπεροχής των νεοφερμένων γεωργών. Ήταν αυτή ακριβώς η υπεροχή που, κατά τον Renfrew, οδήγησε τους προϋπάρχοντες μεσολιθικούς πληθυσμούς αρχικώς σε μια κατάσταση διγλωσσίας για να επιφέρει τελικώς την μεταβολή της γλώσσας τους προς όφελος της γλώσσας των νεολιθικών αποίκων.

Καθώς όμως τα παλαιολιθικής ηλικίας γενετικά χαρακτηριστικά φαίνεται πως υπερισχύουν σήμερα των νεολιθικών ακόμη και στην νοτιοανατολική και κεντρική Ευρώπη, η όποια ισχύς της θεωρίας, ακόμη και στην αναθεωρημένη της μορφή, τίθεται πλέον και εξ αυτού του λόγου εν αμφιβόλω. Η προσπάθεια αντιμετώπισης αυτού του προβλήματος οδήγησε τον Renfrew σε μια πρόταση λύσης που ανέτρεψε ολοκληρωτικά μία από τις βασικές παραδοχές της αρχικής υπόθεσης. Υπό το φως, δηλαδή, των νέων στοιχείων προχώρησε σε μία μάλλον τελευταία εναλλακτική σύλληψη του «κύματος προώθησης». Σύμφωνα με αυτήν, η μετάδοση της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας από τους επήλυδες γεωργούς στους γηγενείς κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες της Ευρώπης έλαβε χώρα παράλληλα με μια αντίστροφη διαδικασία στο πεδίο της γενετικής των

[1000] Βλ. π.χ. C. Renfrew, At the egde of knowability: towards a prehistory of languages, *Cambridge Archaeological Journal* 10, 2000, σελ. 23.

πληθυσμών.[1001] Στο πλαίσιο του τροποποιημένου αυτού μοντέλου που ο Renfrew ονόμασε «κύμα προώθησης βαθμιαίας αλληλεπίδρασης πληθυσμών» (Staged Population Interaction Wave of Advance model) ο μεσολιθικός ευρωπαϊκός πληθυσμός παίζει τώρα έναν αποφασιστικό ρόλο.

Η βασική ιδέα είναι πως κατά την σταδιακή προώθηση των αγροτικών πληθυσμών από την Ανατολία προς την Ευρώπη επήρχετο μια διαρκώς αυξανόμενη επαφή με τους ιθαγενείς κατοίκους της ηπείρου. Μια επαφή που πιθανώς έπαιρνε πολύ συχνά την μορφή επιγαμιών. Αν υποτεθεί ότι ως εξ αυτής της διαδικασίας κάθε γεωγραφικώς εξαπλούμενη γενιά αγροτικών πληθυσμών απορροφούσε κάθε φορά μόνο 10% από τους γειτονικούς της μεσολιθικούς κατοίκους, τότε στο πλαίσιο μιας μακράς υποθετικής αλυσίδας σταδιακής εξάπλωσης της αγροτικής οικονομίας εντός της επικράτειας του προϋπάρχοντος πληθυσμού (εδώ της Ευρώπης), η γενετική εικόνα θα αντιστρεφόταν: μετά από δέκα φάσεις εξάπλωσης (μεταφοράς της εστίας του αγροτικού οικισμού κάποια χιλιόμετρα πιο πέρα) το γενετικό ίχνος των πρώτων γεωργών θα μειωνόταν στο 10% και μετά από δεκαπέντε φάσεις στο 3%. Έτσι, μετά από κάποιες εκατοντάδες χιλιόμετρα και χίλια ή δύο χιλιάδες έτη, θα κυριαρχούσαν πλέον τα γενετικά χαρακτηριστικά των μεσολιθικών κατοίκων, την ίδια όμως στιγμή που η γλώσσα των γεωργών θα συνέχιζε πιθανώς να υφίσταται.

Η μεγάλη ανατροπή εδώ εν σχέσει προς την αρχική διατύπωση της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας είναι, φυσικά, η αποσύνδεση της γλωσσικής διασποράς από την δημογραφική, δηλαδή και την γενετική διάχυση. Επιστρατεύοντας το συγκεκριμένο μοντέλο, ο Renfrew δεν κάνει ουσιαστικά τίποτε άλλο από το να αποστασιοποιηθεί εντελώς από την τάση εξίσωσης μεταξύ γονιδίων και γλωσσών, όπως την γνωρίσαμε από τις έρευνες του Cavalli-Sforza και όπως την είχε αρχικώς προσλάβει και ο ίδιος. Πρόκειται, άλλωστε, για μια ιδέα από την οποία πάντοτε φρόντισε να κρατά αποστάσεις ως προς την γενικότερη ισχύ της. Αυτό είναι κάτι που έχει σημασία να υπογραμμιστεί ακόμη μία φορά, αφού δεν είναι βέβαιο ότι έχει καταστεί σαφές στο σύνολο των ενδιαφερομένων για τα ευαίσθητα αυτά ζητήματα τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα.

Ο Δανός αρχαιολόγος K. Kristiansen δεν δίστασε, μάλιστα, να κατηγορήσει τον Renfrew πως, ενθαρρύνοντας την εμπλοκή της γενετικής στην μελέτη των αρχαίων πληθυσμών και γλωσσών, άνοιξε τον ασκό του Αιόλου για την λεηλασία των εν λόγω ερευνητικών πορισμάτων από εθνικιστικά στοιχεία.[1002] Κάτι τέτοιο θα σήμαινε, βέβαια, την εκ νέου ανάμειξη ακραίων ιδεολογημάτων στο ήδη ταλαιπωρημένο ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα. Ο ίδιος ο Renfrew, εντούτοις, όχι απλώς δεν προχώρησε σε γενικευτική εξίσωση

[1001] C. Renfrew, The emerging synthesis: the archaeogenetics of farming/language dispersals and other spread zones, στο: P. Bellwood - C. Renfrew (επιμ.), *Examining the Farming/Language Dispersal hypothesis* (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2002), σελ. 3-16.

[1002] K. Kristiansen, What language did Neolithic pots speak? Colin Renfrew's European farming-language-dispersal model challenged, *Antiquity* 79, 2005, σελ. 680.

του γενετικού παράγοντα με τον γλωσσικό ή ευρύτερα πολιτιστικό, αλλά σχεδόν σε κάθε σχετικό άρθρο του έχει υπογραμμίσει τα ερμηνευτικά προβλήματα που μπορεί να προκύψουν από το γεγονός ότι οι δύο αυτές κατηγορίες δεν ταυτίζονται αναγκαστικά.

Τώρα, λοιπόν, με δεδομένη την μικρή γενετική συνεισφορά που φαίνεται πως είχε η δημογραφική διάχυση των πρώιμων νεολιθικών γεωργών στους πληθυσμούς της Ευρώπης, είναι εν τέλει και η ίδια η θεωρία του Renfrew που μπορεί να εξακολουθήσει να υφίσταται μόνον αν αποσυνδέσει κανείς τον γενετικό παράγοντα από τον γλωσσικό-πολιτιστικό. Η έμφαση πλέον δίδεται στους πολιτιστικούς και κοινωνικούς εκείνους λόγους που θεωρητικώς θα μπορούσαν να έχουν οδηγήσει στο να προσληφθεί η γλώσσα μιας μειονότητας επήλυδων από έναν πιο πολυάριθμο γηγενή πληθυσμό. Λέμε «θεωρητικώς» διότι στην πράξη φαίνεται ότι οι έρευνες της πληθυσμιακής γενετικής, και ιδίως εκείνες του γενετικού υλικού από αρχαία ανθρώπινα κατάλοιπα, δεν στηρίζουν ούτε αυτή την νέα οπτική για την σύνδεση του εκνεολιθισμού με τον εξινδοευρωπαϊσμό. Όπως είδαμε προηγουμένως, υπάρχουν πλέον αναλύσεις αρχαίου μιτοχονδριακού DNA που αποδεικνύουν πως, τουλάχιστον στην κεντρική Ευρώπη, οι πληθυσμοί των πρώτων γεωργών έφθασαν ως εκεί έχοντας διατηρήσει διακριτά γενετικά χαρακτηριστικά από τις κοινότητες των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Κατά συνέπεια, το μοντέλο του Renfrew θα μπορούσε να γίνει δεκτό μόνον ως ενδεικτικό μιας ευρύτερης φοράς των πραγμάτων, ως ένας «μέσος όρος» ενός γενικότερου μηχανισμού.

Στο τελευταίο υποκεφάλαιο θα δούμε ότι ο μηχανισμός που περιγράφεται στο «κύμα προώθησης βαθμιαίας αλληλεπίδρασης πληθυσμών» απηχεί μεν ίσως την πραγματικότητα σε κάποιες περιοχές που μας αφορούν, αλλά μάλλον με αντεστραμμένους τους όρους του. Προς το παρόν, τελειώνοντας εδώ αυτό το υποκεφάλαιο ελπίζουμε πως έγινε καταληπτό ότι όσο περισσότερο θα προχωρεί και θα εξειδικεύεται η διεπιστημονική μελέτη του ανθρώπινου παρελθόντος, τόσο λιγότερη επιτυχία θα έχουν στο πλαίσιο της κατανόησής του ερμηνευτικά μοντέλα θετικιστικής και μηχανιστικής εμπνεύσεως.

Και τούτο διότι η πρόοδος της επιστήμης θα οδηγεί διαρκώς από την γενίκευση στην εξατομίκευση των περιπτώσεων, με συνέπεια να προβάλλει ολοένα και περισσότερο ο διαχρονικώς απρόβλεπτος χαρακτήρας της ανθρώπινης δράσης. Οι επιπτώσεις των πορισμάτων των πιο εξελιγμένων ερευνών της μοριακής πληθυσμιακής γενετικής επί των παλαιότερων παραδοχών, εκείνων της σχεδόν αιτιοκρατικής διασύνδεσης του γενετικού με τον γλωσσικό και τον πολιτιστικό παράγοντα, αποτελούν ένα από τα καλύτερα παραδείγματα για αυτό. Όπως έχει χαρακτηριστικά ειπωθεί, «μοντέλα γεωργικής διασποράς μπορεί ακόμη να παίξουν έναν ρόλο στην ερμηνεία της εξάπλωσης των γλωσσών. Όμως μεγαλεπήβολες συνθέσεις βασισμένες στην δημογραφική διάχυση και στο κύμα προώθησης, στις οποίες η γεωργία, η γλώσσα και τα γονίδια εξαπλώνονται όλα από κοινού, πρέπει να αποτελέσουν παρελθόν».[1003]

[1003] M. Richards - V. Macaulay - H.-J. Bandelt, Analyzing genetic data in a model-based framework: inferences

Κομμάτι του παρελθόντος θα ήταν ευχής έργον να γίνουν και όλες οι ανάλογες τάσεις εξίσωσης των διαφορετικών αυτών κατηγοριών, που τόσο ως λανθασμένη αντίδραση σε παλαιές απόψεις σαν του Fallmerayer όσο και από άλλα ιδεολογικά αίτια επιβιώνουν ακόμη και σήμερα στην Ελλάδα. Συνήθη ολισθήματα, όπως π.χ. το να ταυτίζεται άκριτα ο γονότυπος με τον φαινότυπο («φυλή»), προκειμένου ο τελευταίος να ταυτιστεί με την σειρά του εμμέσως πλην σαφώς με την πολιτιστική υπόσταση ενός πληθυσμού, βάζουν στον γύψο κάθε έννοια επιστημονικής και αναλυτικής σκέψης.[1004]

Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμη και εντός της παρωχημένης πλέον αντίληψης περί φυλετικών διαφοροποιήσεων, η απόδοση ενός λαού σε μια συγκεκριμένη φυλή (π.χ. των Ελλήνων στην καυκάσια ή καυκασοειδή) δεν θα αρκούσε για να καταδείξει την διαχρονική του συνέχεια. Και αυτό διότι σε κάθε φυλή κατηγοριοποιούνται παραδοσιακά περισσότεροι του ενός πληθυσμοί, οι οποίοι θα μπορούσαν θεωρητικώς να έχουν αντικαταστήσει ο ένας τον άλλον ως κάτοικοι ενός γεωγραφικού χώρου. Αντιλαμβάνεται, λοιπόν, κανείς πως θριαμβευτικές διακηρύξεις περί της «καθαρότητος» του DNA των Ελλήνων, οι οποίες έχουν ήδη σποραδικά ακουστεί με αφορμή κάποια εκ των αποτελεσμάτων της πληθυσμιακής γενετικής που εκθέσαμε σε αυτό το υποκεφάλαιο, θυμίζουν, δυστυχώς, ότι η μελέτη του παρελθόντος πρόκειται να συνυπάρξει για πολύ καιρό ακόμη με νοσηρές ιδεολογίες, καθώς και με την αδυναμία κατανόησης του σύνθετου χαρακτήρα των φαινομένων.

VIII.3. Έλληνες: εις τα εξ ων συνετέθησαν

Καθώς φθάσαμε στο τελευταίο υποκεφάλαιο του βιβλίου, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως, αν μη τι άλλο, υπάρχει κάτι που έχει προ πολλού καταδειχθεί. Και αυτό είναι ο άκρως διεπιστημονικός και αφάνταστα περίπλοκος χαρακτήρας των προβλημάτων που ερευνούμε. Δεν θα ήταν υπερβολή να λεχθεί ότι οι πολλές και διάφορες ερευνητικές πτυχές που εξετάστηκαν ως τώρα έχουν δημιουργήσει έναν γόρδιο δεσμό που μοιάζει

about European prehistory, στο: P. Bellwood - C. Renfrew (επιμ.), *Examining the Farming/Language Dispersal hypothesis* (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2002), σελ. 464.

[1004] Για τους ρέποντες π.χ. στον συσχετισμό των απλοομάδων με τις παραδοσιακές φυλές θα άξιζε να αναφέρει κανείς το παράδειγμα του διεθνούς Έλληνα καλαθοσφαιριστή Σοφοκλή Σχορτσιανίτη, με Έλληνα πατέρα και μητέρα από το Καμερούν. Αν ερευνούσαμε το DNA του χρωμοσώματος Y που κληρονόμησε από τον πατέρα του και μπορεί και ο ίδιος να κληροδοτήσει περαιτέρω, σε αυτό η φαινοτυπική-φυλετική του διαφορά από τους περισσότερους εκ των υπολοίπων Ελλήνων είναι αθέατη. Συνεπώς, ο Έλληνας παίκτης (όπως και όλοι οι πιθανοί άρρενες απόγονοί του) θα πρέπει να αποδοθεί στην λευκή-καυκασοειδή φυλή, στην οποία, υποτίθεται, ανήκουν οι απλοομάδες του πατέρα του. Το γεγονός, εντούτοις, πως εξόφθαλμα δεν ανήκει σε αυτήν, δεν αναιρεί φυσικά την ελληνικότητά του, αφού είναι φορέας της γλώσσας και της κουλτούρας της χώρας όπου μεγάλωσε, δηλαδή της Ελλάδας.

αδύνατον να λυθεί. Τα ερωτήματα που έχουν συσσωρευτεί είναι πολλά και κάθε αμφιβολία για το αν και πώς οι ατελείωτες ερευνητικές διακλαδώσεις που γνωρίσαμε θα μπορούσαν να συντεθούν σε ένα και μοναδικό ερμηνευτικό «δέντρο» είναι απολύτως δικαιολογημένη. Είναι, επίσης, και ιδιαιτέρως ωφέλιμη, διότι αποδεικνύει, νομίζουμε, πόσο μακριά από οποιαδήποτε προϋπόθεση σοβαρής έρευνας βρίσκεται κάθε απλουστευτική, ιδεολογικοποιημένη και γενικώς μη επιστημονική προσέγγιση του παρελθόντος.

Είναι προφανές πως έχοντας απορρίψει την θεωρία γλώσσας-γεωργίας έχουμε πλέον προκρίνει μια εκδοχή παλαιολιθικής συνέχειας για τις γλώσσες της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής. Σύμφωνα, μάλιστα, με τα στοιχεία και τα επιχειρήματα που εκθέσαμε, είναι η διασπορά αυτής καθαυτής της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας που πρέπει να αναχθεί στον χρονολογικό ορίζοντα της αρχόμενης Ανώτερης Παλαιολιθικής (στο διάστημα περ. 45.000-30.000 π.Χ.) και όχι της ευρύτερης μακροφυλετικής ενότητας (νοστρατικής-ευρασιατικής), στην οποία αυτή θεωρείται από κάποιους ότι ανήκει. Μετά από μια λεπτομερή επισκόπηση των πορισμάτων της πληθυσμιακής γενετικής είδαμε ότι και αυτός ο ερευνητικός κλάδος προσφέρει τώρα ισχυρές ενδείξεις για την παλαιολιθική πληθυσμιακή συνέχεια τόσο στην ευρωπαϊκή ήπειρο όσο και στην ανατολική ζώνη εξάπλωσης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Υπάρχουν, επίσης, στοιχεία που υποδηλώνουν πως η γλωσσική συγγένεια ανάμεσα στην Ευρώπη και στην ινδοϊρανική περιοχή έχει αντιστοιχία και στο πεδίο της γενετικής.

Παραμένουν όμως σε εκκρεμότητα κάποια σημαντικά ζητήματα: πώς και γιατί οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες βρέθηκαν να ομιλούνται στους συγκεκριμένους τόπους τον συγκεκριμένο χρόνο; Ήταν σε εκείνη την εποχή (αρχές Ανώτερης Παλαιολιθικής) που εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στον μεταγενέστερο ιστορικό τους χώρο; Έφθασαν εκεί ως αποτέλεσμα της εξόδου του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου από την θεωρούμενη ως μοναδική κοιτίδα του, την Αφρική; Ή μήπως ό,τι περιγράψαμε ως Παλαιολιθικό Πρωτοϊνδοευρωπαϊκό Συνεχές συνιστά την απόληξη μιας μακρότατης γλωσσικής και ανθρωπολογικής εξέλιξης, η οποία έλαβε χώρα επί πολυεστιακής βάσεως κατά την διάρκεια εκατοντάδων χιλιάδων ετών; Πώς αυτή η άκρως πολυεστιακή οπτική που αναδύεται από τις συναρπαστικές γεωγλωσσολογικές ανακαλύψεις του Mario Alinei μπορεί να συμβιβαστεί με την στενή συγγενική σχέση μεταξύ γλωσσών τόσο απομακρυσμένων γεωγραφικά, όπως είναι αυτές της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας (εικ. 3 [σελ. 42]); Τέλος, υφίστανται τελικά ή όχι οι αμφιλεγόμενες μακροφυλετικές γλωσσικές σχέσεις και, αν ναι, σε ποια περίοδο και σε ποια διαδικασία πρέπει να αναχθούν;

Το τοπίο που διαμορφώνεται από τις έρευνες της πληθυσμιακής γενετικής έχει ενισχύσει όχι μόνο την υπόθεση της παλαιολιθικής συνέχειας στην κατοίκηση του ινδοευρωπαϊκού ευρασιατικού χώρου, αλλά και το μοντέλο της «Εξόδου από την Αφρική II». Δεν φαίνεται, συνεπώς, να στηρίζει τις πολυεστιακές προσεγγίσεις για την προέλευση του *Homo Sapiens*. Όπως όμως αναφέραμε ήδη κατ' επανάληψιν, είναι προς το

παρόν αρκετά παρακινδυνευμένο να θεωρήσει κανείς τελεσίδικα τα αποτελέσματα των ερευνών σε έναν κλάδο όπου το μεθοδολογικό και ερμηνευτικό έδαφος είναι ακόμη ιδιαιτέρως ασταθές. Ως προς την ερμηνευτική του στρατηγική θα μπορούσε, μάλιστα, να παρατηρήσει κανείς ότι σχεδόν ολόκληρος ο χώρος της πληθυσμιακής γενετικής δίνει την εντύπωση πως λειτουργεί όπως η επιστήμη της αρχαιολογίας ως το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα. Αντιλαμβάνεται, δηλαδή, την ιστορία των πληθυσμών αποκλειστικά με όρους μεταναστευτικών κινήσεων (βλ. κεφ. I, σελ. 23 κ.ε.).

Συχνά, μάλιστα, η παρωχημένη αρχαιολογία συνδυάζεται και με στοιχεία παρωχημένης γλωσσολογίας. Διότι σε αυτήν παραπέμπει η σχεδόν αυτόματη σύνδεση της γενετικής διαφοροποίησης μεταξύ πληθυσμών με την ιδέα του γεωγραφικού διαχωρισμού και της εν συνεχεία ανεξάρτητης εξέλιξής τους, διαδικασία, η οποία θυμίζει την διάσπαση μιας πρωτογλώσσας στους θυγατρικούς της κλάδους ως αποτέλεσμα μεταναστευτικών «διακλαδώσεων». Με αυτούς ακριβώς τους όρους γίνεται προσπάθεια να κατανοηθεί και η διασπορά του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου από την Αφρική στις υπόλοιπες περιοχές του κόσμου. Η αυστηρά μονοεστιακή οπτική της προελεύσεως του *Homo Sapiens*, σύμφωνα με την οποία ο σύγχρονος άνθρωπος αντικατέστησε ουσιαστικά κατά την εξάπλωσή του ένα ολόκληρο γένος παλαιοτέρων ανθρωπιδών, προδίδει δίχως αμφιβολία την επίδραση αυτής της πανίσχυρης, αλλά και παρωχημένης ερμηνευτικής παράδοσης.

Βεβαίως, εάν κανείς αμφισβητεί την ορθότητα των ανωτέρω πορισμάτων, τότε γιατί να μην αμφισβητήσει και τις ενδείξεις περί της παλαιολιθικής συνέχειας στην κατοίκηση του ευρασιατικού χώρου; Πρώτον, διότι, όπως ακριβώς και στην ανάλογη σχέση μεταξύ ιστορικής γλωσσολογίας και προϊστορικής αρχαιολογίας (βλ. κεφ. VII.1, σελ. 313 κ.ε.), έτσι και στην περίπτωση της πληθυσμιακής γενετικής είναι η αρχαιολογία αυτή που πρέπει να παίζει τον βαρύνοντα ρόλο κατά την διαδικασία εξαγωγής συμπερασμάτων. Και τούτο διότι επί του παρόντος μόνον η αρχαιολογία και οι μέθοδοί της μπορούν να παράσχουν ένα αξιόπιστο πλαίσιο τοπογραφικού και κυρίως χρονολογικού εντοπισμού των προϊστορικών ευρημάτων. Κατά συνέπεια, δεν είναι τόσο (ούτε μόνο) τα ερευνητικά αποτελέσματα του προηγούμενου υποκεφαλαίου, τα οποία συνηγορούν για την παλαιολιθική συνέχεια στην ευρεία ζώνη διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Είναι πάνω απ' όλα το γεγονός ότι αυτά τα αποτελέσματα συνάδουν με ανάλογα σχετικά πορίσματα από το πεδίο της αρχαιολογίας. Και με αυτόν τον τρόπο ενδυναμώνουν, φυσικά, την προοπτική ορθότητάς τους.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα στα οποία αναφερόμαστε και τα οποία εκτέθηκαν λεπτομερώς στα προηγούμενα κεφάλαια αφορούν τα δύο άκρα της ινδοευρωπαϊκής εξάπλωσης: πρόκειται για την εικόνα πληθυσμιακής και πολιτιστικής συνέχειας στην κοιλάδα του Ινδού και για την ομαλή μεσολιθική-νεολιθική μετάβαση στα περισσότερα τμήματα της Ευρώπης. Στην περίπτωση των Ινδιών (βλ. κεφ. VII.5) διαπιστώσαμε ότι ο πολιτισμός που αναπτύχθηκε στην περιοχή Ινδίας-Πακιστάν κατά τους ιστορικούς

χρόνους ανάγεται οργανικά στις νεολιθικές καταβολές του γεωγραφικού του χώρου. Το κυριότερο: οι ομιλητές της ινδοευρωπαϊκής, εδώ της βεδικής και κλασικής σανσκριτικής, πολύ δύσκολα μπορούν να ταυτιστούν με τους πρώτους γεωργούς ή με κάποιους μεταγενέστερους εισβολείς ως «από μηχανής θεούς» της ινδοευρωπαϊκής παρουσίας στην περιοχή. Η πληθυσμιακή γενετική ενίσχυσε στο θέμα αυτό την βάσιμη υποψία την οποία δημιούργησε και η αρχαιολογική έρευνα: συνεισέφερε ανεξάρτητες ενδείξεις για την πληθυσμιακή συνέχεια στις Ινδίες από την εποχή της πρώτης εμφάνισης του *Homo Sapiens* (πριν από περίπου 40.000 χρόνια) ως τους ιστορικούς χρόνους.

Μια παρόμοια κατάσταση έχουμε και στην Ευρώπη. Εδώ τα αρχαιολογικά επιχειρήματα υπέρ της εντόπιας πρόσληψης του νεολιθικού πολιτισμού στις περισσότερες περιοχές της ηπείρου έγιναν τελικά δεκτά και από τον Colin Renfrew (βλ. κεφ. VII.6, σελ. 402 κ.ε.). Και σε αυτή την περίπτωση η πληθυσμιακή γενετική κατέληξε σε πορίσματα που ισχυροποιούν τα αρχαιολογικά συμπεράσματα. Η ως επί το πλείστον παλαιολιθική προέλευση του γενετικού υλικού των σύγχρονων Ευρωπαίων υποδηλώνει ότι η εξάπλωση της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας έλαβε χώρα μάλλον μέσω πολιτιστικής διάχυσης παρά μέσω μεταναστευτικών κινήσεων. Οι τελευταίες φαίνεται πως περιορίστηκαν σε λίγες μόνο περιοχές, μία εκ των οποίων, πάντως, είναι και η Ελλάδα.

Ο δεύτερος παράγοντας που ενισχύει τα πορίσματα παλαιολιθικής συνέχειας της πληθυσμιακής γενετικής συνδέεται με κάποια ειδικότερα στοιχεία που αφορούν την Ευρώπη. Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο (σελ. 497 κ.ε.) αναφερθήκαμε σε μια βασική μεθοδολογική ένσταση που εκ πρώτης όψεως μοιάζει ικανή να ανασκευάσει πλήρως τα γενετικά δεδομένα υπέρ της παλαιολιθικής συνέχειας στην κατοίκηση της ηπείρου. Πρόκειται για την κριτική απέναντι στην τάση να συγχέονται οι ηλικίες των γενετικών μεταλλάξεων με την αρχαιότητα της παρουσίας ενός πληθυσμού σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Είναι μια απολύτως ορθή επιφύλαξη, αφού ακόμη και η ακριβής χρονολόγηση μιας μετάλλαξης δεν αναιρεί την πιθανότητα αυτή να μεταφέρθηκε πολύ αργότερα στον γεωγραφικό χώρο που ανευρίσκεται σήμερα μέσω μιας μεταναστευτικής κίνησης.

Σε ό,τι αφορά την Ευρώπη, η δικαιολογημένη αυτή αντίρρηση θα μπορούσε κατά πρώτον να αποκρουστεί και αυτή με το επιχείρημα που διατυπώσαμε πιο πάνω: δηλαδή με τον συνδυασμό των αποτελεσμάτων της γενετικής με εκείνα της αρχαιολογίας. Πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι το σκεπτικό περί πιθανών μεταναστευτικών κινήσεων που θα μπορούσαν να έχουν ακολουθήσει χρονικώς την εμφάνιση κάποιων μεταλλάξεων προδίδει και αυτό σαφώς την επίδραση του μεταναστευτισμού. Οι διαρκείς μεταναστευτικές κινήσεις των προϊστορικών λαών θεωρούνται περίπου δεδομένες και με αυτόν τον τρόπο εξακολουθεί κανείς να περιστρέφεται γύρω από μια ξεπερασμένη θεωρητική τάση.

Υπάρχει όμως και ένα τρίτο αντικριτικό σημείο, το οποίο προκύπτει από τα ίδια τα στοιχεία των γενετικών ερευνών. Και αυτό είναι η διαφαινόμενη σύνδεση των μιτοχονδριακών απλοομάδων H, V, I, W, T, K, οι οποίες συνιστούν το 70% της σύγχρονης

ποικιλομορφίας, με την περίοδο των ραγδαίων κλιματικών αλλαγών κατά την ύστερη Ανώτερη Παλαιολιθική. Η χρονολογική αυτή σύμπτωση δημιουργεί την υπόνοια πως υπάρχει ένας συσχετισμός μεταξύ των μεταβολών του κλίματος κατά την μετάβαση από το Πλειστόκαινο στο Ολόκαινο και της δημιουργίας μιας σειράς νέων μεταλλάξεων. Εάν αυτό ισχύει, τότε σημαίνει ότι κατά την περίοδο εμφάνισης των εν λόγω γενετικών χαρακτηριστικών οι πληθυσμοί-φορείς τους βρίσκονταν ήδη στην Ευρώπη. Διότι, εάν βρίσκονταν ακόμη σε νοτιότερες περιοχές, π.χ. στην Μέση Ανατολή, τότε δεν θα είχαν επηρεαστεί τόσο πολύ από τις αλλαγές του κλίματος και ίσως οι μεταλλάξεις δεν θα είχαν καν εμφανιστεί.

Συνεπώς, κατά την περίοδο αυτή δεν έχουμε, καθώς φαίνεται, την είσοδο νέων πληθυσμών στην Ευρώπη, αλλά απλώς την εξαφάνιση ορισμένων παλαιότερων γενετικών κλάδων. Παρότι εξέλιπαν, οι κλάδοι αυτοί είναι που θεμελίωσαν την κατοίκηση της Γηραιάς Ηπείρου από τον ανατομικώς σύγχρονο άνθρωπο και –αυτό είναι που έχει την μεγαλύτερη σημασία για το θέμα μας– έφεραν πιθανότατα μαζί τους και τις γλώσσες των περισσότερων ευρωπαϊκών πληθυσμών. Οι γλώσσες αυτές συνέχισαν χωρίς αμφιβολία να ομιλούνται από τις υπόλοιπες εκείνες ομάδες πληθυσμού, ίχνη του γενετικού υλικού των οποίων ανευρίσκονται ακόμη και σήμερα στα δείγματα των σύγχρονων Ευρωπαίων.

Ήρθε η ώρα στο σημείο αυτό να στρέψουμε την προσοχή μας στο σημείο του χάρτη της παλαιολιθικής Ευρώπης που έχει την μεγαλύτερη σημασία για το θέμα μας: στον ελλαδικό χώρο. Διότι, εάν η παλαιολιθική συνέχεια, γλωσσική και εν μέρει και πληθυσμιακή, είναι η τεκμηριωμένη υπόθεση που έχουμε διατυπώσει, τότε είναι αναγκαίο να εξετάσουμε τι αποκαλύπτει η αρχαιολογική μαρτυρία για την παλαιολιθική κατοίκηση του ελλαδικού χώρου από την εποχή της εμφάνισης του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου ως και τις αρχές της Νεολιθικής Εποχής. Έχοντας πλέον μεταφερθεί σε μια πολύ μακρινή φάση της προϊστορίας είναι σημαντικό να έχουμε στο μυαλό μας ότι τα αρχαιολογικά στοιχεία για αυτήν δεν είναι τόσο πλούσια όσο για τις μεταγενέστερες εποχές, π.χ. για την Εποχή του Χαλκού. Αυτό είναι κάτι που μπορεί να δημιουργήσει την εντύπωση ότι εξίσου «φτωχή» ήταν και η πραγματική κατάσταση της κατοίκησης στην Ελλάδα κατά το μεγάλο χρονικό διάστημα της Ανώτερης Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής περιόδου (περ. 40.000-7000 π.Χ.). Μια τέτοια παραδοχή θα ήταν όμως ιδιαίτερα παρακινδυνευμένη. Τα «αρνητικά» δεδομένα, δηλαδή τα κενά στο προϊστορικό αρχαιολογικό υλικό, οφείλονται συχνά στην κατάσταση της έρευνας και της διατήρησης αυτού του υλικού.

Ιδίως στην Ελλάδα συντρέχουν συνθήκες που συχνά δυσχεραίνουν την πρόσβασή μας στα κατάλοιπα τόσο μακρινών περιόδων. Η ακόμη ζωντανή (και ως έναν βαθμό ετερόφωτη) υπέρμετρη έμφαση στο κλασικό παρελθόν είναι σαφώς ένας από τους παράγοντες που έχουν καταστήσει την ενασχόληση με την παλαιολιθική αρχαιολογία μια σχεδόν περιθωριακή ενασχόληση στην χώρα μας. Υπάρχουν όμως και κάποιες άλλης

φύσεως προβληματικές προϋποθέσεις. Ο ελλαδικός χώρος συνιστά, επί παραδείγματι, μια γεωλογικώς πολύ ενεργό περιοχή με έντονη τεκτονική δραστηριότητα σε πολλά σημεία της.[1005] Κατά συνέπεια, πολλές παλαιές αποθέσεις έχουν σε μεγάλο βαθμό ή εξ ολοκλήρου καταστραφεί. Εκτός αυτού, αρκετά προνεολιθικά αρχαιολογικά ίχνη διαταράχθηκαν και από τις ανθρώπινες επεμβάσεις τις χιλιετίες που ακολούθησαν την εισαγωγή της γεωργικής οικονομίας. Η έντονη αγροτική δραστηριότητα τα τελευταία 8000 χρόνια, π.χ. οι εκχερσώσεις που λάμβαναν χώρα στις πλαγιές των λόφων, απέβη συχνά εις βάρος της διατήρησης παλαιότερων αρχαιολογικών στρωμάτων.

Ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που στρεβλώνουν την εικόνα μας για την παλαιολιθική κατοίκηση του ελλαδικού χώρου είναι όμως και η σταδιακή άνοδος της στάθμης της θάλασσας (περίπου κατά 120-130 μέτρα από το 16.000 π.Χ. ως σήμερα) κατά την περίοδο θέρμανσης του κλίματος που σήμανε την μετάβαση στο Ολόκαινο. Και τούτο διότι η άνοδος αυτή είχε ως αποτέλεσμα την καταβύθιση πολλών άλλοτε παράκτιων εκτάσεων και θέσεων. Σε μια χώρα με τόσο μακρά ακτογραμμή και ορεινή ενδοχώρα η απώλεια των παράκτιων πεδιάδων σήμαινε την απώλεια 40-70% των εκτάσεων που ήταν οι πιο κατάλληλες για κατοίκηση.[1006] Όσο παράξενο κι αν ακούγεται, η Ελλάδα της Νεολιθικής, της Εποχής του Χαλκού και των ιστορικών χρόνων αποτελεί το γεωγραφικό κατάλοιπο μιας πολύ ευρύτερης χερσονήσου της νοτιοανατολικής Ευρώπης, η οποία κατοικούνταν κατά την Παλαιολιθική.

Λαμβανομένων υπ' όψιν αυτών των περιορισμών στην έρευνα, καθίσταται σαφές για ποιον λόγο ο σποραδικός χαρακτήρας των αρχαιολογικών ευρημάτων της Παλαιολιθικής δεν πρέπει να εκλαμβάνεται αυτομάτως ως ενδεικτικός μιας εξίσου σποραδικής κατοίκησης του ελλαδικού χώρου εκείνη την εποχή. Το ίδιο ισχύει, φυσικά, και για τις περιόδους που είναι αρχαιότερες της Ανώτερης Παλαιολιθικής, για τις οποίες τα ως τώρα δεδομένα είναι επίσης πολύ αποσπασματικά. Το ότι ο ελλαδικός χώρος ήταν κατοικημένος το αργότερο από τα τέλη της Κατώτερης Παλαιολιθικής είναι κάτι που μπορεί, πάντως, να αποδειχθεί και από μεμονωμένα ευρήματα, όπως είναι π.χ. το πολυσυζητημένο κρανίο των Πετραλώνων.

Το αινιγματικό αυτό εύρημα, που ανακαλύφθηκε το 1960 στο σπήλαιο των Πετραλώνων στην Χαλκιδική, ανήκει πιθανότατα στο ανθρωπολογικό είδος που φέρει την ονομασία *Homo Heidelbergensis* και χρονολογείται μεταξύ 400.000 και 200.000 ετών

[1005] Βλ. επ' αυτού C. Runnels, Review of Aegean prehistory IV: the Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the advent of the Neolithic, Addendum: 1995-1999, στο: T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, American Journal of Archaeology Supplement I (Archaeological Institute of America, Boston 2001), σελ. 225, 253.

[1006] Ό.π. σελ. 253. Βλ. επίσης T. H. van Andel - J. C. Shackleton, Late Palaeolithic and Mesolithic coastlines of Greece and the Aegean, *Journal of Field Archaeology* 9 (4), 1982, σελ. 445-454. K. Lambeck, Sea-level change and shore-line evolution in Aegean Greece since Upper Palaeolithic time, *Antiquity* 70, 1996, σελ. 588-611.

προ του παρόντος.[1007] Ο *Homo Heidelbergensis* πιστεύεται ότι αντιπροσωπεύει στην Ευρώπη την ενδιάμεση εξελικτική βαθμίδα μεταξύ του *Homo Erectus* και του ανθρώπου του Νεάντερταλ, ενώ στην Αφρική μεταξύ του *Homo Erectus* και του *Homo Sapiens*. Εάν ο άνθρωπος των Πετραλώνων αντιπροσωπεύει τον πρωιμότερο ορίζοντα της παρουσίας του ανθρώπου στον ελλαδικό χώρο, τότε η Παλαιολιθική Εποχή σε αυτόν ξεκίνησε πολύ αργότερα απ' ό,τι στην Αφρική και την Μέση Ανατολή.

Ασαφές παραμένει το ποια μορφή και πυκνότητα παρουσίαζε η κατοίκηση στις διάφορες περιοχές της Ελλάδας κατά την μετάβαση στην Μέση Παλαιολιθική περίοδο. Η έντονη αύξηση του αριθμού των θέσεων κατά το διάστημα 100.000-30.000 π.Χ. πρέπει πλέον να αποδοθεί στην δραστηριότητα του ανθρώπου του Νεάντερταλ. Δεν είναι όμως γνωστό εάν η παρουσία του στον ελλαδικό χώρο υπήρξε αποτέλεσμα συνεχούς εξέλιξης από προγενέστερες φάσεις ή σχετίζεται πιθανώς με την προς νότον μετανάστευσή του λόγω της εμφάνισης της τελευταίας παγετωνικής περιόδου.[1008] Ένα περίεργο φαινόμενο σχετιζόμενο με τις θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής έχει να κάνει με την γεωγραφική τους εξάπλωση.

Συγκεκριμένα, φαίνεται να παρουσιάζουν μια αξιοπρόσεκτη συγκέντρωση στην δυτική Ελλάδα, ενώ π.χ. η Θεσσαλία και η Πελοπόννησος έχουν δώσει ευρήματα της μουστέριας πολιτιστικής βαθμίδας μόνο σε μια μεταγενέστερη φάση, πριν από 45.000-30.000 χρόνια.[1009] Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι αυτή η ύστερη μετατόπιση του γεωγραφικού κέντρου βάρους αντανακλά την εκτόπιση των Νεάντερταλ προς νοτιοανατολικά. Αυτή προκλήθηκε ίσως λόγω της διείσδυσης φορέων του ωρινιακού πολιτισμού από την περιοχή των κεντρικών Βαλκανίων προς την βορειοδυτική Ελλάδα. Παράλληλα, η κίνηση των Νεάντερταλ ή έστω των φορέων του μουστερίου πολιτισμού προς νότον οφείλεται ίσως και στην καταβύθιση των παράκτιων εκτάσεων της βορειοδυτικής Ελλάδας κατά το ίδιο διάστημα.

Η περίοδος της μετάβασης από την Μέση στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο είναι μία από τις πιο κρίσιμες στην προϊστορία της Ευρώπης. Όπως έχουμε ήδη αναφέ-

---

[1007] C. Runnels, Review of Aegean prehistory IV: the Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the advent of the Neolithic, Addendum: 1995-1999, στο: T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, American Journal of Archaeology Supplement I (Archaeological Institute of America, Boston 2001), σελ. 232 με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές. Βλ. επίσης K. Harvati, Petralona: Link between Africa and Europe?, στο: L. A. Schepartz - S. C. Fox - C. Bourbou (επιμ.), *New directions in the skeletal biology of Greece*, Hesperia Supplement 43 (The American School of Classical Studies at Athens 2009), σελ. 31-47.

[1008] C. Runnels, Review of Aegean prehistory IV: the Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the advent of the Neolithic, Addendum: 1995-1999, στο: T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, American Journal of Archaeology Supplement I (Archaeological Institute of America, Boston 2001), σελ. 238. Για την Μέση Παλαιολιθική στον ελλαδικό χώρο βλ. επίσης D. Papagianni, *Middle Palaeolithic Occupation and Technology in Northwestern Greece. The Evidence from Open-Air Sites* (BAR International Series 882, Oxford 2000).

[1009] C. Runnels, Review of Aegean prehistory IV: the Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the advent of the Neolithic, Addendum: 1995-1999, στο: T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, American Journal of Archaeology Supplement I (Archaeological Institute of America, Boston 2001), σελ. 240.

ρει, σε αυτήν εμφανίζεται για πρώτη φορά ο ανατομικώς σύγχρονος άνθρωπος (*Homo Sapiens*), καθώς και η ωρινιακή λιθοτεχνία (περ. 40.000-26.000 π.Χ.) που θεωρείται συχνά πως αντιπροσωπεύει το τεχνολογικό του *alter ego*. Περί το 40.000 π.Χ. τερματίζεται η μουστέρια κατοίκηση και στην μεσογειακή νοτιοανατολική Ευρώπη. Μεταξύ της ύστατης φάσης με μουστέρια πολιτιστικά χαρακτηριστικά και της αρχόμενης Ωρινιακής απαντά μια μικρή και μεταβατική ομάδα λιθοτεχνιών με ονομασίες Τελική Μέση Παλαιολιθική, Αρχική Ανώτερη Παλαιολιθική ή Πρώιμη Ανώτερη Παλαιολιθική. Αυτή εμφανίζει έναν ανάμεικτο μουστέριο-ωρινιακό χαρακτήρα και δεν είναι σίγουρο αν πρέπει να αποδοθεί στους τελευταίους Νεάντερταλ ή στους πρώτους σύγχρονους ανθρώπους.[1010]

Η απόδοση συγκεκριμένων λιθοτεχνιών σε συγκεκριμένα είδη ανθρωπιδών σε αυτή την μεταβατική περίοδο είναι ούτως ή άλλως ιδιαιτέρως επισφαλής. Στην μεταβατική αυτή ομάδα λιθοτεχνιών και σε χρονικά στρώματα που φθάνουν ως το 38.000 π.Χ. ανάγεται το αρχαιολογικό υλικό από θέσεις όπως το σπήλαιο Κεφαλάρι της Αργολίδας, το σπήλαιο Λακονίδα, η θέση Σπήλαιον στις εκβολές του ποταμού Αχέροντα, το Ελαιοχώριο στην Αχαΐα, αλλά και το φαράγγι της Κλεισούρας κοντά στο Μπερμπάτι της Αργολίδας.[1011]

Η τελευταία αυτή θέση είναι εξαιρετικής σπουδαιότητας, αφού εκεί απαντά η αρχαιότερη αμιγής ωρινιακή λιθοτεχνία στον ελλαδικό χώρο. Ο πρώιμος ωρινιακός ορίζοντας στην Κλεισούρα χρονολογείται στο διάστημα 32.000-22.000 π.Χ., εκτείνεται, δηλαδή, ως την Γκραβέττια περίοδο σε περιοχές της υπόλοιπης Ευρώπης. Σε ορισμένες από τις προαναφερθείσες θέσεις όπως π.χ. στο Σπήλαιον, στο Ελαιοχώριο, στο Κεφαλάρι, αλλά και στο Φράγχθι, έχουμε μεν και εκεί ωρινιακές λιθοτεχνίες, χωρίς όμως σίγουρη χρονολόγηση. Εάν τα χρονολογικά δεδομένα της Κλεισούρας θεωρηθούν ασφαλή, γεννάται το ερώτημα για το αν αυτά αντιπροσωπεύουν πράγματι την πρωιμότερη φάση του ωρινιακού πολιτισμού στον ελλαδικό χώρο. Εάν αυτό ισχύει, τότε σημαίνει ότι η συγκεκριμένη λιθοτεχνία και οι φορείς της έφθασαν στην Ελλάδα με σχετική καθυστέρηση εν σχέσει προς άλλες περιοχές της νοτιοανατολικής Ευρώπης, όπου υπάρχουν ωρινιακά ευρήματα αρχαιότερα ακόμη και του 40.000 π.Χ.

Σύμφωνα με την Ελληνίδα αρχαιολόγο Δ. Παπαγιάννη,[1012] είναι ενδεχόμενο πως η μεσογειακή νοτιοανατολική Ευρώπη υπήρξε μια γεωγραφική ζώνη που δεν εποικίστηκε αμέσως κατά την άφιξη του *Homo Sapiens* στην Ευρώπη. Αντιθέτως, δεν αποκλείεται να υπήρξε το αντίστοιχο της νοτίου Ιβηρικής και της νοτίου Ιταλίας στο νοτιοανατολικό άκρο της ηπείρου ως ένα από τα τελευταία «καταφύγια» των ανθρώπων του

[1010] D. Papagianni, Mediterranean southeastern Europe in the Late Middle and Early Upper Palaeolithic: modern human route to Europe or Neanderthal refugium?, στο: M. Camps - C. Szmidt (επιμ.), *The Mediterranean from 50 000 to 25 000 BP. Turning Points and New Directions* (Oxbow Books, Oxford 2009), σελ. 131 κ.ε.

[1011] Ό.π. σελ. 116 κ.ε., 126 κ.ε.

[1012] Ό.π. σελ. 115-136.

Νεάντερταλ. Μια τέτοια εξέλιξη θα μπορούσε να θεωρηθεί μάλλον η συνέπεια της καθυστερημένης παρουσίας του σύγχρονου ανθρώπου στις νοτιότερες αυτές περιοχές και όχι η αιτία της. Η σύνθετη τοπογραφία του ελλαδικού χώρου, η ασυνέχεια στην διασπορά των πηγών διαβίωσης και η έλλειψη εύκολων προσβάσεων στο τοπίο πιθανώς υπήρξαν τα στοιχεία που αποθάρρυναν τον άμεσο εποικισμό των περιοχών αυτών.

Μιλώντας για «εποικισμό», δηλαδή για εγκατάσταση επήλυδων σε έναν τόπο ήδη κατοικημένο δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο μηχανισμός διασποράς του ανατομικώς σύγχρονου ανθρωπολογικού τύπου δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί πλήρως. Δεν είναι σίγουρο αν πρέπει να αντιληφθούμε αυτή την διαδικασία πράγματι ως «εποικισμό» και σταδιακή αντικατάσταση των προϋπαρξάντων κατοίκων-ανθρώπων του Νεάντερταλ. Η πιθανότητα π.χ. ότι η εξάπλωση του *Homo Sapiens* είχε περισσότερο την μορφή της αργής και σταδιακής προώθησης ενός πλεονεκτούντος γονοτύπου και λιγότερο αυτήν της μεταναστευτικής εξάπλωσης των πληθυσμών του νέου είδους παραμένει ανοιχτή. Σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε κανείς να αναμένει πως η ασυνέχεια κατά την μετάβαση από την Μέση στην Ανώτερη Παλαιολιθική δεν υπήρξε τόσο ριζική και απότομη. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η μεταβατική αυτή φάση εκτείνεται σε μια τεράστια χρονική περίοδο άνω των 20.000 ετών (περ. 50.000-25.000 π.Χ.).

Η προοπτική μιας σχετικής συνέχειας στην κατοίκηση του ελλαδικού χώρου τουλάχιστον κατά τις τελευταίες φάσεις της Παλαιολιθικής αναδεικνύεται από την ίσως όχι εντελώς αδιάκοπη, αλλά σίγουρα διαχρονική χρήση συγκεκριμένων θέσεων. Μία από αυτές είναι το σπήλαιο της Θεόπετρας κοντά στα Τρίκαλα, στο οποίο έχουν ανασκαφεί στρώματα όλων των περιόδων από την Μέση Παλαιολιθική ως την Χαλκολιθική.[1013] Καθώς η ανθρώπινη παρουσία έχει βεβαιωθεί ήδη για την περίοδο 75.000-60.000 π.Χ., είναι σαφές πως το σπήλαιο ήταν εν χρήσει από ανθρώπους του Νεάντερταλ. Σε εκπροσώπους του ανθρωπολογικού αυτού είδους ανήκουν πιθανότατα και τα αποτυπώματα ανθρώπινων πελμάτων, καλυμμένων με κάποιας μορφής υποδήματα, τα οποία αναγνωρίστηκαν σε στρώμα που χρονολογείται περίπου στο 45.000 π.Χ.

Αντιθέτως, ένα μεταγενέστερο στρώμα με πολλές εστίες φωτιάς που χρονολογήθηκε περί το 23.000 π.Χ. ανάγεται πιθανότατα στην χρήση του σπηλαίου από ανατομικώς σύγχρονους ανθρώπους. Από το σπήλαιο της Θεόπετρας προέρχεται, μάλιστα, το παλαιότερο ως τώρα γνωστό σκελετικό κατάλοιπο του *Homo Sapiens* στον ελλαδικό χώρο. Πρόκειται για τον σκελετό ενός άνδρα, πιθανότατα ενταφιασμένου, που έζησε περί το 14.000 π.Χ. Στα ευρήματα του σπηλαίου αντιπροσωπεύονται, επίσης, το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής (στρώμα του 12.000-11.000 π.Χ.), καθώς και η Μεσολιθική περίοδος (σε στρώματα με χρονολόγηση περ. 9900-6800 π.Χ.). Από τα τέλη αυτής

[1013] Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα (επιμ.), Η ανασκαφή του σπηλαίου Θεόπετρας 1987-1998, στο: Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα, *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα, 6-7 Νοεμβρίου 1998 (Αθήνα 2000), σελ. 17-36.

της φάσης προέρχεται και μια ταφή γυναίκας περίπου 20 ετών που χρονολογείται περί το 7000 π.Χ., λίγους, δηλαδή, αιώνες πριν την εμφάνιση της γεωργίας στην Ελλάδα.

Σε μια άλλη σημαντική θέση, στο σπήλαιο Φράγχθι της Αργολίδας, η χρήση της θέσης δεν ξεκινά τόσο νωρίς όσο στην Θεόπετρα. Εδώ τα παλαιολιθικά στρώματα χρονολογούνται στο διάστημα 23.000-9000 π.Χ., με αρκετές ασυνέχειες στην κατοίκηση.[1014] Αν και η ακριβής διάρκεια των χρονικών κενών στην χρήση του σπηλαίου δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η εικόνα πολιτιστικής συνέχειας που χαρακτηρίζει διαχρονικά την ανθρώπινη παρουσία στον χώρο. Αυτή αναδεικνύεται πρωτίστως στην χρήση των ίδιων περίπου τύπων λίθινων εργαλείων κατά την διάρκεια πολλών χιλιετιών. Μια τόσο μακροχρόνια σταθερότητα στον τρόπο ζωής, σε ένα διάστημα σχεδόν 25.000 ετών, μαρτυρεί σίγουρα και την επιτυχία του. Μάλλον δεν είναι τυχαίο ότι για την ίδια περίπου χρονική φάση είναι γνωστές και αρκετές άλλες θέσεις σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Σε αυτές συγκαταλέγονται το Σείδι στην Βοιωτία, το Κεφαλάρι στην Αργολίδα, η Γκράβα στην Κέρκυρα, καθώς και το Ασπροχάλικο, η Καστρίτσα, το Κλειδί και η Μποΐλα στην Ήπειρο.[1015]

Είναι σαφές ότι συστατικό στοιχείο αυτού του πολυχιλιετούς και αποτελεσματικού τρόπου ζωής υπήρξαν τα σπήλαια. Για το ποιος ακριβώς ήταν ο ρόλος τους υπάρχουν στην έρευνα διαφορετικές απόψεις.[1016] Σύμφωνα με μία προσέγγιση, τα σπήλαια λειτουργούσαν πιθανότατα ως προσωρινά σημεία στάσεως κατά μήκος ενός ολόκληρου δικτύου εποχικών μετακινήσεων. Πρόκειται για μια υπόθεση που παραπέμπει ελαφρώς στον τρόπο ζωής των σύγχρονων Σαρακατσάνων. Όπως οι τελευταίοι ακολουθούν τα κοπάδια των προβάτων τους, έτσι και οι άνθρωποι εκείνης της εποχής ακολουθούσαν κατά την διάρκεια του έτους τις αγέλες των θηραμάτων τους. Κατά μία άλλη οπτική, οι άνθρωποι δεν ακολουθούσαν τα κοπάδια, αλλά τα περίμεναν ενεδρεύοντας σε «στρατηγικούς» καταυλισμούς εντός ενός ευρύτερου και σύνθετου δικτύου. Αυτό περιελάμβανε και εποχικές βάσεις όχι μόνο σε σπήλαια, αλλά και σε κανονικές θέσεις εκτός αυτών. Ο σκοπός αυτών των εγκαταστάσεων ήταν να βρίσκεται κανείς την σωστή στιγμή στο σωστό μέρος, στα σημεία, δηλαδή, όπου ήταν γνωστό ότι συγκεκριμένα θηράματα διέρχονταν ή κατέφευγαν κατά περιόδους.

[1014] Για μια συνοπτική επισκόπηση των ευρημάτων από το Φράγχθι βλ. C. Runnels, Review of Aegean prehistory IV: the Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the advent of the Neolithic, Addendum: 1995-1999, στο: T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, American Journal of Archaeology Supplement 1 (Archaeological Institute of America, Boston 2001), σελ. 241 κ.ε.

[1015] Ειδικά για τα παλαιολιθικά ευρήματα της Ηπείρου βλ. G. Bailey, The Palaeolithic archaeology and palaeogeography of Epirus with particular reference to the investigations of the Klithi rockshelter, στο: G. N. Bailey - E. Adam - E. Panagopoulou - C. Perles - K. Zachos (επιμ.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994 (British School at Athens, London 1999), σελ. 159-169.

[1016] Βλ. C. Runnels, Review of Aegean prehistory IV: the Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the advent of the Neolithic, Addendum: 1995-1999, στο: T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, American Journal of Archaeology Supplement 1 (Archaeological Institute of America, Boston 2001), σελ. 244 κ.ε. για μια σύνοψη των σχετικών απόψεων των E. Higgs και G. Bailey με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

Είναι, πάντως, πιθανό ότι ο ρόλος των σπηλαίων στον τρόπο ζωής των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών υπήρξε διαφορετικός στην Ελλάδα απ' ό,τι σε άλλες περιοχές της Ευρώπης. Διότι αυτό που απουσιάζει χαρακτηριστικά στα ελληνικά σπήλαια είναι η εξελιγμένη τελετουργική και καλλιτεχνική δραστηριότητα που παρατηρείται π.χ. σε αυτά της Φραγκο-Κανταβρίας (νοτιοδυτικής Γαλλίας και βορειοανατολικής Ισπανίας). Τόσο σπηλαιογραφίες όσο και κινητά καλλιτεχνήματα είναι άγνωστα στην Παλαιολιθική του ελλαδικού χώρου. Ίσως αυτό να είναι μια ένδειξη ότι το μεγαλύτερο μέρος της ζωής εκτυλισσόταν σε θέσεις εκτός των σπηλαίων.

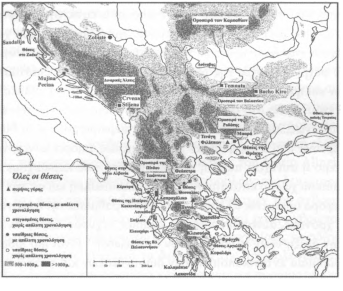

Εικ. 66. Οι κυριότερες παλαιολιθικές θέσεις στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια.

Καθώς πλησιάζουμε στα τέλη της Παλαιολιθικής αρχίζουν να εμφανίζονται κάποιες ενδείξεις αλλαγής σε πτυχές του τρόπου ζωής. Από αυτή την περίοδο στο Φράγχθι προέρχονται τα ευρήματα μηλιακού οψιανού (περί το 9000 π.Χ.), στα οποία αναφερθήκαμε και στο κεφάλαιο VII.4 (σελ. 356 κ.ε.). Στην Μεσολιθική φάση του σπηλαίου (7500-6000 π.Χ.) χρονολογείται ένα μικρό κοινοτικό νεκροταφείο εκτός του σπηλαίου με πέντε ταφές, δύο καύσεις και άλλα διασκορπισμένα κατάλοιπα. Μαζί και με άλλα οστά που βρέθηκαν εντός του σπηλαίου, τα κατάλοιπα αυτά ανήκουν σε άνδρες και γυναίκες όλων των ηλικιών και υποδηλώνουν πλέον την ύπαρξη μόνιμου οικισμού και εξειδικευμένων τελετών ταφής.[1017] Προς το τέλος της Μεσολιθικής κάνουν την εμφάνισή τους για πρώτη φορά οστά θαλάσσιων ιχθύων, μεταξύ αυτών και τόνου, που είχαν

[1017] Ό.π. σελ. 246 κ.ε.

αλιευθεί στην ανοιχτή θάλασσα. Μαζί με τα αυξημένα ποσοστά μηλιακού οψιανού καταδεικνύουν την έμφαση που δίδεται αυτή την περίοδο σε θαλάσσιες πηγές, αλλά και την ύπαρξη ευρείας έκτασης δικτύων εμπορίου και επικοινωνίας.[1018] Δεν είναι, φυσικά, τυχαίο ότι σε αυτήν ακριβώς την περίοδο επέρχεται ο «διάπλους» της νεολιθικής οικονομίας από την Ανατολία προς την Ελλάδα. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο VII.4, οι θαλάσσιες διασυνδέσεις και τα δίκτυα ανταλλαγών του οψιανού έπαιξαν πιθανότατα σημαίνοντα ρόλο στην εξάπλωση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας στις δυτικές ακτές του Αιγαίου.

Από την μικρή αυτή επισκόπηση μερικών πολύ βασικών δεδομένων για την παλαιολιθική κατοίκηση του ελλαδικού χώρου μπορούν, κατά την άποψή μας, να εξαχθούν κάποια αρκετά ενδεικτικά συμπεράσματα. Αυτά αφορούν τον χαρακτήρα της κατοίκησης κυρίως στο διάστημα από την πρώτη εμφάνιση του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου μέχρι τις αρχές της Νεολιθικής. Η διαχρονική διάσταση στην χρήση πολλών θέσεων και η σχετική σταθερότητα στον τρόπο ζωής επί πολλές χιλιετίες είναι δεδομένα που έχουν έρθει στο φως παρά την αποσπασματικότητα του αρχαιολογικού υλικού. Εάν, επομένως, ληφθούν υπ' όψιν όλοι οι περιορισμοί και οι δυσχέρειες στην παλαιολιθική έρευνα που αναφέρθηκαν προηγουμένως, μπορεί κανείς να εικάσει πως ήταν περισσότερο η συνέχεια παρά η ασυνέχεια αυτή που κυριάρχησε στο οικιστικό τοπίο του ελλαδικού χώρου κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική και ως την Νεολιθική περίοδο. Σε ό,τι αφορά ορισμένες αλλαγές που κάνουν βαθμιαία την εμφάνισή τους στους Μεσολιθικούς χρόνους, αυτές δεν υπάρχει κάποιος ισχυρός λόγος να αποδοθούν εξ ολοκλήρου στην άφιξη νέων πληθυσμιακών στοιχείων.[1019] Είναι πιο πιθανό πως αντανακλούν την βαθμιαία εντατικοποίηση των διασυνδέσεων και επαφών του ελλαδικού χώρου με την απέναντι ακτή του Αιγαίου. Αυτές επρόκειτο εν τέλει να οδηγήσουν στην εισαγωγή του νεολιθικού πολιτισμού, η οποία φαίνεται ότι στην νοτιοανατολική Ευρώπη συνοδεύτηκε και από πληθυσμιακές μετακινήσεις.

Σε μια πιο μακροσκοπική θεώρηση, οι ενδείξεις συνέχειας στην κατοίκηση του ελλαδικού χώρου κατά την υπό συζήτησιν περίοδο συνάδουν με την ανάλογη και ευρύτερη εικόνα η οποία, όπως είδαμε προηγουμένως, χαρακτηρίζει τις δύο μεγάλες ζώνες εξάπλωσης της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας. Το σημείο που διαφοροποιεί την Ελλάδα ως προς άλλες περιοχές της Ευρώπης, καθώς και ως προς την πολιτιστική εξέλιξη στις Ινδίες, έχει να κάνει με την μετάβαση από την Μεσολιθική στην Νεολιθική περίοδο. Ευρισκόμενη στην πρώτη γραμμή της προς δυσμάς εξάπλωσης του νεολιθικού πολιτισμού από την Ανατολία προς την Ευρώπη, η δυτική ακτή του Αιγαίου φαίνεται πως δεν δέχθηκε απλώς την νέα πολιτιστική καινοτομία, αλλά μαζί με αυτήν και ένα αρκετά μεγάλο κύμα των φορέων της.

[1018] Ό.π. σελ. 248.

[1019] Ό.π. σελ. 251 κ.ε.

Αν δεχθούμε ότι η Ελλάδα κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική υπήρξε τμήμα αυτού που ονομάσαμε Παλαιολιθικό Πρωτοϊνδοευρωπαϊκό Συνεχές, ποια ήταν τότε η τύχη του πρωτοϊνδοευρωπαϊκού γλωσσικού κλάδου στον ελλαδικό χώρο κατά την κρίσιμη περίοδο του εκνεολιθισμού; Προτού σε λίγο, κατά την τελική σύνθεση των στοιχείων που παρουσιάστηκαν σε αυτό το βιβλίο, δώσουμε την απάντηση, είναι απαραίτητο να στραφούμε στο τελευταίο εκείνο πεδίο αβεβαιότητας από το οποίο εξαρτάται η απάντηση στο ένα από τα δύο βασικά μας ερωτήματα, δηλαδή στο «πόθεν». Να εξετάσουμε, δηλαδή, τα θεμελιώδη και εκκρεμή ζητήματα που σχετίζονται με την προέλευση (και) του ελλαδικού πρωτοϊνδοευρωπαϊκού κλάδου.

Καθώς σε προηγούμενο σημείο αμφισβητήσαμε τον απλουστευτικό τρόπο με τον οποίο γίνεται συχνά αντιληπτή η μονοεστιακή καταγωγή και η εικαζόμενη έξοδος του *Homo Sapiens* από την Αφρική, θα αναρωτηθεί ίσως κανείς για ποιον λόγο ο τελευταίος πρέπει να θεωρηθεί ο αρχικός εκπρόσωπος του Παλαιολιθικού Πρωτοϊνδοευρωπαϊκού Συνεχούς στον ευρασιατικό χώρο. Για ποιον λόγο να μην αναγάγουμε αυτόν τον ορίζοντα γλωσσικής ομοιογένειας σε μια γραμμή εξέλιξης που να εκτείνεται και στις περιόδους πριν από την Ανώτερη Παλαιολιθική; Με αυτόν τον τρόπο θα υπονοούσαμε, φυσικά, μια παράλληλη και βραδεία ανθρωπολογική και γλωσσική εξέλιξη, η οποία θα παρέπεμπε στις τολμηρές γεωγλωσσολογικές σκέψεις του Mario Alinei. Ο δρόμος για την διαλεύκανση αυτού του τεράστιας σημασίας προβλήματος δεν μπορεί παρά να περνάει μέσα από την αρχαιολογική διερεύνηση των απαρχών του ανθρωπολογικού μας είδους. Μόνον αν ακολουθήσει κανείς τα αρχαιολογικά ίχνη, ανθρωπολογικά και τεχνολογικά, του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου, μπορεί ίσως να οδηγηθεί σε κάποια διαφωτιστικά στοιχεία. Με γνώμονα τα δεδομένα της αρχαιολογίας είναι δυνατόν εν συνεχεία να αξιολογηθούν και ορισμένα χρήσιμα σχετικά πορίσματα από τον χώρο της γενετικής και της γλωσσολογίας.

Κατά πρώτον, πρέπει να επισημανθεί ότι η αμφισβήτηση της πιο απλουστευτικής εκδοχής του μοντέλου της «Εξόδου από την Αφρική ΙΙ» δεν αναιρεί την πιθανότητα αυτό να ισχύει εν μέρει ή σε μια πιο σύνθετη μορφή. Σε προηγούμενα σημεία του κεφαλαίου εκθέσαμε δύο βασικά εναλλακτικά σενάρια για την γεωγραφική κατεύθυνση της διασποράς του *Homo Sapiens* που ξεκινούν από την κατά βάσιν μονοεστιακή οπτική για την καταγωγή του. Το πρώτο είναι αυτό του Βέλγου αρχαιολόγου Marcel Otte και συνίσταται στην παρατεταμένη κεντροασιατική «παράκαμψη» στην πορεία του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου από την Αφρική προς τις άλλες ηπείρους. Η υπόθεση επικεντρώνεται στον ευρασιατικό χώρο και θέλει την κεντρική Ασία να είναι ο γεωγραφικός χώρος όπου συντελέστηκε η τελική ανθρωπολογική, τεχνολογική (ωρινιακή λιθοτεχνία), αλλά και γλωσσική (ινδοευρωπαϊκή) διαμόρφωση εκείνου του κλάδου του *Homo Sapiens* που επρόκειτο εν συνεχεία να προωθηθεί προς την Ευρώπη και τις Ινδίες. Βασικό μέρος της σχετικής επιχειρηματολογίας αποτελούν, φυσικά, οι αρχαιολογικές ενδείξεις για την προέλευση της ωρινιακής λιθοτεχνικής παράδοσης. Ως

αδύνατα σημεία της θεωρίας επισημάναμε την τάση εξίσωσης του ανθρωπολογικού, τεχνολογικού και γλωσσολογικού παράγοντα, αλλά και τις αντενδείξεις από τα πορίσματα της πληθυσμιακής γενετικής που αφορούν την κεντρική Ασία.

Είδαμε, επίσης, ότι οι έρευνες του ίδιου κλάδου παραπέμπουν σε έναν άλλο γεωγραφικό χώρο, εκείνον της Μέσης Ανατολής, ως την διαχρονικώς κύρια πηγή πληθυσμιακών μετακινήσεων, τουλάχιστον προς την κατεύθυνση της Ευρώπης. Ιδιαίτερα ελκυστική είναι η σκέψη πως η διαχρονική διάσταση αυτών των μεταναστευτικών επεισοδίων έχει αποτυπωθεί και σε έναν από τους συνθετικούς γενετικούς χάρτες του Cavalli-Sforza (εικ. 62 [σελ. 480], αριστερά). Περαιτέρω, από την άκρως μακροσκοπική οπτική της εξέλιξης των παλαιολιθικών λιθοτεχνιών και των γλωσσικών μορφολογικών τύπων, την οποία υιοθετεί ο Mario Alinei, προκύπτει ότι η Μέση Ανατολή είναι οργανικό μέρος του ευρασιατικού περιβάλλοντος, στο οποίο αναπτύχθηκαν όχι μόνον οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, αλλά και συγκεκριμένες λιθοτεχνικές παραδόσεις με ευρεία χρονολογική και γεωγραφική εξάπλωση. Αυτό που μένει να δούμε είναι αν τα ειδικότερα αρχαιολογικά κατάλοιπα της πρώτης εμφάνισης του *Homo Sapiens* στον ευρασιατικό και κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο «δείχνουν» και αυτά προς την κατεύθυνση της Μέσης Ανατολής.

Πράγματι, είναι ακριβώς στην γεωγραφική αυτή περιοχή που απαντούν μερικά από τα πιο πρώιμα αρχαιολογικά ίχνη του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου εκτός Αφρικής. Στις θέσεις Σκουλ (Skhul) και Κάφζε (Qafzeh) στο σημερινό βόρειο Ισραήλ έχει βρεθεί ένας σημαντικός αριθμός σκελετικών καταλοίπων του ανθρωπολογικού μας είδους, τα οποία χρονολογούνται στο διάστημα 110.000-90.000 προ του παρόντος (εικ. 67 [σελ. 519], αριστερά).[1020] Τουλάχιστον δύο από τους σκελετούς αυτούς ήταν ενταφιασμένοι με τελετουργικό τρόπο, αφού συνοδεύονταν από κτερίσματα (κέρατα ελαφιού, μια σιαγόνα κάπρου, διάτρητα θαλάσσια όστρεα, καθώς και ίχνη ερυθρής ώχρας). Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, ο πληθυσμός αυτός έφθασε στην Μέση Ανατολή από την Αφρική, όπου σύμφωνα με τα ως τώρα παλαιοανθρωπολογικά ευρήματα κατά το διάστημα 200.000-150.000 πριν από την εποχή μας φαίνεται πως κάνει για πρώτη φορά την εμφάνισή του ο *Homo Sapiens*.

Εντούτοις, κάποια νεώτερα ευρήματα (δόντια με σύγχρονα ανθρώπινα χαρακτηριστικά) από το σπήλαιο Κάσεμ (Qesem) του Ισραήλ ίσως αλλάξουν τα δεδομένα.[1021] Και τούτο διότι φέρονται να χρονολογούνται πολύ πριν από τα παλαιότερα ευρήματα από την Αφρική (400.000-200.000 έτη προ του παρόντος). Εάν στο μέλλον αποδειχθεί ότι η Μέση Ανατολή αποτέλεσε τμήμα της πρωτογενούς (αφρικανικής) ζώνης εκμοντερνι-

---

1020 P. Mellars, Why did modern human populations disperse from Africa *ca.* 60,000 years ago? A new model, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 103, 2006, σελ. 9384 κ.ε., εικ. 7.

1021 I. Hershkovitz et al., Middle pleistocene dental remains from Qesem Cave (Israel), *American Journal of Physical Anthropology* 144 (4), 2011, σελ. 575-592.

σμού των ανατομικών χαρακτηριστικών, θα πρόκειται για κάτι που θα ενισχύσει αποφασιστικά τις τελικές υποθέσεις αυτού του βιβλίου που έπονται.

Επί του παρόντος, πάντως, η κατάσταση της έρευνας στην Αφρική είναι πολύ καλύτερη. Εκεί, πριν από περίπου 160.000 χρόνια ο ανθρωπολογικός μας τύπος είχε σχεδόν διαμορφωθεί, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα από την θέση Χέρτο (Herto) της Αιθιοπίας.[1022] Η σημασία των τελευταίων αυτών ευρημάτων είναι διττή, αφού όχι μόνον αντιπροσωπεύουν μορφολογικώς και χρονολογικώς την ενδιάμεση βαθμίδα ανάμεσα στους αρχαιότερους αφρικανικούς κλάδους και τον πλήρως διαμορφωμένο σύγχρονο άνθρωπο, αλλά υπάρχουν και εδώ στοιχεία τελετουργικής συμπεριφοράς κατά την ταφή. Τόσο στην περίπτωση των ευρημάτων του Χέρτο όσο και στις προαναφερθείσες θέσεις του βορείου Ισραήλ (Σκουλ και Κάφζε) τα σκελετικά κατάλοιπα βρέθηκαν σε συνάφεια με εργαλεία που εντάσσονται στην λιθοτεχνική παράδοση της αφρικανικής Μέσης Παλαιολιθικής. Αυτό είναι κάτι που ενισχύει την άποψη ότι οι ομάδες που πριν από περίπου 110.000 χρόνια εμφανίζονται στην περιοχή της Μέσης Ανατολής είχαν τις ρίζες τους στο ανθρωπολογικό και πολιτιστικό περιβάλλον που τουλάχιστον 50.000 χρόνια πριν είχε ήδη συγκροτηθεί στην περιοχή της Αιθιοπίας.

Το πρόβλημα είναι ότι η πρώιμη αυτή «έξοδος» από την αφρικανική ήπειρο υπήρξε βραχύβια. Για το διάστημα των περίπου 30.000-40.000 ετών που ακολουθεί την εποχή των εγκαταστάσεων στις θέσεις του βορείου Ισραήλ απουσιάζουν ανάλογα ευρήματα. Τα κατάλοιπα από το Σκουλ και το Κάφζε θεωρείται, συνεπώς, ότι αντικατοπτρίζουν πιθανότατα ένα μεμονωμένο επεισόδιο εξάπλωσης, το οποίο περιορίστηκε γεωγραφικώς στον χώρο της Μέσης Ανατολής. Ο έλεγχος του τελευταίου περιήλθε σύντομα και πάλι στους πληθυσμούς των ανθρώπων του Νεάντερταλ, αφού οι επήλυδες εκπρόσωποι του *Homo Sapiens* δεν μπόρεσαν να εδραιώσουν την παρουσία τους εκεί. Αν και σύγχρονες σε ό,τι αφορά τα ανατομικά και διανοητικά τους χαρακτηριστικά, οι ομάδες αυτές δεν είχαν προφανώς φθάσει ακόμη σε εκείνο το επίπεδο τεχνολογικής και οικονομικοκοινωνικής εξέλιξης που θα τους επέτρεπε το βήμα παραπέρα.

Για να εμφανιστούν τα πολιτιστικά εκείνα πλεονεκτήματα που θα καθιστούσαν πιο εφικτό το εγχείρημα της γεωγραφικής εξάπλωσης έπρεπε, καθώς φαίνεται, να περάσουν ακόμη λίγες δεκάδες χιλιάδες χρόνια. Τα αρχαιολογικά ίχνη ενός τέτοιου ορίζοντα δραστικής καινοτομίας μπορούν να εντοπιστούν ξανά στην Αφρική και εντοπίζονται στο διάστημα πριν από 80.000-60.000 χρόνια. Σε θέσεις της νοτίου Αφρικής (π.χ. το σπήλαιο Blombos, τον ποταμό Klasies και τις τοποθεσίες Boomplaas και Diepkloof, εικ. 67 [σελ. 519], αριστερά), τα ευρήματα φανερώνουν ότι πριν από περίπου 75.000 χρόνια το τεχνολογικό και ευρύτερα πολιτιστικό επίπεδο του *Homo Sapiens* είχε ριζικά αναβαθμιστεί.[1023] Η εργαλειοτεχνία μαρτυρεί την ύπαρξη ενός πολύ πιο σύνθετου κυνηγετικού

[1022] T. D. White et al., Pleistocene *Homo sapiens* from Middle Awash, Ethiopia, *Nature* 423, 2003, σελ. 742-747.

[1023] P. Mellars, Why did modern human populations disperse from Africa *ca.* 60,000 years ago? A new model, *Pro-*

οπλοστασίου, που περιελάμβανε διαφορετικές κατηγορίες λίθινων και οστέινων στοιχείων εξοπλισμού. Αυτά συνέβαλαν στην μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα των τεχνικών κυνηγίου και συνεπώς στην αισθητή βελτίωση της διατροφικής βάσης. Περαιτέρω, η μεγάλη συγκέντρωση απανθρακωμένων φυτικών καταλοίπων που έχει βρεθεί στα στρώματα του ποταμού Κλάσις (Klasies) είναι πιθανόν πως αντανακλά όχι μόνο την εκτεταμένη χρήση των φυτικών πηγών, αλλά και μια πολύ πρώιμη προσπάθεια τεχνητής αύξησης της ετήσιας φυσικής παραγωγής μέσω εσκεμμένης καύσης συγκεκριμένων μορφών βλάστησης.[1024] Εάν αυτό ισχύει, θα πρόκειται για έναν από τους αρχαιότερους πειραματισμούς του σύγχρονου ανθρώπου με το είδος εκείνο της ανθρώπινης επέμβασης στην φύση που πολύ αργότερα θα οδηγούσε στην ανακάλυψη της γεωργίας.

Στον ίδιο αρχαιολογικό ορίζοντα κάνουν όμως την εμφάνισή τους και άλλες σημαντικές καινοτομίες. Σε αυτές ανήκουν τα στοιχεία για την συστηματική εκμετάλλευση θαλάσσιων πηγών, αλλά και οι ενδείξεις για την ύπαρξη ευρείας κλίμακας δικτύων ανταλλαγών. Η παρουσία συγκεκριμένων ειδών λίθων και οστρέων σε θέσεις μακριά από τις περιοχές προέλευσής τους καταδεικνύει όχι μόνο την αυξημένη αλληλεπίδραση και συνεργασία μεταξύ των διαφόρων ομάδων, αλλά και την διεύρυνση του γεωγραφικού τους ορίζοντα. Το τελευταίο αυτό στοιχείο μπορεί να θεωρηθεί αποφασιστικής σημασίας για την διαδικασία της μετέπειτα εξάπλωσής τους.

Αυτό που, τέλος, κάνει ίσως την μεγαλύτερη εντύπωση είναι η εμφάνιση στην ίδια περίοδο και ενός από τα πιο βασικά γνωρίσματα του πολιτισμού του *Homo Sapiens*: της τέχνης. Σε δύο τεμάχια ερυθρής ώχρας από το σπήλαιο Μπλόμπος (Blombos) απαντά μια σειρά από αρκετά σύνθετα εγχάρακτα διακοσμητικά μοτίβα (εικ. 67 [σελ. 519], δεξιά).[1025] Η σαφής γεωμετρική τους διάταξη δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας για τον απολύτως εσκεμμένο χαρακτήρα τους. Δύσκολα μπορεί κανείς να αρνηθεί πως πρόκειται για το παλαιότερο γνωστό δείγμα αφηρημένης καλλιτεχνικής έκφρασης (χρονολογείται πριν από 75.000 χρόνια), εάν φυσικά υποτεθεί ότι τα σχέδια δεν προσπαθούν να αναπαραστήσουν κάτι πιο συγκεκριμένο.

Το σύνολο των προαναφερθέντων πολιτιστικών στοιχείων δεν υποδηλώνει απλώς έναν βαθμό πολιτιστικής πολυπλοκότητας σαφώς υψηλότερο από οτιδήποτε είχε ως τότε εμφανιστεί στην Μέση Παλαιολιθική της Αφρικής. Πρόκειται πολύ περισσότερο για ένα σύνολο χαρακτηριστικών το οποίο παρουσιάζει εξόφθαλμες ομοιότητες με τον πολιτιστικό ορίζοντα που περίπου 30.000 χρόνια αργότερα θα έκανε την εμφάνισή του στην Ευρώπη και στην δυτική Ασία παράλληλα με τον ανατομικώς σύγχρονο ανθρωπολογικό τύπο. Κατά τον Βρετανό αρχαιολόγο Paul Mellars (Πωλ Μέλαρς), οι ραγδαίες τεχνολογικές, οικονομικοκοινωνικές και πνευματικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα κατά

---

ceedings of the National Academy of Sciences of the USA 103, 2006, σελ. 9382 κ.ε., εικ. 4-5.

1024 Ό.π. σελ. 9383.

1025 Ό.π. σελ. 9382, εικ. 5.

το κρίσιμο αυτό χρονικό διάστημα (80.000-60.000 χρόνια προ του παρόντος), διεύρυναν αποφασιστικά τις δυνατότητες εκμετάλλευσης του φυσικού περιβάλλοντος των ανθρώπινων ομάδων οδηγώντας σε σημαντική αύξηση του πληθυσμού τους.

Η υπόθεση αυτή ενισχύεται, μάλιστα, και από ορισμένα πορίσματα της πληθυσμιακής γενετικής (έρευνες μιτοχονδριακού DNA σε αφρικανικούς πληθυσμούς), σύμφωνα με τα οποία για το επίμαχο χρονικό διάστημα μπορεί να στοιχειοθετηθεί ένα επεισόδιο δημογραφικής έκρηξης σε περιοχές της αφρικανικής ηπείρου.[1026] Τα ευρήματα από τις θέσεις της νοτίου Αφρικής αντιπροσωπεύουν ενδεχομένως το νότιο άκρο αυτής της δημογραφικής και πολιτιστικής εξέλιξης, η οποία αρχικώς έλαβε χώρα κατά πάσα πιθανότητα σε περιοχές της κεντροανατολικής ή νοτιοανατολικής Αφρικής.

Το φαινόμενο της εμφάνισης ενός νέου φάσματος τεχνολογικών, οικονομικών και κοινωνικών καινοτομιών ως προπομπού μιας δημογραφικής και γεωγραφικής εξάπλωσης πληθυσμών θυμίζει, βεβαίως, έντονα αντίστοιχες εξελίξεις σε μεταγενέστερους χρόνους και κυρίως στην περίοδο του εκνεολιθισμού. Σε ό,τι αφορά τον παλαιολιθικό ορίζοντα που εξετάζουμε, ως αποτέλεσμα μιας παρόμοιας διαδικασίας οι πληθυσμοί του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου πιστεύεται ότι άρχισαν πριν από περίπου 65.000-60.000 χρόνια να εξαπλώνονται εκτός της Αφρικής. Αυτή την φορά η έξοδός τους δεν υπήρξε καθόλου βραχύβια, αφού το επίπεδο της πολιτιστικής τους εξέλιξης τους επέτρεψε να εδραιώσουν σταδιακά την παρουσία τους και στις άλλες ηπείρους.

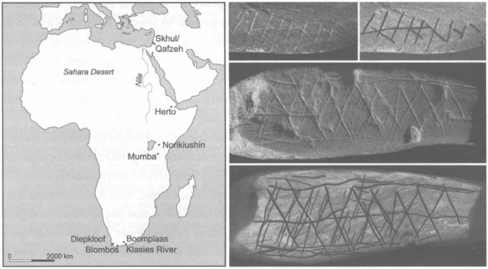

Εικ. 67. Αριστερά: Θέσεις της Αφρικής και της Μέσης Ανατολής με αρχαιολογικά κατάλοιπα του πρώιμου *Homo Sapiens*. Δεξιά: τα κομμάτια ερυθρής ώχρας από το σπήλαιο Μπλόμπος (Blombos) της νοτίου Αφρικής, με διακόσμηση εγχάρακτων γεωμετρικών μοτίβων (περ. 75.000 π.Χ.).

1026 Ό.π. σελ. 9381 κ.ε., εικ. 1-2.

Το πέρασμα από την Αφρική προς τον ευρασιατικό χώρο έγινε πιθανότατα μέσω της Αραβικής χερσονήσου και της Μέσης Ανατολής (εικ. 68). Στην πρώτη περίπτωση, εάν ακολουθήσει κανείς ένα σενάριο κλασικής μετανάστευσης, οι ανθρώπινες ομάδες πέρασαν από την περιοχή της Αιθιοπίας στην απέναντι ακτή της σημερινής Υεμένης. Εν συνεχεία, ακολουθώντας την νότια ακτή της Αραβικής χερσονήσου διέπλευσαν τον Περσικό κόλπο στην περιοχή των Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων για να φθάσουν στον χώρο του σημερινού Ιράν. Στην δεύτερη περίπτωση, οι εκπρόσωποι του σύγχρονου ανθρώπου έφθασαν στην Μέση Ανατολή μέσω της βορείου Αφρικής και της κοιλάδας του Νείλου, όπως πιθανότατα συνέβη και κατά την πρώτη τους απόπειρα εξάπλωσης δεκάδες χιλιάδες χρόνια πριν. Δεν αποκλείεται, βεβαίως, ο μεσανατολικός χώρος να προσεγγίστηκε και μέσω της πορείας κατά μήκος της δυτικής ακτής της Αραβικής χερσονήσου.

Ανοιχτό όμως είναι και το ενδεχόμενο ότι ένας σημαντικός όγκος των υπό εξάπλωσιν ανθρώπινων ομάδων, αυτός που επρόκειτο τελικά να προωθηθεί τόσο προς την Ευρώπη όσο και προς την κατεύθυνση των Ινδιών, μετά την αρχική του έξοδο από την Αφρική, εγκαταστάθηκε για ένα διάστημα στο βόρειο άκρο της Αραβικής χερσονήσου. Πρόκειται για το τμήμα εκείνο της μεταγενέστερης Εύφορης Ημισελήνου, που περιλαμβάνει την Μέση Ανατολή και περιοχές της βορείου Μεσοποταμίας. Η στενή γλωσσική, αλλά και γενετική σχέση μεταξύ πολλών πληθυσμών της Ευρώπης και αυτών της ινδοϊρανικής ζώνης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών υποδηλώνει πως αυτοί προήλθαν από έναν αρχικώς ομοιογενή πληθυσμιακό και φυσικά γλωσσικό πυρήνα. Κατά το μεγάλο χρονικό διάστημα, άνω των 20.000 ετών, που χωρίζει τις πιθανές απαρχές της οριστικής εξάπλωσης του *Homo Sapiens* εκτός Αφρικής (το αργότερο πριν από περ. 65.000-60.000 χρόνια) και τον πιο πρώιμο ορίζοντα της παρουσίας του στην Ευρώπη και στις Ινδίες (πριν από περ. 40.000-30.000 χρόνια) είναι ενδεχόμενο πως το κύμα της διασποράς του «στάθμευσε» στην προαναφερθείσα περιοχή.

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο (σελ. 496), αυτή ακριβώς η περίοδος παραμονής στον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής συσχετίζεται από ορισμένους γενετιστές με τον ευρύ προγονικό κλάδο M89/M213 του DNA του χρωμοσώματος Y.[1027] Σε αυτήν περίπου την χρονική περίοδο υπολογίζεται, επίσης, πως διαχωρίστηκε και η κοινή φυλογενετική ρίζα των κλάδων μιτοχονδριακού DNA που ανευρίσκονται σήμερα στους ευρωπαϊκούς και ινδικούς πληθυσμούς. Ήταν ενδεχομένως ο φέρων πληθυσμός αυτών των γενετικών χαρακτηριστικών που πριν από περίπου 40.000 χρόνια άρχισε να εξαπλώνεται από την Μέση Ανατολή προς την ευρωπαϊκή και κεντροασιατική ζώνη εξάπλωσης της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας.

[1027] P. Underhill et al., The phylogeography of Y chromosome binary haplotypes and the origins of modern human populations, *Annals of Human Genetics* 65, 2001, σελ. 53 κ.ε.

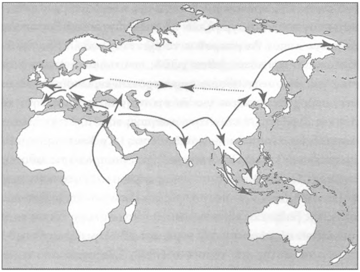

Εικ. 68. Πιθανές κατευθύνσεις της αρχικής διασποράς του *Homo Sapiens* σύμφωνα με την μονοεστιακή θεωρία της «Εξόδου από την Αφρική» (Out of Africa).

Καθώς, πάντως, επί του παρόντος δεν μπορεί να διατυπωθεί μια ικανοποιητική εξήγηση για το γιατί έλαβε χώρα αυτή η υποθετική παραμονή του εξαπλούμενου *Homo Sapiens* στο βόρειο άκρο της Αραβικής χερσονήσου, ίσως πρέπει να θεωρείται ανοιχτό και το σενάριο που υπαινιχθήκαμε λίγο πριν με αφορμή τα ευρήματα από το σπήλαιο Κάσεμ: το κύμα της διασποράς να ήταν ανέκαθεν «σταθμευμένο» εκεί, δηλαδή τμήματα της Μέσης Ανατολής να αποτέλεσαν είτε προέκταση της αφρικανικής πρωτογενούς ζώνης ανάδυσης του *Homo Sapiens* είτε αυτοδύναμη περιοχή διαμόρφωσης των σύγχρονων ανατομικών χαρακτηριστικών. Η τελευταία αυτή υπόθεση δεν πρέπει να θεωρηθεί εξεζητημένη με δεδομένη την ρευστή κατάσταση της έρευνας και τα διαρκώς νέα στοιχεία που απειλούν να ανατρέψουν την εικόνα (π.χ. πρόσφατα ευρήματα 106.000 ετών από το Ομάν, πρωιμότερα του ανωτέρω σεναρίου «εξόδου»).

Ως προς την Ευρώπη, η πορεία εξάπλωσης του ανατομικώς σύγχρονου ανθρωπολογικού τύπου και του πολιτισμού του μπορεί να «χαρτογραφηθεί» με την βοήθεια τόσο των ανθρωπολογικών όσο και των λιθοτεχνικών καταλοίπων. Κατά πρώτον, όπως αποδεικνύουν ανθρωπολογικά ευρήματα από την θέση Κσαρ Ακίλ (Ksar Aqil) του Λιβάνου, τα οποία χρονολογούνται περί το 43.000 π.Χ., οι πληθυσμοί του *Homo Sapiens* ήταν παρόντες στην Μέση Ανατολή αρκετά πριν από την εμφάνιση των ωρινιακών λιθοτεχνιών.[1028] Αυτό σημαίνει πως ακόμη κι αν η θεωρία του M. Otte περί της κεντρο-

[1028] P. Mellars, La Confusion Aurignacienne: Disentagling the archaeology of modern human dispersals in Europe, στο: M. Camps - C. Szmidt (επιμ.), *The Mediterranean from 50 000 to 25 000 BP. Turning Points and New Directions* (Oxbow

ασιατικής προέλευσης της ωρινιακής λιθοτεχνικής παράδοσης ευσταθεί, δεν μας λέει απαραίτητα κάτι και για την καταγωγή των πρώτων σύγχρονων Ευρωπαίων: ο σύγχρονος ανθρωπολογικός τύπος θα μπορούσε να έχει εξαπλωθεί προς την Ευρώπη μέσω Μέσης Ανατολής και ο ωρινιακός λιθοτεχνικός πολιτισμός από την κατεύθυνση της κεντρικής Ασίας, για να «συναντηθούν» αμφότεροι επί ευρωπαϊκού εδάφους.

Παρά ταύτα, υπάρχουν στοιχεία για το ότι στην πραγματικότητα και οι ωρινιακές λιθοτεχνίες της Ευρώπης έλκουν την καταγωγή τους από την Μέση Ανατολή. Τα στρωματογραφικά δεδομένα από σημαντικές θέσεις (π.χ. Ksar Aqil και Boker Tachtit) μαρτυρούν μια σταδιακή και μάλλον ενδογενή μετάβαση από τις λιθοτεχνίες της εκεί αρχόμενης Ανώτερης Παλαιολιθικής, οι οποίες φέρουν τις ονομασίες εμίρια (Emiran) και αχμάρια (Ahmarian), στις πρώιμες μορφές της μεσανατολικής Ωρινιακής φάσης.[1029] Οι απαρχές αυτής της βαθμιαίας εξέλιξης φθάνουν ίσως ακόμη και ως το 50.000 π.Χ.[1030]

Αν και απουσιάζουν ως τώρα σχετικά ευρήματα από την περιοχή της Μικράς Ασίας, ήταν πιθανότατα μέσω αυτής που τόσο η ωρινιακή λιθοτεχνία όσο και ο ανατομικώς σύγχρονος άνθρωπος εξαπλώθηκαν προς στην Ευρώπη. Η διασπορά τους φαίνεται πως ακολούθησε δύο διακριτούς κλάδους (εικ. 69 [σελ. 524]). Ο ένας προωθήθηκε κατά μήκος της κοιλάδας του Δούναβη και συνδέεται με την λιθοτεχνία που ονομάζεται κλασική ωρινιακή. Περί το 41.000 π.Χ. χρονολογούνται τα πολύ σημαντικά σχετικά ευρήματα από τις βουλγαρικές θέσεις Μπάτσο Κίρο (Bacho Kiro) και Τέμνατα (Temnata).[1031] Πρόκειται για ένα σύνολο πολιτιστικών στοιχείων με σαφώς επείσακτο χαρακτήρα εν σχέσει προς ό,τι είχε ως τότε αναπτυχθεί στην ίδια περιοχή.

Η λιθοτεχνία της Ανώτερης Παλαιολιθικής που εμφανίζεται σε αυτές τις θέσεις βρίσκεται σε έντονη αντίθεση με την υποκείμενη τελική μουστέρια. Εκτός αυτού, σε αντίθεση με τους φορείς του μουστερίου πολιτισμού, οι οποίοι έκαναν χρήση μόνο τοπικών πρώτων υλών, τώρα χρησιμοποιούνται είδη λίθων που έχουν μεταφερθεί από απόσταση τουλάχιστον 100 χιλιομέτρων μακριά από τις θέσεις. Περαιτέρω, αρκετοί τύποι εργαλείων, καθώς και οι τεχνικές κατεργασίας τους παρουσιάζουν σαφή ωρινιακά χαρακτηριστικά. Βασιζόμενος στα ανωτέρω αρχαιολογικά δεδομένα και στην χρονολόγησή τους, ο Πολωνός ανασκαφέας των βουλγαρικών θέσεων J. K. Kozlowski διατύπωσε την άποψη ότι ο (όχι και τόσο εύηχος) «μπατσοκίριος» πολιτισμός αντιπροσωπεύει τον πρόδρομο των υπόλοιπων, λίγο μεταγενέστερων ωρινιακών λιθοτεχνιών της Βαλκανικής.[1032]

Ο άλλος κλάδος προώθησης του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου προς την Ευρώπη έλαβε χώρα, καθώς φαίνεται, κατά μήκος των μεσογειακών ακτών. Αντανακλάται

Books, Oxford 2009), σελ. 348.

[1029] Για μια σύνοψη της λιθοτεχνικής εξέλιξης αυτής της περιόδου στην Μέση Ανατολή βλ. ό.π. σελ. 342 κ.ε.

[1030] Ό.π. σελ. 349, εικ. 18.8.

[1031] Ό.π. σελ. 341 κ.ε.

[1032] Ό.π. σελ. 342, με όλες τις σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

σε μια άλλη παραλλαγή της ωρινιακής λιθοτεχνίας που ονομάζεται μεσογειακή πρωτοωριniακή ή φουμάνια κατά τον Mellars.[1033] Η ζώνη της διάδοσής της εκτείνεται από την βορειοανατολική Ιταλία, π.χ. την Γκρόττα Φουμάνε (Grotta Fumane), ως την νότιο Γαλλία και την βορειοδυτική Ισπανία. Αξίζει να σημειωθεί ότι ευρήματα αυτής της λιθοτεχνικής παράδοσης δεν έχουν ακόμη παρουσιαστεί στον ελλαδικό χώρο. Αντιθέτως, περί το 36.000 π.Χ. ο μεσογειακός αυτός κλάδος διασποράς είχε ήδη φθάσει στην περιοχή της βορειοανατολικής Ιταλίας και περί το 34.500 π.Χ. στην βορειοδυτική Ισπανία. Κατά την ίδια περίπου περίοδο ο ρους του Δούναβη συνέβαλε στην περαιτέρω εξάπλωση προς δυσμάς και της κλασικής ωριniακής λιθοτεχνίας. Στην κεντρική Ευρώπη τα σχετικά ευρήματα κάνουν την εμφάνισή τους σε διάσημες θέσεις, όπως το Βίλλεντορφ (Willendorf) στην Αυστρία και το Γκαϊσενκλέστερλε (Geissenklösterle) στην νοτιοδυτική Γερμανία, οι οποίες χρονολογούνται το διάστημα 37.000-35.000 π.Χ. Η ακόλουθη εξάπλωση ως την δυτική Γαλλία (θέσεις όπως Chatelperron, La Ferrassie, La Rochette) είχε λάβει χώρα ως το διάστημα 35.000-33.000 π.Χ.[1034]

Η εξάπλωση του νέου ανθρωπολογικού και πολιτιστικού ορίζοντα στην κεντρική και δυτική Ευρώπη φαίνεται πως έλαβε χώρα σε ένα χρονικό «παράθυρο» θέρμανσης του κλίματος (Hengelo interstadial ή GIS12).[1035] Κατά την διάρκειά του η βλάστηση τούνδρας ή και στέπας που κυριαρχούσε τότε στην δυτική Ευρώπη άρχισε να μοιάζει με αυτή που χαρακτήριζε τις θερμότερες και πιο δασώδεις εκτάσεις των νοτιότερων περιοχών της Ευρώπης. Αυτό που κινεί ιδιαίτερα το ενδιαφέρον είναι πως η διαδικασία διασποράς της κλασικής ωριniακής λιθοτεχνίας από την ανατολική προς την δυτική Ευρώπη διήρκεσε, όπως όλα δείχνουν, μόνο 3000-5000 χρόνια, ενώ με ανάλογη ταχύτητα προωθήθηκε και ο μεσογειακός πρωτοωριniακός ή φουμάνιος κλάδος.

Κατά εντυπωσιακό τρόπο, τόσο ως προς την ταχύτητα της διάδοσης όσο και ως προς τις γεωγραφικές της διακλαδώσεις η περιγραφείσα διαδικασία θυμίζει έντονα την διάχυση της νεολιθικής οικονομίας περίπου 40.000 χρόνια αργότερα (βλ. κεφ. VII.4, σελ. 346 κ.ε.). Σε αυτή την σύμπτωση συνετέλεσαν σίγουρα τα γεωγραφικά δεδομένα της ευρωπαϊκής ηπείρου, αφού τόσο η κοιλάδα του Δούναβη όσο και η αλυσίδα των μεσογειακών ακτών συνιστούν τις σχεδόν αναγκαστικές διαδρομές διείσδυσης στην Ευρώπη. Ιδίως εάν κανείς προσεγγίζει την ήπειρο από την νοτιοανατολική κατεύθυνση, όπως φαίνεται ότι συνέβη και στα δύο αυτά χρονολογικώς απομακρυσμένα επεισόδια.

Σε ό,τι αφορά τον ελλαδικό χώρο, παραμένει ανοιχτό εάν τα ευρήματα κλασικής ωριniακής λιθοτεχνίας που απαντούν στην Κλεισούρα (32.000 π.Χ.) συνιστούν πράγματι τα αρχαιότερα στην Ελλάδα ή αντιπροσωπεύουν απλώς την παρούσα κατάσταση

[1033] Ό.π. σελ. 339 κ.ε.

[1034] Ό.π. σελ. 349.

[1035] Ό.π. σελ. 349 κ.ε., με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές. Βλ. επ' αυτού και C. Gamble, *The Palaeolithic Societes of Europe* (Cambridge University Press, Cambridge 1999), σελ. 280 κ.ε., εικ. 6:3.

της έρευνας.[1036] Κατά συνέπεια, είναι άγνωστο σε ποια παραλλαγή της συγκεκριμένης λιθοτεχνίας, και, επομένως, σε ποιον κλάδο διασποράς της ανήκουν τυχόν παλαιότερα ευρήματα. Αυτό που επί του παρόντος προκύπτει από την γενικότερη εικόνα είναι ότι ο *Homo Sapiens* και το πλέγμα πολιτιστικών στοιχείων που τον συνόδευσαν φαίνεται ότι έφθασε στον ελλαδικό χώρο στο πλαίσιο μιας σταδιακής προώθησης από την ευρύτερη περιοχή της Μέση Ανατολής προς την Ευρώπη. Οι απαρχές αυτής της διαδικασίας μπορούν να εντοπιστούν χρονολογικά περί το 45.000 π.Χ., ενώ περίπου 20.000 χρόνια αργότερα, με την εξαφάνιση των τελευταίων Νεάντερταλ, το ανθρωπολογικό μας είδος είχε πλέον εδραιωθεί απολύτως επί ευρωπαϊκού εδάφους.

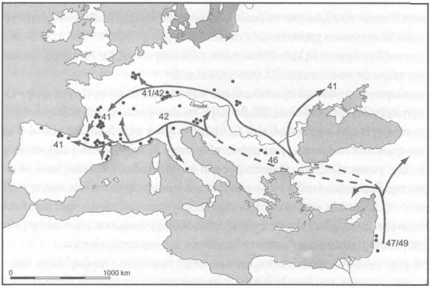

Εικ. 69. Οι πιθανοί κλάδοι της διασποράς του *Homo Sapiens* στην Ευρώπη. Οι αριθμοί δηλώνουν τις πρωιμότερες χρονολογήσεις των ωρινιακών λιθοτεχνιών στις διάφορες θέσεις σε χιλιάδες έτη προ του παρόντος (με κουκκίδες οι θέσεις όπου έχουν βρεθεί οστέινες σχιστές αιχμές ακοντίων, τυπικό στοιχείο του πρώιμου ωρινιακού πολιτισμού).

Στις γεωγραφικές απαρχές αυτής της εξέλιξης, δηλαδή στην περιοχή του βορείου άκρου της Αραβικής χερσονήσου, ταυτιζόμενου με το δυτικό σκέλος της μεταγενέστερης Εύφορης Ημισελήνου, πρέπει να τοποθετηθεί ο διαχωρισμός του δυτικού (ευρωπαϊκού) από τον ανατολικό (ινδοϊρανικό-τοχαρικό) κλάδο των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Το αποτέλεσμα του διαχωρισμού και της ακόλουθης διασποράς τους υπήρξε, καθώς φαίνεται, ό,τι σε προηγούμενα σημεία ονομάσαμε Παλαιολιθικό Πρωτοϊνδοευρωπαϊκό Συνεχές στον ευρασιατικό χώρο (εικ. 70 [σελ. 530]). Τμήμα του τελευταίου αποτέλεσε

[1036] Για κάποιες πρώτες ενδείξεις ύπαρξης παλαιοτέρων ευρημάτων (περ. 38.000-40.000 π.Χ.) βλ. K. Douka et al., Franchthi Cave revisited: the age of the Aurignacian in south-eastern Europe, *Antiquity* 85, 2011, σελ. 1131-1150.

και ο γλωσσικός κλάδος που, πιθανώς μαζί με την ωρινιακή λιθοτεχνία, έφθασε εκείνη την εποχή και στον ελλαδικό χώρο ως κομμάτι του πολιτισμού του *Σοφού Ανθρώπου*. Από τον κλάδο αυτό επρόκειτο στις χιλιετίες που ακολούθησαν να αποκρυσταλλωθεί βαθμιαία η ελληνική γλώσσα. Η ανάλογη εξέλιξη στις άλλες περιοχές οδήγησε στην διαμόρφωση και των υπόλοιπων κλάδων της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας (πρωτοσλαβικού, πρωτογερμανικού, πρωτοϊνδοϊρανικού, κλπ.).

Η διαδικασία που περιγράψαμε θυμίζει, σίγουρα, ως ένα βαθμό το μοντέλο του οικογενειακού δέντρου. Εντούτοις, αν αυτό έχει όντως κάποια ισχύ, αυτή αφορά περισσότερο την πτυχή της πληθυσμιακής διασποράς. Ως προς την γλωσσική πλευρά, η ταχύτητα της προώθησης του *Homo Sapiens* και του πολιτισμού του, όπως αναδεικνύεται από τα στοιχεία που αφορούν την Ευρώπη, μοιάζει να εναρμονίζεται με το συμπέρασμα που προκύπτει από την προβληματική των αρχαίων ευρωπαϊκών υδρωνυμίων (βλ. κεφ. VIII.1, σελ. 438 κ.ε.): ότι, δηλαδή, η διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών προηγήθηκε του *πλήρους* διαχωρισμού τους. Η διαφοροποίηση των επιμέρους κλάδων έλαβε χώρα εντός των κόλπων ενός αρχικώς αρκετά ομοιογενούς γλωσσικού περιβάλλοντος και όχι παράλληλα με την γεωγραφική «διακλάδωση» των πληθυσμών. Και στην διαφοροποίηση αυτή συνετέλεσαν πιθανότατα διαδικασίες γλωσσικής καινοτομίας σαν αυτή που περιγράφεται στην θεωρία των γλωσσικών κυμάτων.

Κατά συνέπεια, η αρχική διασπορά και μετέπειτα διαμόρφωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών αποτέλεσε μια σύνθετη και μακροχρόνια εξέλιξη, η οποία εμπεριείχε στοιχεία πολλών διαφορετικών μηχανισμών: του οικογενειακού δέντρου, των γλωσσικών κυμάτων, ακόμη και της «κοιτίδας» (Urheimat). Διότι με μία εκδοχή της τελευταίας θα μπορούσε κανείς να συνδέσει τον πληθυσμιακό πυρήνα, πιθανώς αυτοδύναμο θύλακα εκμοντερνισμού των ανατομικών χαρακτηριστικών, στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής, από τον οποίο, σύμφωνα με τις ενδείξεις που παραθέσαμε, φαίνεται ότι εκπορεύθηκε το Παλαιολιθικό Πρωτοϊνδοευρωπαϊκό Συνεχές στον ευρασιατικό χώρο.

Δεν υπάρχει, επίσης, αμφιβολία ότι η ανωτέρω αφήγηση υιοθετεί μια μάλλον μονοεστιακή αφετηρία όσον αφορά την προέλευση των υπό εξέτασιν φαινομένων (του ανατομικώς σύγχρονου ανθρωπολογικού τύπου, της ωρινιακής λιθοτεχνίας και, βεβαίως, των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών), τουλάχιστον σε κάποιες συγκεκριμένες περιοχές του ευρασιατικού χώρου. Τι συνέβη όμως πέραν αυτού; Το ερώτημα αυτό δεν θα είχε ιδιαίτερη σημασία για το βασικό μας θέμα, αν δεν συνδεόταν με κάποιες από τις αμφιλεγόμενες εκείνες ερευνητικές προσεγγίσεις που έχουμε γνωρίσει, και οι οποίες εμμέσως το επηρεάζουν: υπήρξαν τελικά ποτέ οι περιβόητες γλωσσικές μακρο-οικογένειες και, αν ναι, ποια είναι η σχέση τους (χρονολογική, γεωγραφική, γλωσσολογική) με την ινδοευρωπαϊκή;

Επίσης, ποια μπορεί να είναι η τύχη των μακροσκοπικών γεωγλωσσολογικών διαπιστώσεων του Mario Alinei υπό το πρίσμα των ανωτέρω στοιχείων; Εάν η χρονολο-

γική αφετηρία της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλωσσικής κοινότητας πρέπει να τοποθετηθεί στην περίοδο της διασποράς του *Homo Sapiens* στην μετέπειτα ινδοευρωπαϊκή ζώνη της Ευρασίας, ισχύει το ίδιο και για τις αντίστοιχες ανθρωπολογικές και γλωσσολογικές εξελίξεις και σε άλλες περιοχές του κόσμου; Μια κατά βάσιν μονοεστιακή καταγωγή του σύγχρονου ανθρωπολογικού τύπου σημαίνει αναγκαστικά και μονοεστιακή προέλευση του συνόλου της ανθρωπολογικής, αλλά και γλωσσικής του ποικιλομορφίας;

Όσο η έρευνα προχωρεί, πληθαίνουν οι ενδείξεις ότι μια αμιγώς μονοεστιακή οπτική στα παραπάνω ζητήματα δεν ανταποκρίνεται στον σύνθετο χαρακτήρα των φαινομένων. Οι μορφολογικές και λοιπές ιδιομορφίες των συγκολλητικών και κυρίως των απομονωτικών γλωσσών που ομιλούνται στις περιοχές εκτός της άλλοτε γραμμής Movius αντιστέκονται, επί παραδείγματι, στην ιδέα της γενετικής τους συγγένειας με γλώσσες του πιο δυτικού ευρασιατικού χώρου. Η παλαιολιθική λιθοτεχνική παράδοση στον χώρο της νοτιοανατολικής Ασίας φανερώνει μια κατά βάσιν εντόπια διαχρονική εξέλιξη ως την περίοδο εμφάνισης του *Homo Sapiens*. Το ίδιο ισχύει και για την ανθρωπολογική εξέλιξη στην ίδια περιοχή, καθώς υπάρχουν αρκετά στοιχεία για τον αυτοδύναμο χαρακτήρα της εξελικτικής διαδικασίας που οδήγησε και εκεί στα σύγχρονα ανατομικά χαρακτηριστικά.[1037]

Την ίδια στιγμή έρευνες της πληθυσμιακής γενετικής σε περιοχές του πυρηνικού γενετικού υλικού (όχι, δηλαδή, μόνο στο μιτοχονδριακό ή σε αυτό του χρωμοσώματος Υ) αρχίζουν να εντοπίζουν περιοχές με πολύ παλαιότερη προέλευση από αυτήν του σύγχρονου ανθρώπου. Ένας πολυμορφισμός ηλικίας περίπου 2 εκατομμυρίων ετών σε σύγχρονα δείγματα από την ανατολική Ασία, καθώς και ένας ακόμη παλαιότερος, 3 εκατομμυρίων ετών, σε ευρωπαϊκά δείγματα,[1038] είναι δύο μόνον από τα στοιχεία εκείνα που καταδεικνύουν πως, τουλάχιστον εν μέρει, ο σύγχρονος άνθρωπος μεταφέρει πιθανότατα στο γενετικό του υλικό την κληρονομιά και των παλαιοτέρων ανθρωπολογικών ειδών.

Σε τι είδους συμπεράσματα θα οδηγηθεί εν τέλει η έρευνα της πρώιμης ανθρωπολογικής και γλωσσικής εξέλιξης, εάν ενισχυθεί περαιτέρω η προοπτική της πολυεστιακής ανάδυσης κάποιων εκ των φαινομένων που εξετάσαμε; Παρότι πρόκειται για ένα δύσκολο και πολύπλευρο ερώτημα που θα εμπλουτίσει με διαρκώς νέα στοιχεία η μελλοντική έρευνα, μπορούμε να ενσωματώσουμε κάποιες πιθανές απαντήσεις στην τελική σύνθεση-σύνοψη όλων των στοιχείων που προηγήθηκαν. Ήρθε, δηλαδή, η ώρα να δούμε με ποιον τρόπο μπορούν τελικώς να συντεθούν οι πολυάριθμες και πολυδαί-

---

[1037] M. Otte, Before Levallois, *Quartenary International* 223-224, 2010, σελ. 277 κ.ε., εικ. 2.

[1038] D. Carrigan et al., Evidence for archaic Asian ancestry on the human X chromosome, *Molecular Biology and Evolution* 22 (2), 2005, σελ. 189-192. H. Stefansson et al., A common inversion under selection in Europeans, *Nature Genetics* 37, 2005, σελ. 129-137.

δαλες ερευνητικές απόψεις που γνωρίσαμε στην πορεία αυτού του βιβλίου υπό το πρίσμα του κεντρικού του ερωτήματος.

Πόθεν και πότε λοιπόν οι Έλληνες; Η πιο γρήγορη, πιο απλή και ίσως πιο σοφή απάντηση είναι αυτή που έδωσε πριν από πολλά χρόνια ο Βρετανός αρχαιολόγος Σερ John Myres: ότι οι Έλληνες «ήταν πάντοτε στην διαδικασία του γίγνεσθαι».[1039] Με αυτή την εμπνευσμένη φράση του μας θυμίζει κάποιες από τις απόψεις που διατυπώσαμε στο κεφάλαιο I. Εκεί κάναμε λόγο για την ανάγκη να απελευθερωθεί η σκέψη μας από την τάση αναζήτησης του «σημείου μηδέν», δηλαδή της απόλυτης χρονικής στιγμής κατά την οποία οι Έλληνες, «προκατασκευασμένοι» γλωσσικά, πολιτιστικά ή ίσως και εθνικά, εισέρχονται στον ελλαδικό χώρο. Απαραίτητη συνθήκη για την απαγκίστρωση της αντίληψης του προβλήματος από αυτήν την ισχυρή τάση είναι η αναλυτική διάκριση ανάμεσα σε διαφορετικές κατηγορίες: την γλωσσική, την εθνική, αλλά και την πληθυσμιακή/γενετική. Η ίδια αυτή αναλυτική αποκάθαρση αφορά και τον ταλαιπωρημένο όρο «ινδοευρωπαϊκός», ο οποίος πρέπει να νοηθεί ως δηλωτικός απλώς μιας ομάδας με κοινά γλωσσικά χαρακτηριστικά: ούτε «φυλής», ούτε «ομοεθνίας», ούτε οπωσδήποτε κάποιας κοινής πολιτιστικής ταυτότητας.

Στην πορεία του βιβλίου είδαμε όμως ότι αυτές δεν είναι σε καμία περίπτωση οι μοναδικές θεωρητικές και μεθοδολογικές «γκρίζες ζώνες» τις οποίες έπρεπε να αφήσουμε πίσω μας. Ως τροχοπέδη για την έρευνα αποδείχθηκε, επίσης, η χρονική κλίμακα της παραδοσιακής ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας, δηλαδή η «συμπιεστική» εκείνη αντίληψη για την παλαιότητα των διερευνώμενων φαινομένων, η οποία αποτελεί ένα ιδιόμορφο απολίθωμα της προεπιστημονικής φάσης των νεώτερων χρόνων. Και τούτο διότι έχει τις ρίζες της στην θεώρηση εκείνη για την αρχαιότητα του κόσμου και του ανθρώπου που προκύπτει από την κατά γράμμα ανάγνωση της Βίβλου και που κυριάρχησε στην δυτική Ευρώπη ως την αυγή της σύγχρονης επιστήμης. Εκτός αυτού, πρόκειται για ένα φαινόμενο που ανάγεται και σε μια λανθασμένη πρόσληψη εκ μέρους της γλωσσολογίας των πορισμάτων του δαρβινισμού κατά τον 19ο αιώνα.

Ως αποτέλεσμα μιας περίεργης διεπιστημονικής παρεξήγησης, η γλώσσα θεωρήθηκε ένα είδος ζωντανού οργανισμού, χαρακτηριζόμενου από διαρκή αλλαγή. Αυτή υποτίθεται, μάλιστα, πως υπόκειται σε φυσικούς «νόμους», οι οποίοι συχνά πιστεύεται ότι μπορούν να υπολογιστούν με μαθηματικογενείς μεθόδους. Κατάλοιπο των προεπιστημονικών χρόνων στην δυτική Ευρώπη είναι, περαιτέρω, και η ιδέα του καταστροφισμού ως πρότασης ερμηνείας για φαινόμενα που δεν συνάδουν με την «συμπιεσμένη» χρονική κλίμακα. Ο κυριότερος απόηχός του δεν είναι άλλος από την θεωρία Κουργκάν,

[1039] J. L. Myres, *Who were the Greeks?* (University of California Press, Berkeley 1930), σελ. 538: «The general conclusion is that the Greeks never wholly were "one people", but were ever in process of becoming». Βλ. επ' αυτού και C. Renfrew, "Ever in process of becoming". The autochthony of the Greeks, στο: J. A. Koumoulides (επιμ.), *The Good Idea: Democracy and Ancient Greece* (Aristide D. Caratzas, New Rochelle 1995), σελ. 7-27.

που θέλει την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών να έλαβε χώρα περίπου με την μορφή του αστραπιαίου πολέμου (Blitzkrieg), δηλαδή της μαζικής μεταναστευτικής εξάπλωσης και πολεμικής κατίσχυσης ενός πληθυσμού πολεμοχαρών έφιππων νομάδων από τις στέπες της νοτίου Ρωσίας.

Η αντίληψη της γλώσσας όχι πλέον ως ζωντανού οργανισμού, αλλά ως κοινωνικού φαινομένου βρίσκεται στην αφετηρία μιας νέας επιστημονικής προσέγγισης. Όπως ακριβώς τα ήθη, τα έθιμα και τα άλλα βασικά στοιχεία της πολιτιστικής ανθρωπολογίας μιας κοινωνίας, έτσι και η γλώσσα χαρακτηρίζεται περισσότερο από τάσεις συντηρητισμού παρά αλλαγής. Με αυτόν τον τρόπο το χρονικό βάθος των γλωσσικών φαινομένων, μεταξύ αυτών και η ηλικία των γλωσσικών οικογενειών, μπορεί τώρα να επεκταθεί στο πολύ μακρινό παρελθόν, ακόμη και ως τους παλαιολιθικούς χρόνους. Σε ό,τι αφορά την ινδοευρωπαϊκή οικογένεια, η υιοθέτηση ενός παλαιολιθικού χρονικού ορίζοντα είναι το κλειδί για την λύση όλων των σημαντικών αδυναμιών και προβλημάτων που παρουσιάζουν όχι μόνον όσες θεωρίες έχουν προέλθει από το περιβάλλον της θεωρίας Κουργκάν, αλλά και η σαφώς ανώτερη μεθοδολογικά θεωρία γλώσσας-γεωργίας του Colin Renfrew.

Διότι, αν και η απάντηση του Σερ John Myres είναι αναμφίβολα η πιο αποφθεγματική, δεν είναι, φυσικά, και η μοναδική που μπορεί να δοθεί στο κεντρικό μας ερώτημα. Μια λιγότερο γρήγορη και σίγουρα πιο πολύπλοκη απάντηση εκκινεί, όπως αναφέραμε και προηγουμένως, από την ανασκευή του ερωτήματος που θέσαμε: από την αναλυτική διάκριση του όρου «Έλληνας» εις τα εξ ων συνετέθη. Και το πρωταρχικό συστατικό της έννοιας είναι, φυσικά, η γλώσσα. Βασικός σκοπός της έρευνάς μας υπήρξε, συνεπώς, να εντοπίσουμε το πότε πρωτοεμφανίζεται στην μητροπολιτική Ελλάδα η ελληνική γλώσσα ή, ακριβέστερα, η προγονική της φάση. Και η απάντηση στο ερώτημα, όπως θα διατυπωθεί στην τελική της μορφή ευθύς αμέσως, υπήρξε σίγουρα αρκετά σύνθετη, όπως είναι, άλλωστε, κάθε απόπειρα περιγραφής διαδικασιών που εκτείνονται σε ένα τεράστιο βάθος χρόνου.

Στην αφετηρία της γενικής μας σύνθεσης βρίσκονται οι δύο χάρτες του Ιταλού γλωσσολόγου Mario Alinei, οι οποίοι απεικονίζουν τις ζώνες εξάπλωσης των βασικών παλαιολιθικών λιθοτεχνικών παραδόσεων σε αντιπαραβολή με τις περιοχές όπου ομιλούνται οι τρεις κύριοι μορφολογικοί τύποι γλωσσών: οι συγχωνευτικές, οι συγκολλητικές και οι απομονωτικές γλώσσες (εικ. 58-59 [σελ. 457]). Νοτίως του βορειοδυτικού-νοτιοανατολικού άξονα της γραμμής Movius εκτείνεται η ευρεία γεωγραφική περιοχή στην οποία, καθώς φαίνεται, κάποια στιγμή του μακρινού παρελθόντος έλαβαν χώρα μερικές πολύ σημαντικές ανθρωπολογικές, τεχνολογικές και γλωσσικές εξελίξεις. Πρόκειται για έναν χώρο που περιλαμβάνει τις περισσότερες περιοχές της Αφρικής και την τεράστια ζώνη ανάμεσα στην δυτική Ευρώπη και την νότιο Ινδία.

Ως αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας διαδικασίας, το αργότερο μεταξύ 200.000-150.000 ετών προ του παρόντος φαίνεται ότι εντός αυτού του χώρου είχαν ήδη εμφανι-

στεί δύο εξελικτικά φαινόμενα: ο ανατομικώς σύγχρονος ανθρωπολογικός τύπος στην κεντρική ή/και ανατολική Αφρική (ή/και στην Μέση Ανατολή) και το μορφολογικά συγχωνευτικό γλωσσικό περιβάλλον. Το τελευταίο είναι ενδεχόμενο να εκτεινόταν σε κάποια μορφή του και εκτός της ζώνης του πρώιμου *Homo Sapiens*. Να συνιστούσε, επομένως, το γλωσσικό υπόβαθρο και άλλων ανθρωπολογικών ειδών που είχαν αναπτυχθεί νοτίως της γραμμής Movius, όπως του ανθρώπου του Νεάντερταλ. Μέσα από την μήτρα αυτού του συγχωνευτικού περιβάλλοντος προέκυψαν, μεταξύ άλλων γλωσσικών ομάδων, και δύο μεγάλες γλωσσικές οικογένειες: η ινδοευρωπαϊκή και η αφροασιατική. Είναι κυρίως αυτές οι δύο οικογένειες για τις οποίες μπορεί, κατά την άποψή μας, να υποστηριχθεί ότι συνδέονται (μαζί και με τις λοιπές αφρικανικές) με την αφρικανική/ μεσανατολική ζώνη διαμόρφωσης του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου εντός του ευρύτερου χώρου ανάπτυξης των συγχωνευτικών γλωσσικών στοιχείων.

Το αργότερο πριν από περίπου 65.000-60.000 χρόνια ο σύγχρονος άνθρωπος αρχίζει να εξαπλώνεται προς τον ευρασιατικό χώρο. Αυτή του η προώθηση δεν θα πρέπει να γίνει αντιληπτή μονοδιάστατα, σαν το αποτέλεσμα μιας και μόνης διαδικασίας, όπως π.χ. η κλασική μετανάστευση. Είναι πολύ πιθανό ότι σε σημαντικό βαθμό αυτό που συνέβη ήταν η σταδιακή εξάπλωση του σύγχρονου ανθρωπολογικού γονοτύπου. Δηλαδή ενός συνδυασμού γενετικών χαρακτηριστικών που, έχοντας πιθανώς, μεταξύ άλλων, καλύτερες προϋποθέσεις τεκνοποιΐας και μειωμένη παιδική θνησιμότητα, κατέληγε στο να προσδίδει στις πρώιμες ομάδες των ανατομικώς σύγχρονων ανθρώπων σημαντικό δημογραφικό πλεονέκτημα.[1040] Τα αίτια για αυτή την γενετική «αναβάθμιση» δεν υπήρξαν ενδεχομένως άσχετα με την κατακόρυφη βελτίωση της διατροφικής βάσης πριν από περίπου 80.000-60.000 χρόνια, όπως αυτή αναδεικνύεται από τα προαναφερθέντα ευρήματα από την νότιο Αφρική, αν και φυσικά ο ανατομικώς σύγχρονος ανθρωπολογικός τύπος είχε ήδη εμφανιστεί πολύ πριν.

Προωθούμενες σε ένα ευρασιατικό περιβάλλον με μάλλον χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα, οι ομάδες των *Homo Sapiens* μπόρεσαν, καθώς φαίνεται, να υπερισχύσουν δημογραφικά των παλαιότερων ανθρωπολογικών ειδών. Κατά την εξάπλωσή τους έλαβαν πιθανότατα χώρα πολλά περιστατικά επιμειξιών με τα πρωιμότερα είδη, όπως π.χ. με τους ανθρώπους του Νεάντερταλ, γεγονός που μοιάζει να επιβεβαιώνεται πλέον και από γενετικές έρευνες.[1041] Παράλληλα, δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι σε κάποιες περιπτώσεις υπήρξαν και μετακινήσεις πληθυσμών υπό την κλασική έννοια. Είναι ένα ενδεχόμενο που μοιάζει, άλλωστε, απολύτως συμβατό με τον κινητικό τρόπο ζωής των κυνηγετικών και τροφοσυλλεκτικών ομάδων. Αποτέλεσμα της εξάπλωσης υπήρξε η παράλληλη διασπορά ενός νέου φάσματος πολιτιστικών στοιχείων που χαρακτήριζε

[1040] V. Eswaran, A diffusion wave out of Africa. The mechanism of the Modern Human revolution, *Current Anthropology* 43, 2002, σελ. 749-774.

[1041] Βλ. π.χ. R. E. Green et al., A draft sequence of the Neandertal genome, *Science* 328 (5979), 2010, σελ. 710-722.

τότε τον αφρικανικής προελεύσεως *Homo Sapiens*. Είναι πιθανό ότι στοιχεία όπως, π.χ., η ωρινιακή λιθοτεχνία και οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, δεν εξαπλώθηκαν λόγω κάποιας ιδιαίτερης «ανωτερότητάς» τους σε σχέση με τις λιθοτεχνικές και γλωσσικές εκφράσεις των παλαιοτέρων ανθρωπολογικών ειδών, αλλά απλώς επειδή συνόδευσαν την δημογραφικώς αναπόφευκτη εξάπλωση των νέων πληθυσμιακών ομάδων.

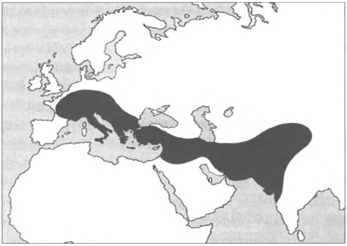

Εικ. 70. Πιθανή έκταση του Παλαιολιθικού Πρωτοϊνδοευρωπαϊκού Συνεχούς στις αρχικές φάσης της συγκρότησής του (Ανώτερη Παλαιολιθική).

Το αρχικό κύμα εξάπλωσης –θα μπορούσε ίσως κανείς να το χαρακτηρίσει και «κύμα προώθησης»– του αφρικανικής (ή/και μεσανατολικής) προελεύσεως *Homo Sapiens* στον ευρασιατικό χώρο πιστεύουμε ότι είχε κατά βάσιν ινδοευρωπαϊκή γλωσσική ταυτότητα. Ανοιχτό είναι το ενδεχόμενο ότι ο πρωτοϊνδοευρωπαϊκός γλωσσικός δεσμός συσφίχθηκε ακόμα περισσότερο κατά την εικασθείσα περίοδο παραμονής (ή πρωτογενούς διαμόρφωσης κατά το πιθανότερο, αλλά ακόμη μη τεκμηριωμένο σενάριο) του αντίστοιχου πληθυσμιακού κορμού στον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής. Κατά το διάστημα περίπου 45.000-30.000 π.Χ. μια νέα και αρκετά ταχεία φάση προώθησης αυτού του πληθυσμού θα φέρει τον ανατομικώς σύγχρονο ανθρωπολογικό τύπο μέχρι την δυτική (Ευρώπη), αλλά και ανατολική (Ινδίες-κινεζικό Τουρκεστάν) άκρη εξάπλωσης της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας. Με αυτόν τον τρόπο θα σχηματιστεί ό,τι περιγράψαμε ως Παλαιολιθικό Πρωτοϊνδοευρωπαϊκό Συνεχές στον ευρασιατικό χώρο (εικ. 70).

Παρά τον κατά βάσιν συντηρητικό χαρακτήρα της γλώσσας πρέπει μάλλον να θεωρείται δεδομένο ότι ένα μεγάλο μέρος της μακρινής αυτής κατάστασης των μετέπειτα ινδοευρωπαϊκών γλωσσών βρίσκεται εκτός των ορίων της γλωσσολογικής ανα-

σύνθεσης. Ως εκ τούτου, ο όρος «**προ-πρωτοϊνδοευρωπαϊκός», όπως αυτός έχει χρησιμοποιηθεί από τους Andrew και Susan Sherratt (βλ. κεφ. VIII.1, σελ. 420 κ.ε.), θα ήταν σίγουρα ακριβέστερος ως επιθετικός προσδιορισμός του συνεχούς. Καθώς όμως ο πιο συνήθης και περισσότερο δόκιμος όρος «πρωτοϊνδοευρωπαϊκός» περιγράφει εν τέλει και αυτός μια τεχνητή και ως προς τα συστατικά της χρονικώς ετερόκλητη γλωσσική οντότητα, μπορεί να συνεχίσει να χρησιμοποιείται και στην παρούσα συνάφεια.

Στις αρχικές του φάσεις το Παλαιολιθικό Πρωτοϊνδοευρωπαϊκό Συνεχές εκτεινόταν λογικά όχι μόνο στο μεγαλύτερο μέρος της Μέσης Ανατολής, αλλά και σε μεγάλο μέρος της Μεσοποταμίας. Σε μια μεταγενέστερη φάση που δεν μπορεί ακόμη να προσδιοριστεί επακριβώς, η διείσδυση του σημιτικού κλάδου των αφροασιατικών γλωσσών τόσο στην Μέση Ανατολή όσο και στην μετέπειτα ακκαδική ζώνη της Μεσοποταμίας οδήγησε στην κατάτμησή του. Έτσι, μεταξύ της δυτικής και της ανατολικής περιοχής εξάπλωσης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών παρενεβλήθη εκείνη η δυσερμήνευτη μη ινδοευρωπαϊκή «σφήνα» που τόσο πολύ ταλαιπώρησε την έρευνα. Ως κατάλοιπο της πανάρχαιης ινδοευρωπαϊκής παρουσίας στην χώρο της Μεσοποταμίας μπορεί τώρα να αξιολογηθεί το ινδοϊρανικό γλωσσικό υπόστρωμα που πολύ αργότερα (κατά την 2η χιλιετία π.Χ.) κάνει την εμφάνισή του κυρίως υπό την μορφή ονομάτων βασιλέων και θεοτήτων στις γραπτές πηγές του χουρριτικού κράτους Μιτάννι (βλ. κεφ. VII.6, σελ. 387 κ.ε.). Δεν είναι ακόμη σαφές αν κάποια μεμονωμένα ινδοευρωπαϊκά στοιχεία που φέρονται να έχουν εντοπιστεί πρόσφατα και στο γλωσσικό περιβάλλον του σουμεριακού νότου[1042] θα μπορούσαν να υποδηλώνουν μια εξίσου παλαιά (για να έχει σχεδόν εξαλειφθεί στους πρωτοϊστορικούς χρόνους) ινδοευρωπαϊκή παρουσία και στο νοτιότερο αυτό τμήμα της Μεσοποταμίας.

Η βαθμιαία αποκρυστάλλωση των υποκλάδων της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας συντελέστηκε όχι τόσο παράλληλα με την αρχική συγκρότηση του Παλαιολιθικού Πρωτοϊνδοευρωπαϊκού Συνεχούς όσο κυρίως κατά τις περιόδους που την ακολούθησαν. Σημαντικό ρόλο σε αυτή την διαδικασία έπαιξαν σίγουρα οι διαφορετικές τοπικές εξελίξεις, αλλά και η επενέργεια του φαινομένου των γλωσσικών κυμάτων. Την επίδρασή του μαρτυρεί η γεωγραφική διασπορά των γλωσσών *centum* και *satem*, με την φωνολογική τροπή των ch/h/k σε συριστικά σύμφωνα να έχει λάβει χώρα στην πιο κεντρική περιοχή της ευρύτερης ζώνης του συνεχούς (αυτή που περιλαμβάνει τον ινδοϊρανικό, αρμενικό, αλβανικό, βαλτικό και σλαβικό κλάδο *satem*), με το «κύμα» της καινοτομίας όμως να μην έχει φθάσει ως τις πιο περιφερειακές περιοχές (κελτική, γερμανική και τοχαρική), οι οποίες διατήρησαν την αρχική μορφή *centum*. Το ίδιο ακριβώς φαίνεται ότι συνέβη και με άλλα γλωσσικά στοιχεία, όπως π.χ. τον κοινό όρο *rex/ri/raj*, ο οποίος διατηρήθηκε στα γεωγραφικά άκρα του ινδοευρωπαϊκού κόσμου (ιταλοκελτική

[1042] Πρόκειται για την λεγόμενη «ευφρατική» υπόθεση, για την οποία βλ. G. Whittaker, The case for Euphratic, *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences* 2 (3), 2008, σελ. 156-168.

και ινδοϊρανική ζώνη), ενώ σταδιακά εξέλιπε, καθώς φαίνεται, στις ενδιάμεσες περιοχές (ελληνική, γερμανική, βαλτική, σλαβική).

Οι διαπιστώσεις αυτές βρίσκουν σημαντική υποστήριξη και από την μελέτη των αρχαίων ευρωπαϊκών υδρωνυμίων (βλ. κεφ. VIII.1, σελ. 438 κ.ε.). Η σχεδόν πανευρωπαϊκή εξάπλωση του συγγενούς υδρωνυμιακού δικτύου, το γεγονός πως πιθανότατα ανάγεται στην αρχαιότερη γλωσσική φάση των περιοχών που εμφανίζεται, αλλά και η ετυμολογική του διασύνδεση με όλο το φάσμα των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών είναι στοιχεία που, καθώς φαίνεται, ρίχνουν αναπάντεχο φως σε πτυχές του γλωσσικού τοπίου της Ευρώπης στις πρώτες φάσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Μια ανατολικότερη εκδοχή του ίδιου φαινομένου αντανακλάται, καθώς φαίνεται, στην περίπτωση της ρίζας **dan-* και των σχετικών κοινών όρων στην Ελλάδα, τις περιοχές των Βαλκανίων και του Πόντου, καθώς και στην ινδοϊρανική ζώνη.

Σύμφωνα με την άποψη που διατυπώσαμε, η εικόνα που προκύπτει από τις ονοματολογικές έρευνες των υδρωνυμίων εναρμονίζεται όχι μόνο με την θεωρία των γλωσσικών κυμάτων ως ενός από τους βασικούς μηχανισμούς διαμόρφωσης των επιμέρους ινδοευρωπαϊκών κλάδων, αλλά και με τις αρχαιολογικές ενδείξεις πολιτιστικής ομοιομορφίας κατά την Γκραβέττια περίοδο (26.000-20.000 π.Χ.). Εκτός αυτού, η περίπτωση της απλοομάδας R1/R1a του DNA του χρωμοσώματος Y και της ευρείας γεωγραφικής της διασποράς στην ινδοευρωπαϊκή ζώνη της Ευρασίας αποτελεί ίσως την γενετική προσθήκη στην ανωτέρω γλωσσολογική, αρχαιολογική και ονοματολογική σύνθεση. Πρόκειται για μια διεπιστημονική απόπειρα αποκατάστασης κάποιων εκ των συνθηκών που επικρατούσαν εντός του Παλαιολιθικού Πρωτοϊνδοευρωπαϊκού Συνεχούς κατά τα πρώτα περίπου 20.000 χρόνια της συγκρότησής του.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι απόρροια των ανωτέρω συμπερασμάτων είναι φυσικά η ιδέα της χρονικώς παράλληλης «πρώτης αρχής» και ανάδυσης των διαφόρων ινδοευρωπαϊκών υποκλάδων. Ιδίως ως προς την Ευρώπη έχουμε να κάνουμε με μια διαδικασία παράλληλης και εντόπιας εξέλιξης στις περισσότερες περιοχές της ηπείρου επί περίπου 40.000 χρόνια. Το τεράστιο χρονικό εύρος της εξέλιξης φαντάζει ίσως εκ πρώτης όψεως εξωπραγματικό, καθίσταται όμως πολύ γρήγορα εύλογο, εάν αναλογιστεί κανείς τις μεγάλες φαινοτυπικές, γλωσσικές και πολιτιστικές διαφοροποιήσεις που παρά την κοινή τους ανθρωπολογική και γλωσσική κληρονομιά διακρίνουν πλέον τους πληθυσμούς της Γηραιάς Ηπείρου. Φαινοτυπικές («φυλετικές») διαφορές όπως π.χ. αυτές μεταξύ Ιταλών και Ρώσων, είναι τελείως αμφίβολο αν θα μπορούσαν να έχουν προκύψει μέσα στην στενή παραδοσιακή κλίμακα των 6000 ετών, εκτός, φυσικά, αν κανείς θεωρήσει την συγγένεια των συγκεκριμένων λαών μόνο γλωσσική, επιχειρηματολογήσει, δηλαδή, υπέρ του όψιμου εξινδοευρωπαϊσμού (πώς όμως;) ενός παλαιότερου ανθρωπολογικού υποστρώματος. Το ίδιο απίθανη φαντάζει η «συμπιεσμένη» χρονική κλίμακα και εν σχέσει προς τις περιπτώσεις έντονης γλωσσικής απόκλισης,

όπως π.χ. μεταξύ ελληνικής και γερμανικής γλώσσας ή της ιταλικής και των σλαβικών γλωσσών.

Οι παλαιολιθικές απαρχές του πολιτισμού στις διάφορες περιοχές της Ευρώπης προσφέρουν ερμηνευτικό έδαφος και για τις βαθιές πολιτιστικές διαφορές μεταξύ τους. Ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεί εδώ να αναφερθεί το βαθύ χάσμα μεταξύ του μεσογειακού και του γερμανόφωνου κόσμου. Η πολιτιστική αυτή ασυμβατότητα -για όσους τουλάχιστον μπορούν να την διακρίνουν απροκατάληπτα πίσω από το σύγχρονο προπέτασμα του «κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού», καθώς και τον συνήθη στην εποχή μας διαπολιτισμικό «εγκυκλοπαιδισμό»- καθίσταται μάλλον ευεξήγητη υπό το φως της παλαιολιθικής συνέχειας. Εάν, δηλαδή, ο πρωτογερμανικός πληθυσμιακός και γλωσσικός κορμός διαμορφώθηκε κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική (περ. 40.000-10.000 π.Χ., διάστημα που συνιστά τα 3/4 της προϊστορικής και ιστορικής του διαδρομής), τότε η έντονη απόκλιση που ως σήμερα εμφανίζει ο γερμανόφωνος κόσμος στο πεδίο της πολιτιστικής ανθρωπολογίας ανάγεται ίσως στην μακρά του «ζύμωση» με τις ημιπαγετωνικές συνθήκες (πιθανώς και με την παλαιοανθρωπολογική διαφοροποίηση) που χαρακτήριζε εκείνη την εποχή την κεντροβόρειο Ευρώπη. Σε ένα τελείως διαφορετικό περιβάλλον λάμβανε χώρα την ίδια περίοδο η πολιτιστική συγκρότηση στις νοτιότερες ευρωπαϊκές περιοχές (π.χ. πρωτοελληνική και πρωτοϊταλική). Η τεράστια χρονική διάρκεια των ανεξάρτητων αυτών εξελικτικών διαδικασιών συνετέλεσε, κατά συνέπεια, στην διαμόρφωση διακριτών και συμπαγών πολιτιστικών καταβολών.

Εκτός αυτού, κάποια σύγχρονα δεδομένα που χαρακτηρίζουν περιοχές του δυτικού κόσμου, όπως π.χ. οι χαμηλοί δείκτες ιδιοκατοίκησης και η διαρκής εργασιακή κινητικότητα ως αποτέλεσμα της προηγμένης πλέον τεχνολογίας των μεταφορών, μοιάζουν να αντανακλούν ένα πολιτιστικό υπόβαθρο στο οποίο παραμένουν ακόμη ζωντανά στοιχεία του κυνηγετικού-τροφοσυλλεκτικού τρόπου ζωής της Παλαιολιθικής. Μια τέτοια ερμηνεία εναρμονίζεται με τα αρχαιολογικά και γενετικά στοιχεία που, όπως είδαμε, υποδηλώνουν την ομαλή μετάβαση (χωρίς μεγάλες πληθυσμιακές αλλαγές) από την Μεσολιθική στην Νεολιθική Εποχή στην βορείως των Άλπεων ηπειρωτική Ευρώπη. Αντιλαμβάνεται, επομένως, κανείς ότι οι πολιτιστικές αποκλίσεις στα διάφορα σημεία της ευρωπαϊκής ηπείρου είναι μια πραγματικότητα με πολύ βαθιές ρίζες στον χρόνο.[1043]

[1043] Θα μπορούσε, μάλιστα, να υποστηριχθεί ότι φαινόμενα των τελευταίων μόλις 2000-2500 ετών, όπως ο αρχαίος ελληνορωμαϊκός πολιτισμός και ο χριστιανισμός, έχουν υπερεκτιμηθεί ως προς την επίδρασή τους στην διαμόρφωση της πολιτιστικής φυσιογνωμίας των σύγχρονων ευρωπαϊκών λαών, κυρίως της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης. Υπό αυτό το πρίσμα (και όχι μόνον εκ του αποτελέσματος) αντιλαμβάνεται ίσως κανείς τον μάλλον ασύνετο χαρακτήρα εγχειρημάτων όπως, π.χ., αυτό της άκριτης και ιδεολογικοποιημένης μεταφύτευσης κεντροευρωπαϊκών πολιτικών θεωριών και μορφών κρατικής συγκρότησης σε ένα ακόμη ελληνικό πολιτιστικό υπόστρωμα, η οποία έλαβε χώρα τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα και συνεχίζεται, φυσικά, ως σήμερα. Πρόκειται για την γνωστή επιλογή του «φράκου» έναντι της «φουστανέλας», η οποία έγινε στο πλαίσιο ενός ατυχούς ψευδοδιλήμματος. Και τούτο διότι παραβλέπεται ότι τόσο η «φουστανέλα» όσο και το «φράκο» συνιστούν για την Ελλάδα εντελώς πρόσφατες ιστορικά επιρροές (δηλαδή υπερστρώματα) από πολιτιστικές σφαίρες (αλταϊκή κεντρική Ασία και βορείως των Άλπεων κεντρική

Μια πραγματικότητα που φαινόμενα και εξελίξεις της εποχής μας όπως, π.χ., η ρομαντική ιδέα της ευρωπαϊκής και της ήδη υπό κρίσιν νομισματικής ενοποίησης ή ο διεθνισμός (δηλαδή η γενικευτική ισχύς) που διεκδικούν οι κύριες πολιτικές θεωρίες δείχνουν ότι δεν λαμβάνεται επαρκώς υπ' όψιν.

Ας επιστρέψουμε όμως στην διαδικασία εξάπλωσης του αφρικανικής ή/και μεσανατολικής προελεύσεως *Homo Sapiens* και του πολιτισμού του. Αυτή φαίνεται ότι δεν σταμάτησε στα όρια της ήδη υπό διαμόρφωσιν ινδοευρωπαϊκής περιοχής. Όσο το Παλαιολιθικό Πρωτοϊνδοευρωπαϊκό Συνεχές βρισκόταν σε φάση συγκρότησης, το πρώιμο αυτό «κύμα προώθησης» άρχισε να εισέρχεται και στον χώρο του συγκολλητικού (μετέπειτα ουραλικού, αλταϊκού, παλαιοσιβηρικού) και απομονωτικού (μετέπειτα σινοθιβετιανού) γλωσσικού περιβάλλοντος. Εκεί η ταχύτητα της διασποράς του πιθανότατα ανακόπηκε. Είναι ενδεχόμενο ότι ακολούθησαν εκτεταμένα επεισόδια ανθρωπολογικής και γλωσσικής επιμειξίας με τους προϋπάρχοντες πληθυσμούς της Μέσης Παλαιολιθικής. Κατά την άποψή μας, το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν η επικράτηση του ανατομικώς σύγχρονου ανθρωπολογικού τύπου, όχι όμως και της γλώσσας του. Στοιχεία του ινδοευρωπαϊκού γλωσσικού ορίζοντα εισέδυσαν στις νέες περιοχές, δεν μπόρεσαν όμως να εκτοπίσουν τις παλαιότερες γλωσσικές μορφές.

Εάν αυτό ισχύει, τότε οι αμυδρές και αμφιλεγόμενες ενδείξεις μακροφυλετικών γλωσσικών σχέσεων απηχούν αυτήν ακριβώς την μερική διείσδυση ινδοευρωπαϊκών γλωσσικών στοιχείων (λεξιλογικών κυρίως) στις περιοχές εκτός της άλλοτε γραμμής Movius. Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, σε αυτή την περίπτωση οι υποθετικές μακροοικογένειες που έχουν ως άξονα την ινδοευρωπαϊκή, δηλαδή η νοστρατική και η ευρασιατική, δεν συνιστούν τίποτε άλλο παρά έναν εντελώς λανθασμένο προσανατολισμό της έρευνας. Όσο για τις λεξιλογικές διασυνδέσεις ανάμεσα στην νοστρατική και κάποιες αφρικανικές γλωσσικές οικογένειες (βλ. κεφ. VII.6, σελ. 413 κ.ε.), αυτές ανάγονται πιθανώς κατά βάσιν στις προ της «εξόδου» μακραίωνες αλληλεπιδράσεις μεταξύ του αφροασιατικού περιβάλλοντος και των υπόλοιπων αφρικανικών ομάδων. Μέσω της αφροασιατικής γλωσσικής οικογένειας κάποια αποτελέσματα των αλληλεπιδράσεων αυτών έφθασαν εμμέσως και σε περιοχές της ινδοευρωπαϊκής ζώνης.

Εκτός της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας, στην πέραν της γραμμής Movius προώθηση του πρώιμου *Homo Sapiens* είναι πιθανό πως ενεπλάκησαν και άλλες συγχωνευτικές γλωσσικές ομάδες, όπως π.χ. κάποιες από τις γλώσσες του Καυκάσου. Με δεδομένο, μάλιστα, ότι ο Καύκασος βρίσκεται στην περιφέρεια της ζώνης των συγχωνευτικών γλωσσών, θα μπορούσε να διατυπωθεί και η υπόθεση της εντόπιας εξέλιξης ορισμένων εκ των εκεί γλωσσών από τους Μέσους Παλαιολιθικούς χρόνους και εξής. Επεβίωσαν, δηλαδή, της μετάβασης στον ανατομικώς σύγχρονο άνθρωπο και εμπλουτισμένες σε

και δυτική Ευρώπη), με τις οποίες ο ελληνικός κόσμος στο μεγαλύτερο διάστημα της ιστορικής και προϊστορικής του διαδρομής δεν είχε σχεδόν καμία ιδιαίτερη επαφή ή σχέση.

κάποιες περιπτώσεις (π.χ. της νοτιοκαυκάσιας [καρτβέλιας]) με κάποια ινδοευρωπαϊκά στοιχεία συνέχισαν να ομιλούνται ως τις μέρες μας. Υπό αυτό το πρίσμα δεν αποκλείεται πως στην ανατολική περιφέρεια του Παλαιολιθικού Πρωτοϊνδοευρωπαϊκού Συνεχούς κάποιες καυκάσιες γλωσσικές ομάδες δημιούργησαν τα δικά τους μικρά «κύματα προώθησης» προς ανατολικότερες περιοχές.

Σε μια τέτοια εξέλιξη θα μπορούσαν να αναχθούν τα στοιχεία συγγένειας που έχει γίνει προσπάθεια να ερμηνευθούν στο πλαίσιο της μακροοικογένειας ντεν-καυκάσια (Dene-Caucasian, με μέλη την σινοθιβετιανή οικογένεια και τις γλώσσες Na-Dene, την βορειοκαυκάσια, την γλώσσα Κετ της κεντρικής Σιβηρίας, κ.ά.). Δεν πρόκειται, συνεπώς, ούτε εδώ για γενετική συγγένεια, αναγόμενη, μάλιστα, σε κάποια μονογενετική προέλευση των ανθρώπινων γλωσσών, αλλά πιθανότατα για την τελείως διαφορετική διαδικασία που περιγράψαμε. Ως προς την νοτιοανατολική Ασία είναι ενδεχόμενο ότι εκτός από την γλωσσική, υπήρξε σε μεγάλο βαθμό και ανθρωπολογική συνέχεια από την Μέση Παλαιολιθική ή και από παλαιότερες φάσεις. Ίσως να πρόκειται, δηλαδή, για μια αυτόνομη ζώνη εκμοντερνισμού των ανατομικών χαρακτηριστικών.

Ακόμη όμως κι αν η προέλευση του *Homo Sapiens* αποδειχθεί τελικώς κατά βάσιν μονοεστιακή, οι ενδείξεις είναι, κατά την γνώμη μας, ήδη ισχυρές για το ότι δεν ισχύει το ίδιο και για την καταγωγή της γλωσσικής του ποικιλομορφίας. Ως αποτέλεσμα της διαδικασίας που εκθέσαμε, των επιμειξιών με αναντιστοιχία στην ανθρωπολογική και γλωσσική τους κατάληξη, μπορούν, μάλιστα, να γίνουν κατανοητά και γλωσσικά φαινόμενα σε άλλες περιοχές του κόσμου. Εννοούμε εδώ κυρίως κάποιες μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες της νοτίου Ευρώπης, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό της βασκικής. Όπως εκθέσαμε στο υποκεφάλαιο VIII.2 (σελ. 472 κ.ε.), πρόκειται για μια γλώσσα που όχι μόνο δεν παρουσιάζει συγγένεια με άλλες γνωστές γλώσσες, αλλά ομιλείται και από έναν πληθυσμό με κάποια ασυνήθιστα γενετικά γνωρίσματα (π.χ. την μεγαλύτερη συχνότητα στον κόσμο της ομάδας αίματος ρέζους αρνητικό και κάποιες ιδιαιτερότητες στην φυσική ανθρωπολογία). Περαιτέρω, είναι μια γλώσσα που κατά περίεργο τρόπο επιβιώνει σε εκείνη την περιοχή της Ευρώπης όπου πριν από περίπου 25.000 χρόνια χάνονται τα ίχνη των τελευταίων Νεάντερταλ. Πρέπει, επίσης, να επισημάνουμε ότι η βασκική είναι γλώσσα συγχωνευτική, όπως θα ανέμενε κανείς από την γεωγραφική θέση της Ιβηρικής χερσονήσου ως προς την γραμμή Movius.

Αν στην περίπτωση των Βάσκων ακολουθήσουμε το μοντέλο της διπλής ή «αναντίστοιχης» επιμειξίας, θα οδηγηθούμε στο εξής συμπέρασμα: στην χώρα των Βάσκων έλαβε πιθανότατα χώρα ένα από τα πιο έντονα επεισόδια επιμειξίας μεταξύ των ανθρώπων του Νεάντερταλ και των πρώιμων εκπροσώπων του *Homo Sapiens* στην Ευρώπη. Στο ανθρωπολογικό μεν πεδίο το αποτέλεσμα ήταν να υπερισχύσει σε μεγάλο, αλλά όχι σε απόλυτο βαθμό ο σύγχρονος ανθρώπινος γονότυπος, στο γλωσσικό όμως πεδίο φαίνεται πως επικράτησε η γλώσσα της Μέσης Παλαιολιθικής. Σύμφωνα με αυτή την υπόθεση, η σημερινή βασκική είναι μακρινή απόγονος μιας από τις γλώσσες που

ομιλούνταν στην Ευρώπη πριν από την άφιξη του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν ίσως και άλλες εξαφανισμένες πλέον μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες της νοτίου Ευρώπης, όπως π.χ. η ιβηρική και η αρχαία λιγουριακή. Είναι ένα δύσκολο ερώτημα εάν θα μπορούσε να ισχύει το ίδιο και για κάποιες «ανάδελφες» γλώσσες εκτός Ευρώπης, όπως π.χ. την σουμεριακή.

Αυτό που αξίζει να σημειώσουμε είναι ότι το ανωτέρω μοντέλο αποτελεί την αντίστροφη εκδοχή του «κύματος προώθησης βαθμιαίας αλληλεπίδρασης πληθυσμών» (Staged Population Interaction Wave of Advance model), δηλαδή της μάλλον τελικής αναθεωρημένης μορφής της θεωρίας γλώσσας-γεωργίας από τον Colin Renfrew (βλ. κεφ. VIII.2, σελ. 501). Είναι η υπόθεση που ο Βρετανός αρχαιολόγος διατύπωσε υπό το φως των ευρημάτων της πληθυσμιακής γενετικής περί της παλαιολιθικής συνέχειας στην κατοίκηση της Ευρώπης. Σύμφωνα με αυτήν, οι επήλυδες γεωργοί αφομοιώνουν τους γηγενείς κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες γλωσσικά, αλλά αφομοιώνονται από αυτούς πληθυσμιακά. Αντιθέτως, κατά το μοντέλο της «αναντίστοιχης επιμειξίας» που εκθέσαμε, ο νέος πληθυσμός υπερισχύει ανθρωπολογικά (ή γενετικά), αλλά αφομοιώνεται γλωσσικά. Είναι μια πρόταση ερμηνείας που έχει εφαρμογή τόσο στην ερμηνεία της γλωσσικής εξέλιξης στις περιοχές εκτός της ζώνης των συγχωνευτικών ή πτωτικών γλωσσών όσο και σε κάποιες περιπτώσεις εντός αυτής, π.χ. για κάποιους από τους μη ινδοευρωπαϊκούς θύλακες της Ευρώπης. Περαιτέρω, αν και ο μηχανισμός αυτός δεν μπόρεσε, φυσικά, να εμποδίσει τον εξινδοευρωπαϊσμό της ευρωπαϊκής ηπείρου, φαίνεται πως συνέβαλε αποφασιστικά στην επιβίωση της ινδοευρωπαϊκής εκείνης γλώσσας που μας ενδιαφέρει περισσότερο.

Όπως είδαμε στο υποκεφάλαιο περί της πληθυσμιακής γενετικής, οι έρευνες DNA του χρωμοσώματος Y στον σύγχρονο ελληνικό ανδρικό πληθυσμό καταλήγουν ως τώρα σε ορισμένα πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Στο σχετικό γενετικό υλικό φαίνεται, καταρχάς, πως αντιπροσωπεύονται σχεδόν ισομερώς απλοομάδες παλαιολιθικής και νεολιθικής αρχαιότητας. Οι παλαιολιθικής ηλικίας απλοομάδες (R1a, R1b, I2) απαντούν σε ποσοστό 44,5%, ενώ οι νεολιθικές (E-M35, G2, J2-M172) σε ποσοστό περίπου 45%. Παρατηρήσαμε ότι στα αποτελέσματα αυτά υπάρχει διαφοροποίηση σε σχέση με την εικόνα από τις έρευνες του μιτοχονδριακού DNA, όπου το ποσοστό των παλαιολιθικών απλοομάδων είναι αρκετά μεγαλύτερο (60%). Εκτός όμως αυτού, στην πορεία του κεφαλαίου διαπιστώσαμε ότι οι παλαιολιθικές απλοομάδες του ανδρικού πληθυσμού μάλλον δεν ανάγονται στην παλαιολιθική συνέχεια της κατοίκησης, αλλά έφθασαν στον ελληνικό χώρο σε πολύ μεταγενέστερες εποχές. Η δυτικοευρωπαϊκής προελεύσεως R1b εμφανίστηκε στην Ελλάδα κατά πάσα πιθανότητα στις περιόδους της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας, ενώ και οι R1a και I συνδέονται, τουλάχιστον εν μέρει, με τις σλαβικές διεισδύσεις στους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

Τι σημαίνει αυτό; Ότι όσον αφορά την συνέχεια της κατοίκησης, και πάντοτε με γνώμονα τον συνδυασμό τον πορισμάτων της γενετικής με εκείνα της αρχαιολογίας,

μπορεί να εξαχθεί το ακόλουθο συμπέρασμα: ενώ ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού γυναικείου πληθυσμού έχει γενετικό υλικό παλαιολιθικής προελεύσεως, το οποίο μπορεί να συνδεθεί με την παλαιολιθική συνέχεια στην κατοίκηση του ελληνικού χώρου, ο σύγχρονος ανδρικός πληθυσμός της χώρας μας έλκει την προϊστορική γενετική καταγωγή του ως επί το πλείστον από την Νεολιθική περίοδο. Και ως «Νεολιθική περίοδος» δεν μπορεί, φυσικά, εδώ να νοηθεί τίποτε άλλο από την εποχή του εκνεολιθισμού. Σε αυτή την χρονική φάση γνωρίζουμε ότι συντελέστηκε η μεταφύτευση του νεολιθικού πολιτισμού από την Μικρά Ασία προς την Ελλάδα, μια διαδικασία που ιδίως στην περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης υπάρχουν ισχυρά στοιχεία ότι συνοδεύτηκε και από μετακινήσεις πληθυσμών.

Δεν υπάρχει τίποτα παράλογο στην ιδέα ότι το νεολιθικό «κύμα προώθησης» από την Ανατολία προς το Αιγαίο είχε ως φορείς κυρίως άρρενες γεωργούς-αποίκους. Μέσω των δικτύων ανταλλαγών στον χώρο του Αιγαίου κατά την τελευταία φάση των προνεολιθικών χρόνων είχαν καταστεί γνωστά όχι μόνο τα πλεονεκτήματα της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας (στην μία πλευρά), αλλά και η ύπαρξη εύφορων εκτάσεων στην ηπειρωτική Ελλάδα (στην άλλη πλευρά). Όσοι κατείχαν την σχετική τεχνογνωσία ήταν φυσικό να επιζητούν νέες προοπτικές εφαρμογής της. Από την άλλη πλευρά του Αιγαίου το όνειρο όχι μόνο της δραστικής βελτίωσης των διατροφικών συνθηκών, αλλά και του πλουτισμού καθιστούσε επίζηλη και προνομιακή την επαφή με όσους γνώριζαν από καιρό τα μυστικά της νέας οικονομικής στρατηγικής. Αν υπάρχει κάποια αλήθεια σε αυτές τις υποθέσεις, τότε ένας από τους βασικούς μηχανισμούς του εκνεολιθισμού στον ελλαδικό χώρο και στα νησιά του Αιγαίου υπήρξαν πιθανότατα οι επιγαμίες. Γυναίκες από τις προνεολιθικές και γλωσσικά πρωτοελληνικές κοινότητες της ηπειρωτικής Ελλάδας δίδονταν ως σύζυγοι στις ομάδες των νεοφερμένων γεωργών, προσφέροντας ως «προίκα» καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Οι καλλιεργητές τους δεν έφερναν, βεβαίως, μαζί τους μόνο την γνώση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, αλλά και την γλώσσα τους.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, το κύριο γλωσσικό κατάλοιπο της διάχυσης του νεολιθικού πολιτισμού στον χώρο του Αιγαίου κατά την 7η χιλιετία π.Χ. υπήρξαν τα μη ελληνικά τοπωνύμια της αρχαίας Ελλάδας με παραγωγικές καταλήξεις -σ(σ)-, -ττ-, -νθ-, -μν- και -νδ-. Στο ίδιο γλωσσικό στρώμα ανήκουν πιθανότατα και λέξεις με ίδια επιθήματα που αφορούν την χλωρίδα και την βλάστηση (π.χ. *κυπάρισσος*, *ἐρέβινθος*, *ἄκανθος*, *ὑάκινθος*, *νάρκισσος*, *κέρασος*). Η προέλευσή τους μπορεί να εντοπιστεί στο πρωτοανατολιακό γλωσσικό περιβάλλον από το οποίο αποκρυσταλλώθηκαν οι μεταγενέστερες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες της Μικράς Ασίας (χεττιτική, λουβική, παλαϊκή και οι γλώσσες των ιστορικών χρόνων). Σε αντίθεση με την μινωική Κρήτη όπου, όπως όλα δείχνουν (βλ. κεφ. III.4, σελ. 138 κ.ε. και VII.6, σελ. 394 κ.ε.), η γλώσσα των πρώτων γεωργών επέζησε αρκετά για να κάνει πολύ αργό-

τερα την εμφάνισή της στις πινακίδες της Γραμμικής Α γραφής, στον ελλαδικό χώρο η επιβίωσή της υπήρξε κυρίως τοπωνυμιακή. Γιατί συνέβη αυτό;

Ο συνδυασμός των αρχαιολογικών, γλωσσολογικών και γενετικών δεδομένων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στην ηπειρωτική Ελλάδα η πληθυσμιακή προώθηση των πρώτων γεωργών συνοδεύτηκε από μια αντίστροφη διαδικασία στο γλωσσικό πεδίο. Οι ομάδες των επήλυδων προσέκρουσαν εδώ σε ένα συμπαγές και ήδη διαμορφωμένο γλωσσικό περιβάλλον, το οποίο ήταν πολύ δύσκολο να αλλοιωθεί. Και ένας από τους βασικότερους παράγοντες για αυτό υπήρξε πιθανότατα ο κυρίαρχος ρόλος της μητρικής γλώσσας, υπό την κυριολεκτική της έννοια. Το ισχυρό γενετικό ίχνος που άφησε ο επείσακτος ανδρικός πληθυσμός δεν είχε ανάλογο γλωσσικό αντίκρισμα, αφού μέσω των επιγαμιών ο γυναικείος πληθυσμός του ελλαδικού χώρου απέκτησε προφανώς και αυτός πρόσβαση στην νέα και ανώτερη διατροφική και οικονομική βάση. Με αυτόν τον τρόπο κατάφερε όχι μόνο να διαιωνίσει τα παλαιότατα γενετικά του χαρακτηριστικά, αλλά και να διαφυλάξει την πρωτοελληνική γλώσσα μεταφυτεύοντάς την με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο: ως μητρική.

Πλην των επιγαμιών, βεβαίως, το φαινόμενο της επιμειξίας έλαβε ενδεχομένως χώρα και υπό την ευρύτερη, διαφυλετική του μορφή. Στον ελλαδικό χώρο οι πρώτοι γεωργοί δεν έφθασαν πιθανότατα μόνον ως άρρενες μνηστήρες καλλιεργήσιμων γαιών, αλλά ενίοτε και ως ολόκληρες φυλετικές ομάδες. Οι περισσότερες εξ αυτών φαίνεται ότι στην πορεία των χιλιετιών αφομοιώθηκαν όχι μόνο γλωσσικά, αλλά σε αρκετό βαθμό και πληθυσμιακά. Πρόκειται για μια αργή και μακραίωνη διαδικασία, της οποίας ο μακρινός απόηχος διασώθηκε, όπως όλα δείχνουν, ως την εποχή του Ηροδότου (βλ. κεφ. III.1, σελ. 92 κ.ε., παραπ. 100-103). Οι αναφορές του ιστορικού του 5ου αιώνα π.Χ. τόσο για το γένος των Ελλήνων, το οποίο *γλώσσῃ μὲν ἐπείτε ἐγένετο αἰεί κοτε τῇ αὐτῇ διαχρᾶται*, όσο και για τις περιπτώσεις αφομοίωσης των «προελληνικών» φύλων από τους Έλληνες σε αρκετές περιοχές της χώρας (π.χ. στην Αττική) αποδεικνύονται εν τέλει πολύ πιο αξιόπιστες απ' όσο θα έσπευδε να τις αξιολογήσει κανείς εκ πρώτης όψεως.

Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι ομάδες των πρώτων γεωργών που εγκαταστάθηκαν στον ελλαδικό χώρο κατά την 7η χιλιετία π.Χ. άφησαν ένα γλωσσικό ίχνος ανάλογο με εκείνο που πολλές χιλιάδες χρόνια αργότερα επρόκειτο να αφήσουν οι μεταναστευτικές κινήσεις Σλάβων και Αλβανών στα εδάφη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Όσο προελληνικός είναι ο γλωσσικός ορίζοντας στον οποίο ανήκουν η Κλόκοβα και η Βαράσοβα, τα δύο παραδείγματα που αναφέραμε στην αρχή του κεφαλαίου III.2, άλλο τόσο προελληνικά είναι και τα «προελληνικά τοπωνύμια» του ελληνικού χώρου.

Κατά συνέπεια, η παλαιά και δημοφιλής θεωρία του «προελληνικού υποστρώματος» μπορεί πλέον να δώσει την θέση της σε μια νέα και πολύ καλύτερα τεκμηριωμένη: αυτήν του *μεθελληνικού υπερστρώματος* (superstratum) των πρώιμων νεολιθικών χρόνων. Μια νέα οπτική που, πάντως, δεν αναιρεί την πιθανή ορθότητα της υπόθεσης του Colin Renfrew (βλ. κεφ. VII.6, σελ. 398) ότι κάποια μη τοπωνυμιακά γλωσσικά στοιχεία που

εμφανίζουν γλωσσική συνάφεια με τον ορίζοντα των τοπωνυμίων και επίσης παρεισέφρησαν κάποια στιγμή στην αρχαία ελληνική γλώσσα, αποτελούν δάνεια από την μινωική πολιτιστική σφαίρα κατά την 2η χιλιετία π.Χ. Κάποια εξ αυτών, πάντως (πιθανώς και η διαχρονικής σημασίας για τον ελληνικό κόσμο λέξη «θάλασσα», η οποία επίσης εμπεριέχει το ανατολιακής προελεύσεως επίθημα -σσ-), ίσως προσελήφθησαν από την ελληνική γλώσσα ήδη την 3η χιλιετία π.Χ., ως αποτέλεσμα των στενών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των δύο ακτών του Αιγαίου εκείνη την περίοδο (βλ. κεφ. V.2-3).

Πέραν των τοπωνυμίων, μακρινός απόηχος του μεταναστευτικού κύματος των πρώτων γεωργών υπήρξε, καθώς φαίνεται, και η παράδοση περί των Πελασγών, η οποία επεβίωσε ως την 1η χιλιετία π.Χ. για να καταγραφεί. Ο ετυμολογικός συσχετισμός του ονόματος «Πελασγός» (**bhelosgho-s* [«ανθισμένο κλαδί»]) με τις έννοιες της άνθησης και της καρποφορίας, καθώς και οι μυθολογικές παραδόσεις για τον ήρωα Πελασγό ως συνδεόμενο με προόδους στην διατροφή των ανθρώπων (π.χ. καλλιέργεια δημητριακών, παρασκευή ψωμιού) είναι στοιχεία που, κατά την άποψή μας, μαρτυρούν με χαρακτηριστικό τρόπο την σύνδεση των Πελασγών με τον ορίζοντα του εκνεολιθισμού. Ανοιχτή είναι και η πιθανότητα και κάποια άλλα ονόματα φύλων του ελλαδικού χώρου, όπως π.χ. οι Αίμονες, οι Δρύοπες και οι Καδμείοι, που κατά τον Μ. Σακελλαρίου είναι ινδοευρωπαϊκά, αλλά όχι ελληνικά (κατά την δική του άποψη προελληνικά), να σχετίζονται επίσης με ορισμένους εκ των πρώιμων φορέων της νεολιθικής οικονομίας. Δεν πρέπει, επίσης, να αποκλειστεί ότι κάποιες από τις ομάδες των πρώτων γεωργών ανήκαν σε μη ινδοευρωπαϊκές γλωσσικές ομάδες της Μικράς Ασίας, όπως υποδηλώνει το μάλλον χαττικής προελεύσεως εθνωνύμιο «Λέλεγες».

Η συνεισφορά των ομάδων αυτών στην εισαγωγή της νέας οικονομίας στον ελλαδικό χώρο πρέπει να θεωρείται δεδομένη, χωρίς όμως αυτό να αποκλείει και τον κατά τόπους ενεργό ρόλο του τοπικού πληθυσμού προς την ίδια κατεύθυνση. Ο τελευταίος δεν θα πρέπει, ωστόσο, να υπερεκτιμηθεί άκριτα. Η κάπως απορριπτική διάθεση για την ανατολιακή συνεισφορά, ακόμη και υπό την μορφή της πολιτιστικής διάχυσης, όπως αυτή έχει κατά καιρούς εμφανιστεί εντός της ελληνικής αρχαιολογίας, και η πίστη σε μια κατά βάσιν εντόπια διαδικασία εκνεολιθισμού στον ελλαδικό χώρο μοιάζει να μην λαμβάνει επαρκώς υπ' όψιν την πιο μακροσκοπική εικόνα. Παραβλέπει, δηλαδή, την χαρακτηριστική γεωγραφική και χρονολογική ακολουθία στην πορεία της νέας οικονομίας από την Εύφορη Ημισέληνο προς την Ευρώπη.

Διότι, εάν θεωρήσουμε τον εκνεολιθισμό του ελλαδικού χώρου, του γεωγραφικού κρίκου που συνδέει την Μικρά Ασία με την Ευρώπη, ως μια αμιγώς ενδογενή εξέλιξη, τότε πρέπει αυτόματα να απορρίψουμε την υπόθεση της έστω μερικής δημογραφικής ή πολιτιστικής διάχυσης και σε όλους τους πρώιμους γεωργικούς πολιτισμούς των Βαλκανίων και της κεντρικής Ευρώπης (Karanovo, Starčevo, Körös, Linearbandkeramik). Να θεωρήσουμε, επομένως, πως σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η εμφάνιση του νεολιθικού πολιτισμού υπήρξε είτε προϊόν κυρίως εντόπιων διαδικασιών είτε ενός αποκλειστι-

κώς ευρωπαϊκού «κύματος προώθησης» με μοναδική αφετηρία την Ελλάδα. Και τέτοιου είδους επιχειρήματα είναι μάλλον δύσκολο να διατυπωθούν σε συστηματική μορφή. Οι υπαρκτές ενδείξεις για την πληθυσμιακή συνέχεια στον ελλαδικό χώρο από την περίοδο εμφάνισης του ανατομικώς σύγχρονου ανθρώπου ως τους νεολιθικούς χρόνους, καθώς και η εικαζόμενη εδώ γλωσσική συνέχεια, δεν συνεπάγονται οπωσδήποτε και τον εγχώριο χαρακτήρα κάθε πολιτιστικού στοιχείου.

Αντιθέτως, κατά ειρωνικό ίσως τρόπο είναι ενδεχόμενο πως οι μεταναστευτικές κινήσεις των πρώτων γεωργικών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο αποτέλεσαν ένα σημαντικό βήμα προς την ανάπτυξη ενός αισθήματος του συνανήκειν εκ μέρους των πρωτοελληνόφωνων κατοίκων του. Όπως επισημαίνουν οι σύγχρονες μελέτες του φαινομένου της μετανάστευσης, αυτή η τάση παρατηρείται σχεδόν πάντα σε γηγενείς πληθυσμούς με κάπως ρευστή αίσθηση αυτοπροσδιορισμού, όταν κάνει την εμφάνισή του ένα μεγάλο κύμα μεταναστών.[1044] Εκτός αυτού, η υιοθέτηση της γεωργικής οικονομίας άνοιξε τον δρόμο προς την μόνιμη εγκατάσταση, προς την σύνδεση συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων με συγκεκριμένους τόπους και, φυσικά, προς μια σημαντική αύξηση του πληθυσμού. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν οι συνθήκες οικιστικής και πολιτιστικής σταθερότητας στις οποίες πρέπει να αναζητηθούν οι απαρχές της διαμόρφωσης των μεταγενέστερων αρχαίων ελληνικών διαλέκτων. Επομένως, η άφιξη του νεολιθικού τρόπου ζωής στον ελλαδικό χώρο, παρά τις συνθήκες μερικής πληθυσμιακής ασυνέχειας που δημιούργησε, φαίνεται πως υπήρξε σε κάθε περίπτωση ένας πολύ σημαντικός σταθμός στην διαμόρφωση των Ελλήνων.

Τις χιλιετίες που ακολούθησαν την έλευση του νεολιθικού πολιτισμού, το γλωσσικό τοπίο στον χώρο του Αιγαίου είχε πιθανώς την εξής μορφή: στα νησιά του Αιγαίου ή στα περισσότερα εξ αυτών, συμπεριλαμβανομένης της Κρήτης, κυριαρχούσε το ανατολιακό γλωσσικό στοιχείο που είχε φθάσει εκεί κατά την περίοδο του εκνεολιθισμού (σε κάποια νησιά πλην της Κρήτης ίσως και νωρίτερα). Η αρχαία παράδοση π.χ. περί της Λέσβου ως Πελασγίας, καθώς και αυτή για τους μικρασιατικής προελεύσεως Κάρες και Λέλεγες ως πανάρχαιους κατοίκους των Κυκλάδων μπορούν να θεωρηθούν απόηχοι αυτής της πραγματικότητας.

Στον ελλαδικό χώρο ο πρωτοελληνικός κλάδος βρισκόταν πλέον ήδη σε μια αρκετά προχωρημένη φάση της διαμόρφωσής του. Αποτελούσε, κατά πάσα πιθανότητα, την μεγαλύτερη γλωσσική ομάδα, η οποία όμως μάλλον συνυπήρχε ακόμη με αρκετούς από τους ανατολιακούς θύλακες της εποχής του εκνεολιθισμού. Πιθανώς συνυπήρχε επίσης και με κάποιους μικρότερους γλωσσικούς κλάδους που είχαν προκύψει και αυτοί από τον αρχικό πρωτοϊνδοευρωπαϊκό κορμό του ελλαδικού χώρου, δεν είχαν όμως

[1044] R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 41 κ.ε.

εξελιχθεί σε πρωτοελληνικούς. Η γεωγραφική διασπορά των πρωτοελληνόφωνων ομάδων στην ηπειρωτική Ελλάδα δεν υπήρξε αναγκαστικά συνεχής. Η προβληματική της δωρικής διαλέκτου με τον συντηρητικό της χαρακτήρα εν σχέσει προς την γλώσσα των πινακίδων της Γραμμικής Β ενισχύει την πιθανότητα ασυνεχειών στην γεωγραφική τους κατανομή.

Μικρές πληθυσμιακές μετακινήσεις και ανακατατάξεις του γλωσσικού τοπίου θα μπορούσαν να έχουν προκύψει ως αποτέλεσμα των οικονομικών, κοινωνικών και γενικότερα πολιτιστικών συνθηκών της κάθε εποχής. Από την ύστερη 6η ως την 4η χιλιετία π.Χ., επί παραδείγματι, ο ελλαδικός χώρος αποτέλεσε κατά περιόδους τμήμα της περιφέρειας του πολιτιστικού συστήματος που είχε αναπτυχθεί βορειότερα με άξονα τους χαλκολιθικούς πολιτισμούς της κοιλάδας του Δούναβη. Υπό αυτό το πρίσμα δεν αποκλείεται πως κατά το εν λόγω χρονικό διάστημα έλαβαν χώρα κάποιες μικρές πληθυσμιακές προωθήσεις κατοίκων του ελλαδικού χώρου με κατεύθυνση βορειότερες περιοχές, εγγύτερα, δηλαδή, στο παραδουνάβιο επίκεντρο των εξελίξεων. Σε μια τέτοια διαδικασία μπορούν να αναζητηθούν οι προϋποθέσεις γεωγραφικής ασυνέχειας στην διασπορά του πρωτοελληνικού γλωσσικού κορμού, οι οποίες συνδέονται με την περίπτωση της δωρικής διαλέκτου. Στην ίδια διαδικασία θα μπορούσε να αποδοθεί και μια πιο άμεση αναστροφή ελληνόφωνων πληθυσμών με την «Χρυσολιθική» Εποχή της Βάρνας κατά την 5η χιλιετία π.Χ. (βλ. κεφ. VI, σελ. 291 κ.ε.).

Μια αναστροφή στην οποία πρέπει ίσως να αναζητηθούν οι απαρχές εκείνης της γραμμής των μυθολογικών παραδόσεων που, αντανακλώντας ορισμένες βασικές εξελικτικές φάσεις της μεταλλουργίας από την 5η ως την 3η χιλιετία π.Χ., διασώθηκε πολύ αργότερα στην διήγηση του Ησιόδου περί των «πέντε γενών» της ανθρωπότητας (βλ. κεφ. VI, σελ. 305 κ.ε.). Οι στενές πολιτιστικές επαφές που παρατηρούνται στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. μεταξύ του πρωτοελλαδικού οικισμού στο Στενό της Λευκάδας και των θέσεων Μάλα Γκρούντα και Βέλικα Γκρούντα στο Μαυροβούνιο (βλ. κεφ. V.3, σελ. 218 κ.ε.) καταδεικνύουν ενδεχομένως ότι η επαφή των βορειότερων αυτών και ίσως ελληνόφωνων πληθυσμών με τον νοτιότερο κορμό δεν χάθηκε ποτέ εξ ολοκλήρου. Μετά, μάλιστα, την κατάρρευση των πολιτισμών της νοτιοανατολικής Ευρώπης ήταν πλέον ο χώρος του Αιγαίου αυτός που είχε την πλεονεκτικότερη διασύνδεση με το νέο μεγάλο κέντρο του πολιτισμού: την Εγγύς Ανατολή της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Ως κομμάτι αυτού του πρώιμου «διεθνούς συστήματος» και σε μια εποχή αλματώδους ανάπτυξης του πολιτισμού, της τεχνολογίας (κυρίως αυτής του μπρούντζου) και των δικτύων ανταλλαγών, η ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου έφθασαν σε εκείνο το επίπεδο πολιτιστικής άνθησης το οποίο εκθέσαμε λεπτομερώς στο κεφάλαιο V. Στις Κυκλάδες, η ιδιαίτερη ακμή σε αυτή την περίοδο ίσως δεν υπήρξε άσχετη και με το κοινό γλωσσικό (ανατολιακό) υπόβαθρο που οι κάτοικοι των νησιών κατά προνομιακό τρόπο μοιράζονταν με τον δυτικό μικρασιατικό χώρο. Διότι από την

κατεύθυνση του τελευταίου λάμβανε χώρα εκείνη την εποχή το σημαντικότερο επεισόδιο πολιτιστικής διάχυσης μετά την περίοδο του εκνεολιθισμού.

Την ίδια στιγμή στην ηπειρωτική Ελλάδα η μνημειώδης αρχιτεκτονική, η διοικητική χρήση σφραγίδων, η νέα τεχνολογία του κράματος χαλκού-κασσιτέρου, η περαιτέρω ανάπτυξη της γεωργίας (καλλιέργεια της ελιάς και της αμπέλου) και της ναυσιπλοΐας υπήρξαν οι κύριες συνιστώσες ενός πολιτισμού που περί τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. παρουσίαζε πλέον πρώιμα αστικά και κρατικά χαρακτηριστικά. Όπως είναι λογικό να υποθέσει κανείς, σε αυτή την περίοδο η ελληνική γλώσσα είχε προ πολλού αποκρυσταλλωθεί. Με αυτό ως δεδομένο δεν πρέπει να ξενίζει το ότι κατά την 1η χιλιετία π.Χ. διασώζονταν μυθολογικές παραδόσεις που έχοντας ως άξονα το βορειοανατολικό Αιγαίο (π.χ. η σύνδεση της Λήμνου με τον Ήφαιστο και τους Μινύες του Ορχομενού, βλ. κεφ. V.6, σελ. 265) παραπέμπουν ευθέως στην φάση πολιτιστικών νεωτερισμών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Και βεβαίως, δύσκολα μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι σε ένα τέτοιο ώριμο γλωσσικά περιβάλλον είχαν διαμορφωθεί οι συνθήκες για την εμφάνιση και κάποιων πιο καλλιεργημένων εκφάνσεων της γλώσσας, όπως είναι η ποιητική δημιουργία και η επική ποίηση.

Όταν στις αρχές του 20ού αιώνα ο W. Dörpfeld αναζητώντας την ομηρική Ιθάκη βάσει των τοπογραφικών πληροφοριών της *Οδύσσειας* ανέσκαπτε το νεκροταφείο των τύμβων R στο Στενό της Λευκάδας, δεν μπορούσε να φανταστεί ότι η σκαπάνη του θα χτυπούσε, ή μάλλον θα άνοιγε ένα αναπάντεχο παράθυρο στο μέλλον της επιστήμης: θα αποκάλυπτε, δηλαδή, ένα εύρημα που ήδη τότε υπαγόρευε την «αποσυμπίεση» του χρονικού βάθους της ελληνικής γλώσσας. Διότι, αν ακολουθώντας κανείς τα λεπτομερή γεωγραφικά στοιχεία ενός ποιητικού έργου του 8ου αιώνα π.Χ. ή έστω των μυκηναϊκών χρόνων οδηγείται σε έναν ακμαίο οικισμό της 3ης χιλιετίας π.Χ., τότε το μόνο που μπορεί να κλείσει (προσωρινά) αυτό το παράθυρο είναι ένα πανίσχυρο πλέγμα ερευνητικών προκαταλήψεων, διεπιστημονικών κυκλικών συλλογισμών και αναπόδεικτων, αλλά εδραιωμένων υποθέσεων εργασίας.

Πρόκειται, φυσικά, για την μακρά εκείνη επιστημονική παράδοση που έχει ως αυτονόητους άξονες την «βιβλική» χρονική αντίληψη της ηλικίας των γλωσσών και τις καταστροφιστικές θεωρίες εισβολής («έλευση» των Ελλήνων, των Κελτών, των Σλάβων, των Αρίων, κ.ο.κ.) σε μια όψιμη φάση της προϊστορίας. Σαν αποτέλεσμα της κυρίαρχης επίδρασης αυτής της παράδοσης η σημασία των φιλολογικών και αρχαιολογικών ερευνών του Dörpfeld δεν μπόρεσε ως σήμερα να εκτιμηθεί όσο και όπως θα έπρεπε. Η ομηρική Ιθάκη αναζητείται, μάλιστα, ακόμη αποκλειστικώς με όρους 2ης χιλιετίας π.Χ. Δηλαδή με όρους «χρονολόγησης» των επικών και μυθολογικών παραδόσεων της ελληνικής αρχαιότητας που, έχοντας ως βάση τα γενεαλογικά δέντρα αρχαίων ηρώων, θυμίζουν έντονα το από Κτίσεως Κόσμου χρονολογικό σύστημα μέσω της (κατανοητής κάποτε) κατά γράμμα πίστης στις γενεαλογίες της Παλαιάς Διαθήκης.

Δεν είναι όμως μόνον η θεωρία του Dörpfeld που μετά από σχεδόν έναν αιώνα κατά βάσιν απαξιωτικής και μυωπικής αντιμετώπισης πρέπει πλέον να αναγνωριστεί ως μια πρωτοποριακή για την εποχή της επιστημονική συνεισφορά. Την ίδια αποκατάσταση αξίζει και η θεωρία του J. Chadwick περί της παρουσίας των Δωριέων στον νότιο ελλαδικό χώρο ήδη κατά την 2η χιλιετία π.Χ. Αξιολογώντας σωστά την πλήρη απουσία αρχαιολογικών στοιχείων για την μεταναστευτική Κάθοδο των Δωριέων στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ., ο Βρετανός φιλόλογος οδηγήθηκε σε αυτό το τολμηρό και απροκατάληπτο συμπέρασμα. Στο πλαίσιο της θεωρίας του, τα ιδιαίτερα στοιχεία της δωρικής διαλέκτου ερμηνεύθηκαν με κοινωνιολογικούς όρους, ως χαρακτηριστικά του ιδιώματος μιας κατώτερης, υποτελούς κοινωνικής τάξης. Ο βασικός λόγος για αυτή την ερμηνεία ήταν ότι την εποχή εκείνη ο Chadwick αφενός μεν δεν είχε στην διάθεσή του στοιχεία για την έλευση των Δωριέων σε μια περίοδο προγενέστερη του τέλους της Μυκηναϊκής και αφετέρου τα χρονικά περιθώρια για μια τέτοια αναζήτηση ήταν πολύ στενά: η έρευνα δεσμευόταν από το χρονικό όριο του τέλους της 3ης ή των αρχών της 2ης χιλιετίας π.Χ., στο οποίο αναγόταν γενικώς η «έλευση των Ελλήνων».

Υπό το φως όλων όσων παρουσιάστηκαν ως το τέλος του βιβλίου, η θέση που διατυπώσαμε στο κεφάλαιο V.6 (σελ. 261 κ.ε.) περί του συσχετισμού της Καθόδου των Δωριέων με το φαινόμενο Cetina της ύστερης 3ης χιλιετίας π.Χ. φαντάζει πλέον λιγότερο τολμηρή. Μέσω της ριζικής αναθεώρησης του χρονικού βάθους της ελληνικής γλώσσας και της παρουσίας της στον ελλαδικό χώρο, η θεωρία του Chadwick μπορεί τώρα να εμπλουτιστεί με τα στοιχεία εκείνα που της λείπουν. Ο συντηρητικός χαρακτήρας της δωρικής διαλέκτου δεν οφείλεται τόσο ή μόνο σε κοινωνιολογικούς παράγοντες όσο στην πραγματική γεωγραφική απόσταση των ομιλητών της εν σχέσει προς τον κορμό των υπόλοιπων διαλέκτων. Οι προϋποθέσεις για την γεωγραφική αυτή ασυνέχεια πρέπει κατά την γνώμη μας να αναζητηθούν στην ελκτική δύναμη του χαλκολιθικού πολιτιστικού συστήματος της κοιλάδας του Δούναβη και να εντοπιστούν χρονικά στην 5η και 4η χιλιετία π.Χ. Όταν αργότερα, κατά την 3η χιλιετία π.Χ., ο πόλος έλξης μετατοπίστηκε νοτιότερα, στον ελλαδικό χώρο και στο Αιγαίο, οι συνθήκες ήταν πλέον ώριμες για την εκ νέου γεωγραφική «σύμπτυξη» των ελληνικών γλωσσικών κλάδων. Και έγιναν ωριμότερες όταν μετά την κατάρρευση του πολιτισμού των Κτηρίων με Διαδρόμους προέκυψε στον νότιο ελλαδικό χώρο ένα σημαντικό κενό δυνάμεως.

Η αρχαιολογικώς τεκμηριωμένη προώθηση (και εν τέλει κατάπλευση [«κάθοδος»]) προς νότον των φορέων του πολιτισμού Cetina στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. μπορεί ως εκ τούτου να συνδεθεί με ένα τμήμα τουλάχιστον της διαδικασίας εκείνης που αργότερα επρόκειτο να διασωθεί με παρεφθαρμένο τρόπο στην μυθολογική παράδοση περί της Καθόδου των Δωριέων. Σε ό,τι αφορά την απουσία της δωρικής διαλέκτου από τις πινακίδες της Γραμμικής Β, εδώ η θεωρία του Chadwick μάλλον διατηρεί την ισχύ της. Η εμμονή εκ μέρους των ανωτέρων στρωμάτων της Μυκηναϊκής περιόδου στην χρήση ενός επίσημου και αρχαΐζοντος γλωσσικού ιδιώματος υποκρύπτει πιθανώς

μια διάθεση ιδεολογικοπολιτικού διαχωρισμού από τα πληθυσμιακά στοιχεία που εμφανίστηκαν στον νότιο ελλαδικό χώρο μετά την αποσύνθεση του πολιτισμού της Πρωτοελλαδικής ΙΙ. Η πιθανότητα τα τελευταία να έπαιξαν τελικώς και αυτά έναν έστω επικουρικό ρόλο στην πτώση του μυκηναϊκού ανακτορικού πολιτισμού δεν μπορεί πλέον να αποκλειστεί. Εάν, τέλος, αυτή η νέα οπτική για το πρόβλημα των Δωριέων ευσταθεί, τότε μπορεί να υποστηριχθεί ότι η παραδοσιακή αντίληψη για το χρονικό βάθος και την περίοδο διασποράς της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας οδήγησε και σε αυτό το θέμα σε ένα μακροχρόνιο ερευνητικό αδιέξοδο: να αναζητείται η Κάθοδος των Δωριέων στον σωστό τόπο, αλλά στον λάθος χρόνο.

Η κατάρρευση του πολιτισμού των Κτηρίων με Διαδρόμους είχε ως αποτέλεσμα να καθυστερήσει για ακόμη λίγους αιώνες μια σημαντική εξέλιξη: η πρώτη βεβαιωμένη καταγραφή της ελληνικής γλώσσας. Για να συμβεί αυτό έπρεπε να προηγηθεί η ανάπτυξη του πρώτου μεγάλου και εγγράμματου πολιτισμού της Ευρώπης στην μινωική Κρήτη. Όταν περί τα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. υπό την ισχυρή επίδραση του μινωικού ανακτορικού πολιτισμού δημιουργήθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα εκ νέου οι προϋποθέσεις για την δημιουργία κρατικών μορφωμάτων, μπορούσε πλέον να λάβει χώρα και η μετάβαση από την προϊστορία στην πρωτοϊστορία. Τα κείμενα της συλλαβικής Γραμμικής Γραφής Β αποτελούν ως σήμερα τα πρωιμότερα γνωστά γραπτά μνημεία της ελληνικής γλώσσας. Τα σύμβολά της, όπως και εκείνα της προδρόμου της Γραμμικής Α, αντλήθηκαν από ένα ευρύ και προϋπάρξαν φάσμα σχημάτων και συμβόλων, το οποίο, ως προς κάποια εκ των συστατικών του, ανάγεται σε αρκετά προγενέστερες περιόδους, φθάνοντας ίσως ως τον βαλκανικό ορίζοντα πρωτογραφής της Νεώτερης Νεολιθικής.

Κατά την 2η χιλιετία π.Χ. η πρώτη καταγραφή της ελληνικής γλώσσας συνέπεσε και με μια φάση ραγδαίας εξάπλωσής της. Με όχημα την ακμή, τις υπερπόντιες δραστηριότητες και ίσως και τις πολεμικές επιχειρήσεις των μυκηναϊκών ανακτορικών κρατών κατά το δεύτερο ήμισυ της χιλιετίας, η ελληνική γλώσσα εδραίωσε την παρουσία της –ή εν μέρει εξαπλώθηκε για πρώτη φορά– στα νησιά των Κυκλάδων και του ανατολικού Αιγαίου, αλλά και στην Κρήτη. Στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ. η γεωγραφική της σφαίρα επεκτείνεται στην δυτική ακτή της Μικράς Ασίας και στην Κύπρο. Στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ. η επόμενη φάση εξάπλωσης των Ελλήνων, αυτή την φορά στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου, θα συνοδευτεί και από την πρώτη αλφαβητική καταγραφή της ελληνικής γλώσσας. Αυτή απαντά για πρώτη φορά κατά το δεύτερο ήμισυ του 8ου αιώνα π.Χ. στις επιγραφές της οινοχόης του Διπύλου και του σκύφου της Ίσκιας (του «Νέστορος ποτηρίου»). Από αυτή την περίοδο, χιλιάδες χρόνια μετά την προϊστορική «πρώτη αρχή» του, αρχίζει η ιστορική πορεία του ελληνικού κόσμου, η οποία συνεχίζεται ως σήμερα.

Τελειώνοντας στο σημείο αυτό είναι αναμενόμενο ότι η μετάθεση των απαρχών της ελληνικής γλώσσας και, συνεπώς, και του ελληνικού πολιτισμού σε έναν τόσο πρώιμο, παλαιολιθικό χρονικό ορίζοντα θα αντιμετωπιστεί από πολλούς εκ των ενδιαφερομέ-

νων για το θέμα ως μια μάλλον απροσδόκητη εξέλιξη. Ακόμη και ως απλό θεωρητικό ενδεχόμενο, το νέο χρονικό βάθος της γλωσσικής και πολιτιστικής εξέλιξης που αναφαίνεται από την πρόοδο της έρευνας είναι δύσκολο να γίνει αμέσως αποδεκτό. Και τούτο διότι έχει να αντιπαλέψει το γεγονός ότι το χρονολογικώς «συμπιεστικό» αισθητήριο είναι ακόμη κυρίαρχο σε πολλές εκφάνσεις τόσο της επιστήμης (ιστορικής, αρχαιολογικής, γλωσσολογικής) όσο και της ευρύτερης διανόησης. Επί παραδείγματι, σχεδόν αυτονόητα «δεδομένα», όπως ότι ο ελληνικός πολιτισμός ξεκινά ουσιαστικά με την κλασική αρχαιότητα και αντιστοίχως π.χ. ο δυτικοευρωπαϊκός με τον Μεσαίωνα, ασκούν ακόμη και σήμερα τόσο ισχυρή επίδραση όση άσκησαν επί μακρόν στο θέμα που εξετάσαμε σε αυτό το βιβλίο οι παραδοσιακές υποθέσεις εργασίας περί του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος. Κατ' αντιστοιχίαν προς το τελευταίο, θεμελιώνοντες (fundierend) μύθοι για την νεώτερη Ελλάδα και την (Ενωμένη) Ευρώπη, όπως οι ανωτέρω, έχουν προ πολλού οδηγήσει σε ένα παρόμοιο σύστημα εδραιωμένων πλανών και κυκλικών συλλογισμών, το οποίο είναι ακόμη υπερβολικά οικείο για να αμφισβητηθεί.

Ενδεχομένως, μάλιστα, μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι η νέα χρονική κλίμακα θα προκαλέσει πιθανώς τις πιο «δεκτικές» αντιδράσεις στο λάθος κοινό: σε κάποιες από εκείνες τις ομάδες «φιλάθλων» της επιστημονικής έρευνας στις οποίες αναφερθήκαμε στο εισαγωγικό μας κεφάλαιο. Και ίσως τώρα γίνεται κατανοητό για ποιον λόγο η εκ μέρους του συγγραφέα επικριτική διάθεση απέναντι σε ένα τμήμα του αρχαιογνωστικού ερασιτεχνισμού της χώρας μας διέτρεξε το παρόν βιβλίο απ' αρχής μέχρι τέλους. Διότι είναι αλήθεια πως εντός των κόλπων του εν λόγω χώρου μπορεί ίσως να διεκδικηθεί ένα είδος προτεραιότητας ως προς αναλόγως υψηλές –ας τις πούμε έτσι– χρονολογικές εκτιμήσεις περί της αρχαιότητας του ελληνικού πολιτισμού. Αυτό όμως δεν σημαίνει κατά κανέναν τρόπο ότι αυτό το βιβλίο θα έπρεπε να τελειώσει με μια αναπάντεχη ανατροπή συμφιλίωσης με τους άσπονδους εξωεπιστημονικούς του αντιζήλους.

Ο λόγος είναι ότι επιστήμη δεν είναι τόσο το «τι» όσο το «πώς», δηλαδή το σύστημα και η μέθοδος της έρευνας, ο έντιμος και αυστηρά επιστημονικός τρόπος εργασίας, η εσωτερική συνοχή και η λογική διάρθρωση της επιχειρηματολογίας. Είναι η ανελλιπής παράθεση των πηγών και οι ακριβείς βιβλιογραφικές παραπομπές στα στοιχεία που αποτελούν βάση για τις διατυπούμενες υποθέσεις. Είναι, επίσης, η αναγκαία ψυχρότητα και ψυχική απόσταση που πρέπει να επιστρατεύουμε ως προς το εκάστοτε ερευνώμενο ζήτημα, απελευθερωνόμενοι από υπερβολές, συναισθηματικές εμπλοκές, ψυχολογικές φορτίσεις και ιδεολογικοποιήσεις, ακόμα και, ή μάλλον ειδικά, όταν πρόκειται για τον ίδιο μας τον πολιτισμό. Η αξία του «τι» στην επιστήμη είναι, λοιπόν, καταρχάς η αξία του «πώς». Αυτή είναι η θεμελιώδης και απαρέγκλιτη αρχή που πρέπει κανείς να έχει κατανοήσει βαθιά, εάν επιθυμεί να διεκδικεί δάφνες υπεύθυνης –όχι οπωσδήποτε ορθής ως προς τους καρπούς της, αλλά πάντως υπεύθυνης– επιστημονικής αναστροφής με «το αιώνιο, το αρχαίο, το αεί υπεκρέον ερώτημα: Πόθεν και πότε οι Έλληνες;».

Theodoros G. Giannopoulos

«THE GREEKS: WHENCE AND WHEN?»

THE MAINSTREAM SCIENTIFIC RESPONSES AND THE PRESENT STATE OF RESEARCH ON THE FIRST BEGINNING OF THE GREEK CIVILISATION

OVERVIEW OF CONTENTS

PREFACE 549

INTRODUCTION: WHENCE THE RELIABLE INFORMATION ABOUT HISTORY AND PREHISTORY? 550

CHAPTER I: "THE GREEKS: WHENCE AND WHEN?": THEORETICAL ANALYSIS AND MODIFICATION OF THE QUESTION 551

CHAPTER II: A LANGUAGE AND A LAND: THE LINGUISTIC AND ARCHAEOLOGICAL STARTING-POINTS 552

II.1. Outline of the Indo-European problem – The traditional theory

II.2. Outline of the Aegean prehistory and protohistory

CHAPTER III: THE PHILOLOGICAL RESEARCH AND THE EARLIEST DOCUMENTS OF THE GREEK LANGUAGE 555

III.1. The ancient traditions

III.2. The "Pre-Greek substrata"

III.3. The Greek dialects of the 1st millennium B.C.

III.4. The pre-alphabetic written documents in the Aegean and the earliest certain traces of the Greek language

CHAPTER IV: THE SHAFT GRAVE PERIOD (18th-16th CENTURIES B.C.) 560

CHAPTER V: THE CULTURAL CHANGES ON THE GREEK MAINLAND IN THE LATE 3rd MILLENNIUM B.C. - THE CETINA PHENOMENON 561
V.1. Introduction - History of research
V.2. The period of Corridor Houses (25th-23rd centuries B.C.) and the "international spirit" in the middle of the 3rd millennium B.C.
V.3. The cultural interaction zones in the Mediterranean in the middle of the 3rd millennium B.C.
V.4. The collapse of the culture of Corridor Houses and its real causes
V.5. The "Argonauts of the West Balkans" and the Mediterranean spirit of the late 3rd millennium B.C.
V.6. The Cetina phenomenon and the "Coming of the Greeks"

CHAPTER VI: THE "DARK" 4th MILLENNIUM B.C. 569

CHAPTER VII: INDO-EUROPEANISATION=NEOLITHISATION? COLIN RENFREW'S LANGUAGE-FARMING THEORY.................... 571
VII.1. Introduction
VII.2. The main axes of criticism against the traditional approach to the Indo-European homeland and dispersal
VII.3. The genetic relationship questioned: the linguistic family tree and the Proto-Indo-European society and mythology
VII.4. The "Anatolian hypothesis": Indo-Europeanisation=Neolithisation
VII.5. The great problems: the Indo-Iranian languages and the non-Indo-European wedge of the languages of Mesopotamia
VII.6. The "pigeon among the cats": the response to the language-farming theory and its further elaboration

CHAPTER VIII: BACK TO THE PALAEOLITHIC 577
VIII.1. Palaeolithic continuity theories
VIII.2. The "archaeology of cells": population genetics
VIII.3. Greeks: dismantling them to their constituents

ENGLISH SUMMARY

The present book was conceived and written as a post-doctoral research project following the author's Ph.D. studies at the University of Heidelberg (completed in 2007 and followed by the publication of the thesis: *Die letzte Elite der mykenischen Welt. Achaia in mykenischer Zeit und das Phänomen der Kriegerbestattungen im 12.-11. Jahrhundert v. Chr. [The Last Elite of the Mycenaean World. Achaea in the Mycenaean Period and the Phenomenon of Warrior Burials in the 12th-11th Centuries B.C.]*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 152, Verlag Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2008). Research and writing work took place from January to August 2008 as well as from December 2009 to May 2011 in the libraries of the British, American and German Archaeological Schools at Athens.

I would like to thank Professor Angelos Chaniotis (Institute for Advanced Study, Princeton) for his encouraging interest in the book, eventually expressed by his willingness to include it in the publication series "New Approaches to the Ancient World" of the Crete University Press. Although not supervised by him, this book owes much also to my former supervisor in Heidelberg, Professor Joseph Maran, for the quality as well as the wide chronological and geographical horizon of his archaeological lectures and seminars. Furthermore, I am very much indebted to Professor Lord Colin Renfrew for his interest in the book and for his kindly rendering available to me two of his papers, to which I had until then no access. For permission to reproduce images from their publications I should like to thank Professors P. Bellwood, L. L. Cavalli-Sforza, G. Horrocks, J. Mallory, P. Menozzi, C. Renfrew as well as Dr. I. Kilian-Dirlmeier. For the excellent collaboration in the course of the book's publication I would like to thank Mrs D. Daskalou and Mrs E. Lydaki of the Crete University Press. I am also grateful to my good friends Stella Keramida, Athanassios Skourtis and Spyridon Skourtis for thoroughly reviewing the text of the extensive English summary.

The book has three main purposes. The first is to approach the old problem of "the Coming of the Greeks" in a twofold way: On the one hand by offering a full, systematic and intelligible handbook of the long-standing international research on the problem. The several different theories formulated so far are arranged in chronological "windows", corresponding to the phases of the Aegean prehistory, in which the arrival of the Proto-Greek population in Greece has been suggested by different scholars to have taken place. These windows are subsequently examined in reverse chronological order, from the latest to the earliest. On the

other hand, this detailed overview results in the formulation of a new proposal for what is described as "the first beginning of the Greek civilisation", i.e. for the very first occurrence of the Proto-Greek language on the Greek peninsula. This new research synthesis concerns not only the problem of the Greek language and the dispersal of the Indo-European language family but partly also the origins of the other main linguistic groups.

The second purpose of the book is to take advantage of its wide chronological and geographical research framework in order to present a systematic and comprehensible narrative of the prehistory of the Aegean as well as of several other important areas of Eurasia. A systematic overview, which could be helpful to those students and other workers in the field of Greek prehistory, who often feel lost, when they must come into contact with anything that goes beyond the borders of specialisation in a specific period or group of findings. As a result of this wandering in different prehistoric times and cultural areas, several branches of the Eurasian prehistory and of the wider Indo-European problem are dealt with and new views are incorporated in the final synthesis.

The third aim of the book is mainly analysed in its introductory chapter but actually runs across a much greater part of it. It is an attempt to draw a clear line between the mainstream (academic or non-academic) scientific methodologies and approaches on the one side and the dangerous amateurish pseudo-scientific constructs on the other. In Greece, the "Coming of the Greeks" belongs to those scientific topics that in recent years have attracted the interest of a large number of authors moving in the fringes of science or completely outside its borders. Their ideologised and often nationalistic doctrines have managed to reach a broader readership and to create unfavourable conditions for a sober-minded examination of sensitive concepts such as "language", "ethnicity", "origins", "race". In many passages of the book several popular oversimplifications, misconceptions or deliberate distortions of the phenomena under discussion are contrasted with the mainstream scientific methodologies, while the complex, multi-dimensional nature of the problems is emphasised. What is eventually stressed, is the insight that the quality of scientific research lies rather in the "how" than in the "what".

INTRODUCTION: WHENCE THE RELIABLE INFORMATION ABOUT HISTORY AND PREHISTORY?

It is precisely the above-mentioned subject, which is considered in the introductory chapter of the book. At the beginning a comparison is made between the scientific research on many topics provoking wider interest and some popular sport events. On the "sport field" the academic experts show their professional skills, while on the stands we can find different kinds of "spectators". Some of them, after years of contact with the sport and having a sound way of thinking could claim considerable authority on the sport's rules, techniques, and theoretical aspects. Other "fans" are rather emotional supporters of a specific team than unbiased

friends of the sport *per se*. And there is also another group of people, for whom the sport event is only the pretext: Their main concern is to engage themselves in a brutal clash with their perceived "enemies" or "opponents". These categories of "spectators" find exact parallels in different groups of passionate amateurs, who often want to approach difficult historical and archaeological problems. In many cases the reason for this ardent interest in the ancient or prehistoric world is that the perception of the past reminds the counter-present (*kontrapräsentisch*) and founding (*fundierend*) role of myth, according to J. Assmann's definition. Historical periods or events are transformed into ideological points of reference either as a means of psychological escape from a deficient present or in order to provide justification for modern choices, views and situations.

Especially in Greece the disquieting increase in the number of irresponsible, obsessive and mostly nationalistic popular-science publications, that is observable in recent years, often renders it difficult for many people to appropriately assess the credibility of new historical or archaeological information. New and fascinating research views can be lightheartedly dismissed, if they give the impression that they could gratify (or originate from) the one or the other group of "hooligans" of pseudo-science. The chapter ends with the reproduction of an internet article, in which its author expresses his sincere surprise at some relatively new research advances in the study of the cultural changes on the Greek mainland at the end of the 3rd millennium B.C. The question set by the article's author ("The Greeks: Whence and When?") is adopted as the main title of the present book.

CHAPTER I: "THE GREEKS: WHENCE AND WHEN?": THEORETICAL ANALYSIS AND MODIFICATION OF THE QUESTION

The theoretical analysis of the principal question is the subject of the first chapter. The examination starts from the main component of the question, namely the "Greeks". It is argued that the conditions which led to the development of the Greeks as a group of people with a very specific sense of ethnic identity can be scientifically traced not earlier than in the 1st millennium B.C. What the situation was concerning the ethnic self-definition of the Greek-speaking populations in the centuries or millennia preceding the historical times of antiquity can only be a matter of speculation. The reason is not only the lack of relevant written sources but also the often very fluid nature of the ethnic self-awareness. A consideration of some well-known concepts of ethnicity both in antiquity (e.g. Herodotus) and in the present (e.g. Max Weber) leads to the conclusion that ethnic identity is based chiefly on the community's subjective faith in a common origin and distinctiveness.

In contrast to this, some more objective criteria, like the archaeologically observable common material culture in a given territory, are not equally decisive. Consequently, past theoretical notions trying to equate specific archaeological cultures with ethnic groups, like the German *Kulturkreislehre* or G. Childe's perception of culture ("a constantly recurring

assemblage of artifacts") ascribed to a specific "people", have been justly rejected as methodologically inadequate. As we have no access to the subjective ethnic self-awareness of the prehistoric people, there is only one way to trace the origins of a specific group. This is to set aside any ethnic preconceptions and define this group from the viewpoint of the modern researcher according to an important objective feature with diachronic dimension. And the most appropriate such characteristic is *language*. Therefore, the right question is not "Whence and when the Greeks?" but "Whence and when the *Greek language*?".

The next step is to consider the other component of the central question, namely the "whence and when"-part. Especially important here is the "whence"-question, because it already implies a "coming" or "arrival" of the Proto-Greek speaking population from another area. And a question that already implies a part of its answer could be a misleading one. Although the idea of the "Coming of the Greeks" has its roots in some controversial information in the ancient written sources as well as in the existence in the Greek language of several words and place-names of non-Greek origin (the "Pre-Greek substratum"), it is often perceived as self-evident due to a additional factor as well. The latter is the important role of migrationist interpretations in archaeology. At this point the opportunity is given for a brief outline of the development of the archaeological theoretical thought regarding the importance of migrations. This overview offers an essential background for the understanding of the main theories about the dispersal of the Indo-European languages.

It emphasises the radical shift towards the study of indigenous developments introduced by Processual Archaeology since the 1960s and the much more careful and systematic way, in which the phenomenon of migration is accounted for in the last decades. Aim of this minor theoretical departure from the main subject of the book is to show that "whence", i.e. the possibility of a migration, should not be considered anymore as a self-evident question to be answered, but merely as one of several hypotheses to be evaluated. What we should look for is not the "coming" of a linguistically or ethnically prefabricated nation but rather the emergence of a specific language and the earliest association of its ancestral form with a concrete geographical territory.

CHAPTER II: A LANGUAGE AND A LAND: THE LINGUISTIC AND ARCHAEOLOGICAL STARTING-POINTS

These two constants of the subject, the Greek language and the Greek (and wider Aegean) region, stand in the focus of the second chapter. What is presented in it is a summary of the history and current state of research concerning the Indo-European problem on the one hand, and the prehistory and protohistory of the Aegean on the other. The first subchapter (***II.1. Outline of the Indo-European problem – The traditional theory***) starts with a discussion of the status of the Greek language as a member of the Indo-European family. Due to this status the origin of the Greek language becomes part of the wider problem of the deri-

vation of the Indo-European family of languages. In the crux of this old puzzle lies above all its geographical dimension, i.e. the inexplicably wide geographical dissemination of the related languages: from Iceland and Britain to India and the Chinese Turkestan.

A factor especially worth mentioning that characterises the history of the Indo-European problem is the deliberate or subconscious biblical background of many fundamental models and assumptions. The biblical narrative about the three sons of Noah, namely Ham, Shem and Japheth, as Patriarchs of the Africans, the Semites and the people living to the north of them respectively, as well as the story of the Tower of Babel recounting the confusion and subsequent dispersal of an originally monolingual humanity, have served for a long time as a convenient way of conceiving the dispersal of the Indo-European languages. Its influence is recognisable in later scientific models as well, such as A. Schleicher's linguistic family tree (*Stammbaumtheorie*) or the idea of a monogenetic origin of the world linguistic diversity, expressed in the Renaissance and the Enlightenment and resurrected in the 20th century by scholars, like A. Trombetti, M. Swadesh and M. Ruhlen.

Another striking similarity can be found in the chronological framework of research. Here, the traditional time depth assumed for the Indo-European languages (c. 6000 years) strangely happens to resemble the literal biblical view on the duration of the world and of human history (from Creation up to the historical times), which was predominant in Europe until the 19th century. The possibility is suggested that two great scientific quests of the last centuries, one of them trying to establish the real antiquity of the world and of human race and the other one seeking to discover the time depth of linguistic families, may one day prove to have constituted two "Parallel Lives".

Most well-known research aspects of the Indo-European problem were already set in the 19th century. To these belongs at first the association of the Indo-European dispersal with the idea of large-scale migrations of warlike populations. It is a view that has its roots in the Aryan invasion of India supposedly described in the Vedic Sanskrit hymns of Rigveda. Furthermore, in the same period the first comparative linguistic studies were published and substantiated on solid scientific grounds the affinities between the Indo-European languages (e.g. Fr. Bopp's fundamental contribution). Established were also the idea of the Indo-European original, parent language (Proto-Indo-European language or *Ursprache*) and the basic models trying to describe the mechanisms of its diversification into the daughter languages (e.g. A. Schleicher's linguistic family tree [*Stammbaumtheorie*] and J. Schmidt's wave theory [*Wellentheorie*]). Moreover, a significant artifact of the 19th century was a very specific influence of Darwinism on historical linguistics. It resulted in the view that language is a biological organism inevitably governed by natural laws of constant change. It is a still predominant assumption that lies under the characteristically "compressing" chronological framework, in which the development of languages and language families is usually situated.

Another major linguistic enterprise of the 19th century was the attempt to reconstruct the Proto-Indo-European language on the basis of the related words in the different daughter languages. It was a task that eventually gave rise to the method of linguistic palaeontology, i.e. to the idea that by reconstructing the Indo-European protolexicon a picture of the world of the Proto-Indo-Europeans will emerge, helping to locate their original homeland (*Urheimat*) in space and their cultural profile in time. As a result, the initially purely linguistic term "Indo-European" was now understood also in cultural terms. A little later it was invested with a racial signified as well, as the colonialist idea of racial superiority of the supposedly blond, blue-eyed Aryans became popular. This last notion was connected to one of the main proposals concerning the location of the Proto-Indo-European homeland. It was the North European hypothesis, formulated on the basis of linguistic palaeontology and archaeologically elaborated by scholars like G. Kossinna.

More popular and significantly longer-lived was meant to be another major proposal, the one locating the homeland in the South Russian steppe. This view was once again based on the evidence of linguistic palaeontology, this time seemingly indicating that the Proto-Indo-Europeans were characterised by a nomadic pastoralist way of life and a rather Neolithic or Copper Age cultural niveau. Furthermore, it was obvious that the geographical setting of the South Russian region in relation to both the European and the Asiatic spread zones of the Indo-European languages made it a very convenient starting-point for the hypothetical series of migrations that brought their speakers to their later historical territories. Initially proposed by O. Schrader, the South Russian steppe hypothesis was later archaeologically advanced by G. Childe, who associated the Proto-Indo-European community with the so-called Kurgan cultures of the North Pontic region (c. 4500-2500 B.C., fig. 4).

His line of arguments was eventually adopted by M. Gimbutas, who gave to the traditional Kurgan theory its most detailed and elaborated form. Especially her idea of "Old Europe", i.e. the pre-Indo-European Neolithic and Copper Age civilisation of Eastern Europe eventually being invaded and devastated by horse-riding, patriarchal pastoral nomads from the Pontic-Caspian region, became one of the most powerful concepts in the history of the Indo-European problem. Combining linguistic palaeontology with specific archaeological phenomena (i.e. the archaeologically attested collapse of the Danube Valley civilisation around 4000 B.C. and the almost pan-European spread of the Beaker cultures of the 3rd millennium B.C.) and investing in the classical methodological constants of migrationism as well as the equation of archaeological cultures with linguistic or ethnic groups, Gimbutas' Kurgan theory is still considered as one of the most plausible solutions to the Indo-European puzzle.

In the last part of this subchapter some alternative research views are also briefly mentioned, including L. Kilian's and A. Häusler's Baltic-Pontic homeland model, I. Diakonov's Balkan-Carpathian proposal as well as T. Gamkrelidze's and V. Ivanov's synthesis placing

the Proto-Indo-European homeland in eastern Anatolia and dating it to the 5th-4th millennia B.C. It is argued that in all these cases, like in many others, not adequately tested linguistic assumptions are combined with archaeologically mostly unsubstantiated migrationist scenarios. As a consequence thereof, the Indo-European problem has become something like the scientific island of the Sirens, having a diachronic seductive effect on numerous distinguished (and also many undistinguished) scholars. Their theories usually reach an impasse and often do not contain a persuasive archaeological part explaining the dispersal of the Indo-European languages in all the regions that these came to be spoken.

This last phenomenon denotes clearly that the traditional approach, in which archaeology is only the "servant" of linguistics, should be abandoned. An inverse strategy can be much more fruitful, since archaeology is the only discipline that can turn the heart of the Indo-European problem, i.e. the vast spread radius of the related languages, to a key for its solution: through a parallel macroscopic control of prehistoric archaeology in all areas involved it can reach conclusions about settlement, population and cultural continuities or discontinuities that can eventually be decisive for linguistic research as well.

In the second subchapter (***II.2. Outline of the Aegean prehistory and protohistory***) a compact and coherent narration of the Aegean prehistory is offered. It serves as a general introduction to the more detailed examination of some individual archaeological periods, which takes place in the following chapters. Furthermore, the systematic overview of the successive cultural phases from the Upper Palaeolithic to the end of the Bronze Age also illustrates something else: The prehistory of the Aegean and of the Greek mainland (and of many other regions of the world as well) can no longer be considered as a dark, cloudy and antediluvian period of time. It is no more an unknown or unknowable chronological stage, within which it is conveniently easy to imagine and situate large-scale migrations or massive population displacements, as interpretations for phenomena, like the spread of a language family. On the contrary, much of the once unknown has now become known and prehistory has taken the form of concrete cultural phases, sometimes located with admirable precision in time and space. Consequently, theories about the Indo-European problem based merely on linguistic observations or assumptions have to seriously take into account the accumulated archaeological knowledge.

CHAPTER III: THE PHILOLOGICAL RESEARCH AND THE EARLIEST DOCUMENTS OF THE GREEK LANGUAGE

The archaeological overview of the Aegean prehistory does not, of course, produce clear evidence about which of the several cultural phases preceding historical antiquity and the Mycenaean Palatial age are to be ascribed to Greek-speaking populations. Already prior to the decipherment of the Linear B documents the origins of the Greek civilisation were initially sought within the research framework of classical philology and ancient history. The

third chapter deals exactly with these branches of research and is divided into four subchapters. The first of these (***III.1. The ancient traditions***) focuses on the 1st millennium B.C. traditions that the Greeks had accumulated as sources for their prehistory. Most important among these traditions are the genealogical myths and the memories of many pre-Greek or non-Greek ethnic groups that had, according to some ancient authors, inhabited Greece before or contemporary with the Greeks.

It is demonstrated that both kinds of sources can make only a limited contribution to the central issues of the book. The numerous and complex heroic genealogies circulating in antiquity have a clearly heterogeneous and artificial character. They express the common belief of the ancient Greeks that their ethnic map had been gradually crystallised out of a complex ethnic and possibly also linguistic reality characterising the preceding centuries and millennia. Equally obscure are the ancient references to the several pre-Greek or non-Greek ethnic groups (e.g. Pelasgians, Carians, Leleges, Dryopes, etc.). The relevant information is full of contradictions regarding their Greek, non-Greek or pre-Greek status as well as their cultural level in comparison to the Greeks.

This confusion also accompanies the most important of these groups, the Pelasgians. In some cases they are described as non-Greeks, whereas in some others as remote ancestors of some Greek tribes. Especially intriguing is the occasional association of the Pelasgians with the spheres of vegetation, agriculture, architecture and settled life. It is claimed that this association can be helpful for tracing the archaeological identity of the Pelasgians or some of the possibly related groups that are often subsumed under this name. Finally, it is noticed that, although there is no ancient tradition recalling or recounting the arrival of the Greeks in Greece, many ancient sources seem to take for granted that there has been a pre-Greek habitation. It is suggested that the key for removing this inconsistency could be to proceed with the research by adopting the more neutral term "non-Greek".

In the second subchapter (***III.2. The "Pre-Greek substrata"***) an attempt is made to present the long and complex history of research on the so-called "Pre-Greek substrata" on the basis of three lines of arguments: a) the association of the non-Greek place names with suffixes -(s)s-, -nth-, -tt-, -mn- and -nd- (e.g. Argissa, Erymanthos, Hymettos, Kalymnos, Pindos) and possibly of many words with similar suffixes (i.e. yakinthos, akanthos, narkissos, etc.) with the Proto-Anatolian Indo-European linguistic sphere, a well substantiated view that has been advanced by scholars such as E. Forrer, E. Laroch, L. Palmer, A. Heubeck and O. Carruba; b) the association of both several of the place-names and of probably many words with similar suffixes and apparently Neolithic signified (i.e. terms related to vegetation and agriculture) with the period of Neolithisation (7th millennium B.C.). This view, expressed mainly by C. Renfrew and R. Drews, is based not only on the coincidence of the diffusion branches of Neolithic economy in Southern Europe with the distribution map of the place-names (fig. 10), but also on the fact that in many cases the place-names under discussion

are characteristically linked with some of the earliest Neolithic sites known (e.g. Knossos, Argissa). By accepting a) and b) it follows that the Proto-Anatolian branch of the Indo-European family was already present in Asia Minor in 7th millennium B.C.; c) The horizon of non-Greek place-names can be linked with at least some of the non-Greek ethnic groups that are mentioned in the ancient Greek sources.

The geographical distribution of these tribes, and especially of the Pelasgians, according to the ancient traditions, shows a striking similarity to the coinciding dissemination zones of the place-names and the Neolithic economy. The etymological link of the ethnonym "Pelasgian" with the Indo-European root **bhelosgho-s* ("blossomed branch"), suggested by A. van Windekens and M. Sakellariou, may reflect the same connection between the most important non-Greek group and the notions of vegetation and fertility. What is eventually submitted is that, even if the above-mentioned views are accepted, they do not suffice to establish independently and beyond doubt the Pre-Greek character of the "Pre-Greek substratum". It remains to be seen, if we should indeed consider it as such or if some of the place-names could have the same chronological relation to the Greek language as, for instance, the medieval Slavic place-names on the Greek mainland (e.g. Klokova, Varasova, etc.).

As this issue seemed until recently (and partly still seems) to constitute a rather unstable research basis compared to some much more tangible pieces of evidence, the book temporarily returns to these better known aspects. In the third subchapter (***III.3. The Greek dialects of the 1st millennium B.C.***) the argument is put forward that by chronologically placing the first arrival of the Greek language in Greece near the period of its once earliest known written sources (the alphabetic documents of the 1st millennium B.C.) the latter were laden with a significance that they possibly do not possess. As a consequence thereof, the Greek dialects of the historical times (Attic-Ionic, Doric, Aeolic, Arcado-Cyprian) were involved in the discussion about the origins of the Greek language in general by giving rise to two main models: P. Kretschmer's theory of three successive waves of invaders corresponding to three major dialect groups (Ionic, "Achaean" and Doric), and W. Porzig's and E. Risch's family tree model, in which the tree's "root" is identified with the hypothetical Common Greek protolanguage (fig. 12).

In general agreement with the traditional views on the Indo-European problem, Common Greek is chronologically situated somewhere around 2000 B.C. Indeed, by assuming (or supposedly deducing from the language of the Linear B tablets) that in Mycenaean times the Greek language was still rather unified, divided only in two "superdialects" (North or Western Greek and South or Eastern Greek), the diversification process of the latter into the historical dialects was thought to bear witness to the actual rate of language change, at least in this particular case: if six or seven centuries before 600-500 B.C. the historical dialects were still integrated in only two lesser differentiated "superdialects", then another six or seven centuries earlier than that the existence of a single Proto-Greek can be plausibly assumed.

The unified Eastern Greek character of the Greek language documented in the Mycenaean Linear B tables, as well as the artificial Homeric idiom, usually interpreted as reflecting the "wandering" of the epic poetry in space and time, seemed or were made to fit the family tree approach.

Nevertheless, it is demonstrated that the family tree model is rather simplified and questionable. It overlooks the fact that apart from Darwinian divergence from a common root there are usually also other mechanisms at work, like convergence, independent development of similar features, conservative or progressive tendencies. The lack of clear-cut classificatory lines between the Greek dialects of the 1st millennium B.C., as revealed through philological research, points exactly to such an interplay between different processes. To account for these means to adopt not only a more complex approach but also a more open-minded view concerning the time depth of the phenomena under discussion. However, the fact that undermines the family tree model in a much more decisive way is the gradual understanding that the Greek linguistic reality during the 2nd millennium B.C. was clearly more sophisticated than originally thought.

The fourth subchapter of chapter III (***III.4. The pre-alphabetic written documents in the Aegean and the earliest certain traces of the Greek language***) starts by briefly recounting the history of the discovery and decipherment of Linear B. Through M. Ventris' decipherment the Greek character of the Mycenaean culture was established. Furthermore, the lowest chronological "window", in which the "Coming of the Greeks" had been situated in the past by some scholars (F. Hampl, E. Grumach, S. Hood), the end of the Bronze Age (around 1200 B.C.), was rejected once and for all. It is, then, stressed that the study of the archaic Greek language recorded in the Linear B documents has reached some interesting and rather unexpected results.

In the centre of the discussion lies the conspicuously standardised character of this language form (usually related to the Eastern or Southern Greek hypothetical superdialect or to the later Arcado-Cyprian), despite the different chronological and geographical contexts of the findings. Although one might think that this is due to the fact that the language of the tablets reproduces reliably the spoken language in Mycenaean times, the opposite is more likely: this language form is uniform not because it reflects the spoken reality of its time, but because it does *not*. Mycenaean Greek was a standardised, administrative language ("mycénien normal" after E. Risch's term), which probably existed parallel to the real spoken varieties, the "para-Mycenaean" dialects following F. Adrados' terminology.

The best analogy for the artificial nature of Mycenaean Greek can be found not in the dialects of the 1st millennium B.C., but in the Homeric language. Apart from the well-known lexical and grammatical similarities between these two forms of Greek as well as the common archaisms they share, it is extremely important that they both constitute parts of a wider tradition of such specialised language idioms. This goes to show that during the 2nd

millennium B.C. the Greek language was in a very different stage of development than the one described in the family tree model. Sophisticated, artificial idioms for special uses (e.g. administration, poetry) coexisted with spoken dialects, for which there was no need or eventually no desire to write them down. Furthermore, what is especially interesting is the regular use of features that, on the basis of linguistic observation, can be considered as archaisms. This phenomenon, which, particularly in the case of Mycenaean Greek, is slightly reminiscent of the modern Greek "katharevousa", deserves special attention. The reason is that, when an archaism is used, there is always an "archaic" period, which is recalled through it. Which period is this? The possibility is implied that the answer to this hitherto not yet asked question could only be provided by archaeology (ch. V.6).

In the rest of the subchapter two further groups of pre-alphabetic written documents in the Aegean are dealt with. The first are the still undeciphered Minoan syllabic and hieroglyphic scripts. The view is shared that the Minoan language(s) documented have most probably a Proto-Anatolian origin. Regarding the language of Linear A it is indeed possible that its ancestral form reached Crete in the 7th millennium B.C., in the course of the Neolithisation. Although also formulated by C. Renfrew and G. Owens the same hypothesis is expressed in a clearer manner by R. Drews. He accepts a stronger Anatolian connection for the Minoan language than merely its independent, rather distant branching out of the supposed Indo-Hittite proto-language of Asia Minor. What is namely argued by the present author is that by attaching the Anatolian connection of the Minoan language to some version of the wider language-farming theory (ch. VII.4) the issue is complicated for no essential reason. R. Drews' line of argument can be combined with M. Finkelberg's Lycian proposal suggesting an affinity between the Linear A and Lycian languages. A transfer of the Minoan language, "lycianised" through the millennia following the Early Neolithic period, to Asia Minor during the 2nd millennium B.C. (possibly in the course of the Mycenisation of Crete) is regarded as likely.

The discussion moves on, then, to the problem of the origins of the writing systems used in the Aegean during the 2nd millennium B.C. It is suggested that, if these origins are to be traced in the late Prepalatial period of Crete (e.g. Archanes Script) and if the Minoan languages or some of them are indeed related to the Anatolian linguistic landscape, then we can reconstruct a chain of developments, which is of extreme importance. The reason is that, according to this scenario, this development ends up documenting the earliest traces (earlier than the Hittite sources) of the Indo-European family. However, from the viewpoint of this book's central questions the same issue could attain a really interesting dimension (apart from tracing the descent of the borrowed writing model, in which the Greek language was firstly recorded), only if we assume that the origins of the process under consideration are concentrated neither geographically on Crete nor chronologically in the late 3rd millennium B.C.

Indeed, the Late Neolithic findings from Dispilio, Giannitsa, and Dikili Tash (fig. 14), inscribed with signs related to the "proto-writing" horizon of Vinča, as well as the partly similar symbols found on Early Helladic pots could theoretically change many of the current views. Nevertheless, it has to be emphasised that it is not at all certain whether the above-mentioned inscriptions do indeed reproduce language. Even the fact that some of the signs used can be retraced later amongst the symbols of the Bronze Age Linear scripts should not be overestimated. Between the Neolithic and the Bronze Age many possible lines of discontinuity can be assumed to exist concerning both the documented languages at various times and regions (if, of course, language was indeed at all recorded in the earlier findings) and the general framework of the use of writing.

It is significant, for instance, that during the period of Corridor Houses (25th-23rd centuries B.C.), the people involved in the early administrative practices apparently only made use of seals and sealings. Whichever proto-writing or signing traditions existed at that time on the Greek mainland, they were not further advanced to constitute a fully developed writing system. Consequently, the idea that the Neolithic or Early Bronze Age inscribed objects reflect the same framework of writing use as the later Linear B script or the Greek alphabet, is methodologically even more problematic than the suggestion that the findings under discussion could all document the same language, namely Greek.

CHAPTER IV: THE SHAFT GRAVE PERIOD (18th-16th CENTURIES B.C.)

After having demonstrated that the latest chronological window, in which the "Coming of the Greeks" has been situated, i.e. the end of the Late Bronze Age (1200 B.C.), has been convincingly rejected through the decipherment of Linear B, assessment of the other proposed windows starts with chapter IV. The chapter begins by recounting the history of the discovery of the Grave Circles of Mycenae and especially of Grave Circle A, where the "founding fathers" of the dynasty that ruled Mycenae during the Mycenaean Palatial period were buried (fig. 15-16). The outstanding and seemingly suddenly acquired wealth and luxury of the offerings unearthed in the shaft graves have generated the strong impression of a marked discontinuity between the rather modest Middle Helladic and the Early Mycenaean period. Although later findings, like the Grave Circle B and the shaft grave of Aegina, have considerably blunted this original impression, the effect of the initial sensation fuelled by H. Schliemann's and P. Stamatakis' excavation remained inextinguishable for a long time. It eventually gave rise to several hypotheses seeking to interpret the social developments of the Shaft Grave Period in migrationist terms and connect them to the old problem of the "Coming of the Greeks".

A long chain of scholars, including Chr. Tsountas and J. I. Manatt, M. Nilsson, W. Wyatt, J. Muhly, Sp. Marinatos, R. Drews and S. Penner, have expressed the view that it was in the Shaft Grave Period that the first Greek-speaking populations entered Greece. Whilst studying the

spectacular findings of the Grave Circles of Mycenae most of the above-mentioned scholars preferred to focus on the exception (specific groups of non-Mycenaean grave-goods) and to overlook the rule (diverse and cosmopolitan origin of most categories of grave-offerings). Wyatt, Marinatos and Drews, for instance, isolated the few features related to the sphere of chariot warfare and argued that the Proto-Greeks invaded and conquered Greece as warlike charioteers. Penner, on the other hand, examines some other categories of findings (four small discs found in Shaft Grave IV and interpreted as cheekpieces of bridle bits, objects bearing wavy and loop decoration as well as bronze spearheads with split socket), which she thinks were introduced in the Argolid by groups of raiders coming down from the South Russian steppes, again mounted on their warrior chariots.

It is argued that in all these cases the fascinating picture depicting the wide-ranging geographical and cultural contacts of the Early Mycenaean elites, demonstrated through the deliberate selection of heterogeneous points of reference, is distorted through migrationist interpretations. By ascribing a very limited range of archaeological evidence to large-scale invasions, the above-mentioned theories indeed represent extreme versions of the old archaeological school of migrationism. Furthermore, when the ambition of formulating a general solution to the Indo-European dispersals is discernible, no archaeological explanation is offered that covers all the regions, in which the Indo-European languages are spoken. From a linguistic point of view as well the theories under discussion show considerable deficits. By "compressing" the linguistic development into a chronological scale starting around 1700-1600 B.C. they cannot explain, for instance, how the Greek and the Indo-Iranian branch, attested only slightly later in the Linear B tablets and in the Vedic Sanskrit literature, became separated so fast.

The reason why so many and often certainly distinguished scholars adhered to such rather unconvincing and archaeologically unsubstantiated migrationist scenarios is rather easy to detect. It is because they tried to carry out the "mission", with which they felt entrusted by linguistics, or more precisely, by specific linguistic views: namely to identify archaeological findings dating to the general period, in which the Indo-European dispersal must "necessarily" have taken place according to linguistic palaeontology, and to interpret them from the viewpoint of the latter. However, this enterprise does not seem to work, at least as far as the Shaft Grave Period is concerned. The time of the first recording of the Greek language (Mycenaean) is not to be equated with the time of its first arrival in Greece. Therefore, the second lowest chronological window proposed for this development should also be abandoned.

CHAPTER V: THE CULTURAL CHANGES ON THE GREEK MAINLAND IN THE LATE 3rd MILLENNIUM B.C. – THE CETINA PHENOMENON

The next proposed chronological window has become by far the most popular one. It is placed at the end of the 3rd millennium B.C., i.e. the end of the Early Bronze Age on the

Greek mainland (Early Helladic period). In the fifth chapter and its six subchapters this widespread view is thoroughly examined and tested against some significant research progress made over the last 15-20 years. The first subchapter (*V.1. Introduction - History of research*) summarises the long history of the association between the "Coming of the Greeks" and the period under consideration. Already in the late 1920s J. Haley and C. Blegen tried to attribute archaeologically the so-called Pre-Greek place-names to the Early Bronze Age culture suggesting, thus, that the major cultural and ethnolinguistic hiatus lying behind the Indo-Europeanisation of Greece had occurred around 2000 B.C. Through their analysis they elaborated archaeologically on a view already previously held by other scholars as well, such as P. Kretschmer (concerning the Ionians), K. Beloch and E. Meyer. Moreover, archaeologists like G. Childe had argued that some specific archaeological novelties characterising the subsequent Middle Helladic period, like the Grey Minyan pottery, signalised the coming of the Proto-Greek populations in Greece. A destruction horizon around the end of the Early Bronze Age, gradually attested through excavation in several settlements, seemed to verify these views.

Things started to change in the 1950s, as J. Caskey's excavation in Lerna brought new evidence to light. The above-mentioned destruction horizon could now be more precisely backdated to the transition from Early Helladic (EH) II to EH III, whereas Grey Minyan pottery was already present in the last-mentioned phase. Consequently, the Greek mainland had now the chronological priority regarding the emergence of this new pottery style, which could no longer be incorporated in migrationist hypotheses. Nevertheless, Caskey in light of the new evidence simply backdated the cultural hiatus by a couple of centuries suggesting that the destroyers of the EH II culture were possibly the ancestors of the later Greeks. This view was, of course, considered as describing a single episode of the wider Kurgan theory, according to which the intruders were part of the Kurgan IV-people coming down from the North Pontic steppe region.

It is, then, argued that in the last decades the cultural changes at the end of EH II have been increasingly dissociated from the traditional framework of the Kurgan theory. The realisation has been reached that areas, like the Eastern Aegean and Western Asia Minor as well as the Western Balkans and the Central Mediterranean played a much more decisive role in the developments under discussion than the South Russian steppes. A major contribution towards the understanding of this crucial period was made by J. Maran's 1998 monograph *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, which forms the core of the chapter's narrative line. At first, a general description of the methodology of Maran's book is given, a central aim of which is to place the archaeological data into a reliable and systematic chronological and geographical grid. As a result, Maran can localise with precision the most critical period, the "transitional phase EH II/EH III" (*Wendezeit FH II/FH III*) following his terminology. It includes the end of EH II, the transitional phase EH II/EH III on the basis of Tirynthian stratigraphy and possibly the early

EH III. That is, in absolute terms, the period between 2350/2300-2200/2150 B.C. The long duration of the hiatus indicates that this had the form rather of a gradual process of change than of a sudden, violent disaster. In order to approach the real nature of this process, it is essential to look first at the developments preceding it.

The second subchapter (*V.2. **The period of Corridor Houses [25th-23rd centuries B.C.] and the "international spirit" in the middle of the 3rd millennium B.C.***) focuses on the important cultural upswing that the Southern Greek mainland experienced around the middle of the 3rd millennium B.C. Main features of the so-called period of Corridor Houses are the first emergence of monumental architecture (attested not only in the Corridor Houses themselves, like the House of the Tiles in Lerna and the White Haus [Weißes Haus] in Aegina [fig. 20-21], but also in other structures as well, like the Circular Building [Rundbau] of Tiryns), the administrative use of seals and sealings, the use of specialised storage vessels and facilities (possibly connected with the first cultivation of olive and vine) as well as a pottery *koine* consisting of some qualitative vessel forms (e.g. the sauce-boat, fig. 23:1-4) with a wide geographical distribution. These developments took place in a period of significant intensification of trans-Aegean contacts linked with the westward spread of the revolutionary tin bronze technology. Phenomena, like the administrative use of seals, a practice with a long tradition in the Near East, as well as the partial replacement of the Helladic ceramic *koine* by imported wheelmade table ware of Anatolian origin (Lefkandi I or Kastri pottery assemblage, fig. 24) apparently accompanied the diffusion of the new technology. In these historical circumstances both the Greek mainland and the Cyclades could take part in and benefit from what C. Renfrew has termed the "international spirit" in the Aegean.

One of Maran's main views, namely that the reasons behind the flourishing culture of EH II are to be adequately understood only if the Greek mainland and the Cyclades are considered as parts of a broader picture, is analysed in the third subchapter (*V.3. **The cultural interaction zones in the Mediterranean in the middle of the 3rd millennium B.C.***). W. Dörpfeld's excavation of the EH II tumulus cemetery in Steno on the Ionian island of Lefkas (fig. 25) plays a key role in the relevant discussion. Although the so-called R-graves of Steno and their rich burials have already in the past been incorporated in two very different from one another research directions (Dörpfeld's belief about the identification of Lefkas with Homeric Ithaca and the Kurgan theory with its emphasis on the spread of tumuli respectively), they can be approached in a more fruitful way from the viewpoint of the interrelated contact zones around the middle of the 3rd millennium B.C. The material culture of the Steno necropolis shows namely a rather hybrid profile, since some of its features or find assemblages can be considered as western outliers of the Helladic culture (e.g. typical Early Helladic and Early Cycladic objects and pottery shapes) and some other ones as the southernmost representatives of northern influences (e.g. the idea and the outside form of the tumulus as well as a group of golden rings of Balkan origin).

The peculiarities of the Steno cemetery suggest that the island of Lefkas found itself situated at the joining point of two supraregional interaction systems: the Adriatic-Ionian zone and the Aegean-Western Anatolian contact sphere. As there is some evidence that in this period a number of Aegean metal objects were produced by raw material of Central or North-Western European provenance (from Erzgebirge or Cornwall), it seems that the main motivation for these extensive contact patterns was the acquisition of the valuable raw materials related to the emerging tin bronze technology, and primarily of tin. Within this wide network of trading activities not only Lefkas but also the Greek mainland and the Cyclades could take full advantage of their key geographical setting. As a result, in the period of Corridor Houses Helladic culture reached a proto-urban and possibly proto-palatial stage of development, which around 2300 B.C., on the threshold of the "transitional phase EH II/EH III", was experiencing its peak.

In the fourth subchapter (*V.4. **The collapse of the culture of Corridor Houses and its real causes***) the cultural collapse at the end of EH II is described. This development is linked with one of the most intriguing findings of the Aegean prehistory: the fire destruction of the House of the Tiles, the imposing Corridor House of Lerna (phase IIID). The building was not only burnt down to ashes, but also after its destruction a large tumulus for apparently ritual and not burial use was heaped over the ruins. The destruction of the House of the Tiles marks the end of a prosperous period and the beginning of a new phase marked by cultural decline: monumental architecture disappears and the same is also true for complex administrative practices (e.g. the use of sealings), settlement hierarchies, specialised storage facilities and the supraregional ceramic uniformity. Some of these features were destined to appear again only many centuries later, in Mycenaean times. At the same time, numerous settlements were abandoned or destroyed by fire and in many other ones marked discontinuities can be observed (e.g. the pattern of small, freestanding apsidal buildings often replacing the dense settlement arrangement of the previous phase). According to Maran, due to its significant geographical extent, having affected both most parts of the Greek mainland and the Cyclades, the hiatus of the transitional phase EH II/EH III can be described as the most important cultural break in the Aegean since the Neolithisation.

When enquiring into the causes of this development the argument is advanced that it should not be understood in migrationist terms anymore but rather by focusing on internal factors. There is now important evidence that the intensification of agricultural activities during the period of Corridor Houses in combination with a short episode of climate change led to soil erosions and major agricultural and economic damages. Having invested in an early and vulnerable form of fiscal centralisation, the system of the Corridor Houses apparently soon reached its limits and its collapse had an impact on the entire dependent network of economical and settlement structures. At a supraregional level, the "international spirit" of the different interconnected communities of the Greek mainland and the Cyclades turned

now to an "international breakdown", which explains the geographical extent of the hiatus. Nevertheless, in the subsequent EH III phase several new cultural traits appear, some of which cannot be satisfactorily explained by focusing only on internal factors and excluding the possibility of foreign influence.

Before, hence, proceeding to discuss these new features, two groups of findings are dealt with, which have erroneously been thought to constitute novelties of the EH III period and are often connected to the migrationist scenarios of the Kurgan theory. These are the clay "anchors" and the perforated stone axes. It is underlined that the chronological and geographical distribution of these objects as well as their numbers and contexts clearly show that they can hardly be used as evidence for migrations. On the other hand, in other aspects of material culture some new elements of foreign derivation indeed emerge in EH III. As, for instance, the ceramic uniformity of the preceding period now splintered off into regional styles, in some areas, especially in the Western Peloponnese, new pottery shapes as well as decorative techniques and concepts make their appearance.

The description, distribution and origin of this new pottery style are the subject of the fifth subchapter (***V.5. The "Argonauts of the West Balkans" and the Mediterranean spirit of the late 3rd millennium B.C.***). It begins by presenting the pottery group with characteristic incised and impressed decoration (fig. 29, 31), which appears in Southern Greece from early EH III onwards, in sites like Olympia, Lerna (phase IV), Korakou, Zygouries, Asea, Nichoria, Pefkakia, Argissa, etc. Typical for this pottery ware is the dark brown or grey burnished surface, shapes like the neck-handled amphora and the jug with cylindrical neck and funnel-shaped rim as well as the meander, spiral and zigzag line groups as decorative motifs. Having no forerunners in Greece, this distinctive pottery is related to a chain of similar ceramic groups that started to expand along the Adriatic-Ionian region around 2200 B.C. In many areas, from the Caput Adriae in the North to Apulia, Western Peloponnese and even Malta in the South, these related pottery groups either completely replace earlier cultures (e.g. the Temple Culture of Malta) or form a clearly alien element amongst the different local contexts (e.g. in Olympia).

As the problem of origin of this foreign pottery was already faced in the early 20th century by the German excavators of ancient Olympia, the discussion moves into the history of research and the important prehistoric findings from this site. Through W. Dörpfeld's earlier excavations and the later expeditions of the German Archaeological Institute in the area of the historical Altis it has been shown that Olympia played an important role in the cultural changes during the late 3rd millennium B.C. The presence of a large ritual tumulus of EH II date at the place of the later Pelopion followed by a settlement phase of apsidal buildings (late EH III) resembles the cultural sequence known from Lerna. Furthermore, the excavation yielded evidence for ritual activities demonstrating that the sanctuary of historical antiquity was founded on a place, the sacral character of which had apparently already at

that time very deep roots in time. Within this cultural setting great amounts of the foreign incised and impressed pottery show that its bearers now played some role in this settlement. It is possible that Olympia was one of the starting places for the subsequent spread of this pottery style throughout the Peloponnese.

After a long history of research J. Maran convincingly traced the origin of the similar pottery groups that between 2200 and 2000 B.C. expanded along the coastal zones of the Adriatic and Ionian Sea back to the core-area of the Dalmatian Cetina culture (fig. 33, bottom). Coinciding with the great upheaval in the transitional phase EH II/EH III, the long-distance spreading of the Cetina phenomenon is interpreted by Maran as the reflection of activities of a seafaring population specialised in maritime exchange. As far as Greece is concerned, this population, the "Argonauts of the West Balkans" after Maran's designation, apparently took advantage of the cultural collapse at the transition from EH II to EH III in order to penetrate into the milieu of the previously flourishing Helladic culture. Apart from the pottery, there are also some other groups of findings bearing witness to foreign influences in the EH III cultural context and which are possibly connected with the Cetina phenomenon. These are violin-shaped terracotta figurines of West Balkan origin, bone toggles linked rather with the Italian connection of the Cetina expansion as well as the mysterious bossed-bone plaques geographically dispersed between Sicily and Troad (fig. 32). Concerning these last-mentioned items J. Rambach's interpretation is favoured, according to which the plaques' bosses possibly represent a chain of ritual tumuli, like the ones excavated in Olympia and Lerna.

In the last section (*V.6. The Cetina phenomenon and the "Coming of the Greeks"*) at first the chapter's main conclusions are summarised. It is suggested that the association of the cultural changes of the late 3rd millennium B.C. on the Greek mainland with the old problem of the "Coming of the Greeks" actually disorientated archaeological research. It resulted in a misjudgement of the geographical origin of the foreign influences and of the real circumstances at the root of their emergence. Now it is clear that the cultural fragmentation characterising the EH III culture is in itself one of the most powerful arguments against migrationist hypotheses of the traditional form. It has also become clear that the breakdown of the EH II civilisation of Corridor Houses and the partly different cultural profile of the subsequent EH III phase are two separate developments, although the former created some of the conditions that led to the formation of the latter. The rather restricted population movements associated with the Cetina phenomenon were not the cause, but rather the consequence of the collapse of the EH II period. The newcomers reached Southern Greece in a sequence of events that is reminiscent of the later tradition about the Dorian incursion following the collapse of the Mycenaean palatial system. Moreover, the new population did not move to a *terra incognita*, since, as the findings of the Steno necropolis on Lefkas demonstrate, their ancestors had been the exchange partners for the Early Helladic culture for more than 500 years.

Since both the geographical and the chronological distribution of the Cetina findings in Greece do not support the idea of a massive migration, their association with the possibility of a large-scale language replacement seems unsubstantiated. Geographically, if the bearers of the Cetina cultural elements are to be equated with the first Greeks, the following logical problem should be dealt with, namely why the cradle of the later Greek culture was the Greek mainland and not the Adriatic-Ionian zone. Chronologically, the peculiarities linked with the Cetina horizon in Greece disappear around 1900 B.C., which is ironically the period, in which the "Coming of the Greeks" has been dated by the earlier research. In reality, it seems that at that time the assimilation of the foreign elements by the Helladic culture had been completed. However, it cannot be excluded that this minor migratory episode might have had some limited language side effects. It is possible that the populations related to the Cetina material culture were part of a process that enriched the linguistic map of the Greek mainland with some new elements. Which elements were these?

At this point the present author argues that, since the chronological window of the late 3rd millennium B.C. (or of the early 2nd millennium B.C.) can now be convincingly rejected as a candidate for the Indo-Europeanisation of Greece, it inevitably follows that the Greek language was already spoken in Greece during the Early Helladic period. Consequently, it is highly probable that the considerable cultural uniformity characterising the period of Corridor Houses also reflects a rather homogeneous linguistic landscape, whose main component was the Greek language. If this is indeed the case, then there are some significant consequences regarding not only the time depth of the Greek language in Greece, but also the real antiquity of certain information included in the later epic and mythological traditions. The argument is supported that by chronologically "decompressing" some elements of these traditions, it is possible to link them to archaeological phenomena of until now unknown linguistic identity. One of these phenomena might be the Cetina episode.

For the first time the hypothesis is formulated that there might be an unexpected connection between the Helladic branch of the Cetina phenomenon (linguistically not necessarily identical with its other branches) and a part of the process preserved later in the tradition about the "Coming" or "Kathodos" of the Dorians. The traditional literal reading of the ancient sources associating the Dorians with the end of the Bronze Age has been convincingly challenged given the lack of archaeological evidence that could be attributed to the "Post-Mycenaean" Dorians. Furthermore, the other argument supposedly suggesting the absence of the Doric-speaking population in Southern Greece during the Mycenaean period, the lack of Doric elements in the Linear B written documents, is not decisive either. As pointed out in chapter III.4, the Mycenaean Greek of the Linear B tablets was a standardised, administrative language, which probably coexisted with the real speech varieties, the "para-Mycenaean" dialects after F. Adrados' term. One of these dialects could well be the Dorian, as J. Chadwick has tried to demonstrate. Without having evidence for the Coming of the Dorians in a

pre-Mycenaean phase and constrained by the chronological limits of the traditional Kurgan theory the British philologist eventually interpreted the conservative character of the Dorian dialect, as well as the standardised nature of Mycenaean Greek, in sociological terms.

By linking at least a component of the Dorian incursion to the Cetina phenomenon the conservative features of the Dorian dialect can again be explained as rather reflecting a period of geographical isolation of its speakers. Furthermore, if the proposed association is valid, the later reminiscence of the so-called "Kathodos" can now for the first time find a possible archaeological correspondence. This is the arrival of new cultural elements and probably of some new populations as well in the period following the collapse of the EH II culture. Moreover, the maritime nature of the Cetina phenomenon gives rise to the suspicion that the mysterious word "Kathodos" (going down, returning) should eventually be understood with the later well-attested meaning of "katapleusis" (sailing "down" into the port). Chadwick's sociological interpretation probably remains valid only as far as the language of the Linear B tablets is concerned. Both the artificial character of this administrative idiom and its suspicious archaisms suggest that it may have served the purpose of ideologically separating the Mycenaean aristocracy from some of the lower classes.

It is also conceivable that this ideological and political bypassing of the newcomers in Greece after the previous (in relation to the Mycenaean) "palatial" period, the period of Corridor Houses, was further accompanied by some kind of ideological (possibly genealogical) bridging between these two glorious eras. The fact that the Corridor Houses were erected almost at the same regions, where many centuries later the Mycenaean palaces were built, increases the likelihood that between both periods a linguistic and probably also an ideological link existed. If there is some truth in this assumption, then it could be argued that the "archaic" period recalled through the use of archaisms in the language of Linear B tablets (the question set in chapter III.4) may have been the period of Corridor Houses. This does not, of course, mean that the specific archaisms under discussion should necessarily be considered as parts of the 3rd millennium B.C. Greek language. Normally, the aim of the archaic features is to recall the glorious ancestral period without the intention or possibility of reliably reproducing its elements.

In any case, the idea of an Early Helladic time depth of some later mythological traditions is further supported by the existence of legends, in which the North-Eastern Aegean interestingly seems to play a special role (e.g. the Lemnian connection of the Minyans and Hephaistos). It is probable that these traditions recall the horizon of metallurgical and ceramic innovation around the middle of the 3rd millennium B.C. (tin bronze technology, Lefkandi I pottery group) and its westward and southward diffusion. Nevertheless, the perhaps most significant Early Bronze Age link emerges through the reconsideration of an old and much discussed problem of Homeric research: the identification of Homeric Ithaca. The hypothesis set up by the present author is that by taking the linguistically Greek character

of the Early Helladic culture, at least in most parts of Southern Greece as starting-point, it is possible to understand for the first time why the geographical description of Ithaca in the Odyssey resembles the topography of the later and modern-day island of Lefkas. This striking correlation formed the core of W. Dörpfeld's controversial *Alt-Ithaka* theory and the inspiration for his excavation of the EH tumulus cemetery at Steno.

Once again, the constraints set by the traditional chronological view of the Indo-European dispersal distorted the understanding of the phenomena under discussion. As a result, the earliest possible elements of the later mythological and epic tradition were exclusively ascribed to the Mycenaean period. Thus, the lack of significant Mycenaean findings at Lefkas was deemed to have irrevocably discredited the observations of the German archaeologist. Having sketched both the interaction zones in the Mediterranean in the middle of the 3rd millennium B.C. and the key role of Lefkas, Dörpfeld's *Alt-Ithaka* theory can now be reviewed and updated. Within this framework the identification of Lefkas with Early Helladic Ithaca is suggested and the latter is seen as constituting the main part of the Homeric Ithaca's historical core.

Furthermore, the intensive cultural contacts within the context of the Early Bronze Age "international spirit" probably provided the ideal setting for this special kind of sea adventures that came to be described in the Odyssey. Nevertheless, it is likely that Homeric Ithaca should not be understood as a single place in a single time. Features like Odysseus' "contemporaneity" with persons, episodes or material elements of later times, suggest that many different temporal, geographical and narrative layers contributed to the amalgam of the epics. Thus, the merging of the Early Helladic Ithaca traditions with Mycenaean elements and narrative circles could have been promoted by the importance of some other Ionian region in Mycenaean times, like Kephallenia.

In closing, it is asserted that the 3rd millennium B.C. and especially its later part has been to a significant extent what, according to P. Horden and N. Purcell, Homer's Odyssey became as well: the creator of the Mediterranean. The cultural developments of the middle and late Early Bronze Age should finally be dislodged from the Indo-European problem and the "Coming of the Greeks". They should rather be viewed as reflecting the crucial broadening of the geographical and cultural horizon that paved the way for the emergence of Europe's first great and literate civilisation in Minoan Crete.

CHAPTER VI: THE "DARK" 4th MILLENNIUM B.C.

The next proposed chronological window for the arrival of the Proto-Greek population in Greece is examined in the sixth chapter. The transitional phase favoured in this case is the one from the Late Chalcolithic to the incipient Early Bronze Age, i.e. the period around 3200 B.C. A central position in the chapter's narrative is taken up by J. Coleman's hypothesis, formulated in the year 2000. After a thorough examination of the archaeological evi-

dence Coleman reached the conclusion that during the Late Chalcolithic (3800-3200 B.C.) the Greek mainland experienced a period of decline and almost complete depopulation. This assumed widespread hiatus of occupation was followed by the arrival of the Proto-Greek population from its northern Kurgan homeland. According to the American archaeologist the new populations entered a largely depopulated landscape and founded the Early Helladic culture.

In an attempt to slightly reformulate certain aspects of Gimbutas's Kurgan theory Coleman "exports" his discontinuity scenario by applying it also to many areas of the Balkans. He suggests that the same sequence (radical settlement hiatus-migration of new populations) can also be detected in the areas of the Cernavoda, Coţofeni and Baden cultures. Given the contacts between the last-mentioned cultures and the Aegean in the late 4th millennium B.C. their mainly indigenous character is negated. The reason is that only by incorporating these cultures into Coleman's discontinuity hypothesis the complication caused by their archaeological connections with the Greek mainland can be surpassed. The migration horizon postulated by the American archaeologist corresponds chronologically to the second wave of Kurgan expansion, according to Gimbutas. In concordance with the assumed first wave described in the same theory (dated to c. 4500 B.C.) Coleman also proposes an earlier population movement into Greece, which is this time thought to have occurred at the beginning of the Chalcolithic. These newcomers are, then, deemed to have been the bearers of the Pre-Greek linguistic substratum.

The difficulty to explain how the Pre-Greek place-names survived the supposed complete Late Chalcolithic hiatus is the first important complication inherent to Coleman's proposal. Nevertheless, the Balkan part of his discontinuity scenario could theoretically be used to elucidate why in the large area of the Chalcolithic Danube Valley civilisation (Gimbutas's "Old Europe"), occupied today mostly by Slavic-speaking populations, there are no traces of a linguistic substratum (in relation to the presumed Indo-European superstratum of the Kurgan populations). The problem in this case is that in most parts of the Balkans the archaeological evidence does not really support the view of a marked population break. A similar conclusion can be reached by an unbiased examination of the archaeological record in Greece too. To the several lines of continuity throughout the 4th millennium B.C. belong pottery shapes and decorations with significant chronological and geographical distribution (e.g. the rolled-rim bowls and the "Bratislava" bowls or lids, whose decorative concept apparently survives until the later Cycladic frying pans, fig. 40), technological achievements, like silver metallurgy, as well as the uninterrupted circulation and use of Melian obsidian.

Furthermore, it seems that the impression of a dramatic population hiatus during the late 4th millennium B.C. is rather due to a change of the settlement pattern. The abandonment of some well investigated tell sites and the shift to shorter-lived plain settlements (e.g. Petromagoula or Microthebes), many of which still await excavation, distorts the general picture of this period and grants deceptive support to discontinuity or migrationist theories. Like

many others, Coleman's hypothesis also tries to interpret some archaeological phenomena from the perspective of the traditional Kurgan theory. However, from an archaeologically unprejudiced point of view this strategy seems now unproductive regarding the proposed "window" of the 4th millennium B.C. as well. One cannot, of course, exclude that during the Chalkolithic the Greek mainland may have experienced some periods of decline and population decrease, however even the relatively limited archaeological data at our disposal does not provide the unequivocal evidence required for postulating a large-scale population and language replacement. Therefore, the presence of the Greek language in Greece during the 4th and 5th millennium B.C. should be considered as possible.

It is subsequently pointed out that in this case some developments of the period under consideration could have left traces in later traditions. Indeed, there is a conspicuous analogy between Hesiod's narration about the golden, silver and brazen race of men and some significant metallurgical "eras" in the prehistory of the Balkans and the Aegean. These are the "golden" horizon of Varna, dated to the middle and late 5th millennium B.C. and represented also by contemporary golden "treasures" found in Greece, the considerably developed silver metallurgy in the Aegean during the 4th millennium B.C. and finally the tin bronze metallurgy of the 3rd millennium B.C. respectively. Given the exceptional role of metallurgical activities in the collective perception of the prehistoric communities it is conceivable that this succession of major metallurgical episodes was incorporated in traditions that eventually found their echo much later in the story of Hesiod.

CHAPTER VII: INDO-EUROPEANISATION=NEOLITHISATION? COLIN RENFRE-W'S LANGUAGE-FARMING THEORY

After having seen how unproductive reliance on the Kurgan theory and its traditional preconceptions is, the way towards a new perception of the Indo-European problem passes through the next proposed chronological window for the Indo-Europeanisation of Greece. The phase favoured this time is the Early Neolithic period (7th millennium B.C.) and the research view discussed in the seventh chapter and its six subsections is C. Renfrew's Anatolian hypothesis. In the first subchapter (***VII.1. Introduction***) the history of Renfrew's involvement in the study of the Indo-European problem is summarised. It started in the early days of his academic life, it was later advanced in his 1987 monograph *Archaeology and Language* and was finally incorporated in many interdisciplinary lines of current research on the origins of linguistic diversity.

Renfrew's approach was based on certain solid methodological principles, which paved the way for convincingly discrediting many traditional views regarding the Indo-European problem. These main methodological principles are processual criticism against unsubstantiated migrationist scenarios, escape from the interdisciplinary circular reasoning that has resulted in a series of highly questionable linguistic and archaeological assumptions based

on each other, primacy of archaeological research in situating the phenomena in place and time as well as persistence in the purely linguistic (as opposed to ethnic, cultural or racial) signified of the term "Indo-European".

The basic arguments, with which Renfrew refuted the Kurgan theory, are presented in the second subchapter (***VII.2. The main axes of criticism against the traditional approach to the Indo-European homeland and dispersal***). These are the critical assessment of linguistic palaeontology, the refutation of the arbitrary equation of every new archaeological culture with a new population and the rejection of the popular idea that the Indo-European dispersals should be traced back to the conquests of warlike mounted nomads. In demonstrating the deficits of linguistic palaeontology Renfrew emphasises the mechanisms that can undermine its reliability (diffusion of loan-words, linguistic innovation, like the gradual semantic change of many words, etc.) and stresses the hazards of trying to ascribe an imperfect proto-lexicon to a single chronological and cultural phase. The error of equating the emergence of new cultural features with the arrival of new people is manifested in the case of the Late Neolithic cultures of Central Europe. Renfrew and other researchers alike have persuasively argued in favour of the indigenous origins of the Corded Ware and Bell Beaker cultures of the 3rd millennium B.C., disassociating their widespread cultural traits from the migrationist framework of the Kurgan theory.

The picture of the Proto-Indo-Europeans as warlike mounted nomads is shown by Renfrew to have been based not only on the misuse of linguistic palaeontology but also on some serious anachronisms. The idea of élite dominance, for instance, forms an essential part of the Kurgan theory, although it presupposes an advanced social stratification, which is not yet attestable in the prehistoric cultures involved in Gimbutas' scenario. Another anachronism is mounted warfare, which is a later development (from the end of the 2nd millennium B.C. onwards) that cannot be associated with the much earlier Late Neolithic, Chalcolithic or Early Bronze Age cultures. Furthermore, even the nomad pastoralist character of the steppe cultures is thought by Renfrew to have been seriously misinterpreted. Adopting W. Goodenough's view Renfrew argues that a pastoral economy can only arise following upon an already existing mixed farming one. Thus, the prehistoric Kurgan cultures of the South Russian steppe have themselves been the eastern extension of the East European Cucuteni and Tripolye cultures and not the homeland of a large-scale population movement in the reverse direction.

The third subchapter (***VII.3. The genetic relationship questioned: the linguistic family tree and the Proto-Indo-European society and mythology***) focuses on Renfrew's criticism against some simplistic or exaggerated concepts originating in the notion of the genetic relationship of the Indo-European languages: These are the linguistic family tree approach as well as the views developed in a whole branch of studies on the supposed Proto-Indo-European society and mythology. At first, the simplistic nature of A. Schleicher's linguis-

tic family tree model is contrasted with J. Schmidt's more multi-dimensional wave theory (fig. 41-42). The latter model takes into account not only Darwinian divergence but also the more complex possibility of different linguistic changes spreading like waves in different places within an entire area of initial linguistic homogeneity. It is subsequently remarked that, although the wave theory seems more appropriate when interpreting phenomena like the geographical distribution of the so-called *centum* and *satem* Indo-European languages, Renfrew eventually founded his own theory rather in the family tree approach.

Regarding the views about the Proto-Indo-European society and mythology the problem seems to lie not only in the oversimplification of genetic relationships but also in the whole notion of an ancestral cultural affinity. In deconstructing a principally French school of thought represented mainly by J. Vendryes, G. Dumézil and É. Benveniste, Renfrew again demonstrates how misleading it can be to understand the term "Indo-European" in not purely linguistic terms. The assumption that some common elements of social organisation, religious tradition, law and mythology present in many areas of the Indo-European-speaking world during historical antiquity (e.g. similar religious officials, like the Indian brahmans, the Celtic druids, the Roman flamines and pontifics) should be traced back to a shared Proto-Indo-European cultural background, is also an artifact of the traditional approach to the Indo-European problem. It centres on developments going back to historical times and underestimates the possibly much greater chronological and cultural gap between these later historical periods and the Indo-European dispersals. Consequently, it lacks the necessary historical reliability, since some complex social and religious institutions typical of more recent periods are erroneously ascribed to the prehistoric cultural horizon of the Proto-Indo-Europeans.

The above-mentioned points of criticism are the prelude to Renfrew's own theory, which is presented in the fourth section of the chapter (***VII.4. The "Anatolian hypothesis": Indo-Europeanisation=Neolithisation***). The dispersal of the Indo-European languages is equated by the British archaeologist with the diffusion of the Neolithic way of life from its Anatolian "homeland" in the 7th millennium B.C. The gradual spread of farming and cattle breeding in Europe is thought to have been accompanied by the movements of early Anatolian farming populations. Seeking to describe a process that could be characterised as "migration without migration" Renfrew employs A. Ammerman's and L. Cavalli-Sforza's wave of advance model. Based on the logical assumption that the new subsistence strategy resulted in a significant population increase, the model describes a process of demographic and at the same time slow, peaceful and almost unintentional geographic expansion of the early farming groups at the expense of the earlier populations. Renfrew, then, identifies this Neolithic demic diffusion with the spread of the Proto-Indo-European language and its subsequent differentiation into the daughter branches, i.e. the different Early Neolithic cultural phases across Europe (fig. 44, 48).

This initial formulation of the language-farming theory is founded on the tradition of the linguistic family tree. At the same time the greater time depth provided for the ensuing indigenous development in the different linguistic and cultural areas of Europe makes the theory more compatible with the anti-migrationist principles of Processual Archaeology, i.e. Renfrew's own theoretical standpoint. Besides presenting the Anatolian hypothesis the subchapter also reviews some recent archaeological evidence concerning the emergence of the Neolithic in South-Eastern Anatolia as well as the exact paths of its westward diffusion. It is pointed out that the most probable cradle of the Neolithisation process, that eventually "sailed" across the Aegean, was rather the westernmost part of Asia Minor than its central or eastern regions.

The main part of Renfrew's language-farming theory concerns the European spread zone of the Indo-European languages. The fifth subchapter (***VII.5. The great problems: the Indo-Iranian languages and the non-Indo-European wedge of the languages of Mesopotamia***) discusses the serious complications for the Anatolian hypothesis caused by the situation in the eastern spread zone. When attempting to extend his theory to the areas of the Indo-Iranian and Tocharian branches as well, Renfrew formulates two mutually exclusive hypotheses (fig. 52). In both of them the archaeological evidence regarding the area of India and Pakistan is decisive. Hypothesis A ("Neolithic Aryas") is based on the archaeologically well-observed cultural continuity extending from the Early Neolithic phase of Mehrgarh in Baluchistan (6500 B.C.) down to the Indus Valley Civilisation and the later historical period of ancient India. This well-attested continuity has refuted the old popular view of the warlike Aryas of the Rigveda destroying the Indus Valley Civilisation around 1900 B.C. and indo-europeanising its former territory. Consequently, Renfrew's hypothesis A concerns the possibility that the Early Neolithic Anatolian wave of advance may have also had an eastern branch eventually reaching the region of Iran and Pakistan, probably over Turkmenia.

However, since there is persuasive evidence pointing to local Neolithisation processes within the context of the Mehrgarh culture, this proposal becomes difficult to sustain. Another important problem is the non-Indo-European zone of the ancient languages of Mesopotamia (Sumerian, Akkadian). It is hard to explain how the wave of advance of the early farmers bypassed the highly attractive lands of Mesopotamia and, if not, why there are no Indo-European elements (e.g. loan-words) in the early languages of this region. As a result, Renfrew sets up an alternative hypothesis ("Mounted Nomads of the Steppe"), which shows some clear similarities with the traditional Kurgan theory. The argument formulated is that the nomad pastoralist cultures of the North Pontic steppe developed their own wave of advance thanks to their subsistence strategy. Effectively adapted to the conditions of the Central Asiatic environment, this economic basis allowed the language of the early nomad pastoralists to spread across this region. In the 2nd millennium B.C., as these steppe cultures were enriched by military horse riding and the development of chariotry, they were able to

take advantage of the collapse of the Indus Valley Civilisation in order to penetrate gradually and rather peacefully into its former lands.

Unfortunately, the acceptance of Hypothesis B presupposes the rejection of the basic component of Hypothesis A: namely the strong archaeological evidence that, as Renfrew himself methodically demonstrated, rules out the possibility of large-scale population and linguistic changes in the regions of Pakistan and India, at least from the Early Neolithic onwards. Therefore, both alternative proposals concerning the eastern spread zone of the Indo-European languages reach an impasse, apparently carrying along with them the European part of the theory as well, whence they are derived. Because, if the Indus Valley and later Indian Civilisation can be organically traced back to the Neolithic origins of its cultural area and, if, at the same time, no connection between the Neolithisation and the Indo-Europeanisation in this major area of the Indo-European world can be established, it seems, then, that Renfrew's intelligent archaeological and linguistic synthesis does not provide the solution to the Indo-European problem. Otherwise, we have to set apart the very core of the issue, which is Sir W. Jones' discovery of the genetic link between the European and the Asiatic branches of the Indo-European family of languages, a link apparently also denoting a common mechanism of their dispersal. As a result, the Early Neolithic "window" should probably be abandoned in relation to other areas of the Indo-European dispersal as well, including Greece.

Some additional points of criticism against Renfrew's synthesis are mentioned in the first part of the sixth section (***VII.6. The "pigeon among the cats": the response to the language-farming theory and its further elaboration***). In several reviews of *Archaeology and Language* many scholars expressed their scepticism against a number of aspects inherent to Renfrew's approach. They pointed to the archaeological evidence that indicates local Neolithisation processes in most parts of Europe (i.e. through acculturation and without population movements), they stressed the over-simplified character of the family tree model, while they questioned Renfrew's view that the South Russian steppe cultures emanated from the Cucuteni-Tripolye cultural area. Furthermore, it was pointed out that in the Indo-European protolexicon there are no common terms related to the sphere of farming.

Some researchers, like M. Zvelebil, A. and S. Sherratt, adopted the core of Renfrew's theory and incorporated it into their own models. They accepted the validity of the wave of advance only as far as the southeastern part of Europe is concerned and they linked the further spread of the Indo-European languages to later processes of cultural diffusion. Apart from the non-conclusive character of such an equation, both models share with Renfrew's hypothesis the complication related to the origins of the Asiatic branches (Indo-Iranian, Tocharian) of the Indo-European family. An interesting partial adaptation of Renfrew's proposal has also been made by R. Drews, who accepts an Early Neolithic wave of advance from Anatolia to Greece and Crete with both population and linguistic effects. However, the linguistic

branch of this movement is in this case identified not with the Proto-Indo-European but with the Proto-Anatolian language, the ancestral form of the 2nd millennium B.C. Indo-European languages of Asia Minor. According to Drews, on the Greek mainland this branch is represented by the so-called Pre-Greek place-names, whereas in Crete it corresponds to the predecessor of the later Minoan language.

In the second part of the sixth subchapter the later elaborations and revisions of the language-farming theory undertaken by its conceiver are reviewed. At first, in dealing with the problem of the pre-Greek "substratum" Renfrew ascribed a part of the pre-Greek vocabulary (not the place-names) to a Minoan adstratum of the 2nd millennium B.C. At the same time, in 1998, he suggested an initial and rather distant branching out of the Minoan language from the supposed Indo-Hittite proto-language of 7th millennium B.C. Anatolia (fig. 53). It is argued that, although the idea of the Minoan adstratum could well be valid, it does not remove the obstacle of the close linguistic affinity that the elements of its vocabulary show to the Helladic Pre-Greek place-names, which are regarded by Renfrew as representing a different branch (the Proto-Indo-European) of the Early Neolithic Indo-Hittite proto-language. Consequently, Drews' above-mentioned approach is favoured by the present author as it explains more persuasively the linguistic situation under consideration.

A significant and comprehensive revision of the initial language-farming theory has been undertaken by Renfrew in the years 1999-2001 (fig. 54). The simplified family tree model is now partly abandoned in favour of a multi-dimensional approach including some elements of J. Schmidt's wave theory and I. Diakonov's Balkan-Carpathian proposal. The Proto-Indo-European linguistic community is not anymore conceived as a one-dimensional population entity, situated in one and single place and time. The term "Proto-Indo-European" is now thought to represent a long sequence of successive or contemporary phases of divergence and convergence taking place in many different temporal, geographic and cultural contexts. According to this revised version of the initial hypothesis, Early Neolithic Anatolia is considered as merely the first of a number of regions (Balkans, Mediterranean zone, steppe lands), in which different stages of the Proto-Indo-European linguistic development have taken place.

Despite its many positive aspects, the chronological attachment of this advanced model to the period of Neolithisation leads to the same impasse regarding the Asiatic branches of the Indo-European family. In order to account for the origins of the latter Renfrew accedes to the general framework of the traditional approach by finally deciding in favour of his hypothesis B ("Mounted Nomads of the Steppe"). This time the same approach is also employed to interpret the origins of the Tocharian branch, while some more archaic linguistic features of the latter in relation to the Indo-Iranian group are deemed to imply the earlier "departure" of an Early Steppe Proto-Indo-European for the area of Chinese Turkestan. As a consequence thereof, a possibly correct approach encompassing some useful elements of

the wave theory, is situated within the wrong interpretative framework of the unexpectedly revived Kurgan theory.

If the basic association between Indo-Europeanisation and Neolithisation is to be questioned, then inevitably the same is also true for Renfrew's attempt in the 1990s to situate the latter within the context of a broader synthesis (fig. 55). This hypothesis connects the different Neolithisation nuclei with the spread of the different branches of the Nostratic macrofamily (including Proto-Indo-European, Proto-Afroasiatic, Proto-Elamo-Dravidian, Proto-Altaic and Proto-Uralic). It is even possible that this task results in compressing the time depth of the macrophyletic linguistic relations, which are in themselves highly disputed. The compressive effect arises especially in the case of the native American Eskimo-Aleut. If this group, the arrival of whom in America could have been contemporaneous with the initial colonisation of the continent (around 15,000 B.C.), is seen as part of the Nostratic macrofamily (in its Eurasiatic version), then the spread of the latter clearly predates the period of Neolithisation.

At the end part of the subchapter it is shown that the consideration of a Pre-Neolithic chronological horizon within the context of linguistic discussion usually takes place in relation to the controversial macrofamilies (Nostratic/Eurasiatic, Dene-Caucasian, Austric, etc.) and/or the biblically inspired idea of monogenetic linguistic origins, resurrected by linguists, like M. Ruhlen. With reference to an older statement of C. Renfrew, it is subsequently implied that the spread of the much better attested single language families, like Indo-European, could also claim a Pre-Neolithic antiquity.

CHAPTER VIII: BACK TO THE PALAEOLITHIC

This research perspective is further examined in the eighth and last chapter. In the first subchapter (***VIII.1. Palaeolithic continuity theories***) several theoretical views and concrete research proposals are presented, which allow for or take into account the possibility of a Palaeolithic time depth not only regarding the macrophyletic linguistic relations but also the more traditional language families. A first group of theoretical objections to the old-established hypotheses governing the Indo-European studies focuses on the real nature of the reconstructed Indo-European proto-language and the time depth of its evolution. According to scholars, like A. and S. Sherratt or J. Clackson the proto-language never existed as a real linguistic entity. It represents either a notional "proto-organism" reconstructed without linguistic "fossils" from earlier phases of prehistory or a heterogeneous amalgam of various elements, which certainly do not belong to a unique chronological and geographical context. With reference to these remarks the present author argues that such a vague linguistic construct provides a very unstable methodological ground both for reconstructing a Proto-Indo-European community and for using the proto-language as a comparative basis so as to establish macrophyletic linguistic groups.

Moreover, the same vagueness raises the question of how the reconstructed proto-language and the subsequent stages of its development can be subject to precise estimations regarding their time depth. The chronological dogmatism of linguistic palaeontology not only overlooks possibilities, like loan-words and semantic shifts, but also almost instinctively underestimates the cultural and linguistic horizon of the Neolithic and Palaeolithic world. At the same time, notions, like the "linguistic threshold", do not seem to sufficiently take into account the artificiality of the reconstructed proto-language in particular, as well as the complexity and unpredictability of linguistic change in general. The obscurity that still characterises these central issues once again demonstrates how precarious the ground is also in relation to the more ambitious enterprises of establishing linguistic macrofamilies or proclaiming the monogenetic origin of linguistic diversity.

The uncertainty grows further, since the last-mentioned issues are connected to some other fields of research that are equally ruled by controversy: the conditions that led to the emergence of *Homo Sapiens* (e.g. single-origin hypothesis of the recent Out of Africa model as opposed to the Multiregional view) and his exclusiveness or not regarding the fully developed speech ability. At this point, an outline of the Palaeolithic cultural and anthropological sequence is given. It is stressed that, at present, most researchers favour the single, African origin of modern humans around 200,000 years ago, as well as the view that their emergence coincides with the full development of human language.

The present author remarks, then, that even within the frame of these not entirely unrestrictive assumptions the Palaeolithic antiquity of many language groups has been postulated. In the 1990s C. Renfrew presented a model enlarging his earlier synthesis that associated the Neolithisation with the spread of the Nostratic macrofamily (ch. VII.6). In this model the Palaeolithic continuity is accepted for a number of language groups (Khoisan and Nilo-Saharan in Africa, the Austric macrofamily, the Indo-Pacific group, the native languages of Australia, the Amerind family of native American languages and North Caucasian). Indo-European is still considered as part of Nostratic, the spread of which remains attached to the period of Neolithisation. Nevertheless, it was again Renfrew, who through his Gravettian proposal, formulated in 1991, showed that there are also earlier archaeological horizons, which could reflect a period of linguistic uniformity at a pan-European scale (fig. 56). The British archaeologist expressed the view that the considerable cultural unity observable in many parts of Europe during the Gravettian phase (26,000-20,000 B.C.) could be related to the formation of Nostratic. However, as the geographical and chronological co-ordinates of this scenario do not harmonise with his language-farming version of the Nostratic spread, he did not elaborate further on the Gravettian proposal.

Indeed, if we accept that the Gravettian cultural uniformity has also had a linguistic component, this could not have been Nostratic. The reason is that in this case one would need to formulate an unsubstantiated scenario of large-scale migrations in order to explain how

and when the non-Indo-European branches of Nostratic (e.g. Afroasiatic, Elamo-Dravidian, etc.) departed from Europe and reached their later territories. Consequently, one must assume that either the Gravettian unity has been merely cultural or it has been a linguistic one as well, in the latter case representing a Pre- and Non-Nostratic speech group. Taking into account that no signs of a Pre-Nostratic (i.e. Pre-Indo-European) linguistic substratum can be observed at a pan-European scale the key for the solution of the problem lies perhaps in abandoning the notion of macrofamilies as well as the language-farming association. Then, by applying Ockham's razor one reaches the logical conclusion that the linguistic reality underlying the Gravettian cultural unity must be identical with the one that occurs later in the same continent: the Indo-European.

Expressed also in the past by scholars like H. Kühn, the idea of the Palaeolithic antiquity of the Indo-European family has been experiencing a new dynamic since the 1990s. In the work of linguists like M. Alinei, X. Ballester and Fr. Benozzo as well as archaeologists like M. Otte and A. Häusler, this approach is combined with a more severe theoretical critisism against the traditional views on the Indo-European problem. According to this criticism, many popular notions, like the perception of language as a living organism governed by natural laws of change, the "compressing" chronological framework of c. 6000 years, with which historical linguistics partly still works, as well as the theories of warlike invasions and massive migrations as explanations for the dispersal of large language families, have their roots in pre-scientific or early scientific speculations of the 19th century. The latter are the literal biblical time scale (from Creation until the historical times), the concept of Catastrophism as well as an early interdisciplinary misapprehension triggered by an unproductive influence of Darwinism. This misunderstanding resulted in regarding a principally social artifact, like language, as a biological organism with a constant changing rate.

As opposed to this, the new approach considers language change as an exceptional process associated with special social transformations. Under normal circumstances language should be regarded as conservative as the main elements of cultural anthropology (manners, customs, mentalities, etc.) characterising societies. Another anachronistic tendency is the "retrospective racism" (as termed by M. Otte) against the earlier representatives of the *Homo* species. This rather colonialist way of thinking seems to have contributed to the view that Pre-*Sapiens* human populations (e.g. *Homo Neanderthalensis*) did not possess a developed speech ability and should, therefore, be excluded from the discussion about the origins of language and language groups.

Several different perceptions of Palaeolithic continuity regarding the Indo-European family and linguistic development in general are, then, reviewed. X. Ballester's equilibrium view stresses the possibility that the stability characterising the Palaeolithic way of life may also have resulted in linguistic constancy, whereas the mobility of the hunter-gatherer groups may lie behind the wide geographical diffusion of language families, like Indo-European.

A. Häusler rejects the traditional idea of a single Indo-European homeland and believes that the whole of Europe in the late Upper Palaeolithic could have been the formation zone of the Indo-European family; a formation, that took place through convergence processes of several early (and initially different) languages. According to Häusler, this view is also supported by H. Krahe's and W. Schmid's *Alteuropa* theory, which has revealed an almost pan-European network of related Indo-European river names. These cognate, but not entirely alike river names seem to represent the most ancient linguistic layer in their areas. Given the almost "fossil"-like character of river names this stratum probably preserves the echo of a very early phase of the Indo-European dispersal, i.e. before the complete separation of the different subgroups. According to W. Schmid, the picture that emerges through the study of river names supports the idea rather of a wide Proto-Indo-European linguistic continuum than of a geographically limited homeland.

The present author holds the view that, although Häusler considers the *Alteuropa* theory as supportive to his convergence hypothesis, this does not *per se* weaken the idea of a genetic relationship. Instead of Häusler's model, there are in fact two other theories, which can be better combined with Krahe's and Schmid's discoveries. These are J. Schmidt's wave theory (*Wellentheorie*) describing a wide and at first relatively uniform linguistic area, in which gradually different changes spread like waves in different subareas, and C. Renfrew's Gravettian proposal. According to this scenario, the related river names were given by the first settlers of *Homo Sapiens* in Europe, who were at the same time the speakers of the Proto-Indo-European language. Although the area, where the river names are detected, does not include the Asiatic spread zone of the Indo-European family, there are clear etymological links connecting the European river names with roots from the whole spectrum of Indo-European languages (e.g. from the Indo-Iranian branch). At least as far as Europe is concerned, the above-mentioned interdisciplinary synthesis, encompassing the *Alteuropa* theory, the wave theory and the Gravettian proposal, attempts to describe some elements of a linguistic and cultural reality compatible with an Upper Palaeolithic Proto-Indo-European dispersal in the continent.

Concerning the starting-point of this dispersal one of the major approaches is M. Otte's Central Asiatic hypothesis. By associating three different categories of evidence, i.e. the anthropological (further evolution of *Homo Sapiens*), the technological (Aurignacian stone industry) and the linguistic one (Proto-Indo-European language), the Belgian archaeologist transfers the Central Asiatic "homeland" scenario many thousands of years before the chronological setting of the geographically similar, South Russian steppe traditional hypothesis. Otte's arguments in favour of a Central Asiatic origin of the Aurignacian stone industry that reached Europe around 40,000 B.C. along with the anatomically modern humans (*Homo Sapiens*), are considered by him to have implications concerning the dispersal of the Indo-European language family as well. Nevertheless, these different groups of evidence are not necessarily to be associated with one another, since it is not certain, whether, for instance,

the Aurignacian stone industry should be linked with only a single linguistic community. Furthermore, it is doubtful whether the first European *Homo Sapiens* populations approached the continent from the same direction as the Aurignacian technological tradition.

Alternative attempts to locate the geographical origin of the suggested Upper Palaeolithic Proto-Indo-European spread in Europe are connected with a more macroscopic perspective of linguistic and technological development. Such a macroscopic approach is encountered in the work of the Italian linguist M. Alinei. As one of the most devoted supporters of the Palaeolithic continuity of languages, Alinei has developed a number of original theoretical and methodological concepts adding a new dimension to the study of the Indo-European problem. Especially worth mentioning among Alinei's contributions are the "lexical self-dating" method and his far-reaching geolinguistic observations. Based on the principle that in many cases the date of a word tends to coincide with the date of its signified, Alinei's lexical self-dating method aims at producing a deep time linguistic palaeontology, resulting in a lexical "stratigraphy", which is comparable to the archaeological one. As a consequence thereof, many early attested words or word roots denoting referents that can be projected back to the Neolithic (e.g. farming tools or techniques) or even Palaeolithic times (e.g. terms related to the fields of fire, hunting, fishing, etc.) can be dated back to these periods. A significant periodisation example concerns the Indo-European terms of "dying" and "burying". In this case, the common Indo-European word for the first (**mer*) and the different terms for the second (e.g. *θάπτω/sepelire/bury*) seem to suggest that the Indo-European languages were already differentiated, as systematic burial rites began, i.e. in the Upper Palaeolithic at the latest.

Following the same method the early roots of other terms referring to certain basic elements of the natural world (e.g. water, sun, moon) and of human life (e.g. the Proto-Indo-European personal pronoun **eg-*, or verbs like sleep, eat, drink, etc.) should be projected back to the origin of *Homo Loquens*, regardless if the latter is to be equated with *Homo Sapiens* or with an earlier representative of the *Homo* species. The reason for this last possibility being left open lies with another part of Alinei's research work, his so-called "geolinguistic" studies, which has been involved in the highly disputed subject of glossogenesis. Besides some more modest, but not less significant geolinguistic observations (e.g. the absence of a non-Indo-European and non-Uralic linguistic substratum in Scandinavia suggesting that these two language families should be linked to the initial northwards colonisation of this region around the end of the Upper Paleolithic) Alinei has tried to demonstrate some striking correspondences between the geographical distribution of specific Palaeolithic stone industries and language types (fig. 58-59).

The three main languages types, fusional or inflecting (e.g. Indo-European and Afroasiatic languages), agglutinative (e.g. Uralic and Altaic languages) and isolating (e.g. South East Asiatic languages), are spoken in the same regions of the world, where, during the Palaeo-

lithic (from the initial dispersal of *Homo Erectus* about 1,8 million years ago onwards), different lithic trajectories were followed. The area covered by inflecting languages (North Africa and South Western Eurasia) coincides with the zone that has experienced a long sequence of Palaeolithic technological evolution, from the simple chopper tools over the bifacial hand-axes to the Levallois tradition. The agglutinative languages are found in Central Eurasia, where the chopper tool tradition was directly superimposed by the Levallois technique without the intermediate stage of bifacials, while the isolating languages occur in the South East Asiatic area, where the development remained restricted to the chopper tool tradition with its local features.

According to Alinei, this correlation is not coincidental. It probably mirrors a parallel and slow evolution process of both the stone industries and the human languages. Chronologically, the arguments supported by the Italian linguist shift the discussion to a period by far earlier than any other "window" or "linguistic threshold" examined so far in this book. Geographically, Alinei adopts an extremely multiregional approach, which is incompatible with every conceivable sense of "homeland" in relation to the emergence both of the anatomically modern human and of his languages. The problem is that the idea of a long, slow and multiregional linguistic evolution seems hard to reconcile with the core issue of the Indo-European problem: the attested genetic relationships between a number of geographically distant languages of Eurasia. There seems to be something "recent" in the well-studied affinities of the Indo-European languages, which remains unexplained, if Alinei's above-mentioned multiregional continuity theory is to be used as the only line of interpretation.

In seeking a way to reconcile these seemingly irreconcilable phenomena, another branch of studies is reviewed. In the second section of the eighth chapter (***VIII.2. The "archaeology of cells": population genetics***), it is shown that the possibility of a Palaeolithic continuity in the habitation of Europe and other areas of the world also finds support from a wide range of studies in the highly active field of population genetics. At first, a brief description of the methodologies applied in the two main branches of these researches is given, i.e. the studies of classical biochemical systems (e.g. blood groups, proteins, etc.) and molecular genetics examining the "archaeology" of specific DNA types (e.g. mitochondrial DNA and Y-chromosome DNA). It is stressed that, although the results of these studies promise to deliver exciting new information about population histories, in fact many of their basic theoretical and methodological assumptions are still in a formative stage of development. They are, therefore, at present susceptible to a high degree of uncertainty and should be approached with great caution.

Another reason why caution is advisable here is that the results of the physical anthropological and genetic studies have for a long time been subject to dangerous misinterpretations. A brief outline of the history of research is subsequently provided, in the course of which the relative nature of "racial" and genetic diversity between different human groups has emerged.

At the same time the methodological surrealism of confusing different classificatory categories, such as language, nationality, cultural identity and "race" (or genetic group), is demonstrated in the example of J. P. Fallmerayer's views regarding the genetic "ungreekness" of the 19th century Greeks. The present author stresses the fact that, alas, even today the arbitrary equation of the "racial" with the "cultural" is often accepted, especially in the unfortunate attempts to refute Fallmerayer's speculations by demonstrating the "genetic continuity" of the Greeks. The case of many linguistically Altaic and culturally Islamic modern day Anatolian groups despite their partial genetic continuity from pre-Ottoman populations is also mentioned. It shows clearly the different ways that cultural and genetic evolution can take. It also demonstrates that the only continuity or discontinuity that eventually really matters regarding human groups (and certainly their archaeological and linguistic study) is the cultural one.

After having prepared the methodological and interpretative ground the two main enterprises, in which population genetic research has been involved, are presented: the attempt to trace a widespread correlation between genetic and linguistic classifications and the genetic "excavation" of past population movements and histories. The first branch of studies is especially connected with L. L. Cavalli-Sforza's ambitious and controversial effort to demonstrate a parallel evolution of genes and languages. Starting from some correspondences observed in the genetic and linguistic arrangements in a number of regions (e.g. Africa, Basque country) and employing classical genetic markers, an international phylogenetic and linguistic family tree was produced (fig. 61). Applying the much disputed concept of linguistic macrofamilies (e.g. Nostratic, Amerind, Austric) the model seems to produce as final outcome a striking analogy between the two lines of evolution; an analogy that gave rise to the idea of a "new synthesis" incorporating the results of prehistoric archaeology, historical linguistics and population genetics and stemming, of course, from the single-origin model for the emergence of *Homo Sapiens*.

Such an interdisciplinary model proclaiming the genetic and linguistic monogenesis of anatomically modern humans betrays, of course, its Old Testament and Darwinian background. Nevertheless, it seems that the strict monogenetic approach as well as the simplistic family tree model do not provide the most fruitful research ground. On the genetic side of the family tree the modern association of some gene frequencies with specific geographical regions is arbitrarily projected back to the distant past, while the macrophyletic and monogenetic assumptions adopted on its linguistic counterpart are still extremely doubtful and disputed. Modern correlations do not necessarily imply a diachronically parallel evolution of genes and languages. And they certainly cannot establish that such a correspondence should be projected in a linear way back to the root of a world family tree, which may perhaps be as fictional as its underlying single-origin working hypothesis.

The genetic studies trying to investigate past population histories, initial colonisations and later migrations have delivered many research results worth mentioning, some of which could possibly have implications for the history of languages and language families as well. Using classical genetic markers L. L. Cavalli-Sforza and his team conducted a principal components analysis of the modern distribution of 95 gene frequencies. The aim was to produce synthetic maps revealing genetic gradients in the gene geography of Europe. The map of the first principal component revealed a pattern that was thought to reflect the Neolithic wave of advance from the Middle East to North Western Europe (fig. 62, left), while the pattern on the map of the third principal component was believed to portray the expansion of pastoral nomads from the Kurgan area (fig. 62, right). The association of the genetic evidence with these supposed population movements in European prehistory was, of course, not inherent to the synthetic maps. It was proposed, as some archaeological correlations for the genetic data were sought. Interestingly, the first principal component, ascribable to the first farmers, was found to be responsible for only 28% of the total variance, whereas the third for only 10.6% thereof. This means that the possible migration episodes under discussion have had a very limited effect in the population history of Europe.

The apparently quite limited contribution of the Neolithic demic diffusion to the European gene pool was further substantiated by molecular genetic research. The modern European mitochondrial DNA diversity (c. 80%) was found to have its roots mainly in the Upper Palaeolithic (haplogroups U5, H, V, I, W, T, K), while the Neolithic component (haplogroup J) represents only c. 20% of the total variance. Y-chromosome DNA studies yielded similar results, as the Neolithic haplogroups Eu4 (E-M35), Eu9 (J2-M172), Eu10 (J1-M267) and Eu11 (G) seem to account for only c. 22% of the general genetic picture. The contribution of the Upper Palaeolithic haplogroups (R1 and I) is much greater also in this case.

As far as Greece is concerned, almost 60% of modern mitochondrial DNA diversity (haplogroups U5, H, T, K) has Palaeolithic origins, while only c. 8% is attributable to the Neolithic haplogroup J. A somewhat different picture emerges from the hitherto published Y-chromosome DNA research, since the Palaeolithic haplogroups (R1a, R1b, I2) represent here c. 44.5% of the modern gene pool and the Neolithic ones (E-M35, G2, J2-M172) c. 45%. Moreover, it is very likely that the "Palaeolithic" haplogroup R1b, which is of a Western European provenance, reached Greece during the Frank and Venetian times, whereas R1a (and possibly also I1b*), or at least part of it, probably entered Greece in the course of the Slavic penetrations in the Middle Byzantine period. Consequently, the Neolithic Y-chromosome DNA contribution is much greater in the case of Greece than in other parts of Europe and also more significant compared to the mitochondrial DNA data from the same country. One has to notice, of course, that all the above-mentioned datings of the DNA lineages presuppose that the mutation rate of the relevant DNA sequences through the "molecular clock" has been estimated with reliability.

In another significant region of the Indo-European world, India, genetic studies both of classical markers and of DNA types (mitochondrial and Y-chromosome) have established a close affinity of the Indians to the populations of Western Eurasia. Concerning the mitochondrial DNA variation, the Indian and European phylogenetic trees can be traced back to a common ancestral node that existed approximately 50,000 years ago. In the field of Y-chromosome DNA the close relationship between the populations of these two spread zones of the Indo-European languages is best demonstrated in the case of haplogroup R1/R1a (M173/M207 lineages). Although its geographical and chronological derivation is not entirely clear, its geographical distribution (fig. 65) suspiciously coincides with the area covered by the Indo-European languages. It is, therefore, conceivable that R1/R1a could represent a genetic remainder of the same Palaeolithic Proto-Indo-European Continuum, other aspects of which are probably illuminated by the previously mentioned interdisciplinary synthesis including the *Alteuropa* theory, the wave theory and the Gravettian proposal.

In seeking the starting-point of the Continuum, M. Otte's Central Asiatic hypothesis does not find much support by means of the population genetic studies. The modern mitochondrial DNA gene pool of Central Asiatic peoples seems to reflect the admixture of already differentiated European and Central-East Asiatic populations. The fact that no East Asiatic influences are present in the European samples seems to suggest that, unless some other, more ancient genetic pattern has been entirely lost, Europe and Central-East Asia were not colonised from the same "homeland". This does not, of course, exclude the Central Asiatic origin of the Aurignacian technological tradition.

However, as far as the anthropological (and possibly also linguistic) part of the problem is concerned, genetic evidence points rather to the direction of the Middle East. Here, the overall genetic picture shows close similarities to the European gene pool, as well as a wider diversity, which possibly suggests a greater time depth of local evolution. Furthermore, the Y-chromosome DNA lineages M89/M213, which are ancestral to many European haplogroups, have been connected with a population group that probably started to expand, around 40,000 years ago, from the area of the Middle East both to the west (Europe) and to the east (Central Asia, India). If there is some truth in this, then it is possible that it is the western branch of this expansion, which is denoted in Cavalli-Sforza's synthetic map of the first principal component (fig. 62, left).

The last part of the subchapter contains an example, which summarises the history of research by showing how the results of the second branch of population genetic studies (i.e. the one attempting to trace past population movements and histories) refute the assumptions of the first (i.e. the one seeking to establish a co-evolution of genes and languages). The example is C. Renfrew's more recent alternative perception of the Neolithic wave of advance called "Staged Population Interaction Wave of Advance model". Since the results of the genetic studies demonstrate a limited contribution of the Early Neolithic demic diffusion to

the European genetic map, the British archaeologist could no longer insist on the association between the demographic and the linguistic expansion. In the Staged Population Interaction Wave of Advance model the hypothesis is set up that the transmission of the Proto-Indo-European language from the incoming farmers to the European indigenous hunter-gatherers may have taken place in parallel to an opposite process in the genetic of the two populations. As the language of the early farmers was transferred to the local populations together with the advanced Neolithic subsistence strategy, the Mesolithic hunter-gatherers, who had taken up the practices of farming and were also experiencing a major population growth, gradually assimilated the farming population genetically. As a result, the genetic signature of the first farmers progressively declined, while their economy and possibly also their language prevailed.

Having presented the arguments, in view of which the Early Neolithic "window" for the Indo-European dispersal, i.e. the language-farming association, cannot be accepted, it is evident that the same also holds true for the last-mentioned formulation of Renfrew's theory. Nevertheless, it is possible that the basic mechanism described in the Staged Population Interaction Wave of Advance model, according to which the first farmers assimilate linguistically and are assimilated genetically, could well be valid, but in inverted terms. With the remark that this possibility could be of particular interest for the principal region and the main linguistic group considered in the present work, i.e. the Greek mainland and the Greek language respectively, the book's research quest moves on to its last phase.

At the beginning of the last subchapter (***VIII.3. Greeks: dismantling them to their constituents***) it is made clear that, after having rejected the language-farming hypothesis, a Palaeolithic continuity approach has been adopted by the present author regarding the dispersal of the Indo-European languages, including Greek. It is also clarified that the process that should apparently be dated to the initial phases of the Upper Palaeolithic (c. 45,000-30,000 B.C.) is the spread of the traditionally defined Indo-European family of languages and not of the supposed Nostratic/Eurasiatic macrofamily. As has been shown, population genetic studies can now offer some independent evidence confirming the Palaeolithic continuity of settlement in the two major dissemination zones of the Indo-European languages (Europe, Central Asia) and also suggesting that the linguistic affinity between them has some genetic points of correspondence as well.

Given the methodological and interpretative uncertainties accompanying these genetic studies, the main reason, for which their results are incorporated in the present discussion, is because they seem to correlate well with the archaeological evidence, i.e. with the only kind of evidence, which can at the moment be reliably located in space and time. In this case the present archaeological data, which indicate a long cultural and population continuity in the area of India and Pakistan on the one hand and a rather normal Mesolithic-Neolithic transition in most parts of Europe on the other hand, are considerably strengthened by genetic

research. As far as Europe is concerned, the apparently causal association of the emergence of the mitochondrial DNA haplogroups H, V, I, W, T, K, which constitute 70% of the modern gene pool, with the period of rapid climate changes around the end of the Last Glacial Maximum (c. 12,000-9000 B.C.) seems to confirm that the female populations under consideration were already inhabitants of Europe.

There are, however, some other issues, in the context of which the correlation of the data yielded by population genetic studies with the archaeological and linguistic evidence is not equally conclusive. The results that tend to support the single-origin of modern human populations, for instance, have not yet found an indisputable archaeological confirmation. They are also incompatible with M. Alinei's bold geolinguistic observations describing a multiregional and slow co-evolution of the basic language types with some specific Palaeolithic stone tool industries. The last-mentioned approach is, of course, in itself hard to reconcile not only with the genetic data but also with linguistic phenomena like the assumed macrophyletic relationships and, particularly, the close genetic similarities between the languages of the Indo-European family. As a result thereof, the question of "whence" the proposed Upper Palaeolithic Proto-Indo-European Continuum (single-origin and possibly also macrophyletic derivation associated with the Out of Africa II model or long, multiregional evolution) seems unsettled.

In search of the solution to this problem the narrative moves, then, from the geographically particular to the general by focusing on the area of Palaeolithic Europe first, which is the most relevant to the book's central question: the Greek mainland. An outline of its Palaeolithic habitation leads to the conclusion that at least from the first emergence of the Aurignacian technological tradition in Greece (around 32,000 B.C. at the latest) onwards a considerable continuity in habitation and culture is discernible until the end of the Mesolithic. The not entirely uninterrupted but certainly diachronic use of cave sites, like Theopetra in Thessaly and Franchthi in the Argolid, seems to be linked to a long-lasting stability in the way of life and the material culture.

Although the Paleolithic landscape of Greece is at present lacking the rich ritual and artistic activity observed in the famous cave sites of the Franco-Cantabrian region (e.g. Altamira, Lascaux), the inhabitants of the Aegean soon managed to invest in a more characteristic aspect of their world: the sea. Around the end of the Palaeolithic a considerable intensification of maritime exchanges can be observed in the Aegean, especially in relation to the circulation of obsidian. These trade networks paved the way for the transmission of the Neolithic economy from Anatolia to Greece. Since in this case the process was probably also accompanied by population movements of early farming groups, the Mesolithic-Neolithic transition in Greece is apparently characterised by some population discontinuities that are not attestable in most other areas of the Indo-European dispersal.

Before considering what happened to the Helladic Palaeolithic Proto-Indo-European branch during this crucial transition, an attempt is made to trace the origins of its speakers. For this purpose the archaeological evidence available so far is reviewed, on the basis of which the anthropological and technological derivation of Europe's earliest anatomically modern human populations can be traced. In concordance with both genetic studies implying their Middle Eastern origin and M. Alinei's macroscopic geolinguistic research indicating that the same region has been an organic part of the Eurasiatic linguistic environment, in which the Indo-European languages were developed, the archaeological data point to the same direction as well. Indeed, in the Middle East some of the earliest traces of *Homo Sapiens* outside Africa can be found. While the findings from the Skhul and Qafzeh sites in North Israel (c. 110,000-90,000 B.P.) have been connected with an early and short-lived incursion of African anatomically modern populations into Southwest Asia, much earlier anthropological evidence from the Qesem cave in Israel (c. 400,000-200,000 B.P.) could give rise to an alternative scenario as well. According to the latter, the Middle East could have constituted either an extension of the African modernisation zone of anatomical features or even an independent such nucleus.

However, the present state of research is more compatible with the hypothesis of a single, African origin. The "exodus" of *Homo Sapiens* from Africa to Eurasia and particularly to Europe has been tentatively reconstructed by scholars like P. Mellars. With reference to an archaeological horizon encompassing significant economic, technological and behavioural innovation, mainly observed at some South African sites (Blombos cave, Klasies river, Boomplaas and Diepkloof sites, fig. 67), Mellars postulates that around 80,000-60,000 years ago the anatomically modern human populations in Southern and Eastern Africa had attained a high level of cultural complexity, which allowed them to spread beyond the continent. Possibly around 50,000 years ago the groups of *Homo Sapiens* had established their presence in the Middle East, where the Emiran and Ahmarian stone industries could be regarded as the ancestral stages to the later European Aurignacian tradition.

According to Mellars, the Aurignacian spread in Europe followed two routes (fig. 69): via the Danubian corridor (the so-called "classic Aurignacian") and through the Mediterranean zone (the so-called "Fumanian" branch). If this is indeed the case, then the spread of the Aurignacian technological tradition and apparently also of the first anatomically modern humans in Europe followed almost the same routes as the diffusion of the Neolithic economy many thousands of years later. Another possible similarity between these two chronologically remote episodes can be indicated in the causes of the spread process, since in both cases a demic and geographical diffusion followed a period of rapid technological and economic innovation.

A further comparable aspect is the speed of the spread process in Europe in both episodes, as it seems that the Aurignacian technology was transferred from Eastern to Western

Europe within c. 5000 years (c. 40,000-35,000 B.C.). This fact harmonises well with the idea of an initially rather homogeneous linguistic and cultural Upper Palaeolithic landscape in Europe, as described in the interdisciplinary synthesis consisting of the *Alteuropa* theory of the related river names, the wave theory and Renfrew's Gravettian proposal. Regarding Greece, it is at present uncertain whether the classic Aurignacian findings of Kleisoura in the Argolid (c. 32,000 B.C.) are representative of the earliest such horizon on the mainland or simply of the present state of research. However, taking into account all the evidence surveyed the present author holds the view that the period of the earliest emergence of the anatomically modern humans and their distinctive Aurignacian technology in Greece is ultimately to be identified with the right chronological window for "the first beginning of the Greek civilisation". This is the period of the "arrival" in mainland Greece of the Proto-Indo-European linguistic branch that was meant to gradually evolve into the Greek language.

Consequently, the initial dispersal and the later development of the Indo-European family of languages has been conceived in this book as a complex process incorporating elements of many modern interpretative models: the family tree approach, the wave theory and even the idea of the *Urheimat*, with a version of which the population core in the wider area of the Middle East can be described. It is from this body of populations, which could possibly be connected with an independent modernisation nucleus of anatomical features in Southern Eurasia, that the proposed Palaeolithic Proto-Indo-European Continuum (fig. 70) is considered by the present author to have emanated. The narrative offered here adopts, of course, a rather single-origin approach for the examined phenomena that is not entirely incompatible with the single-origin, African hypothesis for the origins of *Homo Sapiens*.

Nevertheless, the question is formulated whether a principally single-origin approach (or dual-origin, if one considers the Middle East not simply as an extension but as an independent zone of emergence of *Homo Sapiens* features) for the derivation of the anatomically modern humans and their languages in Africa and the later Indo-European zone of Eurasia can satisfactorily account for the anthropological and linguistic variation in the rest of the world as well. The reason why this question could be of crucial importance is because it may be relevant to the still pending problems of linguistic macrofamilies and to M. Alinei's geolinguistic studies. With the remark that there are already some archaeological as well as genetic indications pointing towards a more multiregional picture, a few tentative thoughts related to this matter are incorporated in the book's summarising final synthesis.

The synthesis begins by recalling the fundamental methodological principle underlying the present research. This is the theoretical dismantling of the term "Greek" to its constituents by differentiating between distinctive classificatory categories: the linguistic, the national and the genetic. The search for the right chronological "window", in which the first association of the basic constituent, the Proto-Greek language, with the Greek mainland should be situated, begins, then, from M. Alinei's maps which show striking correspondences

in the geographical distribution of the Palaeolithic stone industries and the three main languages types (fusional or inflecting, agglutinative and isolating, fig. 58-59). It is, then, argued by the present author that around 200,000-150,000 years ago at the latest, south of the north-western/south-eastern axis of the Movius Line (the line that marks the borders of the Eurasiatic zone of bifacial hand-axes), two important evolutionary phenomena had emerged: the anatomically modern human features (in Central and Eastern Africa and possibly also in the Middle East) and the fusional linguistic environment.

Out of the matrix of the latter – and among, of course, other groups as well – two major and probably neighbouring linguistic nuclei emerged: the Proto-Indo-European, possibly in the Middle East, and the Proto-Afroasiatic in North Africa. These are the two main language families that (besides some African language groups as well) are to be connected with the African/Middle Eastern formation zone of *Homo Sapiens*. The later, initial wave of expansion of anatomically modern populations within this zone (c. 50,000-30,000 B.C.) probably had an Indo-European linguistic identity. It resulted in the formation of the Palaeolithic Proto-Indo-European Continuum in Europe and in Central Asia. At the first stages of its development the Continuum apparently also extended to the northern parts of Mesopotamia. At a later phase, which chronologically cannot yet be more precisely defined, the gradual incursion of the Semitic branch of the Afroasiatic family into the Middle East and Mesopotamia led to the splitting of the original Continuum. A possible remain of this ancient Indo-European presence in Mesopotamia may now be identified in the Indo-Iranian linguistic layer (possibly a substratum), which much later, in the 2nd millennium B.C., appears in the form of kings' and deities' names within the context of the Hurrian-speaking state of Mitanni. Furthermore, if the recently formulated Euphratic hypothesis is valid, an Indo-European presence old enough to have been almost completely wiped off in protohistoric times can be accepted for the southern part of Mesopotamia as well.

While owing to their local evolution and the impact of the process described in the wave theory the individual Indo-European subgroups and languages were starting to crystallise out of the initial Palaeolithic Proto-Indo-European Continuum, the expansion of the African/Middle Eastern *Homo Sapiens* populations probably did not stop at the geographical borders of the Continuum. This early "wave of advance" started to penetrate into the areas of the agglutinative (later Uralic, Altaic, Palaeosiberian) and possibly also the isolating (later Sino-Tibetan) linguistic sphere. The hypothesis is, hence, formulated that the outcome of this incursion may be described through an inverted version of C. Renfrew's Staged Population Interaction Wave of Advance model.

It is namely possible that the above-mentioned penetration and subsequent anthropological and linguistic admixture resulted in the prevalence of the modern human genotype, but not of the languages associated with it up to that time. Nevertheless, some linguistic elements of both the Indo-European horizon and of other anatomically modernised inflect-

ing groups (e.g. Caucasian) inevitably entered the linguistically alien territories. As a result, they gave rise to these vague common features erroneously interpreted today as indicating the existence of macrophyletic linguistic unities (Nostratic or Eurasiatic, Dene-Caucasian, etc.). Therefore, by applying the already mentioned mechanism of "asymmetric admixture" a completely different interpretation of the same controversial data arises, which is, of course, also opposed to the idea of a recent monogenetic origin of the world linguistic diversity.

Although in some cases, e.g. in South Eastern Asia, it is very likely that the local evolution should be accepted not only with regard to the linguistic but also to the anthropological development, the mechanism of "asymmetric admixture" can be a useful interpretative tool for the situation in many parts of the world. One of these is the Basque country, where the inflecting language isolate of Basque could have its roots in the Middle Palaeolithic linguistic environment of the area. The same mechanism probably finds another field of application as well, which is central for the book's research. It may explain the survival of the Indo-European Proto-Greek branch at the Mesolithic-Neolithic transition.

As it has been shown, there is a very strong Y-chromosome DNA signal (c. 45%) in Greece attributable to the Early Neolithic "wave of advance". In contrast to this, mitochondrial DNA evidence suggests that almost 60% of modern diversity (haplogroups U5, H, T, K) has Palaeolithic origins. It is, therefore, possible to suggest that in the course of the transmission of the Neolithic economy from Anatolia to Greece much intermarriage between incoming male farmers and the local female Mesolithic population may probably have taken place. Having taken up the practices of farming and also experiencing the subsequent population growth, the local female population managed to preserve not only some of its very ancient genetic traits but also its own language by bequeathing it in the most effective way: as a mother tongue.

However, the language of the first Anatolian farmers in Greece did not disappear without a trace. According to the evidence presented in chapter III.2, the non-Greek place-names with suffixes -(s)s-, -nth-, -tt-, -mn- and -nd- and possibly also many words with similar suffixes and "Neolithic" signified (i.e. yakinthos, akanthos, erevinthos, etc.) are to be associated with the Proto-Anatolian Indo-European linguistic sphere that reached Greece along with the first farming groups. In contrast to Crete, where their languages survived long enough to be recorded in the Minoan Palatial period, on the Greek mainland the same process left an equally limited linguistic trace (mainly place-names) as the one left by the Slavic migrations in the same lands many thousands of years later. As a consequence, the old idea of the "Pre-Greek substratum" should now cede its place to the notion of a *Post-Greek superstratum* of the Early Neolithic period. However, this interpretation does not exclude the possibility pointed out by C. Renfrew that some other lexical components of the "Pre-Greek substratum" (e.g. words denoting Bronze Age technological features and artifacts) may indeed represent a Minoan adstratum of the 2nd millennium B.C. The chronological and cultural stage of the

Neolithisation is, finally, the point of attachment also for the historical core of the later traditions about the Pelasgians and possibly also about some other non-Greek ethnic groups (e.g. Aimones, Dryopes).

In the millennia following the Neolithisation of Greece the linguistic landscape on the Greek mainland and in the Aegean was probably a diverse one. The Proto-Anatolian element may have been predominant in the islands and in some linguistic pockets of the mainland. The fact that the Proto-Greek language ultimately established its dominance in Greece does not mean that this development was predestined to occur. It seems, however, to imply that in the incipient Early Neolithic the Proto-Greek branch was developed enough to survive the crucial Mesolithic-Neolithic transition. Its geographical distribution during the Neolithic and the Bronze Age was not necessarily always continuous. As, for instance, between the 6th and the 4th millennium B.C. the Helladic cultures became part of the periphery of the Danube Valley Civilisation, it is conceivable that the attractive force of the latter may have led to some minor population movements northwards. In a process as this can the reasons for the geographic discontinuity of the Proto-Greek linguistic body be sought, a discontinuity, which apparently lies behind the conservative character of the Doric dialect. The important cultural contacts that can be observed in the Adriatic-Ionian zone in the Early Helladic period, e.g. between the settlement of Steno in Lefkas and its northern partners, could have been favoured by a partly shared linguistic background.

After the collapse of "Old Europe", as the Southern Greek mainland was now the region with the more advantageous geopolitical relationship to the new major cultural centre, the Near East, the conditions were favourable for the rejoining of the Greek dialectal branches. After having presented all the evidence "decompressing" the time depth of the Indo-European languages, including Greek, the hypothesis formulated in chapter V.6 associating at least part of the process behind the incursion of the Doric dialect into Southern Greece with the Cetina phenomenon of the late 3rd millennium B.C., seems less bold. The same is also true for the "backdating" of the possible historical core of many Greek mythological and epic traditions. On the basis of the new approach, W. Dörpfeld's *Alt-Ithaka* theory has been updated in the present book by proposing the identification of the later and modern-day island Lefkas with the Early Helladic Ithaca, the apparently main component of Homeric Ithaca.

The collapse of the Early Helladic culture delayed for some centuries a major step in the history of the Greek language: the emergence of its first written records. The transition from prehistory to protohistory eventually took place in the Mycenaean period, when under the influence of the Minoan culture and its writing systems the syllabic Linear B script was invented in order to record the hitherto earliest documents of the Greek language. In the second half of the 2nd millennium B.C., in the course of the wide trade and war activities of the Mycenaean palatial states, the Greek language established its presence in or reached for the first time the Cyclades, the islands of the Eastern Aegean and Crete. At the end of the mil-

lennium it expanded further to the western coast of Asia Minor and to Cyprus. In the early 1st millennium B.C. the new wave of Greek expansion, this time throughout the Mediterranean Sea, was accompanied by the first alphabetic recording of the Greek language, attested for the first time in the inscriptions of the Dipylon oenochoe and of Nestor's cup (8th century B.C.). From this period onwards, many thousands of years after its prehistoric "first beginning", the historical adventure of the Greek-speaking world begins and continues to the present day.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΡΩΤΟΓΕΝΩΝ ΠΗΓΩΝ

Hude, C. (επιμ.), *Herodoti Historiae*, Libri I-IV (Clarendon, Oxford 1967).

Jones, H. St. (επιμ.), *Thucydidis Historiae*, Libri I-IV (Clarendon, Oxford 1958).

Meineke, A. (επιμ.), *Strabonis Geographica* (B.G. Teubner, Leipzig 1853).

Sinclair, T. A., *Ἡσιόδου, Ἔργα καὶ Ἡμέραι – Hesiod, Works and Days* (MacMillan and Co., London 1932).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΟΥΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ (και μεταφρασμένη στην ελληνική):

Αλεξίου, Στ., *Μινωικός πολιτισμός. Με οδηγόν των ανακτόρων Κνωσού, Φαιστού, Μαλίων* (Υιοί Σπ. Αλεξίου, Ηράκλειο 1964).

Αραπογιάννη, Π. – J. Rambach – L. Godart, Η μυκηναϊκή επιγραφή της Καυκανιάς, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 70, 1995 (Α'), σελ. 252-255.

Βασιλικού, Ντ., *Ο μυκηναϊκός πολιτισμός*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 152 (Αθήνα 1995).

Γιαλούρης, Ν. Φ., Ηλεία. Ολυμπία και η περιοχή αυτής, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 19, 1964 (Χρονικά ΙΙ), σελ. 174-179.

Δημακοπούλου, Κ. (επιμ.), *Τροία, Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός. Εκατό χρόνια από το θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν* (Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1990).

Δημακοπούλου, Κ., Μυκήνες, στο: Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Τροία, Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός. Εκατό χρόνια από το θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν* (Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1990), σελ. 88-105.

Δημακοπούλου, Κ., *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο νεολιθικός θησαυρός* (Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1998).

Ζάχος, Κ., Η μεταλλουργία στην Ελλάδα και στη ΝΑ Ευρώπη κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ., στο: Ν. Παπαδημητρίου – Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.* (Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης – Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα 2010), σελ. 77-91.

Θεοχάρης, Δ., Πρώιμη Χαλκοκρατία. Πρωτοελλαδικός πολιτισμός, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α', Προϊστορία και Πρωτοϊστορία* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970), σελ. 88-97.

Θεοχάρης, Δ., *Νεολιθικός πολιτισμός* (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1981).

Κοντορλή-Παπαδοπούλου, Λ., Αναζητώντας την ομηρική Ιθάκη. Πρόσφατες ανασκαφές στην Ιθάκη, στο: Μ. Παΐζη-Αποστολοπούλου (επιμ.), *ΕΡΑΝΟΣ. Από τα πρακτικά του Θ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια*, 2-7 Σεπτεμβρίου 2000 (Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, Ιθάκη 2001), σελ. 317-330.

Κορρές, Γ. Στ., Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι Μεσσηνίας (Ο ταφικός κύκλος Α εις Γουβαλάρη Κουκουνάρας), στο: *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975, Τόμος Β' (Αθήνα 1976), σελ. 337-369.

Κοσμόπουλος, Μ., Ίκλαινα Μεσσηνίας, *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2008, σελ. 64-80.

Κοσμόπουλος, Μ., Ίκλαινα Μεσσηνίας, *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2009, σελ. 50-56.

Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Ν., Η ανασκαφή του σπηλαίου Θεόπετρας 1987-1998, στο: Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα (επιμ.), *Σπήλαιο Θεόπετρας, Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα, 6-7 Νοεμβρίου 1998 (Αθήνα 2000), σελ. 17-36.

Κωτσάκης, Κ., Τα εργαλεία του ανθρώπου και η γλώσσα, στο: Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα* (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 2001), σελ. 88-91.

Λάμπρος, Σ., *Ιστορία της Ελλάδος*, Τόμος Α' (Αθήνα 1886).

Μουνδρέα-Αγραφιώτη, Α., Η λάξευση του λίθου στην Παλαιολιθική εποχή. Τεχνικές και σταθερότυποι, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 61, 1996, σελ. 17-26.

Μπαμπινιώτης, Γ., *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία* (Αθήνα 1986).

Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών* (Αθήνα 1973).

Μυλωνάς, Γ. Ε., *Πολύχρυσοι Μυκήναι* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1983).

Ντούμας, Χρ. Γ., Η ινδοευρωπαϊκή θεωρία και ο πολιτισμός του Αιγαίου, στο: Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte e.V. (επιμ.), *Die Geschichte der hellenischen Sprache und Schrift. Vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr.: Bruch oder Kontinuität?*, Tagungsband, 03.-06.10.1996, Ohlstadt (DZA Verlag für Kultur und Wissenschaft GmbH, Altenburg 1998), σελ. 67-75.

Πανταζής, Β., *Ομηρική γεωγραφία και ομηρική εποχή. Ι. Ο εξομηρισμός της αρχαίας Ελλάδας και το πρόβλημα των Μυκηνών* (Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1996).

Παντελίδου-Γκόφα, Μ., *Τσέπι Μαραθώνος. Το πρωτοελλαδικό νεκροταφείο* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 235, Αθήνα 2005).

Πουλιανός, Α. Ν., *Η προέλευση των Ελλήνων. Εθνογενετική έρευνα: Η μαθηματική απόδειξη για την καταγωγή των Ελλήνων* (5η έκδ., Βιβλιοθήκη της Ανθρωπολογικής Εταιρείας Ελλάδος, Αθήνα 2001).

Σακελλαρίου, Μ. Β., Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α': Προϊστορία και Πρωτοϊστορία* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970).

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στον Άγιο Νικήτα Λευκάδας, στο: Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld*, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006 (Περί Τεχνών, Πάτρα 2008), σελ. 534-536.

Τζαβέλλα-Evjen, Χ., *Λιθαρές* (Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1984).

Τσικριτσής, Μ. Δ., *Γραμμική Α. Συμβολή στην κατανόηση μιας αιγαιακής γραφής* (Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2001).

Τσικριτσής, Μ. Δ., *Ο Δίσκος της Φαιστού. Οδηγός στην Αποκρυπτογράφησή του* (Iraklion Offset, Ηράκλειο 2006).

Τσιρτσώνη, Ζ., Το τέλος της Νεολιθικής εποχής στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια, στο: Ν. Παπαδημητρίου - Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.* (Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης - Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα 2010), σελ. 93-103.

Χατζηαγγελάκης, Λ., Ο προϊστορικός οικισμός της Πετρομαγούλας, *Ανθρωπολογικά* 5, 1984, σελ. 75-85.

Χουρμουζιάδης, Γ., *Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός* (Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1996).

Χουρμουζιάδης, Γ., Πέρα από το χωράφι, τη λίμνη και το στάβλο, στο: Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (επιμ.), *Δισπηλιό, 7500 χρόνια μετά* (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002), σελ. 247-261.

Χριστίδης, Α.-Φ. (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα* (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 2001).

Χρυσοστόμου, Π., Νέα στοιχεία από τη νεολιθική έρευνα στην επαρχία Γιαννιτσών. Μια άγνωστη μορφή προϊστορικής γραφής, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 15, 2001, σελ. 489-500.

***

Adrados, F. R., *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις απαρχές ως τις μέρες μας* (Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 2003).

Chadwick, J., *Γραμμική Β: Η πρώτη ελληνική γραφή* (Εκδόσεις Κακουλίδη, Αθήνα 1962).

Chadwick, J., *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος* (Gutenberg, Αθήνα 1997).

Dörpfeld, W., *Λευκάς. Η ομηρική Ιθάκη (η θεωρία του W. Dörpfeld). Απόδοσις του έργου «Alt-Ithaka» και σχόλια υπό Βασ. Ε. Φραγκούλη*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Επετηρίς, Τόμος Β' 1972 (Αθήνα 1973).

Hölscher, T., *Κλασική αρχαιολογία. Βασικές γνώσεις* (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005).

Horrocks, G., *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της* (Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2006).

Kilian-Dirlmeier, I., Βασιλείς της Λευκάδας; W. Dörpfeld και οι ταφικοί τύμβοι του Νυδρίου, στο: Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld*, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006 (Περί Τεχνών, Πάτρα 2008), σελ. 151-166.

Mantu, C. M. - G. Dumitroaia - A. Τσαραβόπουλος (επιμ.), *Cucuteni, ο τελευταίος μεγάλος χαλκολιθικός πολιτισμός της Ευρώπης*, Κατάλογος της ομώνυμης έκθεσης στο αρχαιολογικό μουσείο Θεσσαλονίκης, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1997 (Athena publishing and printing house, Bucharest, 1997).

Méndez Dosuna, J., Δωρικές διάλεκτοι, στο: Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα* (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 2001), σελ. 326-350.

Owens, G., *Λαβύρινθος. Γραφές και γλώσσες της μινωικής και μυκηναϊκής Κρήτης* (Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, Ηράκλειον 2007).

Rambach, J., Η προϊστορική Ολυμπία του Wilhelm Dörpfeld υπό το φως των καινούργιων ανασκαφών στο Πελόπιον της Άλτεως, στο: Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Διεθνές συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld*, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006 (Περί Τεχνών, Πάτρα 2008), σελ. 79-108.

Renfrew, C., *Η ανάδυση του πολιτισμού. Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην 3η χιλιετία π.Χ.* (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006).

Robinson, A., *Ο άνθρωπος που αποκρυπτογράφησε την Γραμμική Β. Η ιστορία του Μάικλ Βέντρις* (Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004).

Treuil, R. – P. Darcque – J.-Cl. Poursat – G. Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού* (Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996).

Walter, H., *Ο κόσμος της αρχαίας Αίγινας 3000-1000 π.Χ.* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 233, Αθήνα 2004).

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ:

Achilli, A. et al., The molecular dissection of mtDNA haplogroup H confirms that the Franco-Cantabrian glacial refuge was a major source for the European gene pool, *American Journal of Human Genetics* 75, 2004, σελ. 910-918.

Achilli, A. et al., Mitochondrial DNA variation of modern Tuscans supports the Near Eastern origin of Etruscans, *American Journal of Human Genetics* 80, 2007, σελ. 759-768.

Adrimi-Sismani, V., Le site chalcolithique de Microthèbes au carrefour du monde Égeen et des Balkans du nord, στο: I. Galanaki – H. Tomas – Y. Galanakis – R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders*, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27 (Liège 2007), σελ. 73-79.

Alinei, M., *Origini delle lingue d'Europa*, Vol. I: La teoria della continuità (Il Mulino, Bologna 1996), Vol. II: Continuità dal mesolitico all'Età del ferro nelle principali aree etnolinguistiche (Il Mulino, Bologna 2000).

Alinei, M., Geolinguistic and other lines of evidence for the correlation between lithic and linguistic development, *Europaea* 3, 1997, σελ. 15-38.

Alinei, M., Towards a generalised continuity model for Uralic and Indoeuropean languages, στο: K. Julku (επιμ.), *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV*, Oulu 18.8-20.8.2000 (Societas Historiae Fenno-Ugricae, Oulu 2002), σελ. 9-33.

Alinei, M., Interdisciplinary and linguistic evidence for Palaeolithic continuity of Indo-European, Uralic and Altaic populations in Eurasia, with an excursus on Slavic ethnogenesis, *Quaderni di Semantica* 24, 2003, σελ. 187-216.

Alinei, M., The problem of dating in linguistics, *Quaderni di Semantica* 25, 2004, σελ. 211-232.

Alinei, M., Conservation and change in language, *Quaderni di Semantica* 26, 2005, σελ. 7-28.

Alinei, M., Darwinism, traditional linguistics and the new Palaeolithic Continuity Theory of Language Evolution, στο: N. Gontier – J. P. van Bendegem – D. Aerts (επιμ.), *Evolutionary Epistemology, Language and Culture. A non-adaptationist, systems theoretical approach* (Springer, Berlin-Heidelberg-New York 2006), σελ. 121-147.

Alram-Stern, E. (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-1993. 1. Band, Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1996).

Alram-Stern, E. (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004).

Alzualde, A. et al., Temporal mitochondrial DNA variation in the Basque country: influence of post-Neolithic events, *Annals of Human Genetics* 69, 2005, σελ. 665-679.

Ammerman, A. J. – L. L. Cavalli-Sforza, A population model for the diffusion on early farming in Europe, στο: C. Renfrew (επιμ.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory* (Duckworth, London 1973), σελ. 343-357.

Andel, T. H. van – J. C. Shackleton, Late Palaeolithic and Mesolithic coastlines of Greece and the Aegean, *Journal of Field Archaeology* 9 (4), 1982, σελ. 445-454.

Andreou, S. – M. Fotiadis – K. Kotsakis, Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece. Addendum: 1996-1999, στο: T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, American Journal of Archaeology Supplement I (Archaeological Institute of America, Boston 2001), σελ. 259-327.

Anthony, D., Migration in archaeology: The baby and the bathwater, *American Anthropologist* 92, 1990, σελ. 895-914.

Anthony, D., The bath refilled: migration in archaeology again, *American Anthropologist* 94, 1992, σελ. 174-176.

Anthony, D., Prehistoric migration as social process, στο: J. Chapman – H. Hamerow (επιμ.), *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*, British Archaeological Reports 664 (Archaeopress, Oxford 1997), σελ. 21-32.

Anthony, D. W., *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders form the Eurasian Steppes Shaped the Modern World* (Princeton University Press, Princeton and Oxford 2007).

Anthony, D. W., The rise and fall of Old Europe, στο: D. W. Anthony – J. Y. Chi (επιμ.), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC* (Institute for the Study of the Ancient World, Princeton University Press 2010), σελ. 29-57.

Anthony, D. W. – J. Y. Chi (επιμ.), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC* (Institute for the Study of the Ancient World, Princeton University Press 2010).

Anthony, D. W. – B. Wailes, Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 441-445.

Arapojanni, X. – J. Rambach – L. Godart, *Kavkania. Die Ergebnisse der Ausgrabungen von 1994 auf dem Hügel von Agrilitses* (Philipp von Zabern, Mainz 2002).

Assmann, J., *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (C. H. Beck, München 1992).

Aurenche, O., Das "Goldene Dreieck" und die Anfänge des Neolithikums im Vorderen Orient, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 50-65.

Bailey, D. W., *Balkan Prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity* (Routledge, London and New York 2010).

Bailey, D. W., The figurines of Old Europe, στο: D. W. Anthony – J. Y. Chi (επιμ.), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC* (Institute for the Study of the Ancient World, Princeton University Press 2010), σελ. 113-127.

Bailey, G., The Palaeolithic archaeology and palaeogeography of Epirus with particular reference to the investigations of the Klithi rockshelter, στο: G. N. Bailey – E. Adam – E. Panagopoulou – C. Perles – K. Zachos (επιμ.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994 (British School at Athens, London 1999), σελ. 159-169.

Baldi, P., Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 445-447.

Balkan-Atli, N. - M. Cauvin, Das Schwarze Gold der Steinzeit. Obsidian in Anatolien, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 207-213.

Ballester, X., Linguistic equilibrium in the Palaeolithic: the case of Indo-European, στο: M. Alinei (επιμ.), *Intrusive Farmers or Indigenous Foragers: The New Debate about Ethnolinguistic Origins of Europe*, Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège, Belgique, 2-8 Septembre 2001 (BAR International Series 1302, Oxford 2004), σελ. 85-91.

Bamshad, M. J. - S. E. Olson, Does race exist?, *Scientific American* 289, 2003, σελ. 78-85.

Banks, E. C., *The Early and Middle Helladic Small Objects from Lerna* (University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan 1967).

Barbujani, G. - I. Dupanloup, DNA variation in Europe: estimating the demographic impact of Neolithic dispersals, στο: P. Belwood - C. Renfrew (επιμ.), *Examining the Farming/Language Dispersal hypothesis* (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2002), σελ. 421-433.

Barbujani, G. - L. Chikhi, Population genetics: DNAs from the European Neolithic, *Heredity* 97, 2006, σελ. 84-85.

Barker, G., Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 448-449.

Barth, F. (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries* (Little Brown, Boston 1969).

Bartoněk, A., Die Erforschung des Verhältnisses des mykenischen Griechisch zur homerischen Sprachform, στο: J. Latacz (επιμ.), *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick*, Colloquium Rauricum Band 2 (B.G. Teubner, Stuttgart und Leipzig 1991), σελ. 289-310.

Bartoněk, A., *Handbuch des mykenischen Griechisch* (Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2003).

Battaglia, V. et al., Y-chromosomal evidence of the cultural diffusion of agriculture in southeast Europe, *European Journal of Human Genetics* 17, 2009, σελ. 820-830.

Bellwood, P., *First Farmers. The Origins of Agricultural Societies* (Blackwell Publishing, Cornwall 2005).

Beloch, K. J., *Griechische Geschichte. I. Die Zeit vor den Perserkriegen* (Karl J. Trübner, Strassburg 1912).

Benveniste, E., *Indo-European Language and Society* (Faber and Faber, London 1973).

Bernabò Brea, L., Abitato neolitico e insediamento maltese dell' età del bronzo nell' isola di Ognina (Siracusa) e i rapporti fra la Sicilia e Malta dal XVI al XIII Sec. a.C., *Κώκαλος* 12, 1966, σελ. 40-69.

Bernabò Brea, L., Eolie e Sicilia e Malta nell' età del bronzo, *Κώκαλος* 22-23, 1976-1977, σελ. 33-110.

Bernabò Brea, L., *Gli Eoli e l'inizio dell' età del bronzo nelle isole Eolie e nell' Italia meridionale: Archeologia e leggende* (Istituto universitario orientale, Napoli 1985).

Bernal, M., *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, Volume 1: The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985* (Free Association Books, London 1987).

Bertranpetit, J. - L. L. Cavalli-Sforza, A genetic reconstruction of the history of the population of the Iberian Peninsula, *Annals of Human Genetics* 55, 1991, σελ. 51-67.

Best, J. G. P. – Y. Yadin, *The Arrival of the Greeks* (Adolf M. Hakker, Amsterdam 1973).

Bikaki, A. H., *Keos IV. Ayia Irini: The Potters' Marks* (Philipp von Zabern, Mainz 1984).

Blegen, C. W. – J. L. Caskey – M. Rawson – J. Sperling, *Troy I. General Introduction. The First and Second Settlements* (Princeton Univ. Press 1950).

Blench, R. M., General Introduction, στο: R. Blench – M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language I: Theoretical and Methodological Orientations* (Routledge, London-New York 1997), σελ. 1-17.

Bomhard, A. R., *Indo-European and the Nostratic Hypothesis*, Studia Nostratica 1 (Signum, Charleston 1996).

Bomhard, A. R., Review of Dolgopolsky's The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology, στο: C. Renfrew – D. Nettle (επιμ.), *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1999), σελ. 47-74.

Bopp, F., *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* (Andreäische Buchhandlung, Frankfurt am Main 1816).

Bosch, E. et al., Paternal and maternal lineages in the Balkans show a homogeneous landscape over linguistic barriers, except for the isolated Aromuns, *Annals of Human Genetics* 70, 2006, σελ. 459-487.

Bossert, E. M., Kastri auf Syros. Vorbericht über eine Untersuchung der prähistorischen Siedlung, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 22, 1967 (Μελέτες), σελ. 53-76.

Bouwman, A. S. et al., Kinship between burials from Grave Circle B at Mycenae revealed by ancient DNA typing, *Journal of Archaeological Science* 35, 2008, σελ. 2580-2584.

Bramanti, B. et al., Genetic discontinuity between local hunter-gatherers and central Europe's first farmers, *Science* 326, 2009, σελ. 137-140.

Brather, S., Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie, *Germania* 78, 2000 (1), σελ. 139-177.

Breasted J. H., *The Conquest of Civilisation* (Harper & Brothers, New York 1926).

Broodbank, C. *An Island Archaeology of the Early Cyclades* (Cambridge University Press, Cambridge 2000).

Brown, E., Traces of Luwian dialect in Cretan text and toponym, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 28, 1990, σελ. 225-237.

Brown, E., The Linear A signary: tokens of Luwian dialect in Bronze Age Crete, *Minos* 27-28, 1992-1993, σελ. 25-54.

Brown, R. A., *Pre-Greek Speech on Crete* (Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1985).

Brugmann, K. – B. Delbrück, *Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprache* (5 τόμοι, Karl. J. Trübner, Strassburg 1886-1916).

Calafell, F. et al., Genetics and population history of central Asia, στο: C. Renfrew – K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (McDonald Institute Monographs, Cambridge 2000), σελ. 259-266.

Cann, R. L. – M. Stoneking – A. C. Wilson, Mitochondrial DNA and human evolution, *Nature* 325, 1987, σελ. 31-36.

Carrigan, D. et al., Evidence for archaic Asian ancestry on the human X chromosome, *Molecular Biology and Evolution* 22 (2), 2005, σελ. 189-192.

Carruba, O., L'Arrivo dei Greci, le migrazioni indoeuropee e il «ritorno» degli Eraclidi, *Athenaeum* 83, 1995, σελ. 5-44.

Caskey, J. L., Excavations at Lerna, 1952-1953, *Hesperia* 23, 1954, σελ. 3-30.

Caskey, J. L., The House of the Tiles at Lerna: An Early Bronze Age palace, *Archaeology* 8, 1955, σελ. 116-120.

Caskey, J. L., Excavations at Lerna, 1955, *Hesperia* 25, 1956, σελ. 147-173.

Caskey, J. L., The Early Helladic Period in the Argolid, *Hesperia* 29, 1960, σελ. 285-303.

Caskey, J. L., Houses of the fourth settlement at Lerna, στο: *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*. Τόμος Γ' (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1966), σελ. 144-152.

Caskey, J. L., Lerna in the Early Bronze Age, *American Journal of Archaeology* 72, 1968, σελ. 313-316.

Caskey, J. L., Greece and the Aegean islands in the Middle Bronze Age, στο: *The Cambridge Ancient History. Volume II, Part 1: History of the Middle East and the Aegean Region c. 1800-1380 B.C.* (3η έκδ., Cambridge University Press, Cambridge 1973), σελ. 117-140.

Caskey, J. L., Did the Early Bronze Age end? στο: G. Cadogan (επιμ.), *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*. Cincinnati Classical Studies, New Series, Volume VI (E. J. Brill, Leiden 1986), σελ. 9-30.

Caskey, J. L. - E. G. Caskey, The earliest settlements at Eutresis: supplementary excavations, 1958, *Hesperia* 29, 1960, σελ. 126-167.

Cavalier, M., Les cultures préhistoriques des îles Éoliennes et leur rapport avec le monde égéen, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 84, 1960, σελ. 319-346.

Cavalli-Sforza, L. L., The spread of agriculture and nomadic pastoralism: insights from genetics, linguistics and archaeology, στο: D. R. Harris (επιμ.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia* (UCL Press, London 1996), σελ. 51-69.

Cavalli-Sforza, L. L., Genes, peoples, and languages, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 94, 1997, σελ. 7719-7724.

Cavalli-Sforza, L. L., Returning to the Neolithic transition in Europe, στο: A. J. Ammerman - P. Biagi (επιμ.), *The Widening Harvest. The Neolithic Transition in Europe: Looking Back, Looking Forward* (Archaeological Institute of America, Boston, Massachusetts 2003), σελ. 297-313.

Cavalli-Sforza, L. L. - P. Menozzi - A. Piazza - J. Mountain, Reconstruction of human evolution: bringing together genetic, archaeological and linguistic data, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 85, 1988, σελ. 6002-6006.

Cavalli-Sforza, L. L. - P. Menozzi - A. Piazza, *The History and Geography of Human Genes* (Princeton University Press, Princeton 1994).

Chadwick, J., *The Decipherment of Linear B* (Cambridge University Press, Cambridge 1959).

Chadwick, J., Discussion of V. I. Georgiev, The arrival of the Greeks in Greece: the linguistic evidence, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean: Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*, Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield 24-26 March 1970 (Duckworth, London 1973), σελ. 254.

Chadwick, J., *The Mycenaean World* (Cambridge University Press, Cambridge 1976).

Chadwick, J., Who were the Dorians?, *La Parola del Passato* 31, 1976, σελ. 103-117.

Chadwick, J., *Linear B and Related Scripts* (British Museum Publications, London 1987).

Chaniotis, A., *Das antike Kreta* (C. H. Beck, München 2004).

Chapman, J., The baby and the bathwater: pulling the plug on migrations, *American Anthropologist* 94, 1992, σελ. 169-174.

Chapman, J., Houses, households, villages, and proto-cities in southeastern Europe, στο: D. W.

Anthony – J. Y. Chi (επιμ.), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC* (Institute for the Study of the Ancient World, Princeton University Press 2010), σελ. 75-89.

Childe, V. G., On the date and origin of Minyan ware, *Journal of Hellenic Studies* 35, 1915, 196-207.

Childe, V. G., *The Dawn of European Civilization* (Kegan Paul, Trench & Trubner, London 1925).

Childe, V. G., *The Aryans. A Study of Indo-European Origins* (Kegan Paul, Trench & Trubner, London 1926).

Childe, V. G., *The Danube in Prehistory* (Clarendon Press, Oxford 1929).

Childe, V. G., *Man Makes Himself* (Watts, London 1936).

Childe, V. G., *What Happened in History* (Penguin, Harmondsworth 1942).

Childe, V. G., *Prehistoric Migrations in Europe* (H. Aschehoug, Oslo 1950).

Childe, V. G., *Social Evolution* (Shuman, New York 1951).

Childe, V. G., Retrospect, *Antiquity* 32, 1958, σελ. 68-74.

Cinnioğlu, C. et al., Excavating Y-chromosome haplotype strata in Anatolia, *Human Genetics* 114, 2004, σελ. 127-148.

Clackson, J., Time depth in Indo-European, στο: C. Renfrew – A. McMahon – L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 2 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000), σελ. 441-454.

Clark, G., *Prehistoric Europe: The Economic Basis* (Methuen, London 1952).

Clark, G., The invasion hypothesis in British Archaeology, *Antiquity* 40, 1966, σελ. 172-189.

Coleman, J. E., *Keos I. Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery* (American School of Classical Studies, Princeton, N.J. 1977).

Coleman, J. E., An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 101-153.

Coleman, R., Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 449-453.

Comrie, B., Is there a single time depth cut-off point in historical linguistics?, στο: C. Renfrew – A. McMahon – L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 1 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000), σελ. 33-43.

Cosmopoulos, M. B., From artifacts to peoples: Pelasgoi, Indo-Europeans and the arrival of the Greeks, στο: R. Blench – M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language III. Artefacts, languages and texts*, One World Achaeology, volume 34 (Routledge, London and New York 1999), σελ. 249-256.

Crawford, H. E. W., *Sumer and the Sumerians.* (2η έκδ., Cambridge University Press, Cambridge 2004).

Crouwel, J. H., *Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece* (Allard Pierson Series, Amsterdam 1981).

Crouwel, J. H., Βιβλιοκρισία του S. Penner, *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), *American Journal of Archaeology* 105, 2001, σελ. 545-546.

Crouwel, J., Der alte Orient und seine Rolle in der Entwicklung von Fahrzeugen, στο: M. Fansa – St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 69-86.

Cullen, T. (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, American Journal of Archaeology Supplement I (Archaeological Institute of America, Boston 2001).

Darwin, C., *On the Origin of Species* (John Marray, London 1859).

David, W., Βιβλιοκρισία του S. Penner, *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), *Germania* 79, 2001, σελ. 443-448.

De Simone, C. – G. Chiai, L'iscrizione della «stele» del guerriero di Kaminia (Lemnos): revisione epigrafica e tipologica dell'oggetto, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 43, 2001, σελ. 39-65.

Di Giacomo, F. et al., Clinal Patterns of human Y chromosomal diversity in continental Italy and Greece are dominated by drift and founder effects, *Molecular Phylogenetics and Evolution* 28, 2003, σελ. 387-395.

Di Giacomo, F. et al., Y chromosomal haplogroup J as a signature of the post-Neolithic colonization of Europe, *Human Genetics* 115, 2004, σελ. 357-371.

Diakonov, I. M., On the original home of the speakers of Indo-European, *Journal of Indo-European Studies*, 13, 1985, σελ. 92-174.

Diakonoff, I. M., Language contacts in the Caucasus and the Near East, στο: T. L. Markey – J. A. C. Greppin (επιμ.), *When Worlds Collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*, The Bellagio Papers (Karoma Publishers, Ann Arbor 1990), σελ. 53-65.

Diamant, St., Mycenaean origins: infiltration from the north?, στο: E. B. French – K. A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory*, Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986 (Bristol Classical Press, Bristol 1988), σελ. 153-159.

Dickinson, O. T. P. K., *The Origins of Mycenaean Civilisation* (P. Åström Förlag, Göteborg 1977).

Dickinson, O., *The Aegean Bronze Age* (Cambridge University Press, Cambridge 1994).

Dietz, S., *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period* (The National Museum of Denmark, Kopenhagen 1991).

Dillon, M., Διάλεξη με θέμα «The Coming of the Celts», παρατιθέμενη στο: D. E. Evans, The contribution of non-Celtiberian Continental Celtic to the reconstruction of the Celtic "Grundsprache", στο: K. H. Schmidt (επιμ.), *Indogermanisch und Keltisch* (Ludwig Rechert, Wiesbaden 1977), σελ. 66-88.

Dixon, R. M. W., *The Rise and Fall of Languages* (Cambridge University Press, Cambridge 1997).

Dolgopolsky, A., *The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1998).

Dörpfeld, W., *Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage* (Richard Uhde, München-Gräfelfing 1927).

Dörpfeld, W., *Alt-Olympia I-II, Untersuchungen und Ausgrabungen zur Geschichte des ältesten Heiligtums von Olympia und der älteren griechischen Kunst* (E. S. Mittler & Sohn, Berlin 1935).

Douka, K. et al., Franchthi Cave revisited: the age of the Aurignacian in south-eastern Europe, *Antiquity* 85, 2011, σελ. 1131-1150.

Doumas, Chr. G., Early Helladic III and the coming of the Greeks, *Cretan Studies* 5, 1996, σελ. 51-61.

Dousougli, A., Makrovouni-Kefalari Magoula-Talioti: Bemerkungen zu den Stufen FH I und II in der Argolis, *Prähistorische Zeitschrift* 62, 1987, σελ. 164-220.

Dragadze, T., The place of "ethnos" theory in Soviet anthropology, στο: E. Gellner (επιμ.), *Soviet and Western Anthropology* (Duckworth, London 1980), σελ. 161-170.

Drews, R., *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988).

Drews, R., PIE Speakers and PA Speakers, *Journal of Indo-European Studies* 25, 1997, σελ. 153-177.

Drews, R., Greater Anatolia. Proto-Anatolian, Proto-Indo-Hittite, and beyond, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington D.C. 2001), σελ. 248-283.

Drews, R., *Early Riders: The Beginnings of Mounted Warfare in Asia and Europe* (Routledge, New York-London 2004).

Driessen, J., Chronology of the Linear B texts, στο: Y. Duhoux - A. Morpurgo Davis (επιμ.), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, Volume 1 (Peeters Louvain-La-Neuve 2008), σελ. 69-79.

Duhoux, Y., *L' Étéocrétois: Les Textes - La Langue* (J. C. Gieben, Amsterdam 1982).

Duhoux, Y., Pre-Hellenic language(s) of Crete, *Journal of Indo-European Studies* 26, 1998, σελ. 1-39.

Duhoux, Y., How not to decipher the Phaistos disc: a review, *American Journal of Archaeology* 104, 2000, σελ. 597-600.

Dumézil, G., *Flamen-Brahman* (Annales du Musée Guimet, Bibliothèque de Vulgarisation 51, Paris 1935).

Dumézil, G., *Mithra-Varuna. Essai sur deux représentations indo-européennes de la souveraineté* (Leroux, Paris 1940).

Dumézil, G., *L' idéologie tripartie des Indo-Européens* (Berchem Latomus, Bruxelles 1958).

Dumézil, G., *Mythe et épopée. I. L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens* (Gallimard, Paris 1968).

Edzard, D. O., *Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen* (C. H. Beck, München 2004).

Ehret, Chr., Nostratic - of proto-human? στο: C. Renfrew - D. Nettle (επιμ.), *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1999).

Embleton, S., Lexicostatistics/Glottochronology: from Swadesh to Sankoff to Starostin to future horizons, στο: C. Renfrew - A. McMahon - L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 1 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000), σελ. 143-165.

Epimachov, A. - L. Korjakova, Streitwagen der eurasischen Steppe in der Bronzezeit: Das Wolga-Uralgebiet und Kasachstan, στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 221-236.

Eswaran, V., A diffusion wave out of Africa. The mechanism of the Modern Human revolution, *Current Anthropology* 43, 2002, σελ. 749-774.

Evans, A. J., The Minoan and Mycenaean element in Hellenic life, *Journal of Hellenic Studies* 32, 1912, σελ. 277-297.

Evans, J. D., Excavations in the Neolithic settlement of Knossos, 1957-60. Part I, *Annual of the British School of Athens* 59, 1964, σελ. 132-240.

Evans, J. D. - C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos* (Thames and Hudson, Oxford 1968).

Falkenstein, A., *Archaische Texte aus Uruk* (Deutsche Forschungsgemeinschaft, Berlin 1936).

Fallmerayer, J. P., *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, ein historischer Versuch. Erster Theil: Untergang der peloponnesischen Hellenen und Wiederbevölkerung des leeren Bodens durch slawische Volksstämme* (Stuttgart und Tübingen 1830).

Ferioli, P. – E. Fiandra, The importance of clay sealings in the ancient administration, στο: I. Pini (επιμ.), *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*, Beiheft 3. Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik. Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5.-7. September 1985 (Gebr. Mann Verlag, Berlin 1989), σελ. 41-53.

Ferioli, P. – E. Fiandra, The use of clay sealings in administrative functions from the 5th to 1st millennium B.C. in the Orient, Nubia, Egypt and the Aegean: Similarities and differences, στο: Th. G. Palaima (επιμ.), *Aegean Seals, Sealings and Administration*, Proceedings of the NEH-Dickson Conference of the Program in Aegean Scripts and Prehistory of the Department of Classics, University of Texas at Austin, January 11-13, 1989, *Aegaeum* 5 (Université de Liège, 1990), σελ. 221-229.

Fick, A., *Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands* (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1905).

Finkelberg, M., The language of Linear A: Greek, Semitic, of Anatolian?, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington 2001), σελ. 81-105.

Finkelberg, M., *Greeks and Pre-Greeks. Aegean Prehistory and Greek Tradition* (Cambridge University Press, Cambridge 2005).

Fischer, St. R., *A History of Writing* (Reaktion Books, London 2001).

Fol, A. – J. Lichardus (επιμ.), *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation* (Moderne Galerie des Saarland-Museums, Saarbrücken 1988).

Forrer, E., Die Ausbeute aus den Boghazköi-Inschriften. *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 61, 1921, σελ. 20-39.

Forsén, J., *The Twilight of the Early Helladics. A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age* (Paul Åströms Förlag, Jonsered 1992).

Forssman, B., Schichten in der homerischen Sprache, στο: J. Latacz (επιμ.), *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick*, Colloquium Rauricum Band 2 (B.G. Teubner, Stuttgart und Leipzig 1991), σελ. 259-288.

Fossey, J., The prehistoric settlement by lake Vouliagmeni, Perachora, *Annual of the British School at Athens* 64, 1969, σελ. 53-69.

French, D. H., The Early Bronze Age Pottery, στο: M. R. Popham – L. H. Sackett (επιμ.), *Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-1966* (Thames and Hudson, London 1968), σελ. 6-9.

Furtwängler, A., *Die Bronzen und die übrigen Kleinfunde von Olympia*, στο: E. Curtius – F. Adler (επιμ.), *Olympia. Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung. Textband IV* (A. Asher & Co, Berlin 1890).

Gamble, C., *The Palaeolithic Societes of Europe* (Cambridge University Press, Cambridge 1999).

Gamkrelidze, T. V. – V. V. Ivanov, The ancient Near East and the Indo-European question: temporal and territorial characteristics of Proto-Indo-European based on linguistic and historico-cultural data, *Journal of Indo-European Studies* 13, 1985, σελ. 3-48.

Gamkrelidze, T. V. – V. V. Ivanov, The migration of tribes speaking Indo-European dialects from their original homeland in the Near East to their historical habitations in Eurasia, *Journal of Indo-European Studies* 13, 1985, σελ. 49-91.

Gamkrelidze, T. V. – V. V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*, Part I, The Text, Trends in Linguistics, Studies and Monographs 80 (Mouton de Gruyter, Berlin-New York 1995).

Gej, A. N., Die Wagen der Novotitarovskaja-Kultur, στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 177-190.

Georgiev, V. I., The arrival of the Greeks in Greece: the linguistic evidence, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean: Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*, Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield 24-26 March 1970 (Duckworth, London 1973), σελ. 243-254.

Gerloff, S., Zu Fragen mittelmeerländischer Kontakte und absoluter Chronologie der Frühbronzezeit in Mittel- und Westeuropa, *Prähistorische Zeitschrift* 68, 1993, σελ. 58-102.

Gibson, K. R. - T. Ingold (επιμ.), *Tools, Language and Cognition in Human Evolution* (Cambridge University Press, Cambridge 1993).

Gimbutas, M., The destruction of Aegean and East Mediterranean urban civilization around 2300 B.C., στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean: Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*, Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield 24-26 March 1970 (Duckworth, London 1973), σελ. 129-139.

Gimbutas, M., Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 453-456.

Gimbutas, M., *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected articles from 1952 to 1993*, M. R. Dexter - K. Jones-Bley (επιμ.), Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18 (Institute for the Study of Man, Washington, D.C. 1997).

Gimbutas, M., *The Goddesses and Gods of Old Europe. Myths and Cult Images* (Thames & Hudson Ltd., London 2007).

Gray, R. D. - Q. D. Atkinson, Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin, *Nature* 426, 2003, σελ. 435-439.

Graziadio, G., Trade circuits and trade-routs in the Shaft Grave period, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 40, 1998, σελ. 29-76.

Green, R. E. et al., A draft sequence of the Neandertal genome, *Science* 328 (5979), 2010, σελ. 710-722.

Greenberg, J. H., *Language in the Americas* (Stanford University Press, Stanford 1987).

Haak, W. et al., Ancient DNA, strontium isotopes, and osteological analyses shed light on social and kinship organization of the Later Stone Age, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 105, 2008, σελ. 18226-18231.

Haarmann, H., *Geschichte der Schrift* (C. H. Beck, München 2007).

Haley, J. B. - C. W. Blegen, The Coming of the Greeks, *American Journal of Archaeology* 32, 1928, σελ. 141-154.

Hammond, N. G. L., Tumulus-burial in Albania, the Grave Circles of Mycenae, and the Indo-Europeans, *Annual of the British School of Athens* 62, 1967, σελ. 77-105.

Hammond, N. G. L., Grave Circles in Albania and Macedonia, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean* (Duckworth, London 1973), σελ. 189-197.

Hammond, N. G. L., The tumulus-burials of Leukas and their connections in the Balkans and Northern Greece, *Annual of the British School of Athens* 69, 1974, σελ. 129-144.

Hammond, N. G. L., *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas* (Noyes Press, New Jersey 1976).

Harrison, R. J., *The Beaker Folk, Copper Age Archaeology in Western Europe* (Thames and Hudson, London 1980).

Harvati, K., Petralona: Link between Africa and Europe?, στο: L. A. Schepartz - S. C. Fox - C. Bourbou (επιμ.), *New directions in the skeletal biology of Greece*, Hesperia Supplement 43 (The American School of Classical Studies at Athens 2009), σελ. 31-47.

Hauptmann, H. - M. Özdoğan, Die Neolithische Revolution in Anatolien, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 26-36.

Hauptmann, H. - K. Schmidt, Anatolien vor 12000 Jahren. Die Skulpturen des Frühneolithikums, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 67-82.

Häusler, A., Archäologie, das Indogermanenproblem und der Ursprung der Hellenen, στο: Verein zur Förderung der Aufarbeitung der hellenischen Geschichte e.V. (επιμ.), *Die Geschichte der hellenischen Sprache und Schrift. Vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr.: Bruch oder Kontinuität?*, Tagungsband, 03.-06.10.1996, Ohlstadt (DZA Verlag für Kultur und Wissenschaft GmbH, Altenburg 1998), σελ. 79-124.

Häusler, A., *Nomaden, Indogermanen, Invasion. Zur Entstehung eines Mythos*, Orientwissenschaftliche Hefte 5 (Mitteilungen des SFB 586 "Differenz und Integration" 3, Halle 2002).

Heath, M. C., Early Helladic clay sealings from the House of the Tiles at Lerna, *Hesperia* 27, 1958, σελ. 81-121.

Hershkovitz, I. et al., Middle pleistocene dental remains from Qesem Cave (Israel), *American Journal of Physical Anthropology* 144 (4), 2011, σελ. 575-592.

Heubeck, A., *Praegraeca. Sprachliche Untersuchungen zum vorgriechisch-indogermanischen Substrat* (Universitätsbund e.V., Erlangen 1961).

Heurtley, W. A., Excavations in Ithaca, II, *Annual of the British School at Athens* 35, 1934-1935, σελ. 1-44.

Hiebert, F. T., *A Central Asian Village at the Dawn of Civilisation: Excavations at Anau, Turkmenistan* (University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia 2003).

Hiersche, R., *Grundzüge der griechischen Sprachgeschichte bis zur klassischen Zeit* (Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden 1970).

Hiller, St., Altägäische Schriftsysteme (außer Linear B), *Anzeiger für die Altertumswissenschaft* 31, 1978, σελ. 1-60.

Hiller, St., Die kretischen Schriftsysteme und die palatiale Administration, στο: H. Siebenmorgen (επιμ.), *Im Labyrinth des Minos. Kreta - die erste europäische Hochkultur*, Ausstellung des Badischen Landesmuseums 27.1 bis 29.4.2001 Karlsruhe, Schloss (Biering & Brinkmann, München 2000), σελ. 121-142.

Hodder, I. (επιμ.), *Çatalhöyük Project Volumes 1-6* (McDonald Institute for Archaeological Research-British Institute at Ancara 1996-2007).

Hood, M. S. F., A Mycenaean Cavalryman, *Annual of the British School at Athens* 48, 1953, σελ. 84-93.

Hood, S., Evidence for invasions in the Aegean area at the end of the Early Bronze Age, στο: G. Cadogan (επιμ.), *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*. Cincinnati Classical Studies, New Series, Volume VI (E. J. Brill, Leiden 1986), σελ. 31-68.

Hooker, J. T., *The Coming of the Greeks* (Regina Books, Claremont, California 1999).

Horden, P. - N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* (Blackwell, London 2000).

Horrocks, G., *Greek. A History of the Language and its Speakers* (2η έκδ., Wiley-Blackwell, Chichester 2010).

Hrouda, B., *Der alte Orient. Geschichte und Kultur des alten Vorderasien* (C. Bertelsmann, München 1991).

Hrozný, B., Die Lösung des hethitischen Problems, *Mitteilungen der deutschen Orientgesellschaft* 56, 1915, σελ. 17-50.

Hrozný, B., *Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm* (Hinrichs, Leipzig 1917).

Iakovidis, Sp. E., *Late Helladic Citadels on Mainland Greece* (E. J. Brill, Leiden 1983).

Jarrige, J. F., The antecedents of civilization in the Indus valley, *Scientific American* 243, 1980 (2), σελ. 122-133.

Johnson, M., *Archaeological Theory. An Introduction* (Blackwell Publishing, Oxford 1999).

Jones, S., *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present* (Routledge, London 1997).

Jorde, L. B. et al., The distribution of human genetic diversity: a comparison of mitochondrial, autosomal and Y-chromosome data, *American Journal of Human Genetics* 66, 2000, 979-988.

Kaiser, E., Βιβλιοκρισία του S. Penner, *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), *Prähistorische Zeitschrift* 75, 2000, σελ. 239-241.

Karavites, P., *Homer and the Bronze Age. The Reflection of Humanistic Ideals in Diplomatic Practices* (Gorgias Press, New Jersey 2008).

Karo, G., *Schachtgräber von Mykenai* (F. Bruckmann, München 1930).

Katona, A. L., Proto-Greeks and the Kurgan theory, *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 65-100.

Kenoyer, J. M., *Ancient Cities of the Indus Valley Civilisation*, American Institute of Pakistan Studies (Oxford University Press 1998).

Kilian, L., *Zum Ursprung der Indogermanen. Forschungen aus Linguistik, Prähistorie und Anthropologie* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1983).

Kilian-Dirlmeier, I., *Das mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina*, Alt-Ägina, Band IV,3 (Philipp von Zabern, Mainz 1997).

Kilian-Dirlmeier I., *Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas. Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913* (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2005).

King, R. J. et al., Differential Y-chromosome Anatolian influences on the Greek and Cretan Neolithic, *Annals of Human Genetics* 72, 2008, σελ. 205-214.

Kivisild, T. et al., An Indian ancestry: a key for understanding human diversity in Europe and beyond, στο: C. Renfrew - K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (McDonald Institute Monographs, Cambridge 2000), σελ. 267-275.

Kivisild, T. et al., The genetics of language and farming spread in India, στο: P. Belwood - C. Renfrew (επιμ.), *Examining the Farming/Language Dispersal hypothesis* (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2002), σελ. 215-222.

Korfmann, M., Troia als Drehscheibe des Handels im 2. und 3. vorchristlichen Jahrtausend: Erkenntnisse zur Troianischen Hochkultur und zur Maritimen Troia-Kultur, στο: *Troia. Traum und Wirklichkeit*. Begleitband zur Ausstellung (Konrad Theiss, Stuttgart 2001), σελ. 355-368.

Korres, G. S., The relations between Crete and Messenia in the Late Middle Helladic and Early Late Helladic Period, στο: R. Hägg - N. Marinatos (επιμ.), *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality*, Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 31 May - 5 June, 1982 (Svenska Institutet I Athen, Stockholm 1984), σελ. 141-152.

Kossinna, G., Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet, *Zeitschrift für Ethnologie* 34, 1902, σελ. 161-222.

Kossinna, G., Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie, *Mannus-Bibliothek* 6 (Würzburg 1911).

Kossinna, G., Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft, *Mannus-Bibliothek* 9 (Würzburg 1912).

Kotsakis, K., The powerful past: theoretical trends in Greek archaeology, στο: I. Hodder (επιμ.), *Archaeological Theory in Europe. The Last Three Decades* (Routledge, London and New York 1991), σελ. 65-90.

Kouka, O., Third millennium BC Aegean chronology: old and new data from the perspective of the third millennium AD, στο: St. W. Manning - M. J. Bruce (επιμ.), *Tree-rings, Kings, and Old World Archaeology and Environment*, Papers Presented in Honor of Peter Ian Kuniholm (Oxbow Books, Oxford 2009), σελ. 133-149.

Koumouzelis, M., *The Early and Middle Helladic Periods in Elis* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Brandeis 1980).

Krahe, H., *Sprache und Vorzeit. Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache* (Quelle und Meyer, Heidelberg 1954).

Kretschmer, P., *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache* (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1896).

Kretschmer, P., Zur Geschichte der griechischen Dialekte, *Glotta* 1, 1909, σελ. 9-59.

Kristiansen, K., Prehistoric migration - The case of the Single Grave and Corded Ware Cultures, *Journal of Danish Archaeology* 8, 1989, σελ. 211-225.

Kristiansen, K., What language did Neolithic pots speak? Colin Renfrew's European farming-language-dispersal model challenged, *Antiquity* 79, 2005, σελ. 679-691.

Kühn, H., Herkunft und Heimat der Indogermanen, *Proceedings of the First International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, London, August 1-6, 1932 (Oxford University Press-London Humphrey Milford 1934), σελ. 237-242.

Kurlowicz, J., The quantitative meter of Indo-European, στο: G. Cardona - H. M. Koenigswald - A. Senn (επιμ.), *Indo-European and Indo-Europeans* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1970), σελ. 421-430.

Kuzmina, E. E., The first migration wave of Indo-Iranians to the south, *Journal of Indo-European Studies* 29, 2001, σελ. 1-40.

Kuznetsov, P. F., The emergence of Bronze Age chariots in eastern Europe, *Antiquity* 80, 2006, σελ. 638-645.

Laayouni, H. - Fr. Calafell - J. Bertranpetit, A genome-wide survey does not show the genetic distinctiveness of Basques, *Human Genetics* 127, 2010, σελ. 455-458.

Lalueza-Fox, C. et al., Unravelling migrations in the steppe: mitochondrial DNA sequences from ancient central Asians, *Proceedings of the Royal Society of Biological Sciences* 271, 2004, σελ. 941-947.

Lambeck, K., Sea-level change and shore-line evolution in Aegean Greece since Upper Palaeolithic time, *Antiquity* 70, 1996, σελ. 588-611.

Lamberg-Karlovsky, C. C., Archaeology and Language: The Indo-Iranians, *Current Anthropology* 43, 2002, σελ. 63-88.

Laroche, E., Notes de toponyme anatolienne, στο: H. Kronasser (επιμ.), *ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ. Gedenkschrift Paul Kretschmer II* (Wiener Sprachgesellschaft, Wien 1957), σελ. 1-7.

Latacz, J., *Troia und Homer. Der Weg zur Lösung eines alten Rätsels* (5η έκδοση, Koehler & Amelang, Leipzig 2005).

Lefkowitz, M. R. - G. MacLean Rogers (επιμ.), *Black Athena Revisited* (The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London 1996).

Li, C. et al., Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the early Bronze Age, *BMC Biology* 8, 2010, σελ. 15.

Lichter, C., Introduction to the workshop, στο: C. Lichter - R. Meriç, *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium CAL BC*, Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004, Byzas 2 (Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Istanbul 2005), σελ. 1-11.

Lichter, C., Western Anatolia in the Late Neolithic and Early Chalcolithic: the actual state of research, στο: C. Lichter - R. Meriç, *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium CAL BC*, Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004, Byzas 2 (Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Istanbul 2005), σελ. 59-74.

Littauer, M. A. - J. H. Crouwel, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East* (E. J. Brill, Leiden/Köln 1979).

Littauer, M. A. - J. H. Crouwel, Robert Drews and the role of chariotry in Bronze Age Greece, στο: M. A. Littauer - J. H. Crouwel, *Selected Writings on Chariots, other Early Vehicles, Riding and Harness* (Brill, Leiden, Boston, Köln 2002), σελ. 66-74.

Lochner-Hüttenbach, F., *Die Pelasger* (Gerold & Co., Wien 1960).

Lubbock, J., *Pre-historic times, as illustrated by ancient remains, and the manners and customs of modern savages* (Williams and Norgate, London 1865).

Lund, A. A., Hellenentum und Hellenizität: Zur Ethnogenese und zur Ethnizität der antiken Hellenen, *Historia* 54, 2005, σελ. 1-17.

Mallory, J. P., A short history of the Indo-European problem, *Journal of Indo-European Studies* 1, 1973, σελ. 21-65.

Mallory, J., Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Antiquity* 62, 1988, σελ. 607-609.

Mallory, J. P., *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth* (Thames and Hudson, London 1989).

Mallory, J. P., The homelands of the Indo-Europeans, στο: R. Blench - M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language I: Theoretical and Methodological Orientations* (Routledge, London-New York 1997), σελ. 93-121.

Mallory, J. P. - D. Q. Adams (επιμ.), *Encyclopedia of Indo-European Culture* (Fitzroy Dearborn Publishers, London and Chicago 1997).

Mallory, J. P. - V. H. Mair, *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West* (Thames & Hudson, London 2000).

Mallory, J. P. - D. Q. Adams, *The Oxford introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European world* (Oxford University Press, Oxford-New York 2006).

Mallwitz, A., *Olympia und seine Bauten* (Prestel, München 1972).

Manzura, I. V., Cernavoda I culture, στο: L. Nikolova (επιμ.), *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age* (Fourth and Third Millennia BC), BAR International Series 791 (Oxford 1999), σελ. 95-174.

Maran, J., Überlegungen zur Abkunft der FH III-zeitlichen ritz- und einstichverzierten Keramik, *Hydra* 2, 1986, σελ. 1-28.

Maran, J., Kulturbeziehungen zwischen dem nordwestlichen Balkan und Südgriechenland am Übergang vom Späten Äneolithikum zur Frühen Bronzezeit (Reinecke A1), *Archäologisches Korrespondenzblatt* 17, 1987, σελ. 77-85.

Maran, J., *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998).

Maran, J., Die Badener Kultur und der ägäisch-anatolische Bereich. Eine Neubewertung eines alten Forschungsproblems, *Germania* 76 (2), 1998, σελ. 497-525.

Maran, J., Das ägäische Chalkolithikum und das erste Silber in Europa, στο: C. Işik (επιμ.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches. Festschrift für Baki Öğün zum 75. Geburtstag*, Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Band 39 (Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2000), σελ. 179-193.

Maran, J., Die Badener Kultur und ihre Räderfahrzeuge, στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 265-282.

Maran, J., Kulturkontakte und Wege der Ausbreitung der Wagentechnologie im 4. Jahrtausend v.Chr., στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 429-442.

Maran, J., Wessex und Mykene. Zur Deutung des Bersteins in der Schachtgräberzeit Südgriechenlands, στο: B. Hänsel - E. Studeníková (επιμ.), *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und Ältere Bronzezeit*, Gedenkschrift für Viera Němejcová-Pavúková (Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2004), σελ. 47-65.

Maran, J., Seaborne contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd millennium BC: the unfolding of the Mediterranean world, στο: I. Galanaki - H. Tomas - Y. Galanakis - R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders*, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27 (Liège 2007), σελ. 3-21.

Marinatos, Sp., The volcanic destruction of Minoan Crete, *Antiquity* 13, 1939, σελ. 425–439.

Marinatos, Sp., Prehellenic and protohellenic discoveries at Marathon, στο: *Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory. The First Arrival of Indo-European Elements in Greece* (Ministry of Culture and Sciences, Athens 1972), σελ. 184-190.

Marinatos, Sp., The first 'Mycenaeans' in Greece, στο: R. A. Crossland - A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean* (Duckworth, London 1973), σελ. 107-113.

Meister, R., Paul Kretschmers Forscherwerk, στο: H. Kronasser (επιμ.), *ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ. Gedenkschrift Paul Kretschmer II* (Wiener Sprachgesellschaft, Wien 1957).

Mellaart, J., The end of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean, *American Journal of Archaeology* 62, 1958, σελ. 9-33.

Mellaart, J., *Çatal Höyük, a Neolithic Town in Anatolia* (Thames and Hudson, London-Southampton 1967).

Mellaart, J., Bronze Age and earlier languages of the Near East: an archaeological view, στο: D. Strong (επιμ.), *Archaeological Theory and Practice* (Seminar Press, London and New York 1973), σελ. 163-172.

Mellars, P., Why did modern human populations disperse from Africa *ca.* 60,000 years ago? A new model, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 103, 2006, σελ. 9381-9386.

Mellars, P., La Confusion Aurignacienne: Disentagling the archaeology of modern human dispersals in Europe, στο: M. Camps - C. Szmidt (επιμ.), *The Mediterranean from 50 000 to 25 000 BP. Turning Points and New Directions* (Oxbow Books, Oxford 2009), σελ. 339-354.

Menk, R., A synopsis of the physical anthropology of the Corded Ware complex on the background of the expansion of the Kurgan culture, *Journal of Indo-European Studies* 8, 1980, σελ. 361-392.

Meyer, D., *Der westpontische Raum am Ende der frühen Kupferzeit* (Beier & Beran, Langenweißbach 2008).

Meyer, E., *Geschichte des Altertums.* I, 2 (5η ἐκδ., J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, Stuttgart und Berlin 1926).

Milojčić, Vl., Βιβλιοκρισία του: A. Tovar, Krahes alteuropäische Hydronymie und die westindogermanischen Sprachen, *Prähistorische Zeitschrift* 54, 1979, σελ. 243.

Morpurgo-Davis, A., Mycenaean and Greek language, στο: A. Morpurgo-Davis - Y. Duhoux, *Linear B: A 1984 Survey*, Proceedings of the Mycenaean Colloquium of the VIIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies (Dublin, 27 August - 1st September 1984 (Cabay, Louvain-La-Neuve 1985), σελ. 75-125.

Muhly, J., On the Shaft Graves at Mycenae, στο: M. A. Powell - R. H. Sack (επιμ.), *Studies in Honor of Tom B. Jones* (Butzon & Bercker Kevelaer, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1979), σελ. 311-323.

Mylonas, G. E., The Luwian invasions of Greece, *Hesperia* 31, 1962, σελ. 284-309.

Mylonas, G. E., *Mycenae Rich in Gold* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1983).

Myres, J. L., *Who were the Greeks?* (University of California Press, Berkeley 1930).

Nafplioti, A., Mycenae revisited part 2. Exploring the local versus non-local geographical origin of the individuals from the Grave Circle A: evidence from strontium isotope ratio analysis, *Annual of the British School at Athens* 104, 2009, σελ. 279-291.

Nikolaidou, M. - D. Kokkinidou, Epos, history, metahistory in Aegean Bronze Age Studies, στο: S. P. Morris - R. Laffineur (επιμ.), *Epos. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology*, Proceedings of the 11th International Aegean Conference, Los Angeles, UCLA - The J. Paul Getty Villa, 20-23 April 2006, *Aegaeum* 28 (Liège-Austin 2007), σελ. 35-48.

Nilsson, M. P., *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (C. W. K. Gleerup, Lund 1927).

Noble, W. - I. Davidson, *Human Evolution, Language and Mind. A Psychological and Archaeological Inquiry* (Cambridge University Press, Cambridge 1996).

Otte, M., The diffusion of modern languages in prehistoric Eurasia, στο: R. Blench - M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language I: Theoretical and Methodological Orientations* (Routledge, London-New York 1997), σελ. 74-81.

Otte, M., The history of European populations as seen by archaeology, στο: C. Renfrew - K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (McDonald Institute Monographs, Cambridge 2000), σελ. 41-44.

Otte, M., Arguments for population movement of anatomically modern humans from central Asia to Europe, στο: P. Mellars - K. Boyle - O. Bar-Yosef - C. Stringer (επιμ.), *Rethinking the Human Revolution* (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2007), σελ. 359-366.

Otte, M., Before Levallois, *Quartenary International* 223-224, 2010, σελ. 273-280.

Otte, M. - I. Yalçinkaya, The Palaeolithic of Turkey, στο: M. Camps - C. Szmidt (επιμ.), *The Mediterranean from 50 000 to 25 000 BP. Turning Points and New Directions* (Oxbow Books, Oxford 2009), σελ. 101-114.

Owens, G., The structure of the Minoan language, *Journal of Indo-European Studies* 27, 1999, σελ. 15-55.

Owens, G., Pre-Hellenic language(s) of Crete: debate and discussion, *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, σελ. 237-253.

Özbaşaran, M. - M. Cutting, Das Neolithikum in Zentralanatolien. Entstehung und Entwicklung, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 112-125.

Özdoğan, M., The expansion of the neolithic way of life: What we know and what we do not know, στο: C. Lichter - R. Meriç, *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium CAL BC*, Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004, Byzas 2 (Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Istanbul 2005), σελ. 13-27.

Özdoğan, M., Von Zentralanatolien nach Europa. Die Ausbreitung der neolithischen Lebensweise, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 150-160.

Palaima, Th. G., OI Zh 1: Qvovsqve tandem?, *Minos* 37-38, 2002-2003, σελ. 373-385.

Palmer, L. R., *Mycenaeans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets* (Faber and Faber, London 1961).

Palmer, L. R., *The Greek Language* (Faber and Faber, London 1980).

Palmer, V., Zur Datierung der dorischen Wanderung, *Museum Helveticum* 52, 1995, σελ. 130-154.

Papagianni, D., *Middle Palaeolithic Occupation and Technology in Northwestern Greece. The Evidence from Open-Air Sites* (BAR International Series 882, Oxford 2000).

Papagianni, D., Mediterranean southeastern Europe in the Late Middle and Early Upper Palaeolithic: modern human route to Europe or Neanderthal refugium?, στο: M. Camps - C. Szmidt (επιμ.), *The Mediterranean from 50 000 to 25 000 BP. Turning Points and New Directions* (Oxbow Books, Oxford 2009), σελ. 115-136.

Papazoglou-Manioudaki, L. - A. Nafplioti - J. H. Musgrave - A. J. N. W. Prag, Mycenae revisited part 3. The human remains form Grave Circle A at Mycenae. Behind the masks: a study of the bones of Shaft Graves I-IV, *Annual of the British School at Athens* 105, 2010, σελ. 157-224.

Parzinger, H., *Die frühen Völker Eurasiens. Vom Neolithikum zum Mittelalter*, Historische Bibliothek der Gerda-Henkel-Stiftung (C. H. Beck, München 2006).

Peltenburg, E., Introduction: a Revised Cypriot Prehistory and Some Implications for the Study of the Neolithic, στο: E. Peltenburg - A. Wasse (επιμ.), *Neolithic Revolution: New Perspectives*

on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus, Papers from a Conference Organized by the Council for British Research in the Levant in Collaboration with the Department of Antiquities, Cyprus, 20th to 23th September 2001, Drousha Village, Cyprus (Oxbow Books, Oxford 2004), σελ. xi-xx.

Penner, S., *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998).

Perlès, C., *The Early Neolithic in Greece. The First Farming Communities in Europe* (Cambridge University Press, Cambridge 2001).

Phelps, B., *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*, BAR International Series 1259 (Oxford 2004).

Pictet, A., *Les origines indo-européennes; ou, Les Aryas primitifs, essai de paléontologie linguistique* (Sandoz et Fischbacher, Paris 1877).

Pope, M., The decipherment of Linear B, στο: Y. Duhoux - A. Morpurgo Davis (επιμ.), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, Volume 1 (Peeters Louvain-La-Neuve 2008), σελ. 1-23.

Popham, M. R. - P. G. Calligas - L. H. Sackett (επιμ.), *Lefkandi II. The Protogeometric Building at Toumba, Part 2. The Excavation, Architecture and Finds* (The British School of Archaeology at Athens 1993).

Porzig, W., Sprachgeographische Untersuchungen zu den altgriechischen Dialekten, *Indogermanische Forschungen* 61, 1954, σελ. 147-169.

Prien, R., *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005).

Primas, M., Velika Gruda. Ein Grabhügel des 3. und 2. Jahrtausends v. Chr. in Montenegro, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 22, 1992, σελ. 47-55.

Primas, M., *Velika Gruda I-II. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet - Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 32 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1996).

Pulgram, E., *The Tongues of Italy* (Harvard University Press 1958).

Rambach, J., Bemerkungen zur Zeitstellung der Apsidenhäuser in der Altis von Olympia, στο: R. M. Boehmer - J. Maran (επιμ.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa*. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie: Studia honoraria 12 (Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2001), σελ. 327-334.

Rambach, J., Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Gründung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *Olympia 1875-2000. 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen*. Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000 (Philipp von Zabern, Mainz 2002), σελ. 177-212.

Rambach, J., Ein frühbronzezeitliches Tongefässfragment mit Tierkopfprotome aus Olympia, στο: H. Kyrieleis (επιμ.), *XII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, 1982-1999* (Walter de Gruyter, Berlin 2003), σελ. 225-255.

Rambach, J., Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), σελ. 1199-1254.

Rambach, J., Olympia and Andravida-Lechaina: Two Bronze Age sites in the northwest Peloponnese with far-reaching overseas cultural connections, στο: I. Galanaki – H. Tomas – Y. Galanakis – R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders*, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27 (Liège 2007), σελ. 81-90.

Raulwing, P., *Horses, Chariots and Indo-Europeans. Foundations and Methods of Chariotry Research from the Viewpoint of Comparative Indo-European Linguistics* (Archaeolingua, Budapest 2000).

Reingruber, A., The Argissa Magoula and the Beginning of the Neolithic in Thessaly, στο: C. Lichter – R. Meriç, *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium CAL BC*, Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004, Byzas 2 (Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Istanbul 2005), σελ. 155-171.

Renfrew, C., Crete and the Cyclades before Rhadamanthus, *Κρητικά Χρονικά* 18 (ΙΗ'), 1964, σελ. 107-141.

Renfrew, C., Wessex without Mycenae, *Annual of the British School of Athens* 63, 1968, σελ. 277-285.

Renfrew, C., The autonomy of the south-east European copper age, *Proceedings of the Prehistoric Society* 36, 1969, σελ. 12-47.

Renfrew, C., *The Emergence of Civilization: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC* (Methuen, London 1972).

Renfrew, C., *Before Civilization. The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe* (Jonathan Cape, London 1973).

Renfrew, C., Problems in the general correlation of archaeological and linguistic strata in prehistoric Greece: the model of autochthonous origin, στο: R. A. Crossland – A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean* (Duckworth, London 1973), σελ. 263-276.

Renfrew, C., Varna and the social context of early metallurgy, *Antiquity* 52, 1978, σελ. 199-203.

Renfrew, C., *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987).

Renfrew, C., Reply to the Reviews, *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 463-466.

Renfrew, C., Before Babel: speculations on the origins of linguistic diversity, *Cambridge Archaeological Journal* 1, 1991, σελ. 3-23.

Renfrew, C., Archaeology, genetics and linguistic diversity, *Man* 27, 1992, σελ. 445-478.

Renfrew, C., The Roots of Ethnicity, Archaeology, Genetics and the Origins of Europe, Conferenze 10, *Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell' Arte in Roma* (Roma 1993), σελ. 19-50.

Renfrew, C., The archaeology of identity, στο: G. B. Peterson (επιμ.), *The Tanner Lectures on Human Values* 15 (University of Utah Press, Salt Lake City 1994), σελ. 285-348.

Renfrew, C., "Ever in process of becoming". The autochthony of the Greeks, στο: J. A. Koumoulides (επιμ.), *The Good Idea: Democracy and Ancient Greece* (Aristide D. Caratzas, New Rochelle 1995), σελ. 7-27.

Renfrew, C., Who were the Minoans? Towards a population history of prehistoric Crete, *Cretan Studies* 5, 1996, σελ. 1-27.

Renfrew, C., World linguistic diversity and farming dispersals, στο: R. Blench – M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language I: Theoretical and Methodological Orientations* (Routledge, London-New York 1997), σελ. 82-90.

Renfrew, C., Introduction: the Nostratic Hypothesis, Linguistic Macrofamilies and Prehistoric Studies, στο: A. Dolgopolsky, *The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1998), σελ. vii-xxii.

Renfrew, C., Word of Minos, the Minoan contribution to Mycenaean Greek and the linguistic geography of the Bronze Age Aegean, *Cambridge Archaeological Journal* 8, 1998, σελ. 239-264.

Renfrew, C., Nostratic as a linguistic macrofamily, στο: C. Renfrew - D. Nettle (επιμ.), *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily* (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 1999), σελ. 3-18.

Renfrew, C., Time depth, convergence theory, and innovation in PIE, *Journal of Indo-European Studies* 27, 1999, σελ. 257-293.

Renfrew, C., Archaeogenetics: towards a population prehistory of Europe, στο: C. Renfrew - K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (McDonald Institute Monographs, Cambridge 2000), σελ. 3-11.

Renfrew, C., Introduction: the problem of time depth, στο: C. Renfrew - A. McMahon - L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 1 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000), σελ. ix-xiv.

Renfrew, C., 10,000 or 5000 years ago? - Questions of time depth, στο: C. Renfrew - A. McMahon - L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 2 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000), σελ. 413-439.

Renfrew, C., At the edge of knowability: towards a prehistory of languages, *Cambridge Archaeological Journal* 10, 2000, σελ. 7-34.

Renfrew, C., The Anatolian origins of Proto-Indo-European and the autochthony of the Hittites, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington D.C. 2001), σελ. 36-63.

Renfrew, C., The emerging synthesis: the archaeogenetics of farming/language dispersals and other spread zones, στο: P. Bellwood - C. Renfrew (επιμ.), *Examining the Farming/Language Dispersal hypothesis* (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2002), σελ. 3-16.

Renfrew, C., Genetics and language in contemporary archaeology, στο: B. Cunliffe - C. Renfrew - W. Davies (επιμ.), *Archaeology. The Widening Debate* (The British Academy, Oxford University Press 2002), σελ. 43-76.

Renfrew, C., 'Indo-European' designates languages: not pots and not institutions, *Antiquity* 79, 2005, σελ. 692-693.

Renfrew, C. - A. Aspinall, Aegean Obsidian and Franchthi Cave, στο: C. Perlès, *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce), Tome II: Les industries du Mésolithique et du Néolithique initial*, Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fascicle 5 (Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis 1990), σελ. 257-279.

Renfrew, C. - P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000).

Renfrew, C. - A. McMahon - L. Trask (επιμ.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Volume 1-2 (The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000).

Renfrew, J. M., Grains, Seeds, and Fruits from Prehistoric Sitagroi, στο: E. S. Elster - C. Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in North-east Greece, 1968-1970, 2: The Final Report*. Monumenta Archaeologica 20 (Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, Los Angeles 2003), σελ. 1-28.

Richards, M. R. et al., Palaeolithic and Neolithic lineages in the European mitochondrial gene pool, *American Journal of Human Genetics* 59, 1996, σελ. 185-203.

Richards, M. R. et al., Phylogeography of mtDNA in western Europe, *Annual of Human Genetics* 62, 1998, σελ. 241-260.

Richards, M. R. et al., Tracing European founder lineages in the Near Eastern mtDNA pool, *American Journal of Human Genetics*, 67, 2000, σελ. 1251-1276.

Richards, M. - V. Macaulay - H.-J. Bandelt, Analyzing genetic data in a model-based framework: inferences about European prehistory, στο: P. Belwood - C. Renfrew (επιμ.), *Examining the Farming/Language Dispersal hypothesis* (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2002), σελ. 459-466.

Risch, E., Die Gliederung der griechischen Dialekte in neuer Sicht, *Museum Helvetikum* 12, 1955, σελ. 61-76.

Risch, E., Les différences dialectales dans le mycénien, στο: L. R. Palmer - J. Chadwick (επιμ.), *Proceedings of the Cambridge Colloquium on Mycenaean Studies* (Cambridge University Press, Cambridge 1966), σελ. 150-157.

Rodríguez-Ezpeleta, N. et al., High-density SNP genotyping detects homogeneity of Spanish and French Basques, and confirms their genomic distinctiveness from other European populations, *Human Genetics* 128, 2010, σελ. 113-117.

Roewer, L. et al., Signature of recent historical events in the European Y-chromosomal STR haplotype distribution, *Human Genetics* 116, 2005, σελ. 279-291.

Rouse, I., *Migrations in Prehistory: Inferring Population Movement from Cultural Remains* (Yale University Press, New Haven 1986).

Ruhlen, M., *On the Origin of Languages. Studies in Linguistic Taxonomy* (Stanford University Press, Stanford 1994).

Runnels, C., Review of Aegean prehistory IV: the Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the advent of the Neolithic, Addendum: 1995-1999, στο: T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, American Journal of Archaeology Supplement I (Archaeological Institute of America, Boston 2001), σελ. 225-258.

Rutter, J. B., *Ceramic Change in the Early Bronze Age: The Kastri Group, Lefkandi I, and Lerna IV: A Theory Concerning the Origins of Early Helladic III Ceramics*, Occasional paper No. 5 (Institute of Archaeology UCLA 1979).

Rutter, J. B., A group of distinctive pattern-decorated Early Helladic III pottery from Lerna and its implications, *Hesperia* 51, 1982, σελ. 459-488.

Rutter, J. B., *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Volume III: The Pottery of Lerna IV* (Princeton, New Jersey 1995).

Rutter, J. B., Critical response to the first four papers, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington D.C. 2001), σελ. 64-73.

Sakellariou, M.B., *Le Peuplement de la Grèce et du Bassin Égéen aux Hautes Époques. II Peuples Préhelléniques d'Origine Indo-Européenne* και *III. Les Proto-Grecs* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977 και 1980).

Sakellariou, M.B., *Ethnè Grecs à l'Âge du Bronze I-II*, Μελετήματα 47 (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος, Αθήνα 2001).

Sampson, A., The Neolithic and Mesolithic occupation of the cave of Cyclope, Youra, Alonnessos, Greece, *Annual of the British School at Athens* 93, 1998, σελ. 1-22.

Sampson, A., *The Cave of the Cyclops. Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean, Greece. Volume I: Intra-site Analysis, Local Industries, and Regional Site Distribution* (INSTAP Academic Press, Philadelphia 2008).

Schachermeyr, F., *Die ältesten Kulturen Griechenlands* (W. Kohlhammer, Stuttgart 1955).

Schachermeyr, F., *Prähistorische Kulturen Griechenlands* (A. Druckenmüller, Stuttgart 1955).

Schleicher, A., *Die darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft* (H. Boehlau, Weimar 1863).

Schmid, W. P., *Alteuropäisch und Indogermanisch* (Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, in Kommission bei F. Steiner, Wiesbaden, Mainz 1968).

Schmid, W. P., Was die Gewässernamen in Europa besagen, *Akademie-Journal* 2, 2001, σελ. 42-45.

Schmidt, J., Die *Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen* (H. Boehlau, Weimar 1872).

Schmidt, K., Die Steinkreise und die Reliefs des Göbekli Tepe, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 83-96.

Schmitt, R., *Einführung in die griechischen Dialekte* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1977).

Schoop, U. The late escape of the Neolithic from the Central Anatolian Plain, στο: C. Lichter - R. Meriç, *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium CAL BC*, Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004, Byzas 2 (Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Istanbul 2005), σελ. 41-58.

Schrader, O., *Sprachvergleichung und Urgeschichte. Linguistisch-historische Beiträge zur Erforschung des indogermanischen Altertums* (H. Costenoble, Jena 1883).

Semino, O. et al., The genetic legacy of Palaeolithic *Homo Sapiens Sapiens* in extant Europeans: a Y chromosome perspective, *Science* 290, 2000, σελ. 1155-1159.

Semino, O. et al., Origin, diffusion, and differentiation of Y-chromosome haplogroups E and J: Inferences on the neolithization of Europe and later migratory events in the mediterranean area, *American Journal of Human Genetics* 74, 2004, σελ. 1023-1034.

Shaw, J. W., The Early Helladic II Corridor House: Development and Form, *American Journal of Archaeology* 91, 1987, σελ. 59-79.

Shaw, J. W., The Early Helladic II Corridor House: Problems and Possibilities, στο: P. Darque - R. Treuil (επιμ.), *L'habitat égéen prehistorique*. Actes de la table ronde internationale organisée par le Centre National de la Recherche Scientifique, l' Università de Paris I et l' École française d' Athènes, Athènes 23-25 juin 1987, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Supplément 19, 1990, σελ. 183-194.

Shennan, S. J., Interaction and change in third-millennium-BC western and central Europe, στο: C. Renfrew - J. F. Cherry (επιμ.), *Peer Polity Interaction and Sociopolitical Change* (Cambridge University Press, Cambridge 1986), σελ. 137-148.

Sherratt, A., Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution, στο: I. Hodder - G. Isaac - N. Hammond (επιμ.), *Patterns of the Past: Studies in Honour of David Clark* (Cambridge University Press, Cambridge 1981), σελ. 261-305.

Sherratt, A., Βιβλιοκρισία του C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), *Current Anthropology* 29, 1988, σελ. 458-463.

Sherratt, A., What would a Bronze-Age world system look like? Relations between temperate Europe and the Mediterranean in later prehistory, *Journal of European Archaeology* 1, 1993, σελ. 1-58.

Sherratt, A., Core, Periphery and Margin: Perspectives on the Bronze Age, στο: C. Mathers - S. Stoddart (επιμ.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*. Sheffield Archaeological Monographs 8 (Sheffield University Press, Sheffield 1994), σελ. 335-345.

Sherratt, A., *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives* (Edinburgh University Press, Edinburgh 1997).

Sherratt, A., The Secondary Exploitation of Animals in the Old World, στο: A. Sherratt, *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives* (Edinburgh University Press, Edinburgh 1997), σελ. 199-228.

Sherratt, A., Wagen, Pflug, Rind: ihre Ausbreitung und Nutzung - Probleme der Quelleninterpretation, στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 409-428.

Sherratt, A. - S. Sherratt, The archaeology of Indo-European: an alternative view, *Antiquity* 62, 1988, σελ. 584-595.

Sims-Williams, P., Genetics, linguistics, and prehistory: thinking big and thinking straight, *Antiquity* 72, 1998, σελ. 505-527.

Sommer, U., Materielle Kultur und Ethnizität - eine sinnlose Fragestellung?, στο: U. Veit - T. L. Kienlin - Chr. Kümmel - S. Schmidt (επιμ.), *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, Tübinger Archäologische Taschenbücher 4 (Waxmann, Münster 2003), σελ. 205-223.

Sourvinou-Inwood, Chr., Herodotos (and others) on Pelasgians: some perceptions of ethnicity, στο: P. Derow - R. Parker (επιμ.), *Herodotus and his world. Essays from a Conference in Memory of George Forrest* (Oxford University Press 2003), σελ. 103-144.

Stefansson, H. et al., A common inversion under selection in Europeans, *Nature Genetics* 37, 2005, σελ. 129-137.

Stringer, Chr. - P. Andrews, *The Complete World of Human Evolution* (Thames & Hudson, London 2005).

Sturtevant, F. H., The Indo-Hittite hypothesis, *Language* 38, 1962, σελ. 376-382.

Summers, G. D., Appendix: Questions raised by the identification of the Neolithic, Chalkolithic, and Early Bronze Age horse bones in Anatolia, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington D.C. 2001), σελ. 285-292.

Sykes, B., The molecular genetics of European ancestry, *Philosophical Transactions of the Royal Society, Biological Sciences* 354, 1999, σελ. 131-140.

Sykes, B., *The Seven Daughters of Eve: The Science That Reveals Our Genetic Ancestry* (W.W. Norton & Company, New York 2001).

Sykes, B., European Ancestry: The mitochondrial evidence, στο: A. J. Ammerman - P. Biagi (επιμ.), *The Widening Harvest. The Neolithic Transition in Europe: Looking Back, Looking Forward* (Archaeological Institute of America, Boston, Massachusetts 2003), σελ. 315-326.

Sykes, B. - C. Renfrew, Concepts in molecular genetics, στο: C. Renfrew - K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (McDonald Institute Monographs, Cambridge 2000), σελ. 13-21.

Tainter, J. A., *The Collapse of Complex Societies* (Cambridge University Press, Cambridge 1988).

Televantou, Chr. A., Strofilas - A Neolithic Settlement on Andros, στο: N. Brodie - J. Doole - G. Gavalas - C. Renfrew (επιμ.), *Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, 25-28 March 2004, McDonald Institute for Archaeological Research (Cambridge 2008), σελ. 43-53.

Templeton, A. R., Human origins and analysis of mitochondrial DNA, *Science* 255, 1992, σελ. 737.

Thomsen, C. J., *A Guide to Northern Antiquities* (English translation by Lord Ellesmere, 1848).

Thorne, A. G. - M. H. Wolpoff, The multiregional evolution of humans, *Scientific American* 266 (4), 1992, σελ. 76-83.

Thorpe, I. J., *The Origins of Agriculture in Europe* (Routledge, London-New York 1996).

Tobias, P. V., Evidence for the early beginnings of spoken language, *Cambridge Archaeological Journal* 8, 1998, σελ. 72-78.

Torroni, A. et al., mtDNA analysis reveals a major Late Palaeolithic population expansion from Southwestern to Northeastern Europe, *American Journal of Human Genetics* 62, 1998, σελ. 1137-1152.

Trask, L. - P. V. Tobias - T. Wynn - I. Davidson - W. Nobble - P. Mellars, The origins of speech, *Cambridge Archaeological Journal* 8, 1998, σελ. 69-94.

Treuil, R. (επιμ.), *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, I. Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975)*, volume 1, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Supplément XXIV (Athènes 1992).

Trifonov, V., Die Majkop-Kultur und die ersten Wagen in der südrussischen Steppe, στο: M. Fansa - St. Burmeister (επιμ.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa* (Philipp von Zabern, Mainz 2004), σελ. 167-176.

Trinkaus, E. (επιμ.), *The Emergence of Modern Humans. Biocultural Adaptations in the Later Pleistocene* (Cambridge University Press, Cambridge 1989).

Trubetskoy, N. S., Gedanken über das Indogermanenproblem, στο: A. Scherer (επιμ.), *Die Urheimat der Indogermanen* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1968), σελ. 214-223.

Trump, D. H., *Malta. An Archaeological Guide* (Progress Press, Valletta 2000).

Tsountas Chr. - J. I. Manatt, *The Mycenaean Age. A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece* (Macmillan and Co., London 1897).

Uerpmann, H.-P., Die Domestikation des Pferdes im Chalcolithikum West- und Mitteleuropas, *Madrider Mitteilungen* 31, 1990, σελ. 109-153.

Umurtak, G., Die jungsteinzeitlichen Siedlungen im südwestanatolischen Seengebiet, στο: C. Lichter (επιμ.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe (Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2007), σελ. 139-149.

Underhill, P. et al., The phylogeography of Y chromosome binary haplotypes and the origins of modern human populations, *Annals of Human Genetics* 65, 2001, σελ. 43-62.

Underhill, P. A., Separating the post-Glacial coancestry of European and Asian Y chromosomes within haplogroup R1a, *European Journal of Human Genetics* 18, 2010, σελ. 479-484.

Veenhof, Kl. R. - J. Eidem, *Mesopotamia. The Old Assyrian Period*, Annäherungen 5, herausgegeben von M. Wäfler, Orbis Biblicus et Orientalis 160/5 (Academic Press Friburg, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008).

Veit, U., Gustaf Kossinna und V. Gordon Childe, Ansätze zu einer theoretischen Grundlegung der Vorgeschichte, *Saeculum* 35, 1984, σελ. 326-364.

Vendryes, J., Les correspondances de vocabulaire entre l'indo-iranien et l'italo-celtique, *Mémoires de la Société Linguistique de Paris* 20, 1918, σελ. 265-285.

Ventris. M. - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek. Three Hundred Selected Tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with Commentary and Vocabulary* (Cambridge University Press, Cambridge 1956).

Vermeule, E., *Greece in the Bronze Age* (The University of Chicago Press, Chicago and London 1964).

Vigne, J.-D. et al., First wave of cultivators spread to Cyprus at least 10,600 years ago, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, doi: 10.1073/pnas.1201693109.

Wace, A. J. B. – M. S. Thomson, *Prehistoric Thessaly* (Cambridge University Press, Cambridge *1912*).

Wahle, E., Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturen. Grenzen der frühgeschichtlichen Erkenntnis I, *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philologisch Historische Klasse*, 2. Abhandlung, Jahrgang 1940/41 (Heidelberg 1941).

Walter, H. – F. Felten, *Alt-Ägina III. Die vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen, Häuser, Funde* (Philipp von Zabern, Mainz 1981).

Warburton, D. A., *Time's up! Dating the Minoan Eruption of Santorini*, Acts of the Minoan Eruption Chronology Workshop, Sandbjerg November 2007 initiated by J. Heinemeier & W. L. Friedrich, Monographs of the Danish Institute at Athens, Volume 10 (The Danish Institute at Athens, Athens 2009).

Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie* (5η έκδ., Tübingen 1972).

Weege, F., Einzelfunde von Olympia, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 36, 1911, σελ. 163-192.

Weinberg, S. S., A gold sauceboat in the Israel museum, *Antike Kunst* 12, 1969, σελ. 3-8.

Weiss, H. – M. A. Courty – W. Wetterstrom et al., The genesis and collapse of Third Millennium North Mesopotamian civilization, *Science* 261, 1993, σελ. 995-1004.

Weisshaar, H. J., Ägäische Tonanker, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 95, 1980, σελ. 33-49.

Wheeler, M., *The Indus Civilization* (3η έκδ., Cambridge University Press, Cambridge 1968).

White, T. D. et al., Pleistocene *Homo sapiens* from Middle Awash, Ethiopia, *Nature* 423, 2003, σελ. 742-747.

Whittaker, G., The case for Euphratic, *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences* 2 (3), 2008, σελ. 156-168.

Wiencke, M. H., Further seals and sealings from Lerna, *Hesperia* 38, 1969, σελ. 500-521.

Wiencke, M. H., Lerna, στο: I. Pini (επιμ.), *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*, Band V, Teil 1. Kleinere griechische Sammlungen (Gebr. Mann Verlag, Berlin 1975), σελ. 28-114.

Wiencke, M. H., Change in the Early Helladic II, *American Journal of Archaeology* 93, 1989, σελ. 495-510.

Wiencke, M. H., *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Volume IV: The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III* (Princeton, New Jersey 2000).

Wiener, M., Homer and history: old questions, new evidence, στο: S. P. Morris – R. Laffineur (επιμ.), *Epos. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology*, Proceedings of the 11th International Aegean Conference, Los Angeles, UCLA – The J. Paul Getty Villa, 20-23 April 2006, *Aegaeum* 28 (Liège-Austin 2007), σελ. 3-32.

Wilhelm, G., *Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1982).

Willigen, S. van, *Die Neolithisierung im nordwestlichen Mittelmeerraum*, Iberia Archaeologica, Band 7 (Philipp von Zabern, Mainz 2006).

Wolpoff, M. H. et al., Why not the Neandertals?, *World Archaeology* 36 (4), 2004, σελ. 527-546.

Wyatt, Jr., W. F., The Indo-Europeanization of Greece, στο: G. Cardona – H. M. Koenigswald – A. Senn (επιμ.), *Indo-European and Indo-Europeans* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1970), σελ. 89-111.

Xirotiris, N. I., The Indo-Europeans in Greece: an anthropological approach to the population of Bronze Age Greece, *Journal of Indo-European Studies* 8, 1980, σελ. 201-210.

Yoffee, N., Before Babel, a review article, *Proceedings of the Prehistoric Society* 56, 1990, σελ. 299-313.

Young, T., Mithradates, oder allgemeine Sprachenkunde, *The Quarterly Review* 10, 1813, σελ. 250-292.

Zachos, K., *Ayios Dhimitrios, A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnese. The Neolithic and Early Helladic Periods*, BAR International Series 1770 (Oxford 2008).

Zammit, Th., Prehistoric Malta, the Tarxien Temples (Oxford University Press, London 1930).

Zbenovich, V. G., The Tripolye culture: centenary of research, *Journal of World Prehistory* 10 (2), 1996, 199-241.

Zvelebil, M. - K. V. Zvelebil, Agricultural transition and Indo-European dispersals, *Antiquity* 62, 1988, 574-583.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ:

http://www.archatlas.org/

http://www.continuitas.org/index.html

http://dienekes.blogspot.gr/

http://greekgenetics.blogspot.com/2010/08/r1b.html

http://synistologio.wordpress.com/2007/02/24/Πόθεν-και-πότε-οι-Έλληνες/

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Με βάση την: Bellwood, P., *First Farmers. The Origins of Agricultural Societies* (Blackwell Publishing, Cornwall 2005), εικ. 1:1, τα γλωσσολογικά στοιχεία της οποίας έχουν αντληθεί από το: M. Ruhlen, *A Guide to the World's Languages*, Volume 1: Classification (Stanford University Press, Stanford 1987).

Εικόνα 2: Με βάση την: Renfrew, C., *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), χάρτης σελ. viii-ix.

Εικόνα 3: Με βάση το: Kilian, L., *Zum Ursprung der Indogermanen. Forschungen aus Linguistik, Prähistorie und Anthropologie* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1983), σελ. 21.

Εικόνα 4: Mallory, J. P. – D. Q. Adams (επιμ.), *Encyclopedia of Indo-European Culture* (Fitzroy Dearborn Publishers, London and Chicago 1997), εικ. σελ. 54, 127-128, 540, 557, 651-652 και Anthony, D. W., *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders form the Eurasian Steppes Shaped the Modern World* (Princeton University Press, Princeton and Oxford 2007), εικ. 14:2 (τύμβοι του πολιτισμού Usatovo).

Εικόνα 5:1. Bernal, M., *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, Volume 1: The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985* (Free Association Books, London 1987), χάρτης 3, 5:2-3. Mallory, J. P., The homelands of the Indo-Europeans, στο: R. Blench – M. Spriggs (επιμ.), *Archaeology and Language I: Theoretical and Methodological Orientations* (Routledge, London-New York 1997), εικ. 7:4 (model 1, 3).

Εικόνα 6:1. Treuil, R. – P. Darcque – J.-Cl. Poursat – G. Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού* (Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996), εικ. 7:ε, 6:2. Ό.π. εικ. 7:γ, 6:3. Ό.π. εικ. 9:στ, 6:4. Ό.π. εικ. 9:ζ-η, 6:5. Ό.π. εικ. 5.

Εικόνα 7:1. Siebenmorgen, H. (επιμ.), *Im Labyrinth des Minos. Kreta – die erste europäische Hochkultur*, Ausstellung des Badischen Landesmuseums 27.1 bis 29.4.2001 Karlsruhe, Schloss (Biering & Brinkmann, München 2000), εικ. 48, 7:2. Ό.π. εικ. 53, 7:3. Ό.π. εικ. 129, 7:4. Lacy, A. D., *Η ελληνική κεραμεική της Εποχής του Χαλκού* (Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1998) εικ. III:α-γ, 7:5. Ό.π. εικ. 37:β.δ, 44:α.

Εικόνα 8:1. Treuil, R. – P. Darcque – J.-Cl. Poursat – G. Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού* (Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996), εικ. 52, 8:2. Ό.π. εικ. 53 (πάνω) και Mountjoy, P. A., *Mycenaean Pottery. An Introduction* (Oxford University Committee for Archaeology, Oxford 1993), εικ. 376 (κάτω), 8:3. Ό.π. εικ. 396, 8:4. Ό.π. εικ. 266, 8:5. Ό.π. εικ. 286, 8:6. Giannopoulos, Th. G., *Die letzte Elite der mykenischen Welt. Achaia in mykenischer Zeit und das Phänomen der Kriegerbestattungen im 12.-11. Jahrhundert v. Chr.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 152 (Dr. Rudolf Habelt, Βόννη 2008), πίν. 34:54.

Εικόνα 9: Hölscher, T., *Κλασική αρχαιολογία. Βασικές γνώσεις* (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005), πίν. 1.

Εικόνα 10: Schachermeyr, F., *Die ältesten Kulturen Griechenlands* (W. Kohlhammer, Stuttgart 1955), χάρτες 7-11.

Εικόνα 11: Horrocks, G., *Greek. A History of the Language and its Speakers* (Wiley-Blackwell, Chichester 2010), χάρτης 1.

Εικόνα 12: Ό.π. διάγραμμα 3.

Εικόνα 13:1. Treuil, R. - P. Darcque - J.-Cl. Poursat - G. Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού* (Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996), εικ. 24, 13:2. Ό.π. εικ. 23:α, 13:3. Ό.π. εικ. 43:α, 13:4. Ό.π. εικ. 43:β.

Εικόνα 14:1. Χουρμουζιάδης, Γ., *Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός* (Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1996), εικ. σελ. 5, 14:2. Χουρμουζιάδης, Γ., Πέρα από το χωράφι, τη λίμνη και το στάβλο, στο: Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (επιμ.), *Δισπηλιό, 7500 χρόνια μετά* (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002), εικ. 9, 14:3. Sampson, A., *The Cave of the Cyclops. Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean, Greece. Volume I: Intra-site Analysis, Local Industries, and Regional Site Distribution* (INSTAP Academic Press, Philadelphia 2008), πίν. 7.1:829, 14:4. Χρυσοστόμου, Π., Νέα στοιχεία από τη νεολιθική έρευνα στην επαρχία Γιαννιτσών. Μια άγνωστη μορφή προϊστορικής γραφής, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 15, 2001, εικ. 6. 14:5. Treuil, R. (επιμ.), *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, I. Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975)*, volume 1, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Supplément XXIV (Athènes 1992), πίν. 155:d.

Εικόνα 15:1. Mylonas, G. E., *Mycenae Rich in Gold* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1983), εικ. 15 (αριστερά) και Hölscher, T., *Κλασική αρχαιολογία. Βασικές γνώσεις* (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005), εικ. 8 (δεξιά), 15:2. Penner, S., *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), εικ. 32, 15:3. Mylonas, G. E., *Mycenae Rich in Gold* (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1983), εικ. 35 (αριστερά) και ό.π. εικ. 34 (δεξιά), 15:4. Ό.π. εικ. 16.

Εικόνα 16:1. Ό.π. εικ. 18, 16:2. Treuil, R. - P. Darcque - J.-Cl. Poursat - G. Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού* (Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996), εικ. 39:γ-στ, 16:3. Ό.π. εικ. 39:ζ-ια, 16:4. Mountjoy, P. A., *Mycenaean Pottery. An Introduction* (Oxford University Committee for Archaeology, Oxford 1993), εικ. 3 (προσωπίδα «Αγαμέμνονα») και H. Matthäus, *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur*, Prähistorische Bronzefunde Band II, 1 (C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1980), πίν. 74:1, 28:226, 75:5-7.10.

Εικόνα 17:1. Littauer, M. A. - J. H. Crouwel, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East* (E. J. Brill, Leiden/Köln 1979), εικ. 3, 17:2. Ό.π. εικ. 44, 53, 17:3. Penner, S., *Schliemanns Schachtgräberrund und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Wagenausstattung* (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), εικ. 16, 25.

Εικόνα 18:1. Ό.π. πίν. 40, 18:2. Ό.π. εικ. 26, 18:3. Ό.π. πίν. 46, 18:4. Ό.π. εικ. 7.

Εικόνα 19: Treuil, R. - P. Darcque - J.-Cl. Poursat - G. Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού* (Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996), χάρτης III.

Εικόνα 20: Caskey, J. L., *Lerna in the Argolid. A Short Guide* (American School of Classical Studies at Athens 1977), εικ. 1 (πάνω), Wiencke, M. H., *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Volume IV: The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III* (Princeton, New Jersey 2000), εικ. I.107.a (κέντρο), ό.π. εικ. a-f στην σελ. II και Maran, J., *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), πίν. 16:1-2.5-6 (κάτω).

Εικόνα 21: Walter, H., *Ο κόσμος της αρχαίας Αίγινας 3000-1000 π.Χ.* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 233, Αθήνα 2004), εικ. 34-36, 38.

Εικόνα 22:1. Maran, J., *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), πίν. 66:3 (οικισμός) και J. Rambach, *Kykladen I. Die frühe Bronzezeit, Grab- und Siedlungsbefunde* (Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2000), πίν. 46:4 (ειδώλιο), 22:2. Ό.π. πίν. 28:1, 48:1.

Εικόνα 23: Maran, J., *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), πίν. 10, 11:1-2.

Εικόνα 24: Ό.π. πίν. 12:1-4, 13:1-2, 11:6-8.

Εικόνα 25: Kilian-Dirlmeier I., *Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas. Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913* (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2005), εικ. 1, 69, πίν. 19:4.

Εικόνα 26: Treuil, R. – P. Darcque – J.-Cl. Poursat – G. Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού* (Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996), εικ. 25:α-ζ (1, 4-5, 8-11), Rutter, J. B., *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Volume III: The Pottery of Lerna IV* (Princeton, New Jersey 1995), εικ. III.S-24:III.2, XII.2 (2-3), Maran, J., *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), πίν. 24:1-2 (6-7).

Εικόνα 27: Weisshaar, H. J., Ägäische Tonanker, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 95, 1980, εικ. 3 (αριστερά) και 1 (δεξιά).

Εικόνα 28: Gimbutas, M., *The Language of the Goddess* (Thames & Hudson Ltd., London 1989), εικ. 237.

Εικόνα 29: Maran, J., *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), πίν. 30-32.

Εικόνα 30: Rambach, J., Η προϊστορική Ολυμπία του Wilhelm Dörpfeld υπό το φως των καινούργιων ανασκαφών στο Πελόπιον της Άλτεως, στο: Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Διεθνές συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld*, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006 (Περί Τεχνών, Πάτρα 2008), πίν. 1:α, 2:α, 6, 9:ε και του ιδίου, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum, στο: E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2, Die Frühbronzezeit in Griechenland. Mit Ausnahme von Kreta* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004), εικ. 6:a, 7:b-d (μικρός χάλκινος πέλεκυς και πύραυνο).

Εικόνα 31: Ό.π. εικ. 8.

Εικόνα 32: Maran, J., *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), πίν. 52:5-9 (1-5), 51:1-2 (6-7), 55:1-21 (8-28).

Εικόνα 33: Ό.π. πίν. 71, 71Α.

Εικόνα 34: Με βάση την: Maran, J., Seaborne contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd millennium BC: the unfolding of the Mediterranean world, στο: I. Galanaki - H. Tomas - Y. Galanakis - R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders*, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27 (Liège 2007), πίν. V.

Εικόνα 35: Coleman, J. E., An archaeological scenario for the "coming of the Greeks" ca. 3200 B.C., *Journal of Indo-European Studies* 28, 2000, εικ. 3:b, 4:c.

Εικόνα 36: Με βάση τις: Maran, J., *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), πίν. 80-81, συν την προσθήκη του συγγραφέα «ΣΤΕΝΟ (ΠΕ ΙΘΑΚΗ;)».

Εικόνα 37: Gimbutas, M., *The Language of the Goddess* (Thames & Hudson Ltd., London 1989), χάρτης 4 (αριστερά) και με βάση την: http://en.wikipedia.org/wiki/File:200_L_rev.jpg (δεξιά).

Εικόνα 38: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Or_de_Varna_-_N%C3%A9cropole.jpg (αριστερά) και Dumitrescu, H., Connections between the Cucuteni-Tripolye cultural complex and the neighbouring Eneolithic cultures in the light of the utilization of golden pendants, *Dacia* 5, 1961, σελ. 69-93, εικ. 3:1-6 και εικ. 4:1-2 (δεξιά πάνω), Maran, J., Das ägäische Chalkolithikum und das erste Silber in Europa, στο: C. Işik (επιμ.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches. Festschrift für Baki Öğün zum 75. Geburtstag*, Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Band 39 (Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2000), εικ. 1:1.4.7-8 (δεξιά κάτω).

Εικόνα 39: Με βάση την: Childe, V. G., *The Dawn of European Civilization* (Routledge and Kegan Paul Ltd., London 1957), εικ. 75.

Εικόνα 40: Maran, J., *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 53 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1998), πίν. 3 (αριστερά), Zachos, K., *Ayios Dhimitrios, A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnese. The Neolithic and Early Helladic Periods*, BAR International Series 1770 (Oxford 2008), χάρτης 5 (δεξιά πάνω) και Phelps, B., *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*, BAR International Series 1259 (Oxford 2004), εικ. 56:8.11-13.15 (δεξιά κάτω).

Εικόνα 41: Με βάση την: Renfrew, C., *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), εικ. 5:1.

Εικόνα 42: Με βάση την: ό.π. εικ. 5:2.

Εικόνα 43: Με βάση την: Hrouda, B., *Der alte Orient. Geschichte und Kultur des alten Vorderasien* (C. Bertelsmann, München 1991), χάρτης σελ. 22.

Εικόνα 44: Με βάση την: Bellwood, P., *First Farmers. The Origins of Agricultural Societies* (Blackwell Publishing, Cornwall 2005), εικ. 4:1.

Εικόνα 45: Renfrew, C., *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), εικ. 6:3.

Εικόνα 46: Από: http://en.wikipedia.org/wiki/File:G%C3%B6bekli_Tepe.jpg

Εικόνα 47: Mellaart, J., *Çatal Höyük, a Neolithic Town in Anatolia* (Thames and Hudson, London-Southampton 1967), εικ. 12 και 15.

Εικόνα 48: Renfrew, C., *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), εικ. 7:7.

Εικόνα 49: Από: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Civilt%C3%A0ValleIndoMappa.png (αριστερά), Wheeler, M., *The Indus Civilization* (3η έκδ., Cambridge University Press, Cambridge 1968), εικ. 7 (δεξιά).

Εικόνα 50: Wheeler, M., *The Indus Civilization* (3η έκδ., Cambridge University Press 1968), εικ. 5 και 14.

Εικόνα 51: Με βάση την: ό.π. πίν. xxvii.

Εικόνα 52: Renfrew, C., *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), εικ. 8:4.

Εικόνα 53: Με βάση την: Renfrew, C., Word of Minos, the Minoan contribution to Mycenaean Greek and the linguistic geography of the Bronze Age Aegean, *Cambridge Archaeological Journal* 8, 1998, εικ. 4.

Εικόνα 54: Με βάση την: Renfrew, C., The Anatolian origins of Proto-Indo-European and the autochthony of the Hittites, στο: R. Drews (επιμ.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38 (Institute for the Study of Man, Washington D.C. 2001), εικ. 3.

Εικόνα 55: Renfrew, C., Before Babel: speculations on the origins of linguistic diversity, *Cambridge Archaeological Journal* 1, 1991, εικ. 5.

Εικόνα 56: Ό.π. εικ. 3, και εικόνα της Αφροδίτης του Willendorf από:

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/19/Venus_of_Willendorf_frontview_retouched_2.jpg

Εικόνα 57: Alinei, M., Geolinguistic and other lines of evidence for the correlation between lithic and linguistic development, *Europaea* 3, 1997, εικ. 5-7.

Εικόνα 58: Ό.π. εικ. 1.

Εικόνα 59: Ό.π. εικ. 3.

Εικόνα 60: Stringer, Chr. - P. Andrews, *The Complete World of Human Evolution* (Thames & Hudson, London 2005), εικ. σελ. 176.

Εικόνα 61: Renfrew, C., At the edge of knowability: towards a prehistory of languages, *Cambridge Archaeological Journal* 10, 2000, εικ. 5.

Εικόνα 62: Cavalli-Sforza, L. L. – P. Menozzi – A. Piazza, *The History and Geography of Human Genes* (Princeton University Press, Princeton 1994), εικ. 5.11.1 και 5.11.3.

Εικόνα 63: Με βάση την: Sykes, B., The molecular genetics of European ancestry, *Philosophical Transactions of the Royal Society, Biological Sciences* 354, 1999, πίν. 2.

Εικόνα 64: Battaglia, V. et al., Y-chromosomal evidence of the cultural diffusion of agriculture in southeast Europe, *European Journal of Human Genetics* 17, 2009, πίν. σελ. 4.

Εικόνα 65: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/94/R1a1a_distribution.png

Εικόνα 66: Με βάση την: Papagianni, D., Mediterranean southeastern Europe in the Late Middle and Early Upper Palaeolithic: modern human route to Europe or Neanderthal refugium?, στο: M. Camps – C. Szmidt (επιμ.), *The Mediterranean from 50 000 to 25 000 BP. Turning Points and New Directions* (Oxbow Books, Oxford 2009), εικ. 8:1.

Εικόνα 67: Mellars, P., Why did modern human populations disperse from Africa *ca.* 60,000 years ago? A new model, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 103, 2006, εικ. 3 (αριστερά) και εικ. 5:A-D (δεξιά).

Εικόνα 68: Calafell, F. et al., Genetics and population history of central Asia, στο: C. Renfrew – K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (McDonald Institute Monographs, Cambridge 2000), εικ. 30:2.

Εικόνα 69: Mellars, P., La Confusion Aurignacienne: Disentagling the archaeology of modern human dispersals in Europe, στο: M. Camps – C. Szmidt (επιμ.), *The Mediterranean from 50 000 to 25 000 BP. Turning Points and New Directions* (Oxbow Books, Oxford 2009), εικ. 18:2.

Εικόνα 70: Με βάση την: Calafell, F. et al., Genetics and population history of central Asia, στο: C. Renfrew – K. Boyle (επιμ.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* (Mc-Donald Institute Monographs, Cambridge 2000), εικ. 30:2.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΞΕΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ

Afanasevo: Αφανάσεβο (περ. 3500-2500 π.Χ.), πολιτισμός της ύστερης Χαλκολιθικής και πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην νότιο Σιβηρία. Στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεωρίας Κουργκάν θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει τον αρχικό πυρήνα της μεταγενέστερης ινδοευρωπαϊκής εξάπλωσης στο πιο ανατολικό της σημείο (τοχαρική γλώσσα στο κινεζικό Τουρκεστάν).

Andronovo: Ανδρόνοβο (περ. 2300-1000 π.Χ.), πολιτισμός της Εποχής του Χαλκού στην δυτική Σιβηρία και στην περιοχή των στεπών ανατολικά της Κασπίας. Έχοντας συνδεθεί με την ίππευση των αλόγων, αλλά και τα πολεμικά άρματα με ακτινωτούς τροχούς, στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεωρίας για την διασπορά των Ινδοευρωπαίων ο πολιτισμός Ανδρόνοβο θεωρείται μαζί με τον πολιτισμό Σιντάστα (βλ.κατ.) ως η αρχαιολογική έκφραση των πρωτοϊνδοϊρανικών πληθυσμών που κατά την 2η χιλιετία π.Χ. επρόκειτο να διεισδύσουν στο Ιράν και τις Ινδίες.

Aurignacian (γαλλ. Aurignacien): ωρινάκιος ή (εδώ) ωρινιακός πολιτισμός (περ. 40.000-26.000 π.Χ.), αντιπροσωπεύει την πρώτη φάση της Ανώτερης Παλαιολιθικής (περ. 40.000-10.000 π.Χ.) στην Ευρώπη και θεωρείται ως η αρχαιολογική/λιθοτεχνική έκφραση της πρώτης εμφάνισης του *Homo Sapiens* στην Γηραιά Ήπειρο. Πήρε την ονομασία του από την θέση Aurignac (Ωρινιάκ) της νοτιοδυτικής Γαλλίας, όπου το 1860 βρέθηκαν σε σπήλαιο της περιοχής τα πρώτα ευρήματα.

Bachokirian: πολιτισμός του Bacho Kiro (Μπάτσο Κίρο) ή μπατσοκίριος, αντιπροσωπεύει μια πρώιμη φάση του ωρινιακού πολιτισμού στον βαλκανικό χώρο, όπως αυτή αντανακλάται στα σημαντικά σχετικά ευρήματα από τις βουλγαρικές θέσεις Bacho Kiro και Temnata (περ. 41.000 π.Χ.).

Baden (γερμ. Badener Kultur): Μπάντεν (περ. 3500-2800 π.Χ.), παραδουνάβιος χαλκολιθικός πολιτισμός της λεκάνης των Καρπαθίων (κυρίως στην περιοχή της Ουγγαρίας, της Αυστρίας, όπου και η επώνυμη θέση κοντά στην Βιέννη, και της πρώην Τσεχοσλοβακίας), σύγχρονος με την Νεώτερη Χαλκολιθική και την αρχόμενη Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο. Η πρώιμη φάση του φέρει την ονομασία Boleráz (Μπόλερατς), ενώ η ύστατη Kostolac (Κόστολατς). Συνδέεται ιδιαίτερα με τον ορίζοντα διάχυσης της τεχνολογίας του τροχού περί τα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ., έχοντας δώσει ευρήματα των πιο πρώιμων ομοιωμάτων τροχοφόρων. Αποτελεί τμήμα ενός βαλκανο-δουνάβιου πολιτιστικού πλέγματος (μαζί με τους πολιτισμούς Cernavoda και Coţofeni), απόηχοι του οποίου, κυρίως στο πεδίο της κεραμεικής, φθάνουν την εποχή αυτή ως την Μακεδονία (Σιταγροί, Ντικιλί Τας), αλλά και την Τρωάδα.

Bell Beaker (γερμ. Glockenbecher Kultur/Phänomen): πολιτισμός/φαινόμενο των Κωδωνοειδών Κυπέλλων (περ. 2600-2200 π.Χ.), ο ένας από τους δύο «πολιτισμούς των Κυπέλλων» της Τελικής Νεολιθικής στην ηπειρωτική Ευρώπη, με εξάπλωση στο κεντρικό και δυτικό τμήμα της ηπείρου. Όπως και ο άλλος «πολιτισμός των Κυπέλλων» (αυτός της Σχοινοειδούς Κεραμεικής), παίζει κεντρικό ρόλο στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεωρίας Κουργκάν.

Boian: Μποϊάν (4300-3500 π.Χ.), παραδουνάβιος νεολιθικός και χαλκολιθικός πολιτισμός στις περιοχές της σημερινής Ρουμανίας και Βουλγαρίας.

Botai: Μποτάι (περ. 3700-3100 π.Χ.), χαλκολιθικός πολιτισμός του Καζαχστάν, στο πλαίσιο του οποίου έχουν βρεθεί μερικά από τα πιο πρώιμα ίχνη εξημέρωσης του αλόγου.

Cemetery H Culture: πολιτισμός του Νεκροταφείου Η της Χαράππας (φάση Παντζάμπ), κύριο αρχαιολογικό φαινόμενο της ύστερης φάσης του πολιτισμού της κοιλάδας του Ινδού (Ύστερης Χαραππείου περιόδου, περ. 1900-1300 π.Χ.) στην Ινδία και το Πακιστάν. Σύμφωνα με την παραδοσιακή θεωρία για την διασπορά των Ινδοευρωπαίων, σε αυτή την περίοδο επέρχεται ο εξινδοευρωπαϊσμός της Ινδίας μέσω της μεταναστευτικής διείσδυσης των Αρίων.

Cernavoda: Τσερναβόντα (περ. 4000-3200 π.Χ.), παραδουνάβιος πολιτισμός της Ύστερης Χαλκολιθικής στις περιοχές της σημερινής Ρουμανίας και Βουλγαρίας. Πήρε την ονομασία του από την ομώνυμη ρουμανική πόλη (αρχαία ελληνική Αξιούπολη). Αναπτύσσεται μετά την κατάρρευση των προγενέστερων, σημαντικών πολιτισμών της κοιλάδας του Δούναβη στις ίδιες περιοχές (Varna, Gumelnița-Karanovo VI), εμφανίζοντας πλέον χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στις ανατολικότερες περιοχές των στεπών της νοτίου Ρωσίας. Αποτελεί τμήμα ενός βαλκανο-δουνάβιου πολιτιστικού πλέγματος (μαζί με τους πολιτισμούς Baden και Coțofeni), απόηχοι του οποίου, κυρίως στο πεδίο της κεραμεικής, φθάνουν την εποχή αυτή ως την Μακεδονία (Σιταγροί, Ντικιλί Τας), αλλά και την Τρωάδα.

Cetina: Τσέτινα (περ. 2200-2000 π.Χ.), αδριατικός πολιτισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού με πυρήνα την περιοχή των πηγών του ομώνυμου ποταμού στην Δαλματία της σημερινής Κροατίας, βορείως του Σπλιτ. Μορφές κεραμεικής που είναι συγγενείς του πολιτισμού Cetina απαντούν από την περιοχή της Τεργέστης στον βορρά, ως την βόρειο Αλβανία στον νότο. Ως «φαινόμενο Cetina» ορίζεται η εξάπλωση στοιχείων του πολιτισμού αυτού στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. στην Αδριατική και την Μεσόγειο (Απουλία, ανατολική ακτή της Σικελίας, Μάλτα και δυτική Πελοπόννησο) υπό την μορφή μιας αλυσίδας εμπορικών σταθμών.

Corded Ware (ή Battle Axe ή Single Grave, γερμ. Schnurkeramik): πολιτισμός της Σχοινοειδούς Κεραμεικής (περ. 2800-2200 π.Χ.), ο ένας από τους δύο «πολιτισμούς των Κυπέλλων» της Τελικής Νεολιθικής στην ηπειρωτική Ευρώπη, με εξάπλωση στο κεντρικό και κεντροανατολικό τμήμα της ηπείρου. Όπως και ο άλλος «πολιτισμός των Κυπέλλων» (αυτός των Κωδωνοειδών Κυπέλλων), παίζει κεντρικό ρόλο στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεωρίας Κουργκάν.

Coțofeni: Κοτσοφένι (περ. 3500-2500 π.Χ.), πολιτισμός της Χαλκολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού κυρίως στην Ρουμανία και σε περιοχές της Σερβίας και της Βουλγαρίας. Αποτελεί τμήμα ενός βαλκανο-δουνάβιου πολιτιστικού πλέγματος (μαζί με τους πολιτισμούς Baden και Cernavoda) στο δεύτερο ήμισυ της 4ης χιλιετίας π.Χ., απόηχοι του οποίου, κυρίως στο πεδίο της κεραμεικής, φθάνουν την εποχή αυτή ως την Μακεδονία (Σιταγροί, Ντικιλί Τας), αλλά και την Τρωάδα.

Cucuteni-Tripolye: Κουκουτένι (ρουμανική ονομασία)-Τριπόλιε (ουκρανική ονομασία), ένας από τους σημαντικότερους νεολιθικούς και χαλκολιθικούς πολιτισμούς της νοτιοανατολικής Ευρώπης (περ. 4600-3500 π.Χ.) στην περιοχή της βορειοανατολικής Ρουμανίας, της Μολδαβίας και της νοτιοανατολικής Ουκρανίας. Κύριο χαρακτηριστικό του η εξαιρετική πολύχρωμη κεραμεική, η οποία παρουσιάζει ομοιότητες (πολυχρωμία, σπειροειδή κοσμήματα, σύνταξη)

με την τεχνοτροπία του κλασικού Διμηνίου στην Θεσσαλία. Ιδιαίτερη άνθηση γνώρισε και στους τομείς της οικιστικής ανάπτυξης, της αρχιτεκτονικής και της ειδωλοπλαστικής.

Djeitun: Τζεϊτούν (περ. 6500-5800 π.Χ.), ο πρώιμος νεολιθικός πολιτισμός στην περιοχή του σημερινού Τουρκμενιστάν.

Fikirtepe: Φικίρτεπε (β' μισό της 7η χιλιετίας π.Χ.), ο πρώιμος νεολιθικός πολιτισμός στην βορειοδυτική Μικρά Ασία. Πήρε την ονομασία του από την ομώνυμη θέση στην ανατολική ακτή του Βοσπόρου. Κύριο χαρακτηριστικό του τα χωριά από κυκλικές, καλαμόπλεχτες καλύβες.

Funnel Beaker (γερμ. Trichterbecher): πολιτισμός των Χοανοειδών Κυπέλλων (περ. 4200-2800 π.Χ.), ο πρώτος νεολιθικός πολιτισμός στο βόρειο τμήμα της κεντρικής Ευρώπης, από το οποίο αργότερα (περ. 3000 π.Χ.) επεκτάθηκε και στην Σκανδιναβία.

Ġgantija: Τζιγκαντίγια (περ. 3500-3000 π.Χ.), η Μέση Χαλκολιθική φάση του προϊστορικού πολιτισμού της Μάλτας, κατά την οποία εμφανίζεται το φαινόμενο της ανέγερσης μεγαλιθικών ναών. Πήρε την ονομασία της από την ομώνυμη θέση στο νησί Γκόζο, όπου έχει βρεθεί των συγκρότημα των δύο αρχαιότερων ναών αυτού του είδους.

Globular Amphora Culture (γερμ. Kugelamphoren-Kultur): πολιτισμός των Σφαιρικών Αμφορέων (περ. 3400-2800 π.Χ.), ο πολιτισμός της Ύστερης Νεολιθικής σε περιοχές της βορειοανατολικής Ευρώπης, από την Ουκρανία ως την βορειοδυτική Γερμανία. Πήρε την ονομασία του από τον χαρακτηριστικό τύπο σφαιρικού αγγείου με ευρύ χείλος, μικρές λαβές και εγχάρακτη διακόσμηση στο πάνω μέρος του. Στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεωρίας Κουργκάν έχει συνδεθεί με την εξάπλωση των Ινδοευρωπαίων προς δυσμάς. Παρά ταύτα, στην περιοχή του πολιτισμού των Σφαιρικών Αμφορέων δεν απαντούν ταφικοί τύμβοι, ενώ και πολλά άλλα γνωρίσματά του ανάγονται πλέον από την πλειονότητα των ερευνητών περισσότερο σε εντόπιες καταβολές.

Gravettian (γαλλ. Gravettien): γκραβέττιος πολιτισμός (26.000-20.000 π.Χ.), αντιπροσωπεύει την δεύτερη φάση της Ανώτερης Παλαιολιθικής (περ. 40.000-10.000 π.Χ.) στην Ευρώπη. Εκφράζει έναν ορίζοντα πολιτιστικής ομοιομορφίας με κύριο χαρακτηριστικό την ευρεία γεωγραφική διασπορά των ειδωλίων «Αφροδίτης», κυρίως μεταξύ 23.000-21.000 π.Χ. Πήρε την ονομασία του από την θέση La Gravette της νοτιοδυτικής Γαλλίας, όπου βρέθηκαν τα πρώτα ευρήματα της λιθοτεχνίας του.

Gumelniţa (ή Gumelniţa-Karanovo VI ή Kodzadermen-Gumelniţa-Karanovo VI [KGK VI] cultural complex): Γκουμέλνιτσα (ή Γκουμέλνιτσα-Καράνοβο VI ή πολιτιστική ομάδα Κοτζαντέρμεν-Γκουμέλνιτσα-Καράνοβο VI), ένας από τους σημαντικότερους παραδουνάβιους πολιτισμούς της Ύστερης Χαλκολιθικής στην ανατολική Βαλκανική (περ. 4700-4000 π.Χ.). Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του είναι η έντονη παρουσία ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων παραστάσεων, κυρίως στην κεραμεική και την ειδωλοπλαστική.

Hamangia: Χαμαντζία (περ. 5200-4700 π.Χ.), χαλκολιθικός πολιτισμός που αναπτύχθηκε στην περιοχή της Ντομπρουτσάς, στην δυτική ακτή του Εύξεινου Πόντου. Είναι ιδιαίτερα γνωστός για τα αριστουργηματικά ειδώλια από σκούρο στιλβωμένο πηλό του «Σκεπτόμενου» (ονομάστηκε έτσι σύμφωνα με το σύγχρονο γλυπτό του Ροντέν) και της «Καθιστής Γυναίκας», τα οποία βρέθηκαν σε τάφο του πολιτισμού αυτού.

Impresso/Cardial: Ιμπρέσσο/Κάρντιαλ (περ. 6000-5500 π.Χ.), η πρώιμη νεολιθική φάση στην Ιταλία, τις νήσους Σαρδηνία και Κορσική, την νότιο Γαλλία και τις μεσογειακές ακτές της Ιβηρικής χερσονήσου. Χαρακτηρίζεται από ένα είδος κεραμεικής που φέρει εμπίεστη διακόσμηση (συχνά οστρέων).

Indus Valley Civilisation: πολιτισμός της κοιλάδας του Ινδού ή της Harappa (Χαράππειος), ο προϊστορικός πολιτισμός που αναπτύχθηκε στην περιοχή του σημερινού Πακιστάν και της δυτικής Ινδίας και έφθασε στο απόγειό του με την εγγράμματη, αστική φάση της Ώριμης Χαραππείου περιόδου (2600-1900 π.Χ.). Υπήρξε σύγχρονος με την Πρώιμη Δυναστική περίοδο στην Μεσοποταμία, το Αρχαίο Βασίλειο στην Αίγυπτο και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο. Χαρακτηριστικά του είναι η μεγάλη έκταση των οικισμών, οι οχυρές τους ακροπόλεις, η εξελιγμένη πολεοδομία, τα προσεγμένα πλινθόκτιστα κτήρια, οι υψηλού επιπέδου εγκαταστάσεις ύδρευσης και υγιεινής, καθώς και η χρήση γραφής (γραφή του Ινδού, η οποία δεν έχει ακόμη αποκρυπτογραφηθεί).

Karanovo: Καράνοβο, ο προϊστορικός πολιτισμός της Βουλγαρίας από την Αρχαιότερη Νεολιθική ως την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (περ. 6200-2700 π.Χ., χωρισμένος σε επτά φάσεις, Καράνοβο I-VII). Πήρε την ονομασία του από τον ομώνυμο, μεγάλο οικιστικό γήλοφο (Tell) στην κεντρική Βουλγαρία, του οποίου η μακρά στρωματογραφία είναι κεντρικής σημασίας για την χρονολογική διάρθρωση της βαλκανικής προϊστορίας.

Kura-Araxes: Κούρα-Άραξες (περ. 3500-2000 π.Χ.), πολιτισμός της Χαλκολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού που αναπτύχθηκε στην κοιλάδα των ποταμών Κύρου και Αράξη, νοτίως του Καυκάσου (ανατολική Γεωργία και Αζερμπαϊτζάν, αρχαία Ιβηρία). Στο δεύτερο ήμισυ της 4ης χιλιετίας π.Χ. παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με τον πολιτισμό Maikop του βορείου Καυκάσου.

Kurgan: Κουργκάν («τύμβος»), γενική ονομασία για μια σειρά προϊστορικών πολιτισμών της Χαλκολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή των στεπών της νοτίου Ρωσίας (κυρίως Sredni Stog, Maikop, Usatovo, Yamnaya). Ο όρος καθιερώθηκε από την M. Gimbutas στο πλαίσιο της «θεωρίας Κουργκάν» για την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Από τα τέλη του 19ου αιώνα ως σήμερα κάποια αρχαιολογικά χαρακτηριστικά των συγκεκριμένων πολιτισμών (ταφές καλυμμένες με ερυθρή ώχρα κάτω από τύμβους, λίθινοι πολεμικοί πελέκεις, κεραμεική με σχοινοειδή διακόσμηση, νομαδικός ποιμενισμός, χρήση αλόγων και τροχοφόρων οχημάτων) θεωρήθηκε ότι εναρμονίζονται με τις πληροφορίες της γλωσσικής παλαιοντολογίας και αντανακλούν την κοινωνία των Πρωτοϊνδοευρωπαίων. Σύμφωνα με την Gimbutas, η σταδιακή εξάπλωση των Πρωτοϊνδοευρωπαίων, τους οποίους αντελήφθη ως ορδές πολεμοχαρών έφιππων νομάδων, από την περιοχή του βορείου Πόντου έλαβε χώρα κατά το διάστημα περίπου 4500-2500 π.Χ. σε τρία διαδοχικά μεταναστευτικά κύματα.

Linear Pottery (γερμ. Linearbandkeramik): πολιτισμός της Γραμμικής Ταινιωτής Κεραμεικής (περ. 5500-4900 π.Χ.), η περίοδος της Αρχαιότερης Νεολιθικής στην κεντρική Ευρώπη και ένας από τους σημαντικότερους ορίζοντες εκνεολιθισμού στην Γηραιά Ήπειρο. Κύρια αρχαιολογικά χαρακτηριστικά του οι μακρές οικίες (γερμ. Langhäuser) με μήκος ως και 40 μ., η κεραμεική από σκούρο γκριζωπό πηλό με ταινιωτή διακόσμηση, καθώς και οι ξύλινοι πελέκεις με λεπίδες από αμφιβολίτη λίθο.

Ljubljana culture: πολιτισμός της Λιουμπλιάνας (περ. 2600-2300 π.Χ.), ο πολιτισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην ανατολική Αδριατική, ο οποίος αποτελεί πρόδρομο του πο-

λιτισμού Cetina του τέλους της 3ης χιλιετίας π.Χ. Στην διακοσμητική παράδοση του πολιτισμού της Λιουμπλιάνας ανήκει το μοτίβο των κάθετων δεσμών γραμμών με κρόσσια και οδοντώσεις, που απαντά και στην κεραμεική του πολιτισμού Cetina. Στην σφαίρα του πολιτισμού της Λιουμπλιάνας εντάσσονται και οι τύμβοι Mala Gruda και Velika Gruda στο Μαυροβούνιο.

Magdalenian (γαλλ. **Magdalénien**): μαγδαλένιος πολιτισμός (15.000-10.000 π.Χ.), αντιπροσωπεύει την τέταρτη και τελευταία φάση της Ανώτερης Παλαιολιθικής (περ. 40.000-10.000 π.Χ.) στην Ευρώπη. Πήρε το όνομά του από την θέση La Madeleine της νοτιοδυτικής Γαλλίας. Είναι η περίοδος που συνδέεται με τα σημαντικότερα δείγματα τέχνης της Ανώτερης Παλαιολιθικής, όπως αυτή απαντά στα σπήλαια της Φραγκο-Κανταβρίας (νοτιοδυτικής Γαλλίας και βορειοανατολικής Ισπανίας), π.χ. με τις φημισμένες βραχογραφίες της Αλταμίρας και του Λασκώ.

Maikop: Μάικοπ, χαλκολιθικός πολιτισμός του δεύτερου μισού της 4ης χιλιετίας π.Χ. στον βόρειο Καύκασο, ιδιαίτερα γνωστός για τα κτερίσματα των τεράστιων ταφικών τύμβων του (π.χ. αγγεία από πολύτιμα μέταλλα με πλούσια διακόσμηση εικονιστικών παραστάσεων), τα οποία ανήκουν στα πιο εντυπωσιακά της προϊστορίας. Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος του πολιτισμού Maikop και της περιοχής του βορείου Καυκάσου την περίοδο αυτή και ως συνδετικών κρίκων μεταξύ της Μεσοποταμίας και της Ευρώπης. Αυτό αναδεικνύεται από την σημασία τους στο πλαίσιο της διάχυσης της τεχνολογίας του τροχού, με μερικά από τα πρωιμότερα σχετικά ευρήματα να προέρχονται από την σφαίρα του πολιτισμού Maikop. Η ακμή του πολιτισμού αυτού αντανακλά εν μέρει τα πολιτιστικά επιτεύγματα του σύγχρονού του, νοτιότερου πολιτισμού Ουρούκ στην Μεσοποταμία.

Mariča-Karanovo V: Μαρίτσα-Καράνοβο V (περ. 4900-4500 π.Χ.), πολιτισμός της Πρώιμης Χαλκολιθικής στην νότιο Βαλκανική. Πήρε την ονομασία του από την βουλγαρική ονομασία του ποταμού Έβρου (Μαρίτσα) και την πέμπτη φάση στην στρωματογραφία του μεγάλου οικιστικού γηλόφου του Καράνοβο στην κεντρική Βουλγαρία. Ο πολιτισμός Μαρίτσα-Καράνοβο V είναι ιδιαίτερα γνωστός για την χρήση γραφίτη στην διακόσμηση της κεραμεικής, μια τεχνική, η οποία γνώρισε ευρύτερη εξάπλωση, κάνοντας την εμφάνισή της και σε θέσεις της Νεώτερης Νεολιθικής και Χαλκολιθικής περιόδου στην κεντρική και βόρειο Ελλάδα.

Mehrgarh: Μέργκαρ (περ. 6500-3500/3300 π.Χ.), ο πολιτισμός της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής περιόδου στο δυτικό Πακιστάν (Βαλουχιστάν), πρόδρομος του πολιτισμού της κοιλάδας του Ινδού. Η ομώνυμη θέση αποτελεί μια από τις σημαντικότερες και πρωιμότερες νεολιθικές θέσεις στην νότιο Ασία. Από τις έρευνες στις πλούσια κτερισμένες, πρώιμες νεολιθικές ταφές του Μέργκαρ προκύπτουν στοιχεία που υποδηλώνουν την αυτόνομη ανάπτυξη της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας στην περιοχή του Ινδού ποταμού.

Mousterian (γαλλ. **Moustérien**): μουστέριος πολιτισμός, ο λιθοτεχνικός πολιτισμός του Ανθρώπου του Νεάντερταλ (*Homo Neanderthalensis*) κατά την Μέση Παλαιολιθική περίοδο (περ. 300.000-30.000 π.Χ.). Πήρε την ονομασία του από την θέση Le Moustier της νοτιοδυτικής Γαλλίας. Σημαντική έκφανση του μουστέριου λιθοτεχνικού πολιτισμού αποτελεί η τεχνική Λεβαλλουά (Levallois), στο πλαίσιο της οποίας η έμφαση μετατέθηκε από τον πυρήνα του αρχικού λίθου στα αποκρούσματά του, από τα οποία διαμορφώνονταν τώρα τα διάφορα εργαλεία.

Nagyrév: πολιτισμός Νάτζιρεφ (περ. 2500-2000 π.Χ.), η πρώτη φάση της Εποχής του Χαλκού στην λεκάνη των Καρπαθίων (κυρίως στην κεντρική Ουγγαρία). Παρουσιάζει κοινά σημεία

με άλλους σύγχρονους πολιτισμούς τόσο στην κεντρική Ευρώπη (π.χ. πολιτισμός Κωδωνοειδών Κυπέλλων) όσο και νοτιότερα, στην Αδριατική (π.χ. πολιτισμός Cetina, με ομοιότητες στην διακόσμηση της κεραμεικής).

Old Europe culture: πολιτισμός της «Παλαιάς Ευρώπης», όρος της M. Gimbutas για το σύστημα των προϊστορικών (νεολιθικών και χαλκολιθικών) πολιτισμών της κοιλάδας του Δούναβη (περ. 5400-3500 π.Χ.). Ο προϊνδοευρωπαϊκός –σύμφωνα με την Gimbutas– αυτός πολιτισμός υπήρξε ένας κόσμος ειρηνικός, χαρακτηριζόμενος από αρμονία, ακμαία καλλιτεχνική δημιουργία, αλλά και μητριαρχικές ή μητρογραμμικές δομές, όπως αυτές αντανακλώνται, κατά την άποψή της, στα πολυάριθμα ειδώλια της «μητέρας-θεάς». Ο πολιτισμός της «Παλαιάς Ευρώπης» αφανίστηκε, σύμφωνα με την Gimbutas, από τον αντίθετο πόλο της, δηλαδή τους Ινδοευρωπαίους πολεμοχαρείς νομάδες των πατριαρχικών πολιτισμών Κουργκάν.

Petreşti: Πετρέστι (περ. 4600-4000 π.Χ.), χαλκολιθικός πολιτισμός στην περιοχή της Τρανσυλβανίας (κεντρικής Ρουμανίας). Κύριο χαρακτηριστικό του η κεραμεική με εξαιρετική πολύχρωμη διακόσμηση, η οποία παρουσιάζει ομοιότητες τόσο με την διακοσμητική παράδοση του γειτονικού πολιτισμού Cucuteni-Tripolye όσο και με την τεχνοτροπία του κλασικού Διμηνίου στην Θεσσαλία.

Sintašta: Σιντάστα (περ. 2300-1000 π.Χ.), πολιτισμός της Εποχής του Χαλκού στην δυτική Σιβηρία και στην περιοχή των στεπών ανατολικά της Κασπίας. Έχει συνδεθεί ιδιαίτερα με την ίππευση των αλόγων και τα πολεμικά άρματα με ακτινωτούς τροχούς, ενώ στα νεκροταφεία της ομώνυμης θέσης Σιντάστα, τα οποία ανεσκάφησαν την δεκαετία του 1970, βρέθηκαν διατηρημένα σε καλή κατάσταση σχεδόν ολόκληρα σύνολα ιππήλατων τροχοφόρων. Στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεωρίας για την διασπορά των Ινδοευρωπαίων, ο πολιτισμός Σιντάστα θεωρείται μαζί με τον πολιτισμό Ανδρόνοβο (βλ. αν.) ως η αρχαιολογική έκφραση των πρωτοϊνδοϊρανικών πληθυσμών που κατά την 2η χιλιετία π.Χ. επρόκειτο να διεισδύσουν στο Ιράν και τις Ινδίες.

Solutrean (γαλλ. Solutréen): σολούτριος πολιτισμός (20.000-15.000 π.Χ.), αντιπροσωπεύει την τρίτη φάση της Ανώτερης Παλαιολιθικής (περ. 40.000-10.000 π.Χ.) στην Ευρώπη. Πήρε την ονομασία του από την θέση Solutré της ανατολικής Γαλλίας. Περιοχή διάδοσης της ιδιαίτερα εξελιγμένης λιθοτεχνίας του για την κατασκευή εργαλείων από πυριτόλιθο υπήρξε η δυτική Ευρώπη (κυρίως η Γαλλία και η Ιβηρική χερσόνησος).

Sredni Stog: Σρέντνι Στογκ (περ. 4500-3500 π.Χ.), ύστερος νεολιθικός και χαλκολιθικός πολιτισμός της Ουκρανίας, που αναπτύχθηκε στην περιοχή βορείως του Εύξεινου Πόντου, ανάμεσα στους ποταμούς Δνείπερο και Ντον. Θεωρείται πρόδρομος των πολιτισμών Κουργκάν, καθώς στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεωρίας για την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, σε αυτόν αποδίδονται οι απαρχές της εξημέρωσης του αλόγου και του φαινομένου του ημινομαδικού ποιμενισμού.

Starčevo-Körös-Criş: Στάρτσεβο-Κέρες-Κρις (περ. 6200-5600 π.Χ.), το πλέγμα συγγενών πολιτισμών της Αρχαιότερης Νεολιθικής σε μεγάλο τμήμα της Βαλκανικής (Σερβία, Κροατία, Βοσνία, Ρουμανία) και στην Ουγγαρία.

Suvorovo: Σουβόροβο (περ. 4500-4100 π.Χ.), χαλκολιθικός πολιτισμός, που αναπτύχθηκε στην δυτική ακτή του Εύξεινου Πόντου. Στο πλαίσιο του πολιτισμού Σουβόροβο, στοιχεία των πολιτισμών του βορείου Πόντου, όπως οι ταφικοί τύμβοι κουργκάν, το έθιμο της ερυθρής ώχρας και τα ζωόμορφα σκήπτρα, επεκτείνονται τώρα και προς νότον, στην Μολδαβία, την ανατολική Ρουμανία και την βορειοανατολική Βουλγαρία.

Tarxien phase: Ταρσιίν (περ. 3000-2500/2200 π.Χ.), η Ύστερη Χαλκολιθική φάση του προϊστορικού πολιτισμού της Μάλτας, κατά την οποία το φαινόμενο της ανέγερσης μεγαλιθικών ναών φθάνει στο απόγειο της ακμής του. Πήρε την ονομασία της από την ομώνυμη θέση της Μάλτας, όπου έχει βρεθεί συγκρότημα ναών.

Tarxien cemetery culture: πολιτισμός του νεκροταφείου Ταρσιίν (περ. 2200-1500 π.Χ.), ο πολιτισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Μάλτα, όπως έχει τεκμηριωθεί στο νεκροταφείο καύσεων, το οποίο επικαλύπτει τα ερείπια των μεγαλιθικών ναών της αμέσως προγενέστερης «φάσης Ταρσιίν», στην ομώνυμη θέση.

Ubaid: Ουμπάιντ (περ. 5300-3900 π.Χ.), ο πολιτισμός της ύστερης νεολιθικής και χαλκολιθικής περιόδου στην νότιο Μεσοποταμία και ταυτόχρονα αυτός που εγκαινιάζει την μόνιμη κατοίκηση της περιοχής αυτής (Σουμερίας). Κατά την μακρά περίοδο του πολιτισμού Ουμπάιντ τίθενται οι βάσεις για την πρώτη εμφάνιση της αστικοποίησης και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, ενώ περί το 3500 π.Χ. στο πλαίσιο του πολιτισμού αυτού πιθανότατα ανακαλύπτεται και ο τροχός, ως αποτέλεσμα της ραγδαίας τεχνικής και οικονομικής ανάπτυξης στην Μεσοποταμία.

Urnfield Culture (γερμ. Urnenfelderkultur/-zeit): πολιτισμός/περίοδος των Τεφροδόχων (περ. 1300-800 π.Χ.), ο πολιτισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού σε μεγάλο μέρος της κεντρικής Ευρώπης. Πήρε το όνομά του από το ταφικό έθιμο της καύσης των νεκρών και της απόθεσης της στάχτης σε τεφροδόχα αγγεία. Κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι η ιδιαίτερη άνθηση της μεταλλουργίας, με την κατασκευή υψηλής ποιότητος χάλκινων αντικειμένων και όπλων, διάφοροι τύποι των οποίων φθάνουν στα τέλη της Εποχής του Χαλκού ως το Αιγαίο (π.χ. τα ξίφη Naue II). Η παρουσία των κεντροευρωπαϊκής προελεύσεως αυτών αντικειμένων στην ανατολική Μεσόγειο οδήγησε παλαιότερα στην υπόθεση περί της μετανάστευσης πληθυσμών του πολιτισμού των Τεφροδόχων (γερμ. Urnenfelderwanderung) και της εμπλοκής τους στις αναστατώσεις του τέλους της Εποχής του Χαλκού (π.χ. Λαοί της Θαλάσσης, Κάθοδος των Δωριέων).

Uruk: Ουρούκ (περ. 3900/3700-3100/2900 π.Χ.), ο σουμεριακός πολιτισμός, κατά την ύστερη φάση του οποίου (34ος-32ος αιώνας π.Χ.) εμφανίζονται με επίκεντρο την ομώνυμη μητρόπολη της νοτίου Μεσοποταμίας ορισμένες από τις σημαντικότερες εξελίξεις στην ιστορία του πολιτισμού: τα πρώτα οργανωμένα αστικά κέντρα, η επαγγελματική εξειδίκευση, η εξελιγμένη κοινωνική διαστρωμάτωση με την διαμόρφωση μιας ανώτερης τάξης ηγεμόνων και ιερέων, τεχνολογικά επιτεύγματα, όπως ο κεραμεικός τροχός, και στα τέλη της 4ης χιλιετίας π.Χ. (στρώμα Uruk IVa) και η γραφή.

Usatovo: Ουσάτοβο (περ. 3300-3000 π.Χ.), χαλκολιθικός πολιτισμός που αναπτύχθηκε στο βορειοδυτικό άκρο του Εύξεινου Πόντου, σε περιοχές της Ρουμανίας, της Μολδαβίας και της νοτίου Ουκρανίας. Πήρε την ονομασία του από την ομώνυμη θέση κοντά στην Οδησσό. Στο πλαίσιο της θεωρίας Κουργκάν θεωρείται ως έκφανση του δεύτερου κύματος (πολιτισμός Κουργκάν III) διασποράς των Ινδοευρωπαίων προς δυσμάς.

Varna: πολιτισμός της Βάρνας (περ. 4400-4100 π.Χ.), ο πολιτισμός της Ύστερης Χαλκολιθικής στον περιοχή της βορείου Βουλγαρίας, σύγχρονος με την νοτιότερη πολιτιστική ομάδα Κοτζαντέρμεν-Γκουμέλνιτσα-Καράνοβο VI και την Πρώιμη Χαλκολιθική στο Αιγαίο. Είναι ιδιαίτερα γνωστός για το μεγάλο και εντυπωσιακό νεκροταφείο (περ. 4400 π.Χ.), όπου απαντά η αρχαιότερη γνωστή συσσώρευση χρυσού στον κόσμο και ταυτόχρονα η αρχαιότερη γνωστή αρχαιολογική έκφραση κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην προϊστορία. Σημαντική

θέση του πολιτισμού της Βάρνας είναι και ο οικισμός Ντουράνκουλακ (Durankulak), με μια εξαιρετικά οργανωμένη χωροταξία και ευμεγέθη λιθόκτιστα οικήματα.

Vinča: Βίντσα (περ. 5400-4400 π.Χ.), ένας από τους σημαντικότερους νεολιθικούς πολιτισμούς της Βαλκανικής, συνδεδεμένος με την εμφάνιση πολιτιστικών φαινομένων υπερτοπικής σημασίας για την περιοχή αυτή. Στα φαινόμενα αυτά ανήκουν π.χ. η σκούρα στιλβωτή κεραμεική, της οποίας η διάδοση φθάνει ως τον ελλαδικό χώρο (φάση Λάρισας, αρχές Νεώτερης Νεολιθικής, περ. 5400-5300 π.Χ.), η ιδιόμορφη ειδωλοπλαστική με τα χαρακτηριστικά τρίγωνα ή πεντάγωνα ανθρώπινα πρόσωπα, και ο ορίζοντας πρωτογραφής ή αρχέγονης σημειογραφίας («γραφή της Vinča»), στον οποίο ανήκουν και τα ανάλογα δείγματα από το Δισπηλιό, τα Γιαννιτσά, τα Γιούρα και το Ντικιλί Τας. Ο πολιτισμός Βίντσα πήρε την ονομασία του από τον ομώνυμο, μεγάλο οικιστικό γήλοφο (Tell) κοντά στο Βελιγράδι.

Vučedol: Βούτσεντολ (περ. 3000-2200 π.Χ.), ο πολιτισμός της Ύστερης Χαλκολιθικής στην δυτική Βαλκανική (κυρίως στην περιοχή της Κροατίας). Ιδιαίτερα γνωστός για την εξαιρετική ανάπτυξη της μεταλλουργίας του χαλκού, στο πεδίο της οποίας υπήρξε ένας από τους πιο προηγμένους πολιτισμούς της εποχής του, καθώς και για την υψηλής ποιότητος και ευφάνταστη κεραμεική (π.χ. «περιστέρι του Vučedol»).

Wessex Culture: πολιτισμός του Έσσεξ (περ. 2000-1400 π.Χ.), ο πολιτισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην νοτιοανατολική Αγγλία. Είναι κυρίως γνωστός από τις πλούσιες, ηγεμονικές ταφές στους ταφικούς του τύμβους. Η ευμάρεια της ανώτερης αυτής τάξης ανάγεται στην δυνατότητα εκμετάλλευσης των κοιτασμάτων κασσιτέρου της Κορνουάλης, αλλά και στην ενσωμάτωση στην σφαίρα επιρροής της των θρησκευτικών κέντρων του Στόουνχεντζ (Stonehenge) και του Έιβμπερυ (Avebury). Βασικό χαρακτηριστικό του πολιτισμού του Έσσεξ είναι οι εμπορικές επαφές με πολλές και μακρινές περιοχές της ηπειρωτικής Ευρώπης, μεταξύ αυτών και την Ελλάδα. Οι -μάλλον έμμεσες- σχέσεις μεταξύ νοτίου Αγγλίας και Ελλάδας καθίστανται έκδηλες στο «επεισόδιο» μαζικής εισροής στον χώρο του Αιγαίου αντικειμένων από ήλεκτρο κατά την περίοδο των Καθέτων Λακκοειδών Τάφων. Πρόκειται για ένα υλικό που ήταν τότε ήδη από καιρό δημοφιλές στον πολιτισμό του Έσσεξ, όπου μεταξύ των κτερισμάτων στους πλούσιους τάφους του ξεχωρίζουν τα περιδέραια με χάντρες από ήλεκτρο, ενώ από το ίδιο υλικό κατασκευάζονταν ακόμη και ολόκληρα αγγεία.

Yamnaya (ή Yamna ή Pit Grave ή Ocher Grave) culture: Γιάμναγια (περ. 3600-2200 π.Χ.), πολιτισμός της Ύστερης Χαλκολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή των στεπών του βορείου Εύξεινου Πόντου. Έχει ως κύρια χαρακτηριστικά τον ημινομαδικό ποιμενισμό, την χρήση του εξημερωμένου αλόγου και τροχοφόρων οχημάτων, καθώς και τα ταφικά έθιμα κουργκάν. Στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεωρίας για την διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών πιστεύεται ότι αντιπροσωπεύει πιο πιστά από οποιονδήποτε άλλον πολιτισμό την γλωσσολογικώς ανασυντεθείσα κοινωνία των Πρωτοϊνδοευρωπαίων.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Α

Αβέστα, 339, 374
Αίμονες, 61, 108, 397, 539
Αιολείς, 13, 114
ακκαδική γλώσσα, 42, 172, 377-378, 388, 531
Ακρωτήρι, 78-79, 226
Αλινέι, Μ., *βλ.* Alinei, M.
Αλούβιο της Πικροδάφνης, 231
αλταϊκή οικογένεια, 36, 409, 416, 428, 454, 470
αμερινδική μακροοικογένεια, 415, 428, 475, 477
Αντράντος, Φρ., *βλ.* Adrados, Fr.
απομονωτικές γλώσσες, 453-454, 457, 528
Άριοι, 18, 44-45, 47, 49-50, 173, 180, 323, 366, 369-370, 380, 382, 387, 542
Αρκαλοχώρι, πέλεκυς του, 132, 141
Αρμενία, 98, 167-168, 170-173, 176
Αττική-Κεφάλα, πολιτισμός της, 72, 280, 283, 297
αυστρική μακροοικογένεια, 424, 428, 475, 477
αφροασιατική οικογένεια, 36, 42, 409, 411-412, 414, 416, 424, 428, 430, 454, 457-458, 474, 529, 534

Β

Βαβυλώνα, 165, 172, 174
Βαράσοβα, 96, 538
Βάρνα, 27, 291-293, 295, 306, 541, 637-638
βασκική γλώσσα, 137, 350, 361, 392, 399, 415, 472-473, 535
βεδική σανσκριτική γλώσσα, 44-45, 183, 342, 366, 369, 374, 492, 506
Βέλικα Γκρούντα, *βλ.* Velika Gruda
Βέντρις, Μ., βλ. Ventris, M.
βορειοκαυκάσια οικογένεια, 414, 428, 535

Γ

Γιαννιτσά, σφραγίδα των, 143, 290-291
Γιούρα, όστρακο των, 143, 145-146, 290, 356, 638
Γκεμπεκλί Τεπέ, *βλ.* Göbekli Tepe
Γκίμπουτας, Μ., *βλ.* Gimbutas, M.
Γκραβέττια περίοδος, 426, 429-431, 440, 443, 486, 494, 510, 532, 633
γλωσσική παλαιοντολογία, 47, 50, 52, 59, 63, 159, 170-171, 183, 312-313, 315-316, 318, 324, 327, 332-333, 341, 364, 383, 410, 412, 419-421, 444
γλωσσοχρονολογία, 362, 385-386, 422
γραμμή Movius, 452, 457, 526, 528-529, 534-535
Γραμμική Α, 76-77, 82, 102, 107, 121, 127-128, 132-140, 142-143, 145, 395, 398, 399, 538, 544
Γραμμική Β, 20, 33, 82, 86, 117, 121-128, 130-137, 140-141, 145-147, 159, 183-184, 186, 261, 264, 268, 272, 363, 384, 416, 541, 543
Γραμμική Ταινιωτή Κεραμεική, πολιτισμός της, 346, 361, 392, 403, 482, 634
γραφή του Ινδού, 368-370, 373, 634

Δ

Δαναός/οί, 61, 83, 91, 94, 439
Δαρβίνος, Κ., 44, 334, 466, 476
δέπας αμφικύπελλον, 208, 210
Διαδικαστική Αρχαιολογία, *βλ.* Νέα Αρχαιολογία
διακόσμηση κυματοειδών, σπειροειδών και βροχοειδών μοτίβων, 176-177, 181
διάχυση, πολιτιστική (diffusion), 24-26, 28, 31-32, 75, 161, 321, 345, 383, 394, 402, 488, 496, 506, 539, 542

διεθνές πνεύμα (international spirit), 196, 212, 234, 257, 268, 271, 274, 321
Διμήνι, πολιτισμός του, 70-71, 293, 296, 329, 633
Δίπυλο, οινοχόη του, 88, 544
Δισπηλιό, πινακίδα του, 143-144, 290, 638
δραβιδική οικογένεια, 335, 369-370, 377-378, 381, 393, 409, 411-412, 416, 428, 430, 459
Δρύοπες, 61, 91, 93, 108, 110, 397, 539
Δωριείς, 13, 86, 90, 92, 114-115, 125, 129, 158, 257-258, 260-263, 265-268, 543-544

Ε
Έβανς, Α., 73, 86, 121-123, 132, 158, 175, 184
εκνεολιθισμός, 69, 103, 108-110, 112, 141, 231, 343, 345-353, 355, 357, 360, 365, 371, 373-375, 385-386, 388, 392, 394-395, 401-402, 404, 406-407, 411-412, 428, 481-482, 488, 500, 502, 515, 519, 537, 539-540, 542, 634
ελαμική γλώσσα, 358, 377-378
Έμβλημα της Ουρ, 166, 169, 330
Έξοδος από την Αφρική, θεωρία της· *βλ. και* Out of Africa model, 426, 464, 504, 515, 521
εσκιμοαλεουτική μακροοικογένεια, 411-412, 415, 428
Έσσεξ, πολιτισμός του, 27, 161-162, 638
ετρουσκική γλώσσα, 100, 106, 123, 140, 350, 361, 392, 399
ευρασιατική μακροοικογένεια, 408, 411-412, 415, 421, 443, 475, 477, 504, 534
Εύφορη Ημισέληνος, 67-68, 345-347, 351-353, 358, 367, 373, 375, 410, 520, 524, 539

Η
ήλεκτρο, 149, 151, 155, 158, 160, 161-163, 177, 638
Ηρόδοτος, 16, 93, 138, 167, 538
Ησίοδος, 305, 306, 541

Θ
Θεόπετρα, 67, 511-512

Ι
Ιάφεθ, 42, 476
Ιλιάδα, 120, 149, 171
Ινδία-Ινδίες, 18, 35, 40, 44-45, 47-48, 52, 57, 110, 165, 170-172, 323, 335, 339, 350, 365-366, 369-374, 377-378, 380-381, 440, 442, 451, 459, 490-494, 496, 505-506, 514-515, 520, 528, 530
ινδοχεττιτική υπόθεση, 396, 399-402, 490
Ίντρα, 44, 369
Ιράν, 52, 57, 67, 170-171, 346, 350, 365-366, 377, 379-380, 387-388, 410-411, 442, 520, 631, 636
Ίσκια, σκύφος της, 88, 544
Ίωνες, 90, 93, 114-115, 186

Κ
Καβάλλι-Σφόρτσα, Λ. Λ., *βλ.* Cavalli-Sforza, L. L.
Καδμείοι, 61, 91, 109, 397, 539
Κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι, περίοδος των, 81, 157-162, 164, 171, 175, 178, 180, 182, 416, 638
Καμάρες, ρυθμός των, 76, 79, 141
Κάρες, 91, 540
Κάσκεϋ, Τζ., *βλ.* Caskey, J.
κασσίτερος, 73-74, 160-161, 163, 204-206, 211, 220-221, 251, 306, 320, 398, 546, 638
Καστρί, οικισμός/κεραμεική ομάδα, 74, 203-206, 210, 220, 222
καταστροφισμός, 433-434, 527
Καυκανιά, κροκάλη της, 127
Κίλιαν-Ντιρλμάγιερ, Ί., *βλ.* Kilian-Dirlmeier, I.
Κλεισούρα, 510, 523
Κλόκοβα, 96, 538
Κνωσός, 68-69, 73, 76, 78-83, 86, 99, 101, 103, 121-124, 126-127, 132-133, 142, 346, 356, 395, 398, 400-401, 434, 489
Κολώνα, 156, 197, 224, 234, 253-254
Κόουλμαν, Τζ. Ε., *βλ.* Coleman, J. E.
Κοσίνα, Γκ., *βλ.* Kossinna, G.
Κοσμόπουλος, Μ., 109, 279
Κουργκάν, θεωρία/πολιτισμοί/λαοί, 50-57, 59-62, 164, 170, 173, 188-189, 215-216, 221, 228, 230, 234, 243, 256, 260, 269, 282, 287, 295-296, 298, 304, 307, 322-323, 325, 329-330, 332, 340, 344-345, 378, 383-384, 391, 403, 405-407, 412, 416-417, 438, 443, 450, 478-480, 492-493, 527-528, 631-634, 636-638
Κρέτσμερ, Π., *βλ.* Kretschmer, P.
κρητική ιερογλυφική, 76, 132-134, 140-142
Κτήρια με Διαδρόμους, 74-75, 80, 146, 185, 187, 196-200, 203-204, 206, 210-212, 222-224, 226, 231-232, 242, 253, 256-258, 264, 267, 287, 543-544

Κυκλάδες, 13, 70, 72-73, 75, 91, 101, 113, 190, 194, 196, 203, 205, 210-212, 217-218, 221, 224-226, 244, 256-257, 280-281, 284, 287, 297, 299, 301-303, 540-541, 544
κύμα προώθησης (*βλ. και* wave of advance), 29, 348, 350, 354, 357, 360, 365, 371, 373-375, 378-379, 385-386, 389, 392-393, 402-403, 405, 447, 460, 478, 482, 499-500, 503, 537, 540
κύμα προώθησης βαθμιαίας αλληλεπίδρασης πληθυσμών (*βλ. και* Staged Population Interaction Wave of Advance model), 501-502, 535
Κωδωνοειδή Κύπελλα, πολιτισμός των, 57-59, 221-222, 231, 254, 268, 320-322, 324, 332, 406, 448, 631-632, 636
Κωτσάκης, Κ., 32

Λ
Λάμπρος, Σπ., 1
Λεβαλλουά, λιθοτεχνία, 452-457, 635
Λέλεγες, 91, 399, 539-540
Λέρνα, 186-187, 193, 195, 197-201, 209, 222-223, 230-231, 234, 238, 241-243, 249, 252-255, 259, 264, 302
Λευκάδα, 186, 213, 215-221, 247, 257, 268-274, 541-542
Λευκαντί Ι, ομάδα κεραμεικής (*βλ. και* Καστρί), 74, 208, 210-211, 222, 227, 265, 271
λουβική γλώσσα, 36, 64, 99-102, 107, 137, 140, 159, 297, 358-359, 395-396, 537

Μ
Μάλα Γκρούντα, *βλ.* Mala Gruda
Μάλλορυ, Τζ., *βλ.* Mallory, J.
Μάλτα, 186, 191-192, 230, 234-236, 247, 250, 252, 254, 255, 258, 260, 266, 632, 633, 637
Μαράν, Γ., *βλ.* Maran, J.
Μαρινάτος, Σπ., 78, 123, 164, 171, 183
Μέργκαρ, *βλ.* Mehrgarh
Μεσσηνία, 81, 127, 157, 198, 215, 234, 259, 302
Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία, 30-31
μεταναστευτισμός (*βλ. και* migrationism), 23-26, 28, 30, 56, 58, 60, 64, 160, 163, 181-183, 189, 191, 221, 256, 269, 298, 307, 309, 366, 371, 391, 437, 493, 506
Μικροθήβες, 72, 280, 300-301, 303
μινυακή κεραμεική, 50, 80, 102, 187-188, 212, 227, 246, 265
μινωική γλώσσα, 12, 102, 107, 136-139, 141, 396, 398-400, 402, 417, 489
Μιτάννι, 165, 377, 387-388, 531
μονοεστιακή θεωρία, για την προέλευση του *Homo Sapiens*, 424-427, 442, 458, 464, 474-475, 505, 515, 521, 525-526, 535
μουστέρια λιθοτεχνία, 425, 509-510, 522, 635
Μοχέντζο-ντάρο, 367-369, 372
Μπενβενίστ, Ε., *βλ.* Benveniste, É.
Μπερνάλ, Μ., *βλ.* Bernal, M.
Μπλέγκεν, Κ., *βλ.* Blegen, K.
Μπρατισλάβα, φιάλες της, 72, 299-301
Μυκήνες, 73, 81-83, 87, 126-127, 149-150, 153, 156-157, 159-160, 162-164, 173, 175-176, 178-183, 215, 234, 268, 326, 330-331, 484
Μυλωνάς, Γ., 155

Ν
Νέα ή Διαδικαστική Αρχαιολογία, 25-29, 30-31, 233, 235, 290, 309-311, 320, 340, 344, 348, 365, 386
νέα σύνθεση (new synthesis), 475-477
Νεάντερταλ, Άνθρωπος (*βλ. και Homo Neanderthalensis*), 67, 344, 425-426, 435, 442, 456, 473, 484-485, 509-511, 517, 524, 529, 535, 635
Νίλσον, Μ., *βλ.* Nilsson, M.
νοστρατική μακροοικογένεια, 408-417, 421, 424, 427-431, 475, 477, 504, 534
νοτιοκαυκάσια ή καρτβέλια οικογένεια, 103, 409, 412, 428, 535
ντεν-καυκάσια μακροοικογένεια, 414-415, 535
Ντέρπφελντ, Β., *βλ.* Dörpfeld, W.
Ντικιλί Τας, οικισμός/σφονδύλι του, 53, 72, 143, 286, 288, 290, 631-632, 638
ντιφουζιονισμός (diffusionism), 24-25, 31, 161, 177, 181, 191-192, 236
Ντούμας, Χρ., 189, 332
Ντρουζ, Ρ., *βλ.* Drews, R.

Ξ
Ξηροτύρης, Ν., 190, 487

Ο

Οδύσσεια, 120, 133, 213, 268-274, 542
Οικία των Κεράμων, Λέρνα, 187, 197-201, 222-224, 231, 242-243, 255
Ολόκαινο, 345, 486, 507-508
Ολυμπία, 127, 186, 234, 237-248, 250-253, 255, 259
ομηρική γλώσσα, 44, 120, 130-132, 263, 272
ομηρική Ιθάκη, 213, 215, 217, 221, 268-270, 272-274, 542
Οτ, Μ., *βλ.* Otte, M.
Ουρούκ, πόλη/πολιτισμός, 31, 72, 280, 326, 375-376, 635, 637
οψιανός, 67, 217, 243, 299, 356-357, 513-514

Π

Πακιστάν, 44, 366, 373-374, 380, 491, 506, 632, 634-635
Παλαιά Ευρώπη (κατά M. Gimbutas, *βλ. και* Old Europe), 51-52, 75, 289, 304, 391, 403, 406, 438, 448, 636
Παλαιά Ευρώπη, θεωρία των υδρωνυμίων (*βλ. και* Alteuropa theory), 438, 440-441, 494
παλαϊκή γλώσσα, 36, 99, 102, 107, 137, 140, 358-359, 395-396, 537
Παλαιολιθικό Πρωτοϊνδοευρωπαϊκό Συνεχές, 439, 494, 504, 514-515, 524-525, 529, 530-532, 533-535
Πάλμερ, Λ., *βλ.* Palmer, L.
Παπαδημητρίου, Ι., 155
παραγνάθια χαλινών (*βλ. και* cheek-pieces), 168, 173, 176-177, 179, 181-182, 331
παραμυκηναϊκές διάλεκτοι, 130, 264-265
πατήρ/pater/pitar, 37, 52, 339, 342, 445
Πελασγοί, 61, 91-94, 98, 106, 108-110, 112, 133, 395, 397, 539-540
Πελόπιον, 237, 239-242, 244, 246
Πέννερ, Ζ., *βλ.* Penner, S.
περίοδος καμπής ΠΕ ΙΙ/ΠΕ ΙΙΙ, 195-196, 198, 210, 221-222, 226, 231, 233, 254, 256-257, 269
Πετράλωνα, κρανίο/Άνθρωπος των, 508-509
Πετρομαγούλα, 72, 280, 286, 300-303
ποιμενισμός, 48, 50, 56, 321, 323, 327-330, 378, 634, 636, 638
πολεμικό άρμα, 45, 50, 56, 151, 159-160, 164-178, 180-182, 330-331, 369, 372, 375, 379, 387, 389, 396, 631, 636
Πολιόχνη, 74, 205-206, 220
πολυεστιακή θεωρία για την προέλευση του *Homo Sapiens* (*βλ. και* Multiregional model), 426, 456, 458, 474, 484, 504, 526
προελληνικό υπόστρωμα, 23, 37, 61, 96 κ.ε., 119, 186, 188, 296-298, 394-395, 397-401, 447, 538
προσωπίδα του Αγαμέμνονα, 152, 154
πρωτολεξικό, 47-49, 52-53, 170, 315-316, 318, 341, 384-386, 391, 417
Πυθέας, 163

Ρ

Ραχμάνι, πολιτισμός του, 72, 280, 282-283, 286, 297
Ρένφριου, Κ., *βλ.* Renfrew, C.
Ριγκβέδα, 44-45, 49, 171-172, 183, 271, 366, 369-370, 372, 374-375, 379, 380

Σ

Σακελλαρίου, Μ., 2, 60-61, 108-109, 188, 229, 397, 438, 539
Σέσκλο, πολιτισμός του, 69, 71, 355
Σημ, 42, 476
σινοθιβετιανή οικογένεια, 36, 414, 428, 454, 534-535
Σιταγροί, 53, 72, 204, 283, 286, 288, 631-632
Σλήμαν, Ε., 65, 73-74, 81, 122, 124, 149-150, 152, 157, 210, 213
σουμεριακή γλώσσα, 137, 358, 376-378, 384, 388, 536
Σταματάκης, Π., 149-150
Στενό Λευκάδας, 213-215, 217, 219, 221, 257, 268-269, 541-542
συγκολλητικές γλώσσες, 453-457, 459, 526, 528, 534
συγχωνευτικές γλώσσες, 453-457, 459, 528-529, 534-536
Σφαιρικοί Αμφορείς, πολιτισμός των, 49, 55, 59, 633
Σχοινοειδής Κεραμεική, πολιτισμός της, 49-50, 57-59, 62, 64, 320-322, 324, 332, 348, 406, 493, 632

Τ

Ταρίμ, λεκανοπέδιο, 491, 493
Ταφικός Κύκλος Α, των Μυκηνών, 149-150, 152-157, 159, 173, 176, 179, 182, 268, 330

Ταφικός Κύκλος Β, των Μυκηνών, 153, 155-156, 183, 483
Τελικό Παγετωνικό Μέγιστο, 410, 485, 487, 492
Τεφροδόχοι, πολιτισμός των, 50, 394, 637
Τζόουνς, Γ., *βλ.* Jones, W.
Τίρυνθα, 73, 82, 87, 126, 193, 196, 200, 224, 234, 238
τοπαρχία (chiefdom), 341-342, 384
Τροία, 13, 74, 100, 122, 149, 152, 173, 198, 205-206, 213, 220, 249, 270-271, 285
Τσάιλντ, Β. Γκ., *βλ.* Childe, V. G.
Τσάντγουικ, Τζ., *βλ.* Chadwick, J.
Τσατάλ Χογιούκ, *βλ.* Çatal Höyük
Τσούντας, Χρ., 68, 73, 158

Υ

Υξώς, 155, 165, 172, 174-175

Φ

Φαιστός, δίσκος της, 132, 141
Φαλμεράγιερ, Γ. Φ., *βλ.* Fallmerayer, J. P.
Φοίνικες, 91, 108
Φραγκο-Κανταβρία, 67, 485, 513, 635
Φράγχθι, σπήλαιο του, 67, 356, 510, 512-513

Χ

Χαμ, 42, 476
Χάμμοντ, Ν., *βλ.* Hammond, N.
Χαράππειος, περίοδος-πολιτισμός, 196, 366-370, 373, 632, 634
χαττική γλώσσα, 358-359, 399, 489, 539
χεττιτική γλώσσα, 36, 99-102, 107, 124-125, 137, 139, 142, 165, 297, 337, 358-359, 375, 384, 395-397, 537
χόισαν οικογένεια, 427-428, 474
Χόισλερ, Α., *βλ.* Häusler, A.
χουρριτική γλώσσα, 165, 377, 387, 399

Ω

ωρινιακή λιθοτεχνία, 425, 442-443, 484-485, 496, 510, 515, 522-523, 525, 530, 631

A

Adrados, Fr., 129, 264, 407, 558, 567
Afanasevo, πολιτισμός, 56, 631
Alinei, M., 432, 443-451, 453-456, 458, 473, 504, 515-516, 525, 528, 579, 581-582, 587-589
Alteuropa theory, 438, 580, 585, 589
Alt-Ithaka theory, 569, 592
Altyn Tepe, 373
Ammerman, A., 29, 348, 350, 573
Andronovo, πολιτισμός, 56-57, 170-171, 181, 379, 405, 631
Anthony, D., 30, 60, 383-384
Aryas, 18, 574
Assmann, J., 8, 551

B

Bacho Kiro, 522, 631
Baden, πολιτισμός, 53, 288, 296, 300, 404, 570, 631-632
Baldi P., 384-385
Ballester, X., 432, 436, 579
Barker, Gr., 385, 392
Barrett, J., 31
Beaker Package, 222, 268, 320
Beloch, K. J., 115-117, 186, 562
Benveniste, É., 339-342, 573
Bernabò Brea, L., 250
Bernal, M., 94-95, 175-176
Binford, L., 25, 28
Blegen, K., 100-101, 122-123, 186, 188, 260, 401, 562
Blombos, σπήλαιο, 517-519, 588
Boleráz, πολιτισμός, 53, 288, 300, 404, 631
Bomhard, A., 410-412
Bopp, Fr., 45, 553
Brown, E., 102, 137, 396

C

Carruba, O., 104, 556
Caskey, J., 187-189, 195, 197-198, 222-223, 225, 228, 562
Çatal Höyük, 30, 353, 355, 359
Cavalli-Sforza, L. L., 29, 348, 350, 460, 472-475, 477-481, 495-496, 501, 516, 573, 583-585
centum, γλώσσες, 139, 337-338, 404-405, 531, 573
Cernavoda, πολιτισμός, 53, 288, 295-296, 300, 404, 570, 631-632

Cetina, πολιτισμός/φαινόμενο, 185, 247, 251-253, 255, 257-260, 265-267, 269, 276, 543, 548, 561, 566-568, 592, 632, 635-636
Chadwick, J., 20, 33, 124, 130, 141, 262, 266, 543, 567-568
cheek-pieces, 173, 331, 561
Childe, V. G., 17, 24, 27, 49-51, 80, 102, 170, 220, 313, 319, 345, 347, 382, 551, 554, 562
Clackson, J., 421, 577
Clark, D., 25
Clark, Gr., 25
Coleman, J. E., 279-282, 285-288, 295-299, 301-302, 307, 569-571
Coleman, R., 386
Coţofeni, πολιτισμός, 53, 250, 288, 296, 300, 570, 631-632
Cro-Magnon, 425, 442
Cucuteni, πολιτισμός, 71, 293-295, 329, 346, 361, 378-379, 383, 392, 402, 405, 572, 575, 632, 636

D
Dasya, 44
de Perthes, B., 44
Diakonov, I., 55, 63-64, 407, 554, 576
Dillon, M., 22
Dixon, R., 419, 424
Djeitun, φάση, 373, 633
DNA, έρευνες, 183, 459, 461-465, 468-471, 473, 481-488, 490-492, 494-497, 502-503, 519-520, 532, 536, 582, 584-585, 587, 591
Dolgopolsky, A., 409-410, 412-413
Dörpfeld, W., 213, 217, 221, 237, 240-241, 244, 268-270, 273, 542-543, 563, 565, 569, 592
Dragadze, T., 16
Drews, R., 107, 139, 164-168, 170-176, 180, 183, 363, 390, 394-399, 401, 556, 559-561, 575-576
Dumézil, G., 339-341, 573

E
Ehret, Chr., 413-414, 423-424
élite dominance, 324, 327, 384, 572

F
Fallmerayer, J. P., 467-470, 492, 498, 503, 583
Fick, A., 97, 99
Fikirtepe, πολιτισμός, 354, 355, 633
Finkelberg, M., 138, 140, 559
Forrer, E., 100-101, 556
Forsén, J., 225, 243
Furnée, E., 102

G
Gamkrelidze, T. V., 63, 104, 172, 363, 554
Georgiev, V., 109, 123, 136
Gimbutas, M., 51-53, 56, 59, 75, 170, 188, 215, 219, 289, 290, 298, 313, 323-327, 329, 382, 390-391, 403-404, 406, 438, 446, 554, 570, 572
Göbekli Tepe, 352-353
Greenberg, J., 411-412, 415, 428, 475
Grumach, E., 125, 558
Gumelniţa, πολιτισμός, 293, 295, 633

H
Haley, J., 100, 186, 188, 260, 401, 562
Hammond, N., 188, 215, 219
Hampl, Fr., 125, 558
Häusler, A., 55, 62-63, 321, 323, 432, 437-439, 554, 579-580
Heubeck, A., 101-102, 137, 556
Heurtley, W., 68
Hodder, I., 30
Homo Erectus, 67, 425-426, 451, 455-456, 464, 473, 509, 582
Homo Ergaster, 67, 425
Homo Habilis, 67, 425, 451, 455
Homo Heidelbergensis, 425, 451, 508-509
Homo Loquens, 444-445, 450, 581
Homo Neanderthalensis, 67, 425, 579, 635
Homo Sapiens, 1, 67, 344, 414, 417, 424-427, 435, 440-442, 444, 451, 456, 462-463, 473-474, 476, 484, 494-496, 500, 505-506, 509-511, 515-521, 524-526, 529-530, 534-535, 578-581, 583, 588-590, 631
Hood, S., 125, 558
Horrocks, G., 113
Hrozný, B., 99, 358

I
Illich-Svitych, Vl., 409
Impresso ή Cardial, κεραμεική, 347, 349, 403, 634
Ivanov, V. V., 63, 104, 172, 363, 554

J
Jones, W., 41, 45, 381, 575

K
Karanovo, πολιτισμός, 292-293, 295, 346, 360, 539, 634-635
Kilian, L., 55, 62-63, 554
Kilian-Dirlmeier, I., 216
Kober, A., 122-123
Kossinna, G., 17-18, 49-50, 313, 323, 554
Krahe, H., 438-440, 494, 580
Kretschmer, P., 97-101, 115-118, 123, 157-158, 186, 557, 562
Kristiansen, Kr., 29-30, 181-182, 388-391, 501
Kühn, H., 431, 579
Kulturkreislehre, 17, 24, 49, 319, 551

L
Laroche, E., 101, 104
Leibnitz, G. W., 42
Libby, W., 26
Lightfoot, J., 43
Lubbock, J., 66

M
Maikop, πολιτισμός, 53, 215, 325-326, 635
Mala Gruda, 218, 257, 541, 635
Mallory, J., 60, 382-383
Manatt, J. I., 158, 560
Maran, J., 13, 163, 190, 192-193, 195, 198, 209, 212, 225, 231, 241, 251, 253, 256, 258-259, 279, 281, 299, 303, 549, 562-564, 566
Mehrgarh, 366-367, 371, 373, 380-381, 388, 574, 635
Mellaart, J., 102, 104, 220
Mellars, P., 518, 523, 588
migrationism, 23, 554, 561
Milojčić, Vl., 68, 188, 332
Movius, γραμμή, 452, 457, 526, 528-529, 534-535
Muhly, J., 159-160, 163, 171, 183, 560
Multiregional model, 426, 578, 582, 587, 589
Myres, J., 527-528

N
Na-Dene, 414-415, 428, 535
Nichols, J., 422
Nilsson, M., 158-161, 560
Nyerup, R., 65-66

O
Ognina, 260
Old Europe, 51, 554, 570, 592, 636
Otte, M., 432, 435, 441-443, 451, 494-495, 515, 521, 579-580, 585
Out of Africa model, 426, 442, 456, 464, 475, 521, 578, 587
Owens, G., 138-140, 559

P
Palmer, L., 101-102, 137, 159, 396, 556
Pedersen, H., 409
Penka, K., 49
Penner, S., 176-178, 180, 183, 390, 560-561
Petreşti, πολιτισμός, 71, 293, 636
Pictet, A., 47
pintaderas, 69, 71, 355
Porzig, W., 116, 557
Prestwich, J., 44
Primas, M., 218

Q
Qesem, σπήλαιο, 516, 521, 588

R
Rambach, J., 241, 243, 566
Rawlinson, H., 374
Renfrew, C., 25, 27, 29, 32, 57, 63-64, 106-107, 139-140, 182, 198, 203, 206, 212, 274, 291, 309-316, 318, 320, 323-324, 327-330, 332, 334, 337-338, 340, 342-345, 348-351, 357, 359, 361, 363-365, 371-375, 378-413, 416-417, 419, 422, 427-431, 437, 440-441, 446-447, 475, 477-478, 490, 492, 499-502, 506, 528, 536, 538, 548-549, 556, 559, 563, 571-578, 580, 585-586, 589-591
rex/ri/raj, 342, 386, 531
Richards, M., 462, 481
Ringe, D., 422
Risch, E., 116, 129, 261, 557-558
rolled-rim bowls, 72, 300, 302, 570
Ruhlen, M., 415, 475-476, 553, 577
Rutigliano-Le Rene, 234, 248, 260
Rutter, J., 241

S

satem, γλώσσες, 139, 337-338, 404, 531, 573
Scalinger, J. K., 42
Schachermeyr, Fr., 103-104, 123
Schleicher, A., 46, 334, 553, 572
Schmid, W., 438-440, 494, 580
Schmidt, J., 46, 335, 402, 440, 494, 553, 573, 576, 580
Schrader, O., 48, 50-51, 170, 554
Sherratt, A. και S., 31, 328, 392-394, 410, 420-421, 531, 575, 577
Sintašta, πολιτισμός, 56-57, 168, 170-171, 181, 379, 405, 636
Sredni Stog, πολιτισμός, 53-54, 378, 636
Staged Population Interaction Wave of Advance model, 501, 536, 585-586, 590
Stammbaumtheorie, 46, 334, 553
Stonehenge, 161, 352, 638
Suvorovo, πολιτισμός, 53-54, 330, 636-637
Swadesh, M., 415, 476, 553

T

Tarxien, 235-236, 250, 637
Temnata, 522, 631
Thomsen, Chr., 66
Thomson, M., 68
Tilley, Chr., 31, 321
Tobias, Ph., 455
Tripolye, πολιτισμός, 293-295, 329, 346, 361, 378-379, 383, 392, 402, 405, 572, 575, 632, 636
Trombetti, A., 415, 476, 553
Trubetskoy, N. S., 314, 333, 338, 422, 429, 437-438

U

Urfirnis, κεραμεική, 70, 209
Urheimat, 47, 315, 365, 407, 422, 438, 443, 525, 554, 589
Ursprache, 46, 315, 553
Ussher, J., 43

V

van Boxhorn, Z., 40
van Windekens, A. J., 109, 557
Velika Gruda, 218, 257, 541, 635
Vendryes, J., 339, 573
Ventris, M., 20, 33, 123-124, 126, 130, 558
Vermeule, E., 109, 188
Vinča, 70, 143-144, 289-290, 292, 560, 638
von Schlegel, Fr., 45

W

Wace, A., 68, 102, 123-124
wave of advance, 29, 348, 350, 365, 501, 536, 573-575, 584-586, 590-591
Weber, M., 16, 551
Wellentheorie, 46, 335, 440, 553, 580
Wheeler, M., 369
Wiencke, M. H., 197-198
Willendorf, 430, 523
Wyatt, W., 159, 160, 171, 560-561

Y

Yamnaya, πολιτισμός, 54, 56, 59, 62, 215, 378, 405, 634, 638
Yoffee, N., 387
Young, Th., 41

Z

Zvelebil, M., 392-394, 402-403, 482, 575

When does the Greek culture begin? How can we methodologically define its starting-point and locate it in time? To which times and which processes should we trace back the origins of the Greeks of historical antiquity? The present book is a scientific as well as a writing enterprise. It firstly serves as a full, systematic and intelligible handbook of the long-standing international research on the first beginning of the Greek civilisation. The several different theories formulated so far regarding the "Coming of the Greeks" are thoroughly discussed in chronological "windows", corresponding to the phases of the Aegean prehistory, in which the arrival of the Indo-European Proto-Greek population in Greece has been suggested to have taken place. Furthermore, a systematic and comprehensible narrative of the prehistory of the Aegean and of several other areas of Eurasia provides the necessary background for understanding not only the complex, interdisciplinary study of the problem, but also the new research synthesis advanced in the book. This new solution to the Indo-European problem, which significantly revises the cultural time depth of Greece and Europe, is also accompanied by a reassessment of some critical issues concerning the origins of the world's linguistic and anthropological diversity.

The author was born in Thessaloniki in 1979 and grew up in Patras. He is a graduate of the Department of History, Archaeology and History of Art of the University of Athens (2000) and holds a Doctorate in Prehistory and Protohistory from the University of Heidelberg (2007). His Ph.D. thesis was published in 2008 under the title: Theodoros G. Giannopoulos, *Die letzte Elite der mykenischen Welt. Achaia in mykenischer Zeit und das Phänomen der Kriegerbestattungen im 12.-11. Jahrhundert v. Chr.* (The Last Elite of the Mycenaean World. Achaea in the Mycenaean Age and the Phenomenon of Warrior Burials in the 12th-11th Centuries B.C.), Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 152 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2008). For a full CV and list of publications as well as contact information see: http://independent.academia.edu/TheodorosG GiannopoulosAbout/About.

Πότε ξεκινά ο ελληνικός πολιτισμός; Πώς μπορούμε να ορίσουμε μεθοδολογικά την αφετηρία του και να την εντοπίσουμε στον χρόνο; Σε ποιους χρόνους και σε ποιες διαδικασίες μπορεί να αναχθεί η προέλευση του ελληνισμού των ιστορικών χρόνων; Το κυριότερο: πού μπορούμε να βρούμε, ως μέσοι Έλληνες αναγνώστες, υπεύθυνες απαντήσεις σε ερωτήματα τόσο σημαντικά και ευαίσθητα, μακριά από επικίνδυνες υπεραπλουστεύσεις και ακραίες ιδεοληψίες, από μυθομανείς «ερευνητές» χονδροειδούς ερασιτεχνισμού ή ενίοτε και αμφίβολης ψυχοπνευματικής ισορροπίας;

Το βιβλίο αυτό αποτελεί ένα επιστημονικό όσο και συγγραφικό εγχείρημα. Λειτουργεί καταρχάς ως ένα συστηματικό και προσιτό εγχειρίδιο της μακροχρόνιας, διεθνούς επιστημονικής διερεύνησης των απαρχών του ελληνικού πολιτισμού. Στο πλαίσιο αυτό επικαιροποιεί δραστικά τις γνώσεις του ευρύτερου ενδιαφερόμενου κοινού στην Ελλάδα με δεδομένη την αληθινή κοσμογονία που τα τελευταία 25 περίπου χρόνια έχει συντελεστεί σε διεθνές επίπεδο τόσο στην μελέτη της προέλευσης των γλωσσών όσο και στην σχέση μεταξύ της αρχαιολογίας, της γλωσσολογίας, αλλά και άλλων εμπλεκομένων επιστημών. Οι πολλές και διαφορετικές θεωρίες που έχουν διατυπωθεί στην διεθνή επιστημονική κοινότητα περί της «ελεύσεως των Ελλήνων» ταξινομούνται κατά χρονικά παράθυρα, παρουσιάζονται αναλυτικά και σχολιάζονται κατά τον πλέον διεξοδικό, αλλά και εύληπτο τρόπο. Μέσα από ένα βασικό φροντιστήριο της προϊστορίας του Αιγαίου αλλά και ενός ευρύτερου γεωγραφικού χώρου γίνεται κατανοητή η σύνθετη ιστορία της έρευνας του προβλήματος, καθώς και το υπόβαθρο των νέων, ανατρεπτικών πορισμάτων στα οποία αυτή καταλήγει.

Στις σελίδες του βιβλίου ο ομηρικός Οδυσσέας, η «Κάθοδος» των Δωριέων, οι μυστηριώδεις Πελασγοί, οι γραμμικές γραφές και τα πολυάριθμα μνημεία της προϊστορίας του Αιγαίου είναι μερικά μόνον από τα κομμάτια ενός μεγάλου και πολύπλοκου παζλ, το οποίο αποκαλύπτεται σιγά σιγά δίνοντας νέες, υπεύθυνες και αναπάντεχες απαντήσεις σε μια σειρά από σύνθετες, αλλά και συναρπαστικές ερωτήσεις. Απομένει να καταδειχθεί κατά πόσον μια διαφαινόμενη, ριζική μεταβολή της αντίληψης για το παρελθόν μπορεί να οδηγήσει και στην αλλαγή διαφόρων εδραιωμένων κατευθύνσεων που αφορούν το παρόν και το μέλλον όχι μόνον της Ελλάδας, αλλά και της Ευρώπης.

ISBN 978-960-524-393-7